

॥ श्रीः ॥
अनुभूतिस्वरूपाचार्यप्रणीतं
सारस्वतव्याकरणम् ।

चन्द्रकीर्तिव्याख्यासहितम् ।

(वृत्तित्रयात्मकम् ।)

(इयं च नागपुरस्थतपागच्छाधिराजभट्टारकविद्वद्वरश्रीचन्द्रकीर्तिस्रिप्रणीता
सुयोधिका चन्द्रकीर्तिनाम्नी व्याख्या ।)

लवपुराच्यमहाविद्यालयमुख्यसंस्कृताध्यापकमहामहोपाध्याय-
जयपुरीय-
पण्डितशिवदत्तशर्मभिः
संस्कृतम् ।

चतुर्थमुद्रणावर्तेनम् ।

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मतनुजनुपा वासुदेवशर्मणा संशोधितम् ।

इदं च

मुम्बय्याम्

पाण्डुरङ्ग जावजी

इत्यनेन निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालयाधिपतिना स्वीयेऽङ्कनालये
मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतम् ।

शाकः १८४८, सन १९२६.

मूल्यं ३ रूप्यकत्रयम् ।

अस्य सर्वेऽधिकाराः १८६७ स्य २५ तमराजनियमानुसारेण
स्वायत्तीकृताः सन्ति.

विज्ञापनम् ।

स्वरूपान्तोऽनुभूत्यादिः शब्दोऽभूद्यत्र सार्यकः ।

स मस्करी शुभां चक्रे प्रक्रियां चतुरोचिताम् ॥

स्वल्पस्य सिद्धस्य सुबोधकस्य सारस्वतव्याकरणस्य टीकाम् ।

सुबोधिकाख्यां रचयांचकार सूरिश्वरः श्रीप्रभुचन्द्रकीर्तिः ॥

संप्रति बहुत्र व्याकरणशास्त्रज्ञानायातीव सुगमप्रक्रियाकं बालोपकारकमिति सारस्वतव्याकरणं विद्वांसो बालानध्यापयन्ति । एतद्वन्धकारस्य प्रतिशैवेत्थं ग्रन्थारम्भे वरीचरीति—
“—बालधीवृद्धिसिद्धये । सारस्वतीमृजुं कुर्ये प्रक्रियां नातिविस्तराम्” इति ॥ अपिच ग्रन्थारम्भहेतुरित्थं श्रूयते—“पुरा किल कस्मिंश्चित्समये विद्वत्पुरोगा अनुभूतिस्वरूपाचार्याः पण्डितवृन्दालंकृतपरिपदि ‘पुंक्षु’ इत्यवदन् । तच्छ्रुत्वानवहितोत्तरक्षण एव छिद्रान्वेषिभिः सदस्यैः पण्डितैः ‘अशुद्धोऽयं प्रयोगो भवद्भिः कृतः’ इति मानभङ्गायोपहासः कृतः । शृष्टं च ‘यदि भवदुक्तः पुंक्ष्विति प्रयोगः शुद्धश्चेत्तर्हि कथं तत्सिद्धिः?’ इति । आचार्यैस्तदा सादरं ‘श्वो दर्शयिताहे’ इत्युक्तम् । अनन्तरं द्यूमानस्वान्तैस्तैः स्वभवनमागत्य समाराधिता श्रीमद्भगवती सरस्वती देवी । सा चैतस्य शुद्धभावनया सुप्रसन्नीभूयार्धरात्रेऽनुभूतिस्वरूपाचार्याभिमुखा बभूव । जगाद च—‘ईप्सितं वरं वृणीष्व’ इति । तदा देवीदर्शनात्कृतार्थमन्यैरेमिरर्पदमिदं व्याकरणकरणमेव वृत्तम् । प्रसन्नया तया दत्तं स्वीयहारात्सूत्रसङ्घं व्याकरणनिर्माणसामर्थ्योर्जितं वरं च । समाकलय्य तत्तन्नामैवेमं ग्रन्थमाचार्या अरीरचन् । सोऽयं प्रसादलब्धो ग्रन्थः शिष्यप्रशिष्य-शाखापरम्परया विचकास । आक्षेपकाणां समाधानं चानेन यथावदमूद्” इति किंवदन्ती ।

वृत्तित्रयात्मकेऽसिन्ध्याकरणेऽनुभूतिस्वरूपाचार्यैस्तत्र तत्र बालानां सुखबोधाय सूत्रश्रुतिः तत्त-
दुदाहरणानि च यथावद्व्याख्यातानि सन्ति । तथा पाणिनीयव्याकरणवदाक्षेपसमाधानाद्यपि विशेषतो दुर्बोधभिया नोपकृतम् । किंतु यथाऽनायासेनैव मन्दमतीनामपि सुयन्त-तिष्ठन्त-
कृदन्त-समास-तद्धिताद्युदाहरणानां सुखबोधः स्यात्तथास्य रचना कृतान्ति ।

सुखबोधस्याप्यस्याध्येतृवर्गस्य सम्यक् व्युत्पत्तिविवेचित्तया परमकारुणिकैः श्रीनागपुरस्त-
तपागच्छाधिराजभट्टारक-श्रीचन्द्रकीर्तिसूरिभिः सुबोधिका चन्द्रकीर्तिनाम्नो व्यास्या व्यरचि ।
तत्संवलितमेवेदं पुस्तकमस्माभिरङ्कितमस्ति ।

ग्रन्थारम्भे च बालानां सौलभ्याय प्रत्याहार-वर्ण-प्रयत्नादि-ग्रन्थबहिर्भूता अपि विषयाः
पृथकोऽष्टकैर्निर्दिष्टाः सन्ति । सर्वं मूलं च जयपुराभिजनलक्षपुर(लाहोर)नगरीयप्राच्यविद्या-

लयस्यसंस्कृतश्रेणिप्रधानाध्यापक—दाधिमथ (दाहिमह)—महेश्वरीयवैश्यान्तर्गतसोमानीगुरु-
पुरोहितकुटुम्ब—महामहोपाध्याय—पण्डितवर—शिवदत्तशास्त्रिभिः प्राचीनहस्तलिखिता-
दर्शपुस्तकमेलनेन यथोपयोगादिप्यणीयोजनेन च शोधितं भूषितं चास्ति । कृतेप्येतादृशि प्रयत्ने
'गच्छतः स्वलन—' मिति न्यायेन मनुजाल्पधियणानिसर्गसुलभं स्तलितं क्षमध्वमिति
सदयार्द्रहृदो ग्रन्थशोधनायासविदः कोविदानसकृदभ्यर्थयते ॥

पणशीकरोपाह्वो

वासुदेवशर्मा ।

अनुक्रमणिका ।

प्रथमा वृत्तिः १

प्र०	प्रक्रियानाम	पृष्ठम्.	प्र०	प्रक्रियानाम	पृष्ठम्.
१	संज्ञाप्रकरणम्	१	१०	हसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः	१०३
२	स्वरसन्धिः	१५	११	हसान्ता नपुंसकलिङ्गाः	१०९
३	प्रकृतिभावसन्धिः	२३	१२	युष्मदस्मत्प्रक्रिया	११४
४	व्यञ्जनसन्धिः	२६	१३	आदेशविशेषाः	११८
५	विसर्गसन्धिः	३३	१४	स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्	१२५
६	स्वरान्ताः पुंलिङ्गाः	३९	१५	कारकप्रकरणम्	१३४
७	स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः	६५	१६	समासप्रकरणम्	१५१
८	स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः	७२	१७	तद्धितप्रकरणम्	१७८
९	हसान्ताः पुंलिङ्गाः	७९			

द्वितीया वृत्तिः २

प्र०	प्रक्रियानाम	गणः	पृष्ठम्.	प्र०	प्रक्रियानाम	गणः	पृष्ठम्.
१	भ्वादिषु परस्मैपदिनः	१	२०३	१४	स्वादिषु परस्मैपदिनः	५	३१७
२	भ्वादिष्वात्मनेपदिनः	१	२५३	१५	स्वादिष्वात्मनेपदिनः	५	३१८
३	भ्वादिपृथग्यपदिनः	१	२६३	१६	रुधादिपृथग्यपदिनः	६	३१९
४	अदादिषु परस्मैपदिनः	२	२७०	१७	रुधादिषु परस्मैपदिनः	६	३२१
५	अदादिष्वात्मनेपदिनः	२	२८५	१८	रुधादिष्वात्मनेपदिनः	६	३२३
६	अदादिपृथग्यपदिनः	२	२८९	१९	तनादिपृथग्यपदिनः	७	३२४
७	जुहोत्यादिषु परस्मैपदिनः	३	२९४	२०	तुदादिपृथग्यपदिनः	८	३२६
८	जुहोत्यादिष्वात्मनेपदिनः	३	२९९	२१	तुदादिषु परस्मैपदिनः	८	३३०
९	जुहोत्यादिपृथग्यपदिनः	३	३००	२२	तुदादिष्वात्मनेपदिनः	८	३३४
१०	दिवादिषु परस्मैपदिनः	४	३०४	२३	क्यादिपृथग्यपदिनः	९	३३६
११	दिवादिष्वात्मनेपदिनः	४	३१२	२४	क्यादिषु परस्मैपदिनः	९	३३९
१२	दिवादिपृथग्यपदिनः	४	३१४	२५	क्यादिष्वात्मनेपदिनः	९	३४१
१३	स्वादिपृथग्यपदिनः	५	३१४	२६	जुरादिगणः	१०	३४२

प्र०	प्रक्रियानाम	गणः	पृष्ठम्.	प्र०	प्रक्रियानाम	गणः	पृष्ठम्.
२७	व्यन्तप्रक्रिया	३४६	३१	नामधातुप्रक्रिया	३७९
२८	सप्रक्रिया	३५८	३२	आत्मनेपदव्यवस्था	३८४
२९	यङ्प्रक्रिया	३६६	३३	भावकर्मप्रक्रिया	३८८
३०	यङ्लुक्प्रक्रिया	३७४	३४	लकारार्थाः	३९७

तृतीया वृत्तिः ३

प्र०	प्रक्रियानाम	गणः	पृष्ठम्.	प्र०	प्रक्रियानाम	गणः	पृष्ठम्.
१	कर्त्रर्थप्रक्रिया	३९९	६	भावाधिकारप्रक्रिया	४४५
२	निष्ठाधिकारप्रक्रिया	४२०	७	कृत्यप्रक्रिया	४५०
३	कस्वादिप्रक्रिया	४२८	८	रूपधिकारप्रक्रिया	४५७
४	शीलार्थप्रक्रिया	४३४	९	क्त्वाधिकारप्रक्रिया	४६१
५	उणादिप्रक्रिया	४४०				

समाप्ता चेयं विषयानुक्रमणी सारस्वतव्याकरणस्य ।

॥ श्रीः ॥

सारस्वतव्याकरणम् ।

चन्द्रकीर्तिसमाख्यया व्याख्यया समलंकृतम् ।

प्रथमा वृत्तिः ।

संज्ञाप्रक्रिया १

प्रणम्य परमात्मानं बालधीवृद्धिसिद्धये ।

सारस्वतीमृजुं कुर्वे प्रक्रियां नातिविस्तराम् ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नमोऽस्तु सर्वकल्याणपद्मकाननभास्वते ।

जगन्नितयनाथाय पराय परमात्माने ॥ १ ॥

नमः श्रीगुरवे चारुवृद्धये दत्तसिद्धये ।

मतिप्रदानशीलायै सरस्वत्यै नमो नमः ॥ २ ॥

अथ श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यः श्रीअनुभूतिस्वरूपो निःशेषविघ्नसंघातशान्त्यर्थं सत्स्यपि देवेष्वपरेष्वैहिकामुष्मिकफललिप्सुस्ताञ्च फलद्वयदानक्षमानपास्य भगवन्नमस्तृतिपूर्वकं सारस्वतीं प्रक्रियां चिकीर्षुः सरस्वतीदत्तवर आदावेन प्रस्तावनाश्लोकमाह—प्रणम्येत्यादि ॥ अथेतस्य साधनापूर्वं व्याख्यालेशः प्रारभ्यते—‘णम् प्रहोभावे’ । ‘आदेः णः सः’ नम् प्रपूर्वः । ‘समासे क्यप्’ इति क्यप् प्रत्ययः । य । ‘स्वरहीनं परेण संयोज्यम्’ । ‘प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम्’ इति नकारस्य णकारः । प्रथमैकवचनं सि । ‘अव्ययाद्विभक्तेर्ऽर्’ इति सिलोपः । प्रणम्येति सिद्धम् ॥ (अग्रे) परमात्मानम् । परा प्रकृष्टा मा लक्ष्मीः कान्तिरा यस्य स परमः । यद्वा परैर्योगिभिर्भायते ज्ञायते इति परमः । यद्वा परान् मय्यून रागद्वेषा-

प्रकाशान्तरेण व्याख्यान्तरम्—अनुभूतिसंस्काराचार्यं प्रारिपित्तम् अन्धम् निर्विघ्नपरिहृतायै शिष्य-चारपरिपालनाय च स्नेहदेवतनमस्कारालक्षणं मङ्गलमन्त्रं सारस्वतीं प्रक्रियायां श्रुतुकरणं प्रतिपादयति—अहं सारस्वती प्रक्रियां श्रुतुं कुर्वे इत्यन्वयः । कुर्वे इत्यनेनाहमिति कर्तृवद् एवम्प्रे । ‘अन्धमुत्तन’ इत्युक्ते । अहं कुर्वे इति वान्येन कर्मापेक्षये करोति सकर्मकत्वात् । प्रक्रियानिति कर्म । प्रक्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अत्रयेति प्रक्रिया तां । प्रकृतिप्रत्ययविभागकर्मविषयः । अहं प्रक्रियां कुर्वे इत्येवमुक्तावस्थामप्राप्तामप्यभावात् कृतकत्वात् । तन्निर्हास्य प्रक्रियां विगिनति । कथंभूता प्रक्रियाम् । सारस्वतीम् । सरतीनि नरा पूरं तद्विघ्ने यन्ता सा नरमन्त्रं ज्ञानमन्त्रिणी

दीन् भिनाति हिनस्तीति परमः । यद्वा मान माः ज्ञानं, पर प्रकृष्ट मा ज्ञानं यस्य स परमः ॥ अत सातत्यगमने । अतति सातत्येन गच्छति तांस्तान् भावानित्यात्मा । मनिण् प्रत्ययः । मनिणो णित्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः ॥ परमश्चासावात्मा च परमात्मा त परमात्मानम् । द्वितीयैकवचनम् अम् 'नोपधायाः' इति दीर्घः त्म इत्यस्य त्मा । 'स्वरहीन परेण सयोज्यम्' । 'मोऽनुस्वारः' परमात्मानमिति सिद्धम् ॥ (अमे) बालधीवृद्धि-सिद्धिः कल् बल् कामधेनू । बल् बलन्ति दीव्यन्ति गृहेष्विति बालाः । यद्वा बलन्ति चलन्ति दुर्बोधार्थादिति बालाः । 'ब्रलदेर्णः' इति णप्रत्ययः । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः ब इत्यस्य बा । 'स्वरहीनं परेण सयोज्यम्' ॥ (अमे) ध्यै चिन्तायाम् । ध्यै ध्यायते इति धीः । 'किप्' इति किप् प्रत्ययः । 'ध्यायतेः किति सप्रसारणं दीर्घता च' इति संप्रसारणं यकारस्येकारः, तस्य दीर्घता च । ध्यै इत्यस्य धी । 'किपः सर्वापहारी लोपः' इति किञ्चलोपः । धी इति सिद्धम् ॥ अमे-वृधु वर्धने । वर्धनं वृद्धिः । 'क्तिः' इति क्तिप्रत्ययः । ति । 'तथोर्ध' इति तिस्थाने धिः । 'ज्ञेये जयाः' इति धस्य द । 'स्वरहीनं परेण सयो-ज्यम्' ॥ अमे-पिध् शास्त्रे माहृत्ये च । पिध् । 'आदेः णः छः' सिध् । सैधन सिद्धिः । क्तिप्रत्ययादिकं प्राग्वत् । अत्र शब्दाशब्दानभिज्ञा बाला न तु स्तनधयाः । यदि वा अधीतान्यशास्त्रा अप्यनभ्यस्वशब्दशास्त्रा बालाः । सर्वशास्त्रेषु शब्दशास्त्र प्रधानम् । यतः 'अनधीत्य शब्दशास्त्र योऽन्यच्छास्त्र समीहते मूढः । सोऽहेः पदानि गणयति निशि तमसि

प्रसिद्धा । सरस्वत्या प्रणीतानि सारस्वतानि सूत्राणि एव सारस्वतानि विद्यन्ते यस्या सा सारस्वती ता सारस्वतीम् । सरस्वतीप्रणीतसूत्रसम्बन्धिनीमित्यर्थः । अथवा सरस्वत्या प्रणीता सारस्वती ताम् । सर-स्वतीकृतमित्यर्थः । 'गोरवलाघवयोर्मध्ये लाघवमिष्टम्' इत्युक्तेः सुगम व्याख्यानं प्रशस्तं यद्यर्थान्तरं न सम्भवति । अर्थान्तरेऽस्तु । ननु सरस्वतीकृता प्रक्रियास्ति, तवान् करणे क प्रत्यय इति चेत्तदाह— ऋजुमिति यत्रतन स्थितानां सूत्राणां प्रयोगार्थमेकत्र लेखनं ऋजुकरणम् । प्रयोगानुकूलसूत्रकामम् । एवञ्च सरलमित्यर्थः । अनेन सरस्वतीकृतप्रक्रियायां दुर्बोधस्य सूचितम् । निर्विघ्नपरिणामात्तये मङ्गल-माचरति—ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते मङ्गलमाचरणायमिति शिक्षाचारात् । तत्र विनाम मङ्गलं तदाह—'वन्दनं शुद्धेवाभा ग्रहशान्तिर्द्विजार्चनम् । शुभद्रव्यावलोकश्च मङ्गलं परिचरते ॥' इति । विमर्शे मङ्गलं क्रियते वणिना । विप्रनिवारणाय । 'शिष्टैर्विप्रनिवारणाय मङ्गलं क्रियते' इति गङ्गाध-रात् । तथोक्तम्—'नित्यं पथ्याशिनां पुलां हितस्थाननिवासिनाम् । मङ्गलं चरतां निमैर्विनिपातो न विघते ॥' इति । पादम्बर्यादौ मङ्गले कृतेऽपि न । तत्परिणामात्, बौद्धेन न कृतं तत्पत्नीतसमं वि-घ्नं, अतो मङ्गलं न सदिदि चेन्न । प्राक्तनसंस्कारं विना हिमपि न सम्भवति । अतो बौद्धेन पूर्वजन्म-नि मङ्गलमाचरितं तेनाप्राप्तौऽपि मङ्गले विप्रनिवारणमभवत् । प्राचीनमरकाद्यमावापपरिग्रहेनाचरितत्वा-रकादम्बर्यादीनां न सिद्धिराता । अतो मङ्गलं सदैव । तदेवाह—परमात्मानं प्राप्स्येति । निरतीति पर । माया इक्ष्म्या आत्मा जीवनं च मा । लक्ष्मीरितिरित्यर्थः । परमाशौ मग्मा च परमात्मा तम् । अथवा परं पूर्णं निर्वेदश्च एवभूतो मात्मा लक्ष्मीरिति ॥ अयं भावः । करिभिर्विघ्ननिवारणार्थं मस्या-च्छादनमूयस्यो(र) नित्यमित्यर्थः । ततोयन्ति परतन्वेन षड्भस्ममन्त्रं वन्दन्ति । मात्मा परमात्मा त-तथाभूतम् । अथवा यम इत्युक्ता मा मेवां ते परमा ये विरक्तमोक्षमात्मा मनो यस्मिन्

जले चिरगतस्य ॥' तथा च । 'अद्वीकृतं कोटिमितं च श्रास्त्रं नाद्वीकृतं व्याकरणं च येन । न भोभते तस्य मुसारविन्दं सिन्दूरविन्दुर्विधवाललाटे ॥' इति यथनान् । धियो वृद्धिर्धी-
वृद्धिः । तेषां बालानां या धीवृद्धिर्बुद्धिवृद्धिर्बुत्पत्तिस्तस्याः सिद्धिः बालधीवृद्धिसिद्धिः ।
तस्यै बालधीवृद्धिसिद्धये चतुर्थ्येकवचनं वे । ए । 'द्विति' द्वि इत्यस्य द्वे । 'स्वरहीनं परेण
संयोज्यम्' । बालधीवृद्धिसिद्धये ॥ अग्रे सरस्वती । सृ गतौ । सृ 'वचादेरस्' गुणः । 'स्वर-
हीनं' सरः प्रसारणं मुसे मुसे अस्यस्या इति 'मान्तोपधाद्वचनो' इति अन्यर्थे वतुः ।
'द्वितः' इतीप् । 'स्वरहीनं' । ततः सरस्वत्या प्रणीतानि सूत्राणि सारस्वतानि । ततः
सारस्वतेभ्यः सूत्रेभ्यो जाता सारस्वती । 'कारकात्क्रियायुक्ते' अण्प्रत्ययः । अ । 'आदिस्व-
रस्य ङिति वृद्धिः' स इत्यस्य सा । 'यस्य लोपः' ईकारलोपः 'स्वरहीनं' । 'अण ईप्'
इतीप् प्रत्ययः । 'स्वरहीनं' । द्वितीयेकवचनम् अम् । 'अमृशसोरस्' अलोपः ॥ सरस्यया
प्रणीतानि यानि सूत्राणि इति युक्त्या । 'वृद्धाच्छः * * 'यस्य लोपः * * 'इति पाणि-
नीयस्य छप्रत्ययस्य संभवः । छस्य इयादेशः । तदा सारस्वतीया इति भवति । तेन सर-
स्वत्या प्रणीता या सा सारस्वती तां सारस्वतीम् । इत्येके ॥ अये-कञु । द्वितीयेकवचनम्
अम् । 'अमृशसोरस्' इत्यकारस्य लोपः । 'मोऽनुस्वारः' । कञुम् ॥ 'वोर्गुणान्' इति विक-
ल्पेन ईप् । तेन स्त्रीलिङ्गेऽपि कञ्वी, कञुरिति रूपद्वयं स्यात् । अये-कुर्वे । डुरुच् करणे ।
कृ आत्मनेपदे वर्तमानोत्तमपुरुषैकवचनम् । ए । 'तनादेरुप्' इति उप्प्रत्ययः । उ । गुणः ।

परमात्मा तम् । परमेषु आत्मा यसेति वा बहुव्रीहिणा परमुरुपायैः च मूषितम् । मत्तमीषद्व-
मीहिणा कृपालुत्वं च । अथवा परैरुत्कृष्टैः सर्वतो विरक्तैर्योगिभिर्भायते प्राप्यत इति परम् । 'नाग्नि च'
इति छः । अततीत्यात्मा । सर्वग इत्यर्थः । परमश्चात्मावात्मा च परमात्मा तं, परम् आत्मानमिति वा
छेदः । आत्मानं प्रगम्य प्रकर्षेण नत्वा । कायवान्मनोभिर्नमनम् । प्रकर्षो मद्गलमाचक्रः । 'आत्मा जीवे
सुते देहे स्वभावे परमात्मनि' इति कोशात् । एषु कनममात्मानं प्रगममीनि चेतनाह—वरमिति । परं
पूर्णं तेषाभूतमात्मानम् । व्यापकमित्यर्थः । तथाच वेदान्तमारे—'अमृग मक्षिदानन्दमाप्नानसगो-
चरम् । आत्मानमखिलाधारमाध्रयेऽमीष्टसिद्धये ॥' इति । तथाभूतं प्रक्षेप । ननु गुरुगोमादीन्निहाय
कथं परमात्मानं प्रणम्येत्युक्तम् । सत्यम् । परमात्मनि नमस्कृते सर्वेषु नमस्कृताः स्तुः तस्य सर्वान्नर्या-
मित्वात् । तथाचोक्तं भागवते चतुर्थस्कन्धे—'यथा तरोर्मूलनिषेचनेन' इति । ननु (१)—'अधिकांशं च
समन्धो विषयश्च प्रयोजनम् । अवश्यमेव वक्तव्यं शास्त्रादौ तु चतुष्टयम् ॥' इति मन्त्रमात्रमात्राय
चतुष्टयमपेक्षणीयम् । आचार्यैस्तत्करणे किं प्रयोजनम् । 'प्रयोजनमनुदित्य न मन्दोऽगि प्रवर्तने' इति
न्यायात् । तत्र चतुष्टयं बद्धन्तप्रयोजनमाह—बालधीवृद्धिर्बुद्धय इति । बाळा अनधीनव्याकरणाः
तेषामेव शब्दापशब्दज्ञानमावात् । ननु सनपाः । धियो वृद्धिर्धीवृद्धिः बुद्धिवृद्धिः बाळेभ्यो धीवृद्धिर्बु-
लधीवृद्धिरिति तादर्थ्ये चतुर्थीतत्पुरुषः । बाळानां धीवृद्धिरिति न पञ्चीनपुरुषः कार्यः । बाळानामज्ञानतां
धीवृद्धिः अज्ञानधीः तस्या बुद्धिरिति दृष्टत्वात् । बालधीवृद्धिश्चाती सिद्धिश्च बालधीवृद्धिसिद्धिर्नाम् ॥ बाळ-
धीवृद्धेः सिद्धिरिति तत्पुरुषो न कार्यः । कुतः । तस्य क्रियाभिर्नवन्धादुभयप्रयानो वञ्चनानि निगमैः ।
अत्र वृद्धिसिद्धिश्चो मद्गलवाचकौ । अत एवायं ग्रन्थः सिद्धिकरः । अत्र बाळा अधिहारिणः । गच्छो
विषयः । तस्य ज्ञानं प्रयोजनम् । सरस्वतीपतीतत्वात् एव संबन्धः । अनेनापामागदत्तद्वात्ता ॥ १ ॥

कर । 'स्वरहीनं०' करु । 'इत्यदुः' क इत्यस्य कुः । 'उ वम्' 'राद्यपो द्विः' । जलसुम्बि-
कान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनम् । 'स्वरहीनं०' कुर्वे इति सिद्धम् ॥ अप्प्रे-प्रक्रियाम् । पुनः डुकृन्
करणे । कृ प्रपूर्वः । प्रक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते साध्यन्ते शब्दा अनयेति प्रक्रिया । 'संदोषादयः'
इत्यप्रत्ययः । 'अयकि' कृ इत्यस्य कि । 'नुधातोः' इतीय् क्रिय् । 'स्वरहीनं०' क्रिय् ।
'आवतः स्त्रियाम्' 'सवर्णे दीर्घः सह' तां प्रक्रियाम् । 'अमशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' । अथवा
डुकृन् करणे । कृ । 'स्त्रियां यजां भावे कृबो यवाक्' इति यक् । रिङ् । क्रिया कृत्या ॥
अथवा क्रियादयः शान्ता निपात्याः । कृ । ततः 'कृबः श च * *' कृबो भावादौ श
स्यात् । 'क्यप् च * *' स्त्रियां शित्वात् भावे यक् रिङादेशः । प्रपूर्वः । प्रक्रिया तां
प्रक्रियाम् । द्वितीयैकवचनम् अम् । 'अमशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' ॥ ततोऽप्रे सृ विस्तारे ।
सृ विपूर्वः विस्तरतीति विस्तरः । 'पचिनन्दिमहादेरशुणिनिः' इत्यप्रत्ययः । मतान्तरे
'मदामः' इत्यप्रत्ययः । गुणः । विस्तरः । 'स्वरहीनं०' । अतिपूर्वः अतिविस्तरः । निषेधार्थं
नष्पूर्वः । न विद्यते अतिविस्तरः शब्दबाहुल्यं यस्यां सा नातिविस्तरा तां नातिविस्तरा-
मित्यत्र नाकादिवत् 'अनुस्वरे' इत्यनेन नवोऽनादेशप्रतिषेधः । यद्वा केचित्तु बहुव्रीहौ नवो
अनादेशमेव नेच्छन्ति । अथ वा न इति पृथगेव पदम् । ततः 'सवर्णे दीर्घः सह' । 'आवतः
स्त्रियाम्' इति आप्रत्ययः । 'सवर्णे०' द्वितीयैकवचनम् अम् । 'अमशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः'
इति प्रथमश्लोकस्य साधना ॥

अथ व्याख्या । प्रणम्य, परमात्मानम्, बालधीवृद्धिसिद्धये, सारस्वतीम्, ऋजुम्, कुर्वे,
प्रक्रियाम्, नातिविस्तराम्, एवमस्मिन् श्लोके अष्टौ पदानि सन्ति ॥

अथान्वयः । अहमनुभूतिसरूपाचार्यः सारस्वतीं प्रक्रियामृजु सरलां कुर्वे विदधे ।
लोकप्रसिद्धशब्दव्युत्पादनार्थमीपद्रचयामीत्यर्थः । कुर्वे इत्यस्य पठनपाठनादुत्पन्नस्य पुण्यरू-
पफलस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपदप्रयोगो युक्त एव । किनामधेयां प्रक्रियाम् ? । सारस्वतीं सर-
स्वतीप्रणीतसूत्रसंयन्धिनीमित्यर्थः । ननु शास्त्रादौ मङ्गलाचरणं विना शास्त्रसमाप्तिर्न स्यादत
आह—किं कृत्वा ? । परमात्मानं परमेश्वरं प्रणम्य प्रकर्षेण मनोवाक्यैर्नतया । परमात्मनि
नमस्कृते सर्वेऽपि देवा नमस्कृताः स्युः । यथोक्तं भागवते—'यथा तरोर्मूलनिषेचनेन कृष्य-
न्ति तत्कन्धभुजोपशालाः । प्राणोपहाराद्यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वाईणमच्युतेज्या' । इति ।
तथा च प्रशब्दस्य गाङ्गलिकत्वादादौ प्रयोगः । तथा च—'प्रशब्दश्चायशब्दश्च द्वावेतौ
शब्दणः पुरा । कण्ठं भित्त्या विनिर्यातौ ततो माङ्गलिकावुभौ' । ननु 'प्रयोजनमनुद्दिश्य
न मन्दोऽपि प्रवर्तते' अतोऽत्र प्रक्रियाया ऋजुकरणे किं प्रयोजनमित्यत आह—कस्यै ? बाल-
धीवृद्धिसिद्धये । सत्यपि महाभाष्यादिषु तेषां गहनत्वेन बालानां सम्यगप्रयोषात् । स्वल्प-
बुद्धीन् जनान्तेषु चानादरान् संभाव्येमां प्रक्रियामवैयाकरणजनबुद्धिपथेन निष्पत्त्यर्थं कुर्वे
इत्यर्थः । चिकीर्षितायामपि प्रक्रियायां वक्रत्यकरणे भूयांसो जना निरादरां योभूयन्ते तस्मि-
न्नासाधमाह—ऋजुमिति । सरलमित्यर्थः । सरस्वतीइत्तसूत्राणां क्रममुत्सृज्य प्रयोगसाधनार्थं
यत्रतत्र स्थितानां सूत्राणामनुक्रममेतन्नेन ऋजुं सरलां हर्षं इत्यर्थः । ननु भो, ऋजुमित्येव

कथं कृतम् ऋज्वीमिति कथं न स्यात् । तत्रोच्यते—‘वौर्गुणान्’ इत्यनेन सूत्रेण वा ईप्रत्ययः । द्वे रूपे ऋजुम् ऋज्वीमिति भवतः । परं छन्दोभङ्गमिवा नोच्यते । ऋजुरपि प्रक्रिया विस्तरबाहुल्यादध्येतुमशक्या अत आह—नातिविस्तराम् । विस्तरः शब्दबाहुल्यं तेन रहितां स्वल्पमन्थां प्रचुरार्थमित्यर्थः । एतावता सर्वोप्यपि सूत्राण्याश्रयोदाहरणमाधनार्थं बालव्युत्पत्त्यर्थं च दीपिकाकल्पाग्निमां प्रक्रियां कुर्वे इति भावः ॥ अत्र बालधीवृद्धिः प्रयोजनम् । शब्दा विपयाः । अधिकारिणो बालाः । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः । इति प्रथमश्लोकस्य व्याख्या ॥ १ ॥

इन्द्रादयोऽपि यस्यान्तं न ययुः शब्दवारिधेः ।

प्रक्रियां तस्य कृत्स्नस्य क्षमो वक्तुं नरः कथम् ॥ २ ॥

ननु विस्तरः कथं निरस्तः इत्याशङ्कानिवारकं स्वगर्वापहारसूचकं च द्वितीयश्लोकमाह—
इन्द्रादयोऽपीति । अथेतस्य साधना । ‘इदि परमैश्वर्ये’ । इन्द्रति ईष्टे इतीन्द्रः ‘नमादेरः * *’ इद् अग्रे प्रत्ययः । ‘इदितोऽनुम्’ इति नुमागमः इ अग्रे न्द्र । ‘नश्चापदान्ते ऋसे’ नवारस्यानुस्वारः । ‘स्वरहीनं०’ ॥ अग्रे ‘डुदाच् दाने’ वा आङ्पूर्वः । आदीयत इत्यादि । ‘नङ्गी’ इति किप्रत्ययः । इ । ‘आतोऽनपि’ इत्याकारलोपः । ‘स्वरहीनं०’ ‘सर्वेण दीर्घः सह’ इन्द्र आदिर्येषां ते इन्द्रादयः । प्रथमाबहुवचनम्—जस्—अस् । ‘ए ओ जसि’ दि इत्यस्य दे । ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्विसर्गः’ इन्द्रादयः ॥ अग्रे अपि प्रथमैकवचनम् सि । ‘अव्ययाद्विभक्तेः’ सिलोपः । मध्ये ‘अतोऽस्त्युः’ ‘उओ’ ‘एदोतोऽतः’ अलोपः ॥ ‘अग्रे यद् पष्ठयेकवचनम्—डस् ‘त्यदादेष्टेरः स्यादौ’ इति यदित्यस्य य । ‘डस्स्य’ अग्रे—अन्तम् । द्वितीयैकवचनम् अम्—‘अम्शसोरस्य’ ‘मोऽनुस्वारः’ ॥ अग्रे—नेति प्रथमैकवचनं सि । ‘अव्ययाद्विभक्तेर्लुक्’ ॥ अग्रे ‘या प्रापणे’ । या । परोक्षप्रथमपुरुषबहुवचनम्—उस् । ‘द्विश्च’ इति द्वित्वम् । या या उस् इति स्थिते ‘द्वस्’ पूर्व्यास्थाने यः । ‘आतोऽनपि’ इत्याकारलोपः । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्विसर्गः’ ॥ अग्रे ‘शप् आक्रोशे’ । शप् शपति आक्रोशति जिह्वा-मिति शब्दः । उणादिषु द्वप्रत्ययः ‘चपा अवे जवाः’ पस्य यः । ‘स्वरहीनं०’ ॥ अग्रे ‘डुदाच् धारणपोषणयोः’ । धा वारिपूर्वः । वारि धीयते यत्र स वारिधिः । ‘नङ्गी’ इति किप्रत्ययः । इ । ‘आतोऽनपि’ इत्याकारलोपः । ‘स्वरहीनं०’ शब्दानां वारिधिः शब्दवारिधिः । यद्वा शब्दा एव वारीणि धीयन्ते अस्मिन्निति शब्दवारिधिः । पष्ठयेकवचनम् डस् । ‘द्विति’ धिस्याने धे । ‘डस्य’ इत्याकारलोपः । ‘स्रोर्विसर्गः’ अग्रे प्रक्रियामिति द्वितीयैकवचनम् अम् । ‘अम्शसोरस्य’ ॥ अग्रे तद् पष्ठयेकवचनं डस् । ‘त्यदादेष्टेरः स्यादौ’ ‘डस्स्य’ ॥ अग्रे कृत्स्नस्येति पष्ठयेकवचनम् डस् ‘डस्स्य’ ॥ अग्रे ‘क्षम् सामर्थ्ये’ क्षम् । क्षमते इति क्षमः ‘पचि-नन्दि०’ इत्यप्रत्ययः । ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्विसर्गः’ ॥ ‘वच परिभाषणे’ वच् । ‘तुम् तदर्थोयां भविष्यति’ इति तुमप्रत्ययः । ‘चोः कुः’ ‘स्वरहीनं०’ । प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्ययाद्विभक्तेर्लुक्’ ॥ अग्रे ‘नृ विक्षेपे’ नृ । त्रियवे निक्षिप्यते कामादिभिरिति नरः । ‘स्वरादः’ इत्यप्रत्ययः । गुणः । नरः । ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्विसर्गः’ ॥

अग्रे किंशब्दस्य वृत्तीयैकवचनं टा । 'टा ना स्त्रियाम्' । 'तत्रादिर्गणो विभक्त्यर्थे निपात्यते * * ' इति विभक्तिसहितस्य किमित्यस्य कथं निपातः इति द्वितीयश्लोकसाधनिका ॥

अथ व्याख्या । इन्द्रादयोऽपीति । अस्मिन् श्लोके चतुर्दश पदानि सन्ति तान्याह—
इन्द्रादयः, अपि, यस्य, अन्तम्, न, ययुः, शब्दवारिधेः, प्रक्रियाम्, तस्य, कृत्स्नस्य, क्षमः, वक्तुम्, नरः, कथम् ॥

०

अथान्वयः । इन्द्रादयो देवाः अपिशब्दाद्व्यासवाल्मीक्यादय ऋपयोऽपि । अथवा । इन्द्रादयोऽष्टौ महाव्याकरणकर्तारोऽपि यस्य शब्दवारिधेः शब्दसमुद्रस्य व्याकरणस्यान्तं पारं न ययुर्न प्रापुः । तस्य कृत्स्नस्य समग्रस्य शब्दवारिधेः प्रक्रियां शब्दव्युत्पादनविधां वक्तुं नरः महद्वक्ष्णो मनुष्यः कथं क्षमः कथं समर्थो भवति । अतः कारणात् संक्षेपतः कथयामीत्यर्थः । इन्द्र आदिर्वेषां ते इन्द्रादयः । 'इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नाऽपिशली शाकटायनः । पाणिन्यमर-जैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ हि शाब्दिकाः' इति ॥ २ ॥

तत्र तावत्संज्ञा संव्यवहाराय संगृह्यते ॥

अथ प्रथमं संज्ञाप्रक्रियायां विवक्षितायां संज्ञाव्याख्यानसूचिकां फक्किकामाह—तत्र तावत्संज्ञेति । तत्र तस्यां सारस्वतीप्रक्रियायां तावदादौ प्रथममेव समानस्वरादीनां संज्ञा नाम मया संगृह्यते । कस्मै प्रयोजनाय ? संव्यवहाराय सम्यक्शास्त्रव्यवहाराय । शास्त्रे हि संज्ञां विना न सम्यगवबुध्यते । यथा किल लोकेऽपि श्रूयते—अयं राजा अयगमात्यः अयं यज्ञ-दत्तः अयं देवदत्त इत्यादि । तथाऽत्रापि समानादिसंज्ञा शास्त्रव्यवहाराय संगृह्यते इति भावः ॥

अइउऋलृ समानाः ॥ अनेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णाः परिगण्यन्ते ।

तेषां समानसंज्ञा च विधीयते ॥ नैतेषु सूत्रेषु संधिरनुसंधेयोऽविवक्षितत्वात् ।

विवक्षितस्तु संधिर्भवतीति नियमात् । लौकिकप्रबोगनिष्पत्तये समयमात्रत्वाच्च ॥

तत्र मातृकायां प्रथमं पठितत्वात् प्रथमं स्वराणामेव संज्ञामाह—सूत्रम् । 'अ इ उ ऋ लृ समानाः ।' अश्च, इश्च, उश्च, ऋश्च, लृश्च, अइउऋलृ । प्रथमावहुवचनान्तम् । साङ्केतिक-त्वाजसूत्रोपः । यतः 'सूत्रे विभक्तिर्नैवास्ति वृद्धौ यत्रोपलभ्यते । एकद्वित्वबहुत्वादि तत्साङ्के-तिषमुच्यते' । समानाः । समानं तुल्यं भावं परिमाणं येषां ते समानाः प्रथमावहुवचनान्तम् । 'सर्वेषां' 'सर्वोर्विर्सर्गः' ॥ यद्वा । अ इ उ ऋ लृ इति प्रत्येकं प्रथमैकवचनान्तानि साङ्केति-कानि पञ्चैव भिन्नानि पदानि । समाना इति प्रथमावहुवचनान्तम् । एवं पदपदमिदं सूत्रम् । पदपदत्वमेव युक्तम् । यतः 'संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते' इति । यद्यपि 'अद्वौ च मत्वर्थे' इत्यादौ समासेऽपि संधिर्न तथाऽप्यसार्वात्रिकोऽयं विधिरिति ॥ केचित्तु—एकाविति संधिरेव दृश्यते ॥ एत-त्सूत्रं कार्यद्वयविधायकं वर्णपरिगणनानिरूपकं समानसंज्ञानिरूपकं चेत्यर्थः । तदेवाह—
अनेनेति । अनेनोक्तवक्ष्यमाणसूत्रसमुच्चयेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णा अक्षराणि परि साम-स्येन गण्यन्ते सरस्याक्रियन्ते परिपाट्या प्रकाशयन्ते । च पुनस्तेषां पूर्वोक्तानाम् अइउऋलृअ-क्षराणां समानसंज्ञा समान इति नाम विधीयते क्रियते । अथवा अभिधीयते कथ्यते ॥

ननु पञ्चानामकारादीनां न्यासत्रैसदृश्ये कथं समानसंज्ञा संजायतीति ? अत्रोच्यते । एकमात्रत्वेन समानत्वमेतेषाम् ॥ ननु अइउऋलृ इत्यादिषु सूत्रेषु संधिः कथं न कृतमत्राह—नैते-
ष्विति । एतेषु उक्तवक्ष्यमाणेषु सूत्रेषु संधिर्नानुसंधेयः न कर्तव्यः । कस्मान् ? अदिवक्षित-
त्वात् । वक्तुमिष्टो विवक्षितः । यद्वा वक्तुमिच्छा विवक्षा विवक्षा जाता अस्तेति विवक्षितः
न विवक्षितोऽविवक्षितः तस्य भावोऽविवक्षितत्वं तस्मादविवक्षितत्वात् । यद्वा न्यासिष्ठ-
तत्वात् ॥ हेत्वन्तरमाह—विवक्षितस्त्विति । तु पुनर्विवक्षित एव संधिर्भवति नावि-
वक्षित इति नियमात् शुर्वाभ्रायनिश्चयान् । यत्र संधौ कृते कार्यभ्रंशो भवति सोऽविवक्षितः
संधिर्यथा—अ इ उ ऋ लृ इत्यस्य ऋलृ इति स्थान् । यत्र च संधौ कृते कार्यमिद्विभ-
वति स विवक्षितः संधिः । यथा—ई ष ऊ ष ए ष ये इत्यादिषु न निषेधः । हेतुमाह—
लौकिकेति । लोक्यन्ते विलोक्यन्ते शब्दापशब्दा अनेनेति लोको व्याकरणं लोके भवा
लौकिका अनादिसिद्धास्ते च ते प्रयोगाश्च लौकिकप्रयोगास्तेषां निष्पत्तिः सिद्धिः लौकिक-
प्रयोगनिष्पत्तिस्तस्यै लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये । समयमात्रात्सूचनामात्रकृत्वान् । विभक्त्या-
दिसंकेतरूपत्वाच्छाल्लेखेति संधिर्न कृतः । अस्य व्याकरणस्य संकेतरूपत्वात् विभक्त्यनुपल-
म्भेऽपि अर्थानुसारेण सांकेतिकं पदं व्यवहर्तव्यम् ॥ चमत्प्रो हेत्वन्तरसूचकः । अत्र केऽ-
प्याहुः । लोके भवा लौकिका बालास्तेषां प्रयोगनिष्पत्तिस्तस्यै सूचनमेवोक्तमत्रास्तीति भावः ।
अस्य व्याकरणस्य संकेतरूपत्वात् । विभक्त्यनुपलम्भेऽप्यर्थानुसारेण सांकेतिकं पदं
व्यवहर्तव्यम् । कृते हि संधिकार्ये अशर्त इति पदं भवति तत्पाठे मन्दबुद्धयो जनाः
सायासाः संजायन्ते यकारादीनां च स्वरसंज्ञाप्रसक्तिर्भवति अतोऽत्र संधिर्न कृतः ॥

इह्यदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः ॥ एतेषां इह्यदीर्घप्लुतभेदाः परस्परं सवर्णा
भण्यन्ते । 'लोकाच्छेषस्य सिद्धि'रिति वक्ष्यति । ततो लोकेत एव ह्रस्वादिसंज्ञा
ज्ञातव्याः । एकमात्रो ह्रस्वः । द्विमात्रो दीर्घः । त्रिमात्रः प्लुतः । व्यञ्जनं
चार्धमात्रकम् ॥

[एकमात्रो भवेद्भ्रूखो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।

त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥

चापस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव चापसः ।

शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम् ॥]

अथेतानेव भिन्नतया विवृण्वन्नाह—'ह्रस्वदीर्घः' । ह्रस्वति दीर्घते दीर्घापेक्षया इति
ह्रस्वः । दृष्टान्ति विदारयत्युच्चार्यमाणो मुरमिति दीर्घः । इवते लङ्गते ह्रस्वदीर्घाविति प्लुतः ।
ततो ह्रस्वाश्च दीर्घाश्च प्लुताश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतास्ते च ते भेदाश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः । प्रथमावृ-
त्तचनान्तम् । सदृशा वर्णाः सवर्णाः । 'सवर्णे दीर्घः सदृ' 'स्रोर्विसर्गः' । एतेषां समानानां
ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः परस्परमन्योन्यं स्वजातीयेन सवर्णा भण्यन्ते कथ्यन्ते । यथा अ, इत्यः ।
आ, दीर्घः । आ इ, प्लुतः ॥ इ, ह्रस्वः । ई, दीर्घः । ई इ, प्लुतः ॥ उ, ह्रस्वः । ऊ,

दीर्घः, । ऊ ३, हुतः ॥ ऋ, ह्रस्वः । ऋ, दीर्घः । ऋ ३, हुतः ॥ लृ, ह्रस्वः । लृ, दीर्घः । लृ ३, हुतः ॥ एतेषां समानानामेव सवर्णत्वं न तु संध्यक्षराणाम् । तेन हरे अग्रे ए इत्यत्र 'सवर्णे दीर्घः सह' इति न भवति ॥ ननु सरस्वतीसूत्रेष्वनुक्तं ह्रस्वादीनां लक्षणं कुतो ज्ञायते इत्यत आह—लोकादित्यादि । शेषस्येह व्याकरणेऽनुक्तस्य सिद्धिर्निष्पत्तिर्लोकादन्यव्याकरणात् ज्ञेया । लोकात् गुरुपारम्पर्याद्वा अवगन्तव्येति शेषः । अस्य ग्रन्थस्यान्ते ['लोकात्—'] इति पदं वक्ष्यति कथयिष्यति ॥ ततो लोकत इत्यादि ॥ ततस्तस्मात्कारणाद्भोक्तोऽन्यव्याकरणादेव ह्रस्वादिसंज्ञा ज्ञातव्याः । तथा हि तदेव लोकोक्तमेव ह्रस्वादीनां लक्षणमाह—एक० । एका मात्रा उच्चारणकाले यस्य स एकमात्रो ह्रस्व उच्यते । मात्रा कालविशेषः स्यात् । अक्षिस्पन्दनप्रमाणः कालो मात्रा । द्विमात्रो० । द्वे मात्रे उच्चारणकालो यस्य स द्विमात्रो दीर्घः । त्रिमात्रः० । तिस्रो मात्रा उच्चारणकालो यस्य स त्रिमात्रः हुतः । अर्धमात्रायां भवमार्धमात्रिकं व्यञ्जनमुच्यते ॥ केचित्तु व्यञ्जनं चार्धमात्रकमिति नोचरन्ति । व्यञ्जनस्यात्रानधिकारित्वात् ॥ यतः 'चापो वदत्येकमात्रां द्विमात्रां वायसो वदेत् । त्रिमात्रं च शिखी ब्रूयान्नकुलश्चार्धमात्रिकम्' इति ॥

एषामन्येऽप्युदात्तादिभेदाः सन्ति । उच्चैरुपलभ्यमान उदात्तः । नीचैरनुदात्तः ।

समवृत्त्या स्वरितः । सानुनासिको निरनुनासिकश्च ॥

किमेतावन्त एव भेदा इत्याशङ्क्याह—एषामित्यादि । एषां समानानां ह्रस्वादिभेदभिन्नानामप्यन्येऽपि लोकगम्या उदात्तादिभेदा उदात्तः १, अनुदात्तः २, स्वरितः ३, इति त्रयो भेदाः सन्ति ॥ उदात्तादीनां लक्षणमाह—उच्चैरित्यादि । वेदपाठकरणन्यासे उच्चैःस्थाने उपलभ्यमानः प्राप्यमाणः उच्चार्यमाणो वा उदात्तः प्रोच्यते । नीचैःस्थाने उच्चार्यमाणोऽनुदात्तः । नोच्चैर्न नीचैरिति समवृत्त्या स्वरणोच्चार्यमाणो वर्णः स्वरितः । उदात्तादीनां तु प्रयोजनं वेदे एव ॥ अत्र तु प्रसङ्गवशादुक्तम् ॥ मुखनासिकाभ्यां कृत्वोच्चार्यमाणो वर्णः सानुनासिकः । तद्विपरीतो निरनुनासिकः । निर्गता नासिका उच्चार्यमाणकाले यस्मात्स निरनुनासिकः । किंतु केवलं मुखेनोच्चार्यमाणो वर्ण इत्यर्थः ॥ सानुनासिकः निरनुनासिकश्चेति पदं कश्चित् दृश्यतेऽपि । अनयोरेव लक्षणस्यानुक्तत्वात् । अथ समाहृत्याह—यथा पञ्च समानाः ह्रस्वदीर्घहुतभेदात्पञ्चदश । तेऽप्युदात्तानुदात्तस्वरितभेदात्पञ्चत्वारिंशत् भवन्ति । ते च सानुनासिकनिरनुनासिकभेदान्नवतिभेदाः समानानाम् ॥

एऐओऔ संध्यक्षराणि ॥ एषां ह्रस्वा न सन्ति ॥ उभये स्वराः ॥

अकारादयः पञ्च, एकारादयश्चत्वारथोमये स्वरा उच्यन्ते । [अइउअलएऐओऔ] ॥

सूत्रम्—ए ऐ ओ औ संध्यक्षराणि । द्विपदमिदं सूत्रम् । ए ऐ ओ औ प्रथमा-यद्वयचनान्तम् । सांकेतिकत्याजस्रलोपः ॥ यद्वा—ए, प्रथमैकवचनान्तम् । ऐ, प्रथमैकवचनान्तम् । ओ, प्रथमैकवचनान्तम् । औ, प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकानि

चत्वारि पदानि । एवं पञ्चपदम् ॥ संध्यश्रराणि यथा समानानामेव संधिना कृत्वा एषां निष्पत्तिः । यथा—अकारइकारयोगे एकारः । अकारएकारयोगे ऐकारः । अकारउकारयोगे ओकारः । अकारओकारयोगे औकारः । यद्वा समानानां व्यञ्जनानां च संधौ मध्ये वर्तन्ते इति संध्यश्रराणि इति संध्यश्ररसिद्धिः । संध्यश्ररशब्दस्य प्रथमावहुवचनान्तम् । 'जस्रसोः श्रिः' इ । 'नुमयमः' इकारात्पूर्वं नुमागमः । 'नोपधायाः' रस्थाने रा । 'घ्र्णोणो' 'स्वरहीनं' ॥ ए ऐ, ओ, औ, एतानि चत्वार्यश्रराणि संध्यश्ररसंज्ञकानि भवन्ति । तत्तत्रैषां संध्यश्रराणां श्रम्यभेदा न भवन्ति । एकमात्रमालाभावात् दीर्घपुना भवन्ति । पर सवर्णत्वं न । एतेषां संध्यश्रराणामष्टचत्वारिंशद्वेरा भवन्ति । यथा चतुर्णां संध्यश्रराणां दीर्घपुनभेदादष्ट । तेषां पाष्टानां प्रत्येकमुदात्तानुदात्तस्वरितभेदाष्टपिंशतिः । तेषां च सानुनासिकनिःसुनासिकभेदादष्टचत्वारिंशदिति ॥ अथ समानसंध्यश्रराणामिति मिलितानां संज्ञामाह—सूत्रम्—'उभये स्वराः' द्विपदमिदं सूत्रम् । उभौ प्रकारायययो येषां ते उभये । उभयशब्दस्य प्रथमावहुवचनान्तम् । 'जसी' 'अइ ए' ॥ स्वराः स्वयमनाश्रितत्वेन राजन्ते शोभन्ते इति स्वराः । प्रथमावहुवचनान्तम् । 'सर्णं' 'श्रोर्मिर्गः' ॥ अकारादयः पञ्च अ इ उ क ङ । चत्वार एकारादयश्च—ए ऐ ओ औ । एते उभये मिलिताः नवसंख्याः स्वरा उच्यन्ते कथ्यन्ते । चकारात्समानानां ह्रस्वदीर्घभेदमूलत्वेन चतुर्दश स्वरा भवन्ति । यथा—अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ए ऐ ओ औ ॥ केचित् अकारादयः पञ्च उभये उभयप्रकाराः ह्रस्वदीर्घा इति, चत्वार एकारादयश्च स्वरा उच्यन्ते इति व्याकुर्वन्ति ॥ परं न तत्सूत्रानुसादरि । यदा 'उभये' इत्यनेन अकारादय एव उभयप्रकारा गृह्यन्ते तदा चत्वार एकारादयः इति सूत्रे कुतः प्राप्यते ॥

अवर्जो नामिनः ॥ अर्णवर्जोः स्वरा नामिन उच्यन्ते ॥

अथैतेष्वेव विशेषमाह—सूत्रम् 'अवर्जो नामिनः' द्विपद सूत्रम् । अम् अर्णवर्जयन्तीत्यवर्णवर्जोः । प्रथमावहुवचनान्तम् । 'सर्णं' 'श्रोर्मिर्गः' ॥ नामिनशब्दस्य प्रथमावहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'श्रोर्मिर्गः' ॥ अर्णवर्जो अकाराकाररहिताः स्वराः इ ई उ ऊ ऋ ॠ

* पाणिनीयमतेन स्वराणामष्टादशभेदकोटकम् ।

अ इ उ ऋ ॠ	अ इ उ क ए ओ ऐ औ	अ इ उ ऋ ॠ ए ओ ऐ औ
एकमात्रा ह्रस्वभेदा ।	द्विमात्रा दीर्घभेदा ।	द्विमात्रा उभयभेदा ।
१ उदात्तानुनासिक	७ उदात्तानुनासिक	१३ उदात्तानुनासिक
२ उदात्तानुनासिक	८ उदात्तानुनासिक	१४ उदात्तानुनासिक
३ अनुदात्तानुनासिक	९ अनुदात्तानुनासिक	१५ अनुदात्तानुनासिक
४ अनुदात्तानुनासिक	१० अनुदात्तानुनासिक	१६ अनुदात्तानुनासिक
५ स्वरितानुनासिक	११ स्वरितानुनासिक	१७ स्वरितानुनासिक
६ स्वरितानुनासिक	१२ स्वरितानुनासिक	१८ स्वरितानुनासिक

लृ लृ ए ऐ ओ औ एते नामिन उच्यन्ते । नमनं नामः सोऽस्त्येष्विति नामिनः । अवर्णो नामी नोच्यते । लिपिन्यासे तस्य संरलत्वात् ॥

अनुक्रान्तास्तावत्स्वराः ॥

अथ स्वरोपसंहारमाह—अनुक्रान्ता इत्यादि । तावदादौ स्वरा अनुक्रान्ता अनुक्रमेण कथिताः ।

अथ प्रत्याहारजिग्राहयिषया व्यञ्जनान्यनुक्रामति ॥

अथ व्यञ्जनान्याह—व्यञ्ज्यन्ते प्रकटीक्रियन्तेऽर्थाः प्रत्याहारा वा एभिरिति व्यञ्जनानि ॥ कया ? ग्राहयितुमिच्छा जिग्राहयिषा प्रति कार्यं कार्यमाह्रियन्ते आनीयन्ते इति प्रत्याहारा अवाद्यन्तेषां प्रत्याहाराणां जिग्राहयिषा प्रत्याहारजिग्राहयिषा तथा प्रत्याहारजिग्राहयिषया कृत्वा व्यञ्जनान्मनुक्रामति अनुक्रमेण कथयति ॥

ह्यवरल ॥ जणनडम ॥ झढधघभ ॥ जडदगव ॥

छठथखफ ॥ चटतकप ॥ शपस ॥ आद्यन्ताभ्याम् ॥

प्रत्याहारं जिघृक्षता आद्यन्ताभ्यामेते वर्णा ग्राह्याः । आदिवर्णोऽन्त्येन गृह्यमाणस्तन्नामा प्रत्याहारः । तथाहि—अकारो वकारेण गृह्यमाणोऽवप्रत्याहारः ।

कानि तानि व्यञ्जनानि । सूत्रम् हश्च यश्च वश्च यावत्सश्च इति द्वन्द्वः । प्रथमावहुवचनान्तम् । सांकेतिकम् । ह्य यावदाद्यन्ताभ्यां द्विपदम् । आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ ताभ्याम् । तृतीयाद्विवचनान्तम् ‘अङ्गि’ ॥ अथवा पञ्चमीद्विवचनान्तम् ॥ यद्वा ह्यवरलेति त्रयस्त्रिंशदपि प्रथमैकवचनान्तानि सांकेतिकानि पदानि । ‘आद्यन्ताभ्यां’ तृतीयाद्विवचनान्तम् । एवं चतुस्त्रिंशत्पदं सूत्रम् ॥ केचित्तु आद्यन्ताभ्यामित्येकपदं सूत्रं पृथक् मन्यन्ते ॥ क स ग घ ङ इति क्रमं विहाय ह्यवरलेति क्रमः प्रत्याहारग्रहणार्थं कृतः । प्रतिकार्यमाह्रियते इति प्रत्याहारः तं प्रत्याहारं जिघृक्षता प्रहीतुमिच्छता छात्रेण पुरुषेण वा आद्यन्ताभ्यां कृत्वा आद्यन्तवर्णाभ्यां सह एते इकारादयः सकारपर्यन्ता वर्णास्त्रयस्त्रिंशदस्य ग्राह्याः । प्रत्याहारं व्यञ्जयन्माह—आदिवर्णः आदौ वर्णः आदिवर्णः सोऽयमन्तस्येन वर्णेन अक्षरेण सह गृह्यमाणः उच्चायेमाणो वा अत्रप्रत्याहारोऽस्ति तन्नामा प्रत्याहार उच्येत । तदेवाद्यन्तकं वर्णात्मकमेव नाम यस्य स तन्नामा ॥ अकार इत्यादि मुगमम् । न यरम् ॥

स च अइउऋलृएऐओऔह्यवरलजणनडमझढधघभजडदगव इति अवप्रत्याहारः । चटतकप इति चपप्रत्याहारः । झढधघभ इति झमप्रत्याहारः । जडदगव इति जवप्रत्याहारः ॥ एवं यत्र यत्र येन येन प्रत्याहारेण कृत्यं भवति स स तत्र तत्र ग्राह्यः । प्रत्याहाराणां संख्या-र्धनियमन्तु नास्ति ॥

स च अत्रप्रत्याहारः इत्येतावत्संख्याक इत्यमुना प्रकारेणैतावता एकोनत्रिंशद्वर्णप्रमाणा संख्या यावत्संपद्यते भवति । अकारादिसवर्णग्रहणानु चतुस्त्रिंशद्वर्णप्रमाणसंख्या यस्य सः । एवं चटतकप इति पञ्चमिरक्षरैः चपप्रत्याहारो भवति । आद्यन्तयोश्चरपकार-

प्रहणेन चपः । एवं ह्रस्वध्वज इत्याद्यन्तयोर्लकारभकारयोर्महणेन झभः । यत् जडदगय इत्यत्र जकारचकारयोर्महणेन जयः । एवममुना प्रकारेण यत्र यत्रोदाहरणे येन येन प्रत्याहारेण सह कृत्यं कार्यं भवति स स प्रत्याहारस्तत्र तत्रोदाहरणे प्रायः ॥ प्रत्याहाराणां संख्यानियमस्तु नास्ति यत् इत्यन्त एव प्रत्याहाराः सन्तीति ॥ केऽद्याहुः अनियमं व्यावर्तयितुमाह—संख्येति । अयमर्थः न नियमः अनियमः संख्याया अनियमः संख्यानियमः । प्रत्याहाराणां संख्याया अनियमो नास्ति । किं तर्हि नियम एव ॥ कथमाह—यतः । 'ह्रस्वो झभो जयश्चैव यपो जय इलध्वजः । जभो झभः रसः प्रोक्तो झसश्च छत ईरितः । यमो ह्ययः यपश्चोक्तो ढयश्च डभ इष्यते । रसो यसः शसः ख्यातो झपो अव उदाहृतः ॥ ऊ उच्यते ततः प्राप्तेः प्रत्याहारा उदाहृताः । सौत्रा एते स्फुटं ज्ञेयास्तस्या चान्ये यथामति ॥' यदिवा—'भवलत एकैकस्मात् द्वाभ्यां मः स्वात्पञ्चौ चतुर्भ्यः सः । सः पञ्चः सारित्थं प्रत्याहारास्तु विंशति-र्ज्ञेयाः ॥' झभ, अव, झल, छत, यम, जम, यप, झप, रप, चप, अन, हव, जव, झव, हस, वस, रस, झस, रस, शस, एतमेते विंशतिः प्रत्याहाराः ॥

ह्रसा व्यञ्जनानि ॥ हकारादयः सकारान्ता वर्णा ह्रसा व्यञ्जनानि भवन्ति । खरहीनं व्यञ्जनम् ॥ तेष्वकारः सुरोच्चारणार्थत्वा-दित्संज्ञकः ॥

अथ ह्रसानां संज्ञामाह—सूत्रम् 'ह्रसा व्यञ्जनानि' ह्रसशब्दस्य प्रथमावहुवचनान्तम् 'सप्तर्णे' 'स्रोर्विसर्गे' ॥ व्यञ्ज्यन्ते प्रकटीक्रियन्ते अर्था येस्तानि व्यञ्जनानि ॥ अथना, विगतमञ्जनं खरलक्षणं येभ्यस्तानि । प्रथमावहुवचनान्तम् । जस् । 'जस्समोः शिः' 'नुम-यमः' 'नोपधायाः' 'खरहीनं' हकारमारभ्य सकारं यावन्नयन्निशदक्षराणि ह्रसाः ह्रससंज्ञानि प्रोच्यन्ते । द्वितीयानि व्यञ्जनानि प्रोच्यन्ते । व्यञ्जनलक्षणमाह—'खरहीनं व्यञ्जनम्' यत्खरहीनं तद्व्यञ्जनं यत्खरेभ्यो हीनं रहितम् । यद्वा खरेभ्यो हीनं व्यतिरिक्तम् अन्यत् । यद्वा खरत्वहीनमपरं यदक्षरं तद्व्यञ्जनसंज्ञं कथ्यते ॥ ननु हकारादयः सस्वरा वर्णाः कथं व्यञ्जनसंज्ञाः? इत्याह—तेषु व्यञ्जनेषु अस्वराः सुरोच्चारणार्थत्वान् । सुरेनोच्चारण-मेव अर्थः प्रयोजनं यस्य स सुरोच्चारणार्थस्तस्य भावः सुरोच्चारणार्थत्वं तस्मान् । इत्थंज्ञकः ॥

कार्यायेत् ॥ प्रत्ययाद्यतिरिक्तः कर्सेचित्कार्यायोच्चार्यमाणो वर्ण इत्संज्ञो भवति ॥ यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः ॥ वर्णादर्शनं लोपः ॥ वर्णविरोधो लोपश्च ॥ मित्रवदागमः ॥ शशुवदादेशः ॥ खरानन्तरिता ह्रसाः संयोगाः ॥ कुशुडतुषु वर्गाः ॥ उकारः पञ्चवर्णपरिग्रहणार्थः ॥

१ बालबोधाय प्रत्याहारसंग्रहोऽयं कियते ।

१ हस	२ हव	३ जव	४ यप	५ झव	६ झल
७ चप	८ यन	९ झत	१० खय	११ हव	१२ छत
१३ यम	१४ हव	१५ रप	१६ हव	१७ डभ	१८ रस
१९ वस	२० शस	२१ छव	२२ अव	२३ ओ	२४ भव

इतो लक्षणमाह—‘कार्यायेत्’ द्विपदं सूत्रम् । कार्यशब्दस्य चतुर्थ्यैकवचनान्तम् । ‘डेरक्’ ‘एअय्’ ‘सवर्णे०’ ‘स्वरहीनं०’ ॥ इत् एति गच्छति इत् । प्रथमैकवचनान्तम् ‘हसेपः से’ पदद्वयेन संधिः ‘अइ ए’ ॥ प्रत्ययादीति । आदिशब्दात् प्रत्ययागमादेशोपदेशेभ्योऽतिरिक्तोपि-
कः प्रत्ययादतिरिक्तः । अप्रत्ययादिः आगमातिरिक्तः । नुडागमादिः उपदेशः शिष्याख्यारूपः
हयवरलेत्यादिः आदेशः ‘पुंसोऽमुङ्’ इत्यादिरूपः एषु कस्मैचित्कार्यायोच्चार्यमाणो वर्ण इत्सं-
ज्ञकोऽनुबन्धसंज्ञको भवतीति ॥ शृलमाह—यस्येतसंज्ञा तस्य लोपः क्रियते । उच्चरितप्रभृत्सिनो
ह्यनुबन्धा इति ॥ लोपलक्षणमाह—वर्णाद० ॥ वर्णानामक्षराणामदर्शनमविलोकनं प्रध्वंसाभावो
लोप उच्यते ॥ वर्णानां विरोधः संधिकार्यवर्जनं यस्मिन् स लोप एव लोपश् कथ्यते । एकं
वर्णं विनाशयत्यन्यस्योत्पत्तिं प्रतिवध्नातीति लोपश् । तत्कार्यं—‘लोपशि पुनर्न संधिः’ । यथा—
त आगता इत्यादि ॥ (आगच्छतीत्यागमः) ॥ आगमो मिथ्रवत् । यथा मिथ्रं मिथ्रस्य समीपे
आगत्योपविशति तथागमोऽप्यायाति । यथा ‘नः सक् छते’ इति सगादिः ॥ आदेशः शत्रुवत् ।
यथा शत्रुः शत्रुं विनाश्य तत्स्थाने तिष्ठति तथा आदेशोऽप्यादेशिनं विनाश्य तस्य स्थाने
भवति । शसः सकारस्य नकारादेशवत् ॥ अथ संयोगसंज्ञामाह—‘स्वरानन्तरिता०’ इति ।
अन्तरं जातं येषां तेऽन्तरिताः न अन्तरिता अनन्तरिताः स्वरैरनन्तरिताः स्वरानन्तरिताः
स्वरान्तररहिता ईदृशा हसा व्यञ्जनवर्णाः संयोगसंज्ञा उच्यन्ते । अत्र बहुवचनं जात्यभि-
प्रायेण । तेन द्वयोरपि हसयोः संयोगसंज्ञा स्यात् । यद्वा हसौ च हसाश्च हसाः एकशेषः
समासः । संयोगकार्यं तु ‘संयोगान्तस्य लोपः’ इत्यादि ॥ वर्गसंज्ञामाह—कुचुडुतुषु इति ।
कुश्च चुश्च दुश्च तुश्च पुश्च कुचुडुतुषु प्रथमावहुवचनान्तम् । सांकेतिकम् । वर्गाः प्रथमावहु-
वचनान्तम् । ‘सवर्णे दीर्घः०’ ‘स्रोर्विसर्गः’ ॥ एते पञ्च वर्गसंज्ञका भवन्ति । तत्कार्यं ‘स्तोः
श्रुमिः श्रुः’ ‘टुमिः टुः’ ‘कुण्डोःःःःःःःः वा’ इत्यादि । उकारे हेतुमाह—उकारः स्वरेषु
पञ्चमी मात्रा उकारस्तेन कुइत्युक्ते कस्यगण्ड । चु इत्युक्ते चञ्जज्ञव । दुइत्युक्ते डडडण ।
तुइत्युक्ते तथदधन, पुइत्युक्ते पफवभम इत्येतानि [लौकिक्रपाठे] पञ्च पञ्चाक्षराणि गृह्यन्ते ।

अरेदोन्नामिनो गुणः ॥ नामिस्थानिकाः अर् ए ओ एते गुणसंज्ञका
भवन्ति ॥ आरैऔ वृद्धिः ॥ आ आर् ऐ औ एते वृद्धिसंज्ञा भवन्ति ॥

अथ गुणसंज्ञामाह—‘अरेदो’० अर् च एर् च ओत् च अरेदोत् प्रथमावहुवचनान्तम् सांके-
तिकम् । अत्र तपरकरणमसंदेहार्थम् । नामिनः पञ्चयैकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्विसर्गः’ ॥
गुणः प्रथमैकवचनम् । ‘स्रोर्विसर्गः’ ॥ मध्ये—‘हवे’ ‘डओ’ ॥ यद्वा अर् प्रथमैकवचनान्तम् ।
एत् प्रथमैकवचनान्तम् । ओत् प्रथमैकवचनान्तम् । नामिनः पञ्चयैकवचनान्तम् । गुणः प्रथ-
मैकवचनान्तम् । इति पञ्चपदं वा सूत्रम् । नामिस्थानिका नामिनां स्थाने जाता ककारस्य,
झकारस्य, च अर्, इकारस्य ईकारस्य च ए, उकारस्य ऊकारस्य ओ, एते च त्रयो गुणसं-
ज्ञका भवन्ति । लकारस्तु सावर्ण्यात् ब्राह्मः । तेन लकारस्य अल् गुणः । तत्कार्याणि
‘गुणः’ ‘उपधाया लपोः’ इत्यादीनि ॥ अथ वृद्धिसंज्ञामाह—‘आरैऔ०’ इति । आ च आर्
च ऐ च औ च आरैऔ प्रथमावहुवचनान्तम् । सांकेतिकत्वाद्विभक्तिशेषः । ‘वृद्धिः’ प्रथमै-
कवचनान्तम् । अथवा आ प्रथमैकवचनान्तम् । आर् प्रथमैकवचनान्तम् । ऐ प्रथमैक-

वचनम् । औ प्रथमैकवचनम् । वृद्धिः प्रथमैकवचनान्तम् । एवं पञ्चपदं सूत्रम् । अकारस्य आ वृद्धिः । ऋकारस्य आर् वृद्धिः । इवर्णस्य एकारस्य ऐ वृद्धिः । उवर्णस्य ओकारस्य च औ वृद्धिः । एते चत्वारो वृद्धिसंज्ञका उच्यन्ते । ऋकारलृकारयोः सावर्ण्यादेव लृकारस्यालृ वृद्धिः । तत्कार्याणि आदिस्वरस्य ङिणति वृद्धिः 'धातोर्नामिनः' 'अत उपधायाः' इत्यादीनि ॥

अन्त्यस्वरादिष्टिः ॥ अन्त्यो यः स्वरस्तदादिवर्णष्टिसंज्ञो भवति ॥
अन्त्यात्पूर्वं उपधा ॥ अन्त्याद्वर्णमात्रात्पूर्वो यो वर्णः स उपधासंज्ञो भवति ॥

अथ टिसंज्ञामाह—अन्त्यस्वरादिः प्रथमैकवचनान्तम् । टिः प्रथमैकवचनान्तम् । द्विपदम् । अन्ते भवोऽन्त्यः अन्त्यो योऽसौ स्वरः अन्त्यस्वरः स आदौ यस्य सोऽन्त्यस्वरादिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' । टिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' मध्ये 'विसर्जनीयस्य सः' । 'टुभिः टुः' 'स्वरहीनं०' ॥ अन्त्यो यः स्वरस्तदादिवर्णः सोऽन्त्यस्वर एवादौ यस्य सोऽन्त्यस्वरादिस्तेन सहैव अन्त्यस्वरादारभ्य वर्णष्टिसंज्ञो भवति । अथवा अन्त्यः स्वरस्तदादिवर्णश्च सोऽन्त्यस्वर एवादौ यस्य सोऽपि वर्णष्टिसंज्ञको भवति । स्वरान्तशब्दस्यान्तिमः स्वर एव टिसंज्ञः । हसान्तशब्दस्यान्त्यो हसस्तत्प्राश्नायः स्वरश्च द्वावपि टिसंज्ञकावित्यर्थः । तत्कार्यं तु 'हिति टेः' इत्यादि । यथा अचिन्त्यमहिमा । हरौ सखा ॥ अधोपधासंज्ञामाह—सूत्रम् । अन्त्यादिति पञ्चम्यैकवचनान्तम् । 'हसिरत्' । 'सवर्णे०' । पूर्वः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' ॥ उपधा प्रथमैकवचनान्तम् । 'आपः' त्रिपदम् । अन्त्याद्वर्णमात्रात्केवलं दक्षरात्पूर्वो वर्णः स उपधासंज्ञको भवति । तत्कार्याणि 'नोपधायाः' 'अत उपधायाः' इत्यादीनि राजन्शब्दवत् ॥

असंयोगादिपरो ह्रस्वो लघुः ॥ विसर्गानुस्वारसंयोगपरो दीर्घश्च गुरुः ॥ मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकः ॥ मुखेनोच्चार्यमाणो निरनुनासिकः ॥ अः इति विसर्जनीयः ॥ वर्णशिरोबिन्दुरनुस्वारः ॥ [कस्य पुनः किं स्थानमित्यपेक्षायां] अकुंहविसर्जनीयानां कण्ठः । इडुयशानां तालु । ऋदुरपाणां मूर्धा । लतुलसानां दन्ताः । उपपृष्मानीयानामोष्ठौ । जमडणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वमूलम् । नासिकाऽनुस्वारस्य ॥ [५कं५ख इति कस्याभ्यां प्रागर्धविसर्गादृशो जिह्वामूलीयः । ५प५फ इति पफाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृश उपध्मानीयः । शपसहा ऊष्माणः । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यरलवा अन्तस्थाः ॥]

॥ इति संज्ञाप्रक्रिया ॥

१ अथ स्थानबोधकपाठः प्राचीनपुस्तकेऽपि टीकास्य एव केनचिद् वर्धितो भवेत् ॥

२ अयं केनचित् कचिद् वर्धितः प्राचीनपुस्तकेऽनुपलम्ब्यते ॥

अथ लघुसंज्ञामाह—असंयोगादीति । असंयोगादयः संयोगविसर्गानुस्वाराः परे अग्रस्था यस्मात्स संयोगादिपरः न संयोगादिपरः असंयोगादिपरः एवंभूतो ह्रस्वो वर्णो लघुरुच्यते । तथा चोक्तं प्राकृतच्छन्दोमन्थे ‘पिडुढी लघुअं कुंडउ केवल वजउ जोय । ए तीनउ लघु जाणिये अवर सवे गुरु होय’ । यथा । ककिकु तथा अइउकल एतेपामग्रे विसर्गानुस्वार-संयोगा न भवन्ति तदैतेषां लघुसंज्ञा । अथ गुरुसंज्ञामाह—विसर्गानुस्वार इति विसर्गानुस्वारसंयोगाः परे अग्रे वर्तमाना यस्मात्स विसर्गानुस्वारसंयोगपरः । विसर्गपरो यथा अः । अनुस्वारपरः अम् । संयोगपरो यथा अस्य । एवंभूतो ह्रस्वोऽपि गुरुः । पुनर्दीर्घश्च । आ ई ऊ का की कू रूपः स्वभावादेव गुरुहच्यते ॥ मुखनासिकाभ्यामिति रुदिपदम् । अन्यथा द्विवचनं न संभवति । यथोक्तं प्रक्रियाकौमुद्याम् ‘द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्’ । एषां द्वन्द्व एकवत्साध्यः । एकवचनान्तो भवतीत्यर्थः । प्राण्यङ्गे दन्तौष्ठं मुखनासिकम्, तूर्याङ्गे मार्दङ्गिकपाणविकम् । सेनाङ्गे रथिकाश्वारोहमिति वचनात् ॥ मुखनासिकाभ्यां द्वाभ्यामुच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञ उच्यते । ‘वणनडम अनुनासिका’ इति । मुखादनु पश्चाद्नासिकां स्पृशन्तीत्यनुनासिकाः ॥ चतुर्दश स्वराः, त्रयस्त्रिंशद्व्यञ्जनानि, अनुस्वारः, विसर्गः, जिह्वामूलीयः, उपभ्रानीयः, हुतश्च एवं द्विपञ्चाशदक्षराणि । एतेपामष्टौ स्थानानि सन्ति । तान्याह—अकुहविसर्नीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋदुरपाणां मूर्धा । लतुलसानां दन्ताः । उपपभ्रानीयानामोष्ठौ । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । अनुस्वारस्य नासिका । एदैतोः कण्ठतालु । ओदैतोः कण्ठौष्ठम् । वकारस्य दन्तौष्ठम् । आ ई ऊ क ल पुताश्च । एते एतेषां सवर्णमहणेनैव गृह्यन्ते । यवरलैर्नेणनडमैश्च संयुक्तस्य ह्रस्वोरः स्थानम् । यतः—

“हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्याभिश्च संयुतम् ।

औरस्यं तद्विविजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥

गजकुन्माकृतिर्वर्णं प्रावर्णः स प्रकीर्तितः ।

एवं वर्णा द्विपञ्चाशन्मातृकायामुदाहृताः ॥”

* चालवोधार्थं वर्णोद्भवस्थानकोटकम् ।

अ	इ	उ	लृ	वृ	य	ए	ओ	प	५४	८
क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ		
ट	ठ	ड	ढ	ण	त	थ	द	ध		
न	प	फ	ब	भ	म	य	र	लृ		
वृ	श	ष	ज	झ	न	ह	ञ	ट		
द	ड	ढ	ण	त	थ	द	ध	न		
५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३		
५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२		
५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७		
६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२		
७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९		
७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६		
८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३		
९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००	१०१		
१०१	१०२	१०३	१०४	१०५	१०६	१०७	१०८	१०९		
१०९	११०	१११	११२	११३	११४	११५	११६	११७		
११७	११८	११९	१२०	१२१	१२२	१२३	१२४	१२५		
१२५	१२६	१२७	१२८	१२९	१३०	१३१	१३२	१३३		
१३३	१३४	१३५	१३६	१३७	१३८	१३९	१४०	१४१		
१४१	१४२	१४३	१४४	१४५	१४६	१४७	१४८	१४९		
१४९	१५०	१५१	१५२	१५३	१५४	१५५	१५६	१५७		
१५७	१५८	१५९	१६०	१६१	१६२	१६३	१६४	१६५		
१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१	१७२	१७३		
१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०	१८१		
१८१	१८२	१८३	१८४	१८५	१८६	१८७	१८८	१८९		
१८९	१९०	१९१	१९२	१९३	१९४	१९५	१९६	१९७		
१९७	१९८	१९९	२००	२०१	२०२	२०३	२०४	२०५		
२०५	२०६	२०७	२०८	२०९	२१०	२११	२१२	२१३		
२१३	२१४	२१५	२१६	२१७	२१८	२१९	२२०	२२१		
२२१	२२२	२२३	२२४	२२५	२२६	२२७	२२८	२२९		
२२९	२३०	२३१	२३२	२३३	२३४	२३५	२३६	२३७		
२३७	२३८	२३९	२४०	२४१	२४२	२४३	२४४	२४५		
२४५	२४६	२४७	२४८	२४९	२५०	२५१	२५२	२५३		
२५३	२५४	२५५	२५६	२५७	२५८	२५९	२६०	२६१		
२६१	२६२	२६३	२६४	२६५	२६६	२६७	२६८	२६९		
२६९	२७०	२७१	२७२	२७३	२७४	२७५	२७६	२७७		
२७७	२७८	२७९	२८०	२८१	२८२	२८३	२८४	२८५		
२८५	२८६	२८७	२८८	२८९	२९०	२९१	२९२	२९३		
२९३	२९४	२९५	२९६	२९७	२९८	२९९	३००	३०१		
३०१	३०२	३०३	३०४	३०५	३०६	३०७	३०८	३०९		
३०९	३१०	३११	३१२	३१३	३१४	३१५	३१६	३१७		
३१७	३१८	३१९	३२०	३२१	३२२	३२३	३२४	३२५		
३२५	३२६	३२७	३२८	३२९	३३०	३३१	३३२	३३३		
३३३	३३४	३३५	३३६	३३७	३३८	३३९	३४०	३४१		
३४१	३४२	३४३	३४४	३४५	३४६	३४७	३४८	३४९		
३४९	३५०	३५१	३५२	३५३	३५४	३५५	३५६	३५७		
३५७	३५८	३५९	३६०	३६१	३६२	३६३	३६४	३६५		
३६५	३६६	३६७	३६८	३६९	३७०	३७१	३७२	३७३		
३७३	३७४	३७५	३७६	३७७	३७८	३७९	३८०	३८१		
३८१	३८२	३८३	३८४	३८५	३८६	३८७	३८८	३८९		
३८९	३९०	३९१	३९२	३९३	३९४	३९५	३९६	३९७		
३९७	३९८	३९९	४००	४०१	४०२	४०३	४०४	४०५		
४०५	४०६	४०७	४०८	४०९	४१०	४११	४१२	४१३		
४१३	४१४	४१५	४१६	४१७	४१८	४१९	४२०	४२१		
४२१	४२२	४२३	४२४	४२५	४२६	४२७	४२८	४२९		
४२९	४३०	४३१	४३२	४३३	४३४	४३५	४३६	४३७		
४३७	४३८	४३९	४४०	४४१	४४२	४४३	४४४	४४५		
४४५	४४६	४४७	४४८	४४९	४५०	४५१	४५२	४५३		
४५३	४५४	४५५	४५६	४५७	४५८	४५९	४६०	४६१		
४६१	४६२	४६३	४६४	४६५	४६६	४६७	४६८	४६९		
४६९	४७०	४७१	४७२	४७३	४७४	४७५	४७६	४७७		
४७७	४७८	४७९	४८०	४८१	४८२	४८३	४८४	४८५		
४८५	४८६	४८७	४८८	४८९	४९०	४९१	४९२	४९३		
४९३	४९४	४९५	४९६	४९७	४९८	४९९	५००	५०१		
५०१	५०२	५०३	५०४	५०५	५०६	५०७	५०८	५०९		
५०९	५१०	५११	५१२	५१३	५१४	५१५	५१६	५१७		
५१७	५१८	५१९	५२०	५२१	५२२	५२३	५२४	५२५		
५२५	५२६	५२७	५२८	५२९	५३०	५३१	५३२	५३३		
५३३	५३४	५३५	५३६	५३७	५३८	५३९	५४०	५४१		
५४१	५४२	५४३	५४४	५४५	५४६	५४७	५४८	५४९		
५४९	५५०	५५१	५५२	५५३	५५४	५५५	५५६	५५७		
५५७	५५८	५५९	५६०	५६१	५६२	५६३	५६४	५६५		
५६५	५६६	५६७	५६८	५६९	५७०	५७१	५७२	५७३		
५७३	५७४	५७५	५७६	५७७	५७८	५७९	५८०	५८१		
५८१	५८२	५८३	५८४	५८५	५८६	५८७	५८८	५८९		
५८९	५९०	५९१	५९२	५९३	५९४	५९५	५९६	५९७		
५९७	५९८	५९९	६००	६०१	६०२	६०३	६०४	६०५		
६०५	६०६	६०७	६०८	६०९	६१०	६११	६१२	६१३		
६१३	६१४	६१५	६१६	६१७	६१८	६१९	६२०	६२१		
६२१	६२२	६२३	६२४	६२५	६२६	६२७	६२८	६२९		
६२९	६३०	६३१	६३२	६३३	६३४	६३५	६३६	६३७		
६३७	६३८	६३९	६४०	६४१	६४२	६४३	६४४	६४५		
६४५	६४६	६४७	६४८	६४९	६५०	६५१	६५२	६५३		
६५३	६५४	६५५	६५६	६५७	६५८	६५९	६६०	६६१		
६६१	६६२	६६३	६६४	६६५	६६६	६६७	६६८	६६९		
६६९	६७०	६७१	६७२	६७३	६७४	६७५	६७६	६७७		
६७७	६७८	६७९	६८०	६८१	६८२	६८३	६८४	६८५		
६८५	६८६	६८७	६८८	६८९	६९०	६९१	६९२	६९३		
६९३	६९४	६९५	६९६	६९७	६९८	६९९	७००	७०१		
७०१	७०२	७०३	७०४	७०५	७०६	७०७	७०८	७०९		
७०९	७१०	७११	७१२	७१३	७१४	७१५	७१६	७१७		
७१७	७१८	७१९	७२०	७२१	७२२	७२३	७२४	७२५		
७२५	७२६	७२७	७२८	७२९	७३०	७३१	७३२	७३३		
७३३	७३४	७३५	७३६	७३७	७३८	७३९	७४०	७४१		
७४१	७४२	७४३	७४४	७४५	७४६	७४७	७४८	७४९		
७४९	७५०	७५१	७५२	७५३	७५४	७५५	७५६	७५७		
७५७	७५८	७५९	७६०	७६१	७६२	७६३	७६४	७६५		
७६५	७६६	७६७	७६८	७६९	७७०	७७१	७७२	७७३		
७७३	७७४	७७५	७७६	७७७	७७८	७७९	७८०	७८१		
७८१	७८२	७८३	७८४	७८५	७८६	७८७	७८८	७८९		</

वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणम् । कारग्रहणे केवलग्रहणम् । तपरकरणं तावन्मात्रा-
र्थम् ॥ ॥ इति संज्ञाप्रक्रिया ॥ १ ॥

वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणं, कारग्रहणे केवलग्रहणं, तपरग्रहणे तावन्मात्रग्रहणमिति
शिष्टसंकेतः ॥

इति संज्ञाप्रक्रिया संज्ञाधिकारः ॥ 'प्रक्रियात्प्रतिकारोऽथ' इति हेमचरिः ।

अथवा—'प्रक्रिया तूत्पादने स्वाधिकारप्रकारयोः' ॥

अथ स्वरसंधिः २

अथाधुना स्वरसंधिरभिधीयते ॥ दधि आनय इति स्थिते ॥

अधुनेति । संज्ञाकथनानन्तरं स्वरसंधिरभिधीयते कथ्यते । अक्षराणामन्योन्यं संधानं
मेलनं संधिः । तत्राप्यादौ स्वरसंधिः स्वराणां संधिः स्वरसंधिः ॥ ननु सति अकारे इकार-
संधिराद्यावेव कथं प्रतिपादितः ? । तत्रोच्यते—इकारः सावित्रीरूपः शक्तिरूपः । सा च
सर्वजगत्सृष्टिकर्त्री । तस्मात्पूर्वं प्रतिपादितः ॥

इ यं स्वरे ॥ इवर्णो यत्वमापद्यते स्वरे परे ॥ दध् य आनय इति
तावद्भवति ॥

* आभ्यन्तरवाह्यप्रयत्नज्ञानार्थकं कोष्टकम् ।

आभ्यन्तर प्रयत्नाः	स्वृष्टाः			ईषत्स्वृष्टाः	ईषद्विभृताः	विभृताः	संभृताः
सहाः	स्पर्शाः			अन्तःस्था	ऊष्माणः	स्वरा- उदात्तानुदात्त- स्वरिताः	
व्यञ्जनानि स्वराश्च	क ख प फ ब भ ट ठ त थ	ग ङ घ ङ ज म ड ण द न	च भ झ ञ ष	य व र ल	श ष ह स	अ इ ए उ ओ ऋ ॠ ऌ ॡ	अ इ उ ऋ ॠ ऌ ॡ
वाह्यप्रयत्नाः	अ.प्रा.म.प्रा विचार श्वारा अधोप	अ. प्रा. सवार नाद धोप	म. प्रा. सवार नाद. धोप	अल्पप्रा. सवार नाद धोप	म. वेवार भास अधोप	प्रा. सं. ना. धो.	अल्पप्राण विचार नाद धोप
							अल्पप्रा. सवार नाद धोप

१ इतः परम् "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्व" । सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणान्यवहितस्य
पूर्वस्व बोध्यम् । अतो वृत्तौ 'परे' इति व्याचष्टे । एवमन्यत्रापि शैयम् ॥ इत्यधिकः पाठः क्वचित् केनचित्
प्रक्षिप्तः ।

सूत्रम्—‘इ यं स्वरे’ इ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । यम् द्वितीयैकवचनान्तम् । ‘अमृशसो’ ‘मोऽनुस्वारः’ । स्वरे सप्तम्यैकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ सिद्धम् ॥ यद्वा इश्च ईश्च इ प्रथमैकवचनान्तम् । ‘नपुंसकस्य’ इति द्वयः । ‘नपुंसकात्स्वमोर्लुक्’ ‘वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणम्’ इति वचनात् इवर्ण इकार ईकाररूपो यत्वं यकारमापद्यते प्राप्नोति स्वरे परे । ‘ह्रस्व-दीर्घप्लुतभेदा’ इति अकारस्य स्वरत्वे आकारस्यापि स्वरत्वं सिद्धमेव । दधि अग्रे आनय । ‘इ यं स्वरे’ अनेन सूत्रेण इकारस्य यकारः । दध्यु आनय इति जातम् । ननु दधि आनयेत्यत्र ‘नामिनः स्वरे’ इति नुमागमः कथं न क्रियते ? तत्राह—‘नामिनः स्वरे’ इति तु स्यादिविभक्तिसप्तकस्वरे परे भवति न त्वन्यत्र । तर्हि ‘यस्य लोपः’ कथं न क्रियते ? तत्राह—‘यस्य लोपः’ इति तु ईपि, तद्धिते (कृते) स्वरे यकारे च परे सति भवति न त्वन्यत्र । दध्यु आनयेत्यत्र ‘संयोगान्तस्य लोपः’ इत्यस्य प्राप्तिः । ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ इति यलोपनिषेधः । यद्वा । ‘संयोगान्तस्य लोपः’ इति स्वाभाविकसंयोगान्तविषयः ॥ प्रक्रियायां तु ‘संयोगान्तस्य०’ इति लोपे प्राप्ते ‘यणः प्रतिषेधो वाच्यः’ ॥

‘हसेऽर्हहसः ॥ स्वरात्परो रेफहकारवर्जितो हसो हसे परे द्विर्भवति ।’

इति धकारस्य द्वित्वम् ॥

कृत्यान्तरमाह—सूत्रम्—‘हसेऽर्हहसः’ ॥ हसे सप्तम्यैकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ र्च ह च ह न ह यत्र स अर्ह प्रथमैकवचनान्तम् ‘हसेपः सेर्लोपः’ । हसः प्रथमैकवचनान्तम् । स । ‘सोर्विसर्गः’ । हसे अह । ‘एदोतोतः’ अकारलोपः । ‘स्वर्हीनं०’ सिद्धम् । स्वरात् ह्रस्वस्वरात्परोऽग्रे वर्तमानो रेफहकारवर्जितोऽन्यो हसो हसप्रत्याहारसंबन्धी वर्णो हसे परे सति द्विर्भवति । द्वयोर्भावो द्वित्वम् । एकस्य द्वौ भवत इत्यर्थः । इति धकारस्य द्वित्वम् । द्वित्वे कृते पुनर्द्वित्वं न भवति । अनवस्थादोषप्रसङ्गात् । द्वित्वविधानात् द्वावेव शिष्येते इति दध्यु आनयेति जातम् ॥

ज्ञावे जवाः ॥ ज्ञानां ज्ञावे परे जवा भवन्ति । इति पूर्वधकारस्य दकारः सवर्णत्वात्, ‘वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः’ इति वचनात् । यथासंख्यं वा वक्तव्यम् ॥ स्वरहीनं परेण संयोज्यम् ॥ दध्यानय इति सिद्धम् ॥

[तक्रं न रोचतेऽस्माकं दुग्धं च मधुरायते ।

अन्नप्ररोचनार्थाय दध्यानय चरानने ॥ ८ ॥

दधि न श्रूयते कर्णे घृतं स्वप्ने न दृश्यते ।

मुग्धे दुग्धस्य का वार्ता तक्रं शक्रस्य कुल्लभम् ॥ ९ ॥

कृतस्य कारणं नास्ति मृतस्य मरणं न हि ।

विष्टस्य पेपणं नास्ति द्वितीये चित्तं न हि ॥ १० ॥

सूत्रम् । ‘ज्ञावे जवाः’ ज्ञाने सप्तम्यैकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ । जवाः प्रथमानुबुधवचनान्तम् ।

‘सवर्णे०’ ‘स्रोर्विसर्गः’ । वृत्तिः सुगमा । अत्र सूत्रे ज्ञसानामिति पदं ‘एसे चपा ज्ञमानाम्’ इति सूत्रादनुवर्तते । अन्यत्राप्यनुवृत्तिः सरस्वतीदत्तसूत्रपाठक्रमादवगन्तव्या । अत्र तु मया न कथयिष्यते । अनेन सूत्रेण पूर्वधकारस्य दकारः । ननु ज्ञसाखयोर्विशतिः जत्राः पञ्चैव न कथयिष्यते । अनेन सूत्रेण पूर्वधकारस्य दकारः एव कथं क्रियते ? तत्राह—सवर्णत्वात् धकारस्य तेन यथासंख्यमिति धकारस्य दकार एव कथं क्रियते ? तत्राह—सवर्णत्वात् धकारस्य दकारो भवति । ननु धकारदकारयोः सावर्ण्यं कथमित्याह—वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्ण इति । वर्गे भवो वर्ग्यो वर्णः वर्ग्येण स्ववर्गान्तर्वर्तिना अक्षरेण सह सवर्णो भवतीति । सवर्णत्वात् धस्य दः ॥ यद्वा—यथासंख्यं झडध, जडदेत्यनेनापि धस्य दः । अत्र तु सवर्णत्वात् यथासंख्यमित्युभयत्रापि धस्य दकारो भवति । परम् अग्रिमथूभ्यामित्यत्र सवर्णत्वादेव धकारस्य दकारो भवति । न तु यथासंख्यम् ॥ स्वरेण हीनं रहितं यदक्षरं तत्परेण अप्रस्थितेन स्वरेण वर्णेन सह संयोज्यम् । दधानयेति सिद्धम् । एवम् स्वस्ति अस्तु स्वस्त्यस्तु । हरि अनुभवः । हर्त्यनुभवः ॥

गौरी अत्र इति स्थिते । इ यं स्वरे । गौरू य अत्र तावद्भवति । यत्वे कृते अर्ह इति विशेषणान्न रेफस्य द्वित्वं किंतु ? ॥ राद्यपो द्विः ॥ स्वरपूर्वाद्रेफात्परो यपो द्विर्भवति । इति यकारस्य द्वित्वम् । गौरू य य अत्र । जलतुम्बिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनम् । स्वरहीनं परेण संयोज्यम् । गौर्यत्र ॥

इकारोदाहरणमाख्याय ईकारोदाहरणमाह—गौरी अत्र अत्र ‘इयं स्वरे’ गौरू य अत्र इति जातम् । ततोऽर्ह इति सूत्रोक्तविशेषणात् रेफहकारयोर्द्वित्ववर्जनादत्र रेफस्य द्वित्वं न भवति । ततः किं कर्तव्यमित्याह—सूत्रम्—‘राद्यपो द्विः’ ॥ रादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘इतिरत्’ ‘सवर्णे०’ ॥ यपः प्रथमैकवचनान्तम् । स्—‘स्रोर्विसर्गः’ । ‘द्वित्रिभ्यां सुच्’ ‘स्रोर्विसर्गः’ ॥ द्विम् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्ययाद्विभक्त्यर्क’ इति छोपः । ‘चपा अत्रे जत्राः’ संधिः । यपः अत्रे द्विः । अत्र ‘हवे’ ‘उ ओ०’ सिद्धम् । स्वरः पूर्व आदौ यस्य स स्वरपूर्वः तस्मात् स्वरात्परस्माद्रेफात्परोऽप्रस्थो यपो द्विर्भवति इति यकारस्य द्वित्वम् ॥ ‘जलतुम्बिक०’ यथा तुम्बी जलस्योपरि तिष्ठति तथा रेफोऽपि वर्णस्योपरि गच्छति नत्वधः ॥ ‘स्वरहीनं०’ गौर्यत्रेति सिद्धम् । केचित्तु दीर्घस्वराप्रस्थात् रेफात् परस्य यपस्य द्वित्वं नेच्छन्ति तन्मते गौर्यत्रेति सिध्यति । एवं नदी एषा नद्येषा ।

स्वर इत्यनुवर्तते । एवमन्यत्रापि यत्र न सूत्राक्षरैः कार्यसिद्धिस्तत्र सर्वत्र सूत्रान्तरात्पदान्तरानुवृत्तिर्ज्ञातव्या ॥ ग्रन्थभूयस्त्वभयान्नास्माभिलिख्यते ॥ इतोऽत्रे स्वरसंधिं यावत् सर्वेष्वपि सूत्रेषु ‘स्वरे’ इति पदमनुवर्तते अन्वागच्छति । अनुक्तमपि ज्ञेयमित्यर्थः । यथा ‘इ यं स्वरे’ इत्यत्र स्वरे इति पदम् । तथा तत्र ‘उ वम्’ इत्यादिवपि प्राग्वत् ज्ञेयम् । एवममुना प्रकारेण अन्यत्र योरेष्वपि यत्र केवलसूत्राक्षरैः

कार्यसिद्धिर्न भवति तत्र योगे सूत्रान्तरादन्यसूत्रात्पदान्तरस्य अन्यपदस्थानुवृत्तिर्ज्ञेया ग्रन्थस्य शास्त्रस्य भूयस्त्वभयात् प्राचुर्यभयात् सूत्रे तत्तत्पदमस्माभिर्न लिख्यते ॥ केचित्तु आभिः सरस्वतीभिर्न लिख्यते स्म इति व्याकुर्वन्ति ॥ शेषं सुगमम् ॥

उ वम् ॥ उवर्णो वत्वमापद्यते स्वरे परे । [हसेऽर्हसः । 'श्वे जवाः']

मधु+अत्र मद्धत्र [मधु अरिः मद्धरिः । वधू आसनं वद्धासनम्] ॥

सूत्रम्—‘उ वम्’ ॥ उ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । यद्वा—उञ्च ऊञ्च ऊ प्रथमैकवचनम् । ‘नपुंसकस्य’ इति ऋत्वः । ‘नपुंसका०’ ॥ वम् इति द्वितीयैकवचनान्तम् । ‘अम्-शसोः०’ ‘मोऽनुस्वारः’ ॥ तपरकरणं विना कारग्रहणं च विना वर्ण एव गृह्यते । तेन उ इत्युक्ते उवर्णः लकार उकाररूपो वत्वं वकारं प्राप्नोति स्वरे परे ॥ ‘मधु अमे अत्र’ अत्र ‘उ वम्’ इति उकारस्य वकारः । ‘हसेऽर्हसः’ इति धकारस्य द्वित्वम् । ‘श्वे जवाः’ इति पूर्वधकारस्य दकारः । ‘स्वरहीनं०’ मद्धत्रेति सिद्धम् । मधु क्षौद्रमत्र वर्तते । एवं वधू आसनं वद्धासनम् ॥

ऋ रम् ॥ ऋवर्णो रत्वमापद्यते स्वरे परे । पितृ अर्थः पित्रर्थः । [मातृ अर्थः मात्रर्थः] ॥

सूत्रम्—‘ऋ रम्’ ॥ ऋ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकत्वात् सिलोपः । रं द्वितीयैकवचनान्तम् । ‘अम्-शसोः०’ ‘मोऽनुस्वारः’ ॥ ऋवर्णस्य रकारो भवति स्वरे परे । पितृ अमे अर्थः । ‘ऋ रम्’ ‘हसेऽर्हसः’ ‘स्वरहीनं०’ पित्रर्थः ॥

लृ लम् ॥ लृवर्णो लत्वमापद्यते स्वरे परे । लृ अनुबन्धः लनुबन्धः । [लृ आकृतिः लाकृतिः] ॥

सूत्रम्—‘लृ लम्’ ॥ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकत्वात् ॥ लं द्वितीयैकवचनान्तम् । ‘अम्-शसोः०’ ‘मोऽनुस्वारः’ ॥ लृवर्णस्य लकारो भवति स्वरे परे ॥ लृ अमे अनुबन्धः । ‘लृ लम्’ ‘स्वरहीनं०’ लनुबन्धः ॥ लृ लकार अनुबन्धः इत्संज्ञो यस्य धातोः स लनुबन्ध उच्यते । एवं लृ अमे आकृतिः लाकृतिः । लृ इत् लिट् ।

ए अय् ॥ एकारो अय् भवति स्वरे परे । ने अनं नयनम् ॥

सूत्रम्—‘ए अय्’ ॥ ए प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । अय् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसे पः०’ एकारस्य अय् भवति स्वरे परे । णीञ् प्रापणे णी । ‘आदेः ण्यः झः’ नी ‘भावे युद्’ ‘शुबोरनावौ’ इति युस्थाने अनः । गुणः । ने अनम् ‘ए अय्’ अनेन एकारस्य अय् भवति । ‘स्वरहीनं०’ ‘अतोऽम्’ ‘अम्-शसोः०’ ‘मोऽनुस्वारः’ नयनमिति सिद्धम् ।

ओ अय् ॥ ओकारो अय् भवति स्वरे परे । भो अति भवति ।

सूत्रम्—‘ओ अय्’ ॥ ओ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । अय् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसे पः०’ ॥ व्याख्या सुगमा । भो अमे अति । ‘ओ अय्’ ‘स्वर०’ भवति इति सिद्धम् ॥

फचित्स्वरवचकारः । यथाध्यपरिमाणे गो युतिः गव्यूतिः ॥ अन्यत्र गवां मिथ्रीभावो गोयुतिः ॥

कचिद्व्योगान्तरे यकारः स्वरवद्वसेयः । स्वरेण तुल्यः स्वरवत् । स्वरे परे सति यरेकार्यं भवति तत् यकारे परेऽपि भवतीत्यर्थः । यथा अश्वपरिमाणे मार्गपरिमाणे वाच्ये सति गो अग्रे यूतिः अत्र यकारस्य स्वरत्वात् 'ओ अव्' 'स्वरहीनं०' गन्धूतिः । कोशद्वयम् । अन्यत्र तु मार्गप्रमाणाभावे गवां मिश्रीभावः एकीभावे समूहीभवने गोयूतिरित्येव तिष्ठति सिद्धम् । एवं पितृ अग्रे यं पित्र्यमित्यपि ज्ञेयम् ॥

ऐ आय् ॥ ऐकार आय् भवति स्वरे परे । नै अकः नायकः ॥

सूत्रम्—'ऐ आय्' ॥ ऐ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । आय् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०' ॥ ऐकारः आय् भवति स्वरे परे । नै अग्रे अकः । 'ऐ आय्' 'स्वरहीनं०' नायकः ॥

औ आव् ॥ औकार आव् भवति स्वरे परे । तौ इह ताविह ॥ .

सूत्रम्—'औ आव्' ॥ औ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । आव् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०' ॥ औकारः आव् भवति स्वरे परे । तौ अग्रे इह । 'औ आव्' 'स्वरहीनं०' तावि-
हेति सिद्धम् ॥

व्योर्लोपश्च वा पदान्ते ॥ पदान्ते स्थितानामयादीनां यकारवकारयोर्लोपश्च वा भवति । ते आगताः त आगताः तयागताः । तस्मै एतत् तस्मा एतत् तस्मायेतत् । पटो इह पट इह पटविह । तौ इमौ ता इमौ ताविमौ । तस्मै आसनं तस्मा आसनम् तस्मायासनम् । असौ इन्दुः असा इन्दुः असाविन्दुः ॥ लोपशि पुनर्न संधिः ॥ छन्दसि तु भवति । हे सखे इति हे सखेति हे सखयिति ॥

सूत्रम्—'व्योर्लोपश्च वा पदान्ते' ॥ य् च व् च व्यौ तयोः पट्टीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' । लोपश्च प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०' । वा वृतीयैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ पदान्ते सप्तम्यैकवचनान्तम् । 'अ इ ए' सिद्धम्—पदान्ते ॥ आदिशब्दात् 'ऐ अय्' 'ऐ आय्' 'ओ अर्' 'औ आव्' एभिः सूत्रैर्जातानामयादीनां संबन्धिनोर्यकारवकारयोर्वा लोपश्च भवति । ते अग्रे आगताः । वभयत्रापि 'ए अय्' एकत्र यकारलोपः । अन्यत्र 'स्वरहीनं०' । ते आगताः तयागताः त आगताः ॥ वटो इह वटविह वट इह । 'ओ अव्' शेषं प्राग्वत् ॥ एवं तस्मै आसनं तस्मायासनं तस्मा आसनं । तस्मै इदं तस्मायिदं तस्मा इदम् ॥ असौ इन्दुः असाविन्दुः असा इन्दुः । तौ इमौ ताविमौ ता इमौ ॥ नतु 'त आगताः' अत्र 'सर्वर्णं०' तथा पट इहेत्यत्र 'अ इ ए' इति संधिः कथं न क्रियते ? तत्राह—लोपशीति । लोपशि कृते पुनः पूर्वपरवर्णयोर्मैयो घटनस्वरूपः संधिः कार्यान्तरसाधनं च न भवति । यथा त आगताः । राजभ्यामत्र 'अङ्गि' इति आ न भवति । नञ्युक्तमनित्यमिति कापि लोपशि कृतेऽपि संधिर्भवति । यद्वा 'छन्दसि तु भवती'ति तुशब्ददर्शनात् कुत्रचिल्लौकिकोदाहरणेऽपि लोपशि कृते संधिर्भवति । यथा दामोदरः, राजाश्वः, पश्वाग्निः, दण्डिपु, इत्यादिपु कार्यान्तरसंघातरूपश्च संधिर्भवति ॥ पुनर्विशेषमाह—छन्दसि वेदे

लोपशि कृतेऽपि संधिर्भवति । यथा हे सखे अग्रे इति । 'ए अय्' 'ध्वोलोपश् वा०' इति सकारलोपः । छान्दसिकत्वात् संधिनिषेधः । तेन 'अ इ ए' ॥

१ एदोतोऽतः ॥ पदान्ते स्थितादेकारादोकाराच्च परस्याकारस्य लोपो भवति ।
ते अत्र तेऽत्र । पटो अत्र पटोऽत्र ॥

सूत्रम्—'एदोतोऽतः' ॥ एष ओञ एदोत् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । एदोतः अग्रे अतः । मध्ये—'अतोऽत्युः' 'उओ' 'एदोतोऽतः' इत्यकारलोपः । अतः पञ्चमेकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' 'एदोतोऽतः' ॥ तत्परकरणमसंदेहोच्चारणार्थम् । अत इत्यत्र तत्परकरणं तावन्मात्रग्रहणार्थम् । पदान्ते स्थितादेकारात् ओकारात् परस्याकारस्य लोपो भवति । ते अग्रे अत्र । पदान्ते स्थितौ यावेकारौकारौ ताभ्यां परस्याकारस्य लोपो भवति । चम्पकपटवासन्यायादखण्डाकारस्तिष्ठति । तेऽत्र । एवं पटो अत्र पटोऽत्र [वर्तते] इति सिद्धम् । 'ए अय्' 'ओ अय्' इति तु पदमध्ये भवति । अत्र 'सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत्' इति न्यायोऽङ्गीकर्तव्यस्तेन 'ए अय्' 'ओ अय्' इति न भवति ॥

सवर्णे दीर्घः सह ॥ सवर्णस्य सवर्णे परे सह दीर्घो भवति । श्रद्धा अत्र श्रद्धात्र । दधि इह दधीह । मधु उदकं मधूदकम् । भानु उदयः भानूदयः । पितृ ऋणं पितृणम् ।

सूत्रम्—'सवर्णे दीर्घः०' ॥ सवर्णे इति सप्तम्यन्तम् । 'अ इ ए' सहशो वर्णः सवर्णः । दीर्घः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' । सह प्रथमैकवचनान्तम् । स् । 'अव्यया०' ॥ पूर्वापरयोः सहस्रस्वरयोर्मिलनेनाद्यो दीर्घो भवति । श्रद्धा अत्र श्रद्धात्र ॥ यदुक्तम्—

१ 'ऋणेन वैपरीत्येन गुरुणां गुरुभिः सह । लघूनां लघुभिः सार्धं गुरुणां लघुभिः सह ॥ लघूनां गुरुभिः सार्धं चतुर्थेति सवर्णता' ॥ १ ॥ इति ॥

अदीर्घो दीर्घता याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता । पूर्वदीर्घस्वर इदं परलोपो विधीयते ॥२॥
दधि अग्रे इह दधीह । भानु अग्रे उदयः भानूदयः । पितृ अग्रे ऋणं पितृणम् । दण्ड अग्रे अयं दण्डाम् ।

सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत् ।

परेण पूर्ववाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥ १ ॥

ननु दधि इह अत्र कथम् 'इ यं स्वरं' इति यत् न भवतीत्याह—सामान्येति । नूनं निश्चितं सामान्यशास्त्रतः सामान्यसूत्रान् विशेषो विशेषज्ञानं विशेषसूत्रं बलवान् भवेत् । तत्र यदुक्त्यापक सामान्यम् । अल्पव्यापको विशेषः । दधि इह इत्यत्र 'इ यं स्वरं' इति सामान्यसूत्रं स्वराणां बलवत् । 'सवर्णे दीर्घः' इति विशेषसूत्रं तस्य सवर्णस्यैकवचनान्तम् । पश्चान्तरमाह—परेणत्यादि । वा अथवा इह व्याकरणे प्रायशो बाहुल्येन बहुषु सानेषु परेण अमेतनसूत्रेण पूर्वसूत्रस्य वाधो निषेधो दृश्यताम् । यथा 'इ यं स्वरं' इति सूत्रं प्राक् प्रतिपादितं तस्य हि 'सवर्णे दीर्घः०' इति सूत्रेण वाधः । तदेवाह—प्रायशो बाहुल्येनेह व्याकरणे एवं दृश्यताम् इति । अनेनोत्तमार्गपथादायुज्ये । ततः उत्तमार्गपथादयोरपवादविधिर्ध-

लघा' निति न्यायो दर्शितः । एकस्मिन्नेवोदाहरणे सूत्रद्वयसंभवे सामान्यविशेषयोर्यद्विशेषसूत्रं तद्वगति । पूर्वोक्तपरोक्तयोः सूत्रयोर्यत्परोक्तं सूत्रं तत्प्राप्नोति न तु पूर्वोक्तमिति भावः । एवं भानु उदयः अत्र 'उ वम्' इति सामान्यम्, 'सवर्णे दीर्घः०' इति विशेषः । एतन्मन्त्र-
त्रापि ॥ श्लोकार्थोऽयम् ॥

अ इ ए ॥ अवर्ण इवर्णे परे सह ए भवति । तव इदं तवेदम् । मम इदं ममेदम् ॥

सूत्रम्—'अ इ ए' ॥ अ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । इ सप्तम्येकवचनान्तम् । सांके-
तिकम् । ए प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । तव अमे इदम् 'अ इ ए' अवर्ण इवर्णे परे
सह उभयोर्योगेन ए भवति । तव इदं तवेदम् इत्युदाहरणम् । गङ्गा इयं गङ्गेयम् ॥

[सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्वलवान् ॥]

हलादेरीपादौ टेलोपो वक्तव्यः ॥ हल ईपा हलीपा । लाङ्गल ईपा ला-
ङ्गलीपा । मनस् ईपा मनीपा । शक अन्धुः शकन्धुः । कर्क अन्धुः कर्कन्धुः ।
कुल अटा कुलटा । सीमन् अन्तः सीमन्तः । केशवेशे । अन्यत्र सीमान्तः ।
पतत् अञ्जलिः पतञ्जलिः । सार अङ्गः सारङ्गः पशुपक्षिणोः । अन्यत्र
साराङ्गः ॥ अय ओम् अघोम् । शिव आ इहि शिवेहि ॥

'हलीपा लाङ्गलीपा च मनीपाद्यो तथैव च ।

शकन्धुरथ कर्कन्धुः सीमन्तः कुलटा तथा ॥ १ ॥

पतञ्जलिश्च सारङ्ग एते प्रोक्ता हलादयः ॥'

अत्रापि विशेषमाह [हलादे०] अत्र हल आदिर्यस्य स हलादिः तस्य हलादेः पष्ठयेकव-
चनान्तम् । इति 'डिसिङ्सोरस्य' इत्यकारलोपः 'स्रोर्विसर्गः' । ईपा आदिर्यस्य स ईपादिः
तस्मिन् ईपादौ । सप्तम्येकवचनान्तम् । डि 'डे रौ डि' औ डिस्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' ।
टेः पष्ठयेकवचनान्तम् । अस् । 'डिति' 'डसिङ्सोः०' 'स्रोर्विसर्गः' 'नामिनो रः' 'राद्यपो
द्विः' । लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' । वक्तव्यः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' ॥
हलादेः शब्दगणस्य ईपादौ गणे परे टेः 'अन्त्यस्वरादिष्टिः' इति टेलोपो वक्तव्यः । हल अमे
ईपा अनेन टेलोपः । 'स्वरहीनं०' हलीपा । आदिशब्दान्मनस् ईपा । मनीपा । लाङ्गल
ईपा लाङ्गलीपा । अय अमे ओम् अघोम् । शक अन्धुः शकन्धुः । कुल अटा कुलटा ।
सीमन् अन्तः सीमन्तः । पतत् अञ्जलिः पतञ्जलिः । सार अङ्गः सारङ्गः । इत्यादयोऽपि
तथैव ज्ञेयाः ॥

उ ओ ॥ अवर्णे उवर्णे परे सह ओ भवति ॥ तव उदकम् तवोदकम् । गङ्गा

उदकं गङ्गोदकम् ॥

सूत्रम्—'उ ओ' ॥ ऊ सप्तम्येकवचनान्तम् । साङ्केतिकम् । ओ प्रथमैकवचनान्तम्
घृतिः कण्ठ्या । तव उदकं तवोदकम् । गङ्गा उदकं गङ्गोदकम् ॥

ऋ अर् ॥ अवर्ण ऋवर्णे परे सह अर् भवति । तव ऋदिः । तवर्द्धिः । 'रा-
द्यपो द्विः' ॥

सूत्रम्—‘क अर्’ ॥ क सप्तम्येकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । अर् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसे पः०’ ॥ अर्थो वृत्तितो ज्ञेयः । तव अग्रे ऋद्धिः । ‘क अर्’ ‘जलतुम्बिकाभ्यायेन रेफस्यो-
र्ध्वगमनम्’ । तवर्द्धिः इति सिद्धम् ॥

कचिदार् ॥ अवर्ण ऋवर्णे परे सह कचिदार् भवति । ऋण ऋणं ऋणार्णम् ॥

ऋते च तृतीयासमासे एवाऽऽर् ॥ शीतेन ऋतः शीत ऋतः शीतार्तः ॥

‘अन्यत्र परम ऋतः परमर्तः ॥

सूत्रम्—‘कचिदार्’ ॥ कचित् सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ । आर् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसे पः०’ ‘चपा अवे०’ ॥ वृत्तेरर्थो ज्ञेयः । तृतीयासमासान्ते पदे इत्यर्थः ॥ कचित्प्रयोगान्तरे अवर्ण ऋवर्णे परे सति सह उभययोर्योगेन आर् भवति । ऋण ऋणम् । ‘कचिदार्’ ‘राद्यपो द्विः’ ‘स्वरहीनं०’ ‘जलतुम्बिका०’ ऋणार्णम् । एवं शीतार्तः । दुःस्वार्तः । वसनार्णम् । कम्बलार्णम् । दशार्णम् । वत्सतरार्णम् । प्रार्णम् ॥

ल अल् ॥ अवर्ण र्लवर्णे परे सह ल अल् भवति । तव लकारः तवल्लकारः ॥

रलयोः सावर्ण्यं वा चत्तव्यम् ॥ परि अङ्कः । पर्यङ्कः । पल्यङ्कः ॥

सूत्रम्—‘ल अल्’ ॥ ल सप्तम्येकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । अल् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसे पः०’ ॥ वृत्तेरर्थो ज्ञेयः । तव अग्रे लकारः ‘ल अल्’ ‘राद्यपो द्विः’ ‘स्वरहीनं०’ तवल्लकारः ॥ नन्वत्र लकारोऽस्ति रकारो नास्ति ‘राद्यपो०’ इति कथं लगति तत्राह—रलयोरिति । रकारल-
कारयोः सावर्ण्यं सहसत्वं वक्तव्यम् । तेन ‘राद्यपो द्विः’ इति रकारस्य द्वित्वे तवल्लकार इति सिद्धम् । रकारलकारयोः उपचाराद्वा प्रहणाद्वा वेदे रकारल्लकारयोरपि सावर्ण्यं वक्तव्यम् । होल्लकारः । सवर्णं होल्लकारः । अत्र ऋल्लवर्णयोरसवर्णत्वेपि ‘रलयोर्—’ इत्यनेन सावर्ण्यम् । ‘ऋल्लवर्णस्थानिनोः प्रायः सावर्ण्यं रलयोर्भवेत् । तथा वेदे सवर्णत्वं स्थाट्कारल्लकारयोः’ । परि अग्रे अङ्कः पर्यङ्कः । एवं पलि अग्रे अङ्कः पल्यङ्कः । उभयत्रापि ‘इ यं स्वरे’ ‘राद्यपो द्विः’ ‘स्वरहीनं०’ सिद्धम् ॥

ए ऐ ऐ ॥ अवर्ण एकारे ऐकारे च परे सह ऐकारो भवति । तव एपा तवैपा ।

तव ऐश्वर्यं तवैश्वर्यम् ॥

सूत्रम्—‘ए ऐ ऐ’ ॥ ए सप्तम्येकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । ऐ सप्तम्येकवचनम्—सांकेति-
कम् । ऐ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् ॥ वृत्तिः कण्ठ्या । उदाहरणे तव अग्रे एपा ‘ए ऐ ऐ’ तवैपा । तव अग्रे ऐश्वर्यम् ‘ए ऐ ऐ’ तवैश्वर्यम् । इति सिद्धम् ॥

ओ औ औ ॥ अवर्ण ओकारे औकारे च परे सह औकारो भवति । तव

ओदनः तवौदनः । तव औन्नत्यं तवौन्नत्यम् ॥

सूत्रम्—‘ओ औ औ’ ॥ ओ सप्तम्येकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । औ सप्तम्येकवचना-
न्तम् । औ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् ॥ वृत्तिः कण्ठ्या । उदाहरणम् । तव ओदनम् । ‘ओ औ औ’ तवौदनम् । तव अग्रे औन्नत्यम् । तवौन्नत्यम् । गद्गा अग्रे ओपः गद्गौपः ॥

ओष्टोत्थोर्वा ॥ अवर्णस्य ओष्टोत्थोः परयोः समासे सति सह वा ओ

भवति । निम्ब ओष्ठः विम्बोष्ठः विम्बोष्ठः । स्थूल ओतुः स्थूलोतुः स्थू-
लौतुः ॥ समासे किम्? तत्र ओष्ठः तत्रोष्ठः ॥

सूत्रम्—‘ओष्ठोत्वोर्वा’ ॥ ओष्ठश्च ओतुश्च ओष्ठोत् तयोः ओष्ठोत्वोः सममीद्विवचनान्तम् ।
‘उ वम्’ ‘स्वरहीनं’ । वा तृतीयैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ । ओ प्रथमैकवचनान्तम् ।
सापेक्षिकम् । ‘ओ औ औ’ ॥ अवर्णस्य ओष्ठोत्वोः शब्दयोः परयोः ओष्ठोत्वोः ओवारेण
सह वा अकारस्य ओकारो भवति समासे सति ॥ पञ्चे ‘ओ औ औ’ ॥ यदा—‘ओष्ठोत्वोर्वा’
इति सूत्रम् । तदा ओष्ठोत्वोः परयोः अवर्णस्य वा लोपो भवतीति व्याख्या ॥ विम्ब अमे
ओष्ठः । विम्बाकारावोष्ठो यस्य स विम्बोष्ठः विम्बोष्ठः । स्त्रीचेत् विम्बोष्ठी विम्बोष्ठी वा ।
अनेन एकत्र अकारलोपः । ‘स्वरहीनं’ । द्वितीये ‘ओ औ औ’ तथैव स्थूलभासान्तोतुश्च
स्थूलोतुः स्थूलौतुर्वा । स्थूलमार्जार इत्यर्थः । समास इति क्रिम् । हे छात्र ओष्ठ पदस्य छात्रोष्ठं
पश्येलोकमेव रूपम् । एव तत्रोष्ठः ॥

[गवादेरवर्णागमोऽक्षादौ वक्तव्यः] गो अक्षः गवाक्षः । गो इन्द्रः
गवेन्द्रः । गो अग्रं गवाग्रम् । गो अजिनं गवाजिनम् । स्व ईरम् स्वैरम् ।
स्व ईरिणी सैरिणी । अक्ष ऊहिनी अक्षौहिणी सेना । प्र ऊढः प्रौढः ॥
[इति गवादयः ॥ अविहितलक्षणप्रयोगो गवादौ द्रष्टव्यः ॥

गवाक्षश्च गवेन्द्रश्च गवाग्रं च गवाजिनम् ।

स्वैरमक्षौहिणी प्रौढ एते प्रोक्ता गवादयः ॥ १ ॥

॥ इति स्वरसंधिप्रक्रिया ॥ २ ॥

गो आदिर्व्यस्य स गवादिस्तस्य गवादेः पष्ठधेकवचनान्तम् । ‘इति’ ‘इसिद्धसोरस्य’
‘स्रोर्विसर्गः’ गवादेः ॥ अवर्णस्य आगमः अवर्णागमः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्विसर्गः’ ॥
अक्ष आदिर्व्यस्य सः अक्षादिस्तस्मिन् अक्षादौ सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘हेरो हित्’ द्वित्वाटि-
लोपः । ‘स्वरहीनं’ । वक्तव्यः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्विसर्गः’ सिद्धम् । अत्र अकारा-
गमे एव रूपसिद्धिः । वर्णग्रहण तु चिन्त्यम् । यद्वा । अक्षासी वर्णश्च अवर्णः । अकारवर्ण-
एव इत्यर्थः । गो अक्षः । अवर्णागमः । ‘ओ अव्’ ‘स्वरहीनं’ ‘सर्वर्णे दीर्घं’ ॥ गवाजिनं
गोचर्म । प्र अमे ऊढः । अवर्णागमस्य वैयर्थ्यात् ‘सर्वर्णे दीर्घः सह’ किंतु ‘उ ओ’ ‘ओ औ
औ’ प्रौढः । एवं प्र ऊढिः प्रौढिः । स्व अमे ईरम् । अवर्णागमः । ‘अ इ ए’ ‘ए ऐ ऐ’
स्वैरम् । एव स्व ईरिणी सैरिणी । अक्ष अमे ऊहिनी । अवर्णागमः । ‘उ ओ’ ‘ओ औ औ’
अक्षौहिणी सेनाविशेषः । [‘सा सेनाऽक्षौहिणी नाम रागाष्टैकद्विकैः (२१८७०) भोजैः ।
रथैश्चेभिः (२१८७०) ह्यैस्त्रिभिः (६५६१०) पञ्चमैश्च पदातिभिः (३२८०५०) इति] ॥

॥ इति स्वरसंधि ॥

प्रकृतिभावः ३

अथ प्रकृतिभाव उच्यते—॥ नाम्नी ॥ अदसोऽमी संधिं न प्राप्नोति । अमी

आदित्याः ॥ अमी अश्वाः ॥ अदस इति किम् ? अमी रोगस्तद्वान् । अमी असौ अन्यसौ ।

अथ स्वरसधिकथनानन्तरं प्रकृतिभाज उच्यते । प्रकृतेर्भावः भवन सत्ता प्रकृतिभावः । प्रकृतेर्यथावस्थितस्वरूपस्य भावोऽवस्थितिर्वा प्रकृतिभावः । सधियोग्या अपि स्वराः केचित्प्रकृतिस्था एव तिष्ठन्ति । तस्मात्प्रकृतिरुच्यते । [सधिसभवेऽपि प्रकृतिस्था ये तिष्ठन्ति ते प्रगृह्या उच्यन्ते] तत्रादिम सूत्रम्—‘नामी’ ॥ न प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ ॥ अमी प्रथमावहुवचनान्तम् । ‘त्यदादेः०’ सकारलोपः जसौ ‘दस्य मः’ ‘अ इ ए’ ‘एरी बहुत्वे’ एकारस्य ईकारः । अमी प्रथमैकवचनान्तम् । साकेतिकम् । ‘सवर्णे०’ नामीति सिद्धम् । अदम् शब्दस्य जसि यः अमीशब्दो निष्पन्नः स सधिं न प्राप्नोति । अमीशब्देन रोगवानप्युच्यते तन्निरासार्थम् ‘अदसः’ इति पदं प्रयुक्तम् । तत्र सधिः । अमी आदित्याः । ‘इ यं स्वरे’ इति सूत्रप्राप्तावपि सधिप्रतिषेधः । एवम् अमी उष्ट्राः सधिप्रतिषेधः । एवम्—अमी एडकाः । अमी अश्वाः ॥ अदस इति किम् । अमी असौ अन्यसौ ॥

य्वे द्वित्वे ॥ ई च ऊ च ए च य्वे । ईकारान्त ऊकारान्त एकारान्तश्च शब्दो द्वित्वे वर्तमानः संधिं न प्राप्नोति ॥ मणीवादिवर्जम् । अग्री अत्र । पटू अत्र । माले आनय ॥ मणीवादौ तु संधिर्भवति—मणी इव मणीयं ॥ दंपती इव दंपतीव । जंपती इव जंपतीव । जायापती इव जायापतीव । रोदसी इव रोदसीव ॥

सूत्रम्—‘य्वे द्वित्वे’ ॥ ई च ऊ च ए च य्वे प्रथमैकवचनान्तम् । साङ्केतिकम् । द्वित्वे सप्त-
म्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ इति । य्वे द्वित्वे सिद्धम् । ईकार ऊकार एकारास्तयः सिद्धा एव गृह्यन्ते । परं द्विवचने द्विवचनान्तः सन् ईकार ऊकार एकारान्तश्च शब्दः संधिं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ मण्यादयो न निषिद्धाः । मणी इव इत्यादीन् शब्दान् वर्जयित्वा । मण्यादीनां तु द्विवचने ईकारान्तत्वेऽपि सधिर्भवति ॥ अग्री अत्र प्रथमाद्विवचनान्तम् । ‘औ यू’ ‘सवर्णे०’ ‘अग्री अत्र’ द्वित्वात् ‘इ यं स्वरे’ इति यत्वनिषेधः ॥ एव ‘पटू अत्र’ वत्वनिषेधः । माले इति द्वितीयाद्विवचनान्तम् । ‘औरी’ इति ईकारः । ‘अ इ ए’ माले अग्रे आनय । ‘ए अय्’ निषेधः ॥ एव हरी एतौ, विष्णू इमौ, गङ्गे अमू, कुले अमू इत्यादि ॥ मणीवादि-
वर्जमिति किम् । मणी इव, दम्पती इव, रोदसी इव, सर्वत्र ‘सवर्णे०’ द्वित्वेऽपि मणीवादि-
निषिद्धत्वात् सधिः कार्यः ॥

औ निपातः ॥ आकार ओकारनिपातः एकस्वरश्च संधिं न प्राप्नोति । आ एवं किल मन्यसे । नो अत्र स्थातव्यम् । उ उत्तिष्ठ । इ इन्द्रं पश्य । अ अपेहि ॥

सूत्रम्—‘औ निपातः’ ॥ आ प्रथमैकवचनान्तम् । साकेतिकम् । ‘अव्यया०’ । ओ प्रथमैक-
वचनम् । साकेतिकम् । ‘अव्यया०’ । निपात्यते सिद्ध एव इति निपातः प्रथमैकवचना-

न्तम् 'स्रोर्विसर्गः' । ननु एकस्वरश्चेति पदं सूत्रे नास्ति गृहीतो ह्यतो लभ्यते ? तदर्थमाकार-
रादारभ्य ओकारं यावत् औ इति प्रत्याहारमङ्गीकुर्वन्ति इति केचिन् । औ प्रथमैकवचना-
न्तम् । सांकेतिकम् । आकार ओकारं एकस्वरा अत्र निपाता एव गृह्यन्ते आहूउपसर्ग-
वर्जिताः । वाक्ये स्मरणे च यो निपातरूपः आ इत्यक्षरं स संधि न प्राप्नोति ॥

आग्रहणादाहो न निषेधः । तथा चोक्तम्—

‘इपदर्थं क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः ।

एतमातं डितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ १ ॥

आकारस्तु निपातो यो डिट्टिद्भेदतो द्विधा ।

तत्रापि च डिदाकारः संधिं प्राप्नोति न त्वङित् ॥ २ ॥

ओत्तमैरेक्षसे न त्वमामृतादेन्द्रतोऽङितैः ।

आ एवं सर्ववेदार्थ आ एवं सद्बचो हरेः ॥ ३ ॥

अहो आहो उताहो च नो हो हंहो अथो इमे ।

मिथोयुक्ताश्च ओदन्ता निपाता अष्टधा मताः ॥ ४ ॥

तथा ओकारः । ‘आहो अहो उताहो च नो हो हंहो अथो अमी । भो भो(ऽ)युक्ताश्च
ओदन्ता निपाताश्चाष्टधा स्मृताः’ । भो भो इत्यादिषु निपातरूप ओकारः सोऽपि संधिं न
प्राप्नोति । नो अत्र अहो ईशाः । अथो एवम् हे हे इत्येतयोरपि प्रगृह्यत्वमिति केचिन् ।
हे अन्व । हे ईश ॥ तथा एकस्वरः एक एव स्वरः एकस्वरः । यद्वा केवलः स्वरमात्र एव
न तु हसयुक्तो यथा प्रादान् इत्यादिवत् । यद्वा एकस्वरः सदृशस्वरः अकार इकार उकार-
राणां निपातरूपाणां यः कश्चिदादौ भवति तादृश एव स्वरः अत्रेऽपि भवति तदा संधिं न
प्राप्नोति । यथा अ अवेदि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ ॥ अ इति निर्भर्त्सने । ओहि दूरी-
कुरु ॥ इ इति संवोधने विसर्ग्ये वा । इ इन्द्रं पश्य ॥ उ इति संवोधने रोपोक्तौ वा । उ
उत्तिष्ठ ॥ आग्रहणादाहू उपसर्गण सह संधिर्भवति । उदाहरणं कण्ठ्यम् । ‘अत्राकारनिपा-
तस्तु डिट्टिद्भेदतो द्विधा । तत्र यः स्वात् डित्स एव संधिं प्राप्नोति न त्वङित् ।’ ‘इपदर्थं
क्रियायोगे मर्यादानिविधौ च यः । एतमातं डितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ।’ ‘ओत्तमै-
रेक्षसे न त्वमामृतादेन्द्रतोऽङितैः । आ एवं सर्ववेदार्थः आ एवं सद्बचो हरेः ॥’ आ
इपदुत्तमः ओत्तमः ३-३ इति ईपदर्थे आडासह संधिः ॥ आ ईक्षसे एक्षसे । आ इहि एहि
इत्यादौ क्रियायोगे आडा सह संधिः ॥ आ अमृतान् आमृतान् । अमृतं मोक्षं मर्यादीकृत्य
इति मर्यादायाम् । आ इन्द्रतः एन्द्रतः । इन्द्रमनिव्याप्येत्वमिविधौ च आडासह संधिः ॥
मर्यादा सीमा अमिविधिः अमिव्याप्तिः । मर्यादा अमिविधिश्च मर्यादानिविधिः तस्मिन्
सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषयैकवचनान्तः स्वान् । ‘एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ’ इति नपुंसकत्वम् ।
अनियममागमानुशासनमिति ‘नामिनः स्वरे’ इति नुमागमो न, किं तु ‘देवो डित्’ ॥ तथा

आ इति आक्षेपे । आ एवं किल मन्यसे । आ इति वाक्ये । आ एवमीश्वरवचनमिति स्मरणे । स्मरणीयमित्यर्थः । अनाङ् आकारः संधिं न प्राप्नोति ॥

प्लुतः ॥ प्लुतः संधिं न प्राप्नोति । देवदत्त ३ एहि । देवदत्त ३ अत्र गौश्वरति ॥

दूरादाह्वाने च टेः प्लुतः ॥

सूत्रम्—‘प्लुतः’ ॥ प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्विसर्गः’ ॥ यत्र प्लुतस्तत्र संधिर्न भवति । भो देवदत्त एहि । ‘का एषा प्रस्तुताङ्गी प्रचलितनयना हंसलीला प्रजन्ती द्वौ पादौ कुङ्कुमाङ्गी कनकविरचितौ नूपुरं शब्दयन्ती । इत्थं मार्गे गता सा बहुकुसुमलताधद्धवेणी स्थनन्ती ताम्बूलं वामहस्ते मदननिवसिता गुह्यशालां विवेश ॥’ अत्र विचारे टेः प्लुतत्वं तेन संधिर्न । कचित्तु संधिः । कचित्तु ‘प्लुतोऽनितौ’ इति सूत्रं पठन्ति । तेन प्लुतोऽपि इतिशब्दे परे संधिं प्राप्नोति । यथा हा तात इति हा तातेति ॥ देवदत्तेत्यादौ न संधिर्भवति ॥ प्लुतलक्षणमाह—

दूरादाह्वाने गाने रोदने विचारे गम्यमाने च टेः प्लुतो भवति । इति प्रकृतिभावप्रक्रिया ॥

सूत्रम्—‘दूरादाह्वाने०’ ॥ दूरात् पञ्चम्येकवचनम् । ‘डसिरत्’ ‘सवर्णे दीर्घः०’ आह्वाने सप्तम्येकवचनम् । ‘अ इ ए’ दिशब्दस्य पष्ठ्येकवचनान्तम् । ‘डिति’ ‘डसिडसोरस्य’ इत्यकारलोपः । ‘स्रोर्विसर्गः’ । प्लुतः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्विसर्गः’ ॥ वृत्तिः कण्ठ्या । प्लुतस्तु उच्चारणमात्र एव न, किंतु ३ लिखनरूपः । इति प्लुतलक्षणम् ॥

॥ इति प्रकृतिभावः ॥

व्यञ्जनसंधिः ४

अथ व्यञ्जनकार्यमुच्यते ॥ चपा अवे जयाः ॥ पदान्ते वर्तमानाश्चपा जया भवन्ति अवे परे । पद् अत्र पठत्र । वाक् यथा वाग्यथा । ककुप् ऐन्द्री ककु-
वैन्द्री ।

अथ प्रकृतिभावकथनानन्तरं व्यञ्जनकार्यमुच्यते व्यञ्जनानां संधिः कथ्यत इत्यर्थः ॥ सूत्रम्—‘चपा अवे जयाः’ ॥ चकारपकाराभ्यां गृह्यमाणा वर्णाश्चपाः । चपशब्दस्य प्रथमा-
बहुवचनम् । ‘सवर्णे’ ‘स्रोर्विसर्गः’ ॥ अकारवकाराभ्यां गृह्यमाणः प्रत्याहारः अवसगिन् अवशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । ‘अ इ ए’ ॥ जकारवकाराभ्यां गृह्यमाणा वर्णा जयाः जप-
शब्दस्य प्रथमाबहुवचनम् । ‘स्रोर्वि०’ ‘सवर्णे दीर्घः’ सिद्धम् ॥ ‘चपा जया अवे’ इति वक्ष्ये ‘चपा अवे जयाः’ इत्युक्तं तेन कचित्पदान्तं विनापि जया भवन्ति । यथा—सद्गुरु-
र्भवदीयः इत्यादि । तथा कचित् भवति । यथा—वैवस्वतः । सरस्वान् । गरुत्मान् । तडि-
त्मान् । वाचालः । वाचाटः इत्यादौ न ॥ अथवा असमासे साश्चादेव पदान्ते । समासादौ
त्यन्तवर्तिनी विभक्तिमाभित्य पदान्ते इति वाच्यम् । पदान्ते स्थिताश्चपा जया भवन्ति ।

१ ‘वृत्तादिसत्र चकारमहणाद् हा तातेत्यादौ चपिः स्यात् ॥ हेतव्योः स्वरे संधिर्न पठ्यतः ॥ हे
वानद्गुः । श्रुतौ समानो वा ॥ जनी परे समानः संधिं न प्राप्नोति वा । दिग्+अनुः दिग्+
अनुः ॥’ इति पाठोऽपि दृश्यते ॥

चटतकपानां क्रमेण जडदगवा भवन्ति अवे परे । पद् अमे अत्र । वाक् अमे यथा । उभय-
त्रापि 'चपा अवे जवाः' इत्यनेन डकारगकारौ भवतः यथा टस्य डः, कस्य गः, 'स्वरहीनं'
पडत्र । वाग्यथा । एवम् अच् अन्ताः अजन्ताः । हरित् अश्वः हरिदश्वः । ककुप् एषा ककु-
वेपा । इति सिद्धम् । दिश् अम्बरः । दिश् अन्तः । अत्र पदान्तताश्रयणात् 'दिशाम्' इति
फः । पश्चात् 'चपा अवे जवाः' दिगम्बरः । दिगन्तः । वाच् ईशः । अत्रापि पदान्तताश्र-
यणात् 'चोः कुः' पश्चात् 'चपा अवे जवाः' । वागीशः । अवे परे किम् । वाक् पूतः । पद्
कुर्वन्ति ॥

अमे जमा वा ॥ पदान्ते वर्तमानाश्चपा जमे परे जमा वा भवन्ति । वाक्
मात्रं वाङ्मात्रम् वाग्मात्रम् । पद् मम पणमम पडमम ॥ मयटि नित्यम् ।
चिन्मयम् ॥

सूत्रम्—'अमे जमा वा' ॥ अकारमकाराभ्यां गृह्यमाणः प्रत्याहारो अमस्तस्मिन् अमे ।
सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' अकारमकाराभ्यां गृह्यमाणा घर्णा जमाः । अमस्तदस्य प्रथ-
मावहुवचनम् । 'सवर्णे' 'स्रोर्विसर्गः' । वा वृत्तीयैकवचनान्तम् । 'अव्यया' ॥ 'आदवे
मावहुवचनम् । 'सवर्णे' 'स्रोर्विसर्गः' । वा वृत्तीयैकवचनान्तम् । 'अव्यया' ॥ 'आदवे
लोपश्' ॥ चपानां अमप्रत्याहारे परे वा विकल्पेन जमा भवन्ति । चटतकपानां क्रमेण अण-
नडमा भवन्ति । वाम्रहणात्पक्षे जवा अपि भवन्ति । वाङ्मात्रं वाग्मात्रम् । एकत्र डः
अन्यत्र गः । 'स्वरहीनं' ॥ पद् अमे मम । एकत्र णः अन्यत्र डः । पणमम । पडमम ।
'स्वरहीनं' ॥ तन् नयनं तन्नयनं तद्वनयनम् । मयटि प्रत्यये परे तु नित्यमेव जमाः
स्युः । यथा चिन्मयम् वाङ्मयम् । अपमयः अम्मयः । अत्र न विकल्पः । तथा वाम्रहणादेव
कचिज्जवस्यापि जमाः स्युः । यथा मृदमयः मृन्मयः ॥

चपाच्छः शः ॥ चपादुत्तरस्य शकारस्य छो वा भवति । वाक् शूरः

वाक्छूरः वाक्शूरः ॥

सूत्रम्—'चपाच्छः शः' ॥ चपात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'डसित्' 'सवर्णे' ॥ चपात्
अमे छः 'स्तोः शुभिः शुः' 'स्वरहीनं' ॥ श इति पष्ठयेकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'स्रोर्वि-
सर्गः' सिद्धम् । चपादुत्तरस्य शकारस्य छः छकारो भवति । वा विकल्पेन । वाक् अमे
शूरः । अनेन शकारस्य छकारः । 'स्वरहीनं' ॥ वाक्छूरः पक्षे वाक्शूरः । इति सिद्धम् ।
छः शः इति विपरीतग्रहणात् वाक्छ्रोततीत्यादौ छत्वं न स्यात् ॥

हो जभाः ॥ चपादुत्तरस्य हकारस्य जभा वा भवन्ति । यंदर्गगश्चपत्तद्वर्ग-
गश्चतुर्थो भवति । तत् हविः तद्वविः तद्वहविः । वाक् हरिः वाग्परिः वाग्-
हरिः । ककुप्हासः ककुब्मासः ककुब्हासः ॥

सूत्रम्—'हो जभाः' ॥ हः इति पष्ठयेकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'स्रोर्विसर्गः' ॥ जभाः
प्रथमावहुवचनान्तम् । 'सवर्णे' 'स्रोर्विसर्गः' ॥ यस्य वर्गस्य संवन्धी चपो हकारात्पूर्वं

१ 'प्रत्यये जमे नित्यमिति केचित् ॥ तेन वाद्यात्रमित्येकमेव भवति ॥' इत्यपि कचिदधिकः
पाठो वर्तते । २ इतः प्राग् 'नन्येकस्य हकारस्य पश्च जभाः प्राप्ताः केन क्रमेण भवन्ति । अत्रोच्यते ।'
इत्यप्यधिकं कविव ॥

भवति तस्य वर्गस्य चतुर्थाक्षरं हकारस्थाने भवति । यथा ककारात्परस्य हस्य घः । चकारात्परस्य हस्य झः । टकारात्परस्य हस्य ढः । तकारात्परस्य हस्य धः । पकारात्परस्य हस्य भः । 'यद्वर्गस्य चपः पूर्वं हकारात्किल दृश्यते । हस्य स्थाने भवेद्वर्णस्तद्वर्गस्य चतुर्थकः' वर्गचतुर्थो हस्य सवर्ण इति । वाग्रहणात्कचिन्नपादनुत्तरस्यापि हस्य झभा भवन्ति । समिधू होमः समिद्धोमः । हकारस्य घः । 'हवे जवाः' इति सिद्धम् । यद्वा कचिदनवसानेऽप्यवसानता ग्राह्या । तेन 'वावसाने' इति धकारस्य तकारः । पश्चात् 'हो झभाः ॥' इत्यादि । एयं तत् दितः तद्धितः ॥ तत् अमे हविः । 'हो झभाः' इति हकारस्य धकारः पश्चात् 'चपा अवे जवाः' तस्य दः । 'स्वरहीनं०' तद्धविः । तत् घृतमित्यर्थः ॥ धाक् अमे हरिः । हस्य घः पूर्ववत् । 'चपा अवे जवाः' इति कस्य गः वाग्धरिः । धाचा छत्वा हरिः सिंहः इति सिद्धम् ॥ अच् अमे हलौ अञ्जलौ । पट् अमे हलानि पड्डलानि । ककुप् अमे हासः ककुम्भासः ॥

स्तोः श्रुभिः श्रुः ॥ स्तोः सकारस्य तवर्गस्य च शकारेण चवर्गेण च योगे शकारचवर्गौ यथासंख्येन भवतः ॥

कस् चरति कश्चरति । कस् शूरः कश्शूरः । तत् चित्रं तच्चित्रम् । तत् शास्त्रं तच्छास्त्रम् ॥

सूत्रम्—'स्तोः श्रुभिः श्रुः' ॥ स् च तुश्च स्तुः तस्य स्तोः पष्ठपेकवचनान्तम् । 'दिति' 'दसिद्धसोरस्य' इत्यकारलोपः । 'स्रोर्विसर्गः' ॥ श् च चवश्च श्ववस्त्रैः श्रुभिः तृतीयावहुवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' ॥ श् च चुश्च श्रुः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' ॥ अत्र 'एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ' इति नपुंसकलिङ्गं युज्यते । परं 'छन्दोवत्सूत्राणी'ति छान्वसत्वात्पुंलिङ्गत्वम् । श्रुभिरित्यत्र बहुवचनमयथासंख्येन योगज्ञापकम् । तेन सकारस्य शकारचवर्गयोगे पूर्वतः परतः उभयत्रापि संवन्धे सति शकारः स्यात् । तवर्गस्य शकारचवर्गयोगे चवर्गः स्यात् । कस् चरति, कस् अमे शूरः उभयत्रापि शकारः । 'स्वरहीनं०' कश्चरति । कश्शूरः ॥ तत् चित्रम् । तस्य चः । 'स्वरहीनं' तच्चित्रम् ॥ तत् श्रवणं तत् शास्त्रम् । उभयत्रापि तस्य चः । 'चपाच्छ शः' ॥ कस् छादयति कश्छादयति । अत्र सकारस्य शकारः । 'स्वरहीनं०' ॥ सत् अमे शंशा । 'स्तोः श्रुभिः श्रुः' इति तस्य चः । 'चपा अवे जवाः' यस्य जः 'स्वरहीनं०' सञ्ज्ञा ॥

न शात् ॥ शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य चुत्वं न भवति । विश्नः । प्रभः ॥

सूत्रम्—'न शात्' ॥ न प्रथमैकवचनम् । 'अव्यया०' ॥ शादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'दसिरत्' 'सवर्णे दीर्घः०' ॥ शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य चुत्वं चवर्गो न भवति । प्रश् अमे नः, विश् अमे नः, रूपद्वयेऽपि चवर्गस्य निषेधः । किंतु 'स्वरहीनं०' । प्रभः प्रच्छन्नं प्रभः । विश्नः विशतीति विश्नः । 'विच्छ गतौ' विच्छन्नं विश्नः ॥

१ इतः परं 'ए च तुश्च स्तुलस्य स्तोः । समाहारद्वन्द्वे एकत्वम् । 'छन्दोवत्सूत्राणि' इतिवचनात्तपुंसस्य पुंस्त्वम् । श् च चवश्च श्ववस्त्रैः श्रुभिः । चुश्चदे चवर्गस्यवर्णपेक्षया बहुवचनम् ॥ अक्षरवा रासमीतेतां तृतीयामकरोदिला । ततः श्रुभिः श्रुः पूर्वेषु संनिपातः परेषु वा ॥१॥' इत्यधिकं क्वचित् ।

दृभिः पुः ॥ स्तोः सकारस्य तवर्गस्य च पकारेण टवर्गेण च योगे पकार-
टवर्गौ यथासंख्येन भवतः । कस् पष्ठः कप्पष्ठः । कस् टीकते कटीकते । तत्
टीकते तटीकते । तत् टीका तटीका ॥

सूत्रम्—‘दृभिः पुः’ ॥ प् च दुश्च टवर्गः दृभिः वृतीयानुवचनान्तम् । प् च दुश्च पुः
प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रो०’ दृभिरित्यत्रापि बहुवचनमयथासंख्ययोगसूचकम् । स्तोः सका-
रतवर्गयोः पकारटवर्गयोगे पकारटवर्गौ यथासंख्येन भवतः इत्यर्थः । सकारस्य पकारः ।
तवर्गस्य टवर्गः । कस् अग्रे पष्ठः । कस् अग्रे टीकते उभयत्रापि सत्य पः । ‘स्वरहीनं०’
कप्पष्ठः । कटीकते । कः समर्थो भवतीत्यर्थः । टीक गतौ सामर्थ्ये च । तन् अग्रे टीकते
अनेन तस्य ट. ‘स्वरहीनं०’ तटीकते । विद् अग्रे ठलः पूरं ‘रसे चपाः०’ नतः ‘दृभिः पुः’
विट्टलः ॥

न पि ॥ पकारे परे तवर्गस्य घृत्वं न भवति । भवान् पष्ठः भवान्पष्ठः ॥

सूत्रम्—‘न पि’ ॥ न प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ ॥ पि सप्तम्येकवचनान्तम् ।
‘स्वरहीनं०’ ॥ पकारे परे तवर्गस्य टवर्गो न भवति । भवान् पष्ठः । अत्रानेन ‘दृभिः पुः’
इति प्राप्तस्य टवर्गस्य निषेधः किन्तु ‘स्वरहीनं०’ इति प्रवृत्तिभाव एव ॥

टोरन्त्यात् ॥ पदान्ते वर्तमानाटवर्गात्परस्य स्तोः घृत्वं न भवति । पट् नरः
पणनरः । पट् सीदन्ति पट् सीदन्ति ॥

सूत्रम्—‘टोरन्त्यात्’ ॥ दुशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘डिति’ दु इत्यस्य टो । ‘डसि-
डसोरस्य’ इत्यकारलोपः । ‘स्रोर्विसर्गः’ ॥ टोः अग्रे अन्त्यः । ‘नामिनोरः’ ‘स्वरहीनं०’ अन्त्य-
शब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘डसिरत्’ ‘सवर्णे०’ ॥ पदान्ते वर्तमानो यष्टयस्तस्मादु-
त्तरयोः परयोः सकारतकारयोः पकारटवर्गौ न भवतः पर नाम्नयतिनगरीवर्जम् । उदाहर-
णम् । पट् अग्रे नरः । अत्र दुत्वनिषेधः । ततो ‘अग्रे अग्रा वा’ षट् अण । ‘स्वरहीनं०’
पणनरः । पक्षे पडुनरः । ना नरौ नरः इति बहुवचनम् । पट् अग्रे सीदन्ति । अत्र पत्व-
निषेधः । नाम्नयतिनगरीवर्जनात् । पण्णाम् । पण्णयतिः । पण्णगव्यः । अत्र ‘टोरन्त्यात्’
इदं सूत्रं न लगति, किन्तु ‘दृभिः पुः’ इति भवति । ‘स्वरहीनं०’ ॥

तोर्लि लः ॥ तवर्गस्य लकारे परे लकारो भवति । तत् लुनाति लडुनाति ।
भवान् लिखति भर्त्रोच्छिद्यति । अन्तस्या द्विप्रभेदाः ॥ रेफवर्जिता यणलाः
सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । तत्र सानुनासिक एव नकारस्य लकारो
भवति ।

सूत्रम्—‘तोर्लि लः’ ॥ तुशब्दस्य पष्ठपेकवचनम् । ‘डिति’ तु इत्यस्य तो ‘डसिडसोरस्य’
‘स्रोर्विसर्गः’ ॥ तोः अग्रे लीति सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘नामिनोर’ जन्तु-
स्विका० लि । लः । प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्विसर्गः’ ॥ तवर्गस्योदाहरणम् । तन् अग्रे

१ ‘दृभिरिति बहुवचनात् पितृकारटवर्गयोगं विनापि पठ्यम् । अन्तिटोम ।’ इत्ययमपि पाठ इति-
धिक ॥ २ अनेन यथासह्यं प्रदर्शितम् ॥

लुनाति । अनेन तस्य लकारः । 'स्वरहीनं०' तलुनाति । भवान् अग्रे लिखति 'तोर्लि लः' इति नस्य लत्वे कृते । अन्तस्था द्विप्रभेदाः । उच्चारणकाले जिह्वाया अन्ते तिष्ठन्तीति अन्तस्थाः । अथवा वर्णानामन्ते तिष्ठन्तीत्यन्तस्थाः । ते के ? यरल्लवाः ते च द्विप्रकाराः । कथं भूताः ? रेफेण रकारेण वर्जिताः शेषा यवला इत्यर्थः । कथं द्विप्रभेदा इत्याह—सानुनासिका निरनुनासिकाश्च तत्र तथदधानां स्थाने लकारो निरनुनासिको भवति । नकारस्य सानुनासिकत्वान्नकारस्थाने लकारोऽपि सानुनासिक एव भवति । तेन पूर्वैल्लकारस्योपरि अर्धानुस्वारो भवति । 'स्वरहीनं०' भवोल्लिखतीति सिद्धम् ॥

नः सक् छते ॥ नान्तस्य पदस्य छते परे सगागमो भवति ॥ टित्किता-
चाचन्तयोर्वक्तव्यौ ॥ टित्चादादौ किच्चादन्ते । राजन् चित्रं राजंश्चि-
त्रम् । भवान् तनोति भवांस्तनोति ॥

सूत्रम्—'नः सक् छते' ॥ नः पष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' । सक् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०' । छते इति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' ॥ त्रिपदम् । नान्तस्य नकारान्तस्य पदस्य छते छठ्यचटतलक्षणे प्रत्याहारे परे सक् इत्यागमो भवति । ककारः स्थाननिय-
मार्थः । तमेवाह—'टित्किता०' ट इन् यस्यासौ टित्, क इन् यस्यासौ कित् । टिच्च किच्च टित्किता० टित्कितावागमौ क्रमेण आचन्तयोर्विषये भवतः । टित् आदौ कित् अन्ते इत्यर्थः । अत्र किच्चादन्ते । राजन् चित्रं भवान् अग्रे तनोति उभयत्रापि सगागमः । अकार उच्चार-
णार्थः । एकत्र 'स्तोः श्रुभिः श्रुः' इति सस्य शः । उभयत्रापि 'स्वरहीनं०' 'यदागमास्तद्गु-
णीभूतास्तद्गुणेनैव गृह्यन्ते' इत्यागमान्तं पदमित्यपदान्तत्वान्नकारस्य 'नश्चापदान्ते हसे' इत्यनुस्वारः ।

शे चग्वा ॥ नान्तस्य पदस्य शे परे वा चगागमो भवति । भवान् शूरः
भवाञ्छूरः भवाञ्छूरः भवाञ्छूरः भवाञ्छूरः ॥

सूत्रम्—'शे चग्वा' ॥ शे इति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । चक् प्रथमैकवचना-
न्तम् । 'हसे पः०' । वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ नान्तस्येति । नकारान्तस्य पदस्य शे शकारे परे वा विकल्पेन चगागमः स्यात् । भवान् अग्रे शूरः । अत्र 'चपाच्छः शः' इति सूत्रस्य विकल्पेन प्राप्त्यर्थं रूपद्वये चगागमः । च । पदत्रयेऽपि 'स्तोः श्रुभिः श्रुः' नस्य वः । प्रथमरूपे 'चपाच्छः शः' इति शस्य छः । सर्वत्र 'स्वरहीनं०' भवाञ्छूरः । भवाञ्छूरः । भवाञ्छूरः । तृतीयरूपे चगागमाभावे भवाञ्छूरः ॥

ङ्णनो ह्रस्वाद्भिः स्वरे ॥ ङकारणकारनकारा ह्रस्वादुत्तरा द्विर्भवन्ति स्वरे
परे पदान्ते । प्रत्यङ् इदं प्रत्यङ्गिदम् । सुगण् इह सुगणिह । राजन् इह
राजन्निह । राजन् इदम् राजन्निदम् ॥

सूत्रम्—'ङ्णनो ह्रस्वा०' ॥ ङ् च ण् च न् च ङ्णन् प्रथमावबुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्तोर्विसर्गः' । अग्रे ह्रस्वान् पञ्चम्येकवचनान्तम् । पूर्व 'हये' 'उ ओ' । द्विः प्रथमैकवच-
नान्तम् 'अव्यया०' । 'चपा अव्ये जयाः' ॥ स्वरे इति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए'

सिद्धम् । इत्यादुत्तराः परा ये ङकारणकारनकारास्ते द्विर्भोजमापद्यन्ते द्वौ भवत इत्यर्थः ।
स्वरे परे पदान्ते विषये । अत्र पुनः स्वरग्रहणं विभक्तिस्वरनिषेधार्थम् । प्रत्यङ् अमे इदम् ॥
गण संख्याने सुपूर्वः । सुगु गणयतीति सुगुणं कियन्तः । अमे इह । राजन् अमे
इह । सर्वत्रापि द्वित्वम् । 'स्वरहीनं०' प्रत्यङ्ङिदम् । सुगणिह । राजनिह ॥

छः ॥ इत्यादुत्तरश्छकारो द्विर्भवति ॥

सूत्रम्—'छः' ॥ प्रथमैकवचनान्तम् । एकपदम् । वृत्तिः कण्ठ्या । उदाहरणम् । तव अमे
छत्रम् । अनेन छस्य द्वित्वम् । तवद् छत्रमिति स्थितम् ॥

खसे चपा क्षसानाम् ॥ क्षसानां खसे परे चपा भवन्ति । तव छत्रं
तवच्छत्रम् ॥

सूत्रम्—'खसे चपा क्षसानाम्' ॥ खसे इति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' चपा इति
प्रथमाद्येकवचनान्तम् । 'सवर्णे०' 'सो०' ॥ क्षसानामिति पष्ठीत्रहुवचनान्तम् । 'नुहामः'
'नामि' इति दीर्घः । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' सिद्धम् । क्षसानां चपा भवन्ति खसे परे ।
अत्र यथासंख्यगणनात् छस्य तकारः संभवति । परं 'वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः' इति वचनात्
चकार एव कियते । 'स्वरहीनं०' तव च्छत्रमिति सिद्धम् ॥

दीर्घादपि च वक्तव्यः ॥ दीर्घादुत्तरश्छकारो द्विर्भवति । म्लेछः म्लेच्छः ।

हीछः हीच्छः ॥

पश्चान्तरमाह—दीर्घादित्यादि । कचित्कस्मिंश्चित्स्थाने दीर्घादुत्तरोऽपि छकारो द्विर्भवति ।
यथा म्ले अमे छः, ही अमे छः, रूपद्वयेऽप्यनेन द्वित्वे विहिते वाग्वत् । 'खसे चपा
क्षसानाम्' 'स्वरहीनं०' म्लेच्छः । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' । म्लेच्छयतीति म्लेच्छः । अथवा
'म्लै गात्रविनामे' । म्लायते इति म्लेच्छः । हीच्छः । 'ही लज्जायां' हीच्छतीति हीच्छः ।
एवमाच्छादयति । हीच्छति । ऐच्छत् । माऽच्छिदत् । स्त्रीच्छाया इत्यादौ दीर्घात्परस्य
छस्य द्वित्वम् ॥

मोऽनुस्वारः ॥ पदान्ते वर्तमानस्य मकारसानुस्वारो भवति हसे परे पदान्ते
च । तम् हसति तं हसति । पठुम् वृथा पठुं वृथा ॥

सूत्रम्—'मोऽनुस्वारः' ॥ मः पष्ठयेकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'सो०' । मः अमे अनुस्वारः
प्रथमैकवचनम् । 'सो०' । मध्ये । 'अतोऽत्युः' 'उ ओ' 'एदोतोऽतः' मकारस्य हसे परे, अथवा
पदान्ते सत्यनुस्वारो भवति । उदाहरणम्—तम् अमे हसति । पठुम् अमे वृथा उभयत्रा-
प्यनुस्वारः । तं हसति । पठुं वृथा ॥ पदान्ते इति किम् । गम्यते इत्यादावनुस्वारो न ॥

नश्चापदान्ते क्षसे ॥ नकारस्य मकारस्य चापदान्ते वर्तमानसानुस्वारो
भवति क्षसे परे । यशान्ति यशंसि । पुम्भ्यां पुंभ्याम् ।

१ इतः परम् अपिशब्दादीर्घादुत्तराद्वेति वक्तव्यम् ॥ लक्ष्मीजाया लक्ष्मीच्छाया ॥ आर्त्तानुत्तरा वृत्त्यं
वक्तव्यम् ॥ आच्छादयति । माच्छिदत् ॥ इत्यधिकं क्वचित् ॥ १ 'कीमारास्त्ववसानेऽप्यनुस्वारो निश्चिन्तितः ॥
अवसाने वा ॥ अवसाने मकारसानुस्वारो वा भवति । देवं देवम् ॥' इत्यधिकः पाठः ॥ २ ['पञ्चदन्ते
यस्येति । कमसः कंसः ।'] इत्यधिकः पाठः ॥ ४ [आक्रमं स्यते आक्रम्यते ॥] इत्यधिकः पाठः ॥

सूत्रम्—‘नश्चापदान्ते झसे’ नः पष्ठयेकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्विसर्गः’ । अमे च प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ ‘विसर्जनीयस्य०’ ‘स्तोः शुभिः धुः’ सस्य शः । ‘स्वरहीनं०’ । अमे अपदान्ते । सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ ‘सवर्णे०’ । झसे सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ सिद्धम् । चकारः पूर्वोक्तस्य । ‘मोऽनुस्वारः’ इत्यतो म इत्यस्यानुकर्षणार्थः । तेनोभयोरप्यपदान्ते पदमध्ये वर्तमानयोर्नकारसकारयोर्झसे परे अनुस्वारो भवति । यशस् प्रथमावहुवचनम् । ‘जशश्सतोः शिः’ ‘नुमयमः’ ‘मिदन्त्यात्स्वरात्परो०’ ‘न्सम्महतो०’ ततो यशान् अमे सि । पुम् अमे भ्याम् । उभयत्राप्यनुस्वारः । यशांसि पुंभ्याम् । एवं पयान् अमे सि पयांसि ॥

जमा यपेस्य वा ॥ अनुस्वारस्य जमा (वा) भवन्ति यपे परे ।

[नन्वेकस्यानुस्वारस्य पञ्च जमाः प्राप्ताः केन क्रमेण भवन्ति ?]

अस्य यपस्य सवर्णाः । शांतः शान्तः ॥

तं करोति तङ्करोति । तं तनोति तन्तनोति । तं जानाति तज्जानाति ॥

संयन्ता सय्यन्ता । संवत्सरः सव्यत्सरः । यंलोकं यँलोकम् ॥

[ङङोः ककटङ्वा शरि ॥ ङकारणकारयोः शपसे परे ककटकावागमौ वा

स्तः । प्राङ् पष्ठः प्राङ्क्षपः प्राङ्पष्ठः । सुगण् पष्ठः सुगण्पष्ठः सुगणपष्ठः ॥

मः स्वरे ॥ अनुस्वारस्य मकारो भवति स्वरे परे । किं अस्ति किमस्ति ॥]

सूत्रम्—‘जमा यपे०’ जमाः प्रथमावहुवचनान्तम् ‘सवर्णे०’ ‘स्रोर्विसर्गः’ यगाः । अमे यपे । सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ प्राक् ‘आद्ये०’ विसर्गलोपः । अमे असेति पष्ठयेकवचनान्तम् । ‘त्यदादेष्टेरः स्यादौ’ ‘दस्य मः’ ‘स्थ्य’ इदमः स्थाने अ । ‘एदोतोऽतः’ ॥ वा तृतीयैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ ॥ अनुस्वारस्य जमा वा भवन्ति । पक्षे अनुस्वार एव तिष्ठति यपप्रत्याहारि परे । कथमित्याह—अस्माग्मे वर्तमानस्य यपस्य सवर्णा एव जमा भवन्ति । अनुस्वारस्य सातुनासिक्यात् ये सातुनासिका जमास्ते एव भवन्ति । ‘वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः’ इति वचनात् वर्ग्ये अक्षरे परे तद्वर्गस्य पञ्चमाक्षरं भवति । अन्यत्र यादृशो यपोऽमे भवति तादृश एव क्रियते । यथा कवर्गे परे ङकारः । चवर्गे परे जः । टवर्गे परे णः । तवर्गे परे नः । पवर्गे परे मः । यवलेपु परेषु यवला एव स्युः । उदाहरणम् । तम् अमे करोति । तम् अमे तनोति । ककारे परे अनुस्वारस्य ङः । तकारि परे अनुस्वारस्य नः । ‘स्वरहीनं०’ तङ्करोति । तन्तनोति । सं अमे यन्ता । अत्रानुस्वारस्य यः । अमे च ‘अन्तःस्था द्विप्रभेदाः’ इति सातुनासिकत्वात् यम्योपरि अर्धचन्द्राकारो विन्दुः । सय्यन्ता । एवं संवत्सरः सव्यत्सरः पुंलिङ्गः पुँलिङ्गः ॥ अत्र केचित् । ‘स्वरे मः’ अनुस्वारस्य मकारो भवति स्वरे परे । इति सूत्रं पठन्ति परं स्वरे परे पूर्व ‘मोऽनुस्वारः’ एव

१ ‘वा पदान्ते ॥ पदान्ते वर्तमानस्यानुस्वारस्य जमा वा भवन्ति यपे परे ।’ इत्यधिकः पाठः ।

२ ‘वर्ग्ये वर्गान्तः । वर्ग्ये परे वर्गान्तो भवति । वर्गाभावे परस्मै स्यात् ।’ इत्यधिकः पाठः ।

३ ‘मनयत्परि हकारेऽनुस्वारस्य ते यथाकमं भवन्ति ॥ किं हलपति रिम्प्रलपति । किं हुते रिन् हुते ।

किं लृ- रिन्पृ- । किं हलपति रिन्हुलपति । किं ह्लादयति रिन्हुलादयति ।’ इत्यधिकः पाठः ।

४ सर्वपुल्लक्षेण गोपलभ्यते ।

न भवति । किंतु स्वरहीनमेव म्यान् । [कृष्णो मां अयत्तु कृष्णो मामवत्तु । जिनं ईदे जितमीडे । शं अस्ति शमसि । अस्माकं इह अस्माकमिह । 'ङ्णोः कङ्कट्क् वा' स्कार-
णकारयोः शपसेषु परेषु क्रमेण कङ्कटक् आगमौ सः । प्राङ्पष्ठः प्राङ्भष्टः । लिङ्गु
लिङ्गु । सुगण् पष्ठः । सुगण्पष्ठः ॥

५ छन्दसि ॥ अनुस्वारश्छन्दसि ५ कारमापद्यते शपसहरेफेषु परतः । चतु-
स्त्रिंशद्वाजिनः । सामयजूंषि । वयं ५ स्याम । सिंक्षसि । देवानां ५ राजा ॥]

इति व्यञ्जनसंधिप्रक्रिया ॥ ४ ॥

सूत्रम्—'५ छन्दसि' ॥ अनुस्वारः ५ कारमापद्यते शपसहरेफेषु परतः छन्दसि वेदे ।
इंसः हंस्तः । शुचीं पन् । शुचींश्चत् । वयं स्याम वयं ५ स्याम । संहिता संहिता ।
तं रविः तं ५ रविः ।] इति चतुर्थसंध्यनुसारेण व्यञ्जनसंधेरखनूरिलेखतो लिखिता ॥

॥ इति व्यञ्जनसंधिः ॥

विसर्गसंधिः ५

अथ विसर्गसंधिर्निगद्यते ॥ विसर्जनीयस्य सः ॥ विसर्जनीयस्य सकारो

भवति खसे परे । कः तनोति कस्तनोति ॥

अथेति । व्यञ्जनकार्यकथनानन्तरं विसर्गोणां संधिर्निगद्यते कथ्यते । द्वौ बिन्दू विसर्गः ।
सूत्रम्—'विसर्जनीयस्य सः' ॥ विसर्जनीयस्य पष्ठयेकवचनान्तम् । 'इस्य' । अमे सः प्रय-
मैकवचनान्तम् । 'सोर्विसर्गः' सिद्धम् । विसर्जनीयस्य सकाररकारोत्पन्नस्य कृष्णसर्पचक्षु-
राकारबिन्दुद्वयरूपस्य खसे परे सकारो भवति । [स्त्रोफो यथा 'शृङ्गचन्द्रालयस्तस्य कुमा-
रीस्तनयुग्मवत् । नेत्रवत्कृष्णसर्पस्य स विसर्ग इति स्मृतः' ।] उदाहरणम् । कः अमे
तनोति अनेन विसर्गस्य सकारः । 'स्वर०' कस्तनोति ॥

शपसे वा ॥ विसर्जनीयस्य वा सकारो भवति शपसे परे । कः शेते क-
श्शेते । कः पण्डः कप्पण्डः । कः साधुः कस्ताधुः ।

सूत्रम्—'शपसे वा' ॥ द्विपदं । विसर्जनीयस्य शपसेषु परेषु शपसा एव वा भवन्ति । पथे
विसर्जनीय एव तिष्ठति । कः शेते कश्शेते । कः पण्डः कप्पण्डः । कः साधुः कम्माधुः ।
क्षेपकसूत्रमिदम् ॥

कुप्चोः ५ क ५ पौ वा ॥ विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गसंबन्धिनि खसे परे ५ क-
५ पौ वा भवतः । कपाधुचारणार्थं । कः करोति क ५ करोति । कः खनति
क ५ खनति । कः पचति क ५ पचति । कः पठति क ५ पठति ॥ कः फलति
क ५ फलति ॥

पुनर्विशेषमाह—सूत्रम्—'कुप्चोः ५ क ५ पौ वा' ॥ कुञ्च पुञ्च कुप् तयोः कुप्चोः पञ्चद्वि-

वचनान्तम् । 'उवम्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' । अग्रे ऋकश्च ऋपश्च ऋकऋपौ । प्रथमाद्वि-
वचनान्तम् । 'ओ औ औ' । वा वृत्तीचैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ विसर्जनीयस्य क्व-
र्गपवर्गसवन्धिनि कक्षपफरूपे ससे परे ऋकऋपौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयसञ्ज्ञौ यथासख्यं
वा भवतः । पक्षे विसर्जनीय एव तिष्ठति । अयमर्थः—कः परयोः ऋकः । पफयोः
परयोः ऋपः । कपौ ककारपकारावुच्चारणार्थं अन्ययोश्चरितुमशक्यत्वात् । अतो वञ्चाकार-
गजकुम्भाकारौ तिष्ठतः । कः अग्रे करोति । अत्र विसर्गस्य ऋकः । कऋ करोति । कः अग्रे
पचति । कऋ पचति । एव कऋ खनति । कऋ फलति ॥

वाचस्पत्यादयः संज्ञाशब्दा निपातात्साधवः ॥ वाचस्पतिः बृहस्पतिः

तस्करः कारस्करः पारस्करः भास्करः हरिश्चन्द्रः । इत्यादि ॥

वाचस्पत्यादयः संज्ञाशब्दाः संज्ञावाचकाः 'वस्यापि नामप्रतिपादकाः शब्दास्तोऽपि निपा-
तात्साधवः' निपातसिद्धा एव ज्ञेयाः । यथा वाचस्पतिः । अत्र 'कुप्चोः ऋकऋपौ वा' इत्यस्य
प्राप्तावपि विसर्जनीयस्य सकार एव निपात्यते । एवं भास्करः । श्वेयस्करः । श्वेयस्कामः ।
अयस्कान्तः । अयस्कृन्मः । अयस्पात्रम् । तमस्काण्डः । दिपस्पतिः । नमस्कारः । अह-
स्कारः । बृहस्पतिः । तस्करः ॥ शास्त्रान्तरे त्वित्थं दृश्यते प्रक्रियाकौमुद्याम्—'तद्बृहतोः
करपत्योश्चैरदेवतयोः सुडागमस्तलोपश्च' । तत् अग्रे करः । अनेन सुडागमः । तलोपः ।
तस्करः । बृहन् अग्रे पतिः । सकारागमः । तलोपः । बृहस्पतिः ॥ चकारात् हरिश्चन्द्रः ।
मस्करः भस्करः, [परिब्राजकवेण्वोः] । कास्कान् । कस्कः । कस्कादयः । एवमश्वत्थ-
वृषित्थदधित्थादिषु स्वाधातोः सस्य तः इत्यादयः साधवः सिद्धा एव ज्ञेयाः । यद्वक्ष्येनैर्-
पपन्नं तत्सर्वं निपातात्सिद्धमेवेति लक्षणसूत्रमन्तरेण लोकप्रसिद्धरूपोच्चारणं निपातनम् ॥

अहो रोऽरात्रिषु ॥ अहो विसर्जनीयस्य पदान्ते रो भवति रात्र्यादिवर्जि-
तेषु परतः । अहः पतिः अहर्पतिः । अहः गणः अहर्गणः । अहः अत्र अह-
रत्र । अरात्रिष्विति विशेषणादहोरात्रम् । अहः रूपं अहोरूपम् । अहः रथ-
न्तरं अहोरथन्तरम् ।

सूत्रम्—'अहो रोऽरात्रिषु' ॥ अहः पञ्चमेकवचनान्तम् । 'अहोपः स्वरे' 'स्रोर्विसर्गः' ।
अहः अग्रे रः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' मध्ये 'ह्ये' 'उ ओ' । रः अग्रे अरात्रिः
'अतोऽत्युः' 'उ ओ' 'एदोतोऽतः' न रात्रयः अरात्रयस्तेषु अरात्रिषु सप्तमीबहुवचनान्तम् ।
'क्विलात्पः सः' ॥ अहन्शब्दसवन्धिनी विसर्जनीयस्य पदान्ते रो भवति रात्र्यादिवर्जितेषु
रात्र्यादिभिन्नेषु शब्देषु परेषु सत्सु । रकारादिरात्रिरूपरथन्तरादिवर्जितेभ्यस्त्यर्थः । उदाहर-
णम् । अहन् पतिः । अहन् अग्रे गणः । 'अहः' इति सूत्रेण उभयत्रापि नस्य सः । 'स्रो-
र्विसर्गः' अनेन सूत्रेण विसर्गस्य रः । 'रात्रयो द्विः' जलुभ्यिवा० । अहो रिवसस्य पतिः
अहर्पतिः । अहां गणः । अहर्गणः । अत्रान्तर्ध्विनी विभक्तिमाभिय पदान्तत्वं प्राहम् ।
अरात्रिष्विति विशेषणान् रात्र्यादिवर्जनात्सिद्धम् । अहन् अग्रे रात्रम् । 'अहः' इति नस्य
सः । अरात्रिष्विति वचनान् रनिषेधः । ततो 'ह्ये' 'उ ओ' अहोरात्रम् । एवमहोरूपम् ।

१ 'यपुनरिवात्रकयो' इति पाठो योग्य 'नरुदरपरुदरिणी यपुनरिवात्रकयो' इति पविनीयपरीक्षादात् ॥
२ 'रपरात्रिपरपन्तेषु न देव इत्यादि' अपिच पाठः ॥

प्रशस्तमहः अहोरूपम् । 'अहोरथन्तरं साग श्रेष्ठं साम रथन्तरम्' । अहोरथन्तरम् । पदान्त इति किम् । अहोभ्याम् ॥

अतोऽत्युः ॥ अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति अति परतः ।
एदोतोऽतः । कः अर्थः कोऽर्थः ॥

सूत्रम्—'अतोऽत्युः' ॥ अतः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' । अतः अग्रे अति सप्तम्येकवचनम् । 'स्वरहीनं०' । मध्ये । 'अतोऽत्युः' 'उ ओ' 'एदोतोतः' । अग्रे उः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' पश्चात् 'इयं स्वरे' 'स्वरहीनं०' सिद्धिः । वृत्तिः कण्ठ्या । अति परतः अकार एव परे इत्यर्थः । तत्परकरणं तावन्मात्रप्रहणार्थमुभयत्रापि सवर्णनिषेधार्थम् । उदाहरणम्—कः अग्रे अर्थः । अनेन उकारः । 'उ ओ' 'एदोतोतः' कोऽर्थः ।

हवे ॥ अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति हवे परे । कः गतः को गतः । देवः याति देवो याति । मनः रथः मनोरथः ॥

सूत्रम्—'हवे' ॥ सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' ॥ वृत्तिः सुगमा । उदाहरणम् । कः गतः । अत्र अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य हवे परे उकारः । ततः 'उ ओ' को गतः । देवः याति । 'हवे' 'उ ओ' देवो याति ॥ मनः रथः । 'हवे' 'उ ओ' मनोरथः ॥

आदवे लोपश् ॥ अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवत्यत्रे परे । देवाः अत्र देवा अत्र ॥ वाताः वाताः वाता वाताः ॥

सूत्रम्—'आदवे लोपश्' ॥ आन् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'डसिरत्' 'सवर्णे दीर्घः' आन् अत्रे सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' मध्ये । 'चपा अवे जवाः' ॥ लोपश् प्रथमैकवचनम् । 'हसे पः से०' ॥ यदि वा अश्च वा च आ । पञ्चम्येकवचनान्तम् । डत् । 'नपुंसकस्य' इति ऋस्यः । 'डसिरत्' अवर्णादकाराकाररूपाहुत्तरस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवति अवे परे ॥ उदाहरणम्—देवाः अग्रे अत्र । वाताः अग्रे वाताः । उभयत्रापि विसर्गलोपः । देवा अत्र । वाता वाताः ॥ एवं कः इह क इह ॥

स्वरे यत्त्वं वा ॥ अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य यत्त्वं वा भवति स्वरे परे । देवाः अत्र देवायत्र देवा अत्र ॥

पुनर्विशेषमाह—सूत्रम्—'स्वरे यत्त्वं वा' ॥ स्वरे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । यत्त्वं प्रथमैकवचनम् । 'अतोऽम्' 'अम्शसो०' 'मोऽनु०' ॥ वा वृत्तियैकवचनम् । 'अव्यया०' ॥ वृत्तिः कण्ठ्या । वाप्रहणात्पक्षे 'आदवे लोपश्' देवाः अग्रे अत्र । एकत्र यत्त्वं—'स्वरहीनं०' देवायत्र । अन्यत्र लोपश्—देवा अत्र ॥

भोसः ॥ भोस् भगोस् अधोस् इत्येतस्यात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवत्यत्रे परे । भोः एहि भो एहि । भगोः नमस्ते भगो नमस्ते । अधोः याहि अधो याहि ॥

सूत्रम्—‘भोसः’ ॥ भोस् शब्दस्य पथम्येकवचनम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्विसर्गः’ । जातीय-
ग्रहणेन तज्जातीयग्रहणम् । यद्वा भोस् इत्यत्र आद्यन्तग्रहणेन प्रत्याहारः सूचितस्तेन भोस्,
भगोस्, अधोस्, इत्येतस्मात्पदत्रयात्परस्य विसर्जनीयस्यापि परे लोपश्च भवति । उदाहर-
णम्—भोः अग्रे एहि आगच्छ । भगोः अग्रे नमस्ते । हे भगो हे भगवन् ते तुभ्यं नमः ।
अधोः अग्रे याहि । हे अधो हे पाप याहि गच्छ । सर्वत्र ‘भोसः’ इति सूत्रेण विसर्गलोपश्च ॥

नामिनो रः ॥ नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य रेफो भवति अवे परे । अग्निः

अत्र अग्निरत्र । वदुः यजते वदुर्यजते ॥

सूत्रम्—‘नामिनो रः’ ॥ नामिनः पथम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्विसर्गः’ । अग्रे
रः । ‘स्रोर्विसर्गः’ ‘उ ओ’ ‘नामिनो रः’ । अवर्णवर्जस्वरात्परस्य विसर्जनीयस्य अवे परे
रेफो भवति । उदाहरणम्—अग्निः अग्रे अत्र । अनेन सूत्रेण रेफः । ‘स्वरहीनं०’ अग्निरत्र ।
वदुः अग्रे यजति । ‘नामिनो रः’ इति रेफः । ‘राद्यपो द्विः’ जलतुम्बिका० वदुर्यजति ।
वदुर्नाम्नो यजति यज्ञं करोति । एवं पदुरत्र वर्तते ।

रेफप्रकृतिकस्य स्वपे वा ॥ नामिनः परस्य रेफप्रकृतिकस्य विसर्जनीयस्य
स्वपे परे वा रेफो भवति । गीः पतिः गीर्षतिः गीःपतिः । धूः पतिः धूर्षतिः
धूःपतिः ॥

सूत्रम्—‘रेफप्रकृतिकस्य०’ रेफप्रकृत्या उत्पन्नो वा रेफ एव प्रकृतिर्मूलकारणं यस्य स
रेफप्रकृतिकस्तस्य । पष्ठयेकवचनम् । ‘डस्व’ । स्वपे सप्तम्येकवचनम् । ‘अ इ ए’ । वा
तृतीयैकवचनम् । ‘अव्यया०’ ॥ रेफप्रकृतिकस्य विसर्जनीयस्य वा रेफो भवति स्वपे परे ।
उदाहरणम्—गिर् अग्रे पतिः । ‘स्रोर्वि हसे’ गि इत्यस्य गीः ‘स्रोर्विसर्गः’ गीः । ‘रेफ-
प्रकृति०’ अनेन एकत्र रेफः । ‘राद्यपो द्विः’ ‘जलतुम्बिका०’ । अन्यत्र—‘कुप्चोः ऋऋपो
वा’ गीर्षतिः । गीःपतिः । गीःपतिः । एवं रूपत्रयम् । एवं धूर्षतिः । धूःपतिः धूःपतिः
इत्यादि ॥

रः ॥ रेफसंबन्धिनो विसर्जनीयस्य रेफो भवति अवे परे । प्रातः अत्र प्रात-
रत्र । अन्तः गतः अन्तर्गतः ॥

सूत्रम्—‘रः’ ॥ पष्ठयेकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्विसर्गः’ ॥ रेफसंबन्धिनो रेफाज्जातस्य
विसर्जनीयस्य रेफो भवति अद्यप्रत्याहारे परे । उदाहरणम्—प्रातर अग्रे अत्र । अन्तर
अग्रे गतः । उभयत्रापि ‘स्रोर्विसर्गः’ । ततः ‘रः’ इत्यनेन पुनरपि रेफः । ‘स्वरहीनं०’ प्रात-
रत्रागन्तव्यम् । अन्तर्गतः । एवं स्वः गतः—स्वर्गतः । पुनः आगतः—पुनरागतः ॥

रि लोपो दीर्घश्च ॥ रेफस्य रेफे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः । पुनः

रमते पुना रमते । शुक्तिः रूप्यात्मना भाति शुक्ती रूप्यात्मना भाति ॥

सूत्रम्—‘रि लोपो०’ ॥ रि सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ । लोपः प्रथमैकवचना-

न्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' । अमे दीर्घः । पूर्वम् । 'हवे' 'उ ओ' । दीर्घः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' । दीर्घः अमे च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' प्राक् 'विसर्जनीयस्य सः' 'स्तोः झुभिः श्रुः' सिद्धम् । सूत्रं चतुःपदम् । रेफेति वृत्तिः सुगमा । पुनः अमे रमते । 'रः' इति रेकः । 'रि लोपो०' इति रलोपः पूर्वस्य च दीर्घः । न इत्यस्य ना । शुक्तिः अमे रूप्यात्मना भाति 'नामिनो रः' 'रि लोपो०' इति रलोपः, पूर्वस्य च दीर्घः । शुष्ठी रूप्यात्मना भाति । शुक्तिः रजताकारेण भासते इत्यर्थः । एवं हरी राजते । शंभू रमते ॥

सैपाद्धसे ॥ सशब्दादेशशब्दाच्च परस्य विसर्जनीयस्य लोपश्च भवति हसे परे । सः चरति स चरति । एषः हसति एष हसति ॥

सूत्रम्—'सैपाद्धसे' ॥ स च एष च सैपं तस्मात् । पञ्चम्यैकवचनान्तम् । 'इसिरा' 'सवर्ण०' । हसे सप्तम्यैकवचनान्तम् । 'अ इ ए' मध्ये । 'हो व्रमाः' 'चपा अये०' । अत्र समासे कृते 'तदेतदोर्हसे' इति संभवेऽपि 'सैपाद्धसे' इति यत्सूत्रं कृतं तत्तत्सौरेतैः सकः एषकः । न सः असः इत्यादौ हसे परे विसर्गलोपश्रुतिनिवारणार्थमित्यर्थः । केचित्पुनराहुः—स इति वृथक्पदं पञ्चम्यैकवचनान्तं साङ्केतिकम् । एषत्पञ्चम्यैकवचनम् । हसे सप्तम्यन्तम् । स एषात् इत्यत्र 'आदवे लोपश्' इति विसर्गलोपशं विधाय पश्चात् 'ए ऐ ऐ' ॥

सैपादिति संहिता—

'सैप दाशरथी रामः सैप राजा युधिष्ठिरः ।

सैप कर्णो महात्यागी सैप भीमो महाबलः ॥'

इत्यादौ पादपूरणे संध्यर्था ज्ञेया ॥

नन्वत्र लोपशि कृते संधिः कथं कृतः इत्यमे वक्ष्यति—सैपादिति संहितेत्यादिना । तद् एतद् उभयत्रापि प्रथमैकवचनान्तम् । 'त्यदादेशेरः स्यादौ' इति दलोपः (?) । 'सः' इत्युभयत्रापि तस्य सः । एष इत्यत्र 'किलात्पः सः०' 'स्रोर्विसर्गः' तदेतदोर्निष्पन्नाभ्यां सएषशब्दाभ्यामित्यर्थः । शेषं कण्ठ्यम् । उदाहरणम् । सः अमे चरति । एषः अमे हसति । उभयत्रापि 'सैपाद्धसे' इति विसर्गलोपश् । 'सादेपाद्धसे' इति सूत्रे ऋजुतया कर्तव्ये सैपादिति सूत्रमध्ये या अष्टमना अकारकारयोः 'ए ऐ ऐ' इति संहिता संधिर्दिशिता ना सएषशब्दयोः 'सैप दाशरथीरामः' इत्यादि अष्टाक्षरत्वं कपादपूरणार्थम् लोपशि कृतेऽपि यः 'ए ऐ ऐ' इति संधिर्भवति तज्ज्ञापनार्थमित्यर्थः । श्लोकः—सैपः सः अमे एषः 'आदवे लोपश्' 'ए ऐ ऐ' इति संधिर्भवति । एषपरपादत्रयेऽपि । स एषः दाशरथिः । दाशरथस्यापत्यं दाशरथिः । दाशरथपुत्रो रामो वर्तते । स एषः युधिष्ठिरो राजा युधि संप्राप्ते स्थिरः युधिष्ठिरः । 'किलात्पः सः कृतस्य' इति पत्वम् । 'पुभिः पुः' स एष कर्णः राजा महात्यागी महादानी वर्तते । स एष भीमो भीमः पाण्डवः महाबलः अतिबलिष्ठो वर्तते इत्यादि । अर्थः सुगमः । इत्यादौ पादपूरणे संध्यर्था । पादपूरणे यः संधिः स एव अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा ॥

१ कश्चिन्नामिनोऽङ्गे लोपश् ॥ नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवति कश्चिदवे परे । मूभिः आदवे भूम्यादवे ॥ इत्यादिः ॥

यदुक्तं लौकिकायेह तद्वेदे बहुलं भवेत् ।

सेमां भूम्याददे सोपामित्यादीनामदुष्टता ॥ १ ॥

पुनर्वैदिकप्रयोगविश्लेषमाह—यदुक्तम् । यत्सूत्रमिहास्मिन् शास्त्रे लौकिकाय प्रयोगाय व्याकरणप्रसिद्धोदाहरणायोक्तं सूत्रादि तद्वेदे छन्दसि बहुलमन्यथा भवति अनिश्चितं विभजनतया भवेत् । कचिद्भवति कचिन्न भवतीत्यर्थः । उदाहरणम्—सः अमे इमाम् । 'आदवे लोपश्' 'अ इ ए' भूमिः अमे आददे छान्दसत्वात्कचिन्नामिनोऽप्यवे विसर्गलोपश् । ततः 'इयं स्वरे' भूम्याददे ॥ सः अमे उपाम् । 'आदवे लोपश्' 'उ ओ' ॥ इत्यादीनामार्प-प्रयोगाणां वैदिकप्रयोगाणामदुष्टता न दोष इत्यर्थः । 'स इमां भूमिमपुनात् भूमेश्च रसमाददे' । ततः स उपं गामानयामास ॥

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति ॥ २ ॥

बाहुल्यकं कतिविधमित्याह—क्वचिदिति । क्वचित्प्रयोगे अनुक्तस्यापि प्रवृत्तिः अप्राप्तस्यासंभवतः सूत्रस्य प्रापणं प्रवृत्तिः प्राप्तिः । यथा 'लोपमि पुनर्न संधिः' इति निषिद्धत्वेऽपि 'अ इ ए' इति संधेः प्राप्तिः । क्वचित्प्रयोगान्तरे उक्तस्याप्यप्रवृत्तिः । क्वचित्स्यापि सूत्रस्य निषेधः । यथा भूमिः अमे आददे इत्यत्र 'नामिनो रः' इत्यस्याप्राप्तिः । क्वचिद्विभाषा विकल्पः यथा वेदे देवैः देवेभिः । गवेशः गवीशः । क्वचिदन्यदेवोक्तमन्यदेव भवति यथा—भूमिः आददे अत्र विसर्गलोपरूपं कार्यम् अन्यदेव भवति । एवममुना प्रकारेण विधेर्व्याकरणसूत्रस्य विधानं करणं बहुधा बहुप्रकारं समीक्ष्य दृष्ट्वा बाहुल्यकं वैदिकप्रयोगं चतुर्विधं वदन्ति कथयन्ति । बुधा इत्याध्याहारः । वैदिकं चतुर्थोक्तम् ॥

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ ३ ॥

अथ लौकिकप्रयोगः कतिधा भवतीत्याह—वर्णागम इत्यादि । एको वर्णागमः । च पुनर्वर्णविपर्ययः । पूर्वोचरितस्य स्थाने परवर्णोच्चारणं परवर्णस्य स्थाने पूर्ववर्णोच्चारणं वर्णविपर्ययः । पुनर्द्वौचरौ भेदौ । कौ तौ ? वर्णविकारनाशौ । पूर्वावस्थापरित्यागेन अत्रस्थान्तरापादनं विकारः । सर्वथा लोपो नाशः । वर्णानामभ्रष्टाणां विकारनाशौ वर्णविकारनाशौ । पञ्चमश्च भेदः धातोस्ताभ्यां वर्णविकारवर्णनाशाभ्यां कृत्वा पुनर्धातोर्धातिशयेन च कृत्वा धातोर्व्योर्धातिशयः अधिकृता कश्चिद्विशेषो यः अर्धातिशयत्वेन च यो भवति स योग इति नाम्ना पञ्चमो भेदः । तत्तन्मात्रिकृतं निश्चयेन उक्तोऽर्थो यस्य तन्निरुक्तं व्याकरणोदाहरणम् ॥

वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः ।

पोऽशार्द्धा विकारः स्याद्वर्णनाशः ण्योदरे ॥ ४ ॥

पञ्चविधमुच्यते तानेव पञ्च व्युत्पद्यति । अथ लौकिकः प्रयोगः कतिधा भवतीत्याह—वर्णागम इत्यादि । गवेन्द्रादौ वर्णागमः 'गपादेरवर्णागमोऽभादौ' इति ॥ एवं ह्य् दिग्गलोः । ह्य् अप्रत्ययः । सकारागमः हंस इति ॥ सिंहे वर्णविपर्ययो भवति । यथा 'द्वित

हिंसायाम् । 'मूर्त्तौ घनः' इति अप्रत्ययः । हिंस इति स्थिते । हिनस्तीति विभक्ते ततः हिंस इति शब्दे हस्य स्थाने सः सस्य स्थाने हः एवं वर्णविपर्ययः सिद्ध इति सिद्धम् ॥ षोडशादौ यथा । पट् च दश च इति विभक्ते पप् दश अत्र । 'पप उर्दो डः' पस्य उः दस्य डः इति वर्णविकारः । ततः 'उ ओ' षोडश इति विकारोदाहरणम् ॥ गूढः अमे आत्मा । यन्धुजनः अमे आजुहाव । कुरवः अमे आत्महितम् । इत्यादिषु वर्णविकारमाकारस्य अकारं विधाय 'अतोऽन्युः' 'उ ओ' 'एदोतोऽतः' 'गूढोत्मा' 'यन्धुजनो जुहाव' । कुरवोत्महितम् ॥ घृपोदरे वर्णनाशः । यथा घृपत् अमे उदरः तकारस्य नाशो लोपः 'उ ओ' घृपोदरः । घृपन्ति विन्दवः उदरे यस्य स घृपोदरः मृगः अथवा घृपन्मृगस्तस्योदरमिवोदरं यस्य स घृपोदरः ॥

वर्णनाशविकाराभ्यां धातोरतिशयेन यः ।

योगः स उच्यते प्राज्ञैर्मयूरभ्रमरादिषु ॥ ५ ॥

॥ इति विसर्गसंधिप्रक्रिया ॥ ५ ॥

वर्णनाशेति । वर्णस्याक्षरस्य नाशविकाराभ्यां कृत्वा धातोरतिशयेन अर्थविशेषेण कृत्वा य उपपद्यते सः प्राज्ञैः पण्डितैः योग इत्युच्यते । क । मयूरभ्रमरादिषु मयूरः भ्रमरः इत्याद्युदाहरणेण्वित्यर्थः । यथा क शब्दे । क ह । एकत्र महीपूर्वः । अन्यत्र भ्रमन्पूर्वः । महा-मतिशयेन रौति जल्पतीति मयूरः । भ्रमन् सन् अतिशयेन रौतीति भ्रमरः । 'नाम्नि च' इति डः प्रत्ययः डित्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं' एकत्र विकारः हीस्थाने यू, अन्यत्र वर्णनाशः नकारस्य नाशः लोपः । मयूरः भ्रमरः इति सिद्धम् । अन्येषां मते तु एते पञ्चापि घृपोदरादिभेदा एव ॥

॥ इति विसर्गसंधिः ॥

स्वरान्ताः पुंलिङ्गाः ६

अथ विभक्तिर्विभाव्यते । सा द्विधा । स्यादिस्त्यादिश्च ॥

अथेति पञ्चसंधिकथनानन्तरं विभक्तिर्विभाव्यते कथ्यते । विभज्यन्ते पृथक् कियन्ते कर्तृकर्मादयो यथा सा विभक्तिः ॥ सा विभक्तिर्द्विधा द्विप्रकारा । एका स्यादिः सि औ जस् इत्यादिका । अपरा त्यादिः तिप् तस् अन्ति इत्यादिका ॥

विभक्त्यन्तं पदम् ॥ तत्र स्यादिविभक्तिर्नाम्नो योज्यते ॥

विभक्तेः प्रयोजनमाह—सूत्रम्—'विभक्त्यन्तं पदम्' ॥ विभक्तिरन्ते यस्य तद्विभक्त्यन्तं यस्यान्ते विभक्तिस्तत्पदमुच्यते ॥ तत्र विभक्तिद्वयमप्ये स्यादिविभक्तिर्नाम्नोऽप्ये योज्यते स्थाप्यते दीयते । त्यादिविभक्तिर्धातोऽप्ये योज्यते स्थाप्यते ॥

अविभक्ति नाम ॥ विभक्तिरहितं धातुवर्जितं चार्थवच्छब्दरूपं नामोच्यते ॥ कृत्तद्धितसमासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा इति केचित् ॥

नामलक्षणमाह—सूत्रम्—'अविभक्ति नाम' ॥ नास्ति विभक्तिर्यस्य तदविभक्ति प्रथमैक-

१ वितङ्मन्नेन वितङ्मन्नेन । शुनः शेषं चित् शुनश्चिच्छेपम् । पृषत् उदरं घृपोदरम् ॥ आत्मा योदः ॥ आकारे खसे च परे विसर्जनीयस्य सह उः कथिह्वति । गूढः आत्मा गूढोत्मा ॥ इत्यधिकः पाठः ।

वचनान्तम् । 'नपुंसका०' सेल्लोपः । नामेति नामन् शब्दस्य प्रथमैकवचनान्तम् 'नपुंसका०', 'नाम्नो नो०' नस्य लोपः । सिद्धम् । द्विपदम् । विभक्त्या रहितं धातोर्भावेः पृथक्भूतमर्थयुक्तं शब्दरूपमकारादिवर्णरूपं तन्नाम उच्यते । शब्दरूपं नामेत्युक्ते पदस्यापि नामसंज्ञा स्यात्तन्निवारणार्थमविभक्तीति । तथा सति धातावतिव्याप्तिस्तन्निवारणार्थं धातुवर्जितमिति । तथा सति निरर्थकस्य टस् इत्यादि ध्वनेर्नामत्वं तन्निवारणार्थमर्थवदिति । ईदृग्लक्षणं नामोच्यते ॥ च पुनः कृतद्धितसमासाः सविभक्तिका अपि नामसंज्ञाः स्युः केचिदित्याहुः । कृतस्तृतीयवृत्तिप्रत्ययाः । तदन्ताः शब्दाः धातवस्तद्धितान्ताः समासाश्च नामसंज्ञका भवन्ति इति । केचिदिति पाणिन्याचार्यो वदन्ति । एते सर्वेऽपि प्रातिपदिकसंज्ञका नामसंज्ञका उच्यन्ते । तन्मते प्रातिपदिकमिति नामपर्यायः ॥ कृदन्ता धातवः समासतद्धितयोः पदान्यपि नामसंज्ञकानीत्यर्थः ॥

तस्मात् सि औ जस् अम् औ शस् टा भ्यां भिस् डे भ्यां भ्यस् ङसि भ्यां भ्यस् ङस् ओस् आम् ङि ओस् सुप् ॥ तस्मान्नाम्नः पराः स्यादयः सप्त विभक्तयो भवन्ति । तत्राप्यर्थमात्रैकत्वविध्यायां प्रथमैकवचनं सि ॥ अकारान्तः पुलिङ्गो देवशब्दः । देव सि इति स्थिते । इकारः उच्चारणार्थः सेरिति विशेषणार्थश्च ॥

सूत्रम्—'तस्माद्यावत्सुप्' ॥ तद् पञ्चम्येकवचनम् । 'त्यदादेष्टेरः०' दलोपः (?) । 'ङसि-रत्' 'अतः' इति स्मडागमः । 'सवर्णे०' ॥ सिश्च, औश्च, जस् च, यावत्सुप् च प्रथमावहुवचनान्तम् । सांकेतिकम् । यद्वा तस्मादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । अग्रे सि औ जस् इत्येकविंशतिरपि सांकेतिकप्रथमैकवचनान्तानि पदानि । एवं द्वाविंशतिपदं सूत्रम् । अष्टपदमित्यपि केचित् । सुप् इत्यत्र पकारः पाणिनीयानां सु औ जस् इति प्रथमैकवचनस्यापि सु इति संज्ञा तस्माद्देवज्ञापनार्थः सुप्प्रत्याहारार्थश्च । अत्र तु सुप्तसुरोच्चारणार्थं पव । तस्मान्नाम्नः परा एताः पूर्वोक्ताः स्यादयः सप्त विभक्तयो भवन्ति । तत्र सि औ जस् प्रथमा । अम् औ शस् द्वितीया । टा भ्यां भिस् तृतीया । डे भ्यां भ्यस् चतुर्थी । ङसि भ्यां भ्यस् पञ्चमी । ङस् ओस् आम् षष्ठी । ङि ओस् सुप् सप्तमी । एकैकस्या विभक्तेस्त्रीणि त्रीणि वचनानि एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति । तत्रापि नान्नि सप्तसु विभक्तिषु वा अर्थमात्रस्यैकत्वविविश्रायामर्थमात्रस्य घटपटादेरेकस्य वहुमिच्छा क्रियते यत्र, तत्र प्रथमैकवचनं सि दीयते । तत्र प्रथमं देवशब्दः । दिवु त्रीडायाम् । दीव्यतीति देवः । 'पचिनन्दिमहादेः०' इति अप्रत्ययः । गुणः । देव इति जातम् । ततः 'देव सि' इति स्थिते सति इकार उच्चारणार्थः 'सेढाधेः' 'सेरा' इति सूत्रे विशेषणार्थश्च । इत्संज्ञत्वात् इकारलोपः । देवस् इति स्थिरम् ॥

ओर्विसर्गः ॥ सकाररेफयोर्विसर्जनीयादेशो भवत्यधातो रसे पदान्ते च ।

चकरात्पदान्ते उभयोर्धातुनाम्नोः । देवः ॥

सूत्रम् 'ओर्विसर्गः' ॥ स् च र् च स्त्री तयोः स्तोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०'

‘स्रोर्विसर्गः ।’ प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ इति द्विपदम् । मध्ये—‘नामिनो०’ । सकारस्य रेफस्य च विसर्गो भवति अधातोः नाम्नः शृद्धस्य रसे परे । चकारात्पदान्ते तु धातुनाम्नोरुभयोरपि ॥ नाम्नः सकाररेफयो रसे परे पदान्ते च विसर्गदेशः । चकारात्पदान्ते धातोरपि सकाररेफयोर्विसर्गदेशः—यथा अचकाः । अविभः ॥ रसे परे धातोर्न—यथा आस्ते विभर्वात्यादौ । अनेन विसर्गः । देवः इति सिद्धम् ॥

द्वित्वविवक्षायां औ । ‘ओ औ औ’ देवौ ॥

द्वित्वविवक्षायाम् औ । द्वयोर्वैकुम्भिन्ता यत्र क्रियते तत्र द्विवचनम् । यथा देवश्च देवश्चेत्येकशेषे ‘सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ’ इति । देव औ इति स्थिते । ‘ओ औ औ’ देवौ ॥

बहुत्वविवक्षायां देव जस् इति स्थिते । जकारो जसीति विशेषणार्थः । जकारस्येत्संज्ञायां तस्य लोपः । देव अस् इति स्थिते । दीर्घविसर्गो । देवाः ॥

एवं देवश्च देवश्च देवश्चेति बहूनामुक्तौ प्रथमाबहुवचनम्—जस् । जकारो जसीति सूत्रविशेषणार्थः । अन्यथा असीत्युच्यमाने शस्डस्सुवन्धिनोऽप्यस ईकारः स्यात् । जकार इत्संज्ञकः । देव अस् । ‘सवर्णे०’ ‘स्रोर्विसर्गः’ देवाः ॥

अकाराजसोऽसुक् कचिद्वक्तव्यश्छन्दसि ॥ कित्वादन्ते । देवासः । ब्राह्मणासः ॥

विशेषमाह—‘अकाराजसोऽसुक् कचिद्वक्तव्यः’ ॥ कचित्प्रयोगान्तरे अकारात्परस्य जसः असुक् आगमो भवति छन्दसि वेदविषये । देव जस् । अनेन असुगागतः । कित्वादन्ते । ‘खरहीने०’ ‘स्रोर्विसर्गः’ ‘सवर्णे दीर्घः’ देवासः ॥

द्वितीयैकवचने देव अम् इति स्थिते ॥ अम्शसोरस्य ॥ समानादुत्तरयोर्मशसोरकारस्य लोपो भवति अधातोः । देवम् ॥ पूर्ववत् देवौ ॥

क्रमैकवचनविवक्षायां द्वितीयैकवचने देव अम् । सूत्रम्—‘अम्शसोरस्य’ ॥ अम् च शस् च अम्शसौ तयोः अम्शसोः । अम्शस्शब्दस्य पञ्चीद्विवचनान्तम् । ‘खरहीने०’ ‘स्रोर्विसर्गः’

१

वचननामानि

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	सि	औ	जस्
द्वितीया	अम्	औ	शस्
तृतीया	टा	भ्याम्	भिम्
चतुर्थी	डे	भ्याम्	भ्यस्
पञ्चमी	इति	भ्याम्	भ्यग्
षष्ठी	इत्	ओम्	आम्
सप्तमी	दि	ओस्	एप्

अस्येति पष्ठयेकवचनान्तम् । 'अस्व' 'नामिनोरः' सिद्धं द्विपदम् । समानात्परस्य अमशस्-
संबन्धिनोऽकारस्य लोपो भवत्यधातोः । अकिन्न्तात् शब्दादित्यर्थः । अनेन अकारलोपः ।
'मोऽनुस्वारः' देवम् ॥ देवौ पूर्ववत् ॥

बहुवचने देव शस् इति स्थिते । शकारोऽनुबन्धः 'शसि' इति विशेषणार्थः ॥
द्वितीयावबहुवचने शस् । शकारः शसीति विशेषणार्थः । इत्सङ्गकः उच्चारणमात्रः । अस्
लिख्यते । 'अमशसोः' इत्यकारलोपः ॥

सो नः पुंसः ॥ पुंलिङ्गात्समानादुत्तरस्य शसः सकारस्य नकारादेशो भ-
वति ॥ शसि ॥ शसि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति ॥ यदादेशस्तद्वद्भवति ॥
देवान् ॥

सूत्रम्—'सो नः पुंसः' ॥ सः पष्ठयेकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । नः प्रथमैक-
वचनान्तम् 'स्रोर्वि०' पुंस इति पुंस्शब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥
पुंलिङ्गे वर्तमानात्समानादुत्तरस्याप्रतः शसः सकारस्य नकारादेशो भवति ॥ सूत्रम्—
'शसि' सप्तम्येकवचनम् । 'स्वर०' सिद्धमेकपदम् ॥ पूर्वद्वयस्य दीर्घो भवति शसि परे ।
'यदादेशस्तद्वद्भवति न तु वर्णानाविधौ' इति न्यायात् पूर्वस्य दीर्घः । देवान् ॥

तृतीयैकवचने देव टा इति स्थिते । टकारोऽनुबन्धः 'टेन' इति विशेष-
णार्थः ॥

कर्तृकरणयोरेकत्वविवक्षायां तृतीयैकवचने देव टा इति स्थिते सति टकारोऽनुबन्धः ।
'उच्चरितप्रथ्वसिनो ह्यनुबन्धाः' इति टकारस्य लोपः 'टेन' इति सूत्रार्थश्च । आ इति स्थिते ॥

टेन ॥ अकागात्परष्टा इन भवति । 'अ इ ए' देवेन ॥

सूत्रम्—'टेन' ॥ टा प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । इन प्रथमैकवचनान्तं सांकेति-
कम् । अकारान्तशब्दात्परतः टाविभक्तेः इनादेशो भवति सस्वर एव भवतीति । 'अ इ
ए' देवेन ॥

अङ्गि ॥ अकार आ भवति भकारे परे । देवाभ्याम् ।

देव-भ्याम् ॥ सूत्रम्—'अङ्गि' ॥ अत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः' । मि सप्तम्येक-
वचनान्तम् 'स्वरहीनं०' 'चपा अवे जवाः' ॥ 'वासु' इति सूत्रादाकारस्यानुवृत्तिः ॥ केचित्तु
'आङ्गि' इति पठन्ति । तन्मते आ अत् मि इति त्रीणि पदानि । अकारस्य स्यादितिभक्ति-
संबन्धिभकारे परे आकारो भवति । देवाभ्यामिति सिद्धम् ॥

देव भिस् इति स्थिते ॥ भ्यः ॥ अकारात्परस्य भिसो भकारस्याकारो भ-
वति । 'अ इ ए' वृद्धिविसर्जनीयौ । देवैः ॥

अकारस्य भिसि छन्दस्येकारो चक्ष्यः ॥ देवेभिः । कर्णेभिः ॥

तृतीयावबहुवचने देव भिस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'भ्यः' ॥ अथवा । 'भ्यः' भू भि अः

त्रिपदम् । भू पष्ठयेकवचनान्तं सांकेतिकम् । भि पष्ठयेकवचनान्तं सांकेतिकम् । अः प्रथ-
मैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' 'श्वे जवाः' इति भस्य यः । 'इ यं स्वरे' 'स्वर०' इति सूत्र-
साधना । वृत्तिः कण्ठ्या । देशैकग्रहणेन देशिग्रहणं तेन भि इत्युक्ते भिसो ग्रहणम् । पूर्व
भकारेकारौ विश्लेष्य वियोग्य इकारात्पूर्वं भकारं विधाय पश्चात् भस्य अः 'अ इ ए' 'ए
ऐ ऐ' 'स्रोर्वि०' देवैरिति सिद्धम् । अत्र तु 'भिस् एस्' इति सूत्रकरणं युक्तम् ॥

अकारस्य भिसि परे छन्दसि वैदिकोदाहरणविषये एकारो वक्तव्यः । देवेभिः कण्ठ-
भिरिति वैदिकप्रयोगः ॥

चतुर्थ्येकवचने देव डे इति स्थिते । ङकारो ङित्कार्यार्थः सर्वत्र ॥ ङेरक् ॥

अकारात्परस्य डे इत्येतस्यागागमो भवति । किच्चादन्ते । 'ए अय्'

'सवर्णे दीर्घः' ॥ देवाय ॥ देवाभ्याम् ॥

संप्रदानैकत्वविवक्षायां चतुर्थ्येकवचने देव डे इति स्थिते ङकारो ङित्कार्यार्थः इत्संज्ञ-
कश्च । सर्वत्र डेङसिङ्सृङिषु इत्यर्थः ॥ सूत्रम्—'ङेरक्' ॥ डेः पष्ठयेकवचनान्तम् । 'ङसि-
ङसोरस्य' इत्यकारलोपः । 'स्रोर्विसर्गः' ॥ अक् प्रथमैकवचनान्तम् 'हसे पः से०' 'नामि-
नोरः' 'स्वरहीन०' सिद्धम् । अकारात्परस्य डेइत्यस्य अगागमो भवति । किच्चादन्ते । 'ए
अय्' 'सवर्णे०' 'स्वरहीन०' देवाय ॥ चतुर्थीद्विवचने देव भ्याम् । 'अङ्गि' देवाभ्याम् ।

ए स्मि बहुत्वे ॥ अकारस्य एत्वं भवति सकारे भकारे च परे बहुत्वे
सति । देवेभ्यः ॥

चतुर्थीबहुवचने देव भ्यस् इति स्थिते । सूत्रम्—'ए स्मि बहुत्वे' ॥ ए प्रथमैकवचना-
न्तम् । सांकेतिकम् । स् च भू च भ् तस्मिन् स्मि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीन०' ॥
बहुत्वे सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' ॥ अकारस्यैत्वमेकारो भवति बहुवचने सति सकारभका-
रादौ विभक्त्यावित्यर्थः । देवेभ्यः ॥

पञ्चम्येकवचने देव ङसि इति स्थिते । इकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः ॥ ङसि-
रत् ॥ अकारात्परो ङसिरत् भवति ॥ देवात् । देवाभ्याम् । देवेभ्यः ॥

अपादानैकत्वविवक्षायां पञ्चम्येकवचने देव अस् इति स्थिते । सूत्रम् 'ङसिरत्' ॥ ङसिः
प्रथमैकवचनान्तम् 'स्रोर्वि०' अत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०' 'नामिनो०' सिद्धम् ।
अकारादुत्तरो यो ङसि सः अत् भवति । 'सवर्णे०' देवात् । पञ्चमीद्विवचने देव भ्याम्
इति स्थिते । 'अङ्गि' देवाभ्याम् । बहुवचने देवेभ्यः । 'ए स्मि बहुत्वे' 'स्रोर्विसर्गः' ॥

पष्ठयेकवचने देव ङस् इति स्थिते ॥ ङस्स्य ॥ अकारात्परो ङस् सो भवति ।
देवस्य ॥

संवन्धैकत्वविवक्षायां पष्ठयेकवचने देव अस् । सूत्रम्—'ङस्स्य' ङस् प्रथमैकवच-
नम् । 'हसे पः०' स्यः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' अकारादित्यादिद्विचिः कण्ठ्या ।
देवस्य ।

ओसि ॥ अकारस्य ओसि परे एत्वं भवति । 'ए अय्' देवयोः ॥

पष्ठीद्विवचने देव ओस् इति स्थिते सति ॥ सूत्रम्—‘ओसि’ ओस् शब्दस्य सप्तम्येक-
वचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ॥ अकारस्य ओसि परे एत्वमेकारो भवति । ‘ए अय्’ ‘स्वर-
हीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ देवयोः ॥

नुडामः ॥ समानात्परस्यामो नुडागमो भवति । टित्त्वादादौ । उकार उच्चा-
रणार्थः ॥ नामि ॥ नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । देवानाम् ॥

पष्ठीबहुवचने । देव आम् । सूत्रम्—‘नुडामः’ ॥ नुद प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसे पः’ ॥
आमः पष्ठ्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ ‘चपा अवे०’ सिद्धम् । पुंसि समानात्
इत्वात् समानात्, दीर्घात् आवन्तेष्वीकारान्तेषु नित्यस्त्रीलिङ्गे वर्तमानेष्विति व्याख्ये-
यम् । समानात्परस्य आमः पष्ठीबहुवचनस्येति व्याख्येयम् । अन्यथा ‘आम् डेः’ इत्याम् ।
‘स्त्रियां व्योः’ इत्याम् । ‘आमौ’ इत्याम् । ‘किमोऽव्ययात्’ इत्याम् । ‘कासादिप्रत्यया-
न्तात्’ इत्याम् वर्तते तत्रातिव्याप्तिः स्यात् । तेन पष्ठीबहुवचनस्यामो नुडागमो भवति ।
अधातोरेवेत्यनुवर्तितव्यम् । तेन अधातोरेकवन्ताच्छब्दात् । टित्त्वादादौ । उकार उच्चा-
रणार्थः । इति न इत्यागमः । आमो नुडिति कर्तव्ये नुडाम इति विपरीतकरणं नुटो नित्य-
त्वसूचकम् । तेन स्त्रीणां वारीणामित्यत्र ‘नुडामः’ इत्येव स्यात् । ‘नामिनः स्वरः’ इति न
भवति ॥ सूत्रम्—‘नामि’ ॥ नुदसहितः आम् नाम् तस्मिन् नामि सप्तम्येकवचनान्तम् ‘स्वर-
हीनं०’ सिद्धम् । नुडागमसहिते आमि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति ॥ इति दीर्घः । ‘स्वरहीनं०’
‘मोऽनुस्वारः’ देवानाम् ॥

सप्तम्येकवचने देव डि इति स्थिते । ‘अ इ ए’ देवे । देवयोः । बहुत्वविव-
क्षायां देव सुप् इति स्थिते पकारः पित्कार्यार्थः । (पकारस्येत्संज्ञायां
लोपः) । ‘ए स्मि बहुत्वे’ इत्येत्वे कृते ॥ किलात्पः सः कृतस्य ॥
कवर्गादिलाच्च प्रत्याहारादुचरस्य केनचित्सूत्रेण कृतस्य सकारस्य पकारा-
देशो भवति । अन्ते स्थितस्य तु न भवति । देवेषु ॥

आधारैकत्वविवक्षायां सप्तम्येकवचने देव डि इति स्थिते । ‘अ इ ए’ ॥ सप्तमीद्विवचने
पष्ठीद्विवचनवत् ॥ देव देव देवेलोकदेशे सप्तमीबहुवचने देव सु इति स्थिते । ‘ए स्मि बहुत्वे’
ततः सूत्रम्—‘किलात्पः सः कृतस्य’ ॥ कुश्च इलश्च किलं तस्मात् । पञ्चम्येकवचनम् ।
‘इसिरत्’ ‘सवर्णे०’ ॥ पः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ ॥ सः पष्ठ्येकवचनान्तम् ।
‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ ॥ कृतस्य पष्ठ्येकवचनान्तम् । ‘इरस्य’ ॥ चतुःपदं सूत्रम् । सिद्धम् ।
वृत्तिः कण्ठ्या । न वरम् । केनचित्सूत्रेण कृतस्यैव सकारस्य पकारो भवति न त्वकृतस्य
स्वाभाविकस्य । अन्ते स्थितस्यापि सस्य पत्यं न भवति । यथा हरिस्तत्रेत्यादौ न पत्यम् ।
तथा सुम्विसर्गान्तरेऽपि पत्यं यथा हवींषि हविःपु इत्यादि । पूर्व हविस् शब्दोऽस्ति इत्यर्थः ।
अत्र ‘सः पः’ इति कर्तव्ये यत् ‘पः सः’ इति विपरीतत्वेन कृतं, तत् क्वचित् किलं विनापि
सस्य पत्वज्ञापनार्थं यथा अवष्टम्भः । अम्बष्ठः । अभ्यपुणोत् इत्यादि । देवेऽपि सिद्धम् ॥

आमन्त्रणे सिर्धिः ॥ आमन्त्रणमामिमुत्सीकरणं तस्मिन्नर्थे विहितः सिर्धि-
संज्ञो भवति ॥

संशोधनमाह—सूत्रम्—‘आमन्त्रणे सिध्तिः’ ॥ आमन्त्र्यते आहूयते पुरुषोऽनेनेत्यामन्त्रं तस्मिन् सप्तम्येकवचनम् ‘अ इ ए’ । मिः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ धिः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्विसर्गः’ ‘राद्यपो द्विः’ पूर्वं ‘नामितो रः’ जलतुम्बिकात्यायेन० । निषदं सूत्रमिदं सिद्धम् । आमन्त्रणमिति कोऽर्थः । आभिमुखीकरणम् । अन्तर्भिमुखः आसमन्तान् प्रकारेण अभिमुखः क्रियतेऽनेनेति आभिमुखीकरणम् । तस्मिन्नर्थे विहितः कृतो यः मिः प्रथमैकवचनरूपः स धिसंज्ञो भवति । उदाहरणम् । देव प्रथमैकवचने न् ॥

समानाद्धेलोपोऽधातोः ॥ समानादुत्तरस्य धेलोपो भवत्यधातोः ॥

धिसंज्ञायां किं कार्यं तदाह—सूत्रम्—‘समानाद्धेलोपोऽधातोः’ ॥ समानात् पञ्चम्यन्तम् ‘इसिरत्’ ‘सवर्णे दीर्घः’ । धेः पठ्येकवचनम् ‘इति’ ‘इसिइसोरस’ इत्यधरलोपः ‘सवे जवाः’ तस्य दः । ‘ह्यह्रीने०’ लोपः प्रथमैकवचनान्तम् ‘स्रोर्वि०’ ‘नामितो रः’ जल-तुम्बि० । अधातोः न धातुरधातुस्तस्मान् । अधातुगच्छस्य पञ्चम्येकवचनम् ‘इति’ ‘इसि-इसोरस’ इत्यकारलोपः । ‘अतोऽत्युः’ ‘उ ओ’ ‘एदोऽतोऽतः’ चतुःपदं सिद्धम् । समाना-दुत्तरस्य धेलोपो भवति । अत्र समानादिति ह्रस्वसमानात्परस्मैति व्याख्येयम् । अन्यथा हे हाहाः, हे हूहूः, हे वातप्रभोः, इत्यादौ विरुध्यति । अधातोः अकिञ्चिन्तान्छब्दान् । अकिञ्चिन्तोऽधातुरुच्यते किञ्चिन्तश्च शब्दो धातुरित्यभिप्रायः । अनेन धिलोपः ॥

आभिमुख्याभिव्यक्तये देशब्दस्य प्राक् प्रयोगः ॥ हे देव हे देवा
हे देवाः ॥ एवं घटपटादयोऽप्यकारान्ताः पुंलिङ्गाः ॥

पूर्वं हे शब्दः । एतद्वेतुः । अभिमुखस्य भावः आभिमुख्यं संमुखत्वं वा तस्याभिव्यक्तये प्रकटीकरणाय हे शब्दः प्राक् आदौ प्रयुज्यते इत्यर्थः । हे देव । द्विवचने ‘ओ औ औ’ देवौ । बहुवचने देव अत्रे जम् इति स्थिते जकारस्येतत्संज्ञायां लोपः । देव असु ‘सवर्णे०’ ‘स्रोर्वि०’ हे देवाः ॥ अन्यानपि शब्दानाह—एवं घटपटादयः । अत्र काव्येन विभक्त्यर्थं दर्शयति । ‘वृक्षस्तिष्ठति कानने कुसुमिने, वृक्षं लताः संश्रिता, वृक्षेणाभिहता गजा निप-तिता, वृक्षाय देवं जलम् । वृक्षादानय मञ्जरीं कुसुमितां, वृक्षस्य धारोन्नता, वृक्षे नीड-मिदं कृतं शकुनिना, हे वृक्ष किं पश्यसि ॥’ [‘वीरः सर्वसुरमुखेन्द्रमहिमो, वीरं वृथाः संश्रिता, वीरेणाभिहतः स्वकर्मनिचयो, वीराय नित्यं नमः । वीराक्षीर्यमिदं प्रवृत्तमनुलं, वीरस्य घोरं तपो, वीरे श्रीवृत्तिकीर्तिकान्तिनिचयः, श्रीवीर मद्रं दिश ॥’ ‘शिष्यः कुरुते वृच्छां बधुना विनयेन सत्त्वयोधाय । आगत्य निजस्थानाद्धर्माचार्यस्य पादान्ते ॥’ इत्यादि ।]

अकारान्तानामपि सर्वादीनां तु विशेषः । सर्वं विश्वं उभय उभय अन्य अन्य-तर इतर इतर इतम कतर कतम सम सिम नेम एक पूर्वं पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् दि किम् पुष्पम् असत् भवत् । एते सर्वादयस्त्रिलिङ्गाः ।

पुनर्विशेषमाह—अकारान्तानामिति । यद्यपि सर्वादयोऽकारान्तास्तथापि सर्वादीनां विशेषो देवशब्दात्कश्चिद्भेदोऽस्ति ॥ के ते सर्वादय इत्याह—सर्वं विश्वं यावद्भवत् । विश्व-

शब्दस्य सकलार्थवाचकत्वे सर्वादित्वं, न तु जगद्वाचकत्वे । जगद्वाचकत्वे तु कुलशब्दवत् ।
 समः अतुल्यार्थः, किंतु सर्वार्थवाचकः । तुल्यार्थत्वे तु राज्ञा समाय इत्यत्र न सर्वादित्वम् ।
 सिमः समप्रार्थवाचकः । नेमः खण्डवाचकः । पूर्वादीनां तु व्यवस्थायामेव सर्वादित्वम् । स्वा-
 मिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्थेति विकल्पः । स्वस्याभिधेयो दिग्देशकालस्वभावस्तमपेक्षते
 तेनैवापेक्ष्यते इति स्वाभिधेयापेक्षः ईदृशो योऽवधेर्मर्यादाया नियमोऽवश्यंभावोऽवधिभावा-
 दभ्रंशो व्यवस्थोच्यते । दक्षिणशब्दस्य प्रावीण्ये शृङ्गारनायकवाचकत्वे न सर्वादिकार्यम् ।
 अन्यत्र दक्षिणदेशवाच्यत्वे सर्वादित्वम् । उत्तरशब्दस्य उत्तरदिग्देशवाच्यत्वे सर्वादित्वं,
 प्रतिवाक्ये तु न सर्वादि कार्यम् । अघरस्य हीनार्थत्वे सर्वादित्वं, न त्वोष्ठवाचकत्वे । ख्य-
 दस्य ज्ञातिधनान्यवाचित्वे ज्ञातिधनार्थवज्रं (किंतु आत्मात्मीयार्थे वाच्ये) सर्वादित्वम् ।
 'ज्ञातावात्मनि चात्मीये धने स्वाख्या प्रवर्तते' इति । स्वा ज्ञातयः स्वानि द्रव्याणि । इत्यत्र
 सर्वादित्वं न अन्यत्र तु स्वसौ रोचते स्वे पुत्राः स्वसौ पुत्राय देहि । अत्र सर्वशब्दवत् ।
 अन्तरशब्दस्य बहिर्योगे उपसंव्याने च सर्वादित्वं नान्यत्र । 'मध्ये छिद्रे विशेषे च व्यव-
 धाने बहिर्युजि । उपसंव्यानने प्राज्ञाः पदर्थमन्तरं विदुः ॥' अन्तरसौ गृहाय । नगरवा-
 ह्याय चाण्डालादिगृहायेत्यर्थः । पुरि तु न भवति—अन्तरायै पुरे कुप्यति । चाण्डालादि-
 बाह्यपुर्वे इत्यर्थः । वस्त्रान्तरेणापिहितं वस्त्रमुपसंव्यानम् । 'अन्तरीयं निवसनमुपसंव्यान-
 मित्यपि' । तत्रार्थे अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः । अन्तरसौ शाटकाय वस्त्रान्तरेण वृताय
 शाटकायेत्यर्थः । यतः—

‘सर्वादिः सर्वनामाख्यो न चेद्रीणोऽथवाऽभिधा ।

पूर्वादिश्च व्यवस्थायां समोऽतुल्येऽन्तरोऽपुरि ।

परिधाने बहिर्योगे स्तोऽर्थज्ञालन्यवाच्यपि’ ।

उभशब्दस्य त्वच्छब्दस्य भवच्छब्दस्य द्विशब्दस्य च तृतीयासमासे तथा हेत्वर्थे सर्वादेः
 सर्वा विभक्तयो भवन्ति तदर्थम् । ‘अव्ययात्सर्वनामप्रभेः प्रागकच्’ इत्यकच्प्रत्ययार्थं च
 सर्वादिमध्ये ग्रहणम् । यथा उभौ हेतू । उभाभ्यां हेतुभ्याम् । उभयोः हेतवोः । त्वन् हेतुः ।
 त्वत्वं हेतुम् । त्वता हेतुना । त्वते हेतवे । द्वौ हेतू । द्वाभ्यां हेतुभ्याम् । द्वयोर्हेतवोः । भवान्
 हेतुः भवन्तं हेतुम् । भवता हेतुनेत्यादि । तथा अज्ञातौ उभौ उभरौ । एवं दूशौ । भव-
 कान् । भवकन्तौ । भवकन्तः । त्वकन् इत्यादि । त्वच्छब्दः प्रायश्छन्दस्येव । एते सर्वादय
 उच्यन्ते कथ्यन्ते । त्रिलिङ्गाः लिङ्गत्रयधारिणः पुल्लिङ्गस्त्रीलिङ्गनपुंसकलिङ्गाः ।

तत्र पुल्लिङ्गे रूपनयः । अकारान्तः सर्वशब्दः । सर्वः । सर्वा ॥ जमी ॥
 सर्वादेरकारान्तात्परो जम् ई भवति । [गुरुः शिष्य सर्वस्य पक्षतप्यः] ।
 ‘अ इ ए’ सर्वे । सर्वम् । सर्वा । सर्वान् । पूर्वपत्रक्रिया ॥ एतन्तौ
 णोऽनन्ते ॥ पकाररेफक्त्वरणेष्वपः परस्य नकारस्य णकारादेशो भवति अन्ते
 स्थितम् न भवति सर्वानित्यादा ॥ अवकृत्प्यन्तरेऽपि ॥ अपप्रत्याहारण
 करणेण परगणं च मध्ये व्यपधानेऽपि भवति नान्येन । सर्वस्य । सर्व-
 णाम् । सर्वाः ।

तत्र पुंलिङ्गे रूपमाह—सर्वे । सृ गतौ । वप्रत्ययः । सरति प्रसरतीति सर्वः । प्रथमैक-
वचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ ॥ सर्वशब्दात् प्रथमाद्विवचनविवक्षायामौ । सर्व औ । ‘ओ औ
औ’ सर्वौ ॥ बहुवचने विशेषकृत्यमाह—सूत्रम्—‘जसी’ ॥ जस् प्रथमैकवचनम् । सांकेतिकम् ।
ई प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । वृत्तिः सुत्रोपा । ‘गुरुः शिष्य सर्वस्य’ इति गुरुत्वात्स-
र्वस्य जस ई भवति ॥ प्रक्रियायां तु—‘जसः शी’ शिश्वात्सर्वस्य । न वरम् । अकारान्त-
ग्रहणं भवच्छब्दनिषेधसूचकम् । अनेन ई । ‘अ इ ए’ सर्वे ॥ द्वितीयायां देववत् ॥ तृती-
यैकवचने सर्व आ । ‘तेन’ इति इनादेशे कृते ‘अ इ ए’ ततः सूत्रम्—‘पुनोणोऽनन्ते’ ॥
पू च रू प्रश्च पृः तस्मात् पूः पञ्चम्येकवचनम् । ‘ऋतो ङ उः’ सच डित् डित्वाङ्लोपः ।
‘स्वर०’ । नः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ ‘नामिनो रः’ जलतुम्बि० । णः प्रथमैकवच-
नम् । ‘स्रोर्वि०’ ‘हवे’ ‘उ ओ’ । अनन्तः न अन्तः अनन्तस्तस्मिन् अनन्ते सप्तम्येकवच-
नम् । ‘अ इ ए’ ‘अतोऽप्युः’ ‘उ ओ’ ‘एदोऽतोऽतः’ सिद्धम् । पाठसिद्धा वृत्तिः । अन्ते
पदान्ते स्थितस्य व्यञ्जनस्य नकारस्य णकारो न भवतीत्यर्थः ॥ नन्वत्र रेफस्याग्रे नकारो
नास्ति किंतु मध्ये वकारेकारौ स्तः तत्कथं नकारस्य णकारः स्यादित्याह—सूत्रम्—‘अत्र-
कुप्वन्तरेऽपि’ ॥ अवग्रह कुप्वन्तरेऽपि अवग्रहपदः तैरन्तरमवकुप्वन्तरं तस्मिन् सप्तम्येकवचना-
न्तम् । ‘अ इ ए’ ॥ अपि प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ ‘एदोतोतः’ सिद्धम् । अत्रप्रत्या-
हारस्यान्तरे कवर्गस्यान्तरे पवर्गस्यान्तरे अपिशब्दात् जिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारानु-
पिसर्गाणामपि व्यवधाने अन्तरे णत्वं यत्तद्वयम् । सर्वेण ॥ सर्वाभ्याम्—‘अङ्गि’ ॥ सर्वैः—
‘अभ्यः’ ‘अ इ ए’ ‘एऐऐ’ ‘स्रोर्वि०’ ॥

चतुर्थ्येकवचने सर्व ए इति स्थिते ॥ सर्वादेः स्मद् ॥ सर्वादेरकारान्तात्प-
रस्य चतुर्थ्येकवचनस्य सडागमो भवति । [टकारः स्थाननियमार्थः] ‘ए
ऐ ऐ’ । सर्वस्यै । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः ॥

चतुर्थ्येकवचने सर्वे अत्रे ए सूत्रम्—‘सर्वादेः स्मद्’ ॥ सर्वैः आदिर्यस्य सः सर्वादिस-
प्तात् सर्वादेः पञ्चम्येकवचनम् । ‘डिति’ ‘डसिडसोरस्य’ ॥ अत्रे स्मद् । प्रथमैकवचनान्तम् ।
‘हसे पः से०’ सिद्धम् । अनेन सडागमः सस्वर एव । टित्वादादौ । ‘ए ऐ ऐ’ सर्वस्यै ॥
सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः ॥

पञ्चम्येकवचने—सर्व अत् इति स्थिते ॥ अतः ॥ सर्वादेरकारान्तात्परस्यातः
सडागमो भवति दीर्घः । सर्वसात् । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः । सर्वस्य ।
सर्वयोः ॥

सर्वशब्दात्पञ्चम्येकवचने सर्व अत् । ‘इसिरत्’ ततः सर्व अत् इति स्थिते । सूत्रम्—
‘अतः’ ॥ पष्ठ्येकवचनान्तम् । ‘भ्यरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ ॥ ‘अकारान्तात्सर्वादेः शब्दात्परस्य
डसिस्थाने जातस्य अत् इत्यस्य सडागमो भवति । इत्यनेन सडागमः । ‘सर्वे०’ सर्व-
सात् ॥ द्वित्वे बहुवचने च देववत् ॥ पष्ठ्येकवचने ‘इत्स्य’ सर्वस्य ॥ पदीद्विवचने सर्व
ओत् । ‘ओसि’ ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ । सर्वयोः ।

सुडागमः ॥ सर्वादेरवर्णान्तात्परस्यातः सुडागमो भवति । सर्वेषाम् ।

पष्ठीवहुवचने सर्वे आम् इति स्थिते । सूत्रम्—‘सुडामः’ सुद् ॥ प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसे पः०’ ॥ आमः पष्ठयेकवचनान्तम् । ‘स्वर०’ ‘स्रोर्वि०’ ‘चपा अवे०’ ॥ सर्वादेः परस्यामः सुडागमो भवति । इति सुद् टित्त्वादादौ । उकार उच्चारणार्थः । ततः—‘ए स्मि बहुव्ये’ ‘किलात्पः सः’ कृतस्य ‘स्वरहीनं०’ ‘मोऽनुस्वारः’ । सर्वेषाम् ।

सप्तम्येकवचने सर्वं डि इति स्थिते ॥ डि स्मिन् ॥ सर्वादेरकारान्तात्परो डि स्मिन् भवति । सर्वस्मिन् । सर्वयोः । सर्वेषु । हे सर्व । हे सर्वा । हे सर्वे । इत्यादि ॥

सप्तम्येकवचने सर्वं डि इति स्थिते । सूत्रम्—‘डि स्मिन्’ ॥ डि प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । स्मिन् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसे पः’ सर्वादेरिति । अनेन डिस्मिन्नादेशः । सर्वस्मिन्निति सिद्धम् ॥ सप्तमीद्विवचने । ‘ओसि’ ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ सर्वयोः । सप्तमीवहुवचने—‘ए स्मि बहुव्ये’ ‘किलात्पः०’ सर्वेषु ॥ पदद्वयप्रक्रिया देववत् ॥ संयोगने । ‘समानाद्वेल्लोपोऽधातोः’ हे सर्व । हे सर्वा । हे सर्वे । प्रथमावत् ।

एवं विश्वादीनामेकशब्दपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयं उतरद्वतमौ विहाय । तौ प्रत्ययौ ततस्तदन्ताः शब्दा ग्राह्याः । विश्वः । विश्वा । विश्वे । इत्यादि ॥

अन्यः अन्या अन्ये । इत्यादि ॥ इतरः इतरौ इतरे । इत्यादि ॥ कतरः कतरौ कतरे । इत्यादि ॥ एवमेकशब्दपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयम् ॥ पूर्वादीनां तु विशेषः । पूर्वः । पूर्वा । पूर्वादीनां तु नवानां जस ईकारो वा च-क्तव्यः ॥ पूर्वे-पूर्वाः । पूर्वम् । पूर्वा । पूर्वान् । पूर्वेण । पूर्वाम्याम् । पूर्वैः । पूर्वस्य । पूर्वाम्याम् । पूर्वैभ्यः ॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो ङसिङ्योः म्या-त्स्मिन्ना वा चक्तव्यौ ॥ पूर्वसात्-पूर्वात् । पूर्वाभ्याम् । पूर्वैभ्यः । पूर्वस्य । पूर्वयोः । पूर्वेषाम् । पूर्वस्मिन्-पूर्वे । पूर्वयोः । पूर्वेषु । हे पूर्व । हे पूर्वा । हे पूर्व हे पूर्वाः । एवं परशब्दः । परः । परा । परे-पराः । इत्यादि ॥ एव-मन्तरशब्दपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयम् ॥

एवं सर्वशब्दरीत्या उतरद्वतमौ विहाय तद्वर्जानां विश्वादीनामेकशब्दपर्यन्तानां शब्दानां रूपमवसेयं । परं उतरद्वतमौ विहाय यजेविषा । यत्स्ना । प्रत्ययौ तद्विगतौ भ्रातृदन्ताः पतरक्तमादिशब्दा ग्राह्याः । अन्यतरस्य पृथग्महणेन अन्यतमस्य प्रतिषेधः । अन्यतमवयवम् ॥ विशपन्माह—यु पुनः पूर्वादीनां नवानां शब्दानां जस ईकारो वा चक्तव्यः । वा सर्वेष्व-गीत्यर्थः । अन्यत्र फले देषयत् । पूर्वे पूर्वाः परे पराः । इत्यादि ॥ पुनः पूर्वादीनां नवानां ङितिभ सिद्धा इतिर्वा तयोः इतिरित्योर्विषये म्यात्स्मिन्नापादौ वा चक्तव्यौ । पृथग्या एकवचने एकत्र सर्वेषां एकत्र देषयत् । पूर्वस्याम् पूर्वाम् । पूर्वैर्गिन पूर्व । अन्यत्र सर्व-स्य । पूर्वैः पूर्वा पूर्वे पूर्वाः । पूर्वम् पूर्वा पूर्वा । पूर्वैर्गिन पूर्वाभ्याम् पूर्वैः । पूर्वैर्गिन पूर्वाभ्याम् पूर्वैभ्यः । पूर्वस्याम् पूर्वाम् पूर्वैभ्यः । पूर्वस्य पूर्वयोः पूर्वेषाम् । पूर्वैर्गिन पूर्वैर्वयोः पूर्वेषु । हे पूर्व हे पूर्वा हे पूर्व हे पूर्वाः । एवं पतरक्तयो योभ्याः ।

प्रथमः । प्रथमौ ॥ प्रथमचरमतयायङ्लप्पार्धकतिपयनेमानां जसी
वा ॥ प्रथमे-प्रथमाः । चरमः । चरमौ । चरमे-चरमाः । शेषं देववत् ॥
नेमे-नेमाः । शेषं सर्ववत् ॥ तयायटौ प्रत्ययौ, तदन्ताः शब्दा ग्राह्याः ।
तयप्रत्ययान्तो द्वितयशब्दः । द्वितयः । द्वितयौ । द्वितये-द्वितयाः । एवं
त्रितयशब्दः, । अयट्प्रत्ययान्तो द्वयः त्रयश्च । शेषं देववत् ॥ एवं नेमपर्य-
न्तानां रूपं ज्ञेयम् ॥

प्रथमचरमेति सुकरम् ॥ प्रथमचरमात्पार्धकतिपयानां केवलं जसि विकल्पः । शेषं देव-
वत् ॥ तद्वद् अयट् प्रत्ययान्तानां द्वयद्वितयादीनां जसि रूपद्वयम् । शेषं देववत् ॥ नेम-
शब्दस्य जसि विकल्पः । शेषं सर्ववत् ॥ नेमानामिति रूपं यत् दृश्यते तत् 'द्वन्द्वे सर्वा-
दित्वं वा' इति न्यायात् सिध्यति ॥ जसि प्रथमे प्रथमाः । चरमे-चरमाः । शेषं देववत् ॥
तयायटौ प्रत्ययौ ततस्तदन्ताः शब्दा ग्राह्याः । द्वितये द्वितयाः । द्वये द्वयाः । शेषं देवशब्द-
वत् । उभयशब्दस्य अयट्प्रत्ययान्तत्वेऽपि सर्वादिपाठाजसि न विकल्पः किंतु सर्ववत् ॥

तीयस्य सर्ववद्रूपं ङित्सु वा वक्तव्यम् । द्वितीयः । द्वितीयौ । द्वितीयाः ।
द्वितीयम् । द्वितीयौ । द्वितीयान् । द्वितीयेन । द्वितीयाभ्याम् । द्वितीयैः ।
द्वितीयसं-द्वितीयाय । द्वितीयाभ्याम् । द्वितीयेभ्यः । द्वितीयस्मात्-द्वितीयात् ।
द्वितीयाभ्याम् । द्वितीयेभ्यः । द्वितीयस्य । द्वितीययोः । द्वितीयानाम् । द्विती-
यस्मिन्-द्वितीये । द्वितीययोः । द्वितीयेषु । हे द्वितीय । हे द्वितीयौ । हे द्वि-
तीयाः ॥ एवं तृतीयः ॥

तीयस्वेति ॥ तीयप्रत्ययान्तस्य द्वितीयतृतीयशब्दयुगस्य असर्वादित्वेऽपि ङित्सु वचनेषु
विकल्पेन सर्ववद्रूपम् । ङित्सु ङेङ्सिङिषु वा सर्ववत्त्वमित्यर्थः । द्वितीयस्मै । द्वितीयाय ।
द्वितीयस्मात् द्वितीयान् । द्वितीयस्मिन् द्वितीये । शेषं देववत् । एवं तृतीयः ॥

उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । उभौ । उभौ । उभाभ्याम् । उभाभ्याम् ।
उभाभ्याम् । उभयोः । उभयोः । हे उभौ ॥

उभशब्दो द्विसंख्यावाचकत्वात्त्रित्वं द्विवचनान्तः । प्रथमाद्वितीयाद्विवचने 'ओ औ औ' ।
तृतीयाचतुर्थापञ्चमीद्विवचने 'अङ्गि', षष्ठीसप्तमीद्विवचने 'ओसि' 'ए अय्' 'सरद्दीनं' ।
'स्रोर्विसर्गः' सिद्धम् ॥

उभयशब्दस्य द्विवचनाभावादेकवचनबहुवचने भवतः । उभयः । उभये ।
उभयम् । उभयान् । उभयेन । उभयैः । उभयसौ । उभयेभ्यः । इत्यादि ॥

उभयशब्दस्य द्विवचनाभावः द्विवचनान्तप्रयोगदर्शनाभावादिति केचित् । 'सर्वादः सर्व-
नामाख्यो न चैतौगोऽथ वाऽभिधा । पूर्वोदिश्च व्यवस्थायां समो तुल्योऽन्तरोऽपुलि । परि-
धाने बहियोगे स्त्रोऽर्थेहात्यन्यवाच्यपि' यथा । उभयः उभये । इत्यादि । इति सर्वोदयः ॥

अकारान्तः पुंलिङ्गो मासशब्दः ॥ मासस्याहोपो वा ॥ मासशब्दस्या-

कारस्य लोपो वा भवति सर्वासु विभक्तिषु परतः ॥ ह्रस्वेपः सेर्लोपः ॥
 हसान्तादीवन्ताच्च परस्य सेर्लोपो भवति ॥ माः-मासः । मासौ-मासौ । मासः
 मासाः । मासं मासम् । मासौ मासौ । मासः मासान् । मासा मासेन ।
 'स्रोर्विसर्गः' 'आदवे लोपश्' माभ्यां मासाभ्याम् । माभिः मासैः । मासे मासाय ।
 माभ्यां मासाभ्याम् । माभ्यः मासेभ्यः । मासः मासस्य । मासोः मासयोः ।
 मासां मासानाम् । मासि मासे । मासोः मासयोः । मास्तु मासेषु । हे माः
 हे मास । हे मासौ हे मासौ । हे मासः हे मासाः ॥

मासशब्दे विशेषमाह—सूत्रम्—'मासस्याहोपो वा' ॥ मासस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ह्र-
 स्स्य' ॥ अतः अकारस्य लोपः अहोपः प्रथमैकवचनान्तम् 'स्रोर्वि०' 'सवर्णे दीर्घः' ॥ वा
 वृत्तीयैकवचनम् । 'अव्यया०' ह्रस्वे 'उ ओ' त्रिपदम् । मासशब्दस्याकारस्य लोपो भवति
 वा विकल्पेन शसादौ स्वरे परे । सर्वविभक्तिषु परत इत्येके । एतदेव संमतम् । यतः अद्व-
 पितं परमतं स्वमतमेवेति । अनेन सप्तस्यपि विभक्तिष्वकारलोपः ॥ सौ स्वहोपे कृते—
 'ह्रस्वेपः०' 'स्रोर्वि०' । स्वरादौ तु 'स्वरहीनं०' । भकारादौ 'स्रोर्वि०' 'आदवे लोपश्' ।
 सप्तमीबहुवचने सुपि 'स्रोर्वि०' 'विसर्ज०' 'स्वरहीनं' एवं हसान्तसाधनम् ॥ स्वरान्तप्र-
 क्रिया देवशब्दवत् । माः मासौ मासः । मासं मासौ मासः । नासा माभ्यां माभिः ।
 मासे माभ्यां माभ्यः । मासः माभ्यां माभ्यः । मासः मासोः मासाम् । मासि मासोः
 मास्तु । हे माः हे मासौ हे मासः ॥ 'लुतुलसानां दन्ताः' इति स्थानसवर्णत्वान् 'क्षये जवाः'
 इति सकारस्य दकारः स्यात् । माद्वाम् माद्भिः मादसु । इत्यपि षेचिन् ॥ एवमकार-
 लोपपक्षे साधनम् ॥ पक्षे देवशब्दवत् । मासः मासौ मासाः । इत्यादि ॥ एवमकारान्त-
 प्रक्रिया ॥

आकारान्तः पुंलिङ्गः सोमपाञ्चद्वः । सोमपाः । सोमर्पा । सोमपाः । सोम-
 पाम् । सोमर्पा ॥ आतो धातोर्लोपः ॥ धातुसंवन्धिन आकारस्य
 लोपो भवति शमादौ स्वरे परे । सोमपः । क्विन्ता धातवो यद्यपि शब्दत्वं
 प्राप्तस्तथापि धातुत्वं न जहति । सोमपा । सोमपाभ्याम् । सोमपामिः ।
 सोमपे । सोमपाभ्याम् । सोमपाभ्यः । सोमपः । सोमपाभ्याम् । सोमपाभ्यः ।
 सोमपः । सोमपोः । सोमपाम् । सोमपि । सोमपोः । सोमपासु । अधातो-
 रिति विशेषणाद्वर्लोपो नास्ति । हेमोमपाः । हेमोमर्पा । हेमोमपाः ॥ एवं
 कीलालपा, राहपा, [मधुपा] विधपा [धनदा, पर्णोदा] प्रभृतयः ॥

अथ आकारान्तप्रक्रियामाह—तत्राकारान्तः पुंलिङ्गः पुनेव पुमानेव लिङ्गं चिवक्षितं यस्य सः पुंलिङ्गः सोमपाशब्दः । पा पाने । पा सोमपूर्वः । 'किप्' इति किप्प्रत्ययः किपः सर्वापहारी लोपः । नामत्वात्स्यादयः । कियन्त्वाद्वातुत्वं न जहति शब्दत्वं च प्रतिपद्यते । प्रथमैकवचने 'स्रोर्विसर्गः' प्रथमाद्विवचने 'ओ औ औ' प्रथमावहुवचने 'सवर्णे०' 'स्रोर्विसर्गः' धौ धातुत्वाद्धेलोपो न किंतु 'स्रोर्विसर्गः' हे सोमपाः । हे सोमपी । हे सोमपाः । द्वितीयैकवचने 'सवर्णे०' 'मोऽनुस्वारः' द्वितीयाद्विवचने 'ओ औ औ' सोमपाः सोमपी सोमपाः । सोमपां सोमपी । द्वितीयावहुवचने सोमपा अस् इति स्थिते । सूत्रम्—'आतो धातोर्लोपः' ॥ आतः पष्ठ्यैकवचनान्तम् । 'स्वर्हीनं०' 'स्रोर्वि०' । धातोः पष्ठ्यैकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङसिङसोरस्य' 'स्रोर्वि०' 'हवे०' 'उओ०' । लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । 'धोर्वि०' 'नामितो रः' जलतुम्बिका० । सूत्र सिद्धम् । वृत्तिः सुकार । अनेन शसादौ स्वरदावाकारलोपः । 'स्वर्हीनं०' सकारस्य विसर्गः । आमि 'स्वर्हीनं०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ हस्तादावविशेषः । सोमपासु । अत्र किलाभावान् 'किलात्पः सः कृतस्य' इति न भवति । एवं कीलालपाशङ्गध्माविधपाप्रभृतयः ज्ञेयाः । कीलालं रुधिरं पिबतीति कीलालपा राक्षसः ॥

आकारान्तो हाहाशब्दः । हाहाः हाहौ हाहाः । हाहाम् हाहौ हाहान् । आदन्ताच्छसो नत्वाभाव इत्येके । तेन हाहाः । 'सवर्णे दीर्घः सह' । हाहा हाहाभ्याम् हाहाभिः । 'ए ऐ ऐ' हाहै हाहाभ्याम् हाहाभ्यः । हाहाः हाहाभ्याम् हाहाभ्यः । हाहाः हाहौ । 'आकारान्तेषु आवन्तानामेव नुडागमो नान्येषाम्' इति नियमात् । 'सवर्णे दीर्घः सह' । हाहाम् । हाहे हाहौः हाहासु । हे हाहाः हे हाहौ हे हाहाः ॥

आकारान्तो हाहाशब्दस्तस्य च अकिवन्तत्वात् धातुसंज्ञा । अतस्तस्य साधना भिन्नैव । हाहाः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' । हाहौ 'ओ औ औ' । हाहाः । हाहां हाहौ हाहान् । आकारान्तत्वाच्छसो नत्वाभावः इत्येके हाहाः ॥ हाहा 'सवर्णे०' । हाहाभ्यां हाहाभिः । हाहै 'ए ऐ ऐ' । हाहाभ्यां हाहाभ्यः । हाहाः 'सवर्णे०' 'स्रोर्वि०' । हाहाभ्यां हाहाभ्यः । हाहा हाहौ । 'ओ औ औ' 'स्रोर्वि०' । हाहाम् । पुंलिङ्गस्य दीर्घसमानत्वानुडागमो न किंतु 'सवर्णे०' 'मोऽनुस्वारः' । हाहे 'अ इ ए' । हाहौ 'ओ औ औ' 'स्रोर्वि०' हाहासु । संवोधनं प्रथमावत् ॥

इकारान्तः पुंलिङ्गो हरिशब्दः । तत्र प्रथमैकवचने हरि सि इति स्थिते 'स्रोर्विसर्गः हरिः ॥

इकारान्तसाधनमाह—इकारान्तो हरिशब्दः दशार्थवाचकः । यतः—'अर्कमर्कटमण्डूक-विष्णुवासववायवः । तुरङ्गसिंहशीतांशुयमाश्च हरयो दश' । हन् हरणे ह । 'इत्सखि' इति इप्रत्ययः । 'गुणः' 'स्वर्हीनं०' हरि स् प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥

औ यू ॥ इकारान्तादुकारान्ताच्च पर औकारो यू आपद्यते ई ऊ भवतः । हरी ।

सूत्रम्—‘औ यू’ ॥ औ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । यू इश्च ऊश्च यू द्वितीयाद्विवचनान्तम् । सांकेतिकम् । इकारान्तात्परस्य औ इत्यस्य ई । उकारान्तात्परस्य च ऊ इत्यर्थः । अनेन औस्थाने ई । ‘सवर्णे०’ ॥

हरि जस् इति स्थिते ॥ ए ओ जसि ॥ इकारान्तस्य उकारान्तस्य च जसि परे एकार ओकारश्च भवति । ‘ए अय्’ हरयः ॥

सूत्रम्—‘ए ओ जसि’ ॥ ए प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । ओ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । जसि सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ सिद्धम् । इकारस्य जसि परे एकारः उकारस्य च ओकारः । अनेन ए ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ ॥

धौ ॥ इकारान्तस्य उकारान्तस्य च धिविषये एकार ओकारश्च भवति । हेहरे । हेहरी । हेहरयः ॥ हरिम् ॥ हरी । हरीन् ॥

संयोजने । सूत्रम्—‘धौ’ ॥ धिशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । ‘डेरौ डिन्’ डित्त्वाट्टिलोपः । एकपदम् । धौ धिविषये इकारस्य एकारः । उकारस्य ओकारः । ‘समानाद्रेर्लोपो०’ इति धेलोपे कृते धौ इत्येकारः । ‘सर्पे नष्टे सर्पघृष्टिर्न याति’ इति न्यायाद्विलोपेऽपि धिविषयो न याति । हे हरे । हे हरी ‘औ यू’ हे हरयः । ‘ए ओ जसि’ ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ ॥

द्वितीयैकवचने । ‘अमृशसो०’ अकारस्य लोपः । ‘मोऽनुस्वारः’ द्वितीयाद्विवचने ‘औ यू’ ‘सवर्णे०’ द्वितीयावहुवचने । ‘अमृशसो०’ ‘सो नः पुंसः’ ‘शसि’ इति दीर्घः । हरीन् ॥

दा नाऽस्त्रियाम् ॥ इकारान्तादुकारान्ताच्च परदा ना भवति अस्त्रियाम् ।

हरिणा हरिभ्याम् हरिभिः ॥

एतीयैकवचने सूत्रम्—‘दा नाऽस्त्रियाम्’ ॥ दा प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । ना प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । न स्त्री अस्त्री तस्याम् । सप्तम्येकवचनम् । ‘स्त्रियां स्त्रोः’ इति डेराम् । ‘स्त्रीभुवोः’ ‘स्वरहीनं०’ ‘सवर्णे०’ ‘मोऽनुस्वारः’ सिद्धम् । इकारान्तादुकारान्ताच्च शब्दात्परो यः दा इति विभक्तिवचनरूपस्तस्य स्थाने ना इति भवति । पुंलिङ्गे नपुंसकलिङ्गे च । स्त्रीलिङ्गे तु न भवति ॥ अनेन दा इत्यस्य ना ‘पुनर्नो णो०’ हसादावविशेषः ॥

डिति ॥ इकारान्तस्य उकारान्तस्य च डिति परे एकार ओकारश्च भवति ।

‘ए अय्’ हरये । हरिभ्याम् हरिभ्यः ॥

सूत्रम्—‘डिति’ ड् इत् अनुबन्धो यस्य स डिन् तस्मिन् डिति । सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ एकपदम् । इकारान्तस्य डेडसिद्धसुडित्वेकारः उकारस्य ओकारः । अनेन धतुर्ध्वेकवचने रि इत्यस्य रे । ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ हरये ॥

डस्य ॥ एदुस्यां परस्य ढसिटसोरकारस्य लोपो भवति । हरेः । हरिभ्याम् ।

हरिभ्यः ॥ हरेः । हयोः । हरीणाम् ॥

पञ्चम्येकवचने पष्ठयेकवचने च । 'डिति' इत्यनेन एकारे कृते ॥ सूत्रम्—'इस्य' ॥ इकार-
रेणोपलक्षितः अः इः तस्य । केचित्तु 'इसिइसोरस्य' एवं सूत्रं पठन्ति । एकारोकाराभ्यां
परस्य पञ्चमीपष्ठयेकवचनसंबन्धिनाऽकारस्य लोपो भवति । अनेन अकारलोपः । 'स्रोर्वि-
सर्गेः' पठ्ठीद्विवचने । 'इ थं स्वरे' 'राशयो द्विः' जलतुम्बिका० । 'स्वरहीनं०' । पठ्ठीयद्विवचने
'नुडामः' 'नामि' 'फूर्तो णो०' 'स्वरहीनं' मोऽनुम्यारः ॥

डेरौ डित् ॥ इदुव्यामुत्तरस्य डेरौ भवति स च डित् ॥ डिति डेः ॥
डिति परे डेलोपो भवति । हरौ । हयौः । हरिषु ॥ एवं अग्निगिरिरविकविप्र-
भृतयः पुंलिङ्गाः ॥

सूत्रम्—'डेरौ डित्' ॥ डेः पष्ठयेकवचनान्तम् । 'डिति' 'इसिइसोरस्य' 'स्रोर्वि०' औ
प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् 'नामिनो रः' । डित् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हमेपः से०' सिद्धम् ।
इकारोकाराभ्यां परस्य सप्तम्येकवचनस्य डि इत्यस्य औ भवति । सच डित्संज्ञकः । डित्य-
योजनमाह—सूत्रम्—'डिति डेः' । ड इत् यस्य स डित् तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् ।
'स्वरहीनं०' । डेः पष्ठयेकवचनान्तम् । 'डिति' 'इस्य' 'स्रोर्वि०' वृत्तिः कण्ठ्या । इकार इत्
यस्य तस्मिन्नादेशे तस्यां विभक्ती प्रत्यये च परे डेलोपो भवति । इति डिच्वाट्टिलोपः । 'स्वर-
हीनं०' केचित् । 'डिति' इत्येकारे कृते 'यदादेशस्तद्वद्भवती'ति न्यायान् डेरौकारमिच्छन्ति ।
हरौ इति सिद्धम् ॥ द्विवचने पूर्ववत् ॥ सप्तमीनहुवचने । 'किलात्पः सः०' ॥ एवं हरिगण्ड-
वत् अय्यादयोऽपि शब्दा शेषाः ॥ अग्निरविकपिगिरिमुनिकलिआधिनिधिसंधिविधिप्र-
भृतयः ॥

उकारान्ताश्च विष्णुवायुभानुप्रभृतयोऽप्येतैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति । भानुः ।
भानू । भानवः । भानुम् । भानू । भानू । भानुना । भानुभ्याम् ।
भानुभिः । भानवे । भानुभ्याम् । भानुभ्यः । भानोः । भानुभ्याम् । भानुभ्यः ।
भानोः । भान्वोः । भानूनाम् । भानौ । भान्वोः । भानुषु । हेभानो हेभानू
हेभानवः । इत्यादि ॥ एवं विष्णुवायुप्रभृतयः ॥

उकारान्ताश्च वेणुविष्णुभान्वादयोऽप्येतैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति । भानुशब्दस्य 'औ यू'
इत्यनेन औ इत्यस्य ऊ 'सवर्णे०' भानू । जसि 'ए ओ जसि' 'ओ अर्' भाननः । घौ च
'समानाद्धेलोपः०' इति उकारस्य ओकारः । एतीथैकवचने 'टा ना स्त्रियाम्' द्वित्सु पनु-
र्थ्येकवचने 'डिति' इति उकारस्यौकारः 'ओ अर्' ॥ पञ्चमीपष्ठयोरेकवचने 'इस्य' इत्य-
कारलोपः । सप्तम्येकवचने 'डेरौ डित्' ॥ ओसि 'उवम्' । मुषि 'किलात्पः सः०' ॥ [उका-
रान्तः पुंलिङ्गस्तिउशब्दः । तितउः तितऊ तिताथः । 'ए ओ जसि' 'ओ अर्' 'सवर्णे०' ।
तितउं तितऊ तितऊन् । तितउना तितउभ्यां तितउभिः । तिताथे तितउभ्यां तितउभ्यः ।
तितओः तितउभ्यां तितउभ्यः । तितओः तितवोः तितऊनाम् तितऔ तितवोः तितउषु ।
हे तितओ हे तितऊ हे तिताथः ॥]

इकारान्तस्यापि सखिशब्दस्य भेदः । सखि सि इति स्थिते ॥ सेर्द्धाऽधेः ॥

सखिशब्दस्य सेरषेडा भवति । डित्वाट्टिलोपः । सखा । अधेरिति विशेषणा-
देकारो धिविपये । हेसखे ॥

इकारान्तस्यापि सखिशब्दस्य हरिशब्दापेक्षया भेदो विशेषोऽस्ति तमाह—पण्डाने ।
सनेति ददातीति सखा । सनेर्हसिप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः सखि इति जातम् । अमे सि ।
सूत्रम्—‘सेडाऽधेः’ ॥ से पष्ठयेकवचनम् । डस् ‘डिति’ ‘डस्य’ ‘स्रोर्वि०’ । डा प्रथमैकवच-
नान्तम् सांकेतिकम् । ‘नामिनो रः’ जलतुम्बि० । न धिः अधिसस्य अधेः पष्ठयेकवचनम् ।
‘डिति’ ‘डस्य’ ‘स्रोर्विसर्गः’ ‘सवर्णे दीर्घः०’ ॥ सखिशब्दसंयन्धिनो धिवर्जितस्य सेडा
भवति ॥ अनेन सेडा । डित्वाट्टिलोपः—‘डिति टेः’ ‘स्रोर्वि०’ सेडाऽधेरिति सूत्रमध्ये अधे-
रिति पदग्रहणान् धिविपये डा आदेशो न भवति । ऐकारादेशश्च न भवति । किंतु ‘समा-
नाद्वेल्लोपो०’ इति धिलोपं विधाय पञ्चान् ‘धौ’ इति सूत्रेण एकार एव भवति । हे सखे इति
सिद्धम् ।

ऐ सख्युः ॥ सखिशब्दस्यैकारादेशो भवति धिवर्जितेषु पञ्चसु परेषु ॥

पष्ठीनिर्दिष्टादेशस्तदन्तस्य ज्ञेयः ॥ आयादेशः । सखायौ ॥

प्रथमाद्विवचने सूत्रम्—‘ऐ सख्युः’ ॥ ऐ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । सख्युः इति
पष्ठयेकवचनम् । ‘अड्डे’ ‘इ यं खरे’ ‘स्वरहीनं०’ ‘अतो ड उः’ टिलोपः । ‘स्वरहीनं०’
‘स्रोर्वि०’ द्विपदम् । ‘सेडाधेः’ इति सूत्रादधरिति पदम् ‘ऐ सख्युः’ इत्यत्राकर्षणीयम् । तेन
सखिशब्दस्य धिवर्जितेषु पञ्चसु स्यादपि वचनेषु परेषु ऐकारादेशो भवति । ‘शत्रुवशादेश’
इति वचनात्सर्वस्यापि न कथमैकारः । तत्रोन्यते—‘पष्ठीनिर्दि०’ पष्ठया विभक्त्या निर्दिष्टः
कथितः उच्यते सूत्रमध्ये यः शब्दस्तस्य प्राप्त आदेशस्तस्यान्तस्य भवति न तु सर्वस्य ।
यथा ‘ऐ सख्युः’ इत्यत्र सखिशब्दस्य पष्ठया निर्दिष्टत्वान् सखिशब्दस्य प्राप्त ऐकारादेशः
सखिशब्दस्यान्तो य इकारस्तस्य भवति । ननु पञ्चस्त्विति ग्रहणान् सौ परे ऐकारादेशः कथं
न क्रियते तथाह—सौ परे तु ऐकारादेशे कृतेऽप्यकृतेऽपि आदेशस्य नित्यत्वान् आदेश एव
स्यान् नल्यैकारः ॥ अथवा ‘ऐ सख्युः’ इति सूत्रे विपरीतकरणात्सौ परे ऐकारो न ण्विष्
‘औकारादिचतुर्षु परेषु’ इत्येवास्ति । अनेन इकारमैकारः ‘ऐ आय्’ ‘स्वरहीनं०’ ॥ एवं
प्रथमाद्विवचने, द्वितीयैकवचने । द्वितीयाद्विवचने । एतेष्वपि ज्ञेयम् ॥

द्विवचनस्याया या छन्दसि ॥ द्विवचनस्यैकारछन्दस्याकारमापद्यते ।

सखाया । सखायः ॥ सखायम् ॥ सखायौ ॥ सखीन् ॥

द्विवचनस्य औ आ वा छन्दसि । द्विवचनस्य प्रथमाद्विवचनस्य औ इत्यत्र छन्दसि वेदे
या आ भवति । मखाया ॥ संशेषधने अक्षरिति विनोदनादेष्वचने ऐकारो न । तत्र ट्टि-
शब्दस्य । ‘समानाद्वेल्लोपो०’ ‘धौ०’ दोषं प्राप्यत । द्वितीयापठवचने ण्विष्णु ॥

मखि या इति स्थिते ॥ मखिपत्न्योरीश ॥ मखिपतिशब्दयोरीशात्तमो भवति

शब्दस्य परलः । दीर्घस्याप्राप्ता न भवति । मख्या ॥ आगमनमनिगमम् ॥

आगमजं कार्यं अनित्यं स्यात् वा छन्दसि । गगिना सखिभ्याम् गगिभिः ।
सख्ये सखिभ्याम् सखिभ्यः ॥

कृतीयादी विशेषमाह—सूत्रम्—‘सखिपत्योरीहू’ ॥ सखिभ्यः पतिभ्यः सखिपती तयोः
सखिपत्योः पतीद्विवचनान्तम् । ‘इ यं स्यरे’ ‘स्वरहीने’ ‘श्रोत्रिणे’ । ईहू प्रथमैकवचनान्तम् ।
‘ह्रस्वपः०’ सखिपतीशब्दयोः टाडेटिषु परतः ईगागमो भवति । किराद्गणे ।
दीर्घत्वात् न भवति । तयो दीर्घः । ईगागन्तत्वात् ‘टा ना म्रियाम्’ इति सूत्रेण टाङ्गाने
ना न भवति । किन्तु ‘मर्जणे०’ ‘इ यं स्यरे’ मर्जना पत्या इति गिद्धम् ॥ पुनर्गममतमनि-
त्यम् । आगमाज्जातमागमजं कार्यमनित्यं कचिन्न भवति । इति न्यायाकृतिरितारागमो
न भवति । तेन छन्दसि सखिना पतिना इति रूपं भवति । तत्र ‘शानाडविषाम्’ । अनु-
व्येकवचने ईगागमः । ‘सर्जणे०’ ‘इ यं स्यरे’ ‘स्वरहीने०’ मन्थे ॥

क्रद्दे ॥ सखिपतिशब्दयोर्ऋगागमो भवति ङसिडसोर्ङकारे परे । सख्यु अम्
इति स्थिते ॥ क्रतो ङ उः ॥ क्रतारान्तात्परस्य ङसिडसोर्ङकारस्य ङकारो
भवति स डिन् । डिच्चाटिलोपः । सख्युः । सखिभ्याम् । सखिभ्यः । मन्थुः ।
सख्योः । सखीनाम् । सप्तम्येकवचने ‘डिरी डिन्’ इत्योङ्कारे कृते ‘सखिपत्यो-
रीहू’ इतीगागमः । सख्योः । सख्योः । सखिषु ॥

पञ्चमीपष्ठगोरेकवचने विशेषमाह—सूत्रम्—‘क्रद्दे’ ॥ क्रद् प्रथमैकवचनान्तम् ।
‘ह्रस्वपः०’ । ङकारेणोपलक्षितः अः ङः तमिन् दे । सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’
अथवा—‘अमे अमा वा’ ‘क्रद्दे’ सखिपतिशब्दयोर्ऋगागमो भवति ङसिडसोर्ङकारे परे ।
‘इ यं स्यरे’ सख्यु अम् इति स्थिते सखि सूत्रम्—‘क्रतो ङ उः’ ॥ क्रतः पञ्चम्येकवचनान्तम् ।
‘स्वरहीने०’ ‘श्रोत्रिणे०’ ङकारेणोपलक्षितः अः ङः तस्य पष्ठगोरेकवचनान्तम् । मांकिहम् ।
उः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘श्रोत्रिणे०’ सूत्रनिर्दिष्टम् । क्रतारा० पुनिः कण्टा । अनेनोप-
प्राप्त्यकारस्वोकारः सचोकारः डित्संशक्तः कन्थः । डिच्चाटिलोपः । ‘डिति ङेः’ ‘स्वर-
हीने०’ ‘श्रोत्रिसंगः’ ‘इ यं स्यरे’ ‘स्वरहीने०’ ‘श्रोत्रिणे०’ ॥ पञ्चम्येकवचने ‘नुडामः’ ‘नानि०’
‘स्वरहीने०’ ‘श्रोत्रिण्वारः’ ॥ सप्तम्येकवचने ‘डिरी डिन्’ इत्योङ्कारे कृते डिच्चाटिलोपे च
कृते ‘यदादेशस्तद्वद्भवति’ इति न्यायान् ‘सखिपत्योरीहू’ इति ईगागमः । ‘इ यं स्यरे’ ॥
शेषं हरिवन् । एवं सखिशब्दसाधनम् ॥

पतिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्हरियुद्धवत्प्रक्रिया । पतिः । पती । पतयः ।
पतिम् । पती । पतीन् । तृतीयादां तु सखिभ्यश्चक्रप्रक्रिया । पत्या । पति-
भ्याम् । पतिभिः । पत्ये । पतिभ्याम् । पतिभ्यः । पत्युः । पतिभ्याम् ।
पतिभ्यः । पत्युः । पत्योः । पतीनाम् । पत्योः । पत्योः । पतिषु । हे पते । हे
पती । हे पतयः ॥ पतिरसमास एव सखिशब्दश्चक्रव्यङ्ग्यः, शर्दा स्यरे
परं ॥ ततः समासान्तस्य नादयो भवन्ति । प्रजापतिना प्रजापत्ये इत्यादि ॥

पतिशब्दसाधनमाह—पतिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोः साधना हरिशब्दवत् । तृतीयादौ तु सामान्येन सखिशब्दवत् । पत्ता, पत्ने, पत्युः, पत्युः, पत्न्यो ॥ तत्रापि विशेषमाह—अ-समास एव समासरहित एव पतिशब्दः सखिशब्दवत्साध्यः । समासान्तस्य च पतिशब्दस्य नादयो भवन्ति । 'टा नाऽस्त्रियाम्' 'ङिति' 'ङेरो ङित्' 'ङस्व' इत्यादि सूत्राणि भवन्ति । यथा प्रजानां पतिः प्रजापतिरिति तत्पुरुषसमासे कृते द्वितीयां यावद्विशेषः । तृतीयादौ तु 'टानाऽस्त्रियाम्' इत्यादि सूत्रसमुच्चयेन हरिशब्दवत्साधनेत्यर्थः । प्रजापतिना । प्रजापति-भ्याम् । प्रजापतिभिः । प्रजापतये प्रजापतेः प्रजापतेः प्रजापतौ इति । औ हे प्रजापते । 'समानाद्वेल्लोपो' हे प्रजापती 'औ यू' । हे प्रजापतयः 'ए ओ जसि' । सिद्धम् ॥

द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । औ इति स्थिते ॥ त्यदादेष्टेरः स्यादौ ॥ त्यदादेष्टेरकारो भवति स्यादौ परे । द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः ॥ त्यदादीनां धेरभावः ॥

द्विशब्दः संख्यावाचकत्वात् नित्यं द्विवचनान्त एव । द्विवचनमन्ते यस्य स द्विवचनान्तः द्वि० सप्तविभक्तिद्विवचनेष्वपि सूत्रम्—'त्यदादेष्टेरः स्यादौ' ॥ त्यत् आदिर्यस्य स त्यदादिसत्य । त्यदादेः पष्ठयेकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्व' 'स्रोर्वि०' टेः पष्ठयेकवचनम् । प्राग्वत् । 'विसर्जनी०' 'पुभिः पुः' 'स्वरहीनं०' । अः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' 'नामिनो रः' 'स्वरहीनं०' । स्यादौ सप्तम्येकवचनम् 'हेरो ङित्' ङित्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' ॥ त्यद् तद् यद् एतद् इदम् द्वि किम् युष्मद् अस्मद् एते त्यदादयः । त्यदादेः शब्दस्य टेः 'अन्त्यस्य-रादिष्टिः' इति संज्ञा प्रक्रियोक्तलक्षणायाः न्यादौ विभक्तौ परतोऽकारो भवति । अनेन द्वि इत्यस्य द्व सर्वत्र । रूपद्वये 'ओ औ औ' । रूपत्रये 'अङ्गि' । पठोसप्तम्योर्द्विवचने 'जोसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' ॥ त्यदादीनां संबोधनाभावः । सिद्धोऽयं द्विशब्दः ॥

त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रि अस् इति स्थिते 'ए ओ जसि' त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः ॥ त्रि आम् इति स्थिते त्रैरयद् ॥ त्रिशब्दस्यायडादेशो भवति नामि परे ॥ छिद्रन्त्यस्य चत्तल्लपः ॥ त्रयाणाम् । त्रिष्टु ॥

इकारान्तत्रिशब्दस्त्रिमात्रन्यावाचकशब्दित्वं बहुवचनान्तः बहुवचनमन्ते यम् मः । प्रथ-माप्यष्टवचने त्रि अम् इति स्थिते । 'ए ओ जसि' 'ए अय्' 'रार०' । तसि 'अमृगमोरस्य' 'स्रो नः पुंसः' श्रौत् । त्रिभिः त्रिभ्यः त्रिभ्यः । त्रिभिः विशेषः । पूर्व पुण्यगमः । ततः सूत्रम्—'प्रत्यङ्' ॥ त्रिशब्दस्य पष्ठयेकवचनम् । 'ङिति' 'ङस्व' 'स्रोर्वि०' । अयद् प्रथमैक-वचनान्तम् । 'हमे पः०' 'नामिनो रः' गिज्जम् । त्रिशब्दस्य अयद् इत्यादेशो भवति गुदगदित् नामि परे ॥ ङित् हरादेर्ग आदेशः अन्त्यस्य भवतीति वचनादिवाक्येनार्थः । मन्त्रत्र 'पद्मीनिर्दिष्टम्' इत्यनेनान्त्यादेशमात्रो पुनर् 'दिङ्मन्त्र' इति द्वितीयं सूत्रम् । तत्राह—'गुणः तिल मन्त्र' इत्यनेन 'पद्मीनिर्दिष्टम्' इत्यस्य वापः । अयदिति बहुवच-नेन गुणदेशेनैव मन्त्रस्य भवति । तत्तत्कारणार्थं दिङ्मन्त्रेति । ङित् हरादेर्ग य आदेशः स गुदगदि अन्त्यस्य भवति । इकारस्य अन् इत्यादेशः । 'नामि०' इति शेषः ।

‘८८र्नोणो०’ ‘स्वरहीनं०’ ‘मोऽनुस्वारः’ त्रिशब्दस्य बहुवचनान्तत्वेऽपि ‘त्रेः’ इत्येकवचनं शब्दनिर्देशात् । अथवा त्रेरित्येकवचननिर्देशान् असमासान्तत्वे एव अयञादेशः ॥ समासान्तत्वे तु न । यथा प्रियास्त्रयो येषां ते प्रियत्रयः तेषां प्रियत्रीणाम् ॥ एवमतिश्रान्तास्त्रीनिति अतिश्रान्तास्त्रयो यैस्ते इति वा अतित्रयस्तेषामतित्रीणामित्यादौ न अयञादेशः ॥ सप्तमीबहुवचने ‘किलात्पः सः’ । हे त्रयः ॥

कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तस्त्रिषु लिङ्गेषु सरूपः । कति जप् इति स्थिते ॥ कतिशब्दात्परयोर्जशसोर्लुक् चक्तव्यः ॥ लुकि न तन्निमित्तम् ॥ लुकि जाते सति तन्निमित्तं कार्यं न स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । कतीनाम् । कतिषु । त्रिषु सरूपः ॥

का संख्या येषां ते कति । किंशब्दात् ङतिप्रत्ययः । ‘त्रेपा निपात्याः कत्यादयः—’ इति सिद्धस्य कतिशब्दस्य बहुवचनान्तस्यापि जशसोर्विशेषमाह—‘कतिशब्दात्परयोर्जशसोर्लुक्चक्तव्यः’ ङतिप्रत्ययान्तादिति वा ॥ अनेन जशसोर्लोपः कर्तव्यः । ‘लुकि न तन्निमित्तम्’ इति लुकि कृते सति यस्य लुक् क्रियते स एव निमित्तं कारणं यस्य ईदृशं यत्कार्यं तत्र भवति । तेन ‘ए ओ जति’ इति ए, ‘शसि’ इति दीर्घत्वं च न भवति । शेषं सुगमम् । कतिशब्दस्य संबोधनाभावः ॥ एवं कतिसाहचर्यात् यतिततिशब्दाभ्यां परयोर्जशसोर्लुक्चक्तव्यः । ‘यति ते नाग शीर्षाणि तति ते नाग वेदनाः’ इत्युदाहरणम् । कतिशब्दस्य त्रिष्वपि लिङ्गेषु सदृशरूपाणि ॥

ईकारान्तः पुंलिङ्गः सुश्रीशब्दः ॥ सुश्रीः ॥ व्योर्धातोरेरियुवौ स्वरौ ॥ धातो-
रिकारोरियोरियुवौ भवतः स्वरौ परे । सुश्रियौ सुश्रियः । सुश्रियम् सुश्रिया
सुश्रियः । सुश्रिया सुश्रीभ्याम् सुश्रीभिः । सुश्रिये सुश्रीभ्याम् सुश्रीभ्यः ।
सुश्रियः सुश्रीभ्याम् सुश्रीभ्यः । सुश्रियः सुश्रियोः सुश्रियाम् । सुश्रियि
सुश्रियोः सुश्रीषु । हे सुश्रीः हे सुश्रियौ हे सुश्रियः ॥

इकारान्तानुक्त्वा ईकारान्तानाह—ईकारान्तः पुंलिङ्गः सुश्रीशब्दः । श्रिञ् सेवयाम् ।
सुपूर्वः । किप्प्रत्ययः । ‘प्रच्छादेर्दीर्घता’ इति दीर्घः । किपः सर्वापहारी लोपः । सुप्तु त्रय-
न्येतन्मिति सुश्रीः । ‘किवन्ता धातुत्वं न जहति शब्दत्वं च प्रतिपद्यन्ते’ इति स्वादयः । प्रथ-
मैकवचने ‘सो०’ ॥ द्विवचने सूत्रम्—‘व्योर्धातोरेरियुवौ स्वरौ’ ॥ ईच ऊच व्यौ तयोः व्योः
पष्ठीद्विवचनान्तम् । ‘इ यं स्वरौ’ ‘उ वम्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘सोर्वि०’ । धातोः पष्ठयेकवचना-
न्तम् । ‘ङिति’ ‘इस्य’ ‘त्वोर्वि०’ । इयुवौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’ ‘नामिनो रः’ ।
स्वरौ सप्तम्येकवचनम् । ‘अ इ ए’ ॥ धातोरीकारस्य स्वरौ परे इय् ऊकारस्य च उय् । ‘इ यं
स्वरौ’ इति सूत्रात्स्वरौ इत्यनुवृत्तौ सत्यां पुनः स्वरग्रहणं स्वरकार्यान्तरव्यावृत्त्यर्थम् । अमृश-
सोरस्य ‘नुडामः’ इति निषेधार्थं विभक्तिवर्जस्वरनिषेधार्थं च ॥ ततोऽत्र विभक्तिस्वर एव
ग्राह्यः । तेन श्रीअर्थं श्रयर्थमित्यादावियं न, किं तु ‘इ यं स्वरौ’ इति यत्वम् । अनेन स्वरा-

दाविय् । 'खरहीनं०' हसादावविशेषः । सुपि । 'किला०' ॥ संवोधने धातुत्वान्न घिलोपः ।
किं तु 'सोर्वि०' हे सुश्रीः हे सुश्रियौ हे सुश्रियः ॥

तथैव सुधीशब्दः सुष्ठु ध्यायतीति सुधीः । सुधियौ । सुधियः । सुधियम् ।
इत्यादि ॥ एवमूकारान्तः स्वयम्भूशब्दः । स्वयं भवतीति स्वयम्भूः । स्वय-
म्भुवौ । स्वयम्भुवः । स्वयम्भुवम् । स्वयम्भुवौ । स्वयम्भुवः । स्वयम्भुवा । स्वय-
म्भूम्याम् । स्वयम्भूमिः । स्वयम्भुवे । स्वयम्भूम्याम् । स्वयम्भूम्यः । स्वय-
म्भुवः । स्वयम्भूम्या । स्वयम्भूम्यः । स्वयम्भुवः । स्वयम्भुवोः । स्वयम्भुवाम् ।
स्वयम्भुवि । स्वयम्भुवोः । स्वयम्भूपु । हेस्वयम्भूः । हेस्वयम्भुवौ । हेस्वयम्भुवः ।
इत्यादि ॥

एवं सुधीशब्दः । ऊकारान्तः स्वयम्भूशब्दोऽप्येवमेव । एवमूकारान्तो लृशब्दः । लृन्
छेदने इत्यस्माद्धातोः । लृः । लृवौ । लृवः इत्यादि ॥

सेनानीशब्दस्याविशेषो हसादौ । खरादौ तु विशेषः । य्वौ वा ॥ धातोरव-
यवसंयोगः पूर्वं यस्मादीकारादूकाराच्च नास्ति तदन्तस्थानेकस्वरस्य ईकारस्य
ऊकारस्य च यकारवकारौ भवतः स्वरे परे वर्णाभूपुनर्भूव्यतिरिक्तभूशब्द-
सुधीशब्दौ वर्जयित्वा । चाग्रहणादियं विवक्षा । सेनानीः सेनान्यौ सेनान्यः ।
सेनान्यम् सेनान्यौ सेनान्यः । सेनान्या सेनानीभ्याम् सेनानीभिः । सेनान्ये
सेनानीभ्याम् सेनानीभ्यः । सेनान्यः सेनानीभ्याम् सेनानीभ्यः । सेनान्यः
सेनान्योः ॥ सेनान्यादीनां वामो नुङ्गुक्तव्यः ॥ सेनानीनाम्-सेनान्याम् ।
सेनानी ङि इति स्थिते ॥ आम् छेर्नियश्च ॥ आवन्तादीवन्तानीशब्दाद्यो-
त्तरस्य छेरामादेशो भवति सेनान्याम् सेनान्योः सेनानीषु । हेसेनानीः हेसे-
नान्यौ हेसेनान्यः ॥ एवं ग्रामणीप्रभृतयः ॥

णीच् प्रापणे । 'आदेः ण्यः स्त्रः' नीः सेनापूर्वः । सेनां नयतीति सेनानीः । किप्रत्य-
यान्तः । सेनानीशब्दस्येकारान्तधातोरपि हसादावविशेषः । खरादौ तु विशेषस्तमेव सूत्र-
द्वारा व्याख्याति । 'द्योर्धातोरियुवौ स्वरे०' अनेन । 'इ यं स्वरे' 'उ वम्' इत्येतयोर्धातो
जातः । 'द्योर्धातो०' इत्यस्य वाधनार्थं पूर्वं 'द्यौ वा' इति सूत्रं पठ्यते । य् च य् च य्वौ
प्रथमाद्विवचनान्तम् । वा वृतीयैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ यस्मादीकारादूकाराच्च पूर्व-
मादौ वर्तमानो धातोरवयवसंयोगः सुश्री यवक्रीयत् आक्षरादिसंयोगो नास्ति तदन्तस्थ
स एव धात्ववयवसंयोगपूर्वकत्वरहितः ईकारः ऊकारो वा अन्ते यस्य स तदन्तस्थस्य पुन-
रनेकस्वरस्य आदिद्वित्रिस्वरपूर्वस्य शब्दस्य संवन्धिनः ईकारस्य यकारः । उकारस्य च
यकारः ॥ ननु 'णीच् प्रापणे' अयं धातुरेकस्वरः कथमनेकस्वरत्वम् । उच्यते—यारकपूर्व-
स्यापि किञ्चन्तप्रहणेन प्रहणादनेकस्वरत्वम् । अत्र याशब्दो व्यक्तावाचको न तु विपत्ता-
र्थस्तेन यर्णाभूपुनर्भूदन्भूकारभूषरम् एभ्योऽतिरिक्तोऽन्यो यो भूशब्दः स्वयंभू-दन्भू-यम-
लभू-नाभिभू-अद्भू-आत्मभू-मनोभू-कारभू-प्रभृतिस्तस्य संभवे सत्यपि 'द्यौ वा' इति न

भवति । किं तु 'व्योर्धांतोरियुवौ स्वरै' इति ॥ तथा सुधीशब्दस्यापि संभवे सत्यपि 'व्यौ वा' इति न भवति । किं तु 'व्योर्धांतोरियुवौ स्वरै' इत्येव भवति । अत एव वर्जयित्वा अपर ईकारोकारयोः पूर्वोक्तलक्षणयोर्यकारवकारौ भवतः । वामहृणादियं विवक्षा ज्ञेया । कुनः निपातानामनेकार्थत्वात् । धातोः संयोगपूर्वकत्वे सुधियौ यवक्रियौ फट्पुत्रौ इत्यादौ न यकारवकारौ । किं तु इयुवाधेय ॥ एरुस्वरै तु नीः नियो । धीः धियौ । लुः लुगौ । मूः भुवौ भुवः । इत्यादौ न यकारवकारौ ॥ बहुव्रीहिसमासे अनेकस्वरस्यापि इयुवौ भवतः । यथा सुधीः सुधियौ सुधियः । परमधियं इत्यादि ॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वकत्वे एव यकारवकारौ न भवतः । तेन उन्नीः उन्न्यौ उन्नयः । इत्यादौ स्वाभाविकधात्ववयवसंयोगपूर्वकताभावात् यत्वं न भवति ॥ वर्णभू, पुनर्भू, दन्भू, कारभू, इत्यत्र भूशब्दस्य वत्त्वम् । अन्यत्र च उभेय । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचकत्वात् इयं विवक्षा लभ्यते ॥ अनेन स्वरादौ सर्वत्र यकारः । 'स्वर०' ॥ आसि विशेषः । सेनान्यादीनामामः पट्टीनद्वयचनस्य नुडागमो वक्तव्यः । अनेन एकत्र नुडागमः । 'स्वरहीन०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ अन्यत्र 'व्यौ वा' इति यकारः 'स्वरहीन०' । सप्तम्येकवचने सूत्रम्—'आम् डेः' आम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हमे पः०' डेः पष्ठयेकवचनान्तम् । 'ङिति' 'डस्य' स्रोर्विसर्गः ॥ केचित्तु 'आम् डेर्नियश्च' इति सूत्रं पठन्ति तन्मतं साधु । यतो नीशब्दादित्यनुवृत्तिर्न दृश्यते । आवन्तात् स्त्रीलिङ्गे आप्प्रत्ययान्तास्त्रीशब्दाद्योत्तरस्य डेः सप्तम्येकवचनस्य आम् भवति । अनेन आसि कृते 'व्यौ वा' इति यकारः । 'स्वरहीन०' 'मोऽनुस्वारः' । धातुत्वाद्धेलोपे न । शेषं मुकरम् । एवं ग्रामणी अग्रणी ग्रहीशब्दप्रभृतयोऽपीकारान्ता धातुशब्दा ज्ञेयाः ॥

एवमूकारान्तो यवल्लशब्दः । यवल्लः यवल्लौ यवल्लवः । यवल्लम् यवल्लौ यवल्लवः । यवल्ला यवल्लम्याम् यवल्लमिः । यवल्ले यवल्लम्याम् यवल्लभ्यः । यवल्लः यवल्लम्याम् यवल्लस्यः । यवल्लः यवल्लोः यवल्लानाम् । यवल्लाम् यवल्लि यवल्लोः यवल्लपु । हेयवल्लः हेयवल्लौ हेयवल्लवः ॥ एवं वर्णाभूपुनर्भूप्रभृतयः ॥

उकारान्ताश्च यवल्लखलपूहन्भूकरभूकारभूवर्षाभूपुनर्भूप्रभृतयोऽप्येवम् । परं सप्तम्येकवचने नीशब्दाभावात् डेराम् न भवति । तेन यवल्लि पुनर्ध्वि वर्णाध्वि इति रूपम् ॥ वर्णासु भवतीति वर्णाभूर्मण्डकः । यवान् लुनातीति यनलः । एते किंप्रत्ययान्ताः ॥

ईकारान्तो वातप्रमीशब्दः । वातप्रमीः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः । वातप्रमीम् वातप्रम्यौ वातमीन् । वातप्रम्या वातप्रमीम्याम् वातप्रमीमिः । वातप्रम्ये वातप्रमीम्याम् वातप्रमीभ्यः । वातप्रम्यः वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभ्यः । वातप्रम्यः वातप्रम्योः वातप्रम्याम् । वातप्रमी वातप्रम्योः वातप्रमीपु । हेवातप्रमीः हेवातप्रम्यौ हेवातप्रम्यः ॥

असि वातप्रमीमाहुः शसि वातप्रमीनिति ।

औ तु वातप्रमी शेषं ग्रामणीसदृशं भवेत् ॥ ३३ ॥

ईकारान्तो वातप्रमीशब्दः । वातप्रमीशब्दस्य प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' वातप्रम्यौ । घातु-
त्वाभावात् 'यौ वा' इति न, किं तु 'इ यं खरे' वातप्रम्यः । वातप्रमी वातप्रम्यौ वातप्र-
मीम् । वातप्रम्या वातप्रमीभ्यां वातप्रमीभिः । वातप्रम्ये वातप्रम्यः वातप्रम्यः वातप्र-
म्याम् । सप्तम्येकवचने 'सवर्णे दीर्घः' वातप्रमी वातप्रम्योः वातप्रमीषु । हे वातप्रमीः ।
'अमि वातप्रमी रूपम् । शसि वातप्रमीनिति । औ तु वातप्रमी शेषं ग्रामणीसदृशं विदुः ॥'

तथैङोकारान्तो हृहृशब्दः । हृहः हृहौ हृहः । हृहम् हृहौ हृहन् । हृहा हृह-
भ्याम् हृहभिः । इत्यादि ॥

एवम् ऊकारान्तो हूहृशब्दः । हूहः हूहौ 'उवम्' हूहः । खरे परे सपेन्र 'उवम्' । शसि
हूहन् । आमि हूहाम्-हूहि ॥

ऋकारान्तः पितृशब्दः । पितृ सि इति स्थिते ॥ सेरा ॥ ऋकारान्तात्परस्य
सेरा भवति सच ङित् । ङित्वाङ्लोपः । पिता ॥ अद् पञ्चसु ॥ ऋकार-
स्वार भवति पञ्चसु स्थादिषु परेषु । पितरौ । पितरः । पितृ धि इति स्थिते ॥
घेरद् ॥ ऋकारान्तात्परस्य घेरद् भवति स च ङित् । ङित्वाङ्लोपः ॥
हेपितः । हेपितरौ । हेपितरः ॥ पितरम् । पितरौ पितृन् ॥ ऋम् ॥ पित्रा ।
पितृभ्याम् । पितृभिः । पित्रे । पितृभ्याम् । पितृभ्यः ॥ ऋतो ङ उः ॥ पितुः ।
पितृभ्याम् । पितृभ्यः । पितुः । पित्रोः । पितृणाम् ॥ औ ॥ ऋकारस्वार
भवति ङ परे । पितरि । पित्रोः । पितृषु । एवं जामातभ्रात्रादयः ॥

पष्ठीबहुवचने 'नुढामः' 'नामि०' 'ऋतोणो०' ॥ सप्तम्येकवचने । सूत्रम्—'डौ' । सप्तम्येकवचनम् ॥ 'डेरौ डित्' टिलोपः । 'स्वरहीनं०' एकपदम् ॥ अनेन अर् 'स्वरहीनं०' ॥ सप्तमीबहुवचने 'किलात्पः सः०' ॥ एवं जामातृभ्रात्रादयः शब्दाः साध्याः ॥ जामाता जामातरौ जामातरः ॥ भ्राता भ्रातरौ भ्रातरः ॥ देवा देवरौ देवरः ॥ सव्येष्टा सव्येष्टरौ सव्येष्टरः इत्यादि ॥

एवं नृशब्दः ॥ सेरा । ना । नरौ । नरः । नरम् । नरौ । नृन् । न्रा नृभ्याम् । नृभिः । त्रे । नृभ्याम् । नृभ्यः । ऋतो ङ उः । नुः । नृभ्याम् । नृभ्यः । नुः । न्रोः ॥ नुर्वा नामि दीर्घः ॥ नृशब्दस्य नामि परे पूर्वस्य दीर्घो वा भवति । नृणां नृणाम् । नौ नरि । न्रोः । नृपु । हेनः । हेनरौ । हेनरः ॥ नृशब्दोऽपि पितृशब्दयत् । ना नरौ नरः । नरं नरौ नृन् । न्रा नृभ्याम् । नृभिः । न्रे नृभ्यां नृभ्यः । नुः नृभ्यां नृभ्यः । नुः न्रोः । नामि विशेषमाह—सूत्रम्—'नुर्वा०' ॥ इति । नुरिति नृशब्दस्य पष्ठयेकवचनम् । 'ऋतो ङ उः' । वा नृतीयैकवचनम् । 'अव्यया०' मध्ये 'नामिनो रः' । नामि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' । दीर्घः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' सिद्धम् ॥ नृशब्दस्य नामि परे दीर्घो वा वक्तव्यः । नृणां नृणाम् । नरि न्रोः नृपु । हेनः हेनरौ हेनरः । इति सिद्धम् ॥

‘पिता माता ननन्दा वा सव्येष्ट-भ्रातृ-यातरः ।

जामाता दुहिता देवा न तृनन्ता इमे नय ॥’

कर्तृशब्दस्य पञ्चसु विशेषः ॥ स्तुरार् ॥ सकारतृप्रत्ययसंवन्धिन ऋकारस्याऽङ् भवति पञ्चसु परेषु । कर्तार् सि इति स्थिते । यदादेशस्तद्वद्वति । सेरा । डित्वाटिलोपः । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । धेरर् । हेकर्तः । हेकर्तारौ । हेकर्तारः । कर्तारम् । कर्तारौ । कर्तृन् । कर्त्रा । कर्तृभ्याम् । कर्तृभिः । कर्त्रे । कर्तृभ्याम् । कर्तृभ्यः । ऋतो ङ उः । कर्तुः कर्तृभ्याम् कर्तृभ्यः । कर्तुः कर्त्रोः कर्तृणाम् । कर्तरि कर्त्रोः कर्तृषु । इत्यादि पूर्ववत्प्रक्रिया ॥ एवं नमृहोवृक्षचू-धातृगोमृशशास्तृपोवृद्धातृप्रभृतयः ।

[स्वस्ता नसा च नेष्टा च त्वष्टा कर्ता तथैव च ।

होता पोता प्रशास्ता च छष्टौ स्वसादयः स्मृताः ॥]

डुक्कृन् करणे । कृ । 'तृणौ' तृप्रत्ययः । 'गुणः' 'रायपो०' 'स्वरही०' कर्तृ । करोतीति कर्ता । कर्तृशब्दस्य पञ्चसु विशेषस्तमेवाह—सूत्रम्—'स्तुरार्' ॥ सूच कृच स्तृ तस्य स्तुः । पष्ठयेकवचनम् । 'ऋतो ङ उः' टिलोपः 'स्रोर्वि०' । आर् 'हसेपः' । 'नामिनो०' सिद्धम् । सकारसंवन्धिनः ससहितस्य ऋकारस्य सकारोपलक्षितस्येत्यर्थः । तृप्रत्ययान्तसंवन्धिन इति

१ प्राचीनपुस्तकेऽनुपलभ्यमानोऽयं श्लोकः केनचित्पद्याद्विहितः टीकायामव्याख्यातत्वात् ॥ अद्या इति संख्याया अनुपयोगात् आर् योग्याना तृप्रत्ययान्तानामसंख्यत्वात् ॥

‘तृणो’ इत्यादि कृत्प्रत्ययोत्पन्नतृत्प्रत्ययस्य च ऋकारस्य स्यादिषु पञ्चसु पोरु आर् भवति । सकारसंयन्धी ऋकारः स्वसृशब्द एव । तेन प्रियतिसृशब्दादावात् न स्यात् । प्रियतिसा, प्रियतिसौ । प्रियतिस्रः इत्यादि । अनेन द्वितीयाद्विवचनान्तं यावत् आर् । तत्र प्रथमैकवचने कर्ता स् इति स्थिते । ऋकारासंभवे कथं सेराकारस्तत्राह—यदादेशस्तद्वद्वति यो यस्यादेशः स तद्वदेव भवतीत्यर्थः । ऋकारस्य आदेशः स ऋकारवज्ज्योः । ततः । ‘सेरा’ टिलोपः । सर्वत्र ‘स्वरहीनं’ ॥ संबोधने । ‘स्तुरार्’ तवः । ‘धेरर्’ टिलोपः ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्विं’ हे कर्तः । शेषं सुकरम् ॥ शसि—‘अमृशसोरस्’ ‘सो नः पुंसः’ ‘शसि’ ॥ तृतीयादौ पितृशब्दवत् । यया तृतीयैकवचने । ‘ऋरम्’ कर्त्रा कर्तृभ्यां कर्तृभिः । चतुर्थैकवचने ‘ऋरम्’ ‘स्वरहीनं’ कर्त्रे कर्तृभ्यां कर्तृभ्यः । पञ्चमीषष्ठपोरेकवचने । ‘ऋतो ङ वः’ सच हित् डित्वाटिलोपः । ‘स्वरहीनं’ कर्तुः ॥ कर्त्रोः । ‘ऋरम्’ ‘स्वरहीनं’ ॥ ‘नुडामः’ ‘नामिं’ कर्तृणाम् ॥ सप्तम्येकवचने । ‘डौ’ ‘स्वरहीनं’ कर्तरि । कर्त्रोः ‘ऋरम्’ । कर्तृषु ‘किलात्पः’ ॥ एवं नमृत्वपृष्ठतृहोतृपोरुप्रशास्त्वप्रभृतयोऽपि । तथा अन्येऽपि तृप्रत्ययान्ता अवसेयाः । तृप्रत्ययस्यार्थवतो ग्रहणेन नष्वादीनामव्युत्पन्नानां संज्ञाशब्दानां ग्रहणं न भवत्यतस्तेषां पृथगुपादानम् । अर्थवतो ग्रहणे नानर्थक्येति शापकात् ॥ व्युत्पत्तिपक्षे तु एम-हणेनैव सिद्धे नष्वादिग्रहणं नियमार्थम् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमायेति ॥

उकारान्तस्यापि क्रोष्टृशब्दस्य पञ्चस्वधिषु तृप्रत्ययान्तता वा चक्ष्ण्या ॥ क्रोष्टृ सि इति स्थिते । स्तुरार् । सेरा । क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् क्रोष्टारौ । शसि तृप्रत्ययवद्भावाभावात् क्रोष्टृन् । अमि शसि तृप्रत्ययवद्भावावो वेति केचित् । क्रोष्टुम् क्रोष्टृन् ॥ तृतीयादौ स्वरादौ तृप्रत्ययान्तता वा चक्ष्ण्या ॥ क्रोष्ट्रा-क्रोष्टुना । क्रोष्टृभ्याम् । क्रोष्टृभिः । क्रोष्ट्रे क्रोष्टवे । क्रोष्टृभ्याम् । क्रोष्टृभ्यः । क्रोष्टुः क्रोष्टोः । क्रोष्टृभ्याम् । क्रोष्टृभ्यः । क्रोष्टुः क्रोष्टोः । क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्रोः । कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः । नित्यानित्ययोर्मध्ये नित्यविधिर्बलवान् । इति प्रथमं लुटागमे कृते स्वरादि-त्वाभावात् तृप्रत्ययवद्भावावो न भवति । क्रोष्टृनाम् । क्रोष्टरि क्रोष्टौ । क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्रोः । क्रोष्टृषु । अधिष्विति विशेषणादेक्रोष्टो हेक्रोष्टारौ हेक्रोष्टारः ।

‘नुडामः’ इति नुडागमप्राप्तौ, ‘तृतीयादौ खरादौ०’ इति तृप्रत्ययान्तवद्भावस्य च प्राप्ते नुडाम एव स्यादित्याह—आमि नुडागमे कृते ह्रसादित्वात्तत्प्रत्ययभावस्तृप्रत्ययान्तत्वं नास्ति न भवति । अत्राह परः—ननु पूर्वं तृप्रत्ययभावं विधाय पञ्चानुडागमः क्रियतां तत्रोच्यते—कृताकृतप्रसङ्गी० कृते अकृतेऽपि प्रसङ्गः प्रयोगप्राप्तिरस्यास्तीति कृताकृतप्रसङ्गी एवंभूतो यो विधिः स नित्यः । नित्यानित्ययोर्नित्यो विधिर्वैलवानिति । एवमभिप्रायः—तृप्रत्ययभावे कृतेऽपि अकृतेऽपि नुडागमो नित्यः तदागमे च ह्रसादित्वं सिद्धमेव । अतः स्वरान्तत्वाभावाद्वा तृप्रत्ययान्तत्वं न किंतु क्रोष्टूनमित्येकमेव रूपम् । ‘नुडामः’ ‘नामि०’ ॥ सप्तम्येकवचने ‘तृतीयादौ वा०’ इत्येकत्र तृप्रत्यये कृते ‘डौ’ इत्यर् । ‘खरहीनं०’ क्रोष्टरि । द्वितीये उकारान्तत्वात् ‘हेरौ डित्’ टिलोपः । ‘खरहीनं०’ क्रोष्टौ । शेषं सुकरम् । संबोधने अधिव्यक्ति विशेषणात् ‘समानाद्वेल्लोपो०’ ‘घौ’ हे क्रोष्टो हे क्रोष्टारो हे क्रोष्टारः ॥

ऋकारान्ता लृकारान्ता एकारान्ताश्चाप्रसिद्धाः ॥

ऋकारान्तानुक्त्वा अन्यानाह—ऋकारान्ता लृवर्णान्ता एकारान्ताश्चाप्रसिद्धा अप्रतीताः । क्वचित् प्रयोगे दृश्यते—‘डेरक्’ इत्यादौ ॥

ऐकारान्तः पुंलिङ्गः सुरैशब्दः ॥ रै स्मि ॥ रैशब्दस्याकारादेशो भवति सकारमकारादौ विभक्तौ परतः । सुराः । खरादौ सर्ववायादेशः । सुरायौ सुरायः । सुरायम् सुरायौ सुरायः । सुराया सुराभ्याम् सुराभिः । सुराये सुराभ्याम् सुराभ्यः । सुरायः सुराभ्याम् सुराभ्यः । सुरायः सुरायोः सुरायाम् । सुरायि सुरायोः सुरासु । हेसुराः हेसुरायौ हे सुरायः ॥ एवं रैशब्दः ॥

ऐकारान्तः सुरैशब्दः । सूत्रम्—‘रैस्मि’ ॥ रै पष्ठवेकवचनान्तम् । सूच भूच स्म तस्मिन् सप्तम्येकवचनम् । ‘खरहीनं०’ ॥ रैशब्दस्य विभक्तिसंबन्धिनि सकारे मकारे च परे अकारो भवति । पठ्ठीनिर्विष्टस्थेयन्तस्य ॥ प्रथमैकवचने ‘सोर्विसर्गः’ शोभनो राः सुराः ।

१ ‘खरादित्वाभावात्’ इत्युचितपाठस्य स्थाने प्रमादेन ‘खरान्तत्वाभावात्’ इति जातम् ॥

२ इतः परम् ‘क्षीमारास्तृप्रत्ययान्तस्य कुडोर्धातोः घृष्यप्पमाहुः । अप्रसिद्धा इति वृद्धव्यवहारे न लभिषानादौ । तेन ‘पूर्विष्णुरविमाहते’ इत्येकाक्षरमालायाम्, तथा अनेकार्यमनर्थाम् ऋदेलमातरी स्यादद्वैयामल्लुल्लान्तरे । वाय्वादित्ये महीध्रे च विष्णवे ऐ प्रकीर्तितौ ॥ अत्र ऋकारस्य खरादौ । ऋम् ऋः रौ रः । ऋं रौ ऋन् । रा ऋभ्याम् ऋभिः । हेऋः हेरौ हेऋः । इत्यादि ॥ लृवर्णस्य सावर्ण्यादित्युदात्तवद्व्यत्यया । वा अलो अलः । अलम् अलौ लृन् । ला लृभ्याम् लृभिः । ले लृभ्याम् लृभ्यः । उः लृभ्या लृभ्यः । उः लोः लृणाम् । लि लोः । ल्यु । हे अल् हेअलो हे अलः ॥ इति लृशब्दरूपाणि ॥ एकारान्तस्य तु उद्यंघासी एः रविधेति विप्रदे कृते विभक्तिलोपे कृते उद्यदेः इति समस्तं नाम । उद्यदेः उद्यदयो उद्यदयः । हेउद्यदेः हेउद्यदयो हेउद्यदयः । समानत्वाभावात्त धिलोपः । उद्यदयम् उद्यदयो उद्यदयः । उद्यदया । उद्यदेभ्याम् उद्यदेभिः । उद्यदये उद्यदेभ्याम् उद्यदेभ्यः । उद्यदे. उद्यदेभ्याम् उद्यदेभ्यः । उद्यदेः डस्य डस्यकारलोपः । उद्यदयोः उद्यदयाम् । उद्यदयि उद्यदयोः उद्यदेषु’ इत्ययं पाठोऽधिकः क्वचित् ॥

सुपु रा द्रव्यं यस्येति च सुराः । स्वरादौ तु 'ऐ आय्' 'स्वरहीनं०' ॥ समानाभावात्
'अम्शसोरस्य' 'सो नः पुंसः' तुङागमश्च न भवति ॥

ओकारान्तः पुंलिङ्गो गोशब्दः । गो सि इति स्थिते ॥ ओरौ ॥ ओकारस्यौ-
कारादेशो भवति पञ्चसु परेषु । गौः । 'औ आव्' गावौ गावः ॥ आम्-
शसि ॥ ओकारस्यात्वं भवति अमि शसि च परे गाम् 'औ आव्' गावौ
गाः । गवा गोभ्याम् गोभिः । गवे गोभ्याम् गोभ्यः । 'ङस्य' ॥ इत्यकार-
लोपः । गोः गोभ्याम् गोभ्यः । गोः गवोः गवाम् ॥ गवि गवोः
गोषु । हेगौः हेगावौ हेगावः ॥

ओकारान्तः पुंलिङ्गो गोशब्दः । दशार्थवाचकः । यतः—'दिग्दृष्टिदीधितिस्वर्गवज्रवा-
ग्वानवारिषु । भूमौ पशौ च गोशब्दो विद्वद्भिर्दशधा मतः' । दशस्वयर्थेषु गोशब्दः पुंलि-
ङ्गे ज्ञेयः इति हेमाचार्या आहुः ॥ व्याडिरप्येवमाह ॥ गौडस्तु—'स्वर्गे रश्मौ च वज्रे
च बलीवर्दे च गौः पुमान् । स्त्री सौरभेयीदिग्वाणदृग्वाग्भूष्यसु भूम्नि च' ॥ इति विशेष-
माह । गन्तु गतौ । गम् । गच्छतीति गौः । गमेर्दोषप्रत्ययः । डिच्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०'
गो इति जातम् । गोशब्दस्य पञ्चसु विशेषः । सूत्रम्—'ओरौ' ॥ ओः पप्रथेकवचनान्तम् ।
'ङस्य' इत्यकारलोपः 'स्रोर्विसर्गः' । औ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'नामिनो रः' ॥
ओकारान्तशब्दसंवन्धिन औकारस्य ओकारादेशो भवति पञ्चसु परेषु । अम्विषये
तु—'आम् शसि' आ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । अम् च शस् च अम्शस् तस्मिन्
सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' ॥ 'सवर्णे०' ॥ ओकारस्यामि शसि च परे आकारो
भवति । 'सवर्णे०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ द्वित्वे 'औ आव्' ॥ बहुत्वे आकारे कृते 'सवर्णे०'
'स्रो०' । यदादेशस्तद्वद्भवतीति ओकारस्यासमानत्वात् 'सो नः पुंसः' इति सस्य नः । टादौ
स्वरादौ 'ओ अच्' ॥ हसादावविशेषः । पञ्चमीपप्रथेकवचने 'ङस्य' इति सूत्रेण अकार-
लोपः । 'स्रोर्वि०' ॥ केचित्तु आमि 'नृगन्ते गोराम्' इति सूत्रान्तरेण तुङागममप्याहुः
छन्दसि । गोनां गवाम् ॥ शेषं सुगमम् ॥ एवं गोशब्दः स्त्रीलिङ्गे । पुंलिङ्गे तु गौणत्वे सुघो-
शब्दः । सुपु शोभना द्यौः स्वर्गो यस्य स सुयोः इन्द्रः । 'ओरौ' सुयोः सुयानौ सुयावः
इत्यादि ॥

औकारान्तः पुंलिङ्गो ग्लौशब्दः । तस्य हसादावविशेषः । स्वरादौ आवा-
देशः । ग्लौः ग्लानौ ग्लावः । हेग्लौः हेग्लावौ हेग्लावः । ग्लावम्
ग्लावौ ग्लावः । ग्लावा ग्लौभ्याम् ग्लौभिः । ग्लावे ग्लौभ्याम् ग्लौभ्यः ।
ग्लावः ग्लौभ्याम् ग्लौभ्यः । ग्लावः ग्लावोः ग्लावाम् । ग्लावि ग्लावोः
ग्लौषु इत्यादि ॥ इति स्वरान्ताः पुंलिङ्गाः ॥ ६ ॥

औकारान्तः पुंलिङ्गो ग्लौशब्दश्चन्द्रार्थः । ग्लै हर्षक्षये । ग्लावति कृष्णपथे इति ग्लौः ।
ओणादिषो ङोप्रत्ययः । 'द्विति टेः' 'स्वरहीनं०' ग्लौः इति जातम् । तस्य हसादावविशेषः ।
स्वरादौ तु सर्वत्र । 'औ आव्' ग्लौः ग्लावौ ग्लावः । इति स्वरान्तपुंलिङ्गसाधनम् ॥

स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ७

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः कथ्यन्ते ॥ तत्र आवन्तस्त्रीलिङ्गो गङ्गाशब्दः । गङ्गा सि इति स्थिते ॥ आपः ॥ आवन्तात्परस्य सेलोपो भवति । गङ्गा ॥ औरी ॥ आवन्तात्पर औरीकारमापद्यते ॥ 'अ इ ए' । गङ्गे गङ्गाः ॥

अथ स्वरान्तस्त्रीलिङ्गसाधनमुच्यते । अकारान्तः शब्दः स्त्रीलिङ्गे नास्ति । तत्रावन्तो गङ्गाशब्दः । प्रथमैकवचने सूत्रम्—'आपः' ॥ आप्शब्दस्य पञ्चम्येकवचनम् । 'स्वरहीनं' 'स्रोर्विसर्गः' । 'आद्यतः स्त्रियाम्' इति सूत्रेण य आप्प्रत्ययः कृतः तदन्ताच्छब्दात्परस्य सेलोपो भवति । अनेन सेलोपः ॥ द्वित्वे सूत्रम्—'औरी' ॥ औः प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । ई प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् ॥ आवन्तादिति वृत्तिः कण्ठ्या । न वरम् । औकार ईत्वमापद्यते प्राप्नोति । अनेन औस्थाने ई 'अ इ ए' ॥ बहुत्वे 'सज्जं' 'स्रोर्वि' ॥

धिरिः ॥ आवन्तात्परो धिरिर्भवति । हेगङ्गे हेगङ्गे हेगङ्गाः ॥

धौ तु सूत्रम्—'धिरिः' ॥ धिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि' ॥ इः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि' 'नामिनो रः' ॥ केचित्तु—'धिरि' इति दीर्घमीकारं पठन्ति । ततः 'औ' इत्यस्मिन् सूत्रे दीर्घेईकारानुवृत्तिं गृह्णन्ति 'ततो जरसी' इति रूपं साधयन्ति ॥ 'आवन्ता' ॥ अनेन धिस्थाने इः । 'अ इ ए' ॥

अम्बादीनां धौ ह्रस्वः ॥ अम्बादीनां धौ परे ह्रस्वो भवति ॥ हेअम्ब । हेअम्बे । हेअम्बाः ॥ यथाअम्बाशब्दो द्विस्वरो मात्रर्थः । एवं ये द्विस्वरा मात्रार्थास्तेषां धौ परे ह्रस्वता स्यात् । हेअक । हेअके । हेअकाः ॥ हेअल । हेअले । हेअलाः ॥

अम्बादीनां धिविषये विशेषमाह 'अम्बा' अम्बादीनां धौ ह्रस्वो भवति । ततः 'समानादे' हे अम्ब हे अम्बे हे अम्बाः । एवं हे अक हे अल हे अत्त । एते त्रयः एकार्याः गृह्यमध्यस्यबृद्धधीवाचकाः । अम्बादीनां द्विस्वराणामेव धौ ह्रस्वता । तेन हे अम्बाले हे अम्बिके इत्यादौ न ह्रस्वः ॥

गङ्गाम् । गङ्गे । गङ्गाः ॥ टौसोरे ॥ आवन्तस्य टौसोः परयोरेत्वं भवति ॥ 'ए अय्' गङ्गया । गङ्गाभ्याम् । गङ्गामिः ॥ डित्तां यद् ॥ आवन्तात्परेषां डेडसिडसुडि इत्येतेषां डित्तां वचनानां यडागमो भवति । टकारः स्थाननियमार्थः ॥ गङ्गार्य । गङ्गाभ्याम् । गङ्गाभ्यः । गङ्गायाः । गङ्गाभ्याम् । गङ्गाभ्यः । गङ्गायाः । गङ्गयोः । गङ्गानाम् । 'आम्डेर्नियय' गङ्गायाम् । गङ्गयोः । गङ्गासु ॥ एवं श्रद्धामेधाविद्याशालामालाहेलादीलाप्रभृतयः ॥

द्वितीयैकवचने 'अम्शसोरस्य' 'मोनुस्वारः' ॥ द्वित्वे प्रथमावन् ॥ शसि 'अम्शसोरस्य' 'स्रोर्वि' । पुंलिङ्गाभावान् 'सो नः पुंसः' इति न भवति ॥ तृतीयैकवचने सूत्रम्—'टौसोरे' ॥

टा च ओस् च टौसौ तयोः टौसोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । ए प्रथ-
मैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'नामिनो रा' सिद्धमिदम् । आप्त्ययान्तस्य टा इति तृतीयै-
कवचने ओस् इति पष्ठीसप्तमीद्विवचने परे ए भवति । पष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यन्तस्य । अनेन ए
'ए अय्' 'स्वरहीनं०' ॥ ह्रस्वादौ त्वविशेषः ॥ चतुर्थ्येकवचने सूत्रम्—'डितां यद्' ङ् इत्
येषां ते डितस्तेषां डितां पष्ठीबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ यद् प्रथमैकवच-
नान्तम् । 'ह्रसेपः०' । 'आवन्ता०' । आप्त्ययान्ताच्छब्दात्परेषामग्रे वर्तमानानां डितां
डेट्सिङ्सुडि इत्येतेषां वचनानां यडागमो भवति । टित्त्वादादौ । अनेन यडागमः सस्वर
एव । टित्त्वाद्यडादौ । 'ए ऐ ऐ' ॥ पष्ठयेकवचने यडागमे कृते 'सवर्णे०' 'स्रोर्वि०' ॥ पष्ठीद्वि-
वचने 'टौसोरे' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' ॥ बहुत्वे सुडागमः । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' ॥
सप्तम्येकवचने । 'आमूढेः' ततो यदादेशस्तद्वृत्तीति न्यायात् यडागमः । 'स्वरहीनं०'
'मोऽनुस्वारः' शेषं सुकरम् । एवं श्रद्धादयो ज्ञेयाः ॥

सर्वादीनां तु डित्सु विशेषः ॥ [आर्धतः स्त्रियाम् ॥ अकारान्तानाम्नः
स्त्रियां वर्तमानादाप् प्रत्ययो भवति । पकारः सिलोपार्थः । 'सवर्णे दीर्घः
सह' ।] सर्वा सर्वे सर्वाः । सर्वाम् सर्वे सर्वाः । सर्वया सर्वाभ्याम् सर्वाभिः ।
सर्वा डे इति स्थिते ॥ यटोच्च ॥ आवन्तात्सर्वादः परस्य यटः सुडागमो
भवति, पूर्वस्य चापोऽकारो भवति ॥ सर्वस्य सर्वाभ्याम् सर्वाभ्यः । सर्वस्याः
सर्वाभ्याम् सर्वाभ्यः ॥ सर्वस्याः सर्वयोः सर्वासाम् । 'आम्डेर्निंयश्च' सर्वस्याम् सर्व-
योः सर्वासु । हेसर्वे हेसर्वे हेसर्वाः ॥ एवं विश्वादीनां सर्वाशब्दवद् रूपं ज्ञेयम् ॥

आवन्तः सर्वाशब्दः । तस्य वृत्तीयां यावत् गङ्गाशब्दवत् । सर्वा सर्वे सर्वाः । सर्वा सर्वे
सर्वाः । सर्वया सर्वाभ्यां सर्वाभिः । डित्सु द्विवचनेषु विशेषः । 'डितां यद्' इति यडागमे
कृते सूत्रम्—'यटोच्च' यटः पष्ठयेकवचनान्तम् 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' । अत् प्रथमैकव-
चनान्तम् 'ह्रसेपः०' 'अतोऽप्युः' 'उ ओ' 'एदोतोऽतः' च प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०'
'स्तोः श्रुता श्रुः' ॥ 'आवन्ता०' । अनेन यटः सुडागमः । टित्त्वादादौ पूर्वस्य च आपः
आप्त्ययाकारस्य अकारो भवति । चतुर्थ्येकवचने—'स्वरहीनं०' 'ए ऐ ऐ' सर्वस्यै । पथ-
मीपष्ठयोरेकवचने—'डितां यद्' 'यटोच्च' आकारस्य अकारः । 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे०'
'स्रोर्वि०' ॥ सप्तम्येकवचने—'आमूढेः' आमि कृते । 'डितां यद्' 'यटोच्च' 'स्वरहीनं०'
'सवर्णेदी०' 'मोऽनुस्वारः' । पष्ठीसप्तम्योर्द्विवचने 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि-
सर्गः' । पष्ठीबहुवचने 'सुडागः' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' । संयोजने तु गङ्गावत् । एवमा-
वन्ताः सर्वादयोऽन्येऽपि विद्या, उभा, अन्या, अन्यतरा, इतरा, कतरा, कतमा, सभा, सिमा,
नेमा, एका, पूर्वा, परा, दक्षिणा, उत्तरा, अपरा, अधरा, स्वा, अन्तरा ॥ उभयशब्दस्य तु,
ईप्प्रत्ययः उभयी उभय्यौ उभय्यः ॥ नदीवत् ॥ द्वितीयावृत्तीयाशब्दयोर्द्वित्सु या सयो-
दित्त्वम् । द्वितीयस्यै द्वितीययै द्वितीयस्याः द्वितीयायाः द्वितीयसां द्वितीयायाम् । वृत्तीयस्यै

तृतीयायै तृतीयस्याः तृतीयायाः तृतीयस्यां तृतीयायाम् ॥ द्विशब्दस्य 'त्यदावेष्टे०' इत्यकारे कृते 'आवतः स्त्रियाम्' ततो गङ्गाशब्दद्विवचनवत्साध्यः । द्वे द्वे द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वयोः द्वयोः । एवम् उभे उभे ॥

आकारान्तो जराशब्दः ॥ जरायाः स्वरादौ जरस् वा वक्तव्यः ॥ जरसौ-जरे । जरसः-जराः । जरसं-जराम् जरसौ-जरे जरसः-जराः । जरसा-जरया जराभ्याम् जराभिः । जरसे-जरायै जराभ्याम् जराभ्यः । जरसः-जरायाः जराभ्याम् जराभ्यः । जरसः-जरायाः जरसोः-जरयोः जरसां-जराणाम् । जरसि-जरायाम् जरसोः-जरयोः जरासु । हेजरे हेजरसौ-हेजरे हेजरसः-हेजराः ॥

आवन्तस्यापि जराशब्दस्य विशेषः । 'जरायाः०' जराशब्दस्य स्वरादौ जरस् वा वक्तव्यः । 'गुरुः शिष्य सर्वस्य वक्तव्यः' साधनं स्वरादावेकस्मिन् पक्षे गङ्गावत् । द्वितीय-पक्षे जरस् आदेशे कृते 'स्वरहीनं०' । शेषं सुकरम् । जरा जरसौ जरे जरसः जराः इत्यादि ॥ सोमपाक्षीरपादयस्त्वायूप्रत्ययान्ता न, किं तु आकारान्ताः किवन्तास्तेषां साधना रूपाणि च पुंलिङ्गवत् ॥

इकारान्तः स्त्रीलिङ्गो बुद्धिशब्दः । तस्य प्रथमाद्वितीययोः हरिशब्दवत्प्रक्रिया । बुद्धिः । 'औ यू' बुद्धी । बुद्धयः । हेबुद्धे (हेबुद्धी) हेबुद्धयः । बुद्धिम् । बुद्धी । बुद्धीः । स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वनात्वाभावो विशेषः । बुद्ध्या बुद्धिभ्याम् बुद्धिमिः ॥ 'इदुङ्गाम्' ॥ स्त्रियां वर्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्यां परेषां ङितां वचनानां वा अङागमो भवति ॥ इ यं स्वरे । 'ए ऐ ऐ' बुद्ध्यै । 'ङिति' 'ए अय्' । बुद्धये बुद्धिभ्याम् बुद्धिभ्यः । बुद्ध्याः । 'ङस्' बुद्धेः । बुद्धिभ्याम् । बुद्धिभ्यः । बुद्ध्याः-बुद्धेः । बुद्ध्योः । बुद्धीनाम् ॥ स्त्रियां योः ॥ इथ उथ युः तस्मात् । इवर्णान्तादुवर्णान्ताच्च स्त्रियां वर्तमानात्परस्य डेरामादेशो भवति ॥ बुद्ध्याम् । अङागमभावे आमोऽप्यभावः । 'डेरौ ङित्' बुद्धौ बुद्ध्योः बुद्धिषु ॥ एवं मतिभूतिधृतिकान्तिगतिरुचिप्रभृतयः ॥

इकारान्तो बुद्धिशब्दस्तस्य द्वितीयाद्विवचनं यावत् हरिशब्दवत्प्रक्रिया । 'औ यू' 'ए ओ जसि' इत्यादि ॥ शसि—'अमृशसोरस्य' 'शसि' इति दीर्घः । 'स्रो०' ॥ स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वस्य

१ अयम् तदन्तविधिरप्युच्यते । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् । केचिद्वादाविनं अत आवेत्ती-च्छन्ति । जरसः स्वरादौ निर्जस्यापि भवति । निर्जरः निर्जरसौ-निर्जरे निर्जरसः-निर्जराः । निर्जरसम्-निर्जरम् निर्जरसौ-निर्जरी निर्जरसः-निर्जरान् । निर्जरसिन् निर्जरसा निर्जरेण निर्जराभ्याम् ॥ निस् ऐस् चक्तव्यः ॥ निर्जरसैः-निर्जरेः । निर्जरसे निर्जराय निर्जराभ्याम् निर्जरेभ्यः । निर्जरसः-निर्जराय-निर्जराय-निर्जराभ्याम् निर्जरेभ्यः । निर्जरसः-निर्जरस्य निर्जरसोः-निर्जरयोः निर्जरसाम् निर्जराणाम् । निर्जरसि-निर्जरे निर्जरसो-निर्जरयोः निर्जरेषु । हेनिर्जर हेनिर्जरसौ-हेनिर्जरी हेनिर्जरसः-हेनिर्जराः ॥ इत्यधिकः पाठः कश्चित् ॥

नात्वस्य चाभावः । 'सो नः पुंसः' इति सूत्रेण नकारो न । वृत्तीयैकवचने अस्त्रियामिति वचनात् 'टा नाऽस्त्रियाम्' इत्यस्य न प्रवृत्तिः किं तु 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं' इत्सु रूपद्वयम् । एकत्र हरिवत् । 'ङिति' 'ङस्' 'ङेरी ङित्' 'ङिति टेः' इत्यादि सूत्राणि । अन्यत्र सूत्रम्—'इदुऽभ्याम्' इच्च इच्च इदुतौ ताभ्याम् इदुऽभ्याम् । पञ्चमीद्विवचनान्तम् । सिद्धम् एकपदम् । स्त्रियां वर्त० वृत्तिः कण्ठ्या ॥ अत्र 'नित्यं स्त्रियां वर्तमानाभ्यामिकारोऽकाराभ्याम्' इति व्याख्येयम् । तेन शुचिशब्दोऽनियतलिङ्गो हरिवज् ज्ञेयः । ननु विकल्पः ॥ अनेन चतुर्थीपञ्चमीपष्ठयेकवचने वा अडागमः । टित्त्वादादौ । 'इ यं स्वरे' 'ए ऐ ऐ' पञ्चमीपष्ठयोरेकवचने—'इ यं स्वरे' 'स्वर०' 'सवर्णे०' 'स्रो०' ॥ सप्तम्येकवचने सूत्रम्—'स्त्रियां योः' स्त्री सप्तम्येकवचनम् 'आम्हेर्नियश्च' 'ङितामद्' 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वरहीनं०' 'भोऽनुस्वारः' इश्च उश्च युस्तस्मात् योः पञ्चम्येकवचनम् । 'ङिति' 'ङस्' 'स्रोर्विसर्गः' इश्च उश्च० सुकरम् । स्त्रीलिङ्गे वर्तमानात् इवर्णान्ताद् उवर्णान्ताच्च शब्दात्परस्य डेराम् आदेशो भवति । वर्णप्रहणाब्रवीवधूजम्वादीनामपि डेराम् । अट्साहचर्यात् यस्मिन् पक्षे अडागमस्तत्रैव डेराम् भवति । अत एवामे वक्ष्यति 'अडागमाभावे आमोऽप्यभावः' इति । अनेन डेराम् न । 'इदुऽभ्याम्' इति अडागमः । 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे०' 'भोऽनुस्वारः' ॥ सप्तमीबहुवचने—'किलात्पः सः०' ॥ शेषं सुकरम् । संबोधने हरिवत् । 'समानाद्धेलोपोऽधातोः' 'धौ' एवं मतिभूतिधृतिरुचिप्रभृतयोऽपि इकारान्ता एतैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति ॥

एवं धेनुरञ्जुतनुप्रभृतयोऽप्युकारान्ताः स्त्रीलिङ्गा एतैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति ॥ एवम् उकारान्ता धेनुरञ्जुप्रभृतयोऽपि ज्ञेयाः ॥

ईवन्तः स्त्रीलिङ्गो नदीशब्दः ॥ ह्रसेपः सेर्लोपः ॥ हसान्ताद् ईवन्ताच्च परस्य सेर्लोपो भवति ॥ नदी ॥ धौ ह्रस्वः ॥ इवर्णोवर्णयोरधातोः स्त्रीशब्दस्य च स्त्रियां धौ परे ह्रस्वो भवति ॥ हेनैदि ॥ नदी । नद्यौ । नद्यः । नदीम् नद्यौ नदीः । नद्यां नदीभ्याम् नदीभिः ॥ ङितामद् ॥ स्त्रियां वर्तमानादीकारान्तादुकारान्ताच्च परेषां ङितां वचनानामडागमो भवति ॥ नद्यै । नदीभ्याम् । नदीभ्यः । नद्याः । नदीभ्याम् । नदीभ्यः । नद्याः ॥ नद्योः । नदीनाम् । नद्याम् । नद्योः । नदीषु ॥

ईकारान्तेषु ईवन्तेषु नदीशब्दः ॥ सूत्रम्—'ह्रसेपः सेर्लोपः' ह्रसश्च ईप् च ह्रसेप् तस्मात् ह्रसेपः पञ्चम्येकवचनम् 'स्रो०' 'स्वरहीनं०' । सेः पष्ठयेकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्' 'स्रो०' । लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' 'नामिनो रः' जलुमुनि० ॥ हसान्ताच्च खान्ताच्चल्वात्परस्य ईप्प्रत्ययान्ताच्च शब्दात्परस्य सेर्लोपो भवति । हसान्ताच्च अग्रे हसान्तपुलिङ्गे भविष्यति । अत्र तु ईवन्तात् । नदीशब्दात्प्रथमैकवचने सि । अनेन सि-

१ धेनुः । धेनू । धेनवः । धेनुम् । धेनू । धेनूः । स्त्रीलिङ्गत्वाभावाभावाः । धेन्वा । धेनुभ्याम् । धेनुभिः । धेन्यै धेनवै । धेनुभ्याम् । धेनुभ्याः । धेन्वाः धेनोः । धेनुभ्याम् । धेनुभ्यः । धेन्वाः धेनोः । धेन्वोः । धेनूनाम् । धेन्वाम्-धेनौ । धेन्वोः । धेनुषु । देधेनो । देधेनू । देधेनवः ॥ २ ह्रस्वविधिसामर्थ्यात् गुणः ॥ एवं गौरीसरस्वतीमहाणीकुमारीप्रवृत्तयः ॥

लोपः । द्वित्वबहुत्वयोः—‘इ यं स्वरे’ ‘स्वरहीनं०’ ॥ धौ तु सूत्रम्—‘धौ ह्रस्वः’ ॥ धौ सप्त-
म्येकवचनान्तम् । ‘डेरी डित्’ टेलोपः । ‘स्वरहीनं०’ । ह्रस्वः प्रथमैकवचनान्तम् ।
‘स्रोर्वि०’ ॥ इवर्णोवर्णयोः । अघातो रिति घातुवर्जशब्दस्य अकिप्रन्तस्येत्यर्थः ॥ अत्र अनि-
युवन्ता ईकारोकारान्ता निशब्दीलिङ्गाः शब्दाः स्त्रीशब्दश्च एतत्संवन्धिनोरेव इवर्णोवर्णयो-
रिति व्याख्येयम् । अनियुवन्ता इति किप् । हे भूः । हे श्रीः । हे भूः । शेषं कण्ठ्यम् । अत्र
वर्णप्रहणं द्रष्टे कृते ‘धौ’ इति सूत्रस्य प्रतिपेक्षार्थम् । अनेन ह्रस्वः । ‘समानाद्वेलोपः०’
हे नदि हेनद्यौ हे नद्यः । अमि—‘अमृशसोरस्य’ ‘मोऽनुस्वारः’ । द्वितीयाद्विवचने ‘इ यं
स्वरे’ ‘स्वरहीनं०’ । शसि—‘अमृशसोरस्य’ ‘स्रो०’ ॥ नदीशब्दात् वृत्तीयैकवचने दा । ‘इ-
यं स्वरे’ ‘स्वरहीनं०’ ॥ चतुर्थ्येकवचने सूत्रम्—‘डितामद्’ ड् इत् येषां ते डितस्तेषां डिताम् ।
पष्ठीयबहुवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ । अट् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ह्रसेपः०’ ॥ स्त्रियामिति ।
स्त्रीलिङ्गे वर्तमानाभ्यामीकाराभ्यां परेषां डितां डे डसि डस् डि इत्येतेषामडागमो भवति ।
अनेन अडागमः । ‘इ यं स्वरे’ ‘ए ऐ ऐ’ पञ्चमीपष्ठवोरेकवचने अडागमः । ‘इ यं स्वरे’
‘स्वरहीनं०’ ‘सवर्णे०’ ‘स्रोर्वि०’ ॥ पष्ठीसप्तम्योर्द्विवचने । ‘इ यं स्वरे’ ॥ पष्ठीयबहुवचने नुडागमः
‘स्वरहीनं०’ ‘मोऽनुस्वारः’ ॥ सप्तम्येकवचने । ‘स्त्रियां योः’ ‘डितामद्’ ‘इ यं स्वरे’ ॥ सप्तमी-
बहुवचने । ‘किलात्पः सः०’ एवं नदीशब्दवत् गौरीसरस्वतीब्राह्मणीकुमारीनारीसारङ्गी-
प्रभृतयः एतैरेव सूत्रैः साध्याः ॥

लक्ष्मीशब्दसेवन्तत्वाभावात्सेलोपो नास्ति । लक्ष्मीः लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः ।

हेलक्ष्मि हेलक्ष्म्यौ हेलक्ष्म्यः । शेषं नदीवत् ॥

अवीलक्ष्मीतरीतस्त्रीधीहीश्रीणामुदाहृतः ।

संज्ञानामेव शब्दानां सेलोपो न कदाचन ॥ १ ॥

ईकारान्तो लक्ष्मीशब्दस्तस्य ईयन्तत्वाभावादीपुत्रत्ययान्तत्वाभावात् ‘ह्रसेपः०’ इति
सेलोपो न भवति । यतः—‘लक्ष्मेरी मुद् च’ इति सूत्रेण ईकारान्तत्वात् ॥ ततः प्रथमैकव-
चने—‘स्रोर्विसर्गः’ । लक्ष्मीः लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः । ‘इ यं स्वरे’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ ॥ संबो-
धने—हे लक्ष्मि । ‘धौ ह्रस्वः’ ‘समानाद्वेलोपः०’ ॥ शेषं नदीवत् ॥ यतः—‘अवी लक्ष्मी
तरी तस्त्री तन्द्री धी द्वी श्रियां पुरः । भीशब्दाच्च न सेलोपः स्त्रीलिङ्गे स्यात्कदाचन ॥’

स्त्रीशब्दसेवन्तत्वात्सेलोपोऽस्ति । स्त्री ॥ स्त्रीभ्रुवोः ॥ स्त्रीशब्दस्य भ्रूशब्दस्य
च इयुवौ भरतः स्वरे परे । स्त्रियौ स्त्रियः । हेस्त्रि हेस्त्रियौ हेस्त्रियः ॥ वाम्-
शसि ॥ स्त्रीशब्दस्य अमि शसि च परे वा इप् भवति ॥ स्त्रियं-स्त्रीम् ।
स्त्रियौ । स्त्रियः स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभिः । स्त्रियै । स्त्रीभ्याम् ।
स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्रीणाम् । स्त्रियाम्
स्त्रियोः स्त्रीषु । इत्यादि ॥

स्त्रीशब्दस्येवन्तत्वात् ईप्स्रयान्तत्वात् सेर्लोपोऽस्ति । एयै धातुः स्यै धातुश्च शब्दसं-
घातयोः । 'स्यायतेः स्त्रीत्वे डूट्' इति रप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । 'संयोगान्तस्य०' इति
यकारलोपः 'स्वरहीनं०' ततः 'ध्रुवितः' इतीप् । प्रथमैकवचने—'हसेपः०' । द्वित्वे
सूत्रम्—'स्त्रीभ्रुवोः' ॥ स्त्री च भ्रूश्च स्त्रीभ्रुवौ तयोः स्त्रीभ्रुवोः पष्ठीद्विवचनान्तम् । 'स्त्रीभ्रुवोः'
'स्वरहीनं०' ॥ स्त्रीशब्दस्य भ्रूशब्दस्य च स्वरे परे इयुवौ भवतः । स्त्रीशब्दस्य इय् । भ्रूशब्दस्य
व्व् । अनेन इय् । 'स्वरहीनं०' । बहुत्वेऽप्येवम् । द्वितीयैकवचने सूत्रम्—'वाऽमृशसि' ॥ वा
एतीयैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । अम् च शस् च अमृशस् तस्मिन् अमृशसि सप्तम्येक-
वचनान्तम् । 'सवर्णे दीर्घः०' ॥ अमि शसि च परे वा विकल्पेन इयुवौ भवतः । अत्र
स्त्रीशब्द एव संभाव्यते । भ्रूशब्दस्य 'भ्रूम्' इति रूपस्याट्टइयमानत्वात् । उव्महणं तु
संबन्धैक्यात् । अनेन एकत्र इय् 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' । अन्यत्र 'अमृशसोरस्य'
'मोऽनुस्वारः' ॥ द्वित्वे प्रथमाद्विवचत् । शसि—'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ।
अन्यत्र 'अमृशसो०' 'स्रोर्वि०' ॥ एतीयैकवचने 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वरहीनं०' स्त्रिया स्त्रीभ्यां
स्त्रीभिः । शेषं चतुर्थ्यादौ नदीवत् । अस्यायमर्थः—डेडसिड्सडिपु 'डितामद्' कृत्वा इय्
कर्तव्य इत्यर्थः । स्त्रीशब्दाच्चतुर्थ्यैकवचने डे 'डितामद्' 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वरहीनं०' 'ए ऐ ऐ'
स्त्रियै स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः । पञ्चम्येकवचने स्त्री अस् 'डितामद्' 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वर०' 'सवर्णे
दीर्घः०' 'स्रोर्वि०' । स्त्रियाः स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः । पष्ठपेकवचने स्त्री अस् 'डितामद्' 'स्त्रीभ्रुवोः'
'स्वरहीनं०' 'सवर्णे दीर्घः०' 'स्रोर्वि०' स्त्रियाः । पष्ठीद्विवचने स्त्री ओस् । 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वर-
हीनं०' 'स्रोर्वि०' । पष्ठीबहुवचने स्त्री आम् । 'नुडामः' 'क्नोणो०' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनु-
स्वारः' स्त्रीणाम् । अत्र 'स्त्रीभ्रुवोः' 'नुडामः' इत्युभयोः प्राप्नौ विशेषत्वात् नुडगम एव
भवति । सप्तम्येकवचने स्त्री डि । 'डितामद्' 'स्त्रियां योः' इत्याम् । 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वरहीनं०'
'सवर्णे०' 'मोऽनुस्वारः' स्त्रियाम् । सप्तमीद्विवचने ओस् । 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वरहीनं०' स्त्रियोः ।
सप्तमीबहुवचने स्त्री सु । 'फिलत्पः सः०' स्त्रीषु । हे स्त्रि । 'धौ ह्रस्वः०' 'समानाद्धे०'
हे स्त्रियौ हे स्त्रियः ॥

श्रीशब्दस्य भेदः । ईकारान्तः श्रीशब्दः ॥ श्रीः । श्रियौ । श्रियः । श्रियम् ।
श्रियौ । श्रियः । श्रिया । श्रीम्याम् । श्रीभिः ॥ वेयुचः ॥ इयुवन्तात्स्त्रियां
वर्तमानात्परेषां डितां वचनानां वा अडागमो भवति, न तु स्त्रीशब्दस्य विक-
ल्पेन । श्रियै-श्रिये । श्रीभ्याम् ॥ श्रीभ्यः । श्रियाः-श्रियः । श्रीभ्यां श्रीभ्यः ॥
श्रियाः-श्रियः । श्रियोः श्रियाम् । श्र्यादीनां वामो नुड चक्तव्यः । श्रीणाम् ।
श्रियाम् । अडागमाभावे आमोप्यभावः । श्रियि श्रियोः श्रीषु । हे श्रीः हे-
श्रियौ हेश्रियः ॥ एवं धीहीप्रभृतयोऽप्यनीयन्ताः ॥

१ 'यवयोर्वैसे हकारे च लोपः' इति तृप्तिम् । णपदान्ते 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यस्यानिट्त्वात् ॥
२ 'वामृशसि' इति सूत्रस्यैवोपन्यासो योग्यः ॥ ३ 'धीशब्दस्यापीबन्तत्वाभावात्सेर्लोपो नास्ति' इति
प्राचीनपाठः ॥ ४ श्रीः । श्रियौ । श्रियः । हे श्रीः । हे श्रियौ । हे श्रियः ॥ हीः । ह्रियौ । ह्रियः । हे ह्रीः ॥
इत्यधिकः पाठः ॥

अथ श्रीशब्दः । प्रथमेकवचने श्री स् । 'स्रोर्वि०' श्रीः ॥ प्रथमाद्विचने श्री औ—'व्यो-
र्धातो०' 'स्वरहीनं०' श्रियौ । जसि—'व्योर्धातो०' 'स्वरहीनं' श्रियः । द्वितीयेऽत्रचने श्री
अम् 'व्योर्धातो०' 'स्वरहीनं०' श्रियं श्रियौ श्रियः । श्रिया श्रीभ्यां श्रीभिः । चतुर्थ्यादौ
श्रीशब्दस्य विशेषमाह—सूत्रम्—'वेयुवः' ॥ वा एतीयेकत्रचनान्तम् । 'अव्यया०' । इय् च
उक् च इयुक् तस्मात् इयुवः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' मध्ये 'अ इ ए' ॥ नित्यं
स्त्रियां वर्तमानात् इयन्तादुचन्ताश्च शब्दात्परेषां क्तितां वचनानां विकल्पेन अडागमः स्यात्,
न तु स्त्रीशब्दस्य । यतः कालापके 'स्त्री नदीवत्' । तथा हेमे 'वेयुरोऽस्त्रियाः' इति ॥ पूर्वम्—
'व्योर्धातोः०' 'वेयुवः' इति । अनेन एकत्र अडागमः । 'स्वरहीनं०' 'ए ऐ ऐ' । अन्यत्र
'योर्धातो०' 'स्वरहीनं०' ॥ पष्ठीपञ्चम्योरेकत्रचने । एकत्र 'वेयुवः' इति अडागमः ।
'व्योर्धातो०' 'स्वरहीनं०' 'सर्वणं दीर्घः०' 'स्रोर्वि०' ॥ पष्ठे पञ्चमीपष्ठयोरेकत्रचने 'व्यो-
र्धातोः०' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ पष्ठीसप्तम्योर्द्विवचने । 'व्योर्धातो०' इत्यनेन इय् । 'स्वर-
हीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ पष्ठीवद्वचने श्रयादीनां श्रीधीभीभूप्रभृतीनामामः पष्ठीवद्वचनस्य वा
नुद्वक्कव्यः । अनेन न् । 'ज्जर्णो०' अन्यत्र इय् । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ सप्तम्ये-
कवचने रूपद्वयम् । एकत्र 'स्त्रिया योः' इति डेराम् । 'योर्धातो०' इति इय् 'यदादेशस्त-
द्वद्वतीति 'वेयुवः' इत्यडागमः 'स्वरहीनं०' 'सर्वणं०' । अन्यत्र 'व्योर्धातो०' 'स्वरहीनं०' ।
ननु अडागमाभावेऽपि डेराम् कथं न भवतीत्याह—अडागमाभावे आमोऽप्यभासः । यत्र
प्रयोगे अडागमो न तत्र आमोऽप्यभासः । डेराम् न भवतीत्यर्थः । शेषं वण्टयम् ॥ धातु-
त्वाद्देशलोपो न किंतु 'स्रोर्वि०' हे श्रीः । द्वित्ये बहुत्वे 'व्योर्धातो०' इति इय् । एनं धीः श्रीभी-
प्रभृतयोऽपि स्त्रीलिङ्गा अनीयन्ताः ईप्प्रत्ययरहिताः शब्दाः साध्याः ॥ सुश्रीमुधीसेनानीपा-
मण्यादयः पुंलिङ्गवत् । 'वेयुवः' इत्यत्र 'नित्यं स्त्रियाम्' इत्युक्तत्वात् स्त्रीवाचकत्वेऽपि सुश्रिये
सुधिषे इत्यादौ न विकल्पः ॥

एवं भूशब्दो भूशब्दश्च ॥ वधूजम्ब्यादीनां तु नदीवद्रूपं ज्ञेयम् । वधूः ।
वध्वौ । वध्वः । हेवधु । हेवध्वौ । हेवध्वः । शेषं नदीवत् ॥ एवं जम्बूः ज-
म्ब्वौ जम्ब्वः । हेजम्बु इत्यादि ॥

एवम् ऊकारान्तो भूशब्दः । भूः 'स्रोर्वि०' भुवौ भुवः । 'व्योर्धातो०' ॥ भूशब्दस्य तु
'भ्रमु चलने' । औणादिको इप्रत्ययः । ङकारटिलोपार्थः । भ्रमति चलतीति भ्रूः इति अकि-
यन्तत्वात् अघातुत्वाच्च 'व्योर्धातो०' इति न भवति, किंतु 'स्त्रीभुवोः' इति सूत्रेण उपादेशः ।
भूः भुवौ भुवः भुवं भुवौ भुवः । भुवा भूभ्यां भूभिः । 'वेयुवः' 'स्त्रीभुवोः' भुवै भुवे
भूभ्या भूभ्यः । भुवाः भुवः भूभ्यां भूभ्यः । भुवाः भुवः भुवोः भुवा भूणां । भुवा भुवि
भुवोः भ्रू । इयुयन्तादौ न ह्रस्वता । हे भूः । यद्वा धौ परे तु सुभ्रूजः स्त्रीवदिति
केचित् । तेन ह्रस्वः—हे सुभ्रु ॥ भूशब्दस्य धौ वा ह्रस्वता । तेन सुभ्रूः ॥ वधूजम्बूध्वशू-
शब्दादीनां नदीशब्दवत्प्रक्रिया । परं सिविषये 'स्रोर्विसर्गः' वधूः । वध्वौ वध्वः 'वध्वम्' ॥
वधू 'अमृशसोरस' 'मोऽनुस्वारः' ॥ वध्वौ वधूः । वध्वा वधूभ्यां वधूभिः । 'क्षितामद्'
वध्वै । वध्वाः । 'स्त्रियां योः' 'क्षितामद्' 'वध्वम्' वध्वाम् । हे वधु ॥ एवं वधू-वध्व-जम्बू-

कण्डू-कच्छू-यवागू-विधीपू-कद्रू-चधू-कर्कन्धू-करभोरू-प्रभृतयः ॥ स्वयंभूप्रसुखाः
पुंवत् ॥

ऋकारान्तो मातृशब्दस्तस्य पितृवत्प्रक्रिया । 'सैरा' । माता मातरौ मातरः ।
'धेरर्' हेमातः हेमातरौ हेमातरः । मातरम् मातरौ । स्त्रीलिङ्गत्वाच्छसि नत्वा-
भावो विशेषः । शसीति दीर्घत्वम् । मातृः । इत्यादि ॥ स्वसृशब्दस्य कर्तृश-
ब्दवत्प्रक्रिया, स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वाभावो विशेषः । [स्वसा स्वसारौ स्वसारः । स्व-
सारम् स्वसारौ । शसि स्वसृः । हेखसः हेखसारौ हेखसारः ॥]

ऋकारान्तो मातृशब्दस्तस्य पितृशब्दवत्प्रक्रिया । 'अर् पञ्चसु' इत्यर् न वरम् । शसि
दीर्घ एव भवति । पर स्त्रीलिङ्गत्वात् 'सो नः पुंसः' इति नत्वं न भवति । धौ 'धेरर्' ॥ एवं
दुहितृयाचननान्द्रशब्दाः । स्वसृशब्दस्तु कर्तृशब्दवत् । 'स्तुरार्' 'सैरा' । शसि स्त्रीलिङ्ग-
त्वान्नत्वाभावः 'सो नः पुंसः' इति न भवति इति विशेषः । स्वसृः । वृतीयादौ 'ऋरम्'
'स्वरहीनं' ॥ एवं पितृशब्दस्तु मातृशब्दवत् ॥

रैशब्दस्य सुरैशब्दवत्प्रक्रिया । राः रायौ रायः । हेराः ॥ गोशब्दस्तु पूर्ववत् ॥

नौशब्दस्य ग्लौशब्दवत्प्रक्रिया । नौः नावौ नावः । हेनौः हेनावौ हेनावः ।
इति स्वरान्तस्त्रीलिङ्गप्रक्रिया ॥ ७ ॥

रैशब्दः सुरैशब्दवत् । राः । 'रै स्मि' रायौ रायः इत्यादि । रैशब्दः पुंस्त्रीलिङ्गे वर्तते ।
तथा अमरकोपे 'अर्थरैविभवा अंभि' इति पुलिङ्गे एव उक्तः । अत्र तु स्त्रीलिङ्गे एव उक्त-
स्तच्चिन्त्यम् ॥

गोशब्दः पुंवत् । 'ओरौ' गौः गावौ गावः । 'आमृशसि' गाम् गावौ गाः । गवा गोभ्यां
गोमिः इत्यादि । अत्रापि गोशब्दो दशार्थवाची । एवं योशब्दोपि ॥ नौशब्दो ग्लौशब्दवत् ।
नौः नावौ नावः । इति स्वरान्तस्त्रीलिङ्गसाधनम् ॥

स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः ८

अथ स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः प्रदर्श्यन्ते ॥ तत्राकारान्तः कुलशब्दः । तस्य
प्रथमाद्वितीयैकवचने ॥ अतोऽम् ॥ अतः अम् । अकारान्तान्नपुंसकलिङ्गा-
त्परयोः स्वमोरम् भवत्यधौ । अधो ग्रहणं लुग्व्यावृत्त्यर्थम् । 'अमृशसोरस'
कुलम् ॥

अथ स्वरान्तनपुंसकलिङ्गसाधनम् ॥ तत्र अकारान्तः कुलशब्दः । तस्य प्रथमाद्वितीयै-
कवचने सूत्रम्—'अतोऽम्' ॥ अतः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं' । अम् प्रथमैकवच-
नान्तम् । 'हसेपः से०' मध्ये 'अतोऽप्युः' 'उ ओ' 'एदोतोतः' ॥ अकारान्तान्नपुंसकलि-
ङ्गात्परयोः स्वमोः सि अम् इत्येतयोरम् भवति । अधौ धेरम् न भवतीत्यर्थः । ननु स्वमोर्मे

क्रियतां, किम् अम् इत्यकारमहणेन । सत्ताम् । अजरसमित्यादिसाधनार्थम् ॥ अमोऽम्करणे हेतुमाह—अमो ग्रहणं लुब्ध्यावृत्त्यर्थं अमस्थाने पुनर्यद् अम्करणं तन् 'नपुंसकात्स्वमो-
र्लुक्' इति सूत्रनिषेधार्थम् । अयमर्थः—अकारात्परयोः स्वमोर्लुक् न भवतीति भावः ।
अनेन स्वमोरम् 'अमशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' ॥

ईमौ ॥ नपुंसकलिङ्गात्पर औ ईकारमापद्यते । अ इ ए । कुले ॥

प्रथमाद्वितीययोर्द्विवचने सूत्रम्—'ईमौ' ई द्वितीयैकवचनान्तम् । 'अमशसोरस्य' । औ
प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'स्वरहीनं' । नपुंसकलिङ्गात्पर औ ईकारमापद्यते ।
दीर्घ ईकारस्तु वारिणी दधिनी इत्यादिरूपसिद्धयर्थम् । अनेन औस्थाने ईकारादेशः ।
'अ इ ए' ॥

जश्शसोः शिः ॥ नपुंसकलिङ्गात्परयोर्जश्शसोः शिर्भवति । शकारः सर्वा-
देशार्थः ॥ गुरुः शिच सर्वस्य वक्तव्यः ॥ पष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यापवादः ॥

सूत्रम्—'जश्शसोः शिः' ॥ जस् च शस् च जश्शसौ तयोर्जश्शसोः पष्ठीद्विवचनम् ।
'स्वरहीनं' 'सोर्वि०' । शिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्वि०' । नपुंसकलिङ्गात्परयोर्जश्शसोः
शिर्भवति । शिरिति शकारः सर्वादेशार्थः । तेन सर्वस्य जसः शसश्च ईर्भवति न त्वन्तस्य ।
तमेवाह—गुरुः शिचेति शकार इयस्य स शिदादेशः । गुरुः शिच सर्वस्य वक्तव्यः । गुरु-
रनेकाक्षरः 'त्रैर्यद्' इत्यादिकः । तथा शकारेण य आदेशः स सर्वस्यादेशिनः स्थाने भवति
न त्वन्तस्य । अनेन जश्शसोः शिः । इ० ॥

नुमयमः ॥ नुम् अयमः । नपुंसकस्य नुमागमो भवति शौ परे । यमप्रत्या-
हारान्तस्य न भवति ॥ मिदन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः ॥ उकार उच्चार-
णार्थः । मकारः स्थाननियमार्थः ॥ नोपधायाः ॥ नः उपधायाः । नान्त-
स्योपधाया दीर्घो भवति शौ परे, धिवर्जितेषु पञ्चसु परेषु, नामि च । कु-
लानि । पुनरपि । कुलम् । कुले । कुलानि । शेषं देववत् । कुलेन । कुला-
भ्याम् । कुलैः । कुलाय । कुलाभ्याम् । कुलेभ्यः । कुलात् । कुलाभ्याम् ।
कुलेभ्यः । कुलस्य । कुलयोः । कुलानाम् । कुले । कुलयोः । कुलेषु । हेकुल ।
हेकुले । हेकुलानि ॥ एवं मूलफलपत्रपुष्पकुण्डकुडुम्बादयः ॥

सूत्रम्—'नुमयमः' नुम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हनेपः०' न यम् अयम् तस्य अयमः
षष्ठ्यैकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'सोर्विसर्गः' ॥ नपुंसकस्य नुमागमो भवति शौ परे । यम-
प्रत्याहारोऽन्ते यस्य शब्दस्य तस्य नुमागमो न भवति । यथा अहानि चत्वारि इत्यादौ ॥
मिन् मकारेत् प्रत्ययः आगमश्च अन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः । उकार उच्चारणार्थः । अनेन
नुमागमः । सूत्रम् । 'नोपधायाः' नस्योपधा नोपधा तस्या नोपधायाः षष्ठ्यैकवचनान्तम् ।

१ नोपधाया इत्यत्र 'छन्दसि तु भवती'ति नियमात्तपि । 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ती'ति वचनात् । क्वि-
दुपलभ्यमानोऽपपाठः टीकाविरुद्धात् ॥

‘ङित्तां यट्’ ‘सवर्णे दी०’ ‘स्रोर्वि०’ । नान्तस्य शब्दस्य उपधाया ‘अन्यात्पूर्वं उपधा’ इति संज्ञासंधिकथितलक्षणया दीर्घो भवति नपुंसके शौ परे, पुंलिङ्गे धिवर्जितेषु पञ्चसु वचनेषु, नामि च नुट्सहिते आमि परे च । यथा पञ्चानाम् । अनेन उपधाया दीर्घः ॥ धौ ‘समानाद्धेलोपः०’ । हे कुल । द्विवचने ‘ईमौ’ ‘अ इ ए’ हे कुले । बहुवचने । ‘जश्शसोः शिः’ ‘नुमयमः’ ‘नोपधायाः’ हे कुलानि । शेषं देवशब्दवत् । एवं मूलफलपत्रपुष्पकुण्डकुटुम्बज्ञानधनवनरत्नादयः शब्दाः साध्याः ॥

१ श्त्वन्यादेः ॥ श्नु अन्यादेः । अन्यादेर्गणात्परयोः स्यमोः श्नुर्भवति । श-
कारः सर्वादेशार्थः । उकार उच्चारणार्थः । वावसाने इति पक्षे दत्वमपि भ-
वति । अन्यत् अन्यद् । अन्ये । अन्यानि । पुनरप्येवम् । शेषं सर्ववत् ॥
अन्यतरत्-अन्यतरद् । अन्यतरे । अन्यतराणि । इतरत्-इतरद् । इतरे । इत-
राणि ॥ कतरत्-कतरद् । कतरे । कतराणि ॥ कतमत-कतमद् । कतमे । कत-
मानि । शेषं सर्ववद्गुपम् ॥ [प्रथमादयः कुलवत् ॥ प्रथमं प्रथमे प्रथमानि]

सर्वादयोऽपि नपुंसकलिङ्गे प्रथमायां द्वितीयायां च कुलशब्दवत् । सर्वं सर्वे सर्वाणि ।
तृतीयादौ पुंलिङ्गवत् ॥ परमन्यादीनां प्रथमाद्वितीयैकत्वे विशेषः ॥ सूत्रम्—‘श्त्वन्यादेः’ ॥
श्नु प्रथमैकवचनान्तम् । साङ्केतिकम् । अन्य आदिर्यस्यासौ अन्यादिस्तस्मान् पञ्चम्येकव-
चनम् । ‘ङिति’ ‘ङस्य’ इत्यकारलोपः । ‘स्रोर्वि०’ ‘उ वम्’ ‘स्वरहीनं०’ ॥ अन्यादेः—अन्य
अन्यतर इतर कतर कतम इत्याद्यन्यादेर्गणान्नपुंसकलिङ्गे वर्तमानात्परयोः स्यमोः श्नु
इत्यादेशः भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । ‘शुरुः शिञ्च सर्वस्य वक्तव्यः’ इति न्यायात् ।
उकार उच्चारणार्थः । अनेन सेः स्थाने अमृथाने च त् इत्यादेशः । द्वित्वबहुत्वयोः कुल-
शब्दवत् । तृतीयादौ सर्वादिवत् । एवमन्यतरत् इतरत् कतरत् कतमत एतेऽपि शब्दाः
साध्याः ॥ ‘जराया जरस् वा’ इति वा जरस् । नास्ति जरा यस्य तत् अजरम् अजरसम्
अजरे अजरसी अजराणि अजरांसि । शेषं पुंवत् ॥ अत्र यद्यपि क्रमेण पूर्वमाकारान्तः
सोमपाशब्दस्तदमे इकारान्ता अस्थिदधिसक्थिवारिशब्दाः, तद्वदेव उकारान्ता मध्वाद्यः,
तदमे ईकारान्ता ग्रामण्यादयः तद्वदेव उकारान्ता यवत्वादयः, तदमे ऋकारान्ताः कर्दममु-
खाः तदमे ऐकारान्तो रैशब्दः इति क्रमो युज्यते, परन्तु केपुचित्युल्लेखे क्रमवैपरीत्येन
लिखितानि सन्ति ॥

इकारान्तोऽस्थिशब्दः ॥ नपुंसकात्स्यमोल्लेखः ॥ नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमो-
र्लुग्भवति । अस्ति ॥

इकारान्तो नपुंसकलिङ्गोऽस्थिशब्दः । स्यमोर्विषये सूत्रम्—‘नपुंसकात्स्यमोल्लेखः’ ॥ नपुंसकात्
पञ्चम्येकवचनम् । ‘ङसिरत्’ ‘सवर्णे दी०’ । सिञ्च अम् च स्यमौ तयोः स्यमोः पृष्ठीद्विवच-

१ सर्वादीनामकारान्तानामन्यादिपदशब्दव्यतिरिक्तानां प्रथमाद्वितीययोः कुलशब्दप्रक्रिया । सर्वं सर्वे
सर्वाणि । पुनरप्येवम् । शेषं पूर्ववत् । सर्वेन सर्वाभ्याम् सर्वेः । सर्वम्ये सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः । सर्वेष्मात्
सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः । सर्वस्य सर्वयोः सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु । देवस्य देवस्ये देवस्येण ॥ सन्या-
दीनां पञ्चानां विशेषोऽस्ति अन्यत्र इति स्थिते इति पुस्तकान्तरे पाठः ॥

नान्तम् । 'खरहीनं०' । छुद् प्रथमैकवचनान्तम् । 'ह्रसेपः से०' 'नामिनो रः' अवर्णान्त-
वर्जान्नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लुग् भवति । अनेन स्यमोर्लुक् ॥

नामिनः खरे ॥ नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य तुमागमो भवति विभक्तिसखरे परे ।

ईमौ । अस्थिनी । अस्थिनि । पुनरप्येवम् ॥ च्यूणां नपुंसके घौ वा गुणो

वक्तव्यः ॥ इक्ष उश्च ऋश्च तेषां च्यूणाम् । उक्तं हि ।

संयोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।

माध्यन्दिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥ १ ॥

हे अस्ते-हेअस्थि ॥

घौ विशेषमाह—'च्यूणां घौ गुणो वा' इक्ष उश्च ऋश्च त्वरः तेषां च्यूणाम् । इकारउका-
रककाराणां स्थाने नपुंसकलिङ्गविषये घौ वा गुणो वक्तव्यः । 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' इति
धिलोपे विहिते इकारस्य एकारो गुणः । देशवदस्य प्राक्प्रयोगः । अत्र शिष्टसंमतिमाह—
उक्तं च वृद्धैः । संयोधने० इति । तु इत्यवधारणे । माध्यन्दिनिराचार्यः उशनसः उशनस-
वदस्य संयोधने आमन्त्रणे त्रिरूपं रूपत्रयं वष्टि अभिलपति वाञ्छति वा कथयति । किं तत्
त्रिरूपं सान्तं सकारान्तं यथा उशनस् । 'ह्रसेपः०' 'स्योर्विसर्गः' हे उशनसः । तथा नान्तं
नकारान्तम् हे उशनन् । तथा अदन्तमकारान्तं हे उशन इति । तु पुनः इगन्ते इकारोका-
रककारान्ते नपुंसके धिविषये विकल्पेन गुणं कथयति । यतः प्रक्रियाकौमुद्याम्—इ ण्
अलक् एते इकसंज्ञकाः । यथा हे अस्थि हे अस्ते । हे वारि हे वारे । हे मधो हे मधु । हे कर्तु
हे कर्तः । कथंभूतो माध्यन्दिनिः । व्याघ्रपदां व्याघ्रपदगोत्रीयविप्राणां मध्ये वरिष्ठो गरिष्ठः
श्रेष्ठः ॥ प्रथमाद्वितीययोर्द्विवचने । 'ईमौ' इति औस्थाने ई ॥ सूत्रम्—'नामिनः खरे' ॥
नामिनः पष्ठ्यैकवचनान्तम् । 'खरहीनं०' 'स्योर्विसर्गः' । खरे सप्तम्यैकवचनान्तम् । 'अ इ
ए' ॥ नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य तुमागमो भवति खरे परे । अत्र विभक्तिसंबन्धेव खरो
प्राह्यः । तेन दधि आनयेत्यत्र न नुम् । अनेन तुमागमः । 'खरहीनं०' ॥ बहुत्वे छुल्यत् ।
दीर्घत्वे इकारस्य ईकारः । वृतीयादौ हसादावविशेषः ॥

अच्चास्त्रां शसादौ ॥ अत् चेत्यव्ययम् । अस्त्रां अस्थ्यादीनां टादौ तुमागमो
भवति, पूर्वस्य इकारस्य चाकारादेशो भवति शसादौ खरे परे ॥ शस् आदि-
र्यस्य सः शसादिः टादिः । शसादावित्यतदुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । यथा
चित्रगुर्वहुधनः ॥

खरादौ सूत्रम्—'अच्चास्त्रां टादौ' ॥ अत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'ह्रसेपः०' । च प्रथमैकव-
चनान्तम् । 'अव्यया०' 'स्योः शुभिः शुः' 'खरहीनं०' । अस्त्रां पष्ठीवहुवचनान्तम् । 'अ-
च्चास्त्रां०' इति तुमागमः । इकारस्य अकारः । 'अहोपः खरे' 'खरहीनं०' मध्ये 'सर्वर्गे
दो०' ॥ टा आदिर्यस्यासौ टादिसस्मिन् सप्तम्यैकवचनान्तम् । 'देरो डित्' टिलोपः । 'खर-
हीनं०' ॥ कचित्तु शसादाविति पाठः । तत्र शम् आदिर्यस्य स शसादिः अर्थान् टादिः । यद्वा
गौणत्वेऽपि प्रियास्त्रः शुनकान् प्रियदन्त्रश्च पुरुषान् इत्यादिप्रयोगसिद्धार्थं गतोऽपि ग्रहणं
युक्तम् । अस्थ्यादीनाम् अक्षिदधिसक्थिअक्षिशब्दादीनां टादौ खरे परे तुमागमो भवति ।

इकारस्य च अकारः । अनेन स्वरादौ सर्वत्र तुम् इकारस्य च अकारः । 'नामिनः स्वरे' इत्यनेनैव चेन्नम् क्रियते तदा इकाराभावे जाते 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः' इति तुम्लोपः स्यात् । अतः 'अन्नास्थाम्' इति तुम्लोपः पुनरुक्त्ये न ॥

अलोपः स्वरेऽम्बयुक्ताच्छसादौ ॥ नान्तस्योपधाया अकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । मकारवकारान्तसंयोगादुत्तरस्य न भवति । अस्थ्वा अस्थिभ्याम् अस्थिभिः । अस्थ्रे अस्थिभ्याम् अस्थिभ्यः । अस्थ्रः अस्थिभ्याम् अस्थिभ्यः । अस्थ्रः अस्थ्रोः अस्थ्राम् ॥

सूत्रम्—'अलोपः स्वरे' ॥ अतः अकारस्य लोपः अलोपः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्वि०' । स्वरे सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' । अम्बयुक्तात् । मृच वक्ष् म्वौ ताभ्यां युक्तः संयोगः म्वयुक्तः न म्वयुक्तः अम्बयुक्तः तस्मात् । 'डसिरत्' पश्चात् 'एदोऽतोऽतः' शस् आदिर्यस्य स शसादिस्तस्मिन् शसादौ सप्तम्येकवचनान्तम् । 'डेरौ डित्' 'चपाच्छसः' सूत्रं सिद्धम् ॥ अत्र तु टादौ स्वरे परे एव अकारस्य लोपो भवति । शस्प्रहणं तु प्रियास्थः शुनकान् पश्य तथा राज्ञः इत्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थम् । नान्तस्य नकारान्तस्योपधाया उपधाभूतस्य अकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे मकारस्य वकारस्य संयोगादुत्तरस्य लोपो न भवति । यथा आत्मनः आत्मना । यज्वनः यज्वना । अनेन स्वरादौ अकारलोपः । 'स्वर्हीनं०' । तथा अस्थ्वा अस्थिभ्याम् अस्थिभिः । अस्थ्रे ॥

वेङ्योः ॥ वेत्यव्ययम् । नान्तस्योपधाया ईङ्योः परयोर्वा अकारस्य लोपो भवति ॥ अस्थि अस्थनि अस्थ्रोः अस्थिषु ॥ एवं दधिसक्थिक्षिप्रभृतयः शब्दाः ॥

डौ अलोपे विशेषमाह—'वेङ्योः' वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । ईच डिश्च ईङी तयोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । 'इ यं स्वरे' 'स्वर्हीनं०' पश्चात् । 'अ इ ए' ॥ नान्तस्य नकारान्तशब्दस्य ई इति औस्थाने जाते ईकारे परे डौ च सप्तम्येकवचने परे वा अकारस्य लोपो भवति । ईकारे परे तु अहि अहनि इत्यादौ ज्ञेयम् । डौ परे अनेन वा अलोपः । अस्थि अस्थनि एवं दधिसक्थिक्षिशब्दाः । दधि दधीनी दधीनि । दध्ना दधिभ्यां दधिभिः । दध्नि दधनि ॥ एवं सक्थिशब्दः ऊरुवाची । सक्थि सक्थिनी सक्थीनि ॥ अक्षिशब्दो नेत्रवाची । अक्षि अक्षिणी अक्षीणि । अक्ष्णा अक्षिभ्याम् इत्यादि ।

नपुंसकस्य ॥ नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति स्वरादौ ॥ 'नामिनः स्वरे' इति तुमागमः । ग्रामणि ग्रामिणी ग्रामणीनि । पुनरप्येवम् ॥

एक एव हि यः शब्दस्त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते ।

एकमेवार्थमाख्याति उक्तपुंस्कं तदुच्यते ॥ १ ॥

१ अम्बयुक्ताच्छसादित्यत्र तद्वृत्तविज्ञाने बहुव्रीहिः । लम्बवर्ण इतिवत् । अतः शसोऽपि दरगम् ॥

२ यस्मिन्निमुपादाय पुंलिङ्गशब्दः प्रवर्तते । नपुंसके तदेव स्यादुक्तपुंस्कं तदुच्यते । पीलशब्दः कालं पील पीलने न ह्य पीलये ॥ वृक्षे निमित्तं पीलत्वं तस्मात् तत्काले पुनः ॥

टादायुक्तपुंस्कं पुंवद्वा ॥ उक्तपुंस्कं नाम्यन्तं नपुंसकलिङ्गं टादौ स्वरे परे पुंवद्वा भवति ॥ ग्रामण्या-ग्रामणिना ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभिः । ग्रामण्ये-ग्रामणिने ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभ्यः । ग्रामण्यः-ग्रामणिनः ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभ्यः । ग्रामण्यः-ग्रामणिनः ग्रामण्योः-ग्रामणिनोः ग्रामण्याम् । नुम-न्तस्यामि दीर्घः । ग्रामणीनाम् । ग्रामण्याम्-ग्रामणिनि ग्रामण्योः-ग्रामणिनोः ग्रामणिषु । हेग्रामणे हेग्रामणि हेग्रामणिनी हेग्रामणीनि ॥

ईकारान्तो ग्रामणीशब्दः । सूत्रम्—‘नपुंसकस्य’ ॥ नपुंसकशब्दस्य पष्ठपेकवचनान्तम् । ‘हस्य’ ॥ नपुंसकलिङ्गे वर्तमानस्य दीर्घस्वरान्तस्य शब्दस्य सर्वविभक्तिषु ह्रस्वो भवति । प्रथमाद्वितीयैकवचने अनेन सर्वत्र ह्रस्वः । ई इत्यस्य इ । ‘नपुंसकात् सप्तोर्द्ध’ ॥ प्रथमाद्वितीयाद्विवचने ह्रस्वः । ‘ईसौ’ ‘नामिनः स्वरे’ ‘स्वरहीनं’ ॥ प्रथमाद्वितीयावहुवचने ह्रस्वः । ‘नुमयमः’ ‘नोपधायाः’ ॥ वृतीयादौ ह्रस्वत्वे कृते ह्रसादावविशेषः । स्वरादौ तु विशेषः ॥ श्लोकः—एक० । यः कश्चित् एक एव शब्दः आप् प्रत्ययादिरहितः सन् त्रिषु लिङ्गेषु पुंस्त्रीनपुंसकेषु वर्तते एकमेव अर्थमाख्याति वक्ति तद्भाषितपुंसकमुच्यते । ततः किं कर्तव्यमित्याह—‘टादायुक्तपुंस्कं पुंवद्वा’ उक्तः पुमान् पुलिङ्गो येन तदुक्तपुंस्कम् । अर्ध-रूपाभ्यां तुल्याकारो यः शब्दः पुंसि नपुंसके वर्तमानः उक्तपुंस्कः तथावस्थितमपि निर्दिष्टपुलिङ्गमेवभूतं नाम्यन्तं नपुंसकं टादौ स्वरादौ विभक्तौ परतः पुंवद्वा भवति नपुंसक-लिङ्गे वा पुलिङ्गवत्स्यात् । अनेन वृतीयादौ वा ह्रस्वः । ह्रस्वाभावे सेनानीशब्दवत्—‘व्यो वा’ इति यकारः । ह्रस्वत्वे—‘नामिनः स्वरे’ इति तुमागमः । ग्रामण्या ग्रामणिना ग्राम-णिभ्यां ग्रामणिभिः । ग्रामण्ये ग्रामणिने ग्रामण्याम् । आमि पुंवद्वाथे नुडागमस्य नित्य-त्वाद्भुटि कृते ‘नामि’ इति दीर्घः । नपुंसकपक्षे ‘नामिनः स्वरे’ इति नुमि कृते ‘नुडामः’ इति सूत्रेण नुटोऽभावे ‘नामि०’ इति दीर्घत्वं न । तेन नुमन्तस्यापि दीर्घः । पञ्चद्वयेऽपि ग्रामणीनामित्येव रूपसिद्धिः । परं ‘नुडामः’ इति नुटो नित्यत्वात् ‘नामिनः स्वरे’ इति न भवति । ततो ‘नुमन्तस्यामि दीर्घः’ इति व्यर्थमेव पुनश्चिन्त्यम् । उक्तं च हेमव्याकरणे—‘अ-नाम् स्वरे नोऽन्तः’ । ग्रामण्यां ग्रामणिनि ग्रामण्योः ग्रामणिनोः ग्रामणिषु । एवं सुश्रि कुलम् । तेन सुश्रिणा सुश्रिया सुश्रिणे सुश्रिये । एवं षट्पदे षट्पदे इत्यादि । सेनानिसुधि-यवहुप्रसूताः ॥

सोमपं कुलं । सोमपे सोमपानि । पुनरप्येवम् । सोमपेन सोमपाभ्याम् सो-मपैः इत्यादि । हे सोमप ॥

आकारान्तः सोमपाशब्दस्तस्य ‘नपुंसकस्य’ इति सूत्रेण ह्रस्वे कृते ‘टेन’ ‘अ इ ए’ सोम-पेन सोमपाभ्यां सोमपैः । ‘अङ्गि’ ‘रभ्यः’ सोमपाय सोमपाभ्यां सोमपेभ्यः । सोमपस्य सोमपयोः सोमपाताम् । सोमपे सोमपयोः सोमपेषु । ‘संवोधने नपुंसकस्य’ इति ह्रस्वे कृते कुलशब्दवत् । ‘समानाद्विर्लोपो’ सोमपाशब्दस्य उक्तपुंस्कत्वेऽपि नाम्यन्तत्वाभावात् वृतीयादौ स्वरादौ वा पुंवद्रूपाणि न भवन्ति ॥

इकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वारिशब्दः । वारि वारिणी वारीणि । पुनरप्येवम् । वारिणा वारिभ्याम् वारिभिः । वारिणे वारिभ्याम् वारिभ्यः । वारिणः वारिभ्यां वारिभ्यः । वारिणः वारिणोः वारीणाम् । वारिणि वारिणोः वारिषु । हेवारे-हेवारि हेवारिणी हेवारीणि ॥

इकारान्तो वारिशब्दः । प्रथमाद्वितीययोः अस्थिशब्दवत् । वारि वारिणी वारीणि । तृतीयादौ 'नामिनः स्वरे' इति नुमागमः । 'ऋर्नोणो' 'स्वरहीनो' वारिणा वारिभ्यां वारिभिः । वारिणे वारिभ्यां वारिभ्यः । वारिणः वारिभ्यां वारिभ्यः । वारिणः वारिणोः । आदि नुमागमः 'नाभि' इति दीर्घः । वारीणां । वारिणि वारिणोः वारिषु । संबोधने । 'प्यूणां नपुंसके धौ' हे वारि हे वारे इत्यादि शेषं सुगमम् ॥

उकारान्तो मधुशब्दः । तस्यापि खरादौ 'नामिनः स्वरे' इत्यादि नुमागमः ॥ मधु मधुनी मधूनि । पुनरप्येवम् । हेमधो हेमधु इत्यादि ॥

उकारान्तो मधुशब्दः । स च चैत्रमासवाची वसन्तवाची मधुदैत्यवाची च पुंलिङ्गे भवति । क्षौद्रमद्यमकरन्दवाची तु नपुंसकलिङ्गे भवति । अत एवार्थभेदादुक्तपुंस्कर्त्तृ न, किंतु तस्य वारिशब्दवत्साधना ॥ एवम् उकारान्तो वस्तुशब्दः । वस्तु वस्तुनी वस्तूनि । एवं वास्तु वास्तुनी वास्तूनि । अम्बु अम्बुनी अम्बूनि । सातु सातुनी सातूनि । इत्यादि ॥

ऋकारान्तः कर्तृशब्दः । कर्तृ कर्तृणी कर्तृणि । पुनरप्येवम् । हेकर्तः-हेकर्तृ-हेकर्तृणी हेकर्तृणि । कर्त्रा-कर्तृणा इत्यादि ॥

कर्तृशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोः अस्थिशब्दवत् । कर्तृ कर्तृणी कर्तृणि । तृतीयादौ खरादौ उक्तपुंस्कर्त्तृत्वात् रूपद्वयम् तत्रैकत्र पुंवत् । तत्र 'ऋ रम्' अन्यत्र 'नामिनः स्वरे' इति नुमागमः । कर्तृणा कर्त्रा । कर्तृणे कर्त्रे । कर्तृणः कर्तुः । कर्तृणि कर्तरि । धौ वा गुणः अर् । हेकर्तः हेकर्तृ । शेषं कण्ठ्यम् ॥

ह्रस्वादेशे संध्यक्षराणामिकारोकारौ च वक्तव्यौ ॥ सुष्ठु रायो यस्य तत् । सुरि सुरिणी सुरीणि । पुनरप्येवम् । सुरिणा-सुराया । हेसुरे-हेसुरि हेसुरिणी हेसुरीणि ॥ ऐकारान्तो नपुंसकलिङ्गः अतिरिशब्दः । रायमतिक्रान्तमतिरि कुलम् इति विग्रहे । ह्रस्वादेशे संध्यक्षराणामिदृत्वा इति ह्रस्वत्वम् । वारिवत्प्रक्रिया । अतिरि अतिरिणी अतिरीणि । पुनरप्येवम् । अतिराया-अतिरिणा अतिराभ्याम् अतिराभिः इत्यादि ॥ उकारान्तो नपुंसकलिङ्ग उपगुशब्दः । उपगता गावो यस्येति उपगु उपगुनी उपगूनि । पुनस्तद्वत् । तृतीयादौ स्वरे विकल्पः । उपगवा-उपगुना इत्यादि अतिरिवत् ॥ औकारान्तो अतिनीशब्दः । अतिनु अतिनुनी अतिनूनि इत्यादि ॥

ऐकारान्तः सुरैशब्दः । 'नपुंसकस्य' इति ह्रस्वे कृते वारिशब्दवत् । ह्रस्वादेशे संध्यक्षराणामिकारोकारौ वक्तव्यौ । सुष्ठु राः धनं यस्य तत् । सुरि सुरिणी सुरीणि । सुरिणा

हसान्ताः पुंलिङ्गाः ९]

चन्द्रकीर्तिव्याख्यासहितम् ।

सुराया सुराभ्यां सुराभिः इत्यादि । एवं सुष्टु नौर्यस्य तत् सुगु सुनुनी सुनूनि । सुगुना-
सुनावा सुगुने सुनावे इत्यादि ॥

शोभना द्यौर्यस्य तत् सुद्यु सुद्युनी सुद्यूनि । हेसुद्यो-हेसुद्यु हेसुद्युनी हेसुद्यूनि ।
सुद्युना-सुद्यवा । इत्यादि सर्वमुन्नेयम् ॥ इति स्वरान्तनपुंसकलिङ्गप्रक्रिया ॥
ओकारान्त उपगोशब्दः । ओकारान्त उपनौशब्दः । इति स्वरान्तनपुंसकलिङ्गसाधनम् ॥

हसान्ताः पुंलिङ्गाः ९

अथ हसान्ताः पुंलिङ्गाः प्रदर्श्यन्ते । तत्र हकारान्तः अनडुहशब्दः । अनुडुह
सि इति स्थिते ॥ पञ्चस्वनडुह आमागमो वक्तव्यः शौ च ॥ सावन-
डुहः ॥ अनडुहशब्दस्य सौ परे नुमागमो भवति ॥ संयोगान्तस्य
लोपः ॥ संयोगान्तस्य लोपो भवति रसे पदान्ते च । हसेपः सेलोपः । तुम्बि-
धिसामर्थ्यादित्वाभावः । अनड्वान् अनड्वाहौ अनड्वाहः ॥ धावम् ॥ अनडुह-
शब्दस्य धौ परे अमागमो भवति । हेअनड्वन् हेअनड्वाहौ हेअनड्वाहः ॥
अनड्वाहम् अनड्वाहौ अनडुहः । अनडुहा ॥ वसां रसे ॥ वस् संस् ध्वंस्
अंस् अनडुह इत्येतेषां रसे पदान्ते च दत्वं भवति । अनडुह्याम् । अन-
डुद्भिः । अनडुहे । अनडुह्याम् । अनडुह्यः । अनडुहः । अनडुह्याम् । अन-
डुह्यः । अनडुहः । अनडुहोः । अनडुहाम् । अनडुहि । अनडुहोः । खसे
चपा झसानाम् । अनडुत्सु ॥

अथ हसान्तपुंलिङ्गसाधनं किञ्चिदुच्यते । तत्र प्रथमं हान्तान् दर्शयति—हकारान्तो-
ऽनडुहशब्दः । तस्य नामसंज्ञायां सत्यां स्यादयो विभक्तयो दीयन्ते । ततः । पञ्चस्वनडुह
आमागमो वक्तव्यः शौ च ॥ अनडुहशब्दस्य स्यादिषु पञ्चसु वचनेषु आमागमो भवति ॥
केचित्तु ‘अनडुहश्च’ इति सूत्रेण ‘चतुरनडुहोराम् शौ ष’ इति सूत्रेण वा आमागममि-
च्छन्ति । स्त्रीलिङ्गे च विकल्पेनामागममिच्छन्ति—अनड्वाही अनडुही इति ॥ अनेन
पञ्चसु आम् । ‘मिदन्त्यास्वरात्परौ वक्तव्यः’ इति डु अये आ । ‘ड वम्’ ‘स्वरहीनं’ ॥
सूत्रम् । ‘सावनडुहः’ सौ सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘डेरौ डित्’ टिलोपः ‘स्वरहीनं’ ॥
अनडुहः पष्ठयेकवचनान्तम् । ‘स्रोर्विं’ ० ‘औ आव्’ सिद्धम् । वृत्तिः कण्ठ्या । अनेन सौ
परे नुमागमः । इत्य पूर्वं न् । ‘हसेपः सेलोपः’ ॥ सूत्रम्—‘संयोगान्तस्य लोपः’ ॥ संयोगस्य
अन्तः संयोगान्तस्यस्य पष्ठयेकवचनम् ‘डस्’ । लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्विं’ ० ॥
संयोगाक्षरस्य योऽन्तः संयुक्तानामक्षराणां योऽन्त्यो वर्णस्य लोपो भवति रसे पदान्ते
च । चकारात् रकारादये संयोगान्तस्य लोपो न भवति ‘रात्स्य लोपः’ इति सलोपस्यैव
नियमात् कटचिकीर्ष इत्यादौ ‘अतः’ इति अलोपे रेफादये सकारस्य लोपो भवति परम्
ऊर्ज् इत्यत्र जकारलोपो न सस्यैव नियमान् । यथा ऊर्क् ऊर्गो ऊर्जो ऊर्जः । अनेन सौ परे
हकारस्य लोपः । अनड्वान् इति सिद्धम् । अत्र नुमविधानसार्ध्यादेय ‘वसां रसे’ इति

दत्वं न भवति । यद्वा कृतेऽपि दकारे संयोगान्तस्य लोपात् रूपभेदः । अनः शकटं वह-
तीति अनडान् वृषभः । 'अनसि वहेः किवनसो डश्च' इति किप् 'यजाम्' इति संप्रसा-
रणम् वक्ष्य उः ॥ स्वरहीनं 'स्वरहीनं' ॥ धौ सु । सूत्रम्—'धावम्' ॥ धौ सप्तम्येकवचनान्तम् । 'डेरौ डित्' टिलोपः । 'स्वरहीनं' । अम् प्रथमैकवचनम् 'हसेपः सेः' पश्चात्
'औ आव्' 'स्वरहीनम्' ॥ अनडुहृशब्दस्य धौ परे अमागमो भवति । आमोपवाद् ॥
अनेन अम् 'मिदन्त्यां' 'सावनडुहः' इति नुम् । 'हसेपः' 'संयोगान्तस्य लोपः' ॥ द्वित्व-
बहुत्वयोः—आमागमः । 'उ वम्' 'स्वरहीनं' ॥ द्वितीयादौ 'स्वरहीनं' ॥ हसादौ
सूत्रम्—'वसां रसे' वसां पष्ठीबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'मोऽनुस्वारः' । रसे सप्तम्येक-
वचनान्तम् । 'अ इ ए' सिद्धम् ॥ वसामिति बहुवचननिर्देशात् वसादयः । वस् इति
कस्प्रत्ययस्य वस् 'विदेर्वा वस्' इत्यपि वस् । संस् ध्वस् अवःपतने । अनडुहृशब्दो धृप-
भवाची । एतेषां रसे परे पदान्ते वा दत्वं भवति । 'पष्ठीनिर्दिष्टसादेशोन्यस्य भवति'
अनेन हस्य दः । भकारादौ 'स्वरहीनं' ॥ सुपि—'खसे चपा झसानाम्' वक्ष्य तः 'स्वर-
हीनं' ॥ सिद्धोऽनडुहृशब्दः ॥ संस्ध्वंसोस्तु सकारान्तावसरे । उखास्तत् उखास्तौ
उखास्तद्भ्याम् । एवं पर्णध्वत् ॥

गोदुहृशब्दस्य भेदः ॥ दादेर्धः ॥ दादेर्धातोर्हकारस्य घत्वं भवति धातोर्ज्ञेसे
परे नाग्नश्च रसे पदान्ते च ॥ गोदुच् स् इति स्थिते ॥

हकारान्तत्वेऽपि अनडुहृशब्दोपेक्षया गोदुहृशब्दस्य भेदः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । गां दो-
ग्धीति गोधुक् । 'डुहृ प्रपूर्णे' गोपूर्वः किप्रत्ययान्तः । सूत्रम्—'दादेर्धः' ॥ दः दकार आ-
दिर्धस्य स दादिस्तस्य दादेः पष्ठ्येकवचनान्तम् । 'डिति' 'डस्य' 'सोर्विं' 'नामिनो रः'
जलतुम्बिका ॥ घः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्विं' सिद्धम् । दादेरिति । दकारादेर्धा-
तोर्हकारस्य घत्वं भवति ज्ञसे परे नाग्नस्तद्विकारस्य रसे परे अथवा पदान्तविषये । अनेन
भकारादौ सुपि च हस्य घः ॥

आदिजवानां ज्ञभान्तस्य ज्ञभाः स्ध्वोः ॥ धातोर्ज्ञभान्तस्यादौ वर्तमा-
नानां जवानां ज्ञभा भवन्ति सकारे ध्वशब्दे च परे नाग्नश्च रसे पदान्ते च ॥

। सूत्रम्—'आदिजवानां ज्ञवान्तस्य ज्ञभाः स्ध्वोः' ॥ आदिजवानामादौ वर्तमाना जवा
आदिजवास्तेषाम् । पष्ठीबहुवचनान्तम् । 'नुडामः' 'नामि' 'स्वरहीनं' 'मोऽनुस्वारः' ।
ज्ञभा अन्ते यस्य स ज्ञभान्तस्तस्य पष्ठ्येकवचनान्तम् । 'डस्य' ज्ञभा प्रथमाबहुवचनान्तम् ।
'सवर्णे दीर्घः' 'सोर्विं' । स् च ध्व च स्ध्वौ तयोः स्ध्वोः सप्तमीद्विवचनान्तम् ।
'स्वरहीनं' 'सोर्विं' ॥ सिद्धं यत्तुःपदमिदम् ज्ञभान्तस्य धातोरादौ वर्तमानानां जवानां
ज्ञभा भवन्ति । जडद्वयानां क्रमेण द्वादशपञ्चमा भवन्ति सकारे ध्वे च परे आख्याते
आत्मनेपदे से ध्वे ध्वं संबन्धिनि परे, नाग्नश्च रसे पदान्ते च ॥ केचित्तु जभतीति जप्
जभो जभः इत्यादौ प्रयोगे जकारस्य झकारासंभवात् । 'आदिजवानां' 'ज्ञभान्तस्य' 'ज्ञभाः-
स्ध्वोः' इत्येवं सूत्रं पठन्ति ॥ अनेन यत्र रसप्रत्याहारस्तत्र दस्य धः ॥

मित्रद्रुहशब्दस्य भेदः ॥ द्रुहादीनां घत्वढत्वे वा ॥ द्रुह् सुह् लुह् लिह्
इत्येतेषां हकारस्य घत्वढत्वे वा भवतः धातोर्ज्ञेसे नाम्नश्च परे रसे पदान्ते
च । वावसाने । मित्रधुग्-मित्रधुक्-मित्रधुइ-मित्रधुद् मित्रद्रुहौ मित्रद्रुहः ।
हेमित्रधुग्-हेमित्रधुक्-हेमित्रधुइ-हेमित्रधुद् । मित्रद्रुहम् मित्रद्रुहौ मित्रद्रुहः ।
मित्रद्रुहा मित्रधुग्भ्याम्-मित्रधुइभ्याम् मित्रधुग्भिः-मित्रधुइभिः । मित्रधुद्सु-
मित्रधुद् इत्यादि ॥ एवं तच्चमुह्शब्दः । तच्चे मुह्यतीति तच्चमुक्-तच्चमुग्-
तच्चमुद्-तच्चमुइ तच्चमुहौ तच्चमुहः । हेतच्चमुक्-हेतच्चमुग्-हेतच्चमुइ-
हेतच्चमुद् । तच्चमुहम् तच्चमुहौ तच्चमुहः । इत्यादि ॥

हकारान्तानामपि द्रुहादीनां वाक्यान्तरेण विशेषमाह—द्रुहादीनां घत्वढत्वे वा ।
द्रुहादीनामिति द्रुह्मुह्लिह्लुह्नां रसे पदान्ते च घत्वं वा भवति विकल्पेन । घत्वे कृते
द्वितीयपक्षे ढत्वं भवति । द्रुह् जिघांसायाम्, सुह् वैचित्र्ये, लुह् उद्गिरणे, लिह् ग्रीतौ, णश्
अवर्शने एते द्रुहादयः । अत्र द्रुहो वकारादित्वात्प्राप्तस्य घत्वस्य विकल्पः । अन्येषां तु अप्रा-
प्तस्य विकल्प इत्यर्थः । मित्राय द्रुह्यतीति मित्रद्रुह् सर्वत्रापि प्रथमैकवचने रूपद्वये 'दादेर्धा-
तोर्घः' । रूपद्वये च 'हो ढः' इति ढः । 'आदि श्रवानाम्' इति सर्वत्र द्रुह्याने ध्रु । 'हसेपः
सेलोपः' 'वावसाने०' । घस्य यथासंख्यं कगौ । ढस्य च ढडौ । मित्रधुक् मित्रधुग् मित्रधुद्
मित्रधुइ । एवं सिविपये रूपचतुष्टयम् । मित्रद्रुहौ मित्रद्रुहः । भकारादौ सुपि च रूपद्वयम् ।

१ भारवाहशब्दस्य भेदः । हो ढः वावसाने, भारवाद् भारवाइ भारवाहौ भारवाहः । भारवाहम् भार-
वाहौ ॥ वाहो वो शसादी स्वर ॥ वाहः वः औ शसादी स्वर ॥ वाहो वकारस्योकारादेशो भवति शसादी
स्वरे परे । भारीहः । भारीहा भारवाइभ्याम् भारवाइभिः ॥ श्वेतवाह उक्थशासु पुरोडाश अवयवाजं ढस्
रते पदान्ते चेति वक्तव्यम् ॥ डित्वाहिलोपः । अतसोः सौ । श्वेतवाः श्वेतवाहौ श्वेतवाइः । श्वेतवाहम्
श्वेतवाहौ श्वेतवाइः । अत्र वाहो वो शसादी । स्वर ॥ चेति केचित् । श्वेतीहः श्वेतीहा श्वेतवाहा श्वेतवोभ्याम्
श्वेतवोभिः । श्वेतीहि-श्वेतवाहे श्वेतवोभ्याम् श्वेतवोभ्यः । श्वेतीहः-श्वेतवाहः-श्वेतवोभ्याम् श्वेतवोभ्यः । श्वेतीहः-
श्वेतवाहः श्वेतीहोः-श्वेतवाहोः श्वेतीहां-श्वेतवाहाम् । श्वेतीहि-श्वेतवाहि श्वेतीहोः-श्वेतवाहोः-श्वेतवः-श्वेतवस्तु ॥
अवयाः श्वेतवाः पुरोडाशैवे कृतदीर्घाः तंषुर्द्धौ निपात्यन्ते । 'अकारादुपपत्ता' इति केचित् । हे श्वेतवाः चेति
केचित् । हे श्वेतवः हे श्वेतवाहो हे श्वेतवाहः । श्वेतवासनं वहतीति श्वेतवा इति व्युत्पत्तिः ॥ उक्थशाः उक्थ-
शासौ उक्थशासः । उक्थशासम् उक्थशासौ उक्थशासः । उक्थशासा उक्थशोभ्याम् उक्थशोभिः । उक्थ-
शाते उक्थशोभ्याम् उक्थशोभ्यः । उक्थशा-सु उक्थशास्तु । हे उक्थशाः हे उक्थशाः हे उक्थशासौ हे उक्थ-
शासः । इत्यादि ॥ पुरोडाः पुरोडासौ पुरोडासः । पुरोडाशम् पुरोडाशौ पुरोडाशः । पुरोडाशा पुरोडोभ्याम्
पुरोडोभिः । पुरोडाशे पुरोडोभ्याम् पुरोडोभ्यः । पुरोड-सु पुरोडस्तु । हे पुरोडाः हे पुरोडाः हे पुरोडासौ हे पुरो-
डासः ॥ अवयाः अवयवाजौ अवयवाजः । अवयवाजं अवयवानो अवयवाजः । अवयवाजा अवयोभ्याम् अव-
योभिः । अवयवाजे अवयोभ्याम् अवयोभ्यः । अवयव-सु अवयवस्तु । हे अवयाः हे अवयवः हे अवयवाजौ हे अव-
यवाजः ॥ तुरासाहशब्दस्य भेदः । हो ढः ॥ सहः पः साडि ॥ सहः सकारस्य पकारादेशो भवति साडि सति ।
यावसाने तुरापाद्-तुरापाइ तुरासाहौ तुरासाहः । तुरासाहम् तुरासाहौ तुरासाहः । तुरासाहा तुरापाइभ्याम्
तुरापाइभिः । तुरासाहे तुरापाइभ्याम् तुरापाइभ्यः । इत्यादि । हे तुरापाह-हे तुरापाहः हे तुरापाहौ हे तुरापाहः ॥
अधिकः पाठः कश्चित् ॥

तत्रैतन्न घत्वे अन्यत्र दत्वे कृते 'आदिजगानां०' इति दृश्यत्र भू । भकारादी 'स्ये जताः' यस्य गः, यस्य डः । मित्रधुग्भ्यां मित्रधुद्भ्यां मित्रधुग्भिः मित्रधुद्भिः । सुवि—'गमे घपा०' इति घस्य कः । दम्भ च टः । घत्वे—'विनात्यः सः' 'कषमयोगे द्या' मित्रधुत्तु । दत्वे—'स्वरहीनं०' मित्रधुद्भ्यः । धी सित्त्वा ॥ एतत्तत्तमुद्गुप्रसिद्धाभिस्तुतेऽपि साध्याः । तत्त्वं प्रति मुगतीति तत्त्वमुद् । हान्ताना माधनमेतत् ॥ चकारवाराहान्ता भ्रममिच्छाः ॥

रेफान्तश्चतुर्दशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥ चतुराम् शी च ॥ चतुर्दशब्दस्यामागमो भवति धिर्जिनेषु पञ्चसु परेषु, शी च परे । चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः ॥ रः संख्यायाः ॥ रेफान्तसंख्यायाः परस्वामो नुदागमो भवति ॥ णत्वद्वित्वे । चतुर्णाम् ॥

रान्तमाह—रेफान्तश्चतुर्दशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । प्रथमापठवचने सूत्रम्—'चतुराम् शी च' ॥ चतुर इति षष्ठ्येकवचनान्तं सावेतिवम् । आम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हमेवः सेलोपः०' । शी सप्तम्येकवचनान्तम् । 'देरी दि' दिलोपः । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अन्यया०' ॥ चतुर० । 'पञ्चसु' षष्ठ्य सप्तम्यान्तत्वसूचकम् । यथा प्रियाधारागे यस्यासौ प्रियचत्वाः । इत्यादि ज्ञेयम् ॥ अन्यथा बहुत्वे षष्ठ्यिति पदं न समञ्जसि । शी चेति पदकथनेन नपुंसकेऽपि दास्याप्यामागमो भवति इत्यर्थः । 'भिदन्ताम्बरात्सरो वक्तव्यः' । जसि पूर्वम् आ । 'डयम्' 'स्वरहीनम्' 'शोर्वि०' ॥ शसि—'स्वरहीनं०' 'शोर्वि०' ॥ कृतीया चतुर्व्या पञ्चमी बहुवचने । जलपुम्बिका० । पट्टीबहुवचने सूत्रम्—'रः संख्यायाः' रः षष्ठ्येकवचनम् । 'स्वरहीनं०' । संख्यायाः षष्ठ्येकवचनम् । 'दित्तां यट्' 'सवर्णे दी०' ॥ 'रेफान्तसंख्यायाः०' अनेन नुट् । 'कनोणो०' 'रागपो द्विः' जलपुम्बिका० । चतुर्णामिति सिद्धम् ॥ सप्तमीबहुवचने—'किलात्यः सः०' जलपुम्बिका० । चतुर्णाम् । 'दोपां रः' इति सूत्रेण कृतस्वीय रेफस्य सप्तमीबहुवचने परे विमर्गो नान्यम्येति वक्तव्यम् । अतोऽत्र चतुर्वित्त्वान्न न विसर्गः । 'चतुरनडुहोरम् सवुद्धौ' । हे प्रियचत्वाः ॥ द्यनगान्ता अप्रसिद्धाः ॥

नकारान्तो राजन्शब्दः । राजन् सि इति स्थिते । नोपधायाः इति दीर्घः । ह्रस्वः सेलोपः । नाझो नो लोपशर्था ॥ नाझः नः लोपश्च अर्था ॥ नाझो नकारस्थानागमजस्य लोपश्च भवति रसे पदान्ते चार्था । राजा राजानां राजानः । राजानम् राजानां ॥ अङ्गोपः स्वरैश्चयुक्ताच्छमादी इत्युपधाया लोपः । स्तोः शुभिः शुः इति नकारस्य अकारः ॥ जम्भोजः ॥ जकारजकारसंयोगे ह्रस्वक्षरं भवति ॥ राजः । राजा । राजम्याम् । 'लोपधि पुनर्न संधिः' इति नियमाद् 'अद्रि' इत्यात्वं न ॥ राजभिः । राजे राजभ्याम् रा-

१ 'शास्त्रिराहा मूलस्य' ॥ २ तदन्तविधिरनेत्येते । प्रियाधारादौ यस्य सः प्रियचत्वा प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः । प्रियचत्वाराम् प्रियचत्वारौ प्रियचतुर । प्रियचतुरा प्रियचतुर्णाम् प्रियचतुर्भिः । ना—दे नुद नेत्येते । प्रियचतुराम् । प्राधान्ये तु स्वारिव । परमचतुर्णाम् ॥ यावम् ॥ चतुर्दशब्दस्य धी परे आमागमो भवति ॥ हेप्रियचत्वा हेप्रियचत्वारौ हेप्रियचत्वारः ॥ इत्यधिक पाठः ।

जम्यः । राज्ञः राजभ्याम् राजभ्यः । राज्ञः राज्ञोः राज्ञाम् । राज्ञि । वेङ्योः ।

राजनि राज्ञोः राजसु । अधाविति विशेषणाद्धेराजन् हेराजानौ हेराजानः ॥

नान्तानाह—नकारान्तो राजन्शब्दः तस्य पञ्चसु वचनेषु 'नोपधायाः' इति दीर्घः । प्रथमैकवचने सूत्रम्—'नाम्नो नो लोपशधौ' ॥ नाम्न इति नामन्शब्दस्य पष्ठयेकवचनान्तम् । 'अहोपः स्वरे' 'स्वरहीनं०' ॥ नः पष्ठयेकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' पश्चात् । 'हवे०' 'उओ' ॥ लोपश्च प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' पश्चात् 'हवे' 'उओ' ॥ न धिः अधिस्त-
सिन् अधौ सप्तम्येकवचनम् । 'डेरौ डित्' टिलोपः । पश्चात् 'स्वरहीनं०' ॥ नाम्न इति शब्दस्य संवन्धिना नकारस्य लोपश्च वर्णविरोधरूपो भवति परमनागमजस्य शब्दान्तभूतस्यैव । परं केनापि सूत्रेणागतस्य नस्य लोपश्च न भवति रसे पदान्ते च । चकारात् सुहिन् सुहिंसौ सुहिंसः । प्रशान् इत्यादौ नकारस्य लोपो न । अधौ धौ च लोपश्च न भवति । अनेन सौ नस्य लोपः । अधाविति विशेषणात् धौ न नकारलोपश्च । शसि—'अहोपः स्वरे०' इत्य-
कारलोपः । 'स्तोः श्रुभिः श्रुः' इति चुत्वे चवर्गे क्रियमाणे नकारस्य वकारः । ततो 'जवोर्ज्ञः' । जश्च वश्च जवौ तयोर्जकारवकारयोर्योगे शो भवतीत्यर्थः । अनेन ज्वृयोगे ज्ञः । स्वरहीनं० 'स्रोर्वि०' ॥ टाविपठयेवम् ॥ भकारादौ—'नाम्नो नो लोपशधौ' ततः
'लोपशि पुनर्न संधि'रिति करणात् 'अङ्गि' इति सूत्रेण आकारो न भवति ॥ डौ—
'वेङ्योः' ॥ सुपि—नाम्नो नो लोपशधौ ॥

एवं यज्वन्नात्मन्सुधर्मन्प्रभृतयः ॥ यज्वा यज्वानौ यज्वानः । हेयज्वन् हेय-
ज्वानौ हेयज्वानः ॥ यज्वानम् यज्वानौ । अम्बयुक्तादिति विशेषणादलोपो
नास्ति । यज्वनः । यज्वना यज्वभ्याम् । यज्वभिः । यज्वने यज्वभ्याम् य-
ज्वम्यः । यज्वनः । इत्यादि ॥

एवं यज्वन् आत्मान् सुधर्मन् सुधर्मन् प्रभृतयोऽपि साध्याः । परं शसादौ 'अम्बयुक्तात्'
इति विशेषणात् मकारवकारयुक्तत्वात् अहोपो नास्ति । तेन यज्वनः यज्वना इत्यादि ॥
उञ्श्च मूर्धन् शब्दौ तु राजन्वत् ॥

धन्धुवन्मध्वन्शब्दानां पञ्चसु राजन् शब्दवत्प्रक्रिया । ध्वा ध्वानौ ध्वानः ।
ध्वानम् ध्वानौ ॥

ध्वानौ ॥ ध्वा हुङ्गुखाची । धुवा तरुणाची । मधवा इन्द्राची । इत्येतेषां शब्दानां
पञ्चसु सादिवचनेषु राजन् शब्दवत्साधना ।

ध्वादेर्व उः ॥ ध्वादेर्वकार उत्वं प्राप्नोति शसादां स्वरे परं इपि ईकारे च ।

१ आत्मा आत्मनो आत्मानः । आत्मानम् आत्मानो आत्मनः । आत्मना आत्मभ्याम् आत्मभिः
इत्यादि ॥ दे आत्मन् देआत्मानो देआत्मानः ॥ सुपमो सुपमोऽची सुपमोऽनः । सुपमोऽनम् सुपमोऽनी सुप-
मोऽनः । सुपमोऽनी सुपमोऽनम् सुपमोऽनः इत्यादि ॥ देसुधर्मन् देसुधर्मो देसुधर्मोऽनी देसुधर्मोऽनः । अपिहः पाठः ॥
२ 'तद्विदे स्वरे तु न भवति ॥ अत्र निषामहे पाणिनीयसुधम् । अमुधमधोनामतद्विदे । तेन मापनं
भवति । ह्यपिहः पाठः ॥

शुनः । शुना श्रभ्याम् श्रभिः । शुने श्रभ्याम् श्रभ्यः । शुनः श्रभ्याम् इत्यादि ॥ युवा युवानौ युवानः । युवानम् युवानौ । युवन्शब्दस्य तु वकारस्योत्वे कृते । सवर्णे दीर्घः सह । यूनः । यूना युवभ्याम् युवभिः । यूने युवभ्याम् युवभ्यः । इत्यादि ॥ मघवा मघवानौ मघवानः । मघवानम् मघवानौ । मघवन्शब्दस्य चकारस्योत्वे कृते । उ ओ । मघोनः । मघोनामघवभ्याम् मघवभिः । मघोने मघवभ्याम् मघवभ्यः । इत्यादि ॥

शसादौ तु विशेषस्तमाह सूत्रम्—‘आदेर्व उः’ ॥ आ आदिर्वस्य स आदिस्त्वस्य पप्रयेकवचनान्तम् । ‘ङिति’ ‘ङस्य’ ‘स्रोर्वि०’ ॥ आदेरिति श्रव युवन् मघवन शब्दसंबन्धी वकारः उत्त्वमुकारत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे ईपि च । ईपि प्रत्यये परे तु शुनी यूनी मघोनी इति भवति । वकारेण सहितोऽकारः वकारः इति सस्वरस्यापि वकारस्य स्थाने उकारः । ‘स्वरहीन०’ शसादौ खरादौ सर्वत्र उकारः ॥ भकारादौ सुपि च ‘नाम्रो नो लोपशर्धा’ इति ॥ संबोधने राजन्शब्दवत् ॥ आ आनौ आनः । आनं आनौ शुनः । शुना श्रभ्यां श्रभिः । शुने श्रभ्यां श्रभ्यः । शुनः श्रभ्यां श्रभ्यः । शुनः शुनोः शुनां । शुनि शुनोः श्रसु । युवा युवानौ युवानः । युवानं युवानौ । युवन्शब्दस्य शसादौ ‘आदेर्वः’ इति उत्वे कृते ‘सवर्णे दीर्घः०’ यूनः यूना ॥ मघवन् शब्दे तु उकारे कृते । ‘उ ओ’ ॥ मघोनः मघोना मघवभ्यां मघवभिः । इत्यादि शेषम् । तकारान्तमघवत् शब्दस्य तु मघवान् मघवन्तौ मघवन्तः । मघवन्तं मघवन्तौ मघवतः । मघवता मघवद्भ्यां मघवद्भिरिति रूपाणि ॥

नकारान्तस्यापि पयिन्शब्दस्य भेदः ॥ इतोऽन्पञ्चसु ॥ इतः अत् पञ्चसु । पञ्चसु स्यादिषु पथ्यादीनामिकारस्याकारो भवति ॥ थो नुट् ॥ पथ्यादीनां थकारस्य नुडागमो भवति पञ्चसु स्यादिषु परेषु । पन्थन् सि इति स्थिते ॥ आ सौ ॥ आ सौ ॥ पथ्यादीनां टेरात्वं भवति सौ परे । पन्थाः । नोपधायाः पन्थानौ पन्थानः । हेपन्थाः हेपन्थानौ हेपन्थानः । पन्थानम् पन्थानौ ॥ पथां टेः ॥ पथ्यादीनां टेलोपो भवति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । पथः । पथा पथिभ्याम् पथिभिः । पथे पथिभ्याम् प-

१ हेश्न हेशनी हेश्नः ॥ २ हेयुवन् हेयुवानौ हेयुवानः ॥ ३ हेमघवन् हेमघवानौ हेमघवानः ॥ मघवा बहुलम् ॥ मघवन्शब्दस्य वा ए इत्यन्तादेशः स्यात् ॥ श्रवरो निःकार्योऽर्थः । बहुलप्रहणान्तर्वे विधयो व्यभिचरन्ति । त्रितो गुम् मघवान् । नन्धापदान्ते ह्यसे । मघवन्तौ मघवन्तः । मघवन्तम् मघवन्तौ मघवतः । मघवता मघवभ्याम् मघवद्भिः । मघवते मघवभ्याम् मघवभ्यः इत्यादि ॥ हेमघवन् हेमघवन्तौ हेमघवन्तः ॥ ‘स किल सयुगमूर्धं सहायता मघवतः प्रतिपद्य महारथः ॥’ इति प्रयोगदर्शनात् ॥ अवर्णप्रसापनवः । नन्वर्जस्वार्वणस्तु इत्यन्तादेशः स्यादसौ विभक्तौ परतः । अर्वा अवर्णतौ अवर्णन्तः । अवर्णन्तम् अवर्णन्तौ अवर्णतः । अवर्ता अवर्श्याम् अवर्शद्भिः । अवर्ते अवर्श्याम् अवर्शब्दः । इत्यादि ॥ हेअर्वन् हेअर्वन्तौ हेअर्वन्तः ॥ नन्वर्जस्येति रिम् । नोपधाया अनर्वा अनर्वाणी अनर्वाणः । अनर्वाणम् अनर्वाणी अनर्वाणः । अनर्वाणा अनर्वाभ्याम् अनर्वाभिः । अनर्वेत्सु । इत्यादि । इत्यधिकः पाठः कचित्सुत्तरे ॥

थिभ्यः । पथः पथिभ्याम् पथिभ्यः । पथः पथोः पथाम् । पथि पथोः ।
नलोपः । किलात्पः सः । पथिषु ॥ एवं मथिन्ऋक्षिन्शब्दौ । मन्थाः । म-
न्थानौ मन्थानः ॥ ऋभुक्षाः ऋभुक्षणी ऋभुक्षणः । इत्यादि ॥

पथिन्शब्दस्य भेदः ॥ सूत्रम्—‘इतोऽपञ्चसु’ ॥ इतः पञ्चयेकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’
‘स्रोर्विं’ । अत् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसेपः’ ‘अतोऽपञ्चसु’ ‘उ ओ’ ‘एदोऽतोऽतः’ ।
पञ्चसु इति पञ्चन् शब्दस्य सप्तमीबहुवचनान्तम् । ‘नाम्नो नो’ सिद्धम् । स्यादिषु पञ्चव-
चनेषु परतः पथ्यादीनां पथिन्मथिन्ऋभुक्षिन्शब्दानामिकारस्य अकारो भवति ॥ अनेन
सि औ जस् अम् औ वचनेषु थि इत्यस्य थ ॥ सूत्रम्—‘थो नुद्’ ॥ थ पञ्चयेकवचनान्तम् ।
‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्विं’ ॥ नुद् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसेपः से’ ‘हवे’ ‘उ ओ’ ॥ पथ्या-
दीनां थकारस्य पञ्चसु वचनेषु नुडागमो भवति । टित्त्वादादौ । थस्य पूर्व न् । पन् थन्
सु इति स्थिते सति । सूत्रम्—‘आ सौ’ ॥ आ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । सौ सिद्धम्
सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘डे रौ डित्’ टिलोपः । ‘स्वरहीनं’ सिद्धम् । पथ्यादीनां टेः सौ
परे आत्वं भवति । अनेन सौ नसहितस्य थ इत्यस्य था । टेरात्वकरणादेव सेर्लोपो न,
किंतु ‘स्रोर्विं’ ‘नश्चापदान्ते’ पन्था मार्गः । संबोधनेऽप्येवमेव । अग्रे द्वितीयादित्वं
यावत् ‘नोपधाया’ दीर्घः । ‘स्वरहीनं’ ॥ शसादौ विशेषः । सूत्रम्—‘पथां टेः’ ॥ पथा-
मिति पथिन्शब्दस्य पष्ठीबहुवचनान्तम् । ‘पथां टेः’ ‘स्वरहीनं’ ‘मोऽनुस्वारः’ । टेः
पष्ठयेकवचनान्तम् । ‘डिति’ ‘डस्य’ ‘स्रोर्विं’ ॥ पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन्शब्दानां टेर्लोपो
भवति शसादौ स्वरे परे । अनेन शसादौ स्वरे टेः इन् इत्यस्य लोपः । भकारादौ—‘नाम्नो
नो लोपशघौ’ ॥ सुपि—‘नाम्नो नो’ इति नकारलोपश्च कृते । ‘किलात्पः सः’ ॥ एवं
मथिन्ऋभुक्षिन्शब्दौ द्वेभ्यो । मन्थाः मन्थनदण्डः ॥ ऋभुक्षाः इन्द्रः । ऋभुक्षणी ऋभु-
क्षणः । ऋभुक्षणम् ऋभुक्षणी ऋभुक्षः । ऋभुक्षा ‘पथां टेः’ ॥ ऋभुक्षिभ्याम् ऋभुक्षिभिः ।
ऋभुक्षे इत्यादि ॥

दण्डिन्शब्दस्य भेदः ॥ इनां शौ सौ ॥ इन् हन् पूप् अर्यमन् इत्येतेषां
शौ सौ चाधौ परे उपधाया दीर्घो भवति । सिलोपनलोपो । दण्डी दण्डिना
दण्डिनः । हेदण्डिन् हेदण्डिनां हेदण्डिनः ॥ दण्डिनम् दण्डिनां दण्डिनः ।
दण्डिना दण्डिभ्याम् दण्डिभिः । दण्डिने दण्डिभ्याम् दण्डिभ्यः । दण्डिषु ।
इत्यादि ॥ ब्रह्महा ब्रह्महणौ ब्रह्महणः । हेब्रह्महन् हेब्रह्महणौ हेब्रह्महणः ।
ब्रह्महणम् ब्रह्महणौ । शसादौ ‘अलोपः स्वरे’ ॥ ह्नो मे ॥ हनः घ् ने । हन्ते-
र्घातोर्हकारस्य घत्वं भवति अव्ययधाने नकारे परे, व्ययधाने जिति णिति च
परे घसंयोगी णत्वनिर्घोर्यः ॥ ब्रह्मभः । ब्रह्मन्ना ब्रह्महभ्याम् ब्रह्महभिः ।
ब्रह्मभे ब्रह्महभ्याम् ब्रह्महभ्यः । ब्रह्मभः ब्रह्महभ्याम् ब्रह्महभ्यः । ब्रह्मभः ब्र-
ह्मभोः ब्रह्मभाम् । ब्रह्मभि-ब्रह्महणि ब्रह्मभोः ब्रह्मह्यु ॥ एवं पूषा पूषणां पूषणः

हेपूषन् हेपूषणो हेपूषणः । पूषणम् पूषणो पूष्यः । पूष्या पूष्याम् पूषभिः ।
 पूषो पूष्याम् पूष्यः । पूषः पूष्याम् पूष्यः । पूषः पूष्योः पूष्याम् ।
 पूषिण-पूषणि । डौ टिलोपो वेति केचिन् । पूषि पूष्योः पूषसु ॥ एवम्-अर्यमा
 अर्यमणो अर्यमणः । हेअर्यमन् हेअर्यमणो हे अर्यमणः । अर्यमणम् अर्यमणो
 अर्यम्यः । अर्यम्या अर्यम्याम् अर्यमभिः । इत्यादि ॥

दण्डिन्शब्दस्य भेदः । सूत्रम्—‘इनां ङी मी’ ॥ इनां पञ्चीनद्वयचनान्तम् । ‘स्वर्हीनं०’
 ‘नोऽनुस्वारः’ । ङी इति शिब्यस्य मन्त्रस्यैकवचनान्तम् । ‘देरी दिन’ मी इनां शिब्य-
 स्य समस्यैकवचनान्तम् । ‘देरी दिन’ सिद्धम् । इन् इन्प्रत्ययान्तः, हन् धातुः मन्त्रमू-
 लशुपपदपूर्वः क्तिप्रत्ययान्तः । पूषन् सूर्यवाची । अर्यमन् भूम्यवाची । इत्येतां ङी नपुं-
 सके जसृशसोः स्थाने जाते, सी च प्रथमैकवचने धिक्प्रतिष्ठे परे दीर्घो भवति । ‘नोपधायाः’
 इत्यनेन सिद्धौ सत्याम् ‘इनां०’ इति सी परे एव दीर्घः स्यात्तु पञ्चमिति नियमाधेमु-
 क्तम् । अनेन सी दीर्घः । ‘हसेपः०’ ‘नाम्रो नो०’ ॥ मगदी सर्वत्र ‘स्वर्हीनं०’ ॥ रसे
 च—‘नाम्रो नो०’ ॥ सुवि—‘किञ्चल्यः सः०’ ॥ यो अथायिनि विभेदजात लोपद्वयीनी ।
 हे दण्डिन् ॥ शेषं सुकरम् । मगदहन्शब्दो दण्डिन्शब्दश्च । मगदा मगदहन् । ‘अरु-
 ष्वन्तरेऽपि’ इति णत्वम् । मगदहणः । मगदहणं मगदहणी । ममादी तु—‘अलोपः स्वरे०’
 इत्यलोपे कृते सूत्रम्—‘हनो मे’ हनः पञ्चमैकवचनान्तम् । ‘स्वर्हीनं०’ ‘नोर्विसर्गो०’ ।
 प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसे पः०’ ‘हये०’ ‘उ ओ’ । ने सत्रस्यैकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’
 सिद्धम् । हन्तेरिति । हन् इत्यस्य धातोः सन्निधिनो हकारस्य पठ्यं भवति नकारे परे ।
 तथा चिति णिति च परे । अनेन हस्य पः ‘स्वर्हीनं०’ । हस्य पठ्ये कृते पसंयोगे ‘क्नो-
 णो०’ इति सूत्रनिषेधार्थः । ‘हन्तेरकारपूर्वस्त्वैव सति णत्वनिमित्ते णत्वं ननु व्यञ्जनपूर्वस्य’
 इति वचनान् पकारनकारयोः संयोगे जाते सति ‘क्नोणो०’ इति नम्य पादप्रतिषेधः ।
 ‘स्वर्हीनं०’ ॥ रसे परे—‘नाम्रो नो०’ ॥ ङी तु—‘पेडयोः’ मगदि मगदहनि । ङी
 दण्डिन्शब्दः ॥ एवं पूषन् अर्यमन् मगदी । तत्र ममादी—‘अलोपः स्वरे’ इत्यलोपे कृते ।
 ‘क्नोणो०’ ॥ हसादी—‘नाम्रो नो०’ ॥ शेषं कण्ठ्यम् ॥ पूषा पूषणो पूष्यः । पूष्यं
 पूषणो पूष्यः । पूष्या पूष्यां पूषभिरित्यादि । डौ तु ‘पेडयोः’ पूषिण पूषणि ॥ एवम् ।
 अर्यमा अर्यमणो अर्यमणः । अर्यमणम् अर्यमणो अर्यम्यः । अर्यम्या अर्यम्याम् ।
 अर्यमभिः । अर्यमसु इत्यादि ॥

संख्याशब्दाः पञ्चनृप्रभृतयो बहुवचनान्तास्त्रिषु सत्त्वाः । पञ्चन् जम् इति
 स्थिते ॥ जडशसोल्लुक् ॥ पकारनकारान्तसंख्यायाः परयोर्विसर्गलोभ-
 वति ॥ लुकि न तन्निमित्तम् ॥ लुकि सति तन्निमित्तं कार्यं न स्यात् ॥
 तेन ‘नोपधायाः’ इति दीर्घत्वं न । पञ्च । पञ्च । पञ्चभिः । पञ्चम्यः । प-

नोपधायाः । नाम्नो नो लोपशधौ । पञ्चानाम् । पञ्चसु ॥ एवं सप्तन्वर्बन्द्दश-
न्मभृतयः ॥

संख्यावाचकाः शब्दाः पञ्चमभृतयो बहुवचनान्ताः त्रिषु लिङ्गेषु सदृशरूपाः । जसि
शसि च सूत्रम्—‘जस्ससोर्लुक्’ ॥ जस् च शस् च जस्ससौ तयोर्जस्ससोः पट्टीद्विवचना-
न्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘सोर्वि०’ । लुक् प्रथमैकवचनान्तम् ‘हसेपः०’ ‘नामिनोरः’ ॥ वृत्तिः
कण्ठ्या । अनेन जस् शस् इत्येतयोर्लुक् ‘प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं न याति’ इति न्यायान्
‘नोपधायाः’ इति दीर्घत्वप्राप्तौ निषेधहेतुमाह—‘लुकि न तन्निमित्तम्’ इति । लुकि कृते
सति तन्निमित्तं कार्यं न भवति स एव निमित्तं कारणं यस्य तत्तन्निमित्तं यथा जसि ‘नोप-
धायाः’ इति सूत्रेण दीर्घत्वप्राप्तावपि न दीर्घता । तर्हि दीर्घं विधाय लुक् कार्यः । इत्यत्रो-
च्यते—कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः इति भावरूपं कार्यं न भवति, अभावरूपं
तु भवत्येव । तेन ‘नाम्नो नो लोपशधौ’ इति भवत्येव ॥ तृतीयाचतुर्थीपञ्चमीबहुवचने
‘नाम्नो नो लो०’ । आसि सूत्रम् ‘णः’ ॥ ए च न् ण् तस्मात् णः पञ्चम्यैकवचनान्तम् ।
‘स्वरहीनं०’ । पकारान्तनकारान्तसंख्यायाः परो य आम् तस्य तुडागमो भवति । अनेन
न । ‘नोपधायाः’ इति दीर्घः । ‘नाम्नो नो०’ ॥ सुपि—‘नाम्नो नो०’ एवं सप्तन् नवन्
दशन् एकादशन् प्रभृतयोऽपि साध्याः ॥

अष्टन्शब्दस्य भेदः ॥ अष्टनो डौ वा ॥ अष्टन्शब्दात्परयोर्जस्ससोर्वा डौ
भवति । डित्त्वाट्टिलोपः । अष्टौ अष्टौ अष्ट अष्ट ॥ वासु ॥ वा आ आसु ।
अष्टन्शब्दस्य आसु विभक्तिषु परासु वा टेरत्वं भवति । अष्टभिः—अष्टाभिः ।
अष्टभ्यः—अष्टाभ्यः । अष्टभ्यः—अष्टाभ्यः । अष्टानाम् । अष्टसु—अष्टासु ॥

अष्टन्शब्दस्य भेदः । सूत्रम्—‘अष्टनो डौ वा’ ॥ अष्टन इति अष्टन्शब्दस्य पष्ठवैकवच-
नान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘सोर्वि०’ । डौ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । ‘हवे’ ‘उ ओ’ ॥
वा प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ ॥ सिद्धमिदं सूत्रम् । अष्टन्शब्दात्परयोर्जस्ससोर्वा
विकल्पेन डौ भवति । गुरुत्वात्सर्वस्य जसो डौ । जसि शसि च रूपद्वयम् । अनेन एकत्र
डौ । औ । डित्त्वाट्टिलोपः । ‘स्वरहीनं०’ अन्यत्र ‘जस्ससोर्लुक्’ ‘नाम्नो नो०’ ॥ तृतीया-
दिवहुत्वेऽपि रूपद्वयम् । सूत्रम्—‘वासु’ ॥ वा प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ । आ प्रथमैक-
वचनम् । सांकेतिकम् । आसु इति इदंशब्दस्य सप्तमीबहुवचनान्तम् । ‘त्यदादेष्टेरः स्वादौ’
‘भ्यः’ ‘आवतः त्रियाम्’ ‘सर्वेण दीर्घः०’ । अष्टन इति अष्टन्शब्दस्य आसु तृतीयादिषु

१ गौणत्वेऽपि आत्वं जरसातोर्डीत्वं चेत्येके । त्रियाष्टा त्रियाष्टाः त्रियाष्टानां-त्रियाष्टौ त्रियाष्टानः त्रियाष्टौ-
त्रियाष्टाः । त्रियाष्टानं त्रियाष्टाम् त्रियाष्टानीं-त्रियाष्टौ त्रियाष्टुः त्रियाष्टौ त्रियाष्टान् । त्रियाष्टान्-त्रियाष्टा त्रिया-
ष्टाभ्यां त्रियाष्टभ्याम् त्रियाष्टाभिः-त्रियाष्टभिः । त्रियाष्ट्रे-त्रियाष्टे त्रियाष्टाभ्यां त्रियाष्टभ्याम् त्रियाष्टभ्यः त्रिया-
ष्टभ्यः । त्रियाष्टुः-त्रियाष्टाः त्रियाष्टाभ्यां-त्रियाष्टभ्याम् त्रियाष्टान्य-त्रियाष्टभ्यः । त्रियाष्टुः-त्रियाष्टाः त्रियाष्टौ-
त्रियाष्टैः त्रियाष्टां-त्रियाष्टाम् । त्रियाष्टि त्रियाष्टनि-त्रियाष्टे त्रियाष्टौ-त्रियाष्टौ त्रियाष्टानु-त्रियाष्टानु । हेत्रियाष्टन्-
हेत्रियाष्टाः हेत्रियाष्टानो-हेत्रियाष्टां हेत्रियाष्टानः हेत्रियाष्टौ हेत्रियाष्टाः ॥ जलि शीघ्रैश्च रूपानि शशि शीघ्रैश्च ये-
पुनः । राषिणि श्रीणि रूपानि शेषे द्वे द्वे त्रियाष्टानः ॥ इत्यधिकं कथितम् ॥

परासु सतीषु वा आस्वमाकारो भवति । अनेन तृतीया चतुर्थी पञ्चमी बहुवचने वा आकारः । अन्यत्रापि 'नामो नो०' । आसि । एकत्र आकारः । सम्यत्रापि 'एगः' इति चुट् । द्वितीयरूपे । 'नोपभायाः' इति दीर्घः । 'नामो नो०' पञ्चद्वये सदृशं रूपम् ॥ सुप्ति—एकत्र आकारे कृते अन्यत्रापि 'नामो नो०' ॥

मकारान्त इदमृशब्दः ॥ इदमोऽयं पुंसि ॥ इदमः अयम् पुंसि । इदमृशब्दस्य पुंसि विषये अयमादेशो भवति सिसहितस्य ॥ अयम् । द्विवचनादौ 'त्यदादेरेः' इति सर्वत्राकारः । इद ओ इति स्थिते ॥ दस्य मः ॥ त्यदादीनां दकारस्य मत्वं भवति स्यादौ परे ॥ 'ओ औ औ' इमी । सर्वादित्वात् 'जमी' इमे । त्यदादीनां घेरभावः ॥ इमम् इमौ इमान् ॥ अन टौसोः ॥ इदमोज्जादेशो भवति टौसोः परयोः कृत्स्नस्य ॥ 'टेन' अनेन ॥ रभ्यः ॥ स्मि अः । इदमः सकारे भकारे च परे अकारादेशो भवति कृत्स्नस्य ॥ 'अङ्गि' इत्यात्वम् आभ्याम् ॥

मकारान्तानाह—मकारान्त इदमृशब्दः । सौ सूत्रम्—'इदमोऽयं पुंसि' ॥ इदमः पष्ठपे-
कवचनम् । 'स्वरहीनं०' । अयं प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' 'मोऽनुस्वारः' 'अतोऽनुः' 'उओ' 'पदोतोऽतः' । पुंसि इति पुंस्शब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' सिद्धम् । इदमृशब्दस्य पुंसि पुंलिङ्गे एव सौ प्रथमैकवचने परे, अयमित्यादेशो भवति । अनेन सौ परे अयम् । मान्तकरणसामर्थ्यादेव 'त्यदादेरेः स्यादौ' इति न भवति । अन्यथा अयमित्येवा-
वक्ष्यन् । 'हसे पः से०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ केचित्तु सिसहितस्यैव अयम् इत्यादेशमिच्छन्ति । द्विवचनादौ तु 'त्यदादेरेः स्यादौ' इत्यकारे कृते सूत्रम्—'दस्य मः' पष्ठपेकवचनान्तम् । 'इदस्य' । मः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' ॥ त्यदादीनां दकारस्य अयुक्तस्य स्यादौ सर्व-
विभक्तौ परे मत्वं भवति । अनेन सर्वविभक्तिषु मकारः । प्रथमादिवचने 'ओ औ औ' ॥ प्रथमाबहुवचने—'जसी' 'अइए' ॥ द्वितीयैकवचने—'अमृशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' ॥ द्वितीयादिवचने—'ओ औ औ' ॥ द्वितीयाबहुवचने—'अमृशसोरस्य' 'सो नः पुंसः' 'शसि' ॥ तृतीयैकवचने सूत्रम्—'अन टौसोः' अन प्रथमैकवचनान्तं साकेतिकम् । टा च ओस् च टौसौ तयोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ इदमृशब्दस्य टा तृतीयैकवचने ओसि पष्ठीसप्तमीद्विवचने परे अन इत्यादेशो भवति । अनेन टावचने अन आदेशः । 'टेन' 'अ इ ए' अनेन ॥ द्वित्वे । सूत्रम्—'रभ्यः' सू च भू च रम् वस्मिन् स्मि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' ॥ अः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' पश्चात् 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' ॥ इदमृशब्दस्य सकारे भकारे च परे अकारो भवति कृत्स्नस्य सम्य-
स्येत्यर्थः ॥ अनेन तृतीयाचतुर्थीपञ्चमीद्वित्वे इदमोऽकारः । 'अङ्गि' इत्यात्वम् ॥ तृतीया-
चतुर्थीपञ्चमीबहुवचने—'रभ्यः' इत्यकारः ॥

भिस्रभिस्र ॥ इदमदसोर्भिष् भिस्रैव भवति ॥ तेन न मकारस्वाकारः ।

‘ए स्मि बहुत्वे’ एभिः । इदम् डे इति स्थिते ‘त्यदादेष्टेरः स्यादौ’, ‘सर्वादेः स्याद्’ ‘स्म्यः’ असौ । आभ्याम् । एभ्यः । ‘डसिरत्’ ‘अतः’ अस्मात् । आभ्याम् । एभ्यः । ‘डस्स्य’ अस् । ‘अन टौसोः’ ‘ओसि’ ‘ए अय्’ अनयोः । ‘सुडामः’ ‘स्म्यः’ ‘एस्मि बहुत्वे’ ‘किलात्’ एषाम् । ‘डि सिन्’ असिन् अनयोः एषु ॥ त्यदादीनां संवोधनाभावं ॥

ततो भिसि सूत्रम्—‘भिस्भिस्’ । भिस् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसेपः०’ । भिस् प्रथमैकवचनम् । ‘हसेपः०’ ॥ इदम्-अदस्शब्दसंबन्धी यो भिस् स भिस् एव भवति । तत्र भिसो भिस्करण ‘स्म्यः’ इति सूत्रेण अकारनिषेधार्थम् । तदेवाह—न भकारत्वाकार इति ॥ ‘ए स्मि बहुत्वे’ ॥ पर कप्रत्ययसहितयोर्न । तेन इमकैः अमुकैः । एव चतुर्थी-पञ्चमीबहुत्वेऽपि । चतुर्थ्येकवचने ‘सर्वादेः स्याद्’ ‘स्म्यः’ ‘ए ऐ ऐ’ । पञ्चम्येकवचने । ‘डसिरत्’ ‘अतः’ ‘स्म्यः’ ‘सर्वेण दीर्घः०’ ॥ पष्ठ्येकवचने—‘डस्स्य’ ‘स्म्यः’ । पष्ठीसप्तम्योर्द्विवचने । ‘अन टौसोः’ ‘ओसि’ ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ ॥ आसि ‘सुडामः’ ‘स्म्यः’ ‘ए स्मि बहुत्वे’ ‘किलात्पः सः०’ ॥ ‘स्वरहीनं०’ ॥ सप्तम्येकवचने । ‘डि सिन्’ ‘स्म्यः’ ‘एस्मि बहुत्वे’ ‘किलात्पः सः०’ । त्यदादित्वात्संवोधनाभावः ॥ ‘इदमः’ प्रत्यक्षगतं समीपतरवर्ति चेतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्ट तदिति परोक्ष विजानीयात् ॥

किंशब्दस्य भेदः । किंशब्दस्य ‘त्यदादेष्टेरः स्यादौ’ इति सर्वत्राकारे कृते सर्वशब्दवद्द्रूपं ज्ञेयम् ॥ कः कौ के । कम् कौ कान् । केन काभ्याम् कैः । कसौ काभ्याम् केभ्यः । कस्मात् काभ्याम् केभ्यः । कस्य कयोः केषाम् । कसिन् कयोः केषु ॥

किंशब्दस्य ‘त्यदादेष्टेरः स्यादौ’ इत्यादिना अकारे कृते सर्वशब्दवत्प्रक्रिया ॥ त्यदादित्वाद्धेरभावः संवोधनाभावः ॥ इत्यादयो मान्ताः शब्दा ज्ञेयाः ॥ शब्दभान्ता अप्रसिद्धाः ॥

धकारान्तस्तत्त्वबुध् शब्दः । तस्य रसे पदान्ते च । ‘आदिजवानां ज्ञभान्तस्य ज्ञभाः स्म्योः’, ‘हसेपः सेलोपः’ ‘वावसाने’ तत्त्वबुध् तत्त्वबुध् तत्त्वबुधौ तत्त्वबुधः । हेतत्त्वबुध् हेतत्त्वबुध् हेतत्त्वबुधौ हेतत्त्वबुधः । तत्त्वबुधम् तत्त्वबुधौ तत्त्वबुधः । तत्त्वबुधा तत्त्वबुध्याम् तत्त्वबुद्धिः । इत्यादि ॥

धकारान्तस्तत्त्वबुध् शब्दः । तस्य रसे पदान्ते च ‘आदिजवानां’ इत्यनेन धकारस्य भकारः । सौ धौ च सिलोपे कृते ‘वावसाने’ इति धकारस्य दकारतकारौ । स्वरादौ । ‘स्वरहीनं०’ । भकारादौ ‘ज्ञने ज्ञाः’ । ‘स्वरहीनं०’ । सुपि—‘यसे चपा क्षसानाम्’ धस्य सः ‘स्वरहीनं०’ । एव समेविध् ॥

१ इदमोऽप्यन्वादेशे द्वितीयादौस्त्वेनादेशो वक्तव्यः ॥ उक्तस्य पुनर्भोषणमन्यादेशः ॥ एनं एनौ एवान् । एनेन एवयोः ॥ प्रशाम्शब्दस्य भेदः ॥ मो नो धातो । धातोर्भकारस्य भकारादेशो भवति रसे पदान्ते च । प्रशान् प्रशामी प्रशाम । हेप्रशान् हेप्रशामी हेप्रशाम । प्रशामम् प्रशामी प्रशामः । प्रशामा प्रशाम्याम् प्रशामिभिः । इत्यादीत्ययमपिष्ठ पाठः ।

जकारान्तः सम्राज्शब्दः ॥ छशपराजादेः पः ॥ छकारान्तस्य शकारा-
न्तस्य पकारान्तस्य च राज्यज्जृज्मृज्भ्राजादेश्च पकारो भवति धातोर्ज्ञेसे
परे, नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ पस्य पत्वं डत्वनिषेधार्थम् । तेन आख्या-
तादौ तु डत्वं नास्ति—द्वेष्टीत्यादौ ॥ 'पो डः' ॥ पः डः । पकारस्य
डत्वं भवति धातोर्ज्ञेसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । वाचसाने ॥ मो राजि
समः कौ ॥ क्विन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् ॥ तेनानुस्वारा-
भावः । सम्राड्-सम्राड् । सम्राजौ । सम्राजः । हेसम्राड्-हेसम्राड्-हेसम्राजौ
हेसम्राजः । सम्राजम् । सम्राजौ । सम्राजः । सम्राजा । सम्राड्भ्याम् ।
सम्राड्भिः एवं विराजादयः ॥

अथ जान्ताः । तत्र जकारान्तः सम्राज्शब्दः । तस्य स्वरदौ 'स्वरहीनं०' रसे पदान्ते
च विशेषः । सूत्रम्—'छशपराजादेः पः' छश्च शश्च पश्च राजादिश्च छशपराजादिस्तस्य ।
पष्ठयेकवचनान्तम् । 'डिति' 'डस्य' 'स्रोर्वि०' । पः ॥ प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' सिद्धम् ॥
छकारान्तस्य तत्त्वप्राच्छादेः, शकारान्तस्य विशादेः, पकारान्तस्य द्विप् पप् इत्यादेः तथा
राज्यज्जृज्मृज्भ्राजादेश्च पकारो भवति ॥ 'पष्टीनिर्दिष्टस्य' इत्यन्त्यस्य । धातोर्ज्ञेसे परे
नाम्नश्च रसे पदान्ते च । उभयोरादिशब्दात् प्रश्नभ्रजपरिप्राजानां ग्रहणम् पकारस्य
पत्वपरणं डत्वनिषेधार्थं पस्य पत्वे कृते । 'पो डः' इति डकारो न भवति । यत्तु पस्य पत्वं
डत्वनिषेधार्थं तदपि द्वेष्टि इत्यादावेव, न तु सर्वत्र । यथा द्विपधातोस्त्यादौ द्वेष्टीत्यादि-
रूपम् ॥ यद्वा छशवेति ग्रहणं व्यर्थमिति केचित् । प्रयोगदर्शनाभावात् । यत्तु पस्य पत्वं
डत्वनिषेधार्थमिति तदपि व्यर्थम् । द्विद् द्विपो द्विपः अद्वेद् इत्यादौ पस्य पत्वेऽपि डत्वस्य
दर्शनात् । तथा द्वेष्टीत्यादावपि पस्य पत्वं न, किं तु केवलं 'पुभिः पुः' । अनेन रसे पदान्ते
च जस्य पः । ततः सूत्रम्—'पो डः' पः पष्ठयेकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ।
डः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' सिद्धम् । पकारस्य डकारो भवति धातोर्ज्ञेसे परे नाम्नश्च
रसे पदान्ते च ॥ केचित्तु 'वाचसाने' इत्यनेवैव पकारस्य 'ऋदुरपा मूर्धन्याः' इति स्थान-
सवर्णौ मूर्धन्यौ टकारडकारौ स्यातामिति । तथा भ्यां भिस् इत्यादावपि 'श्वे जवाः'
अनेन डत्वं स्यात् । अतः 'पो डः' इति सूत्रं व्यर्थमिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । अनेन

१ युजेरसमासे ॥ युजेः युष्टि गुम् स्यादसमासे । किमप्रत्ययस्य क्तुः ॥ किमन्तस्य धातोः कवर्णान्तादेशः
स्यादसमासे क्तलि पदान्ते च । प्रत्ययशब्दे प्रत्ययान्तस्य ग्रहणम् । युद् । अंगुलारपरसवर्णौ । युञौ युञः ।
युजम् युञौ युजः । युजा युग्भ्याम् युजिभः । युजे युग्भ्याम् युग्भ्यः । 'चोः क्तुः' 'खसे नपा०' 'किलात्' 'कपस-
योगे धाः' युष्ट । हेयुद् हेयुञौ हेयुजः । इत्यादि ॥ असमासे किम् । अश्वयुक्-अश्वयुग् अश्वयुजौ अश्वयुजः ।
अश्वयुजम् अश्वयुजौ अश्वयुजः । अश्वयुजा अश्वयुग्भ्याम् अश्वयुजिभः इत्यादि ॥ समाध्यर्थस्य युजेर्न गुम् ।
युक् समाधिमिति ल्यर्थः ॥ दकारान्तो द्विपादशब्दः । द्विपाद् द्विपाद् द्विपादौ द्विपादः । द्विपादम् द्विपादौ ॥
पादः पत् । पादशब्दस्य पदादेशः स्याच्छसादी खरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च ॥ द्विपदः । द्विपदा द्विपा-
भ्याम् द्विपाद्विः । द्विपदे द्विपाद्व्याम् द्विपाज्यः । इत्यादि ॥ हेद्विपाद् हेद्विपाद् हेद्विपादौ हेद्विपादः ॥ अर्ध-
पाठः पाणिनीयासुसारी केनचिद्वर्धितः ॥

द्वसान्ताः पुंलिङ्गाः ९] चन्द्रकीर्तिव्याख्यासहितम् ।

छकारान्तस्तत्त्वप्रादृशब्दः 'छशपराजादेः पः' 'वावसाने' तत्त्वप्राद-तत्त्वप्राद-
तत्त्वप्रादो तत्त्वप्रादः । तत्त्वप्रादम् तत्त्वप्रादो तत्त्वप्रादः । तत्त्वप्रादो ।
'छशपराजादेः पः' 'पो डः' तत्त्वप्रादभ्याम् । तत्त्वप्रादभिः । तत्त्वप्रादे
तत्त्वप्रादभ्याम् तत्त्वप्रादभ्यः । तत्त्वप्रादः तत्त्वप्रादभ्याम् तत्त्वप्रादभ्यः ।
तत्त्वप्रादः तत्त्वप्रादोः तत्त्वप्रादाम् । तत्त्वप्रादि तत्त्वप्रादोः तत्त्वप्रादसु ॥

छकारान्तस्तत्त्वप्रादृशब्दः ॥ व्याकरणान्तरेषु 'च्छ्रोः शङ्गुनासिके च' इति षष्ठस्य शब्दं
विधाय शकारान्तस्तत्त्वप्रादृशब्द इत्युक्तमस्ति । तस्य रसे पदान्ते च संयोगान्तस्य लोपः
इत्येकस्य छकारस्य लोपं विधाय ततः 'छशपराजादेः पः' इति पत्वे कृते । 'पो डः' 'वाव-
साने' सप्ताज्यन्त् ॥ भेपं सुकरम् । छान्तोऽयम् ॥ छान्ता अप्रसिद्धाः ॥

धकारान्तोऽग्निमथृशब्दः । 'वावसाने' अग्निमत्-अग्निमद् अग्निमथौ अग्नि-
मथः । हेअग्निमत्-हेअग्निमद् हेअग्निमथौ हेअग्निमथः ॥ अग्निमथम् अग्नि-
मथौ अग्निमथः । अग्निमथा अग्निमथ्याम् अग्निमद्भिः । इत्यादि ॥

धकारान्तोऽग्निमथृशब्दस्य सौ धौ च सिलोपे कृते 'वावसाने' इति 'वर्ग्यो वर्ग्येण
स्वर्णेः' इति वचनात् धकारस्य या तकारद्वारौ । भकारादौ 'सप्ते जवाः' यस्य दः ।
'स्वरहीनं' । सुपि—'रसे चपा इसानाम्' यस्य तः 'स्वरहीनं' । स्वरादौ 'स्वरहीनं' ॥
एवं धान्ताः ॥

चकारान्तः प्रत्यच्शब्दः ॥ अच्चेः पञ्चसु नुमागमो वक्तव्यः ॥ चोः
कुः ॥ चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति धातोर्ह्रस्वे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च
यथासंख्येन ॥ 'स्तोः श्रुभिः श्रुः' 'संयोगान्तस्य लोपः' प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ
प्रत्यञ्चः । हेप्रत्यङ् हेप्रत्यञ्चौ हेप्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ ॥ अच्चेरलोपो
दीर्घश्च ॥ अच्चेरकारस्य लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः शसादौ स्वरे परे
तद्धिते प्रत्यये ईपि ईकारे च ॥ प्रतीचः । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्य-
भावः । प्रतीचा । 'चोः कुः' प्रत्यग्भ्याम् प्रत्यग्भिः । प्रतीचे प्रत्यग्भ्याम्
प्रत्यग्भ्यः । प्रत्यङ् ॥ एवं तिर्यच्शब्दः । तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः ।
तिर्यञ्चम् तिर्यञ्चौ ॥

चकारान्तः प्रत्यच्शब्दः । 'अच् गतिपूजनयोः' । अच् प्रतिपूर्वः किप्प्रत्ययः ['प्रतिपू-
र्वापूजार्थस्याच्यतेर्नलोपो वक्तव्यः' । यद्वा] 'नो लोपः' । 'इ यं स्वरे' किपः सर्वोपहारी
लोपः । प्रत्यच् इति सिद्धम् । तस्य पञ्चसु विशेषः । 'अच्चेः पञ्चसु नुमागमो वक्तव्यः' ।

१ माधेः पूजयाम् ॥ पूजार्थस्याच्यतेर्नलोपो न स्यात् । अक्षरान्तरात्ताम् नुम् । 'किन्प्र-
त्ययस्य कुः' 'संयोगान्तस्य लोपः' । प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः । प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ । नलोपामावाद्कारस्यालोपः ।
प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चा प्रत्यङ्भ्याम् प्रत्यङ्भिः । इत्यादि ॥ 'ङोः कुङ् इङ् वा नरि' प्रत्यङ्-प्रत्यङ्गु ॥ अधिकः पाठः ॥
२ अस्य प्रामाणिकत्वे तिर्यच् उदच् प्रत्ययिषु नकारस्य लोपो न प्राप्नोति ।

अञ्चु गतिपूजनयोरित्यस्य धातोः स्यादिषु पञ्चसु नुमागमो वक्तव्यः । 'मिदन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः' । उकार उच्चारणार्थः । पञ्चसु वचनेषु त्व अग्रे न । सौ धौ च प्रत्यन्च् इति स्थिते । 'स्तोः शुभिः शुः' इति नस्य वः । 'हसेपः ०' इति सेर्लोपः । 'सयोगान्तस्य' इति चलोपः ॥ सूत्रम्—'चोः कुः' चोरिति चुशब्दस्य पष्ठयेकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' इत्यलोपः । 'स्रोर्वि०' । कुः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' ॥ चवर्गस्य वृत्तिर्गम्या । न वरम् । यथा सख्येनेति यथाक्रमेण चस्य कः, छस्य खः, जस्य गः, झस्य घः, बस्य ङ इत्यर्थः । अनेन बस्य ङः । प्रत्यङ् ॥ केचित्त्वत्र 'स्तोः शुभिः शुः' इति नाद्रियन्ते । यतः 'सयोगान्तस्य ०' इति चलोपे 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः' इति पुनर्बकारस्य नकार एव । ततः 'चोः कुः' इत्यपि न भवति किंतु प्रत्यन्च् इति सिद्धयति ॥ द्विवचनादौ तु नुमागमे कृते 'नश्चापदान्ते ०' 'स्वरहीनं ०' । प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः । यद्वा प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चं प्रत्यञ्चौ । शसादौ स्वरदौ तु विशेषः ॥ सूत्रम्—'अञ्चरेलोपो दीर्घश्च' अञ्चरिति अञ्चिशब्दस्य पष्ठयेकवचनान्तम् । इति 'ङस्य' इत्यलोपः । 'स्रोर्वि०' । अस्य अकारस्य लुक्(ऽ)अलुक्(ऽ)प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः सेर्लोपः' 'नामिनो रः' । दीर्घः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'विसर्जनीय ०' 'स्तोः शुभिः शुः' ॥ अञ्चतेर्धातोः शसादौ स्वरे परे, तद्धितसमन्धिनि प्रत्यये, ईपि प्रत्यये च, 'ईमौ' इति सूत्रेण कृते ईकारे च परे अकारस्य लोपो भवति । तद्धिते प्रतीचीनः प्रतीच्यः । ईपि प्रतीची । इकारे प्रत्यये प्रतीची प्रत्यञ्चि । अत्र तु शसादौ स्वरे । अनेन प्रति अच् इति विशेषेण कृते अकारस्य लोपः । ति इत्यस्य दीर्घः । भकारादौ 'चोः कुः' इति ककारे कृते 'क्षणे जयाः' कस्य गः । 'स्वरहीनं ०' । सुपि—'चोः कुः' 'किलात्पः सः ०' 'कपसयोगे अ' । दोष कण्ठ्यम् ॥ पूजार्थस्य तु अञ्चतेर्नलोपो न । तेन प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्च । प्रत्यञ्चा प्रत्यङ्भ्याम् प्रत्यङ्भिः । प्रत्यञ्चे इत्यादि ॥ एवं प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः । प्राञ्चं प्राञ्चौ प्राञ्चः । प्राञ्चा प्राङ्भ्याम् प्राङ्भिः ॥ गत्यर्थस्य तु शसादौ प्राचः प्राचा ॥ तिर्यच् उदच् शब्दयोः पञ्चसु प्रत्यच्शब्दवत् ॥

तिरश्चादयः ॥ तिरश्चादयः शब्दा निपात्यन्ते शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च ॥ तिरश्चः । तिरश्चा तिर्यग्भ्याम् तिर्यग्भिः । तिर्यक्षु । हेतिर्यद् हेतिर्यञ्चौ हेतिर्यञ्चः ॥ उदीचः । उदीचा उदग्भ्याम् उदग्भिः । उदक्षु । हेउदद् हेउदञ्चौ हेउदञ्चः ॥ एवं सम्पच्चुशब्दः । सम्पच् सम्पञ्चौ सम्पञ्चः । सम्पञ्चम् सम्पञ्चौ समीचः । समीचा इत्यादि ॥ संप्यश् संप्यञ्चौ संप्यञ्चः ।

१ पिप्राग्देवयोश्च देव्यायतौ वप्रत्यये ॥ अनयो सर्वनामय देव्यायतौः स्यात्प्रत्ययात्तेऽधर्तौ परे ॥ अमुष्यतीति विग्रहे अदृष्टेऽप्यादेश ॥ अदृष्टोऽप्येदं दो म ॥ अदृष्टोऽप्यान्तस्य दापरस्य उरुनी शो दस्य च यः स्यात् ॥ अदृष्टुवद् अमुष्यद् अमुष्यद् अदृष्ट ॥ परत केचिद्विष्णुति केचिद्विष्णुति पूरतः । उभयोः केचिद्विष्णुति केचिद्विष्णुति गोभयो ॥ पिप्राग्देव्याम् ॥ उदृष्ट उदधी उदृष्ट । उदृष्टम् उदधी ॥ उदृष्ट ॥ उदृष्टशब्दस्य पुनर्बकारस्याप्येकारस्येकारादेशे भवति सञ्ज्ञादौ नरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च इति प्रश्नः पाणिनीयानुशासिते दृष्टव्यम् ॥

हेसध्यश्च हेसध्यश्चो हेसध्यश्चः ॥ सध्यश्चम् सध्यश्चो सधीनः । सधीचा सध्य-
गम्यामित्यादि ॥

शसादौ तु विशेषः । सूत्रम्—‘तिरश्चादयः’ तिरश्च आरिष्येपां ते तिरश्चादयः । प्रथमाय-
द्वयचनान्तम् । ‘ए ओ. जसि’ ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोत्रिं’ ॥ तिरश्चादय इति । तिर्ये-
चउदचसध्यचसम्यच शब्दानां यथाक्रमं तिरश्च् उदीच् सधीच् समीच् इत्यादिना निपा-
त्यन्ते शसादौ स्वरं परे तद्धिते प्रत्यये ईपि ईकारे च । तद्धिते यथा तिरश्चीनः । ईपि
तिरश्ची । ईकारे तिरश्ची तिर्येचि । अत्र अनेन शसादौ स्वरं परे तिर्येच् शब्दस्य तिरश्च्,
उदच् शब्दस्य उदीच् । ‘स्वरहीनं’ भकारादौ । ‘चोः कुः’ ‘ह्ये जयाः’ । सुपि च ‘चोः
कुः’ ‘फिलात्पः सः’ इति प्रत्यग्वत् । इत्यादयश्चान्ताः ॥ टकारान्ता अप्रसिद्धाः ॥

तकारान्तो मरुच्छब्दः । ‘हते पः सेलोपः’ ‘वावसाने’ मरुत्-मरुद् मरुतो
मरुतः । हेमरुत्-हेमरुद् हेमरुतो हेमरुतः ॥ मरुतम् मरुतो मरुतः । मरुता
मरुद्याम् मरुद्भिः । इत्यादि । एवं अग्निचित्प्रभृतयः । अग्निचित्-अग्निचिद्
अग्निचितो अग्निचितः । हेअग्निचित्-हेअग्निचिद् हेअग्निचितो हेअग्निचितः ॥
तकारान्तो मरुत् शब्दस्य सौ धौ च सिलोपे कृते ‘वावसाने’ तकारस्य वा टकारः ।
भकारादौ ‘ह्ये जयाः’ तस्य दः ‘स्वरहीनं’ । स्वरदौ सुपि च ‘स्वरहीनं’ ॥ एतन्मग्नि-
चित्प्रभृतयोऽपि साध्याः । अग्निं विनोति इत्यनेनैर्यथेतीति अग्निचित् ॥

तकारान्त उ(क्र)कारानुबन्धो महच्छब्दः ॥ व्रितो नुम् ॥ उश्च ऋश्च वृ ।
वृ इत् यस्य सः त्रित् तस्य व्रितः नुम् । उकारानुबन्धस्य ऋकारानुबन्धस्य
च नुमागमो भवति पुंसि पञ्चसु परेषु [शौ च] ॥

तकारान्त उ(क्र)कारानुबन्धो महच्छब्दस्य पञ्चसु विशेषः । ‘मह पूजायाम्’ ।
‘हृदिमदिष्टपिभ्यः कर्त्’ । एभ्यः किन् अतुप्रत्ययो भवति । ऋकार इन् । उकारानुबन्धित्वं
तु चिन्त्यम् । महत् इति महत् । कार्यार्थमुच्चरितस्य वर्णम्यानुबन्ध इति संज्ञा । यद्वा
उच्चरितप्रध्वंसिनो हानुबन्धाः । सूत्रम्—‘व्रितो नुम्’ ॥ उश्च ऋश्च वृ इन् यस्य स त्रित्
तस्य व्रितः पष्ठ्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोत्रिं’ । नुम् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हमेपः’
‘ह्ये’ ‘उ ओ’ सिद्धम् । उकारानुबन्धस्य षतुप्रत्ययादेः, ऋकारानुबन्धस्य च शतुप्रत्ययादेः
नुमागमो भवति पुंसि पुंलिङ्गे पञ्चसु वचनेषु परेषु । शौ चेति नपुंसके जस्-शसोः स्थाने
जावे शौ च परे । अनेन पञ्चसु स्वादिषु तकारात्पूर्वं न् ॥

न्सम्महतोऽधौ दीर्घः शौ च ॥ न्सन्तसाप्शब्दस्य महच्छब्दस्य च दीर्घो
भवति पञ्चसु परेषु धिवर्जितेषु शौ च परे ॥ ‘संयोगान्तस्य लोपः’ महान् ।

१ टीका दृष्ट्वा वर्धितं परं व्यर्थमेव ‘नुमयमः’ इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ॥ २ न्सन्तस्येवागमजनकार-
युक्तान्तस्य शेषम् । तेन कंसशब्दस्य त्रिवन्तस्य न दीर्घः । संयोगान्तस्य लोपः । कन् कंसी कंसः ।
कंसम् कंसी कंसः । कंस कन्-भ्याम् कन्नि. कन्नु । हेरन् ॥ शोमना आपो यस्मिन्नास्तीत्याप् स्वाप्
स्वापी स्वापः । साम्पि तदागानि । इत्यधिकम् ॥

‘नश्चापदान्ते श्से’ महान्तौ महान्तः । हेमहन् हेमहान्तौ हेमहान्तः । महान्तम् महान्तौ महतः । महता महज्याम् महद्भिः । महते महज्याम् महज्यः । इत्यादि ॥

सूत्रम्—‘न्सम्महतोऽधौ दीर्घः शौ च’ न्स च’ अय् च महच्च न्सम्महत् तस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ न्सम् अग्रे महत् । ‘अमे जमा चा’ पस्य मः । ‘स्वरहीनं०’ । न धिः अधिसस्मिन् अवौ सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘डेरौ हित्’ टिलोपः । स्वरहीनं०’ ‘अतोऽत्युः’ ‘उ ओ’ ‘एदोऽतोऽतः’ । दीर्घः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ । ‘शौ’ इति शिशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘डेरौ हित्’ टिलोपः । च प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ ॥ न्संतस्येति । सुहिनृत्शब्दं विहाय नुमागमसहितसकारान्तस्य, तथा अपृशब्दस्य जलवाचिनो नित्यं बहुवचनान्तस्य, तथा महच्छब्दस्य उकारानुबन्धस्य पुंसि पञ्चसु वचनेषु धिवर्जितेषु, नपुंसके शौ च दीर्घो भवति ह्रस्वदीर्घभुता विधीयमानाः स्वरस्थाने भवन्तीति न्सादीनां ष्यजनसंनिष्कृतस्य स्वरस्य दीर्घो भवतीत्यर्थः ॥ अपृशब्दो बहुत्व एव । तत्र असमासान्तस्य जसि दीर्घो नान्यत्र । समासान्तस्य पञ्चस्वेव इयं विवक्षा । यथा शोभना आपो यत्र स स्वाप् देशः स्वाप् स्वापौ स्वापः । स्वापं स्वापौ इति । नपुंसके शौ स्वापि सरांसि इति ॥ अनेन धिवर्जितेषु पञ्चसु दीर्घः । धौ तु नुमागम एव न दीर्घः । ‘हसेपः०’ ‘संयोगान्तस्य०’ इति सौ धौ च तकारस्य लोपः । शेषेषु—‘नश्चापदान्ते श्से’ ‘स्वरहीनं०’ । भकरादौ—‘क्षवे जवाः’ ‘स्वरहीनं’ ॥ शेषं सुगमम् ॥

तकारान्त उकारानुबन्धो भवच्छब्दः ॥ अत्वसोः सौ ॥ अत्वसोः सौ इति धातोर्नेष्यते । अत्वन्तस्यासन्तस्य च दीर्घो भवति धिवर्जिते सौ परे । ‘संयोगान्तस्य’ ‘हसेपः’ । भवान् भवन्तौ भवन्तः । हेभवन् हेभवन्तौ हेभवन्तः । भवन्तम् भवन्तौ भवतः । भवता भवज्याम् भवद्भिः । भवते भवज्याम् भवज्यः । भवतः भवज्याम् भवज्यः । भवतः भवतोः भवताम् । भवति भवतोः भवत्सु ॥ ऋकारानुबन्धस्य भवत्शब्दस्य नुमागम एव । अत्वन्तत्वाभावात् दीर्घः । भवन् भवन्तौ भवन्तः । हेभवन् हेभवन्तौ हेभवन्तः । भवन्तम् भवन्तौ भवतः । भवता भवज्याम् भवद्भिः । भवत्सु । इत्यादि ॥ एवं पचन्शब्दः । पचन् पचन्तौ पचन्तः । हेपचन् हेपचन्तौ हेपचन्तः । पचन्तम् पचन्तौ पचतः । पचत्सु । इत्यादि ॥

भा, दीप्तौ । ‘भातेड्वतुः’ । यतः—‘भातेस्तु ङवतुः परः । भवान् पूज्ये युष्मदर्थे’ इति

१ असन्तस्वेत्युप्रत्ययान्तस्येति विवक्षितम् । तेन पिङ्गे गततीति पिङ्गमः पिङ्गमवौ पिङ्गमस्य । पिङ्गमस्य पिङ्गमती पिङ्गमस्य । इत्यादि ॥ २ द्विवक्तानां जशादीनां च शतृनुप्रतिषेधः । मुञ्चते निरयं वचनयो नपुंसके वा शौ च ॥ दधत्-दधद् दधती दधतः । दधनम् दधती दधतः । दधता दधज्याम् दधद्भिः । इत्यादि ॥ नपुंसके दधत्-दधद् दधती दधति दधति । अथ जाप दधता शान् दीपी वेरी चकार एते जशादयः इत्यधिकम् ॥

वकारानुबन्धो भवच्छब्दः । तस्य पञ्चसु—‘त्रितो नुम्’ इति नुमागमः । ततः सूदम्—
 ‘अत्वसोः सौ’ अनुस् न अस् न अत्वसौ तयोः अत्वसोः पृष्ठीद्विवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’
 ‘सोर्वि०’ । सौ इति सिशब्दस्य रामप्रत्येकवचनम् । ‘हे रौ द्वित्’ ॥ अत्वत्वस्येति । उक्ता-
 राबुबन्धस्य असन्तस्येति । नुमागमरहितस्यासन्तस्य शब्दस्य धिवर्जिते सौ परे दीर्घो
 भवति । अनेन सौ दीर्घो भवति, धौ न, ‘धिवर्जिते’ इति विशेषणान् ॥ धौ ‘द्वेपः
 से०’ ‘संयोगान्तस्य लोपः’ हे भवन् । अन्यत्र—‘नञ्चापदान्ते०’ ॥ स्वरादौ सुपि च
 ‘स्वरहीनं०’ । भकारादौ ‘श्वे जवाः’ । शेषं सुकरम् ॥ एवम् अष्टीबन्-चक्रीबन्-
 कक्षीयन्-शब्दाः ॥ भू ‘शरुशानौ विप्लवेत् क्रियायाम्’ ‘अप् कर्तरि’ गुणः ‘ओ अव्’
 ‘स्वरहीनं’ ‘अदे’ ‘स्वरहीनं०’ ऋकारानुबन्धो भवत्शब्दः । भवत् इत्यस्य ऋकारा-
 नुबन्धत्वात् ‘त्रितो नुम्’ इति नुमागम एव स्यात् । परम् अत्वन्तत्वाभावात् ‘अत्वसोः
 सौ’ इति दीर्घत्वं न । शेषं सुगमम् । एवं पचत् शब्दः । पचत् शब्दोऽपि रित् ऋकारानु-
 बन्ध इत्यर्थः । एवम् अन्येऽपि शरुप्रत्ययान्ता ऋकारानुबन्धा ज्ञेयाः ॥ इति तान्ताः ॥
 कपान्ता अप्रसिद्धाः ॥

शकारान्तो विश्वशब्दः । ‘उशपराजादेः पः’ इति पत्वम् । ‘पो ङः’ इति
 डत्वम् । ‘वावसाने’ चपा जवाश्च । विट्-विह् विशौ विशः । हेविट् हेविह्
 हेविशौ हेविशः ॥ विशम् विशौ विशः । विशा विहभ्याम् विहमिः ।
 विह्नु इत्यादि ॥

शकारान्तो विश् शब्दः । तस्य ‘उशपराजादेः पः’ इति पत्वे कृते । ‘पो ङः’ ‘वाव-
 साने’ । स्वरादौ ‘स्वरहीनं०’ ॥ सुपि ‘खसे चपा शता (पा) नाम्’ सम्राज्शब्दवत् । विट्
 विह् इत्यादीनि रूपाणि ॥ विह् मनुष्यो वैश्यश्च ॥ इत्यादयः शान्ताः ॥

पकारान्तः पष्पशब्दो नित्यं बहुवचनान्तस्त्रिषु सरूपः । पष् जस् इति स्थिते ।
 ‘जस्रसोर्लुक्’ ‘पो ङः’ ‘वावसाने’ । पट् पट् पटमिः पट्म्यः पट्म्यः ।
 ‘ष्णः’ इति नुट् । ‘पो ङः’ पट् नाम् इति स्थिते ॥ ‘इ णः’ ॥ इ णः । संख्या-
 संपन्विनो उकारस्य णत्वं भवति नामि परे ॥ ‘दुमिः दुः’ ण्णाम् । पट्पु
 कचिदपदान्तेऽपि पदान्तत्वात्प्रयणीया ॥

पकारान्तः पष् शब्दो नित्यं बहुवचनान्तस्त्रिषु लिङ्गेषु सदृशरूपः । ‘जस्रसोर्लुक्’ ‘पो
 ङः’ ‘वावसाने’ । पट् पट् । पुनरपि पट् पट् । भकारादौ ‘पो ङः’ इति डत्वे कृते ‘स्वर-
 हीनं०’ ॥ आमि—‘ष्णः’ इति नुमागमः । ‘पो ङः’ पट् नाम् इति स्थिते सति सूत्रम्—
 ‘इ णः’ इ पट्प्रत्येकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । णः इति प्रथमैकवचनान्तम् । ‘सोर्वि०’ ॥
 संख्या० । वृत्तिः कण्ठ्या । अनेन नामि परे उकारस्य णकारः । ‘दुमिः दुः’ ‘स्वरहीनं०’ ॥
 सुपि ‘पो ङः’ ‘खसे चपा शता(पा)नाम्’ ततः उकारस्य सकारसंयोगे ‘दुमिः दुः’ इति प्रातौ
 ‘दोरन्त्यात्’ इति सूत्रेण ‘दुमिः दुः’ इति सूत्रेण सत्य पत्यनिषेधः ॥ ननु अत्र पदान्तत्वा-
 भावात् ‘दोरन्त्यात्’ इति सूत्रं कथं संभवति अत्राह—कचिदिति । कचित्प्रयोगान्तरे अप-
 दान्तेऽपि पदान्तता आश्रयणीया वक्तव्या इति भावः ॥

दोषशब्दस्य भेदः ॥ दोषां रः ॥ दोषसञ्जुषआशिष्विषप्रभृतीनां पकारस्य रेफो भवति रसे पदान्ते च ॥ 'हसेपः' 'स्रोर्विसर्गः' दोः दोषौ दोषः । हेदोः हेदोषौ हेदोषः ॥ दोषम् दोषौ । [शसादावन्नन्तता वा वक्तव्या ।] दोषः-दोष्णः । दोषा-दोष्णा दोर्भ्यां-दोषभ्याम् दोर्मिः-दोषमिः । दोषे-दोष्णे दोर्भ्यां-दोषभ्याम् दोर्भ्यः-दोषभ्यः । दोषः-दोष्णः दोर्भ्यां-दोषभ्याम् दोर्भ्यः-दोषभ्यः । दोषः-दोष्णः दोषोः-दोष्णोः दोषां दोष्णाम् । वेदयोः दोष्णि-दोषणि दोषि दोषोः-दोष्णोः । दोर्षु-दोः-पु-दोषसु । सप्तमीबहुवचने कृत्रिमत्वादिसर्गः ॥ एवं सञ्जुषशब्दः ॥ सञ्जुषाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घो वक्तव्यः ॥ दोषाम् । सञ्जुः सञ्जुषौ सञ्जुषः । हेसञ्जुः हेसञ्जुषौ हेसञ्जुषः । सञ्जुषम् सञ्जुषौ सञ्जुषः । सञ्जुषा सञ्जुर्भ्याम् सञ्जूर्भिः । सञ्जुर्षु-सञ्जुः-पु । इत्यादि ॥

दोषशब्दो भुजार्थवाचकस्य भेदः ॥ सूत्रम्—'दोषां' दोषां यष्टीबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' एकमिदं सूत्रम् ॥ अथवा 'दोषां रः' इति द्विपदं सूत्रम् । दोष् सञ्जुप् आशिष् ह्विष् धनुष् सर्पिष् शब्दानां पकारस्य रसे पदान्ते च रेफो भवति । सकारस्य स्थाने जातस्य पकारस्येति व्याख्येयम् । अनेन रसे पदान्ते च रेफः । सौ धौ च—'हसेपः से०' 'स्रोर्वि०' ॥ द्विवचनादौ 'स्वरहीनं०' ॥ दोः दोषौ दोषः । दोषं दोषौ । शसादौ तु विशेषः । 'शसादौ स्वरं परे नान्तता वा वक्तव्या' । अस्वार्थः । दोषशब्दस्य शसादौ स्वरं परे नान्तत्वं भवति वा विकल्पेन अन्ते नकारागमो भवतीत्यर्थः । दोष् न् इति स्थिते । 'ऋर्नो णो०' पक्षे 'स्वरहीनं०' । दोष्णः दोषः दोष्णा दोषा । भकारादौ 'दोषां रः' जलतुम्बिका० । दोर्भ्यां दोर्मिः । यदा 'दोषां रः' 'राद्यपो द्विः' 'क्षत्रे जवाः' 'स्वरहीनं०' दोर्भ्यां दोर्मिः इत्यादि । केचित्तु—'शसादावनन्तता वा वक्तव्या' इत्येवं पठन्ति, स्वर इति पदं न पठन्ति तन्मते स्वरादौ हसादौ च सर्वत्र विकल्पेन अन् आगमे कृते स्वरादौ 'अहोपः स्वरे' 'ऋर्नो णो०' 'स्वरहीनं०' । द्वितीयपक्षे केचलं 'स्वरहीनं०' दोष्णः दोषः । दोष्णा दोषा ॥ भकारादौ एरुज् अन् आगमे कृते 'स्वरहीनं०' 'नोमो नो०' दोषभ्यां । द्वितीयपक्षे 'दोषा रः' जलतुम्बि० । दोर्भ्याम् ॥ एवं दोषमिः दोर्मिः । दोषे 'स्वरहीनं०' दोष्णे शसादावनन्तता । ततो 'अहोपः स्वरे०' 'ऋर्नो णो०' 'स्वरहीनं०' ॥ दोषभ्यां दोर्भ्यां दोषभ्यः दोर्भ्यः दोषः दोष्णः दोषभ्यां दोर्भ्यां दोषभ्यः दोर्भ्यः दोषः दोष्णः दोषोः दोष्णोः दोषा दोष्णा । 'वेदयोः' दोषि दोष्णि दोषि । दोषोः दोष्णोः सुपि अनन्तत्वे कृते 'नामो नो लोप०' दोषसु पक्षे 'दोषां रः' इति रत्ने । 'विलात्यः सः०' दोर्षु । केचित्तु 'दोषां रः' 'स्रोर्विसर्गः' 'विसर्जनीयस्य०' दोषसु इत्यपि साधयन्ति । केचित्तु दोः-पु इति पठन्ति ततो यथासम्भवं साध्यम् ॥ दोष् शब्दः पुष्टीपलिङ्गः । णीये तु

दोषी दोषि ॥ जुपी प्रोविसेवनयोः । जोपणं जुद् मिलनं सह तेन वर्तते इति सज्जर्मिग्रम् ।
‘सजुपाशियो रसे पदान्ते च दीर्घो वक्तव्यः’ इति केचिन्नेच्छन्ति । ‘दोषां रः’ इति रत्नं
विधाय ‘ध्वोर्विहसे’ इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । इति पान्ताः ॥

सकारान्तः पुंश्चब्दः ॥ पुंसोऽसुइ ॥ पुंश्चब्दस्य असुडादेशो भवति
पुंसि पञ्चसु परेषु शौ च ॥ ङकारोऽन्त्यादेशार्थः । उकारो नुम्बिधानार्थः ॥
‘मः स्वरः’ पुमस् सि इति स्थिते । ‘त्रितो नुम्’ ‘न्सम्महत्’ इति दीर्घः ।
‘संयोगान्तस्य लोपः’ ‘ह्रसेपः सेलोपः’ पुमान् पुमांसौ पुमांसः । हे पुमन्
हे पुमांसौ हे पुमांसः । पुमांसम् पुमांसौ पुंसः । पुंसा । पुंसि पुंसोः । पुंस् सु
इति स्थिते ॥

‘सकारान्तः पुंश्चब्दः । पुनातीति पुमान् । ‘पुनातेः सुक् नुम् च’ इति सुप्रत्ययो नुमा-
गमश्च ‘प्वादेर्ह्रस्वः’ । अथवा—पाति त्रिवर्गं पुमान् ‘पातेर्ङुमसुः’ इति ङुमस् प्रत्ययः ॥
पुंस् शब्दस्तस्य पञ्चसु विशेषः । सूत्रम्—‘पुंसोऽसुइ’ पुंसः पष्ठ्येकवचनान्तम् । ‘स्वर-
हीनं’ ‘स्रोर्वि’ असुइ प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ह्रसेपः’ ‘अतोऽसुः’ ‘उ ओ’ ‘एदोऽ-
तोऽसुः’ ॥ पुंश्चब्दस्य पञ्चसु स्यादिषु परेषु असुइ इत्ययमादेशो भवति । ङकारोऽन्त्या-
देशार्थः । उकारः उच्चारणार्थः । अनेनान्तस्य सकारस्य अस् इत्यादेशः । पुमस् इति
स्थिते । ‘त्रितो नुम्’ इति नुमागमः । पञ्चसु । ‘न्सम्महत्’ इति धिवर्जम् अन्यत्र दीर्घः ।
‘सौ धौ च’ ‘ह्रसेपः’ इति सिलोपः ‘संयोगान्तस्य’ इति सलोपः । अग्रे द्वितीयाद्वित्वं
यावत् ‘नञ्चापदान्ते’ ‘स्वरहीनं’ पुमान् पुमांसौ पुमांसः । हे पुमन् हे पुमांसौ हे
पुमांसः । पुमांसम् पुमांसौ । शसादौ ‘नञ्चापदान्ते’ ‘स्वरहीनं’ पुंसः पुंसा । भकारादौ
‘संयोगान्तस्य’ ‘नञ्चापदान्ते’ इति ॥ एवं सुपि ‘संयोगान्तस्य’ ‘नञ्चापदान्ते’ पुंसु ॥

असंभवे पुंसः ककसौ ॥ असंभवेर्धे पुंश्चब्दस्य कगागमो भवति सुपि
परे ॥ ककारः कित्कार्यार्थः । अकार उच्चारणार्थः ॥ स्कोराद्योश्च संयो-
गाद्योः सकारककारयोर्लोपो भवति धातोर्ह्रसे परे नाञ्च रसे पदान्ते च ॥
‘किलात् इति सस्य पलम् । ‘कपसंयोगे क्षः’ पुंश्च ॥

अथ रूपान्तरं साधयति—असंभव इति । असंभवे वैदिकप्रयोगे । असंभवो नाम
वेदान्तैकवेद्यस्य आत्मनो बहुत्वासंभवः । न विद्यते आत्मनो ब्रह्मणो बहुत्वसंभवो यत्र
सोऽसंभवः । कुतः ‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म’ ‘नेह नानास्ति किञ्चन’ इति वेदान्तवेद्यस्य वेदा-
न्तशास्त्रेण वेद्यस्य ज्ञेयस्यात्मनो बहुत्वासंभवः ॥ अथवा—नास्ति संभवो बुद्धेः सूत्रादेश्च

१ रेफः स्वरपरं वर्णं ह्रस्वोऽसुइति तच्छिखरः । पुरः स्थितं यदा पश्येदधः सक्रमते स्वरम् ॥ अनुस्वारो
नमस्यैव यावत्तद्देशयोगतः । मूर्ध्नि सन्नं लभेत्तावन्नेधये पुरतः स्वरम् ॥ इत्यधिकं दस्यते कचिद् ॥

२ ननु पुंश्चिबल्यन मकार एव संयोगादिर्न सकारस्त्वि कथं लोपः । पुंश्च अत्र ‘स्कोराद्योश्च’ इत्यनेन संयो-
गाद्यस्य लोपे प्राप्ते मकारस्यैव लोपो भवेन्न तु सकारस्य । आदित्वाभावात् । संयोगायस्तु पुंश्च इत्यत्र शिरसि
मकार एव । तस्मादादित्वं द्विविधम् । सुहृद्यमापेक्षिकं च । अत्र सस्यादित्वमापेक्षिकम् । पुंस् क इत्यत्र
ककारापेक्षया सकार आदिः सकारापेक्षया मकार आदिरिति सकारस्यैव लोपः । इत्यधिकम् ॥

यत्र सोऽसंभवस्तस्मिन् वाच्ये सति सादिति सुपि परे कगागमो भवति ॥ अनेन पुंस् अमे क् कित्वादन्ते । 'स्कोराद्योश्च' इति सलोपः । 'क्लिङात्सः सः०' 'कषसंयोगे क्षः' पुंस्तु इति सिद्धम् । परमपुरुषे पुङ्क्षु, लौकिकेषु पुरुषेषु पुंसु ॥

एवं विद्वत्शब्दः । विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः । हेविद्वन् । विद्वांसम् विद्वांसौ ॥ वसोर्व उः ॥ वसोः संबन्धी वकार उत्वं प्राप्नोति शसादौ खरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च ॥ विदुषः । विदुषा । 'वसां रसे' इति दत्वम् । विद्वज्जाम् विद्वद्भिः । विदुषे विद्वज्जाम् विद्वद्भिः । विद्वत्सु । इत्यादि ॥

विद्वत्शब्दस्य पञ्चसु पूर्ववत् 'त्रितो नुम्' 'नसम्भहतो०' दीर्घः । 'संयोगान्तस्य लोपः' 'ह्रस्वः' विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः । हे विद्वन् । विद्वांसम् विद्वांसौ । शसादौ तु विशेषः— 'वसोर्व उः०' वसोः पञ्चमेकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'स्योर्वि०' 'नामिनोरः' जलनु-
न्विका० । वः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्यो०' उः प्रथमैकवचनं सांकेतिकम् । 'आदेव लोपश्च' त्रितोरिति 'कसुकानौ णवेवत्' 'विदेर्वा वसुः' इत्यादिसूत्रोत्पन्नो यो वसुप्रत्ययस्तस्य संबन्धी वकारः सस्वर उत्वं प्राप्नोति शसादौ खरे परे तद्धिते ये प्रत्यये ईपि च परे । तद्धिते वैदुष्यम् । ईपि विदुषी ॥ अत्रानेन शसादौ खरे सर्वत्र व इत्यस्य उः 'क्लिङात्सः सः०' 'स्वरहीनं०' । शसादौ 'वसां रसे' इति सस्य दत्वे कृते भकारादौ 'स्वरहीनं०' सुपि 'खसे चपा शसानाम्' दस्य तः । स्वरहीनं० ॥

एवं तस्थिवत्शब्दः । तस्थौ इति तस्थिवान् । घ्रा गतिनिवृत्तौ । 'आदे ण्यः स्त्रः' स्या । कसुप्रत्ययः । वस् । सच णपूर्वत् । तेन द्वित्वम् । 'ह्रस्वः' 'शसात्त्रपा०' इति पूर्वस्य लोपः । 'शपानां जवचपाः' इति थस्य तः ['स्थामौ' इति आकारस्य ईकारः] । तस्थिवस् इति जाते स्यादिः । तस्थिवान् तस्थिवांसौ । तस्थिवांसः तस्थिवांसम् तस्थिवांसौ ॥ शसादौ 'वसोर्व उः' इति वस्य उत्वे कृते 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः' इति इकारस्य आकार

१ एवं तस्थिवत्प्रत्ययः । तस्थिवान् तस्थिवांसौ तस्थिवांसः । तस्थिवांसम् तस्थिवांसौ । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः । इदो वकारसुरिय प्रासत्त्याद्वस्योत्वे तद्वृत्तिः । आतोऽनपि इत्यालोपः । तस्थुषः । तस्थुषा तस्थिवज्जाम् तस्थिवद्भिः । तस्थिवत्सु । इत्यादि हेतस्थिवन् हेतस्थिवांसौ हेतस्थिवांसः ॥ सकारान्तः श्शुवत्प्रत्ययः । श्शुवन् श्शुवसाँ श्शुवसांसः । श्शुवसांसम् श्शुवसांसौ । श्शुवस्य शस् इति स्थिते । 'वसोर्व उः' ज्योर्घातोऽरिषुवौ खरे स्वरहीन परेण संयोग्यम् । 'क्लिङात्' इति पत्वम् । श्शुवदुषः । श्शुवदुषा । वसां रसे खरे चपा श्शुवदुषम् । हेत्श्शुवन् हेत्श्शुववाँ ही हेत्श्शुवसांसः ॥ एवं पेत्थिवान् पेत्थिवाँ ही पेत्थिवांसः । पेत्थिवांसम् पेत्थिवाँ ही । घृष्टि वस्योत्वे कृते यदागमत्वाद्विद्वोः । पेत्थुषः । पेत्थुषा पेत्थिवज्जाम् । इत्यादि ॥ सकारान्तो जग्मिवत्प्रत्ययः । जग्मिवान् जग्मिवाँ ही जग्मिवांसः । जग्मिवांसम् जग्मिवाँ ही । इटः पकार-
मुदिय प्रासत्त्याद्वस्योत्वे कृते इदोऽपि निवृत्तिः । 'गमां खरे' इत्यनेन उपधातोः । जग्मुषः । जग्मुषा जग्मिवज्जाम् । जग्मिवद्भिः । इत्यादि ॥ जगन्वान् जगन्वाँ ही जगन्वांसः । जगन्वांसम् जगन्वाँ ही । घृष्टि वस्योत्वे कृते पकारनिमित्तस्य 'मोनो धातोः' इति नकारस्यापि मकारः । गमां खरे इति उपधातोः । जग्मुषः । जग्मुषा जगन्वज्जाम् । इत्यादि ॥ एवं जपन्वान् जपन्वाँ ही जपन्वांसः । जपन्वांसम् जपन्वाँ ही जग्मुषः । जग्मुषा जपन्वज्जाम् । इत्यादि ॥ अधिकम् मूलपुस्तके नास्ति ॥

२ अयं बोधकान्तर्गतपाठोक्तकर्तुं प्रमादजः । 'इत्तद्विधानाभेकस्य एवमादन्तानां च पथेः कसो-
रिदवाप्यः' इत्यनेन श्शोर्विद्वोर्बैगैद्विधानस्य आगच्छत्वात् ॥

एव । ततः 'आतोऽनपि' इत्याकारलोपः । 'स्वरहीनं०' 'किलात्पः सः०' तस्थुपः तस्थुपा तस्थिवज्यामित्यादि ॥ एवं गत इति जग्मिवान् जग्मिवांसौ जग्मिवांसः । जग्मिवांसम् जग्मिवांसौ जग्मुपः । जग्मुपा जग्मिवज्यामित्यादि ॥ एवं पेचिवान् पेचिवांसौ पेचिवांसः । पेचिवांसम् पेचिवांसौ पेचुपः । पेचुपा पेचिवज्यामित्यादि । उपा(खा)स्रत्पर्णध्वसादीनां तु रसे पदान्ते च 'वसां रसे' इति दस्वम् । खरादौ 'स्वरहीनं०' उपा(खा)स्रत् उपा(खा)स्रसौ उपा(खा)-स्रसः उपा(खा)स्रज्याम् उपा(खा)स्रद्धिः उपा(खा)स्रत्सु । एवं पर्णध्वत् पर्णध्वसौ पर्णध्वसः इत्यादि ॥

सकारान्तः सुवचसशब्दः । 'अत्वसोः सौ' सुवचाः सुवचसौ सुवचसः । हेसुवचः हेसुवचसौ हेसुवचसः ॥ सुवचसम् सुवचसौ । इत्यादि ॥ एवं चन्द्रमसप्रभृतयः । 'अत्वसोः सौ' 'हसेपः सेलोपः' चन्द्रमाः चन्द्रमसौ चन्द्रमसः । हेचन्द्रमः हेचन्द्रमसौ हेचन्द्रमसः । चन्द्रमसम् चन्द्रमसौ चन्द्रमसः । चन्द्रमसा चन्द्रमोभ्याम् चन्द्रमोभिः । चन्द्रमस्तु-चन्द्रमःसु । इत्यादि ॥

सकारान्तः सुवचसशब्दः । वच परिभाषणे सुपूर्वः । 'वचादेरस्' 'स्वरहीनं०' नाम-त्वात्स्यादयः । ततः सौ परे 'अत्वसोः सौ' इति दीर्घः 'हसेपः से०' 'सोर्वि०' । धौ 'हसेपः से०' 'सोर्वि०' । खरादौ सुपि च सर्वत्र 'स्वरहीनं०' भकारादौ 'सोर्वि०' 'हवे' 'उ ओ' शेषं सुकरम् । एवं चन्द्रमस् शब्दः । चन्द्रमाः चन्द्रमसौ चन्द्रमसः । चन्द्रमसा चन्द्रोभ्यां चन्द्रमस्तु । एवं वेधाः वेधसौ वेधसः । दुर्मेधाः दुर्मेधसौ दुर्मेधसः । इत्यादि । एवं प्रचेतस् जातवेदस् उच्चैःश्रवस् सुप्रजस् तेजसप्रभृतयः ॥

उशनसशब्दस्य भेदः ॥ उशनसाम् ॥ उशनस् पुरुदंसस् अनहेस् इत्येतेषां सेरघेडा भवति ॥ द्वित्वाट्टिलोपः । उशना उशनसौ उशनसः । उशनसो धौ सान्तता नान्तताऽदन्तता वा वक्तव्या । हेउशनन्-हेउशनं-हेउशनः हे-उशनसौ हेउशनसः ॥ उभयविकल्पे रूपत्रयम् । संबोधने तूशनसस्त्रिरूपमिति वचनात् ॥ उशनसम् उशनसौ उशनसः । उशनसा उशनोभ्याम् उशनोभिः । उशनस्तु-उशनःसु । इत्यादि ॥ [पुरुदंसा पुरुदंससौ पुरुदंससः । इत्यादि ॥] अनेहा अनेहसौ अनेहसः हेअनेहः । अनेहसम् । इत्यादि ॥]

उशनसशब्दादीनां सौ विशेषः । सूत्रम्—'उशनसाम्' उशनसां षष्ठीबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' उशनसपुरुदंससुअनेहस् इत्येतेषां शब्दानां धिवर्जितस्य सेडा भवति । अनेन सेडा । ढकारट्टिलोपार्थः । 'द्विति देः' इति टेलोपः । 'स्वरहीनं०' । शेषं द्वित्वादौ सुवचसवत् । उशनसो धौ विशेषमाह—'उशनसो धौ सान्तता नान्तता अदन्तता च वक्तव्या' उशनसशब्दस्य धिविषये नान्तता अन्त्यसकारस्य नकारः अदन्तता अकारान्तता च सकारस्य लोपो भवतीत्यर्थः । चकारात् वृत्तीये तु सान्त एव तिष्ठतीति धौ रूपत्रयम् ॥ यतः 'संबोधने तूशनसः' इति । एकत्र 'हसेपः०' 'सो०' । द्वितीयरूपे सस्य नः । 'हसेपः०' । वृत्तीये तु अदन्तता वक्तव्येति सलोपः । 'समानाद्धेलोपो०' इति धेलोपः । हे

उशनः हे उशनन् हे उशन इति श्रौयम् । उशनस् भ्यामित्यत्र 'स्रोर्वि०' 'हवे' 'उ ओ' उशनोभ्याम् उशनोभिरित्यादि । उशना शुक्रः । एवं पुरुदंसस् अनेहसप्रभृतयः । पुरुदंसा पुरुदंससौ पुरुदंससः । पुरुदंसा इन्द्रः ॥ अनेहा अनेहसौ अनेहस इत्यादि । अनेहा कालः ॥

अदसशब्दस्य भेदः । 'त्यदादेष्टेः' इति सर्वत्राकारः । अद् सि इति स्थिते ॥

सौ सः ॥ अदसो दकारस्य सौ परे सत्त्वं भवति ॥ सेरौ ॥ अदसः सेरौ-कारादेशो भवति ॥ असौ ॥

अदसशब्दस्य सकारान्तस्यापि विशेषः । तस्य 'त्यदादेष्टे०' इति सर्वत्राकारः । सौ तु अदस् सौ इति स्थिते सूत्रम्—'धौ सः' साविति सिशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'डौ' टिलोपः । सः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' ॥ अदसो दकारस्य सौ परे सो भवति । अनेन दस्य सः । असस् इति स्थिते । सूत्रम् 'सेरौ' सेः इति सिशब्दस्य पष्ठयेकवचनम् । 'दिति' 'हस्य' 'स्रोर्वि०' । औ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'नामिनो रः' 'स्वरहीनं०' ॥ अदसः संवन्धिनः सेः औकारो भवति । अनेन सिस्थाने औ । 'ओ औ औ' असाविति सिद्धम् ॥

द्विवचने अदस् औ इति स्थिते ॥ 'दस्य मः' ॥ 'ओ औ औ' अमौ इति स्थिते ॥ मादू ॥ उश्च ऊश्च ऊ । अदसो मकारात्परस्य ह्रस्वस्य ह्रस्व उकारादेशो भवति । दीर्घस्य च दीर्घ उकारादेशो भवति ॥ अमू ॥ बहुवचने सर्वादित्वात् 'जसी' दस्य मः 'अ इ ए' अमे इति स्थिते ॥ एरी बहुत्वे ॥ एः ई बहुत्वे । बहुत्वे सति मकारात्परस्य अदस एकारस्य ईकारादेशो भवति ॥ अमी । अमुम् अमू अमून् ॥ मत्वोत्वे कृते । 'टा नागस्त्रियाम्' अमुना अमू-भ्याम् अमीभिः । अमुष्मै । अमूभ्याम् अमीभ्यः । अमुष्मात् अमूभ्याम् अमीभ्यः । अमुष्य अमुयोः अमीषाम् । अमुष्मिन् अमुयोः । अमीषु ॥

द्विवचनादौ 'त्यदादेष्टेः०' इति सर्वत्राकारे कृते 'दस्य मः' अम औ इति स्थिते 'ओ औ औ' इति ॥ सूत्रम्—'मादू' मात् पञ्चम्येकवचनम् । 'उत्तिरत्' 'सवर्णे दीर्घः०' उश्च उश्च ऊ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । 'चपा अवे०' सिद्धम् । अदसो मकारात्परस्य ह्रस्वस्वरस्य उकारो भवति दीर्घस्य च दीर्घ उकारो भवति । अनेन अमौ इत्यसौकारस्य दीर्घत्वात् उकारः । अत्र पूर्वं विभक्तिकार्यं पश्चात् 'मादू' । टास्थाने तु पूर्वम् 'मादू' पश्चाद्विभक्ति-कार्यमिति विवेकः । अमू । बहुत्वे बहुवचने सर्वादित्वात् 'जसी' 'अ इ ए' अमे इति स्थिते सूत्रम्—'एरी बहुत्वे' एः 'पष्ठयेकवचनान्तम्' 'स्रोर्वि०' । ई प्रथमैकवचनान्तं सांकेति-कम् । 'नामिनो रः' 'स्वरहीनं०' । बहुत्वे सप्तम्येकवचनान्तम् । बहुत्वे बहुवचने सति अदसशब्दस्य मकारात्परस्य एकारस्य ईकारो भवति । अनेन एकारस्य ईकारः । अमी । मकारात्परस्येति चेन्न व्याक्रियते तदा अमुकः अमुकौ अमुके इति न सिध्यति । अमि 'अमृशसोरस्य' 'मादू' इत्यकारस्य उकारः । मोऽनुस्वारः' अमुमिति सिद्धम् । द्विवचनं

प्रथमाद्विवचनवत् । बहुत्वे 'अम्शसोरस्य' 'सो नः पुंसः' 'शसि' 'मादू' अमून् इति सिद्धम् । टाविषये 'मादू' अस्य उः । अमु ततः 'टानाऽक्रियाम्' अमुना । द्विवचने 'अङ्गि' इत्यात्वम् पश्चात् 'मादू' इत्याकारस्य दीर्घमादूकारः अमूभ्यामिति सिद्धम् । एवं चतुर्थी-पञ्चमीद्वित्वेऽपि । तृतीयाबहुवचने 'मिस्मिस्' इति वचनात् 'ए स्मि बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे' अमीभिः । एवं चतुर्थीपञ्चमीबहुवचने । चतुर्थ्येकवचने 'सर्वादेः स्यद्' 'मादू' 'किलात्पः सः' 'ए ऐ ऐ' अमुष्मै । पञ्चम्येकवचने 'डसिस्' 'अतः०' इति समागमः । 'सर्वे०' 'मादू' 'स्वरहीनं०' 'किलात्पः सः०' अमुष्मात् । पष्ठ्येकवचने 'डस्य' 'मादू' 'किलात्पः सः०' अमुष्य । पष्ठ्रीसप्तम्योर्द्विवचने ओसि अकारस्य एकारः । 'ए अय्' 'मादू' 'स्वरहीनं०' । आगि 'मुडामः' 'ए स्मि बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे' 'किलात्पः सः' अमीषाम् । सप्तम्येकवचने 'डि सिन्' 'मादू' 'किलात्पः सः०' अमुष्मिन् । सुपि 'ए स्मि बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे' 'किलात्पः सः०' अमीषु । त्यदादित्वाद्धेरभावः । संबोधनं न भवतीत्यर्थः ॥

सामान्ये अदसः कः स्यादिवच्च ॥ सामान्येऽर्थे वाच्ये सति अदसः शब्दात्परः कः प्रत्ययो भवति स स्यादिवज्ज्ञेयः ॥ 'त्यदादेष्टेरः स्यादौ' 'दस्य मः' 'मादू' अमुकः अमुकौ अमुके । अमुकम् अमुकौ अमुकान् । अमुकेन अमुकाभ्याम् अमुकैः ॥ इत्यादि ॥ इति हसान्तपुंलिङ्गप्रक्रिया ॥ ९ ॥

पुनर्विशेषमाह—सामान्य इति । सामान्यार्थे विशेषाकथने अज्ञानाद्यर्थे अदसशब्दस्य कप्रत्ययो भवति । स च स्यादिवज्ज्ञेयः । स्यादौ परे यत्कार्यं भवति तत्कार्यं कप्रत्यये परेऽपि भवतीत्यर्थः । तेन 'दस्य मः' 'मादू' इति भवति । स्यादिवचेति चकारात्प्रथमेकवचने असकौ इति रूपमिति भवति । पुंसि स्त्रियां च अदसः कः प्रत्ययः स्यादिवत्त्वान् । 'त्यदादेष्टे०' 'दस्य मः' 'मादू' अमुक इति सिद्धम् । ततः स्यादयः । प्रक्रिया सर्वशब्दवत् ॥ इति सान्ताः । इति हसान्तपुंलिङ्गसाधनम् ॥

हसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः १०

अथ हसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः प्रदर्शयन्ते ॥ ॥ तत्र हकारान्त उपानहशब्दः ॥ नहो धः ॥ नहो हकारस्य धकारादेशो भवति धातोर्ज्ञेसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ 'धावसाने' उपानत्-उपानद् उपानहौ उपानहः । हेउपानत्-हेउपानद् हेउपानहौ हेउपानहः । 'रसे चपा ज्ञसानाम्' उपानत्सु ॥

अथ हसान्तस्त्रीलिङ्गे किञ्चिच्छब्दसाधनं लिख्यते । हकारान्त उपानहशब्दः पादत्राणा-र्थैवाचकस्तस्य स्वरादौ 'स्वरहीनं०' । 'हो डः' इति ढत्वप्राप्तौ तदपवादार्थं रसे पदान्ते च विशेषमाह—सूत्रम्—'नहो धः' नहः पष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' । धः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्वि०' 'हवे' 'ड ओ' सिद्धम् । वृत्तिः कण्ड्या । अनेन रसे पदान्ते

१ एकस्योपागेन बह्वर्थो लभ्यते तत्सामान्यम् । २ शेषं सर्वशब्दवत्पुं ज्ञेयम् । चकारात्प्रथमैकवचनत्वम् तेन त्यदादेष्टेः सो सः मादू अमुकः । इत्यादि ॥ इत्यपि भवति ॥ अधिकम् चन्द्रिकायनुसारि ॥

हस्य धः । सौ धौ च धत्वे कृते 'हसेपः०' 'वावसाने' धकारस्य वा तकारदकारादौ भकारादौ 'ज्ञवे जवाः' धस्य दः । 'स्वरहीनं०' । सुपि—'खसे चपा हसानाम्' धस्य तः । 'स्वरहीनं०' शेषं कण्ठ्यम् । गोधुक्प्रभृतयः पुंलिङ्गवत् ज्ञेयाः । इति हान्ताः ॥ यकारान्ता अग्रसिद्धाः ॥

वकारान्तो दिव्शब्दः ॥ दिव औ ॥ दिवः औ । दिवो वकारस्य औकारादेशो भवति सौ परे ॥ 'इ यं खरे' द्यौः दिवौ दिवः । हेद्यौः । हेदिवौ । हेदिवः । दिवम् ॥ वाम्या । दिवो वकारस्य वा आत्वं भवति अमि परे धाम् दिवम् । दिवौ । दिवः । दिवा ॥ उ (ऊ) रसे ॥ दिवो वकारस्य उकारादेशो भवति रसे पदान्ते च ॥ द्युम्याम् । द्युमिः । दिवे । द्युम्याम् । द्युम्यः । दिवः । द्युषु ॥

वकारान्तो दिव्शब्दः स्वर्गाकाशवाचकस्य नामसंज्ञायां स्यादयः । दिव् स् इति स्थिते सूत्रम्—'दिव औ सौ' दिवः पष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'सोर्वितर्गः' । औ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । 'आदवे लोपश्' । साविति सिशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । 'हेरौ धित्' टिलोपः । 'स्वरहीनं०' । दिष इति पष्ठ्या निर्दिष्टत्वादिव्शब्दसंबन्धितो वकारस्य औकारो भवति सौ परे । अनेन सौ धौ च धस्य औकारः । 'इ यं खरे' 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' द्यौः । एवं हे द्यौः । वर्णविधौ नेदमिति 'यदादेशस्तद्वद्भवति' इति सिलोपो न । द्वित्वे बहुत्वे च 'स्वरहीनं०' । अमि विशेषः । सूत्रम्—'वाम्या' वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । अम् शब्दस्यामि इति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे०' । आ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'इ यं खरे' त्रिपदम् । दिवो वकारस्य अमि परे ण आत्वं भवति । अनेन अम्विषये वा वकारस्य आकारः । 'इ यं खरे' 'स्वरहीनं०' धाम् । पक्षे दिवम् अमे स्वरदौ सर्वत्र 'स्वरहीनं०' । हसादौ तु विशेषः । सूत्रम्—'उ रसे' उ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । रसे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' दिवो वकारस्य रसे परे उकारो भवति ॥ यद्वा 'उरसे' उ प्रथमैकवचनान्तम् । उ सप्तम्येकवचनम् । रसे सप्तम्येकवचनान्तम् । त्रिपदं सूत्रं पठन्ति । येन रसे परे उवर्णेऽपि परे उकारो भवति । द्युपितः दिवि द्युपितः ॥ एवं दिवं ऊर्णोति आच्छादयतीति द्युर्णुत् ॥ अनेन भकारादौ सुपिच वकारस्य उकारः । 'इ यं खरे' 'स्वरहीनं०' सुपि । 'उ रसे' ततः 'फिलात्यः सः०' ॥ इति वान्ताः ॥

रेफान्तश्चतुर्शब्दो बहुवचनान्तः ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां, तिसृचतसृचत् ॥

१ त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्तर्यामी गौणोर्नेतावादेशो स्तः । त्रियाद्यप्रीणि वा यस्याः सा त्रियत्रिः त्रियत्री त्रियत्रयः । बुद्धिबत् । यदा त्रियां मुह्यो लिङ्गान्तरे गौणो तदादेशो स्त एव । त्रियास्त्रियो यस्य सः त्रियत्तिता । तेषां त्रियत्तिलो त्रियत्तित् । त्रियत्तितम् त्रियत्तित्तौ त्रियत्तितः । त्रियत्तित्ता त्रियत्तित्-यभ्याम् त्रियत्तित्सिन्ति । त्रियत्तित्सु ॥ त्रीये त्रियास्त्रिलो यस्य तस्त्रियत्तित् त्रियत्तित्सु त्रियत्तित्सु ॥ एवं त्रियाश्चतस्रो यस्य सः त्रियचतसा त्रियचतलो त्रियचतलः ॥ त्रीये । त्रियचतस्र त्रियचतस्रणी त्रियचतसृभिः ॥ अधिकम् वर्धितम् ॥

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । ऋवदित्यव्ययम् । स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिचतुर-
शब्दयोस्त्रिचृ चतसृ इत्येतावादेशौ भवतः ऋकारश्च ऋवत् ॥ ततः 'स्तु-
रां' इत्यां न भवति । 'ऋम्' तिसृः तिस्रः तिसृभिः तिसृभ्यः ति-
सृभ्यः ॥ न तिसृचतसृ नामि दीर्घः ॥ तिसृ चतसृ इत्येतयोर्नामि
दीर्घो न भवति । छन्दसि वा । तिसृणां-तिसृणाम् । तिसृषु ॥ चतस्रः ।
चतस्रः । चतसृभिः । चतसृभ्यः । चतसृभ्यः । चतसृणाम्-चतसृणाम् ।
चतसृषु ॥

रेफान्तश्चतुरशब्दो नित्यं बहुवचनान्तस्य च स्त्रियां विशेषः । सूत्रम्—'त्रिचतुरोः
स्त्रियां तिसृचतसृचत्' ॥ त्रिश्च चतुर च त्रिचतुरौ तयोः पट्टीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०'
'स्त्रो०' । स्त्रियामिति स्त्रीशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्त्रियां योः' 'स्त्रीभ्योः' 'द्वितामश्'
'स्वरहीनं०' 'सवर्णे दीर्घः०' । तिसृ च चतसृ च तिसृचतसृ प्रथमाद्विवचनान्तम् । मांके-
तिकम् । ऋवत् प्रथमैकवचनम् । 'अव्यया०' 'सवर्णे दीर्घः०' सिद्धमिदं सूत्रम् । स्त्रियां
वर्तमानौ यौ त्रिचतुरशब्दौ तयोस्त्रिमृचतसृ इत्येतावादेशौ क्रमाद्भवतः । त्रिशब्दस्य तिसृ,
चतुरशब्दस्य चतसृ, ऋकारश्च ऋकारश्चत् । ऋकारेण तुल्यो भेदः । ततो दीर्घत्वाज्जसि
'स्तुरां' इति सूत्रेण आर् न भवति । सप्तम्यपि वचनेषु त्रिशब्दस्य तिसृ आदेशः चतुर-
शब्दस्य चतसृ आदेशः । जसि शसि च 'ऋम्' 'स्वरहीनं०' 'स्त्रोर्वि०' । आनि नुडागमे
कृते विशेषः सूत्रम्—'न तिसृचतसृ नामि दीर्घः' ॥ न प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ।
तिसृचतसृ पट्टीद्विवचनान्तम् । सांकेतिकम् । नामि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' ।
दीर्घः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्त्रोर्वि०' छन्दसि सप्तम्येकवचनान्तम् । वा प्रथमैकवचनान्तम् ।
तिसृचतसृ इत्येतयोरिति । स्त्रीलिङ्गे वर्तमानयोस्त्रिचतुरशब्दयोर्नामि परे दीर्घो न भवति
छन्दसि तु वा भवति । वेदे तु तिसृणां तिसृणां चतसृणां चतसृणामिति रूपे भवतः ।
अन्यथा तिसृणां चतसृणामित्येव । सुप्ति 'किलात्पः सः०' ॥

रेफान्तो गिरशब्दः ॥ चोर्वि हसे ॥ घातोरिकारोकारयोर्दीर्घो भवति
रेकवकारयोर्हसपरयोः ॥ गीः गिरां गिरः । हेगीः हेगिरां हेगिरः । गिरम्
गिरां गिरः । गिरा गीर्भ्याम् गीर्भिः ॥ एवं पूरधुरादयः ॥

रेफान्तो गिरशब्दः गिरत्वनयेति गीः । गृ निगरणे किप्रत्ययः । किप्रलोपः । 'कृत
इर्' गिर इति जातम् । तस्य स्वरादौ सर्वत्र 'स्वरहीनं०' ॥ हसादौ तु विशेषः सूत्रम्—
'चोर्वि हसे' ॥ इश्च उश्च यू तयोः चोः पट्टीद्विवचनान्तम् । 'इ यं सरे' 'उ वम्' 'स्वर-
हीनं०' 'चोर्वि०' । इ च व् च व् तस्मिन् वि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'पश्चात्
'नामिनो रः' 'रि लोपो दीर्घश्च' । हसे सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' ॥ घातुसंवन्धिनोरि-
कारोकारयोर्दीर्घो भवति रेकवकारयोः परयोः सतोः । किंविशिष्टयोः रेफनकारयोः ? हस-
परयोः हसपरौष्ये वर्तमानो याभ्यां तौ हसपरौ तयोः । अनेन हसादौ दीर्घः । गि इत्यस्य
गीः 'हसेपः से०' 'चोर्वि०' हे गीः । गीर्भ्यां गीर्भिः गीर्भ्यः गीर्भ्यः गीःपु इत्यादि रूपमनु-
सा. १४

सेयम् । शेषं कण्ठ्यम् । एवं पुरधुरादयः । उकारस्य दीर्घत्वे ऊकारः । शेषं गिरशब्दवा-
पूः पूर्यो पुरः । पुरा पूर्यां पूर्मिरित्यादि । धूः धुर्यो धुरः इत्यादि ॥

धकारान्तः समिध्शब्दः । 'वावसाने' समित्-समिद् समिधौ समिधः । हेस-
मित्-हेसमिद् हेसमिधौ हेसमिधः । समिधम् समिधौ समिधः । समिधा
समिध्याम् समिद्धिः । 'खसे चपा शसानाम्' समित्सु ॥

धकारान्तः समिध्शब्दः इन्धनार्थवाचकः । तस्य सौ धौ च 'हसेपः०' इति सिलोपे-
कृते 'वावसाने' धस्य वा तकारदकारौ । समित् समिद् । भकारादौ 'श्वे जवाः' धस्य
दः । 'स्वरहीनं०' । सुषि 'यसे चपा शसानाम्' धस्य तः 'स्वरहीनं०' समित्सु ॥ शेषं
सुकरम् ॥ एवं वीरुधुधुशब्दौ ॥

भकारान्तः ककुभ्शब्दः । वावसाने । ककुप्-ककुब् ककुभौ ककुभः । हेककुप्-
हेककुब् हेककुभौ हेककुभः । ककुभम् ककुभौ ककुभः । ककुभा ककुब्भ्याम्
ककुब्भिः । ककुप्सु ॥

भकारान्तः ककुभ्शब्दः दिग्वाचकः । तस्य समिध्शब्दवत्प्रक्रिया । न वरम् । 'वाव-
साने' इति जवत्वे वः, चपत्वे तु पः । ककुप्-ककुब् । ककुब्भ्यां 'श्वे जवाः' । ककुप्सु ।
'खसे चपा०' इत्यादि ॥

जकारान्तः खज्शब्दः । 'दिशाम्' इति कत्वम् । खक्-खग् खजौ खजः । खजं खजौ
खजः ॥ एवं रुक् रुग् रुजौ रुजः ॥

दकारान्तास्त्यदादयः । 'त्यदादेष्टेः स्यादौ' इति सर्वत्राकारः । 'आवतः
स्त्रियाम्' इति आप् । पकारः सिलोपार्थः । सवर्णदीर्घत्वे कृते स्त्रीलिङ्गे सर्वा-
शब्दवद्भूपं ज्ञेयम् ॥ 'स्तः' स्या । 'औरी' 'अ इ ए' त्ये त्याः ॥ सा ते ताः ॥
या वे याः ॥ एषा एते एताः ॥ एतां-एनाम् एते-एने एताः-एनाः । एतया-
एनया । एतयोः-एनयोः ॥ का के काः ॥

दकारान्ताः शरद् संपद् आपद् परिपद् प्रतिपद् दृपद् संसद् उपनिपद् प्रभृतयः ॥

त्यदादीनां विशेषः । दकारान्तास्त्यद् तद् यद् एतदशब्दास्तेषां 'त्यदादेष्टेः' इत्यरकारे
कृते 'आवतः स्त्रियाम्' इति वक्ष्यमाणसूत्रेण आप्तस्वयः । आप् इति पकारः 'आपः'
इति सूत्रेण सिलोपार्थः । ततः 'सवर्णे दीर्घः सह' इति दीर्घे कृते सिविपये 'स्तः' इति तस्य
सः । साधना सर्वाशब्दवत् । स्या त्ये त्याः । एवं तद् । सा 'आपः' । ते 'औरी' । ताः
'सवर्णे०' 'स्त्रोर्वि०' । ताम्—'अमृशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' । ते 'औरी' । ताः 'अमृशसो-
रस्य' । तया 'दौसोरे' 'ए अय्' । ताभ्यां तामिः । तस्यै 'द्वितां यद्' 'यटोच्च' इति सुट् ।
पूर्वस्य अकारः 'स्वरहीनं' 'ए ऐ ऐ' । ताभ्यां ताभ्यः । तस्याः 'द्वितां यद्' 'यटोच्च' ।
तस्याः 'द्वितां यद्' 'यटोच्च' । तयोः 'दौसोरे' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' । तस्याम् 'आप्ते'
'द्वितां यद्' 'यटोच्च' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' । तयोः तासु । त्यदादित्वात्सबोधनाभावः ।
एवं या वे याः ॥ एतच्छब्दस्य सादिकं पुंशत् । 'स्तः' 'किञ्चात्पः सः०' एषा एते एताः ।

‘एतदोऽन्वादेशे द्वितीयादौ एनो वा पक्तव्यः’ । एतां-एनां एते-एने एताः-एनाः । एतया-एनया । एतयोः-एनयोः इति विशेषः । इत्यादि शेषम् ॥

एवं मकरान्तः किमृशब्दोऽपि सर्वाशब्दवत् । ‘त्यदादेष्टेः स्यादौ’ ‘आवतः स्त्रियाम्’ का के काः । इदमृशब्दस्य सौ विशेषः । इदम् प्रथमैकवचने ॥

इदमृशब्दस्य भेदः ॥ इयं स्त्रियाम् ॥ इदमृशब्दस्य स्त्रियामियं भवति सित-हितस्य । इयं इमे इमाः । इमां-एनाम् इमे-एने इमाः-एनाः । अनया : आभ्याम् आभिः । अस्त्यै आभ्याम् आभ्यः । अस्याः आभ्याम् आभ्यः । अस्याः अनयोः-एनयोः आसाम् । अस्याम् अनयोः-एनयोः आसु ॥

सूत्रम् । ‘इयं स्त्रियाम्’ ॥ इयं प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसेपः से०’ ‘मोऽनुस्वारः’ । स्त्रियामिति स्त्रीशब्दस्य सप्तम्यैकवचनान्तम् । ‘स्त्रियां योः’ ‘स्त्रीध्रुवोः’ ‘डितामद्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘सवर्णे०’ ॥ इदमृशब्दस्य सौ परे इयम् आदेशो भवति शुरुत्वात्सर्वस्य । अनेन इयम् । ‘हसेपः से०’ ‘मोऽनुस्वारः’ ॥ अमे द्वितीयावहुत्वं यावत् । ‘त्यदादेष्टे०’ अत्वे कृते । ‘दस्य मः’ इति मत्वे कृते ‘आवतः स्त्रियाम्’ ‘सवर्णे दीर्घः०’ गङ्गाशब्दवत् । नृतीयादौ ‘त्यदादेष्टे०’ इति सर्वत्र अकारः । टावचने ‘ओसि च’ ‘अनटोसोः’ अनादेशे कृते । ‘आवतः स्त्रियाम्’ ‘टोसोरे’ ‘ए अच्’ ‘स्वरहीनं०’ अनया अनयोः । भकारादौ सुपि च ‘रभ्यः’ इत्यकारे कृते । ‘आवतः स्त्रियाम्’ आभ्याम् आभिः आसु इत्यादि । षेडसिद्धसुडिषु ‘आवतः स्त्रियाम्’ ‘दितां यट्’ ‘यटोऽच’ ‘रभ्यः’ अस्त्यै अस्याः । सप्तम्यैकवचने ‘आवतः स्त्रियाम्’ ‘आमूङे’ ‘दितां यट्’ ‘यटोऽच’ ‘रभ्यः’ ‘स्वरहीनं०’ अस्याम् । आभि ‘मुढामः’ ‘आवतः स्त्रियाम्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘मोऽनुस्वारः’ आसाम् । शेषं सुगमम् ॥

चकारान्तस्त्वच्शब्दः । ‘चोः कुः’ इति कुत्वम् । ‘वावसाने’ त्वक्-त्वग् त्वचौ त्वचः । हेत्वक्-हेत्वग् हेत्वचौ हेत्वचः । त्वचम् त्वचौ त्वचः । त्वचा त्वग्भ्याम् त्वग्भिः । त्वक्षु ॥ एवं ऋच्वाच्प्रभृतयः ॥

चकारान्तस्त्वच्शब्दस्तस्य रसे पदान्ते च ‘चोः कुः’ इति चस्य कः । सौ धौ च ‘हसेपः से०’ इति सिलोपे कृते चस्य कत्वे कृते ‘वावसाने’ वा कस्य गकारः । त्वक्-त्वग् । हेत्वक्-हेत्वग् । भकारादौ तु कत्वे ‘ह्ये जवाः’ कस्य गः ‘स्वरहीनं०’ त्वग्भ्यां त्वग्भि-रित्यादि । सुपि ‘चोः कुः’ किलात्पः सः ‘कपसंयोगे क्षः’ । त्वक्षु । स्वरादौ तु सर्वत्र ‘स्वरहीनं०’ त्वचौ त्वचः । एषम् ऋच्वाच्शुच्प्रभृतयोऽपि चकारान्ता शेषाः । ऋक् ऋग् ऋचौ ऋचः ॥ वाक्-वाग् वाचौ वाचः इत्यादि ॥

तकारान्तायोपित् सरित् तडित् विशुत् प्रभृतयः ॥

पकारान्तोऽपृशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः स्त्रीलिङ्गः । ‘न्सम्महतोऽर्धौ दीर्घः शौ च’ । आपः अपः ॥ भि दपाम् ॥ मि द् अपाम् । अवादीनां भकारे परे दत्वं भवति ॥ अजिः अज्यः अज्यः अपाम् अप्सु । हे औपः ॥

पकारान्तः अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । खीलिङ्गे अप् अस् इति स्थिते सति । 'न्त-
स्महतो' इति दीर्घः । 'स्वरहीनं' आपः । शसि पञ्चस्थिति विशेषणान्न दीर्घः । किंतु
'स्वरहीनं' 'स्रोविं' अपः । भकारादौ विशेषः । सूत्रम्—'भि दपाम्' ॥ भि सप्तम्येकवच-
नान्तम् 'स्वरहीनं' । द् प्रथमैकवचनान्तम् 'हृसेपः' । अपामिति अप्शब्दस्य पठ्यीबहुव-
चनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'मोऽनुस्वारः' ॥ त्रिपदम् ॥ अर्वादीनामित्युक्तः पाठः । किंतु
अप्शब्दस्य अप्शब्दसंबन्धिनः पकारस्य स्यादौ भकारे परे दकारो भवति । सूत्रे अपा-
मिति बहुवचनमप्यशब्दस्य बहुवचनान्तत्वज्ञापकम् । अनेन पस्य दः । अङ्गिः अङ्ग्यः
अङ्ग्यः । आसि सुपि च 'स्वरहीनं' अपाम् अप्सु ॥

शकारान्तो दिशश्चब्दः ॥ दिशं कः ॥ दिश् दृश् स्पृश् इत्यादीनां रसे प
दान्ते च कुत्वं भवति ॥ वावसाने दिक्-दिग् हेदिक्-हेदिग् । दिशौ दिशः ।
दिशम् दिशौ दिशः दिशा दिग्भ्याम् दिग्भिः । दिशे । कत्वम् । 'किलात्'
दिक्षु ॥

शकारान्तो दिशश्चब्दस्य रसे पदान्ते च विशेषः । सूत्रम्—'दिशं कः' ॥ दिशं पठ्येक-
वचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'मोऽनुस्वारः' । कः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रो' ॥ दिश् दृश्
स्पृश् दधृप् ऋत्विज् स्रज् उणिह् अच् युज् असृज् इत्यादीनां शकारस्य अन्तस्य च
कत्वमित्यर्थः । रसे परे पदान्ते च शेषं कण्ठ्यम् । अनेन रसे पदान्ते च शस्य कः 'वाव-
साने' त्वचश्चब्दवत् प्रक्रिया । ततः दिक् दिग् हे दिक् हे दिग् दिशौ दिशः दिग्भ्यां दिग्भिः
दिशाम् । 'क्षवे जवाः' दिक्षु । 'दिशाम्' इति कत्वं 'किलात्पः सः' 'कपसंयोगे क्षः'
इत्यादि ॥ एवं दृक्प्रभृतयः दृक्-दृग् दृशौ दृशः । मर्मस्पृक्-मर्मस्पृग् मर्मस्पृशौ मर्मस्पृशः ।
ऋत्विक्-ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः ॥ दधृक्-दधृग् दधृशौ दधृप इत्यादयः ॥

पकारान्तस्तिप्शब्दः । 'यो डः' 'वावसाने' तिड्-तिड् लिपौ लिपः ।
हेत्विड्-हेत्विड् हेत्विपौ हेत्विपः । त्विपम् त्विपौ त्विपः । त्विपा त्विड्भ्याम्
त्विड्भिः । त्विड्त्सु त्विड्सु ॥

पकारान्तस्तिप्शब्दस्य रसे पदान्ते च 'योडः' इति ढत्वम् । सौ धौ च 'हृसेपः'
'वावसाने' ढकारटकारौ । तिड्-तिड् । हेत्विड्-हेत्विड् । भकारादौ 'यो डः' 'स्वरहीनं'
त्विड्भ्यामित्यादि । सुपि 'यो डः' 'क्षसे चपाक्षसानाम्' ढस्य टः 'स्वरहीनं' त्विड्सु ॥
एवं प्राप्पृविप्रुपृपृपृशब्दाः ॥

आशिप्शब्दः सजुप्शब्दवन्नेयः ॥ आशीः आशिपौ आशिपः । हे-

१ अर्वादीनामित्यत्र अपः पाठे अप्शब्दस्यैव वक्तव्ये अपामित्यत्र बहुवचनात् अप् स्वप् षट्प् एत आद्याः ।
स्वाभिव तडागानि । बह्वाभिव तडागानि । शोभना आपो यस्मिन् प्रदेशे स्वाप् स्वापौ स्वापः ह्रस्वाद् इत्यादि ॥
अधिक पाठः ॥

२ दृक् दृग् दृशौ दृशः ॥ स्पृक् स्पृग् स्पृशौ स्पृशः ॥ स्रज्-स्रग् स्रजौ स्रजः ॥ ऋत्विक् ऋत्विग् ऋत्विजौ
ऋत्विजः ॥ दधृक् दधृग् दधृशौ दधृपः ॥ त्विपम्-त्विपौ त्विपः । त्विपा-त्विपौ त्विपः । त्विपाम्-त्विपाम् ।

आशीः हेआशिषो हेआशिषः । आशिषम् आशिषो आशिषः । आशिषा
आशीभ्यां आशीभिः । आशीःपु-आशीणु । इत्यादि ॥

आशिषण्वद्ः सजुषण्वदयत् शेषः । 'दोषाम्' इति पस्य रः ॥ 'सजुपाशिषो रसे पदान्ते
च दीर्घः' । 'स्रोर्विसर्गः' आशीः । स्वरहीनं 'स्वरहीनं०' आशिषो आशिषः । आशिषम्
आशिषो आशिषः । 'दोषां रः' सजुपाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घः । अल्लु० आशीभ्याम्
आशीःपु । इत्यादि शेषम् ॥

स्त्रीलिङ्गस्यादसश्चन्द्रस्य सौ न विशेषः । असां । द्विवचनादां 'त्यदादेष्टेरः
स्यादी' अत्वे कृतेऽनन्तरम्—'आयतः स्त्रियाम्' इत्याप् । 'सर्वेण दीर्घः सह'
विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चात्—'मादू' अम् अम् । अम् अम् अम् । अमुया
अमूभ्याम् अमूभिः । अमुष्ये अमूभ्याम् अमूभ्यः । अमुष्याः अमूभ्याम्
अमूभ्यः । अमुष्याः अमुयोः अमूपाम् । अमुष्याम् अमुयोः अमूपु ॥ इति
हसान्तस्त्रीलिङ्गप्रक्रिया ॥

सकारान्तस्य अदसश्चन्द्रस्य स्त्रीलिङ्गस्य सौ विशेषो न, सिविवये यथा पुंलिङ्गे रूपं तथै-
वात्रापि । 'त्यदादेष्टे०' इत्यकारः । 'आयतः स्त्रियाम्' 'सौ सः' 'सेरौ' 'ओ औ जी' असा-
विति सिद्धम् । द्विवचनादीं सर्वत्र टेरेत्वे कृते 'दस्य मः' ततः 'आयतः स्त्रियाम्' इत्यादि
कृते स्त्रीलिङ्गे सर्वाशब्दवत् विभक्तिकार्यं कृते 'औरी' 'अइए' पश्चात् 'मादू' इति ऋस्यस्य
ऋस्य उकारः । दीर्घस्य दीर्घ उकारः । असौ अम् अम् । 'सर्वेण दीर्घः०' 'मादू' 'स्रोर्वि०'
अमूम् अम् अम् । अमुया 'टौसोरे' । अमूभ्याम् 'मादू' । अमुष्ये 'द्वितां यद्' 'यटोष'
पूर्वस्यापोऽकारः । 'किलात्पः सः०' 'स्वरहीनं०' 'ए ऐ ऐ' । अमूभ्याम् 'मादू' । अमूभ्यः ।
'मादू' । अमुष्याः अमूभ्याम् अमूभ्यः । अमुष्याः । अमुयोः 'टौसोरे' 'ए अय्' 'स्वर-
हीनं०' 'मादू' । अमूपाम् 'मुडामः' 'मादू' 'किलात्पः सः०' । अमुष्याम् 'अमूहे'
'द्वितां यद्' 'यटोष' पूर्वस्यापोऽकारः 'मादू' 'किलात्पः सः०' 'स्वरहीनं०' । अमुयोः ।
'टौसोरे' । अमूपु । 'मादू' 'किलात्पः सः०' ॥ अमुका अमुके अमुकाः इत्याद्या शेषाः ॥
मुमनस् अप्सरस् सुवचस् प्रभृतयः [पुंवत्] शेषाः ॥ इति हसान्तस्त्रीलिङ्गसाधनम् ॥

हसान्ता नपुंसकलिङ्गाः ११

अथ हसान्ता नपुंसकलिङ्गाः प्रदर्शयन्ते ॥

अथ हसान्तनपुंसके किञ्चित्साधनमुच्यते । अथ मुख्यवृत्त्या हकारान्तः शब्दो नास्ति ।
गौणत्वे तु सुप्तु अनङ्गान् यस्य तत् स्वनङ्गं शब्दस्य प्रथमैकवचने । 'नपुंसकात्समोर्लुक्'
'यसां रसे' 'यावसाने' स्वनङ्गत्-स्वनङ्गत् स्वनङ्गो । स्वनङ्गाहि 'चतुरनङ्गो०' इत्याम् । एवं
गोषुक् गोदुही गोदुंहि ॥ अनुपानत् अनुपानद् अनुपानही अनुपानंहि । इत्यादि ॥

रेफान्तो वारश्चन्द्रः । 'नपुंसकात्समोर्लुक्' रेफस्य विसर्गः । वाः । 'ईमां'
वारी । अयम इति विशेषणालुप्त भवति । 'जशतोः सिः' वारि । हे वाः हे

वारी हेवारि । पुनरपि वाः वारी वारि । वारा वार्याम् वारिभिः । वार्षु ॥
चतुरशब्दस्य । 'चतुराम् शौ च' इत्याम् । चत्वारि चत्वारि चतुर्भिः चतुर्भ्यः
चतुर्भ्यः । 'रः संख्यायाः' चतुर्णाम् चतुर्षु ॥

अथ रेफान्तो वारशब्दस्तस्य 'नपुंसकात्समोर्लुक्' 'सोर्वि०' वाः हे वाः । द्वित्वे तु—
'ईमौ' 'स्वरहीन०' वारी हे वारि । जसि च 'जश्शसो. शिः' इति शौ कृते अथम इति
विशेषणान् यमप्रत्याहारान्तस्य नुमागमनिषेधत्वानुमागमो न भवति । तेन 'स्वरहीन०'
वारि । 'हेवारि । पुनरपि द्वितीयाया वाः वारी वारि । तृतीयादौ 'स्वरहीन०' । हसादौ तु-
जलतुम्बिका० । सुपि 'किलात्पः सः' जलतुम्बि० । वारा वार्या वार्षु इत्यादयः ॥ चतु-
शब्दस्य बहुवचनान्तस्य 'जस्शसोः शिः' इतीकारे कृते । 'चतुराम् शौ च' इत्याम् ।
'उवम्' 'स्वरहीन०' चत्वारि चत्वारि चतुर्भिः चतुर्भ्यः । चतुर्भ्यः । आभि—'रः संख्याया'
इति नुमागमः । 'ऋर्नोणो०' 'राद्यपो द्विः' 'स्वरहीन०' सुपि—'किलात्पः सः०' चतुर्णां
चतुर्षु ॥ शेषे कण्ठ्यम् ॥ गौणत्वेऽपि प्रियाश्चत्वारः पुरुषा यस्य तत् प्रियचतुः प्रियचतुरी
प्रियचत्वारि । प्रियाश्चतस्रः स्त्रियो यस्य तत् प्रियचतस्रः प्रियचतसृणी प्रियचतसृणि
प्रियचतसृणाम् ॥

नकारान्तोऽहन्शब्दः ॥ अहः सः ॥ अहन्शब्दस्य नकारस्य सकारो भवति
रसे पदान्ते च ॥ 'नपुंसकात्समोर्लुक्' । 'सोर्विसर्गः' अहः । 'ईमौ' । 'वेङ्गयोः'
अद्दी-अहनी । अहानि ॥ पुनरपि अहः अद्दी-अहनी अहानि । हेअहः हेअद्दी-
हेअहनी हे अहानि ॥ अह्ना । अहोभ्याम् अहोभिः । अह्ने अहोभ्यां अहोभ्यः ।
अद्दी-अहनि । अहस्सु-अहःसु ॥ ब्रह्मन्शब्दस्य रसे पदान्ते च न लोपः ।
ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि । पुनरपि ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि । हे ब्रह्मन् । ब्रह्मणा
ब्रह्मभ्याम् ब्रह्मभिः । ब्रह्मणे ब्रह्मभ्याम् ब्रह्मभ्यः । ब्रह्मसु इत्यादि ॥ एवं
चर्मन्वर्मन्कर्मन्शर्मन्मृत्तयः ॥

नकारान्तोऽहन्शब्दः । सूत्रम्—'अह सः' ॥ अह इति अहन् शब्दस्य पष्ठ्येवचनान-
न्तम् । 'अलोपः स्वरे०' 'स्वरहीन०' 'सोर्वि०' स प्रथमैकवचनान्तम् 'सोर्वि र्ग' ॥ अहन्-
शब्दस्य सकारो भवति । पष्ठिनिर्दिष्टत्वादन्यस्य रसे पदान्ते च । अनेन सौ धौ च अमि-
च 'नपुंसकात्समोर्लुक्' इति स्वमोर्लोपे कृते । 'अह स०' इति नकारस्य सकारे कृते
'सोर्वि०' अहः । द्विवचने तु 'ईमौ' इति ईकारे कृते । 'वेङ्गयोः' इति वा अकारलोपः ।
'स्वरहीन०' अद्दी-अहनी । जस्शस्विपये तु 'जस्शसोः शिः' 'नोपधाया' 'स्वरहीन०'
अहानि । यमप्रत्याहारान्तवात्र नुम् । स्वरादौ सधेय । 'अलोपः' अ० अह्ने इत्यादि ।
भकागदौ—'अह सः' इति नकारस्य सवारः 'सोर्वि०' 'हवे' 'ठ ओ' अहोभ्याम् अहो-
भिरित्यादि । द्विवचने वेङ्गयोः' इति वा अलोपः 'स्वरहीन०' अद्दी-अहनि । सुपि—'अहः

१ वापु इत्यत्र न विग्रहः । शेषास्मिन् सूत्रेण इत्येव रेफस्य कर्तव्यं बहुवचनं परे १५०० नाम्नस्य
वचनम् ॥

सः' इति सः । 'स्वरहीनं०' अहस्तु ॥ ग्रहन्शब्दस्य 'नपुंसकात्म्यमोर्लुक्' इति सौ अमि च लुप्ते । 'नाम्नो नो०' अधावितिविशेषणात् धौ नस्य लोपो न भवति । ग्रह्य हे । ग्रहान् । क्षेमेन्द्राचार्यास्तु संबोधनेऽपि वा नकारस्य लोपमिच्छन्ति । तेन हे ग्रह्य इत्यपि स्यात् ॥ प्रक्रियाकौमुद्यां च 'संबुद्धौ वा नपुंसकानां नलोपो वाच्यः' इति ॥ द्विवचने तु—'ईमौ' इति ईकारे कृते । अम्बयुक्तादिति विशेषणादलोपनिषेधः । 'ऋर्नोणो०' 'स्वरहीनं०' प्र-
क्षणी । बहुवचने—'जशसोः शिः' 'ऋर्नोणो०' 'स्वरहीनं०' ग्रन्थाणि । अपे मरादौ सर्वत्र 'ऋर्नोणो०' 'स्वरहीनं०' ग्रन्थाणि । रसे परे च—'नाम्नो नो०' ग्रन्थ्यां ग्रन्थिभिः । ग्रह्यसु । एवं चर्मन्वर्मन्शर्मन्कर्मन्तर्मन्पर्वन्प्रभृतयः 'अलोपः स्वरः' इत्यकारलोपान्तोः । तथा सामन् दामन् व्योमन् लोमन् प्रेमन् धामन् हेमन् प्रभृतयो [अकारलोपार्हाः] नान्ताः शब्दाः साध्याः । नाम [नाम्नी]—नामनी नामानि ॥ एवं दण्डिन् दण्डि दण्डिनी दण्डीनि ॥

नान्ताददन्ताच्छन्दसि लिङ्योर्वा लोपो वक्तव्यः ॥ छन्दस्याग-
मजानागमजयोर्लोपालोपौ च वक्तव्यौ ॥ परमे व्योमन् । सर्वा
भूतानि ॥

पुनर्विशेषमाह—'नान्ताददन्ताच्च छन्दसि लिङ्योर्वा लोपः' 'छन्दसि वेदे' नान्ताप्र-
कारान्तात् अदन्तादकारान्ताच्छब्दात् परयोर्नपुंसकलिङ्गसंबन्धिनोर्लिङ्योर्वा लोपः । हि
सप्तम्येकवचने । शिः 'जशसोः शिः' इति एतयोर्वा बहुलं लोपो भवति । यथा । परमे
सप्तम्येकवचनान्तम् । व्योमन् सप्तम्येकवचनान्तम् । उभयत्रापि सप्तम्येकवचने हि । एकत्र
'अ इ ए' अन्यत्र डिलोपः । छान्दसिकत्वात् 'नाम्नो नो०' इत्यपि न भवति । यद्वा छन्दस्या-
गमजानागमजयोर्नकारयोर्लोपालोपौ कचिद्वक्तव्यौ इति ॥ सर्वा इति सर्वशब्दस्य प्रथमाव-
हुवचनम् । भूतानीति भूतशब्दस्य प्रथमावहुवचनम् । उभयत्रापि प्रथमावहुवचने ।
'जशसोः शिः' 'नुमयमः' 'नोपधायाः' 'ऋर्नोणो०' 'स्वरहीनं०' ततः शिलोपः । छान्द-
सिकत्वाच्च नकारस्यापि लोपो भवति । यद्वा निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः । छान्द-
सत्वादेव दीर्घत्वं तु न निवर्तते । भूतशब्दात्प्रथमावहुवचने । 'जशसोः शिः' 'नुमयमः'
'नोपधायाः' 'स्वरहीनं०' परमे प्रकृष्टे व्योमन्नाकाशे सर्वा भूतानि सर्वाणि भूतानि वर्तन्त
इत्यर्थः । यथा परमे व्योमन्निवत्र डिलोपः । छान्दसिकत्वात्सर्वाणि भूतानि इत्यत्र नुपुंस-
द्वितिशिलोपः । 'परमे व्योमन् सर्वा भूतानि' इति छान्दसिकः प्रयोगः ॥ असृक् असृजी
असृजि । दिशाम् इति कत्वम् ॥

दकारान्तास्त्यदादयः । त्यदादीनां समोर्लुकि कृते टेरत्वं न, स्यादाविति
विशेषणात् । द्विवचनादौ तु टेरत्वे कृते सर्वशब्दवत् प्रक्रिया । 'वावसाने'
त्यत्-त्यद् । त्ये । त्यानि । पुनरपि । शेषं सर्ववत् ॥ तत्-तद् ते तानि । पुन-
रपि ॥ यत्-यद् ये यानि । पुनरपि ॥ एतत्-एतद् एते एतानि । पुनरपि ॥
इदमेतदोर्द्वितीयायैकवचने नपुंसके एनद्वा वाच्यः ॥ एतत् एतद् एनत्-
एनद् एते-एने एतानि एनानि । एतेन-एनेन । इत्यादि । किम् के कानि ।

पुनरपि ॥ इदं इमे इमानि । पुनरपि । इदं-एनत् इमे-एने इमानि एनानि ।
अनेन-एनेन इत्यादि ॥

अथ दकारान्तास्त्वदादयः । तेषां त्वदादीनां स्मोर्लुकि कृते ढेरत्वं न भवति, स्वादौ विभक्तौ परे एव भवति । नलुकि कृते इति विशेषणात् (S) 'लुकि' न तन्निमित्तमिति । अत एव 'स्तः' इति सत्वमपि न भवति । तत् । द्विवचनादौ 'त्वदादेष्टे०' 'ईमौ' 'अ इ ए' ते । तानि तद् 'त्वदादेष्टे०' 'जशसोः' शिः' 'नुमयमः' 'नोपधायाः' 'स्वरहीनं०' ॥ वृतीयादौ सर्वत्र 'त्वदादेष्टे०' 'टेन' । ताभ्याम् 'अङ्कि' । तैः 'रभ्यः' 'अ इ ए' 'ए ऐ ऐ' । तस्मै 'सर्वादेः' स्मट् 'ए ऐ ऐ' । ताभ्याम् 'अङ्कि' । तेभ्यः 'एस्मि बहुत्वे' । तस्मात् 'डसिरत्' 'अत' इति स्मडागमः 'सवर्णे०' । ताभ्याम् 'अङ्कि' । तेभ्यः 'एस्मि बहुत्वे' । तस्य 'डस्य' । तयोः 'ओसि' 'ए अय्' तेषाम् 'मुडामः' 'एस्मि बहुत्वे' 'किलात्पः' सः०' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' । तस्मिन् 'डिसिन्' । तयोः 'ओसि' 'ए अय्' । तेषु 'किलात्पः' सः०' त्वदादीनां धेरभावः ॥ एवम्—एतत् एते एतानि । द्वितीयायाम् 'एतदोऽन्वादेशे' इत्यस्य प्राप्ता अमिविषये वक्तव्ये विशेषमाह—'निपुंसके एतदोऽन्वादेशे अमि एतदिति वक्तव्यम्' एतत्-एनत् एते एने एतानि-एनानि । शेषं पुंवत् । केचित्तु इदमशब्दस्याप्यन्वादेशे नपुंसके अमि एतदिच्छन्ति ॥ भकारान्तः किम् शब्दस्तस्य नपुंसकात्स्मोर्लुकि कृते 'त्वदादेष्टे०' इति अत्वं न भवति किं तु 'मोऽनुस्वारः' । अन्यत्र तु 'त्वदादेष्टे०' अत्वे कृते नपुंसके सर्वशब्दवत् । किं के कानि । एवम् इदम् इमे इमानि । वृतीयादौ सर्वत्र पुंवत् पुल्लिङ्गवत् ॥

चकारान्तः प्रत्यक्षशब्दः । 'चोः कुः' । 'वावसाने' प्रत्यक्-प्रत्यग् । प्रतीची । प्रत्यङ्घि । पुनरपि । शेषं पूर्ववत् ॥

चकारान्तः प्रत्यक्षशब्दः । 'नपुंसकात्स्मोर्लुक्' 'चोः कुः' 'वावसाने' प्रत्यक् प्रत्यग् । द्विवचने 'ईमौ' 'अथैरलुक् दीर्घश्च' 'स्वरहीनं०' प्रतीची । बहुत्वे—'जशसोः शिः' 'नुमयमः' 'नश्चापदान्ते०' प्रत्यङ्घि । अमे वृतीयादौ पुंवत् । स्वादौ 'अथैरलुक् दीर्घश्च' । भकारादौ—'चोः कुः' 'हवे जनाः' प्रतीचा प्रत्याभ्यां प्रत्यङ्घिः इत्यादि । सुपि 'चोः कुः' 'किलात्पः' सः०' 'फपसंयोगे छः' । प्रत्यङ्घु ॥ तिर्यक् तिरश्ची तिर्यङ्घि ॥ अन्यक् अनूची अन्यङ्घि । गवाक् गोची गवाङ्घि । गां जश्चतीति गो अय् । 'नो लोपः' 'गवादेरवर्णागमः' 'ओ अय्' गवाक् गवाग् । ओ 'अथैरलोपे' 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इत्यवर्णागमस्यापि लोपः 'ओ अय्' इत्यस्यापि निषेधः । गोची । गवान् अस् 'जशसोः शिः' 'नुमयमः' इत्यादि ॥

वकारान्तो जगच्छब्दः । 'वावसाने' जगत्-जगद् जगती जगन्ति । पुनरपि ॥ महत्-महद् महती महन्ति । पुनरपि ॥ सकारान्ताः पयस्वचस्तेजस्वशस्प्रभृतयः । पयः पयसी पयांसि । पुनरपि ॥

सकारान्तो जगच्छब्दः । स्मोर्लुक् जगा । द्वित्वे 'ईमौ' 'स्वरहीनं०' । बहुत्वे 'जशसोः शिः' 'नुमयमः' 'नश्चापदान्ते०' जगती जगन्ति ॥ शेषं कण्ठ्यम् । एवं यङ्ग्य

यकृति यकृन्ति ॥ महच्छब्दोऽप्येवम् । न वरम् । शो विपये 'न्सम्महत०' इति दीर्घत्वम् ।
महत् महती महान्ति । महता महद्भ्यामित्यादि पुंवत् ॥

सकारान्तः पयस्शब्दः । पानीयं दुग्धं च पयः । स्यमोर्लुकि कृते 'सोर्वि०' ॥ द्वित्वे
'ईमौ' 'स्वरहीनं०' ॥ बहुत्वे 'जशसोः शिः' 'नुमयमः' 'न्सम्महतः०' इति दीर्घः । पयः
पयसी पयांसि । तृतीयादौ स्वरादौ 'स्वरहीनं०' ॥ भकारादौ 'सोर्वि०' 'हवे' 'उ ओ'
पयसा पयोभ्यां पयोमिः ॥ एवं तेजस् महस् वचस् यशस् वयस् शिरस् तपस् ओजस्
मनस् तमस् अम्भस् नमस् एनस् सरस् वासस् रजस् छन्दस् अनस् अयस् स्रोतस् रश्मि
श्रेयस् उपस् वर्चस् मेदस् शेफस् श्रवस् अर्गस् तरस् रंहस् ऊधस् यादस् आगस् एधस्
ओकस् प्रभृतयः ॥ हविपृशब्दे 'दोषां रः' 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' 'सोर्वि०' हविः । हविषी
'ईमौ' । हवीषि 'जशसोः शिः' 'नुमयमः' 'न्सम्महतो०' इति दीर्घं कृते नुमि सकार
एवास्तीति न्सन्तत्वम् । ततो नुम्विसर्गव्यवधानेऽपि पत्यम् । हविषा । भ्यांभ्यसुप्रविपेय
'दोषां रः' जलतुम्बिका० । हविभ्यां हविभिः हविःपु ॥ एवं सर्पिः सर्पिषी सर्पाणि । धनुः
धनुषी धनूंषि । आयुः आयुषी आयूंषि इत्यादि ॥

अदसृशब्दस्य स्यमोर्लुकि कृते 'सोर्विसर्गः' । अदः अमू अमूनि । पुनरपि ॥
अमुना । अमूभ्याम् अमीभिः । इत्यादि शेषं पुंवत् ॥ इति हसान्तनपुंसक-
लिङ्गप्रक्रिया ॥

अदसृशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्विशेषस्तत्रैकवचने—'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' लुकि कृते
'त्यदादेष्टे०' अत्वं न भवति 'किंतु 'सोर्वि०' अदः ॥ द्वित्वे—'त्यदादेष्टे' अकारः 'दस्य मः'
'ईमौ' 'अ इ ए' 'मादू' एकारस्य ऊकारः । अमू ॥ बहुत्वे 'त्यदादेष्टे०' 'दस्य मः' 'जशसोः
शिः' 'नुमयमः' 'नोपधायाः' 'मादू' आकारस्य ऊकारः अमूनि ॥ तृतीयादौ सर्वत्र पुंवत् ।
तृतीयैकवचने—'त्यदादेष्टे०' 'मादू' 'टा ना स्त्रियाम्' अमुना । तृतीयाद्विवचने—'त्यदा-
देष्टे०' 'अङ्गि' 'मादू' अमूभ्यां । तृतीयावहुवचने—'भिस् भिस्' 'ए स्मि बहुत्वे' 'एरी
बहुत्वे' अमीभिः । चतुर्थ्येकवचने—'त्यदादेष्टे०' 'दस्य मः' 'सर्वादेः स्मद्' 'मादू' 'फि-
लात्पः सः०' 'ए ऐ ऐ' अमुप्यौ । चतुर्थीद्विवचने 'अङ्गि' 'मादू' अमूभ्याम् । चतुर्थीवहुव-
चने—'ए स्मि बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे' अमीभ्यः । पञ्चम्येकवचने—'त्यदादेष्टे०' 'दस्य मः'
'अतः' 'मादू' 'किलात्पः' अमुष्मात् । पञ्चमीद्विवचने 'अङ्गि०' 'मादू' अमूभ्याम् । पञ्च-
मीवहुवचने 'एस्मि बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे' अमीभ्यः । षष्ठ्येकवचने 'त्यदादेष्टे०' 'दस्य मः'
'दस्य मः' 'मादू' 'किलात्पः सः०' अमुप्य । षष्ठीद्विवचने—'ओसि' 'ए अय्' 'मादू'
अमुयोः । षष्ठीवहुवचने—'त्यदादेष्टे०' 'दस्य मः' 'सुडाम्' 'एस्मि बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे'
'किलात्पः सः०' अमीपाम् । सप्तम्येकवचने—'त्यदादेष्टे०' 'दस्य मः' 'डि सिन्' 'मादू'
'किलात्पः सः०' । सप्तमीद्विवचने 'त्यदादेष्टे०' 'दस्य मः' 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०'
'मादू' अमुयोः । सप्तमीवहुवचने 'ए स्मि बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे' 'किलात्प सः०' अमुपु ।
इति हसान्तनपुंसकलिङ्गसाधनम् ॥

युष्मदस्मत्प्रक्रिया १२

अथ युष्मदस्मदोः स्वरूपं निरूप्यते ॥ तयोश्च वाच्यलिङ्गत्वात्त्रिष्वपि लिङ्गेषु समानं रूपम् ॥ त्वमहं सिना ॥ सिसहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वमहमित्येतावादेशौ भवतो यथासंख्येन ॥ त्वम् । अहम् ॥

अथेति । संज्ञासधिस्वरान्तहसान्तलिङ्गत्रयसाधनानन्तरं युष्मदस्मदोः युष्मच्च अस्मच्च युष्मदस्मदौ तयोः स्वरूपं मुख्यस्वरूपमेव निरूप्यते कथ्यते । न तु गौणत्वविशेषादिकमित्यर्थः । अत्राह परः—ननु यथा सर्वादयो लिङ्गत्रये साधितास्तथा एतावपि कथं न साधितौ । तत्रोत्तरमाह—तयोर्युष्मदस्मच्छब्दयोर्वाचि वचने वाग्व्यवहारेऽलिङ्गत्वात् स्वपिपये लिङ्गोद्योताभावात् त्रिष्वपि पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गेषु समानं सदृशमेव रूपम् । यथा त्रिषु लिङ्गेषु सर्वो जनः, सर्वा जगती, सर्वं जगत् इत्यादिरूपभेदो दृश्यते, न तथैतयोः । यथा त्वं देवः, त्वं देवी, त्वं ब्रह्म इत्यादौ न कोऽपि रूपभेदः । अतः प्राग् न साधिताविशेषः । अथ वाच्यमिति नामशब्दरूपम् अभिधेयं विशेष्यपदमित्यर्थः । तस्यैव लिङ्गो विद्यते ययोस्तौ वाच्यलिङ्गौ ॥ यदि वा वाच्यस्य पुरुषस्त्रीबुद्धादेर्लिङ्गमेव लिङ्गं ययोरिति बहुव्रीहिः । यदुक्तम्—‘वाच्यमित्युच्यते भेदं तल्लिङ्गं भजते तु यः । विशेषणत्वमाप्तौ वाच्यलिङ्गः स उच्यते ॥’ अनयोः साधनमुच्यते । प्रथमैकवचने सूत्रम्—‘त्वमहं सिना’ ॥ त्वं च अहं च त्वमहं प्रथमाद्विवचनान्तं सांकेतिकम् । सिना सिसब्दस्य वृत्तीयैकवचनान्तम् ‘टाना त्रियाम्’ ॥ युष्मद० । वृत्तिः कण्ठ्या । युष्मदः सिना सह त्वम् इत्यादेशः । अस्मदश्च सिना सह अहम् इत्यादेशः ॥

युवावौ द्विवचने ॥ युष्मदस्मदोर्द्विवचने परे युव आव इत्येतावादेशौ भवतः ॥ आमौ ॥ युष्मदस्मदोः पर औ आम् भवति । सवर्णे दीर्घः सह ।

युवाम् आवाम् ॥

द्विवचने । युष्मद् औ अस्मद् औ इति स्थिते सति । सूत्रम्—‘युवावौ द्विवचने’ ॥ युवश्च आवश्च युवावौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । ‘ओ औ औ’ । द्विवचने सप्तम्यैकवचनान्तम् ‘अ इ ए’ ॥ युष्मा० । युष्मदः सर्वविभक्तिद्विवचने युव आदेशः । अस्मदश्च आव इत्यर्थः ॥ युव औ आव औ इति स्थिते सूत्रम्—‘आमौ’ ॥ आम् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हृतेपः०’ ॥ औ प्रथमैकवचनं सांकेतिकम् । ‘स्वरहीनं०’ सिद्धम् । वृत्तिः सुगमा । यटादेशस्तद्धितेति । ननु आम् किमिति त्रियते अमेव कथं न क्रियते ‘मात्रालापवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः’ इति । सत्यम् । अस्मि कृते ‘अमृशमोरस्य’ इत्यलोपः स्यादिति आमेन युक्तः । अनेन औ इत्यस्य आम ‘सवर्णे०’ युवाम् आवामिति सिद्धम् ॥

यूयं वयं जसा ॥ जसा सहितयोर्युष्मदस्मदोर्गूयं वयमित्येतावादेशौ भवतः ॥ यूयम् वयम् ॥

यद्वत्वे युष्मद् अस् अस्मद् अम् । सूत्रम्—‘यूयं वयं जसा’ ॥ यूयं च वयं च यूयंवयं । प्रथमाद्विवचनान्तं सांकेतिकम् । जसा इति जसृशब्दस्य वृत्तीयैकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’

सिद्धम् । जसा० । अनेन जस्सहितस्य युष्मदो यूयमित्यादेशः अस्मदश्च वयमित्यादेशः । यूयं वयमिति ॥

त्वन्मदेकत्वे ॥ युष्मदसदोः त्वन्मदित्येतावादेशौ भवत एकत्वे गम्यमाने ॥ आम्भौ ॥ आ अम्भौ । युष्मदसदोष्टेरात्वं भवति अमि सकारे मिसि च परे । अम्शसोरस्य । त्वाम् माम् । युवाम् आवाम् ॥

अमि सूत्रम्—‘त्वन्मदेकत्वे’ ॥ त्वय मय त्वन्मत प्रथमाद्विवचनान्तम् । सांकेतिकम् । एकस्य भाव एकत्वं तस्मिन्नेकत्वे सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ ‘चपा अवे जयाः’ ‘स्वरहीनं’ सिद्धम् । अमे वृत्तिः कण्ठ्या । एकवचने एकार्थवाचित्वे वा युष्मदस्त्वत् अस्मदश्च मत आदेशः । त्वत् अम् मत अम् इति स्थिते सूत्रम्—‘आम् र्भौ’ ॥ आ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । अम् च स् च भिस् च अम्भिः देशैकमहणे देशीयग्रहणम् । तस्मिन् अम्भौ सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘डेरौ डित्’ टिलोपः । ‘स्वरहीनं’ आ अमे अम्भौ ‘सवर्णे०’ ॥ युष्मदः० । अनेन त्वत् इत्यस्य त्वा, मत इत्यस्य च मा । ‘अम्शसोरस्य’ ‘मोऽनुस्वारः’ त्वां माम् ॥ द्विवचनेषु प्राग्वत् ॥

‘त्यदादेरेः स्यादौ’ इत्यत्वे कृते शसि दीर्घत्वम् ॥ शसो नो वक्तव्यः ॥ युष्मान् । अस्मान् ॥

शसि युष्मद् अस् अस्मद् अस् इति स्थिते । ‘त्यदादेष्टे०’ अकारे कृते । ‘अम्शसोरस्य’ इत्यकारलोपः । ‘शसि’ इति दीर्घः । वाच्यलिङ्गत्वात्केवलं पुंलिङ्गत्वाभावात् ‘सो नः पुंसः’ इति सूत्रेण सकारस्य नकारो न भवति । तेन विशेषमाह—‘शसो नो वक्तव्यः’ शसः सकारस्य नकारो भवति इत्यर्थः । युष्मदसदोरेवेति शेषः । युष्मान् अस्मान् इति सिद्धम् ॥

त्वन्मदेकत्वे ॥ ए टाडयोः ॥ युष्मदसदोष्टेरेत्वं भवति टा डि इत्येतयोः प-रयोः ॥ ए अय् । त्वया मया । युवाभ्याम् आवाभ्याम् । युष्माभिः अस्माभिः ॥

वृत्तीयैकवचने त्वन्मदादेशे कृते । ‘त्यदादेष्टे०’ अकारः ॥ त्व आ म आ इति स्थिते । सूत्रम्—‘ए टाडयोः’ ॥ ए प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । टाडयोः टा च डिश्च टाही तयोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । ‘इयं स्वरे’ ‘स्वरहीनं’ सिद्धमिदं सूत्रम् । वृत्तिः कण्ठ्या । आदे-शिवदादेशो भवतीति न्यायात् । अनेन यथाकमं त्वमे ‘एअय्’ ‘स्वरहीनं०’ त्वया मया इति रूपद्वयं सिद्धम् ॥

द्विवचने भ्याम् । ‘युवावी द्विवचने’ ‘अङ्गि’ युवाभ्याम् आवाभ्याम् । एवं वृद्ध-

चतुर्थ्यैकवचने सूत्रम्—‘तुभ्यं मह्यं डया’ ॥ तुभ्यं च मह्यं च तुभ्यं मह्यं प्रथमाद्विवचनान्तं सांकेतिकम् । डया इति डेशब्दस्य तृतीयैकवचनान्तम् । ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ ॥ वृत्तिः सुबोधः । अनेन यथाक्रमं डेशहितयोः युष्मदस्मदोस्तुभ्यं मह्यम् आदेशौ भवतः ॥ चतुर्थ्या बहुवचने—सूत्रम्—‘भ्यस् इभ्यम्’ ॥ भ्यस् प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । इभ्यम् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसेपः०’ ॥ युष्मदस्मच्छब्दाभ्यां परं यच्चतुर्थ्यैकवचनं तस्य कृत्स्नस्यापि इभ्यं भवति । भ्यमादेशस्य गुरुत्वात्सर्वस्य प्राप्तिः शकारग्रहणं किमर्थमित्याह—शकारो भकारादित्वनिषेधकः । उच्चारणमात्रः शकारो भकारादित्वव्यावृत्त्यर्थः भकार एव आदिर्व्यस्य स भकारादिस्तस्य भावो भकारादित्वं तस्य व्यावृत्त्यर्थो निषेधार्थः । भ्यम् इत्येव चेत् क्रियते, तदा ‘अङ्गि’ ‘एस्मि बहुत्वे’ एतयोः सूत्रयोः प्राप्तिर्भवति भकारपरत्वात् । अतस्तन्निवारणार्थं इभ्यमिति क्रियते । तेन ‘अङ्गि’ इत्यात्वम् ‘एस्मि बहुत्वे’ इति एत्वं च न भवति । अनेन चतुर्थ्यैकवचनस्य इभ्यम् । ‘त्यदादेष्टे०’ ‘मोऽनुस्वारः’ । युष्म-भ्यम् अस्मभ्यम् ॥

डसिभ्यसोः इतुः ॥ पञ्चम्या डसिभ्यसोः श्नुर्भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । उकार उच्चारणार्थः । त्वत् मत् । युवाभ्याम् आवाभ्याम् । युष्मत् अस्मत् ॥

पञ्चम्यैकवचने—स्वन्मदादेशे कृते त्वत् अस् मत् अस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—‘डसिभ्यसोः इतुः’ ॥ डसिभ्यः भ्यस् च डसिभ्यसौ तयोः पट्टीद्विवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ । श्नुः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ ॥ पञ्चम्या एकवचनस्य बहुवचनस्य च इतुः इत्यादेशो भवति । अनेन डसिस्थाने श्नुर्भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । उकार उच्चारणार्थः । त् इति स्थितम् । ‘त्यदादेष्टे०’ । त्वत् मत् ॥ युवाभ्याम् आवाभ्याम् । बहुवचने भ्यस्स्थाने त् । ‘त्यदादेष्टे०’ युष्मत् अस्मत् ॥

तवमम डसा ॥ डसा सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तव मम इत्येतावादेशौ भवतः ॥ तव मम । युवयोः आवयोः ॥

पष्ठ्यैकवचने । सूत्रम्—‘तव मम डसा’ ॥ तव च मम च तवमम प्रथमाद्विवचनान्तं सांकेतिकम् । डसेति डस्शब्दस्य तृतीयैकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ डसा० । अनेन डस्सहितस्य युष्मदस्मद अस्मदो मम इत्यादेशः । तव मम ॥ ओम्विषये युव आपादेशे कृते ‘ओसि’ ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ युवयोः आवयोः । एवं सप्तमीद्विवचनेऽपि ॥

सामाकम् ॥ युष्मदस्मदोः परः सामाकं भवति ॥ युष्माकम् अस्माकम् ॥

आमि ‘त्यदादेष्टे०’ ‘मुटामः’ ‘स्वरहीनं०’ युष्मासाम् अस्मासाम् इति स्थिते ॥ सूत्रम् । ‘सामाकम्’ ॥ साम् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हमेपः०’ आकम् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हमेपः०’ ‘स्वरहीनं०’ युष्मदस्मदां परस्य मुट्सहितस्य आमः आकम् इत्यादेशो भवति । अनेन आकम् । ‘सवर्णे०’ युष्माकम् अस्माकम् । मुट्सहितस्यामः आकमादेनविधानम् ‘ए स्मि बहुत्वे’ इत्येकारनिवृत्त्यर्थं, न तु ‘आममौ’ इत्याकारस्य निवृत्त्यर्थं कृते तस्मिन् रूपविषयैः न्यादिति ॥

त्वयि मयि । युवयोः आशयोः । युष्मासु अस्मासु ॥

सप्तम्येकवचने 'रन्मन्देकत्वे' 'त्यदादिष्टे०' 'ए दाहयोः' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' त्यपि मयि । युवयोः आशयोः । सुपि । 'आम्भो' युष्मासु अस्मासु ॥

त्यदादित्वात्सबोधनाभावः ॥

तथा समासान्तरे प्राधान्ये च युष्मदस्मदोः सिजस्डिङ्सु एत एव पूर्वोक्ताः तम् अहम् यूयम् वयम् तुभ्यम् गहम् तव मम आदेशाः स्युर्नान्यत्र । अन्यत्र तु मिश्रजम्बु-हम्चर्जितेषु सप्तदशसु वचनेषु पूर्वत्वे रमौ, द्विचने युवायौ, वैकुट्ये युष्मानौ ॥ [यथा— त्वामतिश्रान्तोऽतित्वम् अतिराम् अतियूयम् । अतिराम् अनिराम् अनित्वान् । अनिरामा अतिराम्याम् अतित्वाभिः । अतितुभ्यं अतिराम्याम् अनिराम्यम् । अनिराम् अनित्वाभ्याम् अतिराम्यम् । अतितव अतिरयोः अतिराम् । अनिरामि अनिरयोः अनिराम् ॥ एवं युवामतिश्रान्तः अतित्वम् अतियुवाम् अतियूयम् । अतियुवाम् अनियुवाम् अतियुवान् । अतियुवया अतियुवाभ्याम् अतियुवाभिः । अतितुभ्यम् अतियुवाभ्याम् अनियुवभ्यम् । अतियुवत् अतियुवाभ्याम् अतियुवत् । अतितव अतियुवयोः अतियुवान् । अनियुवपि अतियुवयोः अतियुवासु ॥ एवं युष्मानतिश्रान्तः अतित्वम् अनियुष्माम् अनियूयम् । अतित्वाम् अतियुष्माम् अतियुष्मान् । अतियुष्मया अनियुष्माभ्याम् अतियुष्माभिः । अतितुभ्यम् अतियुष्माभ्याम् अतियुष्मभ्यम् । अतियुष्मन् अनियुष्माभ्याम् अतियुष्मत् । अतितव अतियुष्मयोः अतियुष्माम् । अतियुष्मपि अतियुष्मयोः अतियुष्मासु ॥] उक्तं च प्रक्रियाकौमुद्याम्—'सुजस्डिङ्सु परत आदेशाः स्युः सन्नेव ते ॥ त्वाहौ युवययौ तुभ्यमहौ तवमगानपि ॥ एते परत्वाद् बाधन्ते युवायौ निपये स्यके । त्वाम-वपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥' यथा—प्रियस्त्वम् प्रियौ युवा प्रिया यूयं वा यस्य वपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ प्रिया वय वा यस्य स प्रियाहम् । एवं जसि प्रियत्वम् । एवं प्रियोऽहम् प्रियौ आयां प्रिया वय वा यस्य स प्रियाहम् । एवं जसि प्रिययूयं प्रियवयम् । द्वेविपये प्रियतुभ्यं प्रियमहं । हसि प्रियतव प्रियमम ॥ तथा त्वाम-प्रिययूयं प्रियवयम् । द्वेविपये प्रियतुभ्यं प्रियमहं । हसि प्रियतव प्रियमम ॥ तथा त्वाम-तिश्रान्त इत्यतित्वम् अत्यहमित्यत्रापि सिजस्डिङ्सु प्राग्वदेनादेशाः स्युः । तथा द्विवचने युवावादेशौ च न भवतः । यथा अतिरम् अत्यहम् अतित्वाम् अतिराम् अतियूयम् । अतिरयम् । अतित्वाम् अतिराम् । द्वित्रेपि अतिराम् अतिराम् अनिराम् अनिराम् । अतिरया अतिमया अतिराम्याम् अतिराम्याम् अतिरामिः अतिरामिः । अतितुभ्यम् अतिराम्याम् अतिराम्याम् अतित्वत् अतिमत् । अतितव अतिमम अतित्वयोः अतिमयोः अतिराम् अतिराम् । केचित्तु अतिराम्याम् अतिमयामिनि । अतित्वपि अतिमपि अतित्वयोः अतिमयोः अतित्वासु अतिराम् ॥ एवं युष्मानां वा अतिश्रान्त इत्यत्रापि सिजस्डिङ्सु प्राग्वत् । अतित्वम् अत्यहम् अतियुवाम् अन्यावाम् अतियूयम् अतिवयम् । अतियुवाम् अत्यावाम् अतियुवाम् अत्यावाम् अनियुवाम् अन्यावान् । अति-युवया अत्यावया अतियुवाभ्याम् अत्यावाभ्याम् इत्यपि ॥ एवं युष्मान् जस्मान्वा अति-

क्रान्त इत्यत्रापि सिजसूडेइस्सु प्राग्वत् । अतित्वम् अत्यहम् अतियुष्माम् अत्यस्माम् अति-
युष्मान् अत्यस्मान् । अतियुष्मया अत्यस्मया इत्यादि । एवं परमत्वं परमाहं परमयूयं
परमवयं परमतुभ्यं परममहम् परमतव परममम इत्यादिलोकाज्ज्ञेयम् । इति युष्म-
दसत्साधनम् ॥

आदेशविशेषाः १३

अथानयोरादेशविशेषविधिनिरूप्यते ॥ युष्मदस्मदोः पष्ठीचतुर्थीद्विती-
याभिस्तेमे वानौ आदेशः
स्युः ॥ कीदृशयोः । सह तेमे

भवतः । द्विवचनेन वानौ । बहुवचनेन वसन्सौ च ॥

पुनर्विशेषमाह—अथेति । युष्मदस्मच्छब्दयोः साधनानन्तरं कश्चित् आदेशस्य विशेष
आदेशविशेषस्य विधिः । आदेशाः पूर्वं कथिताः । अथ आदेशविशेषविधिः कथ्यते
इत्याध्याहारः ॥ सूत्रम्—‘युष्मदस्मदोः पष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्तेमे वानौ वसन्सौ’ ॥ युष्म-
दस्मदोः पष्ठीद्विवचनान्तम् । पष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिः वृत्तीयावहुवचनम् । तेमे प्रथमाद्वि-
वचनान्तं सांकेतिकम् । वानौ प्रथमाद्विवचनान्तं सांकेतिकम् । वसन्सौ प्रथमा-
द्विवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’ पञ्चपदमिदं सूत्रम् ॥ युष्म० । युष्मदस्मदोः पष्ठीचतुर्थी-
द्वितीयानामेकवचनबहुवचनेषु क्रमेण अमी अग्रे वक्ष्यमाणाः तेमे वानौ वसन्सु आदेशा
भवन्ति । अयं भावः—पष्ठीचतुर्थ्येकवचनेन सह युष्मदस्ते अस्मदश्च मे आदेशः ।
द्वितीयैकवचनस्य त्वा मा इति विशेषविधानात् ते मे न भवतः । पष्ठीचतुर्थीद्वितीया-
द्विवचने युष्मदो वां अस्मदश्च नौ आदेशः । पष्ठीचतुर्थीद्वितीयावहुवचने युष्मदो वसु
अस्मदश्च नस् आदेशः । द्वितीयाचतुर्थीपष्ठीति वक्तव्ये व्युत्क्रमेण पष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभि-
रित्युक्तत्वात् कचित्त्वया गयेत्यस्मिन्नर्थे तेमे भवतः इत्यपि सूचितम् । यथा ‘श्रुतं ते नि-
खिलं पार्थ’ इत्यादि प्रयोगेषु । तथा च । ‘कया वृत्त्या वर्तितं वक्षरद्विः क्षितिमण्डलम्’ ।
तथा च रघुकाव्ये—‘क्षेत्रे केन विनीतौ वा’ इत्यादि प्रथमाद्विवचनेऽपि वामित्वादेशार्थम् ।
केचित्तु वामित्यवयवं मन्यन्ते ॥

‘विपर्ययविधानेन नियमो नैष्यते दुषैः ॥

‘अतो विभक्तिग्न्यासु भवन्ति वसन्सादयः’ ॥

यद्वा पष्ठीचतुर्थ्योरेव पष्ठया अल्पस्वरत्वात् पूर्वं निपातः । द्वितीयापेक्षया चतुर्थ्याश्च
समस्वरत्वात्पूर्वनिपातः (१) ॥ इति द्वैन्दः ॥

स्वामी ते स समायातः स्वामी मे सांप्रतं गतः ।

नमस्ते भगवन् भूयो देहि मे मोक्षमव्ययम् ॥ ४९ ॥

१ सङ्क्षिप्तमदणानुबन्धोः पुनः युष्मात्पुनः । आपयो पुनः अस्मात्पुन इत्यादि विभक्तिलोपे कृते आदेशा
२ ‘द्वितीयाचतुर्थीपष्ठीति वक्तव्ये व्युत्क्रमेण पष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिः रित्युक्तत्वात् कचित्त्वया गयेत्यस्मिन्नर्थे तेमे भवतः इत्यपि सूचितम्’ ॥ ३ ‘इति विद्वद्’ ॥

स्वामी वां स जहासोच्चैर्दृष्ट्वा नौ दानयातनाम् ।

राजा वां दास्यते दानं ज्ञानं नौ मधुसूदनः ॥ ५० ॥

देवो वामघताद्विष्णुर्नरकाग्रौ जनार्दनः ।

स्वामी वो बलवान् राजा स्वामी नोऽसौ जनार्दनः ॥ ५१ ॥

नमो वो ब्रह्मविज्ञेभ्यो ज्ञानं नो दीयतां धनम् ।

सानन्दान्वः पश्यामः पश्यामो नः सुदुःखिनः ॥ ५२ ॥

तत्रोदाहरणानि श्लोकेभ्य उच्यति—यथा स्वामी० । स ते तत्र स्वामी समायातः । मे मम स्वामी सांप्रतं गतः । अत्र स्वामित्वे पट्टी तस्या एकत्वे ते मे इत्यादेशो दर्शितो । चतुर्थ्ये-
कवचने दर्शयति—नमः भगो ज्ञानमस्यासीति भगवान् तस्यामग्रणे हे भगवन् भूयः
पुनरपि वारंवारं ते तुभ्यं नमः । अत्र नमःशब्दयोगे चतुर्थी । तत्र युष्मदन्ते आदेशः ।
मे महाम् अक्षयं मोक्षं देहि प्रयच्छ । अत्र दानार्थं चतुर्थी । अग्नौ मे आदेशः एकवच-
नत्वान् ॥ द्विवचनादेशं दर्शयति—स्वामी० । स वां युवयोः स्वामी उभैरनिग्रहेन जहाम
अदसत् । किं कृत्वा ? नौ आवयोः दानंयातनां पीडां दृष्ट्वा । अत्र पट्टीद्विवचने युष्मदो वाम्
असदो नौ । वां युवाभ्यां राजा भूषतिर्दानं दास्यते मधुसूदनः कृष्णः आराभ्यां ज्ञानं
तत्त्वावबोधं दास्यते । अत्र चतुर्थीद्विवचनम् ॥ वां युवां विष्णुर्देवोऽनन्तात् पातु । जनार्दनः
कृष्णो नौ आवां नरकाद्रक्षतु । अत्र द्वितीयाद्विवचनम् ॥ बहुतं दर्शयति—स्वामी० । वो
युष्माकं स्वामी राजा बलवान् बलयुक्तः नोऽग्नौ नमो असी जनार्दनः कृष्णः स्वामी । पट्टी-
बहुत्वे रूपमिदम् । युष्मदो वस् असदो नस् ॥ चतुर्थीबहुवचने वो युष्मभ्यं नमः । किंवि-
शिष्टेभ्यो वः ? ब्रह्म विशेषेण जानन्तीति ब्रह्मविज्ञानेभ्यः । ज्ञानज्ञातृभ्य इत्यर्थः । नोऽ-
स्मभ्यं ज्ञानं धनं ज्ञानमेव धनं दीयताम् । चतुर्थीबहुत्वरूपम् ॥ वो युष्मान् यत्र सानन्दान्
सह आनन्देन वर्तमानान् सुदुःखिनोऽस्तीव दुःखयुक्तान् पश्यामः । ‘पश्य त्वं नः सुग्मा-
न्वितान्’ इति पाठः । द्वितीयाद्युवचनरूपमिदम् ॥

त्वामाप्ता ॥ अमा सहितयोर्युष्मदसदोस्त्वा मा इत्येतावादेशौ भवतः ॥

पश्यामि त्वा मदालीढ पश्य मा मदभेदकम् ।

अभि विशेषमाह—सूत्रम्—‘त्वामाऽमा’ ॥ त्वामा प्रथमाद्विवचनान्तं सांकेतिकम् । अमा
इति अमृशब्दस्य तृतीयैकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’ ‘सर्गणं’ अमा० युष्मदः अमृ-
हितस्य त्वा अमृदः मा आदेशः । अत्रोदाहरणम्—पश्यामि ॥ त्वा त्वाम् अहं मदालीढं
मदव्यानं गर्वयुक्तं पश्यामि । मा मां मदभेदकं मशेतारकं पश्य ॥

नादौ ॥ पादार्थो वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्नन्ते आदेशा भवन्ति ॥

तव ये शात्रवो राजन्मम तेऽप्यतिशत्रवः ।

तव मित्राणि यानि सुर्मम मित्राणि तान्यपि ।

वितर्के विचारणे च । एतेषु च केचिद्वाचकाः केचित्सूचकाः । तत्र वाचकाः पृथगादयः ते ह्यर्थं वदन्ति । सूचकाश्चादयः ते किल सूचयन्त्यतः सूचका उच्यन्ते ॥ 'केऽप्येषां द्योतकाः' केऽपि वाचकाः, केऽप्यनर्थकाः । आगमा इव केऽपि स्युः संभूयार्थस्य वाचकाः ॥

तत्रादिगणो विभक्त्यर्थे निपात्यते ॥ तस्मिन्निति तत्र । यस्मिन्निति यत्र । कस्मिन्निति कुत्र कुह क । अस्मिन्निति अत्र । तस्मिन्काले तदा । यस्मिन्काले यदा । कस्मिन्काले कदा । अन्यस्मिन्काले अन्यदा । सर्वस्मिन्काले सर्वदा । तेन प्रकारेण तथा । येन प्रकारेण यथा । केन प्रकारेण कथम् । अनेन प्रकारेण इत्थम् । सर्वथा उभयथा अन्यथा अन्यतरथा इतरथा । तस्मादिति ततः । यस्मादिति यतः । अस्मादिति अतः । कुतः अमुतः युष्मत्तः अस्मत्तः भवत्तः । सार्वविभक्तिकस्तस् इत्येके । पूर्वतः सर्वतः । पूर्वस्मिन्नि पुरस्तात् । अधरस्मिन्नित्यधस्तात् । परस्मिन्निति परेण-परस्तात् ॥ आहिच्च दूरे ॥ दूरेऽर्थे वाच्ये सति आहिच् प्रत्ययो भवति । दक्षिणस्यां दिशि दूरे इति दक्षिणाहि वसन्ति चाण्डालाः । चकारादाच् । दक्षिणा ॥

अथ विभक्त्यर्थसूचकाग्निपातानाह—तत्रादिगणो विभक्त्यर्थे निपात्यते । तत्र सप्तम्यर्थे यथा सप्तम्येकवचने तस्मिन्नित्यर्थे तत्र निपातः । एवं तयोः तेषु तस्यां तयोः नासु एतेष्वपि तत्रेति, निपातः । एवं सप्तम्यर्थे वर्तमानात्तच्छब्दात् त्रप्रत्ययः दलोपश्च । एवं सप्तम्यर्थे वर्तमानाद्यच्छब्दात् त्रप्रत्ययो दलोपः । यस्मिन्नित्यस्य यत्र । किम्शब्दात् त्रप्रत्ययः किमः कुआदेशश्च । एवं सप्तम्यर्थे किम्शब्दात् अप्रत्ययः कुआदेशः । 'उवम्' स्वरहीनं क । कस्मिन्नित्यस्य कुत्र कुह क ॥ एवं द्वि भवत् युष्मदस्मदौ च वर्जयित्वा सर्वादिगणात् सप्तम्या अर्थे त्र इति भवति । सर्वत्र उभयत्र अन्यत्र एकत्र पूर्वत्र परत्र इत्यादि । तस्मिन् काले तदा । यस्मिन्काले यदा । कस्मिन् काले कदा । एकस्मिन् काले एकदा । एवं सदा सर्वदा अन्यदा । येन प्रकारेण यथा । केन प्रकारेण कथं । अनेन प्रकारेण इत्थं । सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । एवम् अन्यथा इतरथा अपरथा ॥ तस्प्रत्ययान्तानाह—पञ्चम्यर्थे तस् । तस्मादिति ततः । यस्मादिति यतः । कस्मादित्यर्थे कुतः । अस्मादित्यर्थे इतः अतः । एवं ग्रामतः लोकतः सर्वतः ॥ सार्व० । एके आचार्या इत्याहुः । तस्प्रत्ययः सर्वविभक्तिषु भवति । सर्वासां विभक्तीनामर्थे भवतीत्यर्थः । स्वमते तु पञ्चम्यर्थे एव । कस्मादिति कुतः । पार्श्वे इति पार्श्वतः । पूर्वस्यामिति पूर्वतः । एवं सर्वतः इतः इत्यादयोऽऽसेयाः । पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात् पूर्वस्मिन् काले देशे च पूर्वस्यां दिशि वेत्यर्थः । तथा च कालापके—'पूर्वशब्दात् दिग्देशकालार्थोत्सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तादस्तातिः पूर्वस्य पुरनिपातः अनद्यतने काले' । एवम् अधस्तात् अध इति । एवमुपरिष्ठात् उपरि इति । परस्मिन्निति परस्मिन् देशे काले परस्यां दिशि वेति परेण । दक्षिणस्यां दिशि दूरे इति दक्षिणाहि चाण्डाला वसन्ति । दक्षिणस्यां दिशि दूरे वसन्तीत्यर्थः । एवम् उत्तराहि वसन्ति कौरवाः । उत्तरस्यां दिशि दूरे वसन्तीत्यर्थः ॥

किमः सामान्ये चिदादिः ॥ सर्वविभक्त्यन्तार्किशब्दात्सामान्येऽर्थे चित्

वन च इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ कश्चित् कश्चन कश्चित् कचन ॥

‘किमः सामान्ये चिदादिः’ त्रिषु लिङ्गेषु सिद्धादेयं किञ्चिद्वाच्यं सामान्ये अज्ञाताद्यर्थे अनिर्धारणेऽर्थे सप्तसु विभक्तिषु चिदादिरिति । चिन् चन प्रत्ययो भवति इत्यर्थः । अज्ञातः कः कश्चित् कौचित् केचित् काचित् किञ्चित् कुत्रचित् कचिन् कश्चन काचन किञ्चन कचन । एवं सप्तस्यपि विभक्तिषु ॥

तदधीनकार्त्तर्ययोर्वा सात् ॥ तदधीनार्थं कार्त्तर्यार्थं वा सात्प्रत्ययो भवति ॥ राज्ञोऽधीनं राजसात् । सर्वं भस्म इति भस्मसात् । अग्नेः अधीनमित्यग्निसात् ॥ सात्प्रत्ययस्य पत्वं नेच्छन्ति ॥ ऊर्गुर्यङ्गीकरणे ॥ ऊरीकृत्य उररीकृत्य ॥ सद्यादिः काले निपात्यते ॥ सद्य अद्य सपदि अधुना इदानीम् सम्प्रति साम्प्रतम् पूर्वेषुः परेषुः आशु शीघ्रम् ह्यदिति तूर्णम् अपरेषुः यर्हि तर्हि ज्ञेयम् मानम् अन्येषुः ॥

पुनर्निपातान्तरमाह—‘तदधीनकार्त्तर्ययोर्वा सात्’ । तदधीनेति । यद्यस्याधीनमायाचं तत्तदधीनं । कृत्स्नस्य समप्रत्ययः भावः कार्त्तर्यं समप्रत्ययं तदधीनं च कार्त्तर्यं च तदधीनकार्त्तर्यं तयोः । तत् एतयोरर्थं नाम्नः पुरतः सात् प्रत्ययो निपात्यते । राजन् भस्मन् । राज्ञोऽधीनं राजसात् । सर्वं भस्म भवति इति भस्मसात् । ‘तदधीनकार्त्तर्ययोः’ इति सात्प्रत्ययः । ‘नाम्नो नो०’ राजसान् । भस्मसात् । सात्प्रत्ययस्य पत्वं नेच्छन्ति । यथा । अग्निसान् । ‘ऊर्गुर्यङ्गीकरणे’ । अङ्गीकरणेऽर्थे ऊरी उररी शब्दौ निपात्येते । ऊरीकृत्य उररीकृत्य अङ्गीकृत्येत्यर्थः । ऊरीकृतम् । उररीकृतम् । उररीकरोति । सद्य० । आदिकाले अर्थे कालविशेषे सद्यादिरितिपात्यते । सद्यस्तत्कालम् । अद्य सांप्रतदिने । सपदि शीघ्रम् । अधुना इदानीम् । एतौ वर्तमानक्षणार्थे । अक्षिपद्भावच्छिन्नकालः क्षणः । एवं संप्रति सांप्रतमपि । ह्यदिति शीघ्रम् तूर्णम् एते त्रयः औत्सुक्यार्थाः । पूर्वेषुरिति गतदिवसार्थवाचकम् । परेषुर्दिवसान्तरवाचकम् ॥ यर्हि यदि तर्हि तदा कर्हि कदा । आदिशब्दान् परन् परारिः एवमः अपरेद्यवि अपरेषुः उत्तरेषुः उभयेषुः इत्यादयो ज्ञेयाः ॥

प्रादिरुपसर्गः ॥ प्र परा अप सम् अनु अज निर निस् दुर दुस् वि आश् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप अत् अन्तर आविर् । अयं गण उपसर्गसंज्ञकः ॥

सूत्रम्—‘प्रादिरुपसर्गः’ ॥ प्र आदिर्यस्य स प्रादिः प्रथमैकप्रचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ । उपसृज्यते धातोः समीपे क्रियते इत्युपसर्गः । प्रथमैकप्रचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ ॥ प्रादि० । अमे उपसर्गः । ‘नामिनोरः’ द्विपदं सूत्रम् । प्र आरभ्य यावत् आविः प्र, परा, अप इत्यादि । ‘प्रपरापसमन्वधनिर्दुरभिव्यधिसूदतिनिःप्रतिपर्यपयः । उप आदिति विंशतिरेष सस्ये उपसर्गेणः कथितः कविना’ । अयं प्रादिः आविःपर्यवसानो गण उपसर्गसंज्ञकः । तत्र प्रशब्दः प्रकर्षार्थः । यथा प्रणम्य प्रवादः । ‘प्रादिकर्मणि दीर्घं च सामर्थ्यं भृशसंभवे । वियोगशुद्धिशक्तीच्छाशान्तिपूजाप्रदर्शने’ । आदिकर्मणि प्रारब्धं प्रवृत्तम् । आयामे प्रलम्बः । सामर्थ्यं प्रभुः । भृशार्थं प्रतपति । संभवे प्रभवति । श्रोणने प्रतुष्यति । गमने प्रयाति । इ-

च्छायां प्रार्थयते । शान्तौ प्रशान्तः । मुख्ये प्रवरः । अवलोकने प्रपश्यति । शुद्धौ प्रसन्ना आपः । प्रसन्नेन्द्रियः । प्रीतौ प्रसीदति राजा । पूजायां प्राञ्जलिः प्रह्नः । तत्परः पितामहात्परः प्रपितामहः । एवं प्रपौत्रः प्रशिष्यः इत्याद्यर्थेषु उपसर्गो ज्ञेयः ॥ परा इति विपरीतार्थे पराजयार्थे विमुखार्थे दूरीकरणे च । यथा पराजितः पराभूतः पराकृतः पराङ्मुखः । परावृतः पराक्रमः परामर्शः । अप असत्यार्थविकारवर्जनस्तेनकर्पणादौ । यथा अपकर्षति अपचरति । अपकृतः । अपहरति । सम् संभवसम्यक्प्रकारादौ । यथा संभवति । मिलने संगच्छति । समवाये संकरः । एवं संधिः संकेतः संस्कृतः संशयः संरम्भः संवृतम् । अनु अनुज्ञापश्चाद्भावसादृश्याभिमुखहीनसामीप्यादीप्तादौ । अनुजानाति अनुवदति अनुगच्छति अनुकरोति अनुहरति । वत्सो मातरमनुधावति । अन्वर्जुनं योद्धारः । अनुमेपम् । अनुगृहम् । अव अवज्ञालम्बज्ञानशुद्धिव्याप्त्यादौ । अवगणयति । अवजानाति । यष्टिमवष्टभ्य तिष्ठति । अवगतोऽर्थः अवदानम् अवकीर्णः । निर् निश्चयनिगमनातिशयनिषेधनिर्णयादौ । निर्णयति निर्गतः निरुपमः निष्पन्नः निश्चयः निर्मक्षिकम् । दुरिति दुष्टे दुःखकष्टाद्यर्थे । दुर्जनः दुष्करम् । वि इति नानार्थवियोगविदीर्णवैषम्यवैमनस्यविशेषणाद्यर्थे । विविधं विद्वारितः विकटः विमत्ताः विराजते विशेषणादौ यथा । विशिनष्टि विरूपः विलोमः विस्मितः विषयज्ञः विप्रकृष्टः विमुखः विनयः । आह् इति मर्यादाभिधीयतेसमन्तादाशंसनोपदेशागमादौ । यथा आसमुद्रक्षितीशानाम् आजन्मशुद्धानाम् आगच्छति आरोहति आशास्ते आलभते आलिङ्गति आरभते आवृत्ते आसन्नः आशयः ॥ नि नितरं निक्षेपणादौ । निपीय निहितं निक्षिपति ॥ अधि इति अध्ययनाधीनाधिपत्याधिकाधिष्ठानादौ । यथा अधीते अधिगुणः अधितिष्ठति ॥ अपि आच्छादनादौ । अपिदधाति । यतः 'अपि संभावना प्रभञ्जद्वागर्हासमुच्चये' ॥ अति अतिशयादौ 'अतिशब्दः प्रशंसायां प्रवृत्तिं लङ्घनेऽप्यति' । यथा अतिरथः अतितप्तं अतिक्रामति अतिशेते ॥ सु इति प्रशंसनाति यमुत्तमशोभनशुभादौ । सुकरः ॥ उत् प्रावत्ये उर्ध्वक्रियोत्कर्षादौ । 'उत् प्रावत्ये वियोः' प्रकाशे चोर्ध्वकर्मणि । उत्कर्षति ॥ अभि अभिवादान्तेष्टारूपसंमुखपराम्भादौ । यथा अभिवदति अभिगच्छति ॥ प्रति प्रतिष्ठा प्रतिज्ञासादृश्यमहणाभिमुख्यसमीपदिसाप्रतिषेधादौ । यथा प्रतितिष्ठति ॥ परि सामस्त्यदोषकथालिङ्गनपरिभवादौ परिभवति ॥ उप इति समीपव्याप्तोपरमप्रतिश्रियाध्ययनपुष्ट्यादौ । उपतिष्ठते ॥ भृन् यद्वायामास्तिक्यबुद्धौ च । अन्तर्मध्ये । आविः प्राकट्ये । आविःकरोति । अन्ये अर्था बृहद्बृहत्तिभ्यो ज्ञेयाः । अयं प्रादिर्गणः उपसर्गसंक्षकः । एतेऽपि बाधकानुपवर्तकविशेषनिरर्थकभेदाद्यनुषाङ्गः । यतः 'धात्वर्थं बाधते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्तते । तमेव विशिनष्टपन्त्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते' । बाधते यथा—पराजयते 'उपसर्गेण धात्वर्थः' इति वचनात् ॥ तं धात्वर्थमनुवर्तते । यथा—विजयते ॥ विशिनष्टि विशेषयति । यथा—प्रभवति ॥ निरर्थकस्तु अशोभमानार्थकः । यथा—प्रलोकते ॥

प्राग्धातोः ॥ उपसर्गाः धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः ॥

अथेतेषां प्रयोजनमाह—गृह्यम्—'प्राग्धातोः' ॥ प्राक् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया ०' धावोरिति धातुशब्दस्य पष्ठगैकवचनान्तम् । 'ङिति' 'टस्य' 'शोधिं' सितम् । उपसर्गा धातोः भवादेः क्रियायोगे प्राक् पूर्वमादौ प्रयोग्याः । यथा प्रभवतीति ।

तदव्ययम् ॥ तदिदं प्रादिचादिशब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति ॥ क्त्वाद्यन्तं च ॥

अथ चादीनां संज्ञामाह—सूत्रम्—‘तदव्ययम्’ ॥ तत् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘नपुंस-
कात्स्य०’ अव्ययं न व्येति न क्षयं यातोत्यव्ययम् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अतोऽम्’
‘अम्हासो०’ ‘मोऽनुस्वारः’ पश्चात् ‘स्वरहीनं०’ तदिदं पूर्वोक्तं चादि चवाहेत्यारभ्य आविः-
पर्यन्तं यच्छब्दरूपं तदव्ययसंज्ञं भवति ॥ च पुनः ‘क्त्वाद्यन्तम्’ ‘पूर्वकाले क्त्वा’ इति
सूत्रोत्पन्नः क्त्वा आदौ यस्य स क्त्वादिः । ‘भुवो भावे क्यप्’ इति यावत् सोऽन्ते यस्य तत्
क्त्वाद्यन्तं क्त्वा तुम् क्यप् धा कृत्वस् शस् णम् वत् आम्प्रत्ययान्तः शब्दः तदव्यय-
संज्ञं भवतीत्यर्थः ॥ यथा—कृत्वा कर्तुम् प्रणम्य द्विधा पथकृत्यः कारं कारम् घटवत्
कितराम् बहुशः द्विः इत्यादि ॥

अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् ॥ अव्ययात्परस्या विभक्तेर्लुक् भवति ॥ न तु
शब्दनिर्देशे ॥ अव्ययानां च न लिङ्गादिनियमः । तदुक्तं च—

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ ५९ ॥

उक्तान्यलिङ्गान्यव्ययानि ॥

ततः किं कार्यमित्याह—‘अव्ययाद्वि०’ ॥ अव्ययात् पञ्चम्यैकवचनान्तम् । ‘कसिरन्’
‘सर्वणं०’ । विभक्तेरिति विभक्तिशब्दस्य पष्ठ्यैकवचनान्तम् । ‘द्विति’ ‘द्वस्य’ ‘चपा अये०’ ॥
लुक् प्रथमैकवचनान्तम् ‘हसेपः०’ ‘नामिनो०’ ॥ अव्ययात्परा या विभक्तिसस्या लुग्म-
वति । तत्रापि विशेषः—न तु शब्दनिर्देशे ॥ तु परं शब्दनिर्देशे विभक्तेर्लुक् न भवति ।
शब्दस्वरूपत्वेन प्रतिपादनं शब्दनिर्देशः अव्ययस्य नामग्रहणमित्यर्थः । नतु तदर्थवाचकत्व-
मित्यर्थः । यथा ‘अवाप्योरुपसर्गयोः’ इति । तथा द्वितीयवृत्तौ—‘क्रीडोऽनुसंपरिभ्यः’
‘समवप्रविभ्यः स्थः’ ‘उद्विभ्यां तपः०’ इत्यादौ शब्दनिर्देशत्वादव्ययात्परस्थाया अपि विभ-
क्तेर्न लुक् । च पुनः अव्ययानां लिङ्गादिनियमो नास्ति लिङ्गवचनविभक्तिभेदो न । उक्तं
च शास्त्रान्तरे । सदृशं० । यत्रिषु लिङ्गेषु पुंस्त्रीनपुंसकेषु सदृशं, च पुनः सर्वासु प्रथमादिषु
सप्तम्यन्तासु विभक्तिषु सदृशं, सर्वेषु वचनेषु च एकद्विबहुवचनेषु सदृशं समानरूपं, यन्न
व्येति व्ययं न याति रूपान्तरं न भजति तदव्ययमित्युच्यते । अव्ययोपसंहारमप्रेतनसुप्र-
संवन्धं व्याचिकीर्षुः फक्तिकामाह—उक्ता० । अव्ययानि उक्तानि कथितानि । किमूतानि ?
अलिङ्गानि पुंस्त्वादिलिङ्गभेदरहितानि ॥

स्त्रीप्रत्ययप्रक्रिया १४

अधुना लिङ्गविशेषविजिज्ञापयिष्या स्त्रीप्रत्ययाः प्रस्तूयन्ते ॥ आवतः
स्त्रियाम् ॥ अकारान्ताभासः स्त्रियां वर्तमानादाप् प्रत्ययो भवति ॥ जाया
माया श्रद्धा मेधा धारा इत्यादि ॥ अजादेश्चाप् वक्तव्यः ॥ अजा एडका
कोकिला बाला श्रद्धा गणिका इत्यादि ॥

अधुना वक्ष्यमाणसूत्रैर्लिङ्गविशेषविजिज्ञापयिष्या लिङ्गरूपो विशेषः तस्य विशेषेण ज्ञापयितुमिच्छया स्त्रीलिङ्गज्ञापनाय स्त्रीप्रत्ययाः स्त्रीत्वसूचका ये प्रत्ययास्ते प्रस्तूयन्ते प्रारभ्यन्ते इत्यर्थः । सूत्रम्—‘आवतः स्त्रियाम्’ ॥ आप् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ह्रस्वेः०’ । अत इति अतश्चन्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ ‘चपा अये०’ । स्त्रियामिति स्त्रीशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । ‘स्त्रियां योः’ ‘स्त्रीभ्रुवोः’ ‘वैयुवः’ ‘स्वरहीनं०’ । सिद्धं निषेदम् ॥ आकारान्तं स्त्रियां वर्तमानं स्त्रीलिङ्गत्वेन निर्दिष्टं यन्नाम तस्मात्पुनरत आप् प्रत्ययो भवति । पकारः सिलोपार्थः । उदाहरणम् जाय माय मेध श्रद्ध धार अनेन आप् प्रत्ययः । ‘सवर्णे०’ ‘आपः’ इति सेलौपः । अग्रे गङ्गावत् ॥ पुनर्विशेषमाह—‘आवतः स्त्रियाम्’ इत्याप्सिद्धौ पुनः ‘अजादे०’ इति ‘जातेरयोपधान्’ इतीपो निषेधार्थं पठ्यते । अजादेरिति अजादेः । शब्दगणान्जातिवाचित्वेऽपि आप् प्रत्ययो भवति । अजा एडका कोकिला वाला शूद्रा गणिका । अत्र शूद्रा अभीरजातिः । एवम् अश्वा चटका मूपिका इत्यजादयः । अत्र । ‘अजादे०’ इत्याप् । ‘सवर्णे०’ । प्रथमैकवचनम् । ‘आपः’ ॥

वटि भागुरिरल्लोपमवाप्पोरुपसर्गयोः ।

आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥ ६१ ॥

अवगाह्य वगाह्य । अपिहितम् पिहितम् । अपिधानम् पिधानम् ॥

अथ आप्प्रत्ययाधिकारे व्यञ्जनेभ्योऽपि तत्करणसूचकं श्लोकमाह—वटिभागु० । भागुरिराचार्यः अतोऽकारस्य लोपं वटि अभिलपति । कयोः ? अव अपि इत्येतयोर्द्वयोरुपसर्गयोः । यथा पिदधाति मुखम् । अपिधानं पिधानम् । अवगाहः वगाहः विमलगिरिष्यतंसः तोयनिधी वगाह्य इत्यादयः । च पुनः । एव अवधारणे । हलान्तानां शब्दानामापम् आप् प्रत्ययं वटि । यथेत्युदाहरणोपन्यासे । वाच् निश् दिश् सर्वत्र आप् ‘स्वरहीनं०’ ‘आपः’ इति श्लोकन्यासाया ॥ ‘सीमन् शब्दस्य वा आप् टिलोपश्च’ ॥ सीमा ॥

काप्यतः ॥ कापि इ अतः । स्त्रियां कापि परे पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति ॥ कारिका । पायिका । पाठिका ॥

सूत्रम्—‘काप्यतः’ ॥ ककारेण सहित आप् काप् तस्मिन् कापि सप्तम्येकवचनान्तम् । अग्रे इ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । अग्रे अतः इति पष्ठयेकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ ॥ कापि अग्रे इ ‘सवर्णे०’ अतः ‘इ यं स्वरे’ ‘स्वरहीनं०’ सूत्रं सिद्धम् ॥ स्त्रियामिति स्त्रीलिङ्गे कसहिते आपि परे अकारस्य इकारो भवति । उदाहरणं च—‘कुठ्व् करणे’ । कृ । ‘डुपचप् पात्रे’ पच् । करोतीति कारकः । पचतीति पाचकः । पठतीति पाठकः ‘वृचुणौ’ इति वुण् प्रत्ययः । वु । ‘धानोर्गो०’ इति वृद्धिः । वृ इत्यस्य वार् । पच इत्यत्र ‘अत उपधायाः’ इति प इत्यस्य पा । ‘पुवोरनाफौ’ इति वु इत्यस्य अफादेशः । ‘स्वरहीनं०’ कारकः पाचकः पाठकः इति सिद्धम् । ततः ‘मापयः स्त्रियाम्’ ‘सवर्णे०’

रप्रह्लादशब्दस्यकारादेशो प्रथमवचनोपायकारान्न जातिशब्दोपायन च ईप् प्राप् पौऽकारान्तात् सवर्णीति सूचितम् ॥

ततः । 'काप्यतः' इत्यनेन अकारस्य इकारो भवति प्रथमैकवचने स् 'आपः' इति मेलोपः । कारिका पाचिका पाठिका इति रूपत्रयम् । 'कारिका तु मल्लवृत्तौ बहुवचनस्य सूचिका' । एवमन्यान्यप्यवसेयानि । पाटिका शाटिका ॥ कन्यायाः कापि परे ऋस्त्वैव नदिकारः । कन्यका इत्यादि । कचिन्न भवति यथा बहुपरित्राजका । बहुपाठका ॥

ऋसो वा ॥ स्त्रियां कापि परे तरादौ च पूर्वस्य ऋसो वा भवति ॥
वेणिका वेणीका । नदिका । नदीका । श्रेयसितरा श्रेयसीतरा ॥

अज्ञाते कुतस्ति चेव संज्ञायामनुकम्पने । तदुक्तनीतावप्यस्ये ऋस्ये स्वार्थे च कः स्मृतः ॥ अज्ञाते—अश्वरुः, संज्ञायां देवदत्तरुः, तदुक्तनीतौ गुडेन मिश्रा घाना गुडघानका, अल्पे सैलकम्, ऋस्त्वैव वृक्षकाः, चकारात् स्वार्थेपि, चौर एव चौररुः ॥ अथ कावधिकारान् कापि परे अन्यदृष्ट्यमाह—सूत्रम्—'ऋसो वा' ॥ ऋस्यः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि० ।' वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' 'हवे' 'उओ' ॥ स्त्रियामित्यादिवृत्तिः सुगमा । न धरम् । तरादाविति । तरतमौ तद्धितप्रत्ययौ । 'तरतमेयस्त्रिष्ठाः प्रकर्षे' इति सूत्रोत्पन्नौ । उदाहरणम्—वेणी नदी । वेण्येव वेणीका वेणिका वा । नद्येव नदीका । नदिका वा । 'स्वार्थेऽपि' इति कप्रत्ययः । यद्वा ऋस्या वेणी वेणीका वेणिका वा । ऋसा नदी नदीका 'स्वार्थेऽपि' इति कप्रत्ययः । 'आवतः स्त्रियाम्' इत्याप् । अनेन सूत्रेण एकत्र णी इत्यस्य नदिका वा । ऋस्यात्कप्रत्ययः । 'आवतः स्त्रियाम्' इत्याप् । अनेन सूत्रेण एकत्र णी इत्यस्य णि नदी । सर्वत्र प्रथमैकवचने स् 'आपः' 'सेतौ चावरणे वेणी नदीनाहे कचोद्ये' । अमे श्रेयसितरा अतिशयेन श्रेयसी श्रेयसितरा श्रेयसीतरा वा । 'तरतमेयस्त्रिष्ठाः' इति तर-प्रत्ययः । 'ऋसो वा' इति सी इत्यस्य वा सि ॥ एवं श्रेयसीतमा श्रेयसितमा ॥

नौकादौ न भवति । नौका ॥ वाग्रहणादेवेयं विवक्षा । निश्चीय पतन्त्यनेकं प्वर्थेऽपि निपाताः । निपातानामनेकार्थत्वात् ॥

प्रयोगान्तरे ऋस्वनिषेधमाह—नौकादाविति । नौकादौ ऋसो न भवति ॥ ऋस्या नौः नौका इत्यादौ शब्दे तु का इति पदं न भवति । एवं सुरैका सुग्लोका यौः ॥ एवमन्येऽपि यथासंभवमवसेयाः ॥ कुतो ऋस्वनिषेध इत्याह—वाग्रहणादेवेति । सुगमम् । अत्राह परः—ननु विकल्पसूचको वाशब्दः कथं निषेधार्थं सूचयति ? तत्राह—निपातानामनेकार्थत्वान् । कथं ? निपतन्त्यनेकेषु बहुष्वर्थेऽपि । यथा चशब्दः पुनरर्थे समुच्चयार्थे च । एवं वाग्रहणे विकल्पार्थो निषेधार्थश्चेति कुत्रचिद् विकल्पं कुत्रचिन्निषेधं सूचयतीति न दोषः ॥

नृण ईप् ॥ नकारान्तादकारान्तादणन्ताच्च स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति ॥
दण्डिनी करिणी मालिनी । ईपि राज्ञः अलोपो चक्तव्यः ॥ राज्ञी ।
शुनी कर्त्री हर्त्री । औपगवी ॥ यस्य लोपः ॥ इय अथ यः तस्य लोपो
भवति स्वरे यकारे च परे ॥

१ तरतः पूर्वस्य पुंवत् ॥ श्रेयसितरा । विद्वितरा-विद्वीतरा विद्वतरा । भवतितरा-भवतीतरा-भवतरा । सतितरा सतीतरा-सतरा इत्यधिकम् ॥ २ आबन्तस्यानाबन्तस्यापि कप्रत्यये परे बहुभोदौ वा ॥ बहुमालकः बहुमालाकः । सुषोमपाकः-सुषोमपकः ॥ ३ उक्तं हि । निपाताद्योपसर्गाच्च धात्वर्थेति ते त्रयः । अने-कार्याः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥ ४ विभक्तिस्वर सुप्रत्ययं च वर्जयित्वा न्यसिन्स्वरे यकारे च

स्त्रीप्रत्ययाधिकारादाप्प्रत्ययमुक्त्वा ईप्प्रत्ययमाह—सूत्रम्—‘जण ईप्’ ॥ न क् अण् । न च ऋश्च अण् च जण् तस्मान् जणः पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘ऋ रम्’ ‘स्रोर्वि०’ । ईप् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ह्रसेपः०’ । नकारान्ता इन्प्रत्ययादयः, ऋकारान्ता-स्तुप्रत्ययादयः, अणन्ता औपगवादयः, एतेभ्यः शब्देभ्यः स्त्रियां स्त्रीलिङ्गे ईप् प्रत्ययो भवति । उदाहरणम्—दण्ड दन्त कर माला । दण्डोऽस्त्यस्या इति दण्डिनी । दन्तोऽस्त्यस्या इति दन्तिनी । करोऽस्त्यस्या इति करिणी । माला अस्त्यस्या इति मालिनी । ‘मान्तोपधात्’ इति इन्प्रत्ययः । ‘यस्य लोपः’ इति अवर्णलोपः । ‘स्वरहीनं०’ अग्रे ‘जण ईप्’ इति सूत्रेण ईप्प्रत्ययः । ‘स्वरहीनं’ प्रथमैकवचने स् ‘ह्रसेपः०’ ॥ करिणी इत्यत्र ‘ऋनो णो०’ इति सूत्रेण नस्य णः ॥ एवं राजन् अग्रे ईप् प्रत्ययः । ईप् परे राज्ञो राजन्शब्दसंबन्धिनोऽकारस्य लोपो वक्तव्यः । अनेन उपधाया अकारस्य लोपः । ‘स्तोः श्रुभिः श्रुः’ इति नस्य वः । ‘जवोर्ज्ञः’ ‘स्वरहीनं’ राक्षी । अन्येऽपि शुनी मघोनी इत्यादयो नान्ताः । अय ऋकारान्ताः । हन् हरणे । ह् । दुक्नु करणे । क् । हरतीति हर्त्री । करोतीति कर्त्री । शीले रुन्-प्रत्ययो गुणः कर् हर् ‘राघपो द्वि’ जलतुम्बि० । ऋकारान्तत्वात् ‘जण ईप्’ इतीप् । ‘ऋरम्’ ‘स्वरहीनं०’ ॥ अथ अणन्ताः । उपगु उपगोरपत्यमौपगवी । ‘अपत्येऽण्’ ‘आदि-स्वरस्य ङिति वृद्धिः’ उ इत्यस्य औ, ‘वोव्य स्वरं’ इति उकारस्य अव्, ‘स्वरहीनं०’ अणन्तत्वादीप् । औपगव ई इति स्थिते । सूत्रम्—‘यस्य लोपः’ ॥ इश्च अश्च यस्तस्य यस्य पष्ठ्येकवचनान्तम् । डस् ‘डस्त्य’ ‘इ यं स्वरे’ ‘स्वरहीनं०’ लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ सिद्धम् । यद्वा इश्च ई च ई ‘सवर्णे०’ अश्च आ च आ ‘सवर्णे०’ ततः ईश्च आश्च या । यस्येति याशब्दस्य पष्ठ्येकवचनान्तम् । ‘नपुंसकस्य’ इति ङ्स्यः । ‘ङ्स्य’ । लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ इति इकारस्य ईकारस्य च अकारस्य आकारस्य च लोपो भवति । वृत्तिः कण्ठ्या । न वरम् । यस्येति । इवर्णस्य अवर्णस्य च लोपो भवति ईप् प्रत्यये परे तद्धिते स्वरे परे यकारे च परे । अनेन यकारस्य अलोपः । ‘स्वरहीनं०’ औपगवीति सिद्धम् । अणन्तायेति चकारात् पञ्चादीनां नकारान्तत्वेऽपि स्वस्त्रादीनाम् ऋकारान्तत्वेऽपि ईप् न स्यात् । पञ्च सप्त स्वसा दुहिता ननान्दा माता तिलः पतलः इत्यादि ॥

द्वितः ॥ यकारटकारउकारऋकारानुबन्धाच्च स्त्रियामिप् प्रत्ययो भवति ॥

प् वराकी । ट् कुरुचरी । उ गोमती । ऋ पचन्ती । पठन्ती इत्यादि ॥

सूत्रम्—‘द्वितः’ ॥ प् पट् च उश्च ऋश्च ट् इतो यस्य स द्वित् तस्मात् द्वितः पञ्चम्ये-

परे इति शेषम् । तेन देवे वातायुः कर्णायुः इत्यत्र न भवति ॥ समासतद्धितस्त्रीप्रत्ययेष्वयं विधिवदितव्यः ॥ स्वस्त्रादीनामणन्तानां संघायायाधिनां च नैप् वक्तव्यः ॥ स्वसा त्रिषयत्तस्य ननान्दा दुहिता तथा । वाता मातेति तस्मै शरादय उदाहृताः ॥ स्वसा दुहिता सीमा पथेलादि ॥ पादन्ताश्चित्राम्नीप् वा वचन्यः ॥ द्विपदी-द्विपद ॥ ऋषि पादन्तादायैव वक्तव्यो न ईप् ॥ पादः पद् द्विपदा ऋरु ॥ अमन्ताद्द्विपदीदेशोऽयं वा याच्यः । बहुसीमा बहुसीमे बहुसीमाः । पक्षे बहुसीमा बहुसीमानो बहुसीमानः । बहुयज्वा बहुयजो बहुयज्वाः । पक्षे बहुयज्वा बहुयज्वाः । उपधालोपिनोऽन्नन्ताद्बहुयदीदेशो वा ॥ बहुराप्ती बहुराप्ती । पक्षे बाप् । बहुराप्ता बहुराप्ते । दानोऽप्यभापे बहुराप्ता बहुराप्ताः ॥ संघवादेशोऽयं ईप् ॥ द्विपदी । इत्यधिकम् ॥

कवचनान्तम् । अस् । मध्ये 'उक्' 'अरम्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' इन् इति पदं यन्तरादिषु प्रत्येकं योज्यम् । तेन पकारानुबन्धाः पाकप्रत्ययान्तादयः, टकारानुबन्धाः टप्रत्ययान्तादयः, उकारानुबन्धा मत्त्वन्तादयः, ऋकारानुबन्धाः शृप्रत्ययान्तादयः, सत एतेभ्यः स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति ॥ पानुबन्धमाह—वर निवारणे । 'पाको कणः' इति पांकप्रत्ययः । पकारस्येत्संज्ञत्वाद्दोषः । आकः 'स्वरहीनं०' पकारानुबन्धत्वात् 'प्रितः' अनेन 'ईप्प्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' स । 'ह्रस्वः०' । टानुबन्धो यथा—चर गतिभक्षणयोः । चर कुरुपूर्वः । कुरुपु देशेषु चरतीति कुरुचरी । 'अदौ' इति टप्रत्ययः । टकारः इन् । अ इति । 'स्वरहीनं०' ईप्प्रत्ययादिकं प्राग्वत् ॥ उकारानुबन्धो यथा—गो गौरस्या अस्तीति गोमती । अस्त्यर्थे मत्तु मत् । उकारानुबन्धत्वादीप् प्रत्ययः जेपं प्राग्वत् । ऋकारानुबन्धो यथा—'डुपचप् पाके' पच् । 'पठ व्रज्यायां धाचि' पठ् । 'शृङ्गानौ' इति शृट् प्रत्ययः । ऋकार इत् अत् । 'अप् कर्तरि' इत्यप् प्रत्ययः । अ 'स्वरहीनं०' 'अदे' इत्यप्रत्ययाकारस्य लोपः । 'स्वरहीनं' ऋकारानुबन्धत्वात् ईप्प्रत्ययः । 'अप्ययोरानिञम्' इति नुमागमः । 'नञ्पादान्ते०' 'स्वरहीनं०' जेपं प्राग्वत् । 'प्रितः' इति केवलघातोर्न भवति तेन—'शृप् लज्जायाम्' त्रपा । 'क्षमूप् सहने' क्षमा ॥

नदादेः ॥ नदादेर्गणास्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । नदी गौरी गौतमी ॥ सूत्रम्—'नदादेः' ॥ नद आदिर्यस्य स नदादिसस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'हिति' इतीकारस्य एकारः । 'डस्य' इत्यकारलोपः । 'स्रोर्वि०' नदादिर्योऽस्ती गणसस्मात्स्त्रीलिङ्गे ईप् प्रत्ययो भवति । नद गौर गौतम । अनेन ईप्प्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' नदादिराकृतिगणो द्रष्टव्यः । यथा नर्तकी तैपी पौपी मत्सी अनडुही अनड्वाही मातामही पितामही महिषी सूरी आगस्ती त्रिदशी ॥

इन्द्रादेरानीप् च ॥ इन्द्रादेर्गणास्त्रियामानीप्प्रत्ययो भवति ॥ इन्द्राणी भवानी रुद्राणी मृडानी वरुणानी । चकारान्मातुलोपाध्यायक्षत्रियाचार्यसूर्यार्याद्वा ॥ अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे ॥ मातुलानी मातुली उपाध्यायानी उपाध्यायी क्षत्रियाणी क्षत्रिया आचार्यानी आचार्या । आचार्यादणत्वम् । सूर्याणी सूर्या अर्याणी अर्या ॥ हिमारण्ययोर्महत्त्वे ॥ महद्विमं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी ॥ यचनाह्लिप्याम् ॥ यवनानां लिपिर्यवनानी ॥ यवाद्दोषे ॥ दुष्टो यवो यवानी ॥

सूत्रम्—'इन्द्रादे०' ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'हिति' 'डस्य' 'स्रोर्वि०' । आनीप् प्रथमेकवचनान्तम् । 'ह्रस्वः०' पश्चात् 'नामिनोरः' 'स्वरहीनं' ॥ इन्द्रादेर्गणात् स्त्रियामानीप् प्रत्ययो भवति । इन्द्र भव शर्व मृड वरुण ब्रह्म रुद्र । अनेन सूत्रेण आनीप् प्रत्ययो भवति ।

१ नदादिराकृतिगण । तेन चतुर्धा पथमी द्वादशी षोणमासी इत्यादि ॥ ईष्यन्डुहो वाम् वक्तव्यः ॥ अनड्वाही अनडुही ॥ द्वापनाद्वयति च ॥ द्विहायनी चतुर्हायणी ॥ पुष्यद्वा पारमाने ॥ द्विपुनरी-त्रिपुनरा वा परिचा इत्यधिकम् । २ इन्द्रादेरित्यादिशब्दादिन्द्र-महो रुद्र-भव शर्व-मृड-वरुणादयः ॥ सार. १७

यथासंभवं नकारस्य णकारः । 'यस्य लोपः' इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी । 'स्वरहीनं०' 'ह्रस्वः०' ॥ मातुलश्च उपाध्यायश्च क्षत्रियश्च आचार्यश्च सूर्यश्च अर्यश्च मातुलोपाध्यायक्षत्रियाचार्य-सूर्यार्ये तत एतस्माच्छब्दपदकाद्वा आनीप् प्रत्ययो भवति । अर्यक्षत्रियाभ्यां च स्वार्थे एव वा आनीप् ॥ मातुल २ एकत्र आनीप् अन्यत्र ईप् । 'यस्य लोपः' शेषं सुकरम् । एवम् उपाध्याय २ एकत्र आनीप् अन्यत्र 'पुंयोगे च' इतीप् । मातुलानी मातुली उपाध्यायानी उपाध्यायी । एवं क्षत्रियसूर्ययोः । 'धूर्नोणो०' भवति ॥ आचार्यादणत्वम् इति । आचार्यानी आचार्या । क्षत्रियाणी क्षत्रिया । सूर्याणी सूर्या । अर्याणी अर्या । पुंयोगे तु ईप् एव अर्या क्षत्रिया उपध्यायी ॥ स्वयं व्याख्यात्री तु उपाध्याया । अत्र आप् ॥ 'हिमरण्ययो-र्महत्त्वे आनीप् प्रत्ययो भवति' महत् हिमं हिमानी । महत् अरण्यमरण्यानी ॥ यवनशब्दाल्लिप्यामानीप् । यवनानां तुरुष्काणां लिपिर्यवनानी ॥ यवाद्दोषे आनीप् । दुष्टो यवो यवानी ॥

ईप्समाहारे गुणश्च ॥ त्रयाणां समाहारः त्रयी ॥ पुंयोगे च ॥ पुंयोगे च स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । शूद्रस्य भार्या शूद्री । गणकी ॥

सूत्रम्—'ईप्समाहारे गुणश्च' ॥ समाहार एकीभावस्तत्रार्थे ईप् प्रत्ययो भवति नामिनो गुणश्च । त्रि त्रयाणां समाहारकथी समाहारत्वात् ईप् । इकारस्य एकारो गुणः । 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'ह्रस्वः०' ॥ केचित्तु ईप्समाहारे गुणश्च इति न मन्यन्ते । तन्मते 'तयायटो संख्यायाम्' इति त्रिशब्दादयदि कृते 'यस्य०' इतीकारलोपे टित्वात् 'द्वितः' इतीप् । पुनः 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' त्रयोऽवयवा यस्या इति त्रयी । सूत्रम्—'पुंयोगे च' ॥ पुमान् पुरुषः तस्य योगेऽपि ईप् प्रत्ययो भवति । शूद्र गणक । शूद्रस्य भार्या शूद्री । जाला या काचित् भवतु पर शूद्रस्य पुरुषस्य स्त्रीत्वात् शूद्री । गणकस्य भार्या गणकी । ईप्प्रत्ययः । 'यस्य लोपः' शेषं सुकरम् ॥

जातेरयोपधात् ॥ जातिवाचिनोऽयकारोपधादकारान्तास्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ॥^१ सकरी हंसी कुकुटी ब्राह्मणी इत्यादि ॥ अयकारोपधग्रहणात्क्षत्रिया वैश्या ॥^२

सूत्रम्—'जातेरयोपधात्' ॥ जातेरिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'डिति' इकारस्य एकारः । 'डस्य' इत्यकारलोपः । 'स्रोर्धि०' । अयोपध० । यो यकारः उपधा यस्य स योपधः न योपधः अयोपधस्तस्मान् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'डसिरन्' 'सवर्णे०' पश्चात् 'नामिनो रः' 'स्वर०' । सिद्धम् ॥ जातिं मेधादिकां धर्षीति जातियाची तस्मात् । जातिवाची शब्दो यकारोपधोऽपि स्वादत् आह अयकारोपधादिति । यकारोपधावर्जितादित्यर्थः । यकारोपधावर्जिता अपरेऽपि स्वराः स्युरत आह—अकारान्तादिति सुगमम् ॥ जातिलक्षणमाह

१ गोपालिकादीनां न ॥ गोपालिका पशुपालिका ॥ सूर्यदेवतायो चाप् ॥ सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्यो । अन्या सूरि ॥ २ अर्थविषयादिति वाच्यम् । तेन मतिरुदा बलादा इत्यादी न ॥ गवयहयमुक्थमरस्य-मनुष्याणां न निषेध ॥ गवदी । ३ शूद्रास्माती न । शूद्रस्य जाति शूद्रा ॥ महत्प्राप्तु ईप् ॥ महाश्री आभीरजाति ॥ पुंयोगे च ॥ महाशूद्रस्य भार्या महाशूद्री इत्यधिकम् ॥

‘आकृतिप्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वमाह । सङ्ख्याकयातनिर्ग्राह्यं गोत्रं च चरणैः सह’ इति । आकृतिः आकारः प्रहणं व्यञ्जकं यस्याः सा ॥ च पुनर्लिङ्गानां सर्वमाह न सर्व-
लिङ्गानि न भजतीत्यर्थः । यथा ग्राहणः पुंसि स्त्रियाम् । च पुनः सङ्ख्युपदिष्टा सति निर्ग्राह्या
निश्चेतुं शक्या सा जातिः ॥ [अपत्यप्रत्ययान्तस्य चरणसंज्ञा गोत्रमपत्यप्रत्ययान्तः शब्दो-
ऽपि जातिः चरणैः अपत्यैः सह गोत्रं जातिरुच्यते ।] यद्वा नित्या एका अनेकममवेता
सामान्यरूपा जातिः । यदि नित्या न तर्हि पिण्डे नष्टे सैव नश्यति । यद्येका न, तर्हि
अनेकेष्वप्येका जातिर्न स्यात् । यद्यनेकममवेता न, तर्हि यस्मिन् पिण्डे उक्ता तस्मिन्पिण्डे
अन्यतरे पिण्डे न प्रतीयत इति । तस्माज्जातिवाचकशब्दादीप् प्रत्ययो भवति । ‘यस्य लोपः’
प्रथमैकवचने ‘ह्रसेपः०’ शेषं सुकरम् ॥ क्षत्रिया वैश्या । अत्र जातिवाचिनोऽपि यकारोप-
धत्वादीप् प्रतिषेधः । तत आप्प्रत्ययः ॥ मत्स्यमनुष्यहयगवयानां यकारोपधत्वेऽपि ईप्प्र-
तिषेधो न । मत्स्य ईप् प्रत्ययः ‘यस्य लोपः’ ‘यलोपश्च’ ‘स्वरहीनं०’ मत्सी ॥ जातेः
किम् । मुण्डा ॥ अकारान्तात्किम् । गौः ॥

प्रथमवयोवाचिनोऽन्त ईप् वक्तव्यः ॥ [कन्याशब्दान्न ।] कुमारी कि-
शोरी कलमी ॥ प्रथमवयोप्रहणाद्बुद्धा स्वचिरा इत्यत्र न । अद्ब्रह्णाच्छिशुः ॥
प्रथम० । कालकृता शरीरावस्था धयः । प्रथमवयो धातुं तद्वक्ष्यतेयंशीलादकारान्ता-
च्छब्दादीप्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । कुमार किशोर कलम अनेन ईप् प्रत्ययः । ‘यस्य लोपः’
‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने ‘ह्रसेपः०’ ॥ बुद्ध स्वविर । अत्र प्रथमवयोवर्जितत्वादाप्प्रत्ययः
नत्वीप् ॥ शिशुः । अत्र प्रथमवयोवाचित्ये सत्यपि अकारान्तत्वाभावादीप्प्रत्ययप्रतिषेधः ।
प्रथमैकवचने ‘सोर्वि०’ ॥

स्वाङ्गाद्वा ॥ स्वाङ्गवाचिनो वा स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ॥ सुमुखी-सुमुखा ॥

मृगाक्षी-मृगाक्षा ॥ तन्वङ्गी तन्वङ्गा ॥

सुप्तम्—‘स्वाङ्गाद्वा’ ॥ खं स्वकीयमङ्गं स्वाङ्गं तद्वाची शब्दोऽपि स्वाङ्ग इत्युच्यते । यद्वा
सुप्तु शोभनमङ्गं खङ्गम् स्वङ्गमेव स्वाङ्गम् । यद्वा सुप्तु शोभनं आसमन्तात् अङ्गम् स्वाङ्गम् ।
स्वस्य प्राणिनोऽङ्गं स्वाङ्गम् तस्मात् पञ्चम्यैकवचनान्तम् । ‘क्षतिरत्’ ‘सर्वणं०’ ॥ वा प्रथमै-
कवचनान्तम् । ‘अव्यया’ ‘चपा अये०’ ‘स्वरहीनं०’ । सिद्धम् । स्वाङ्गेति ‘प्राणिस्थमद्रयं मूर्तं
स्वाङ्गं स्यादविकारजम् । तत्र दृष्टमतत्वं चेत्स्थितं तद्वच्च तादृशि’ ॥ प्राणिस्थं चेतनशरीरे

१ ‘अपत्यप्रत्ययान्तस्य ‘गोत्रम्’ इति संज्ञा, शाखाभ्येतुवाचिनः ‘चरणसंज्ञा’, अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाभ्ये-
तुवाची च जातिरुच्यते’ इत्यनेन पाठो योज्यः ॥ २ सुप्तु आसमन्तादङ्गं स्वाङ्गम् ॥ स्वस्य प्राणिनो अङ्गं
‘स्वाङ्गमित्युक्तेऽजातिभावेन शाखादेरपि स्वाङ्गत्वं स्यात् । अतः स्वाङ्गलक्षणमाह ॥ स्वाङ्गं स्यादद्रयं मूर्तं प्राणि-
स्थमविकारजम् । तत्र दृष्टमतत्वं चेत्स्थितं तद्वच्च तादृशि ॥ पूर्वार्धस्य प्रत्युदाहरणानि ॥ सुमुखा शाखा
अप्राणिस्थत्वात् ॥ सुस्वेदा द्रवत्वात् ॥ मुशाना अमूर्तत्वात् ॥ सुसोदा विकारजत्वात् । उत्तरार्धस्यो-
दाहरणानि ॥ सुकेशी-सुकेशा वा रम्या । अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ॥ सुसुनी-सुसुना वा प्रतिमा ।
प्राणिवत्प्राणिचरस्य स्थितत्वात् ॥ स्वाङ्गत्वेऽपि वाचनदस्य व्यवस्थितत्वात् ॥ शोष्ठदिपु विकल्पः । वदनादिषु न
वक्तव्यः । विम्बोष्ठी-विम्बोष्ठा ॥ चारुकर्णा-चारुकर्णा । समदन्ती-समदन्ता ॥ पद्मदन्ता । युगनयना इत्यादां
ईप् ॥ नखमुद्ययोद्य संज्ञायां नेप् ॥ शृङ्गपञ्च । गौरमुखा ॥ नायिकाशब्दात्केवलशेषेप् ॥ नायिकेऽधिकम् ॥

वर्तमानम् । पुनः अत्र च स्वेदादिरहितम् पुनर्मूर्तम् आकारसहितम् पुनः अविकारजं शोफादिविकाररहितं तत् स्वाङ्गमुच्यते । पुनर्मूर्तं तत्र प्राणिनि दृष्टं पश्चात् यदि अतत्त्वं अप्राणिस्थं भवति तदपि स्वाङ्गम् ॥ च पुनः तद्वत् प्राणिवत् तादृशि प्राणिसदृशे अप्राणिस्थपि स्थितं भवति तदपि वा स्वाङ्गम् । यत्तु अप्राणिस्थं द्रवरूपं अमूर्तम् अरूपम् विकाराज्जातम्, तत् स्वाङ्गं न । यथा सुमुखा शाला अप्राणिस्थत्वात् । बहुस्वेदो द्रवत्वान्नेप् । सुज्ञाना अमूर्तत्वात् । बहुशोफा विकारजत्वान्नेप् । सुकेशी सुकेशा वा रथ्या प्राणिस्थस्य अप्राणिनि दृष्टत्वात्, सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा प्राणिवत् प्राणिसदृशे स्थितत्वात् । इत्यादौ विकल्पेनैप् । स्वाङ्गं मुत्तकर्णादि तद्वाचिनः शब्दात् स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । वाशब्दः प्रयोगान्तरे निपेधार्थो न विकल्पार्थः । सुमुख मृगाक्ष तन्वद्ग । सुप्तु मुखं यस्याः सा सुमुखी । मृगवत् अक्षिणी यस्याः सा मृगाक्षी । तनु कुशमद्ग यस्याः सा तन्वद्गी 'स्वाङ्गा०' इतीप् । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं' 'ह्रस्वपः' ॥ वाशब्दस्य निपेधार्थत्वात् पञ्चवदना कमलनयना इत्यादौ ईप्प्रत्ययो न भवति ॥

कृदिकारादच्चेरीप् वा वक्तव्यः ॥ अङ्गुली अङ्गुलिः ॥ धूली-धूलिः ॥ आजी-आजिः ॥ अच्चेरिति विशेषणात्कृतिः मतिः भूतिः ॥

'कृदिकारा०' ॥ कृदिति तृतीयावृत्तिः । तत्प्रत्ययोत्पन्नो योऽसौ इकारस्तस्मादीप्प्रत्ययो भवति । किंविशिष्टात् ? । अच्चेः क्तिप्रत्ययवर्जितादिकारादित्यर्थः । उदाहरणम्—धू । 'ध्वा-देरुलिः' इति उणादित्वाङ्गुलिप्रत्ययः । 'सवर्णे०' धूलिः धूली ॥ अगि रगि लगि गत्यर्थाः । अंग उलिप्रत्ययः । 'इदित०' इति नुमागमः । 'नञ्धापदा०' 'स्वरहीनं०' अङ्गुलिः अङ्गुली ॥ अज गतौ क्षेपणे च । अज् । लणादौ इण् प्रत्ययः । गित्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । 'स्वरहीनं०' गाजिः आजी । अनेन वा ई प्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' 'ह्रस्वपः' प्रथमैकवचने । अन्त्युन 'सोर्वि०' ॥ अच्चेरिति किम् । डुकृन् करणे । कृ । मनु शाने । मन् । भू सचायाम् । भू । 'त्तिरापा०' इति त्तिप्रत्ययः । ति मन् इत्यत्र । 'लोपस्तनुदा-द्यतनाम्' इति नलोपः । अच्चेरिति विशेषणादीप्प्रत्ययप्रतिषेधः ॥

१ ऐ च मन्वादेः ॥ मन्वादेर्गणात्स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ऐकारादेशश्च ॥ आ-दिशब्दान्मन्वमिष्टृपाकपिपूतकृतुकुसितकुसिदा ग्राह्याः ॥ मनोर्भाषा मनायी वृषाकपायी । चकारान्मनोष्टेरी वा ॥ मनायी ॥

सूत्रम् । 'ऐच मन्वादेः' ॥ ऐ प्रथमैकवचनान्तं साकेतिकम् । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' मनुष्यादिर्यस्य स मन्वादिस्तस्मात् पञ्चम्यैकवचनान्तम् । 'इति' 'इस्य' 'सोर्वि०' ॥ मन्वादेरिति वृत्तिः सुकरा । अन्त्यस्वरस्य च ऐकारादेशो भवति । उदाहरणम्—मनु । मनोर्भाषा मनायी । वृषाकपि । वृषस्य घर्मेस्य आसमन्तात् फं पठं विव-क्षीति वृषाकपितस्य भाषा वृषाकपायी । उकार-इकारयोश्चकारः । 'ऐ आय्' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचनान्तं 'ह्रस्वपः' ॥ चकारान्मनुष्यादिर्यस्य निधन उकारस्य औकारो भवति । तत 'औ आय्' 'स्वरहीनं०' मनायी । पयम् अमायी म्वादा यद्विधिया । पूतप्रयोः स्त्री पूतप्रयायी ।

१ शोभोर्भाषा मनायी ॥ पूता कृशो यद्विधिया । पूतप्रयोः स्त्री पूतप्रयायी ।

‘यथा तु क्रतवः पूताः स्यात् पूतऋतुरेव सा’ । कुसित ऋषिसस्य भार्या कुसितायी ।
कुसितो वृद्धिजीविकः तस्य भार्या कुसितायी ॥

पठ्यादयः ॥ पत्न्यादयः शब्दा निपात्यन्ते ॥ अन्तर्वन्नी । पतिवन्नी ।
सखी । अशिथी । अर्धजरती । युवती ॥ प्राची । प्रतीची ॥ उदीची ।
नारी । दारशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः पुंलिङ्गः । दाराः । दारान् । दारैः ।
दारेभ्यः । दारेभ्यः । दाराणाम् । दारेषु ॥

सूत्रम्—‘पठ्यादयः’ ॥ पत्नी आदिर्येषां ते पत्न्यादयः । प्रथमा बहुवचने जस् । ‘ए ओ जसि’
‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्वि०’ ॥ पठ्यादयः शब्दा ईप्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । नवरम् ।
पत्नी भार्या । अन्तर्वन्नी गुर्विणी । नारी स्त्री । सखी प्रसिद्धा । पतिवन्नी जीवद्भृत्या ।
अशिथी अप्रसूता । अर्धजरती अर्धपृच्छा युवती स्त्री । प्राची पूर्वादिक् । प्रतीची पश्चिमा
दिक् । एवमन्येऽप्यूहाः । सपत्नी एकपत्नी वीरपत्नी इत्यादि ईप्प्रत्ययान्ता निपातसिद्धा
इत्यर्थः । तथा उदीची मत्सी मातुषी आगस्ती पाणिगृहीती असिद्धी पलिङ्गी पितामही
स्थाली कुण्डी गोणो स्थली कवरी नागी कलशी कामुकी इत्यादयः पठ्यादिषु स्त्रेयाः ॥
अकारान्तो दारशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः पुंलिङ्गे कलत्रवाची । तत आप्रत्ययः ईप्प्रत्य-
योऽपि न भवति । किंतु दाराः दारान् दारैः दारेभ्यः दारेभ्यः दाराणां दारेषु । देवश-
ब्दस्य बहुवचनान्तवत्साध्यः ॥

चौर्गुणात् ॥ उकारान्ताद्गुणवाचिनो वा स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ॥ पट्-
पटुः । मृद्वी-मृदुः । तन्वी-तनुः ॥

सूत्रम् । ‘चौर्गुणात्’ ॥ वा प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ । ओरिति उदात्तस्य पञ्च-
म्येकवचनान्तम् ‘हिति’ ‘इत्स’ इत्यकारलोपः । ‘स्रोर्वि०’ ‘ओ ओ ओ’ । अग्रे गुणादिति
पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘इतिरत्’ ‘सवर्णे०’ ‘नामिनो०’ जलबुम्बि० ॥ गुणा रूपादयश्च-
तुर्विंशतिः । ‘सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्व-
प्रकृतिर्गुणः ॥ १ ॥ ध्रुवैः स गुण उच्यते । स कः ? यः सत्त्वे द्रव्ये निविशते घटेत
इत्यर्थः । पुनः तस्माद् द्रव्यान् अपैति याति । च पुनः पृथग् जातिषु द्रव्यत्वावान्तरजातिषु
दृश्यते । च पुनः आधेयः उत्पाद्यः यथा कस्तूरिकासंयोगाद् वस्त्रे गन्धः । पुनः अक्रियाजः
अनुत्पाद्यः यथा आकाशाद्वा महत्त्वादि । पुनः असत्त्वप्रकृतिः अद्रव्यस्वभावः स गुण-
स्वभावाच्च उकारान्तो यः शब्दस्तस्मात् स्त्रियां स्त्रीलिङ्गे वा ईप् प्रत्ययो भवति । पटु २ अनेन
वा ईप्प्रत्ययः । ‘उवम्’ ‘स्वरहीनं’ प्रथमैकवचने ‘हृत्तेपः’ । अन्यत्र प्रथमैकवचने ‘स्रो०’ ॥
एवं मृद्वी-मृदुः । तन्वी-तनुः । वही-बहुः । कज्जी-कजुः । घामहणादेव खरुः पाण्डुः इत्यादौ
नेप्प्रत्ययः । गुणग्रहणात् धेनुः रज्जुः अणुः इत्यादौ नेप् ॥

उत ऊः ॥ उकारान्ताद्वा उप्प्रत्ययो भवति ॥ पटुः पटूः ॥ वामोरुः-वा-
मोरुः ॥ यूनस्तिः ॥ युवन्शब्दात्स्त्रियां तिप्रत्ययो भवति । युवतिः ॥

एभ्यो नामत्वात्स्यादयः ॥ आवन्तात् 'आपः' इति, ईवन्तात् 'हसेपः सेलोपः' इति सिलोपः पूर्ववत्प्रक्रिया । इति स्त्रीप्रत्ययप्रक्रिया ॥

सूत्रम्—'उत ऊः' ॥ उत इति उत्तशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीन०' 'सोर्वि०' । ऊः प्रथमैकवचनान्तं 'सोर्वि०' मध्ये । 'आदवे लोपश्' वृत्तिः कण्ठ्या । नवरम् । गुणवाचिनोऽगुणवाचिनोऽपि मनुष्यजातिवाचिन उकारान्तात् ऊ प्रत्ययो वा भवति ॥ उदाहरणम्—पङ्क्तु अनेन ऊप्रत्ययः । 'सवर्णे०' 'सोर्वि०' पङ्क्तुः-पङ्क्तुः ॥ एवं वामोरुः-वामोरुः करभोरुः करभोरुः ॥ 'यूनस्तिः' युवन्शब्दात् तिप्रत्ययो भवति स्त्रियाम् । ईप्पूनिपेधः ॥ युवन् अग्रे तिप्रत्ययः । 'नाञ्जोने०' 'सोर्वि०' ॥ एवं स्त्रीप्रत्यया ज्ञेयाः ॥ अथैतेषां विभक्तिकार्यमाह—एभ्य इति । एभ्यः पूर्वोक्तस्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यः शब्देभ्यो 'अविभक्ति नाम' इति सूत्रोक्तलक्षणनामत्वान् स्यादयो विभक्तयो दीयन्ते । तत्र आवन्तात् 'आपः' इति सूत्रेण सिलोपः । ईवन्तात् 'हसेपः०' इति सेलोपः । तत्र आवन्ता गङ्गाशब्दवत्साभ्याः । ईवन्ता नदीशब्दवत् । इकारोकारान्ता बुद्धिरञ्जुवत् । उकारान्ता वधूवत् । इति स्त्रीप्रत्ययावचूरिः ॥

कारकप्रक्रिया १५.

अथ विभक्त्यर्थो निरूप्यते ॥

लिङ्गार्थे प्रथमा ॥ धातुप्रत्ययातिरिक्तमर्थवञ्जब्दरूपं लिङ्गं तस्यैवार्थे सन्मात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति ॥ लिङ्गादयोऽपि प्रथमार्था इति केचिद् ॥

एवं ये पुंलिङ्गादयः स्त्रीप्रत्ययान्ता उक्तास्ते विभक्तिमन्तरा न शब्दतां प्राप्नुवन्तीति विभक्तिकार्यसंबन्धमाह—अथेति । संज्ञासंधिकार्यस्वरान्तह्रस्वान्तलिङ्गत्रयप्रक्रियायुष्मदस्मद्स्त्रीप्रत्ययकथनानन्तरं विभक्तीनां कर्तृत्वादिसूचकानां प्रथमादीनामर्थोऽभिधेयो निरूप्यते ॥ तत्र प्रथमाविभक्तेः कार्यमाह—सूत्रम्—'लिङ्गार्थे प्रथमा' ॥ लिङ्गार्थे लिङ्गस्यार्थो लिङ्गार्थस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । प्रथमा इति प्रथमैकवचनान्तम् । 'आपः' सिद्धं सूत्रम् । लिङ्ग्यन्ते चिह्नयन्ते ज्ञायन्ते पुंस्त्रीनपुंसकतया शब्दा अनेनेति लिङ्गम् । तत्किंविशिष्टं ? धातुप्रत्ययातिरिक्तमिति । धातुभ्यांदिः, प्रत्ययाः कृदादयस्तेभ्योऽतिरिक्तमधिकमन्यत् पृथक् यत् पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गभेदज्ञापकं तद्विङ्गम् । 'नामैव लिङ्गम्' इति कौमारः । 'संस्थानप्रसवो लिङ्गम्' इति महामाप्यकारः । संस्थानं स्त्रीत्वम् । प्रसव उपचयः । क्रमादुपचयापचयस्थितिरूपो वस्तुधर्मः । उपचये यथा हरिः रविः । अपचये गङ्गा शाला । कचिदुपचयापचयाभावः कुलं ज्ञानम् ॥ तस्य लिङ्गस्य एवार्थे अभिधेये । सन्मात्रे सत्तामात्रे त्रिधमानमात्रे । वाच्यमाने प्रथमा सिऔजस्ररूपा विभक्तिर्भवति ॥ लिङ्गादयोऽपि प्रथमार्थाः इति मतान्तरवाचकं पदम् । लिङ्गं पुंलिङ्गं स्त्रीलिङ्गं नपुंसकलिङ्गम् ॥

१ 'तत्र क्रियाविज्ञापकारकं कारकम् । तत्र यद्विधम् ॥ कर्ता कर्म च वरण संप्रदान तथैव च । अथादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि पद ॥ उक्तानुक्ततया द्वेया कारकाणि भवन्ति यद् । उक्ते द्वे प्रथमैव स्यादनुक्ते द्वे वयाक्यम् ॥' तानि विभक्तिरित्यभिधीयन्ते ॥ २ 'लिङ्गार्थे प्रथमा । एतस्य सूत्रस्येनानुदाहरणानि । त्रयेः द्वौनेतिस्त्रीदीनि । सकलकारकभेदज्ञानं यस्तु सत्ता इत्यपिचम् ॥'

आदिशब्दाल्लिङ्गवचनपरिमाणमात्रेऽपि प्रथमा ॥'

तत्सङ्ख्या ।

रविरिव राजते राजा रोपात्कुमारी रोख्यते ।

यो भुज्यते भुवं भूपालः प्रागास्तां रामलक्ष्मणौ ॥

सन्ति सन्तः क्रियन्तः ॥

कुमाराः शेरते स्वैरं रोह्यन्ते च नारकाः ।

जेगीयन्ते च गीतज्ञा मेघ्रीयन्ते रुजार्दिताः ॥

आदिशब्दात्परिमाणवचनप्रभृतयः । प्रथमैव अर्थो येषां ते प्रथमार्थाः । लिङ्गवचनपरिमाणानां त्रयाणामप्यर्थे प्रथमा विभक्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ यथा देवः श्रीः ज्ञानं खारी द्रोणः आढकम् एकं द्वौ बहवः ॥ उदाहरणम्—‘तत्सद्ब्रह्म’ तदिति ज्ञानदृष्टिगोचरं सदिति वर्तमानम् अविनाशि प्रधानं वा । एवंविधं ब्रह्म परब्रह्म वर्तते । तत्सद्ब्रह्म इति त्रिष्वपि स्थानेषु नपुंसकलिङ्गस्य प्रथमाया उदाहरणम् ॥ रविरिव० राजा राजते । क इव ? रविरिव सूर्य इव । राजा इत्यत्र पुल्लिङ्गे प्रथमैकवचनोदाहरणम् ॥ पुनः कुमारी रोरुयते अतिशयेन रोदिति । कस्मात् ? रोपात् ॥ कुमारी । अत्र स्त्रीलिङ्गप्रथमैकवचनोदाहरणम् । भूपालो राजा भुवं पृथ्वीं बोभुष्यते अतिशयेन पालयतीत्यर्थः । भूपालः अत्रापि पुल्लिङ्गे प्रथमैकवचनोदाहरणम् । रामलक्ष्मणौ प्राक् पूर्वमास्तामभूताम् रामलक्ष्मणाविति पुल्लिङ्गे प्रथमाद्विवचनस्योदाहरणम् ॥ सन्तः सज्जनाः कियन्तः सन्ति ॥ कुमाराः बालकाः स्वेन स्वेन चला शेरते । तु पुनः नारकाः नरकस्थाः रोरुयन्ते । अतिशयेन फूट्कुर्वन्ति । पाठान्तरे तु रोरुयन्ते कुमारिकाः इति । गीतज्ञा जेगीयन्ते अत्यर्थं गायन्ति । रुजा रोगेण जिता प्रस्ताः पुरुषा मेघ्रियन्ते । सन्तः कुमाराः नारकाः गीतज्ञाः । अत्र सर्वत्रापि पुल्लिङ्गे प्रथमाधुवचनस्योदाहरणानि ॥

आमन्त्रणे च ॥ आमन्त्रणे अभिमुखीकरणे प्रथमा विभक्तिर्भवति ॥

मां समुद्धर गोविन्द प्रसीद परमेश्वर ।

कुमारौ खैरमासाथां क्षमध्वं भो तपस्विनः ॥

सूत्रम्—‘आमन्नणे च’ ॥ आमन्नयते आहूयन्ते पुरुषा अनेनेत्यामन्नणं तस्मिन्नामन्नणे सप्तत्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ अपि प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ आमन्नणमभिमुखीकरणमित्यादि सुगमम् । उदाहरणम्—श्लोकः—मां समुद्धर ॥ व्याख्या—हे गोविन्द; मां समुद्धर भवसमुद्रादिति गम्यम् । हे परमेश्वर, प्रसीद प्रसन्नो भव । हे कुमारौ स्वैः

१ कृष्णः श्रीः ज्ञानम् ॥ नचने ॥ एकः द्वौ बहवः ॥ परिमाणं । खादी दोषः आढकम् ॥ अष्टसुष्टि भवेत्किंचिकिंचिददोषे च पुष्कलम् ॥ पुष्कलाणि च चत्वारि आढकं परिकीर्तितम् ॥ अष्टमिरादकैर्दोषः खादी दोषश्चामिथ तैः इत्यधिकम् ॥ २ 'मनसि वचेति काये पुष्पयोग्यपूणास्मिन्ननसुपकारभेजिभिः प्रीणयन्तः । परमुणपरमाणुन्यवर्तीकृत्य नित्यं निजहृदि विकसन्तः' इति श्लोकस्य पूर्वशेषः ॥ ३ 'एवंविधं ब्रह्म ज्ञान- स्वरूपं ब्रह्म वर्तते' इति पाठान्तरम् ॥

स्वेच्छया सुखेन आसाधामुपविशताम् । भो तपस्विनः यूयं क्षमध्वं क्षमां कुरुध्वम् । अत्र गोविन्द परमेश्वर प्रथमैकवचनान्तम् । कुमारौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । तपस्विनः प्रथमाबहुवचनान्तम् । अत्र यथाक्रमं प्रथमाया एकद्विवहुवचनानि ॥

भोसः ॥ भोस् भगोस् अघोस् ॥ एते-शब्दा निपात्यन्ते धिविषये ॥

क्षमस्व भो दुराराध्य भगोस्तुभ्यं नमोऽस्तु ते ।

अधीष्व भो महाप्राज्ञ घातयाघोः स्वघस्मरम् ॥

सूत्रम्—‘भोसः’ ॥ भोसः इति भोसशब्दस्य प्रथमाबहुवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘एक-ग्रहणे तज्जातीयान्यशब्दस्य ग्रहणम्’ इति न्यायान् भोस् इत्यनेन भोस् भगोस् अघोस् इति त्रयाणामपि ग्रहणम् । सूत्रपाठे तु ‘भोभगोअघोस्’ इत्येव सूत्रं दृश्यते । तेन भवन्नित्यस्य भो इति निपातः । भगवन्नित्यस्य भगो इति निपातः । अघवन्नित्यस्य अघो इति निपातः । यतः ‘भवद्भगवदघवतां भो भगो अघोः एते शब्दा वा निपात्यन्ते धौ विषये संवोधने इत्यर्थः । भो इत्यामन्त्रणे । भगो इति पूजामन्त्रणे । अघो इति पापजनवाचि संवोधनविषये एते शब्दा निपात्यन्ते ॥ उदाहरणम्—क्षमस्व भो० ॥ भो दुराराध्य दुःखेन आराध्यते इति दुराराध्यस्तस्यामन्त्रणं भो दुराराध्य । क्षमस्व क्षमां कुरु । न विद्यते स्तुतिर्वचनगोपरा यस्य सः अस्तुतिसत्स्यामन्त्रणं हे अस्तुते, वचनागोचर स्ववनातीत इति संवोधनपदम् । यद्वा न स्तौति अन्यं कंचन इति अस्तुत तस्मै अस्तुते तुभ्यम् इति चतुर्थ्यन्तम् । एवंविधं हे भगवन् तुभ्यं नमः । अथवा ‘भगोस्तुभ्यं नमोनमः’ इति पाठे सुगमम् भो महाप्राज्ञ महाश्र्वासी प्राज्ञश्च महाप्राज्ञस्तस्यामन्त्रणं भो महाप्राज्ञ त्वम् आधीष्व पठ । घातया० ॥ हे अघो हे पापिष्ठ स्वघस्मरं स्वभक्षकमर्थात्स्वपापं कालं वा पातय विनाशयेति श्लोकार्थः ॥

शेषाः कार्ये कर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विश्लेषावधौ संवन्ध आधारभावयोः ॥ शेषा विभक्तयो द्वितीयाद्या एप्पर्थेषु भवन्ति ॥ कार्ये कर्मकारके उत्पाद्ये आप्ये संस्कार्ये च द्वितीया विभक्तिर्भवति ॥

कटं करोति कारुको रूपं पश्यति चाक्षुषः ।

राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोमं सुनोति सोमपाः ॥

इत्थं प्रथमाद्यमुक्त्वा इदानीं द्वितीयादिशेषविभक्तिमूचकं सूत्रमाह—‘शेषाः कार्ये’ ॥ शेषाः प्रथमाबहुवचनान्तम् ‘सवर्णे०’ ‘मोर्वि०’ । कार्ये क्रियते इति कार्यं तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् ‘अ इ ए’ । कर्तृसाधनयोः । करोतीति कर्ता साध्यते छिदादिक्रिया अनेनेति साधनम्, वर्ता च साधनं च कर्तृसाधने तयोः सप्तमीद्विवचनान्तम् ‘ओसि’ ‘ए अयू’

१ तत्र कर्मकारकं चतुर्विधम् । उत्पाद्यं आप्यं संस्कार्यं विधायं च । उत्पाद्यं गुणार्थं वा यद्भूता भावि तदुत्पादम् ॥ अतिसंश्लेषः प्राप्यते तदाप्यम् ॥ संस्कारको नाम प्रत्यनवनेत्रो गुणः कथिद्विगतिगो वा गुणपानं मत्पादक्यो वा इति चतुर्विधः संस्कारः । संस्कारमर्तेनीति संस्कार्यम् ॥ विधायो नाम पूर्वोक्तस्यापिस्त्रागेनावस्थानरमातिः ॥ कटादिकमुत्पादादि चतुर्विधं वर्तम् ॥ गुणार्थिणः संस्कार्यम् ॥ मीरीमदवान्वा श्लोष्टि । श्लोष्टेन मीरीषु कथिद्विगतिगो अन्वये ॥ गुणपानमत्पादक्योददाहरणम् ॥ कर्म रजयति देवराजः । रजको वर्तं क्षातयति ॥

‘स्वरहीनं’ । दानार्थे, पात्रं दानपात्रं तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् ‘अ इ ए’ पश्चात्
 ‘नामिनोरः’ जलबु ० । अग्रे विश्लेषावधौ विश्लेषे विश्लेष्यं प्रति वा अग्रधिः विश्लेषावधिस-
 सिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘डैरौ डित्’ टिलोपः । ‘स्वरहीनं’ । अग्रे संवन्धे संवन्ध्यते
 भृत्यस्याभ्यादिरनेनेति संवन्धस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ । आधारभावयोः
 आध्रियते स्थाप्यते वस्तु यत्र स आधारः । भूयते क्रियालक्षणतया अनेनेति भावः । ततश्च
 आधारश्च भाषश्च आधारभावौ तयोः । सप्तमीद्विवचनान्तम् । ‘ओसि’ ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं ०’
 ‘स्रोर्वि ०’ पश्चात् । ‘व्योर्लो ०’ सिद्धं सूत्रम् ॥ शेषाः ० । प्रथमा उक्ता । अतः शेषाः द्विती-
 याद्याः पट् विभक्तय इत्यादिवृत्तिः तत्र कार्यं द्वितीया । कर्तृसाधनयोस्तृतीया । दानपात्रे
 चतुर्थी । विश्लेषावधौ पञ्चमी । संवन्धे षष्ठी । आधारभावयोः सप्तमी । इति संश्लेषार्थः ॥
 अथ विस्तरार्थः—कार्यं इत्यादि । कार्यं द्वितीया विभक्तिर्भवतीति योगः । कार्यं इति
 कोऽर्थः ? । कर्मकारके । क्रियते यत्तत्कर्म नाम कारकं तस्मिन् कर्तुः कर्मतापत्रे वस्तुनी-
 त्यर्थः । यद्वा कार्यं कर्म तत्कारकसंज्ञत्वात्कारकम् कर्मकारकं षष्ठीं विना अन्या विभक्तयः
 कारकसंज्ञाः क्रियाहेतुः कारकम् । पट्पास्तु क्रियाहेतुत्वाभावेन कारकसंज्ञा न । यतः—
 ‘कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च । अपादानाधिकरणे इत्याहुः कारकाणि पट्’ ।
 इति ॥ तस्मिन् कर्मकारके कथंभूते ? इत्याह—उत्पाप्ने आप्ये संस्कार्ये विकार्ये एवं चतुर्विधे ।
 तत्र उत्पाप्ने यत्रवीनं क्रियते तदुत्पाद्यम् । यदाप्यते सिद्धं प्राप्यते तदाप्यम् । संस्क्रियते
 इति संस्कार्यम् । संस्कारो नाम कश्चिदतिशयस्तदहं संस्कार्यम् संस्कारो द्विधा—गुणाधानं
 भलापकर्षो वा । पूर्वजन्मकृतः शुभोऽशुभो वा संस्कारः तस्माद् भवं संस्कार्यं सिद्धमेव ।
 रूपं पश्यतीत्यत्र गुणाधानम् । यद्वा रूपमिति चक्षुर्माहत्यादाप्यमिति केचित् । राज्यमिति ।
 राक्षः संस्कारात् संस्कार्यम् । विकार्ये इति विक्रीयते अवस्थान्तरं भजते इति विकार्यम् ।
 ततः एवं चतुर्विधेऽपि कर्मकारके द्वितीयाविभक्तिर्भवति । उदाहरणं—कटमित्यादिश्लोकः ।
 फारुकः पुमान् कटं करोतीत्यत्र घटस्य उत्पाद्यकार्यत्वात् द्वितीयान्तत्वम् । एवं चाक्षुषो
 नेत्रवान् जनो रूपं पश्यतीति रूपम् आप्यं कर्म तत्र द्वितीया ॥ केचित्तु रूपस्य नेत्रेन्द्रियेण
 गुणस्थापने संस्कार्ये द्वितीया । धर्मिष्ठः पुमान् राज्यं प्राप्नोति । अत्र राज्यं संस्कार्यम् । तत्र
 द्वितीया । केचित्तु राज्यमाप्यं तत्र द्वितीया । सोमममृतवह्नीरत्तं पिबतीति सोमपाः घ्राणः
 सोमममृतवह्नीं सुनोति ए(क)ण्डयतीत्यर्थः । अत्र सोमस्यामृतवह्याः ए(क)ण्डनरूपो
 विकारस्तत्र द्वितीया । अवस्थान्तरापादनं विकार इति ॥

अभिसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
 द्वितीयात्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

अभितोग्रामं सर्वतोग्रामं नदी बहति । धिदेवदत्तम् ॥ देवदत्तस्य धिर् ॥ उप-
 र्युपरि पुरोहितं याचकाः पतन्ति ॥ अधोऽधो नगरं निधानानि सन्ति ॥
 कालाध्वनोर्नैरन्तर्ये ॥ कालाध्ववाचकशब्दानां नैरन्तर्येऽर्थे वाच्ये सति
 द्वितीया विभक्तिर्भवति ॥ मासमधीते देवदत्तः ॥ क्रोशं पर्वतः ॥

१ उपर्यव्यधत्तः सामीप्ये ॥ एषा द्वे लो देशतः कालतश्च सामीप्ये ॥ तस्य परमाभेडितम् ॥ द्विरक्षस्य
 परं रूपमाभेडितसंज्ञं स्यात् इत्यधिकम् ॥ २ अविच्छिन्नसंयोगात् नैरन्तर्यम् ।

एवं द्वितीयार्थमाख्यायाधुना तदधिकारात् पुनर्वृत्तिकार उपपदद्वितीयार्थमाह—अभिसर्घतसोः इत्यादि श्लोकः । तस् च तस् च तसौ अभिश्च सर्वश्च अभिसर्घो ताभ्यां सहितौ तसौ अभिसर्घतसौ । अभितस्सर्वतसावित्यर्थः । अथवा द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकं संबध्यते इति तयोरर्थयोगे पष्ठार्थे द्वितीया विभक्तिः कार्येति योगः । पुनर्धिगिति धिगर्थेऽपि धिक्षब्दयोगेऽपि द्वितीया कार्या । ‘धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोः’ । पुनस्त्रिपूर्यादिष्विति । उपरि अधः अधि इत्येवं त्रिष्वप्येतेषु प्रयुज्यमानेषु द्वितीया विधेयेति । कथंभूतेषु ? आग्ने-
डितान्तेषु आग्नेडितमिति द्विस्त्रिर्भाषणं तदन्तं येषां ते आग्नेडितान्ताः द्विर्वारमुच्चरिता इत्यर्थः । यथा उपर्युपरि अधोऽधो अधिअधिरूपास्तेषु । तत इति अभितः सर्वतसादिव्य-
तिरिक्तेऽन्यत्र अन्यस्मिन्नप्यर्थे पष्ठार्थे द्वितीया दृश्यते रूढिवशादिति ॥ तत्रोदाहरणम्—
अभि० । अभितो ग्रामं ग्रामस्याभितः अभितोग्रामम् अनेन द्वितीया । अभितोग्राममिति ग्रामस्य समीपे चतुर्दिक्षु वेत्यर्थः । तत्र नदी वहति । एवं सर्वतोग्रामं वनं ग्रामस्य सर्वतः चतुर्दिक्षु वनमित्यर्थः । एवं धिग्देवदत्तमित्यत्र धिगर्थे द्वितीया । उपर्युपरि ग्रामं पक्षिणो गच्छन्ति । ग्रामस्योपरीत्यर्थः । अधोऽधोग्रामं निधानं दृश्यते ग्रामस्याध इत्यर्थः । अध्य-
धिग्रामं ग्रामे ग्रामे तापसास्तिष्ठन्ति । एवमत्र त्रिष्वप्याग्नेडितान्तेषु द्वितीया । ततोऽन्यत्रापि दृश्यत इति वचनात् उभयतः, परितः, समया, निकषा, हा, प्रति, अनु, एतेषां योगेऽपि द्वितीया । [उभयतः कृष्णं गोपाः कृष्णस्य पार्श्वद्वयेपीत्यर्थः । परितः कृष्णम् कृष्णस्य सर्वदिक्षु] समया ग्रामं तीर्थं वर्तते । निकषाग्रामं हतः शत्रुः ग्रामस्य समीप इत्यर्थः । एवं ग्रामं ग्रामं प्रति प्रतिग्रामं हा स्वामिनमित्यादि ॥ अनुग्रामं ग्रामस्यानु पश्चात् सीमा वर्तते ॥ कालाध्वनोरितीयं फक्किा । अन्तरेण रहितं निरन्तरं तस्य भावो नैरन्तर्यं तस्मिन्नै-
रन्तर्ये वाच्यमाने । तथा कालो दिवसादिः, अध्वा मार्गः, क्रोशयोजनादिसुत एतयोर्द्वयोर्विषये द्वितीया कार्या । नैरन्तर्ये कालवाचकशब्दात् अध्वशब्दाच्च द्वितीया भवतीत्यर्थः । तत्रोदाहरणम्—काले—मासमधीते मासंयावत् निरन्तरमधीते पठति । अर्धे कर्मवर्षे द्वि-
तीया । अन्यथा मासस्य द्विरधीते मासे वा दश द्विवसानधीते इति भवति । एवं मार्गे क्रोशं पर्वतः क्रोशं यावन्निरन्तरं पर्वत इत्यर्थः । क्रोशप्रमाणलभ्य इत्यर्थः । अन्यथा क्रोश-
स्यैकमार्गे पर्वत इत्यर्थः । अन्यत्रापीति प्रहणात् अन्तर्ग्राममुपग्राममित्यादयः शब्दा शेषाः ॥ इति ॥

कर्तरि प्रधाने क्रियाश्रये साधने च ॥ प्रधाने कर्तरि क्रियासिद्ध्युपका-
रके करणेऽर्थे च तृतीया विभक्तिर्भवति ॥

भिन्नः शरेण रामेण रावणो लोकरावणः ।

कराग्रेण विदीर्णोऽपि वानरैर्युध्यते पुनः ॥

अथ तृतीयार्थसूचकं कर्तृसाधनयोरिति पदं व्याचिख्यासुराह—‘कर्तरि०’ कर्तरि कर्तृ-

१ क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्वद्वापापारादन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥ २ प्रकृत्या-
दिभ्यः ॥ प्रकृत्यादिभ्यः शब्देभ्यस्तृतीया स्यात् ॥ प्रकृत्या चाहः । श्रयेण धलतः । मुखेन याति । गोत्रेण
गार्ग्यः । गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः । इत्यधिकम् ॥

विषये तृतीया विभक्तिर्भवति । कथंभूते कर्तारि ? प्रधाने मुख्ये क्रियाया आश्रये मुख्यवृत्त्या कार्यस्य कारके उत्पादके ईदृशे कर्तारि तृतीया भवति ॥ य पुनः साधनेऽपि तृतीया भवति । कथंभूते साधने ? क्रियासिद्धागुपकारके क्रियासिद्धेः उपकारके कार्यस्य साहाय्यकारके ॥ पुनः करणनामकारके साधनेऽपि तृतीया । यः प्रधानभूतः सन् क्रियाया आश्रयभूतः स्वातन्त्र्येण क्रियां कर्तुं प्रवृत्तः स कर्ता तस्यार्थे तृतीया भवति । य पुनः क्रियानिर्देः उपकारके करणे प्रकृष्टकारणभूते साधनेऽपि तृतीया भवति । करोतीति कर्ता । स क इत्यने ? इत्याह—क्रियाश्रयः क्रियायाः कार्यस्य आश्रयः ॥ क्रियाया आश्रयोऽप्रधानोऽपि भवति । पटोत्पत्तौ तुरीयेमादिवदित्याह—प्रधान इति । सकलकारकप्रयोचूत्रे मति इतरकारकाप्रयोज्यत्वमत्र प्रधानत्वम् । तस्मिन् किंविशिष्टे साधने ? क्रियासिद्धागुपकारके क्रियायाः सिद्धिगुपकरोतीति क्रियासिद्धागुपकारके क्रियानिर्देः साहाय्यकारकं तस्मिन् । पुनः कीदृशे साधने ? करणे । 'साधकृतं करणं' क्रियानिर्देः प्रकृष्टं कारणं । यद्वा करणं करणनाम कारकं तस्मिन् । एवं कर्तृसाधनयोर्द्वयोरर्थे तृतीया भवति ॥ उदाहरणम्—भिन्नः शरेणेत्यादिश्लोकः । रामेण रावणो भिन्नः । केन ? शरेण । रामेण इति कर्तारि तृतीया । शरेणेति साधने तृतीया । कथंभूतो रावणः ? लोकरावणः । लोकात् रावयति क्रन्दयतीति लोकरावणः । उदाहरणान्तरमाह—तथा रावणो यानरैः करामेण नथेन विदीनोति रिस्त-रितोपि पुनः पुनरपि शुष्यते । अत्र यानरैरिति कर्तृपदम् । करामेणेति साधनपदम् । वभयत्रापि तृतीया । करामेणेत्यत्र जातावेकवचनम् । पुनस्तृतीयार्थं 'विना सह' इत्यादिना अग्रे बह्वपि । इति तृतीयार्थः ॥

दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्था ॥ सम्यक् श्रेयोलुब्धता प्रदीयते यस्मै तत्संप्रदानकारकम् ॥ वेदविदे गां ददाति ॥ अन्यत्र राज्ञो दण्डं ददाति ॥ रजकस्य वस्त्रं ददाति ॥

अथ चतुर्थ्यर्थमाह—दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्थी । दीयते इति दानं दानाय पात्रं दानपात्रम् । दत्तवस्तुनः स्वामी भवतीति यावन् । तस्मिन् दानपात्रे । कीदृशे दानपात्रे ? संप्रदाने नाम कारके । सम्यक् श्रेयोलुब्धता यस्मै प्रदीयते तत्संप्रदानम् । यस्मै दत्ते जातु-ष्मिकफलप्राप्तिर्भवति तत्संप्रदानमुच्यते । संप्रदानं च तत्कारकं च संप्रदानकारकं तस्मिन् । यदुक्तम्—

‘ददाति दण्डं पुरुषो महीपतेन चात्र भक्तिर्न च दानकामना ।
वहीयते वासनया सुपात्रे तत्संप्रदानं कथितं मुनीन्द्रैः’ ॥

१ ददाति दण्डं पुरुषो महीपतेन चात्र भक्तिर्न च दानकामना । वहीयते वासनया सुपात्रे तत्संप्रदानं कथितं कवीन्द्रैः ॥ अनभिहिते श्लेषः । दानीनो मित्रः ॥ इति नम्यश्चेवोपुद्गमादिति चतुर्थी—व्याजेन रूपेण करमिति महाकविमयोपदेशनात् ॥ तस्य संप्रदानं त्रिविधम् । प्रेरकनिराकर्षणमन्त्रं चेति ॥ स्वागेन कर्मणा व्याप्तं प्रेरकं चातुमन्त्रं च । अनिराकर्षणेनान्वसंप्रदानं त्रिधा दृश्यम् ॥ देहीनि प्रेरयति दण्डेरकम् ॥ यथा । यद्वे निक्षो ददाति ॥ यत्तु इदमर्थं ददानीयुक्तं अनुमन्त्रं भोजिच्छाह तदनुमन्त्रं ॥ यथा । जिह्वो मुखे गां ददाति ॥ यत्तु नातुमन्त्रे न निराकरोति तदनिराकर्षणं ॥ यथा । मूषोपायं ददाति ॥ त्रिपदा यमभिप्रेति सोऽपि संघः

एवं द्वितीयार्थमाख्यायाधुना तदधिकारात् पुनर्धृत्तिकार उपपदद्वितीयार्थमाह—अभि-
सर्वतसोः इत्यादि श्लोकः । तस् च तस् च तसौ अभिश्च सर्वश्च अभिसर्वो ताभ्यां सहितौ
तसौ अभिसर्वतसौ । अभितस्सर्वतसावित्यर्थः । अथवा द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकं
संवध्यते इति तयोरर्थयोगे पष्ठवर्थे द्वितीया विभक्तिः कार्येति योगः । पुनर्धिंगिति धिगर्थेऽपि
धिकृशब्दयोगेऽपि द्वितीया कार्या । ‘धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोः’ । पुनस्त्रिपूर्वादिष्विति ।
उपरि अधः अधि इत्येवं त्रिष्वव्ययेषु प्रयुज्यमानेषु द्वितीया विधेयेति । कथंभूतेषु ? आग्ने-
डितान्तेषु आग्नेडितमिति द्विस्त्रिर्भाषणं तदन्तं येषां ते आग्नेडितान्ताः द्विर्वारमुच्चरिता
इत्यर्थः । यथा उपर्युपरि अधोऽधो अधिअधिरूपास्तेषु । तत इति अभितः सर्वतसादिव्य-
तिरिक्तेऽन्यत्र अन्यस्मिन्नप्यर्थे पष्ठवर्थे द्वितीया दृश्यते रूढिवशादिति ॥ तत्रोदाहरणम्—
अभि० । अभितो ग्रामं ग्रामस्याभितः अभितोग्रामम् अनेन द्वितीया । अभितोग्राममिति
ग्रामस्य समीपे चतुर्विंशु वेल्यर्थः । तत्र नदी बहति । एवं सर्वतोग्रामं वनं ग्रामस्य सर्वतः
चतुर्विंशु वनमित्यर्थः । एवं धिग्देवदन्तमित्यत्र धिगर्थे द्वितीया । उपर्युपरि ग्रामं पश्चिणो
गच्छन्ति । ग्रामस्योपरीत्यर्थः । अधोऽधोग्रामं निधानं दृश्यते ग्रामस्याध इत्यर्थः । अध्य-
धिग्रामं ग्रामे ग्रामे तापसास्तिष्ठन्ति । एवमत्र त्रिष्वप्याग्नेडितान्तेषु द्वितीया । ततोऽन्यत्रापि
दृश्यत इति वचनात् उभयतः, परितः, समया, निकषा, हा, प्रति, अनु, एतेषां योगेऽपि
द्वितीया । [उभयतः कृष्णं गोपाः कृष्णस्य पार्श्वद्वयेपीत्यर्थः । परितः कृष्णम् कृष्णस्य
सर्वदिक्षु] समया ग्रामं तीर्थं वर्तते । निकषाग्रामं हतः शत्रुः ग्रामस्य समीप इत्यर्थः ।
एवं ग्रामं ग्रामं प्रति प्रतिग्रामं हा स्वामिनमित्यादि ॥ अनुग्रामं ग्रामस्यानु पश्चात् सीमा
वर्तते ॥ कालाध्वनोरितीयं फक्किा । अन्तरेण रहितं निरन्तरं तस्य भावो नैरन्तर्यं तस्मिन्ने-
रन्तर्ये वाच्यमाने । तथा कालो दिवसादिः, अध्वा-मार्गः, क्रोशयोजनादिस्तत एतयोर्द्वि-
योर्विषये द्वितीया कार्या । नैरन्तर्ये कालवाचकशब्दात् अध्वशब्दाच्च द्वितीया भवतीत्यर्थः ।
तत्रोदाहरणम्—काले—मासमधीते मासं यावत् निरन्तरमधीते पठति । अर्धं कर्मवर्षे द्वि-
तीया । अन्यथा मासस्य द्विरधीते मासे वा दश द्विवसानधीते इति भवति एवं मार्गे
क्रोशं पर्वतः क्रोशं यावन्निरन्तरं पर्वत इत्यर्थः । क्रोशप्रमाणलम्ब इत्यर्थः । अन्यथा क्रोश-
स्यैकभागे पर्वत इत्यर्थः । अन्यत्रापिती ग्रहणात् अन्तर्ग्राममुपग्राममित्यादयः शब्दा शेषाः ॥
इति ॥

कर्तरि प्रधाने क्रियाश्रये साधने च ॥ प्रधाने कर्तरि क्रियासिद्ध्युपका-
रके करणेऽर्थे च तृतीया विभक्तिर्भवति ॥

भिन्नः शरेण रामेण रावणो लोकरावणः ।

कराग्रेण विदीर्णोऽपि वानरैर्युध्यते पुनः ॥

अथ तृतीयार्थसूचकं कर्तृसाधनयोरिति पदं व्याचिख्यामुदाह—‘कर्तरि०’ कर्तरि कर्तृ-

१ क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्वाधारादन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्पष्टम् ॥ २ प्रकृत्या-
दिभ्यः ॥ प्रकृत्यादिभ्यः शब्देभ्यस्तृतीया स्यात् ॥ प्रकृत्या चारुः । प्रायेण अलसः । सुखेन याति । गोत्रेण
गार्ग्यः । गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः । इत्यधिकम् ॥

विषये तृतीया विभक्तिर्भवति । कथंभूते कर्तरि ? प्रधाने गुरवे क्रियाया आश्रये गुरव्यवृत्त्या कार्यस्य कारके उत्पादके ईदृशे कर्तरि तृतीया भवति ॥ च पुनः साधनेऽपि तृतीया भवति । कथंभूते साधने ? क्रियासिद्ध्युपकारके क्रियासिद्धेः उपकारके कार्यस्य साहाय्यकारके ॥ पुनः करणनामकारके साधनेऽपि तृतीया । यः प्रधानभूतः सन् क्रियाया आश्रयभूतः स्वातन्त्र्येण क्रियां कर्तुं प्रवृत्तः स कर्ता तस्यार्थे तृतीया भवति । च पुनः क्रियासिद्धेः उपकारके करणे प्रकृष्टकारणभूते साधनेऽपि तृतीया भवति । करोतीति कर्ता । स क उच्यते ? इत्याह—क्रियाश्रयः क्रियायाः कार्यस्य आश्रयः ॥ क्रियाया आश्रयोऽप्रधानोऽपि भवति । पटोत्पत्तौ तुरीयेमादिवदित्याह—प्रधान इति । सकलकारकप्रयोक्तृत्वे सति इतरकारकाप्रयोज्यत्वमत्र प्रधानत्वम् । तस्मिन् किञ्चिदपि साधने ? क्रियासिद्ध्युपकारके क्रियायाः सिद्धिमुपकरोतीति क्रियासिद्ध्युपकारकं क्रियासिद्धेः साहाय्यदायकं तस्मिन् । पुनः कीदृशे साधने ? करणे । ‘साधकतमं करणं’ क्रियासिद्धेः प्रकृष्टं कारणं । यद्वा करणं करणनाम कारकं तस्मिन् । एवं कर्तृसाधनयोर्द्वयोरर्थे तृतीया भवति ॥ उदाहरणम्—भिन्नः शरेणेत्यादिश्लोकः । रामेण रावणो भिन्नः । केन ? शरेण । रामेण इति कर्तरि तृतीया । शरेणेति साधने तृतीया । कथंभूतो रावणः ? लोकरावणः । लोकान् रात्रयति क्रन्दयतीति लोकरावणः । उदाहरणान्तरमाह—तथा रावणो वानरैः करामेण नत्वेन विदीर्णोऽपि विदारितोऽपि पुनः पुनरपि युध्यते । अत्र वानरैरिति कर्तृपदम् । करामेणेति साधनपदम् । वनमत्रापि तृतीया । करामेणेत्यत्र जातावेकवचनम् । पुनस्तृतीयार्थे ‘विना सह’ इत्यादिना अमे नश्यति । इति तृतीयार्थः ॥

दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्था ॥ सम्यक् श्रेयोबुद्ध्या प्रदीयते यस्यै तत्संप्रदानकारकम् ॥ वेदविदे गां ददाति ॥ अन्यत्र राज्ञो दण्डं ददाति ॥ रजकस्य वस्त्रं ददाति ॥

अथ चतुर्थ्यर्थमाह—दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्थी । दीयते इति दानं दानाय पात्रं दानपात्रम् । दत्तवस्तुनः स्वामी भवतीति यावत् । तस्मिन् दानपात्रे । कीदृशे दानपात्रे ? संप्रदाने नाम कारके । सम्यक् श्रेयोबुद्ध्या यस्यै प्रदीयते तत्संप्रदानम् । यस्यै दत्ते आमुष्मिकफलप्राप्तिर्भवति तत्संप्रदानमुच्यते । संप्रदानं च तत्कारकं च संप्रदानकारकं तस्मिन् । यदुक्तम्—

‘ददाति दण्डं पुरुषो महीपतेर्न चात्र भक्तिर्न च दानकामना ।

यदीयते वासनया मुपात्रे तत्संप्रदानं कथितं मुनीन्द्रैः’ ॥

१ ददाति दण्डं पुरुषो महीपतेर्न चातिभक्त्या न च दानकाम्यया । यदीयते वासनया मुपात्रे तत्संप्रदानं कथितं कवीन्द्रैः ॥ अनभिहिते इत्येव । दानीयो विप्रः ॥ कपित्सम्यक्श्रेयोबुद्ध्यभावेऽपि चतुर्थी—व्याजेन रथवे कमिति महाकविप्रयोगदर्शनात् ॥ तच्च संप्रदानं त्रिविधम् । प्रेरकमनिराग्नेतुमन्तु चेति ॥ रागेन कर्मणा व्याप्तं प्रेरकं चातुमन्तु च । अनिराकर्तुं चेयेतत्संप्रदानं त्रिधा सृजतम् ॥ देहीति प्रेरयति तथैरकम् ॥ यथा । बटवै भिक्षा ददाति ॥ यत्तु इदमर्थं ददामीत्युक्तंऽनुमन्यते ओमित्याह तदनुमन्तु ॥ यथा । शिष्यो गुरवे गां ददाति ॥ यत्तु नातुमन्यते न निराकरोति तदनिराकर्तुं ॥ यथा । सूर्योयार्थं ददाति ॥ त्रियथा यमभिधेति सोऽपि संप्रदानम् ॥ पत्ये शेवे इत्यधिकम् ॥

तत्रोदाहरणम्—‘वेदविदे गां ददाति । वेदं वेत्तीति वेदवित् तस्मै वेदविदे वेदज्ञाय ब्राह्मणाय कश्चिदपुरुषो गां ददाति । इत्यत्र वेदचित्त्वे सति दानपात्रत्वं संगतमेव । एवं साधवे अन्नं प्रतिलाभयति ॥ अन्यथा दानपात्राभावे—राज्ञो दण्डं ददाति । अत्र चतुर्थ्यभावः ॥

विश्लेषावधौ पञ्चमी ॥ विश्लेषो विभागस्तत्र योज्यधिः स चलतया अचलतया वा विवक्षितस्तत्रापादाने पञ्चमी ॥ धावतोऽश्वादपतत् ॥ भूभृतोऽवतरति गङ्गा ॥

अथ पञ्चम्यर्थमाचिर्यासुर्विश्लेषावधाविति पदं व्याकरोति—विश्लेष इत्यादि । विश्लेष इति कोऽर्थः । विश्लेषो विभागो विरहः पृथग्भावः युद्धात् स्वरूपेण वा एकाग्रयात्पृथक् भवनमित्यर्थः । तत्र विश्लेषे योज्यधिराधयो यस्माद्विभागो जायते स चलतया अधकरण-भादिभावेन, अचलतया पर्वतशिखरादिभावेन विवक्षितो वक्तुमिष्टः वाञ्छितः । तत्र विश्लेषावधौ अपादाननामकारके अपादीयते पृथक्क्रियते यस्मात्तदपादानम् । अपादानं च तत्कारकं च । तस्मिन् पञ्चमी विभक्तिर्मवति । उदाहरणम्—धावतोऽश्वादपतदित्यत्र अप-तदिति विश्लेषः अश्वादि तस्यावधिः आश्रयः । धावत इत्यश्वस्य चलनक्रियाकारित्वाच्च-लतया विवक्षितावधित्वम् । एवं भूभृतः पर्वतात् गङ्गा अवतरतीत्यत्र अवतरणात्मको विश्लेषः । भूभृत इति सिरावधिः । एवमन्येऽप्यवसेयाः ॥

संवन्धे पष्ठी ॥

राज्ञः स पुरुषो ज्ञेयः पित्रोरेतत्प्रपूजनम् ।

गुरूणां वचनं पथ्यं कवीनां रसवद्वचः ॥^१

अथ पष्ठवर्धमाह—संवन्ध इति । संवन्ध्यते जनादिरनेनेति संवन्धो जन्यजनकादिः स्वस्वामित्वादिः । यथा लिङ्गार्थकारकव्यतिरिक्तः स्वस्वामित्वादिलक्षणः । स चोभयनिष्ठश्च भवति । तस्मिन्नर्थे पष्ठी विभक्तिर्मवतीति । यतः—

‘भेद्यभेदकयोः श्लिष्टिः संवन्धोऽन्योन्यमिष्यते ।

द्विष्टो यदपि संवन्धः पष्ठपुत्पत्तिस्तु भेदकान्ते ॥

उदाहरणं श्लोकेनाह—राज्ञ इति । स पुरुषः पुमान् राज्ञो राजसंवन्धी ज्ञेयः । इत्येवं स्वामिसेवकसंवन्धः । एतत्समीपतरवर्ति पूजनं पूजनोपकरणम् । पित्रोरिति माता च पिता च पितरौ तयोः पित्रोः पितृमातृसंवन्धि, गुरूणां गुरुसंवन्धि वचनं जाड्यज्वरविमुक्तानां पथ्ययत् पथ्यतुल्यम् । कवीनां वचो वचनं रसवदिति रसयुक्तम् । एवमन्येऽप्यूहाः ॥

१ विश्लेषो नाम सयोगपूर्वको विभागः ॥ आधाराधेययोर्मध्ये आधारत्वेन यो ज्ञायमानः सोऽवधिः ॥ आधीयतेऽनेनासौ आधारः ॥ आधातुं योग्यः आधेयः ॥ २ भेद्यभेदकयोः श्लिष्टः संवन्धोऽन्योन्यमुच्यते । द्विष्टो यद्यपि संवन्धः पष्ठपुत्पत्तिस्तु भेदकान्ते ॥ भेद्यं विदोष्यमित्याहुर्भेदं तु विशेषणम् । विशेष्यं तु प्रधानं स्यादप्रधानं विशेषणम् ॥ प्रधानाप्रधानयोर्मध्येऽप्रधाने पष्ठी ॥ क्रियान्ववि प्रधानम् ॥ क्रियान्वयव्यप्रधानम् ॥ सेव्यसेवकभावसंवन्धः पूज्यपूजकभावसंवन्धो बोध्यबोधकभावसंवन्धो वाच्यवाचकभावसंवन्ध इति संवन्ध-धर्तृविधः । इत्यधिकम् ॥

आधारे सप्तमी ॥ आधारो नामाधिकरणम् ॥ पट्विधमधिकरणम् ।' औप-
श्लेषिकं सामीप्यकमभिव्यापकं वैपयिकं नैमित्तिकमौपचारिकं चेति ॥

आधारभावयोरिति पदं व्याचिख्यासुः प्रथममाधारं प्रकटयन्नाह—आधारे सप्तमीति ॥
सुगमार्थः । आध्रियते स्थाप्यते पदप्रकारा क्रिया अस्मिन्नित्याधारः क्रियाश्रयस्य कर्तुः
क्रियाया आश्रयस्तत्र सप्तमी विभक्तिर्भवति । आधाराधिकरणौ एकपर्यायी । आधारशब्दे-
नाधिकरणमेवोच्यते अतोऽधिकरणस्याधारस्य भेदानाह—पट्विधमिति । अधिक्रियते आधा-
रतया तदधिकरणम् । गुणानां गुणिवत् । तत्पट्विधमिति । पदसंख्याका विधाः प्रकारा
यस्य तत्पट्विधम् । पोट्ट्यर्थः । तानेव पट्टेदानाह—औपश्लेषिकमित्यादि । उप सामीप्येन
श्लेषणं संपट्टनमुपश्लेषः एकदेशमात्रसंयोगे वा उपश्लेषः । यथा कटे शेते कटस्यैकदेशे
इत्यर्थस्तेन निवृत्तमौपश्लेषिकम् । सामीपिकं समीपेन निवृत्तं सामीपिकम् । यदावेयसमीप-
गात्रेण क्रियाहेतुः । यथा वटे वटसमीपे गावः सुशेरते । गङ्गायां घोषः गङ्गासमीपे इति ।
अभि समन्ताद्व्याप्तोतीदाभिव्यापकम् आधेयेन समस्तावयवसंयोगोऽभिव्यापकः । यद्वा
अपृथक्भूतयोरुपाधाराधेयोर्योः सकलावयवसंबन्धः सोऽभिव्यापकः । यथा तिलेषु तैलम् ॥
विषये भवं वैपयिकम् । अतन्मन्त्र भवो विषयिकः । यथा नभसि तारकाः । आकाशे वायुः ।
हृदि ब्रह्मेत्यादि । हृदिविषये ब्रह्मैवं परं प्रकृष्टमभूतमस्ति ॥ निमित्तेन भवं नैमित्तिकं यथा
युद्धे युद्धनिमित्तमित्यादि ॥ अविद्यमानस्वारोपणमुपचारः उपचारेण भवमौपचारिकम् ।
एवं पट्विधेऽप्यधिकरणे सप्तमी विभक्तिर्भवतीति शेषः ॥

कटे शेते कुमारोऽसौ वटे गावः सुशेरते ।

तिलेषु विद्यते तैलं हृदि ब्रह्मामृतं परम् ॥

युद्धे संनह्यते धीरोऽङ्गुल्यग्रे करिणां शतम् ।

भावे सप्तमी ॥ भावः क्रियालक्षणं भावस्तत्रापि सप्तमी ॥ प्रसिद्धक्रियाया
अप्रसिद्धक्रियाया लक्षणबोधनं भावः ॥ देवे वर्पति चौर आयातः ॥ पतत्यं-
शुमालिनि पतितोऽरातिः । काले शरदि पुष्पान्ति सप्तच्छदाः ॥

अथ सार्धश्लोकेन पट्व्याधारभेदोदाहरणान्नाह—कटे शेते इत्यादि । असौ कुमारः
कटे कटमुपश्लिष्य शेते । इत्यत्र उपश्लेषिकमधिकरणम् अत्र शयनक्रियाश्रयः कर्ता
कुमारस्तदाधारः कटस्त्रोपश्लेषः ॥ १ ॥ गावो धेनवः वटे इति वटसमीपे शेरते शयनं
कुर्वते इति सामीपिकाधिकरणम् । नहि वटस्योपरि गावः शेरते किंतु समीपे ॥ एवं गङ्गायां
घोषः गङ्गासमीपे घोषो गोकुलम् ॥ २ ॥ तिलेषु विद्यते तैलं तिलेषु सर्वत्राभिव्याप्य
स्थितमित्यर्थः । इति अभिव्यापकम् ॥ ३ ॥ हृदीति हृदि विषये ब्रह्म परमममृतमित्येत-
द्वैपयिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥ युद्धेषु युद्धनिमित्तं धीरः संनह्यते संनहं परिदधाति इति नैमि-
त्तिकम् ॥ ५ ॥ अङ्गुल्यग्रे अङ्गुल्यग्रेण प्रकटयमानमित्यर्थः । करिणां हस्तिनां शरमित्युप-
चारमात्रत्वादौपचारिकं नतु साक्षाद्भूतमात्रमिति ॥ ६ ॥ इत्यमाधारमाख्यायेदानीं भाव-

पदस्यार्थमाह—भावः क्रिया लक्षणमिति । क्रिया गमनस्थानोत्थानादिका तस्या लक्षणं चिह्नं स भाव इति कथ्यते । प्रसिद्धक्रियाया कृत्वा अप्रसिद्धक्रियाया लक्षणं बोधनं भाव इति । तत्रापीति तस्मिन्नर्थेऽपि सप्तमीविभक्तिर्भवतीति । उदाहरणम्—देवेति । देवे मेघे वर्पति सति चौरस्तस्करः आयात आगतः । अत्र मेघवर्षणरूपा प्रसिद्धा क्रिया । तया चौरागमनरूपा अप्रसिद्धा क्रिया लक्षिता । देवे मेघे वर्पतीति प्रसिद्धेन वर्षणेनाप्रसिद्धं चौरागमनं लक्ष्यत इति तत्र सप्तमी । एवमंशुमालिनि सूर्ये पतत्यस्त्रं गच्छति सति अरातिः शत्रुः पतित इति । युद्धार्थमागत्य पतित इत्यर्थः । यद्वा पतितो मृत इत्यर्थः । अत्र प्रसिद्धेन सूर्यस्यास्तमनेन अप्रसिद्धं शत्रोः पतनं लक्ष्यते । एवं गुरौ धर्ममुपदिशति सति शिष्यः शृणोतीत्येवमादयोऽवसेयाः । एवं द्वितीयादिविभक्तीनामर्थः ॥

अथोपपदविभक्त्यर्थो निपात्यते ॥ विनासहनमकृते निर्धारणस्वाम्या-
दिभिश्च ॥ एतैरपि योगे द्वितीयाद्या विभक्तयो भवन्ति ॥ विना पापं सर्व
फलति ॥ अन्तरेणाक्षिणी जीवितेन किम् ॥ अन्तरा त्वां मां मध्वित्यादि-
पदाद्ब्राह्मम् ॥

अथ पुनस्तासामुपपदानामर्थान् प्रकारान्तरेणाह—सूत्रम्—विनासहनमकृते निर्धारणे
स्वाम्यादिभिश्च ॥ ततो विना च सहचेत्यादिपटुद्वन्द्वः । ते आदौ येषां तथा तैः तृतीयावहु-
वचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ । च प्रथमैकवचनम् ‘अव्य०’ ॥ सिद्धं सूत्रम् ॥ एतैर्विनादिभिरपि
योगे द्वितीयाद्याः पदं विभक्तयः पदस्त्वप्यर्थेषु यथाक्रमं भवन्ति । ‘द्वन्द्वान्तरतः श्रूयमाणं
पदं प्रत्येकमभिसंवध्यते’ इति । आदिशब्दो विनादिषु प्रत्येकं योज्यः । विनादिवाचके शब्दे
प्रयुज्यमाने द्वितीयाविभक्तिर्भवतीति । सहादियोगे तृतीया । नमआदियोगे चतुर्थी । ऋते-
आदियोगे पञ्चमी । निर्धारणार्थे षष्ठी । स्वाम्याद्यर्थे सप्तमी ॥ तत्रोदाहरणेन द्वितीयां
व्यञ्जयति—विनापापमिति । पापं विना पापाभावेन सर्वमपि धर्मकृत्यादि फलति फल-
मावहति । एवमत्र विनार्थे वाच्यमाने विनाशब्दयोगे द्वितीया । चकारात् पापेन विना
पापाद्विनेति तृतीयापञ्चम्यावपि । ‘वृद्धत्वं जरसा विना’ ॥ अक्षिणी इति । नेत्रे अन्तरेण
विना जीवितेन किं । जीवनेन न किमपीति भावः । अक्षिणी इत्यत्र द्वितीयाद्विवचनं नर्तु-
सकान्तम् ॥ अन्तरेत्यादि । त्वां मामन्तरा मध्ये विचाले गधु क्षौद्रं मयं वा वर्तते । त्वां
मामिति युष्मदसादोद्वितीयैकवचनान्तत्वम् । आदिशब्दादन्तरेण अन्तरा इत्यर्थद्वयेऽपि
द्वितीयाविभक्तिर्भवति । एतदेवाह—इत्यादिपदाद्ब्राह्ममिति । इत्युदाहरणद्वयम् आदिपदाद्
विनादियोगे द्वितीया इत्यादिशब्दाद्ब्राह्मम् अवसेयमिति भावः । इति द्वितीयार्थाः ॥

[सहादियोगे तृतीयाऽप्रधाने ॥]^१ सह शिष्येणागतो गुरुः ॥ सदृशश्चैत्रो
मैत्रेण ॥ साकं नयनाभ्यां श्लक्ष्णा दन्ताः ॥ सार्धं धनिना धृतः साधुः ॥^२

१ अधिशीङ्गसा कर्म ॥ अधिपूर्वाणामेवामाधारः कर्मसहः स्यात् ॥ अधिशेते अधिनिष्ठति वाक्यास्ते
वा वैकुण्ठं हरिः ॥ अभिनिविशत्य ॥ अभिनीत्येतत्सपातपूर्वस्य विशतेर्भातोराधारः कर्मसहः स्यात् । ग्रामं
अभिनिविशते ॥ उपान्वध्यादुष्टः ॥ उपदिष्टस्य वसतेराधारः कर्मसहः स्यात् ॥ आवसन्त्यं आवसति उप-
वसति अनुवसति अधिवसति ॥ २ सह सदृशं साकं सार्धं सममिति सहादयः ॥ ३ समं शिष्याभ्याम-

अथ तृतीया [सहादियोगे तृतीया] । तत्र द्रव्यगुणक्रियाभिमुख्ययोग्यतायां विगमा-
नायां महार्थं तृतीयाविभक्तिर्भवतीति वृत्ताज्ञायः । सह शिष्येणेति । गुरुः शिष्येन सह
आगतः । अत्रागमनक्रियया शिष्यशब्दस्य गुरुणा तुल्ययोग्यतायां मन्त्रां तृतीयान्तत्वम् ।
सह पुत्रेण पिता धनी इत्यत्र धनद्रव्येण तुल्ययोग्यत्वे पुत्रस्य तृतीयान्तत्वम् ॥ सहश्रमैत्रो
मैत्रेण । चैत्रनामा कश्चित्पुरुषः मैत्रेण मैत्रनाम्ना पुरुषेण सहश्रमस्तुल्यः । साकं नयनाभ्या-
मिति । नयनाभ्यां साकं सहिताः श्रद्धया मनोहराः । अत्र गुणेन तुल्यत्वे तृतीया ॥ एत-
मादिशब्दात्साधुः पुरुषः धनिमिधनपद्धिः पुरुषैः सार्धं भूतो गृहीतः यद्ध इत्यर्थः । वार-
णार्थालंयोगे तृतीया समर्थार्यालंयोगे चतुर्थीत्यर्थः । एतावता अलं विनादेन । धर्मेन
अर्थः । गुप्तेन मिथः । शस्त्रेण कलहः । कर्मणा विना । पुण्येन हीन इत्यादयोऽपि शब्दान्
अवसेयाः ॥ प्रक्रियामते तु तुल्यार्थे तृतीयापक्षपी स्तः । कृष्णेन कृष्णस्य वा पुत्रः । यदुलं
रघुकान्ये—‘भूतेश्च धीरः सहशीर्व्यपत्त सः’ ॥ इति तृतीया ॥

[नमआदियोगे चतुर्थी ॥ नमो नारायणाय । स्मृति राते । सोमाय
स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलं मष्टो मष्टाय । वषट् इन्द्राय ॥

अथ चतुर्थी व्याचष्टे—नमआदियोगे चतुर्थी० ॥ नमःस्थितिस्मादात्म्यान्वयपद एतेषा-
मव्ययानां योगे चतुर्थी वक्तव्या । सुगमम् । तत्र नम इति नमस्कारार्थः । स्मृति इति
कल्याणवाचकमव्ययम् । स्वाहा इति होमायसरे मन्त्रायमानेऽभ्ररद्वयोपारणम् हृष्यवस्तु-
वाचकम् ॥ स्वधेति पितृकल्यं वस्तु । अलमिति सामर्थ्यार्थः । वषट् होतव्यं वस्तु ॥
नमो नारायणायेति । नमो नमस्कारार्थः । स्मृति राते । राते नृपाय कन्यायं भवतु ।
अत्र स्वस्ति कल्याणार्थं । सोमाय स्वाहा । सोमाय चन्द्राय स्वाहा हृष्यवस्तु ॥ पितृभ्यः
स्वधा संतानकल्पितं वस्तु ॥ अलमिति । मष्टो मष्टाय अलं समर्थः । इन्द्राय वषट् ।
होतव्यं वस्तु । इत्यादिष्वर्थेषु चतुर्थी ॥

ऋतआदियोगे पञ्चमी ॥ ऋते ज्ञानात् मुक्तिः ॥ अन्यो गृहादिहारः ॥

आरादनात् ॥ इतरो ग्रामात् ॥

अथ पञ्चमी—ऋते इति । ज्ञानादृते मुक्तिर्न भवतीति शेषः । अत्र ऋतेनन्दयोगे
ज्ञानादिति पञ्चमी । आदिशब्दान् गृहादन्यो विहारः विहारणं । विनाशयस्योगेऽपि ।
विनाकामात् । वृषकृमामात् । एवं भिन्नो ग्रामादिति । इतरो ग्रामात् । प्राक्ग्रामात् ।
दक्षिणादि ग्रामात् । गृहाद्वदिः । आरात् हुमादित्यादि ॥

निर्धारणम् ॥ क्रियागुणजातिभिः समुदायात्पृथक्करणं यत्तत्र पृष्टी । क्रिया-

पीते ॥ समं शिष्येन गुरुणा तुल्यत्वे ॥ अष्टिद्वयवहारे दानस्य प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ दान्या सदन्तरे
कामुकः । धर्मे तु भार्याये सपञ्चति ॥ वारणार्थयोगे तृतीया ॥ अलं विनादेन इत्यभिधम् ॥

१ दृष्टार्थानां श्रेयसाधः ॥ दृष्टार्थानां प्राप्तौ प्रयोगे श्रेयसाधोऽर्थः, सप्रदानचक्रः स्यात् ॥ इत्ये रोचते
भक्तिः ॥ २ ऋते अन्यः आरात् इतरः अन्यतरपदं दिग्वाचकः शब्दः आदि आच् एते शब्द आदयः ॥
अन्यरन्वेनान्यार्था वृत्तन्ते ॥ ३ ऋतेयौ च द्वितीयादि ॥ शनं ऋते ॥ चक्षराद्विनादियोगे तृतीयापञ्चम्यौ
स्तः ॥ विना ज्ञानात् । ज्ञानेन विना इत्यभिधम् ॥

पराणां भगवदाराधकः श्रेष्ठः । गवां कृष्णा गौः संपन्नक्षीरा ॥ एतेषां क्षत्रियः शूरतमः ॥

अथ पष्ठवर्थसूचकं निर्धारणं व्याचष्टे निर्धारणमिति । निर्ध्रियते पृथक्क्रियतेऽनेनेति निर्धारणं । कामिः ? क्रियागुणजातिभिः । क्रिया करणात्मिका गमनस्थानादिका । गुणो रूपादिः । जातिर्ब्राह्मणादिः । ततः क्रिया च शुणश्च जातिश्चेत्यादिना द्वन्द्वः । ततस्ताभिः कृत्वा यत्समुदायात् बहूनां समूहात् पृथक्करणमेकस्य तन्निर्धारणमुच्यते । तत्रार्थे पष्ठीविभक्तिर्भवतीति । तत्रोदाहरणम्—क्रियासु पराः क्रियासु निष्ठास्तत्परा इत्यर्थः । तेषां मध्ये यो भगवत्त्रिदानन्दस्य आराधकः स एव श्रेष्ठः प्रशस्यः । अत्र सामान्यक्रियापरेषु भगवदाराधकत्वरूपक्रियया पृथक्करणे क्रियापरशब्दस्य पष्ठी ॥ गवां धेनूनां मध्ये या कृष्णा गौः सा संपन्नक्षीरा बहुदुग्धा । अत्र गोशब्दस्य कृष्णगुणेन निर्धारणे पष्ठी । एतेषां क्षत्रियः शूरतम इति ॥ एतेषां सर्वजातीयानां पुरुषाणां मध्ये क्षत्रियोऽतिशयेन शूरः इति शूरतमः । अत्र जात्या निर्धारणे पष्ठी ॥ व्याकरणान्तरमते तु निर्धारणे पष्ठीसप्तम्यौ द्वे अपि भवतः ॥

स्वामित्वे पष्ठीसप्तम्यौ ॥ गोषु स्वामी गवां स्वामी ॥ गवामधिपतिः गोष्वधिपतिः ॥

स्वामित्वे पष्ठीसप्तम्यौ ॥ स्वामिनो भावः स्वामित्वं तस्मिन् स्वामित्वे सप्तमी । चकारात् पष्ठपि भवति । गोषु स्वामी गवां स्वामी । एवं गोष्वधिपतिः गवामधिपतिः इत्येतदपि ज्ञेयम् । स्वामीश्चराधिपतिर्वायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतशब्दयोगे पष्ठीसप्तम्यौ भवतः ॥

कर्तृकार्ययोरक्तादौ कृति पष्ठी ॥ कर्तरि कार्ये च पष्ठीविभक्तिर्भवति क्तादिवर्जितकृदन्ते शब्दे प्रयुज्यमाने ॥ ज्यासस्य कृतिः । भारतस्य श्रवणम् । स्मृतौ च कार्ये ॥ स्मृत्यर्थे धातौ प्रयुज्यमाने च कार्ये पष्ठी भवति ॥ मातुः सरति ॥

पुनः पष्ठवा अर्थान्तरमाह—सूत्रम्—‘कर्तृकार्ययो०’ ॥ कर्ता च कार्यं च कर्तृकार्ये तयोः । सप्तमीद्वन्द्वान्तरम् । ‘ओस्ति’ ‘ए’ ‘अस्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्तेति०’ । अत्र, अक्तादि क्प्रत्यय आदिर्यस्य सः क्तादिः न क्तादिरक्तादिसस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘डैरौ डित्’ दिलोपः । ‘स्वरहीनं०’ पश्चात् ‘नामिनोरः’ ‘स्वरहीनं०’ ॥ कृति सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ॥ अत्रे पष्ठी । पण्णां संख्यापूरणी पष्ठी । प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसेपः०’ सिद्धम् ॥ कर्तरीति । प्रागुक्तलक्षणे प्रधाने क्रियाश्रये अर्थे तथा कार्ये कर्मणि पष्ठीविभक्तिर्भवति । क सति ? कृदन्ते सति । कृन् वृत्तीयावृत्तिप्रोक्तः प्रत्ययसमूहः सोऽन्ते यस्य स कृदन्तस्मिन् कृदन्ते शब्दे प्रयुज्यमाने वाच्यमाने सतीति भावः ॥ कथंभूते कृदन्ते शब्दे ? क्तादिवर्जिते क्प्रत्ययादिरहिते । क्तादीत्यादिशब्दात् चकनत् इषुःमुपु रवत् शत्रुशानी कसुकाणौ पूर्वकाले क्त्वा समासे क्यप् तुम् इण्यु रु गु इत्यादि क्प्रत्ययान् विहाय अन्येषु क्प्रत्य-

त्ययान्तेषु परेषु सत्सु इत्यर्थः ॥ तत्रोदाहरणम्—व्यासस्य कृतिः, व्यासेन क्रियते स्म इति । अत्र व्यासः कृतेः कर्ता । ततः कृतिरिति कृतप्रत्ययान्ते शब्दे प्रयुज्यमाने व्यासस्येति कर्तरि पठ्यते । एवं भारतस्य श्रवणं, भारतं शृणोतीति । श्रवणमिति युज्यन्ते कृदन्ते प्रयुक्ते भारतस्येति कर्मणि पठ्यते । अत्रोभयत्रापि कृत्योगलक्षणा पठ्यते ॥ अक्तादाविति किम् । त्वया कृतम् । ग्रामं प्राप्तः । अत्र यथाक्रमं कर्तरि कर्मणि च तृतीयाद्वितीये कप्रत्ययान्तत्वात् । आदिशब्दात् शतृशानच्कसुकानङ्णुक्तुकत्वातुप्प्यप्आद्यन्तेष्वपि शब्देषु परेषु पठ्यते न भवति किंतु द्वितीयेव । ग्रामं गच्छन् । अन्नं पचमानः । अन्नं पेचिवान् । शुभं चक्राणः । देवं दिदृक्षुः । आत्मानमलंकरिण्युः । दैत्यान् घातुकः । दानवान् जिण्युः । देवं नत्वा । गुरुं प्रणम्य । ग्रामं गन्तुमुत्कण्ठित इत्यादीन्युदाहरणान्यवसेयानि ॥ ‘द्विपेः शतुर्वो पठ्यते’ मुरस्य मुरं वा द्विपन् ॥ ‘स्मृतौ च वार्थे’ स्मृतावर्थे ‘स्मृञ् स्मरणे’ इति धातुयोगे कार्ये कर्मणि विपये पठ्यते विभक्तिर्भवति । उदाहरणम्—मातुः स्मरति मातुः स्मरन्त्ये पठ्यते । चकारात् द्वितीयापि कर्मापि भवति—मातरं स्मरति ॥ ‘वृत्त्यर्थानां करणे वा पठ्यते’ फलैः फलानां वा वृत्तः । अङ्गिः अपां वा वृत्तः ॥

**हेतौ तृतीया पञ्चमी च चत्तव्या ॥ अनित्यः शब्दः कृतकत्वेन कृत-
कत्वात् ॥**

‘हेतौ’ हेतौ साधने तृतीयापञ्चम्यौ भवतः । इह किल प्रतिज्ञा—हेतु-दृष्टान्त-उपनय-निगमन-भेदादनुमानस्य पञ्चावयवाः । तत्र पञ्चवचनं प्रतिज्ञा । प्रतिज्ञास्थापको हेतुः । यथा पर्वतोऽयं बहिमान् । कस्मात् ? धूमवत्त्वात् । अयं पर्वतो बहिमानिति प्रतिज्ञा । सा च धूमवत्त्वेन हेतुना स्थाप्यत इति । तत्र हेताविति द्वितीयानुमानावयवे तृतीया पञ्चमी च भवति । तत्रोदाहरणम्—अनित्यः शब्दः इति प्रतिज्ञा । कृतकत्वेन कृतकत्वादिति हेतुः । तत्र तृतीया विकल्पेन पञ्चमी । हेतुत्वादिति प्रस्तावाच्छेपा अपि त्रयोऽवयवा व्यज्यन्ते । ते चाग्नी— यो यः कृतकः स सोऽनित्यः यथा घट इति दृष्टान्तः । कृतकोऽयमित्युपनयः । तस्मादनित्यश्चायमिति निगमनम् ॥

**भयहेतौ पञ्चमी च चत्तव्या ॥ चौराद्विभेति ॥ व्याघ्रात्प्रस्यति ॥ विद्यु-
त्पाताच्चकितः ॥**

भयहेतौ भयस्य कारणे पञ्चमी । भयस्य हेतुर्यः पशुपुरुषादिजनितः कारणवर्गस्तस्मिन् न्येयं पञ्चमी विभक्तिर्भवति । चौराद्विभेति । व्याघ्रात्प्रस्यति । विद्युत्पाताच्चकितः । अत्र भयहेता भयार्थे पञ्चमी ॥

**पठ्यते च हेतुप्रयोगे ॥ हेतुप्रयोगे हेतौ द्योत्ये पठ्यते ॥ कस्य हेतो-
रियं कन्या ॥**

‘पठ्यते हेतुप्रयोगे च’ ॥ हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतुशब्दे प्रयुज्यमाने पठ्यते भवति । कस्य हेतो-रियं कन्या । कस्य निमित्तमित्यर्थः । चकारात्सर्वादेहेतुप्रयोगे, तृतीयापठ्यते स्तः । केन हेतुना । कस्य हेतोः । निमित्तकारणहेत्वर्थप्रयोगे सर्वादेः सर्वा विभक्तयो भवन्ति । को

हेतुः । कं हेतुं यसति । केन हेतुना । कस्मै हेतवे । कस्माद्धेतोः । कस्य हेतोः । कस्मिन् हेतौ इत्यादि ॥

इत्थंभावे तृतीया ॥ शिष्यं पुत्रेण पश्यति ॥ संसारमसारेण पश्यति ॥

‘इत्थंभावे तृतीया’ इति । असावयमिवेति इत्थंभावस्तस्मिन्नर्थे तृतीयाविभक्तिर्भवति । उदाहरणम्—शिष्यं पुत्रेण पश्यति पुत्रसदृशं पश्यति । पुत्रमिवेति भावः । यद्वा अयं प्रकारः इत्थम् तस्य भावः इत्थंभावः । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः किञ्चित्प्रकारं प्राप्तः इत्थंभावः । यथा मनुष्यत्वसामान्यभेदको विशेषः शिष्यत्वं, लक्षणं पुत्र इति न भवति किंतु तद्गतस्नेहः पुत्रशब्देनोच्यते इति । आचार्यः शिष्यं पुत्रेण पश्यति पुत्रमिव पश्यतीत्यर्थः । एवं संसारमसारेणेत्यपि ज्ञेयम् । साधुः संसारमसारमिव पश्यति असारस्तथा पश्यतीत्यर्थः ॥

येनाङ्गविकारः ॥ येन विकृतेनाङ्गेनाङ्गिनोऽङ्गविकारो लक्ष्यते तस्मादङ्गात्तृतीया विभक्तिर्भवति ॥ अक्षणा काणः ॥ पादेन राज्ञः । शिरसा खल्वाटः ॥

सूत्रम्—‘येनाङ्गविकारः’ ॥ येनेति यच्छब्दस्य तृतीयैकवचनान्तम् । ‘त्यदादेष्टे०’ ‘टेन’ ‘अ इ ए’ । अङ्गविकारः अङ्गं विक्रियतेऽनेनेत्यङ्गविकारः । प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ ‘सवर्णे०’ ॥ सिद्धं सूत्रम् । येन विकृतेनाङ्गेन अक्ष्यादिना अङ्गिनः शरीरिणोऽङ्गविकारः शरीरविकृतिर्लक्ष्यते ज्ञायते तस्माद्विकृतादङ्गात्तृतीया विभक्तिर्भवति । तत्र विकृतत्वं द्विविधं न्यूनत्वेन आधिक्येन चेति ॥ न्यूनत्वं व्याचष्टे । अक्षणा नेत्रेण काणः । पादेन राज्ञः । शिरसा गस्तकेन खल्वाटः केशरहितः । करेण कुणिः । न्यूनत्वविकृतादिदमुदाहरणचतुष्टयम् । एवं मुखेन त्रिलोचनः । वपुषा चतुर्भुजः । इत्येतदुदाहरणद्वयमाधिक्यविकृतौ ज्ञेयम् ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ जायमानस्य कार्यस्योपादानमपादानसंज्ञं भवति ॥

[तत्रापादाने पञ्चमी ।] यस्मात्प्रजाः प्रजायन्ते तद्ब्रह्मेति ॥

अथ पञ्चम्या अर्थान्तरमाह—सूत्रम्—‘जनिकर्तुः प्रकृतिः’ ॥ जनिकर्तुः जनेर्जन्मनः यद्वा जनेर्घातोः क्रियापदस्य कर्ता उत्पद्यमानं वस्तु जनिकर्ता तस्य पष्ठ्येकवचनान्तम् । ‘प्रतो ङ उः’ अस्य उः डिच्वाट्टिलोपः । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ । प्रकृतिः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ ॥ सिद्धं सूत्रम् । ‘जनिकर्तुः प्रकृतिरपादानम्’ इत्थं वा सूत्रम् । अथ वृत्तिः—जनिकर्तुरिति । कोऽर्थः ? जायमानस्य जायमानमुत्पद्यमानं यत्कार्यं तस्य प्रकृतिरुपादानं मूलकारणं तदपादानसंज्ञं भवति । तत्र अपादाने पञ्चमी विभक्तिर्भवतीति शेषः । अर्थो-जनेर्घातोर्थः कर्ता स जायमानः सन् कार्यं भवति तस्य प्रकृतिः कारणं पञ्चमी । उदाहरणम्—‘यस्मात्प्रजाः प्रजायन्ते तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते ।’ प्रजायन्ते इति जनिधातुपदं प्रजा इति जनिकर्तृपदम् जायमाने कार्यत्वात्, तस्य प्रकृतिर्यच्छब्दनिर्दिष्टं ब्रह्म । सतो यस्मादिति मूलकारणत्वात् प्रकृतिपदस्य पञ्चमी ।

आडादियोगे च ॥ आडादियोगे पञ्चमीविभक्तिर्भवति ॥ आपाटलिपुत्रा-
दुष्टो देवः ॥

‘आढादियोगे च’ ॥ आढउपसर्गादियोगे पञ्चमी । आदिशब्दान् आद् अपपरियोगे । आद् उपसर्गो मर्यादायाम् अभिविधौ च वर्तते । तेन विनेति मर्यादा । तेन सहेत्यभिविधिरिति भेदः । तत्रोदाहरणम्—आपाटलिपुत्रादिति पाटलिपुत्रं नगरं मर्यादीकृत्य तस्यादर्यागत्याम्, अभिव्याप्य वा देवो मेघो वृष्ट इत्यर्थः ॥ पर्यपयोर्वर्जने पञ्चमी । पर्यपी वर्जनार्थे । परि त्रिगर्तेभ्यो देवो वृष्टः । अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । त्रिगर्तदेशान् वर्जयित्वा वृष्ट इत्यर्थः । ‘रामि मेघे सुरे देवः’ इत्यनेकार्थः ॥ विधास्वीकारे आरयातुः पञ्चमी स्यात् । उपाध्यायादधीते ॥

तादर्थ्ये चतुर्थी वक्तव्या ॥

संयमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्माय संयमम् ।

धर्मं मोक्षाय मेधावी धनं दानाय भुक्तये ॥

अथ पुनश्चतुर्थीमाह—‘तादर्थ्ये इति’ ॥ सोऽर्थो यस्य तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्यम् । यद्वा स एवार्थस्तदर्थस्तस्य भावस्तादर्थ्यम् । यद्वा तस्य कार्याय इदं कारणं तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्यं तस्मिस्तादर्थ्ये अर्थे वाच्यमाने चतुर्थी विभक्तिर्भवति । तत्रोदाहरणं श्लोकेन—संयमायेति । नरो मनुष्यः श्रुतं शास्त्रं धत्ते । कस्मै? संयमाय संयमार्थमित्यर्थः । धर्माय धर्मार्थं संयमं धत्ते । मेधावी बुद्धिमान् मोक्षाय मोक्षार्थं धर्मं धत्ते । धनं दानाय दद्या भुक्तये भोगाय धत्ते । अत्र संयमादीनां तादर्थ्ये चतुर्थी ॥

कुषादियोगे च ॥ कूराय कुप्यति ॥

कुषादिधातुयोगेऽपि चतुर्थी । कुपिद्विर्द्वाअसूयाश्लापदुःस्वप्नापृषारिस्पृह एते कुषादयः । कूराय कुप्यति क्रूरं प्रति क्रोध इत्यस्मिन्नर्थे कुप्यातुयोगे कूरायेत्यत्र चतुर्थी । आदिशब्दान्मित्राय वृष्यति । गुणवते असूयतीत्यादि । रोषत्राचकधातुयोगे चतुर्थी । पुत्राय कुप्यति । दुष्टायेष्यतीत्यादयः । गुणेषु दोषारोपोऽभूत्वा । परसंपत्त्यसहनमीर्ष्या । इति भेदः । ‘सोपसर्गयोश्च कुपद्वयोर्गो चतुर्थीप्रतिषेधो वक्तव्यः’ । क्रूरमभिकुप्यति । मित्रमभिवृष्यति । चकारात् श्लाघाप्रश्लाघृष्टृहादीनां रुच्यर्थानां रुच्यमाणात् चतुर्थीति सूचितम् । भगवते श्लाघते । मदनाय शपते । मित्राय तिष्ठति । पश्ये धारयति भूपणानि पतिः । कृष्णाय रघुयति गोपी । क्षुधिताय रोचतेऽन्नमित्यादि श्रेयम् ॥

लोकानां शुभाशुभसूचको भूतादिविकार उत्पादस्तत्रापि चतुर्थी । वाताय कषिष्टा विधुत् वातोत्पातज्ञापिकेत्यर्थः ॥

तुमन्तलोपे चतुर्थी । फलेभ्यो याति फलान्यादर्थं यातीत्यर्थः ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् । वागाय याति । यष्टुं यातीत्यर्थः ॥ मन्यतेः कर्मण्यत्तादरे वा चतुर्थी । न त्वां वृणाय मन्ये इत्यर्थः ॥ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यां । व्रजाय व्रजति व्रजं वा ॥

क्यञ्लोपे कर्मण्यधिकरणे च पञ्चमी वक्तव्या ॥ हर्म्यात्प्रेक्षते । हर्म्य-
मारुह्य प्रेक्षत इत्यर्थः ॥ [आसनात्प्रेक्षते । आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः] ॥

‘क्यञ्लोपे इति’ ॥ क्यवयो वाच्यमानः क्यपश्चात्प्रयोगः क्यञ्लोपस्तस्मिन्नर्थे पञ्चमी

वक्तव्या । यतः—‘क्यवर्थो दृश्यते यत्र क्यवन्तं न प्रयुज्यते । स एव क्यब्लोपः स्यादिति प्रोक्तं मनीषिभिः ।’ क्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे पञ्चमी वक्तव्या । उदाहरणम्—हर्म्य-
त्प्रेक्षत इति ॥ कोऽर्थः ? । हर्म्यं गृहमारुह्य प्रेक्षते पश्यतीत्यर्थः । एवमासनाद्वदति आसने
उपविश्य वदतीत्यर्थः ॥

निमित्तात्कर्मयोगे च सप्तमी वक्तव्या ॥

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

विषये च ॥ तर्कं चतुरः ॥ पट्टीसप्तम्यौ चानादरे ॥ बहूनां क्रोशतां
गतथौरः ॥ बहुष्यसाधुषु वदत्स्वपि स्वयमार्यो याति साधुमार्गेण ॥ बहुषु
साधुषु वदत्स्वपि स्वयमनार्यो यात्यसाधुमार्गेण ॥ मातापित्रो रुदतोः प्रव-
जति पुत्रः ॥

सप्तमीमाह—निमित्तादिति । निमित्तं नाम पञ्चमोऽधिकरणभेदस्तस्मान्निमित्तात् प्रयो-
जनवाचिनः शब्दान् कर्मयोगे सप्तमी वक्तव्या । तत्रोदाहरणम्—चर्म० । चर्मणीति
चर्मनिमित्तं द्वीपिनं चित्रकं हन्ति विनाशयति । दन्तयोर्दन्तनिमित्तं कुञ्जरं हस्तिनं
हन्ति । केशेषु केशनिमित्तं चमरीं गां हन्ति । सीम्नि सीमायां सीमानिमित्तं पुष्कलको
नाम ग्रामाधिपतिः हतो मारितः ॥ विषये चेति । विषये विषयार्थं वाच्यमाने सप्तमी
विभक्तिर्भवति ॥ उदाहरणम्—तर्कं तर्कविषये चतुरो निपुणः । अत्र, तर्कः क्रिया-
थयत्वाभावान्नाधिकरणं ततो विषये सप्तमी ॥ पट्टी० । अनादरे क्रियमाणे सति पट्टी
सप्तमी च भवति । तत्रोदाहरणम्—बहूनां जनानां क्रोशतां सतां च चौरो गतः । बहून्
जनान् आक्रोशतोऽवज्ञाय अनादृत्येत्यर्थः । बहुषु साधुषु निवारयत्स्वपि निषेधयत्स्वपि
आर्यः साधुः स्वयमात्मना साधुमार्गेण यातीत्यत्रानादरे सप्तमी । बहुषु साधुजनेषु वद-
त्स्वपि कथयत्स्वप्यनार्योऽसाधुः स्वयमात्मना असाधुमार्गेण असमीचीनमार्गेण याति ।
बहुषु साधुजनेषु अनादरं कृत्वा व्रजतीत्यर्थः । एवं मातापित्रो रुदतो व्रजति पुत्र इत्यपि
ज्ञेयम् ॥ इन्नन्ते कर्मण्यपि सप्तमी अधीती व्याकरणे ॥

अन्योक्ते प्रथमा ॥ यदेदं कार्याद्यन्येनाख्यातेन कृता चोक्तं भवति तदा

प्रथमा प्रयोक्तव्या ॥ घटः क्रियते । घटः कार्यः ॥

सूत्रम्—‘अन्योक्ते प्रथमा’ ॥ अन्योक्तमन्येनोक्तमन्योक्तं तस्मिन् । सप्तम्येकवचनान्तम् ।
‘अ इ ए’ । प्रथमैकवचनान्तम् । ‘आपः’ इति सेर्लोपः । सिद्धं सूत्रम् । अन्योक्त
इति पदं व्याचष्टे—यदिति । यदा इदं कार्यादि कर्मादिकारकम् ॥ अन्येनेति कोऽर्थः ।
आख्यातेन द्वितीयवृत्त्युक्तसूत्रनिष्पन्नेन यक्षप्रत्ययान्तधातुरूपेण, कृता च वृतीयवृत्तिसा-
धितशब्देन, चशब्दात् समासेन तद्वितेन च सह यदुक्तं भवति तद् उच्यते तदा तस्मिन्
कर्मणि प्रथमा, विभक्तिर्भवति । अर्थात् यत्र वृतीयान्तः कर्ता तत्र कर्मणि प्रथमा विभ-

क्तिर्भवति । उदाहरणम्—कुम्भकारेण घटः क्रियते इत्यत्र घटस्य कार्यत्वात् क्रियते इत्याख्यातोक्तत्वेन कर्मणि प्रथमा । एवं कारुकेण कटः कार्यः इत्यत्र कृतोक्त्यारम्भेण प्रथमा । एवं राजा राजते । अत्र आख्यातेनोक्ते राजा इत्यत्र कर्तरि प्रथमा ॥

छन्दसि स्यादिः सर्वत्र ॥ दधि जुहोतीत्यस्मिन्नर्थे दध्ना जुहोति ॥ पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिः ॥ ब्रजतीर्विरेजुः ॥

छन्दसि कारकानियममाह—छन्द० । छन्दसि चेद्विषये स्यादिविभक्तिः सर्वत्र सर्वस्मिन्नर्थे व्यत्ययेन च भवति । तत्रार्पत्वान्न विभक्तिनियम इत्यर्थः । उदाहरणम्—दध्ना जुहोतीति । द्वितीयासंभवे छान्दसत्वात् द्वितीयास्थाने तृतीया । भो लोकाः ब्रह्मणस्पतिं पुनन्तु ब्रह्माणं प्रक्षालयन्तु इति द्वितीयार्थे ‘ब्रह्मणस्पतिः’ इति प्रथमा । यद्वा ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मा ‘पुनन्तु’ । अत्रैकवचनसंभवे बहुवचनम् ॥ अत्र ‘ब्रजन्त्यो गोप्यो विरेजुः’ इति प्रथमाबहुवचनसंभवे द्वितीयाबहुवचनम् ॥ उक्तं च ब्रजतीर्विरेजुरिति । मागवते दशमस्कन्धे पञ्चमाध्याये कृष्णजन्माधिकोर ‘नन्दालयं सवलया ब्रजतीर्विरेजुः’ । पवमन्यान्यपि छान्दसोदाहरणानि अवसेयानि ग्रन्थगौरवभयात् लिख्यन्ते ॥ अथ विभक्तीनां कांश्चिदर्थान् समाहृत्याह—सामान्यलिङ्गवचनपरिमाणकर्तृसंवेधनान्योक्तेषु प्रथमा । कर्मण्यभितः सर्वतः उभयतः परितः प्रतिसमयानिकपाहा अनुधिगूढपर्युपरिअधोऽधः अध्यधिविना अन्तरेणान्तरा स्मरति कालाध्वनोर्नैरन्तर्ये शतृशानकसुकानइण्णुसुत्वातुम्वयपूयोगे क्रियाविशेषणे च द्वितीया । कर्तृसाधनयोः सहसदृशसाकंसमसाधिविनेत्यतद्भावयेनाङ्गविकारवारणार्थालंयोगे निषेधार्थे कृतादियोगहेतुतुल्यार्यादिषु तृतीया । दानपात्रे नमःस्वस्तिस्वाहास्वधावपदतादुर्ध्वकुधादिरुच्यर्थादिधातुयोगे समर्थार्थालंयोगवलिरक्षितहितशब्दयोगेषु च चतुर्थी । विश्लेषावधौऋतेअन्यादिविनाष्ट्यङ्गभिन्नेतरप्रभृत्यारभ्य बहिःशब्दयोगहेत्वर्थजनिकर्तृमर्यादादियोगव्यबल्लोपमयहेतुविचारयानुप्रभृत्यर्थेषु पञ्चमी । संबन्धनिर्धारणसामित्वकर्तृकार्यस्मरणार्थहेतुशब्दप्रयोगतुल्यार्थानादरादिषु षष्ठी । आधारभावसामित्वनिमित्तविषयानादराधीलादिषु सप्तमी । छन्दसि सर्वा विभक्तयः सर्वेष्वर्थेषु व्यत्ययेन भवन्ति । जातावेकवचने बहुवचनवद्भवति । एको द्वौ वा असदो विशेषणे बहुवद्भवतः । गुरौ च एको द्वौ बहुवद्भवतः । इत्यादि ज्ञेयम् ॥ यथा देशे प्रचुरो यवो निष्पद्यते । तथा अहं आवां एतयोरर्थयोः ‘धयम्’ इति भवति । तथा एकस्मिन्नपि गुरौ ‘एते गुरवः’ इति बहुवचनं भवति ॥ इति कारकाधिकारप्रक्रियाविवरणं संक्षेपतः समाप्तमिति ॥

(कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च ।

अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥

द्वितीया कर्मणि ज्ञेया कर्तरि प्रथमा यदा ।

उक्तकर्तृप्रयोगोऽयं न तदा यक्प्रयुज्यते ॥

१ चन्द्रकीर्तिमतेनानेव प्रकरणसमाप्तावप्रिमो () धनुषिहान्तगंतो भागः केवलपुस्तकक्रमादत्र स्थापित इति स्मरिभिर्ज्ञेयम् ।

तृतीया कर्तरि यदा कर्मणि प्रथमा तदा ।

उक्तकर्मप्रयोगोऽयं न तदा परस्मैपदम् ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् प्रधानी-
भूतधात्वर्थाश्रयः कर्ता ॥ साधकतमं करणम् ॥ क्रियासिद्धौ प्रकटोपका-
रकं करणसंज्ञं स्यात् ॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ अनभिहिते कर्तरि करणे
च तृतीया स्यात् ॥ अकथितं च ॥ अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं
कर्मसंज्ञं स्यात् ॥

दुह्याच्चपचदण्डरुधिप्रच्छिच्चिब्रूशासुजिमन्थमुषाम् ।

कर्मयुक्तस्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥

दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाक-
थितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ गां दोग्धि पयः ॥ बलिं याचते
वसुधाम् ॥ अविनीतं चिनयं याचते ॥ तण्डुलानोदनं पचति ॥ गर्गान् शतं
दण्डयति ॥ व्रजमवरुणद्वि गाम् ॥ माणवकं पन्थानं पृच्छति ॥ वृक्षमर-
चिनोति फलानि ॥ माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा ॥ शतं जयति देवदत्तम् ॥
सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति ॥ देवदत्तं शतं मुष्णाति ॥ ग्राममजां नयति हरति
कर्षति वहति वा ॥ अर्थनिवन्धनेयं संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् ॥ माणवकं
धर्मं भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि ॥ अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो
भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञः स्यादिति वाच्यम् ॥ कुरुस्व-
पिति ॥ मासमास्ते ॥ गोदोहमास्ते ॥ क्रोशमास्ते ॥ गतिबुद्धिप्रत्यवसा-
नार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता स णौ ॥ गत्याद्यर्थानां शब्दकर्म-
काणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् ॥

शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानबोधयत् ।

आशयचामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥

आसयत्सलिले पृथ्वी यः स मे श्रीहरिर्गतिः ।

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् ॥

बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया ।

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः ॥

गौर्दुह्यते पयः ॥ अजा ग्रामं नीयते ॥ बोध्यते माणवकं धर्मः माणवको
धर्ममिति वा ॥ देवदत्तो ग्रामे गम्यते ॥ अकर्मकाणां कालादिकर्मणां च क-
र्मणि भावे च लकार इष्यते ॥ मासो मासं वा आसते देवदत्तेन ॥ णिज-

न्तात् प्रयोज्ये प्रत्ययः ॥ मासमास्यते माणकः ॥ तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥
कर्तुः प्रयोजकः कर्तृसंज्ञो हेतुसंज्ञश्च स्यात् ॥ स्वार्थे परित्यज्य अन्यार्थाभि-
धायित्वमुपसर्जनत्वम् ॥ क्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वम् ॥ साक्षात्संबन्धेन
क्रियान्वयित्वं मुख्यत्वम् ॥ परम्परासम्बन्धेन क्रियान्वयित्वं गौणत्वम् ॥)
इति कारकप्रक्रिया संपूर्णा ॥

समासप्रकरणम् १६

अथार्थवद्विभक्तिविशिष्टानां पदानां समासो निरूप्यते ॥ समासश्चान्वये
नाम्नाम् ॥ नाम्नामन्वययोग्यत्वे सत्येव समासो भवति ॥ चकारात्तद्धि-
तोऽपि । ततो भार्या पुरुषस्येत्यादौ समासो न भवति ॥

अथ समासारम्भः ।

तत्र प्रथमं परिभाषामाह—अथार्थेत्यादि ॥ अथ व्याख्या —अथेति कारककथनानन्तरं
समासो निरूप्यते इति संबन्धः । तत्र समसत्वं अनेकेषां पदानामेकं पदमित्यादि यत्संक्षेपणं
स समासो निरूप्यते कथ्यते । केषां ? पदानां स्यादिविभक्तयन्तानामेवंविधानां समासो
निरूप्यते कथ्यते इति योगः । कथंभूतानां पदानाम् ? अर्थवदित्यादि । अर्थः प्रथमादीनां
लिङ्गादिः सोऽस्त्यास्ति अर्थवत्तत्वाच्च ता विभक्तयश्च अर्थवद्विभक्तयस्तामिर्विशिष्टानि
युक्तानि अर्थवद्विभक्तिविशिष्टानि तथा तेषाम् । यद्वा अर्थवन्ति च तानि विभक्तिविशिष्टानि
च अर्थवद्विभक्तिविशिष्टानि तेषाम् ॥ अथ समासस्य याथातथ्यमाह—सूत्रम्—‘समास-
श्चान्वये नाम्नाम्’ ॥ समासः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ ॥ च प्रथमैकवचनान्तम् ।
‘अव्यया०’ पश्चात् । ‘विसर्जनीयस्य सः’ ‘स्रोः श्रुभिः ध्रुः’ ‘स्वरहीनं०’ ॥ अन्वये अन्वेति
पदानामयमित्यन्वयस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ पश्चात् । ‘सर्वो०’ । नाम्ना-
मिति नामन्शब्दस्य पञ्चविधवचनान्तम् । ‘अहोपः स्वरे०’ ‘स्वरहीनं०’ ‘मोऽनुस्वारः’ ॥
सिद्धं सूत्रम् ॥ नाम्नामन्वयेत्यादिवृत्तिः कण्ठ्या । परमत्र नामशब्देन पदमेव विप्रक्षितम् ।
अन्यथा ‘अविभक्ति नाम’ इत्युक्ते ‘समासप्रत्यययोः’ इति सूत्रं व्यर्थं स्यादिति द्विवचनस्य
बह्वर्थान्तःपातित्वात् द्वयोरपि नाम्नोः समासः स्यात् । यद्वा नाम्नी च नामानि च नामानि
तेषां नाम्नामेकशेषः समासः । तेन द्वयोरपि नाम्नोर्वह्नां च नाम्नां समासो भवति । न
वरम् । सत्येवेति । परस्परमर्थीगमनमन्वयः वाधकप्रमाणाभावो योग्यता । यत्र नाम्नां
पदानां शब्दानामन्वययोग्यत्वं संभवति तत्रैव समासो भवति नान्यत्रेति भावः ॥ चशब्दा-
त्तद्धितोऽप्यन्वययोग्यत्वे सत्येव भवति । तत इति तस्मात्कारणात् भार्या पुरुषस्येत्यादौ विप-
रीतान्वये समासो न भवति । यद्वा देवदत्तस्य भार्या पुरुषस्य यस्मत्तस्य चतुर्णां शब्दानां
मध्यान् आदिममन्तिमं च शब्दं विहाय मध्यस्थशब्दद्वयग्रहणान् अन्वययोग्यत्वं नास्ति ।
ततः समासो न भवति अन्वयायोग्यत्वानादिति पुरुषस्य भार्येत्यादौ तु भवति ॥

स च षड्विधः । अव्ययीभावस्तत्पुरुषो द्वन्द्वो बहुव्रीहिः कर्मधारयो द्विगु-
थेति ॥' तत्र पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः ॥ द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ ॥
द्वन्द्वकर्मधारयौ चोभयपदप्रधानौ बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः तस्य क्रियाभिसं-
वन्धात् ॥ यत्रानेकसमासप्राप्तिस्तत्र उभयपदप्रधानो बलवान् ॥

अयं समासः कतिविध इति नामभिस्तद्वेदानाह—स चेति ॥ स समासः षड्विधः पदप्र-
कारः पदसंख्य इत्यर्थः । तत्रायोऽव्ययीभावो द्वितीयस्तत्पुरुषः वृत्तीयो द्वन्द्वश्चतुर्थो बहु-
व्रीहिः पञ्चमः कर्मधारयः षष्ठो द्विगुरिति । एवं समासः षड्विधो ज्ञेयः ॥ सांप्रतं समासेषु
पदानां प्राधान्यमाह—पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः । पूर्वपदमव्ययं परपदमव्ययं तद्वशेन
अनव्ययस्य अव्ययमव्ययमव्ययीभावः । द्विगुतत्पुरुषौ समासौ परपदप्रधानौ पूर्वोत्तरयोः
पदयोर्मध्ये यत्परममेतन्नं पदं तस्यार्थः प्रधानो ययोस्तौ ॥ द्वन्द्वकर्मधारयौ, चोभयपदप्रधानौ
च पुनः द्वन्द्वश्च कर्मधारयश्च द्वन्द्वकर्मधारयौ उभे पूर्वापरे पदे प्रधाने ययोस्तौ ॥ बहुव्री-
हिरन्यपदप्रधानः पूर्वोत्तराभ्यां पदाभ्यामन्यत्किंचिद्व्रीहिःस्थितं पदं प्रधानं यस्मिन् सः । स
कस्मात् ? तस्य क्रियाभिसंवन्धात् । अस्य व्याख्या यथा—तस्य क्रियाभिसंवन्धादिति पदं
सर्वत्रापि योज्यम् । तत्र तत्र तस्य तस्य पदस्य क्रियाभिः सह अभिसंवन्धात् क्रियायां
मुख्याधिकारित्वात् क्रियायोगित्वेन प्राधान्यादित्यर्थः ॥' अव्ययीभावः पूर्वपदप्रधानो
यथा—अधिक्षि स्त्रियमधिकृत्य भवतीत्यत्र पूर्वपदस्य अधिशब्दस्य क्रियायां मुख्यत्वाद्-
व्ययीभावः पूर्वपदार्थप्रधानः । उत्तरस्य पदस्य अमेतन्नपदस्य क्रियाभिसंवन्धाभावात् ॥
द्विगुस्तत्पुरुषश्च एतौ परपदप्रधानौ । यथा पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगु इत्यत्र संख्या-
भूतस्य विशेषणत्वं गोशब्दस्य विशेष्यत्वं विशेष्यविशेषणयोर्विशेष्यस्य मुख्यत्वमिति गोश-
ब्दस्य परपदस्य प्रधानत्वम् । तथा तत्पुरुषसमासे प्राप्तं प्राप्त इत्यादीनां परपदार्थे प्रधा-
नत्वं यथा प्राप्तं प्राप्तस्तथा पुरं गृहं धनं सुखं प्राप्त इत्यादिषु पूर्वपदस्य परावृत्तिसह-
त्वात्परपदस्य च परावृत्तयसहत्वात्तत्पुरुषे परपदस्य प्राधान्यम् । एवं द्विगुतत्पुरुषयोः
परपदस्य क्रियाभिसंवन्धात् द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ ॥ तथा द्वन्द्वे कर्मधारये च उभय-
पदयोः क्रियाभिसंवन्धात् द्वन्द्वकर्मधारयावुभयपदप्रधानौ । यथा अग्निश्च सोमश्च अग्नी-
पोमौ वर्तते इत्यादिषु पदद्वयस्यापि क्रियायामधिकारित्वात् द्वन्द्वे उभयपदयोः प्राधान्यम् ।
तथा कर्मधारये नीलं च तदुत्पलं चेत्यत्र विशेषणविशेष्ययोरेकार्थनिष्ठत्वादन्योन्याभयभू-
तत्वाच्च पदद्वयस्य प्राधान्यम् ॥ बहुव्रीहौ चान्यपदस्य प्राधान्यम् । यथा बहु धनं यस्ये-
त्यत्र बहुधनस्य वस्तुभूतत्वं यच्छब्दस्य तु स्वामित्वमिति अन्यपदस्य प्राधान्यम् । तस्या-

१ अव्ययस्य अव्ययेन वा भवनं सोऽव्ययीभावः । १ । स एवाभिः पुरुषः प्रधानं यस्यासौ तत्पुरुषः ।
२ । द्वन्द्वारये उभयपदार्थौ येनासौ द्वन्द्वः । ३ । बहु समातिरिक्तं व्रीहिः प्रधानं यस्मिन्सौ बहुव्रीहिः ।
४ । कर्म मेदकं धारयतीति कर्मधारयः । ५ । द्वाभ्यां गच्छतीति द्विगुः । ६ । इत्यधिकम् ॥ २ इदमे-
कस्मिन्समसिते पदेऽनेकसमासप्राप्तिस्तद्विषयम् ॥ निपादस्थपतिं भाजयेदित्यत्र तत्पुरुषवद्बहुव्रीहिकर्मधारय-
प्राप्ती सत्यां निर्णयमाह ॥ समानाधिकरणव्यधिकरणयोर्मध्ये समानाधिकरणो बलवान् ॥ एकविभक्त्य-
न्तस्त्वमेकार्थनिष्ठत्वं समानाधिकरणम् ॥ नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् ॥ मित्रविभक्त्यन्तत्वं मित्रार्थ-
निष्ठत्वं वैयधिकरणम् इत्यधिकः पाठः क्वाचित्कः ॥

न्यपदस्य क्रियाभिसंबन्धादिति ॥ अथ बलावलत्वमाह—उभयपदप्रधानो बलवानिति ॥ समासद्वयसंभवे य उभयपदप्रधानः सः बलवान् भवति । यथा निपादस्थपतिरित्यत्र निपादानां स्थपतिरिति तत्पुरुषे क्रियमाणे परपदप्रधानत्वम् । तथा निपादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारये क्रियमाणे उभयपदप्रधानत्वम् । ततोऽत्र कर्मधारय एवोभयपदप्रधानत्वेन बलवान् । अतोऽत्र बलवत्त्वात् कर्मधारय एव स्यात् न तु तत्पुरुषः ॥

एकपदमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनम् ॥ अधि स्त्री इति स्थिते । स्त्रीशब्दाद्वितीयकवचनम् । स्त्रियमधिकृत्य भवतीति विग्रहेऽन्वययोग्यार्थसमर्पकः पदसमुदायो विग्रहो वाक्यमिति यावत् ॥ कृते समासे अव्ययानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥

ननु विभक्तान्वेव पदानि प्रयोक्तव्यानि किं समासेनेति समासस्य प्रयोजनमाह—एकपदमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनमिति ॥ अनेकेषां पदानामेकपदमिति तस्य भाव एकपदं बहूनि पदानि द्वे वा पदे उच्चार्य विभक्तिलोपं कृत्वा समासत्वात् या विभक्तिः क्रियते तस्यां कृतायामेकपदभावो भवति तदैकपदम् ॥ यद्वा—एकशेषे द्वे त्रीणि वा पदान्युच्चार्य एकं पदमवशिष्यते तदैकपदम् । यथा देवश्च देवश्च देवश्च देवाः ॥ तथा अनेकेषां स्वरानामेकस्वरस्य भावः ऐकस्वर्यम् । यथा स्त्रियमधिकृत्य भवतीति विभागोच्चारणे प्रयत्नगौरवं स्यात् । समासे उच्चारणप्रयत्नलाघवं स्यात् इदमेकं प्रयोजनम् ॥ एकपदाच्छरणपदादी णत्वमपि प्रयोजनम् ॥ तथा वैदिकप्रक्रियासिद्धोदात्तादिस्वरानामैकस्वर्यं च प्रयोजनम् ॥ अनेकासां विभक्तीनामेका विभक्तिस्तस्या भावः एकविभक्तिकत्वं समासप्रयोजनमिति ॥ यथा शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च इत्यत्रासमासकरणे पदत्रयम् । [ततः समासे कृते] विभक्तिलोपानन्तरं त्रयाणामपि पदानामेकं पदम् । तथाऽसमासे किंचित्पदमुदात्तस्वरेण किंचित्पदं स्वरितस्वरेणोच्चार्यते, ततः समासे कृते एकस्वरेणैवोच्चारणम् ॥ तथा विभक्तित्रयस्याप्येकपदत्वे एकैव विभक्तिरित्येकविभक्तिकत्वमिति समासेनैतन्नयं साध्यत इत्यर्थः । यतः ।

‘विभक्तिर्लुप्यते यत्र तदर्थस्तु प्रतीयते ।

एकपदं पदानां च स समासोऽभिधीयते’ ॥

अथ पूर्वमुद्दिष्टत्वादव्ययीभावोदाहरणमाह—अधि स्त्री इति ॥ तावद्विग्यते । अत्राधिरूपसर्गोऽधिकृत्येत्यस्य वाचकः । स्वपदेरन्यपदैर्वा विविच्य कथनं विग्रहः । तेनाव्ययीभावस्यास्वपदविग्रहत्वात् । अधिशब्दो नोच्चार्यते, किंतु तदर्थंवाचकोऽधिकृत्येति शब्दोऽल्लित एवाग्रे उच्चार्यते । अतः केवलं स्त्रीशब्दस्याग्रे द्वितीयाया एकवचनम् अम् दीयते । ‘स्त्रीभ्रुवोः’ इति । ‘वान्शसि’ इति वा इय् ‘स्वरहीनं’ स्त्रियमिति सिद्धम् । ततः स्त्रियमधिकृत्येति विग्रहो भवति । अथ विग्रहपदसार्थमाह—अन्वयेति । परस्परसापेक्षपदैकार्थभावोऽन्वयस्तस्यान्वयस्य योग्यो योऽसावर्थस्तस्य समर्पकः प्रापकः । समर्थको वा दृढं करो यः पदसमुदायः पदसमूहः स विग्रहः तस्यापरं नाम वाक्यमित्यर्थः । समासार्थयोग्यं वाक्यं विग्रहः इति वा । ततोऽधि स्त्रियमिति पदं स्त्रियमधिकृत्य भवतीति विग्रहे कृते, यद्वा स्त्रियमधीत्युच्चार्य कृते विग्रहे ‘अव्ययस्य पूर्वनिपातः कार्यः’ । अन्यच्च (त्र) यत्प्रति यद्यत्पदप्रधानं तस्य सर्वत्र समासे पूर्वनिपातो वक्तव्य इति ॥

स च पङ्क्तिः । अव्ययीभावस्तत्पुरुषो द्वन्द्वो बहुव्रीहिः कर्मधारयो द्विगु-
थेति ॥^१ तत्र पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः ॥ द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ ॥
द्वन्द्वकर्मधारयौ चोभयपदप्रधानौ बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः तस्य क्रियाभिसं-
वन्धात् ॥ यत्रानेकसमासप्राप्तिस्तत्र उभयपदप्रधानो बलवान् ॥

अथ समासः कतिविध इति नामभिस्तद्भेदानाह—स चेति ॥ स समासः पङ्क्तिः पदप्र-
कारः पदसंख्य इत्यर्थः । तत्राद्योऽव्ययीभावो द्वितीयस्तत्पुरुषः तृतीयो द्वन्द्वश्चतुर्थो बहु-
व्रीहिः पञ्चमः कर्मधारयः षष्ठो द्विगुरिति । एवं समासः पङ्क्तिः ज्ञेयः ॥ सांप्रतं समासेषु
पदानां प्राधान्यमाह—पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः । पूर्वपदमव्ययं परपदमनव्ययं तद्वशेन
अनव्ययस्य अव्ययमव्ययमव्ययीभावः । द्विगुतत्पुरुषौ समासौ परपदप्रधानौ पूर्वोत्तरयोः
पदयोर्मध्ये यत्परमप्रेतनं पदं तस्यार्थः प्रधानो ययोस्तौ ॥ द्वन्द्वकर्मधारयौ, चोभयपदप्रधानौ
च पुनः द्वन्द्वश्च कर्मधारयश्च द्वन्द्वकर्मधारयौ उभे पूर्वापरे पदे प्रधाने ययोस्तौ ॥ बहुव्री-
हिरन्यपदप्रधानः पूर्वोत्तराभ्यां पदाभ्यामन्यत्किंचिद्व्रीहिः स्थितं पदं प्रधानं यस्मिन् सः । स
कस्मात् ? तस्य क्रियाभिसंवन्धात् । अस्य व्याख्या यथा—तस्य क्रियाभिसंवन्धादिति पदं
सर्वत्रापि योज्यम् । तत्र तत्र तस्य तस्य पदस्य क्रियाभिः सह अभिसंवन्धात् क्रियायां
मुख्याधिकारित्वात् क्रियायोगित्वेन प्राधान्यादित्यर्थः ॥ अव्ययीभावः पूर्वपदप्रधानो
यथा—अधिक्षि क्षियमधिकृत्य भवतीत्यत्र पूर्वपदस्य अधिशब्दस्य क्रियायां मुख्यत्वाद्-
व्ययीभावः पूर्वपदार्थप्रधानः । उत्तरस्य पदस्य अप्रेतनपदस्य क्रियाभिसंवन्धाभावात् ॥
द्विगुस्तत्पुरुषश्च एतौ परपदप्रधानौ । यथा पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगु इत्यत्र संख्या-
भूतस्य विशेषणत्वं गोशब्दस्य विशेष्यत्वं विशेष्यविशेषणयोर्विशेष्यस्य मुख्यत्वमिति गोश-
ब्दस्य परपदस्य प्रधानत्वम् । तथा तत्पुरुषसमासे ग्रामं प्राप्त इत्यादीनां परपदार्थे प्रधा-
नत्वं यथा ग्रामं प्राप्तस्तथा पुरं गृहं धनं सुखं प्राप्त इत्यादिषु पूर्वपदस्य परावृत्तिसह-
त्वात्परपदस्य च परावृत्त्यसहत्वात्तत्पुरुषे परपदस्य प्राधान्यम् । एवं द्विगुतत्पुरुषयोः
परपदस्य क्रियाभिसंवन्धात् द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ ॥ तथा द्वन्द्वे कर्मधारये च उभय-
पदयोः क्रियाभिसंवन्धात् द्वन्द्वकर्मधारयावुभयपदप्रधानौ । यथा अग्निश्च सोमश्च अग्नी-
पोमौ वर्तते इत्यादिषु पदद्वयस्यापि क्रियायामधिकारित्वात् द्वन्द्वे उभयपदयोः प्राधान्यम् ।
तथा कर्मधारये नीलं च तदुत्पलं चेत्यत्र विशेषणविशेष्ययोरेकार्थनिष्ठत्वादन्योन्याश्रयभू-
तत्वाच्च पदद्वयस्य प्राधान्यम् ॥ बहुव्रीही चान्यपदस्य प्राधान्यम् । यथा बहु धनं यत्ने-
त्यत्र बहुधनस्य वस्तुभूतत्वं यच्छब्दस्य तु स्वामित्वमिति अन्यपदस्य प्राधान्यम् । तस्या-

१ अव्ययस्य अव्ययेन वा सवयं सोऽव्ययीभावः । १ । स एवामिन् पुरुष प्रधानं यस्यासौ तत्पुरुषः ।
२ । द्वन्द्वायते उभयपदार्थो येनासौ द्वन्द्वः । ३ । बहु समातिरिक्तं नीहिः प्रधानं यस्मिन्सौ बहुव्रीहिः
। ४ । कर्म भेदकं धारयतीति कर्मधारयः । ५ । द्वान्यां गच्छतीति द्विगुः । ६ । इत्यधिकम् ॥ २ इदमे-
कस्मिन्तमसिते पदेऽनेकसमासप्राप्तिस्तद्विषयम् ॥ निपादस्यपि चाजयेदित्यत्र तत्पुरुषबहुव्रीहिकर्मधारय-
प्राप्ती सत्या निर्णयमाह ॥ समानाधिकरणव्यधिकरणयोर्मध्ये समानाधिकरणो बलवान् ॥ एकविभक्त्य-
न्तसमेनार्थनिष्ठत्वं समानाधिकरणम् ॥ नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् ॥ मित्रमित्रज्यमत्वं मित्रार्थ-
निष्ठत्वं वैयधिकरणम् इत्यधिकः पाठः क्वचित् ॥

न्यपदस्य क्रियाभिसंबन्धादिति ॥ अथ बलबलत्वमाह—उभयपदप्रधानो बलवानिति ॥ समासद्वयसंभवे य उभयपदप्रधानः सः बलवान् भवति । यथा निपादस्यपतिरित्यत्र निपादानां स्थपतिरिति तत्पुरुषे क्रियमाणे परपदप्रधानत्वम् । तथा निपादभ्यामौ स्थपतिश्चेति कर्मधारये क्रियमाणे उभयपदप्रधानत्वम् । ततोऽत्र कर्मधारय एवोभयपदप्रधानत्वेन बलवान् । अतोऽत्र बलवत्त्वात् कर्मधारय एव स्यात् न तु तत्पुरुषः ॥

एकपदमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनम् ॥ अधि स्त्री इति स्थिते । स्त्रीशब्दाद्वितीयकवचनम् । स्त्रियमधिकृत्य भवतीति विग्रहेऽन्वययोग्यार्थसमर्पकः पदसमुदायो विग्रहो वाक्यमिति यावत् ॥ कृते समासे अव्ययानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥

ननु विभक्तान्येव पदानि प्रयोक्तव्यानि किं समासेनेति समासस्य प्रयोजनमाह—एकपदमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनमिति ॥ अनेकेषां पदानामेकपदमिति तस्य भावः एकपदं बहूनि पदानि द्वे वा पदे उच्चार्य विभक्तिलोपं कृत्वा सामान्यत्वात् या विभक्तिः क्रियते तस्यां कृतायामेकपदभावो भवति तदैकपदम् ॥ यद्वा—एकशेषे द्वे त्रीणि वा पदान्युच्चार्य एकं पदमवशिष्यते तदैकपदम् । यथा देवश्च देवश्च देवश्च देवाः ॥ तथा अनेकेषां स्वराणामेकस्वरस्य भावः एकस्वर्यम् । यथा स्त्रियमधिकृत्य भवतीति विभागोच्चारणे प्रयत्नगौरवं स्यात् । समासे उच्चारणप्रयत्नलाघवं स्यात् इदमेकं प्रयोजनम् ॥ एकपद्याच्छ्रवणादी णत्वमपि प्रयोजनम् ॥ तथा वैदिकप्रक्रियासिद्धोदात्तादिस्वराणामैकस्वर्यं च प्रयोजनम् ॥ अनेकासां विभक्तीनामेका विभक्तिस्तस्या भावः एकविभक्तिकत्वं समासप्रयोजनमिति ॥ यथा शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च इत्यत्रासमासकरणे पदत्रयम् । [ततः समासे कृते] विभक्तिलोपानन्तरं त्रयाणामपि पदानामेकं पदम् । तथाऽसमासे किञ्चित्पदमुदात्तस्वरेण किञ्चित्पदं स्वरितस्वरेणोच्चार्यते, ततः समासे कृते एकस्वरेणैवोच्चारणम् ॥ तथा विभक्तित्रयस्याप्येकपदत्वे एकैव विभक्तिरित्येकविभक्तिकत्वमिति समासेनेतत्प्रयं साध्यत इत्यर्थः । यतः ।

‘विभक्तिलुप्यते यत्र तदर्थस्तु प्रतीयते ।

एकपदं पदानां च स समासोऽभिधीयते’ ॥

अथ पूर्वमुद्दिष्टत्वादव्ययीभावोदाहरणमाह—अधि स्त्री इति ॥ तावद्विद्यते । अत्राधिरूपसर्गोऽधिकृत्येतस्य वाचकः । स्वपदैरन्यपदैर्वा विविच्य कथनं विग्रहः । तेनाव्ययीभावस्यास्वपदविग्रहत्वात् । अधिशब्दो नोच्चार्यते, किंतु तदर्थवाचकोऽधिकृत्येति शब्दोऽल्लिखित एवाप्रे उच्चार्यते । अतः केवलं स्त्रीशब्दस्याप्रे द्वितीयाया एकवचनम् अम् दीयते । ‘स्त्रीध्रुवोः’ इति । ‘वाम्नासि’ इति वा इय् ‘स्वरहीनं’ स्त्रियमिति सिद्धम् । ततः स्त्रियमधिकृत्येति विग्रहो भवति । अथ विग्रहपदसार्थमाह—अन्वयेति । परस्परसापेक्षपदैकार्थभावोऽन्वयस्तत्त्वान्वयस्य योनयो योऽसावर्थस्तस्य समर्पकः प्रापकः । समर्थको वा दृढं करो यः पदसमुदायः पदसमूहः स विग्रहः तस्यापरं नाम वाक्यमित्यर्थः । समासार्थबोधकं वाक्यं विग्रहः इति वा । ततोऽधि स्त्रियमिति पदं स्त्रियमधिकृत्य भवतीति विग्रहे कृते, यद्वा स्त्रियमधीत्युच्चार्य कृते विग्रहे ‘अव्ययस्य पूर्वनिपातः कार्यः’ । अन्यच्च (त्र) यत्यति यद्यत्पदप्रधानं तस्य सर्वत्र समासे पूर्वनिपातो वक्तव्य इति ॥

पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावः ॥ अव्यये पूर्वपदे सति योऽन्वयः सोऽव्ययीभाव-
संज्ञकः समासो भवति ॥ इति समाससंज्ञायाम् ॥

अथाव्ययीभावस्य लक्षणमाह—सूत्रम्—‘पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावः’ ॥ पूर्वे इति पूर्वशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ । अव्यये इति सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ । अव्ययीभावः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ । अकारद्वयस्यापि ‘एदोतोऽतः’ इत्यनेन लोपः । त्रिपदमिदं सूत्रम् । अव्यये पूर्वपदे सति प्राधान्येन पूर्ववर्तिनि सति योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति । अत्र अध्युपसर्गस्य ‘तदव्ययम्’ इति सूत्रेणाव्ययसंज्ञा । ततो अव्यये पूर्वपदेऽस्यान्वयस्य अव्ययीभाव इति समाससंज्ञा ॥

समासप्रत्यययोः ॥ समासे वर्तमानाया विभक्तेः प्रत्यये परे च विभक्तेर्लु-
ग्भवति ॥ नामसंज्ञायां स्यादिविभक्तिर्भवति ॥

ततः समाससंज्ञायां सिद्धायां किं कृत्यमिति सूत्रेणाह—‘समासप्रत्यययोः’ ॥ समासश्च प्रत्ययश्च समासप्रत्ययौ तयोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । ओस् । ‘ओसि’ इत्यकारस्य एकारः । ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ ॥ समासेऽव्ययीभावौ वर्तमानाया विभक्तेस्तथा प्रत्यये कृतद्वि-
तलक्षणे परे च विभक्तेर्लुक् भवति । समासे वर्तमानत्वं प्रस्तुतमेव । तद्विप्रत्यये परे यथा उपगोरपत्यमित्यत्र पट्टीलोपः । कृतप्रत्यये यथा—कुम्भं करोतीत्यत्र द्वितीयावर्तमा-
नार्थयोर्लोपः ॥ इति सूत्रेण अमो लुक् । ततो ‘निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः’ इति वचनात् इयोऽपि निषेधः । स्त्रीशब्दः प्रकृत एव तिष्ठति । अधि स्त्री इति जातम् । ततः ‘कृतद्वितसमासाश्च’ इति समासस्य नामसंज्ञा । अतो नामत्वात्स्यादय इति सामान्येन प्रथमैकवचने स् । अधि स्त्री स् इति स्थिते ॥

स नपुंसकम् ॥ सोऽव्ययीभावः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । नपुंसक-
त्वाद्भ्रूयत्वम् ॥

लिङ्गव्यवस्थां सूत्रेणाह—‘स नपुंसकम्’ ॥ स इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तम् । ‘त्यदा-
देष्टे०’ ‘स्तः’ इति तस्य सः । ‘स्रोर्वि०’ ॥ नपुंसकं प्रथमैकवचनान्तम् । स् ‘अतोऽम्’
‘अमृशसोरस्य’ ‘भोऽनुस्वारः’ ‘सैपाद्धसे’ इति विसर्गलोपः । द्विपदमिदं सूत्रम् । सोऽव्ययी-
भावो नपुंसकलिङ्गो भवति । इति नपुंसकलिङ्गता । ततो नपुंसकत्वात् ‘नपुंसकस्य’ इति
सूत्रेण ऋस्यत्वमेवेति नान्यत् सेरमादिकार्यम् ॥

अव्ययीभावात् ॥ अव्ययीभावात्परस्या विभक्तेर्लुग्भवति ॥ अधिसि गृह-
कार्यम् ॥ रायमतिक्रान्तमतिरि कुलम् । नावमतिक्रान्तमतितु जलम् ॥
अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ क्रान्ताद्यर्थे वर्तमाना अत्यादयो
द्वितीयया सह समस्यन्ते स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति ॥ ह्रस्वादेशो
संध्यक्षराणांभिकारोकारौ च चक्षव्यौ ॥

‘नपुंसकत्वात्०’ इति सूत्रेण ग्यमोर्तुकि प्राप्ते सर्वविभक्तिगुणसम्प्रान्तरमाह—‘अव्य-

यीभावान् ॥ अव्ययीभावागच्छस्य पञ्चम्येऽनवचनम् । 'इतिरत्' 'मरणे' ० ॥ 'अव्ययीमा-
वसमासात्परम्याः सर्वस्या अपि विभक्तेर्भुङ् भवति, न गच्छनिर्देशे' इति सर्वविभक्तेर्भुङ्गेन
भवति । न तु 'अतोऽम्' 'ओरी' 'जशसोः शिः' इत्यादिसूत्रप्राप्तिः । इति सेल्लोः अधिस्त्रि
इति सिद्धम् । त्रियमधिद्वयाधिलेख्यः । इदं गृहकार्यं स्त्रीस्वामिक कथाधारमित्यर्थः ।
सप्तस्यपि विभक्तिषु सर्ववचनेषु अधिस्त्रि अधिस्त्री ईदृशमेव रूपम् । एतम् हरौ अधिकृत्य
प्रवृत्ता कथा अधिहरि ॥ एतम् अतिरे अतिनौ इत्यत्र द्वितीयैकत्रयनेऽम् । ततो रायमति-
प्रान्तं नायमतिप्रान्तमिति विग्रहे कृते अव्ययीभावनमासः । ततः 'समासप्रत्यययोः'
इति विभक्तिलोपः । 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावाः' इति अतोऽभावे 'ऐ आय्' इत्य-
स्याप्यभावाः । ततो नपुंसकत्वात् ह्रस्वं क्रियते इति ह्रस्वरणविधिमाह—ह्रस्वादेश इति ।
सध्यक्षराणामेकारादीना ए ओ ऐ औ एषा ह्रस्वादेशे त्रियमाणे सति एकारैकारयोः रि-
फारः । ओकारौकारयोस्तु उकारादेशः इति अतिरे इत्यत्र ऐकारस्य इकारः । अतिनौ इत्यत्र
औकारस्य उकारः । ततः प्रथमेऽनवचने । 'अव्ययीभावान्' इति सिलोपः । अतिरि इति
सिद्धम् । एतत्कुलमतिरि द्रव्यपूर्णमित्यर्थः । एतमेतज्जलमतिनु नौभिरपि तरीतुमशक्य-
मित्यर्थः ॥ केचित्त्रयाव्ययीभाव नेच्छन्ति । किंतु 'अत्यादयः प्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया तत्पुरुषे'
इति तत्पुरुषसमासमिच्छन्ति ॥ अत्रत्यव्ययीभावः ॥ तथिन्यम् । एवमुपनदि उपग्रन्धु
उपकर्तु अभ्यग्नि प्रत्यग्नि साम्नि ॥ अनुगिरि अनुवनम् अनुज्येष्ठं प्रत्यश्रं परोक्षं, 'नाथं निद्रा-
काल' इत्यतिनिद्रा, मध्वेसमुद्र पारेगङ्गमित्यादि लोकाञ्ज्यम् । यत उक्तं प्रक्रियाकौमुद्याम्
'अव्ययं विभक्तिस्मृतिपममृद्विबुद्धार्थाभावात्प्राप्तप्रतिगच्छन्प्रादुर्भावापश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपद्य-
सादृश्यसप्ततिसात्प्राप्त्यान्वचनेऽप्यव्ययीभावः' इति ॥

यथाऽसादृश्ये ॥ यथाशुन्दोऽसादृश्ये वर्तमानः समस्तते सोऽव्ययीभावः
समासो भवति ॥ शक्तिमनतिक्रम्य करोतीति यथाशक्ति करोति ॥

पुनरव्ययीभावस्य समवमाह—यथाऽसादृश्ये ॥ यथाशत्रुः सादृश्याऽसादृश्याः च ।
तत्र सादृश्याः उपमार्थे यथाशत्रुतेन सह समासो न भवतीत्यर्थः । यद्वा योग्यतावीप्साप-
दार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि इति यथागच्छस्य चत्वारोऽर्थाः । तत्र सादृश्याः विहायान्येऽर्थेषु
वर्तमानस्य यथागच्छस्यान्वितेन पदेन सह समासो भवतीत्यर्थः । बाधाभावे योग्यता ।
पदार्थानां व्यापुनीप्ता बीप्ता । उगहरणम् । यथारूपं चेष्टते रूपस्य योग्यं 'यथारूपम्' इति
योग्यता ॥ १ ॥ ननु वृद्ध प्रणमति ये ये वृद्धान्मास्तान् यथाक्रमं प्रणमति इति यथावृद्धं
इति बीप्ता ॥ २ ॥ शक्तिमनतिक्रम्य करोतीति यथाशक्ति । एवं मूलमनतिक्रम्येति पदा-
र्थानतिवृत्तिः ॥ ३ ॥ सादृश्ये तु न सामासः यथा पिण्डः तथा शिखः ॥ ४ ॥ [यथा]
शक्तिं द्वितीयैकवचनम् । 'अमृगसोः' अतितिक्रम्येत्युच्चारणमात्रं तमनुसृत्येत्यर्थः । अत-
तिप्रत्ययानुसृत्येत्यर्थः ॥ पूर्वं यथाशत्रुः असादृश्याः त्वात्समामः स चाव्ययीभावः ।
इति समाससङ्गायां सादृश्यादिक्रमः । 'अव्ययीभावान्' इति सेल्लोपः । यथाशक्ति शक्तयनु-
सारेण करोतीत्यर्थः । [सादृश्ये तु यथा पिण्डमवा शिखः । अत्र न सामासः] ॥

कुम्भस्य समीपमिति विग्रहे समानादि पूर्ववत् अव्ययीभावान् इति प्राप्ते ॥

अतोऽमनतः ॥ आकारान्तादव्ययीभावात्परस्या विभक्तेरम् भवति अतं
वर्जयित्वा ॥ उपकुम्भं वर्तते ॥ उपकुम्भं पश्य ॥

‘एतच्च ‘अव्ययीभावात्’ इति सूत्रं सामान्यसूचकम् । अथाकारान्तात्परतो विभक्तीनां
विशेषमाह—सूत्रम्—‘अतोऽमनतः’ । अत इति पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ ।
अम् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ह्रस्वेः०’ अनत् न अत् अनत् तस्मात् अनतः पञ्चम्येकवचना-
न्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रो०’ पश्चात् । ‘अतोऽत्युः’ ‘उ ओ’ ‘एदोऽतोऽतः’ सकारस्य अका-
रेण सह । ‘स्वरहीनं०’ ॥ त्रिपदमिदं सूत्रम् । अकारान्तो योऽव्ययीभावस्तस्मात्परस्याः
सर्वस्या अपि विभक्तेरमादेशो भवति । परम् अतमिति पञ्चम्या अदादेशं त्यक्त्वा अत
आदेशग्रहणात् आदेशिनं ङसि वर्जयित्वेत्यर्थः । पञ्चम्या अम् न भवतीति तात्पर्यार्थः ॥
अत्रोदाहरणम्—कुम्भस्य समीपमिति विग्रहे कुम्भशब्दात् पष्ठ्येकवचने ‘ङस्य’ कुम्भस्येति
सिद्धम् । समीपार्थे उप इति पूर्वमुपसर्गरूपमव्ययम् । उपशब्देन समीपार्थस्योक्तत्वादुक्ता-
र्थानामप्रयोग इति समीपशब्दस्याप्रयोजनम् । ततोऽव्ययीभावसमाससंज्ञा । ‘समासप्रत्य-
ययोः’ इति पष्ठीलोपः । उपकुम्भ इति समासस्य नामसंज्ञा । तत्र ‘लिङ्गार्थे प्रथमा’ इति
प्रथमैकवचनम् । ‘अतो०’ इति सेरम् । ‘अम्भसोरस्य’ ‘मोऽनुस्वारः’ प्रथमायाम् उपकुम्भं
वर्तत इति । अमे उपकुम्भशब्दात् द्वितीयायाः सप्तमीपर्यन्ता विभक्तयो यथार्थं योज्याः ।
तत्र द्वितीयायामुपकुम्भं पश्य ॥

वा टाडयोः ॥ टा ङि इत्येतयोर्वा अम् भवति ॥ उपकुम्भेन कृतं उपकु-
म्भकृतम् । उपकुम्भं देहि । अनत इति विशेषणादुपकुम्भादानय । उपकुम्भं
देशः । उपकुम्भं निधेहि । उपकुम्भे निधेहि ।

सूत्रम्—‘वा टाडयोः’ ॥ वा प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ । टा च ङिश्च टाङी
तयोः पष्ठीद्विवचनान्तम् । ‘इ यं स्वरे’ ‘स्वरहीनं०’ ॥ द्विपदं सूत्रम् । टा ङि इत्येतयोर्व-
चनयोर्वा अम् भवति । उपकुम्भ द्विस्थाने उभयत्रापि तृतीयैकवचने टा एकत्र अम् अन्यत्र
वाशब्दस्य च बहुलार्थत्वात् लुक् न किं तु ‘टेन’ ‘अ इ ए’ उपकुम्भेन वा कर्त्रा कृतं कुम्भस्य
समीपेन कृतमित्यर्थः । चतुर्थ्या तु उपकुम्भं कुम्भस्य समीपाय देहीत्यर्थः । पञ्चम्याम्
अनत इति विशेषणात् पञ्चम्या अम् न भवति । अत उपकुम्भात् कुम्भस्य समीपादानाय ।
पष्ठ्यां तु उपकुम्भं देशः । कुम्भसंघन्धिनः समीपस्य देशः प्रदेशः इत्यर्थः । सप्तम्यां तु ‘वा
टाडयोः’ इति विकल्पेन अम् । पक्षे ‘अ इ ए’ उपकुम्भमुपकुम्भे इति रूपद्वयम् । कुम्भस्य
समीपे निधेहि स्थापयेत्यर्थः ॥

अवधारणार्थं यावति च ॥ अवधारणार्थं यावच्छब्दे प्रयुज्यमाने अव्य-
यपूर्वपदाभावेऽपि योज्यः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति ॥ याव-

न्यमत्राणि तावतो ब्राह्मणानामन्वयस्येति यावदमत्रम् ॥ मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं वर्तते ॥'

पुनरव्ययीभावं वक्तव्यरूपया फक्किकया निरूपयति—न केवलम् अव्यये पूर्वपद एवाव्ययीभावः किंत्ववधारणे यावच्छब्देऽपि पूर्वपदे सति अव्ययीभावः । अवधारणार्थे परिमाणे यावच्छब्दे । ततोऽवधारणेऽर्थे यावच्छब्दे प्रयुज्यमाने योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति । चशब्दादभावार्थेऽपि अव्ययपूर्वकत्वे अव्ययीभावः समासः । इति समाससंज्ञायां यावत् प्रथमाग्रहुवचने 'अशसोः शिः' 'नुमयमः' 'नश्चापदान्ते०' 'स्वरहीनं०' अग्रे अमत्र प्रथमाग्रहुवचने 'जशसोः शिः' 'नुमयमः' 'नोपधायाः' 'ऋर्नोणो०' 'स्वरहीनं०' यावन्त्यमत्राणि पात्राणि भाजनानि संभवन्तीति विग्रहं कृत्वा पदद्वयेऽपि 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपः । यावत्-अमत्र इति स्थिते ब्राह्मणानित्यत्र विशेष्यस्य द्वितीयाग्रहुवनान्तत्वात् द्वितीयाग्रहुवचनं शस् । 'अतोऽमनतः' इति शसोऽम् । 'अमशसो०' 'चपा अवे०' तस्य दः । यावदमत्रमिति पात्रसंख्यया ब्राह्मणानामन्वयस्येत्यर्थः ॥ तथा मक्षिकाशब्दात् पट्टीग्रहुवचने । 'नुडामः' 'ऋर्नोणो०' 'स्वरहीनं०' मक्षिकाणामभाव इति विग्रहे अभावेऽर्थे पूर्वं निरूपयोगः । अत्राभावेऽव्ययीभावसमासः । 'समासप्रत्यययोः' इति पट्टील्लोपः । नामसंज्ञायां स्वादिः । प्रथमैकवचने नपुंसकत्वादव्ययीभावस्य 'नपुंसकस्य०' इति ह्रस्वत्वम् । 'अतोऽमनतः' इति सेरम् । 'अमशसो०' 'मोनुस्वारः' निर्मक्षिकं वर्तते । अग्रे निर्मक्षिकं पश्य निर्मक्षिकं कुतमिलादीनि द्वितीयादिपूदाहरणानि ज्ञेयानि । इत्यव्ययीभावः समासः ॥

अमादौ तत्पुरुषः ॥ द्वितीयाद्यन्ते पूर्वपदे सति योऽन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति ॥ ग्रामं प्राप्तो ग्रामप्राप्तः ॥ दात्रेण छिन्नं दात्रच्छिन्नम् ॥ यूपाय दारु यूपदारु ॥ वृकेभ्यो भयं वृकभयम् ॥ राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ॥ अक्षेपु शौण्डः अक्षशौण्डः ॥

अथ तत्पुरुषसमासमाह—सूत्रम्—'अमादौ०' ॥ अम् आदिर्यस्याः सा अमादिस्तस्यागमादौ सप्तम्येकवचनान्तम् । डेरौ डित् । डित्वाट्टिलोपः । अमे तत्पुरुषः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्वि०' ॥ अमादावित्यत्र जातायेकवचनम् । तेन अमाद्या द्वितीयाद्याः सप्तमीपर्यन्ताः पङ्क्तिभक्तयो ग्राह्या इति यस्य पदस्यान्ते द्वितीयाद्या विभक्तयो भवन्ति तस्मिन् पदे सति योऽन्वयो विग्रहः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति अत्रान्वयशब्देन अन्वयप्रतिपादको विग्रहो ज्ञेयः । तत्र प्रथमं द्वितीयान्तस्य पूर्वपदस्योदाहरणम् । ग्रामशब्दात् द्वितीयैकवचने अम् । 'अमशसो' 'मोनुस्वारः' । प्राप्तशब्दात् प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' ।

१ आदमर्यादाऽभिधेयोः ॥ मर्यादायामभिधेयो च आद् वा समस्यते । पाटलिपुत्रं मर्यादीकृत्येत्यापाटलिपुत्रम् ॥ बालानभिध्याप्येत्यावालम् ॥ तेन विनेति मर्यादा ॥ तेन सहेत्यभिधिः ॥ पारे मध्ये पट्टा वा ॥ पारमध्यशब्दो पट्टा वा तामस्येति ॥ पदन्तो निपातो सूत्रम् ॥ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ समासशब्दे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसङ्गं स्यात् ॥ उपसर्जनं पूर्वम् ॥ समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् ॥ गङ्गायाः पारे इति पारेगङ्गं-गङ्गापारे ॥ गङ्गाया मध्ये इति मध्येगङ्गं-गङ्गामध्ये इत्यधिकम् ।

ग्रामं प्राप्तः इति द्वितीयान्ते पूर्वपदे तत्पुरुषः । 'समासप्रत्यययोः' इति अमृत्योलोपः । नामसंज्ञायां प्रथमैकवचने । 'स्रोर्विं०' ग्रामप्राप्त इति सिद्धम् ॥ दानशब्दात् साधने कृतीया । कृतीयैकवचने । 'टेन' 'अ इ ए' 'रुनोणो०' । छिन्नशब्दात् प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अमृशसो०' 'मोऽनुस्वारः' । दात्रेण छिन्नमिति कृतीयान्ते पूर्वपदे तत्पुरुषः । पूर्ववद्विभक्तिलोपः । पुनरपि नामसंज्ञायां स्यादिः प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अमृशसोरस्व' दानछिन्नमिति ॥ एव यूपशब्दात् चतुर्थ्यैकवचने डे । 'डेरक्' 'ए अय्' 'सवर्णे दीर्घः०' 'स्वरहीनं०' तादर्थ्ये चतुर्थी यूपाय दारु प्रथमैकवचने 'नपुसकात्समोर्लुक्' यूपाय यज्ञ-स्तम्भाय दारु काष्ठम् । 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपादि पूर्ववत् । पुनः प्रथमैकवचनं 'सि' 'नपुसकात्समोर्लुक्' अत्र चतुर्थीपूर्वपदतत्पुरुषः ॥ वृकशब्दात् पञ्चमीबहुवचने भ्यस् । 'ए स्मि बहुत्वे' । भयशब्दात् प्रथमैकवचने सि 'अतोऽम्' । 'भयहेतौ पञ्चमी' इति पञ्चमीनहुनचनम् । वृकेभ्यो भयमिति विग्रहे विभक्तिलोपादि पूर्ववत् । ततस्तत्पुरुषस्य परपदप्रधानत्वात् भयशब्दः ङीवलिङ्गे प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अमृशसोरस्व' 'मोऽनुस्वारः' अत्र पञ्चमीतत्पुरुषः ॥ तथा राज्ञः पुरुषः इत्यत्र राजन्शब्दात्सवन्धे पष्ठी । राजन्शब्दात् पष्ठ्येकवचने । 'अलोपः०' 'स्तोः श्रुभिः श्रुः' 'जबोर्ज्ञः' 'स्वरहीनं०' अमे पुरपशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्रोर्विं०' राज्ञः पुरप इति विग्रहे 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपः । 'नाम्नो नो०' इति राजन्नित्यत्र नकारलोपः । ततो नामसंज्ञायां स्यादिः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्विं०' अत्र पष्ठीतत्पुरुषः ॥ अक्षशब्दात् सप्तमीबहुवचने सुप् 'एस्मि बहुत्वे' 'खिलात्पः०' अमे शौण्डशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्रोर्विं०' अक्षेषु पाशेषु शौण्डश्र-तुरः । अत्र विपर्यये सप्तमी सप्तमीनहुनचने सुप् 'समासप्रत्यययोः' प्रथमैकवचने सि 'स्रोर्विं०' अक्षशौण्ड इति सिद्धम् ॥

कचिदमाद्यन्तस्य परत्वम् ॥ अग्नौ आहित इत्याहिताग्निः ॥ पूर्वं भूत इति भूतपूर्वः ॥

साप्रतं विशेषमाह—'कचिदमाद्यन्तस्य०' ॥ तत्पुरुषसमासे वर्तमानस्य द्वितीयाविभक्त्यन्तस्य प्रथमान्तस्य च पूर्वपदस्य परत्वमित्युत्तरपदत्वममे वर्तमानस्य भवति । कचित्प्रयोगान्तरे, न सर्वत्रेत्यर्थः । उदाहरणमाह—अग्निशब्दात् सप्तम्येकवचने 'देरो हित्' द्वितीयादिलोपः । 'स्वरहीनं०' । आहितशब्दान् प्रथमैकवचने 'स्रोर्विं०' । अग्नौ आहित इति विग्रहे तत्पुरुषमगासः । विभक्तिलोपे कृते अग्निपदमाहितपदस्यापे प्रयुज्यते । 'सवर्णे दीर्घः०' 'स्रोर्विं०' अग्निविपर्यये तत्पर इत्यर्थः । एव पूर्वस्मिन् पाठे भूत इति विग्रहे सप्तमीप्रथम-बोलोपे 'कचिदमाद्यन्तस्य परत्वम्' इति भूत इति पदस्यापे पूर्व इति पद लिख्यते । प्रथमैकवचने 'स्रोर्विं०' भूतपूर्व इति सिध्यति । एव दन्तानां राजा राजदन्तः ॥ कचिदित्युप-त्वात् आयाहित इत्यपि भवति ॥

समासे कचिदैकपदं णत्वहेतुः ॥ शराणां वनं शरवणम् ॥ आग्राणां वनमाग्नवणम् ॥

अथ समासे पुनरेकपदस्य प्रयोजनमाह—समासे कचिदैकपदं गत्वहेतुः ॥ समासत्रि-
पये कचित्प्रयोगे पूर्वपदस्थान् पकाररेकवर्णरूपाभिनिष्ठादुत्तरपदस्य नकारस्य गन्वकरणे
तेकपदं हेतुः कारणं भवति । यथा आघ्राणां वनं आघ्राणम् । शराणां वनं शरवणम् ।
इत्युभयत्रापि तत्पुरुषसमासः । विभक्तैर्लोपः । ऐकपद्यत्वे 'ऊर्नोणो' इति पूर्वपदस्याश्र-
वहितरेफात् उत्तरपदवनसंबन्धिनो नस्य गत्वम् । प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अम्नसो' ।
अत्र गत्वसंभवः । एवं शरवणम् । गृक्षवणम् । रादिरवणम् ॥ तथा ग्रीणि नयनानि यस्य
स त्रिनयन इत्यत्र कचिदिति कथनादैकपदेऽपि न गत्वम् ॥ केचित्तु त्रिनयनः त्रिनयनः ॥
अत्रापि विकल्पेन गत्वमिच्छन्ति ॥

पानस्य वा ॥ सुरायाः पानं सुरापानम् सुरापानम् ॥

'पानस्य वा' ॥ पानसंबन्धिनो नस्य वा गत्वं भवति । सुरायाः पानं सुरापानं सुरापानं
वेति विकल्पेन गत्वम् । एवं क्षीरपाणं क्षीरपानं ॥ कचिदिति मिश्रितप्रयोगानुसारेण गत्वे
नित्यत्वं विकल्पोऽपवादश्च ज्ञेयः । प्रवणम् अन्तर्वणम् पूर्वाह्नः पराह्नः गुरणाः गुरणम्
शूर्पणखा इत्यादि नित्यं गत्वम् । दूर्वावनं दूर्वावणं गिरिनदी गिरिणदी चक्रनितम्बा चक्र-
णितम्बा इत्यादौ विकल्पेन गत्वम् । इन्द्रवाहना हरिभामिनी त्रिययूना परिपकानि इत्या-
दौ वैकपधात् प्राप्तस्यापि गत्वस्यावादः । एवं लौकिकप्रयोगवशाज्ज्ञेयम् ॥

नञि ॥ नञि पूर्वपदे सति योऽन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञकः समामो भवति ॥'

न ब्राह्मणः ॥ ना ॥ समासे सति नञोकारादेशो भवति । नाकादिवर्जम् ॥

अत्राह्नणः ॥

अथ पुनस्तत्पुरुषं सूत्रेणाह—'नञि' ॥ नञ्शब्दस्य सप्रत्ययेकवचनम् । 'स्वरहीनं' एकपद-
मिदं सूत्रम् । यत्र नञ् इति निषेधवाचकमव्ययं पूर्वपदं भवति स नाम्रामन्वयो त्रिप्रह-
स्तत्पुरुषः समासो भवति । न प्रथमैकवचनान्तम्—'अव्यया' । ब्राह्मणशब्दात् प्रथमै-
कवचने 'स्रोर्वि' । न ब्राह्मण इति स्थिते । सूत्रम्—'ना' ॥ न प्रथमैकवचनान्तम् ।
'अव्यया' । अत्रे अ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । पश्चात् संधिः 'सवर्णे दीर्घः' ना इति
द्विपदं सूत्रम् । समासे सति नञोऽकारादेशो भवति तत्रापि नाकादीन् वर्जयित्वा । ना-
स्त्यकं दुःखं यस्मिन् स नाकः, नागः, नमुचिः, नक्षत्रं, नखं, नपुंसकं, नकुलः, नगः,
नातिविस्तार इत्यादयः शब्दाः नाकादौ द्रष्टव्याः । इत्यत्र नञोऽकारादेशो न भवति ।
अनेन नकारस्य अकारः । अत्राह्नणशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि' । अत्राह्नणः ब्राह्मणादन्य
इत्यर्थः ॥

**अन् स्वरे ॥ समासे सति नञोऽनादेशो भवति स्वरे परे ॥ अनादेशोऽप-
दान्तवद्वाच्यः ॥ तेन ङ्गः इति न द्वित्वम् । अथादन्योऽनञश्च ॥ धर्म-
विरुद्धोऽधर्मः ॥ ग्रहणामावोऽग्रहणम् ॥ तदन्यतद्विरुद्धतदभावेऽपि नञ् वर्तते ॥**

पुनः सूत्रम्—'अन् स्वरे' ॥ अन् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हनेपः' 'स्वरहीनं' 'अ इ ए'

१ नञ् उभयार्थत्वं प्रतिष्ठम् । तथा चोफे वार्तिककारेण ॥ उभौ नञौ समाह्वयौ पशुदासप्रसज्यदौ ।
पशुदासः सद्यमाही प्रसज्यस्तु निषेधकः ॥ प्राधान्यं तु विधेयं प्रतिषेधप्रधानता । पशुदासः स विधेयो यत्रो-
त्तरपदेन नञ् ॥ अप्राधान्यं विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं कियदा सद्य यत्र नञ् इत्यधिकम् ।

अथ द्वन्द्वे एव विशेषमाह—‘देवताद्वन्द्वे०’ ॥ देवतावाचकशब्दभावे द्वन्द्वसमासे पूर्वपद-
संबन्धिनोऽन्यस्वरस्य वा दीर्घो वक्तव्यः इति । वाग्रहणात्प्रयोगान्तरे न भवत्यपि । अत्रो-
दाहरणमाह—अग्निश्च सोमश्चेति विप्रहे विभक्तिलोपः । उक्तार्थानामप्रयोगे च अग्निसोम
इति स्थिते ‘देवताद्वन्द्वे’ इति अग्निशब्दस्य स्वरस्य दीर्घ ईकारः, द्वयोरपि देवतात्वात् ॥
अग्नीसोम इति स्थिते ॥ ‘अग्न्यादेः सोमादीनां पत्वं वक्तव्यम्’ अग्न्यादेर्दीर्घनान्यन्तात्परेषां
सोमादीनामाद्यसकारस्य पकारो भवति । ‘किलात्पः सः कृतस्य’ इत्यस्य न प्राप्तिः । सका-
रस्याकृतत्वात् । तेनेदं वक्तव्यं कृतम् । अग्नीषोमशब्दात् प्रथमाद्विवचने ‘ओ औ औ’
जग्नीषोमौ । इति सिद्धम् । अत्र इकारान्तस्य पूर्वत्वम् । अग्न्यादेरित्यादिशब्दात् अग्निष्टोमः ।
अग्निपुत्र । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । अङ्गुलिपङ्कः । भीरुष्ठानम् । मारुण्वसा । पितृ-
ण्वसा । इत्यादौ पत्वम् ॥ एवमिन्द्रश्च बृहस्पतिश्चेत्यत्र इन्द्रशब्दस्याल्पस्वरत्वात् पूर्वनिपातः ।
विभक्तिलोपे उक्तार्थानामप्रयोगे च ‘देवताद्वन्द्वे०’ इति इन्द्रस्य दीर्घः । प्रथमाद्विवचने
‘औ यू’ ईकारः । ‘सवर्णे०’ इन्द्राबृहस्पती । एवं सूर्याचन्द्रमसौ ॥ उदाहरणान्युक्त्वा
अग्न्यादेरिति वक्तव्यं दृश्यते तच्च प्रागेव व्याख्यातम् ॥ सांप्रतमितरेतरयोगद्वन्द्वस्य वचन-
नियममाह—इतरेतरयोगे द्विवचनमिति । इतरेतरयोगे द्वन्द्वे द्विवचनं भवति । पदद्वयात्म-
कत्वात् । लिङ्गनियमस्तु वचनपदप्रधानत्वेऽपि उत्तरपदलिङ्गप्रयोगो भवति ॥

एकवद्भावो वा समाहारे वक्तव्यः ॥ शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च शशकु-
शपलाशाः—शशकुशपलाशम् ॥

सांप्रतं समाहारद्वन्द्ववचनविशेषमाह—‘एकवद्भावो वा समाहारे वक्तव्यः’ ॥ समाहारे
द्वन्द्वे पदानां समासे कृते एकवद्भाव एकवचनं वा भवति । एकमिव एकवत् । एकवच-
नम् । तस्य भावः ॥ पक्षे पदानां समाहारत्वाद् बहुत्वाद् बहुवचनं भवत्येव । ‘एकवद्भावो
वा समाहारे वक्तव्यः’ इति । अत्र समुदायार्थप्रधान्यविवक्षायामेकवचनम् । अवयवार्थ-
प्राधान्यविवक्षायां बहुवचनमिति निपातानामनेकार्थत्वात् । वाग्रहणात् कचिदितरेतरयो-
गेऽप्येकवद्भावो भवतीति शेषः । द्वित्वमतन्नमिति वचनाद्वा ॥ समाहारोदाहरणमाह—
यथा—शशशब्दात्प्रथमावहुवचने ‘सवर्णे०’ ‘सोर्वि०’ । च प्रथमैकवचनान्तम् ‘अव्यया०’ ।
एवं कुशशब्दात् प्रथमावहुवचने ‘सवर्णे०’ ‘सो०’ । च प्रथमैकवचनम् । ‘अव्यया०’ ।
पलाशशब्दात् प्रथमावहुवचने ‘सवर्णे०’ ‘सो०’ । च प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ ।
शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च इति विप्रहे । अत्र पदद्वयाधिकपदात्मकत्वात्समाहारद्वन्द्वः ।
‘समासप्रत्यययोः’ इति विभक्तिलोपे उक्तार्थानां सांप्रयोगे शशकुशपलाशम् । द्विस्थाने
एकत्र समाहारबहुत्वम् । प्रथमावहुवचने पलाशशब्दस्य वृक्षवाचित्वात्पुंलिङ्गत्वम् । प्रथ-
मावहुवचने ‘सवर्णे०’ ‘सोर्वि०’ ॥ द्वितीयरूपे ‘एकवद्भावो वा समाहारे’ इति एकवच-
नम् । प्रथमैकवचनम् । सत्यपि मुंत्वे एकत्वे ‘द्विगुद्वन्द्वौ’ इति वक्ष्यमाणमूत्रेण णीयलिङ्गः ।
‘अतोऽम्’ ‘अमृन्तो’ ‘मोऽनुस्वारः’ ॥

१ ‘दीपेनान्यन्तात्’ इति नियते अग्निष्टोमादौ परं कथं भवति ॥ २ समाहारसंस्कारात्पलाशहरे
‘एकवद्भावः’ इति एव । तर्हि वाग्रहणं निमित्तम् ॥ वाग्रहणात्प्रविशोऽतीतरेतरयोगे एकवचनं द्विविद्भाना-
मितरेतरयोगे एकवचनम् । इत्यधिकः पाठः ॥

अन्यादीनां विभक्तिलोपे कृते पूर्वपदस्य सगागमो वक्तव्यः ॥
अन्योन्यम् । परस्परम् ॥

सांप्रतमितरेतरयोगेऽपि एकवद्भावोदाहरणमाह—‘अन्यश्च अन्यश्च इति विग्रहे तथा परश्च परश्चेति विग्रहे ‘समासप्रत्ययोः’ इति उभयत्रापि विभक्तिलोपे उक्तयोनां चाप्रयोगे । अन्य अन्य इति पर पर इति स्थिते । अन्यादीनां शब्दानां समासे वर्तमानानां पूर्वपदवर्तिनां सगागम इति सकारस्वागमो वा वक्तव्यः । इत्यादिभूतयोरन्यपरशब्दयोः सगागमः । क्तिरवाहन्ते । अन्यस् अन्य इति स्थिते । ‘सोर्वि०’ ‘अतोऽन्युः’ ‘उ ओ’ ‘एदोऽतोऽतः’ अन्योन्यशब्दात् प्रथमैकवचने ‘अतोऽम्’ अत्र पदान्तात्प्रयणात् ‘सोर्वि०’ ‘एदोऽतोऽतः’ एतयोः सूत्रयोः प्राप्तिः ॥ अप्रधानभूतत्वात् ‘इत्यन्यादेः’ इत्यपि न भवति । अन्योन्यमिति सिद्धम् ॥ पर अग्रे पर मध्ये सकारागमः । ‘स्वरहीनं०’ । अत्र वाचस्पत्यादित्वात्त्र विसर्गोपसिद्धम् ॥ पर अग्रे पर मध्ये सकारागमः । ‘स्वरहीनं’ परस्पर उभयत्रापि पूर्वोक्तवाशब्देन एकवद्भाव इति । पध्मानीयादि कार्यम् । ‘स्वरहीनं’ परस्पर उभयत्रापि पूर्वोक्तवाशब्देन एकवद्भाव इति । प्रथमैकवचने ‘एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ’ लोपत्वात् ‘अतोऽम्’ ‘अमृशसो०’ ‘मोऽनुस्वारः’ अन्योन्यं परस्परमिति सिद्धम् । एवमादिशब्देन हरिश्चन्द्रादीन्युदाहरणानि ॥ अन्योन्यादयः सहादिमध्ये पठिता इत्यन्ये ॥ केचित्तु अन्योन्यमित्यत्र अन्यश्च अन्यश्चेत्येकशेषात्समासं नेच्छन्ति । किंतु ‘कर्मव्यतिहारे अन्यादीनां द्वित्वं वक्तव्यं समासवच्च बहुलम्’ तत्र पूर्वपदे प्रथमैकवचम् । उत्तरपदे द्वितीयैकवचनम् इत्यन्योन्यं परस्परं नमन्ति साधवः ॥ क्षेमेन्द्राचार्यस्तु ‘अन्यादीनां विभक्तिलोपे सक् कर्मव्यतिहारे वक्तव्यः’ कर्मव्यतिहाराभावे तु अन्यश्च अन्यश्च अन्यौ इत्येकशेषः समास इति व्याख्याति ॥ प्रक्रियाकौमुद्यां तु ‘कर्मव्यतिहारे सर्वनामो द्वे स्तः समासवच्च बहुलम्’ यदा समासवत्तदा प्रथमैकवचनं पूर्वपदस्य, द्वितीयाद्येकवचनान्तत्वं परपदस्य । अन्योन्यं विप्रा नमन्ति अन्योन्येन अन्योन्यस्य ददाति अन्योन्यस्माद्गृह्णन्ति अन्योन्यस्य अन्योन्यस्मिन् साधवः । एवं परस्परम् ॥

एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ ॥ एकत्वे वर्तमानौ द्विगुद्वन्द्वौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः ॥

सांप्रतं लिङ्गविशेषमाह—‘एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ’ ॥ एकस्य भावः एकत्वं तस्मिन् सप्तम्येकवचनम् । ‘अ इ ए’ । द्विगुश्च द्वन्द्वश्च द्विगुद्वन्द्वौ प्रथमाद्विवचनम् । ‘ओ औ ओ’ द्विपदं सूत्रम् । एकत्वे इति । एकवचने वर्तमानौ द्विगुद्वन्द्वसमासौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः । तत्र द्विगुसमासे नित्यमेकत्वमेव । तत्र अकारान्तात्रिलमीप्रत्ययस्तत्र लीलिङ्गत्वमेव । अकारान्तवर्जितानां तु नपुंसकलिङ्गत्वमेव । द्वन्द्वे तु इतरेतरयोगे द्विवचनमेव । पक्षे कुत्रचिदेकवचनमपि । तत्र यत्रैकवचनं तत्र नपुंसकमेव । द्विवचनं बहुवचनं तु यथासंभवं त्रिव्यपि लिङ्गेषु भवतीति भावः ॥ द्वन्द्वस्येकत्वे नपुंसकत्वं पूर्वं दर्शितम् ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ संख्यापूर्वः समासो द्विगुर्निगद्यते ॥ समाहारेऽत ईप् द्विगुः ॥ समाहारेऽर्थे द्विगुः समासो भवति ततोऽकारान्तादीप् प्रत्ययो भवति पात्रादिवर्जम् ॥ दशानां ग्रामाणां समाहारो दशग्रामी ॥ पञ्चाशयः समाहृता इति पञ्चाग्निः ॥ पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगु ॥ त्रिकला रुदितः ॥

अथ क्रमाभावेऽपि प्रस्तुतत्वात् द्विगुलक्षणमाह सूत्रम्—‘संख्यापूर्वो द्विगुः’ ॥ संख्या द्वि-
त्रिचतुरादिका पूर्वा पूर्वपदवर्तिनी यस्य सः संख्यापूर्वः प्रथमैकवचनम् । ‘स्रोर्वि०’ । द्विगुः
प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ संख्यावाची शब्दः यत्र पूर्वपदे भवति स द्विगुरिति समासो
भवति । तदेव सूत्रेणाह सूत्रम्—‘समाहारेऽत ईप् द्विगुः’ ॥ समाहारे सप्तम्येकवचनान्तम् ।
‘अ इ ए’ । अतः पञ्चम्येकवचनान्तम् ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ ‘एदोऽतोऽतः’ । अतः अग्रे ईप्
प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ह्रसेपः०’ पश्चात् ‘आदवे लोपश्’ । अग्रे द्विगुः प्रथमैकवचनान्तम् ।
‘स्रोर्वि०’ ॥ चतुःपदमिदं सूत्रम् । समाहारार्थे द्विगुः समासो भवति । यत्र पूर्वपदे संख्या-
वाचि पदं भवति तच्च समाहारार्थवाचकमेकीकरणार्थसूचकम् । स द्विगुः समास इत्यर्थः ।
तत इति तस्मात् द्विगुसमासात् अकारान्तादीप्प्रत्ययो भवति । पात्रादिवर्जम् । यद्यपि
द्विगुसमासस्य प्राक् क्लीबलिङ्गत्वं प्रतिपादितं तथापि अकारान्तात्परत ईप्प्रत्यये कृते स्त्री-
बमेव तत्र ह्यदन्तवर्जितानां क्लीबलिङ्गता ॥ उदाहरणम् । दशन्शब्दात् पष्ठीबहुवचने ।
‘ष्णः’ इति नुडागमः । दशन् नाम् । ‘नोपधायाः’ इति शकारस्याकारस्य दीर्घः । ‘ना-
न्नो०’ ‘स्वरहीनं०’ ‘मोऽनुस्वारः’ । ग्रामशब्दात् पष्ठीबहुवचने । ‘नुडामः’ ‘नामि’ इति
दीर्घः । ‘ऋर्नो०’ ‘स्वरहीनं०’ ‘मोऽनुस्वारः’ ॥ दशानां ग्रामाणां समाहार इति विग्रहे अत्र
दश इति संख्या पूर्वपदं समाहारमयं च अतो द्विगुसमासः । समाससंज्ञायामुभयत्रापि
‘समासप्रत्यययोः’ इति आमो लोपः । दशन् ग्राम इति स्थिते । ततोऽकारान्तत्वादीप् । ‘यस्य
लोपः’ ‘स्वरहीनं०’ दशग्रामीशब्दात् प्रथमैकवचने ‘ह्रसेपः०’ ॥ एवं त्रिलोकी पञ्चमूली ।
पञ्चन्शब्दात् प्रथमाबहुवचने ‘जइशसोर्लुक्’ ‘नाम्नो नो०’ । अग्निशब्दात् प्रथमाबहुवचने
‘ए ओ जसि’ ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ । पञ्चास्यः समाहृता एकत्रीकृता इति विग्रहे
विभक्तिलोपे ‘नाम्नो नो०’ ‘सर्वणं०’ पञ्चानि अत्रादन्तत्वाभावात्त ईप् । ततः समाहारस्यै-
कत्वात् ‘एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ’ इति क्लीबे प्रथमैकवचनम् ‘नपुंसकत्समोर्लुक्’ पञ्चासि इति
सिद्धम् ॥ तथा पञ्चानां गवां समाहार इति विग्रहे ‘समासप्रत्यययोः’ इत्यामो लोपे पञ्चन्
गोशब्दात् प्रथमैकवचने ‘नाम्नो नो०’ ‘नपुंसकस्य’ इति ह्रस्वः ओकारस्य उकारः ‘इत्या-
देशे संध्यक्षराणामिकारोकारौ’ ‘नपुंसकत्समोर्लुक्’ अत्राप्यकारान्तवर्जितत्वाच्चेप् [‘टा-
डकाः’ इति अप्रत्ययः ‘वोऽव्यस्यरे’ उकारस्य अव् ‘रर०’ पञ्चगव अग्रे प्रथमैकवचनम्
सि ‘अतोम्’ ‘अमृशसो०’ ‘मोऽनुस्वारः’ अत्र अकारान्तवर्जितत्वाच्चेप् । ‘पञ्चगवम्’] इति
सिद्धम् ॥ त्रिशब्दात् पष्ठीबहुवचने ‘नुडामः’ ‘त्रैत्यङ्’ ‘स्वरहीनं’ ‘मोऽनुस्वारः’ । फल-
शब्दात् पष्ठीबहुवचने ‘नुडामः’ ‘नामि’ ‘स्वरहीनं०’ ‘मोऽनुस्वारः’ । अग्रे समाहार इति
पदम् । त्रयाणां फलानां समाहार इति विग्रहे ‘समासप्रत्यययोः’ उक्तार्थानामप्रयोगः ।
‘आवतः स्त्रियाम्’ प्रथमैकवचने ‘आपः’ त्रिफला इति सिद्धम् । ननु त्रिफला इत्यत्र संख्या-
पूर्वकत्वेऽपि द्विगुसमासे फलशब्दस्य अकारान्तत्वादीप्प्रत्ययः किं न क्रियते इत्याशङ्क्या-
माह—त्रिफलेति पदं रुढितो लोकप्रसिद्धितः सिद्धम् ॥ ‘लक्षणानुपपन्नस्य प्रयोगस्य कथं-
चन । बहुशिष्टादतत्त्वं हि रुढिरित्यभिधीयते ॥’ ननु नियतलक्षणोपपन्नमिति द्विगुसमासः ।
पात्रादिवर्जितत्वात् पञ्चानां पात्राणां समाहारः पञ्चपात्रम् । त्रयाणां भुवनानां समाहार-

स्त्रिभुवनम् एवं चतुर्युगं चतुःपथमित्यादानकारान्तत्वेऽपि ईप् न भवति [त्रिलोकं त्रिलोकी इत्यादौ विकल्पेन ईप्] ॥ इति द्विगुसमासः ॥

बहुव्रीहिरन्यार्थे ॥ अन्यपदार्थप्रधानो यः समासः स बहुव्रीहिसंज्ञको भवति ॥ बहु धनं यस्य स बहुधनः ॥ तस्य प्रधानस्यैकदेशो विशेषण-
तया यत्र ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । लम्बी कर्णा यस्य स लम्बकर्णः ॥

सांप्रतं बहुव्रीहिसमासं निरूपयति । सूत्रम्—‘बहुव्रीहिरन्यार्थे’ ॥ बहुव्रीहिः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ । अन्यार्थे अन्यस्यार्थोऽन्यार्थन्तन्मिन् समन्वयेकवचनान्तम् ‘अ इ ए’ पश्चात् ‘नामित्तोरः’ ॥ द्विपदमिदं सूत्रम् । समासमध्यवर्तिपदापेक्षया अन्यपदस्यैव व्यास-
पदस्यैवार्थः प्रधानो यस्य सः अर्थात् अन्यदेव पदं प्रधानं यत्र स बहुव्रीहिसंज्ञकः समानो भवति ॥ बहुशब्दात् प्रथमैकवचने ‘नपुंसकात्समोर्लुक्’ । धनशब्दात् प्रथमैकवचने ‘अतोऽम्’ ‘अम्शतो०’ ‘मोनुस्वारः’ । बहु धनं प्रचुरं धनं यस्येति विग्रहे अत्र समासस्यैव बहुधनशब्दौ ताभ्यां यस्येत्यन्यपदं प्रधानं ततो बहुव्रीहिसमासः । इति समाससंज्ञायामु-
भयत्रापि विभक्तिलोपः । यस्येत्यस्योक्तार्थानामप्रयोगः । बहुधन इति स्थिते बहुव्रीहेर्वाच्य-
लिङ्गता इति बहुव्रीहेरन्यपदप्रधानत्वात्परलिङ्गम् । यस्य नरस्येति नरशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वा-
त्पुंस्त्वे प्रथमैकवचने बहुधन इति लिङ्गम् । एवमस्तीत्येव धनं यस्माऽमावस्थिधनः । यदि-
वाऽस्तीत्यव्ययं सत्तार्थवाचकं ततोऽस्ति विद्यमानं धनं यस्येत्यसिधनशब्दान् प्रथमैकवचने
‘स्रोर्वि०’ ॥ एवं तपोधनः । यशोधनः । द्वितीयाद्यन्तान्यपदेषु प्रधानेषु बहुव्रीहिर्भवति ।
यथा प्राप्तो राजा यं स प्राप्तराजा । ऊढा कन्या येन स ऊढन्यः । दत्तं वसु यस्मै स
दत्तवसुः । उद्धृतः शल्यो यस्मात्तुद्धृतगत्य क्षतम् । धीतो रागो यस्मान् स धीतरागः ॥
बहु धनं यस्य सः बहुधनः । धर्मिणो लोका यस्मिन् स धर्मिलोको ग्रामः इत्यादि । इह
बहुव्रीहिरिति धा—तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च बहुव्रीहिसमासः । तस्य लक्षणं प्रत्य-
कार एवाह—तस्येति । तस्य प्रधानभूतस्य पुरुषादेः एकदेश एकोऽन्यतो ह्युपादमुत्प-
र्णादिरूपो यत्र विशेषणत्वेन ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तस्योदाहरणम्—लम्बी
कर्णा यस्य सः लम्बकर्णः इत्यत्र नरस्यैकदेशः कर्णः स एव समन्वयान्तविशेष्यभूतस्य नरा-
देर्विशेषणत्वेन ज्ञातोऽतस्तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । दीर्घकायः । अत्र कायस्य नरादेशे-
क्यात् । एवं दीर्घमीवः । महाभुजः इत्यादयस्तद्गुणसंविज्ञाने शब्दाः । अतद्गुणसंविज्ञानो
यथा—चित्रगुः । दृष्टसागरमानयेत्यादिषु द्रष्टव्यः ॥

१ तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ सहेत्येतत्तृतीयान्तेन समस्यते स तुल्ययोगबहुव्रीहिः ॥ सहादेः सादिः ॥
सहादीनां सादिर्भवति ॥ पुत्रेण सह वर्तमानः सपुत्रः ॥ सो वेति केचित् ॥ सप्तपुत्रो वागतः । तुल्ययोग-
वचनं प्रायिकम् । कर्मणा सह वर्तते स सकर्मकः । सलोकक इत्यधिकः पाठः ॥ २ यद्यपि सर्वेनेव पुरा-
केषु इतःपरम् ‘अतद्गुणसंविज्ञानो यथा-दीर्घकायः’ । अत्र कायस्य नरादेशेक्यात् । एवं दीर्घमीवः महाभुजः
चित्रगुर्इत्यादयस्तद्गुणसंविज्ञाने शब्दाः । इत्येव पाठ उपलभ्यते तथापि दीर्घकायशब्देऽनद्गुणसंविज्ञानत्वस्य
चित्रगुशब्दे तद्गुणसंविज्ञानत्वस्य कैरप्यनग्रीकृतत्वान्मयाऽत्र पाठमन्त्यासः कृतः इति क्षन्तव्यं समाधेने ॥

बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥

ननु लम्बकर्ण इत्यत्रान्यपदार्थप्रधानत्वात् पदसाम्ये कर्णलम्ब इति कथं न प्रयुज्यत इत्याह—‘बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः’ ॥ बहुव्रीहिसमासे यद्विशेषणभूतं पदं भवति यच्च सप्तम्यन्त पदं भवति एतयोः पदयोः पूर्वनिपातः प्रथमं प्रयोगो भवति । बहुव्रीहेरुपलक्षणत्वात् कर्मधारयेऽपि विशेषणस्यैव पूर्वनिपातो भवति रक्तलतेत्यादौ ॥ सवन्धं (द्वं) सव्यावर्तक विशेषणं विशेषणपदम् । ‘परार्थे स्वार्थनिक्षेपादप्रधानं विशेषणम् । विशेष्यं तु प्रधानं स्वात्स्वार्थस्यैव प्रकाशनात्’ ॥ यथा लम्बकर्णः दीर्घग्रीव इत्यादि । सप्तम्यन्त यथा—ब्रह्मणि योनिर्यस्य स ब्रह्मयोनिः । अप्सु पानीये योनिर्यस्येत्सुयोनिः । भाले लोचन यस्य सः भाललोचनः इत्यादि ॥ वक्तव्यस्य प्रयोगानुसारित्वात् कचित्सप्तम्यन्तस्यापि पूर्वनिपातो न, यथा—चन्द्रशेखरः पद्मनाभः चन्द्रमौलिः शूलपाणिः चक्रपाणिः कपिध्वजः इत्यादौ सप्तम्यन्तं परपदम् ॥

प्रजामेधयोरसुक् ॥ सुप्रजाः दुर्मेधाः ॥

प्रजा सुपूर्वः । तथा दुर् अमे मेधा । सुष्ठु शोभना प्रजा यस्येति विग्रहे । तथा दुर्दुष्टा मेधा यस्येति विभक्तिलोपः । सुप्रजा दुर्मेधा इति स्थिते । ‘प्रजामेधयोरसुक्’ बहुव्रीहौ नञ् सु दुर् पूर्वयोः प्रजामेधाशब्दयोरन्यार्थे वर्तमानयोरसुगागमो भवति । किञ्चादन्ते । उकार उच्चारणार्थः । सुप्रजा असु इति दुर्मेधा असु स्थिते ‘यस्य लोपः’ इत्यलोपः । ‘स्वरहीन०’ सुप्रजस् दुर्मेधस् । उभयत्रापि प्रथमैकवचने । ‘अत्वसोः सौ’ ‘हसेपः’ ‘स्रोर्वि०’ सुप्रजाः सुप्रजसौ सुप्रजसः । दुर्मेधाः दुर्मेधसौ । दुर्मेधसः एवमप्रजाः अमेधाः ॥ कचिदन्यत्रापि मन्दमेधाः अल्पमेधाः ॥

धर्मादन् ॥ सुधर्मा ॥

१ धनं करे यस्य स करधनम् । मतिं कृष्णे यस्य स कृष्णमति । शुद्धिर्धनं यस्य स धर्मवुद्धिः । कण्ठे हारो यस्य स कण्ठहारः । करे कङ्कणं यस्यासौ करकङ्कणम् । भुवने कीर्तिर्यस्यासौ भुवनकीर्तिः ॥ प्रदरणा र्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यो वक्तव्यौ ॥ कृक्कवत् निष्ठा ॥ कृक्कवत् प्रत्ययौ निष्ठासप्तम्यौ स्तः । चक्रपाणि यस्य स चक्रपाणि हरिः । दण्डपाणी यस्य स दण्डपाणि पुरुषः । उद्यतोऽसिर्धनसाधवस्तुयत । उद्यतासिर्लपि भवति ॥ त्रियादीनां वा ॥ त्रियगुड गुडप्रिय इत्यधिक पाठः ॥ २ नेन्द्रादिभ्यः ॥ इन्द्रादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातो न ॥ इन्दु शेखरे यस्यासाविन्दुशेखरः । पद्मनाभो यस्य स पद्मनाभः । कपिध्वजः ॥ इत्यधिक पाठः प्राचीनपुस्तकेषूपलभ्यमानोपि न सीदासमत टीकाकर्ताऽस्यार्थस्य साधनाय हेयान्तरस्य धृतत्वात् ॥ ३ जायाया निदादेशो बहुव्रीहौ वक्तव्यो यलोपश्च ॥ भूजानि । लक्ष्मीजानि ॥ उत्पत्तिमुत्पत्तिभ्यो गन्धशब्दस्येकारान्तादेशो बहुव्रीहौ वक्तव्यः ॥ उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । मुरगन्धिः ॥ आगन्तुकस्यैकवचनान्तस्य वा सुगन्धि आगन्तुगन्धिः वा ॥ अन्ताख्यार्थो च ॥ अन्तर्पथो गन्धशब्दः ॥ सूपोऽस्यो यस्मिन् तत्पूगन्धि भोजनम् । पूनगन्धिः वेति केचित् । सूपगन्धम् । पूतगन्धम् ॥ उपमानाद्यः ॥ पद्मस्यैव गन्धो यद्येति पद्मगन्धिः ॥ मन्त्रान्तरे विह्वलः ॥ ऊपलोऽनर् ॥ ऊपो-ताद्वहुव्रीहेरन्तादेशः स्यादित्यस्याम् ॥ कुण्डो ग्री यौ ॥ पुति तु कुण्डोपा गोमणः इत्यधिक पाठः ॥ ४ नञ्दु गुभ्यः प्रजामेधयोर्नित्यमसुक् स्याद्वहुव्रीहौ ॥ अप्रजा । सुप्रजा । दुष्प्रजा । अमेधा । दुर्मेधा । सुमेधा इति पाठान्तरम् ॥ ५ धर्मादन्ति केवलाः ॥ केवलात्पूर्वपदात्परो मो धर्मगन्धस्तदाद्वहुव्रीहेरिति प्रत्ययः स्यात् ॥ कस्यागन्धमो सुधर्मा ॥ केवलादित्यम् । परमं सौ धर्मा यस्य स परमशोधर्म इति पाठान्तरम् ॥

तथा धर्मादन् ॥ अन्यार्थे वर्तमानाद्धर्मशब्दात् अन् आगमो भवति बहुव्रीहौ । उदाहरणम्—सुष्ठु शोभनो धर्मो यस्येति विग्रहे सुधर्म इति स्थिते अनेन अन् 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'नोपधायाः' 'ह्रसेपः' 'नाम्नो नो' सुधर्मा इति सिद्धम् । राजन्-शब्दवत् ॥ नवरम् । शसादौ मकारान्तसंयुक्तत्वात् 'अलोपः स्वरे' इति न भवति ॥

धनुपश्च ॥ शार्ङ्गं धनुर्यस्य स शार्ङ्गधन्वा ॥ [संज्ञायां चा ॥ शतधन्वा-शतधनुः ॥]

'धनुपश्च' ॥ धनुपशब्दस्य अन् आवेशो भवति बहुव्रीहौ । शार्ङ्गं धनुर्यस्य स शार्ङ्गधन्वा । एवं पुष्पधन्वा इत्यादि ॥

रूपवती भार्या यस्य स रूपवद्भार्यः ॥

रूपवतीशब्दात् प्रथमैकवचने "ह्रसेपः०" भार्याशब्दात् प्रथमैकवचने 'अपः' । रूपवती भार्या यस्य इति विग्रहे विभक्तिलोपेऽवशिष्टं रूपवती भार्या इति ॥

अन्यार्थे ॥ स्त्रीलिङ्गस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति ॥

पुंवद्वा ॥ समासे सति समानाधिकरणे पूर्वस्य स्त्रीलिङ्गस्य पुंवद्वा भवति ॥

पुंवद्वादादीपो निवृत्तिः । वाग्रहणात्कल्याणीप्रिय इत्यादौ न भवति ॥

सूत्रम्—'अन्यार्थे' ॥ अन्यार्थशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' एकपदं । स्त्रीलिङ्गस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य शब्दस्य अन्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति । उत्तरपदस्येति शेषः । अन्यथा पूर्वपदे रूपवती इत्यादौ प्रसङ्गः । अतो भार्याशब्दस्य ह्रस्वः । रूपवतीभार्य इति स्थिते सूत्रम्—'पुंवद्वा' ॥ पुंवत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' पश्चात् 'चपा अवे जवाः' तस्य दः । 'स्वरहीनं०' द्विपदम् । समासे सति समानाधिकरणे एकविभक्त्यन्तानां पदानामेकार्थनिष्ठत्वं समानाधिकरणं तस्मिन् वर्तमानस्य पूर्वपदस्य पूर्वपदभूतस्य उक्तपुंस्कस्य स्त्रीलिङ्गस्य पुंवत्पुंलिङ्गवद्भ्रं भवति । अनेन पुंवद्वा-वाग्रहणवतीत्यत्र वर्तमानस्य द्विपो निवृत्तिः । अतो रूपवत्भार्य इति स्थिते 'चपा अवे जवाः' तस्य दः । 'स्वरहीनं' 'स्रोर्वि०' रूपवद्भार्य इति सिद्धम् ॥ नहि पुंवद्वावे केवलमीपो निवृत्तिः । किंतु कचिदापोऽपि निवृत्तिः शोभनभार्यः दीर्घजह्नः रक्तलतेत्यादौ । अयं वाशब्दो

१ यद्भामिनिनृष्यशततारादौ चारुष्ये ॥ एनीव आचरतीति एनायते । पत्यादित्वात्तो न । पण्डितमा-
निनी । पट्टधा भावः पट्टत्वम् । अल्पं वेहीति अल्पशः । पट्टतरा । पट्टतमा । पट्टकल्या । पट्टदे-
क्षीया । अरुष्ये इति किम् । शुभ्राकृत्या ॥ प्रियादौ न ॥ (प्रिया भक्तिः मनोहा सुभगा दुर्भगा क्षान्ता
कल्याणी चक्षुषा वासना सचिवा समा कामा कान्ता जाला तनया दुहिता स्वता ।) इति प्रियादयः ॥ एषु
परेषु भाषितपुंस्कस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य न पुंवत् ॥ ऊप्रत्ययान्तस्य च न पुंवत् ॥ वामोरुभार्यः ॥ अभाषित-
पुंस्कस्य च न पुंवत् ॥ गङ्गाभार्यः ॥ कोपधपूरणीसज्जना च न पुंवत् ॥ पाचकी(चिका)भार्यः पद्मनीभार्यः ।
दक्षभार्यः ॥ जातिवाचकात्स्वाङ्गवाचकाय ईप्, तदन्तस्य न पुंवदभामिनि ॥ ब्राह्मणीभार्यः । सुकेशीभार्यः ॥
अभामिनीति किम् । ब्राह्मणभामिनी युद्धजितरक्तविकारायर्थयजिततदितान्तस्य न पुंवत् ॥ मैथिलीभार्यः । युद्ध-
जितरक्तविकारायर्थयजितेति किम् । वैयाकरणभार्यः । फापायकन्यः । हेममुद्रिकः । वाग्रहणादियं विवक्षा ॥
इत्यधिकम् ॥

बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥

ननु लम्बकर्ण इत्यत्रान्यपदार्थप्रधानत्वात् पदसाम्ये कर्णलम्ब इति कथं न प्रयुज्यत इत्याह—‘बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः’ ॥ बहुव्रीहिसमासे यद्विशेषणभूतं पदं भवति यच्च सप्तम्यन्तं पदं भवति एतयोः पदयोः पूर्वनिपातः प्रथमं प्रयोगो भवति । बहुव्रीहेरुपलक्षणत्वात् कर्मधारयेऽपि विशेषणस्यैव पूर्वनिपातो भवति रक्तलतेत्यादौ ॥ संबन्धं (द्वं) सव्यावर्तकं विशेषणं विशेषणपदम् । ‘परार्थे स्वार्थनिक्षेपादप्रधानं विशेषणम् । विशेष्यं तु प्रधानं स्वात्स्वार्थस्यैव प्रकाशनात्’ ॥ यथा लम्बकर्णः दीर्घग्रीव इत्यादि । सप्तम्यन्तं यथा—ब्रह्मणि योनिर्यस्य स ब्रह्मयोनिः । अप्सु पानीये योनिर्यस्येत्स्यायोनिः । भाले लोचनं यस्य सः भाललोचनः इत्यादि ॥ वक्तव्यस्य प्रयोगानुसारित्वात् कचित्तत्तम्यन्तस्यापि पूर्वनिपातो न, यथा—चन्द्रशेखरः पद्मनाभः चन्द्रमौलिः शूलपाणिः चक्रपाणिः कपिध्वजः इत्यादौ सप्तम्यन्तं परपदम् ॥

प्रजामेधयोरसुक् ॥ सुप्रजाः दुर्मेधाः ॥

प्रजा सुपूर्वः । तथा दुर् अमे मेधा । सुष्ठु शोभना प्रजा यस्येति विप्रहे । तथा दुर्दुष्टा मेधा यस्येति विभक्तिलोपः । सुप्रजा दुर्मेधा इति स्थिते । ‘प्रजामेधयोरसुक्’ बहुव्रीहौ नञ् सु दुर् पूर्वयोः प्रजामेधाशब्दयोरन्यार्थे वर्तमानयोरसुगागमो भवति । कित्वादन्ते । उकार उच्चारणार्थः । सुप्रजा असु इति दुर्मेधा असु स्थिते ‘यस्य लोपः’ इत्यलोपः । ‘स्वरहीनं’ सुप्रजसु दुर्मेधसु । उभयत्रापि प्रथमैकवचने । ‘अत्वसोः सौ’ ‘हसेपः’ ‘सोर्वि०’ सुप्रजाः सुप्रजसौ सुप्रजसः । दुर्मेधाः दुर्मेधसौ । दुर्मेधसः एवमप्रजाः अमेधाः ॥ कचिदन्यत्रापि मन्दमेधाः अल्पमेधाः ॥

धर्मादन् ॥ सुधर्मा ॥

१ धनं करे यस्य स करधनः । मतिः कृष्णे यस्य स कृष्णमतिः । बुद्धिर्धर्मे यस्य स धर्मबुद्धिः । कण्ठे हारो यस्य स कण्ठहारः । करे कङ्कणं यस्यासौ करकङ्कणं । भुवने कीर्तिर्यस्यासौ भुवनकीर्तिः ॥ प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ वक्तव्यौ ॥ कक्तवत् निष्ठा ॥ कक्तवत् प्रत्ययौ निष्ठासङ्गौ स्तः । चक्रं पाणौ यस्य स चक्रपाणिः हरिः । दण्डः पाणौ यस्य स दण्डपाणिः पुरुष । उद्यतोऽसिर्धैनासावस्युद्यतः । उद्यतासिर्लस्यपि भवति ॥ प्रियादीनां वा ॥ प्रियगुडः गुडप्रियः इत्यधिकः पाठः ॥ २ नेन्द्रादिभ्यः ॥ इन्द्रादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातो न ॥ इन्द्रुः शेखरे यस्यासतिन्द्रुशेखरः । परमं नाभौ यस्य स परमनाभः । कपिध्वजः ॥ इत्यधिकः पाठः प्राचीनपुस्तकेषूपलभ्यमानोपि न टीकासमतः टीकाकर्त्राऽस्मादर्थस्य साधनाय लेखान्तरस्य घृतत्वात् ॥ ३ जायाया निदधिशो बहुव्रीहौ वक्तव्यो यलोपश्च ॥ भूजानिः । लक्ष्मीजानिः ॥ उत्पृतिमुष्टुरभिभ्यो गन्धशब्दस्येकारान्तादेशो बहुव्रीहौ वक्तव्यः ॥ लङ्गन्धिः । पूतिगन्धिः । मुगन्धिः । मुरन्धिगन्धिः ॥ आगन्तुकस्यैकवचनान्तस्य वा मुगन्धिः आगन् । मुगन्धो वा ॥ अल्लालधार्मा च ॥ अल्पपर्यायो गन्धशब्दः ॥ सूपोऽस्यो यस्मिन् तत्सूपगन्धि भोजनम् । पुनगन्धि वेति केचित् । सूपगन्धम् । घृतगन्धम् ॥ उपमानाच्च ॥ पद्मस्यैव गन्धो यस्येति पद्मगन्धिः ॥ मतान्तरे विकलाः ॥ ऊषतोऽनङ् । ऊषोन्ताद्बहुव्रीहेरनङादेशः स्यादित्ययम् ॥ कुण्डोऽग्री गौ ॥ पुंति तु कुण्डोधाः गौगणः इत्यधिकः पाठः ॥ ४ नञ्दुःसुभ्यः प्रजामेधयोर्निष्ठासप्तम्युक्त्वाद्बहुव्रीहौ ॥ अप्रजाः । सुप्रजाः । दुष्प्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः इति पाठान्तरम् ॥ ५ धर्मादनिच् केवलात् ॥ केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् प्रत्ययः स्यात् ॥ कल्याणधर्मो सुधर्मा ॥ केवलादितिम् । परमः सौ धर्मो यस्य सः परमसुधर्मः इति पाठान्तरम् ॥

तथा धर्मादन् ॥ अन्यार्थे वर्तमानाद्धर्मशब्दान् अन् आगतो भवति बहुव्रीहौ । वदा-
हरणम्—सुष्ठु शोभनो धर्मो यस्येति विभक्ते सुधर्म इति मिते अनेन अन् 'यस्य लोपः'
'स्वरहीनं०' प्रथमेकवचने 'नोपधायाः' 'ह्रस्वः' 'नाम्नो नो' सुधर्मा इति सिद्धम् । राजन-
शब्दवन् ॥ नवरम् । शमादौ मवारान्तमनुक्तवान् 'अलोपः स्वरः' इति न भवति ॥

धनुपध् ॥ शार्ङ्ग धनुर्वस्य स शार्ङ्गधन्वा ॥ [संज्ञायां चा ॥ शतधन्वा-

शतधनुः ॥]

'धनुपध्' ॥ धनुपशब्दस्य अन् आदेशो भवति बहुव्रीहौ । शार्ङ्ग धनुर्वस्य स शार्ङ्गधन्वा ।
एवं पुष्पधन्वा इत्यादि ॥

रूपवती भार्या यस्य स रूपवद्भार्यः ॥

रूपवतीशब्दात् प्रथमेकवचने "ह्रस्वः०" भार्याशब्दान् प्रथमेकवचने 'अपः' । रूपवती
भार्या यस्य इति विभक्ते विभक्तिलोपेऽपशिष्टं रूपवती भार्या इति ॥

अन्यार्थे ॥ स्त्रीलिङ्गस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति ॥

पुंवद्वा ॥ समासे सति समानाधिकरणे पूर्वस्य स्त्रीलिङ्गस्य पुंवद्वा भवति ॥

पुंवद्वादीपो निवृत्तिः । चाग्रहणात्कल्याणीप्रिय इत्यादौ न भवति ॥

सूत्रम्—'अन्यार्थे' ॥ अन्यायशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' एरूपदं । स्त्रीलि-
ङ्गस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य शब्दस्य अन्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति । उत्तरपदस्येति शेषः ।
अन्यथा पूर्वपदे रूपवती इत्यादौ प्रसङ्गः । अतो भार्याशब्दस्य ह्रस्वः । रूपवतीभार्य इति
स्थिते सूत्रम्—'पुंवद्वा' ॥ पुंवन् प्रथमेकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । वा प्रथमेकवचनान्तम् ।
'अव्यया०' पश्चात् 'चपा अवे जवाः' तस्य दः । 'स्वरहीनं०' द्विपदम् । समासे सति
समानाधिकरणे एकविभक्त्यन्तानां पदानामेकार्थनिष्ठत्वं समानाधिकरणं तस्मिन् वर्तमानस्य
पूर्वपदस्य पूर्वपदभूतस्य उक्तपुंस्कस्य स्त्रीलिङ्गस्य पुंवत्पुलिङ्गवद्भवं भवति । अनेन पुंवद्वा-
वाद्भप्रवतीत्यत्र वर्तमानस्य द्विपो निवृत्तिः । अतो रूपवन्भार्य इति स्थिते 'चपा अवे जवाः'
तस्य दः । 'स्वरहीनं' 'ह्रस्वि०' रूपवद्भार्य इति सिद्धम् ॥ नहि पुंवद्वावे केवलमीपो नि-
वृत्तिः । किन्तु कचिदापोऽपि निवृत्तिः शोभनभार्यः दीर्घजह्वः रक्तलतेत्यादौ । अयं वाशब्दो

१ यद्मानिनुवशसततरादौ चारूप्ये ॥ एनीव आचरतीति एनायते । पलादित्वात्तो न । पण्डितमा-
निनी । पट्टपा भावः पट्टवम् । अलं देहीति अलसः । पटुतरा । पटुतमा । पटुकल्पा । पटुदेव्या । पटुदे-
वीया । अरूप्ये इति किम् । शुभ्राख्या ॥ प्रियादौ न ॥ (प्रिया भक्तिः मनोरा सुभगा दुर्भगा खान्ता
कल्याणी चञ्चला वामना सन्निवा सम्रा वामा खान्ता बाढा तनया दुहिता स्वसा ।) इति प्रियादयः ॥ एषु
परेषु भाषितपुंस्कस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य न पुंवत् ॥ ऊप्रत्ययान्तस्य च न पुंवत् ॥ वामोरुभार्यः ॥ अमापित-
पुंस्कस्य च न पुंवत् ॥ गङ्गाभार्यः ॥ वीर्यपूरणीसहाना च न पुंवत् ॥ पाचकी (खिका)भार्यः पद्ममीभार्यः ।
दत्ताभार्यः ॥ जातिवाचकाः स्त्राजवाचकाश्च ईप्, तदन्तस्य न पुंवदमानिनि ॥ प्राज्ञणीभार्यः । सुकेशीभार्यः ॥
अमानिनीति किम् । प्राज्ञमानिनी सुदुर्जितरक्षिकारायंभनिततदितान्तस्य न पुंवत् ॥ मैथिलीनायः । सुदु-
र्जितरक्षिकारायंभनितेति किम् । नैषाकरणभार्यः । कापायकन्यः । हेममुद्रिकः । वाग्रहणादियं विवक्षा ॥
इलभिकम् ॥

व्यवस्थितविकल्पं द्योतयतीत्याह—वामहणात् कल्याणीप्रिय इत्यादौ पुंवद्भावो न भवति । कल्याणी प्रिया यस्येति विग्रहे समानाधिकरणे उक्तपुंस्कस्य कल्याणीशब्दस्य न पुंवद्भावः । आदिशब्दात् वामोरूमायः गौरीमार्यः पञ्चमीप्रिय इत्यादौ न पुंवद्भावः । मनोक्षा सुभगा दुर्भगा क्षान्ता चपला वामा वामना सचिवा इत्यामा वाला तनया ब्राह्मणी दत्ता रसिका मैथिली इत्यादयः शब्दाः कल्याण्यादिषु ज्ञेयाः ॥ तथा श्येनी इवाचरतीति श्येनायते (श्येनी इत्यत्र ईप्सुनिवृत्तिः) इत्यादौ यङि । पण्डितां मन्यते इति पण्डितमानिनी । पटुया भावः पटुता पटुत्वम् । अल्पां देहि अल्पशः अल्पतरा अल्पतमा अनुकूलदेश्या अनुकूल-देशीया पण्डिता पट्वी अल्पा अनुकूला सर्वत्र पुंवद्भावः इत्यादौ प्रयोगानुसारे पुंवद्भावो दर्शनीयः । अन्यार्थे वर्तमानस्येत्युक्तत्वात् न केवलं बहुव्रीहिवेषेति भावः । तेन ताश स्तरतमदेश्यदेशीयेषु प्रत्ययेषु परेष्वपि भवति । शुभ्रा रूप्या इत्यादौ न वामहणादेवेति ज्ञातव्यम् ॥

गोः ॥ गोशब्दस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति ॥ पञ्च गावो यस्यासौ पञ्चगुः ॥

सूत्रम्—‘गोः’ ॥ गोशब्दस्य पञ्चमेकवचनम् । ‘इस्य’ इत्यकारलोपः । ‘स्रोर्विं०’ । एकप-
दम् । अन्यार्थे परार्थे वर्तमानस्य सतः गोशब्दस्य ह्रस्वो भवति । गोशब्दस्य पुंस्त्रीलिङ्गत्वे
विशेषसूचकमिदं सूत्रम् । पञ्चशब्दात् प्रथमावहुवचने ‘जइशसोलुक्’ । गोशब्दान्
प्रथमावहुवचने ‘ओरौ’ ‘औ आव्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्विं०’ ‘नामो नो०’ पञ्च गावो यस्येति
विग्रहे बहुव्रीहिसमासः । ‘समासप्रत्यययोः’ उभयत्रापि जसो लोपः । पञ्चत् गो इति
स्थिते पूर्वं ‘नामो नो०’ । ‘गोः’ इत्यनेन सूत्रेण ह्रस्वता ओकारस्य उकारः । प्रथमैकवचने
‘स्रोर्विं०’ पञ्चगुरिति सिद्धम् ॥

संख्यासु व्याघ्रादिपूर्वस्य पादशब्दस्याकारस्य लोपो वक्तव्यः ॥ स-
हस्रं पादा यस्यासौ सहस्रपात् । व्याघ्रस्य पादाविव पादौ यस्यासौ व्याघ्र-
पात् । शोभनौ पादौ यस्य स शुपात् ॥ शतादौ सरे पादशब्दस्य पदादेशश्च
वक्तव्यः ॥ द्विपदः द्विपदा । द्विपदी । त्रिपदी । नदादित्वादीप् ॥

पुनर्धिशेषमाह—‘संख्यासु व्याघ्रादिपूर्व०’ । संख्या एकव्यादिका तद्वाचकः, शब्दस्वभा-
वो इत्यव्ययं शोभनार्थवाचकं व्याघ्रादयः शब्दा उपमात्वं प्राप्ता एते पूर्वमादौ वर्तमाना
यस्य पादशब्दस्य तत्संबन्धिनोऽस्मिन् लोपो वक्तव्यः बहुव्रीहौ, सर्वविभक्तिषु परतः ।
सहस्रशब्दान् प्रथमैकवचने ‘अतोऽम्’ ‘अमृशसोरस्य’ ‘मोऽनुस्वारः’ । पादशब्दान् प्रथमा-
वहुवचने ‘सवर्णे०’ । सहस्रं पादा यस्येति विग्रहे । शोभनौ पादौ यस्य तथा व्याघ्रशब्दान्
पञ्चमेकवचने ‘इस्य’ । पादशब्दान् प्रथमाद्विवचने । ‘ओ ओ ओ’ । इनशब्दान् प्रथमैकव-
चने ‘अव्यया०’ । पादशब्दान् प्रथमाद्विवचने । ‘ओ ओ औ’ व्याघ्रस्य पादाविव पादौ
यस्येति विग्रहत्रयम् । सर्वत्रापि बहुव्रीहिसमासे ‘समासप्रत्यययोः’ इति विभक्तिलोपः ।
सहस्रपाद शोभनपाद व्याघ्रपाद इति स्थिते । द्वितीये ‘सहादेः सादिः’ इति शोभनस्य गु

आदेशः । व्याघ्रेत्यादौ 'वैयधिकरण्ये बहुव्रीहौ०' इत्यादिना मध्यमपादशब्दस्य लोपः । सर्वत्र 'संख्यामुव्याघ्रादि०' इत्यादिना दकारमध्यस्याकारस्य लोपः । प्रथमैकवचने 'ह-सेपः०' 'धावसाने' वस्य तः । सहस्रपात् सहस्रपादौ सहस्रपादः सहस्रपादं । सुपात् व्याघ-पात् एवं द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् द्विपादौ द्विपादः द्विपादं द्विपादौ । शसादौ विशेष-माह—'शसादौ स्वरे परे पादशब्दस्य पदादेशो वक्तव्यः' । अनेन शमादौ स्वरादौ विभक्तौ परे पद इति आदेशः । चकारादन्यत्रापि नपुंसके स्त्रीलिङ्गे ईपि परे तद्धिते च पदादेशः । शुन्भपदी सहस्रपदी एकपदी द्विपदी स्त्री । नदादित्वादीप् । द्विपदोऽपत्यं द्वैपदः इत्यादौ पदादेशः । प्रकृते द्विपदः द्विपदा द्विपात्र्यामित्यादि । सहस्रपदः सहस्रपदा सहस्रपात्र्या सहस्रपाद्विः । भ्यां भिस् इत्यादौ स्वरादित्वाभावात् पदादेशः ॥ 'संख्यामुव्याघ्रादि०' इत्यादिशब्दात्कचिदन्यत्रापि पादशब्दस्याकारलोपः—गृहपात् अपात् ॥

टाडकाः ॥ समासे सति ट अ ड क इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥

नो वा ॥ नान्तस्य पदस्य टेलोपो वा भवति स्वरे यकारे च परे ॥ अचिन्त्यो महिमा यस्य सोऽचिन्त्यमहिमः ॥ वाग्रहणात्कचिन्न भवति किंप्रधालो-पथ ॥ अहो मध्यं मध्याह्नः ॥

अथ सर्वसमाससाधारणान्प्रत्ययानाह—सूत्रम्—'टाडकाः' ॥ टश्च अश्च डश्च कश्च टाडकाः । प्रथमात्रद्वयचनान्तम् । 'सवर्णे०' सिद्धम् । समासे इति बहुव्रीहौ तत्पुरुषे द्वन्द्वे कर्मधारये च नास्ति ट, अ, ड, क, एते चत्वारः प्रत्यया भवन्ति । यथासंभवं टकार ईवर्थः । टकारटिलोपार्थः । अकारः ककारश्च यथास्थित एव । तत्र प्रथमं टप्रत्ययोदाहरण-माह—अचिन्त्यशब्दान् प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' महिमन्शब्दान् प्रथमैकवचने 'नोपधायाः' 'नास्त्रो नो०' । पश्चात्—'हवे' 'उओ' । अचिन्त्यो महिमा यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे विभक्तिलोपे अचिन्त्यमहिमन् इति स्थिते । 'टाडकाः' इति टप्रत्ययः । अत्र सूत्रम्—'नो वा' ॥ नः-पष्ठयेकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' । वा-प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ नका-रान्तस्य पदस्य टेलोपो भवति यकारे स्वरे च परे । यकारे यथा राज्ञम् । तथा स्वरे इति प्रस्तुतमेव । ततो महिमन्नित्यत्र अकारान्तकारयोर्लोपः । 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' अचिन्त्यम-हिम इति सिद्धम् ॥ वाग्रहणात् कचिट्टेलोपो न भवति । च पुनः यत्र टेलोपो न तत्रोप-धाया लोपो भवति । तस्योदाहरणम्—यथा अहन्शब्दान् पष्ठयेकवचने । 'अलोपः स्वरे' 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' । मध्यशब्दान् प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' 'हवे' 'उओ' अहो मध्यमिति विग्रहे तत्पुरुषसमासः । 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपे अहन्मध्य इति स्थिते । 'कचिदुमाद्यन्तस्य परत्वम्' इति मध्य अहन् इति स्थिते 'सवर्णे०' वाग्रहणादुपधाया लोपः । 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' । मध्याह्नः । एवं साध्याह्नः ॥

कवीनां राजा इति कविराजः । टकार ईवर्थः । 'प्लुतः' कविराजी ॥ अप्रत्ययः राज्ञां पूः इति राजपूरम् । वाक् च मनश्च वादमनसम् । दक्षिणस्यां दिशि

१ टश्च तत्पुरुषे द्वेयो ल्यकारे द्वन्द्व एव च । टकारस्तु बहुव्रीहौ ककारो नियमो मतः ॥ इत्यधिकम् ॥
२ द्वयोरहो समाहारो द्वयह ॥ राजाहाहा पुष्टि ॥ एते संत्येव स्युः ॥ सर्वैरात्र सर्वाङ्ग । ग्यह इत्यधिकम् ॥
धार. २२

पन्थाः इति दक्षिणापथः ॥ डप्रत्ययः ॥ अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रम् । द्वौ च त्रयश्च द्वित्राः । पञ्चपाः ॥

टप्रत्यये तु तत्पुरुषे—कवीनां (पष्ठीयहुवचनम्) राजा (प्रथमैकवचनान्तम्) इति विग्रहे तत्पुरुषे विभक्तिलोपे कविराजन् टप्रत्ययः । 'नो वा' इति टिलोपः । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' कविराजः । तथा टकारानुबन्धः ईवर्थस्ततः 'प्रितः' इति ईप् 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'हृसेपः०' कविराजी । एवं महाराजः ॥—राज्ञां (पष्ठीयहुवचनान्तम्) पूः (प्रथमैकवचनान्तम्) तत्पुरुषे 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपः । राजन् पुर इति स्थिते । अत्र अप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अमृशसो०' राज-पुरम् । पूःशब्दस्य अदन्तत्वे नपुंसकत्वम् ॥—वाचशब्दात् प्रथमैकवचने 'चोः कुः' 'हृसेपः०' । चशब्दात् प्रथमैकवचने । 'अव्यया०' । मनस् शब्दात् प्रथमैकवचने । 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' 'स्रोर्वि०' । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' वाक् च मनश्च इति विग्रहे द्वन्द्वसमासे विभक्तिलोपः । 'चोः कुः' चस्य कः । वाक् मनस् । 'अमे वमा वा' कस्य डः । 'टाडकाः' इति अप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' 'अतोऽम्' 'अमृशसो०' वाङ्मनसमिति सिद्धम् ॥—दक्षिणाशब्दात् सप्तम्येकवचने 'आम्डे०' इति डेराम् 'द्वितां यद्' 'यतोऽय' इति सगागमः पूर्वाकारस्य च अकारः 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे०' । पथिन्शब्दात् प्रथमैकवचने—'इतोऽप्यश्चसु' 'थो नुद्' पन्थन् 'आ सौ' 'नश्चापदान्ते झसे' 'स्रोर्वि०' । दक्षिणस्यां पन्था इति विग्रहे तत्पुरुषे विभक्तिलोपे दक्षिणा पथिन् अप्रत्ययः 'नो वा' इति टिलोपः इन्लोपः 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' दक्षिणापथ इति सिद्धम् ॥—अहन्शब्दात् प्रथमैकवचने । 'हृसेपः से०' 'अहः सः' 'स्रोर्वि०' । च प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' विसर्जनीयस्य० 'स्तोः श्रुभिः श्रुः' । रात्रिशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' च प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' अहश्च रात्रिश्चेति विग्रहे 'समासप्रत्यययोः' अहन् रात्रि इति स्थिते 'अहः सः' 'स्रोर्वि०' रात्र्यादिवर्जितत्वान्न रेकः, किंतु 'हवे' 'उओ' । 'टाडकाः' इति डप्रत्ययः । द्वित्वाटिलोपः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अमृशसो०' अहोरात्रमिति सिद्धम् ॥—द्विशब्दात् प्रथमाद्विवचने 'त्यदावेष्टे०' द्वे 'ओ औ औ' । त्रिशब्दात् प्रथमावहुवचने 'ए ओ जसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' द्वौ च त्रयश्चेति विग्रहे द्वन्द्वे विभक्तिलोपः । 'टाडकाः' इति डप्रत्ययः । टिलोपः 'स्वरहीनं०' प्रथमावहुवचने 'सवर्णे०' 'स्रोर्वि०' द्वित्राः—पञ्चन्शब्दात् प्रथमावहुवचने जस् 'जश्शसोर्लुक्' 'नाम्नो नो०' एप्शब्दात् प्रथमावहुवचने 'जश्शसोर्लुक्' 'पो डः' 'वावसाने' डस्य टः । पञ्चन् पट् इति विग्रहे द्वन्द्वे विभक्तिलोपे पञ्चव्यप् । 'टाडकाः' डप्रत्ययः टिलोपः 'स्वरहीनं०' प्रथमावहुवचने 'सवर्णे०' 'स्रोर्वि०' पञ्चपाः ॥ एवम् एकश्च द्वौ च एकद्वयः ॥

बहवो राजानो यस्यां सा बहुराजा नगरी । अत्र टिलोपे कृते । 'आयतः स्त्रियाम्' इत्याप् । कप्रत्ययः—बहवः कर्तारो यस्यासौ बहुकर्तृकः ॥

बहुशब्दात् प्रथमावहुवचने 'ए ओ जसि' 'ओ अय्' 'स्रोर्वि०' राजन्शब्दात् प्रथमा-

विभक्तिलोपश्च । रक्तालता । 'पुंवद्वा' इति पुंवद्भावादीपो निवृत्तिः । पूर्वपदस्य रक्ता इत्यस्य रक्त । ततो रक्तालताशब्दात् प्रथमैकवचने 'आपः' ॥ पुंसशब्दात् प्रथमैकवचने 'पुंसोऽसुद्ध' सकारस्य अस् । 'त्रितो नुम्' पुमनस् । 'न्संहतोऽधौ०' इति दीर्घः । 'ह्रसेपः०' 'संयोगान्तस्य०' इति सलोपः । पुमान् । च प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' पश्चात् 'नः सकृच्छते' इति सकारागमः 'स्तोः श्रुभिः श्रुः' 'नश्चापदान्ते०' अदसूशब्दात् प्रथमैकवचने 'लदादे०' 'सौ सः' 'सेरा' 'ओ औ औ' पश्चात् 'सवर्णे०' । कोकिलशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्तोर्वि०' । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' पुमांश्चासौ कोकिलश्चेति विग्रहे पूर्ववत्कर्तृधारयः समासः विभक्तिलोपः ततः उक्तार्थानामप्रयोगः । पुंस्कोकिल इति स्थिते । ननु 'संयोगान्तस्य०' इति सकारस्यात्र लोपः क्रियताम् तत्राह—'पुंसः स्वपे०' पुंसशब्दस्य उपप्रत्याहारे परे संयोगान्तस्य सकारस्य अलोपो भवति । न लोपः अलोपः । तेन न सकारस्य लोपो भवतीत्यर्थः । ततो 'नश्चापदान्ते०' 'स्वरहीनं०' पुंस्कोकिल इति सिद्धम् । एवं परमश्चासा-
वीश्वरश्च परमेश्वरः । एवं महेश्वरः महावीरः महादेवः ॥

नाम्नश्च कृता समासः ॥ प्रादेरुपसर्गस्य नाम्नश्च कृदन्तेन समासः स

तत्पुरुषसंज्ञको भवति ॥ प्रकृष्टो वादः प्रवादः । कुम्भकारः ॥

पुनः समासविशेषमाह—सूत्रम्—'नाम्नश्च कृता समासः' ॥ नाम्न इति नामन्शब्दस्य पष्ठपेकवचनम् 'अङ्गोपः स्वरे' 'स्वरहीनं०' । च प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' पश्चात् 'विसर्जनी०' 'स्तोः श्रुभिः श्रुः' । कृतेति कृच्छब्दस्य वृतीयैकवचनान्तम् 'स्वरहीनं०' । समास इति प्रथमैकवचनान्तम् 'स्तोर्वि०' ॥ चतुःपदं सूत्रम् । प्रादेरुपसर्गस्य तथा नाम्नश्च धातोः प्राक् प्रयुक्तस्य कृदन्तेन कृत्प्रत्ययेन सह तत्पुरुषः समासो भवति । तत्रोदाहरणम्—वद् व्यक्ताया वाचि । वद्प्रपूर्वः । भवदनं प्रवादः प्रकृष्टो वादः प्रवादः । 'पञ्भावे' इति घञ्प्रत्ययः । निस्त्वात् 'अत उपधायाः' वृद्धिः । 'स्वरहीनं०' 'स्तोर्वि०' प्रवादः प्रथमैकवचनम् । अत्र प्रोपसर्गस्य कृदन्तेन तत्पुरुषः ॥ तथा डुकृञ्करणे कुम्भपूर्वः । कुम्भापे द्वितीयैकवचने अम् । 'अमृशसोरस्य' 'मोऽनु०' 'वर्तमाने' 'तत्तादेरुप्' गुणः । कर् उ इति स्थिते उकारस्य गुणः ओ । 'स्वरहीनं०' कुम्भं करोतीति विभेदे पश्चात् 'कार्येऽण्' 'समासप्रत्यययोः' उभयत्रापि विभक्तिलोपः कुम्भकृञ्इति स्थिते । निस्त्वावृद्धिः । कार 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्तोर्वि०' अत्र कुम्भशब्दस्य कृदन्तेन तत्पुरुषः । कुम्भकारः ॥

'सहादेः सादिः' सपुत्रः ॥^१ (सहसंतिरसां सधिसमितिरयः) सह अञ्चतीति सध्व्यङ् । तिरः अञ्चतीति तिर्यङ् ॥

सूत्रम्—'सहादेः सादिः' ॥ सह आदिर्यस्य गणस्य स सहादिस्यस्य । पष्ठपेकवचनान्तम् । 'दिति' 'दे ह्रस्व' इत्यकारलोपः । 'स्तोर्वि०' सादिः स आदौ यस्य स सादिः प्रथमैकवचनान्तम् 'स्तोर्वि०' द्विपदम् । समासे कृते सति सहादीनां सह सम् तिरस् इत्यादीनां

१ सकाराकुशान्दस्याव्ययस्य उरीउरीशब्दयोश्चिप्रत्ययान्तादेव कृदन्तेन समासस्तत्पुरुषो भवति ॥ इत्यधिकम् ॥ २ इति भवति—सह चरतीति सहचर ॥ इत्यधिकम् ॥

पूर्वपदानां क्रमेण स सप्रि समि तिरि इत्यादय आदेशा भवन्ति इति भावः । तत्रोदाहरणम्—सहशब्दात् प्रथमैकवचने 'अव्यया०' पुत्रशब्दात् तृतीयैकवचने 'टेन' 'अ इ ए' 'ऊर्णो०' । सह पुत्रेण अत्र 'नाम्नश्च०' इति चशब्दात्तत्पुरुषः । विभक्तिलोपे सहस्य स आदेशः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥ प्रक्रियामते तु बहुव्रीहिः । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' ॥ तुल्ययोगे सहेत्येतत् तृतीयान्तेन समस्यते स बहुव्रीहिः । आदिशब्दात् समानस्यापि 'सो' भवतीति सूचितम् । तेन ज्योतिर्जनपदपिण्डबन्धुलोहितनाभिचेणीरात्रिगन्धकुक्षिमल्लचारितीर्ध्यपत्रीपक्षेपु समानशब्दस्य स आदेशः । समानं ज्योतिर्यस्य स सज्योतिः सजनपदः सपिण्डः सबन्धुः सलोहितः सनाभिः सवेणी सरात्रिः सगन्धः सकुक्षिः सत्रक्षचारी सतीर्ध्यः समाना पत्री सपत्री सपक्षः समानपक्षः । रूपादिषु विकल्पेन समानशब्दस्य स आदेशः । समानं रूपं यस्य स सरूपः समानरूपी इति वा । सर्वर्णः समानवर्णः सजातीयः समानजातीयः सगोत्रः समानगोत्रः सस्थानं समानस्थानं सधर्मा समानधर्मा सवयाः समानवयाः सनामा समाननामा इति यथाप्रयोगमवसेयम् ॥ अथ गतिपूजनयोः । अथ सहपूर्वः सहशब्दात् प्रथमैकवचने । 'अव्यया०' । अथ् तिप् । 'अपूकतेरि' 'स्वरहीनं०' सह अश्वतीति विभहे कृदन्तेन किप्प्रत्ययेन तत्पुरुषसमासः । 'किप्' इति किप्प्रत्ययः । किपः सर्वापहारी लोपः । अथ् इत्यत्र 'नो लोपः' इति नकारादेशरूपस्य अनुस्वारस्य लोपः 'सहादेः सादिः' सहस्य सप्रिआदेशः । 'इ यं स्वरे' सध्यच् । प्रथमैकवचने । 'अथ्वेः पञ्चसु नुम्' इति नुमागमः । 'स्रोः श्रुभिः श्रुः' नस्य ञः । 'ह्रसेपः०' 'संयोगान्तस्य०' इति चलोपः । 'चोः कुः' वस्य इ सध्यच् ॥ अमे प्रत्यच्शब्दवत् ॥ एवं संपूर्वोऽथ् समः समि आदेशः । अमे पूर्ववत् । सन्यच् । एवं तिरसपूर्वोश्च तिरसस्तिरि आदेशः । 'इ यं स्वरे' तिर्यच् द्वितीयाद्विचं यावत् प्रत्यच्बन्त् । शसादौ स्वरे तु तिरश्चादय आदेशाः निपात्यन्ते । उदृशब्दस्य उदीच् इति निपातः शसादौ स्वरे इति । तिरश्चः तिरश्चा । पूर्ववत् । एवं विष्वक् सर्वतः अश्वतीति विष्वद्यद् । 'सहादेः सादिः' इति विष्वक्स्थाने विष्वद्वि आदेशः । देवमश्वतीति देवद्यद् । 'सहादेः सादिः' इति देवस्य देवद्वि आदेशः । अमुमश्वतीति अदद्यद् अमुमित्यस्य अद्वि आदेशः । इत्यादयो यथासंभवं ह्येषाः ॥

कुत्सितेपदर्थयोः कोः कदादयः ॥ कुत्सितेपदर्थयोर्वैतमानस्य कुशब्दस्य कत् का क्व इत्येते आदेशा भवन्ति तत्पुरुषे ॥ कदन्नम् । काकव-कदुष्णे ॥ उष्णशब्दे परे कुशब्दस्य का कव कत् इत्येते आदेशा भवन्ति ॥ कु ईपदुष्णं कोष्णम्-कवोष्णम् कदुष्णम् ॥ कु ईपत् लवणं कालवणम् ॥ पुरुषे वा ॥ पुरुषशब्दे परे कुशब्दस्य वा कादेशो भवति तत्पुरुषे ॥ कुपुरुषः । कापुरुषः ॥

कुत्सितेपदर्थयोः कोः कुशब्दस्य कदादयो वा वक्तव्याः । कुञ्ज । कुशब्दात् प्रथमैक-

१ विभाषा पुरुषे का स्यान्नियमेन ह्ये परे । अथि तिरपवदे कोः कदादेशे वा पुरुषे पथि ॥ ईपदर्थं च वाच्ये स्युराशुष्णे काककथाः ॥ कुत्सिताजयः कन्नयः । कदन्नम् । काशः । कापयः । कुपयः । इत्यधिकम् ॥

वचने 'अव्यया०' । अत्रशब्दात्प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' कुत्सितमङ्गमिति विग्रहे अत्र व्याकरणांतरमते तु तत्पुरुषः । स्वमते तु कर्मधारयः । कुशब्दस्य कत् । 'चपा अवे जवाः' तस्य दः । 'स्वरहीन' कदन्नशब्दात् प्रथमैकवचने 'अतोऽप्' 'मोऽनुस्वारः' । एवं कदशनम् कद्ध्वा सर्वत्र कुपूर्वः ॥ कुशब्दात् प्रथमैकवचने 'अव्यया०' । उष्णशब्दात् प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' ॥ [काकवकदुष्णे] ईषदर्थे उष्णशब्दे परे कोः कु इत्यस्य एते त्रय आदेशा भवन्ति । कु ईषदुष्णमिति विग्रहे एकत्र कत्, द्वितीये का, तृतीये कव । कदुष्ण कोष्ण कवोष्ण, प्रथमैकवचने सर्वत्र कुलशब्दवत् ॥ लवणः कुपूर्वः । ईषल्लवणमिति विग्रहे ईषदर्थे कोः का कालवणम् ॥ 'पुरुषे वा' पुरुषशब्दे परे कुइत्यस्य वा का आदेशो भवति । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः कापुरुषः । एवं कत्तृणं कद्रथः कद्वदः कद्ध्वा कापथः काक्षः कामिः कदमिः । इत्यादयः प्रयोगानुसारेण ज्ञेयाः ॥

पोडशं ॥ पोडन् । पोडा ॥

पप् दशन् उभयत्रापि प्रथमाबहुवचने 'जइशसो०' 'पो डः' 'वावसाने' 'समासप्रत्यययोः' 'पुभिः पुः' दस्य डः । 'सहादेः०' इत्यनेन पप् इत्यस्य पो (पड) पोडशन् शब्दात् प्रथमाबहुवचने । 'जइशसो०' 'नाम्नो०' पङ्क्तिरधिका दश पोडश । यद्वा पट् च दश चेति विग्रह विभक्तिलोपे पकारस्योकारो दस्य डः इति वर्णविकारो जातः । यदि पोडशानां संख्यापूरणः पोडशः पोडशन् शब्दात् 'एकादशादेर्दः' ङित्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' देवशब्दवत् ॥ पप् दन्त पट् दन्ता अस्तेति स पोडन् । विभक्तिलोपे 'वयसि दन्तस्य दट्' इति पूर्वं दन्तस्य दट् आदेशः । ऋकारो नुमागमार्थः । 'पुभिः पुः' दस्य डः पपः पो । पोडत्-शब्दात् प्रथमैकवचने स् । 'त्रितो नुम्' 'हस्तेपः' 'संयोगान्तस्य०' । पोडन् द्विदन् ॥ तथा पट् ददातीति पोडः । 'नाम्नि च' इति उपत्ययः । टिलोपः । 'सहादेः' इति पस्य उत्त्वम् दस्य डः । 'उ ओ' पोडः ॥ तथा पप् 'संख्यायाः प्रकारे घा' प्रत्ययः । पङ्क्तिः प्रकारैः पोडा ॥ यद्वा पट्धा प्रकारा यस्य स पोडा । 'पुभिः पुः' दस्य डः 'सहादेः सादिः०' इति पोडा इत्यव्ययम् । तथोक्तम् 'पप उत्वं दददशधासूत्तरपदादेः पुत्वं च धासुवेति वक्तव्यम्' इति ॥

बृहस्पतिः महेश्वरः महामाया महात्मा ॥ द्यावाभूमी दंपती जंपती ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥

बृहतां पतिः बृहस्पतिः बृहस्पतिः । अत्र 'सहादेः' इति तस्य सकारः ॥ केचिदत्र बृहस्पतिरिति न पठन्ति, वाचस्पत्यादिषु साधितत्वात् ॥ महांश्चासावीश्वरश्च अत्र महच्छब्दस्य 'सहादेः सादिः' इत्यनेन महा इत्यादेशः । 'अ इ ए' महेश्वरः महादेवः महामाया महात्मा ॥ द्यौ भूमि 'ओरो' द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी । अत्र 'सहादेः०' इति द्यौ इत्यस्य द्यावा इत्यादेशः । ततः प्रथमाद्विवचने । 'औ यू ई' 'सवर्णे०' । एवं दयितापतिः । जायापतिः । दयिता च पतिश्च दंपती । जाया च पतिश्च जंपती । दयिताज्ञाययोः क्रमेण दं जं इत्यादेशो भवतः । उभयत्रापि प्रथमाद्विवचने 'औ यू' 'सवर्णे०' जम्पती दम्पती जम्पतीभ्यां दम्पतीभ्यां जम्पत्योः दम्पत्योः । प्रक्रियामते तु जायाया जंभावदंभावो वा निपात्यौ ॥ ननु स्वच्छन्दमादेशाः कथं क्रियन्ते इत्याशङ्क्यामाह—आकृतिगणोऽयम् ।

यादृशी आकृतिराकारः प्रयोगस्य दृश्यते तादृश एव प्रयोगो निपात्यते इत्याकृतिगणः कथ्यते । लक्ष्यानुसारेण सूत्रस्य प्रवृत्तिः । सिद्धं शब्दाकारमुपलभ्य तदनुसारेणादेशविधानमित्यर्थः ॥

अलुक् कचित् ॥ समासे तद्धिते कृदन्तेपि विभक्तेरलुक्भवति ॥ कृच्छ्रान्मुक्तः । अप्सु योनिर्यस्येत्यप्सुयोनिः । उरसि लोमानि यस्याज्जौ उरसिलोमः । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् । कण्ठेकालः । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः । इत्यादि ॥

पुनर्विशेषमाह—सूत्रम्—‘अलुक् कचित्’ ॥ अलुक् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ह्रसेपः०’ । कचित् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ ॥ कचिदिति समासे कृते तद्धितप्रत्ययेऽपि परे पूर्वपदविभक्तेरलुक् लोपो न भवतीत्यर्थः । तद्धितप्रत्यये यथा—आमुष्याणः इत्यादौ विभक्तेरलुक् । समासे दर्शयति—कृच्छ्रशब्दात् पञ्चम्येकवचने ‘इतिरन्’ ‘सर्वणं०’ मुक्तशब्दात् प्रथमैकवचने ‘स्रोर्वि०’ ‘वमे वमा वा’ तस्य नः । कृच्छ्रान्मुक्तः इति विप्रदे अत्र तत्पुरुषः । अत्र पूर्वपदविभक्तेरलुक् उत्तरपदविभक्तेस्तु ‘समासप्रत्यययोः’ इति लुक् । पुनः प्रथमैकवचने कृच्छ्रात् मुक्तः कृच्छ्रान्मुक्त इति वा । एवं श्लोकान्मुक्तः ॥ तथा अप्सुयोनिः । अप्सुशब्दात् सप्तमीबहुवचने । ‘स्वरहीनं०’ योनिशब्दात् प्रथमैकवचने । ‘स्रोर्वि०’ अप्सु पानीयेषु योनिर्यस्येति बहुव्रीहिः । अत्र सप्तमीबहुवचनस्य अलुक् । केवलमुत्तरपदस्य सेर्लुक् ॥ उरसशब्दात् सप्तमीबहुवचने ‘स्वरहीनं’ लोमन्गशब्दात् प्रथमाबहुवचने । ‘जशसोः०’ ‘नोपधायाः’ मा ‘स्वरहीनं०’ उरसि लोमानि यस्येति विप्रदे पूर्वपदस्यसप्तम्या अलुक् उत्तरपदस्य जसो लुक् । पुनः प्रथमैकवचने ‘नोपधायाः’ ‘ह्रसेपः०’ उरसिलोमा ॥ एवं ह्रदशब्दात् सप्तम्येकवचने ‘स्वरहीनं०’ स्पृशस्पर्शने । हृदिपूर्वः हृदि स्पृशतीति विप्रदे तत्पुरुषः समासः । क्विप् प्रत्ययः । क्विपः सर्वापहारी लोपः । प्रथमैकवचने ‘दिशाम्’ इति शस्य कः । ‘ह्रसेपः०’ । अत्र कचिदिति वचनात् कृदन्तेऽपि विभक्तेरलुक् ॥ एवं कण्ठे सप्तम्येकवचनान्तम् । कालः प्रथमैकवचनान्तम् । वाचः पष्ठ्येकवचनान्तम् । युक्तिः प्रथमैकवचनान्तम् । दिशः पष्ठ्येकवचनान्तम् । दण्डः प्रथमैकवचनान्तम् । पश्यतः पष्ठ्येकवचनान्तम् । हरः प्रथमैकवचनान्तम् । दस्योः पष्ठ्येकवचनान्तम् । पुत्रः प्रथमैकवचनान्तम् । एतेषु यथासंभवं विभक्तेरलुक् । कण्ठे इत्यत्र सप्तमी अन्यत्र पठ्ठी । एवं सन्धेरमः कर्णेजपः युधिष्ठिरः । ‘अव्यये०’ इति पत्वम् ॥ आत्मनेपदं परस्मैपदम् । देवानांप्रियः । दिवस्पतिः वास्तोष्पतिः इत्यादावलुक् ॥

समासे समानाधिकरणे शाकपार्थिवादीनां मध्यमपदलोपो वक्तव्यः ॥ शाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्च शाकपार्थिवः । देवपूजकश्चासौ ब्राह्मणश्च देवब्राह्मणः ॥

एकविभक्त्यन्तानां पदानामेकार्थनिष्ठत्वं सामानाधिकरण्यम् । तत्र वर्तमानानां शाकपार्थिवादीनां मध्यमपदस्य द्वयोर्मध्यवर्तिनः पदस्य लोपो वक्तव्यः ॥ केचित्तु उत्तरपदलोप इति पठन्ति, ते पूर्वपदलुत्तरपदस्य लोपमिति व्याचक्षते । अथवा प्रथमसमासापेक्षया उत्तरप-

दस्येति व्याख्यान्ति ॥ परं शाकपार्थिववादीनामित्यशेषस्यापि पदस्य निरूपितत्वात्तत्र सगतं पुनश्चिन्त्यम् । शाकप्रियपार्थिव इति स्थिते । शाकः प्रियो यस्य स शाकप्रियः शाकप्रिय-
आसौ पार्थिवश्चेति विग्रहे अत्र एकविभक्तिकत्वेन समानाधिकरणं ततो मध्यमपदस्य प्रिय-
शब्दस्य लोपः । शाकपार्थिव इति स्थिते प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥ तथा देवपूजको
ब्राह्मणः देवान् पूजयतीति देवपूजकः देवपूजकश्चासौ ब्राह्मणश्चेति विग्रहे पूर्ववद्विभक्तिलोपे
मध्यमपदस्य पूजकस्य लोपः । देवब्राह्मणः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' प्राग्वत् ॥

आदेश्च द्वन्द्वे ॥ द्वन्द्वसमासे सति आदिपदस्य लोपो भवति ॥ माता च
पिता च पितरौ । दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ ॥

पुनराह—'आदेश्च द्वन्द्वे' ॥ आदिशब्दस्याजहल्लिङ्गत्वात्पदविशेषणत्वेऽपि पुंस्त्वम् । द्वन्द्वे
द्वन्द्वसमासे इतरेतरयोगे आदिपदस्य लोपो भवति । चकारात्कुत्रचित्, नतु सर्वत्र । मातृ-
शब्दात् प्रथमैकवचने । 'सेरा' डित्वाट्टिलोपः ऋलोपः 'स्वरहीनं' । च प्रथमैकवचनान्तम्
'अव्यया०' । पितृशब्दात् प्रथमैकवचने पूर्ववत् । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ।
माता च पिता चेति विग्रहे द्वन्द्वसमासे 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपः । 'उक्तार्था-
नामप्रयोगः' इति च लोपे मातृ पितृ 'आदेश्च द्वन्द्वे' मातृशब्दस्य लोपः । इतरेतरयोगे
द्विवचनम् । प्रथमाद्विवचने 'अर्प पञ्चसु' 'स्वरहीनं०' पितरौ ॥ एवं श्वश्रूश्च श्वशुरश्च इति
विग्रहे विभक्तिलोपे 'आदेश्च द्वन्द्वे' श्वश्रूपदलोपः । श्वशुरशब्दात् प्रथमाद्विवचने 'ओ औ
औ' ॥ एवं दुहितृपुत्रौ दुहिता च पुत्रश्चेति विग्रहे विभक्तिलोपे आदिभूतदुहितृशब्दस्य
लोपः पुत्रशब्दात् प्रथमाद्विवचने । 'ओ औ औ' ॥ चकारो बहुलार्थत्वेन कुत्रचित् सर्वत्र ।
यथा धवत्सदिरो इत्यादौ लोपो न । चकारात्पक्षे मातापितरौ श्वश्रूश्चशुरौ इत्यपि भवति ॥

ऋतां द्वन्द्वे ॥ ऋकारान्तानां द्वन्द्वसमासे सति पूर्वपदस्य वा आकारो
वक्तव्यः ॥ मातापितरौ ॥

पुनर्विशेषमाह 'ऋतां द्वन्द्वे' ॥ ऋतामिति ऋकारान्तशब्दानां द्वन्द्वे पूर्वं यत्पदं तत्सं-
न्धितः ऋकारस्य आकारो वा भवति । माता च पिता च अत्र विभक्तिशेषे मातृशब्दस्य
ऋकारस्य आ । मातापितृशब्दात् प्रथमाद्विवचने 'अर्प पञ्चसु' 'स्वरहीनं०' मातापितरौ ॥
एवं पितापुत्रौ होतापोतारौ इत्यादि । पक्षे पूर्वपदलोपे पितरौ । वाग्रहणादेव मातरपि-
तरावित्यपि ॥

द्वन्द्वे सर्वादित्वं वा ॥ वर्णाश्च आश्रमाश्चेतरे च वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः ॥

'द्वन्द्वे सर्वादित्वं वा' ॥ द्वन्द्वसमासे सर्वादीनां शब्दानां सर्वादित्वं सर्वादिकार्यं वा भवति ।
भवति न भवति चेत्यर्थः । उदाहरणम्—वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः द्विस्थाने वर्णा ब्राह्म-
णादयः । आश्रमा प्रज्जचर्यादयः । इतरे शूद्रवृषलादयः । ततो वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे च
समाहारद्वन्द्वः । ततो विभक्तिलोपे उभयत्रापि प्रथमानुवचनम् । एकत्र सर्वादित्वात् ।
'जसी' 'अ इ ए' आदौ 'सवर्णे०' आश्रम अमे इतर 'अ इ ए' यत्र सर्वादित्वं न, तत्र
प्रथमानुवचने 'सवर्णे०' 'स्रोर्वि०' ॥

वैयधिकरण्ये बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपश्च ॥ कुमुदस्य गन्ध इव गन्धो
यस्यासौ कुमुदगन्धिः ॥ हंसस्य गमनमिव गमनं यस्याः सा हंसगमना ॥

वैयधिकरण्ये इति ॥ भिन्नविभक्त्यन्तानां पदानां विभिन्नार्थनिष्ठत्वे वैयधिकरण्यम् । यद्वा
भिन्नविभक्त्यन्तत्वे सति भिन्नार्थप्रतिपादकद्वारा एकस्मिन्नर्थे वृत्तिर्न्यत्रिकरणं तस्य भावो
वैयधिकरण्यं तस्मिन् वर्तमाने बहुव्रीहिसमासे मध्यमपदलोपो वक्तव्यः । कुमुदगन्धान्
पृष्ठयेकवचने 'इत्स्य०' । गन्धशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्योर्वि०' । इतश्चात् प्रथमैकवचने
'अव्यया०' । गन्धशब्दान् प्रथमैकवचने 'स्योर्वि०' । कुमुदस्य गन्ध इव गन्धो यस्येति
विग्रहे अत्र कुमुदस्येति पृष्ठयन्तं, शेषाणि प्रथमान्तानि । 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्ति-
लोपे—'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति इवलोपे कुमुद गन्ध गन्ध इति स्थिते । अत्र मध्यपदस्य
गन्धस्य लोपः पश्चात् 'मध्यमपदलोपश्च' इति चकाराद् 'गन्धादेरिः' इत्यन्यः, 'यस्य
लोपः' 'स्वरहितं' 'स्योर्वि०' कुमुदगन्धिः ॥ हंसशब्दान् पृष्ठयेकवचने 'इत्स्य' । गमनश-
ब्दात् प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' 'अम्शसो०' 'मोऽनु०' । इव प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' ।
गमनशब्दान् प्रथमैकवचने पूर्ववत् । हंसस्य गमनमिव गमनं यस्या इति विग्रहे बहुव्रीहिः ।
'समासप्रत्यययोः' 'उक्तार्थानामप्रयोगः' । हंस गमन गमन इति स्थिते । मध्यपदस्य गमनस्य
लोपः । पश्चात् 'आनतः स्त्रियाम्' 'आपः' हंसगमना ॥ समासश्चतुर्धा । नित्य-अनित्य-
लुक्-अलुक्-भेदान् ॥

दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ दिग्वाचकसंख्यावाचकशब्दौ संज्ञायां तुल्या-
र्थनोत्तरपदेन अविग्रहं समस्येते स तत्पुरुषः ॥ अविग्रहो नित्यसमासः ॥
अन्यस्त्वस्वपदविग्रहोऽपि भवति ॥ दक्षिणाग्निः । सप्तग्रामाः । इत्यादयो ज्ञेयाः ॥
इति समासप्रकरणम् ॥

अथ नित्यसमासमाह—'दिक्संख्ये०' दिक्संख्ये प्रथमादिवचनान्तम् । संज्ञायां सत्र-
म्येकवचनान्तम् । दिग्वाचकं संख्यावाचकं च संज्ञायां वान्यमानायां तुल्यार्थेन एका-
र्थेन उत्तरपदेन सह अविग्रहं विग्रहरहितं समस्यते । तत्र समासश्च नित्यो भवति ॥ अथ
नित्यानित्यसमासस्वरूपमाह—अविग्रहो नित्यसमासः । यो नित्यः समासः स विग्रहरहितः
असमस्यमानपदविग्रहो भवति । अन्योऽनित्यसमासोऽस्वपदविग्रहोऽपि सैः पदेर्विग्रहो
यस्य स स्वपदविग्रहः [न स्वपदविग्रहः अस्वपदविग्रहः] परपदविग्रहः ॥ अपिशब्दात्स्व-
पदविग्रहोऽपि भवति ॥ अस्वपदविग्रहो यथा—स्त्रियमपिकृत्य । अत्र अपिठ्येति परपदेन
विग्रहः । बाह्यपदत्वादस्वपदम् । अथवा बहु धनं यस्य सः । अत्र यस्येति परपदेन
विग्रहः इति अस्वपदविग्रहः । अथादन्यः इत्यन्यस्वपदविग्रहः ॥ तथा ग्रामं प्रातः इत्यादौ
स्वाम्यां पदाभ्यां विग्रहमध्यवर्तिभ्यां पदाभ्यां विग्रहः । अथ नित्यसमासोदाहरणम् । यथा
दक्षिणाग्निरित्यग्निभेदः । 'दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयो त्रयोऽग्नयः' इति । दिग्वाची दक्षि-

१ विग्रहो द्विविधः एकः स्वपदविग्रह एकोऽस्वपदविग्रहोऽपि भवति ॥ अत्रपदेन समासव्यतिरिक्तानां
पदेन विग्रहो वाक्यं यत्र स नित्यः ॥ तेन लभ्यी कर्णा यस्य स लभ्यकर्णः ॥ दायेन द्विभक्ति स्वपदवि-
ग्रहः ॥ अस्वपदविग्रहो नित्यः । यस्मिन्समासावपेकं वाक्यं न विद्यते स नित्यः । इत्यनिरुद्धम् ॥

णाशब्दः । एकार्थेन अग्निना परपदेन समसितः । समासश्च तत्पुरुषः । नित्यत्वाद्विग्रहो न क्रियते । तथा सप्तग्रामा इत्यत्र सप्तग्रशब्दः संख्यावाचक एकार्थेन ग्रामपदेन सम-
सितः । अत्र विग्रहं विनापि तत्पुरुषः समासः नित्यः । नित्यं पदद्वयात्मकत्वात्समासरू-
पमेव पदमित्यर्थः । दक्षिणाग्निरिति अग्निभेदनामवाची शब्दः । सप्तग्रामा इति ग्रामभेद-
नामवाची शब्दः ॥

‘पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावोऽमादौ तत्पुरुषः स्मृतः ।

चकारबहुलो द्वन्द्वः संख्यापूर्वो द्विगुः स्मृतः ॥

यस्य येन बहुव्रीहिः स चासौ कर्मधारयः ।

इति किञ्चित्समासानां पण्णां लक्षणमीरितम् ॥

इति सुबोधिकायां समासदीपिका ।

तद्धितप्रकरणम् १७

अथ तद्धितो निरूप्यते ॥ अपत्येऽण् ॥ नाम्नोऽपत्येर्धेऽणप्रत्ययो भवति ॥

उपगोरपत्यं पुमानिति विग्रहे उपगोः अण् इति स्थिते । समासप्रत्यययोः

इति पृष्टीलोपः । णकारो वृद्धार्थ ईवर्थश्च ॥

अथ तद्धितो निरूप्यते—अथेति ॥ समासकथनानन्तरं तद्धितस्तद्धितसंज्ञकः प्रत्ययो निरूप्यते । तस्य समासस्य हितः, यद्वा तेषां पूर्वोक्तानां नामादीनामर्थान्तरप्रकाशनेन हितस्तद्धितः स निरूप्यते कथ्यत इत्यर्थः ॥ यद्यपि तद्धितसंज्ञकाः प्रत्यया बहवः सन्ति तथापि जाल्यभिप्रायेणैकवचनम् ॥ सूत्रम्—‘अपत्येऽण्’ ॥ न पतति पिता यस्मात् तदपत्यं तस्मिन् । अपत्यशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् ‘अ इ ए’ । अण् प्रथमेकवचनान्तम् ‘ह्रस्वेऽण्’ इति नाम्नोऽपत्ये पुत्रपौत्रादिसंताने शिष्यप्रशिष्यादिसंताने वाच्ये सति नाम्नः अण् प्रत्ययो भवति । अत्रापि नामशब्देन पदमेव विवक्षितम् । अन्यथा ‘अविभक्ति नाम’ इत्युच्यमाने उपगोरिति पष्ठपन्तात् अणप्रत्ययो न स्यात् । यद्वा उपगुशब्दात् प्रथममण् प्रत्ययः । ततः पष्ठो दत्त्वा विग्रहः कार्यः ॥ उदाहरणम्—उपगुशब्दात् अपत्येऽर्धेऽण्प्र-
त्ययः । कृत् लघुगुशब्दात् षष्ठ्येकवचनान्तम् । ‘दिति’ ‘दस्य’ इत्यकारलोपः । ‘सोर्धिः’ उपगोरपत्यमिति विग्रहे सति । तद्धितेऽपि विग्रहोऽन्वययोग्यत्वे सत्येव भवति । तेन ‘वत्समुपगोरपत्यं पैत्रस्य’ इत्यादौ न । उपगुनामन्तापसस्यापत्यं संतानादिः पुत्रादिरिति विग्रहे कृते ‘समासप्रत्यययोः’ इति विभक्तिलोपे ‘उक्तार्थानाम्’ इति अपत्यशब्दे लुप्ते उपगु अण् इति स्थिते । णकारो वृद्धार्थः ईवर्थश्च ॥

आदिस्वरस्य ङिति च वृद्धिः ॥ स्वराणां मध्ये य आदिस्वरस्तस्य वृद्धि-

र्भवति ङिति णिति च तद्धिते परतः । उकारस्योकारो वृद्धिः ॥

वृद्धिकरणसूत्रम्—‘आदिस्वरः’ ॥ आदिश्रासौ स्वरश्च आदिस्वरस्तस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् ।

‘इरस्य’ ङिति भू च ण् च ङ्गौ तौ इतौ यस्य ङिण् तस्मिन् ङिति सप्तम्येकवच-
नान्तम् ‘स्वरहीनः’ । वृद्धिः प्रथमेकवचनान्तम् ‘सोर्धिः’ त्रिपदमिदं सूत्रम् । स्वराणां

तद्धितप्रत्यायान्तपदसंयन्धिनां सर्वस्वराणां मध्ये य आदिस्वरस्य त्रिति गिति च तद्धिते प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति । अनेन उकारस्य औकारो वृद्धिः । 'अरे औ वृद्धिः' इत्युक्तत्वात् । औपगु अ इति क्षिते ॥

बोऽच्यस्वरे ॥ उकारस्य औकारस्य च अच् भवति स्वरे यकारे च परे ॥

औपगवः । [वसिष्ठस्यापत्यं] वासिष्ठः । [गौतमस्यापत्यं] गौतमः ॥

सूत्रम्—'बोऽच्यस्वरे' ॥ उश्च ओश्च बो तस्य बो पष्ठेकवचनान्तं सांकेतिकम् । अप् प्रथमैकवचनान्तम्—'ह्रसेपः०' । यश्च स्वरश्च यस्वरं तस्मिन् मत्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' ॥ त्रिपदमिदं सूत्रम् । अन्यस्योकारस्य औकारस्य च अच् भवति तद्धितसंयन्धिकारे स्वरे च परे । अत्र स्वरे परे उकारस्य अच् भवति गच् 'स्वरहीनं०' औपगवः । 'कृत्तद्धित-समासाश्च' इति नामसंज्ञायां प्रथमैकवचने 'मोर्वि०' उपगुर्नाम कश्चिन्मुनिसस्यापत्य-मौपगवः ॥ एवं वसिष्ठस्यापत्यं वासिष्ठः । अणुप्रत्ययः । अत्र यकारस्थिताकारस्यादिभ्यस्व वृद्धिराकारः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' ॥ एवं गौतमस्यापत्यं गौतमः । इत्यत्राणुनिमित्ता वृद्धिः—उकारस्य औकारः । 'मोर्वि०' ॥ सर्वत्र तद्धिते विकल्पापुवृत्तिर्मया इति स्वयंभुवः इत्यादौ अवादेशो न ॥

ऋ उरणि ॥ ऋकारस्य उर् भवति अणि परे ॥ पण्णां मातृणामपत्यं

पाण्मातुरः । तिष्ठणां मातृणामपत्यं त्रैमातुरः । द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः ॥

सूत्रम्—'ऋ उरणि' ॥ ऋ पष्ठेकवचनान्तं सांकेतिकम् । उर् प्रथमैकवचनान्तम् 'ह्रसेपः०' । अणि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' अणुप्रत्यये परे मातृशब्दसंयन्धिना ऋकारस्य उर् भवति । पप् मातृ । पप्शब्दात् पष्ठीबहुवचने 'णः' इति नुद् 'पो डः' 'पुभिः पुः' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनु०' । मातृशब्दान् पष्ठीबहुवचने 'नुडामः' 'नामि' । पण्णां मातृणामपत्यमिति विमर्दे । 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपः पप् मातृ अ इति । 'आदिस्वरस्य०' इति वृद्धिः । 'पो डः' 'वावसाने' डस्य डः । 'जमे जमा वा' टस्य णः ॥ यद्वा 'पपो णो वाच्यो मातरि' इति केचित् । कचिज्जनानामपि जमा एष्टव्याः इति केचित् । 'ऋ उरणि' इति उर् । 'स्वरहीनं०' 'मोर्वि०' पाण्मातुरः । कार्तिकेय इत्यर्थः ॥ एवं द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति विमर्दे उभयत्रापि पष्ठीद्विवचनम् 'त्यदादेष्टे०' 'आवतः स्त्रियाम्' 'दौसोरे' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' । मातृशब्दात् पष्ठीद्विवचने 'ऋरम्' ॥ अण् । गित्वा-वृद्धिः । द्वि इत्यस्य द्वे । 'ऋ उरणि' इति उर् । 'स्वरहीनं०' द्वैमातुरः गणेशः । एवं भाद्र-मातुरः । द्वापि सतीमुतवाचकौ । सत्यास्तु तनयः पाण्मातुरवद्भाद्रमातुरः । इत्यादि अणन्ताः । अन्यत्राप्यणुप्रत्ययो भवति । यतः ॥

'रागात्रक्षत्रयोगाच्च समूहात्साम्यदेवता ।

तद्वैत्यधीते तस्येदमेवमादिरणिष्यते ॥'

रागाद्यथा कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्रं कौङ्कुमम् । नक्षत्रयोगान् । पुष्येण युक्तः कालः पौषः ।

१ 'शिवादिभ्यश्च' इत्यण् पक्ष्यः । अन्यथा इनः प्राप्तिः । शिवस्यापत्यं शिवः । विदेहस्यापत्यं वैदेहः ॥

२ पो डः त्वन्मदेकत्वे इति सूत्रनिर्देशात्कचिदपदान्तेऽपि क्षणाना जमा एष्टव्याः । इत्यधिकौ ॥

समूहात् नराणां समूहो नारम् । स्त्रीणां समूहः स्त्रैणम् । सास्य देवतार्थे इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्रम् । तद्वेत्सीत्यस्यार्थे व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः । तस्येदमित्यस्यार्थे देवदत्तस्यार्थमिदं देवदत्तम् । इत्याद्यर्थेष्वणप्रत्ययः स्यात् । तदग्रे यथास्थाने कथयिष्यति ॥

अत इञ्चनृपेः ॥ अकारान्तान्नाम्नोऽनृपिश्चदादपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययो भवति ॥

यस्य लोपः । देवदत्तस्यापत्यं देवदत्तिः । [श्रीधरस्यापत्यं] श्रेधरिः । [दशरथस्यापत्यं] दाशरथिः । पौरन्दरिः ॥

अथ अपत्येर्धे प्रत्ययान्तरमाह—‘अत इञ्चनृपेः’ ॥ अत इति पञ्चम्येकवचनान्तं ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्विं’ इञ् प्रथमैकवचनान्तम् ‘ह्रस्वः’ पञ्चात् ‘आद्ये लोपश्’ ॥ अनृपिः न ऋपिः अनृपिस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘ङिति’ इकारस्य एकारः । ‘ङस्य’ इत्यकारलोपः । पूर्वं ‘स्रोर्विं’ ‘स्वरहीनं’ त्रिपदम् । ऋपिवाचकशब्दवर्जितादकारान्तान्नाम्नोऽपत्येऽर्थे इञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । अत्र ऋकारो वृद्धयर्थः । उदाहरणम् । देवदत्तस्यापत्यं इञ् प्रत्ययः । ऋकारो वृद्धयर्थः ‘आदिस्वरस्य’ इति वृद्धिः । वै । ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्विं’ देवदत्तिः ॥ एवं श्रीधरस्यापत्यं श्रेधरिः । अत्र इञ् प्रत्यये श्रीइत्यस्य श्रे इति वृद्धिः ॥ तथा दशरथस्यापत्यं दाशरथिः । अत्र वृद्धिकार्यं दस्य दा ॥ पुरन्दरस्यापत्यं पौरन्दरिः । अत्र उकारस्य औकारो वृद्धिः । एवं रावणिः ॥

बाह्यादेश्च ॥ बाह्यादेः पर इञ्प्रत्ययो भवत्यपत्येऽर्थे ॥ बाहोरपत्यं बाहविः ।

उपविन्दोरपत्यमौपविन्दविः । कृष्णस्यापत्यं कृष्णिः । उडुलोमोऽपत्यमौडुलोमिः । नो वा । अग्निशर्मणोऽपत्यमाग्निशर्मिः ॥

‘बाह्यादेश्च’ ॥ बाह्यादेस्तु अकारान्तत्वाभावेऽपि इञ् वक्तव्यः । बाहविः औपबाहविः वार्ष्णिः आग्निशर्मिः ॥ सर्वत्र तद्धिते विकल्पानुवृत्तिरस्येव । तेन वासुदेवः शैवः वैदेहः इत्यादौ इञ् न स्यात् ॥ ‘व्यासवरुडसुधातुनिपादविम्बचण्डालादन्तस्य वाऽकः ।’ एभ्योऽपत्य इञ् तद्योगे चैषामन्तस्य अक आदेशः । वैयासकिः । वारुडकिः । सौधातकिः । नैपादकिः । वैम्बकिः । चाण्डालकिः ॥

‘‘ पयायनणेयणीया गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वसादेः ॥ गर्गादेर्नडादेरज्यादेः स्त्रीलिङ्गात्पितृष्वसादेश्च पय आयनण् एयण् णीय इत्येते प्रत्यया भवन्ति अपत्येऽर्थे यथासंख्येन ॥ चकारात्पितृष्वसादेरेयण् प्रत्ययो भवति ॥ गार्ग्यः । वात्स्यः । जामदग्न्यः । सौम्यः । नाडायनः । चारायणः । चान्द्रायणः । आमुष्यायणः । आत्रेयः । मार्कण्डेयः । कापेयः । गाङ्गेयः । माहेयः ॥

सूत्रम्—‘पयायनणेय०’ ॥ पयश्च आयनण् च एयण् च णीयश्च पयायनणेयणीयाः प्रथमा बहुवचनान्तम् ‘सर्वणं’ । गर्गश्च नडश्च अत्रिश्च स्त्री च पितृष्वसा च गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वसारः ते आदौ यस्य स गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वसादिः तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् ‘ङिति’ ‘ङस्य’ इत्यकारलोपः । ‘स्रोर्विं’ ॥ द्विपदमिदं सूत्रम् । ‘इन्द्रान्ते श्रूयमाणं पदं

प्रलोकं संन्यते' इत्यादिशब्दस्य प्रत्येकयोगः । तेनापलोऽर्थे गार्गादेश्यः । नडादेरायनण् ।
अन्यादेः स्त्रीलिङ्गाश्च एयण् । पितृप्प्रज्ञादेः णीयः । सर्वत्र णकारो वृद्धार्थः । ण्यणीययोर्वृ-
द्धवर्धमादौ प्रयुक्तो णकारोऽणन्तत्वनिराससूचकः । अणन्तत्वाभावादीरनिषेधः । गर्गं वत्स ।
गर्गस्यापत्यमिति विग्रहे वत्सस्यापत्यमिति विग्रहे च ण्यण् णित्त्वावृद्धिः गर्गं वात्स 'यस्य
लोपः' उभयत्रापि 'स्वरहीनं०' गार्ग्यः वात्स्यः । क्यपत्य चेत् गार्ग्या वात्स्या ॥ नडस्यापत्यं
नाडायनः । आयनण् प्रत्ययः । णित्त्वावृद्धिः 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' एवं
चरस्यापत्यं चारायणः । श्रियां नाडायना । चरस्यापत्यं चारायणा । अदसृशब्दान् पष्ठये-
कवचने । 'त्यदादेष्टे०' 'दस्य मः' 'इस्य' 'मादू' अमु । 'किञ्चात्य. सः०' अमुप्यापत्यमिति
विग्रहे आयनणप्रत्ययः । णित्त्वावृद्धिः । आ । 'अलुन् कचित्' इति पष्ठया त्रिभक्तेर्न लोपः ।
'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' आमुप्यायणः । अस्यार्थः—'स्यादामुप्यायणो मुरय-
पुत्रो प्रख्यातपुत्रकः' इति ॥ अत्रेपत्यमात्रेयः । एयणप्रत्ययः । आदिपृद्धिः 'यस्य०' 'स्वर०'
प्रथमैकवचने 'स्रो०' ॥ एव कपेरपत्य कापेयः । अणन्तत्वादीप् । आत्रेयो कापेयी । गङ्गाया
अपत्यं गाङ्गेयः । मह्या अपत्य माहेयः । एव वैनतेयः । सैहिकेयः । काट्टेयः ॥ पितुः
स्वसा पितृवसा । मातुः स्वसा मातृप्प्रसा । 'मातृपितृभ्या म्यमुः सकारस्य पत्यं वक्त-
व्यम्' पितृप्प्रज्ञाशब्दान् पष्ठयेकवचने । 'ऋतो ङ उः' डिच्चाट्टिलोपः । अमे अपत्यशब्दान्
प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' पितृप्प्रसुरपत्य पितृप्प्रस्त्रीयः । एत्वं मातृप्प्रसुरपत्यं मातृप्प्रस्त्रीयः
उभयत्रापि णीयः । पितृशब्दे इकारस्य गैकारो वृद्धिः । मातृशब्दे न वृद्धिः वृद्धेरैव सङ्गा-
वात् । एवं स्वसुरपत्य स्वस्त्रीयः । अत्र 'णितो घा' इति विकल्पात्र वृद्धिः ॥

लुग्महुत्वे कचित् ॥ अपत्येऽर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य बहुत्वे सति कचिदनु-
पिविषये ऋपिविषये च लुग्भवति ॥ गर्गाः । अत्रयः । विदेहाः ॥^१

अथ स्यादौ विषये तद्धितप्रत्ययान्तानां साधनविधिमाह—'लुग्महुत्वे कचिन्' ॥ लुर्
प्रथमैकवचनम् 'ह्रसेप०ः' । बहुत्वे सप्तम्येकवचनान्तम् । कचित् प्रथमैकवचनान्तम्
'अव्यया०' ॥ त्रिपदम् । अपत्येऽर्थे उत्पन्नस्य अणादेः प्रत्ययस्य बहुवचने सति
कचिदिति ऋपिवाचकशब्दविषये अनुपिवाचके विषये वा लुग्भवति न स्त्रियाम् । तत्र
ण्यप्रत्ययस्य यथा गार्ग्यः गार्ग्या । बहुवचने गार्ग्यं अस् इति स्थिते । 'लुग्महुत्वे०' इति
ण्यप्रत्ययस्य लुर् 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः' इति वृद्धेरभावः । गर्गं अस् इति
स्थिते । 'सर्वणं०' 'स्रोर्वि०' गर्गाः । अत्रेऽपि गार्ग्यं गार्ग्यां गर्गान् । गार्ग्येण गार्ग्याभ्यां
गर्गाः । एव सर्वत्र बहुवचने ण्यप्रत्ययस्य लुर् ॥ एवं वासिष्ठः । वासिष्ठी । बहुवचने
वासिष्ठशब्दान् प्रथमानुवचनम् । अत्र अणो लोपः 'निमित्ताभावे' इति वृद्धेरप्यभावः ।
वासिष्ठ अस् । 'सर्वणं०' 'स्रोर्वि०' वासिष्ठः ॥ आत्रेयशब्दान् प्रथमानुवचनम् । एयण्
लोपः अत्रि अस् 'ए ओ जसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' आत्रेयः आत्रेयो अत्रयः ।
आत्रेय आत्रेयो अत्रीन् । इत्यादिरूपाणि ॥ वैदेहशब्दान् प्रथमावहुवचने अणो लोपः
वृद्धेरप्यभावः विदेह अस् । 'सर्वणं०' 'स्रोर्वि०' विदेहाः ॥ एवं रघवः ॥

१ पाणिनीयानां तु 'गार्गा वात्सी' इत्येवमेव भवति ॥ २ भृक्त्रिकृ साक्षिरोवसिष्ठगोतमदेशानुस्वादिपक्ष-
त्रियेभ्य परस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । घृणन् । श्रुता । वसिष्ठा । इत्यधिकम् ॥

। देवतेदमर्थे ॥ देवतार्थे इदमर्थे चोक्ताः प्रत्यया भवन्ति ॥ इन्द्रो देवता यस्येत्यैन्द्रं हविः । सौम्यम् ॥ देवदत्तार्थमिदं दैवदत्तं वस्त्रम् ॥

सूत्रम्—‘देवतेदमर्थे’ ॥ देवता च इदं च देवतेदमौ तयोरर्थे देवतेदमर्थे सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ ॥ एकपदमिदं सूत्रम् । देवता स्वामित्वेनाधिष्ठायकः तस्यार्थे इदमर्थेति अस्येदं वस्तु अस्मिन्नर्थेऽप्युक्ता अणादयः प्रत्यया भवन्ति । इन्द्र । इन्द्रो देवता अस्येति वाक्ये अत्र देवतार्थे अण् णित्त्वावृद्धिः । ऐन्द्र ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने ‘अतोऽम्’ ‘अमृशसो०’ ऐन्द्रं हविः । इन्द्रार्थे कल्पितं घृतमित्यर्थः ॥ सोम । सोमो देवता अस्येति वाक्ये अत्र देवतार्थे ण्यप्रत्ययः । ‘आदिस्वरस्य०’ इति वृद्धिः । सौ ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने कुलशब्दवत् सौम्यम् ॥ देवदत्तार्थमिदम् अत्रेदमर्थे अण् वृद्धिः दै ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने कुलशब्दवत् । दैवदत्तम् ॥ एवमाप्तेयं वायव्यं पित्र्यम् उपस्यमिति देवतार्थे । अथेदमर्थे नद्या अयं नादेयः । इत्यादि ॥ ‘देवतेदमः’ इत्युक्तेऽपि सिद्धावर्थमहणात् अन्यत्राप्यर्थे । उदुम्बराणि सन्त्यस्मिन्देसे औदुम्बरो देशः । एवं वादर इत्यादि ज्ञेयम् ॥

कचिद्वयोः ॥ कचित्पूर्वोत्तरपदादेरचो वृद्धिर्भवति जिति णिति च तद्धिते परे ॥ अग्निमरुतौ देवते यस्य तदाग्निमारुतं कर्म । सौहार्दम् । अत्र भावेऽण् वक्तव्यः ॥

अथ वृद्धिविशेषमाह—‘कचिद्वयोः’ ॥ कचित् प्रथमैकवचनान्तम् ‘अव्यया०’ द्वयोरिति द्विशब्दस्य पट्टीद्विवचनान्तम् ‘त्यदादेष्टे०’ ‘ओसि’ ‘ए अय्’ ‘स्वरही०’ ‘स्रोर्वि०’ पूर्व ‘चपा अवे०’ ॥ कचिदिति प्रयोगान्तरे पूर्वपदादेः स्वरस्य उत्तरपदादेः स्वरस्य च द्वयोरपि वृद्धिर्भवति । अग्निमरुत् । अग्निश्च मरुच अग्निमरुतौ तयोरिदम् । इदमर्थे अण् । यद्वा ‘कर्मण्यप्यण् वक्तव्यः’ ‘कचिद्वयोः’ इति अग्निमरुतोरुभयोरप्याद्यस्वरस्य वृद्धिः । ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने कुलशब्दवत् । अग्निमारुतमेतत्कर्म । सुहृद् शोभनं हृत् हृदयं यस्य स सुहृत् । सुहृदो भावः । अत्र भावेऽण् वक्तव्यः । पश्चात् ‘कचिद्वयोः’ इति सुहृत् इत्यत्र उकारःकारयोर्द्वयोरपि वृद्धिः । सौहार्द । ‘राद्यपो०’ जलबुम्बि० । ‘स्वरहीनं०’ कुलशब्दवत् सौहार्दम् । अत्र भावेऽण् वक्तव्यः इति वक्तव्यबलादनुक्तेऽपि अण् ॥ एवं सुभगस्य भावः सौभाग्यम् ॥ एवं परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैण्यः ॥

णितो वा ॥ उक्ता वक्ष्यमाणश्च प्रत्यया विषयान्तरे णितो वा भवन्ति ॥ अजो गौर्यस्यासावजगुः शिवः । तस्येदं धनुराजगवं अजगवं वा । कुमुदस्येव गन्धो यस्याः सा कुमुदगन्धिः । तस्यापत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । श्वशुरस्यायं श्वाशुर्यो ग्रामः । विष्णोरिदं वैष्णवम् । गोरिदं गव्यम् । कुले भवं कुल्यम् । तवेदं त्वदीयम् । ममेदं मदीयम् ॥

अथ प्रयोगानुसारेण वृद्धेरभावमाह—सूत्रम्—‘णितो वा’ ॥ णितः प्रथमावहुवचनान्तम् ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ । वा प्रथमैकवचनान्तम् ‘अव्यया०’ ‘हवे’ ‘उभो’ ॥ उक्ता अणादयः

प्रत्ययाः विषयान्तरे कार्यान्तरे अर्थान्तरे णितो णकारानुयन्या णिसंज्ञका वा भवन्ति ।
अत्र वाशब्दो व्यवस्थावाचकः बहुलार्थकः । तेनैतेषु परेष्वदिस्वरस्य कचिद्वृद्धिः । कचि-
द्वृद्धेरभावोऽपीत्यर्थः । कचिद्विकल्पः ॥ उदाहरणम्—अजगु अजो गौरूपमो यस्य सः
अजगुः शिवः । ‘गोः’ इति गोशब्दस्य इत्यः । अजगु द्विस्थाने अजगोरिदं धनुः । अत्र
इदमर्थेऽण् उभयत्र । एकत्र वृद्धिः आ । अन्यत्र न वृद्धिः । ‘वोऽन्यस्यरे’ अच् । ‘स्वरहीनं’
प्रथमैकवचने कुलशब्दवत् । आजगद्यमजगवं वा धनुः । अत्र वा वृद्धिः ॥ कुमुदगन्ध ।
कुमुदस्य गन्ध इव गन्धो यस्य स कुमुदगन्धिः । ‘वैयधिकरण्ये बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपः’
‘गन्धादेरिः’ ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं’ कुमुदगन्धिस्तस्यापत्यमिति वाक्ये ‘ण्यायनणेय-
णीयाः’ इत्यपत्येऽर्थे ण्यः । अत्राद्यस्य उकारस्य वृद्धिः । कौ । ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं’
स्त्रीत्वात् । ‘आवतः स्त्रियाम्’ इत्याप् । अत्र नित्यं वृद्धिः । कौमुदगन्ध्या ॥ एवं यशुरसा-
यमिति वाक्ये इदमर्थे ण्यप्रत्ययः । वृद्धिः । ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं’ प्रथमैकवचने आशुर्यो
ग्रामः ॥ विष्णु । विष्णोरिदमिति वाक्ये अणप्रत्ययः । वृद्धिः वै । ‘वोऽन्यस्यरे’ ‘स्वरहीनं’
प्रथमैकवचने कुलशब्दवत् । केचित् विष्णोः स्वरूपं वैष्णवमिति पठन्ति । इदमर्थस्य पूर्व
प्रणीतत्वात् । विष्णोरिदमिति न पठन्ति ॥ एवं गोरिदं घृतादि गव्यम् । इदमर्थे ण्यप्र-
त्ययः । ‘वोऽन्यस्यरे’ ‘स्वरहीनं’ गव्यम् ॥ कुले भवं कुल्यम् । ‘कारकात्’ इति
ण्यप्रत्ययः । अत्र प्रयोगद्वये वृद्धेरभावः ‘यस्य लोपः’ युष्मद् अस्मद् । ममेदमिति
विग्रहे इदमर्थे णीयः । ‘स्वन्मदेकत्वे’ त्वत् मत् । कचिद्वपदान्तेऽपि पदान्तताश्रयणात् ‘चपा
अवे जयाः’ ‘स्वरहीनं’ तवेदं त्वदीयम् । ममेदं मदीयम् । अत्रापि न वृद्धिः । एवं तत्सेदं
तदीयम् । अत्येदं यदीयम् । एतत्सेदमेतदीयम् । अत्र णीयप्रत्ययो न णित् ॥

**चतुरश्रलोपो ण्यणीययोः ॥ चतुरशब्दस्य चकारस्य लोपो भवति
ण्यणीययोः प्रत्यययोः परतः । तुर्यः तुरीयः ॥ अन्यस्य दक् ॥ अन्यशब्दस्य
दगागमो भवति णीयप्रत्यये परे ॥ अन्यदीयम् । अर्धजरतीयम् ॥**

‘चतुरश्रलोपो’ ॥ चतुरशब्दसंघन्धिनश्चकारस्य लोपो भवति ण्यणीयप्रत्यययोः परयोः
इत्यनेनोभयत्रापि चलोपः । चतुर्णां संख्यापूरणः अयं तुर्यः तुरीयः । अत्र पूरणार्थसेदम-
र्थान्तःपातित्वात् इदमर्थे ण्यणीयप्रत्ययौ । अत्रापि न णित्वम् ॥ ‘अन्यस्य दक्’ अन्यश-
ब्दस्य णीयप्रत्यये परे दगागमो भवति । ककारः स्थाननियमार्थः । अकार उच्चारणार्थः ।
अन्य । अन्यस्येदमिति विग्रहे इदमर्थे णीयप्रत्ययः । इयं दगागमः । ‘स्वरहीनं’ अन्यदी-
यम् ॥ अन्यत्रापि दगागममिच्छन्ति । अन्यदर्थः । अन्यद्रागः । अन्यदाशीः । अन्यदुत्सु-
कम् । अन्यद्वृत्तिः । अन्यदास्था । इत्यादि ॥ अर्धजरती । अर्धजरत्या अर्धवृद्धायाः स्त्रिया
इदं वस्त्रादि अर्धजरतीयम् । इदमर्थे णीयप्रत्ययः । ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं’ कुलवत् ।
गव्यमित्यारभ्योक्तप्रयोगेषु न वृद्धिः ॥

**कारकात्क्रियायुक्ते ॥ कारकादप्येते अणादयः प्रत्यया भवन्ति क्रिया-
युक्ते कर्तरि कर्मणि चाभिधेये ॥ कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्रं कौङ्कुम् । मथुराया**

आगतो जातो वा माथुरः । ग्रामे भवो ग्राम्यः ग्रामीणः । धुरं वहतीति धुर्यः धौरेयः ॥

सूत्रम्—‘कारकाक्रियायुक्ते’ ॥ कारकादिति कारकशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् ‘इसि-
रत्’ ‘सवर्णे०’ । क्रियायुक्ते क्रियया युक्तं क्रियायुक्तं तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । द्विपदम् ।
कारकात् कर्तृकर्मकरणसंप्रदानाधारलक्षणान्तादपि एते अणादयः प्रत्यया भवन्ति । क्रिया-
सहिते कर्तरि कर्मणि च वाच्ये सति । पठ् कारकाणि सन्ति । ततः ‘कारकेभ्यः’ इति
वक्तव्ये कारकादित्येकवचनं जाल्यभिप्रायेण । कुङ्कुमशब्दात् वृत्तीयैकवचने ‘टेन’ ‘अ इ ए’ ।
कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्रमिति विग्रहे । अत्र कुङ्कुमेनेत्यत्र कर्णं कारकम् । तथा रञ्जनरूपक्रिया-
सहितं वस्त्रं कर्म । तच्चात्राभिधेयम् । अतोऽण् । ‘समासप्रत्यययोः’ इति वृत्तियालोपः ।
‘उक्तार्थानामप्रयोगः’ णित्वाद्वृद्धिः । ‘यस्य लोपः’ ॥ एवं कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्रं कौमुभम् ।
माञ्जिष्ठम् ॥ मथुराशब्दात् पञ्चम्येकवचने । ‘द्वितां यट्’ ‘सवर्णे’ ‘माथुराया आगत’ इति
वाच्ये । अत्र अपादानं कारकम् । ‘विश्लेषावधौ’ इति पञ्चमी । आगमनक्रियायुक्तो नरः
कर्ताभिधेयस्ततोऽण् प्रत्ययः । ‘आदिस्वरस्य०’ ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं०’ माथुरः ॥ एवं
ग्रामे भवो ग्राम्यः । अत्र भवनक्रियायुक्ते कर्तरि अभिवेये ग्रामे इत्यधिकरणकारकात्
ण्यप्रत्ययः । ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ ॥ धुरशब्दात् द्विस्थाने धुरं वहतीति धुर्यः
धौरेयो वा । एकत्र ण्यप्रत्ययः । तत्र त्राग्रहणात् वृद्धिः । अन्यत्र एयण् तत्र वृद्धिः धौ
‘स्वर०’ । ‘स्रोर्विहृते’ इति सूत्रे ‘तद्धितयकारे न’ इति वक्तव्यम् । तेन धुर्यः इत्यत्र दीर्घ-
त्वाभावः । प्रक्रियामते तु ‘न भकुर्धुराम्’ इति दीर्घत्वनिषेधः । धौरेयः । अत्र बह्वन्क्रि-
याश्रये कर्तरि अभिवेये धुरमिति कर्मकारकात् ण्यण्प्रत्यय एयण्प्रत्ययौ ॥ एवमात्मने हितः
आत्मनीनः विश्वजनाय हितः विश्वजनीनः । अत्र संप्रदानकारकात् वक्ष्यमाण ईनः
प्रत्ययः ॥

केनेयेकाः ॥ क ईन इय इक एते प्रत्यया भवन्ति भवाद्यर्थेषु ॥ णित्त्वं चैपां
वैकल्पिकम् । कर्णाटे भवः कार्णाटकः—कर्णाटकः ॥ ग्रामादागतस्तत्र जातो
वा ग्राम्यः—ग्रामीणः ॥ सग्रीचि भवो वा सग्रीचा युक्तः सग्रीचीनः । समीचि
भवो वा समीचा युक्तः समीचीनः । तिरचि भवो वा तिरचा युक्तस्तिर-
चीनः । उदीचि भवो वा उदीचा युक्त उदीचीनः ॥

सूत्रम्—‘केनेयेकाः’ ॥ कश्च ईनश्च इयश्च इकश्च केनेयेकाः प्रथमाद्यष्टवचनान्तम् ।
‘सवर्णे०’ ‘स्रोर्वि०’ एकपदम् । नान्नो भवाद्यर्थेषु इदमर्थे च वाच्ये सति क ईन इय इक
एते चत्वारः प्रत्यया भवन्ति । णित्त्वं चैपामिति । एपां कादीनां प्रत्ययानामणित्वेऽपि वैक-
ल्पिकं णित्त्वं व्यवस्थितं विकल्पेन णित्त्वं भवति ‘णितो वा’ इत्युत्तत्वात् । तेन फचित्प्र-
योगे विकल्पेन वृद्धिः । फचिन्नित्यं वृद्धिः । फचित्सर्वथापि वृद्धिर्न भवतीति भावार्थः ॥
कर्णाट—कर्णाटदेशे भवः कार्णाटकः कर्णाटको वा । उभयत्रापि णप्रत्ययः । एकत्र वृद्धिः ।
अन्यत्र न । प्रथमैकवचने ‘स्रोर्वि०’ अत्र भवार्थे णप्रत्ययः । ग्राम—ग्रामादागतस्तत्र जातो
वा ग्रामीणः । आदिशब्दादत्र आगतार्थे ईनप्रत्ययः । ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकव-

सूत्रम्—‘त्यतनौ’ ॥ त्यश्च तनश्च त्यतनौ प्रथमाद्वित्रचनान्तम् । ‘ओ औ औ’ एकपदम् । किमादेर्यादेश्चेति । किमादेर्भवाद्यर्थे त्यप्रत्ययो भवति । तथैव अद्यादेस्तनः । अद्याद्यव्यय-साहचर्यात् किमोऽव्यव्ययं गृह्यते । भवाद्यर्थे इत्यादिशब्दात् आगतसप्तशा गृह्यन्ते । कुत्र भवः कुत्रत्यः । अत्र किमोऽव्ययाद्भवाद्यर्थे त्यप्रत्ययः । एवं तत्र भव इति तदोऽव्ययात् । अत्र भवोऽत्रत्यः इत्यत्र इदमोऽव्ययम् । तथा कुतो भवः कुत आगतो वा कुतस्त्यः । अमा सह भवः अमात्यः । इहभव इहत्यः इत्यादिशब्दाज्ज्ञेयम् ॥ अद्यभवोऽद्यतनः । अत्र अद्या-देर्भवार्थे तनप्रत्ययः । ह्यो गतदिने गतकल्पे भवो ह्यस्तनः । अ आगामिदिने भवतीति श्वस्तनः । सदाभवः सदातनः । सना निरन्तरं भवतीति सनातनः । एवं दोषातनं सार्यतनं चिरंतनं पुरातनं प्रगेतनं प्राक्तनम् इत्यादि ॥ ‘दक्षिणापश्चात्पुरस्तस्यण् वक्तव्यः’ । दाक्षि-णाल्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ॥

स्वार्थेऽपि ॥ उक्ताः प्रत्ययाः स्वार्थेऽपि भवन्ति ॥ देवदत्त एव दैवदत्तकः ।

चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । चोर एव चौरः ॥’

सूत्रम्—‘स्वार्थेपि’ ॥ स्वस्वार्थः स्वार्थः तस्मिन् सप्तम्येकवचनम् । ‘अ इ ए’ अपि प्रथमैक-वचनम् । ‘अव्यया०’ ॥ पूर्वोक्ता अणादयः केनेयेकाश्चत्वारः प्रत्ययाः स्वार्थेऽप्यस्वार्थवर्जि-तेऽपि मूलार्थे भवन्ति । देवदत्त एव देवदत्तकः अत्र स्वार्थे कः ॥ चतुर्वर्णं चत्वार एव वर्णा इति वर्णोण्यप्रत्ययः जलतुम्बि० ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचनम् कुलशब्दवत् । चातुर्वर्ण्यम् ॥ चोर एव चौरः स्वार्थेऽण् । ‘यस्य लोपः’ वृद्धिः ॥ एवं द्वितीय एव द्वैतीयकः । तृतीय एव तार्तीयकः । त्रयोः लोका एव त्रैलोक्यम् ॥

अणीनयोर्युष्मदस्मदोस्तवकादिः ॥ तावकम् । मामकम् । तावकीनः ।

मामकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । यौष्माकीणः । आस्माकीनः ॥

‘अणीनयोर्युष्मद०’ ॥ इत्यादि वक्तव्यरूपम् ॥ युष्मद् अस्मद् इत्येतयोः अण् प्रत्यये ईन-प्रत्यये च परे तवकादिरादेशो भवति ॥ आदिशब्दात् द्विवचनबहुवचनयोर्विषये युष्मद्-द्वोर्युष्माकास्माकौ आदेशौ भवतः ॥ अत्र युष्मद् एकत्वे अणीनयोः परयोस्तवकादेशः । द्वित्वे बहुत्वे च युष्माकः ॥ अस्मदश्च एकत्वे मामकः । द्वित्वे बहुत्वे च अस्माकः । युष्मद् अस्मद् । तवायं तावकः । ममायं मामकः । उभयत्रापि अण् । एकस्य तवकः द्वितीयस्य मामकः । णित्वात् ‘आदिस्वरस्य०’ वृद्धिः । ‘यस्य लोपः’ प्रथमैकवचने ‘सोर्वि०’ ॥ पुनः युष्मद् अस्मद् । तवायं तावकीनः । ममायं मामकीनः । उभयत्रापि ईनप्रत्ययः । वृद्धिश्च ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं०’ सिद्धम् । युष्मद् अस्मद् । युवयोः युष्माकं वा अयं यौष्माकः । आवयोः अस्माकं वा अयं आस्माकः । एवं युवयोः युष्माकं वा अयं यौष्माकीणः । आवयोरस्माकं वा अयमास्माकीनः । द्वाभ्यामण् द्वाभ्यामीनः । युष्मदो युष्माकः, अस्मदश्च अस्माकः । वृद्धिः । यौष्माकः आस्माकः सर्वत्र ‘यस्य लोपः’ यौष्माकीण इत्यत्र अवप्रत्याहारकवर्ग-पपर्गान्तरत्वात् ‘प्ठनोणो०’ ॥ एवं आस्माकीनः ॥

१ अव्ययसर्वनामकश्चाट् टे. ॥ अव्ययस्य सर्वनामस्य सारसूत्रोऽव्ययप्रयोगो भवति ॥ उपेदेकोचके । नीतिरेव नीचकः । सर्व एव सर्वकः । विश्व एव विश्वकः । ममा एव मयका । तया एव तयका । तदेव तदकः । मदेव मदकः । एतदेव एतदकः ॥ इत्यपिष्टम् ॥

भावः) सौभाग्यम् । (विदुषो भावो) वैदुष्यम् । कर्मण्यपि यण् वक्तव्यः ॥
ब्राह्मणस्येदं कर्म ब्राह्मण्यम् । राज्ञ इदं कर्म राजन्यम्-राज्यम् । नो वा इति
टिलोपः ॥

स्त्रीलिङ्गाधिकारात् पुनर्विशेषं वक्तव्येनाह—‘समाहारे ता च त्रेर्गुणश्च’ ॥ समाहारेऽर्थेपि
ताप्रत्ययो भवति चशब्दात् तस्मिन् परे त्रेर्गुणः । ताप्रत्ययान्तश्च आवन्तवदित्यर्थः ॥
कचित्तु—‘समाहारे तश्च’ इति पश्चाद् ‘आवतः स्त्रियाम्’ । त्रि त्रयाणां समाहारश्चेता । अत्र
ताप्रत्यये कृते त्रेर्गुणः प्रथमैकवचनम् । ‘आपः’ सेलोपः । जनानां समूहो जनता ॥ एवं
त्वप्रत्यये ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणत्वम् । यण्प्रत्यये ब्राह्मण्यम् । प्रथमैकवचनम् । ‘अतोऽम्’ ॥
सुमनस् । सुमनसो भावः सौमनस्यम् । अत्र द्रव्यम् । यण् वृद्धिः सौ । ‘स्वरहीनं’
‘अतोऽम्’ ॥ विद्वस् । विदुषो भावः वैदुष्यम् । अत्र क्रिया । अत्र यण् वृद्धिः । वै । ‘वसोर्व
उः’ दुः । ‘किलात्पः सः’ ‘स्वरहीनं’ कुलवत् ॥ सर्वत्र तद्धिते विकल्पानुवृत्तिः । तेन
यूनो भावो यौवनम् ॥ रमणीयस्य भावो रामणीयकम् । वृद्धस्य भावो वार्धक्यम् । चपलस्य
भावश्चापहयम् इत्यादावण्प्रत्ययोऽपि भवति ॥ कर्मण्यपि यण् वक्तव्यः । कर्मण्यपि कर्मार्थेऽपि
यण् वक्तव्यः । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ॥ सुगमम् । राजन् राज्ञ इदं कर्म राज्यम् ।
राजन्यं च । उभयत्रापि कर्मणि यण् प्रत्ययः । एकत्र ‘नो वा’ इति टिलोपः राज् ‘स्वर-
हीनं’ । अन्यत्र न टिलोपः । ‘स्वरहीनं’ उभयत्रापि प्रथमैकवचनम् । कुलशब्दवत् ।
जातावपि यण् । राज्ञो जातीयः राजन्यः । अपिशब्दात् मुनेः कर्म मौनम् । कर्मणि साधुः
कर्मण्यः । सभायां साधुः सभ्यः । यशसे हितं यशस्यम् ॥

लोहितादेर्दिमन् ॥ लोहितादेर्गणान्नावेऽर्थे इमन् प्रत्ययो भवति स इमन्
डित्संज्ञो भवति ॥ डित्वाट्टिलोपः ॥ लोहितस्य भावो लोहितिमा । (कालस्य
भावः) कालिमा । (लघोर्भावः) लघिमा । (अणोर्भावः) अणिमा ॥

सूत्रम्—‘लोहितादेर्दिमन्’ ॥ लोहित आदिर्यस्य स लोहितादितस्मात् । पञ्चम्येकवच-
नान्तम् ‘डिति’ ‘ङस्य’ इत्यलोपः ‘सोर्वि’ । डिमन् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हृसेपः’ ॥
लोहितादेर्नान्नो भावेऽर्थे इमन्प्रत्ययो भवति स च डित्संज्ञकः । परम् अनेकस्वरङ्गिविति
वक्तव्यम् । तेन भूमा इत्यत्र एकस्यरे टिलोपो न । उदाहरणम्—लोहित । लोहितस्य
रक्तस्य भावः इति विग्रहे । इमन्प्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । ‘डिति टेः’ ‘स्वरहीनं’ प्रथमे-
कवचने ‘नोपधायाः’ ‘हृसेपः’ ‘नान्नो नो’ लोहितिमा । अणोर्भावः अणिमा । तथा
लघोर्भावः लघिमा । एवं महतो भावो महिमा । राजन्शब्दवत् ॥

ऋ र इमनि ॥ पृथोर्भावः प्रथिमा । (दृढस्य भावो) द्रढिमा । महोर्भावः
इति विग्रहे ॥

१ कर्मण्यपीत्यपिशब्दात्साध्वर्थे यण् तस्य निश्चयः न । सामनि साधु सामन्यः । कर्मणि साधुः कर्मण्यः ।
सभायां साधुः सभ्यः ॥ इत्यधिकम् ॥ २ अन्यत्रापि यण् प्रत्ययः समानस्य वा ए इत्यादेशः समाने उद्दे-
शयितः समानोद्देशः । सोद्देश्यः । शब्देन कीदृशः दालः ॥ इत्यधिकम् ॥ ३ पृथोर्भावे इति पृथोर्भावादेशः ।
पृथोर्भावो गरिमा । वरस्य भावो गरिमा ॥ इमनि लोपः इमनि प्रत्यये परे वक्ष्यस्य लोपो भवति । इभुलस्य
भावः स्थिमा । इभूलस्य स्वभावः ॥ इत्यधिकम् ॥

‘ऋ र इमनि’ ॥ ऋ पष्ठ्यैकवचनान्तम् । रः प्रथमैकवचनान्तम् । इमनि सप्तम्यैकवचनान्तम् । पृथुपृथुदृढकृश इत्यादीनां नाम्नामादेशः ऋकारस्य इमनि प्रत्यये परे र आदेशो भवति ॥ पृथु । पृथोर्भावः इति विग्रहे अनेन ऋस्थाने रः । टिलोपः पूर्ववत् प्रथिमा । एवं मृदोर्भावो ग्रदिमा । दृढस्य भावो द्रढिमा । कृशस्य भावः ऋशिमा । ह्रसादेर्लोपोश्च ऋकारस्येति व्याख्येयं । तेन कृष्णिमा ऋजिमा इत्यादौ रकारो न भवति । सर्वत्र तद्धिते विकल्पानुवृत्तिरिति लोहितता लोहितत्वम् । लौहित्यम् । अणुता अणुत्वम् । लघुता लघुत्वं । पृथुता पृथुत्वं । मृदुता मृदुत्वं । कृशता कृशत्वं । दृढता दृढत्वम् । इत्याद्यपि भवति ॥

यहोर्लोपो भू च वहोः ॥ वहोरुत्तरेपामिमनादीनामिकारस्य लोपो भवति वहोः स्थाने भू चादेशः ॥ भूमा ॥

सूत्रम्—‘वहोर्लोपो भू च वहोः’ । वहोरिति बहुशब्दस्य पञ्चम्यैकवचनान्तम् । ‘ङिति’ ‘ङस्य’ इत्यलोपः । ‘स्रोर्वि०’ । लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ पश्चात् ‘नामिनो०’ । भू प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । पश्चात् ‘ह्ये’ ‘डओ’ । च प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ । वहोः पष्ठ्यैकवचनान्तम् । ‘ङिति’ ‘ङस्य’ इत्यलोपः । पञ्चपदं सूत्रम् । बहुशब्दात्परेपामिमन्प्रत्ययादीनां संबन्धिन इकारस्य लोपो भवति,—बहुशब्दस्य च भूइत्ययमादेशो भवति । अत्र इमनादीनामित्यादिशब्दान् इमन् इष्ट ईयस् इत्येते गृह्यन्ते । यद्यपि ईयस् ईकारोऽस्ति ‘कारग्रहणे केवलग्रहणम्’ इति न्यायस्तथापि भू चादेश इत्यत्र चकाराशोक्तदोषः ॥ केचित्तु इमनादीनामादेर्लोपो भवत्येवं व्याख्यान्ति । अन्येतु इमनादीनामिवर्णस्य लोपमिति व्याख्यान्ति । बहु वहोर्भाव इति विग्रहे लोहितादित्वादिमन् । एकस्वरत्वादेरलोपः । ‘वहोर्लो०’ इति इकारलोपः वहोर्भूआदेशः पूर्ववत् । प्रथमैकवचने सि ‘नोपधायाः’ ‘ह्रस्वः’ ‘नाम्नो नो०’ भूमा ॥

अस्यर्थे मतुः ॥ नाम्नो मतुः प्रत्ययो भवति अस्यासिन्धास्तीत्येतसिन्धे ॥

उकारो जुम्बिधानार्थः । गौरस्यास्तीति गोमान् गोमती ॥

सूत्रम्—‘अस्यर्थे मतुः’ ॥ अस्तेर्धातोर्ध्याऽस्यर्थेऽस्मिन् सप्तम्यैकवचनान्तम् ‘अ इ ए’ । मतुः प्रथमैकवचनान्तम् ‘स्रोर्वि०’ अस्यास्ति स्वेन अस्ति अस्मिन् विषये वा इदमस्ति इत्ये-

१ ‘मात्रेकस्वरत्वादिस्वयः । अन्यथा भूआदेशात्प्राक् कथमेकस्वरत्वं भवतीति बोध्यम् ॥ २ फलवर्ह-रथेभ्य इनेनौ वा वक्तव्यौ फलमस्यास्तीति फलिनः फली । वर्हमस्यास्तीति वर्हिणः वर्ही । रथोऽस्यास्तीति रथिनः—रथी ॥ बलवाताभ्यामूलः ॥ बललः । वातलः ॥ वातातिसाराभ्यां किन् ॥ वातकी अतिसारकी ॥ ऊर्णाहंशुर्भ्यो युः अस्यर्थे ॥ ऊर्णाद्युः । अहंशुः । शंभुः । अर्णः केशयोर्थः अर्णसः सलोपश्च । अर्णवः केशवः ॥ शंकाभ्यां यभ्युसतितुतयसः । आभ्यामेते प्रत्ययाः स्वरस्वर्थे ॥ शं विद्यते यस्यासौ शंवः । शंभः । शंयुः । शंतिः । शंशुः । शंतः । शंयः । कं विद्यते यस्यासौ कंवः । कंभः । कंयुः । कंतिः । कंतुः । कंतः । कंपः । इत्यादि ॥ लामादिभ्यः शः लोमशः । पामावेनैः पामनः । अन्नना । पिच्छादेरिलच् पिच्छलः ॥ केनादिभ्य इलच् केनिलः ॥ तुन्विचलिच-दिभ्यो भः तुदिभः । वलिभः । वटिभः ॥ कृप्यादिभ्यां वलच् दीर्घश्च कृपीवलः ॥ प्रज्ञाचोभ्रदा-वृत्तिभ्योऽण् प्रज्ञाऽस्यास्तीति प्राज्ञः । आर्चः । आदः । वातः । ऽऽह्वनुवाभ्यामारकच् प्रज्ञासं ऽऽह्वमस्यास्तीति ऽऽह्वारकः । प्रज्ञासं इन्दमस्यास्तीति इन्दारकः । मध्वादे रः मधुरः । मुखरः । शुषिरः रुग्णवागिल्लयः । कुशरः । कुशो हस्तिहयः ॥ सिध्मादेर्लः सिध्मास्यास्तीति सिध्मलः । चूडास्यास्तीति चूडालः ॥ इत्यधिकम् ॥

तस्मिन्नर्थे तद्धितान्नाम्नो मनुप्रत्ययो भवति । अत्र मनुप्रत्यये उकारो 'त्रितो नुम्' इति नुम्-विधानार्थस्तथा 'द्रुतः' इति ईप्-विधानार्थश्च । गो द्विस्थाने । गौरस्यास्तीति, द्वितीये स्त्रीविशेषणे गौरस्या अस्तीति । उभयत्रापि मनुः । मन् । आद्ये प्रथमैकवचने 'त्रितो नुम्' मनत् 'अत्वसोः सौ' दीर्घः सा 'ह्रसेपः०' 'संयोगान्तस्त्व०' गोमान् ॥ द्वितीये 'द्रुतः' इति ईप् । 'स्वरहीनं०' 'ह्रसेपः०' गोमती । नपुंसकलिङ्गे तु गोमत् । एवं श्रीमान् श्रीमती ॥ नित्ययोगातिशयप्रशस्तादिविशिष्टे अस्त्यर्थे मत्तुरिति केचित् । तन्मते नित्यं श्रीरस्त्यस्येति श्रीमान् । अतिशयिता प्रीतिरस्यास्तीति प्रीतिमान् । प्रशस्ता धीरस्येति धीमान् ॥

अइकौ च मत्वर्थे ॥ मत्वर्थे अइकौ प्रत्ययौ भवतः ॥ वैजयन्ती पताका यस्यासौ वैजयन्तः । माया विद्यते यस्यासौ मायिकः ॥

सूत्रम् । 'अइकौ च मत्वर्थे' ॥ अथ इकश्च अइकौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । मतोः अर्थः मत्वर्थस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनम् । यद्यपि समासे संधिनिश्चयेन स्यात्तथाप्यत्र स्पष्टार्थत्वात् 'अइकौ०' इत्यत्र संधिर्न कृतः । कचित्तु 'एकौ च मत्वर्थे' इत्येव दृश्यते । मत्वर्थे इति मनुप्रत्ययार्थे अर्थादस्त्यर्थे एव नान्नः अइकौ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । वैजयन्ती वैजयन्ती नाम पताका ध्वजो विद्यतेऽस्मिन्निति विमहे अप्रत्ययः । 'यस्येति' ईलोपः । 'स्वरहीनं०' 'सो०' वैजयन्तः प्राप्तादः ॥ तथा मायास्त्यस्येति मायिकः । पूर्णवत् इकप्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' मायिकः ॥ कचिदप्रत्ययो णिदपि । प्रज्ञास्यास्तीति प्राज्ञः । श्रद्धा अस्यास्तीति श्राद्धः ॥

मान्तोपधाद्वत्त्विनौ ॥ मकारान्तान्मकारोपधादकारान्तादकारोपधाच्च वत्त्विनौ प्रत्ययौ भवतः अस्त्यर्थे ॥ किं विद्यते यस्यासौ किंवान् । लक्ष्मीवान् शमी ॥ भवान् । धनवान् धनी दण्डी छत्री दण्डती । कामो विद्यते यस्यासौ कामी । कृमयो विद्यन्ते यस्यासौ कृमिवान् । शमोऽस्यास्तीति शमी । दमोऽस्यास्तीति दमी ॥

सूत्रम्—'मान्तोपधाद्वत्त्विनौ' ॥ मश्च अश्च मौ अत्र 'सवर्णे०' 'ओ औ औ' अन्तश्च उपधा च अन्तोपधे मौ अन्तोपधे यस्त्व स मान्तोपधस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । पुनः पूर्वं 'सवर्णे०' अमे वत्त्विनौ यतुश्च इन् च वत्त्विनौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' पूर्वं 'पपा अवे जभाः' ॥ द्विपदसिद्धम् । मकारान्तान्मकारोपधाश्च तथा अकारान्तादकारोपधाश्च यद्वा अवर्णान्तादवर्णोपधाश्च नान्नोऽस्त्यर्थे यतु इन् एतौ प्रत्ययौ भवतः । इन्प्रत्ययस्तु अकारान्तादेव भवत्यस्त्यर्थे ॥ प्रथमं मान्तोदाहरणम् । किम् । किमस्यास्तीति वाक्ये अत्र यतु । यत् । कचित्पदान्तताद्वयणान् 'मोऽनु०' प्रथमैकवचने । 'त्रितो नुम्' 'अत्वसोः सौ'

१ मपोऽस्यास्तीति मपवान् ॥ त्रिषां यद्यपि धीमायै धीनी कान्तौ महिषि च । एवं गङ्गाविशेषे च य्गगङ्गेऽपि भगः स्युतः ॥ भगं भागवं विद्यते यस्यासौ भगवान् । लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मीवान् । पुत्रोऽस्यास्तीति पुत्रवान् । धनमस्यास्तीति धनवान्-धनी । छत्रमस्यास्तीति छत्रवान्-छत्री । इनां औ गौ । दण्डो विद्यते यस्यासौ दण्डवान्-दण्डी । क्षेत्रं विद्यते यस्यासौ क्षेत्रवान्-क्षेत्री । पिशाचस्यास्तीति पिशाचवान् । दण्डो विद्यते यस्यासौ दण्डवान्-दण्डती भूमिः । द्रुतः ॥ यशोऽस्यास्तीति यशस्वान् ॥ इन्द्रभिक्कम् ॥

‘ह्रसेपः०’ ‘संयोगान्तस्य०’ किंवा ॥ लक्ष्मी । लक्ष्मीः अस्यास्तीति लक्ष्मीवान् । अत्र मकारोपधत्वात् वतुः ॥ नोर्म्योदिभ्यः इति ऊर्मिमान् भूमिमान् इत्यादी मान्तोपधत्वेऽपि न वतुप्रत्ययः, किंतु मतुप्रत्ययः ॥ शम । शमोऽस्यास्तीति शमी । अत्र मकारोपधत्वादकारान्तत्वाच्च इन् । एवं भानि नक्षत्राणि सन्त्यस्येति भवान् चन्द्रः । यद्वा भानि नक्षत्राणि सन्त्यस्मिन् इति भवान् आकाशः ॥ अत्र अकारान्ताद् वतुः ॥ एवं मालाजान् दयावान् । अत्र आकारान्ताद् वतुः ॥ धन छत्र दण्ड । धनमस्यास्तीति धनी । छत्रमस्यास्तीति छत्री । दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी । एषु सर्वत्र इन् अकारान्तेभ्यः । ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं०’ । त्रिष्वपि प्रथमैकवचने ‘इनां शौ सौ दीर्घः’ ‘ह्रसेपः०’ ‘नात्रो नो०’ ॥ ह्रस्वः सन्त्यस्यामिति ह्रस्वती । अकारोपधत्वाद्वतुः । अकारानुबन्धत्वात् ‘प्लुतः’ इति ईप् । कचिद्वतुप्रत्यये परे दीर्घत्वमपि भवति यथा—अमरावती पद्मावती मृगावती पुष्करावती कुशावती भोगावती अहीवती पुष्पावती शरावती । कचिन्मतुप्रत्ययेपि दीर्घत्वम् । यथा—हनूमान् ॥

तडिदादिभ्यश्च ॥ तडिदादिभ्यः शब्देभ्यो वतुप्रत्ययो भवति ॥ तडिद्विद्यते यस्यासौ तडित्वान् । [भानि नक्षत्राणि विद्यते यस्यासौ भवान् ।]

यशस्वान् । मरुद्विद्यते यस्यासौ मरुत्वान् ॥

सांप्रतं मान्तोपधत्वं विनाऽपि वतुप्रत्ययं वक्तव्येनाह—‘तडिदादिभ्यश्च’ ॥ तडिदादिभ्यो मान्तोपधत्वरहितेभ्योऽपि वतुप्रत्ययो भवति ॥ चकारात्तडिदित्यत्र चपस्य जवत्वं न भवति । तडित् । तडिदस्यास्तीति तडित्वान् । एवं विद्युदस्यास्तीति विद्युत्वान् उभयत्रापि वतुप्रत्ययो भवति । पूर्ववत् । एवं सरस्वान् मरुत्वान् । समिध्वान् ॥ चकारात् राजन्वान् राजन्वती सौराज्ये । उदधौ उदन्वान् एतौ निपालौ ॥ तथा चूडासिम्हादेश्च छत्रप्रत्ययः । चूडाऽस्त्यस्येति चूडालः । सिंभलः । मांसलः । इत्यादि ॥ ऐश्वर्यं स्वशब्दादामिन् । स्वमैश्वर्यमस्त्यस्येति स्वामी ॥

एतत्किञ्चित्तद्व्यः परिमाणे वतुः ॥ एतत्किञ्चित्तद्व्यः शब्देभ्यः परिमाणेऽर्थे वतुप्रत्ययो भवति ॥

‘एतत्किञ्चित्तद्व्यः०’ इत्यादि । एतद् किम् यद् तद् एतेभ्यः शब्देभ्यः परिमाणेऽर्थे वतुप्रत्ययो भवति । उकार उच्चारणार्थः । यद् तद् । यत्परिमाणमस्य यावान् । तत्परिमाणमस्य तावान् । परिमाणे वतुः ॥

यत्तदोरा ॥ यत्तदोरेतरत्वं भवति वतौ परे । यत्परिमाणमस्येति यावान् । तावान् ॥

‘यत्तदोरा’ ॥ यत्तद् एतयोरेतराकारो भवति परिमाणेऽर्थे वतौ परे इत्यर्थः । यावत् तावत् । उभयत्रापि प्रथमैकवचने । ‘त्रितो नुम्’ ‘अत्वसोः सौ’ ‘ह्रसेपः०’ ‘संयोगान्तस्य०’ इति तलोपः । सिद्धम् । स्त्रीलिङ्गे यावती । ननुंसके यावत् ॥ किम् । किं परिमाणमस्येति कियान् । ‘एतत्किञ्चित्तद्व्यः०’ वतुप्रत्ययः ॥

१ तकारान्तस्य सकारान्तस्य ह्रादावस्थार्थे प्रत्यये परे अपदान्तता वक्तव्या यत्तरादी प्रत्ययमात्रे परे सर्वेषामपदान्तता भवति । ईये परे पदान्तता । तेन भवदीयम् ॥ इत्यधिकम् ॥

किमः किर्यश्च ॥ किमृशब्दस्य किरादेशो भवति वतोर्वकारस्य यकारादेशो भवति ॥ किं परिमाणमस्येति कियान् ॥ आ इश्चैतदो वा ॥ एतदष्टेर्वा आ इश् च वा भवति वतौ परे ॥ एतत्परिमाणमस्येति एतावान् इयान् ॥^१

‘किमः किर्यश्च’ वतुप्रत्यये परे किमृशब्दस्य कि इत्यादेशः कृत्स्नस्य भवति । वतोर्वकारस्य च यकारो भवति । अनेन किमः किः कस्य यः । चकाराच्छित्वं विनापि सर्वस्य किरादेशः । प्रथमैकवचने पूर्ववत् । एतद् उभयत्रापि वतुप्रत्ययः । ‘आ इश्च एतदो वा’ ॥ वतुप्रत्यये परे एतच्छब्दस्य आ इश् इत्येतावादेशौ भवतः । ‘गुरुः शिष्य सर्वस्य’ इति न्यायात्कृत्स्नस्य आ इति गुरुस्तथापि चकारप्रहणादन्यस्यैव ढेराकारादेशो न कृत्स्नस्य । इश् इति शित् । ‘गुरुः शिष्य’ इति शिष्यात्सर्वस्य एतद् इत्यस्य इ आदेशः । वामप्रहणाद्यत्र इशादेशस्तत्र वकारस्य यकारः । अन्यत्र न । एतावान् इयान् प्रथमैकवचने पूर्ववत् । ‘त्रितो नुम्’ ‘हसेपः’ ‘संयोगान्त्वस्य’ ॥

तुन्दादेरिलः ॥ तुन्दादेर्गणात् इलप्रत्ययो भवति (प्रशस्तं तुन्दं यस्यासौ) तुन्दिलः ॥ औन्नत्ये दन्तादुरः ॥ औन्नत्येऽर्थे वाच्ये सति दन्तशब्दादुरः प्रत्ययो भवति (उन्नता दन्ता यस्यासौ) दन्तुरः ॥

‘तुन्दादेरिलः’ ॥ तुन्दादेः शब्दात् अस्त्यर्थे इलप्रत्ययो भवति । तुन्द । तुन्दमस्यास्तीति तुन्दिलः । इलप्रत्ययः । ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं’ प्रथमैकवचनम् ॥ एवम्—उदरिलः फेनिलः ॥ ‘औन्नत्ये दन्तादुरः’ दन्तशब्दादौन्नत्ये उच्चत्वेऽर्थे उरप्रत्ययो भवति । उन्नता उच्चा दन्ता अस्तेति दन्तुरः ॥

श्रद्धादेर्लुः ॥ श्रद्धा विद्यते यस्यासौ श्रद्धालुः । कृपा विद्यते यस्यासौ कृपालुः । मायालुः । दयालुः ॥

‘श्रद्धादेर्लुः’ ॥ श्रद्धादेर्नाम्नोऽस्त्यर्थे लुप्रत्ययो भवति । श्रद्धा दया कृपा । श्रद्धा अस्यास्तीति श्रद्धालुः । दयाऽस्यास्तीति दयालुः । कृपाऽस्यास्तीति कृपालुः । सर्वत्र लुप्रत्ययः । प्रथमैकवचने ‘सोर्वि’ ॥

अस्मायामेधास्रग्भ्योऽस्त्यर्थे विनिर्वक्तव्यः ॥ तपो विद्यते यस्यासौ तपस्वी । यशस्वी । मायावी । मेधावी । स्रक् विद्यते यस्यासौ स्रग्वी ॥

अस्मायामेधा ० ॥ अस् इति । ‘वचादेरस्’ इत्युणादिसूत्रोक्तोऽस्प्रत्ययः तदन्तान्नाम्नः पुनः मेधामायास्रजशब्देभ्यश्च अस्त्यर्थे विनिः प्रत्ययो वक्तव्यः । इकार उच्चारणार्थः । तपस् । ‘तप संतापे’ इत्यस्यासन्तस्य रूपम् । विन् । तपोऽस्यास्तीति तपस्वी । दण्डिन्शब्दवत् । प्रथमैकवचने । ‘इनां शौ सौ’ ‘हसेपः’ ‘नाम्नो नो’ ॥ एवं यशस्वी । एवं मायाऽस्यास्तीति मायावी । मेधा बुद्धिरस्यास्तीति मेधावी । स्रक् माला अस्यास्तीति स्रग्वी । ‘दिशाम्’ इति कुत्वम्

१ यस्मिन्पक्षे आत्व न तस्मिन्पक्षे इत्यादेशः स्यात् शकारः सर्वादेशार्थं चकाराद्वतोर्वकारस्य यकारः ॥ इत्यधिकम् ॥ २ वाशब्दोऽनुक्तमनुषयार्थं । तेन इदमो वतुप्रत्ययः । इदम इश् चकाराद्वतोर्वकारस्य भवेति वाच्यम् । इद परिमाणं यस्य स इयान् । शकारः सर्वादेशार्थं ॥ इत्यधिकम् ॥

स्रज् इत्यत्र अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदान्तताश्रयणात् ['चोः कुः'] जम् गः ।
प्रथमैकवचने सिः पूर्ववत् ॥

वाचो ग्मिनिः ॥ वाच्शब्दात् ग्मिनिः प्रत्ययो भवति अस्त्यर्थे ॥ प्रशस्ता
वाक् विद्यते यस्यासौ वाग्मी ॥'

'वाचो ग्मिनिः' ॥ वाच्शब्दात् ग्मिन्प्रत्ययो भवति । गकारोऽनुनन्धः मकारादित्वनिवे-
धार्थः । तेन 'जमे वामा वा' इति न भवति । वाच् वाग् । प्रशस्ता वागस्यास्तीति वाग्मी
ग्मिन्प्रत्ययः । 'चोः कुः' पदान्तताश्रयणात् 'चपा अवे जयाः' कस्य गः । 'स्वरहीनं०'
दण्डिश्चशब्दवत् ॥ गोरपि अस्त्यर्थे मिनिः । गावो विद्यन्तेऽस्येति गोमी ॥

आलाटौ कुत्सितभाषिणि ॥ कुत्सितभाषिण्यर्थे वाच्ये सति आलाटौ
प्रत्ययौ भवतः । कुत्सिता वाक् विद्यते यस्यासौ वाचालः । वाचाटः ॥'

'आलाटौ कुत्सितभाषिणि' ॥ आलश्च आटश्च आलाटौ प्रथमाद्विवचनम् । बहुभाषिणी-
त्येके । कुत्सितं भाषते इत्येवंशीलः कुत्सितभाषी तस्मिन् अभिधेये वाच्शब्दान् आल आट
इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ वाच् २ । कुत्सिता वागस्येति वाचालः । वाचाटः । एकत्र आलः
अन्यत्र आटः । 'स्वर०' 'घोर्वि०' ॥

ईपदपरिसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः ॥ ईपदपरिसमाप्तः सर्वज्ञ इति
सर्वज्ञकल्पः । (ईपदपरिसमाप्तः पटुरिति) पटुदेश्यः । पटुदेशीयः । (ईप-
दूनः कविरिति) कविदेश्यः । कविदेशीयः ॥

'ईपदपरिसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः' ॥ अपरिसमाप्तौ अपरिपूर्णत्वे किञ्चिन्न्यूनत्वे वाच्ये
नाप्तः कल्प देश्य देशीय इत्येते त्रयः प्रत्यया भवन्ति । सर्वज्ञ पटु कवि । ईपदपरिपूर्ण-
सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पः । ईपदसमाप्तः पटुः पटुदेश्यः । ईपदसमाप्तः पटुः पटुदेशीयः । पटुश्चः
तुरः । ईपदसमाप्तः कविः कविदेशीयः । त्रिषु क्रमेण कल्पदेश्यदेशीयप्रत्ययाः ॥

प्रशंसायां रूपः ॥ प्रशंसायां रूपः प्रत्ययो भवति ॥ प्रशस्तो वैयाकरणो
वैयाकरणरूपः ॥

पाशः कुत्सायाम् ॥ कुत्सायां वाच्यायां सत्यां पाशः प्रत्ययो भवति ॥
कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाशः ॥

भूतपूर्वे चरट् ॥ भूतपूर्वार्थे वाच्ये सति चरट् प्रत्ययो भवति ॥ पूर्वं दृष्ट
इति दृष्टचरः । स्त्री चेदृष्टचरी ॥

'प्रशंसायां रूपः' ॥ प्रशंसायां श्लाघायां वाच्यमानायां रूपप्रत्ययो भवति । वैयाकरणः ।
प्रशस्तो वैयाकरणो व्याकरणस्य पाठी वैयाकरणरूपः ॥ केचिदत्र कुत्सायां पाश इत्यपि

१ एकाकिनिचापहाये । न विद्यते एकः सहायो यस्य सः एकाकी । स्त्री चेत् एकाकिनी ॥ इत्यधिकम् ॥

२ लः समाहारप्रकृतयोः नाम्नः समाहारप्रकृतयोर्विषये लः प्रत्ययो भवति । क्लेशस्य समूहः प्रकृतः क्लेशो
वा क्लेशलः ॥ इत्यधिकम् ॥

पठन्ति । तन्मते कुत्सितः पापण्डः पापण्डपाशः । एवं भिषक्पाशः । इत्युदाहरणम् ॥
 'भूतपूर्वे चरद्' पूर्वं भूत इति निदर्शनादिक्रियया तत्समयात्प्राक् विषयीभूतो भूतपूर्वः ।
 तस्मिन्नर्थे चरद् प्रत्ययो भवति । दृष्ट । द्विस्थाने पूर्वं दृष्ट इति विग्रहे अत्र दर्शनक्रियायां
 वर्तमानकालात्प्रागपि दृष्टत्वात्समृतिज्ञानेन विषयीभूतत्वाद्भूतपूर्वोऽतश्चरद् । उभयत्रापि
 टकार ईवर्थः । एकत्र पुंस्त्वे देववत् । अन्यत्र टित्वादीर् । 'द्रुतः' यस्य लोपः
 'स्वरहीनं' नदीवत् ॥

प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयद् प्रत्ययो भवति ॥ अन्नमयो यज्ञः ।

मृन्मयो घटः । स्त्रीमयो जालमः । अमृतमयश्चन्द्रः । गोमयम् ॥

तदधीते वेद वेद्यत्राण्वक्तव्यः ॥ व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः ॥

शोभनोऽश्वः स्वश्वः । तं वेदेति सौवश्वः । न्याये कुशलो नैयायिकः ॥

'प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयद्' ॥ प्रचुरस्य भावः प्राचुर्यं, विकारोऽवस्थान्तरापादनं,
 प्राधान्यं मुख्यत्वं तथा आदिशब्दान्निर्वर्तनस्वरूपपुरीषावयवेषु च । एव्यर्थेषु नाम्नो मयद्-
 प्रत्ययो भवति । उदाहरणानि—अन्न । अन्नं प्रचुरं यत्र सोऽन्नमयो यज्ञः । अत्र प्राचुर्यार्थे
 मयद् । टित्वादीप् । अन्नमयी खाली ॥ मृद् । मृदो विकारो मृन्मयः । अत्र विकारे मयद् ।
 'वावसाने' दस्य तः ॥ 'वसे वमा वा' तस्य नः । 'स्वरहीनं' । यद्वा 'कचिज्जवानां वमा
 पृष्टव्याः' इति दस्य नः 'स्वरहीनं' मृन्मयो घटः ॥ स्त्री प्रधानाऽस्येति स्त्रीमयो जालमः ।
 जालमो मूलः । अविचार्यकारीत्यर्थः । अमृतेन निर्वृत्तो अमृतमेव रूपं वा यस्य सोऽमृतम-
 यश्चन्द्रः । अत्र निर्वर्तनार्थे मयद् ॥ गोः पुरीषं गोमयम् ॥ शरस्वावयवाः शरमयाः ॥

'तदधीते' ॥ तच्छास्त्रादि' अधीते पठति वेद जानाति वा इत्येतस्मिन्नर्थे अण् प्रत्ययो
 भवति । उदाहरणम् । व्याकरणमधीते अथवा वेद जानातीति वैयाकरणः । सुष्ठु शोभनो-
 ऽश्वः स्वश्वः तं वेदेति सौवश्वः पुरुषः । व्याकरण, स्वश्व, एकत्राभ्ययनज्ञानार्थेऽण् ।
 अन्यत्र वेदेत्यर्थेऽण् । णकारो वृद्ध्यर्थः ॥

न संधिचोर्बुद् च ॥ सन्धिजौ य्वौ सन्धिच्यौ तयोः । सन्धिजयोर्बुद् चकारवका-
 रयोः संधिन्धनः स्वरस्य वृद्धिर्न भवति किंतु तयोर्बुद्भागमो भवति । तेन इद्
 उद् इत्येतावागमौ भवतः वर्णविश्लेषं कृत्वा यकारात्पूर्वं इकारः । यकारात्पूर्वं
 उकारः । पश्चात् 'आदिस्वरस्य ञिति च वृद्धिः' ॥

तन्वन्न स्वपदे वृद्धिराकारः क्रियतां तत्राशङ्क्यामाह—सूत्रम्—'न संधिचोर्बुद् च' ॥
 न प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया' ० । संधिच्योः इत्यस्य समासो वृत्तावेव विहितः । यथा
 संधिजौ य्वौ संधिच्यौ तयोः संधिच्योः पृष्ठीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'क्षोर्वि' ० इ च
 उद् च युद् प्रथमैकवचनान्तम् । 'ह्रस्वे' ० । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया' ० पूर्वं
 'नामिनोरः' पठुःपदम् ॥ संधिजातयोर्बुद्चकारवकारयोः संधिन्धनः स्वरस्य वृद्धिर्न भवति ।
 अत्र व्या इत्यत्र वि आह उपसर्गयोर्योगे संधिजो यकारस्तत्संबन्धी स्वर आकारः स च

वृद्धिरूप एव । अतो न तस्य वृद्धिकार्यं किंतु तयोर्थकारवकारयोर्बुडागमः । तत्संबन्धी स्वर आकारः स च वृद्धिरूपः । एतस्य गित्त्वावृद्धिसंभवे प्रस्तुतसूत्रेण वृद्धिनिषेधः ततः किंतु तयोर्थकारवकारयोर्बुडागमो भवति । बुडागमः इति कोऽर्थः । तथैतदेव विवृणोति । इद् उद् इत्येतावागमौ ॥ ननु कथं संश्लिष्टस्य यकारस्य वकारस्य च इद् उद् आगमौ भवत इत्याह—वर्णविश्लेषमिति । यूय् आ, स्व् अ इति वर्णविश्लेषं वियोजनमसंयोगेनोच्चारणं कृत्वा यकारात्पूर्वमिकारः कर्तव्यः,—वकारात्पूर्वमुकारः कर्तव्यः । 'स्वरहीनं०' विया सुव इति जातम् । पश्चात् 'आदिस्वरस्य०' इति वृद्धिः । घैया सौव । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' । प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' वैयाकरणः । सौवश्रः । इति सिद्धयति ॥ अन्यत्राप्यर्थे खलि आह इति सौवस्तिकः । द्वारे नियुक्त इति दीवारिकः । एवमैतिहासिकः पौराणिकः । खल्येदं सौवम् । त्रिपक्षल्येदं त्रैपक्षम् । व्यर्थस्य भागो वैयर्थ्यम् । इत्यादि ॥

इतो जातार्थे ॥ जातार्थे इतः प्रत्ययो भवति ॥ (लज्जा संजाता यस्यासीं) लज्जितः' ॥

'इतो जातार्थे' ॥ इतः प्रथमैकवचनान्तम् । जातार्थे सप्तम्येकवचनान्तम् । जातार्थे वत्पञ्चार्थे इतप्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । लज्जा । लज्जा । जाता अत्येति लज्जितः । जातार्थे इतप्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' । एवं पुष्पितः फलितो वृश्चः । तारकितं नभः । पुलकितः । कन्दलितः । कण्टकितः । क्षुधितः ॥

तरतमेयस्त्रिष्टाः प्रकर्षे ॥ अतिशयेऽर्थे तरः तमः इयसुः इष्टः इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ अतिशयेन कृष्णः कृष्णतरः । (अतिशयेन कृष्णः) कृष्ण-तमः । (अतिशयेन शुक्लः) शुकुतरः शुकुतमः ॥ ईयस्त्रिष्टौ द्विताविति चत्तव्यौ ॥ अतिशयेन लघुर्लघीयान् । लघीयसी । लघिष्ठः । अतिश० पापः इति पापीयान् । अतिश० पापिनी इति पापीयसी । पापिष्ठः ॥

'तरतमेयस्त्रिष्टाः प्रकर्षे' ॥ तरश्च तमश्च ईयसुश्च इष्टश्च तरतमेयस्त्रिष्टाः प्रथमावदुवचनान्तम् । 'सर्वर्णे०' 'सोर्वि०' । प्रकर्षे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' प्रकर्षेऽतिशयार्थे नाग्नस्तर तम ईयसु इष्ट एते चत्वारः प्रत्यया भवन्ति । इष्ट प्रत्ययः छान्तः । कृष्ण । अतिशयेन कृष्णः इयामः इति कृष्णतरः कृष्णतमः । एकत्र तरप्रत्ययः । अन्यत्र तमप्रत्ययः । प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' एवं शुकुतरः शुकुतमः ॥ ईयस्त्रिष्टौ द्विताविति चत्तव्यौ । अतिशयेन लघुर्लघीयान् । अतिशयेन लघुः की लघीयसी । अतिशयेन लघुर्लघिष्ठः । रूपद्वये ईयसु, वृत्तये इष्टः । 'ईयस्त्रिष्टौ द्वितौ०' द्वित्वादुकारलोपः । 'स्वरहीनं०' । आद्ये प्रथमैकवचने उकारानुबन्धत्वात् 'त्रितो लुम्' इति लुमागमः । 'न्सम्म-इतो०' 'हसेपः०' 'संयोगान्तस्य०' द्वितीये । 'द्वितः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने । 'हसेपः से०' । वृत्तये इष्टप्रत्ययः । द्वित्वाद्विलोपः । 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' लघिष्ठः ॥ पाप । अत्र

१ विन्मद्ववद्वुप्रत्ययानां लोपश्च इष्टादी ॥ मतिर्विद्यते यस्यापी मतिमान् । अतिश० मतिमान् इति मतिष्ठः । अतिश० मायावी इति माविष्ठः । अतिश० धनवान् इति धनिष्ठः । अतिश० कर्ता इति करिष्ठः इत्यधिकम् ॥ ॥ ॥

पापशब्दः पापयुक्तस्य नरस्य वाचको न पापस्य । यतः पापशब्दस्य व्याकरणान्तरेषु इन्-
प्रतिषेधोऽस्तीति । (नो पापदरित्राभ्यामिन् छन्दसि तु भवति) । अतः अतिशयेन पापः
पापवान् पुरुषः इति पापीयान् । स्त्री चेत् पापीयसी । उभयत्रापि ईयस् । डित्वाट्टिलोपः ।
'स्वरहीनं०' आद्ये प्रथमैकवचने लघीयस्वत् । द्वितीये 'द्वितः' इति ईप् । पुनः अतिशयेन
पापः इति पापिष्ठः । पापवान् पुरुषः । इष्टप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । 'स्वरही०' प्रथमै-
कवचने 'स्रोर्वि०' पापिष्ठः ॥

गुर्वादेरिष्टेमेयस्तु गरादिष्ट्यलोपश्च ॥ इष्टेमेयस्तु परतो गुर्वादेर्गारादि-
रादेशो भवति ढेरलोपः ॥ गुरोर्गारादेशः—अतिशयेन गुरुः गरीयान् गरीयसी
गरिष्ठः ॥ गुरोर्भावो गरिमा ॥ प्रियस्य प्रादेशः । प्रेयान् प्रेयसी प्रेष्ठः । लोहि-
तादेर्हिमन् । प्रेमा ॥ स्थिरस्य स्थादेशः । स्थेयान् स्थेयसी स्थेष्ठः ॥ स्थूलस्य
स्थव्वादेशः । स्थवीयान् स्थवीयसी स्थविष्ठः ॥ प्रशस्यस्य श्रादेशः । श्रेयान्
श्रेयसी श्रेष्ठः ॥ वृद्धस्य ज्यादेशः ॥

'गुर्वादेरिष्टेमेयस्तु गरादिष्ट्यलोपश्च' गुर्वादेः शब्दस्य इष्ट इमन् ईयस् इत्येतेषु परेषु गर्-
इत्यादय आदेशा भवन्ति । गुरुः प्रिय स्थिर स्थूल प्रशस्य वृद्ध दीर्घ बहुल दूर निकट
लघूनां क्रमेण गर् प्र स्थ स्तव श्र ज्या द्राघ् बंध दव् नेद कना एते आदेशा भवन्ति । टेक्ष
अलोप इति लोपो न भवतीत्यर्थः ॥ गुरुः एकत्र ईयस् । अन्यत्र इष्ट तृतीये भावेऽर्थे
'लोहितादे०' सर्वत्र गुरु इत्यस्य गर् । अत्र 'ईयस्विष्टौ०' इति डित्वेऽपि निषेधकथनादे-
र्नलोपः । प्रक्रिया पूर्ववत् । अतिशयेन गुरुर्गरीयान् । गिरिष्ठः । तृतीये गुरोर्भावो गरिमा ।
इमन् 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने राजन्शब्दवत् । स्त्री चेद्गरीयसी ॥ प्रिय अतिशयेन प्रियः
प्रेयान् प्रेष्ठः । ईयस् इष्ट उभयत्रापि 'गुर्वादेः०' इत्यादिना प्रियस्य प्र इत्यादेशः । 'अ इ
ए' । स्त्री चेत् प्रेयसी ॥ एवं स्थिर इत्यस्य स्थ । अतिशयेन स्थिरः स्थेयान् स्थेयसी
स्थेष्ठः । स्थिरस्य भावः स्तेमा ॥ स्थूलस्य स्तव् । अतिशयेन स्थूलः स्थवीयान् । स्थवीयसी
स्थविष्ठः ॥ प्रशस्यस्य श्र आदेशः । अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान् श्रेयसी श्रेष्ठः ॥ वृद्ध । अति-
शयेन वृद्धो ज्यायान् ज्येष्ठः । वृद्धस्य ज्या आदेशः ॥

ईलोपो ज्याशब्दादीयसः ॥ ज्याशब्दादीयस ईकारस्य लोपो भवति ॥ अति-
शयेन वृद्धो ज्यायान् ज्यायसी ज्येष्ठः ॥ दीर्घस्य द्रापादेशः । द्राघीयान्
द्राघीयसी द्राघिष्ठः द्राघिमा ॥ बहुलस्य बंधादेशः । बंधीयान् बंधीयसी
बंधिष्ठः बंधिमा ॥ दूरस्य दवादेशः । दवीयान् दवीयसी दविष्ठः ॥ निकटस्य
नेदादेशः । नेदीयान् नेदीयसी नेदिष्ठः ॥ लघोः कन् आदेशः । कनीयान्
कनीयसी कनिष्ठः ॥ क्षिप्रस्य क्षेपादेशः । क्षेपीयान् क्षेपीयसी क्षेपिष्ठः ।
क्षेपिमा ॥ क्षुद्रस्य क्षोदादेशः । क्षोदीयान् क्षोदीयसी क्षोदिष्ठः क्षोदिमा ॥
बहोरिष्टे यिः ॥ बहुशब्दात्परस्य इष्टे वर्तमानस्येकारस्य यिर्भवति । ईयस्
ईकारस्य लोपश्च ॥ बहोर्भूरादेशः ॥ भूयान् भूयसी भूयिष्ठः ॥ भूमा ॥

एकत्र 'ईलोपो ज्याशब्दादीयसः' ॥ बहोश्च ॥ ज्याशब्दान् परस्म ईयसः प्रत्ययस्य ईलोपो वक्तव्यः । प्रथमैकवचने 'त्रितो नुम्' 'न्सम्भूतो धो' 'हृतेपः' 'संयोगान्तस्य' ॥ अन्यत्र इष्टप्रत्ययः । 'अ इ ए' दीर्घः ॥ अतिशयेन दीर्घो द्राघीयान् । द्राघिष्ठः । दीर्घस्य द्राघभादेशः ॥ अतिशयेन बहुलः बंहीयान् बंहिष्ठः ॥ अतिशयेन दूरः दवीयान् दविष्ठः । स्त्री चेत् दवीयसी ॥ अतिशयेन निकटः नेदीयान् नेदिष्ठः ॥ अतिशयेन लघुः कनीयान् कनिष्ठः । स्त्री चेत् कनीयसी ॥ पाणिनीये तु "युवात्पयोः कन् वा" । अतिशयेन युवा अल्पो वा कनीयान् कनिष्ठः । पक्षे यवीयान् यविष्ठः । स्त्री यवीयसी । पक्षे अल्पीयान् अल्पिष्ठः । स्त्री चेत् अल्पीयसी ॥ 'अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ' ॥ अतिशयेन अन्तिकः नेदीयान् नेदिष्ठः । अतिशयेन वाढः साधीयान् साधिष्ठः ॥ गुरु, स्फिर, वृद्ध, वृष्टानां (वृष्टाणां), क्रमेण गर, रफ, वर्ष, जपः स्युः ॥ 'विन्मतोर्लुक्' विनो मनुपश्च लुक् स्यात् इष्टेयसोः परयोः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः स्रजीयान् । अतिशयेन स्वर्गवान् स्वचिष्ठः त्वचीयान् । एवमन्येऽपि यथासंभवं ज्ञेयाः ॥ कचित्तु स्थूल, दूर, युवन्, ऋक्ष, क्षिप्र, क्षुद्राणामन्त्या यरलवाः सस्वरा एव लोप्याः । पूर्वस्य च गुणः इष्टेयसोः परयोः । स्थविष्ठः स्थवीयान् । दविष्ठः । यविष्ठः । ऋक्षस्य गुणासंभवः ऋसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । बहु । अतिशयेन बहु भूयान् । अत्र ईयस्प्रत्यये 'बहोर्लोपो' इत्यादिना भूआदेशः । चकारादिमनादीनामिति बहुत्वादिकारलोपः । अथवा बहोश्चेति कथनादीकारलोपः । पुनः बहु । इष्टप्रत्ययः । 'बहोर्लोप' इत्युकारलोपः बहोश्च भूआदेशः । ततो "बहोर्लिष्टेयिः । बहुशब्दात् इष्टप्रत्यये परे यिर्भवति इति इकारस्वरस्य यकारागमो भवति । अत्र बहोर्भूआदेशो 'यदादेशस्तद्धवति' इति बहुवत् । तथा इष्टस्य इकारे लुपेपि 'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति' इति न्यायात् न विरुद्धम् । भूयिष्ठः ॥ अत्र केचित् बहुशब्दादिष्टसंबन्धिन इकारस्य यि इत्यादेश इत्येवं व्याचक्षते ॥ तदसंगतम् । ईकारलोपस्य प्रधानत्वात् । भूइत्यादेशस्तु इकारलोपाद्वते दुःसाधः । पुनश्चिन्त्यम् ॥

किमोऽव्ययादाख्याताश्च तरतमयोराभ्युक्तव्यः ॥ कुत इति कुतस्तरां परमाणवः । अतिश० कुत इति कुतस्तमां तेषामारम्भकत्वम् । उच्चैस्तरां गायति । अतिश० उच्चैरिति उच्चैस्तमाम् । नीचैस्तराम् । नीचैस्तमाम् । किंतराम् । किंतमाम् । अतिश० पठति इति पठतितराम् । पठतितमाम् । अतिश० पचति इति पचतितराम् । पचतितमाम् ॥

'किमोऽव्यया' ॥ किम् इति अव्ययरूपात्किमः किम्शब्दसंयन्धिनोऽव्ययात् अन्यस्मादव्यव्ययादाख्याताश्च सिद्धत्वादिधातुप्रयोगात् परयोस्तरतमप्रत्यययोराम्प्रत्ययो भवति । अर्थभावः । किम्शब्दसंयन्धिनोऽव्ययात् अन्यस्मादपि उच्चैस् इत्यादिकादव्ययात् आख्याताभ्युक्तवति पचतीत्यादिरूपास्त्यर्थे अतिशयार्थे वा तरतमप्रत्ययौ भवतः । तस्मात्पुरत आम्प्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । कुत इति 'तत्रादिगणः' । किमः पञ्चम्यन्तस्य निपातरूपमव्ययम् । तस्मात्तरप्रत्ययस्त्वमप्रत्ययश्च । उभयत्रापि आम् । कुतस्तरां परमाणवः । प्रादुर्भवन्तीत्यध्याहारः । तथा तेषां परमाणूनां कुतस्तमामारम्भकत्वं परमाणुद्वययोगेन व्युत्पादकत्वा-

दक्तत्वं कुतः कुतो मूलोत्पत्तिरित्यर्थः । उच्चैस्तरां गायति इत्यव्ययम् । केचित्तु केवलात्किम् एवाव्ययात्तरतमयोराम् इति व्याचक्षते । चशब्दात् उच्चैर्नाच्चैरव्यययोरपीति । तथा 'हुपचप् पाके' । पच् तिप् । 'अप् कर्त्तरि' 'स्वरहीनं०' पचति । अग्रे स्वार्थे तरस्तमश्च । तस्माच्च आम् । एवं 'पठ व्यक्तायां वाचि' । पठ पूर्ववत् । पठतितमाम् ॥ एतदाख्यातिकम् ॥

परिमाणे द्वादशयः ॥ परिमाणेऽर्थे वाच्ये सति द्वादद् द्वयसद् मात्रद् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ जानु परिमाणं यस्य तजानुदन्नं जलम् । शिरोद्वयसम् । पुरुषमात्रं जलम् ॥ द्वयोर्वहूनां चैकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ वक्तव्यौ ॥ कतरो भवतोर्मध्ये काण्वः । कतमो भवतां तान्त्रिकः । भवतोर्थतरस्तार्किकस्ततर उट्टणात् । यतमः । ततमः ॥ संख्येयः । विशेषावधारणे द्वित्रिभ्यां तीयः त्रैः संप्रसारणं सस्वरस्य ॥ द्वयोः संख्यापूरको द्वितीयः ॥ त्रयाणां संख्यापूरकस्तृतीयः ॥

'परिमाणे द्वादशयः' ॥ परिमाणार्थे द्वादद् द्वयसद् मात्रद् इत्येते त्रयः प्रत्यया भवन्ति । वक्तव्यमात्रमेतत् ॥ उदाहरणम् । जानु । जानुपरिमाणस्य जानुदन्नम् । अत्र परिमाणे द्वादद्प्रत्ययः । जानुपरिमिते जलमित्यर्थः । तथा पुरुषः प्रमाणमस्येति पुरुषमात्रम् । तथा शिरस् । शिरः परिमाणस्य शिरोद्वयसम् । टकारानुबन्धत्वात् 'द्वितः' इतीप् । ऊरुद्वयसी ऊरुद्वयी शिरोद्वयसी गजपतिद्वयसी । इत्यादि ॥ 'द्वयोर्वहूनां चैकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ वक्तव्यौ । व्याख्या-द्वयोर्मध्ये वहूनां चावराणां मध्ये एकस्य निर्धारणे पृथक्करणे जात्यादिपरिप्रभे वा किमादिभ्य इति कियत्तज्ज्यो डितौ अतरअतमौ प्रत्ययौ भवत इत्यर्थः । वहूनां द्वयोर्मध्ये कः कतरः कतमः । अत्र निर्धारणं पृथक्करणं तस्यार्थे डतरः । डित्वाटिलोपः । 'स्वरहीनं०' कतरो भवतोः काण्वः । क इति कतरः । भवतोर्द्वयोर्मध्ये काण्वः कण्वगोत्रीयः कण्ववंशीयः कः । तथा किम् । डतमः पूर्ववत् । कतमो भवतां मध्ये तान्त्रिकः शास्त्रविदित्यर्थः । सैद्धान्तिकस्तु तान्त्रिकः । यद् तद् उभयत्रापि डतरः । टिलोपः 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' भवतोर्द्वयोर्मध्ये यतरस्तार्किकस्ततर उट्टणात् प्रवीतु इति भावः ॥ चकारादेकशब्दादन्यशब्दादपि डतरडतमौ वक्तव्यौ । एकतरः एकतमः । अन्यतरः अन्यतमः ॥ 'संख्येयविशेषा०' संख्यातुं योग्यः संख्येयः । द्वयोस्त्रयाणां वा मध्ये योऽन्त्यः संख्येयो गणनोयां प्रस्तुतः संख्यापूरणस्तस्य विशेषेणावधारणे 'अयं कतिथ' इत्यस्मिन्नर्थे अपरिच्छेदे द्वित्रिशब्दाभ्यां तीयप्रत्ययो भवति ॥ 'त्रैः संप्रसारणं च वक्तव्यम्' ॥ द्वि त्रि । द्वयोः संख्यापूरणो द्वितीयः । एकस्यापेक्षयाऽपरः संख्येयः तस्य विशेषेणपरिच्छेदः क्रियते इति द्विशब्दात्तीयः प्रत्ययः । अन्यत्र तु द्वौ । त्रयाणां संख्यापूरणत्वेन विशेषावधारणे तत्रापि तीयः । तस्मिन् परे त्रैः संप्रसारणम् । यकारस्य सस्वरस्य संप्रसारणमिकारः, वकारस्य च उकारः । रेफस्य ऋकारः सस्वरस्यैव । दीर्घस्वरयुक्तस्य दीर्घ ईकारादिः, ऋस्वस्वरयुक्तस्य ऋस्व इकारादिरिति संप्रसारणं वक्तव्यम् । अत्र त्रिशब्दे रेफस्य ऋकारः । ए तृतीयः ॥

पट्चतुरोत्पद् ॥ पण्णां संख्यापूरकः पट् ॥ पञ्चादेर्मः ॥ पञ्चमः । सप्तमः ।

अष्टमः । नवमः । दशमः । इत्यादि ॥ एकादशादेर्दः ॥ द्विद्वयट्टैकानां

कात्रयोष्टकाः । प्राह्यवादनशीथिबहुमीशोरिति पक्षस्यम् ॥ एकेनाभिका
दश एकादश । एकादशानां संख्यापूरक एकादशः-एकादशी । द्वादशः-
द्वादशी । त्रयोदशः-त्रयोदशी । चतुर्दशः-चतुर्दशी । मनदशः-मनदशी । अष्टा-
दशः-अष्टादशी ॥

‘पद्चतुरोष्ट’ ॥ पद् चतुर इत्येवयोः संश्लेषमिगोत्रभाष्ये संख्यापूरणेऽर्थं पद् प्रत्ययो
भवति । पद् । पञ्चां संख्यापूरणः पञ्चः । पद् प्रत्ययः । ‘पुमिः पुः’ ध्व्य टः । ‘शरहीनं०’
प्रथमेकचने ‘सोर्वि०’ ॥ चतुर । चतुर्णां संख्यापूरणध्वन्युपः । मनदशः जनध्वनिश्च ॥
टिट्वादीन् । पष्टी चतुर्णी । चतुर्णां संख्यापूरणध्वन्युपः । इति तु पूर्वमेवोक्तम् ॥

‘पञ्चादेर्मः’ ॥ पञ्चादेर्नाम्नो दशपर्यन्ताः संश्लेषमिगोत्रभाष्ये संख्यापूरणेऽर्थं मद् प्रत्ययो भवति ।
पञ्चानां संख्यापूरणः पञ्चमः । मप्रत्ययः । ‘नाम्नो०’ पञ्चमः ॥ एवं मनमः । अष्टमः
नवमः दशम इति ॥

‘एकादशादेर्वः’ ॥ टकारानुबन्धप्रत्ययानुसन्धीयम् । एकादशन इत्यादेः अष्टादशयावत्
संश्लेषविशेषावधारणे छप्रत्ययो भवति । मद्प्रत्ययनिर्देशः । एकादशन । एकादशानां
संख्यापूरणः एकादशः । छप्रत्ययः । अत्र टिट्वाट्टिलोरः । ‘शरहीनं०’ ‘सोर्वि०’ ॥
‘सहादेः सारिः’ इति एकस्य एका इत्यादेशः । प्रक्रियामने तु ‘आन्म०’ इति योग्यभि-
गादात्त्वम् । देववत् । एकादशात्प्रत्ययः एकादशमेव ॥ एवं द्वादशः त्रयोदशः । ‘द्विषदशानां
द्वात्रयोष्टाः’ इति द्विषदस्य द्वादशादेशः । त्रिषदस्य त्रय इत्यादेशः । चतुर्दशः । पञ्च-
दशः ॥ षोडशः । ‘सहादेः सारिः’ इति यस्य षः । दस्य टः । ‘उ ओ’ । सप्तदशः ।
अष्टादशः । एकोनविंशतिः । अत्र छप्रत्यये कृते निवावनातिमतिव्यत्यये टिट्वाट्टिलोरः
‘शरहीनं०’ एकोनविंशः ॥

विंशत्यादेर्वा तमट् ॥ विंशतेः संख्यापूरकः विंशतितमः । पञ्चे ॥ विंश-
तेस्तिलोपः ॥ विंशः ॥

‘विंशत्यादेर्वा तमट्’ विंशत्यादेर्नाम्नः संश्लेषविशेषावधारणे तमद्प्रत्ययो वा भवति ।
वापहणात् एकस्य तमट्, द्वितीये टः [‘एतीये’ प्रत्ययो न, यमादित्वा एव टिट्ति] विंशति
२ । आगे तमट् प्रत्ययः । टकार ईष्यः । विंशतेः संख्यापूरणः विंशतितमः । तथा स्त्रीये
विंशतितमी इत्यपि भवति । द्वितीये छप्रत्ययः । आनुबन्धेऽन्यत्रागोष्ठोपः तेन विंशतेरपि
विद्वत्तेन सह टिलोपः । ‘शरहीनं०’ विंशः ॥ तथा प्रक्रियायां ‘वि विंशतेर्द्वि’ विंशते-
र्भस्य विषदस्य लोपः स्यात् द्विनि परे ॥ यद्वा केचित्तु टिलोपे कृते पुनः ‘इत्यादेशोपा०’
इति टिलोपमिच्छन्ति ॥ केचित्तु टिलोपे कृते ‘सहादेः सारिः’ इति विंशति इत्यस्य विंश
इत्यादेशमिच्छन्ति ॥ [‘एतीये’ विंशतिरित्येव रूपं भवति । विंशतिर्मन्त्र इत्यर्थः ।] केचित्तु
वापहणादेष ‘पञ्चादेर्मः’ इति मप्रत्ययमपिच्छन्ति । तन्मते विंशत इत्यपि स्यात् ॥ एतेनैक-
विंशतितमः एकविंशः । द्वाविंशतितमः द्वाविंशः । त्रयोविंशतितमः त्रयोविंशः । चत्वारिंशतितमः
चत्वारिंशः । एवं पञ्चाशतितमः पञ्चाशः । एवं षट्तिमः एकषट्तिमः एकषट् । इत्यादि

ज्ञेयम् । अत्र ग्रन्थान्तरेखेप्तानि वक्तव्यानि सन्ति । 'द्वित्र्यष्टानां द्वात्रयोऽष्टा' भवन्ति । 'प्राक्शतादनशीतेः' शतात्प्राक् शतं यात् अनशीतेः अशीतिशब्दं वजेयित्वा अन्यत्र यत्र द्वित्रिअष्टशब्दाः सन्ति तत्र क्रमेण द्वा त्रयः अष्टा एते आदेशा भवन्ति । यद्वा द्वादशः त्रयोदशः अष्टादशः ॥

चत्वारिंशदादौ वा ॥ द्विचत्वारिंशत्-द्वाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । अनशीतीति विशेषणाद्द्व्यशीतिः । त्र्यशीतिः । अष्टाशीतिः ॥ शतादेर्नित्यम् ॥ शततमः ॥

'चत्वारिंशदादौ वा' ॥ चत्वारिंशदादिशब्देषु परेषु द्वित्र्यष्टानां द्वात्रयोष्टा वा भवन्ति । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । द्विपञ्चाशत् । द्वापञ्चाशत् । त्रिपञ्चाशत् । त्रयःपञ्चाशत् । अष्टपञ्चाशत् । अष्टापञ्चाशत् । एवं द्विपष्टिः । द्वापष्टिः । त्रिपष्टिः । त्रयःपष्टिः । अष्टपष्टिः । अष्टापष्टिः । द्विसप्ततिः । द्वासप्ततिः । त्रिसप्ततिः । त्रयःसप्ततिः । अष्टसप्ततिः । अष्टासप्ततिः ॥ द्विनवतिः । त्रिनवतिः । त्रयोणवतिः । अष्टनवतिः । अष्टानवतिः । अनशीतेरिति विशेषणात् त्र्यशीतिः । त्र्यशीतितमः । त्र्यशीतिः । अष्टाशीतिः । अत्र द्वात्रयोष्टा न भवन्ति ॥ 'शतादेर्नित्यम्' तमट्प्रत्ययः स्यात् । शततमः ॥ * 'एकादशादेरधिकार्थात् सप्तम्यर्थे शते सहस्रे च ऋप्रत्ययः' । एकादश अधिका यस्मिन् तत् एकादशं शतं सहस्रम् । एवं द्वादशं शतं त्रयोदशं शतं एकविंशं त्रिंशं चत्वारिंशं पञ्चाशं शतमित्यादि ज्ञेयम् ॥ शतादेरित्यादिशब्दात् शततमः । एकशततमः । मासतमः । अर्धमासतमः । संवत्सरतमः । इत्यादि ज्ञेयम् । शतादीनि संख्योपयोगानि लोकादवगन्तव्यानि ॥

संख्यायाः प्रकारे धा ॥ संख्यावाचकाच्छब्दात्प्रकारेऽर्थे वाच्ये सति धाप्रत्ययो भवति ॥ द्विप्रकारं द्विधा । त्रिप्रकारं त्रिधा । चतुष्प्रकारं चतुर्धा ॥ गुणोऽण् च ॥ धाप्रत्ययान्तस्य शब्दस्य गुणो वा भवति अण् च वा भवति ॥ द्विप्रकारं द्वेधा । त्रिप्रकारं त्रेधा । धाप्रत्ययान्तात्सर्वार्थेऽण् । द्विधा एव द्वैधम् । त्रैधम् ॥ क्रियाया आवृत्तौ कृत्वस् ॥ पञ्चवारान् भुङ्क्ते इति पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । सप्तकृत्वः ॥

'संख्यायाः प्रकारे धा' ॥ संख्यावाचिनो नाम्नः प्रकारेऽर्थे धाप्रत्ययो भवति । द्विप्रकारं इति । द्वौ प्रकारावस्येति वा द्विधा त्रिधा चतुर्धा पञ्चधा षोढा इत्यादि ॥ 'गुणोऽण् च' धाप्रत्यये परे द्वित्रिअष्टद्वयोर्गुणो भवति अण् च वा भवति । इकारस्य ए गुणः । द्वेधा त्रेधा । प्रथमैकवचने । 'क्त्वाद्यन्तं च' इति 'अव्ययाद्विभक्त्यर्थात्' । तथा धाप्रत्ययात्सर्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । णकारो वृद्धयर्थः । द्विधा त्रिधा । उभयत्रापि अण् वृद्धिः । 'यस्य लोपः' 'गायत्र्याद्यण्' इति नपुंसके प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' द्वैधं त्रैधम् ॥ 'क्रियाया आवृत्तौ कृत्वस्' क्रियायाश्चलनगमनकरणादिकाया आवृत्तौ वृत्तसंख्यापरिवृत्तेन पौनःपुन्येन पार-

वारार्थे पञ्चसप्तादिसंख्यायाः कृत्वस् इति प्रत्ययो भवति ॥ पञ्चन् । पञ्च वारान् इति । पञ्चन् कृत्वसप्रत्ययः । 'नाम्नो नो०' प्रथमैकवचने सि । 'अव्यया०' 'स्रोर्वि०' पञ्चकृत्वः । सप्तकृत्वः । त्रिसप्तकृत्वः । कतिकृत्वः । इत्यादीन्युदाहरणानि ॥

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुः ॥ द्वित्रिचतुःशब्देभ्यः सुप्रत्ययो भवति ॥ द्विवारमिति द्विः । त्रिवारमिति त्रिः । चतुः । द्विरुक्तम् । त्रिरुक्तम् ॥ बह्वादेः कारकाच्छस् ॥ बह्वादेः शब्दाच्छसप्रत्ययो भवति ॥ बहुवारानिति बहुशः । अल्पशः । शतशः । सहस्रशः । लक्षशः । कोटिशः । इत्यादि । बहुशो धनं ददाति ॥ कारकात्किम् । बहूनां स्वामी ॥

'द्वित्रिभ्यां सुः' ॥ द्वित्रिशब्दाभ्यां क्रियाया आश्रितौ सुप्रत्ययो भवति । उकार उभार-
णार्थः । द्वौ वारौ इति द्विः । त्रीन् वारानिति त्रिः । सुप्रत्यये कृते प्रथमैकवचने । 'अव्यया०'
'स्रोर्वि०' ॥ अग्रे उक्तमिति 'नामिनोरः' 'स्वरहीनं०' । एवं द्विरुक्ते । द्वौ वारौ इत्यर्थः । त्रिरुक्ते
त्रिः । त्रीन् वारान् अधीते पठतीत्यर्थः । चतुः स्वपिति इत्यपि कचित् दृश्यते ॥ एकस्य
सुप्रत्ययसहितस्य सकृदादेशो वक्तव्यः । सकृदेकवारम् ॥ 'बह्वादेः शस्' बह्वादेर्नाम्नो वारं-
वारार्थे संख्यायां वा शसुप्रत्ययो भवति । बहु । बहून् वारानिति बहुशः । अथवा बहवः
एव बहुशः । कोटि संख्या येषां ते कोटिशः । शसुप्रत्ययः । 'अव्यया०' ॥ एवं शतशः
सहस्रशः लक्षशः कोटिशः अनेकशः भूरिशः गणशः कतिशः इत्यादीनि ॥

तयायडौ संख्याया अवयवे ॥ संख्याया अवयवे वाच्ये सति तयायडौ
प्रत्ययो भवतः ॥ द्वौ अवयवौ यस्य तद्वितयम् ॥ त्रितयम् । द्वौ अवयवौ यस्य
तद्वयम् । त्रयम् । चतुष्टयी ॥ अल्पे कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ अल्पा
कुटी इति कुटीरः । अल्पा शमी इति शमीरः । अल्पा शुण्डा इति शुण्डारः ॥

'तयायडौ संख्यायामवयवार्थे' ॥ अवयवार्थे संख्यायां वाच्यमानायां तयद् अयद् इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतः । तत्र तयद् संख्यावाचिनः शब्दात्संभवति अयद् द्वित्रिशब्दाभ्यामेव । द्वित्रि ।
उभयत्र तयद् । द्वौ द्वितयम् । त्रितयम् । चतुष्टयम् । अयद्वित्यत्र उकारष्टिलोपार्थः । इति
चिन्त्यम् । द्वौ अवयवौ अस्य समुदायस्य द्वितयम् । यद्वा द्वावेव द्वयम् । त्रय एव त्रयम् ।
त्रयोऽवयवा यस्येति त्रयम् । एवं द्वयम् । द्वित्रि । अयदप्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वर०'
प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' ॥ स्त्रीलिङ्गे द्वितयी त्रितयी चतुष्टयी द्वयी त्रयी ॥ उभयशब्दादप्ययद्
वक्तव्यः । उभौ अवयवौ यस्येति उभयः । टित्वादुभयी । 'यस्य लोपः' ॥ 'अल्पे शमीकु-
टीशुण्डाभ्यो रः' ॥ अल्पार्थे लघ्वर्थे वाच्ये शमीकुटीशुण्डा इति त्रिभ्यः शब्देभ्यः रप्रत्ययो
भवति । अल्पा शमी शमीरः । अल्पा कुटी कुटीरः । अल्पा शुण्डा शुण्डारः ॥

स्त्रीपुंसोर्नणस्त्वणौ ॥ स्त्रैणम् । पौंसम् ॥ शेषा निपात्याः कत्यादयः ।
आदिशब्दात् या संख्या येषां ते यति । सा संख्या येषां ते तति ॥ का संख्या
येषां ते कति ॥ लोकाच्छेषस्य सिद्धिः ॥ इति सारस्वतव्याकरणे तद्वित-
प्रकरणम् ॥ १७ ॥

‘स्त्रीपुसोर्नण्स्त्रणौ’ ॥ स्त्रीपुसोः शब्दयोः क्रमेण नण्स्त्रणौ प्रत्ययौ भवतः अपत्याद्यर्थे ॥
णकारो वृद्ध्यर्थः । स्त्रीपु भवः स्त्रिया अपत्य स्त्रीणां समूहो वा स्त्रैणम् । पुंसि भवः पुंसो-
ऽपत्य पुंसां समूहो वा पौंस्त्रम् । तत्र स्त्रैणमित्यत्र नण् । णित्वाद्बुद्धिः । ‘पुर्नोणो’ ॥ तथा
पुसः स्त्रण् प्रत्ययः । णित्वाद्बुद्धिः । पौंस्त्रम् । ‘संयोगान्तस्त्र०’ इति सञ्ज्ञोपः । प्रथमैकवचने
ह्रीवे । ‘अतोऽम्’ ‘अम्शसो०’ ‘मोऽनु०’ ॥ अथोपसंहारमाह—‘शेषा निपात्याः कत्या-
दयः ।’ शेषा अत्र व्याकरणेऽनुक्ता ग्रन्था-न्तरेषु च उदाहृताः शब्दाः कति कतिपय कतिथ
कतिपयथ यति तति अन्येऽपि विंशति त्रिंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टि सप्तति अशीति
नवति शत इत्यादयः शब्दाः निपात्याः निपातसिद्धाः प्रयोगानुसारेण साध्याः ॥ इति
सुबोधिकाया तद्धितदीपिका ॥

सुबोधिकायां क्लृप्ताया सूरिश्रीचन्द्रकीर्तिभिः । स्यादीना प्रक्रिया पूर्णा बभूवेत्थं मनोहरा ॥ १ ॥
तेषामेव हि सच्छिष्यो हर्षकीर्त्याहपाठकः । लिखनोपक्रम चास्याः प्रपेदे प्रीतमानसः ॥ २ ॥

इति श्रीनागपुरीयतपागच्छाधिबिधायिसदाचारभट्टारकश्रीचन्द्रकीर्तिसूरिकृताया
सारस्वतटीकाया प्रथमावृत्तिः पूर्णा ॥

इति प्रथमा वृत्तिः ।

॥ श्रीः ॥

सारस्वतव्याकरणम् ।

चन्द्रकीर्तिसमाख्यया व्याख्यया समलंकृतम्

द्वितीया वृत्तिः ।

॥ अथोत्तरार्धम् ॥

भ्वादिषु परस्मैपदिनः १ ।

अथाख्यातप्रत्यया निरूप्यन्ते ॥

सरस्वती सदा भक्तवाञ्छितार्थविधायिनीम् ।

सद्वाग्विलाससंदोहदोहां कामदुष्कामिव ॥ १ ॥

नत्वा नागपुरीयाहृतपोगणविभूषणम् ।

श्रीराजरत्नसूरिं चाख्यातव्याख्या विधीयते ॥ २ ॥ युग्मम् ।

अथ ग्रन्थकार आख्यातप्रत्ययान्विवक्षुः प्रतिज्ञां करोति—अथाख्यातेत्यादि । अथेति संज्ञासंधिविभक्तियुष्मदस्मद्स्त्रीप्रत्ययकारकसमासतद्धितलक्षणाधिकाराष्टककथनानन्तरमाख्यातं नाम व्याकरणस्य नवमोऽधिकारः । तस्य प्रत्यया निरूप्यन्ते । आख्यायन्ते कथ्यन्ते अर्थात् निष्पाद्यन्ते भ्वादीनां रूपाणि येन तदाख्यातम् । अथवा आख्यान्ति आचक्षते कर्तुर्व्यापारमित्याख्याताः ॥ प्रतीयन्ते ज्ञायन्ते अर्था येभ्यस्ते प्रत्ययाः आख्यातसंज्ञकाः प्रत्ययास्ते निरूप्यन्ते ॥

धातोः ॥ वक्ष्यमाणाः प्रत्यया धातोर्ज्ञेयाः ॥

तत्र प्रथममधिकारसूत्रम्—“धातोः” ॥ धातुशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । वक्ष्यमाणा इति । वक्ष्यन्ते कथयिष्यन्ते ते वक्ष्यमाणाः । अतः परं ये वक्ष्यन्ते प्रत्ययास्ते धातोरेवाप्रे ज्ञेयाः न नाम्नः । अत्र प्रत्ययशब्देन प्रायो विभक्तयो ज्ञेयाः । तदधिकारादत्रादयोऽपि प्रत्यया धातोरेवाप्रे ज्ञेयाः । तांश्च यथाधिकारं ग्रन्थकृदेव वक्ष्यति ॥

भ्वादिः ॥ भू सत्तायामित्यादिगणो धातुसंबो भवति ॥ स च त्रिविधः ।

आत्मनेपदी परस्मैपद्युभयपदी चेति ॥

अथ कोऽसौ धातुरित्याह—सूत्रम्—“भ्वादिः” ॥ भू आदिर्यस्यासौ भ्वादिः ॥ सू ‘लोर्वि०’ ॥

भूधातुः सत्तायां विद्यमानार्थं वर्तते इत्येवमादिर्यः शब्दो वर्णममुदायात्मको धातुपाठे-

ऽभिहितः स धातुसंज्ञो भवति विभक्तिप्रत्ययरहितः केवलो भ्वादिधातुसंज्ञो भवति । तत्क-
मश्च धातुपाठादवगन्तव्यः । इह ग्रन्थगौरवभयात् लिख्यते । दधाल्यर्थमिति धातुः ॥ स
चेति । स च धातुस्त्रिविधः । तिस्रो विधाः प्रकारा यस्य स त्रिविधः पदभेदाभिप्रकारः ।
आत्मनेपदमष्टादशसु वक्ष्यमाणेषु विभक्तिवचनेषु अन्तः नववचनात्मकं विद्यते यस्य स
आत्मनेपदी 'एध वृद्धौ' इत्यादिः । तथा परस्मैपदं वक्ष्यमाणवचनेष्वान्न नववचनात्मकं
विद्यते यस्य स परस्मैपदी 'भू सत्तायाम्' इत्यादिः । तथा उभे परस्मैपदात्मनेपदे विद्येते
यस्मिन् स उभयपदी । पचतिकरोतीत्यादि । यद्यपि 'निविशादेः' इति सूत्रेण केषांचिद्धा-
तूनां पदविपर्ययो भवति । तथाप्यत्र स्वभावेन पदत्रयेण त्रिविधत्वमुक्तम् ॥

आदनुदात्तङितः ॥ अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरादित्यात्मनेपदं भवति ॥

अथ प्रथममात्मनेपदं येभ्यो धातुभ्यो भवति तान् दर्शयति । सूत्रम्—'आदनुदात्त०'
इति ॥ आत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः' अनुदात्तश्च इ च अनुदात्तद्वौ अनुदात्तद्वौ
इतौ यस्य सोऽनुदात्तङित् तस्मात् अनुदात्तङितः पञ्चम्येकवचनान्तम् । द्विपदं सूत्रम् ।
अनुदात्तेदिति धातुपाठे योऽभिहितः धातुपाठे यो धातुरनुदात्तेत्संज्ञकः कल्पितः 'एध
वृद्धौ' इत्यादिकः । तथा ङित् ङकारानुबन्धः 'शीङ् स्वप्ने' इत्यादिः ततोऽनुदात्तेतो ङितश्च
धातोः आदिति शब्देन आत्मनेपदं भवतीत्यर्थः ॥

ङित्स्वरितेत उभे ॥ ङितः स्वरितेतश्च धातोरात्मनेपदपरस्मैपदे भवतः ॥

आत्मगामि चेतफलमात्मनेपदं परगामि चेतफलं परस्मैपदं प्रयोक्तव्यम् ।

अन्वर्थानुगतार्थसंज्ञावलत्वात् ॥

अयोभयपदिनां लक्षणमाह—'ङित्स्वरितेत०' इत्यादि ॥ अकार इत् यस्य स ङित् यश्च
स्वरितेत्संज्ञको धातुपाठे उक्तः । निच्च स्वरितेच्च ङित्स्वरितेत् तस्मात् ङित्स्वरितेतः पञ्च-
म्येकवचनम् । उभे प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'ईमौ' 'अ इ ए' द्विपदमिदं सूत्रम् । नितो
धातोः 'डुदाञ् दाने, डुकृञ् करणे, ब्रूञ्,' इत्यादितः प्रसिद्धात् तथा स्वरितेत इति यस्य
धातुपाठे स्वरितेत् इति संज्ञा कल्पिताऽस्ति तस्मात् 'डुपचप् पाके' इत्यादिधातुपाठोक्ता-
द्धातुगणादुभे इति आत्मनेपदपरस्मैपदे द्वे अपि भवतः ॥ अथ ग्रन्थकार एवोभयपदिनां
धातूनां पदप्रयोजनशिक्षणमाह—आत्मगामि चेदित्यादि । चेद्यदि उभयपदिनां धातूनामुपायः
फलं आत्मगामि भवति तदा आत्मनेपदं प्रयोक्तव्यम् । यथा आत्मार्थं पचते । परार्थं
प्रचति । यद्यपि 'सारस्वतीमृजुं कुर्वे' इत्यत्र पठनस्य परगामित्वात्परस्मैपदं युज्यते तथापि
तत्पठनादुत्पन्नं पुण्यलक्षणं फलं कर्तृगान्धेयव्यवधार्यात्मनेपदं प्रयुक्तम् ॥ परगामीति ।
चेद्यदि क्रियाफलं परगामि भवति तदोभयपदिनां धातूनां परस्मैपदं भवति ॥ यथा 'प्रक्रि-
याकौमुदी कुर्मः' इत्यत्र करोतेर्धातोः परस्मैपदं ग्रन्थस्य शिष्यानुशिष्यपठनपाठनलक्षणस्य
फलस्य परगामित्वात् युक्तम् । एवमन्यदपि यथासंभवमूलम् । एतत्पदद्वयस्य प्रयोजनं
ब्रुत इत्याह—अन्वर्थोदिति । आत्मने परस्मै इति द्वयोः शब्दयोः नामानुगतार्थत्वात्
यादृशं नाम तादृश एवार्थः । यथा आत्मनिमित्तमात्मनेपदम् परनिमित्तं परस्मैपदमित्य-
न्वर्थः । तस्मात् इदं आत्मगामीत्यादिना पदप्रयोगवचनं नाम तादृश एवार्थः । यथा

आत्मनिमित्तमात्मनेपदं परनिमित्तं परस्मैपदमित्यर्थः । तस्मात् इदं चात्मगामीत्यादिपदप्रयोगकथनं तूभयपदिनामेवावगन्तव्यम् । असार्वत्रिकश्चायं विधिः ॥

परतोऽन्यत् ॥ पूर्वोक्तनिमित्तविधुरादन्यस्माद्धातोः परस्मैपदं भवति ॥

अथ परस्मैपदप्रयोगमाह—‘परतो०’ ॥ परतः पञ्चम्येकवचनान्तं तस्यप्रत्ययान्तम् । अन्यद् प्रथमैकवचनान्तम् । अन्यशब्दस्य नपुंसकलिङ्गे पदप्रयोगः । द्विपदमिदं सूत्रम् । पूर्वोक्तेत्यादि । पूर्वोक्तानि याणि सूत्रद्वयोक्तानि निमित्तानि तत्रानुदात्तङित्वे आत्मनेपदनिमित्ते भित्त्वरितेत्त्वे उभयपदनिमित्ते एभिर्विधुराद्रहितात् अस्माद्धातोः उदात्तेत्संज्ञकाद्धातुपाठोक्तात् ङकारवकारानुबन्धरहिताच्च धातोः परस्मैपदं भवति । स च धातुपाठे शेषः ॥

नव परस्मैपदानि ॥ तिवादीनामष्टादशसंख्याकानामाद्यानि नव वचनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति ॥ पराण्यात्मनेपदानि ॥

अथ विभक्तिषु परस्मैपदयोर्वचनसंख्यामाह—सूत्रम्—‘नव परस्मैपदानि’ ॥ नव प्रथमाबहुवचनान्तम् । ‘जश्शसोर्लुक्’ परस्मैपदानि प्रथमाबहुवचनम् । नपुंसकलिङ्गे द्विपदमिदं सूत्रम् । तिवादीनामिति । वर्तमाना, विधिसंभावना, आशीःप्रेरणा, अनद्यतना, परोक्षार्था, अद्यतना, श्रुतनार्था, भविष्यति, क्रियातिपत्तीभूतार्था, इति लक्षणानां दशविभक्तीनां यान्यष्टादश वचनानि तेषां मध्ये आद्यानि नव वचनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति । तत्रापि केपुचित्पुस्तकेषु ‘पराण्यात्’ इति सूत्रं दृश्यते । तत्र पराणि प्रथमाबहुवचनम् । आत् प्रथमैकवचनम् । द्विपदम् । पराणि नव वचनानि आत्मनेपदसंज्ञानि भवन्तीति वृत्तिः सुगमा ॥

वर्तमाने तिप् तस् अन्ति सिप् थस् ध मिप् वस् मस् । ते आत्ते अन्ते ते आथे ध्वे ए वहे महे ॥ प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षितः कालो वर्तमानस्त्वस्मिन्नभिधेये तिवादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ अथ तिवादेः पाणिनीयानां लङिति संज्ञा ॥

तत्रैकवचनादीनि व्याक्रियन्ते ॥’

१

	एकवचनानि	द्विवचनानि	बहुवचनानि
प्रथमः	तिप्	तस्	अन्ति
मध्यमः	सिप्	थस्	थ
उत्तमः	मिप्	वस्	मस्
		आत्मनेपदानि	
प्रथमः	ते	आत्ते	अन्ते
मध्यमः	से	आथे	ध्वे
उत्तमः	ए	वहे	महे

अथाख्यातविभक्तीनां मध्ये सर्ववैयाकरणसमयप्रतिपालनार्थं विभक्तिप्रयोगसूत्रमाह—
 ‘वर्तमाने०’ ॥ सप्तम्येकवचनान्तम् । तिप्, तस्, अन्ति । सिप्, थस्, थ । मिप्, वस्, मस् । ते, आते, अन्ते । से, आथे, ध्वे । ए, वहे, महे । सर्वाण्येतानि प्रथमैकवचनान्तानि सांकेतिकानि । एवमेकोनविंशतिपदं सूत्रम् । अथ वृत्तिकारो वर्तमान इति पदं व्याचष्टे—प्रारब्धेति । कश्चित्कालः क्रियायाः प्रथमक्षणे एव लग्नः सः प्रारब्धः स यावदपरिसमाप्तः अपरिपूर्णस्तावद्वर्तमान इत्युच्यते । प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षितः कालो वर्तमानः तस्मिन्नुक्तलक्षणे वर्तमाने कालेऽभिधेये वाच्यमाने सति धातोस्तिवाद्यो महेपर्यन्ता अष्टादश प्रत्यया विभक्तिलक्षणा भवन्ति प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः । तत्र तिवाद्यो मसूपर्यन्ताः परस्मैपदसंज्ञाः । ते आद्यो महेपर्यन्ता आत्मनेपदसंज्ञाः । अथ ग्रन्थान्तरे एतेषामेवाष्टादशवचनानां संज्ञान्तरमाह—अस्येति । पाणिनीयानामाचार्याणां पाणिन्युक्तग्रन्थपाठिनां वा मते अस्य तिवादेरष्टादशसंख्यस्य प्रत्ययस्य लट् इति संज्ञा ज्ञेया । लट्, लिङ्, लोट्, लङ्, लिट्, लुट्, लेट्, लैट्, लुङ्, इति दश लकाराः । तत्र वर्तमाने लट् ॥

नास्मि च युष्मदि चास्मदि च भागैः ॥ नामादिपूपपदेषु प्राप्तेषु सत्सु त्रिभिर्भागैरेते प्रत्यया भवन्ति ॥ (ते च त्रयो भागा यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति) ॥ नास्मि प्रयुज्यमाने चशब्दादप्रयुज्यमानेऽपि प्रथमपुरुषः । युष्मदि मध्यमः ॥ तथैवास्त्युत्तमः ॥

एतेषामेव प्रत्ययानां त्रिविचनविभागभेदेन पुरुषसंज्ञामाह सूत्रम्—‘नास्मि च युष्मदि चास्मदि च भागैः’ ॥ नास्मि सप्तम्येकवचनान्तम् । च प्रथमैकवचनान्तम् । युष्मदि सप्तम्येकवचनान्तम् । च प्रथमैकवचनान्तम् ॥ अस्मदि सप्तम्येकवचनान्तम् । च प्रथमैकवचनान्तम् । भागैः तृतीयाबहुवचनान्तम् । सप्तपदमिदं सूत्रम् । नामादिष्विति । देवः देवौ देवाः । अथवा सः तौ ते इति नाम । त्वं युवा यूय इति युष्मत् । अहम् आवाम् वयम् इत्यस्मद् । ततः नाम, युष्मद्, अस्मद्, लक्षणेषु त्रिषु पदेषु उभयपदेषु समीपे प्रयुज्यमानेषु परस्मैपदानामात्मनेपदानां च त्रिभिर्भागैः छेदैः कृत्वा एते उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया भवन्ति । तिप् तस् अन्ति इति परस्मैपदानि । ते आते अन्ते इत्यात्मनेपदानि एकवचनद्विवचनबहुवचनभेदेषु प्रथमपुरुषसंज्ञा लभन्ते । सिप् थस् थ । से आथे ध्वे । इति परस्मैपदान्तेपदयोर्मध्यमपुरुषसंज्ञा । मिप् वस् मस्, इति परस्मैपदे ए वहे महे, इत्यात्मनेपदे इत्युत्तमपुरुषसंज्ञा ॥ अथ नामादिषु प्रथमादिषु पुरुषप्रयोगशिक्षामाह—नास्मीति । नास्मि सामान्यलक्षणप्रयुज्यमाने उच्यमाने चशब्दादप्रयुज्यमानेऽप्यनुन्यमानेपि प्रथमेति प्रथमपुरुषो ज्ञेयः । प्रयुज्यमाने यथा चम्पूकथायाम् । ‘जयति गिरिसुतायाः कामसंतापवाहिन्युरसि रसनिपेकश्चानन्दनश्चन्द्रमौलिः’ इति । यदि वा—‘त सन्तः शोतुमर्हन्ति’ । तथा अप्रयुज्यमाने यथा रत्नमालायाम्—‘शिशिरपूर्वश्चतुर्जयमुत्तरे हयनमाहुरदश्च तदाऽमरम्’ इत्यत्र बुधा इत्यप्रयुज्यमानेऽपि नास्मि आहुरिति प्रथमपुरुषप्रयोगः । तथा—युष्मदि प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमः पुरुषः । यथा कुमारसंभवे—‘द्वं पितृणामपि पिता देवानामपि देवता । परतोऽतिपरधासि विधाता येषसामपि’ । अप्रयु-

ज्यमाने यथा—‘अग्निनयमपनय विष्णो दमय मनः शमय विषयमृगशृङ्गाम् । भूतज्यां
विस्तारय तारय संतारसागरतः’ ॥ इत्यत्र युष्मत्प्रयुज्यमानेऽत्यपनयेत्यादिर्मध्यमपुरुषप्र-
योगः । अत्रादि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽयुक्तमः पुरुषः । प्रयुज्यमाने यथा—‘तमहमिह
निमित्तं विश्वजन्मात्मानामनुमितमभिवन्दे भगदैः काष्ठभीषणम्’ । अप्रयुज्यमाने यथा—
‘गान्धः कण्ठियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपह्रास्यताम्’ इत्यादि ॥

कर्तरि पं च ॥ पं परस्मैपदं कर्तरि भवति ॥ चकारादात्मनेपदमपि ॥ तत्र
भू इत्येतस्मात्परस्मैपदिनोऽन्विकरणात्कर्तरि तिवाद्यो योज्यन्ते ॥ भू मत्ता-
याम् ॥ तत्रैकन्वविवक्षायां प्रथमपुरुषैक्यचनं तिप् । भू तिप् इति स्थिते ।
पकारः पितृकार्यार्थः ॥

अथ परस्मैपदप्रयोगशिक्षामाह—‘कर्तरि पं च’ ॥ कर्तरि सप्तम्यैक्यचनान्तम् । पं प्रथमै-
क्यचनान्तम् । च प्रथमैक्यचनान्तम् । त्रिपदमिदं सूत्रम् । पम् इति परस्मैपदं तिप् तम्
अन्ति इत्यादिनयचनलक्षणं कर्तरि कर्तुंलक्षणे भवति । न केवलं परस्मैपदं किं तु आत्म-
नेपदमपि भवति । उभयपदिनां तु उभे अपि परस्मैपदात्मनेपदलक्षणे भवतः । यथा
‘जयन्ति सन्तः’ इति परस्मैपदम् । ‘तदनु च विजयन्ते’ इत्यात्मनेपदम् । ‘सारस्वतीमृजुं
कुर्वे’ इत्यत्र करोतेर्धातोरात्मनेपदम् । ‘प्रक्रियार्कामुदी कुर्मः’ इति परस्मैपदम् । एवमन्य-
त्राप्युक्तम् । कर्मोक्ती तु आत्मनेपदमेव भवति ॥ अत्र प्रथमं यदुक्तं ‘भ्वादिः’ इति सूत्रेण
भू इत्यादीनां धातुसंज्ञा प्रतिपादिता । तेन भूधातोर्दशानामपि लकाराणां प्रयोगं चिकीर्षुः
प्रथमं वर्तमानार्थप्रयोगं दर्शयति—तत्रेति । तेषु परस्मैपदात्मनेपदभेदपरिहारेण
धातुषु । भू सत्तायाम् इत्यादिधातुरुदात्तेत्तान् परस्मैपदी वर्तते स चाप्यविकरणे भवति ।
विक्रियन्ते अवस्थान्तरं भजन्ते धातवोऽनेनेति विकरणम् । यद्वा प्रत्ययार्थोभिधाने सहायो
विकरणम् । यद्वा प्रकृतिप्रत्ययान्तःपाती गणविभागकारकः प्रत्ययो विकरणः । सच ‘अ
कर्तरि’ इत्याद्याख्यातोक्तः प्रत्ययस्तद्विकरणमुच्यते । अपेन विकरणं यस्मांमो छद्विकरण-
स्तस्मात्परस्मैपदिनोऽविविकरणाच्च तिनादयः परस्मैपदार्था नव प्रत्यया योज्यन्ते । इह हि
धातवो दशधा । तत्राष्टविकरणा भ्वादयः । लुग्निकरणा अदादयः । लुग्निकरणा अपि
द्विरुक्ता ह्वादयः । यविकरणा दिवादयः । लुग्निकरणाः स्यादयः । नन्विकरणा रुधादयः ।
उव्विकरणास्तनादयः । अविकरणास्तुदादयः । नाविकरणाः प्रयादयः । न्यार्थे ण्यन्ताभ्यु-
रादयः ॥ तेषु भूधातुरविविकरणस्तस्मान् तिनादयः प्रयुज्यन्ते ॥ भू मत्तायां । भू अपि
धातुः सत्तायां विज्ञानानार्थे भवनार्थे वर्तते । भूधातोः प्रथमपुरुषैक्यचनम् तिप् । अत्र
पकारः पितृकार्यार्थः । ‘अपित्तादिर्दिन्’ इत्यादि तदर्थोऽयं पकारः । भू ति इति स्थिते ॥

अप कर्तरि ॥ धातोरपप्रत्ययो भवति कर्तरि विहितेषु त्वादिषु चतुर्षु
दिप्पर्यन्तेषु परतः ॥ पकारो विकरणभेदज्ञापनार्थो गुणार्थश्च ॥ प्रकृतिप्र-
त्ययान्तः पतति यः प्रत्ययः स निक्करणः ॥

सूत्रम्—‘अप् कर्तरि’ ॥ अप् प्रथमैक्यचनान्तम् । कर्तरि सप्तम्यैक्यचनान्तम् । द्विपदं
सूत्रम् । धातोरिति । भ्वादेर्धातोः प्रत्ययान्ताच्च धातोः कर्तरि अपप्रत्ययो भवति । तिनादिषु

दिवाचन्तेषु चतुर्षु विद्यमानार्थविधिसंभावनार्थाशीः प्रेरणार्थानद्यतनार्थलक्षणेपु चतुर्षु प्रत्ययगणेषु परेषु सत्सु अप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । अप् इत्यत्र पकारो विकरणाद्भेदज्ञापनार्थः । यतोऽत्र अप्रत्ययेऽप्यकारोऽवशिष्यते । 'तुदादेरः' इत्यत्राप्यकारो विधीयते । इत्थम् अप्रत्ययस्य अप्रत्ययस्यान्तरं न लक्ष्यते । अतः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थमयं पकारः पित्कार्यार्थः । 'भू अति' इति स्थिते ॥

गुणः ॥ धातोर्न्यभूतस्य नामिनो गुणो भवति ॥ अवादेशश्च भवति ॥ द्व्यर्थविवक्षायां तस् ॥

'गुणः' ॥ गुणः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्वि०' ॥ धातोः धातुसंवन्धिनोऽन्यभूतस्य नामिनः इवर्णोर्वर्णवर्णानां च गुणः स्यात्संज्ञासंध्युक्तो भवति ॥ क्वचित् 'णित् परे' इति दृश्यते तदशुद्धम् । पितं विनापि विभरांचकुरित्यादौ गुणस्य दृश्यमानत्वात् । 'भो अ ति' इति स्थिते । अवादेशश्चेति । 'ओ अप्' 'स्वरहीनं०' । भवति इति सिद्धम् ॥ द्व्यर्थविवक्षायां द्वयोर्वाच्यमानयोः सतोः प्रथमपुरुषद्विवचनं तस् । भू तस् । 'अप् कर्तरि' भू अ तस् इति स्थिते 'गुणः' इति ॥

अपित्तादिर्ङित् ॥ पकारेत् तदिकं च विहायान्यः प्रत्ययो ङित्संज्ञो भवति ॥ अन्य इति किम् । इडाभायवर्जितो दशलकारान्तःपाती ङित् । आदिशब्दात्सीसिग्रहणम् ॥

ननु अप्रत्ययं विनापि गुणः क्रियतां तदर्थं सूत्रमाह—'अपित्तादि०' ॥ प इत् यस्यासौ पित् । त आदिर्यस्यासौ तादिः । पिच्च तादिश्च पित्तादी ताभ्यामन्योऽपित्तादिः प्रथमैकवचनान्तम् । ङ इत् यस्यासौ ङित् प्रथमैकवचनान्तम् । द्विपदमिदं सूत्रम् । पकारानुबन्धं तिप् अप् ङप् प्रत्ययादिकं तादिकं ता तारो तारस् इत्यादिश्चस्तनार्थप्रत्ययं विहाय त्यक्त्वा योऽन्यः प्रत्ययः स ङकारानुबन्धं विनापि आख्याते ङित्संज्ञो भवति । पकारेत् तादिकं चेति आदिशब्दात्सिस्सपोर्ग्रहणं । तेन भूतार्थे सिप्रत्यये परे अवर्तिष्ठ अदर्शत् अदर्शतामित्यादौ भविष्यदार्थं स्वपि प्रत्यये परे 'भविष्यति' 'अभविष्यत्' इत्यादौ च गुणः ॥

ङित्यङ्गुसि ॥ किति ङिति च परे धातोर्गुणो न भवति ङुत्तं वर्जयित्वा ॥ कृतद्विवचनादुसि परे तु गुणो भवति ॥ ततो ङित्प्राप्तसि गुणप्रतिषेधेऽप्यप्रत्ययनिमित्तो गुणो भवत्येव ॥ सोर्विसर्गः ॥ भवतः ॥ वदर्थविवक्षायां भव अन्ति इति स्थिते ॥

अथ ङिप्रयोजनमाह—सूत्रम्—'ङित्यङ्गुसि' ॥ क् ष इ च ङौ सौ इतौ यस्य स ङित् तन्मिन् ङिति सप्तम्येकवचनान्तम् । द्विरिति द्विरुक्तो धातुः द्वेः उस् ङुस् सप्तम्योऽङ्गुस् तस्मिन् अङ्गुसि । सप्तम्येकवचनान्तम् । द्विपदं सूत्रम् । विणि पिता व्यतिरिक्ते णयादौ यक्प्रत्ययादौ च, ङिति पित्तादिवर्जिते प्रत्यये यक्प्रत्ययादौ च धातोर्नामिनो गुणो न भवति । तत्रापि विशेषमाह—ङुसमित्यादि । द्वेः द्विरुक्तस्य धातोः उग् ङुम् तं ङुगं वर्जयित्वा अन्यत्र गुणो न भवतीत्यर्थः । कृतद्विवचनात् इति अप्रत्यये लुकि कृते हाने-

धातोर्द्विरुक्ताकृतद्वित्वात्परस्य यो ह्यस्यदेवो विहितः तस्मिन् परे सति द्वित्वेऽपि गुणो भवतीत्यर्थः । ततोऽत्र प्रस्तुते भूधातोः द्वित्वात्तसि परे गुणप्रतिषेधेऽपि अप्रत्यये विप्रि-
मिचो गुणो भवत्येव । गुणे कृते । 'ओ अव्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' भवतः इति सिद्धम् ॥
यद्गुर्यानां वहूनां बहुमिच्छा यत्र क्रियते तत्र बहुवचने भू अन्ति इति स्थिते । 'अप्
कर्तरि' 'गुणः' 'ओ अव्' 'स्वरहीनं०' भव अन्ति इति जातम् ॥

अदे ॥ अकारस्य लोपो भवति अकारे एकारे च परे ॥ भवन्ति । भवसि
भवथः भवथ ॥

सूत्रम्—'अदे' ॥ अथ ए च अदे तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तं सांकेतिकम् ॥ अकारस्ये-
त्वादि । प्रत्ययस्ये अकारे एकारे च परे लोपो भवति । अनेन च मध्यस्थितस्य अप्रत्य-
यसंबन्धिनोऽकारस्य लोपः । 'स्वरहीनं०' । भवन्ति । इति प्रथमपुरुषस्य वचनत्रयसा-
धना ॥ एवं भवसि भवथः भवथ । इति मध्यमपुरुषे वचनत्रयसाधना ॥ उत्तमपुरुषे
वचनत्रयेऽपि अप्रत्ययस्ये नामिनो गुणे च कृते । 'ओ अव्' 'स्वरहीनं०' भव सि भव वसु
भव मस् इति स्थिते—

ऋमोरा ॥ अकारस्य आत्वं भवति वकारे मकारे च परे । भवामि भवावः
भवामः ॥ स राजा धार्मिको भवति । त्वं साधुर्भवसि । अहमात्मविद्भवामि-
त्यादि प्रयोक्तव्यम् ॥

सूत्रम्—'ऋमोरा' ॥ व् च म् च ऋ तयोर्ऋः सप्तमीद्विवचनान्तम् । आ प्रथमेकव-
चनं सांकेतिकम् । प्रत्ययसंबन्धिनोऽकारस्य तिवादेर्वकारे मकारे च परे आत्वं भवति ।
अनेन अपोऽकारस्य आकारः । भवामि 'स्रो०' भवावः भवामः ॥ अथ प्रत्ययकारः उक्ति-
प्रयोगमाह—'स राजा धार्मिको भवति' अत्र राजेति कर्तृपदम् । भवतीति क्रियापदम् ।
धातोः कर्मनिरूपेक्षत्वात् अकर्मकत्वम् । धार्मिक इति विशेषणपदम् । एवं तौ राजानौ
धार्मिकौ भवतः । ते राजानौ धार्मिका भवन्ति । त्वं साधुर्भवसि । युनां साधू भवथ ।
भूयं साधवो भवथ । अहमात्मविद्भवामि । आवामात्मविदौ भवावः । वयमात्मविदौ
भवामः । इत्यानुक्तवाक्यं प्रयोग्यम् ॥

अव्यवधानाच्च पुरुषविशेषः ॥ यस्य क्रियापदेन व्यवधानं नास्ति ततः
पुरुषविशेषः । अत्र व्यवधानं सूत्रस्य ग्राह्यं न तु वाक्यस्य । वक्तृमेव
पुरुषप्रयोगो भवति ॥ साधू स च त्वं च भवथः ॥ अहं त्वं स च भवता
भवामः ॥

अथ पुरुषभेदमाह—नामयुष्मद्भस्मदां द्वयोस्त्रयाणां च चतुर्णां च पुरुषस्य
क्रियापदं भवतीत्याह । सूत्रम्—'अव्यवधानाच्च०' ॥ अव्यवधानानुगतिः । अव्य-
वधानाच्च पुरुषक्रियाभिः सहाव्यवधानादन्तरसादितान् प्रथममध्यमोत्तमां कमेण पुरुष-
विशेषः । चकाराक्रियाभिर्व्यवधानादन्तरसादितान् उत्तममध्यमवचनानां व्युत्क्रमेण

पुरुपविशेषः मध्यमप्रथमयोर्मध्यमः उत्तममध्यमयोरुत्तमः उत्तममध्यमप्रथमेपूतमः । एवं सर्वलकारेषु ज्ञेयम् । स च त्वं च भवथः । इति व्युत्क्रमेण पुरुपविशेषः । अहं स च भवावः । अहं च त्वं च स च भवामः ॥ इति व्युत्क्रमोऽप्येवमेव ज्ञेयः । अव्यवधानात् अन्तररहितात् क्रियायाः सामीप्यात् पुरुपविशेषः प्रयोक्तव्यः । प्रथमपुरुपसधश्चमपुरुपोत्तमपुरुपाणां विशेषः स्यात् । अयमर्थः । नामयुष्मदस्मदां पुरुपत्रयाणां मध्ये द्वयोस्त्रयाणां वा युगपत्प्रयोगे सति क्रियायाः समीपस्य पदं तस्यैव पदस्य पुरुपो भवति । तस्यैव पुरुपस्य क्रियापदं प्रयोज्यम् । यथा साधुः स च त्वं च भवथः इति । अत्र स च त्वं चेत्यत्र युष्मदः क्रियासमीपवर्तित्वात् क्रियाया मध्यमपुरुपः । नामयुष्मदोः प्रयोगात् द्वित्वं च । स च त्वं च साधू भवतः । अत्र नाम्नः क्रियायाः समीपवर्तित्वात्प्रथमपुरुपद्विवचनस्य प्रयोगः । एवं स च त्वं च अहं च साधयो भवामः इत्यादिषु ज्ञेयम् ॥ व्याकरणान्तरे तु 'युगपद्विवचने परः' पुरुपाणामन्यथ (नामयुष्मदस्मदां मध्ये) द्वययोगे त्रययोगे च पराश्रयमेव । वचनं तु क्रियायाः सामीप्येऽप्यादिमपुरुपवचनम् । इति वर्तमाने साधना ॥

भूत् प्राप्ता आत्मनेपदी । तस्मात्तेप्रभृतीनि नव वचनानि प्रयोज्यानि ।

अथगुणावः । भवते ॥

भूत् प्राप्ता । द्वित्वादात्मनेपदी तस्मादातोः तेप्रभृतीनि नव वचनानि प्रयोज्यानि । 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ओ अच्' भवते । भू आते इति स्थिते । 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ओ अच्' 'स्वरहीनं' भव आते इति स्थिते ॥

आदाथ ई ॥ अकारात्परस्य आत् आथसंवन्धिन आकारस्य ईकारो भवति ॥ भवेते भवन्ते । भवसे भवेधे भवध्वे । अदे—भवे भवावहे भवा-महे ॥ स श्रियं भवते ॥

सूत्रम्—'आदाथ ई' ॥ आ सांके० । आत् च आथ् च आदाथ् तस्य आदाथः । इ । 'ग्लो०' । आदौ 'सय०' मध्ये 'आदेव लोपञ्' । त्रिपदं सूत्रम् । अकारात्परस्य आते आथे आताम् आथाम् इति वर्तमाना आशीःप्रेरणाऽनद्यतनप्रथमपुरुपमध्यमपुरुपद्विवचनम्याहारस्य इकारो रादेशो भवति । अनेन आते इहास्वाकारस्य इवारः 'अ इ ए' भवेते । भू अन्ते इति स्थिते 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ओ अच्' 'अदे' भवन्ते । भवसे । भू आथे इति स्थिते 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ओ अच्' 'आदाथ ई' अनेन आवारस्य इवारः 'अ इ ए' भवेधे भवध्वे । भू ए इति स्थिते । 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ओ अच्' 'अदे' भवे । 'वमोऽ' भवामहे भवावहे । स पुरुपः श्रियं लक्ष्मीं भवते इत्युदाहरणम् ॥

चिधिसंभाषनयोर्यात् यातां युस् यास् यातं यात याम् याय याम

ईत ईयाताम् ईरन् ईयास् ईयाथाम् ईध्वम् ईय ईवहि ईमहि ॥

१ उच्यते—'एकदा येन विवाहादनुपपन्नप्रतिगदम् । च'लोर्नामादिपुरुषः परः स पुनारुभवेत् ॥ परस्य चाभिधायकत्ववत्तेषुदा, न प्रयोगवत्तेषुदा ॥ तेषुदा समुदायाप्रकाशना तथोक्तम्—'द्वयोर्नामोर्देहना वा यदि वादे समुच्चयः । नामप्रकाशना संदेहा इति श्रुत्योर्विहितम् ॥'

विधिः कर्तव्यार्थोपदेशः । संभावनं कल्पनमूहः तत्र यादादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ लिङिति येषां संज्ञा पाणिनीयानाम् ॥

अथ द्वितीयं लकारमाह—‘विधिसंभावनयोः’ ॥ विधिसंभावनं च विधिसंभावे तयोः विधिसंभावनयोः । शेषाण्यष्टादशापि पदानि प्रथमैकवचनान्तानि । परमेकोनविंशतिपदं सूत्रम् । अथ विधिसंभावनयोरिति पदं व्याचष्टे—विधिरित्यादि । कर्तव्यः कर्तुं योग्योऽर्थः स कर्तव्यार्थस्याप्युपदेशः शिक्षा सा कर्तव्यार्थोपदेशः ॥ अथवा अज्ञानस्य परतुनो भावनं विधिः । कर्तव्यार्थो यथा—‘विप्रो वेदमधीयीत’ अज्ञानभावनं प्रातःकृत्यादि शिक्षास्यम् । सर्वोऽप्यर्थं विधिः ॥ तथा संभावनं कल्पनं विचारणमुच्यते । तस्य पर्यायान्तरमूह इति । वितर्क इत्यर्थः । ततो विधौ संभावे च यादादयोऽष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति । एषां यादादीनामाष्टादशानां पाणिनीयस्याकरणपाठकानां मते त्रिद् इति संज्ञा ॥ भू इति स्थिते तत्र प्रथमैकवचने भू यात् । ‘अभू कर्त्तरि’ ‘गुणः’ ‘ओ अभू’ । भव यात् इति स्थिते ॥

या ई ॥ अकारात्परो या ई भवति ॥ अ इ ए । भवेन् भवेताम् ॥ युम् इद् ॥ अकारात्परस्य युस इडागमो भवति ॥ भवेयुः । भवेः भवेताम् भवेत् ॥ सूत्रम् । ‘या ई’ ॥ या प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । ई प्रथमैकवचनान्तम् । अकारात्परो विधिसंबन्धिप्रत्ययस्य यो या इति घणेः स ई इति भवति । इकारः । ‘अ इ ए’ भवेत् भवेताम् । बहुवचने भव युस् इति स्थिते । ‘युम इद्’ युमः पष्ठयेकवचनान्तम् । इद् प्रथमैकवचनान्तम् । द्विपदम् । अकारात्परस्य युम इत्येतस्य वचनस्य इडागमो भवति । वित्त्वादादौ । ‘अ इ ए’ भवेयुः । भवेः भवेत् भवेत् । सर्वत्र ‘या ई’ इतीकारः । उत्तमपुरुषैकवचने भव याम् इति स्थिते ॥

यामियम् ॥ अकारात्परो यामियं भवति ॥ भवेयम् भवेव भवेम । शिष्यो गुरुशुश्रूषको भवेदिति विधिः । भवेदसौ वेदपारगो ब्राह्मणत्वादिति संभावनम् ॥ भवेत् भवेयाताम् भवेरन् । भवेथाः भवेयाथाम् भवेध्वम् । भवेय भवेवहि भवेमहि । ‘अहं हरिमर्त्ति भवेय ॥’ सूत्रम्—‘यामियम्’ ॥ याम् पष्ठयेकवचनान्तम् । इयम् प्रथमैकवचनान्तम् । अकारा-

	एकवचनानि	परस्मैपदानि	बहुवचनानि
प्रथमः	यात्	यानाम्	उत्
मध्यमः	यात्	यादम्	यात्
उत्तमः	याम्	याव	यान
		आत्मनेपदानि	
प्रथमः	ईत्	ईयाताम्	ईरन्
मध्यमः	ईषाम्	ईषायाम्	ईप्सम्
उत्तमः	ईय	ईवहि	ईमहि

त्परस्य यामिति वचनस्य इयम् भवति । गुरुत्वात्सर्वस्वादेशः । भवेयम् । द्वित्वबहुत्वयोः । 'या ई' इतीकारः । भवेव भवेम । इति सिद्धम् ॥ अथोदाहरणम् । शिष्यो गुरुशुश्रूपको भवेत् । विधिः । अत्र शिष्यस्य गुरुशुश्रूपारूपः कर्तव्यार्थः, अस्योपदेशविधिः शिष्येण गुरुशुश्रूपा कर्तव्येत्युपदिश्यते । ततोऽत्र विधौ यादादयः । तथा असौ ब्राह्मणत्वाद्दे-
दपारगो भवेत् इति संभावने संभवे यादादयः प्रत्ययाः स्युः । ब्राह्मणत्वेन वेदपारगत्वं संभाव्यते इत्यर्थः । एवमन्यान्यप्युदाहरणानि ज्ञेयानि ॥

आशीःप्रेरणयोस्तुप् ताम् अन्तु हि तम् त आनिप् आवप् आ-
मप् ताम् आताम् ख आथाम् ध्वम् ऐप् आवहैप् आम-
हैप् ॥ अप्राप्तप्रार्थनमाशीः परस्येष्टार्थाशंसनं वा प्रेरणं प्रवर्तनम् । तत्र
तुवाद्यः प्रत्यया भवन्ति ॥ एपां संज्ञा लोद ॥

सूत्रम्—'आशीःप्रेरणयोः' ॥ आशीश्च प्रेरणं च आशीःप्रेरणे तयोराशीःप्रेरणयोः । सप्तमी-
द्विवचनान्तम् । शेषाणि तुवादीनि महैपूर्यन्तानि अष्टादश पदानि प्रथमैकवचनान्तानि
सांकेतिकानि । एवमेकौनविंशतिपदं सूत्रम् । आशिपं प्रेरणं व्याचष्टे—अप्राप्तस्य वस्तुनः
स्वयं प्रार्थनं मे इदं वस्तु भवतु इत्याशीः । परस्यान्यजनस्य वा इष्टाशंसनं वाञ्छितार्थकथनं
वा आशीरुच्यते । तथा हे शिष्य इदं कार्यं कुरु इति यत्प्रवर्तनं तदेव प्रेरणम् । तत्र आ-
शिपि प्रेरणे च तुवादय आमहैपूर्यन्ता अष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति ।
एपां च तुवादीनां पाणिनीयानां मते लोद इति संज्ञा कथ्यते । भू । तुवादयः । सर्व-
त्रापि । 'अप् कर्तरि' गुणः 'ओ अव्' 'स्वरहीनं' पकारः पित्कार्यार्थः । भव तु । भू तुप्
इति स्थिते ॥

तुहोस्तातडाशिपि वा चक्तव्यः ॥ भवतु-भवतात् भवताम् भवन्तु ॥

'तुहोस्तातडाशिपि वा चक्तव्यः ०' ॥ तुश्च हिश्च तुही तयोः तुहोः आशीःप्रेरणे तुप् हि
इत्येतयोर्वचनयोरशिष्यर्थे वाच्यमाने तातडित्यादेशो वा भवति । ङकारो द्वित्कार्यार्थः ।
गुणनिषेधार्थस्तनुतादित्यादौ । अत्र तु अप्रत्ययनिमित्तो गुणो भवत्येव । अकार उच्चार-
णार्थः । गुरुत्वात्सर्वस्य तात् इति । तेन प्रथमपुरुषैकवचने रूपद्वयम् । भवतु भवतात् ।
भवताम् । भव अन्तु इति स्थिते 'अदे' इत्यकारलोपः । 'स्वरहीनं' भवन्तु । मध्यमपुरुषै-
कवचने भव हि इति स्थिते ॥

	एकवचनानि	परस्मैपदानि द्विवचनानि	बहुवचनानि
प्रथमः	तुप्	ताम्	अन्तु
मध्यमः	हि	तम्	त
उत्तमः	आनिप्	आवप्	आमप्
	आत्मनेपदानि		
प्रथमः	ताम्	आताम्	अन्ताम्
मध्यमः	ख	आथाम्	ध्वम्
उत्तमः	ऐप्	आवहैप्	आमहैप्

अतः ॥ अकारात्परस्य हेर्लुग्भवति न तु तातद्धः ॥ तातडिति छित्करणं
गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं न त्वन्त्यादेशार्थम् । भव-भवतात् भवतम् भवत ।
भवानि भवाव भवाम् । आयुष्मान् भवतु भवान् । अच्ययनापोद्यतो भव
सौम्य ॥ भवताम् भवेताम् भवन्ताम् । भवस् भवेथाम् भवध्वम् । भवे भवा-
वहै भवामहै । हारि भवस् तम् ॥

‘अतः’ ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । अकारादुत्तरस्य हि इतिवचनस्य लुग्भवति । अनेन हेर्लु-
ग्भवति । भव इति सिद्धम् । द्वितीयरूपे । ‘तुल्योस्तात०’ इति तातद्ध आदेशः । भवताम्
भवतं भवत । उत्तमपुरुषैकवचनत्रयेऽपि ‘सत्रणै दीर्घः०’ भवानि भवाव भवाम् । अथोदाह-
रणम्—भवानायुष्मान् भवतु । इत्याशीः । एवं भवन्तावायुष्मन्तो भवताम् । भवन्तः
आयुष्मन्तो भवन्तु । अत्र यद्यपि भवच्छब्दो युष्मच्छब्दवाची तथापि सामान्येन नामरू-
पत्वात् प्रथमपुरुषप्रयोगः । हे सौम्य त्वमध्ययनाय पठनाय उद्यतः सावधानो भव । अत्र
प्रेरणे मध्यमपुरुषैकवचनप्रयोगः । एवमन्यदप्युदाहरणं क्षेयम् ॥

अनद्यतनेऽस्तीते दिप्ताम् अन् सिप् तम् त अमिप् च म तन् आ-
ताम् अन्त थास् आथाम् ध्वम् इ वहि महि ॥ अतीताया रात्रेर्या-
मद्वयादर्वाग्यावदागामिन्याः प्रथमयामद्वयं सोऽद्यतनस्ततोऽन्योऽनद्यतनस्तस्मि-
न्ननद्यतनेऽस्तीते काले दिवादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ एषां संज्ञा लट् ॥
दिसिमि इत्येतेषामिकार उच्चारणार्थः । ततो नकार ‘इण्त्वन्पकर्तरि’ इति
विशेषणार्थः । ‘धावसने’ इति दकारस्य तकारः ॥

सूत्रम्—‘अनद्यतनेऽस्तीते’ ॥ अद्य भवोऽद्यतनस्तदन्योऽनद्यतनस्तस्मिन् अनद्यतने सप्त-
म्येकवचनान्तम् । अतीते सप्तम्येकवचनान्तम् । अग्रे दिवादीन्यष्टादशपदानि प्रथमैकवचना-
न्तानि सांकेतिकानि । एवं विंशतिपदं सूत्रम् । अद्य वृत्तिकारोऽनद्यतनेऽस्तीते इति पदं
व्याचष्टे—अतीताया इति । वर्तमानदिनात्प्राक् अतीताया गताया रात्रेः अन्ययामद्वयाद-
र्वाक् वर्तमानदिनं संयोज्यं यावत् आगामिन्या आसन्नवर्तिन्या रात्रेः प्रथमप्रहरद्वयं सोऽद्य-

१ परस्मैपदानि

	एकवचनानि	द्विवचनानि	बहुवचनानि
प्रथमः	दिप्	ताम्	अन्
मध्यमः	सिप्	तम्	त
उत्तमः	अमिप्	व	म

आत्मनेपदानि

प्रथमः	तन्	आताम्	अन्त
मध्यमः	थास्	आथाम्	ध्वम्
उत्तमः	इ	वहि	महि

प्रहरप्रमाणः कालोऽनयतन इत्युच्यते । ततोऽनयतनः कालोऽन्यः । सच अनयतनो द्विधा । अतीतानागतभेदात् । तत्रातीतेऽनयतने काले वाच्यमाने सति दिवाद्यो महिषयन्ताः परस्मैपदात्मनेपदभेदेनाष्टादश प्रत्यया भवन्ति । एषां चाष्टादशानां पाणिनीयमते लङ् इति संज्ञा—‘अनयतने लङ्’ इति ॥ दिसिमीत्यादि । तत्र दिप् सिप् अमिप् इत्येतेषां पकारः पित्कार्यार्थः । इकार उच्चारणार्थः । तेन द् स् अम् इत्यवशिष्यते । आत्मनेपदे तन् इति वचनस्य नकारः ‘इण् तन्यकर्तरि’ इति सूत्रार्थः । भू । दिवादीनि नव परस्मैपदवचनानि । सर्वत्र । ‘अपूर्कर्तरि’ ‘गुणः’ ‘ओ अव्’ प्रथमपुरुषैकवचने । ‘वावसाने’ दस्य तः ॥

दिवादावद् ॥ दिवादौ परे धातोर्डागमो भवति ॥ अभवत् अभवताम् अभवन् । अभवः अभवत् अभवत । अभवम् अभवाव अभवाम । ह्योऽभ-
वच्चतुष्टयः ॥

सूत्रम्—‘दिवादावद्’ ॥ दिप् आदिर्यस्यासौ दिवादिस्तस्मिन् दिवादौ सप्तम्येकवचनान्तम् । अद् प्रथमैकवचनान्तम् । मध्ये । ‘ओ अव्’ द्विपदमिदं सूत्रम् । दिवादौ प्रत्यये परे सति धातोः अद् इत्यागमो भवति । टित्त्वादादौ । अभवत् अभवताम् । बहुवचने—‘अदे’ इत्यकारलोपः । ‘स्वर०’ अभवम् । मध्यमपुरुषैकवचने—‘स्रोर्वि०’ अभवः अभवत् अभवत । उत्तमपुरुषैकवचने—‘अदे’ इत्यकारलोपः ‘स्वर०’ अभवम् । द्वित्वयदुत्वयोः—‘ठमोरा’ अभवाव अभवाम । अथोदाहरणं कल्पे—अतीतदिने पूर्वेषुः तव पुत्रोऽभवत् । एवं ह्यः तव पुत्री अभवताम् । तव पुत्रा अभवन् । हास्त्वमभवः । ह्यो युवामभवतम् । ह्यो यूयमभवत । ह्योऽहमभवम् । ह्य आवामभवाव । ह्यो वयमभवाम इत्यामुदाहरणानि योग्यानि । एवं भवतिवत्कर्तरि विभक्तिचतुष्टये परस्मैपदिनां धातूनामुदाहरणानि योग्यानि ॥

अभवत् अभवेताम् अभवन्त । अभवथाः अभवेथाम् अभवध्वम् । अभवे अभवावहि अभवामहि । स राज्यमभवत् ॥

अथात्मनेपदिनो भूधातोस्तनाद्यो नव प्रत्यया भवन्ति । भू तन् इति क्षिते ‘अप् कर्तरि’ ‘गुणः’ ‘ओ अव्’ ‘दिवादावद्’ तनो नकारः इन् । अभवत् । ‘आदाय ई’ ‘अइए’ अभवेताम् अभवन्त । अभवथाः अभवेथाम् अभवध्वम् । ‘अइए’ अभवे अभवावहि । अभवागदि । स पुरुषो राज्यमभवत् । इत्युदाहरणम् ॥

अथ णयादि कर्तरि प्रणीयते—परोक्षे णप् अतुस् उस् धप् अयुस् अ णप् ध म ए आते इरे से आथे ध्वे ए चहे महे ॥ धातोः परो-
क्षेऽस्तीति काले णयादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ एषां संज्ञा लिङ् ॥

१ परस्मैपदानि

एकवचनानि

द्विवचनानि

बहुवचनानि

प्रथमः

ए२

अणुप्

उणु

मध्यमः

ध२

अणुप्

ध

उत्तमः

ए२

ध

ध

अथ णवादि विभक्तिपदं कर्तरि कर्तृकौ प्रणीयते, प्रदर्श्यते इत्यर्थः ॥ सूत्रम् 'परोक्षे' ॥ अक्षेभ्यः परोऽगोचरः परोक्षस्तस्मिन् परोक्षे । 'कचिदमाशान्तस्य परत्वम्' इति परशब्द-स्यादौ प्रयोगः अक्षशब्दस्य परत्वम् । परःशब्दोऽत्र सान्तो निपातो गृह्यते । परार्थवाचको न परशब्दः यथा 'अलुक् कचित्' ॥ प्रक्रियामते तु पारस्करादित्वासमुदागमः । णादीन्य-ष्टादशापि पदानि सांकेतिकप्रथमैकवचनान्तानि । एवमेकोनविंशतिपदं सूत्रम् । परोक्षे इन्द्रि-यागोचरे अतीते गते काले णवादयोऽष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति । एषां पाणिनीयमते लिट् इति संज्ञा ॥

णादिः कित् ॥ अपित् णादिः किङ्कवति ॥ द्विश्च ॥ णादिसंयोगे घातो-र्द्विवचनम् ॥ सस्वरादिर्द्विरद्विः ॥ सस्वराद्योऽव्यवोऽद्विरुक्तो द्विर्भवति ॥ भू भू णप् इति स्थिते । णकारो वृद्धार्थः । पकारः पित्कार्यार्थः ॥

सूत्रम्—'णादिः कित्' ॥ अपित् णादिः किङ्कवति । कित्वाट्टुणाभावः । अथ भूधातोः पर-औपदप्रक्रिया प्रदर्श्यते । भू णप् इति स्थिते णो वृद्धार्थः । पकारः पित्कार्यार्थः । भू अ इति स्थिते । सूत्रम् 'द्विश्च' ॥ द्वि द्विवारम् इति विग्रहे 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुः' इति सु द्विस् प्रथमैकव-चनं सि 'अव्यया०' 'स्रोर्वि०' । च अव्ययं ॥ द्विपदं ॥ णादिसंयोगे सति घातोर्द्विवचनं द्वित्वं भवति ॥ सूत्रम्—'सस्वरादिर्द्विरद्विः' ॥ स्वरेण सहितः सस्वरः स्वरसहित इत्यर्थः । सस्वरश्चासौ आदिश्च सस्वरादिः प्रथमैकवचनान्तम् । द्विः अव्ययम् । न द्विः अद्विः त्रिपदं सूत्रम् । सस्वर अद्विरुक्तः आद्याद्ययो द्विर्भवति । भू भू अ इति स्थिते ॥

आभ्वोर्णादौ ॥ [आ, अथ भूश्च अभ्वौ तयोः] पूर्वस्याकारस्य भूशब्दस्य च आकारो भवति णादौ सति ॥ ह्रस्वः ॥ पूर्वसंवन्धिनो दीर्घस्य ह्रस्वो भवति ॥

सूत्रम्—'आभ्वोर्णादौ' ॥ अथ भूश्च अभ्वौ तयोः अभ्वोः । ण आदिर्यस्यासौ णादिः तस्मिन् णादौ । आदौ 'सवर्णे दीर्घः सह' द्वितीये 'नामिनो रः' द्विपदं सूत्रम् ॥ णादौ परे द्वित्वे कृते सति पूर्वस्य द्विरुक्तरूपस्य अकारस्य तथा भूधातुसंवन्धिन उकारस्य च आका-रादेशो भवति । यद्यप्यासेत्यादौ आकारकरणं विनैव सिद्धिरपि व्यानशे आनश्च आनर्च इत्यादिसिद्धार्थनकारत्वम् । इति पूर्वस्य भूइत्येतस्य भा । भा भू अ इति जाते ॥ सूत्रम्—'ह्रस्वः' ॥ एकपदम् । पूर्वसंवन्धिदीर्घस्य ह्रस्वो भवति । अनेन पूर्वस्य ह्रस्वः ॥ भू भू अ इति स्थिते ॥

ज्ञपानां जयचपाः ॥ पूर्वसंवन्धिनां ज्ञपानां जपाश्चपाश्च भवन्ति ॥ [झठध-घभानां जडदगवा भवन्ति । खफलठथानां चटतकपा भवन्ति] इति पूर्वम-

आत्मनेपदानि

प्रथमः	ए	आते	इरे
मध्यमः	से	आये	ध्वे
उत्तमः	ए	वहे	महे

॥ कारस्य वकारः ॥ भुवो वुक् ॥ भुवो वुगागमो भवति णादौ खरे परे ॥
वभूव वभूवतुः वभूवुः ॥

सूत्रम्—‘झपानां जवचपाः’ ॥ झपानां जवाश्च चपाश्च जवचपाः । पूर्वसंबन्धितां झपानां जवाः चपा भवन्ति । झढघचभानां जडदगवा भवन्ति खफठठथानां कपचटता भवन्ति ॥ इत्यनेन सूत्रेण भकारस्य वकारो जातः । पुनश्च व भू अ इति जाते ॥ सूत्रम्—‘भुवो वुक्’ ॥ भूधातोर्णवादौ खरे परे वुगागमो भवति ॥ किञ्चादन्ते । उकार उच्चारणार्थः । वुवि-धानसामर्थ्यादेव गुणवृद्धी न भवतः । ‘खरहीन्०’ । वभूव वभूवतुः वभूवुः । वभू य इति स्थिते ॥

‘क्रादेर्णादेः’ ॥ [डुकृञ् करणे । सृ गतौ । डुभृञ् धारणपोषणयोः । वृञ् संवरणे । हु गतौ । शु श्रवणे । सु प्रसवणे । पुञ् स्तुतौ] कृष्टभृष्टदुष्टुष्टुस्तु इत्येतस्मात्परस्य वसादेर्णादेर्गणखेद् न भवत्यन्यस्माद्भवतीति नियमादनिटोऽपीडागमः । [‘यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते’ इति न्यायादिटोऽपि गणाद्यन्तत्वेन यपि वुक् ।] वभूविथ वभूवथुः वभूव । वभूव वभूविव वभू-विम । वलिर्वलवान् वभूव ॥

सूत्रम्—‘क्रादेर्णादेः’ ॥ कृआद्विर्यस्यासौ क्रादिसस्मात्क्रादेः । णादेः । द्विपदं सूत्रम् । डुकृञ् करणे । सृ गतौ । डुभृञ् धारणपोषणयोः । वृञ् वरणे । हु गतौ । शु श्रवणे । पुञ् स्तुतौ । इत्येतेभ्यो धातुभ्यः परस्य वस् प्रत्याहारादेर्णादिगणस्य । वस् प्रत्याहारः आदौ यस्य स वस्प्रत्याहारादिस्य वस्प्रत्याहारादेः । थप् व म से ध्वे वहे महे इति प्रत्ययखेडागमो न भवति । यथा चकर्थं ससर्थं वभर्थं दुद्रोथ शुश्रोथ तुष्टोथ इत्यादौ इडागमो न भवति ॥ अन्यस्माद्धातोस्तु इडागमो भवति । यतो निषेधः प्राप्तिपूर्वको भवतीति । एभ्यो धातुभ्य इद्वनिषेधेऽन्यस्माद्धातोः इद् भवतीति नियमः । इति भूधातोः णवादिषु खरादिन्यतिरिक्तेषु थकारवकारमकारेषु इडागमो भवति । ‘वुक्’ ‘खर०’ वभूविथ वभूवथुः वभूव । वभूव वभूविव वभूविम ॥ वलिर्वलिराजा वलवान् वभूव ॥ एवं रामलक्ष्मणौ वलवन्तौ वभूवतुः । पाण्डवा वलवन्तौ वभूवुः । त्वं वलवान् वभूविथ इत्युदाहरणम् । इति लिट्प्रकारस्य परस्मैपदम् ।

वभूवे वभूवाते वभूविरे । वभूविपे वभूवाथे ॥

अथात्मनेपदं लिख्यते । वभूवे वभूवाते वभूविरे । वभूविपे वभूवाथे । पतेषु रूपेषु पूर्वोक्तसूत्रेणैव सिद्धिः । वभूविध्वे इति जाते सति ॥

नामिनोऽचतुर्णां धो ङः ॥ नाम्यन्ताद्धातोश्चरस्य तिवादिचतुष्कन्यतिरिक्तस्य लिटो लुङ्लिटोश्च घस्य ङो भवति ॥ अत्र सेटो हलादेति वक्तव्यम् ॥ वभूविध्वे-वभूविद्वे । वभूवे वभूविवहे वभूविमहे । रामो राज्यं वभूवे ॥

गृध्रम्—'नामिनोऽयुक्ता' नाम अय्यामीति नामी यस्य नामिनः । अयुक्तां यः दः । नामी अन्ते यस्य सः नाम्यन्तः यन्नाप्राप्त्यन्तात् धातोरात्म्यस्य निरादिषुक्तपरिष्कारात् डिको लुङ्ङितोः घस्य ढकारो भवति । अनेन गृध्रेण घकारस्य ढकारो जातः । अत्र अग्नि-
शूत्रे (सेटो ह्यदेति घञञम्) अस्मायः—इया सद्वर्तमानः सेट् सप्तमां सेटः इत्या
या भवति इति निश्चयेन घस्य ढो भवति । अतो घभूविप्ते घभूविट् इति रूपद्वयं जातम् ।
घभूये घभूरियहे घभूरिमहे । रामो रात्र्यं घभूये । भूषातोर्भिद्ङकारः समाविशगमात् ।
एवं पञ्च लकारा उक्ताः ॥

आशिपि यात् यास्ताम् यासुम् याम् यास्तम् याम् यामम् याम्
यान् । सीष्ट सीयास्ताम् सीरन् मीष्टाम् मीयाण्याम् मीष्यम्
सीय मीघहि सीमहि ॥ धातोराशिपि यादादयो भवन्ति ॥ एषां संज्ञा
लिङ् ॥

अथ पष्ठो लकारः प्रारभ्यते । गृध्रम्—'आशिपि' ॥ आशिपि सप्तम्येकचनान्तम् । अने
यादादीन्यष्टादशपदानि प्रथमैकचननान्तानि मांकिटिक्तानि । एकैनाग्निनिर्दे गृध्रम् ।
धातोः केवलायामाशिपि अप्राप्त्यर्थनान्तअणायाम् परस्मैप्राथम्यनन्तभूषायां वाच्यमानायां
यादादयोऽष्टादशप्रत्ययाः परस्मैपदाग्नेपदभेदेन भवन्ति । पाणिनीयानां मते एषां संज्ञा
लिङ् । भूषातोः परस्मैपरितरात् नव यादादयः प्रत्यया भवन्ति ॥

आशीर्वादादेः पं किटिदि चत्तन्वम् ॥ ततो गुणाभासः । भूयात्
भूयास्ताम् भूयासुः । भूयाः भूयास्तम् भूयान् । भूयागम् भूयास्य भूयाम् ।
सः श्रीमान् भूयात् ॥

'आशीर्वादादेः' ॥ पं परस्मैपदं किन् भवति इति यच्छब्दम् । किंतादृणाभासः । भूयात्
भूयास्ताम् भूयासुः । भूयाः भूयान् भूयान् । भूयाम् भूयान् भूयान् । स गुरुषः
श्रीमान् लक्ष्मीवान् भूयात् । इत्युदाहरणम् । एवं तौ श्रीमन्तौ भूयान्ताम् । ते श्रीमन्तौ
भूयासुः ।

मू सीष्ट इति स्थिते ॥ सिम्पतासीस्यपायिट् ॥ धातोः परेषां सि स
तासी सप् इत्येतेषामिडागमो भवति ॥ गुणावादेशो । पत्वम् । भविषीष्ट

१ परस्मैपदानि

	एकचनानि	द्विचनानि	बहुचनानि
प्रथमः	यात्	यान्ताम्	यासुम्
मध्यमः	याम्	यान्म्	यान्
उत्तमः	यास्यम्	यान्	याम्
		आत्मनेपदानि	
प्रथमः	सीष्ट	सीयास्ताम्	सीरन्
मध्यमः	सीष्टाम्	सीयाण्याम्	सीष्यन्
उत्तमः	सीय	सीमहि	सीमहि

भविपीयास्ताम् भविपीरन् । भविपीष्ठाः भविपीयास्थाम् भविपीध्वम् । सीव्य-
वधानेऽपि ढत्वम् भविपीढम् । भविपीय भविपीवहि भविपीमहि । हरि-
भक्तिं भविपीष्ठाः ॥

भूङ् प्राप्नो इति धातोरात्मनेपदित्वात् सीष्ठादयो नव प्रत्यया भवन्ति । भू सीष्ट इति स्थिते । गुणः । भोसीष्ट इति जाते ॥ सूत्रम्—‘सिसतासी०’ ॥ सिश्च सश्च ता च सीश्च स्वप् च सिसतासीत्यपः तेषां सिसतासीत्यपाम् । इट् द्विपदं सूत्रम् । सि ‘भूते सिः’ । स इति इच्छार्थः सः । ता श्वस्तनार्थेऽष्टादशको गणः । सी सीष्ट सीयास्तामित्यादिः आशीरर्थात्मने-
पदे नवको गणः । स्वप् भविष्यत् क्रियातिपत्त्योः । धातोः परेषां इत्येतेषां प्रत्ययानामिडा-
गमो भवति । टित्त्वादादौ । अत्र प्रथमं सीष्ठादिकस्याडित्त्वाद् गुणं विधाय तत् इडागमः ।
अथवा इडागमे कृतेपि टित्त्वे सति डित्त्वाभावात् गुणकरणे न दोषः । ‘ओ अय्’ ‘क्लिङात्’
भविपीष्ट भविपीयास्ताम् भविपीरन् । भविपीष्ठाः भविपीयास्थाम् भविपीध्वम् । सीव्यव-
धानेपि ढत्वं भवेत् । [तत्र ‘सेटो हलाद्वा’ इति विकल्पेन भविपीध्वम्] भविपीढम् ।
भविपीय भविपीवहि भविपीमहि । त्वं हरिभक्तिं भविपीष्ठा इत्युदाहरणम् । इत्यात्मनेपदिनो
रूपाणि ॥ समाप्तिमगमत्यष्टो लकारः ॥

श्वस्तने ता तारौ तारस् तासि तास्यः तास्य तासि तास्यस् ता-
स्यस् ता तारौ तारस् तासे तासाथे ताध्वे ताहे तास्यहे तास्यहे ॥
श्वो आगतेऽहि भविष्यदर्थे तादयो भवन्ति ॥ एषां संज्ञा लुट् ॥

इङ्गुणावः । भविता भवितारौ भवितारः । भवितासि भवितास्यः भवितास्य ।
भवितासि भवितास्यः भवितासः । श्वस्ते हरिः प्रत्यक्षो भविता ॥

सूत्रम्—‘श्वस्तने’ ॥ श्वो भवः श्वस्तनस्तस्मिन् श्वस्तने । ता तारौ तारस् । इत्याद्यष्टादश
पदानि सांकेतिकानि प्रथमैकवचनान्तानि । इत्येकोनविंशतिपदं सूत्रम् । धातोः श्व आगा-
मिदिने भाविनि कालेऽर्थे तादयोऽष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति । एषां
पाणिनीयानां मते लुट् संज्ञा । प्रथमं परस्मैपदिनो धातो रूपाणि । भू ता इति स्थिते ।
गुणः । ‘सिसतासीत्यपामिड्’ इत्यनेन सूत्रेण इट् । ‘ओ अय्’ भविता भवितारौ भवितारः ।
भवितासि भवितास्यः भवितास्य । भवितासि भवितास्यः भवितासः । श्वः प्रातःकाले तत्र
हरिः प्रत्यक्षो भविता ॥

१ परस्मैपदानि

	एकवचनानि	द्विवचनानि	बहुवचनानि
प्रथमः	ता	तारौ	तारस्
मध्यमः	तासि	तास्यम्	तास्य
उत्तमः	तासि	तासाम्	तासात्
आत्मनेपदानि			
प्रथमः	ता	तारौ	तारस्
मध्यमः	तासे	तासाथे	तास्ये
उत्तमः	ताहे	तास्यहे	तास्यहे

भविता भवितारौ भवितारः । भवितासे भवितासाधे भविताध्वे । भविताहे भवितास्वहे भवितास्सहे । श्वो हरिं भवितासे ॥

अथात्मनेपदिनो भूङ् धातो रूपाणि पूर्वोक्तैर्नैव सूत्रेण साधितन्यानि । भविता भवि-
तारौ भवितारः । भवितासे भवितासाधे भविताध्वे- [भविताढे ?] । भविताहे भवितास्वहे
भवितास्सहे । इति रूपाणि । श्वो हरिं भविता इत्युदाहरणम् । एतेषामुदाहरणानि विस्तर-
भयात् लिखितानि । लुट्लकारः समाप्तः । समाप्तोऽयं सप्तमो लकारः ॥

त्यादौ भविष्यति स्यप् ॥ धातोर्भविष्यति काले स्यप् प्रत्ययो भवति
तिवादिष्वष्टादशसु परेषु । अस्य संज्ञा लट् ॥ भविष्यति भविष्यतः भवि-
ष्यन्ति । भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ । भविष्यामि भविष्यावः भवि-
ष्यामः । कल्किर्धर्मप्रवर्तको भविष्यति ॥

सूत्रम्—‘त्यादौ भविष्यति स्यप्’ ॥ त्यादौ, भविष्यति, स्यप् । त्रिपदं सूत्रम् । भविष्यतीति
भविष्यन् तस्मिन् भविष्यति काले धातोः तिवाद्यष्टादशसु परस्मैपदात्मनेपदवचनेषु परेषु
स्यप् प्रत्ययो भवति । पकारः पितृकार्यार्थः । पाणिनीयानां मते अस्य लट् इति संज्ञा ।
भू तिप् इति स्थिते ‘त्यादौ भविष्यति स्यप्’ अनेन सूत्रेण स्यप् प्रत्ययः । ‘सिसतासीत्यपां’
अनेन सूत्रेण लट् । ‘गुण’ इति गुणः । ‘ओ अच्’ इति अच् । ‘किञ्ठात्’ इति पकारः पूर्वोक्त
अनेन सूत्रेण लट् । ‘गुण’ इति गुणः । ‘ओ अच्’ इति अच् । ‘किञ्ठात्’ इति पकारः पूर्वोक्त
सूत्रेण भविष्यति इति रूपं सिद्धम् । अत्रान्यानि सूत्राणि पूर्वोक्तानि ज्ञेयानि । भविष्यति
भविष्यतः भविष्यन्ति । भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ । भविष्यामि भविष्यावः भवि-
ष्यामः । कल्किर्धर्मप्रवर्तको भविष्यति इत्युदाहरणम् । इति परस्मैप-
दिनो रूपाणि कथितानि ।

भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते । भविष्यसे भविष्येथे भविष्यध्वे । भविष्ये
भविष्यावहे भविष्यामहे ॥ सावर्णी राज्यं भविष्यते ॥
अथात्मनेपदिनो रूपाणि कथ्यन्ते । पूर्वोक्तैर्नैव सूत्रेणात्मनेपदिनोपि रूपाणि सिद्ध्यन्ति ।
भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते । भविष्यसे भविष्येथे भविष्यध्वे । भविष्ये भविष्यावहे
भविष्यामहे । सावर्णिर्मनू राज्यं भविष्यते इत्युदाहरणम् । इत्यात्मनेपदिनो रूपाणि ।
समाप्तोऽयं लट्लकारः । अष्टमो लकारः समाप्तः ॥

स्यप् क्रियातिक्रमे ॥ धातोः क्रियाया अतिक्रमे कुतश्चिद्वैगुण्यादनिष्पत्तौ
सत्यां दिवादिपरः स्यप् प्रत्ययो भवति भविष्येऽर्थे कचिद्भूतेऽपि ॥ अस्य
संज्ञा लट् ॥ अडागमः । अभविष्यत् अभविष्यद् अभविष्यताम् अभविष्यन् ।
अभविष्यः अभविष्यतम् अभविष्यत । अभविष्यम् अभविष्याव अभवि-
ष्याम । यदि सुवृष्टिः सुराज्यं चाभविष्यत्तदा सुमिक्षमभविष्यत् ॥

सूत्रम्—‘स्यप् क्रियातिक्रमे’ ॥ स्यप् क्रियातिक्रमे । द्विपदं सूत्रम् । क्रियाया अतिक्रमोऽभवन्
क्रियातिक्रमस्तस्मिन् क्रियातिक्रमे । क्रियायाः कर्तृव्यापाररूपाया धात्वर्थलक्षणायाः कार्यस्य
वातिक्रमे कुतश्चिद्वैगुण्यादनिष्पत्तौ असिद्धौ सत्यां धातोर्दिवादिषु विभक्तिषु परतः स्यप्-

त्ययो भवति । पाणिनीयानां मते एषां लङ् इति संज्ञा ॥ भू दिप् इति स्थिते अनेन सूत्रेण स्यप् प्रत्ययः । 'सिसतासी०' अनेनेडागमः । 'गुणः' अनेन सूत्रेण गुणः । 'ओ अच्' इति सूत्रेणाच् । 'किलात्' इति पकारः । 'वावसाने' अनेन तकारस्य दकारो भवति । 'दिवादा-
वद्' इति सूत्रेणाडागमो भवति । 'स्वरहीनं' अभविष्यत् अभविष्यताम् । 'अदे' इति सूत्रे-
णाकारस्य लोपः कार्यः । प्रथमपुरुषस्य बहुवचने अभविष्यत् । अभविष्यः अभविष्यतं
अभविष्यत । 'अदे' अभविष्यम् । 'ओरा' अभविष्याव अभविष्याम् । अथोदाहरणम् ।
यदि सुवृष्टिः सुराज्यं च अभविष्यत् तदा सुमिश्रं अभविष्यत् । इति परस्मैपदिनो भूधातो
रूपाणि ।

अभविष्यत अभविष्येताम् अभविष्यन्त । अभविष्यथाः अभविष्येथाम् अभ-
विष्यध्वम् । अभविष्ये अभविष्यावहि अभविष्यामहि । यद्यभविष्यत द्रव्यं
भवांस्तदा रम्यमभविष्यत् ॥

अथात्मनेपदिनो भूधातो रूपाणि कथ्यन्ते तेषामनेनैव भूत्रेण सिद्धिः । अभविष्यत
अभविष्येताम् अभविष्यन्त । अभविष्यथाः अभविष्येथाम् अभविष्यध्वम् । अभविष्ये
अभविष्यावहि अभविष्यामहि । यद्यभविष्यत द्रव्यं भवांस्तदा रम्यमभविष्यत् । समाप्तिं
गतो नवमोयं लङ्लकारः । अस्मैतराण्युदाहरणानि न दर्शितानि विस्तरभयात् ॥

भूते सिः ॥ धातोर्भूतमात्रे काले सिः प्रत्ययो भवति दिवादिपरः ॥ अस्य
संज्ञा लुङ् ॥ इकारः सेरिति विशेषणार्थः । अभूत् इति स्थिते ॥ दादेः
पे ॥ परस्मैपदे परे अपित् दाधास्थेणभूपिवतिभ्यः परस्य सेलौपो भवति ॥

सूत्रम्—'भूते सिः' ॥ धातोर्भूतमात्रे तत्कालोत्पन्नमात्रे अतीते कालेऽर्थे सिप्रत्ययो भवति
दिवादौ परे । इकारः 'सः' इति विशेषणार्थः । अस्य पाणिनीयानां मते लुङ् इति संज्ञा ।
भू दिप् इति स्थिते 'भूते सिः' अनेन सूत्रेण सिः प्रत्ययः । इकारः 'सेः' इति विशेषणार्थं
इत्सङ्गत्वाल्लुप्यते 'दिवादावद्' अनेनाडागमः । 'वावसाने' अनेन दकारस्य तकारः ।
पूर्वोक्तसूत्रैः अभूत् इति जातम् ॥ सूत्रम् 'दादेः पे' ॥ अपित् दा धा स्या इण् भू पा
पाने इत्येतेभ्यः परस्य भूतार्थस्य सेलौपो भवति परस्मैपदविषये ॥

शाच्छासाघाघेटो वेति वक्तव्यम् ॥ भुवः सिलोपो लुग्वान्यः ॥
लुकि न तन्निमित्तम् । तेन गुणेऽवृद्धयो न । अभूत् अभूताम् ॥ भुवः सि-
लोपे स्वरे लुग्वक्तव्यः ॥ अभूवन् । अभूः अभूतम् अभूत । अभूवम्
अभूव अभूम । अभूद्वृष्टिः ॥

'शाच्छासा०' ॥ शाच्छासाघाघेटो एभ्यो धातुभ्यः सिलोपो वा भवतीति वक्तव्यम् ।
'भुवः' [इदं सूत्रमस्ति] भूधातोः सिलोपो लुग्वान्यः । लुकि न तन्निमित्तम् । तेन गुणेऽ-
वृद्धयो न भवन्ति । अभूत् अभूताम् । बहुवचने अभू अच् इति स्थिते 'भुवः' भूधातोः
सिलोपे कृते सति स्वरे परे भस्ति अनि च पुगागतो भवति । फकारो गुणप्रतिषेधार्थः
स्थाननियमार्थश्च । उकार उच्चारणार्थः । इति अनि वकारागमः । 'स्वरहीनं०' अभूवन् ।

अभूः अभूतम् अभूत । अभूषम् अभूष अभूषम् । इति परस्मैपदिनो भूधातो रूपाणि ।
अभूत वृष्टिरित्युदाहरणम् ।

आत्मनेपदे सिः इद् गुणावौ पत्वं घृत्वं अद् । अमविष्ट अमविषाताम् ॥

अथात्मनेपदिनो भूधातो रूपाणि कथ्यन्ते । आत्मनेपदे सिः इद् गुणावौ पत्वं घृत्वं
अद् एते भवन्ति । अमविष्ट अमविषाताम् ॥ अमविष् अन्त इति स्थिते ॥

आतोऽन्तोऽदन्तः ॥ आत आत्मनेपदस्यान्त इत्येतस्याद्भवति अकाराद्-

त्तरस्य तु न ॥ अमविषत । अमविष्टाः अमविषाताम् ॥ ध्वे च सेलौपः ॥

ध्वे परे सेलौपो भवति ॥ सस्य वा द इति केचित् । अमविध्वम्-अमविद्धम् ।

अमविषि अमविष्वहि अमविष्महि देवदत्तो राज्यमभविष्ट ॥

सूत्रम्—‘आतोऽन्तोऽदन्तः’ ॥ आतः, अन्तः, अन्, अत अकारः नञ्अनन् तस्मान्
अनतः । आद्ये पदद्वये ‘अतोऽसुः’ ‘अजो’ ‘एदो’ तृतीये ‘अपा अवे’ चतुष्पदं सूत्रम् ।
आत्मनेपदसंघन्धिनः प्रथमपुरुषद्वयचनस्य अन्त इत्यस्याद्भवति । अन्ते इत्यस्य ‘अते’ इति
भवति, अन्तां इत्यस्य ‘अताम्’ अन्त इत्यस्यातो भवतीति भावः । परं अकारादुत्तरस्य न
भवति । अनेनान्त इत्यस्याते कृते ‘स्वरहीनं’ अमविषत । अमविष्टाः अमविषाताम् ॥ अम-
विष् ध्वम् इति स्थिते । सूत्रम्—‘ध्वे च सेलौपः’ ॥ ध्वे च अव्ययम्, सेः, लोपः ॥ ध्वे परे
सति सेलौपो भवति । अमविध्वम् ॥ [इति जाते ‘नामिनोऽचतुर्णाम्’ ‘सेतोदलाद्वा’ इति
द्वत्त्विकल्पे अमविद्धम् अमविध्वम्] ‘वा सस्य द्कारो भवति’ इति केचित् । केषांचिद्वा-
चार्याणां मतेन सकारस्य द्कारो भवति । ‘स्वरहीनं’ अमविद्ध्वम् । अमविषि अमवि-
ष्वहि अमविष्महि । इत्यात्मनेपदिनो रूपाणि । देवदत्तो राज्यमभविष्टेत्युदाहरणम् ॥

माङि लुङेव वक्तव्यः ॥ सर्वलकारापवादः ॥ मेटः ॥ माशब्दे प्रयुज्य-
माने आटो लोपो भवति ॥ मा हर्यभक्तो भवान् भूत् ॥ स्ययोगे भूता-
र्थता वक्तव्या ॥

[सूत्रम्—] ‘माङि०’ । माङि प्रयुज्यमाने लुङ्लकार एव वक्तव्यः । सर्वलकारापवादो
भवति ॥ सूत्रम्—‘मेटः’ ॥ [इदं सूत्रमस्ति ।] मे अटः । द्विपदम् । निषेधार्थमाशब्दे प्रयु-
ज्यमाने दिवादिनिमित्तोत्पन्नस्याटोऽङागमस्य लोपो भवति । अनेन सूत्रेणाटो लोपो भवति ।
मा हर्यभक्तो भवान् भूत् । इत्यादिप्रयोगसिद्धिः । सूत्रम्—‘स्ययोगे०’ । स्पष्टमिदं सूत्रम् ॥

मास्ययोगे लङ् च ॥ मा स भवत् । मा स भूत् ॥

द्वितीयं सूत्रम्—“मास्ययोगे लङ् च ॥ स्पष्टम् । च पुनः मास्य इत्येतयोः द्वयोर्योगे लङ्
लकारो भवतीत्यर्थः । मा स भवन् इत्युदाहरणम् द्वितीयसूत्रस्य । मा स भूत् इत्युदाहरणं
प्रथमसूत्रस्यास्ति इति । भू सत्तायाम् इत्यस्य भूह् प्राप्ति इत्यस्य च रूपाणि दर्शितानि । तत्र
भूधातुः परस्मैपदी ज्ञातव्यः ‘परतोऽन्यन्’ इति सूत्रात् । भूह्धातुरात्मनेपदी ज्ञातव्यः
द्वित्यात् । परस्मैपदिनः परस्मैपदानि भवन्ति आत्मनेपदिन आत्मनेपदानि भवन्तीति ज्ञात-
व्यम् । अत्र बहुस्यले संधिर्न कृतः बालानां मुखेन बोधकरत्वान् । समामोचं दशमो लकारो
लुङ् । इति द्वयोर्धात्वो रूपाणि ॥

चिती संज्ञाने । ईकार इदित्कार्यार्थः । पूर्ववच्चिवादयः । अप् कर्तरि ॥ उपधाया लघोः ॥ धातोरुपधाया लघोर्नामिनो गुणो भवति ॥ चेतति चेततः चेतन्ति १ ॥ चेतत् चेतताम् चेतयुः २ ॥ चेततु चेततात् चेतताम् चेतन्तु ३ ॥ अचेतत् अचेतताम् अचेतन् ४ ॥ द्वित्वम् । चिचेत् । किच्चाद्गुणाभावः । चिचिततुः चिचितुः । चिचेतिथ चिचितथुः चिचित । चिचेत् चिचितिव चिचितिम ॥ किच्चाद्गुणाभावः । चित्यात् चित्यास्तां चित्यासुः ६ ॥ चेतिता चेतितारौ चेतितारः ७ ॥ चेतित्यति चेतित्यतः चेतित्यन्ति ८ ॥ अचेतित्यत् अचेतित्यताम् अचेतित्यन् ९ ॥ चित् सित् इति स्थिते । सिसता इतीद् ॥

अथ भ्वादिगणः प्रारभ्यते । तत्रादौ परसौपदप्रक्रिया निरूप्यते । चिती संज्ञाने ईकार इदित्कार्यार्थः । पूर्ववत् तिवादयो भवन्ति । 'अप् कर्तरि' अनेनाप् । चित् अप् तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'उपधाया लघोः' ॥ उपधाया लघोः । द्विपदं सूत्रम् । धातोरुपधाभूतस्य लघोर्नामिनः ष्टुद्विजिते प्रत्यये परे गुणो भवति । पकारः पित्कार्यार्थः 'स्व०' लट्—चेतति चेततः चेतन्ति । चेतसि चेतथः चेतथ । चेतामि चेतावः चेतामः ॥ लिङ्—चेतेत चेतताम् चेतयुः । चेतैः चेतैतम् चेतैत । चेतैयम् चेतैव चेतैम ॥ लोट्—चेततु चेततात् चेतताम् चेतन्तु । चेत चेततात् चेततम् चेतत । चेतानि चेताव चेताम ॥ लृट्—अचेतत् अचेतताम् अचेतन् । अचेतः अचेततम् अचेतत । अचेतम् अचेताव अचेताम ॥ लिट्—'द्विभ्र' 'सखरादिर्द्विरद्विः' चि चित् णप् इति स्थिते णकारपकारावितौ 'गुणः' 'स्वरहीनं०' चिचेत् । किच्चाद्गुणाभावः । चिचिततुः चिचितुः । चिचेतिथ चिचितथुः चिचित । चिचेत् चिचितिव चिचितिम ॥ लिङ्—चित्यात् चित्यास्ताम् चित्यासुः । चित्याः चित्यास्ताम् चित्यास्त । चित्यासम् चित्यास्य चित्यास ॥ लुट्—चेतिता चेतितारौ चेतितारः । चेतितासि चेतितास्यः चेतितास्य । चेतितासि चेतितास्यः चेतितास्यः ॥ लृट्—चेतिष्यति चेतित्यतः चेतित्यन्ति । चेतित्यसि चेतित्यथः चेतित्यथ । चेतित्यामि चेतित्यावः चेतित्यामः ॥ लृङ्—अचेतिष्यत् अचेतिष्यताम् अचेतिष्यन् । अचेतिष्यः अचेतिष्यतम् अचेतिष्यत । अचेतिष्यम् अचेतिष्याव अचेतिष्याम । लुङ्—चित् सि दिप् इति स्थिते 'सिसता' अनेन इट् । चित् सि दिप् इति जाते ॥

सेः ॥ सिशब्दात्परयोर्दिस्योरीडागमो भवति ॥ इट ईटि ॥ इट उत्तरस्य सेलोपो भवति ईटि परे ॥ अचेतीत् अचेतिष्टाम् ॥

सूत्रम्—'सिः' सिशब्दात्परयोर्दिस्योरीडागमो भवति । अनेनेट् तदा चित् इट् सिईट् दिप् इति जातम् । तत्र सूत्रं 'इट ईटि' ॥ इटः ईटि । इट उत्तरस्य सेरीटि परे लोपो भवति । इति दिस्योर्विषये सिलोपः । अनेन सूत्रेण सिलोपः कार्यः । तदा चित् इट् ईट् दिप् इति जाते टकारः दित्कार्यार्थः । दि सि मि । पकारः पित्कार्यार्थः । तदा चित् इ ईट् इति स्थिते 'गुणः' 'सर्वो' 'स्वरहीनं' 'दिवादावट्' 'वावसाने०' एभिः पूर्वोक्तैः सूत्रैः अचेतीत् इति रूपं सिद्धं भवति । अचेतीत् अचेतिष्टाम् । अचेति सि अन् इति स्थिते ॥

स्याविदः ॥ सेराकारान्ताद्विदश्चोत्तरस्थान उस् भवति ॥ अचेतिषुः । अचेतीः
अचेतिष्टम् अचेतिष्ट । अचेतिषम् अचेतिष्व अचेतिष्म ॥

सूत्रम्—‘स्याविदः’ ॥ एकपदं सूत्रम् । सेः भूतार्थोत्पन्नात् आकारान्तात् दा इत्यादेः
विद ज्ञाने इत्यस्याद्धातोश्च परस्य अन उस् भवति । अनेनान उस् जातः । ‘स्वरहीनं०’
‘स्रोर्वि०’ अचेतिषुः । अचेतीः अचेतिष्टम् अचेतिष्ट । अचेतिषम् अचेतिष्व अचेतिष्म ।
समाप्तोऽयं धातुः ॥

च्युतिर् आसेचने । इर अनुबन्ध इरितो वेति विशेषणार्थः । उच्चारितप्रध्वंसो
ह्यनुबन्धः । च्योतति । च्योतेत् । च्योततु । अच्योतत् । च्युत णप् द्वित्वम् ॥

च्युतिर् आसेचने ॥ इर अनुबन्धोस्ति ‘इरितो वा’ इति सूत्रस्य विशेषणार्थः । उच्चारित-
प्रध्वंसो ह्यनुबन्धो भवति । पूर्ववत्तिवाद्ययः ‘उपधाया लघोः’ अनेन गुणः । लट्—च्यो-
तति च्योततः च्योतन्ति । लिङ्—च्योतेत् च्योतेताम् च्योतेयुः । लोट् । च्योततु च्योत-
तात् च्योतताम् च्योतन्तु । लङ्—अच्योतत् अच्योतताम् अच्योतम् । सुगमत्वादेतेषां
विवरणं न कृतम् । लिट्—च्युत् णप् इति स्थिते । ‘द्वित्रि’ च्युत् च्युत् णप् इति जाते ॥

पूर्वस्य हसादिः शेषः ॥ पूर्वस्यादिर्हस् शिष्यते अन्यो लुप्यते । चुच्योत
चुच्युततुः चुच्युतुः । चुच्योतिथ चुच्युतथुः चुच्युत । चुच्योत चुच्युतिथ
चुच्युतिम । च्युत्यात् । च्योतिता । च्योतिष्यति । अच्योतिष्यत् । अच्यो-
तीत् अच्योतिष्टाम् अच्योतिषुः । अच्योतीः अच्योतिष्टम् अच्योतिष्ट ।
अच्योतिषम् अच्योतिष्व अच्योतिष्म ॥

सूत्रम्—‘पूर्वस्य हसादिः शेषः’ ॥ पूर्वस्य हसयोर्हसानां वा संयुक्तानामुतासंयुक्तानामादिः
हसादिः शेषः । अथवा हस इति पृथक्पदं सांकेतिकं प्रथमैकवचनम् । द्विवचने कृते सति
पूर्वरूपस्य संयोगे सति आदिमो हसः शिष्यतेऽन्यो द्वितीयो लुप्यते । अनेन यकारतकार-
योर्लोपः कार्यः । तदा चुच्युत् णप् इति जाते । गुणः । ‘उपधाया लघोः’ ‘स्वरहीनं०’
णकारपकराधितौ । चुच्योत चुच्युततुः चुच्युतुः । चुच्योतिथ चुच्युतथुः चुच्युत ।
चुच्योत चुच्युतिथ चुच्युतिम । लिङ्—च्युत्यात् च्युत्यास्ताम् च्युत्यासुः । लोट्—च्योतिता
च्योतितारौ च्योतितारः । लट्—च्योतिष्यति च्योतिष्यतः च्योतिष्यन्ति । लङ्—अच्यो-
तिष्यत् अच्योतिष्यताम् अच्योतिष्यन् । लुङ्—अच्योतीत् अच्योतिष्टाम् अच्योतिषुः ॥

इरितो वा ॥ इरितो धातोर्वाङः प्रत्ययो भवति दिवादिपरः परस्मैपदे ॥

सेरपवादः । ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः । अच्युतत् अच्युतताम् अच्युतन् ।

अच्युतः अच्युततम् अच्युतत । अच्युतम् अच्युताव अच्युताम् ॥

अस्य धातोर्लुङ्लकारे सेरपवादो ङप्रत्ययो विकल्पेन भवति तद्विधायकं सूत्रम्—‘इरितो
वा’ ॥ इर इत् यस्य स इरित् तस्मात् इरितः । द्विपदं सूत्रम् । च्युतिर् रुधिर मिदिर डिदिर
दृशिर रुदिर स्कन्दिर इत्यादेरनुबन्धाद्धातोर्भूतेर्धे दिवादी परे वा ङप्रत्ययो भवति ।
ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः । ङप्रत्ययोयं परस्मैपदे भवेन्मूल उक्तत्वात् । यस्मिन्पक्षे ङप्रत्यय-

स्तस्मिन्पक्षे सेरभावः । अनेन उप्रलयः । 'दिवादाबद्' 'स्वरहीनं' अच्युतत् अच्युतताम् अच्युतन् । अच्युतः अच्युततम् अच्युतत । अच्युतम् अच्युताव अच्युताम् । समाप्तोयं धातुः ॥

अच्युतिर् क्षरणे । अच्योतति । अच्योतेत् अच्योततु । अच्योतत् । द्वितम् ॥

अच्युतिर् क्षरणे ॥ पूर्ववत्तिवादयो भवन्ति । लट्—अच्योतति अच्योततः अच्योतन्ति । लिङ्—अच्योतेत् अच्योतेताम् अच्योतेयुः । लोट्—अच्योततु अच्योततात् अच्योतताम् अच्योतन्तु । लङ्—अच्योतत् अच्योतताम् । अच्योतन् । लिट् 'द्विश्च'—अच्युत् अच्युत् णप् इति स्थिते ॥

शसात् खपाः ॥ द्विवचने कृते यत्पूर्वरूपं तस्य शसादुत्तराः खपाः शिष्यन्ते न शसाः ॥ इति चकारदोषः । चुक्ष्योत चुक्ष्युततुः चुक्ष्युतुः । अच्युत्यात् । अच्योतिता । अच्योतिष्यति । अच्योतिष्यत् । अच्योतीत् ॥

'शसात् खपाः' ॥ शसात् खपाः द्विपदं सूत्रम् । संयोगपूर्वस्य धातोर्द्विवचने कृते सति यत्पूर्वरूपं द्वित्वसंबन्धि तस्य शसखपसंयोगे सति शसादुत्तरा अत्र वर्तमानाः खपाः शिष्यन्ते न शसाः । आदौ वर्तमानाः शसा लुप्यन्त इत्यर्थः । अनेन शकारस्य वकारस्य तकारस्य च लोपः कार्यः । [पुनः पूर्वस्य हसादिः शेषः इति सूत्रेण तकारस्य लोपः कार्यः] 'गुणः' 'स्वरहीनं' चुक्ष्योत चुक्ष्युततुः चुक्ष्युतुः । चुक्ष्योतिथ चुक्ष्युतथुः चुक्ष्युत । चुक्ष्योत चुक्ष्युतिव चुक्ष्युतिम् । मधु चुक्ष्योतेत्युदाहरणम् ॥ लिङ्—अच्युत्यात् अच्युतास्ताम् अच्युत्यासुः ॥ लुङ्—अच्योतिता अच्योतितारौ अच्योतितारः ॥ लट्—अच्योतिष्यति अच्योतिष्यतः अच्योतिष्यन्ति ॥ लङ्—अच्योतिष्यत् अच्योतिष्यताम् अच्योतिष्यन् ॥ लुङ्—असिंहकारे साधनं तु पूर्ववत् । अच्युतत् । अच्योतीत् अच्योतिष्टाम् अच्योतिषुः । समाप्तोयं धातुः ॥

मन्थ विलोडने ॥ मन्थति । मन्थेत् । मन्थतु । अमन्थत् । ममन्थ ॥ नो लोपः ॥ धातोरुपधाभूतस्य नकारस्य लोपो भवति किति ङिति च परे ॥ इत्युपधानकारलोपे प्राप्ते ॥ ऋसंयोगात् णादेरकित्त्वं वाच्यम् ॥ तेन नलोपो न । ममन्थतुः ममन्थुः । ममन्थिथ ममन्थथुः ममन्थ । ममन्थ ममन्थिव ममन्थिम् ॥ केचित्संयोगाद्वेति वक्तव्यम् ॥ ममन्थतुः ममन्थुः । नो लोपः मन्थ्यात् । मन्थिता । मन्थिष्यति । अमन्थिष्यत् । अमन्थीत् अमन्थिष्टाम् अमन्थिषुः ॥

मन्थ विलोडने ॥ लङ्—मन्थति मन्थतः मन्थन्ति । लिङ्—मन्थेत् मन्थेताम् मन्थेयुः । लोट्—मन्थतु मन्थतात् मन्थताम् मन्थन्तु । लङ्—अमन्थत् अमन्थताम् अमन्थन् । लिट्—ममन्थ ममन्थ अतुस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'नोलोपः' ॥ नः लोपः । द्विपदं सूत्रम् । धातोरुपधाभूतस्य नकारस्य अर्थात् नकारस्थानीयानुस्वारस्य किति ङिति च परे लोपो भवति । अत्र लोपाधिकारे नकारादेशरूपस्यानुस्वारस्य लोपः । अनेन सूत्रेण नकारस्य लोपे प्राप्ते सति । 'ऋसंयोगात्' इति वार्तिकम् । ऋश्च संयोगश्च ऋसंयोगं तस्मात् ऋसंयोगात् । ण

आदिर्यस्य स णादिः तस्य णादेः । कितो भावः कित्वं न कित्वं अकित्वं वाच्यम् । ऋका-
रान्तात्संयोगात् धातोश्च णादेरकित्वं वाच्यम् । अस्य धातोः संयोगत्वान् । अनेन सूत्रेण
नकारस्य लोपाभावो भवति । 'स्वरहीनं०' 'ओर्वि०' ममन्यतुः ममन्युः ॥ वार्तिकम्—
केचिदाचार्याः संयोगात् धातोर्णादेः कित्वं वा वक्तव्यमिति वदन्ति । अनेन णादेर्विकल्पेन
कित्वं तदा ममथतुः ममथुः । ईदृशानि रूपाणि भवन्ति ॥ लिट् । नलोपः । मय्यान् मय्या-
स्ताम् मय्यातुः ॥ लृट् । मन्थिता मन्थितारी मन्थितारः ॥ लृट् । मन्थिष्यति मन्थिष्यतः
मन्थिष्यन्ति ॥ लृट् । अमन्थिष्यत् अमन्थिष्यताम् अमन्थिष्यन् ॥ लृट् । अमन्थीत् अम-
न्थिष्टाम् अमन्थिषुः । समाप्तोऽयं धातुः ॥

कुथि पुथि लुथि मथि हिंसासंलेशनयोः ॥ इदितो जुम् ॥ इदितो धातोर्लु-
मागमो भवति ॥ लघूपधत्वाभावान्न गुणः । कुन्थति । कुन्थेत् । कुन्थतु । अकु-
न्थत् । ङितम् ॥ कुहोश्चुः ॥ पूर्वसंबन्धिनोः कवर्गहकारयोश्चत्वं भवति ।
वर्गचतुर्थो हस्य सवर्णः । चुकुन्थ चुकुन्थतुः चुकुन्थुः । चुकुन्थिय चुकुन्थयुः
चुकुन्थ । चुकुन्थ चुकुन्थिय चुकुन्थियम् ॥ इदितो नलोपाभावो वाच्यः ॥
कुन्थ्यात् । कुन्थिता । कुन्थिष्यति । अकुन्थिष्यत् । अकुन्थीत् अकुन्थिष्टाम्
अकुन्थिषुः ॥

कुथि पुथि लुथि मथि एते धातवो हिंसासंलेशनयोः प्रवर्तन्ते ॥ सूत्रम्—'इदितो जुम्' ॥
इत् इत् यस्य स इदित् तस्मात् इदितः जुम् । द्विपदं सूत्रम् । इदितो धातोर्देशस्यपि लकारेषु
नुमागमो भवति । पूर्ववत्तिमादयः । 'इदितो जुम्' । 'मिदन्त्यात्स्य०' 'नश्चापदान्ते' 'अमा-
यपेऽस्य०' लट् लघूपधत्वाभावान्न गुणाभावो भवति । कुन्थति । लिट्—चुकुन्थ । लोट्—कु-
न्थतु । लङ्—अकुन्थत् । लिट्—कुन्थ । णप् इति स्थिते 'द्वित्र्य' पूर्वस्य 'हस्तादिः शेषः' । कु-
कुन्थ णप् इति जाते । सूत्रम्—'कुहोश्चुः' ॥ कुश्च ह्च कुहौ तयोः कुहोः, चुः, द्विपदं सूत्रम् ।
द्वित्वे कृते सति पूर्वसंबन्धिनोर्द्वित्वसंबन्धिनोः कवर्गहकारयोश्चवर्गादेशो भवति ॥ ननु
कवर्गस्य चवर्गो यथासंख्यं भवति परं हकारस्य चवर्गत्वं कथं क्रियते । अत्रोच्यते—मातृ-
कापाठे शपसह इत्यत्र हकारस्य चतुर्थस्यानवर्तित्वान् हकारस्य चुत्वे शकारो भवति ।
अथवा 'वर्गचतुर्थो हस्य सवर्णः' इति वचनान् चवर्गमध्ये हस्य सवर्णो शो भवति ॥ अनेन
कवर्गस्य चवर्गो भवति । 'स्वरहीनं०' चुकुन्थ चुकुन्थतुः चुकुन्थुः । लिट्—'नो लोपः'
इति सूत्रेण नकारस्य लोपे प्राप्ते सति । वार्तिकम् 'इदितो धातोः किति द्विति च परे
नलोपस्त्वाभावो वाच्यः । कुन्थ्यान् लृट्—कुन्थिता । लृट्—कुन्थिष्यति । लृट्—अकुन्थिष्यत् ।
लृट्—अकुन्थीत् ॥ पुथि लुथि मथि इति तिसृणां(?) धातूनां सुगमत्वाद्भाषाणि न लिखितानि ॥

पिथु गत्याम् । उकार उच्चारणार्थः ॥ आदेः णः लः ॥ पोपदेशस्य पोप-
देशस्य च धातोरादौ वर्तमानयोः पकारणकारयोः सकारनकारौ भवतः ॥
नामधातुष्वैष्वक्कृष्टिर्वा पः सो नेति वाच्यम् ॥ गुणः । सेधति ।

पिधु गत्याम् । उकार उच्चारणार्थः ॥ सूत्रम्—‘आदेः णः सः’ ॥ आदेः णः सः । त्रिपदं । पः उपदेशे यस्य स पोपदेशः । ण उपदेशे यस्य स णोपदेशः । पोपदेशस्य णोपदेशस्य च धातो-
रादौ वर्तमानयोः पकारणकारयोः सकारनकारौ भवतः यथासंख्यम् । पोपदेशस्य णोपदे-
शस्य च धातोर्लक्ष्णं प्रक्रियोक्तमेव ज्ञेयम् । अस्यां विस्तरभयान्न लिखितम् ॥ तथाच पस्य
सत्त्वनिपेधकं सूत्रं (?) ‘नामधातु०’ नामधातुप्रत्ययैष्वक्प्रतिवां पकारस्य सकारो न भवतीति
वाच्यम् । गुणः । लट् । सेधति ॥ यदा निपूर्वोयं धातुः स्यात् तदा कीदृशं रूपं कार्यम् ॥

प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम् ॥ प्रादेरूपसर्गात्परेषां स्वादीनां नमादीनां च
धातूनां सकारनकारयोस्तौ पूर्वभाविनावेव पकारणकारौ भवतः तथा तेष्वेव
निमित्ते सत्त्व ॥ निपेधति । सेधेत् । सेधतु । अङ्गव्यवधानेऽपि पत्वम् । न्यपे-
धत् । द्वित्वव्यवधानेऽपि पत्वम् । निपिपेध । सिपिधतुः । सिपिधुः । सिपे-
धित् । सिध्यात् । सेधिता । सेधिष्यति । असेधिष्यत् । असेधीत् असेधिषाम्
असेधिषुः ॥

तदर्थं सूत्रम्—‘प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम्’ ॥ प्र आदिर्यस्य स प्रादिः तस्य प्रादेः, च, तथा, तौ
सुनमाम् पञ्चपदं सूत्रम् । प्रादेरूपसर्गात्परेषां पुञ् अभिपवे, षोडन्तकर्मणि, टुञ् स्तुतौ, टुम्
स्तौभे, पिङ् वन्धने, पञि सङ्गे, ष्वञ्ज परिष्वङ्गे, इत्यादीनां नमादीनां च णम् प्रह्वीभावे, णीञ्
प्रापणे, टुनदि समृद्धौ, णिदि कृत्साध्याम्, इत्यादीनां धातूनां यौ सकारनकारौ तयोः क्रमेण
तौ पूर्वभाविनौ एव पूर्वावस्थायां वर्तमानौ पकारणकारावेव भवतः । तथा तेष्वेवेत्यादि ।
तथेति सूत्रोक्तं पदं तस्यार्थः तेष्वेव निमित्तेष्विति । अत्रायंभावः—सकारस्य पकारनिमित्ति-
त्तानि कवर्गैर्लक्षणाणि । नकारस्य णत्वनिमित्तानि पकाररेकवर्णाः । अत्रप्रत्याहारकवर्गप-
वर्गव्यवधानानि च । ततो यद्युपसर्गान्ते कवर्गस्थैर्लक्ष्यप्रत्याहारस्य च योगो भवति तदा तस्मा-
त्परस्य सकारस्य पकारो भवति । यदा चोपसर्गं पकाररेकवर्णानामन्यतमो भवति नका-
रस्य वा प्रत्याहारकवर्गपवर्गान्तरं च भवति तदा नकारस्य णकारो भवति । अत्रोपसर्गं
इत्यप्रत्याहारोक्तिं तेन सेधतेः सकारस्य पकारो भवति । निपेधति । लिङ् सेधेत् । लोट्-
सेधतु । लङ् । अङ्गव्यवधानेऽपि पत्वं भवति न्यपेधत् इति प्रयोगदर्शनात् । यदा निपूर्व-
सत्ता न्यपेधत् । तदभावे असेधत् । लिङ्—द्वित्वव्यवधानेऽपि पत्वम् । नास्ति व्याख्यानेन

१ येष्वप्यल्लुङ्गलृट्स्त्वान्ये दन्त्याजन्तसादयः । एकाचः ‘पोपदेशाः ष्वङ् सिद्धन्तुमश्रद्धासिद्धः ॥
सेह गती । सृ गती । य गती । सृ आच्चादने । सृ पिषे । सृ छारने । सवे ध्वं चन्द्रसंघातयोः ।
एभ्योऽन्वे दन्त्याजन्तसादयः एकाचः पोपदेशाः । दन्ते नवो दन्त्यः दन्त्यश्च अथ दन्त्यान्वो सौ अन्तौ
यस्य स दन्त्याजन्तः स चाधौ सद्य दन्त्याजन्तः स आदिर्यो ते दन्त्याजन्तसादयः । दन्त्यः
केचल्लदन्त्यः न तु दन्तोऽप्यसि ध्वङ्कादीनां प्रथमद्वयात् । ध्वङ्क गती । मिषिश्च गात्रप्रशस्ते । सृ
आत्तादने । सृ परिष्वङ्गे । मिष्यत् शये । सिङ् ईपदसने । एते पोपदेशाः ॥ गोरदेशान् अनुवर्तमानाना-
मृताभ्यन्तकान्मुतः ॥ नर्द गती । नट नर्तने । नाभ् नाभ् याभ्योऽन्वपेधयोऽदीप्तु । इति सृ गती ।
नट नाभ्ये । नृ नवे । नृणां गात्रविशेषे । एभ्योऽन्वे गोरदेशाः ॥ नकारान्वयसारापयमौ सति भाट्टयु ।
सकारजः सकारप पाठवर्गसङ्गजः ॥

प्रयोजनम्, तदभावेपि प्रयोगसिद्धेः । निपिपेध निपूर्वे सति । तदभावे सिपेध । लिङ्-सि-
ध्यात् । लुङ्-सेधिता । लृङ्-सेधिष्यति । लृङ्-असेधिष्यत् । लुङ्-असेधीत् । समाप्तोर्ध्व
धातुः ॥

पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । ऊकार इङ्गिकल्पार्थः । सेधति । सेधेत् । सेधतु ।
असेधत् । सिपेध । सिध्यात् ॥ ऊदितो वा ॥ ऊदितो धातोः परस्य वसादे-
रिद्धा भवति ॥ स्मृसूतिसूयतिधूञ्जरादीनामिद्धा वक्तव्यः ॥ स्मृ
शब्दे । धूञ् प्राणिगर्भविमोचने । धूञ् प्रसवे । धूञ् कम्पने । रप् हिंसा-
याम् । नश् अदर्शने । तृप् ग्रीणने । तृप् हर्षविमोचनयोः । दुह जिघांसा-
याम् । मुह वैचित्र्ये । ण्युह उद्गिरणे । स्निह प्रीतौ । एते रथादयः । सेधिता ।

पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । ऊकार इङ्गिकल्पार्थः । 'आदेः णः सः' । पूर्ववत्तिवादयः ।
सेधति । सेधेत् । सेधतु । असेधत् । लिङ्-सिपेध । सिध्यात् । लुङ्-सिधू वा इति
स्थिते ॥ सूत्रम्—'ऊदितो वा' ॥ ऊत् इत् यस्य स ऊदित् तस्मात् ऊदितः वा । ऊदितो धातोः
परस्य वसादेः प्रत्ययस्य वा इडागमो भवति । द्वितीयं सूत्रम्—'स्मृसूति' ॥ स्मृसूतिसूयतिधू-
ञ्जरादीनां धातूनां वा इडागमो वक्तव्यः । वसादेः प्रत्ययस्येवेति शेषः । धातवस्तु मूले
दर्शिताः । अनेन सूत्रेण वा इद् । सेधिता ॥

पक्षे—'तथोर्ध्वः' ॥ दधाति विना ज्ञभान्ताद्धातोः परयोस्तकारथकारयोर्धका-
रादेशो भवति ॥ ज्ञवे जवाः । सेद्धा । सेधिष्यति-सेत्स्याति । असेधिष्यत्-असे-
त्स्यत् । असेधीत् असेधिष्टाम् असेधिषुः ॥

सिधू वा इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'तथोर्ध्वः' ॥ तन्न धू च तथौ तयोः तयोः । द्विपदं सूत्रम् ।
दधाति वर्जयित्वा ज्ञभान्ताद्धातोः परयोस्तकारथकारयोर्धकारादेशो भवति । सुगममिदं
सूत्रम् । अस्याधिकं व्याख्यानं नास्ति । अनेन तकारस्य धकारः । 'ज्ञवे जवाः' प्रथमधका-
रस्य दकारः 'स्वरहीनं' 'गुणः' । सेद्धा सेद्धारौ सेद्धारः । सेद्धासि सेद्धास्यः सेद्धास्य ।
सेद्धासि सेद्धास्यः सेद्धास्यः ॥ लृङ्-सेधिष्यति सेत्स्यति । 'रसे' ॥ लृङ् । असेधिष्यत्
असेत्स्यत् ॥ लुङ् । असेधीत् । असेधिष्टाम् असेधिषुः ॥

इडभावे ॥ अनिटो नामिबतः ॥ नामिबतोऽनिटो धातोः परस्मैपदे परे
सिप्रत्यये वृद्धिर्भवति ॥ चपलम् । सेः ॥ असेत्सीत् ॥

इडभावे अमिधू सि ईद् दिप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'अनिटो नामिबतः' । अनिटः नामि-
बतः । नास्ति इद् यस्य सः अनिट् तस्यानिटः । नामी अस्यास्ति इति नामिवान् तस्य नामि-
बतः । द्विपदं सूत्रम् । नामिबतो नाम्युपधस्य 'नैकखरादनुदात्तात्' इति सूत्रेणोक्तात् अ-
निटो धातोः संवन्धिनो नामिनः परस्मैपदविषये सिप्रत्यये परे वृद्धिर्भवति । अनेन वृद्धिः ।
परं पूर्ववत् । 'रसे' असेत्सीत् । असेधू सि ताम् इति स्थिते ॥

ज्ञसात् ॥ ज्ञसादुत्तरस्य सेलौपो भवति ज्ञसे परे ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययल-

क्षणं कार्यं भवति ॥ असैद्धाम् असैत्सुः । असैत्सीः असैद्धम् असैद्ध ।
असैत्सम् असैत्स असैत्स ॥

सूत्रम्—‘इसात्’ ॥ एकपदं सूत्रम् । इसादुत्तरस्य सेर्लोपो भवति इत्से परे । अनेन सेर्लोपः
कार्यः । ‘प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं कार्यं भवति’ति न्यायात् वृद्धिर्भवति । ‘तयोर्धः’ ‘इमे
जवाः’ ‘स्वरहीनं’ असैद्धाम् असैत्सुः । असैत्सीः असैद्धम् असैद्ध । असैत्सम् असैत्स
असैत्स ॥

खद् स्वैर्ये हिंसायां च । खदति खदेत् खदतु अखदत् ॥ अत
उपाधायाः ॥ धातोरुपधाया अकारस्य वृद्धिर्भवति जिति गिति च परे ॥
चुत्वम् । चखाद चखदतुः चखदुः । चखदिथ चखदथुः चखद ॥ णलु-
त्तमो वा णिद्वक्तव्यः ॥ चखाद-चखद चखदिव चखदिम । खद्यात् ।
खदिता । खदिष्यति । अखदिष्यत् ॥ णित्पे ॥ परस्मैपदे परे सिणिङ्भवति ॥
‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिः । अखादीत् अखादिष्टाम् अखादिषुः ॥ हसादे-
र्लघ्वकारोपधस्य वा वृद्धिः सेटि सौ वाच्या ॥ अखदीत् ॥

खद् स्वैर्ये हिंसायां च । पूर्ववत्त्वादायः । खदति खदेत् खदतु अखदत् । खद् खद् णप्
इति स्थिते पूर्वस्य ‘हसादिः शेषः’ खखद् णभिति जाते ॥ सूत्रम्—‘अत उपधायाः’ ॥ अतः
उपधायाः । धातोरुपधाया अकारस्य वृद्धिर्भवति जिति गिति च परे । ‘कुहोश्चुः’ । चखाद
चखदतुः चखदुः । चखदिथ चखदतुः चखद । ‘णलुत्तमो वा’ उत्तमो णल् वा णिद्वक्तव्यः ।
तेन वृद्धेर्विकल्पो भवति । चखाद चखद चखदिव चखदिम । खद्यात् खदिता खदिष्यति
अखदिष्यत् । अखदीत् इति स्थिते । सूत्रम्—‘णित्पे’ ॥ ण् इत् यस्य स णित् पे द्विपदं सूत्रम् ।
परस्मैपदे परे सिणिङ्भवति । अनेन सेर्णिच्वात् ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिः । अखादीत्
अखादिष्टाम् अखादिषुः ॥ वृद्धिविकल्पकरं सूत्रम्—‘हसादेः’ ॥ हस आदिर्यस्य स हसादि-
त्तस्य हसादेः । लघुश्चासौ अकारश्च लघ्वकारः लघ्वकार उपधायां यस्य स लघ्वकारोपध-
त्तस्य लघ्वकारोपधस्य हसादेर्लघ्वकारोपधस्य च धातोर्वा वृद्धिः सेटि सौ वाच्या । अनेन
वृद्धिविकल्पो भवति । अखदीत् अखदिष्टाम् अखदिषुः । सुगमोयं धातुः समाप्तः ॥

गद् व्यक्तायां वाचि । गदति ॥ उपसर्गस्थनिमित्ताभेर्गदादौ णत्वं
वाच्यम् ॥ ‘गद् नद् पत् पद् स्था अपित् दा धा मा सो हन् या वा द्रा प्ता
वप् वद् चि शम् दिद्’ एते गदादयः । गद् व्यक्तायां वाचि । नद् अव्यक्ते
शब्दे । पल्ल पतने । पद् गतौ । ग्रा गतिनिवृत्तौ । डुदाञ् दाने । डुधाञ् धारण-
पोषणयोः । माड् माने । पोऽन्तकर्मणि । हन् हिंसागत्योः । या प्रापणे । वा
गतिगन्धनयोः । द्रा कुत्सायां गतौ च । प्ता भक्षणे । डुवप् वीजतन्तुस-
न्ताने । वह् प्रापणे । चिञ् चयने । शम् उपशमे । दिद् उपचये । प्रणिग-
दति । गदेत् । गदतु । अगदत् । कुहोश्चुः जगाद जगदतुः जगदुः । जग-

दिथ जगदधुः जगद । गद्यात् । गदिता । गदिष्यति । अगदिष्यत् । अगादीत्-अगदीत् ॥

। गद् व्यक्तायां वाचि । गति । 'उपसर्गस्यनिमित्तात्०' उपसर्गस्यनिमित्ताभेर्गदादौ णत्वञ्चयम् । गदादयस्तु मूले उक्ताः सन्ति, त एव ज्ञातव्याः । अतोऽनेन सूत्रेण नकारस्य णकारो भवति । प्रणिगदति । गदेत् । गदतु । अगदत् । 'कुहोश्चुः' । अनेन गकारस्य जकारः । 'अत उपधायाः' । जगाद् जगदतुः जगदुः । गद्यात् गदिता गदिष्यति अगदिष्यत् अगादीत् 'हसादेः' । अगदीत् ॥

रद् विलेखने । रदति । रदेत् । रदतु । अरदत् । रराद ॥ लोपः पचां कित्ये चास्य ॥ पचादीनामनादेशादीनां किति णादौ सति पूर्वस्य लोपः । असंयुक्तहसयोर्मध्यस्थस्याकारस्यैकारः ॥ रेदतुः रेदुः ॥ सेटि थपि एत्व-पूर्वलोपौ वक्तव्यौ ॥ रेदिथ रेदधुः रेद । रराद-ररद रेदिव रेदिम । रद्यात् । रदिता । रदिष्यति । अरदिष्यत् । अरादीत् अरादिष्टाम् अरादिषुः । अरदीत् ॥

रद् विलेखने । रदति । रदेत् । रदतु । अरदत् । रराद । रद् अनुस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'लोपः पचां०' ॥ लोपः पचां किति ए च अस्य पदपदमिव सूत्रम् । येषां धातूनां द्विवचनस्य 'कुहोश्चुः' 'अपानां जवचपाः' इति जवादिरादेशो न भवति तेषां पचादीनां पचसदृशानां पत् पद् चल् चर् तन् मन् इत्यादीनां पूर्वस्य द्वित्वस्य किति णादौ सति लोपो भवति । एक एव हसो यस्य सः । यद्वा एकश्च एकश्च एकौ असंयुक्तौ केवलौ संयोगरहितौ पूर्वापरौ हसौ यस्य स एकहसस्तस्य एकहसस्य असंयुक्तहसमध्यस्थस्याकारस्य च एकारो भवति । मूले तु न संयुक्तौ असंयुक्तौ च तौ हसौ च असंयुक्तहसौ तयोरसंयुक्तहसयोः । पूर्वव्याख्यानं चन्द्रिकानुसारेण इदं तु मूलानुसारेण । चकारादुक्तनिमित्ताभावेषु वृ फल् भज् वृप् सध् ग्रन्थ् दम्भानामेत्वपूर्वलोपौ भवतः । तथा जृप् भ्रम् व्रस् फण्, राज् भाश् भ्राज् भ्लाश् सन् राध् एतेषां विकल्पेन एत्वपूर्वलोपौ भवतः इति सूत्रम् । अनेन पूर्वस्कारस्य लोपश्च धातोरकारस्यैकारो भवति । 'स्वरहीनं' रेदतुः रेदुः । ररद् थप् इति स्थिते 'सिसता०' अनेनेद् । ररद् थप् इति जाते ॥ 'सेटि थपि०' वार्तिकम् । सेटि थपि परे एत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ । अनेनैत्वपूर्वलोपौ स्तः । 'स्वर०' । रेदिथ रेदधुः रेद । रराद—ररद् रेदिव रेदिम । लिङ् । रद्यात् । रदिता । रदिष्यति । अरदिष्यत् । अरादीत् । 'हसादेः' अरदीत् । समाप्तोऽयम् ॥

णद् अव्यक्ते शब्दे । आदेः णः स्तः । नदति । नदेत् । नदतु । अनदत् । प्रपूर्वः । प्रादेश्च इति । णत्वम् । प्रणदति । गदादित्वात् प्रणिनदति । ननाद् नेदतुः नेदुः । नेदिथ नेदधुः नेद । ननाद-ननद नेदिव नेदिम । नद्यात् । नदिता । नदिष्यति । अनदिष्यत् । अनादीत् अनादिष्टाम् अनादिषुः । अनदीत् अनादिष्टाम् ।

णद् अन्यक्ते शब्दे । पूर्ववत् तिवादयः । 'आदेः णः सः' नदति । अन्यानि रूपाणि सुगमत्वात् लिखितानि । लिट् लकारे 'लोपः पचां०' अनेनैतत्पूर्वलोपौ कार्यौ । ननाद नेदुः । यदा प्रपूर्वोऽयं धातुस्तदा 'प्रादेश्च' अनेन सूत्रेण नकारस्य णकारः । प्रणदति इति रूपं भवति प्रपूर्वत्वे सति । यदा निपूर्वः स्यात् तदा गदादित्वात् नेर्णत्वं भवति । प्रणित-
दति इति रूपं सिद्धं भवति । नद्यात् नदिता नदिष्यति अनदिष्यत् अनादीत् । हसादेः
अनदीत् । सोऽनादीत् इत्युदाहरणम् ॥

अर्द गतौ याचने च । अर्दति । अर्देत् । अर्दतु आर्दत् । द्वित्वे कृते । आम्भो-
र्णादौ । आ अर्द इति स्थिते ॥ जुगशाम् ॥ अश्रोतेर्नकारादिधातूनां
संयोगान्ताकारादिधातूनां च पूर्वस्य जुमागमो भवति णादौ सति ॥ आनर्द
आनर्दतुः आनर्दुः । आनर्दिथ आनर्दथुः आनर्द । आनर्द आनर्दिथ आन-
र्दिम । अर्द्यात् । अर्दिता । अर्दिष्यति । आर्दिष्यत् । आर्दीत् आर्दिथाम्
आर्दिषुः ॥

अर्द गतौ याचने च । अर्दति अर्देत् अर्दतु आर्दत् । लङ्लकारस्य रूपे 'स्वरादेः' अनेन
वक्ष्यमाणेन सूत्रेण द्वितीयोऽङागमो भवति । अर्द णप् इति स्थिते द्वित्वम् । द्वित्वे कृते
सति 'आम्भोर्णादौ' इति सूत्रेण पूर्वस्याकारस्याकारो भवति तदा आ अर्द णप् इति जाते ॥
सूत्रम्—'जुगशाम्' ॥ जुक् अशाम् । अश्ङ् व्याप्तौ अश्चू अर्च् अर्च् कच्छ इत्यादीनां धातूनां
द्विर्भावे कृते सति णवादौ परे पूर्वस्य द्वित्वस्य जुगागमो भवति । ककारः स्थानवृद्धयर्थः
किन्वादन्ते । उकार उच्चारणार्थः । अनेन सूत्रेण द्वयोर्मध्ये जुगागमो भवति । 'स्वरादीनां'
आनर्द आनर्दतुः आनर्दुः । सर्वाणि रूपाणि मूले सन्ति । अर्द्यात् अर्दिता अर्दिष्यति
'स्वरादेः' आर्दिष्यत् आर्दीत् ॥

इदि परमैश्वर्ये । इन्दति । इन्देत् । इन्दतु ॥ स्वरादेः ॥ स्वरादेर्धातोर्द्विती-
योऽङागमो भवति दिवादौ परे ॥ अ इ ए । ए ऐ ऐ । ऐन्दत् । इन्द् णप्
इति स्थिते ॥ कासादिप्रत्ययादाम्कस्भूपरः ॥ कास्आसदय्यअयनाम्या-
दिगुरुमद्वात्वनेकस्वरधातुभ्यः प्रत्ययान्ताच्च णवादौ परे आम् प्रत्ययो
भवति स च कृ-अस्-भूपरः प्रयोक्तव्यः ॥ कास् दीप्तौ । आस् उपवेशने ।
दय् दानगतिहिंसादानेषु । अय् गतौ । एते कासादयः ॥

इदि परमैश्वर्ये । पूर्ववत्तिवादयः । 'इदितो मुप्' इत्यनेन मुप् । इन्दति इन्देत् इन्दतु
ऐन्दत् इति जाते । 'स्वरादेः' स्वर आदिर्यस्य स स्वरादित्यस्य स्वरादेः । स्वरादेर्धातोर्द्विती-
योऽङागमो भवति । अनेन द्वितीयोऽङागमः । 'ए ऐ ऐ' । ऐन्दत् ऐन्दताम् ऐन्दन् । ऐन्दः
ऐन्दतं ऐन्दत् । ऐन्दं ऐन्दाव ऐन्दाम् । अस्य धातोर्लिट्लकारे विशेषोऽस्ति । इन्द् णप्
इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'कासादिप्रत्यया०' ॥ कास् आदिर्यस्यासौ कासादिः प्रत्ययान्तो धातुः
प्रत्ययशब्देनोच्यते । कासादिश्च प्रत्ययश्च कासादिप्रत्ययं तस्मात् कासादिप्रत्ययात् आम् ।
कृ च अस च भूश्च ऋस्भुवः ऋभुवः परे यस्मात्स ऋभूपरः । त्रिपदमिदं सूत्रम् ।

कास् आस् द्य् अय् नान्यादि गुरुमद्धात्वनेकस्वरधातुभ्यः प्रत्ययान्ताण्णादौ परे आम् प्रत्ययो भवति स च आम् क्रस्भूधपरः प्रयोक्तव्यः । सूत्रस्य सुगमत्वाद्याख्यानस्यानावश्यकत्वम्, तथापि सूत्रस्यास्य चन्द्रिकायां व्याख्यानं कृतमस्ति । कासादेर्धातोः कास् आस चकास् जागृ दरिद्रा द्य् अय् उप् एध् ईक्ष् ऊह् इत्यादेर्धातोः, प्रत्ययान्ताच्च सयङ्गायः इत्यादेः प्रत्ययाद्धातोर्णवादौ विषये आम् प्रत्ययो भवति स च आम् क्रस्भूधातुषु परेषु सत्सु प्रयोक्तव्यः । कासादेः प्रत्ययान्ताच्च णयादिस्थाने अम् प्रत्ययः । तस्माच्च परेषां क्रस्भूधातूनां मध्ये अन्यतमस्य धातोः परोक्षप्रयोगो भवतीत्यर्थः । तस्य च धातोर्णवादौ पूर्ववत्प्रक्रिया । आम्प्रत्ययपित्संज्ञकश्च हेयः ॥

विद्दरिद्राकास्काश्जागृउप एभ्यो चाम् ॥ ‘विद् ज्ञाने । दरिद्रा दुर्गतौ । काश् विकचने । जागृ निद्राक्षये । उष् दाहे’ । एते विदादयः । इन्दां कृ-णप् इति स्थिते । कृ इत्येतस्य द्वित्वम् ॥ रः ॥ पूर्वसंबन्धिन ऋका-रस्याकारो भवति ॥ चुत्वम् ॥

सूत्रम्—‘विद्दरिद्रा०’ ॥ विद् दरिद्रा कास् काश् जागृ उप् एभ्यो वाम् प्रत्ययो भवति । इन्द्र आम् कृ णप् इति जाते ‘स्वरहीनं०’ इन्दां कृ णप् इति जाते ‘विद्’ कृ इत्यस्य द्वित्वम् । इन्दां कृ कृ णप् इति जाते । सूत्रम्—‘रः’ ॥ ऋ सांकेतिकम् अः द्विपदं सूत्रम् । द्वित्वे कृते सति पूर्वसंबन्धिन ऋकारस्य आकारावेशो भवति । अनेन ऋकारस्याकारः तदा इन्दां कृ कृ णप् इति जाते ‘कुहोक्षुः’ अनेन सूत्रेण ककारस्य चकारः । इन्दां च कृ णप् इति स्थिते ॥

धातोर्नामिनः ॥ धातोरन्त्यभूतस्य नामिनो वृद्धिर्भवति अिति णिति च परे । इन्दांचकार इन्दांचक्रतुः इन्दांचक्रुः । क्रादित्वात्नेट् । इन्दांचकर्थ इन्दांचक्रथुः इन्दांचक्र । इन्दांचकार-इन्दांचकर इन्दांचक्रव इन्दांचक्रम । इन्दामास इन्दामासतुः इन्दामासुः । इन्दामासिथ । इन्दांवभूव । इन्दात् । इन्दिता । इन्दिष्यति ॥ स्वरादेः । ऐन्दिष्यत् । ऐन्दीत् ऐन्दिष्टाम् ऐन्दिषुः । ऐन्दीः ऐन्दिष्टम् ऐन्दिष्ट । ऐन्दिष्यम् ऐन्दिष्व ऐन्दिष्म ॥

सूत्रम्—‘धातोर्नामिनः’ ॥ धातोः नामिनः द्विपदं सूत्रम् । धातोः अन्त्यभूतस्य नामिनः अिति णिति च प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति । अनेन वृद्धिस्तदा इन्दां च कृ आर् णप् इति जाते ‘नञ्चापदान्ते०’ ‘स्वरहीनं’ इन्दांचकार इति रूपं सिद्धं भवति । एवमन्यान्यपि रूपाणि सिद्ध्यन्ति । किति णादौ गुणवृद्धौ न भवतः किंतु ‘करम्’ इत्यस्य सूत्रस्य प्राप्तिः । इन्दांचकार इन्दांचक्रतुः इन्दांचक्रुः । ‘क्रादेर्णोदेः’ इति सूत्रे कृधातोरिङ्नियेधात् इडागमो न भवति पित्वाहुणो भवति । इन्दांचकर्थ इन्दांचक्रथुः इन्दांचक्र । इन्दांचकार ‘णञुत्तमः’ इति सूत्रेण वा णित् तेन वा वृद्धिर्भवति । इन्दांचकर इत्यत्र गुणो भवत्येव वा । इन्दांचक्रव इन्दांचक्रम । यदा अल्पाधातोरनुप्रयोगस्तदा इन्दां अस् णप् इति स्थिते द्वित्वसूत्रेण अकारस्य द्विर्भावः ‘आभ्योर्णोदौ’ ‘सवर्णे दीर्घः’ ‘स्वरहीनं०’ इन्दामास इन्दामासतुः

इन्द्रामासुः । इन्द्रामासिथ । यदा भूधातोरनुप्रयोगस्तदा इन्द्रां भू णप् इति जाते 'नश्वा-
पदा०' पुनश्च वभूव इति रूपं यथा सिद्धं भवति तथैव रूपं कार्यम् । इन्द्रां वभूव इत्यात्
इन्दिता इन्दिष्यति । स्वरादेः । ऐन्दिष्यत् ऐन्दीत् ॥

णिदि कुत्सायाम् । निन्दति ॥ निस्निक्षनिन्दामुपसर्गाण्णत्वं वा
'वाच्यम् ॥ प्रणिन्दति प्रनिन्दति । निन्देत् । निन्दतु । अनिन्दत् । निनिन्द ।
निन्द्यात् । निन्दिष्यति । अनिन्दिष्यत् । अनिन्दीत् ॥

णिदि कुत्सायां पूर्ववत् । इदितो नुम् । निन्दति । यदार्थं धातुः प्रपूर्वः स्यात् तदा प्रनि-
न्दति इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'निस्निक्षनिन्दा०' ॥ निस्निक्षनिन्दां धातूनामुपसर्गात् उपसर्ग-
स्थनिमित्तात् णत्वं वा वाच्यम् । अनेन णत्वम् । प्रणिन्दति प्रनिन्दति निन्देत् निन्दतु
अनिन्दत् । अत्र 'उपधाया लघोः' इति सूत्रस्य प्राप्तिरेव 'नास्ति उपधायामिकाराभावात् ।
निनिन्द निन्द्यात् निन्दिता निन्दिष्यति अनिन्दिष्यत् अनिन्दीत् । अस्य रूपाणि मूले
सन्ति तथापि लिखितानि ॥

णिक्ष चुम्बने । प्रणिक्षति । निक्षेत् । निक्षतु । अनिक्षत् । निनिक्ष ।
निक्ष्यात् । निक्षिता । निक्षिष्यति । अनिक्षिष्यत् । अनिक्षीत् ।

णिक्ष चुम्बने । निक्षति । 'निस्निक्ष' अनेन सूत्रेण णत्वम् । प्रणिक्षति । अन्यानि
रूपाणि सुगमत्वान्न लिखितानि ।

उख गतौ । ओखति । ओखेत् ओखतु । औखत् । द्वित्वे उपधागुणे च
कृते ॥ असवर्णे स्वरे पूर्वेकारोकारयोरिगुबौ वक्तव्यौ ॥ उवोख ।
सवर्णे दीर्घः । उखतुः । उखुः । उवोसिथ । उख्यात् । ओखिता । ओखि-
ष्यति । औखिष्यत् । औखीत् ॥

उख गतौ 'गुणः' ओखति ओखेत् ओखतु औखत् । अत्र 'स्वरादेः' इत्यनेन सूत्रेण
द्वितीयोऽङागमो भवति । उर्ण् णप् इति स्थिते 'द्विश्च' गुणः । उ ओस णप् इति जाते ।
सूत्रम्—'असवर्णे स्वरे०' ॥ असवर्णे स्वरे परे सति पूर्वयोरिकारेकारयोः इगुबौ यथासंख्येन
वक्तव्यौ । अनेन सूत्रेण उकारस्य उर्ण् जातः । 'स्वरहीनं०' उवोस । असवर्णस्वराभावा-
न्नोर्ण् । 'सवर्णे दीर्घः सह' ऊखतुः उखुः । उवोसिथ । उख्यात् । ओखिता । ओखिष्यति ।
'स्वरादेः' ओखिष्यत् । औखीत् ।

अञ्च गतिपूजनयोः । अञ्चति । नुगशाम् । आनञ्च आनञ्चतुः आनञ्चुः ॥
पूजायामञ्चेर्नलोपाभावो वाच्यः ॥ अञ्चयात् । गतौ तु अच्यात् ।
अञ्चिता । अञ्चिष्यति । आञ्चिष्यत् । आञ्चीत् ॥

अञ्च गतिपूजनयोः । अञ्चति अञ्चेत् अञ्चतु । 'स्वरादेः' आञ्चत् । अ अञ्चत् णप् इति
ते 'आभ्योर्णादै' 'नुगशाम्' 'स्वरहीनं०' आनञ्च आनञ्चतुः आनञ्चुः । पूजायाम् ॥

‘पूजायामभ्यधीतोनेकारस्य लोपाभाजो वाच्यः’ भवत्यन् । गतो तु ‘नो लोपः’ इति सूत्रेण नकारस्य लोपो भवति अन्यान् । अभिता । अन्यानि सुगमानि । अभिष्यति । ‘स्वरादेः’ आभिष्यत् । आभीन् ।

आच्छि आयामे । आच्छति । आनाच्छ । आच्छतेर्नुवेति केचित् ।

आच्छ । आच्छपात् । आच्छिता । आच्छिष्यति । आच्छिष्यत् । आच्छीन् ।

आच्छि आयामे । इदितो नुम् । आच्छति आच्छेत् आच्छतु । ‘स्वरादेः’ आच्छन् । आ आच्छ णप् इति जाते ‘गुगशां’ ‘आने शुक् (?)’ ‘स्वरादीनां’ आनाच्छ आनाच्छतुः आनाच्छुः । आच्छतेर्धातोर् ‘गुगशाम्’ इति सूत्रेण विहितो गुग्रा भवतीति केचित्तायां पदमिति तदा द्विभ । सवर्णदीर्घः । आच्छ आच्छतुः आच्छुः । आच्छयान् आच्छिता आच्छिष्यति । ‘स्वरादेः’ आच्छिष्यत् आच्छीन् ।

हृच्छा कौटिल्ये । ‘व्योर्विहसे’ इति दीर्घः । हृच्छति । ‘कुहोशुः’ वर्गचतुर्थो

हस्य सवर्णः । ‘क्षपानां जवचपाः’ । जहृच्छ । अहृच्छीन् ।

हृच्छा कौटिल्ये । पूर्ववत् तिवादयः । हृच्छे अ तिप् इति स्थिते ‘व्योर्विहसे’ अनेन दीर्घः । ‘स्वरादीनां’ हृच्छति हृच्छेत् हृच्छतु अहृच्छन् । हृ हृच्छे णप् इति स्थिते ‘कुहोशुः’ वर्गचतुर्थो हस्य सवर्णः । अनेन हकारस्य क्षकारो भवति । ‘क्षपानां जवचपाः’ अनेन क्षकारस्य जकारः ‘व्योर्विहसे’ अनेन दीर्घः । ‘स्वरादीनां’ जुहृच्छ जुहृच्छतुः जुहृच्छुः । हृच्छयान् हृच्छिता हृच्छिष्यति अहृच्छिष्यन् अहृच्छीन् ।

वज गतो । वजति । वजेत् । वजतु अवजत् । ववाज ॥ शस्त्रदद्यादिगुण-भूताकाराणां नैत्वपूर्वलोपो वक्तव्यो ॥ शसु हिंसायाम् । दद दाने । शशास शशसतुः । ददाद दददतुः । ववाज ववजतुः ववजुः । वरजिय । अवाजीत् अवजीत् ॥

वज गतो । पूर्ववत् । वजति वजेत् वजतु अवजत् । ववज् णप् इति जाते [‘जंत वप-धायाः’ अनेन सूत्रेण वृद्धिः । ववाज ॥ ‘ववज अतुम्’ इति स्थिते] ‘लोपः पचां’ अनेन सूत्रेण एत्वपूर्वलोपे प्राप्ते सति ॥ ‘शस्त्रद०’ शस् दद् वादि गुणभूताकाराणां वृत्ति गवादी परे णत्वपूर्वलोपो न वक्तव्यो । अनेनास्त्वपूर्वलोपनिषेधः ववजतुः । ववजुः । वर-जिय वज्यान् वजिता वजिष्यति अवजिष्यन् अवाजीन् । ‘ह्रस्वादेः’ अवजीन् ।

व्रज गतो । व्रजति । व्रजेत् । व्रजतु अव्रजत् । वव्राज वव्रजतुः वव्रजुः । व्रज्यात् । व्रजिता । व्रजिष्यति । अव्रजिष्यत् ॥ वदिव्रज्योः सौ नित्यं वृद्धिः ॥ अव्राजीत् ॥

व्रज गतो । व्रजति । अन्यानि सुगमानि । लङ्लकारे वृद्धिविज्ञे । सूत्रम्—‘वदित्र-ज्योः’ ॥ वदिव्रज्योर्धात्वोः सौ परे नित्यं वृद्धिर्भवति । अनेनास्य वृद्धिविज्ञेयत्वाभावात् अव्राजीन् ।

अज गतौ क्षेपणे च । अजति । अजेत् । अजतु । आजत् ॥ अजेरार्ध-
धातुके वी वक्तव्यः वसादौ वा ॥ एतच्च विभक्तिचतुष्टयं सार्वधातुकं
परमार्धधातुकसंज्ञं पाणिनीयानाम् । द्वित्वम् । वृद्धिः । विवाय ॥ नुधातोः ॥
विकरणस्य नोर्धातोर्धवर्णोर्वर्णयोरियुवौ भवतः स्वरं परे ॥ अनेकस्वरस्यासं-
योगपूर्वस्य तु 'य्यौ' ॥ विव्यतुः विव्युः ॥

अज गतौ क्षेपणे च । अजति अजेत् अजतु । 'स्वरादेः' आजत् ॥ 'अजेरार्धधातुके'
अजेर्धातोर्धार्धधातुके विषये वीवक्तव्यो वसादौ परे वा भवति । सार्वधातुकार्धधातुकयो-
र्लक्षणं मूले उक्तम् । अनेन वी आदेशः । वी णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' ह्रस्वः । वि वी णप्
इति जाते 'धातोर्नामिनः' अनेन सूत्रेण वृद्धिर्भवति । 'स्वरहीनं' विवाय । विवी अतुस्
इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'नुधातोः' ॥ नुश्च धातुश्च नुधातुस्तस्य नुधातोः । स्वादेर्नुरिति स्वादेक-
त्पन्नस्य नु इति विकरणस्य तथा धातोरिति इवर्णान्तोवर्णान्तधातोः सवन्धिन इवर्णस्य
उवर्णस्य इयुवौ भवतः । इवर्णस्य इय् उवर्णस्य उव् । अत्रापि विशेषमाह—अनेकेत्यादि ।
तु पुनः अनेकस्वरः । संयोगपूर्वरहितश्च यो धातुर्भवति तत्सवन्धिनोरिवर्णोर्वर्णयोर्कारवका-
रावेव भवतः । एवंभूतस्य नुविकरणसंबन्धिनः उवर्णस्यापि वक्तव्यम् । तुशब्दात् कचिदे-
स्वरस्यापि यकारः । यथा वदन्ति (?) कचिदनेकस्वरस्यापि इय् । यथा ईयतुः ॥ 'एनि-
र्धातोः' 'य्यौ वा' इति सूत्रद्वयेन केवलस्य ईकारस्य उकारस्य च इयादिकार्यम् । अत्रतु
'नुधातोः' इत्यनेन सूत्रेण सर्वत्र इवर्णस्य उवर्णस्य च इयादि कार्यं भवति इति विशेषः ।
अनेन सूत्रेणानेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्याप्येकारस्य यकारो भवति । विव्यतुः विव्युः । गुणः ।
विवयिथ ॥

स्वरान्तान्नित्यानिटस्थपो वेद् ॥ विवयिथ-विवेथ आजिथ विव्य^{भू}
विव्य । विवाय विवय, विव्यिव-आजिव, विव्यिम-आजिम । वीयात् अन^इ
नैकस्वरादनुदात्तात् ॥ एकस्वराद्वातोर्धातुपाठेऽनुदात्त इत्येवं पठितादि^{भू}
डागमो न भवेति ॥

'स्वरान्तात्' ॥ स्वरान्तान्नित्यानिटो धातोः थपो वा इद् भवति । अनेनास्य वेद् भवति ।
'गुणः' विवेथ विव्यथुः विव्य । विवाय विवय विव्यिव विव्यिम । वीयात् अज् ता इति
स्थिते 'अजेरार्धधातुके' अनेन वीरादेशः । वी ता इति स्थिते । सूत्रम्—'नैकस्वरादनुदा-
त्तात्' ॥ न एक एव स्वरः यस्य स नैकस्वरस्तस्मात् एकस्वरात् अनुदात्तात् त्रिपदं सूत्रम् ।
यो धातुरेकस्वरात्मकः धातुपाठेऽनुदात्त इति सज्ञकः कथितस्तस्मात्परेषा पूर्वोक्तानां सित-
तासीत्यपा इडागमो न भवति । उदात्ताः सेट एष्टव्याः । तथाऽनुदात्ता अनिट एष्टव्याः ।
अनुदात्ता धातवो धातुपाठाज्ञेयाः । अत्रानिटकारिकासि तस्याः श्लोकाः सन्ति ॥

॥ अथानिटकारिकाः ॥

अनिटस्वरान्तो भवतीति दृश्यता-
मिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ।

अदन्तमृदन्तमृतां च घृङ्घृजौ

भ्रिटील्लिखणेष्वथ शीङ्श्रियावपि ॥ १ ॥

गणस्थमृदन्तमृतां च रस्तुवौ क्षुवं तथोणांतिमथो गुणुक्षुण्वः ।

इति स्वरान्ता निपुणैः समुचितास्ततो हसान्तानपि सन्निबोधत ॥ २ ॥

शक्तिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ।

रभिश्च भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरे ॥ ३ ॥

यमिर्जमान्तेष्वनिडेक इष्यते रमिर्दिवादावपि पठ्यते मनिः ।

नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिस्तु पठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥ ४ ॥

दिहिर्दुहिर्महतिरोहती वहिर्नहिस्तु पठो दहतिस्तथा लिहिः ।

इमेऽनिटोष्टाविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः ॥५॥

दिशि दृशि दंशिमथो मृशि स्पृशि रिशि रुशि क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।

लिशि च शान्ताननिटः पुरोगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥ ६ ॥

रुधिः सराधिर्युधिचन्धिसाधयः कुधिः क्षुधिः शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ।

इमे तु धान्ता दश चानिटो मतास्ततः परं सिद्धयतिरेव नेतरे ॥ ७ ॥

शिपिं पिपिं शुष्यतिपुष्यती त्विपिं श्लिपिं विपिं तुष्यतिदुष्यती द्विपिम् ।

इमान्दशैवोपदिशन्त्यनिट्विधौ गणेषु पान्तान्कृपिकर्पती तथा ॥ ८ ॥

तपिं तिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं लुपिं लिपिं तृप्यतिदृप्यती सृपिम् ।

स्वरेण नीचेन शपिं छुपिं क्षिपिं प्रतीहि पान्तान् पठितांस्त्रयोदश ॥ ९ ॥

अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् शदिं सदिं खिद्यतिपद्यतिस्विदीन् ।

तुदिं नुदिं विद्यति विन्द इत्यपि प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिटः ॥१०॥

पचिं वचिं विचिरिचिरञ्जिपृच्छती-

न्निजिं सिचिं मुचि भजिभञ्जिभृज्जतीन् ।

व्यजिं यजिं युजिरुजिसञ्जिमज्जतीन्

भुजिं खजिं सृजिमृजी विद्वानिद्वारान् ॥ ११ ॥

इत्यनिट्कारिकाः ॥ वेता-अजिता । वेप्यति-अजिप्यति । आजिप्यत्-अवे-
प्यत् । आजीत् । 'धातोर्नामिनः' 'सिः' अवपीत् । पुत्वम् । अवैष्टाम् अवैषुः ।

तथा चाकारान्ताः सर्वेऽप्यनिटो दरित्रावर्जम् ॥ भूसत्तायाम् । रु शब्दे । रु प्रस्रवणे
क्षु तेजने । शीङ् स्वप्ने । यु मिश्रणे । णु शब्दे । उक्षु शब्दे । उ ओधिगतिवृद्धोः । डीङ्
विहायसा गतौ । शिञ् सेवायाम् । वृङ् समकौ । वृञ् सवरणे । इत्येतद्वर्जं अन्ये इवर्णो-
वर्णान्ता धातवोऽनिटो ज्ञेयाः । डु ओधिङ् गतिवृद्धोः । शिञ् सेवायाम् । एतौ द्वौ
वर्जयित्वा इकारान्ताः सर्वेऽप्यनिटः ॥ ईकारान्तेषु शीङ् स्वप्ने । डीङ् विहायसा गतौ ।

वृद्धिर्भवति । अत्र ह्रस्वादयः एकारेतो ज्ञातव्याः । अनेन वृद्धिनिषेधः 'इट् ईटि' 'सवर्णे दीर्घः' अकटीत् ।

गुप् रक्षणे ॥ आयः ॥ गुप् धूपविच्छिपणिपनिभ्यः स्वार्थे आयः प्रत्ययो भवति । अनपि तु वा ॥ उपधाया गुणः ॥ स धातुः ॥ स यडादिप्रत्ययान्तः शब्दो धातुसंज्ञो भवति ॥ धातुत्वाच्चिवादयः । गोपायति । गोपायेत् गोपायतु । अगोपायत् । 'कासादिप्रत्ययादाम्' गोपायांचकार । गोपायामास । गोपायांवभूव । जुगोप ॥ यतः ॥ यकारस्वाकारस्य च लोपो भवत्यनपि ॥ गोपाय्यात्-गुप्यात् । गोपायिता-गोपिता । 'ऊदितो वा' गोप्ता । गोपायिष्यति-गोपिष्यति-गोप्स्यति । अगोपायिष्यत्-अगोपिष्यत्-अगोप्स्यत् । अगोपायीत्-अगोपीत् । 'अनिटो नामिवतः' अगौप्सीत् । ज्ञप्तात् । अगौप्ताम् । एवं धूप सन्तापे । धूपायति । धूपायांचकार । धूपायामास । धूपायांवभूव । दुधूप । दीर्घोपधत्वान्न गुणः ।

गुप् रक्षणे । ऊकारः 'ऊदितो वा' इति कार्यार्थः ॥ सूत्रम्—'आयः' ॥ एकपदं सूत्रम् । गुप् धूपविच्छिपणिपनिभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे आयः प्रत्ययो भवति अनपि वा भवति । गुप् आय इति स्थिते 'उपधाया लघोः' 'स्वरहीनं०' गोपाय इति जाते ॥ सूत्रम्—'स धातुः' ॥ सः धातुः । यडादिप्रत्ययान्तः शब्दो धातुसंज्ञो भवति । सुगमम् । धातुत्वाच्चिवादयः । गोपायतिप् इति जाते 'अप् कर्तरि' गोपाय अप् तिप् इति जाते 'अदे' 'स्वर०' गोपायति गोपायेत् गोपायतु अगोपायत् । गोपाय णप् इति स्थिते 'कासादिप्रत्ययादाम्' । अनेन सूत्रेण आम् प्रत्ययो भवति तदा गोपाय आम् कृ णप् इति जाते 'सवर्णे दीर्घः सह' गोपायां कृ णपिति जाते 'द्विश्च' 'रः' 'कुहोश्चुः' 'धातोर्नामिनः' 'नश्चापदान्ते ज्ञप्ते' 'स्वरहीनं०' गोपायांचकार गोपायामास गोपायांवभूव । 'अनपि वा' इत्युक्तत्वात् वा आयप्रत्ययो भवति । आयप्रत्ययाभावे आम्प्रत्ययाभावो भवति । गुप् णविति स्थिते 'द्विश्च' 'कुहोश्चुः' अनेन गकारस्य जकारो भवति । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणो भवति 'स्वरहीनं०' । जुगोप जुगुपतुः जुगुपुः । गोपाय यात् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'यतः' ॥ य् च अत् च यत् तस्य यतः । यकारस्य अकारस्य च अनपि विषये लोपो भवति । अनेनाकारस्य लोपः । गोपाय्यात् । आयाभावे सति गुप्यात् । अस्य धातोः 'ऊदितो वा' अनेन सूत्रेणेद्विकल्पो भवति । अनपि आयप्रत्ययस्यापि विकल्पोऽस्ति । गोपायिता गोपिता 'ऊदितो वा' गोप्ता । अन्यानि रूपाणि मूले उक्तान्यतो न लिखितानि । अनिटो नामिवतः । अनेन वृद्धिर्भवति । अगौप्सीत् । समाप्तेऽयं धातुः ॥ धूप संतापे । 'आयः' अनेन सूत्रेणास्यापि आयः प्रत्ययः । दीर्घोपधत्वान्न गुणः । धूपायति धूपायांचकार धूपायामास धूपायांवभूव । आयाभावे दुधूप । अस्यानि रूपाणि सुगमानि ।

तप सन्तापे । तपति । तपेत् । तपतु । अतपत् । तताप तेपतुः । तेपुः ।

तेपिथ ॥ अनित्वतो नित्यानिटस्थपो वेद् ॥ ततप्थ । तप्यात् । तप्ता ।
तप्स्यति । अतप्स्यत् । अताप्सीत् ।

तप् संतापे । पूर्ववत् तिवाद्यः । तपति तपेत् तपतु अतपत् । 'अत उपधायाः' अनेन
वृद्धिः । तताप । 'लोपः पचां कित्ये चास्य' अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । तेपतुः तेपुः ।
तेपिथ ॥ सूत्रम्—'अत्वतो०' ॥ अत्वतो नित्यानिटो धातोः थपो वा इड् भवति । अनेनास्य
था इड् । ततप्थ तप्यात् । तप्ता तप्तायै तप्तारः । तप्स्यति अतप्स्यत् । 'णित्ये' अनेन सूत्रेण
सैणित्वात् 'अत उपधायाः' अनेन सूत्रेण वृद्धिः । अताप्सीत् । झसात् । अताप्ताम्
अताप्सुः ।

क्रमु पादविक्षेपे ॥ क्रमुभ्रमुत्रसिडुटिलप्राशभ्लाशो वा यः प्रत्ययो
वक्तव्यः ॥ चतुर्षु । क्राम्यति ॥ क्रमः पे चतुर्षु दीर्घता वक्तव्या ॥
क्रामति । क्राम्येत् । क्रामेत् । क्राम्यतु । क्रामतु । अक्राम्यत् अक्रामत् ।
चक्राम । क्रम्यात् । क्रमिता । क्रमिष्यति । अक्रमिष्यत् । अक्रमीत् ।

क्रमु पादविक्षेपे । 'क्रमु भ्रमु०' एभ्यो वा यः प्रत्ययश्चतुर्षु लकारेषु परेषु । सुगमोऽस्यार्थः ॥
द्वितीयं सूत्रम्—'क्रमः पे' ॥ क्रमुधातोः परस्यैपदे चतुर्षु परेषु दीर्घता वक्तव्या अनेन दीर्घः
प्रथमसूत्रेण यप्रत्ययः द्वितीयेन दीर्घता भवति । क्राम्यति । यप्रत्ययाभावे क्रामति । एवम-
न्यान्यपि रूपाणि ज्ञेयानि । लिट्लकारे क्रम णप् इति स्थिते 'विश्व' पूर्वस्य 'हसादिः' इति
रेफमकारयोर्लोपे 'चक्रम् अ' इति स्थिते 'अत उपधायाः' अनेन सूत्रेण वृद्धिः । ('रः')
'कुहोश्चुः' चक्राम चक्रमतुः चक्रमुः । क्रम्यात् क्रमिता । अन्यानि रूपाणि मूले वक्तानि
सन्ति । 'णित्ये' इति णित्वात् । 'अत उ०' अनेन वृद्धिप्राप्तौ 'म्यन्तक्षण०' इत्यनेन सूत्रेण
वृद्धेरभावः । अक्रमीत् अक्रमिष्टाम् अक्रमिषुः ॥

यम उपरमे ॥ गमां छः ॥ गम्यमृड्पूर्णां छो भवत्यपि ॥ यच्छति । यच्छेत् ।
यच्छतु अयच्छत् ययाम येमतुः येमुः । येमिथ-ययन्थ । यम्यात् । यन्ता ।
यंस्यति अयंस्यत् ॥

यम उपरमे ॥ 'गमां छः' । इदं सूत्रमिति । गमां छः । गम् यम् इपूर्णां धातूनां छकारा-
देशो भवति तिवादिषु चतुर्षु लकारेषु परेषु । यम् अप् तिप् इति स्थिते अनेन मकारस्य
छकारः । कुतोऽयमादेशो मकारस्य भवति, तत्राह 'पठोर्नि०' अनेन नियमसूत्रेण मकारस्य
छादेशो भवति तदा यच्छ् अप् तिभिपि जाते 'स्वरहीनं०' 'छः' 'खसे चपा०' । यच्छतः
यच्छेत् यच्छतु अयच्छत् । 'अत उपधायाः' ययाम । 'य यम् अतुस्' इति स्थिते 'लोति
पचां०' अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । येमतुः । येमुः । येमिथ । 'अत्वतः' अनेन वा इट् ।
इडभावे एत्वपूर्वलोपत्वाभावात् 'सेटिथपि' इत्युक्तत्वात् । ययन्थ । यम्यात् । 'नश्चा०'
यन्ता यंस्यति अयंस्यत् । अयं सि ईट् दिप् इति स्थिते ॥

आदन्तानां यमिरमिनमीनां सेरिद् सक्र च पे वक्तव्यौ ॥ अयंसीत्
अयंसिष्टाम् अयंसिषुः ॥

सूत्रम्—‘आदन्तानाम्’ ॥ आदन्तानां यमिरमिनमीनां सेरिद् चैतेषां धातूनां सगागम एतौ द्वौ परस्मैपदे वक्तव्यौ । अनेनाद्येदसकौ भवतः । तदा अयं सक् इद् सि ईप् दिमिति स्थिते । ककारः टकारश्चेतौ ‘इटईटि’ ‘सवर्णे०’ दिसिमी । पकारः इत् । ‘खरद्दीनं०’ ‘वावसाने’ ‘ह्यन्त०’ अनेन वृद्धेरभावो भवति । ‘नश्चापदान्ते’ अनेन मकारस्यानुस्वारो भवति । अयंसीत् अयंसिष्टाम् अयंसिपुः । समाप्तोयम् ।

णमु ग्रहत्वे शब्दे च । नमति । नमेत् । नमत् । नमत् । ननाम नेमत् । नेमुः । नेमिथ-ननन्थ । नम्यात् । नन्ता । नंस्यति । अनंस्यत् । अनंसीत् अनंसिष्टाम् अनंसिपुः ।

णमु ग्रहत्वे शब्दे च । पूर्ववत्तिवादयः ‘आदेः णः झः’ अनेन णकारस्य नकारो भवति । नमति । लिट् लकारे ‘अत उपधायाः’ ननाम । लोपः । नेमत् । नेमुः । नेमिथ । अत्वतः । ननन्थ । अन्येषां लकाराणां रूपाणि मूले उक्तानि । लुङ् लकारे ‘आदन्तानां’ अनेनेदसकौ भवतः । ‘ह्यन्त०’ अनेन वृद्धेरभावः । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् अनंसिपुः । अयं धातुरनिद् ।

गम्ल् गतौ । लकारो लिट्कार्यार्थः । गच्छति । गच्छेत् । गच्छतु । अगच्छत् । जगाम ॥ गमां खरे ॥ गम् हन् जन् खन् घस् एतेषामुपधाया लोपो भवति क्रीत्यङे खरे ॥ जग्मतुः जग्मुः । जगमिथ जगन्थ । गम्यात् । गन्ता ॥ हन्तः स्वपः ॥ हन्तेर्लकारान्तात्स्वप इडागमो भवति गमेश्व पे ॥ गमिष्यति । अगमिष्यत् ॥ लिट्पुपादेर्ङः ॥ लितो धातोः पुपादेर्धुतादेश्च ङप्रत्ययो भवति दिवादौ परस्मैपदे ॥ सेरपवादः अङे । इत्युक्तेर्नोपधा-लोपः ॥ अगमत् अगमताम् अगमन् ॥

गम्ल् गतौ । लकारो लिट्कार्यार्थः । गम् अप् तिप् इति स्थिते । ‘गमां छः’ अनेन मकारस्य छकारः । ‘खर’ ‘छः’ ‘खसे०’ गच्छति । गम् णप् इति स्थिते ‘द्विष्व’ पूर्ववत् ‘हुहोश्चुः’ ‘अत उपधायाः’ जगाम । ज गम् अतुम् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—‘गमां खरे’ ॥ गमां खरे । गम् हन् जन् खन् घस् एतेषां धातूनां किति ङिति च खरे परे च उपधाया लोपो भवति अङे खरे । अनेनोपधाया लोपो भवति । ‘खर०’ जग्मतुः जग्मुः । जगमिथ । ‘अत्वतो०’ ‘नश्चा०’ जगन्थ । अन्यानि मूले सन्ति तथापि लिप्तामि । गन्ता । गम् स्यप् तिपिति स्थिते । सूत्रम्—‘हन्तः स्वपः’ ॥ हन् च कृत् च हन्त् तस्मात् हन्तः स्वपः । हन्तेर्लकारान्ताद्वातोः स्वप इडागमो भवति गमेश्व परस्मैपदे । अनेनेद् । गमिष्यति अगमिष्यत् ॥ सूत्रम्—‘लिट्पुपादेर्ङः’ ॥ ल लकारः इत् यस्यासौ लिट् । पुप् आदिर्धस्यासौ पुपादिः । लिङ् पुपादिश्च लिट्पुपादिः तस्मात् लिट्पुपादेः ङः द्विपदं सूत्रम् । लितो धातोः पुपादेर्धुतादेश्च भूतार्थे ङप्रत्ययो भवति दिवादौ परे सति । सेरपवादो भवति । अ गम् ङ विपिति जाते ‘गमां खरे’ अनेनोपधाया लोपो प्राप्तेऽङ इत्युक्तत्वात्नोपधाया लोपः । ङकारोः गुणप्रतिपे-धार्थः । ‘खर०’ अगमत् ।

इषु इच्छायाम् । इच्छति । इच्छेत् । इच्छतु । ऐच्छत् । इयेष ईपतुः ईषुः ।

इयेपिथ । इष्यात् ॥ इषुसहलुवरिपररूपामनपि तस्येद्वा वक्तव्यः ॥

एपिता-एष्टा । एपिष्यति । ऐपिष्यत् ऐपीत् । ऐपिष्टाम् ऐपिषुः ॥

इषु इच्छायाम् । पूर्ववत् तिवाद्यः 'गमां छः' अनेन पस्व छः । 'छः' 'स्वसे०' 'स्वर०' इच्छति । लिट्लकारे इ इप् णपिति स्थिते 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । 'असवर्णे०' अनेनेय् 'स्वर०' इयेष । 'सवर्णे' ईपतुः ईषुः । इयेपिथ । इष्यात् । इप् ता इति स्थिते सूत्रम्—'इषुसह०' ॥ इषुश्च सहश्च लुभश्च रिपश्च रूपं इषुसहलुभरिपररूपः तेषां इषुसहलुभरिपररूपां धातूनामनपि विषये तादिप्रत्ययस्येद् वा वक्तव्यः । अनेनेद् । गुणः । एपिता । इडभावे गुणः । 'पुभिः पुः' एष्टा एपिष्यति 'स्वरादेः' अनेन द्वितीयोद् । ऐपिष्यत् ।

निफला विशरणे । फलति । फलेत् । फलतु । अफलत् । पफाल ॥ आदेशादित्वेनैत्वपूर्वलोपनिषेधे प्राप्ते ॥ तृफलभजत्रपां किति णादौ सेटि थपि चैत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ ॥ फेलतुः फेलुः । फेलिथ । फल्यात् । फलिता । फलिष्यति । अफलिष्यत् । लघ्वकारोपधत्वेन वृद्धिविकल्पे प्राप्ते ॥ त्रान्तस्याकारस्य सौ नित्यं वृद्धिर्वाच्या ॥ अफालीत् ।

निफला विशरणे । पूर्ववत्तिवाद्यः । फलति । लिट्लकारे 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । 'क्षपानां' अनेन फस्य पः । पफाल । पफल् अतुस् इति स्थिते आदेशादित्वेनैत्वपूर्वलोपनिषेधे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'तृफल' ॥ तृफलभजत्रपां धातूनां किति णादौ परे च सेटि थपि परे एत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ । अनेनास्यैत्वपूर्वलोपौ । फेलतुः फेलिथ । अन्यानि भूले सन्ति । लुङ्लकारे 'हसादेः' अनेन वृद्धिविकल्पे प्राप्ते सूत्रम्—'त्रान्तस्या०' ॥ छकारान्तस्य रेफान्तस्य च धातोरकारस्य सौ परे नित्यं वृद्धिर्वाच्या । अनेन नित्यं वृद्धिः । अफालीत् ।

जि जये । जयति । जयेत् । जयतु । अजयत् ॥ सपरोक्षयोर्जिर्गिः ॥ सप्रत्यये परोक्षे च जि जय इति धातोर्गिरादेशो भवति ॥ जिगाय जिग्यतुः जिग्युः । जिगयिथ-जिगेथ । जीयात् । जेता । जेप्यति । अजेप्यत् । अजैपीत् । अजैष्टाम् अजैषुः ।

जि जये । गुणः । जपति । लिट्लकारे जि जि णपिति स्थिते ॥ सूत्रम्—'सपरोक्षयोः०' ॥ सप्रत्यये सपरोक्षौ तयोः सपरोक्षयोः जेः गिः त्रिपदं सूत्रम् । सप्रत्यये च परोक्षे णादौ परे सति जिजय इति धातोर्गिरादेशो भवति । अनेन गिरादेशः । 'द्विभ' 'धातोः' 'कुशोधः' अनेन गकारस्य जकारः । जिगाय । 'नु धातोः' अनेन यकारः । जिग्यतुः । 'ये' जीयान् । जेता । अनिटोनेन (धातोर्नामिनः) वृद्धिः । अजैपीत् ।

कृप् विलेखने । कर्पति । कर्पेत् । कर्पतु । अकर्पत् । चकर्प । उपधाया लघोः चकृपतुः चकृपुः । चकर्पिथ । कृप्यात् गुणे कृते ॥ रारो श्रसे दृष्टाम् ॥ दृष्टयन्कृप्यदृष्टपृष्टपां स्मरे परे अरो रो भवति ॥ रार इति तच्चापा-

चम् । तेन रा आरः र अरः । मरुदुषरितमनेकोपकारकं तत्रम् । पुन्यम् ।
कृष्ण ॥ कृपादीनां रो वा यत्तत्त्वः ॥ कष्टो । सारो ज्ञाने दशाम् ॥ पदोः
कः से ॥ घातोः पकारदकारयोः कत्वं भवति मकारे परे ॥ क्लिप्तः मः
कृतस्य । कपसंयोगे क्षः । कक्षपनि-कक्ष्येति । अक्षयन्-अक्षयन्-अक्षयन् ।
अनिष्टो नामिवतः । अकारादीन् ॥ कृपादीनां वा सिर्वक्तव्यः ॥ 'कृप्
सृष्ट् सृष्ट् सृष्ट् सृष्ट्' एते कृपादयः तत्पदो ॥ दृष्टापान्तात्मकः ॥ दृष्टा-
न्तात् शकारान्तात् पकारान्तात् नाम्युपधादविद्यमानेष्टो दिवादी परे मरुद-
त्ययो भवति दशं वर्जयित्वा । सेरपमादः ॥ अक्षयन्-अक्षयताम् अक्षयन् ।

कृप् विलेगने । पूर्वम् । उपधायाः । कर्त्तुः । क्लिप्तः 'क्षि' 'रः' 'कुक्षि' 'उ-
धायाः' 'स्वर' चर्कणं चकृतुः चर्कणं कृत्यान् । कृप् ता इति स्थिते । 'उपधायाः' । कृ
अरुप्ता इति जातम् ॥ तत्र सूत्रम्—'सारो ज्ञाने दशाम्' ॥ र अरः ज्ञाने दशं 'द्वे' 'उभो' ।
दशानीनां दृष्ट् सृष्ट् सृष्ट् सृष्ट् कृप् सृष्ट् सृष्ट् सृष्ट् इत्यादीनां धातूनां संवन्धिनो र इत्येतस्या-
ययवस्य ह्रस्वे परे र इत्यादेशो भवति सन्धर एवादेशो भवति । तत्र दृष्टव्य इत्यादी रम्यै
दर्शनात् अरो रो भवति । अरु इति निर्देशान् दशानीनां गुणोपि मूयितमेन पूरं गुणं
विधाय पश्चान् रकारः कार्यः इत्यभिप्रायः । रा र इति तयोपात्तम् । तेन रा आरः, र
अरः । मरुदुषरितमनेकोपकारकं तत्रम् । अनेन अरः रः जातः । तदा कृ र् पृ ता इति
जाते 'स्वरहीनं' 'धुमिः धुः' कष्टा ॥ तद्याच सूत्रम्—'कृपादीनाम्' ॥ कृप् सृष्ट् सृष्ट् सृष्ट् सृष्ट्
एतेषां धातूनां रः अरो वा भवति । अनेन विवन्धः । कष्टो कृप् सृष्ट् इति स्थिते । गुणः ।
'सारो ज्ञाने' 'स्वरहीनं' तदा कृप् सृष्ट् इति जातम् ॥ तत्र सूत्रम्—'पदोः कः से' ॥ पद
द्वय पदो तयोः पदोः कः से त्रिपदं सूत्रम् । धातुसंनन्धिनोः पकारदकारयोः कत्वं भवति
सकारे परे । त्यादानेवायं विधिः । तेन मधुलिट् सु इत्यादी ककारो न भवेत् अनेन पका-
रस्य ककारः । 'क्लिप्तात्' 'कपसंयोगे क्षः' 'स्वरहीनं' कक्षयति । विकल्पेन अरो रो न भवति ।
कक्षयति । लङ् लकारे । अक्षयत् । अक्षयन् । अक्षप् सि ईट् दिप् इति स्थिते 'अनिष्टो'
'सारो ज्ञाने' 'स्वरहीनं' अजाप् सि ईट् दिप् इति जाते 'पदोः कः से' अनेन पदः कः ।
'क्लिप्तात्' 'कपसं' 'स्वरहीनं' अजाधीन् अजाष्टं अजाधुः । रकाराभावे अकारादीन्
अकारादीन् अकारादीन् । सूत्रं—'कृपादीनाम्' ॥ कृपादीनां धातूनां 'भूते सिः' इति सूत्रेण विहितः
सिप्रत्ययो वा भवति । सेरभाजपक्षे ॥ सूत्रम्—'ह्रस्वान्तात्मकः' ॥ दृष्टा दृष्टा पदं ह्रस्वाः से
अन्ते यस्य स ह्रस्वान्तस्तस्मान् ह्रस्वान्तात् सन् दृष्टान्तात् दुह् लिट् इत्यादेशः शकारा-
न्तात् दृष्टिं वर्जयित्वा विद् आदेशः, पकारान्तात् कृपादीनाम्युपधात् अविद्यमानेष्टो घातो-
भूतेऽर्थे दिवादी परे रोः स्थाने सप्तप्रत्ययो भवति । ककारो गुणनिषेधार्थः स्थाननियमा-
र्थः । तदा अक्षप् स दिप् इति जाते 'पदोः कः से' 'क्लिप्तात्' 'कपसं' 'स्वरहीनं'
अक्षयन् अक्षयतां अक्षयन् । सप्तप्रत्ययस्य सकारः सत्वर एव तिष्ठति ।

कृप् हिंसायाम् । 'उपधाया लघोः' रोपति । रोपेत् । रोपतु । अरोपत् । ह्रोप ।
घार. २१

रूपतुः । रुरुपुः । रुरोपिथ । रुग्यात् । रोपिता । रोष्टा । रोपिष्यति । अरोपिष्यत् । अरोपीत् ।

रुप् हिंसायाम् पूर्ववत् तिवादयः 'उपधाया लघोः' रोपति । लिट् लकारे रुरोप । रुग्यात् रोपिता 'इषुसद्' अनेनेद् विकल्पः 'ष्टुभिः पुः' रोष्टा । अन्यानि मूले सन्ति ।

उष् दाहे । ओषति । ओपेत् । ओषतु । औषत् ॥ उपविद् जागृणामाम्वा वक्तव्यः ॥ ओपांचकार । उवोष । उवोपिथ । उग्यात् । औपिता । औपिष्यति । औपिष्यत् । औपीत् ।

उप् दाहे । पूर्ववत् । ओपति । 'स्वरादेः' । उप् णप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'उपविद् जागृणां' ॥ ओपांचकार । आमभावे उवोष ऊपतुः । उवोपिथ । अन्यानि सन्ति ।

मिह सेचने । मेहति । मेहेत् । मेहतु । अमेहत् । मिमेह मिमिहतुः मिमिहुः । मिमेहिय । मिह्यात् । 'हो ढः' 'तथोर्धः' घृत्वम् ॥ ढि ढो लोपो दीर्घश्च ॥ ढकारस्य ढकारे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः ॥ मेढा । मेक्ष्यति । अमेक्ष्यत् । 'ह्रशपान्तात्सक्' 'हो ढः' 'पढोः कः से' । अमिक्षत् अमिक्षताम् अमिक्षन् ॥

मिह सेचने । 'उपधायाः' मेहति । लिट् मिमेह । मिह्यात् । मिह ता इति स्थिते । हो ढः तदा मिह ता इति जाते तथोर्धः । मिह ता इति जाते । 'ष्टुभिः पुः' मिह ढा इति जाते ॥ सूत्रम्—'ढि ढो लोपो' ॥ मी ढा इति जाते गुणः । वात्र 'ढि ढो लोपो दीर्घश्च' इति सूत्रप्राप्तेः प्राक् 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः कार्यः । मेढा मेढारौ मेढारः । मिह स्वप् तिप् इति स्थिते 'हो ढः' 'पढोः कः से' 'किलात्' 'कपसंयोगे' 'उपधाया लघोः' मेक्ष्यति । अमेक्ष्यत् । 'ह्रशपान्तात्सक्' । मिह स दिप् इति जाते 'हो ढः' 'पढोः कः से' 'किलात्' 'कपसं' 'स्वरहीनं' अमिक्षत् ।

दह भस्मीकरणे । दहति । दहेत् । दहतु । अदहत् । ददाह देहतुः देहुः । देहिय-ददग्ध । दद्यात् । दग्धा । दादेर्घः । आदिजवानां क्षमान्तस्य क्षमाः सध्वोः । रससे चपा । किलात्स्य सः कृतस्य । कपसंयोगे क्षः । धक्ष्यति । अधक्ष्यत् । अघाक्षीत् । 'क्षसात्' अदाग्धाम् अघाक्षुः ।

दह भस्मीकरणे । दहति 'अत उपधायाः' ददाह । 'लोपः पचा' देहतुः देहिय । 'अत्वतो' अनेनेद् विकल्पः । तदा दह थप् इति स्थिते । 'दादेर्घः' अनेन हस्य घः 'तथोर्धः' अनेन धस्य धः । 'क्षये जयाः' अनेन घस्य गः । ददग्ध । दद्यात् । दग्धा । इदमपि रूपं पूर्वोक्तसूत्रैः सिध्यति । दह स्वप् तिप् इति स्थिते । 'दादेर्घः' अनेन हस्य घः 'आदिजवानां' अनेन दस्य घः । 'रससे चपा' अनेन घस्य कः 'किलात्' 'कपसंयोगे' धक्ष्यति । अधक्ष्यत् । दह ति इद् दिप् इति स्थिते दिवाद् 'दादेर्घः' 'आदिजवानां' 'रससे' 'कपसं' 'स्वरहीनं' 'अत उपधायाः' 'अघाक्षीत्' । 'क्षसात्' अदाग्धाम् । अघाक्षुः । समाप्तोऽयम् ।

ग्लै ग्लै हर्षक्षये । आयादेशः । ग्लायति । ग्लायेत् । ग्लायतु । अग्लायत् ॥
सन्ध्यक्षराणाम् ॥ सन्ध्यक्षराणां धातूनामात्वं भवति अनपि विषये ॥
णप् । 'द्विश्च' 'ह्रस्वः' 'पूर्वस्य ह्रसादिः शेषः' 'कुहोश्चः' ॥ आतो णप् ङी ॥
आकारान्ताद्वातोः परो णप् ङी भवति ॥ टिलोपः । जग्ली. ॥ आतोऽ-
नपि ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति अनपि किति डिति खरे सेटि धपि
च ॥ जग्लतुः जग्लुः । जग्लिय-जग्लाय जग्लयुः जग्ल । जग्ली जग्लिज
जग्लिम ॥ संयोगादेरादन्तस्य किति यादादावेकारो वा वक्तव्यः ॥
ग्लायत् ग्लेयात् । ग्लता । ग्लस्यति । अग्लस्यत् । अग्लासीत् अग्लासि-
ष्टाम् अग्लासिषुः ।

ग्लै ग्लै हर्षक्षये । पूर्ववत्तिथादायः । 'ऐ आय्' ग्लायति । लिट्‌लकारे—ग्लै णप् इति
स्थिते ॥ सूत्रम्—'संध्यक्षराणाम्' ॥ संध्यक्षराणां आ सांकेतिकं द्विपदं । संध्यक्षरान्तानां
धातूनां अन्यस्वरस्यानपि विषये कर्तरि तिवादिचतुर्गणवर्जितस्थले आकारो भवति । अनेन
ग्लै इत्यस्य ग्ला जातः । तदा ग्ला णप् इति जाते 'द्विश्च' 'ह्रस्वः' । ग्ल ग्ला णप् इति
स्थिते—'पूर्वस्य ह्रसादिः' अनेन गकारोऽवशिष्टः 'कुहोश्चुः' जग्ला णप् इति जाते ॥ सूत्रम्—
'आतो णप् ङी' ॥ आतः णप् ङी । सांके० त्रिपदम् ॥ आकारान्ताद्वातोः परो यः प्रथमपुरुषे
उत्तमपुरुषे च णप् ङी भवति । इकारट्टिलोपार्थः । टित्करणं विनापि रूपसिद्धौ यत् ङी इति
टित्करणं तत् 'आतो युक्' इति युगागमनिषेधार्थम् । कृतेऽपि युगागमे टिलोपः स्यादेव ।
अनेन णप् ङी जातः डित्वाट्टिलोपः 'स्वर०' जग्ली जग्ला अतुक् इति जाते ॥ सूत्रम्—'भा-
तोऽनपि' ॥ आतः न अप् अनप् तस्मिन् अनपि यत्र 'अप् कर्तरि' इत्यादि विकरणं न भवति
तत्र विभक्तौ परतः तस्या एव किति डिति च खरे परे इटि च धातोराकारस्य लोपो
भवति । यत्र णवाद्यौ अनप् तत्रापि तं विना सर्वोऽपि प्रत्ययः किन् । तत्रानेनाकारस्य
लोपो भवति । जग्लतुः । अन्यानि मूले सन्ति । ग्लायत् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'संयोगादे०' ॥
संयोगादेः आदन्तस्य धातोः किति यादौ परे एकारो वा वक्तव्यः । 'पष्ठोनिर्दिष्ट' अनेन
नियमसूत्रेण अन्तस्यैव भवति । ग्लायत् ग्लेयात् । अग्लासि ईट् दिप् इति स्थिते । 'आद-
न्तानाम्' अग्लात् ईट् सि ईट् दिप् इति जाते 'इट् ईटि' 'सचर्णे' 'स्वरहीनं' अग्लासीत् ।

गै रै कै शब्दे । गायति । गायेत् । गायतु । अगायत् । जगौ जग्तुः जगुः ॥
दादेरे ॥ अपित्‌दाधामागैहाक्पिबसोस्थानामाकारस्यैकारो भवति आशीर्था-
दादौ परस्मैपदे परे ॥ गेयात् । गाता । गास्यति । अगास्यत् । अगासीत्
अगासिष्टाम् अगासिषुः ।

गै रै कै शब्दे । गायति । अन्यानि रूपाणि मूले सन्ति । आशिपि लिट्‌लकारे विशेषः ।
गायात् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'दादेरे' ॥ दादेः य ॥ अपित्‌दा धा मा गै हाक् पिबसि
सोस्थानां आकारस्य एकारो भवति यादादेः परस्मैपदे परे । गेयान् । अन्यानि रूपाणि
पूर्ववत्साध्यानि वैयाकरणैः ।

ध्वै शब्दसंघातयोः । सत्त्वनिषेधः । ध्यायति । ध्यायेत् । ध्यायतु । अध्यायत् ।
‘सन्ध्यक्षराणाम्’ ‘शसात्सपाः’ ‘पाट्वर्गस्तवर्गजः’ इति पकारे गते तकार
एव । तथै । ध्यायात् ध्येयात् । ध्याता । ध्यास्यति अध्यास्यत् । अध्यासीत् ।

ध्वै शब्दसंघातयोः । नामधातुः । अनेनास्य सत्त्वनिषेधः । ‘ऐ आय्’ । ध्यायति । लिट्-
लकारे ध्वै णप् इति स्थिते ‘सन्ध्यक्ष०’ ध्या णप् इति जाते । ‘द्विश्च’ । ‘शसात्’ । पूर्वस्य
‘पाट्वर्गस्तवर्गजः’ इति पकारे गते तकार एव शेषः । तस्या णप् इति जाते ‘आतो णप्
डौ’ ‘स्वरहीन’ तद्धौ । अत्वतो नित्यानिटश्च धातोः थपो वेद् भवति । तस्मिन् तस्याथ ।
‘सयोगादेः’ । ध्यायात् ध्येयात् । अन्यानि मूले सन्ति तेषां साधनं सुगमं पूर्वधातुवत् ।

दैप् शोधने । दायति । दायेत् । दायतु । अदायत् । ददौ । पिच्चादेकारा-
भावः । दायान् । दाता । दास्यति । अदास्यत् । अदासीत् । अदासिष्टाम्
अदासिषुः । पिच्चात्सिलोपाभावः इत्यादि ।

दैप् शोधने । पकारो धातुभेदज्ञापनार्थः । पूर्ववत् त्रयादयः । ‘ऐ आय्’ दायति ।
ददौ । पिच्चात् ‘दादेरे’ अनेन एकारो न भवति । दायान् । ‘आदन्तानाम्’ । अदासीत् ।
पिच्चात् ‘दादेरे’ अनेन सिलोपो न भवति ।

धेद् पाने । ट ईवर्थः । धयति । धयेत् । धयतु । अधयत् । दधौ । धेयात् ।
धाता । धास्यति । अधास्यत् । वा सिलोपः । अधासीत् अधासिष्टाम् अधा-
सिषुः । अधात् अधाताम् । ‘स्याविदः’ ॥ उस्यालोपः ॥ उसि परे धातोरा-
कारस्य लोपो भवति ॥ अधुः । धेटः सेरङ् । धातोर्द्वित्वं वेति केचित् ॥
आतोऽनपि ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति अनपि किति ङिति स्वरे सेटि
थपि च ॥ अदधत् अदधताम् अदधन् ।

धेद् पाने । ट ईवर्थः । ‘ए अय्’ धयति । लिट्लकारे । ‘सन्ध्यक्षराणां’ ‘द्विश्च’ ‘ह्रस्वः’ ।
‘ज्ञपानाम्’ ‘आतो णप् डौ’ दधौ । ‘दादेरे’ धेयात् अधासीत् । ‘शाच्छा’ अनेन वा
सिलोपः । अधात् अधाताम् । अधा अन् इति जाते ‘स्याविदः’ अधा उस् इति जाते ॥
सूत्रम्—‘उस्यालोपः’ ॥ उसि, आ साके०, लोपः । उसि परे सति धातोराकारस्य लोपो
भवति । अनेनाकारस्य लोपः । अधुः ॥ धेटः सेः स्थाने अङ् धातोर्द्वित्वं वा भवति इति
केचिदाचार्या वदन्ति । अनेनाङ्द्वित्वे भवतः । अ धा धा अङ् दिप् इति जाते । ‘ह्रस्वः’ ।
‘ज्ञपानां’ ‘आतोऽनपि’ ‘स्वरहीन०’ अदधत् ।

दृशिर् प्रेक्षणे ॥ दृशादेः पश्यादिः ॥ दृशादेर्धातोः पश्यादिरादेशो भवति
चतुर्षु परेषु ॥ ‘दृश् ऋ सृ शद् सद पा धा ध्मा स्या ज्ञा दाण्’ एते दृशा-
दयः । ‘पश्य ऋच्छ धौ शीय सीद पिब जिघ्र धम तिष्ठ मन यच्छ’ एते
पश्यादयः । पश्यति । पश्येत् । पश्यतु । अपश्यत् । ददर्श ददृशतुः ददृशुः ।

सृजिदशोऽथपो वेद । ददर्शित्थ । गुणः 'रारो ह्रस्वे दशाम्' यत्तम् । पुत्तम् ।
ददृष्ट ददृशथुः ददृश । ददर्श ददृशिव ददृशिम । दश्यात् । द्रष्टा । द्रक्ष्यति ।
अद्रक्ष्यत् । 'अत उपधायाः' अद्राक्षीत् । 'ह्रस्वात्' पुत्तम् । अद्राष्टाम् अद्राक्षुः ।
पक्षे । 'इरितो वा' 'दशादेर्द्धे' गुणः । अदर्शत् अदर्शताम् अदर्शन् ।

दृशिर् प्रेक्षणे पूर्ववत्तिवाद्यः । इर् अनुबन्धः 'इरितो वा' इति सूत्रस्याविशेषार्थः । दृश्
अप् तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'दशादेः पञ्चादिः' ॥ दृश् आदिर्यस्यासौ दशादिसस्य दशादेः
पश्य आदिर्यस्यासौ पञ्चादिः । दशादेर्धातोस्तिवादौ विभक्तिचतुष्टये परे पश्य इत्यादिरत्-
पेशो भवति । अनेन पञ्चादेशः । पश्य अप् तिप् इति जाते । 'अदे' 'स्वरहीनं' पश्यति ।
लिट् लकारे—'उपधायाः' अनेन गुणः । ददर्श ददृशथुः ददृशुः । ददर्शित्थ । 'सृजिदशोः'
इति सृजिदशोर्धात्वोः थपो वा इट् भवति । अनेनास्य थपि वा इट् भवति । इड्भावे
दृदृश् थप् इति जाते गुणः । 'उपधाया लघोः' 'रारो ह्रस्वे' अनेन अरो रः जातः 'दृशप०'
पुत्तम् । ददृष्ट । 'रारो' द्रष्टा । 'अत उपधायाः' अद्राक्षीत् । 'ह्रस्वात्' अद्राष्टाम् । अस्य
'इरितो वा' अनेन ड प्रत्ययो भवति । तदा अदृश् ड् दिप् इति जाते । 'दशादेः' दशादे-
र्धातोर्द्धकारे परे गुणो भवति । अनेन गुणः । ड्कारो डित्कार्यार्थः 'स्वर०' अदर्शन् ।

ऋ गतौ । ऋच्छादेशः । ऋच्छति । ऋच्छेत् । ऋच्छतु । आच्छेत् । रः
पश्चात् ऋ अर् वृद्धिः । आर आरतुः आरुः ॥ अत्यर्तिव्ययतीनां थपो
नित्यमिट् ॥ आरिथ आरथुः । आर । आर आरिव आरिम ॥ गुणोर्ति-
संयोगाद्योः ॥ अर्तेः संयोगादेर्द्धन्तस्य च गुणो भवति यकि यङि किति
णादावाशीर्यादादौ च । अर्यात् । अर्ता । 'ह्रन्तः स्यपः' अरिष्यति । आरिष्यत् ॥
सर्तिशास्त्वर्तिभ्यो डो लुङि ॥ सेरपवादः ॥ लिट्पुपादेर्द्धः । आरत्
आरताम् आरन् ॥ अर्तेर्द्धादेः सेरपवादो लुङीति केचित् । आपीत् ।

ऋ गतौ । 'दशादेः' अनेन ऋच्छादेशः । 'अदे' ऋच्छति चतुर्णां लकाराणां रूपाणि
सन्ति सुगमत्वाद्वाक्यान् न कृतम् । ऋ णप् इति स्थिते 'द्विश्' 'रः' । अ ऋ णप् इति
जाते । 'ऋ अर्' अर् णप् इति जाते 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । आर । 'गुणोर्ति'
'सर्वर्णे' आरतुः आरुः ॥ सूत्रम्—'अत्यर्ति०' ॥ अत्यर्तिव्ययतीनां धातूनां थपो नित्यमिट्
भवति । 'अत्वतो' अस्य विकल्पस्यायमपवादः । आरिथ । ऋ यात् इति स्थिते । सूत्रम्—
'गुणोर्तिसंयोगाद्योः' ॥ अर्तिश्च संयोगादिश्च अर्तिसंयोगादी तयोः अर्तिसंयोगाद्योः ऋ गता-
वित्यस्य धातोः संयोगादेर्द्धन्तस्य च ऋकारस्य गुणो भवति यकि यङि किति णादौ
आशीर्योदादौ च । अनेनारतुरिति रूपं सिद्धं भवति । गुणोऽनेन तदा अर्यात् । 'गुणः'
अर्ता । 'ह्रन्तः स्यपः' अनेनास्येड् । गुणः अरिष्यति 'स्वरादेः' आरिष्यत् ॥ सूत्रम्—'सर्ति-
शास्त्व०' ॥ सर्तिशास्तिअर्ति एभ्यो धातुभ्यो डप्रत्ययो भवति सेरपवादः । अनेनास्य डः ।
'दशादेः' 'स्वरादेः' । आरत् ॥ 'अर्तेः' । अर्तेर्द्धादेर्धातोर्द्धप्रत्ययो भवति लुङि । सेरपवादः
इति केचिदाचार्या नदन्ति तेषां मते 'सेः' । 'स्वरादेः' । आपीत् इति रूपं सिद्धं भवति ।

सृ गतौ । धावादेशः । धावति । शीघ्रगतावेव धावादेशः । सरति । ससार
सस्रतुः सस्रुः । क्रादित्वात् ससर्थ । सस्रधुः सस्र । ससार-ससरसस्रव सस्रम् ॥
यादादौ ॥ ऋकारस्य रिडादेशो भवति यदादौ परस्यैपदे परे ॥ ङकारो
व्यवधानार्थः तेन 'ये' इति न दीर्घः । स्त्रियात् । सर्ता । सरिष्यति । असरि-
ष्यत् । पुषादित्वात् ङः । असरत् असरताम् असरन् ।

सृ गतौ । धावादेशः धावति । शीघ्रगतावेव धावादेशः । तदभावे सरति । लिट्-
कारे । ससार । अपि क्रादित्वाग्रेट् । ससर्थ । सृ यात् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'यादादौ' ॥
एकपदं सूत्रम् । आशीरर्थे यादादौ परे धातोर्ऋकारस्य रिङ् इत्यादेशः परस्यैपदे एव ।
अत्रापि ङकारो 'ये' इति सूत्रेण विहितदीर्घनिषेधार्थः । स्त्रियात् । सर्ता । 'हृत्तुः स्वप्ः'
सरिष्यति । असरिष्यत् । 'पुषादि०' अनेन ङः । 'दृशादेः' । असरत् ।

शङ्ल शतने ॥ शीयादेशो आत्मनेपदं वाच्यम् ॥ शीयते । शीयेत् ।
शीयताम् । अशीयत । शशाद । 'लोपः पचाम्' शेदतुः शेदुः । शेदिथ-श-
शत्थ । शद्यात् । शत्ता । शत्स्यति । अशत्स्यत् । लुदिच्चात् ङः । अशदत् ।

शङ्ल शतने । शीयादेशः ॥ सूत्रम्—'शीयादेशो०' ॥ शीयादेशे कृते सति आत्मनेपद वा-
च्यम् । अनेनास्मात्मनेपदत्वम् । शीयते । लिट्कारे । 'अत उपधायाः' शशाद 'लोपः पचा'
शेदतुः । 'अत्वतः' अनेन वा इट् । शेदिथ । 'खसे' 'चपाज्ञसानाम्' शशत्थ शद्यात् 'ससे'
शत्ता । अन्यानि मूले सन्ति । 'लित्पुषादेर्ङ' अनेनास्य लुदित्वाद् ङः । अशदत् ।

पड्ल विशरणगत्ववसादनेषु । सत्वम् । सीदादेशः । सीदति । ससाद
सेदतुः सेदुः । सेदिथ-ससत्थ । सद्यात् । सत्ता । सत्स्यति । असत्स्यत् ।
असदत् । निपूर्वः । न्यपदत् ।

पड्ल विशरणगत्ववसादनेषु । सत्वम् । सीदादेशः । सीदति । ससाद । 'लोपः' सेदतुः ।
'अत्वतः' सेदिथ । 'खसे०' ससत्थ । 'ससे०' सत्ता । अन्यानि मूले सन्ति ॥ लुङ्लकारे
'लित्पुषादेर्ङ' असदत् । अय धातुर्यदा निपूर्वो भवति तदा 'प्रादेच्च' अनेन पत्वम् ।
न्यपदत् ।

पा पाने ॥ पिवादेशः । पिबति । पिबेत् । पिबतु । अपिबत् । पपौ पपतुः
पपुः । पपिथ-पपाथ । 'दादेरे' पेयात् । पाता । पाप्सति । अपाप्सत् । 'दादेः'
* पे' अपात् ।

पा पाने । पिवादेशः । पिबति । लिट्लकारे पा णप् इति स्थिते । 'द्विअ' 'इस्यः' 'आतो
णप् ङौ' पपौ 'आतोऽनपि' पपतु 'अत्वतो' पपिथ पपाथ । 'दादेरे' पेयात् । 'दादेः पे'
अनेन सेल्लोपो भवति । अपात् । अपाताम् । अपु 'आतोर्नपि' इत्यनेनाकारस्य लोपः ।

ग्रा गन्धोपादाने । जिघ्रदेशः । जिघ्रति । जिघ्रेत् । जिघ्रतु । अजिघ्रत् ।
जघ्रौ जघ्रतुः जघ्रुः । जघ्रिथ-जघ्राथ । ग्रायात्-ग्रेयात् । ग्राता । ग्रास्यति ।
अग्रास्यत् । अग्रासीत् अग्रात् ॥ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । ध्मादेशः ।
धमति धमेत् । धमतु । अधमत् । दध्मौ । ध्मायात् । धमेयात् । ध्माता ।
ध्मास्यति । अध्मास्यत् । अध्मासीत् ॥

ग्रा गन्धोपादाने जिघ्रदेशः । जिघ्रति । ग्रा णप् इति स्थिते 'द्विश्च' 'ह्रस्वः' 'क्षपानाम्'
'कुहोक्षुः' 'आतो णप् ङौ' जघ्रौ । 'अत्त्वतः'—जघ्रिथ जघ्राथ । 'संयोगादेः'—ग्रायात्
ग्रेयात् । 'आदन्तानाम्' अग्रासीत् । 'शाच्छासा०' अनेन वा सेल्लोपः । अग्रात् ॥

ष्टा गतिनिवृत्तौ । 'आदेः णः सः' सकारे जाते निमित्ताभावेन ठस्य थः ।
तिष्ठदेशः । तिष्ठति । तिष्ठेत् । तिष्ठतु । अतिष्ठत् । 'शसात्स्वपाः' तस्यौ तस्यतुः
तस्युः । स्थेयात् स्थायात् । स्याता । स्थास्यति । अस्थास्यत् । निपूर्वः ।
पत्वम् । न्यष्ठात् ॥

ष्टा गतिनिवृत्तौ । 'आदेः णः सः' अनेन पस्य सः । 'निमित्ताभावे' अनेन न्यायेन
ठस्य थः । 'दशादेः' तिष्ठादेशः तिष्ठति । स्था णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'ह्रस्वः' 'शसात्'
'क्षपानां' सवर्णत्वात् 'आतो णप्' तस्यौ । 'दादेरे' स्थेयात् स्थायात् । लुङ्लकारे निपूर्वः ।
'दादेः पे' अनेन सेल्लोपो भवति । 'प्रादेश्च'—न्यष्ठात् ।

झा अभ्यासे । मनादेशः । मनति । मनेत् । मनतु । अमनत् । मन्नौ । मन्नतुः
मन्नुः । मन्निथ मन्नाथ । म्नायात् म्नेयात् । म्नाता । म्नास्यति । अम्नास्यत् ।
अम्नासीत् ।

झा अभ्यासे । मनादेशः । पूर्ववत् त्रियादयः । 'अदे' मनति । 'पूर्वस्य' मन्नौ । 'अत्त्वतः'
मन्निथ मन्नाथ । 'संयोगादेः'—म्नायात् म्नेयात् । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे 'आद-
न्तानाम्' अम्नासीत् ।

दाण् दाने । यच्छादेशः । यच्छति । यच्छेत् । यच्छतु । अयच्छत् । ददौ
ददतुः ददुः । दादेरे देयात् । दाता । दास्यति । अदास्यत् । अदात् ।

दाण् दाने 'दशादेः'—अनेन यच्छादेशः । यच्छति । दा णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'ह्रस्वः'
'आतो णप्' ददौ । 'आतोऽनपि' ददतुः 'अत्त्वतः' दद्विथ दद्विथ । 'दादेरे' देयात् । लुङ्ल-
कारे 'दादेः पे' अनेन सेल्लोपो भवति । अदात् ।

हृ कौटिल्ये । हरति । हरेत् । हरतु । अहरत् । जहार । 'गुणोर्तिसंयोगाद्योः'
जहरतुः जहारुः ॥ ऋदन्तस्य धपो नेट् ॥ जहर्थ जहरथुः जह्वर । जहार ।
जह्वर । जह्वरिथ । जह्वरिम् । हर्थात् । हर्ता । 'हनृतः सपः' हरिष्यति । अहरि-
ष्यत् । वृद्धिः अहर्षीत् अहर्षाम् ॥

हृ कौटिल्ये । कुटिलस्य भावः कौटिल्यं । तस्मिन्कौटिल्ये । गुणः । हरति । हृ णप् इति स्थिते 'द्विश्च' 'रः' 'पूर्वस्य' 'कुहोश्चुः' 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः—जहार । 'गुणोऽर्विसं-योगाद्योः' अनेन किति णवादी गुणः । जह्वरतुः ॥ सूत्रम्—'ऋदन्तस्य ०' ॥ ऋदन्तस्य धातोः थप् इड् न भवति । जह्वर्थं हर्थात् हर्ता । 'हनृतः' हरिष्यति । अहरिष्यत् । 'णित्ये' अनेन णित्वावृद्धिः । अह्वर्पात् ।

स्कन्दिर् गतिशोपणयोः । स्कन्दति । स्कन्देत् । स्कन्दतु । अस्कन्दत् । च-स्कन्द चस्कन्दतुः चस्कन्दुः । चस्कन्दिथ ॥ ह्रसात्परस्य झसस्य सवर्णे झसे लोपो वाच्यः ॥ चस्कन्थ । 'नो लोपः' स्कधात् । स्कन्ता । स्कन्त्स्यति । अस्कन्त्स्यत् ॥ सावनिटो नित्यं वृद्धिः ॥ णित्वविधानसामर्थ्यादनुपधाभूतस्याप्यतो वृद्धिः । अस्कान्सीत् । 'इरितो वा' अस्कदत् ।

स्कन्दिर् गतिशोपणयोः । इर् अनुबन्धः 'इरितोवा' इति सूत्रस्य विशेषणार्थः । स्कन्दति । लिटलकारः । स्कन्द् णप् इति स्थिते 'द्विश्च' 'ह्रसात्' 'पूर्वस्य' 'कुहोश्चुः' चस्कन्द । 'ऋसंयोगात्'—अनेन कित्वात् 'नो लोपः' इति सूत्रेणानुसारस्य लोपो न भवति । चस्कन्दतुः । 'अत्वतः' अनेनास्य वेट् । चस्कन्दिथ । इडभावे चस्कन्द थप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ह्रसात्परस्य ०' ॥ ह्रसात्परस्य सवर्णे झसे परे लोपो वाच्यः । अनेन दस्य लोपः चस्कन्थ । 'नोलोपः' स्कन्धात् 'ह्रसात्' स्कन्ता । 'रसे' स्कन्त्स्यति । अस्कन्त्स्यत् ॥ सूत्रम्—'सावनिटः' ॥ सौ परे सति अनिटो धातोर्नित्यं वृद्धिर्भवति । अस्य धातोर्वृद्धिप्राप्तिरेव नास्ति, तत्राह । णित्वविधानसामर्थ्यात् अनुपधाभूतस्यातोकारस्य वृद्धिः । 'रसे' अस्कान्सीत् । 'इरितो वा' अनेनास्य वा ड प्रत्ययो भवति—'नो लोपः' अस्कदत् ।

तृ ध्रुवनतरणयोः । तरति । तरेत् । तरतु । अतरत् । कित्वाभावाद्गुणः ॥ ऋसंयोगादेर्णादेरकित्त्वं वाच्यम् ॥ तृफलभजत्रपाम् इत्येतत्पूर्वलोपो ॥ ततार तेरुः तेरुः । तेरिथ ॥ ऋत इर् ॥ ऋकारस्य इर् भवति किति ॥ परे ॥ 'ध्वोर्विहसे' तीर्थात् ॥ ईटो ग्रहाम् ॥ ग्रहादीनामिट ईकारो भवति । तरीता-तरिता । तरीष्यति-तरिष्यति । अतरीष्यत्-अतरिष्यत् । अतारीत् अतारिष्टाम् अतारिषुः ॥ वृद्धिहेतौ साविटो न दीर्घो वाच्यः ॥

तृ ध्रुवनतरणयोः । गुणः । तरति । अन्यानि मूले सन्ति । लिटलकारे । 'ऋसंयोगात्' अनेनाकित्वात् गुणः । 'तृ फलभजत्रपाम्' अनेनास्यैत्वपूर्वलोपो भवतः । तेरुः । तृ यादिति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ऋत इर्' ॥ ऋतः इर् ऋकारस्य किति किति च परे इर् भवति । 'ध्वोर्विहसे' अनेन दीर्घः । तीर्थात् । तर् इट् ता इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ईटो ग्रहाम्' ॥ ई इटः ग्रहाम् । ग्रहादीनां धातूनामिट ईकारो भवति नतु णादी वृद्ध् वृष्वऋदन्तानां वा भवति । अनेनास्येत् इकारो भवति । तरीता तरिता । अन्यानि मूले सन्ति । अतारीत् अतारिष्टाम् अतारिषुः । अत्रेत् ईकारे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'वृद्धिहेतौ ०' ॥ वृद्धिहेतौ सौ परे इटो दीर्घो न वाच्यः । अनेन लुङ्लकारे दीर्घाभावः ।

रञ्ज रागे । उभयपदी ॥ अपि रञ्जदंशपञ्चपञ्चाम् ॥ एषामनुस्वारस्य
लोपो भवत्यपि परे ॥ रजति रजते । रजेत् रजेत । रजतु रजताम् । अरजत्
अरजत । ररञ्ज ररञ्जतुः ररञ्जुः । ररञ्जिथ ररञ्जथ ररञ्जथुः ररञ्ज । ररञ्जे ।
रज्यात् । रङ्गीष्ट । रङ्गा । रङ्गयति रङ्गयते । अरङ्गयत् अरङ्गयत । अराङ्गीत् ।
'चोः कुः' 'खसे चपा' पत्वम् । अराङ्गाम् अराङ्गुः । अरङ्ग अरङ्गाताम् अरङ्गत ।

रञ्ज रागे । उभयपदी ॥ सूत्रम्—'अपिरञ्ज०' ॥ अपि रञ्जदंशपञ्चपञ्चां एषां धातूना-
मनुस्वारस्य लोपो भवति अपि परे । अनेनास्यानुस्वारस्य लोपो भवति । रजति रजते ।
अन्यानि गूले लिखितानि सन्ति । लिट्लकारे । ररञ्ज । अकिञ्चादनुस्वारस्य लोपो न
भवति । ररञ्जतुः । 'अत्वतः'—ररञ्जिथ । ररञ्ज् थप् इति स्थिते । 'चोः कुः' 'खसे' रर-
ञ्जथ । आत्मनेपदे । ररञ्जे । 'नोलोपः'—रज्यात् । 'चोः कुः' 'खसे०' रङ्गीष्ट ॥ अराङ्गीत् ।
'शसात्' 'चोः कुः' 'खसे०' अराङ्गाम् अराङ्गुः । आत्मनेपदे—अरङ्ग अरङ्गाताम् अरङ्गत ।
दंश दशने । दशति । दशेत् । दशतु । अदशत् । ददंश ददंशतुः ददंशुः ।
ददंशिथ ददंष्ट्र ददंशथुः । दश्यात् । दृष्टम् । दष्टा । दद्वयति । अदद्वयत् ।
'णित्पे' णित्त्वाद्बुद्धिः । 'पढोः कः से' अदाङ्गीत् ॥

दंश दशने । 'अपि रञ्जदंश' अनेनास्यापि लोपो भवत्यनुस्वारस्य । दशति । ददंश
ददंशतुः । 'अत्वतः'—ददंशिथ । इडभावे ददंश् थप् इति जाते 'लशप०' अनेन पकारः ।
'पुमिः पुः' ददंष्ट्र । 'नो लोपः' दश्यात् । दष्टा । 'पढोः कः से' दद्वयति । 'णित्पे' अनेन
णित्त्वाद् बुद्धिः । 'पढोः कः से' अदाङ्गीत् ॥

पञ्ज सङ्गे । सजति । सजेत् । सजतु । असजत् । ससञ्ज ससञ्जिथ ससञ्जथ ।
सज्यात् । सङ्गा सङ्गयति । असङ्गयत् । असाङ्गीत् असाङ्गाम् असाङ्गुः ॥

पञ्ज सङ्गे । 'आदेः णः स्रः' अनेन पस्य सः । पूर्ववत्तिवादयः । सजति । लिट्लकारे ।
ससञ्ज । 'अत्वतः' अनेनास्य वेष्ट । ससञ्जिथ । इडभावे ससञ्ज थप् इति जाते 'चोः कुः'
'खसे०' ससञ्जथ ॥ 'नो लोपः' सज्यात् । सञ्ज् ता इति स्थिते 'चोः कुः' 'खसे०' 'स्वर०'
सङ्गा । सञ्ज् स्यप् तिप् इति स्थिते 'चोः कुः' 'खसे०' 'पढोः' 'किलात्' 'कप संयोगे'
सङ्गयति । असङ्गयत् । 'सावनिटः' असाङ्गीत् । 'शसात्'—असाङ्गाम् असाङ्गुः ।

कित रोगापनये संशये च ॥ गुञ्भ्यः ॥ गुप् तिज् कित् मान् वष् दान्
शान् एभ्यः स्तार्थे सः प्रत्ययो भवति धातोश्च द्वितम् ॥ 'कुहोद्युः' गुप्ति-
ज्किञ्चः क्रमान्निन्दाक्षमारोगापनयनेषु सः । तेन गोपति तेजति केतति ।
'सधातुः' 'गुनादिभ्यः सस्येण्यते' ॥ नानिडि से ॥ इङ्गिते सप्रत्यये
परे धातोर्गुणो न भवति ॥ तिप् । चिकित्सति । चिकित्सेत् । चिकित्सतु ।
अचिकित्सत् । चिकित्सांचकार चिकित्सामास चिकित्सांभूव । चिकि-

त्स्यात् चिकित्सिता । चिकित्सिष्यति ॥ अचिकित्सिष्यत् । अचिकित्सीत् ।
अचिकित्सिष्टाम् ॥

कित् रोगापनयने संशये च ॥ सूत्रम्—‘गुठभ्यः’ ॥ गुप् तिज् कित् भान् बध् दान् शान्
इत्येतेभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे धात्वर्थे एव । इगर्थे(?) विनैव दशस्यपि लकारेषु, कृति च सः
प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगे द्विश्च ॥ ‘अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे एव भवन्ति’ । गुप् तिज्
किञ्चः क्रमात् निन्दाक्षमारोगापनयनेषु सः प्रत्ययो भवति । तेन गोपति तेजति केतति
इत्यत्र पूर्वोक्तसूत्रेण सः प्रत्ययो धातोः द्वित्वं च भवति । तदा ‘किकित् स’ इति जाते ‘कु-
होश्चुः’ अनेन कस्य चः । चिकित् स इति जाते ‘सिसता’ अनेनेटि प्राप्ते । ‘गुपादिभ्यो
धातुभ्यः सस्य इट् न इष्यते आचार्यैः’ अनेन इड्निषेधः । ‘उपधाया लघोः’ अनेन गुणे
प्राप्ते ‘नानिटि से’ न अनिटि से । इड्वर्जिते सप्रत्यये परे धातोर्गुणो न भवति । अनेन
गुणाभावः । चिकित्स इति जाते ‘स धातुः’ अनेन धातुत्वात्तिधादयः । चिकित्स तिप्
इति स्थिते । ‘अप् कर्तारि’ ‘अदे’ चिकित्सति । अन्यानि मूले सन्ति । लिट् लकारे ‘कासा-
दिप्रत्ययादाम्’—चिकित्साचकार । अन्ये द्वे मूले स्तः । चिकित्स्यात् । लुङ्लकारे अचिकि-
त्सीत् । अचिकित्सिष्टाम् ।

पल्ल पतने । पतति । पतेत् । पततु । अपतत् । पपात पेततुः पेतुः । पत्यात् ।
पतिता । पतिष्यति । अपतिष्यत् । लिट्पुपादेर्ङः ॥ पतेर्ङं, पुगागमो
वाच्यः ॥ अपतत् ॥

पल्ल पतने । पतति । लिट्लकारे ‘अत उपधायाः’ पपात । ‘लोपः पचां’ पेततुः । पतिता ।
लुङ्लकारे ‘लिट्पुपा०’ अनेन ङः प्रत्ययो भवति । अपत् ङ विप् इति जाते ॥ सूत्रम्—
‘पतेर्ङं०’ पतेर्धातोः ङप्रत्यये परे पुगागमो वाच्यः । कित्त्वादन्ते । ‘स्वर’ अपतत् अपतताम् ।

अमु चलने ॥ शमां दीर्घः ॥ शमादीनां दीर्घो भवति यकारे परे ॥ शम्
दम् श्रम् भ्रम् क्षम् क्रम् मद् एते शमादयः । आम्प्यति । अमति । आम्प्येत्
अमेत् । आम्प्यतु-अमतु । अआम्प्यत् अअमतु । वआम ॥ फणादीनामेत्व-
पूर्वलोपौ वा वाच्यौ ॥

फणतिर्भाजिराजी च आशिभ्लाशी स्यमिखनी ।

अमित्रसी जीर्यतिश्च दशैते तु फणादयः ॥

अमेतुः-वअमतुः । अ्रेमुः-वअमुः । अ्रेमिथ-वअमिथ । अम्प्यात् । अमिता ।
अमिष्यति । अअमिष्यत् । अअमीत् ॥

अमु चलने ॥ सूत्रम्—‘शमां दीर्घः’ ॥ शमां दीर्घः द्विपदं सूत्रम् । शमादीनां धातूनां
दीर्घो भवति यकारे परे । शमादयो मूले उक्ताः । भ्रम् तिप् इति स्थिते ‘क्रमु भ्रमु’ अनेन
यः प्रत्ययः । भ्रम् य तिप् इति जाते ‘शमां दीर्घः’ अनेन दीर्घः । आम्प्यति । यप्रत्ययाभावे
दीर्घाभावः । अमति । अन्यानि मूले सन्ति । लिट्लकारे ‘अत उपधायाः’ अनेन घृद्धिः ।
‘क्षपानाम्’ वआम ॥ ‘फणादीनाम्’ फणादीनां एत्वपूर्वलोपौ वा वक्तव्यौ । अनेनास्य वा

एत्वपूर्वलोपी । भ्रेमतुः वध्रमतुः । भ्रेमिथ वध्रमिथ । फणादयः श्लोकेनोक्ताः । भ्रम्यात् ।
भ्रमिता । लुङ्लकारे अभ्रमीत् ।

डुवम् उद्गिरणे । डु इत्संज्ञकः । वमति । वमेत् । वमतु । अवमत् । ववाम ॥
वम एत्वपूर्वलोपी वा वाच्यौ ॥ वेमतुः ववमतुः वेमुं-ववमुः । वम्यात् ।
वमिता । वमिष्यति । अवमिष्यत् । अवमीत् ॥

डुवम् उद्गिरणे । डु इत्संज्ञकः । वगति । लिट्लकारे 'शस्वदवादि' अनेन निषेधे प्राप्ते ॥
सूत्रम्—'वम एव' ॥ वगधातोरेत्वपूर्वलोपी वा वक्तव्यौ । अनेनास्य वा एत्वपूर्वलोपी ।
ववाम वेमतुः ववमतुः । वमिता । लुङ्लकारे । अवमीत् ॥

'फण गती । फणति । फणेत् । फणतु । अफणत् । पफाण फेणतुः फेणुः ।
फण्यात् । फणिता । फणिष्यति । अफणिष्यत् । अफाणीत् अफणीत् ॥

फण गती । फणति । लिट् लकारे 'अत उपधायाः' 'हापानां' पफाण । 'फणादीनाम्'
अनेन वा एत्वपूर्वलोपी भवतः । फेणतुः पफणतुः । फेणिथ पफणिथ । फणिता । अफणीत् ।

खन स्यम शब्दे । खनति । खनेत् । खनतु । अखनत् । सखान खेनतुः
खेनुः । खन्यात् । खनिता । खनिष्यति । अखनिष्यत् । अखानीत्-
अखनीत् ॥

खन स्यम शब्दे । खनति स्यमति । सखान । सखाम । खनिता । खमिता । अखानीत्
अखनीत् 'हसादेः' अनेन वा वृद्धिः । अख्यामीत् अखमीत् ।

वस निवासे । वसति । वसेत् । वसतु । अवसत् । वस् णप् इति स्थिते
द्वित्वम् ॥ णधादौ पूर्वस्य ॥ णधादौ परे यजादीनां ग्रहादीनां च पूर्वस्य
संप्रसारणं भवति । यकारवकाररेफाणामिकारोकारककारा भवन्ति । सस्व-
रस्य संप्रसारणं दीर्घस्य दीर्घो ह्रस्वस्य ह्रस्वः ॥

ग्रहिर्ज्यावयीव्यधिर्वष्टिर्विचतिर्वृश्चतिस्तथा ।

पृच्छतिर्भृजतिश्चैव नचैते तु ग्रहादयः ॥

पूर्ववकारस्योत्वे । 'अत उपधायाः' उवास । उवस् अतुस् इति स्थिते ॥
यजां यवराणां वृतः संप्रसारणं किति ॥ यजादीनां संप्रसारणं
भवति किति परे ॥

यजिर्वपिर्वहिश्चैव वेव्येजौ ह्यतिः स्वपिः ।

वदवसी श्वयतिर्वक्तिरेकादश यजादयः ॥

सर्वे दीर्घः सह ॥ घसादेः पः ॥ घसिशासिवसीनां सस्व पो भवति
पत्वनिमित्ते सति ॥ ऊपतुः ऊपुः । उवसिथ-उवस्य । संप्रसारणम् । पत्वम् ।
उप्यात् । यस्ता ॥ सस्तोऽनपि ॥ सकारस्य तकारो भवति अनपि सकारे

।- परे ॥ वत्स्यति । अवत्स्यत् । वृद्धिः । अवात्सीत् । झसात् 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति न्यायात् । अगात्ताम् । अवात्सुः ॥

वत्स निवसे । वसति । वत्स् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' ववस् णप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'णवादौ पूर्वस्य' यजादीनां यञ् वच् स्वप् वह् वेञ् वप् वद् वसां श्रयतेर्ग्रहादीनां ग्रह ज्या व्येञ् वेष् व्यध् वश् व्यच् प्रच्छ घश् भ्रस्जादीनां च धातूनां पूर्वस्य द्वित्वस्य णवादौ परे संप्रसारणं भवति यकारवकाररेफाणां इकारोकारनकारा भवन्ति । सस्वरस्याक्षरस्य संप्रसारणं भवति । ह्रस्वस्याक्षरस्य ह्रस्वः । दीर्घस्याक्षरस्य दीर्घः ॥ ग्रहादयः श्लोकोक्ताः सन्ति । अनेन पूर्वस्य वकारस्य संप्रसारणं जातम् । ह्रस्वत्वात् 'ह्रस्वः' अनेन सूत्रेण पूर्वस्य वकारस्य उकारः । तदा उवस् णप् इति जाते । 'अत उपधायाः' 'स्वरहीनं०' उवात् । ववस् अतुस् इति स्थिते । 'णवादौ' अनेन पूर्वस्य संप्रसारणम् । उवस् अतुस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'यजां यवराणां०' ॥ यजां यवराणा इश्च उश्च ऋत् च ऋतुः संप्रसारणं किति पंचपदं सूत्रम् । ग्रहादीनां तु किति द्विति च परे संप्रसारणं भवति । यजादीनां तु केवले किति पर एव संप्रसारणं भवति । अत एव पृथक्सूत्रकरणम् । यत्तु 'स्वप्व्येञोर्यङि संप्रसारणं' तत्र प्रक्रियायां पृथक् सूत्रमस्ति—'स्वप्निस्वमिव्येवां यङि' ॥ अथवा 'स्वप्व्येङ्हेवा' ग्रहादि-मध्ये यद् ग्रहणं तत् यङि' प्रत्यये संप्रसारणार्थं नान्यत्र । यजादीनां धातूनां यकारवकारयोः किति परे संप्रसारणं भवति । यवराणामित्यत्र रकारग्रहणं 'ग्रहां किति' इति संप्रसारणसूत्रेणुद्घृत्यर्थं ज्ञेयम् । यकारवकाररेफाणां इकारोकारवकारा भवन्ति । सस्वरस्य संप्रसारणं भवति । ह्रस्वस्य ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घः । अनेन द्वितीयस्य वकारस्य संप्रसारणं भवति ॥ यजादयस्तु मूले श्लोकेनोक्ताः । 'उ उस् अतुस् इति स्थिते ॥ 'सवर्णे०' ऊस भृत्सु' इति जाते सूत्रम्—'घसादेः पः' ॥ घस् आदिर्यस्य सः घसादिः 'तस्य घसादेः पः' । 'किलात्' 'घस्तु अवने' 'शास् अनुशिष्टौ' 'वस् निवासे' इत्येतेषां धातूनां सकारस्य पकारो भवति । अत्र 'किलात्' इति सूत्रस्य प्राप्तिरेव नास्ति तस्मात्सूत्रं कृतम् । अनेन सस्य पः 'स्वरहीनं' ऊपतुः ऊपुः । 'अत्त्वतः' । उवसिथ उवस्थ । 'यजाम्' । 'घसादेः' । उप्पात् । घस्ता वस् स्वप् तिप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'सस्तोऽनपि ॥ सः, तः, अनपि, त्रिपदं सूत्रम् । धातोः सकारस्यानपि विषये णवादिविभक्तिपट्टविषये सकारे परे तकारो भवति । अनेन सकारस्य तकारो भवति । वत्स्यति । अवत्स्यत् । 'सावनिटो नित्यम्' । अनेन वृद्धिः । अवात्सीत् । 'झसात्' । 'सस्तोऽनपि' 'प्रत्ययलोपे' इति न्यायात् वृद्धिः । अवात्ताम् । अवात्सुः ।

वद् व्यक्तायां वाचि । वदति । वदेत् । वदतु । अवदत् । उवाद ऊदतुः ऊदुः । उवदिथ । उधात् । वदिता । वदिष्यति । अवदिष्यत् । अवादीत् ॥

वद् व्यक्तायां वाचि । वदति । लिट्लकारे 'णवादौ' अनेन संप्रसारणम् 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । उवाद । 'यजाम्' । ऊदथुः ऊदुः । उवदिथ । संप्रसारणम् । उधात् । वदिता । लुट् लकारे 'वदिप्रज्योः सौ नित्यम्' अवादीत् ॥

हुओश्चिद् गतिवृद्धयोः । हुकारोकारौ कार्यार्थौ । इद् इत्संज्ञकः । श्रयति ।

श्वयेत् । श्वयतु । अश्वयत् ॥ श्वयतेर्णादौ प्रथमं संप्रसारणं वा वक्तव्यम् ॥ ततो द्वित्वम् । शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः । शुशुविथ । संप्रसारणाभापक्षे । शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्विषुः । शिश्वियिथ । संप्रसारणम् । ये । शूयात् । श्वयिता । श्वयिष्यति । अश्वयिष्यत् ॥ श्वयतेः सौ वृद्ध्यभावो वाच्यः ॥ अश्वयीत् अश्वयिषाम् अश्वयिषुः । इरितो वा ॥ श्वयतेरिलोपो ङे वक्तव्यः ॥ अश्वत् ॥ श्वयतेर्ङे द्वित्वं वा ॥ अशिश्वियत् इत्यादि ॥ इति भ्वादिषु परस्मैपदिनः ॥

टुभोश्चि इर् गतिवृद्धयोः । टुकारोकारौ कार्याधौ । इर् इत्संज्ञकः । पूर्ववन् तिवाच्यः । गुणः । 'एअय्' श्वयति । लिट्ङकारे ॥ सूत्रम्—'श्वयतेः०' श्वयतेर्धातोर्णादौ परे प्रथमं संप्रसारणं वा वाच्यम् । अनेनास्य पूर्वं संप्रसारणं ततो द्वित्वम् । शु शु णप् इति जाते । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । शुशाव । शुशु अतुस् इति जाते 'नु धातोः' अनेन षकारे प्राप्ते । 'नानप्योर्वः' अनेन वक्ष्यमाणेन सूत्रेण तन्निषेधः किं तु इय् एव भवति । शुशुवतुः शुशुविथ । संप्रसारणाभावपक्षे 'धातोर्नामिनः' शिश्वाय । 'नुधातोः' शिश्वियतुः । 'गुणः' । शिश्वियिथ । संप्रसारणम् । 'ये' । शूयात् । श्वयिता । श्वयिष्यति । अश्वयिष्यत् । अश्वि इत्ति इट् दिप् इति जाते 'गित्वे' अनेन सेर्गित्त्वान् वृद्धेः प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'श्वयतेः०' श्वयतेर्धातोः सौ परे वृद्ध्यभावो वाच्यः । अनेन तन्निषेधः । गुणः । 'इट ईटि' इत्यादिसूत्रैः अश्वयीत् इत्यादिरूपं सिद्धं भवति । अस्य 'इरितो वा' अनेन वा ङप्रत्ययो भवति । तदा अश्वि ङ दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'श्वयतेः०' ॥ श्वयतेर्धातोर्ङप्रत्यये परे इकारस्य लोपो वक्तव्यः । अनेनेकारस्य लोपो भवति । अश्वत् अधताम् अश्वन् ॥ सूत्रम्—'श्वयतेः०' श्वयतेर्धातोः ङप्रत्यये परे द्वित्वं वा भवति पूर्वस्य । 'नुधातोः' अशिश्वियत् । अशिश्वियताम् । अशिश्वियम् । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥ इति भ्वादिगणस्य परस्मैपदिनः कथिताः ॥

॥ भ्वादिष्वात्मनेपदिनः ॥ २ ॥

अथ भ्वादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ एध वृद्धौ । अकार आत्मनेपदार्थः । ततः पराणि तिवादिवचनानि । अप् कर्तरि । एधते । 'आदाथ ई' । अकारान्तात्परस्य आत्ताथसंबन्धिन आकारस्येकारो भवति । अ इ ए एधेते । धर्मादिघतेऽदो राज्यम् ॥ विधिसंभावनयोरीतेत्यादीनि नव वचनानि । एधेत । एधेताम् । एधेत । कासादिप्रत्ययादाम् । एधांचके ॥ आम्प्रत्ययो यस्माद्विहितः स चेदात्मनेपदी तर्हि अनुप्रयुक्तकृत्र आत्मनेपदं भवसोर्नात्मनेपदम् ॥ एधामास एधांश्चभूव । विधानसामर्थ्यादस्तेर्भूमात्रो न । इद् । एधिपीष्ट । एधिता । एधिष्यते ऐधिष्यत् । ऐधिष्ट ऐधिषाताम् ॥

आत्मनेपदिना प्रयोगमाह—एध वृद्धौ । एध् अयं धातुः वृद्धर्थे । एध इत्यत्राकारोऽनुदात्तस्तेनायमनुदात्तेत् तेनात्मनेपदी । तदेव ग्रन्थकार आह—अकार आत्मनेपदार्थः । तत-

स्तस्मात्कारणात् विभक्तिचतुष्टयेऽपि पराणि ते आते अन्ते । तथा ईत्, ईयाताम्, ईरन् । ताम्; आताम्, अन्ताम् । तन्, आताम्, अन्त, इत्यादीनि नव वचनानि योज्यानि ॥ तत्र वर्तमानात्मनेपदे प्रक्रिया लिख्यते । अवादिप्रयोगः 'अपूर्कर्तरि' इति कार्यं पूर्ववत् । सर्वत्र 'अप् कर्तरि' 'स्वरहीनं०' एष्यते । द्विवचने एष आते, इति स्थिते सूत्रम्—'आदाय ई' ॥ आप्टयेकवचनान्तं साकेतिकम् । आद्य आत्थ च आदाथ तस्य आदाथ पट्टयेकवचनान्तम् । ई प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' 'आदौ सवर्णे०' मध्ये । 'आदवे लोपश्' त्रिपदमिदं सूत्रम् । अ अकारात्परस्य आते, आथे, आताम्, आथाम्, इति वर्तमानाशीः प्रेरणानद्य-तनीयप्रथमपुरुषमध्यमपुरुषद्विवचनस्याकारस्य ईकारादेशो भवति । अनेन आते इत्याका-रस्य इकारादेशो भवति । 'अइए' एष्येते । बहुवचने—'अदे' इत्यकारलोपः । 'स्वरहीनं०' एष्यन्ते । एषसे । द्विवचने—'आदाय ई' इतीकारः । 'अ इ ए' एष्येथे । एषध्वे । उत्तमपु-रुषैकवचने—'अदे' एषे । द्वित्वे बहुत्वे च—'ओरा' एषावहे एषामहे । अथोदाहरणम्—'धर्मादिति । अदः समीपवर्ति राज्य धर्मात् एष्यते । वर्धते इति वर्तमानप्रक्रिया । विधिसभा-वनयोः ईतेत्यादि नव वचनानि योज्यानि । सर्वत्र । 'अप् कर्तरि' 'स्वरहीनं' 'अइए' एष्यत एषेयाताम् एषेरन् इत्यादि नव रूपाणि । साधुर्जनो मनुष्यो धर्मतः धर्मात् एष्यत वर्धेत इति विधिः । 'आशीः प्रेरणयोः' ताम् आताम् अन्ताम् इत्यादयो नव प्रत्ययाः । 'अपूर्कर्तरि' आताम् आथाम् इत्यत्र 'आदाय ई' 'अ इ ए' । अन्तामित्यत्र । 'अदे' 'स्वरहीनं०' ॥ मध्यमपुरुषे द्वित्वे । 'आदाय ई' 'अइए' । एकत्रबहुत्वयोरविशेषः । उत्तमपुरुषैकवचने । 'एषेये' एषे । द्विवचनयोः 'सवर्णे०' एष्यताम् एषेतामित्यादीन्युदाहरणानि ज्ञेयानि । तवा-युरेष्यताम् ॥ अध्यानद्यतने—एष । तनादि नव वचनानि योज्यानि । सर्वत्र 'अप् कर्तरि' 'दिवादावट्' इति प्रागडागमः । सूत्रम्—'स्वरादेः' ॥ पट्टयेकवचनान्तम् । स्वर आदिर्यस्यासौ स्वरादित्स्य धातोः अडागमानन्तरमनेन द्वितीयोऽडागमः । 'सवर्णे०' 'एषेये' । अथवा द्विवारमपि । 'एषेये' साधना प्राग्वत् । वेबलमुत्तमपुरुषैकवचने । 'अइए' एष्यत । एषेयताम् 'आदाय ई' । एष्यन्त 'अदे' इत्यादिरूपाणि ज्ञेयानि । अत्र यद्यपि द्वितीयमडागमं विनापि रूपसिद्धिर्भवति तथापि ऐक्षत इत्यादौ रूपसिद्ध्यर्थं सूत्रस्यास्य प्रयोगः ॥

ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः ईक्षते । ईक्षेत । ईक्षताम् । ऐक्षत । ईक्षांचक्रे । ईक्षि-पीट । ईक्षिता । ईक्षिष्यते । ऐक्षिष्यत । ऐक्षिष्ट ॥

एषम् ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ईक्षयातुः दर्शनाङ्कनार्थे । अङ्कनं परीक्षणम् । अत्राप्यकार आत्मनेपदार्थः । तेन विभक्तिचतुष्टयेऽप्यात्मनेपदानि योज्यानि । एषवत्प्रक्रिया । ईक्ष ते आते अन्ते । 'अप् कर्तरि' ईक्षते 'आदाय ई' ईक्षेते । 'अवे' ईक्षन्ते । ईक्षते ईक्षेथे ईक्षध्वे । ईक्षे ईक्षावहे ईक्षामहे 'ओरा' ॥ विधिसभावनयोः । ईक्ष । ईत् ईयातामित्यादि । 'अप् कर्तरि' 'स्वरहीनं०' सर्वत्र । 'अइए' ॥ 'आशी प्रेरणयोः' । ईक्ष ताम् आताम् अन्तामित्या-दयः । 'अप् कर्तरि' 'स्वरहीनं०' ईक्षताम् । 'आदाय ई' 'अइए' ईक्षेताम् । ईक्षस्य । 'आदाय ई' ईक्षेयाम् ईक्षध्वम् । ईक्षे 'एषेये' । ईक्षावहे ईक्षामहे 'सवर्णे०' ॥ अनद्यतने तनादयः । 'अप् कर्तरि' 'दिवादावट्' 'स्वरादेः' इत्यडागमद्वयं विधाय अनेनडागमेन सह 'अइए' द्वितीयेन तु 'एषेये' ऐक्षत इत्यादीनि रूपाणि ॥

दद दाने । ददते । ददेत । ददताम् । अददत । 'असददवा०' इति नैतपूर्व-
लोपोः । दददे दददाते दददिरे । ददिपीष्ट । ददिता । ददिष्यते । अददि-
ष्यत । अददिष्ट ॥

दद दाने । अग्राप्यकार आत्मनेपदार्थः । ददते । ददेत । ददताम् । अददत । 'लोपः'
अनेनैतत्पूर्वलोपे प्राप्ते । 'असददवादि०' अनेन तन्निषेधः । ददरे । ददिपीष्ट । ददिता ।
ददुष्ट । अददिष्ट अददिषाताम् अददिषत । सुगमोऽर्थः प्राप्तुः ॥

प्यप्क गतो । 'नामधातु' अनेन सत्ताभावः । प्यप्कते । प्यप्कते । प्यप्कताम् ।
अप्यप्कत । प्यप्कते । प्यप्किपीष्ट । प्यप्किता । प्यप्किष्यते । अप्यप्किष्यत ।
अप्यप्किष्ट अप्यप्किषाताम् ॥

प्यप्क गतो । 'नामधातु०' अनेन सत्ताभावः । प्यप्कते । 'पूर्वम् दगादिः' ।
प्यप्कते । प्यप्कताते । प्यप्किकरे । प्यप्किपीष्ट । प्यप्किता । लुङ्लकारे । अप्यप्किष्ट ।
अप्यप्किषाताम् । अप्यप्किषत ॥

अज गतो स्पर्शे स्पर्शे च । 'उपधाया लघोः' अर्जते । अर्जत । अर्जताम् ।
आर्जत । 'नुगशाम्' 'आम्बोर्णादौ' आनृजे । अर्जिपीष्ट । अर्जिता । अर्जिष्यते ।
आर्जिष्यत । आर्जिष्ट ॥

अज गतो स्पर्शे स्पर्शे च । अकार आत्मनेपदार्थः । पूर्वघञ् तिषादयः । 'उपधायाः'
अनेन गुणः । अर्जते । अर्जत । अर्जताम् । 'स्वरादेः' । आर्जत । अज् णप् इति स्थिते ।
'द्विध' । 'रः' । 'नुगशाम्' अनेन पूर्वस्य नुगागमो भवति । 'आम्बोर्णादौ' । 'स्वर्दीनं०' ।
आनृजे आनृजाते आनृजिरे । अर्जिपीष्ट । अर्जिता । 'स्वरादेः' । आर्जिष्ट आर्जिषाताम्
आर्जिषत ॥

प्यञ्ज परिप्यञ्जने । सत्वम् । 'अपिरञ्जदंशपञ्चपञ्चाम्' स्वजते । स्वजेत । स्वज-
ताम् । असजत । ससञ्जे ससञ्जाते ससञ्जिरे ॥ स्वजतेर्णादौ वा
किञ्चम् ॥ ससञ्जे ससञ्जाते ससञ्जिरे । 'चोः कुः' 'एसे चपाः' पताम् । 'कप-
संयोगे धः' स्वङ्गीष्ट । स्वङ्गा । स्वङ्गयते । असङ्गयत । 'समात्' असङ्ग
असङ्गाताम् असङ्गत । असङ्कयाः ॥

प्यञ्ज परिप्यञ्जने । 'आदेः प्याः सः' । अनेन सत्वम् । 'अपिरञ्ज' अनेनानुस्वारस्य
लोपः । स्वजते । स्वजेत । स्वजताम् । असजत । 'द्विध' । ससञ्जे ससञ्जाते ससञ्जिरे ॥
सूत्रम्—'स्वजतेः०' ॥ स्वजतेर्धातोर्णादौ वा किञ्चं वाच्यम् । किञ्चान् 'नो लोपः' अनेनैत-
नुस्वारस्य लोपो भवति । ससञ्जे ससञ्जाते ससञ्जिरे । स्वज् सीष्ट इति स्थिते । 'चोः कुः' ।
अनेन अकारस्य गकारः । 'एसे०' । अनेन गस्य फः । 'किञ्चान्०' अनेन सस्य यः
'कपसं०' स्वङ्गीष्ट । 'चोः कुः' 'एसे०' अनेन गस्य फः । 'स्वर्दीनम्' स्वङ्गा । सङ्गयते ।
असङ्गयत । 'समात्' अनेन सेर्लोपः । असङ्ग ॥

त्रपूष् लज्जयाम् । ऊकारपकारौ कार्यार्थौ । त्रपते । त्रपेत । त्रपताम् । अत्र-
पत । 'दृफलभजत्रपाम्' इत्येत्त्वपूर्वलोपो । त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे । 'ऊदितो वा'
त्रपिपीष्ट-त्रप्सीष्ट । त्रपिता । त्रप्ता । त्रपिष्यते त्रप्स्यते । अत्रपिष्यत अत्रप्स्यत ।
अत्रपिष्ट अत्रपिपाताम् अत्रपिपत । अत्रप्त ॥

त्रपूप लज्जायाम् । ऊकारपकारौ कार्यार्थौ । पूर्ववत्तत्तादयः । त्रपते । लिट् लकारे त्र त्रप्
ए इति स्थिते 'दृफलभजत्रपाम्' अनेनैत्वपूर्वलोपो भवतः । त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे । अस्य
धातोः 'ऊदितो वा' अनेनेङ्विकल्पो भवति । त्रपिपीष्ट-त्रप्सीष्ट । लुङ्लकारे अत्रपिष्ट ।
इदभावे 'शसात्०' अनेन सेर्लोपो भवति तदा अत्रप्त अत्रप्साताम् अत्रप्सत ॥

तिज् निशाने क्षमायां च ॥ 'गुब्भ्यः' तितिक्षते । तितिक्षेत । तितिक्षताम् ।
अतितिक्षत । तितिक्षांचक्रे । तितिक्षांचभूव । तितिक्षामास । तितिक्षिपीष्ट ।
तितिक्षिता । तितिक्षिष्यते । तितिक्षिष्यत । अतितिक्षिष्ट ॥

तिज् निशाने क्षमाया च । निशानं तीक्ष्णीकरणम् इति सिद्धान्तकौमुद्यामुक्तम् ।
'गुब्भ्यः' अनेन स्वार्थे सप्रत्ययो भवति धातोर्द्वित्वं च । तितिज् स अप् ते इति जाते ।
'चोः कुः' अनेन अस्य गः । 'खसे चपा०' अनेन । गस्य कः । 'किञात्०' । 'कपसं०' ।
'अदे' । अनेनाकारस्य लोपो भवति । 'स्वरहीनं०' । तितिक्षते । तितिक्षेत । तितिक्षताम् ।
अतितिक्षत । लिट्लकारे 'कासादिप्रत्ययादाम्' अनेनाम्प्रत्ययो भवति । तितिक्षांचक्रे ।
'आम्प्रत्ययो यस्मात्' अनेन व्याख्यानेन भवसोरनुप्रयोगे सति आत्मनेपदं न भवति । तेन
तितिक्षांचभूव । तितिक्षामास । अन्यानि मूले सन्ति तानि सुगमान्येव । लुङ्लकारे
अतितिक्षिष्ट ॥

गुप् गोपनकुत्सनयोः ॥ जुगुप्सते । जुगुप्सेत । जुगुप्सताम् । अजुगुप्सत ।
जुगुप्सांचक्रे जुगुप्सांचभूव जुगुप्सामास । जुगुप्सिपीष्ट । जुगुप्सिष्यते ।
अजुगुप्सिष्यत । अजुगुप्सिष्ट ॥

गुप् गोपनकुत्सनयोः । 'गुब्भ्यः' । अनेनास्य धातोरपि सप्रत्ययो भवति धातोर्द्वित्वं च
तदा । गुगुप् स इति जाते 'कुक्षुः' । अनेन गस्य जः । जुगुप् स इति जाते । 'स धातुः'
अनेन धातुत्वात् तत्तादयः प्रत्यया भवन्ति । तदा जुगुप्सते इति जाते । 'अप् कर्तरि' ।
अदे जुगुप्सते । लिट्लकारे । जुगुप्सांचक्रे । जुगुप्सामास । जुगुप्सांचभूव । लुङ्लकारे
अजुगुप्सिष्ट अजुगुप्सिपाताम् अजुगुप्सिपत । अन्येषा लकाराणां रूपाणि मूले सन्ति
तस्मात् न लिपितानि ॥

मान विचारणे । द्वित्वम् । इत्थः ॥ यः से ॥ पूर्वस्याकारस्येकारो भवति से
परे ॥ मानादीनां पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः ॥ मीमांसते । मीमांसेत ।
मीमांसताम् । अमीमांसत । मीमांसांचक्रे मीमांसामास मीमांसांचभूव ।
मीमांसिपीष्ट । मीमांसिता । मीमांसिष्यते । अमीमांसिष्यत । अमीमांसिष्ट ॥

न्वादिषु आत्मनेपदिनः २] चन्द्रकीर्तिव्याख्यासहितम् ।

मान विचारणे । अकार इत् आत्मनेपदार्थः । 'गुह्यः' अनेन सद्वित्त्वे भवतः । ह्रस्वः । 'म मान् स' इति जाते ॥ सूत्रम्—'यः से' ॥ धातोः पूर्वस्य अकारस्य इकारो भवति सप्रत्यये परे । अनेनाकारस्य इकारः । तदा मिमान् स इति जाते ॥ सूत्रम्—'मानादीनाम्' ॥ मान् घ धान् शान् इत्येतेषां धातूनां पूर्वस्य सप्रत्यये परे दीर्घो वक्तव्यः । अनेन पूर्वस्येकारस्य दीर्घः । 'स धातुः' 'अप्कर्तरि' 'नश्वापदान्ते' मीमांसते । लिट्लकारे मीमांसांचक्रे । लुङ्लकारे । अमीमांसिष्ट इत्यादीनि रूपाणि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति विष्टपेपणैः किं प्रयोजनम् ॥

वध निन्दायाम् । आदिजवानाम् । वीभत्सते । वीभत्सेत । वीभत्सताम् । अवीभत्सत । वीभत्सांचक्रे । वीभत्सिपीठ । वीभत्सिता । वीभत्सिष्यते । अवीभत्सिष्यत । अवीभत्सिष्ट ॥

पप निन्दायाम् । अकार उभयपदार्थः । 'गुह्यः' । 'आदिजवानाम्' । 'यः से' । 'मानादीनाम्' । 'स धातुः' । 'अप्कर्तरि' 'अदे' 'एसे चपा०' वीभत्सते । लिट्लकारे । वीभत्सांचक्रे । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । अवीभत्सिष्ट ॥

पण व्यवहारे स्तुतौ च । पन च । आयः । पणायते । पणायेत । पणायताम् । अपणायत । पणायांचक्रे । आयाभावपक्षे । पेणे पेणाते पेणिरे । पणायिपीठ पणिपीठ । पणायिता पणिता । पणायिष्यते-पणिष्यते । अपणायिष्यत-अपणिष्यत । अपणायिष्ट अपणिष्ट । एवं पन च ॥

पण व्यवहारे स्तुतौ च । 'आयः' अनेनास्य आयः प्रत्ययो भवति । 'स धातुः' 'अप्कर्तरि' 'सवर्णे दीर्घः' सह' पणायते । पणायेत । पणायताम् । अपणायत । पणायांचक्रे । आयमत्ययोऽनपि चा भवति सूत्रोक्तत्वात् । आयाभावपक्षे—'लोपः पचाम्' अनेनास्यैत्वपूर्वलोपो । पेणे पेणाते पेणिरे । पणाय इट् सीट् इति जाते । 'यतः' । 'स्वरहीनं' 'किलात्' पणायिपीठ । आयाभावपक्षे—पणिपीठ । पणायिता । पणिता । लुङ्लकारे—अपणायिष्ट । अपणिष्ट । एवं पनधातोरेपि रूपाणि ज्ञेयानि ॥

कमु कान्तौ ॥ कमेः स्वार्थे ञिः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ अनपि तु वा । षृद्धिः । सधातुः । अपगुणौ । अयादेशः । कामयते । कामयेत् । कामयताम् । अकामयत । कामयांचक्रे-चकमे । कामयिपीठ कमिपीठ । कामयिता-कमिता । कामयिष्यते-कमिष्यते । अकामयिष्यत-अकमिष्यत । अकामि त इति स्थिते ॥ जेरङ्गद्विश्च ॥ ज्यन्ताद्धातोर्भूतेऽर्थे अङ् प्रत्ययो भवति दिवादी परतः । सेरपवादः । धातोश्च द्वित्वम् ॥ जेः ॥ इडागमवर्जिते अनपि विषये जेलोपो भवति ॥ ह्रस्वः । कुहोश्चुः ॥ अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः ॥ अङि सत्युपधाया ह्रस्वो भवति पूर्वसंवन्धिनोऽकारस्येकारो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे ॥ लघोर्दीर्घः ॥ अङि सति ह्रसादेर्लघोः पूर्वस्य दीर्घो भवति लघुनि

धात्वक्षरे परे । अचीकमत अचीकमेताम् अचीकमन्त ॥ जेरभावपक्षे—॥ कमे-
रङ्गद्वित्वे वाच्ये ॥ व्यन्तत्वाभावात् दीर्घकारौ । अचकमत ॥

कमु कान्तौ । कान्तिरत्र इच्छा । उकार इत् आत्मनेपदार्थः ॥ 'कमेः' कमेर्धातोः स्वायें
जिः प्रत्ययो वक्तव्यः । अनपि तु वा वक्तव्यः । कम् जि इति जाते । 'अत उपधायाः'
अनेन वृद्धिः । 'स घातुः' अकारो वित्कार्यार्थः । 'अप्कर्तरि' 'गुणः' 'एभ्य' कामयते ।
कामयेत । कामयताम् । अकामयत । कामयांचक्रे । जेरभावपक्षे—चकमे । कामयिषी-
ष्ट—कमिषीष्ट । कामयिता—कमिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे—अकामि तन् इति
क्षिते । सूत्रम्—'जेरङ् द्विष्ये' ॥ इदं जेः अङ् द्विः च चतुःपदं सूत्रम् । निप्रत्ययान्ताद्धातो-
भूतगात्रेऽतीते काले सिविपये विवादौ परे अङ्प्रत्ययो भवति । सेरपवादे धातोः द्वित्वं
भवति । चकारात् श्रिट्मुभ्यो निप्रत्ययाभावेऽपि अङ् द्वित्वं च ॥ 'जेः' जेः इडागमवर्जिते
अनपि विपये निप्रत्ययस्य लोपो भवति । तदा अ का काम इति क्षिते । 'ह्रस्वः' ।
'कुहोभ्युः' तदा अचकाम् तन् इति जाते सूत्रम्—'अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः' ॥ अङि लघौ
ह्रस्वः उपधायाः चतुःपदम् । अङि प्रत्यये सति धातोः लघौ परे पूर्वसंवन्धिनोऽकारस्य
इकारो भवति । दीर्घादीर्घातोरुपधाया ह्रस्वोऽपि भवति । अनेन अकारस्य इकारः । उप-
धायाः ह्रस्वः । तदा अचिकम् अङ् तन् इति जाते सूत्रम्—'लघोर्दीर्घः' ॥ लघोः दीर्घः ।
अङि सति ह्रसादेर्लघोः पूर्वस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे सति । अनेनेकारस्य
दीर्घः अङ्गतोर्हकारनकारलोपः । 'स्वरहीनं०' अचीकमत अचीकमेताम् अचीकमन्त ।
जेरभावपक्षे । सूत्रम्—'कमेः' ॥ कमेर्धातोरङ्प्रत्ययद्वित्वे वाच्ये । अनेनाङ्प्रत्ययः द्वित्वं च
भवति । व्यन्तत्वाभावात् न दीर्घकारौ । अचकमत । अचकमेताम् । अचकमन्त । श्ला-
घीनि रूपाणि श्लेषानि ॥

अय गता । अयते । अयेत । अयताम् । आयत ॥ परापूर्वेऽयतावुपसर्ग-
रेफस्य लृत्वं वाच्यम् ॥ पलायते । पलायेत । पलायताम् । अपलायत ।
अयांचक्रे अयामास अयांचभूय । अयिषीष्ट । अयिता । अयिष्यते । आयि-
ष्यत । आयिष्ट आयिषाताम् आयिषत । अयिङ्—आयिध्वम् ॥

अय गतौ । पूर्ववन् तेआद्यः प्रत्यया भवन्ति । अयते । यदायं धातुः परापूर्वः स्यात्तदा
पक्ष्यमाणेन सूत्रेण लृत्वं भवति ॥ सूत्रम्—'परापूर्वेऽयतो०' ॥ अयतो धातो परे उपसर्गरेफस्य
लृत्वं वाच्यम् । अनेन रवारस्य लृत्कारः । तदा पलायते इति रूपं सिद्धम् । लिट्लकारे ।
'यामादिप्रत्ययादाम्' अनेनाम् प्रत्ययो भवति । अयांचक्रे । द्वे मूले नः । अयिषीष्ट । लुङ्-
लकारे । आयिष्ट ॥

दय दानगतिर्हिंसादानेषु । दयते । अपयितव्यप्रक्रिया ॥

दय दानगतिर्हिंसादानेषु । अस्यापि धातोरप्यतिषा रूपाणि श्लेषानि ॥

पट चेष्टायाम् । घटते । घटेत । घटताम् । अपटत । कुहोभ्युः । जपटे । पटि-
षीष्ट । पटिता । पटिष्यते । अपटिष्यत-अपटिष्ट ॥

घट चेष्टायाम् । पूर्ववत् तआदयः । घटते । लिट्लकारे । 'कुहोद्भुः' अनेन घस्य इतः । जघते जघटाते जघटिरे । घटिपीठ । लुङ्लकारे । अघटिष्ट ॥

ईह चेष्टायाम् । ईहते । ईहेत । ईहताम् । ऐहत । ईहांचक्रे । ईहिपीठ । ईहिता । ईहिप्यते । ऐहिप्यत । ऐहिष्ट ॥

ईह चेष्टायाम् । दीर्घोपधत्वान् न गुणः । ईहते लुङ्लकारे । 'स्वरादेः' ऐहत । लिट्लकारे । 'कासादि०' अनेनास्याम् । ईहांचक्रे । ईहिपीठ । लुङ्लकारे ऐहिष्ट ॥

काशुद् दीप्तौ । काश्यते । काशेत । काशताम् । अकाशत ॥

काशुद् दीप्तौ । उकारङ्कारौ इतौ । काशते । लिट्लकारे । 'चिद्दरिद्रा' अनेनास्य याम् प्रत्ययो भवति । काशांचक्रे (?) ॥ आगभावे—'कुहोद्भुः' 'ह्रस्वः' चकाशे । काशिपीठ । लुङ्लकारे—अकाशिष्ट ॥

चिद्दरिद्रा० । काशांचक्रे (?) । चकाशे । काशिपीठ । काशिता । काशिप्यते । अकाशिप्यत । अकाशिष्ट ॥ कास् शब्दकुत्सायाम् । कासते । कासेत । कासताम् । अकासत । कासांचक्रे । चकासे (?) । कासिपीठ । कासिता । कासिप्यते । अकासिप्यत । अकासिष्ट ॥

कास् शब्दकुत्सायाम् । ऋकार इत् । पूर्ववत् तआदयः । कासते । लिट्लकारे 'कासादिभ्रत्ययादाम्' अनेन नित्ये प्राप्ते । 'चिद्दरिद्रा०' अनेन वा भवति । कासांचक्रे । आगभावे—चकासे (?) । कासिपीठ । कासिता । लुङ्लकारे अकासिष्ट ॥

पेवृ सेवने । सत्वम् । सेवते । सेवेत । सेवताम् । असेवत । सिपेवे सिपेवाते । सेविपीठ । सेविता । सेविप्यते । असेविप्यत । असेविष्ट ॥

पेवृ सेवने । 'आदेः णः स्तः' अनेन सत्वम् । ऋकार इत् । सेवते । लिट्लकारे । सिपेवे सिपेवाते सिपेविरे । सेविपीठ । लुङ्लकारे । असेविष्ट ॥

गाङ् गतौ । सवर्णदीर्घे कृते आकारत्वान्—आतोऽन्तोदगतः । गाते गाते गाते । गेत । गाताम् । अगात । जगे जगाते जगिरे । गासीष्ट । गाता । गास्यते । अगास्यत । अगास्त अगासाताम् ॥

गाङ् गतौ । ङकार आत्मनेपदार्थः । पूर्ववत् तआदयः । 'सरणे०' गाते । गाते । आकारान्तत्वात् । 'आतोऽन्तोदगतः' । अनेन अन्ते इत्यस्य अवे भवति । 'सरणे०' गाते । गासे । गाथे । गत्यादीनि । 'अ इ ए' गेत । गाताम् । गाताम् । गाताम् । अगात अगाताम् अगात । गा णप् इति स्थिते । 'द्विभ्य' 'ह्रस्वः' 'कुहोद्भुः' 'आतोऽनपि' । जगे जगाते जगिरे । गासीष्ट । गाता । गास्यते । लुङ्लकारे । अगास्त अगासाताम् अगामन ॥

रुङ् गतौ भाषणे च । गुणः । रवते । रवेत । रवताम् । अरवत अरवेताम् । अनेकस्वरत्वादसंयोगपूर्वत्वाच्चोकारस्य वत्त्वे प्राप्ते ॥ नानप्योर्वः ॥ अनपि

। विषये धातोरुवर्णस्य वत्त्वं न भवति ॥ तत् उच् । नुधातोः । रुखे रुखाते
रुखिरे । रविपीष्ट । रविता । रविष्यते । अरविष्यत अरविष्ट ॥

रुङ् गतौ भाषणे च । पूर्ववत् तआदयः । 'गुणः' रवते । लिट् लकारे—'नुधातोः'
अनेनानेकस्वरसंयोगपूर्वत्वात् वकारे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'नानप्योर्वः' ॥ न अनपि ओः वः ।
तिवादिचतुष्टयस्याप्रत्ययो भवति नान्यविभक्तिगणस्य । ततो विभक्तिचतुष्टयवर्जितो विभ-
क्तिगणोऽनप् कथ्यते । ततोऽनप्सवन्धिनि स्वरे परे धातोरुवर्णस्य वत्त्वं न भवति । किंतु
उवेव भवति । अनेनोच् भवति । रुखे । रुखाते । रुखिरे । रविपीष्ट । रविता । लुङ् ल-
कारे—अरविष्ट अरविपाताम् अरविपत ॥

देह् पालने । दयते । दयेत । दयताम् । अदयत ॥ दयतेर्णादौ दिग्धा-
देशो द्वित्वाभावश्च वक्तव्यः ॥ दिग्ये । संध्यक्षराणाम् । दासीष्ट । दाता । दास्यते । अदास्यत ॥ अपिदाधास्यामित्वं सेर्द्धित्वं आत्मने-
पदे वाच्यम् ॥ डिच्वाच्च गुणः ॥ लोपो ह्रस्वाज्ज्ञसे ॥ ह्रस्वादुत्तरस्य
सेर्लोपो भवति ज्ञसे परे ॥ अदित अदिपाताम् अदिपत ॥

देह् पालने । डकार आत्मनेपदार्थः । दयते । लिट् लकारे ॥ सूत्रम्—'दयतेः ०' ॥ दयते-
र्धातोर्णादौ परे सति दिग्धादेशो भवति । द्वित्वाभावश्च वक्तव्यः । 'आतोऽनपि' दिग्ये
दिग्याते दिग्यिरे । 'संध्यक्षराणाम् ०' दासीष्ट । दाता । दास्यते । अदास्यत । अदासि तन्
इति स्थिते । सूत्रम्—'अपिदाधास्याम् ०' अपिदाधास्या धातूनां इत्त्वं सेर्द्धित्वं च आत्मनेपदे
वाच्यम् । 'पट्टीनिर्दि ०' डिच्वात् गुणाभावो भवति । तदा अदि सि तन् इति जाते ॥
सूत्रम्—'लोपो ह्रस्वाज्ज्ञसे' ॥ लोपः ह्रस्वात् ज्ञसे । ह्रस्वादुत्तरस्य सेर्लोपो भवति ज्ञसे परे ।
अनेन सेर्लोपो भवति । अदित अदिपाताम् अदिपत ॥

डीङ् विहायसा गतौ । डयते । डयेत । डयताम् । अडयत । नुधातोः ।
डीङ्ये । डयिपीष्ट । डयिता । डयिष्यते । अडयिष्यत । अडयिष्ट ॥

डीङ् विहायसा गतौ । डकारः सर्वत्रात्मनेपदार्थो ज्ञातव्यः । 'गुणः' डयते । डयेत ।
लिट् लकारे—'नुधातोः' अनेन इ य् भवति । डिङ्ये डिङ्याते डिङ्यिरे । 'गुणः' डयिपीष्ट ।
अन्यानि मूले सन्ति । लुङ् लकारे—अडयिष्ट अडयिपाताम् अडयिपत ॥

देह् ष्रेह् पालने । दायते । दायेत । दायताम् । अदायत ॥ देहो णादौ
दिग्धादेशो द्वित्वाभावश्च ॥ दिग्ये । दासीष्ट । अपिदाधास्यामि लोपो
ह्रस्वाज्ज्ञसे अदित ॥ त्रायते । तत्रे । अत्रास्त ॥

देह् ष्रेह् पालने । पूर्ववत् तआदयः । 'ये आय्' । दायते । त्रायते । लिट् लकारे सूत्रम्—
'देहः ०' ॥ देहो धातोर्णादौ परे सति दिग्धादेशो द्वित्वाभावश्च भवति । 'आतोऽनपि' । दिग्ये
दिग्याते दिग्यिरे । 'संध्यक्षराणाम् ०' दासीष्ट । लुङ् लकारे—'अपिदाधा ०' 'लोपो ह्रस्वा ०' ।

स्यन्दु प्रसवणे । स्यन्दते । स्यन्देत । स्यन्दताम् । अस्यन्दत । सस्यन्दे ।
ऊदितो वा । स्यन्दिपीष्ट । सयन्त्सीष्ट । स्यन्दिता-स्यन्ता । स्यन्दिष्यते सयन्त्यते ।
सयन्त्यति । अस्यन्दिष्यत-असयन्त्यत असयन्त्यत् । अस्यन्दिष्ट असन्त । पक्षे
अस्यदत् ॥ ।

स्यन्दु प्रसवणे । ऊकार इड्विकल्पार्थः । स्यन्दते । लिट्लकारे द्वित्वम् । पूर्वस्य ।
सस्यन्दे सस्यन्वाते सस्यन्दिरे । अस्य धातोः 'ऊदितो वा' अनेनेड्विकल्पो भवति । स्यन्दि-
पीष्ट । इडभावपक्षे 'खसे चपा इसानाम्' अनेन वस्य तः । सयन्त्सीष्ट । स्यन्दिता-स्यन्ता ।
स्यन्दिष्यते । इडभावपक्षे 'खसे०' सयन्त्यते । अस्यन्दिष्यत-असयन्त्यत । अस्यन्दिष्ट ।
इडभावे । असन्त । परस्मैपदपक्षे—'लित्पुपादेर्ङः' 'नो लोपः' अनेन अनुस्वारस्य लोपो
भवति । अस्यदत् ॥

कूपू सामर्थ्ये । गुणः ॥ कूपो रो लः ॥ कूपो रेफस्य लो भवति ऋकारस्य
ऋकारो भवति ॥ कल्पते । कल्पेत । कल्पताम् । अकल्पत । चकूपे । कल्पि-
पीष्ट । इडभावपक्षे ॥ सिस्स्योः ॥ उपधाया गुणो न भवति सिस्सोरनिटोः
परतः ॥ कूप्सीष्ट । कल्पिता-कल्प्ता । कल्पिष्यते-कल्प्यते कल्प्यति । अक-
ल्पिष्यत अकल्प्यत । अकल्पिष्ट । अकृप्त अकृप्ताताम् अकृप्सत । अकृपत् ।

कूपू सामर्थ्ये । पूर्ववत् तत्तादयः । 'उपधायाः' सूत्रम्—'कूपो रो लः' ॥ कूपः रः लः ।
कूपो धातो रेफस्य लकारो भवति ऋकारस्य लकारो भवति । अनेन रस्य लः । कल्पते ।
लिट्लकारे 'कूपो रो लः' । अनेन ऋकारस्य लकारः । चकूपे । कल्पिपीष्ट । अस्यापि ऊदि-
त्त्वादिड्विकल्पो भवति । तदा कूप्सीष्ट इति जाते । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणे प्राप्ते
सति ॥ सूत्रम्—'सिस्स्योः' ॥ सिश्च सीश्च सिस्स्यौ तयोः सिस्स्योः । सिस्सोरनिटोः परत उप-
धाया गुणो न भवति । अनेन गुणाभावः । 'कूपो रो लः' । कूप्सीष्ट । कल्पिता । कल्प्ता ।
कल्पिष्यते । कल्प्यते । अकल्पिष्यत । अकल्प्यत । परस्मैपदपक्षे । कल्प्यति । अक-
ल्प्यत् । अकल्पिष्ट । 'लित्पुपादेर्ङः' 'कूपो रो लः' अकूपत् । अकूपताम् । अकूपन् ।
समाप्तोऽयं धातुः ॥

व्यथ दुःसमयचलनयोः । व्यथते । व्यथेत । व्यथताम् । अव्यथत ॥
व्यथतेर्णादौ पूर्वस्य संप्रसारणं वक्तव्यम् ॥ विव्यथे । व्यथिशीष्ट ।
व्यथिता । व्यथिष्यते । अव्यथिष्यत । अव्यथिष्ट ॥

व्यथ दुःसमयचलनयोः । अकार आरमन्तेपदार्थः । व्यथते ॥ 'व्यथतेर्णातोर्णादौ परे
पूर्वस्य संप्रसारणं वक्तव्यम्' इदं मूले सूत्रमस्ति । अनेनास्य धातोः संप्रसारणं भवति ।
विव्यथे विव्यथाते विव्यथिरे । व्यथिपीष्ट । व्यथिता । लुङ्लकारे । अव्यथिष्ट ।

रमु क्रीडायाम् । रमते । रमेत । रमताम् । अरमत ॥ व्याङ्पर्युपेभ्यो
रमः पम् ॥ विरमति आरमति परिरमति उपरमति । रेमे । रसीष्ट ।

रन्ता । रंस्थते । अरंस्त अरंसाताम् अरंसत । विपूर्वः । आदन्तानाम् इतीद-
सकौ । व्यरंसीत् व्यरंसिष्टाम् ॥

रुम् क्रीडायाम् । रमते । रमेत । रमताम् । अरमत ॥ सूत्रम्—'व्याङ्पर्युपेभ्यः ०' । वि आङ्
परि उप एभ्य उपसर्गेभ्यो रमधातोः षं परस्मैपदं भवति । विरमति । आरमति । परिर-
मति । उपरमति । लिट् लकारे । 'लोपः पचाम्' अनेनेत्वपूर्वलोपो भवतः । रेमे रेमाते
रेमिरे । 'नश्चापदान्ते ङक्षे' अनेन नकारस्यानुस्वारो भवति । रंसीष्ट । रन्ता । छुङ् लकारे-
अरंस्त अरंसाताम् अरंमत । यदायं धातुर्विपूर्वः स्यात् तदात्मनेपदं भवति । 'आदन्ता-
नाम्' अनेन परस्मैपदे सति इट्सकौ भवतः । व्यरम् सू इट् सि ईट् विप् इति स्थिते ।
'इट ईटि' 'सवर्णे ०' 'स्वरहीनम्' 'नश्चापदान्ते' । 'वावसाने' व्यरंसीत् । व्यरंसिष्टाम् ।
व्यरंसिपुः ।

जित्वरा संभ्रमे । जिआवितौ । त्वरते । त्वरेत । त्वरताम् । अत्वरत । त-
त्त्वरे । त्वरिपीष्ट । त्वरिता । त्वरिप्यते । अत्वरिप्यत । अत्वरिष्ट । अत्वरि-
द्व-अत्वरिध्वम् ॥

जित्वरा संभ्रमे । जिआवितौ । पूर्ववत् तआदयः । त्वरते । लिट् लकारे 'द्विभ्य' ।
पूर्वस्य ह्रसादिः शेषः । तत्त्वरे । तत्त्वराते । तत्त्वरिरे । त्वरिपीष्ट । छुट् लकारे । अत्वरिष्ट
अत्वरिपाताम् अत्वरिपत ॥

पह मर्षणे । सहते । सहत । सहताम् । असहत । सेहे । सहिपीष्ट । सहिता ।
इपुसह इति वेद् । हो ङः । तयोर्धः । घुत्वम् । ढलोपः ॥ सहिवहोरोदव-
र्णस्य ॥ सहिवहोर्वर्णस्योकारादेशो भवति ढलोपनिमित्ते ढकारे परे ॥
सोढा । सहिप्यते । असहिप्यत । असहिष्ट ॥ इति भ्वादिप्रात्मनेपदिनः ॥

पह मर्षणे । 'आदेः ण्यः क्तः' अनेन सत्वम् । सहते । लिट् लकारे । 'लोपः पचाम्'
अनेनेत्वपूर्वलोपो । सेहे सेहाते सेहिरे । सहिपीष्ट । सहिता । 'इपुसह ०' अनेनास्य या
दृढ भवति । इडभावपक्षे सह ता इति स्थिते । 'हो ङः' अनेन ह्रस्व ङः । 'तयोर्धः' अनेन
तस्य घः 'घुनिः घुः' 'ढि हो लोपः' दीर्घश्च तदा सा ढा इति जाते ॥ सूत्रम्—'सहिवहोरो-
दवर्णस्य' सहिश्च वह च सहिवहौ तयोः सहिवहोः ओत् अवर्णस्य । सहिवहोर्घात्वो-
र्वर्णस्य ओकारो भवति ढलोपनिमित्ते ढकारे परे । अनेन ओकारः । सोढा सोढारो
सोढारः । सहिप्यते । असहिप्यत । असहिष्ट असहिपाताम् असहिपत ॥

इति भ्वादिप्रात्मनेपदिनः ।

भ्वादिपूभयपदिनः ॥ ३ ॥

अधोभयपदिप्रक्रिया ॥ राज् दीप्तौ । ऋकार ऋदित्कार्यार्थः । राजति रा-
जते । राजेत् । राजेत । राजतु राजताम् । अराजत् । अराजत । राज ।
फणादित्वादित्त्वपूर्वलोपो । रेजतुः-रराजतुः रेजुः-रराजुः । रेजे-रराजे । रा-

ज्यात् । राजिपीष्ट । राजिता राजिता । राजिष्यति-राजिष्यते । अराजिष्यत्-
अराजिष्यत । अराजीत् अराजिष्ट ॥

अथ भ्वादिगणसोभयपदिनः कथ्यन्ते । राजृ दीप्तौ । उभयपदिनो घातोस्तिवादयस्त
आद्यश्च प्रत्यया भवन्ति । द्वयोः परयोः सतोः 'अप् कर्तरि' अनेन अप् प्रत्ययो भवति
ऋकार ऋदित्कार्यार्थः । राजति । राजते । लिट् लकारे 'फणादीना' अनेनास्य वा एत्वं
पूर्वलोपो । रराज । रेजतुः । रराजतुः । रेजिथ । रराजिथ । आत्मनेपदे । रेजे । एत्वं पूर्व-
लोपाभावे । रराजे । रान्यात् । राजिपीष्ट । राजिता । अन्यानि भूले सन्ति तानि सुम
मानि पूर्वोक्तैः सूत्रैः सिद्ध्यन्ति । लुङ् लकारे । अराजीत् अराजिपाताम् अराजिपत ॥

खन खनने । खनति खनते । खनेत् खनेत । खनतु खनताम् । अखनत्
अखनत । चखान । गमां खरे । चखनतुः चखनुः । चखने । खन्यात् ॥
जनखनसनां कृति ये आकारो वा वक्तव्यः ॥ खायात् खनिपीष्ट ।
खनिता खनिता । खनिष्यति खनिष्यते । अखनिष्यत् अखनिष्यत । अखा-
नीत्-अखनीत् । अपनिष्ट ॥

खन खनने । अकार उभयपदार्थः । खनति । खनते । लिट् लकारे । 'अत उपधायाः'
अनेन वृद्धिः । 'कुहोञ्चुः' चखान । चखन् अतुस् इति जाते 'गमा खरे' अनेनोपधाया
लोपो भवति । 'खरहीन०' चखने । खन्यात् ॥ सूत्रम्—'जनखनसनाम्' ॥ जन खन सन
एतेषा धातूना किति यकारे परे आकारो वा वक्तव्यः । 'पष्ठीनिर्दि०' खायात् । खनिपीष्ट ।
खनिता । खनिता । लुङ् लकारे 'हसादेः' अनेनास्य वा वृद्धिः । अखानीत्-अखनीत् ।
अखनिष्ट अपनिपाताम् अपनिपत ॥

हृज् हरणे । हरति । हरते । हरेत् हरेत । हरतु हरताम् । अहरत् अहरत ।
जहार जहतुः जहृः ॥ ऋदन्तस्य थपो नेट् ॥ जहर्थ । जहे । यादादी ।
द्रियात् ॥ उः ॥ ऋकारस्य गुणो न भवति सिस्वरनिटोः परतः ॥ हृपीष्ट ।
हर्ता । हनृतः स्वपः । हरिष्यति हरिष्यते । अहरिष्यत् अहरिष्यत । अहार्पात् ।
लोपो ऋसाञ्जसे । अहृत अहृपाताम् अहृपत ॥

हृज् हरणे । अकार उभयपदार्थः । 'गुणः' । हरति । हरते । लिट् लकारे । 'धातोर्ना-
सिनः । अनेन वृद्धिः । 'कुहोञ्चुः' । जहार । जहतुः ॥ 'ऋदन्तस्य' ऋदन्तस्य धातोः
इट् न भवति । 'गुणः' जहर्थ । जहे 'यादादी' अनेन ऋकारस्य रिवादेशः । द्रियात् ।
हृपीष्ट इति जाते । 'गुणः' अनेन गुणे प्राप्ते । सूत्रम् 'उः' अनिटोः सिस्वोः परतः ऋकारस्य
गुणो न भवति । अनेन गुणनिषेधः । हमीष्ट । 'गुणः' हर्ता । 'हनृतः स्वपः' अनेन स्वपि
इट् भवति । 'गुणः' हरिष्यति । हरिष्यते । लुङ् लकारे । वृद्धिः । अहार्पात् । 'लोपो
ऋसाञ्जसे' अनेन सेलोपो भवति । अहृत अहृपाताम् अहृपत ॥

गृह संवरणे ॥ गृहेरुपधाया ऊटुणहेतौ स्वरे ॥ गृहति गृहते । जुगृह ।

जुगूहतुः । जुगूहिथ । जुगोढ । जुघुक्षे-जुगुहिपे । जुगुहिध्वे-जुघूडे । गूहि-
पीष्ट-घूक्षीष्ट । गूहिता-गोढा । गूहिष्यति-घोक्ष्यति ॥ दुह्दिह्लिह्गुह्म्यः
सको लुग्वा वकारतवर्गयोरान्ति ॥ अगूढ-अघुक्षत् ॥ आति सको-
ऽकारलोपः खरे ॥ अघुक्षाताम् अघुक्षन्त । अगूढाः-अघुक्षथाः । अघुक्षाथाम् ।
अघूङ्-अघुक्षन्वम् । अघुक्षि । अगुह्वहि अघुक्षावहि अघुक्षामहि ॥

गुहू संवरणे । ऊकार इडविकल्पार्थः । पूर्ववत् तिवादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति ॥
'गुहेः' इदं सूत्रमस्ति । गुहेधांतोरुपधाया ऊत् स्वाद् गुणहेतौ खरे परे । अनेनास्योपधाया
ऊत् । गूहति । गूहते । अन्यानि मूले सन्ति तानि सुगमान्येवानेनैव क्रमेण साध्यानि ।
लिङ्लकारे-जुगूह जुगुहतुः जुगुहुः । 'गुहेः' जुगूहिथ । 'ऊदितो वा' अनेनास्येडविकल्पः ।
गुहेरिति सूत्रे खरादौ इति वक्तव्यं तेन हलादौ गुणनिमित्ते प्रत्यये परे ऊत् न भवति किंतु
गुणो भवति । जुगुह् थप् इति स्थिते 'गुणः' । जुगोह् थप् इति जाते । 'हो ङः' 'तथोर्धः' 'ढिढो
लोपो' जुगोढ । आत्मनेपदे । जुगुहे जुगुहाते जुगुहिरं । 'ऊदितो वा' जुगुहिपे । इडभावे
जुगुह् से इति जाते । 'हो ङः' 'आदिजवानाम्' जुघुद् से इति जाते । 'पढोः कः से' अनेन
दस्य कः । 'किलात्' 'कपसंयोगे क्षः' जुघुक्षे । जुगुहिपे । जुगुहिध्वे-ङ्, इडभावे 'हो ङः'
'तथोर्धः' 'आदिजवानां' 'ढि ढो' जुगुह्वे । गुह्यात् । 'गुहेः' । 'सिसता' गूहिपीष्ट । इडभावे
'हो ङः' 'आदिजवानाम्' 'पढोः कः से' 'किलात्' कप' घुक्षीष्ट ॥ गूहिता । इडभावे गुणः
'उपधाया ल्योः' अनेन सूत्रेण भवति । 'हो ङः' 'तथोर्धः' 'ढिढो' गोढा । आत्मनेपदे ।
गूहिता । गोढा ॥ गूहिष्यति । इडभावे । 'उपधायाः' । 'हो ङः' 'आदिजवानाम्' 'पढोः
कः से' 'किलात्' 'कपसं' घोक्ष्यति ॥ गूहिष्यते घोक्ष्यते ॥ अगूहिष्यत् । अपोक्ष्यत् ।
अगूहिष्यत् । अपोक्ष्यत् ॥ लुङ्लकारे । अगूहीत् । इडभावे । 'हृशपान्ता' अनेन सक्र-
मयो भवति । अघुक्षत् । आत्मनेपदे । अगूहिष्ट । इडभावे अगुह् सक्र तन् इति स्थिते ।
'हो ङः' 'आदिजवानाम्' अघुद् स् क् तन् इति जाते ॥ सूत्रम्—'दुह्दिह्लिह्गुह्म्यः' ॥
दुह् लिह् गुह् ण्भ्यो धातुभ्यः सको वा लुग् भवति वकारतवर्गयोरान्ति आत्मनेपदे ॥
[वर्गग्रहणात्] धकारे परेऽपि भवति । अनेन सको वा लुङ् । 'तथोर्धः' 'ढिढो लोपः'
दीर्घश्च । अगूढ । लुगभावे अगूढ सक्र तन् इति जाते । 'पढोः कः से' 'किलात्' 'कप-
संयोगे क्षः' अघुक्षत् । अघुक्ष आताम् इसत् । 'आदाय इः' अनेन आकारस्य इकारे प्राप्ते
'आति' आति आत्मनेपदे सकः अकारस्य लोपो भवति खरे परे । अनेन अकारस्य
लोपः । अघुक्षाताम् अघुक्षत् । अगूढाः अघुक्षथाः अघुक्षाथाम् अघूङ् अघुक्षन्वम् ।
अघुक्षि अगुह्वहि अघुक्षावहि अघुक्षामहि ॥

दान आर्जवे । गुह्यः । यः से । मानादीनां पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः । दीदांसति
दीदांसते । दीदांसत् दीदांसत । दीदांसतु दीदांसताम् । अदीदांसत् अदी-
दांसत । दीदांसांचक्रे दीदांसांमास दीदांसांचभूव । दीदांसात् दीदांसि-

पीष्ट । दीदांसिता २ । दीदांसिष्यति-दीदांसिष्यते । अदीदांसिष्यत्-अदीदांसिष्यत । अदीदांसीत् अदीदांसिष्ट ॥

दान आर्जवे । 'गुच्यः' 'यः से' । 'मानादीनाम्' । 'स धातुः' 'नश्चापदान्ते' । दीदांसति दीदांसेत । अन्यानि मूले सन्ति । दीदांसांचकार । दीदांसांचक्रे । द्वे मूले स्तः । अस्यायतः । दीदांस्यात् । दीदांसिपीष्ट । अन्यानि मूले सन्ति तानि पूर्वोक्तेरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति ॥

शान तेजने । शीशांसति शीशांसते । दानवत् ॥

शान तेजने । 'गुच्यः' शीशांसति शीशांसते । दानवत् ॥

भज सेवायाम् । भजति भजते । भजेत् भजेत । भजतु भजताम् । अभजत् अभजत । वभाज । तृफलभज इत्येत्वपूर्वलोपौ । भेजतुः भेजुः । भेजिथ वमकथ । भेजे भेजाते भेजिरे । भज्यात् भक्षीष्ट । भक्ता भक्ता । भक्ष्यति भक्ष्यते । अभक्ष्यत्-अभक्ष्यत । अभक्षीत् अभक्ताम् अभक्षुः । अभक्त अभक्षाताम् अभक्षत ॥

भज सेवायाम् । भजति भजते । लिट्लकारे । 'अत उपधायाः' वभाज । 'तृफलभज०' अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । भेजतुः । भेजे । भेजाते । 'चोः कुः' । 'खसे०' 'पढोः कः से' 'क्लितात्०' 'कपसं०' भक्षीष्ट । भक्ता ॥ लुङ्लकारे । 'सावनिटः' अभक्षीत् । 'भसात्' अभक्ताम् । अभक्त । अभक्षाताम् ॥

हुपचप् पाके । हुकारपकारौ कार्यार्थौ । पचति पचते । पचेत् । पचेत । पचतु । पचताम् । अपचत् । अपचत । पपाच पेचतुः पेजुः । पेचे । पच्यात् । पक्षीष्ट । पक्ता पक्ता । पक्ष्यति । पक्ष्यते । अपक्ष्यत् अपक्ष्यत । अपाक्षीत् । अपक्त अपक्षाताम् अपक्षत ॥

हुपचप् पाके । हुकारपकारौ कार्यार्थौ । पचति पचते । लिट्लकारे । 'अत उपधायाः' पपाच । 'लोपः पचाम्०' पेचतुः । पेचे । पेचाते । पच्यात् । पच् सीष्ट इति स्थिते । 'चोः कुः' 'क्लितात्०' 'कपसंयोगे क्षः' पक्षीष्ट । 'चोः कुः' पक्ता । लुङ्लकारे । 'सावनिटः' अपाक्षीत् । 'हसात्' अपाक्ताम् । आत्मनेपदे । अपक्त । अपक्षाताम् ॥

अञ्चु गतौ । याचने च । आञ्चीत् ॥

व्यप गतौ । वच्यये । अच्ययीत् ॥

अञ्चु गतौ याचने च । अचति । अचते । लिट्लकारे । आनञ्च । आनञ्चे । 'नो-लोपः' अच्यात् । अदञ्चीष्ट । अदञ्चा । लुङ्लकारे । आञ्चीत् । आङ्क् ॥

श्रिभ्र सेवायाम् । गुणः श्रयति श्रयते । श्रिभ्राय श्रिभ्रियतुः । श्रिभ्रिये । श्रियात् श्रियिष्ट । श्रयिता-श्रयिता । श्रयिष्यति-श्रयिष्यते । अश्रयिष्यत्-

अश्रयिष्यत् ॥ सुश्रिष्ट्वां सेरङ् धातोर्द्वित्वं च ॥ अशिश्रियत्-अशिश्रियत् ।

श्रिञ् सेवायाम् । पूर्वघत् त्रिादयस्तत्रादयश्च । 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ए अय्' श्रयति । श्रयते । लिट्कारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । शिश्चाय । 'नुधातोः' शिश्रियतुः-शिश्रिये । श्रीयत् । श्रयिषीष्ट । श्रयिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्कारे ॥ सूत्रम्—'सुश्रिष्ट्वाम्' ॥ सु श्रि ष्ट एतेषां धातूनां सेरङ् प्रत्ययो भवति धातोर्द्वित्वं च भवति । अशिश्रियत् अशिश्रियत् ॥

त्विष् दीप्तौ । त्वेपति-त्वेपते । तित्वेप तित्विये । त्विष्यात् । त्विषीष्ट । त्वेष्टा २ । त्वेक्ष्यति त्वेक्ष्यते । अत्वेक्ष्यत् अत्वेक्ष्यत । ह्रस्वान्तात्सक् । अत्विक्षत् ॥ सस्यात्मनेपदे स्वरे टिलोपो वाच्यः ॥ अकारलोपे कृते । 'आतोऽन्तो-दनतः' अत्विक्षाताम् अत्विक्षत् ।

त्विष् दीप्तौ । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । त्वेपति । त्वेपते । अन्यानि सुगमानि । लिट्कारे । 'उपधायाः' 'पूर्वस्य' । तित्वेप । तित्वियतुः । आत्मनेपदे । तित्विये । तित्विषाते । त्विष्यात् । 'पढोः कः से' । त्विषीष्ट । 'उपधायाः' । 'टुभिः टुः' । त्वेष्टा । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्कारे । 'ह्रस्वान्तात्सक्' अनेन सङ् प्रत्ययो भवति । 'पढोः कः से' 'किलात्' । 'कपसंयोगे क्षः' अत्विक्षत् अत्विक्षताम् अत्विक्षन् । आत्मनेपदे । अत्विक्षत् । अत्विक्ष आताम् इति जाते । 'आदाथ इः' अनेन आकारस्य इकारे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'सस्या' ॥ सस्य आत्मनेपदे स्वरे परे सति टेलोपो वाच्यः । अनेन अकारस्य लोपः । 'स्वरहीनं' अत्विक्षाताम् । 'आतोऽन्तोदनतः' अत्विक्षत् । समाप्तोऽयं धातुः ॥

यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । यजति यजते । यजेत् यजेत । यजतु यज-ताम् । अयजत् अयजत । 'णवादौ पूर्वस्य' इयाज । यजां यवराणां यृतः संप्रसारणम् । ईजतुः ईजुः । इयजिथ-इयष्ट । ईजे । इज्यात् । यक्षीष्ट । यष्टा यष्टा । यक्ष्यति-यक्ष्यते । अयक्ष्यत् अयक्ष्यत । अयाक्षीत् अयाष्टाम् अयाक्षुः । अयष्ट अयक्षाताम् अयक्षत् । अयष्टाः अयक्षाथाम् ॥ घ्वे च सेर्लोपः ॥ पत्वम् । ज्ञवे जवाः । पुत्वम् । अयङ्त्वम् । अयक्षि अयक्ष्वहि अयक्ष्महि ।

यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । यजति यजते । अन्यानि मूले सन्ति । लिट्कारे-यज् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'णवादौ पूर्वस्य' अनेन संप्रसारणम् । 'अत उपधायाः' इयाज । य यज् अनुस् इति जाते । 'णवादौ पूर्वस्य' 'यजां यवराणाम्' 'सवर्णे' ईजतुः । ईजुः । इयजिथ । 'अत्वतो नित्यानिटः' अनेनास्य वा इङ् भवति । इयज् थप् इति जाते । 'छशपराजादेः पः' अनेन जस्य पः । 'टुभिः टुः' इयष्ट । आत्मनेपदे द्वाभ्यां सूत्राभ्यां संप्रसारणं भवति । ईजे ईजति ईजिरे । 'यजाम्' इज्यात् । 'छशपराजादेः पः' । 'पढोः कः से' । 'किलात्' 'कपसंयोगे' यक्षीष्ट । 'छशपराजादेः पः' 'टुभिः टुः' यष्टा । अन्यानि लिखितानि सन्ति तस्मात् लिखितानि मया । तानि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । लुङ्-

कारे—‘सावनिटः’ अनेन वृद्धिः । अयाक्षीत् । ‘शसात्’ अयाष्टाम् । अयाक्षुः । आत्मनेपदे । ‘शसात्’ अनेन सेर्लोपः । ‘पुभिः पुः’ अयष्ट अयक्षाताम् । अयक्षत । अयज् स् ध्वं इति जाते ॥ ‘ध्वे च सेर्लोपः’ अनेन सेर्लोपः । ‘छक्षपराजादेः पः’ ‘पो ढः’ । अनेन पस्य ढः । पुत्वम् । अयद्दृढम् ॥

हुवप् वीजतन्तुसन्ताने । हु इत् । वपति । वपेत् । उवाप ऊपतुः ऊपुः । उवपिथ-उवपथ । ऊपे । उप्यात् । वप्सीष्ट । वप्ता २ । वप्स्यति वप्स्यते । अवप्स्यत् अवप्स्यत । अवाप्सीत् अवप्स ।

हु वप् वीजतन्तुसन्ताने । हु इत् । वपति वपते । लिट्‌लकारे । ‘णवादौ’ अनेन संप्रसारणम् । ‘अत उपधायाः’ उवाप । द्वे संप्रसारणे भवतः अत्र ‘सवर्णे’ । ऊपतुः । ‘अत्त्वतः’ उवपिथ । इडभावे । उवपथ । ऊपे ऊपाते ऊपिरे । ‘यजाम्’ । उप्यात् । वप्सीष्ट । वप्ता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्‌लकारे । ‘सावनिटः’ अवाप्सीत् । ‘शसात्’ अवाप्ताम् अवाप्सुः । आत्मनेपदे । अवप्स अवप्साताम् अवप्सत ॥

वह प्रापणे । वहति वहते । उवाह ऊहतुः ऊहुः । उवहिथ । हो ढः । तथोर्धः । पुत्वम् । ढलोपः । सहिवहोरोदवर्णस्य । उवोढ । उह्यात् । वक्षीष्ट । वोढा २ । वक्ष्यति-वक्ष्यते । अवक्ष्यत् अवक्ष्यत । अवाक्षीत् अवोढाम् । अवोढ अवक्षताम् अवक्षत ।

वह प्रापणे । वहति वहते । लिट्‌लकारे । ‘णवादौ पूर्वस्य’ । ‘अत उपधायाः’ उवाह । ‘यजाम्’ ऊहतुः । ऊहुः । उवहिथ । ‘अत्त्वतः’ । उवद् थप् इति जाते । ‘हो ढः’ अनेन हस्य ढः । ‘तथोर्धः’ अनेन थस्य धः । पुत्वम् । ढलोपः । ‘सहिवहोरोदवर्णस्य’ । उवोढ । ऊहे । ऊहाते । ऊहिरे । ‘यजाम्’ । उह्यात् ‘हो ढः’ । ‘तथोर्धः’ । पुत्वम् । ढलोपः । ‘सहिवहोरोदवर्णस्य’ वोढा । ‘पढोः कः से’ वक्ष्यति । वक्ष्यते । अन्यानि सन्ति मूले । लुङ्‌लकारे ‘सावनिटः’ । अवाक्षीत् अवोढाम् अवाक्षुः । अवोढ अवक्षाताम् अवक्षत ॥

वेञ्ज् तन्तुसन्ताने । वयति वयते ॥ वेञ्जो णादौ संप्रसारणाभावो वाच्यः ॥ सन्ध्यक्षराणाम् । वयो । वादित्वान्नैत्वपूर्वलोपी । वयतुः वयुः । ववे । वेञ्जो वय् णादौ वा वक्तव्यः ॥ उवाय ॥

ग्रहां कृति च ॥ ग्रहादीनां संप्रसारणं स्यात् किति ङिति च परे ॥ इति संप्रसारणम् । यकारस्य संप्रसारणनिषेधः । ऊयतुः ऊयुः । उवयिथ ऊययुः । ऊये ऊयाते ऊयिरे ॥

वयो यस्य किति णादौ वो वा वक्तव्यः ॥ ऊवतुः ऊवुः । ऊवे । ऊयात् । वासीष्ट । वाता वाता । वासति वास्यते । अवासत् । अवासत । अवासीत् । आदन्तानाम् इति इट्सका अवासिष्टाम् अवास्त ।

वेञ्ज् तन्तुसन्ताने । नकार उभयपदार्थः । वयति वयते । लिट्‌लकारे ॥ सूत्रम्—‘वेनः०’ ॥

वेचो पातोर्नसादौ परे संप्रसारणाभावे वाच्यः । अनेतास्य संप्रसारणभ्रमेण भवति ।
 'संध्यभराणामा' 'द्विभ' 'आतो जर् डौ' वयो । 'लोप' वचाम् । अनेनेरपूर्वतोरो प्रयो ।
 'वयोद्वयारि' अनेन तन्निषेधः । 'आतोऽर्जति' वयुः । वयुः । आत्मनेपदे । वयो वराते
 वयिरे ॥ सूत्रम्—'वेचो वय् नादौ वा वच्छज्यः' ॥ वय् जर् इति जिते । 'द्विभ' 'वरादौ
 पूर्वस्य' । 'अत वयमायाः' । उवाय । वय् अणुम् इति जिते । 'वरादौ-पूर्वस्य' मयम्—
 प्रहो प्रहो द्विति च त्रिपदं सूत्रम् । प्रह उवासाने । उवा वयोदानो । वेम् तन्नुसंगाने ।
 हेम् आह्वाने । वयम् तादने । वय् वान्तायभिवाये । वयम् वयन्तीकरणे । प्रह्य हीमाप
 (पुनरायाम्) । भवत् पाके । प्रह्य हेदने । इत्येतेषां संप्रसारणं वकारवकारेणानां द्विति
 द्विति च परे संप्रसारणं भवति । वकारस्य उच्चारः । वकारस्य उच्चारः । रेकस्य वकारः ।
 [लकारस्य लकारः] संप्रसारणम् । अनेन द्वितीयं संप्रसारणम् । 'वकारस्य संप्रसारण-
 निषेधो वाच्यः' । अत्र । उययुः ऊयुः । उययिभ । आत्मनेपदे । ऊये ऊवाते ऊयिरे ॥
 सूत्रम्—'वयोः०' ॥ वयो वयस् किति नादौ परे वरादौ वा वच्छज्यः । तदा । उवाय
 ऊययुः ऊयुः । आत्मनेपदे । ऊये ऊवाते ऊयिरे । 'प्रहो द्विति च' उवाय । 'संध्यभरा-
 णामा' वामीष्ट । वाता । वाता । अन्वानि मूले मन्ति । लुट्स्वकारे । 'आह्वानानाम्' ।
 अवागीम् अवातिष्टाम् अवागिणुः । अवाग्य । अवागानाम् । अवागय ॥

व्येष् संवरणे । व्ययति व्ययते ॥ व्येप्ते नादौ नान्यम् ॥ विव्याप
 विव्यतुः विव्युः ॥ अत्त्यर्तिव्ययनीनां भयो नित्यमिष्ट ॥ विव्यतिप
 विव्ये । वीयात् व्यासीष्ट । व्याता व्याता । व्यासति व्यामने । अन्यान्त
 अव्यासत । अव्यासीत् । अव्यान्त ।

व्येष् संवरणे । व्ययति व्ययते । निट्स्वकारे ॥ सूत्रम्—'व्येचः०' ॥ व्येचो पातोर्न-
 सादौ परे 'संध्यभराणामा' अनेन सूत्रेण आलं न भवति । व्येष् जर् इति जिते । 'द्विभ'
 'वरादौ पूर्वस्य' अनेन संप्रसारणं तदा । विव्ये जर् इति जिते । 'पातोर्नामिनः' । विव्याप
 विव्यतुः विव्युः । 'अत्त्यर्ति०' विव्ययिष । विव्ये । वीयात् । 'संध्यभराणामा' व्यामीष्ट ।
 व्याता । व्याता । अन्यानि मूले मन्ति । अव्यासीत् । अव्यान्त ॥

हेम् स्पर्धायाम् । हयति हयते ॥ अट्ठिरुक्तस्य हयनेः संप्रसारणं
 चरक्तव्यम् ॥ जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः । जुहविय जुहोव्य । जुह्वे जुहुवाने
 जुहुविरे । हुवात् । हासीष्ट । हाता हाता । हान्वति हान्वते । अहासत्
 अहासत ॥ अम्यतिवक्तिरुपनिदिपित्तिचिह्नयनीनां मेडो वा
 वाच्यः ॥ अहन् अहेताम् अहन्त । अहान् अहामाताम् अहामन ।

हेम् स्पर्धायाम् । हयति हयते । निट्स्वकारे ॥ सूत्रम्—'अट्ठिरुक्तस्य०' ॥ अट्ठिरुक्तस्य
 हयतेधातोः संप्रसारणं वच्छज्यम् । 'द्विभ' 'पातोर्नामिनः' जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः । जुह-
 विय-जुहोय । जुह्वे जुहुवाने जुहुविरे । संप्रसारणम् । हुवात् । हासीष्ट । अन्यानि मूले
 सन्ति लुट्स्वकारे । अहासीत् । सूत्रम्—'अम्यतिवक्तिरुपनिदि०' ॥ अम्यति वक्ति रुपाति

लिपि सिचि ह्यति एतेषां धातूनां सेडों वा वाच्यः । 'आतोऽनपि' अहत् । अहत् अहेताम् अहन्त । अहास्त ॥

ऋत जुगुप्सायां कृपायां च । ऋतेरीयङ् स्वार्येऽनपि तु वा ॥ ऋतीयते ।

ऋतीयांचक्रे । आनर्त । ऋतीयिष्यते । आर्तीत् । आर्तीयिष्ट ॥

॥ इति भ्वादिभूभयपदिप्रक्रिया ॥ ३ ॥ इत्यव्विकरणा भ्वादयो धातवः ॥

ऋत जुगुप्सायां कृपायां च ॥ सूत्रम्—'ऋतेः०' ॥ 'ऋतेर्धातोरीयङ्प्रत्ययो भवति स्वार्ये । अनपि तु वा भवति । ऋतीयते । ऋतीयांचक्रे । ईयङ्भावे । आनर्त । ऋतीयिष्यते । आर्तीत् । आर्तीयिष्ट ॥ इति भ्वादिगणस्योभयपदिनः समाप्ताः ॥ इत्यव्विकरणा भ्वादयो धातवः ॥

॥

अदादिपु परस्मैपदिनः ४

इदानीं लुग्विकरणाददादेर्गणात्कर्तरि तिवादयो वर्ण्यन्ते ॥ अद् भक्षणे ॥

अप्कर्तरि—अदादेर्लुक् ॥ अदादेर्गणादुत्पन्नस्यापो लुग्भवति । खसे चपा झसानां । अत्ति अत्तः अदन्ति । अत्ति अत्थः अत्थ । अत्ति अद्भः अद्भः ।

अद्यात् । अत्तु अत्ताद्वा अत्ताम् अदन्तु ॥ झसाद्धिर्हेः ॥ झसादुत्तरस्य हेर्धि-

भवति । अद्धि-अत्ताद्वा अत्तम् अत्त । अदानि अदाव अदाम ॥ अदो दि-

स्योरङागमो वक्तव्यः ॥ आदत् आदः ॥ जघास । गमां खरे । खसे

चपा० । घसादेः पः क्षः । जक्षतुः जक्षुः । जघसिथ । पक्षे-आद आदतुः

आदुः । आदिथ । अद्यात् । अत्ता । अत्स्यति । अत्स्यत् ॥ सिसयोरदे-

र्घ्यस्तु लिति तु वा ॥ लृदिच्चादङ् । अघसत् अघसताम् अघसन् ॥

इदानीं लुग्विकरणाददादेर्गणात् कर्तरि तिवादयो योग्यन्ते । अद् भक्षणे । पूर्ववत्

तिवादयः । 'अप्कर्तरि' । सूत्रम्—'अदादेर्लुक्' ॥ अदादेः लुक् द्विपद० । अदादेर्धातुगणादु-

त्पन्नो योऽप्यप्रत्ययः तस्य लुग्भवति । अनेन सर्वत्राऽपि लुक् । तत्र वर्तमाने सिप् तस्

अन्ति सिप् थस् इत्येतेषु । 'खसे चपा०' इति दस्य तकारः । अत्ति अत्तः अदन्ति ।

अद्यात् । अत्तु अत्तात् अत्ताम् अदन्तु । अद् दि इति स्थिते । सूत्रम्—'झसाद्धिर्हेः' ॥ झसात्

धिः हेः । झसादुत्तरस्य हि इति वचनस्य धिरित्यादेशो भवति । तातडादेशे कृते तु न

भवति । 'खर०' अद्धि अत्तात् अत्तम् अत्त । उत्तमपुरुषे सर्वत्र । 'खर०' अदानि अदाव

अदाम । अनद्यतनेऽपि । प्रत्ययलुकि कृते । 'दिवादावद्' 'खरादेः' इत्यङागमद्वये च कृते

उभयत्रापि 'सवर्णे०' ॥ सूत्रम्—'अदो दिस्यो०' ॥ अदो धातोः परयोर्विप् सिप् इत्येतयोः

अमागमो भवति । अनेनामागमः टित्वादादौ । 'खर०' 'वावसाने०' आदत् । तकारादौ ।

'खसे०' आत्ताम् आदन् । आदः आत्तम् आत्त । आदम् आद्वा आद्वा । अद् णप् इति

स्थिते । सूत्रम्—'सिसयोः' ॥ सिसयोः परतः अदधातोर्घ्यस्तु इत्यादेशो भवति णवादौ वा

भवति । लकारः लृदिक्कार्घ्यः । घस् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'कुहोश्चः' । 'झपानां जव-

घपाः । 'अत उपधायाः' जघास । जघस् अनुम् इति स्थिते । 'गमां खरे' अनेनोपधाया लोपः । 'रसे०' अनेन घस्य कः । 'घसादेः घः' । अनेन पत्यम् । 'कयसंयोते०' जङ्गत्तुः । जङ्गुः । जघसिथ । पक्षे । आद आदतुः आदुः । अदात् । 'रसे०' अत्ता । अन्यानि सन्ति मूले । लुङ्लकारे । 'सिसयोः' 'लृदिच्चादङ्' । अपसत् अपसताम् अपसन् ॥

प्ता भक्षणे । प्साति प्सातः प्सान्ति । प्सायात् प्सायाताम् प्सायुः । प्सातु-
प्साताद्वा प्साताम् प्सान्तु । अप्सात् अप्साताम् ॥ आदन्तविद् द्विषामन्
उस् वा वक्तव्यः ॥ उस्थालोपः अप्सुः अप्सान् । पप्सौ पप्सतुः पप्सुः ।
पप्सिथ-पप्साथ । प्सेयात् प्सायात् । प्साता । प्सासति । अप्सासत् ।
आदन्तानाम् इतीदृशकौ । अप्सासीत् अप्सासिष्टम् ॥

प्सा भक्षणे । प्साति प्सातः प्सान्ति । अन्यानि मूले सन्ति तानि मुगमान्वेव । लुङ्-
लकारे । अप्सात् अप्साताम् । अप्सा अन् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'आदन्तविद् द्विषाम् ०' ॥
आदन्तः विद् द्विप् प्लेपां धातूनां अन उस् वा वक्तव्यः । 'उस्थालोपः' । अप्सुः ।
अप्सात् । 'द्विथ' 'पूर्वस्य' 'हसादिः' 'अतो णप् ङौ' पप्सौ । पप्सतुः । 'अत्यतः'
पप्सिथ । पप्साथ । 'संयोगादेः ०' प्सेयात् प्सायात् । लुङ्लकारे प्साता । 'आदन्तानाम्'
अप्सासीत् ॥

मा माने । माति । मायात् । मातु । अमात् अमाताम् अयुः । अमान् ।
ममौ । दादेरे । मेयात् । माता । मासति । अमासत् । अमासीत् ॥

मा माने । माति । लिङ्लकारे । ममौ । 'दादेरे' मेयात् । माता । 'आदन्तानाम्' अमा-
सीत् । अमासिष्ट अमासिष्टम् अमासिपुः । समाप्तोऽयम् ॥

या प्रापणे । याति । यायात् । यातु । अयात् अयाताम् अयुः । अयान् ।
ययौ । यायात् । याता । यासति । अयासत् अयासीत् ॥

या प्रापणे । याति । ययौ । अयासीत् ॥

वा गतिगन्धनयोः । वाति । वातिवत् ॥

वा गतिगन्धनयोः । वाति । अयं धातुर्यातिनत् शेषः । न कश्चिन् विरोधः ॥

रा दाने । तद्वत् ॥

रा दाने । राति । अयमपि तद्वत् ॥

ला दानग्रहणयोः । लाति । ललौ । तद्वत् ॥

ला दानग्रहणयोः । लाति । ललौ । अलासीत् ॥

द्रा कुत्सायां गतौ च । द्राति । दद्रौ । द्रायात् द्रेयात् । द्राता । द्रासति ।

अद्रासत् । अद्रासीत् ॥

द्रा कुत्सायां गतौ च । द्राति । 'रः' दद्रौ । 'संयोगादेः' द्रायात् । द्रेयात् । अद्रासीत् ॥

ख्या प्रकथने । ख्याति । ख्यायात् । ख्यातु । अख्यात् । चख्यौ । ख्यात्
ख्येयात् । ख्याता । ख्यास्यति । अख्यास्यत् । पुषादित्वात् ङः । आतोऽनपि
अख्यत् ॥

ख्या प्रकथने । ख्याति । 'कुहोभ्युः' 'शपानाम्' चरयौ । 'संयोगादेः' रयायात् ।
ख्येयात् । अस्य धातोर्लुङ्लकारे । पुषादित्वात् 'लिप्पुषादेर्ङः' । 'आतोऽनपि' अनेनाका-
रस्य लोपः । अख्यत् अख्यताम् अख्यन् ॥

पा रक्षणे । पाति । पाशात् । पातु । अपात् । पपौ । पाता । पास्यति ।
अपास्यत् । अपासीत् ॥ भा दीप्तौ । भाति । बभौ । अभासीत् ॥ प्णा
शौचे । स्नाति सस्नौ । स्नायात् स्नेयात् । अस्नासीत् ॥

भा दीप्तौ । भाति । 'शपानां०' । बभौ । अभासीत् अभासिष्टाम् अभासिषुः । सुगम-
त्वात् एतेषां धातूनां व्याख्यानं न कृतम् ॥

१ वश कान्तौ । 'छशपराजादेः पः' इति पत्वम् । घृत्वम् । वष्टि । ग्रहां किति च ।
उष्टः उशन्ति । पत्वम् । पटोः कः से । क्षः । वक्षि उष्टः उष्ट । वक्षि उश्चः
उश्मः । उश्यात् उश्याताम् उश्युः । वष्टु उष्टात् उष्टाम् उशन्तु । हसाद्विर्हेः ।
शवे जवाः । घृत्वम् । उष्टि उष्टात् उष्टम् उष्ट । वशानि वशाव वशाम् ॥ दि-
स्योर्हस्तात् ॥ हसादुत्तरयोर्दिप्सिपोर्लोपो भवति ॥ पत्वम् । पो ङः । वाव-
साने । अवद् अवद् । संप्रसारणम् । अडागमः । उ ओ । ओ औ औ । औष्टाम्
औशन् । अवद्-अवद् औष्टम् औष्ट । अवशम् औश्च औश्म । उवाश ऊश्च
ऊश्म । उश्यात् उश्याताम् उश्यासुः । वशिता । वशिष्यति । अवशिष्यत् ।
अवाशीत् ॥

वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । पूर्ववत् तिवादयः । 'अदादेर्लुक्' अनेन सर्वत्र अपो लुग्
भवति । वश् तिप् इति जाते 'छशप०' अनेन शस्य पः । 'घृभिः घृः' । अनेन वस्य टः ।
वष्टि । वश् तस् इति जाते । 'ग्रहां किति च' अनेन संप्रसारणम् । 'छशप०' घृत्वम् ।
उष्टः । उशन्ति । वश् तिप् इति स्थिते । 'छशप०' 'पटोः कः से' । 'फिलात्०' । 'कपसं-
योगे क्षः' वक्षि । उश्यात् । लोट्लकारे । वष्टु । वश् हि इति जाते । संप्रसारणम् । 'हसा-
द्विर्हेः' शस्य पत्वम् । 'पो ङः' । उष्टि । उष्टात् । वशानि वशाव वशाम् । वश् तिप् इति
स्थिते । पत्वम् । वप् दिप् इति जाते । 'पो ङः' ॥ सूत्रम्—'दिस्योर्हस्ताम्' ॥ दिश्च सिश्च दिति
तयोः दिस्वोः हस्तात् । हसादुत्तरौ यौ दिप्सिपौ तयोर्लोपो भवति । अनेनास्य वशो पातो-
र्दिस्वोर्लोपो भवति । 'वावसाने' अनेन ङम्य टः । अवद् अवद् । वश् ताम् इति स्थिते ।
'ग्रहां किति च' । अनेन संप्रसारणम् । पत्वम् । घृत्वम् । अडागमः । 'इयं०' । 'उ ओ' ।
'ओ औ औ' । औष्टाम् । औशन् । अन्यानि मूले सन्ति । वश् णप् इति स्थिते । 'दिभ्य'
'णवार्ता पूर्णस्य' 'अथ उपधायाः' । वशात् 'ग्रहां किति' अनेन द्वितीयं संप्रसारणम् ।

उशतुः । उशुः । अवशिथ-संप्रसारणम् । उश्यान् । लुट्लकारे-‘हसादेः’ अनेन वा वृद्धिः । अवाशीत्-अवशीत् ॥

हन् हिंसागल्योः । हन्ति ॥ लोपस्त्वनुदात्ततनाम् ॥ अनुदात्तानां तनादीनां च जमस्य लोपो भवति किति ङिति झसे परे ॥ तुशब्दात्कचिदझसेऽपि क्यप्प्रत्ययादौ जमस्य लोपः ॥

रमिर्यमिनमी हन्तिरनुदात्ता गमिर्मनिः ।

तनुः क्षण क्षिण् ऋण्कृणू वनुर्वसुस्तनादयः ॥

हतः । ‘गमां खरे’ ‘हनो मे’ प्रन्ति । हंसि हयः हय । हन्मि हन्वः हन्मः । हन्यात् हन्याताम् हन्युः । हन्तु-हताद्वा हताम् प्रन्तु ॥ जह्येधिशाधि ॥ हन्तेर्जहिशब्दोऽस्तेरेषिशब्दः शास्तेः शाधिशब्दो निपात्यते हिविषये । जहि-हताद्वा हतम् हत । हनानि हनाव हनाम् ॥ अहन् अहताम् अमन् । अहन् अहतम् अहत । अहनम् अहन्य अहनम् ॥ हनो मे । वृद्धिः जघान जघ्नतुः जघुः ॥ द्विरुक्तस्य हन्तेस्थपि घट्त्वं चाच्यम् ॥ जघनिय-जघन्य जघ्नधुः जघ्न । जघान-जघन जग्मिव जग्मिम ॥ हन्तेः स्याशीर्षादादौ वधादेशो चक्तव्यः ॥ वध्यात् वध्यास्ताम् वध्यातुः ॥ हन्ता हन्तारौ हन्तारः ॥ हनृतः स्यपः । हनिष्यति हनिष्यतः हनिष्यन्ति । अहनिष्यत् अहनिष्यताम् अहनिष्यन् ॥ जनिवध्योर्न वृद्धिः ॥ वधादेशे कृते इट् । अवधीत् अवधिष्टाम् अवधिषुः । अवधीः अवधिष्टम् अवधिष्ट ॥

हन् हिंसागल्योः । पूर्व तिथादयः । ‘नश्चापदान्ते झसे’ । अनेन नस्यानुस्वारः । ‘अमा यपेस्’ हन्ति । तस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—‘लोपस्त्वनुदात्ततनाम्’ ॥ लोपः अनुदात्तश्च तनश्च अनुदात्ततनः । तेषामनुदात्ततनाम् । अनुदात्तानां भातुपाठोक्तानामनिट् हन्तृगन्तृमन्यत्यादीनां तथा तनादीनां तन्मन्वन्पण्क्षिण् क्षण्प्रण्कृण्इत्यादीनां धातूनां जमस्य लोपो भवति किति ङिति च झसे परे । तुशब्दात्कचिदझसेऽपि क्यप्प्रत्ययादौ जमस्य लोपो भवति । अनेन नकारस्य लोपः । हतः । हन् अन्ति इति स्थिते । ‘अप् कर्तरि’ । ‘अदादेर्लुक्’ । अनेनापो लुग्भवति । हन् अन्ति इति जाते । ‘गमां खरे’ अनेनोपधाया लोपः । हन् अन्ति इति जाते । ‘हनो मे’ अनेन हस्य यः । ‘खरहीनम्’ । प्रन्ति । हंसि हयः हय । हन्मि हन्वः हन्मः ॥ हन्यान् हन्याताम् हन्युः ॥ लोट्लकारे । हन्तु । ‘तुह्योः’ । हतान् । हताम् । ‘गमां खरे’ । ‘हनो मे’ । ‘खरहीनम्’ । प्रन्तु । हन् हि इति स्थिते ॥ सूत्रम्—‘जह्येधि-शाधि’ ॥ जहिश्च एहिश्च शाधिश्च जह्येधिशाधि हविषये हन् इत्यस्य जहि, अस् इत्यस्य एधि, शास् इत्यस्य शाधि, एते आदेशा भवन्ति । हिसहितानामेतेषां धातूनां निपाता

भवन्तीति ज्ञातव्यम् । अनेन हिसहितस्य हन्तेर्धातोः रयमादेशः । जहि हतात् हवम् हव ।
 हनानि हनाव हनाम । हन् दिप् इति स्थिते । 'दिस्योर्हसात्' अनेन दिपो लोपो भवति ।
 'दिधादावट्' । अनेनाङ्गमः । अहन् । 'लोपस्त्वनुवात्तवनाम्' अनेन नस्य लोपः । अह-
 ताम् । 'गमां खरे' 'हनो ग्रे' अग्रन् । अहन् अहतं अहत । अहनं अहन्व अहन्म । हन् णप्
 इति स्थिते । 'द्विश्च' 'पूर्वस्य' 'हसादिः' 'कुहोश्चुः' । 'हनो ग्रे' । 'अत उपधायाः' । अनेन
 वृद्धिः । जघान । हन् अनुस् इति स्थिते । 'गमा खरे' । 'हनो ग्रे' । जग्रतुः जगुः । हन्
 थस् इति स्थिते । 'द्विश्च' ॥ सूत्रम्—'द्विरुक्तस्य' द्विरुक्तस्य हन्तेर्धातोः स्यपि घटं वाच्यम् ।
 अनेन घत्वम् । 'घादेः' । जघनिथ । 'अत्त्वतः' । 'नश्चापदान्ते' । जघन्थ । जग्ने ।
 अन्यानि मूले सन्ति ॥ हन् यात् इति स्थिते । सूत्रम्—'हन्तेः' ॥ हन्तेर्धातोः स्याशीर्यादादौ
 परे सति वधादेशो वक्तव्यः । अनेन वधादेशः । 'यतः' । वध्यात् वध्यास्ताम् वध्यासुः ।
 लुट् लकारे । 'नश्चापदान्ते' हन्ता हन्तारौ हन्तारः । 'हनृतः स्यपः' अनेन स्यपि इट्
 भवति । हनिष्यति । अहनिष्यत् । हन् दिप् इति स्थिते । 'भूते सिः' हन् सि दिप् इति
 जाते । 'हन्तेः' अनेन वधादेशः । तद्वा वध् सि दिप् इति जाते । 'यतः' । 'सिसतासी-
 स्याम्' । 'सेः' । 'जित्पे' । अनेन सेर्णिच्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम् ॥ सूत्रम्—'जनिवधोः' ॥
 जनिवधोर्धातोर्वृद्धिर्न भवति । अनेन वृद्धिनिषेधः । 'इद ईटि' । अयधीन् अवधिष्टाम्
 अवधिषुः ॥

यु मिश्रणे । ओरौ ॥ उकारस्याद्विरुक्तस्य औकारादेशो भवति पिति त्सि
 अनादौ विषये ॥ यौति युतः । यु धातोः । युवन्ति । यौपि युथः युथ ।
 यौमि युवः युमः । युमात् । यौतु-युताद्वा युताम् युवन्तु । युहि-युताढा
 युतम् युत । यवानि यवाय यवाम् । अयौत् अयुताम् अयुचन् । अयौः
 अयुतम् अयुत । अयवम् अयुव अयुम ॥ धातोर्नामिनः । युयाव । नानप्योर्वः ।
 युयुवतुः युयुवुः । युयविथ युयुवधुः । यूयात् । गुणः । यचिता । यचिष्यति ।
 अयविष्यत् । अयायीत् अयाविष्टाम् अयाविषुः ॥

यु मिश्रणे । पूर्ववत्तिवाच्यः । 'अदादेर्लुट्' अनेन लुट् भवति । यु तिप् इति स्थिते ॥
 सूत्रम्—'ओरौ' ॥ ओः औ । अद्विरुक्तस्य उकारस्य औकारादेशो भवति पिति त्सि परे
 अयादौ विषये । अनेनोकारस्योकारः । यौति युतः । 'युयातोः' । युयन्ति । युयात् । यौतु-
 युतात् युताम् युवन्तु । युहि युतात् युम युन । यवानि यवाय यवाम् । अयौत् अयुताम्
 अयुचन् । अयौः अयुताम् अयुत । अयवम् अयुव अयुम । यु णप् इति स्थिते । 'द्विश्च'
 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । युयाव । यु अतुम् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'युयातोः' 'नान-
 प्योर्वः' युयुवतुः । युयुवुः । युयविथ । 'ये' यूयात् । 'युगः' 'मिसतासीस्यपाम्' 'ओ
 अप्' यविषा । लुट् लकारे । 'जित्पे' 'धातोर्नामिनः' । अयायीत् अयाविष्टाम् अयाविषुः ॥

तु गतिशब्दिर्हिमासु ॥ तुरुनुस्तुभ्योऽद्विरुक्तेभ्यो ण्मादीनां चतुर्णा-
 मीद्वा ॥ ताति-तसीनि ततः-तसीतः तसन्ति । ताति तसीनि तयः-तसीथः

तुय तुरीय । तामि तमीमि ॥ तुयात् तुरीयान् । रीतु रीति तुयात् तुरीयान्
तुयाम् तुरीयाम् तुयन्तु । तुहि-तुरीहि ॥ अरीन्-अरमीन् । तुयात् । रीता ।
तौप्यति । अतौप्यत् । अरौपीत् ॥

तु गतिवृद्धिर्गित्तिगारिषु । पूर्ववत्तिपादयः । 'अक्षरेर्लुङ्' 'ओरी' रीति ॥ सूत्रम्—'तुङ्-
तुङ्भ्यः०' ॥ तु गतिवृद्धिर्गित्तिमासु । रु शब्दे । तु रीति । तु रीति । अक्षरेर्लुङ्भ्य षष्ठी
रमादीनां चतुर्णा ईद् वा भवति । 'गुणः' 'ओ अय्' । तमीति तुः । 'तुषानो.' तुरीयः
तुवन्ति । लिङ्लकारे—तुयात् तुरीयात् । तुयानाम् तुरीयाणाम् । तुयुः तुरीयुः । लिङ्ल-
कारे—रीतु रीति । तुयात् तुरीयात् । तुयाम् तुरीयाम् । तुयन्तु । तुहि तुरीहि ।
तुयात् तुरीयान् । तुयम् तुरीयम् । तुय तुरीय । तयानि तयान तयाम् । लिङ्लकारे—अतीय
अतुरीत् । अनुताम् अनुयीताम् । अतुरन् । अतीः अयीः । अतुयम् अतुरीयम् । अतुय
अतुरीय । अतयम् अतुर-अतुरीय । अतुय अतुरीय । लिङ्लकारे—'द्विभ' 'धातोर्नामिनः'
अनेन वृद्धिः । तुयात् । तुय अतुम् इति जाते । 'तु पातो' 'गान-योर्षः' आभ्यामुच्
भवति । तुययतुः तुययुः । 'द्वारान्ताभिः' तुनेय तुमिष । 'ये' तूयात् । रीता । तुङ्ल-
कारे । 'अनिटो नामिवतः' । अनेन वृद्धिः । अतौपीत् अतौष्टाम् अतौषुः । अतौपीः
अतौष्टम् अतौष्ट । अतौपम् अतौप्यत् अतौप्यम् ॥

रु शब्दे । रीति रीति रतः रमीतः रुयन्ति । रीपि-रमीपि । रुयान् रमी-
यात् । रीतु-रमीतु रतात्-रमीतान् । अरीन् अरमीन् अर्याम्-अरुमीताम्
अरुयन् । अरीः-अरमीः । रुयत् रुयतुः रुयुः । रुयिष । रुयान् । रीता ।
रौप्यति । अरौप्यत् । अरौपीत् ॥

रु शब्दे । पूर्ववत्तिपादयः । 'अक्षरेर्लुङ्' अनेन तिगारिषुर्लुङ् लकारेण अयो लुङ्
भवति । अक्षर धातोरपि रूपानि तुयातुरा मेयाति । 'तुङ्-तुङ्भ्यः०' अनेन सूत्रेण हमा-
दीना प्रत्ययाना वा ईद् भवत्यस्य । 'ओरी' अनेन अमादी विषये तिगिप्ति परे ओका-
रस्य औकारः । रीति रीति । रुयात् रमीयात् । रीतु रमीतु । अरीन्-अरमीन् । लिङ्ल-
कारे । 'धातोर्नामिनः' अनेन प्रथमपुरुषस्यैक्यवचने वृद्धिः । रुयत् । 'तुषानो' रुयतुः ।
'गुणः' रुयिष । 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । रुयान् । 'गुणः' रीता । तुङ्ल-
'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अतौपीत् अतौष्टाम् अतौषुः ॥

दु गता । रीतादिकः । दवति । दवेत् । दवतु । अदयत् । दूयान् । दूयात् ।
दोता । दोप्यति । अदोप्यत् । अदौपीत् अदौष्टाम् अदौषुः ॥

दु गता । अय धातुर्भादिकः । तेन 'अप् कर्तरि' अनेनाभ्ययो भवति । तस्य 'अक्ष-
रेर्लुङ्' अनेन सूत्रेण लुङ् न भवति भ्यादित्वात् । 'गुणः' दवति । अभ्यानि भूले सन्ति
यानि सुगमाम्येवातो व्याख्यानस्थानावज्यरुत्वम् । लिङ्लकारे । 'धातोर्नामिनः' अनेन

१ 'रु' धातोरनिट् प्रमादिकं प्रयुज्यतेति दक्षिणदिक्कारिण्यु वेदवत्त्वेन निरूप्यतेन पूर्वोक्तरीत्यात् ।
तत्कार 'तु' धातोरेव रूपानि साधनीयानि ॥

वृद्धिर्निप्रत्यये परे । दुदाव । 'नुधातोः' दुदुववुः । 'गुणः' दुदविथ दुदोध । 'ये' अनेन दीर्घः । दूयात् । 'गुणः' दोता । लुङ्लकारे—'अनिटो नामिवतः', अनेन वृद्धिः । अदौपीत् । अदौष्टाम् अदौषुः ॥

णु स्तुतौ । आदेः णः स्तः । नौति-नवीति नुतः-नुवीतः नुवन्ति । नुनाव । नूयात् । नोता । नोप्यति । अनोप्यत् । अनौपीत् ॥

णु स्तुतौ । 'आदेः णः स्तः' अनेन णस्य नः । 'अप् कर्तरि' 'अदादेर्लृक्' अनेन तस्यापो लुग् भवति । 'ओरौ' अनेनोकारस्यौकारः । 'गुरुनुस्तुभ्यः' अनेनास्य ईङ् भवति वा तदा 'गुणः' अनेन गुण एव । अस्यापि धातो रूपाणि नुधातुवत् ज्ञातव्यानि । नौति नवीति । लिट्लकारे । नुनाव नुववुः नुनुवुः । 'ये' अनेन दीर्घः । नूयात् । 'गुणः' । लुङ्लकारे । 'अनिटो नामिवतः' । अनौपीत् ॥

डुक्षु शब्दे । ड इत् । क्षौति क्षुतः क्षुवन्ति । क्षुयात् । क्षौतु । अक्षौत् । चुक्षाव चुक्षुवतुः चुक्षुवुः । क्षूयात् । क्षविता । क्षविप्यति । अक्षविप्यत् । अक्षावीत् ॥

डुक्षु शब्दे । ड इत् । 'अप् कर्तरि' 'अदादेर्लृक्' 'ओरौ' । क्षौति । क्षुतः । लिट्लकारे । 'दिश्च' पूर्वस्य । 'कुहोद्युः' । 'धातोर्नामिनः' । चुक्षाव । 'नु धातो' चुक्षुववुः । 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । क्षूयात् । 'सिसता०' 'गुणः' 'ओ अव्' क्षविता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । 'णित्पे' अनेन सेर्णित्त्वात् वृद्धिः । अक्षावीत् ॥

क्षु तेजने । क्षणौति क्षणुतः क्षणुवन्ति । क्षणूयात् । क्षणौतु । अक्षणौत् । चुक्षणाव । क्षणूयात् । क्षणविता । क्षणविप्यति । अक्षणविप्यत् । अक्षणावीत् ॥

क्षु तेजने । अयमपि क्षुधातुवत् ज्ञातव्यः । क्षणौति । लिट्लकारे—'दिश्च' पूर्वस्य 'कुहोद्युः' 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । चुक्षणाव 'नुधातोः' चुक्षणुववुः । 'गुणः' चुक्षु-विथ । 'ये' क्षणूयात् । 'गुणः' 'सिसता०' क्षणवीयात् । लुङ्लकारे । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । अक्षणावीत् अक्षणाविष्टाम् अक्षणाविषुः ॥

णु स्रस्त्रवणे । स्त्रौति । स्त्रयात् । स्त्रौतु । अस्त्रौत् । सुस्त्राव । स्त्रूयात् । स्त्रविता स्त्रविप्यति । अस्त्रविप्यत् । अस्त्रावीत् ॥

णु स्रस्त्रवणे । 'आदेः णः स्तः' अनेन णस्य सः । पूर्ववत् तिवादयः । 'अदादेर्लृक्' 'ओरौ' अनेन उकारस्यौकारः । स्त्रौति । लिट्लकारे । सुस्त्राव । 'नुधातोः' सुस्त्रुववुः । 'गुणः' सुस्त्रविथ । 'ये' स्त्रूयात् । 'गुणः' 'सिसता०' स्त्रविता । लुङ्लकारे । अस्त्रावीत् ॥

इण् गतौ । गुणः । एति । इतः ॥ इणः क्किति खरे यो वक्तव्यः ॥ यन्ति । एपि इथः इथ । एमि इवः इमः । इयात् इयाताम् इयुः । एत-इ-ताद्वा इताम् यन्तु । इहि-इताद्वा इतम् इत । अयानि अयाव अयाम् । अडा-गमद्वयम् । ऐत् ऐताम् आयन् । ऐः ऐतम् ऐत । आयम् ऐव ऐम । द्वित्वम्

वृद्धिः । पूर्वस्य इयादेशः । इयाय ॥ इणः किति णादौ पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः ॥ ईयतुः ईयुः । इययिथ-इयेथ ईयथुः ईय । इयाय-इयय ईयिव ईयिम । ये । ईयात् ईयास्ताम् ईयासुः । एता । ऐप्यति । ऐप्यत् । दादेः पे । इणिकोः सिलोपे गा वक्तव्यः ॥ अगात् अगाताम् अगुः ॥

इण् गतो । णकार इण् इति सूत्रस्य विशेषणार्थः । पूर्ववत् तिवादयः । 'अदादेर्लुक्' 'गुणः' एति इतः । इ अन्ति इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'इणः०' ॥ इणो धातोः किति स्वरे परे सति यकारो वक्तव्यः । अनेनेकारस्य यकारः । 'स्वरहीनम्०' यन्ति । एपि । अस्मिन् रूपे 'किलात्०' अनेन पत्वं भवति । इयः इथ । एमि इवः इमः । इयात् । एतु । इहि । 'गुणः' अयानि । लङ्लकारे—'गुणः' अडागमद्वयं भवति । 'एऐऐ' पुनः । 'एऐऐ' ऐत् । 'अइए' । 'एऐऐ' ऐताम् । अडागमद्वयम् 'सवर्णे०' 'इणः०' । आयन् । ऐः ऐतम् ऐत । आयम् । इत्यत्र गुणो भवति । इ णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' धातोर्नामिनः । 'सवर्णे' अनेन पूर्वस्य इय् । 'स्वरहीनं०' इयाय । इ इ अतुस् इति जाते । 'नुधातोः' इय् अतुस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'इणः०' ॥ इणो धातोः किति णादौ परे पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः । अनेन इकारस्य दीर्घः [विधानसामर्थ्याद् 'इस्यः' इति पूर्वस्य हस्यो न भवति । 'सवर्णे०'] ईयतुः ईयुः । 'गुणः' 'सवर्णे' 'ए अय्' 'क्रादेर्णादेः' । इययिथ । 'अन्वतः' । इयेथ ईयथुः ईय । इयाय । 'ण्युत्तमः' । 'गुणः' इयय ईयिव ईयिम । 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । ईयात् । 'गुणः' एता । अन्यानि मूले सन्ति । लङ्लकारे—अडागमद्वयम् । ऐप्यत् । लुङ्लकारे—इ सि दिप् इति जाते । 'दादेः पे' । अनेन सेलोपो भवति । इ दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'इणिकोः०' ॥ इणिकोर्धात्वोः सिलोपे कृते सति गा इत्यादेशो वक्तव्यः । गुरुत्वात्सर्व-स्यादेशः । 'दिवादावद्' अगात् अगाताम् अगुः । अस्मिन् रूपे । 'आतोऽनपि' अनेनाका-रस्य लोपो भवति । अगाः अगातम् अगात । अगाम् अगाव अगाम ॥

इक् स्मरणे । इडिकावधुपसर्गतो न व्यभिचरतः । अध्येति अधीतः । अधियन्ति । अधीयात् । अध्येतु । अध्येत् । अध्येताम् अध्यायन् । अधी-याय । अधीयात् । अध्येता । अध्येप्यति । अध्यैष्यत् । अध्यगात् । इणवत् ॥

इक् स्मरणे । ककार 'इणिकोः' इति सूत्रस्य विशेषणार्थः । अधिपूर्वोयं नित्यम् । इडिकौ धातू अधुपसर्गतो न व्यभिचरतः । 'गुणः' 'इयं स्वरे' अध्येति । 'सवर्णे दीर्घः' अधीतः अधियन्ति । 'इण्वदिक इति वक्तव्यम्' । अनेन इणो यानि कार्याणि भवन्ति तानि कार्याणि इकोऽपि भवन्ति । लिङ्लकारे—अधीयाय । अधीयतुः । अध्येता । 'गुणः' अध्येप्यति । लुङ्लकारे 'दादेः पे' 'इणिकोः' अध्यगात् । अध्यगाताम् । 'आतोऽनपि' । अध्यगुः ॥

विद् ज्ञाने । उपधाया लघोः । वेत्ति विचः विदन्ति । वेत्ति वित्थः वित्थ । वेत्ति विद्ध विद्धः ॥ विदो नवानां त्यादीनां णवादिर्व्या ॥ विद उत्तरेषां तिवादीनां नवानां णवादिर्नवको वा भवति । वेद विदतुः विदुः । वेत्थ

विदधुः विद् । वेद विद् विद् । विद्यात् । वेत्तु-विच्चाद्वा विच्चां विदन्तु ।
 ज्ञसाद्धिर्हः विद्धि-विच्चाद्वा विच्चां विच्चा । वेदानि वेदाव वेदाम् । दिस्सोर्ह-
 सात् । अवेत् अवेद् अविच्चां । अन उस् वा । अविदन्-अविदुः ॥ दः सः ॥
 दकारस्य वा सकारो भवति सिविपये ॥ अवेः-अवेत् अविच्चां अविच्चा ।
 अवेदम् अविद् अविच्चा । विवेद विविदतुः विविदुः । विवेदिथ । पथे ॥
 आमि चिदेर्न गुणः ॥ विदांचकार विदामास विदांबभूव । विद्यात् विद्या-
 स्ताम् । वेदिता । वेदिप्यति । अवेदिप्यत् । अवेदीत् अवेदिष्टाम् अवेदिषुः ॥

विद् ज्ञाने । पूर्ववत् तिवादयः । ‘अदादेर्लुक्’ ‘उपधाया लघोः’ अनेन गुणः । ‘रसे
 चपा ज्ञसानाम्’ अनेन ह्रस्व तः । वेत्ति । ‘रसे चपाः’ इदं सूत्रं रसे परे सर्वत्र प्राप्नोति ।
 विच्चाः विदन्ति । अन्यानि मूले सन्ति ॥ सूत्रम्—‘विदो नवानां त्यादीनां णवादिर्वा’ ॥ विद्ः
 नवानां त्यादीनां णवादि वा अव्ययम् । पञ्चपदं सूत्रं वर्तते । विद् ज्ञाने इत्यस्मात्परेषां तिवा-
 दीनां नवानां वचनानां णवादिनवकं वा भवति । अनेन तिवादीनां णवाद्यो भवन्ति । णप्
 अनुस् इत्यादीनि नव वचनानि वा भवन्ति तिवाद्यर्थे एव । तदा विद् णप् इति जाते ।
 ‘द्विश्च’ अनेन द्वित्वे प्राप्ते ‘यदादेशः’ इति न्यायेन द्वित्वं न भवति । किंतु ‘अप् कर्त्तरि’
 अनेनाप् प्रत्ययो भवति । तस्य ‘अदादेर्लुक्’ अनेन लुक् भवति । ‘उपधाया लघोः’ अनेन
 गुणः । वेद विदतु विदुः । ‘उपधायाः’ ‘रसे’ वेत्थ । अन्यान्यस्य लकारस्य रूपाणि
 मूले सन्ति । विद्यात् । विद्याताम् । लोट्लकारे—वेत्तु । मध्यमपुरुषस्यैकवचने । ‘ज्ञसा-
 द्धिर्हः’ अनेन ह्रस्व घः । ‘स्वरहीनं’ विद्धि । अन्यानि सन्ति । लङ्लकारे—विद् विप्
 इति स्थिते । ‘उपधायाः’ ‘दिस्सोर्हसात्’ अनेन दिप्सिपोर्लोपः । ‘दिवादावद्’ ‘वावसाने’
 अवेत् । अवेद् । ‘रसे’ अविच्चां । ‘आदन्तविद्धिपाम्’ अनेन वा अन उस् भवति ।
 अविदन् । अविद् सिप् इति जाते । ‘दिस्सोः’ अनेन सिपो लोपः । अविद् इति जाते ।
 ‘उपधायाः’ ॥ सूत्रम्—‘दः सः’ ॥ दः दकारस्य सिविपये वा सकारो भवति । अनेन ह्रस्व
 सः । ‘सोर्विसर्गः’ । अवेः । सस्याभावे । अवेत् । अन्यानि सन्ति । लिट्लकारे । ‘उप-
 धायाः’ विवेद । विविदतुः । विवेदिथ । ‘विद्वरिद्वा’ अनेनास्य वा आम्प्रत्ययः । आमि
 परे सति ‘उपधायाः’ अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—‘आमि’ ॥ आमि परे सति विदेर्धातोर्गुणो
 न भवति । अनेन गुणनिषेधः । साधनं तु पूर्ववत् । विदांचकार । विदामास । विदांब-
 भूव । विद्यात् । विद्यास्ताम् । वेदिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । ‘उपधाया
 लघोः’ । अनेन गुणः । अन्यतु पूर्ववत् । अवेदीत् अवेदिष्टाम् अवेदिषुः ॥

अस् भुवि । अस्ति ॥ नमसोऽस्य ॥ नम् इत्येतस्य विकरणस्यासुभुवीति
 धातोश्चकारस्य लोपो भवति ङिति परे ॥ स्तः सन्ति ॥ सि सः ॥ अस्तेः
 सकारस्य लोपो भवति सकारे परे ॥ सि स इत्यत्र अस्तेः सलोपः सकार-
 मात्रे न तु पिति । तेन व्यतिसे । असि स्थः स्थ । असि स्थः सः । स्यात्
 स्याताम् स्युः । अस्तु-स्तात् स्ताम् सन्तु । ज्ञेधिशिषि । एधि स्तात् स्तम् स्त ।

असानि असाव असाम ॥ अस्तेरीट् ॥ अस्तेः परयोर्दिस्वोरीडागमो भवति ॥
आसीत् ॥ लोपागमयोर्मध्ये आगमविधिर्वलवान् ॥ आस्ताम् आसन् ।
आसीः आस्तम् आस्त । आसम् आस आस ॥ अस्तेरनपि भू वक्तव्यः ॥
वभूव ॥

अस् भुवि । भू सत्तायाम् । अर्थादयं धातुः सत्तायां वर्तते इत्यर्थः । पूर्ववन् तिवादयः ।
'अदादेर्लुक्' अनेन लुक् । अस्ति । अस् तस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'नमसोऽस्य' ॥ नम् च अस्
च नमस् तस्य नमसः । अस्य द्विपदं सूत्रम् । नम इत्येतस्य रुधादिगणोत्पन्नविकरणस्य अस्
भुवि इति धातोश्च संबन्धिनोऽकारस्य डिति विभक्तौ परतो लोपो भवति । अनेन अका-
रस्य लोपः । स्तः । 'नमसोऽस्य' सन्ति । अस् सिप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'सि सः' ॥ अस्ते
सकारस्य लोपो भवति सकारे परे । अनेन सकारस्य लोपे प्राप्ते 'सि सः' इत्यत्र अस्तेः
सलोपः सकारमात्रे न तु पितृव । तेन व्यतिसे इति रूपं सिद्धं भवति । अनेनात्र
सलोपः । अस्ति । अन्यानि मूले सन्ति । 'नमसोऽस्य' । स्यात् स्याताम् स्युः । स्याः स्यातम्
स्यात् । स्याम् स्याव स्याम । अस्तु स्यात्-स्याम् सन्तु । 'अज्ञेयिशाधि' एषि स्यात् ।
अन्यानि सन्ति । अस् दिप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'अस्तेरीट्' ॥ अस्तेः ईट् । अस्तेर्धातोः परयो-
र्दिस्विपोरीडागमो भवति । दिच्वादादौ । 'दिवादावट्' 'स्वरादेः' । आसीन् । अस् ताम्
इति जाते । 'लोपागमयोर्मध्ये' तेन प्रथममडागमद्वयं भवति । पश्चात् 'नमसोऽस्य' अनेन
अकारस्य लोपो भवति । आस्ताम् आसन् । आसीः । अन्यानि सन्ति मूले ॥ सूत्रम्—
'अस्तेः०' ॥ अस्तेर्धातोर्नपि गुरुत्वान् सर्वस्यादेशः । तेनास्य धातोर्नपि भूधातुवन्
रूपाणि होयानि । वभूव वभूवतुः वभूयुः । इत्यादीनि ॥

मृजूष गुद्धौ ॥ मृजेर्गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्या किति डिति
स्वरे वा ॥ पत्वम् पुत्वम् ॥ रात्सस्य ॥ रेफादुत्तरस्य सस्यैव लोपः सान्न
तन्यस्य ॥ मार्ष्टि मृष्टः मृजन्ति मार्जन्ति । मार्क्षि मृष्टः मृष्ट । मार्जि मृज्वः
मृज्मः । मृज्यात् । मार्ष्टु-मृष्टात् मृष्टाम् मृजन्तु-मार्जन्तु । मृद्धि-मृष्टात् मृष्टम् ।
मृष्ट । मार्जाणि मार्जाव मार्जाम् । अमार्ष्ट अमार्ष्ट अमृष्टाम् अमृजन्-अमार्जन् ।
अमार्ष्ट-अमार्ष्ट अमृष्टम् अमृष्ट । अमार्जम् अमृज्व अमृज्म । ममार्जे ममृ-
जतुः-ममार्जतुः ममृजुः-ममार्जुः । ममार्जिथ-ममार्ष्ट ममृजथुः-ममार्जथुः ।
मृज्यात् । मार्जिता मार्ष्टा । मार्जिष्यति-मार्क्ष्यति । अमार्जिष्यत-अमार्क्ष्यत् ।
अमार्जात् अमार्जिष्टाम् अमार्जिषुः । अमार्धात् अमार्ष्टाम् अमार्क्षुः ॥

मृजूप् । उकारपकारौ कार्यायौ । पूर्ववन् तिवादयः । 'अदादेर्लुक्' मृज् तिप् इति
जाते । सूत्रम्—'मृजेः०' ॥ मृजेर्धातोर्गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति किति डिति स्वरे वा
भवति । अनेन वृद्धिः । 'छापरजादेः पः' अनेन पत्वम् । 'पुभिः पुः' अत्र 'संयोगान्तस्य
लोपः' अनेन पकारस्य लोपे प्राप्ते—सूत्रम्—'रात्सस्य' ॥ रात् सस्य । रेफादुत्तरस्य सकारस्यैव
लोपो भवति नान्यस्य । अनेन पकारस्य लोपो न भवति । मार्ष्टि मृष्टः मृजन्ति । 'मृजेः'

अनेन वा वृद्धिः । मार्जन्ति । मृज् सिप् इति स्थिते । 'मृजेः०' 'छशपराजादेः०' 'पढोः कः से' 'किलात्०' 'कपसंयोगे क्षः' मार्क्षि मृष्टः । अन्यानि मूले सन्ति । मृज्यात् । माष्टु । मृष्टात् । मृष्टाम् मृजन्तु-मार्जन्तु । मृज् हि इति स्थिते । 'क्षसाद्धिर्हेः' । 'छशप०' 'पो ङः' घुत्वम् । मृड्ढि । अन्यानि मूले सन्ति । लिट् लकारे—'मृजेः०' अनेन वृद्धिः । ममार्ज ममृजतुः ममृजुः । ममार्जिथ । 'ऊदितो वा' अनेन इङ्विकल्पे सति । 'मृजेः०' 'छशप०' घुत्वम् । समाष्टं ममृजथुः ममृज-ममार्ज । ममार्ज ममृजिन ममृजिम । मृज्यात् मृज्यास्ताम् मृज्यातुः । अस्य धातोरुदित्वादिङ् वा भवति । 'मृजेः' मार्जिता । इडभावे । वृद्धिः । 'छशप०' । घुत्वम् । माष्टी । मार्जिष्यति । मृज् स्थप् तिप् इति स्थिते । 'मृजेः' । 'छशप०' 'पढोः कः से' । 'किलात्०' । 'कपसंयोगे क्षः' । मार्क्ष्यति । अमार्जिष्यत् अमार्क्ष्यत् । अमार्जीत् अमार्जिष्टाम् अमार्जिषुः । इडभावे । अमार्क्षीत् । 'क्षतात्०' । 'छशप०' । घुत्वम् । अमार्ष्टाम् अमार्क्षुः । अमार्क्षीः अमार्ष्टम् अमार्ष्ट । अमार्क्षम् अमार्क्ष्व अमार्क्ष्म । समाप्तोऽयं धातुः ॥

वच परिभाषणे । वक्ति वक्तः ॥ नहि वचिरन्तिपरः प्रयोक्तव्यः किन्तु वदन्तीत्युच्चारणीयम् ॥ वदन्ति । वक्षि वक्थः वक्य । वच्मि वच्यः वचमः । वच्यात् । वक्तु-वक्तात् वक्ताम् वचतु । वग्धि-वक्तात् वक्ताम् वक्त । अवक् अवग् अवक्ताम् अवचन् । अवक्-अवग् अवक्तम् अवक्त । अवचम् अवचव अवचम । णवादा पूर्वस्य । उवाच । यजां यवराणां यजतः संप्रसारणम् । ऊचतुः ऊचुः । उवचिथ-उवक्थ । उच्यात् । वक्ता । वक्षति । अवक्ष्यत् ॥ अस्यतिवक्ति इति छः ॥ अस्यतिवक्तीति छे वचैरुमागमो वक्तव्यः ॥ उ ओ । अवोचत् अवोचताम् अवोचन् ॥

वच परिभाषणे । पूर्ववत् तिवादयः । 'अदादेर्लुङ्' 'चोः कुः' अनेन वकारस्य ककारो भवति । वक्ति वक्तः ॥ सूत्रम्—'नहिवचिरन्तिपरः' ॥ वदन्ति । वच् सिप् इति स्थिते । 'चोः कुः' 'किलात्०' 'कपसं०' वक्षि । 'चोः कुः' वक्थः वक्य । अन्यानि मूले सन्ति । वज्यात् वच्याताम् वच्युः । वक्तु-वक्तात् । 'नहि वचि०' वदन्तु । वच् हि इति स्थिते । 'क्षसाद्धिर्हेः' 'चोः कुः' । 'क्षये जघाः' वग्धि । लङ्लकारे । 'चोः कुः' 'दिस्वोर्हसात्' अनेन सेलोपो भवति । 'वायसाने' अवक्-अवग् । अन्यानि मूले सन्ति । लिट् लकारे—'द्विश्च' पूर्वस्य । 'णवादा पूर्वस्य' अनेन पूर्वस्य संप्रसारणम् । 'अत उपधायाः' उवाच । 'यजां०' अनेन द्वितीयं संप्रसारणम् । 'सवर्णे०' ऊचतुः ऊचुः । उवचिथ । 'अरवतः' । 'चोः कुः' उवक्थ । 'चोः कुः' वक्ता । 'चोः कुः' 'किलात्०' 'कपसंयोगे क्षः' वक्षति । अवक्ष्यन् । वच् सि दिप् इति स्थिते । 'अस्यति वक्ति' अनेन सेर्लो भवति । वच् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'अस्यतिवक्तीति छे०' ॥ इप्रत्यये परे सति वचैर्धातोः उमागमो भवति । 'मिदन्स्तात्०' । 'उओ' । 'दिवादायद्' । अवोचत् अवोचताम् अवोचन् ॥

रुदिर् अथुविमोचने ॥ रुद्रादेश्चतुर्णां हस्तादेः ॥ रुदादेः परेषां तिवादि-चतुर्णां मध्ये हकारवसादेः प्रत्यगसेद् भवति ॥

रोदितिः स्वपितिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा ।

जक्षितिश्चैव विज्ञेयो रुदादिपञ्चको गणः ॥

रोदिति रुदितः रुदन्ति । रोदिषि रुदियः रुदिय । रोदिमि रुदिवः रुदिमः ।
रुधात् । रोदितु-रुदिताद्वा रुदिताम् रुदन्तु । रुदिहि-रुदिताद्वा रुदितम्
रुदित । रोदानि रोदाव रोदाम ॥ रुदादेर्दिस्थोरीडटौ च वक्तव्यौ ॥ अरो-
दीत् अरोदत् । रुरोद रुदतुः । रुधात् । रोदिता । रोदिष्यति । अरो-
दिष्यत् । अरोदीत् । हरितो वा । अरुदत् ॥

रुदिर् अश्विमोचने । इर् अनुबन्धः 'हरितो वा' इत्यस्य सूत्रस्य विशेषणार्थः । तिवा-
दयः 'अदादेर्लृक्' इत्येतत्सर्वं पूर्ववत् । 'उपधाया लपोः' अनेन गुणः—सूत्रम्—'रुदादेर्-
लृणो ह्रसादेः' ॥ रुदादेः चतुर्णां ह् च वस् च ह्रसौ तौ आदी यस्य स ह्रसादिः तस्य ह्रसादेः
त्रिपदं सूत्रम् । रुदादेः परस्य चतुर्णां तिवादीनां संबन्धिनो हकारादेर्वसत्प्रत्याहारादेश्च
प्रत्ययस्य इडागमो भवति । टित्त्वादादौ । अनेन खरादिरहिते प्रत्यये परे इडागमो भवति ।
रुदादयस्तु मूले श्लोकेनोक्ताः । रोदिति रुदितः रुदन्ति । अन्यानि मूले सन्ति । रुधात्
रुधाताम् । रोदितु । रुदिहि । लङ्लकारे—सूत्रम्—'रुदादेः ०' ॥ रुदादेर्भातोः परयोर्दिप्तिपो-
रीडटौ च वक्तव्यौ । इडपवादेश्चयम् । अरोदीत् । अरोदत् । 'उपधायाः' हरोद हरुदतुः ।
रुरोदिय । रुधात् रुधास्ताम् रुधासुः । रोदिता । अन्यानि मूले सन्ति । अरोदीत् ।
'हरितो वा' अनेनास्य वा कप्रत्ययो भवति । अरुदत् । अरुदताम् । अरुदन् । अत्र
ङित्त्वात् गुणाभावः ॥

जिष्णप् शयं । जिह्त् । स्वपिति । स्वप्यात् । स्वपितु-स्वपिताद्वा । अस्वपीत्
अस्वपत् । संप्रसारणम् । सुप्वाप सुपुपतुः सुपुपुः । सुप्वपिथ सुप्वप्यथ ।
सुप्यात् । स्वप्ता । स्वप्स्यति । अस्वप्स्यत् ॥ अस्वाप्सीत् अस्वाप्ताम् अस्वाप्सुः ।

जिष्णप् शयने । पूर्ववत् सर्वं भवति । जिह्त् । 'आदेः ण्यः सः' अनेन सत्वम् ।
'रुदादेश्चतुर्णां' अनेनास्यापि इट् । स्वपिति । लङ्लकारे । 'रुदादेर्दिस्थोः ०' अस्वपीत् ।
अस्वपत् । लिङ्लकारे । 'द्विश्च' । 'णवादौ पूर्वस्य' । अनेन संप्रसारणम् । 'किलात् ०'
'अत उपधायाः' । सुप्वाप । 'यज्ञां ०' । अनेन द्वितीयं संप्रसारणम् । सुपुपतुः । 'अत्त्वतः'
सुप्वपिथ । सुप्वप्यथ । संप्रसारणम् । सुप्यात् सुप्यास्ताम् । स्वप्ता । लङ्लकारे । 'सावनिटः'
अनेन निबं वृद्धिः । अस्वाप्सीत् । 'शसात्' । अनेन सेलौपः । अस्वाप्ताम् । अस्वाप्सुः ॥

श्वस् प्राणने । श्वसिति । श्वसात् । श्वसितु । अश्वसीत् । अश्वसत् अश्वसि-
ताम् अश्वसन् । श्वासा श्वसतुः श्वसुः । श्वसात् । श्वसिता । श्वसिष्यति ।
अश्वसिष्यत् । द्वयन्तक्षण इति वृद्ध्यभावः । अश्वसीत् ॥

श्वस् प्राणने । अयमपि पूर्ववत् । श्वसिति । लङ्लकारे दिप्तिपोरीडटौ भवतः । अश्व-
सीत् अश्वसत् । लिङ्लकारे । 'द्विश्च' पूर्वस्य । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । श्वासा ।
सार. १६

शश्वसतुः । शश्वसिथ । 'अश्वतः' शश्वत् । शश्वत् । शश्वत् । शश्वत् । अन्येषां रूपाणि मूले सन्ति । लुङ्लकारे 'ह्यन्तक्षण०' । अनेन वृद्धभावः । अश्वसीत् अश्वसिष्टाम् अश्वसिषुः ॥

। अन प्राणने ॥ अनिति । प्रपूर्वः । अनिति ॥ [उपसर्गस्यात्रिमित्तादनितेर्नस्य णत्वं वाच्यम्] ॥ प्राणिति । अन्यात् । अनितु । आनीत् । आनत् । आन आनतुः आनुः । अन्यात् । अनिष्यति । आनिष्यत् । आनीत् आनिष्टाम् आनिषुः ॥

अन प्राणने । पूर्ववत्सर्वम् । अनिति । यदायं धातुः, प्रपूर्वस्तदा ॥ सूत्रम्—[अनितिः] 'उपसर्गस्यात्रिमित्तादनितेर्नस्य णत्वं वाच्यम्' ॥ अनेन नकारस्यास्य णकारो भवति । 'सवर्णे०' प्राणिति । लङ्लकारे । 'रुदादेः' 'स्वरादेः' । आनीत् । आनत् । लिङ्लकारे । 'दिश्च' । 'सवर्णे०' । आन आनतुः आनुः । अन्यात् अन्यास्ताम् अन्यासुः । अनिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । 'स्वरादेः' परः । अनेन द्वितीयोऽङागमो भवति । आनीत् आनिष्टाम् आनिषुः ॥

जक्ष भक्ष हसनयोः । जक्षिति जक्षितः ॥ जक्षादेरन्तोऽदन उस् ॥ जक्ष-
जागृदरिद्राशास्चकासृभ्यः परस्य अन्त अत् अन उस् भवति ॥ जक्षति ।
जक्षिपि । जक्ष्यात् । जक्षितु । अजक्षीत् अजक्षत् । जजक्ष । जक्ष्यात् । जक्षिता ।
जक्षिष्यति । अजक्षिष्यत् । अजक्षीत् ॥

जक्ष भक्षहसनयोः । पूर्ववत् सर्वं भवति । जक्षिति । जक्षितः । जक्ष अन्ति इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'जक्षादेरन्तोऽदन उस्' ॥ जक्षादेः अन्तः अत् अनः उस् पंचपदं सूत्रम् ॥ जक्षजा-
गृदरिद्राशास्चकासृभ्यः परस्य अन्तः अत् भवति । अन उस् भवति । जक्षादयः केनचि-
दाचार्येण गणिताः श्लोकेन 'जक्षि जागृ दरिद्राति चकास्तिः शास्तिरेव च । दीधीङ् वेवीङ्
च विक्षेयो जक्षादिः सप्तको गणः ॥' अनेन अन्ति इत्यस्य अतिः । जक्षति । 'जक्ष्यात् ।
जक्षितु जक्षितात् । जक्षिताम् । 'जक्षादेः०' जक्षतु । जक्षिहि । 'रुदादेर्विष्योः०' अजक्षीत् ।
अजक्षत् अजक्षताम् अजक्षुः । लिङ्लकारे—'दिश्च' । 'पूर्वस्य इत्यादिः शेषः' । अजक्ष
अजक्षतुः अजक्षुः । अजक्षिथ । जक्ष्याम् । जक्ष्यास्ताम् । जक्षिता । लुङ्लकारे—अजक्षीत्
अजक्षिष्टाम् अजक्षिषुः ॥

जागृ निद्राक्षये । जागर्ति जागृतः जाग्रति । जागर्ति । जागृयात् । जाग-
र्तु-जागृतात् जागृताम् जाग्रतु । जागृहि-जागृताद्वा जागृतम् जागृत ।
जागराणि जागराव जागराम् । गुणः । दिव्योर्हतात् । सौर्विसर्गः । अजागः
अजागृताम् ॥ असि जागर्तेर्धातोर्गुणो चक्षव्यः ॥ अजागरः । अजागः
अजागृतम् अजागृत । अजागरम् अजागृव अजागृत । जजागर । जागर्तेः
किति गुणो चक्षव्यः ॥ जजागरतुः अजागरः । जजागरिथ जजागरथुः
जजागर । जजागार-जजागर अजागरिव अजागरिम । 'विद्' इति पक्षे

आम् । जागरांचकार जागरामास जागरांवभूव । जागर्यात् । जागरिता ।
जागरिष्यति । अजागरिष्यत् । हयन्तक्षुण इति न वृद्धिः । अजागरीत् ॥

जागृ निद्राक्षये । पूर्ववत् तिबादयः । 'अत्रादेर्लुक्' । 'गुणः' । अनेन गुणो भवति ।
जागर्ति । जागृतः । 'कृत्' । 'जक्षादेः०' । जाग्रति । जागर्षि । अत्र 'किलात्०' अनेन
पत्वम् । जागृथः जागृथ । जागर्मि जागृवः जागृमः । जागृयात् जागृयाताम् जागृयुः ।
जागृवुः । अन्यानि मूले सन्ति । जागृ दिप् इति स्थिते 'गुणः' । 'दिस्थोर्हसार्व' । अनेन
दिपो लोपो भवति । 'घोर्विसर्गः' । 'विवादावद्' अजागः । अजागृताम् । जागृ अन् इति
स्थिते । 'जक्षादेः०' अनेन अन उस् ॥ सूत्रम्—“उसि०” । उसि परे सति जागर्तेर्धातोर्गुणो
वक्तव्यः । अनेन गुणः । अजागरुः । अजागः अजागृतम् अजागृत । अन्यानि मूले
सन्ति । लिट् लकारे । 'द्विश्च' । 'सस्वरादिः' । 'ह्रस्वः' 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः ।
जजागार ॥ सूत्रम्—‘जागर्तेः०’ ॥ जागर्तेर्धातोः किति प्रत्यये परे गुणो वक्तव्यः । अनेन
गुणः । जजागरतुः । अन्यानि मूले सन्ति । 'विद् दरिद्रा' अनेन सूत्रेणास्य वा आम्
प्रत्ययो भवति । 'गुणः' । जागरांचकार । अन्ये द्वे मूले स्तः । 'जागर्तेः' अनेन गुणः ।
जागर्यात् । जागयोस्ताम् । जागर्यासुः । 'गुणः' । जागरिता । अन्यानि मूले सन्ति ।
लुङ् लकारे 'हयन्तक्षुण०' अनेनास्य वृद्धेरभावः । किंतु गुणः । अजागरीत् अजागरिष्टाम्
अजागरिषुः ॥

दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ॥ दरिद्रातेरिद्रालोपश्च ङिति ॥ दरिद्रातेरा-
कारस्य लोपो भवति ङिति खरे परे, इकारश्च ङिति ह्रस्वे परे ॥ दरिद्रितः
दरिद्रति । दरिद्रासि दरिद्रिथः दरिद्रिथ । दरिद्रामि दरिद्रिवः दरिद्रिमः ।
दरिद्रियात् । दरिद्रातु-दरिद्रताद्वा दरिद्रिताम् दरिद्रतु । दरिद्राहि-दरिद्रिताद्वा
दरिद्रितम् दरिद्रित । दरिद्राणि दरिद्राव दरिद्राम । अदरिद्रात् अदरिद्रि-
ताम् । अदरिद्रुः । अदरिद्राः अदरिद्रितम् अदरिद्रित । अदरिद्राम् अदरिद्रिव
अदरिद्रिम ॥ णप् बुण् सयुटो हित्वा अन्यस्मादरिद्रातेरनप्यालोपो
लुङि वा ॥ ददरिद्रौ ददरिद्रतुः ददरिद्रुः । ददरिद्रिथ ददरिद्रिथुः । पक्षे-
ददरिद्राश्चकार । दरिद्र्यात् । दरिद्रिता । दरिद्रिष्यति । अदरिद्रिष्यत् । अद-
रिद्र्यात् अदरिद्रिष्टाम् अदरिद्रिषुः । पक्षे । अदरिद्रासीत् अदरिद्रासिष्टाम्
अदरिद्रासिषुः ॥

दरिद्रा दुर्गतौ । पूर्ववत् तिबादयः । 'अत्रादेर्लुक्' दरिद्राति । दरिद्रा तस् इति जाते ॥
सूत्रम्—‘दरिद्रातेरिद्रालोपश्च ङिति’ ॥ दरिद्रातेः इन् आलोपः । च अव्ययम् । ङिति पञ्चपदे
सूत्रम् । दरिद्रातेर्धातोराकारस्य ङिति खरे परे लोपो भवति च ङिति ह्रस्वे परे अकारस्य
लोपो भवति । अनेनात्र आकारस्य इ । दरिद्रितः । अत्र 'दरिद्रातेः' अनेन आकारस्य
लोपः । 'जक्षादेः' । दरिद्रति । अन्यानि मूले सन्ति । अनेनैव प्रकारेण साध्यानि । दरि-
द्रियात् । दरिद्रातु । अदरिद्र्यात् । लिट् लकारे । 'द्विश्च' । 'सस्वरादिः' । 'आतो णप्डौ' ।

ददरिद्रौ । ददरिद्रा अर्तुस् इति जाते ॥ सूत्रम्—‘णप् वुण् सयुटः०’ ॥ णप् वुण् सयुटः
 हित्वा अन्यस्मात् दरिद्रतिर्धातोरेणपि आकारस्य लोपो भवति लुङ्लकारे वा आकारस्य
 लोपो भवति । अनेनाकारस्य लोपः । ददरिद्रतुः । ददरिद्रिथ । ‘विद् दरिद्रा०’ अनेन सूत्रे-
 णास्य धातोर्वा आम् प्रत्ययो भवति । ‘णप्’ अनेनाकारस्य लोपः । अन्यत् साधनं तु पूर्व-
 वत् ज्ञेयम् । दरिद्रांचकार । दरिद्रामास । दरिद्रांवभूव । ‘णप् वुण्०’ । अनेनाकारस्य
 लोपः । दरिद्रात् । दरिद्रास्ताम् । दरिद्रासुः । अयं धातुः सेट् । अतः ‘सिसत्ता०’ अनेनेद्
 भवति ‘णप् वुण्०’ अनेनाकारस्य लोपः । दरिद्रिता । दरिद्रिष्यति । अदरिद्रिष्यत् ।
 लुङ्लकारे । अदरिद्रीत् अदरिद्रिष्टाम् अदरिद्रिषुः । ‘लुङि वा’ इत्युक्तत्वात् वा आकार-
 लोपः । तत्पक्षे ‘आदन्तानां०’ अनेनेद्सकौ भवतः । अदरिद्रासीत् । अदरिद्रासिष्टाम् अद-
 रिद्रासिषुः । समाप्तोऽयं धातुः ॥

शास् अनुशिष्टौ शास्ति ॥ शासेरिः ॥ द्वितीयनुवृत्तम् । शास्तेराकारस्ये-
 कारादेशो भवति किति डिति हसे डे च परे ॥ घसादेः पः । शिष्टः शासति ।
 शास्ति शिष्टः शिष्ट । शासि शिष्वः शिष्मः । शिष्यात् । शास्तु-शिष्टात् शि-
 ष्टाम् शासतु । जज्ञेपिशधि । शाधि-शिष्टाद्वा शिष्टम् शिष्ट । शासानि शासाव
 शासाम ॥ दिपि सस्य तः सिपि वा ॥ दिपि परे सस्य तकारो भवति
 सिपि तु वा भवति ॥ अशात् अशिष्टाम् अशासुः । अशात्-अशाः अशिष्टम्
 अशिष्ट । अशासम् अशिष्य अशिष्म । शशास शशासतुः शशासुः । शि-
 ष्यात् । शासिता । शासिष्यति । अशासिष्यत् । लिट्पदादेर्डः । शासेरिः ।
 अशिषत् ॥

शास् अनुशिष्टौ । पूर्ववत् तिवादयः । ‘अदादेर्लुङ्’ । अनेनापो लुग् भवति । शास्ति ।
 शास् तस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—‘शासेरिः’ ॥ शासेः इः । शासेर्धातोराकारस्य इकारो
 भवति किति डिति हसे डे च परे । अनेन आकारस्य इकारः । ‘घसादेः पः’ । अनेन
 सूत्रेण संस्य पः । शिष्टः । शासति । अस्मिन् रूपे ‘जज्ञादेः’ अनेन अन्तोऽन् अन ङस् ।
 अन्यानि मूले सन्ति । लोट्लकारस्य मध्यमपुरुषैक्यधने । ‘जज्ञेपिशधि’ अनेन द्विसहि-
 तस्य शासः शाधिनिपातो भवति । शाधि । अस्यान्यानि सन्ति मूले । लङ्लकारे शास्
 दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—‘दिपि सस्य तः सिपि वा’ ॥ दिपि सस्य तः सिपि वा अव्ययम् ।
 सकारान्तस्य धातोः सकारस्य दिपि परे तकारो भवति सिपि तु विकल्पेन भवति सस्य
 तः । अनेन सकारस्य तकारः । ‘दिस्वोर्हसात्’ अनेन दिपो लोपः । ‘दिवादावद्’ अशात् ।
 दिपि परे द्वे रूपे भवतः । वागदणान् । अशात् । अशाः । अन्यानि सन्ति । लिट्लकारे
 ‘द्विष्व’ । पूर्वस्य हस्यः । शशास । शशासतुः । शशासिथ । शासिता । शासिष्यति । लुङ्-
 लकारे । ‘लिट्पदादेर्डः’ । अनेन इप्रत्ययो भवति । ‘शासेरिः’ अनेनाकारस्येकारो भवति ।
 ‘घसादेः पः’ अनेन सस्य पः । ‘दिवादावद्’ । अशिषत् अशिषताम् अशिषुः ॥

चकास् दीप्तौ । ऋ इत् । चकास्ति चकास्तः चकासति । चकासात् । चका-

स्तु-चकास्तात् चकांस्ताम् चकास्तु । ह्रसाद्धिर्हेः ॥ धौ सलोपो वाच्यः ॥
चकाधि-चकास्तात् चकास्तम् चकास्त । अचकात् अचकास्ताम् अचकासुः ।
अचकात्-अचकाः । कासादिप्रत्ययादाम् । चकासाश्चकार । चकास्यात् । चका-
सिता । चकासिष्यति । अचकासिष्यत् । अचकासीत् अचकासिष्टाम् अच-
कासिषुः ॥ इत्यदादिषु परस्मैपदिनः ॥ ४ ॥

चकास् दीप्तौ । ङकार इत् । प्रत्ययलुगादि सर्वं पूर्ववत् । चकास्ति । प्रथमपुरुषस्य
बहुवचने । 'जक्षादेः०' अनेन सूत्रेण अन्तः अत् अन उस् भवति । चकासति । चका-
स्यात् । चकास्तु । अस्य लकारस्य मध्यमपुरुषस्यैकवचने । 'ह्रसाद्धिर्हेः' । अनेन हेभिः ।
चकास् धि इति जाते ॥ सूत्रम्—'धौ सलोपो वाच्यः' ॥ धिप्रत्यये परे सति सकारस्य लोपो
भवति । अनेन सकारस्य लोपः । चकाधि । लङ्लकारे । चकास् दिप् इति स्थिते । 'दिपि
सस्य तः' अनेन सस्य तः । 'दिस्योर्ह्रसात्' । 'दिवादावट्' । अचकात् । अस्य प्रथमपुरुषस्य
बहुवचने । 'जक्षादेः०' । अनेन अन उस् । अचकासुः । अन्यानि मूले सन्ति । 'कासादि-
प्रत्ययादाम्' अनेनास्य धातोराप्प्रत्ययो भवति चकासांचकार । चकासामास । चकासां-
धभूव । चकास्यात् चकास्यास्ताम् चकास्यासुः । 'सितता०' अनेनेट् । चकासिता ।
अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । अचकासीत् ॥ इत्यदादिगणे परस्मैपदिनः कथिताः ॥

अदादिप्वात्मनेपदिनः ॥ ५ ॥

अथात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । इकार उच्चारणार्थः ।
ङकार आत्मनेपदार्थः । स्कोराद्योश्च । पुत्रम् । चष्टे चक्षते । आतोऽन्तोद-
नतः । चक्षते । पढोः कः से । चक्षे चक्षथे चङ्ङे । चक्षे चक्ष्वहे चक्षमहे ।
चक्षीत । चष्टाम् । अचष्ट अचक्षताम् अचक्षत ॥ चक्षिङोऽनपि ख्याञ्-
कृशाञ्चौ णादौ वा वक्तव्यौ ॥ चख्यो चख्यतुः चख्युः । चक्षौ चक्-
शतुः चक्षुः चचक्षे ख्यायात् ख्येयात् कृशयात् कृशेयात् । ख्यासीष्ट-कृशा-
सीष्ट । ख्याता २ कृशाता २ । ख्यास्यति ख्यास्यते कृशास्यति-कृशास्यते । अ-
ख्यास्यत् अख्यास्यत अकृशास्यत्-अकृशास्यत । पुषादित्वाद् ङः । अख्यत् ॥
अस्यतिवक्तिख्यातीनामात्मनेपदे सेङ्गे वाच्यः ॥ अख्यत अकृशा-
सीत् अकृशास्ताम् ॥

अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । इकार उच्चारणार्थः । ङकार
आत्मनेपदार्थः । तआदयः प्रत्यया भवन्ति । 'अप् कर्तरि' 'अदादेर्लुङ्' । अनेनापो लुग्भ-
वति तदा चक्ष ते इति जाते । 'स्कोराद्योश्च' । अनेन ककारस्य लोपः । 'पुमिः पुः' । चष्टे
चक्षते । 'आतोऽन्तोदनतः' । अनेन अन्तः अत् । चक्षते । चक् से इति जाते 'स्कोरा-
द्योश्च' अनेन कस्य लोपः । 'पढोः कः से' । अनेन पस्य कः । 'क्रिडात्०' । 'कपसंयोगे
क्षः' । चक्षे । चक् ध्वे इति जाते । 'स्कोराद्योश्च' । 'पो ङः' । चङ्ङे । अन्यानि सुगमानि ।

चक्षीत चक्षीयाताम् चक्षीरन् । चष्टाम् चक्षाताम् चक्षताम् । 'स्कोराद्योश्च' । पुत्तम् । चष्टा । अन्यानि तु सुगमान्येव तथापि लिङ्गामि । चक्षाथाम् चङ्क्षुम् । चक्षे चक्षावहै चक्षामहै । अचष्ट अचक्षताम् अचक्षत । अचष्टाः अचक्षाथाम् अचङ्क्षुम् । अचक्षि अचक्ष्वहि अचक्ष्महि । चक्ष णप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'चक्षिष्टः०' ॥ चक्षिङ्धातोर्नपि विषये ख्याञ्क्षानौ वा वक्तव्यौ णादौ वा वक्तव्यौ । गुरुत्वात्सर्वस्यादेशः । अकार उभयपदार्थः । ख्याणप् इति जाते । 'द्विश्च' । पूर्वस्य ह्रसादिः । 'कुहोश्चुः' । 'क्षपानाम्' । 'आतो णप् ङौ' । चख्यौ । 'आतोऽनपि' । चख्यतुः । चख्युः । 'अत्त्वतः' । चखियथ । चख्याथ । चख्ये चख्याते चखियरे । क्शाब्बादेशे कृते । 'द्विश्च' । पूर्वस्य ह्रस्वः । 'कुहोश्चुः' । 'आतो णप् ङौ' । चक्षौ । 'आतोऽनपि' । चक्षतुः । 'अत्त्वतः' । चक्षिथ चक्षथाथ । चक्षे चक्षताते चक्षिरे । एतयोः प्रत्यययोर्विकल्पः । तदा चक्ष् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । चचक्षे चचक्षते चचक्षिरे । 'संयोगादेरादन्तस्य' ख्यायात् ख्येयात् । क्शायात् क्शेयात् । अन्यानि मूले सन्ति । सर्वत्र विकल्पेन ख्याञ्क्षानौ भवतः । अत एकस्मिन्लकारे द्विधा रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे । 'लित्पुपादेर्ङे' । 'दिवादावट्' । 'आतोऽनपि' अख्यत् अरयताम् अख्यन् । आत्मनेपदे ॥ सूत्रम्—'अस्यति०' ॥ अस्यतिवक्तिख्यातीनां धातूनामात्मनेपदे सेङौ वाच्यः । अनेन सेङः । 'आतोऽनपि' अख्यत अरयेताम् अख्यन्त । क्शाब्बादेशे सति । लुङ्लकारे । 'आदन्तानाम्०' । अनेनेट्सकौ भवतः । अक्शासीत् अक्शासिष्टाम् अक्शासिपुः । अक्शास्त अक्शासाताम् अक्शासत । अक्शास्थाः अक्शासाथाम् अक्शाभ्यम् ॥

ईड स्तुतौ । एसे चपा क्षसानाम् । ईडे ईडाते ईडते ॥ ईडीशोः सध्व-
योरिङ्गक्तव्यः ॥ ईडिपे ईडाथे ईडिध्वे । ईडे ईड्वहे ईडमहे । ईडीत ।
ईडाम् । ऐट्ट ॥ लङो ध्वस्य नेट् ॥ ऐट्टम् । ईडाचक्रे । ईडिपीट् ।
ईडिता । ईडिष्यते । ऐडिष्यत ऐडिट् ॥

इड स्तुतौ । पूर्ववत् तिवादयः । 'अदादेर्लुक्' । इड ते इति जाते । 'एसे चपा क्षसानाम्' अनेन डकारस्य टकारः । 'पुभिः पुः' । ईडे ईडाते । 'आतोन्तोदन्तः' । ईडते । ईड से इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ईडीशोः०' ॥ ईडीशोर्धात्वोः सध्वयोः प्रत्यययोरिङ् वक्तव्यः । अनेनेट् । 'किलात्०' ईडिपे । ईडाथे । ईड् ध्वे इति जाते पूर्वोक्तैर्नव सूत्रेण इट् । ईडिध्वे । अन्यानि मूले सन्ति । लिङ्लकारे । ईडीत ईडीयाताम् ईडीरन् । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । लोट्लकारे । ईडाम् ईडाताम् ईडताम् । 'ईडीशोः०' अनेनेट् । 'किलात्०' । ईडिध्व ईडाथाम् ईडिध्वम् । लघूपधत्वाभावात् गुणः । ईडे ईडावहै ईडामहै । लङ्लकारे ईड् तन् इति जाते । 'एसे चपा०' । 'पुभिः पुः' । 'दिवादावट्' । 'स्वरादेः पर' । 'अइए' । 'एणेए' । ऐट्ट । ऐडाताम् । ऐडत । ऐट्टाः । ऐडाथाम् । ऐड् ध्वमिति जाते । 'ईडीशोः०' । अनेनेटि प्राप्ते सति ॥ सूत्रम्—'लङः०' ॥ लङ्लकारसध्वप्रत्ययस्य इट् न भवति । अनेन तन्निषेधः । 'पुभिः पुः' । ऐड्धम् । 'कासादिप्रत्ययादाम्' अनेन आम् प्रत्ययः । अन्यत् सार्धनं पूर्ववत् । ईडाचक्रे । अन्यानि सुगमानि ।

ईडिपीठ । अन्यानि मूले सन्ति । अन्येषाम् लुङ्लकारे । 'भूते सिः' । 'सिसत्ता०' । 'किलात्०' । 'पुभिः पुः' द्वौ अडागमौ । 'अइण' 'एणेरे' । ऐडिष्ट ऐडिपाताम् ऐडिषत् । अन्यानि सुगमानि ॥

ईश् ऐष्ये । ईष्टे ईशिपे । ईशीत् । ईष्टाम् । ऐष्ट । ईशाञ्चके । ईशिपीठ । ईशिता । ईशिष्यते । ऐशिष्यत् । ऐशिष्ट ॥

ईश् ऐष्ये 'छशप०' अनेन शकारस्य पकारः । 'पुभिः पुः' । इष्टे ईशाते ईशते । 'ईडीशोः०' अनेनेद् । 'किलात्०' । ईशिपे । ईशाये ईशिष्ये । ईशे ईशदे ईशमहे । ईशीत् ईशीयाताम् ईशीरन् । लोट्लकारे । ईष्टाम् ईशाताम् ईशवाम् । 'ईडीशोः०' । अनेनेद् । 'किलात्०' । ईशिष्य ईशाथाम् ईशिष्वम् । दीर्घोपधत्वाच्च गुणः । ईशे ईशावद् ईशामहे । लुङ्लकारे । अडागमद्वयं भवति । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । ऐष्ट ऐशाताम् ऐशत् । ऐष्टाः ऐशाथाम् । 'लडो ध्वस्य०' अनेन सूत्रेण इङनिषेधः । 'छशप०' । 'पुभिः पुः' । ऐष्टवम् । लिट्लकारे । 'कासादिप्रत्ययादाम्' । ईशाञ्चके । ईशामास । ईशाञ्चभूव । 'सिसत्ता०' ईशिपीठ । अत्र 'किलात्' अनेन पत्वम् । लुङ्लकारे । अडागमद्वयम् । ऐशिष्ट । ऐशिपाताम् । ऐशिषत् । सुगमोऽयं धातुः ॥

आस् उपवेशने । आस्ते । आसीत् । आस्ताम् आस्त । कासादित्वादात् ।

आसाञ्चके आसिपीठ । आसिता । आसिष्यते । आसिष्यत् । आसिष्ट ॥

आस् उपवेशने । 'अपूर्वर्ति' । 'अदादेर्लुक्' आस्ते आसाते आसते । अत्र 'आतोन्तो-
दनतः' । अनेन अन्तः अत् । आसीत् आसीयाताम् आसीरन् । आस्ताम् आसाताम् । 'आतोन्तोऽदनतः' । आसताम् । आस्त । आसाताम् आसत् । 'कासादिप्रत्ययादाम्' । आसाञ्चके । आसामास । आसाञ्चभूव । 'सिसत्ता०' अनेनेद् । आसिपीठ । अन्येषां सन्ति मूले रूपाणि तानि सुगमान्येव । अतो व्याख्यानं न कृतम् । लुङ्लकारे द्वौ ऋदौ । 'सवर्णे०' । आसिष्ट आसिपाताम् आसिषत् ॥

वस् आच्छादने । वस्ते । वसीत् । अवसिष्ट ॥

वस् आच्छादने । 'अप् कर्त्तरि' । 'अदादेर्लुक्' इत्यादि सर्वं पूर्ववत् । तज्जादयः प्रत्यया भवन्ति । वस्ते वसाते वसते । वसीत् वसीयाताम् वसीरन् । वस्ताम् वसाताम् वसताम् । 'आतोन्तोऽदनतः' । अनेन अन्तः अत् । पूर्वरूपम् । वस्ताम् वसाताम् वसवाम् । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विभ्य' । पूर्वस्य हसादिः । 'लोपः' पचां कित्ये चास्य' । अनेन सूत्रेण एत्वपूर्वलोपो प्राप्नोति । वादित्वाच्च भवतः एत्वपूर्वलोपो । ववसे ववसाते ववसिरे । 'अवर्णोऽदेः' अनेनेद् । 'किलात्०' । ववसिपे । अन्यानि सुगमानि । 'सिसत्ता०' अनेनेद् । 'किलात्०' । वसिपीठ । वसिता । वसिष्यति । ववसिष्यत् । लुङ्लकारे । अवसिष्ट अवसिपाताम् अवसिषत् । अत्र 'आतोन्तो०' अनेन अन्तः अत् भवति । अन्यानि सुगमानि ॥

पृष्ठ प्राणिगर्भविमोचने । आदेः प्णः स्तः । स्तते स्तीत् । स्ताम् ॥ स्ततेः

पिति गुणाभावो वाच्यः ॥ सुवै सुवावहै । सुवामहै । असुत । सुपुवे ।
स्वरति इति वेद् । सविपीष्ट-सोपीष्ट । सविता सोता । सविष्यते-सोष्यते ।
असविष्यत-असोष्यत । असविष्ट-असोष्ट ॥

पृङ् प्राणिगर्भविमोचने । पूर्ववत् सर्वम् । ‘आदेः णः स्तः’ अनेन पस्य सः । सूते ।
‘नुधातोः’ अनेन ड्व् । सुवाते । ‘आतोन्तो०’ । सुवते । ‘किलात्०’ । सूपे सुवाथे सूध्वे ।
सुवे सूवहे सूमहे । ‘नुधातोः’ सुवीत सुवीयाताम् सुवीरन् । सूताम् । ‘नुधातोः’ । सुवा-
ताम् । ‘आतोन्तोद०’ । सुवताम् । ‘किलात्०’ सूष्व सुवाथाम् सूष्वम् । सू ऐप् इति
जाते । ‘गुणः’ । अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—‘सूतेः०’ ॥ सूतेर्धातोः पिति प्रत्यये परे गुणस्य
अभावो वाच्यः । किं तु ‘नुधातोः’ अनेन ड्व् भवति । सुवे सुवावहै सुवामहै । लङ्ल-
कारे । असुत असुवाताम् । ‘आतोन्तो०’ । असुवत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ।
लिट्लकारे । ‘द्विश्च’ । ‘सस्वरादिः’ । ‘किलात्०’ । ‘नुधातोः’ । सुपुवे सुपुवाते सुपुविरे ।
इत्यादीनि । ‘स्वरतिसूयति’ अनेनास्य धातोरिङ्विकल्पः । ‘सिसता०’ । ‘गुणः’ ‘ओ अब्’ ।
सविपीष्ट । इडभावे गुणः । सोपीष्ट । अन्येषा लकाराणां द्वे रूपे मूले स्तः । लुङ्लकारे ।
‘सिसता०’ । अनेनेट् । पूर्व । ‘भूते सिः’ अनेन सिप्रत्ययः । ‘किलात्०’ । घृत्वम् । ‘दिवा-
दावट्’ । असविष्ट असविपाताम् असविपत । इडभावे । असोष्ट असोपाताम् असो-
पत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥

शीङ् स्वमे ॥ शीङः सर्वत्र गुणो भवत्यपि विषये ॥ शेते शयाते ॥
शीङोऽतो रुट् ॥ शीङः परस्यादित्येतस्य रुडागमो भवति ॥ शेते ।
शयीत । शेताम् शयाताम् शेताम् । अशेत अशयाताम् अशेरत । शिष्ये
शिष्याते । शयिपीष्ट । शयिता । शयिष्यते । अशयिष्यत । अशयिष्ट ॥

शीङ् स्वमे । ङकार आत्मनेपदार्थः ॥ सूत्रम्—‘शीङः०’ ॥ शीङो धातोः सर्वत्र अपि विषये
गुणो भवति । अनेनास्य धातोः सर्वत्र गुणो भवति । शेते । ‘ए अय्’ शयाते । गुणे कृते ।
शे अन्त इति जाते ‘आतोन्तोदनतः’ । शे अते इति जाते ॥ सूत्रम्—‘शीङोऽतो रुट्’ ॥ शीङः
अतः रुट् । शीङ् धातोः परस्य भन् इत्येतस्य रुडागमो भवति । टित्त्वादादौ । ङकारष्टि-
त्कार्थः । ङकार उच्चारणार्थः । शेते । शेपे शयाथे शेध्वे । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञात-
व्यानि तानि सुगमान्येव । शयीत शयीयाताम् शयीरन् । शेताम् शयाताम् । ‘शीङोतो
रुट्’ । अनेन रुट् । शेताम् । अशेत अशयाताम् रुडागमः । अशेरत । अन्यानि सुगमानि ।
लिट्लकारे । ‘द्विश्च’ । ‘सस्वरादिः’ । ‘ह्रस्वः’ । ‘नुधातोः’ अनेन यकारः । शिशये शिश्याते
शिशियरे । अन्यानि सुगमानि । ‘गुणः’ । ‘ए अय्’ शयिपीष्ट । अत्र ‘किलात्—’ अनेन
सकारस्य पकारो भवति । लुङ्लकारे । अशयिष्ट अशयिताम् अशयिपत । इत्यादीनि
रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥

इङ् अध्ययने । अधिपूर्वः । अधीते अधीयाते अधीयते । अधीयीत अधीया-
ताम् अधीयताम् । अध्वैत । इयादेशे कृते पश्चादङागमद्वयम् । अध्वैयाताम्

अध्यैयत ॥ इडो णादौ गा वक्तव्यः ॥ अधिजगे । अध्येपीष्ट । अध्येता ।
अध्येष्यते । अध्यैष्यत ॥ इडो वा गी सौ लृङि च तत्परस्य प्रत्य-
यस्य डित्त्वं वाच्यम् ॥ डित्त्वाद्गुणो न । अध्यगीष्यत अध्यगीष्येताम्
अध्यगीष्यन्त । अध्यैष्यत । अध्यगीष्ट अध्यगीषाताम् अध्यगीषत । अध्यैष्ट
अध्यैषाताम् अध्यैषत ॥ इत्यादिप्रात्मनेपदिनः ॥ ५ ॥

इङ् अध्ययने । अयं धातुर्नित्यमधिपूर्वः । इकार आत्मनेपदार्थः 'सवर्णे दीर्घः सङ्' ।
अधीते । अधि इ आते इति जाते 'नुधातोः' अनेन इय् । 'सवर्णे०' अधीयाते अधीयते ।
अधीषे । 'किलात्०' अनेन पठारः । अधीयाथे अधीष्वे । अधीये अधीगदे अधीगदे ।
अधीवीत अधीयीयाताम् । अधीयीरन् । लोट्लकारे । अधीताम् अधीयाताम् । अधीयताम् ।
लुङ्लकारे । अधि इ तन् इति जाते । 'दिवादायद्' । 'स्वरादेः' । अनेन द्वितीयोऽङागमः ।
'अङ्' । 'एऐ' । 'इ यं स्वरे' । अध्यैत । इयादेशो कृते पश्चादङागमद्वयम् । अध्यैषाताम्
अध्यैषत । अध्यैथाः । अन्यानि सुगमानि पूर्वोक्तेरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । लिट्लकारे । अधि
इ णप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'इङ्०' ॥ इङो धातोर्णादौ परे गा इत्यादेशो वक्तव्यः । गुरु-
त्वात्सर्वदेशः । अधि गा णप् इति जाते । 'द्विश्च' । 'द्व्यः' । 'कुडोश्चुः' । 'अतोऽनपि' ।
अनेन आकारस्य लोपो भवति । अधिजगे अधिजगाते अधिजगिरे । इत्यादीनि । अध्ये-
पीष्ट । अध्येता । अध्येष्यते ॥ अङागमद्वयम् । अध्यैष्यत । अध्यैष्येताम् । अध्यैष्यन्त ।
इत्यादीनि ॥ सूत्रम्—'इङो०' ॥ इङ्धातोर्वा गी इत्यादेशो भवति सौ परे च लृङि विषये ।
तस्मात्परस्य प्रत्ययस्य डित्त्वं वाच्यम् । अनेन गी इत्यादेशः । डित्त्वाद्गुणाभावो भवति ।
अध्यगीष्यत । अध्यगीष्येताम् । अध्यगीष्यन्त ॥ लुङ्लकारे । 'इडो वा' अनेन गीरादेशः ।
'भूते सिः' । 'किलात्०' । घृत्वम् । अध्यगीष्ट अध्यगीषाताम् अध्यगीषत । अन्यानि
सुगमानि । गीरादेशाभावे अङागमद्वयम् । 'गुणः' । 'एऐ' । 'इ यं स्वरे' । अध्यैष्ट
अध्यैषाताम् अध्यैषत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । इत्यात्मनेपदिनः समाप्ताः ॥ ५ ॥

अदादिपूभयपदिनः ६

अथोभयपदिप्रक्रिया प्रदर्श्यते ॥ द्विष अप्रीतौ । अकार उभयपदार्थः । द्वेष्टि
द्विष्टे । द्विष्यात् द्विषीत । द्वेष्टु द्विष्टात् द्विष्टाम् । अद्रेद् अद्रेद् अद्विष्टाम्
अद्विष्टुः अद्विष्टन् । अद्विष्ट । द्विष्टेप-द्विष्टिषे । द्विष्यात् । द्विष्टीष्ट । द्वेष्टा २ ।
द्वेक्ष्यति द्वेक्ष्यते । अद्वेक्ष्यत् अद्वेक्ष्यत । दृशपान्तात्सरु । अद्विक्षत् । अद्विक्षत ॥
सत्यात्मनेपदे स्वरं टिलोपो वाच्यः ॥ अद्विक्षाताम् अद्विक्षन्त ॥

अथोभयपदिनः प्रदर्श्यन्ते । द्विष अप्रीतौ । अकार उभयपदार्थः । तिनादयस्त्रादयश्च
प्रत्या भवन्ति । 'अप् कर्तरि' । अनेन चतुर्थे लङोरेषु अप्प्रत्ययो भवति । 'अदादेर्लृक्' ।
अनेन तस्य लृग् भवति । द्विप् तिप् इति जाते । 'गुणः' । 'दुभिः दुः' । द्वेष्टि द्विष्टः द्विषन्ति ।
द्विप् तिप् इति स्थिते । 'गुणः' । 'पठोः कः से' । अनेन पस्य कः । 'किंवात्०' । 'कपसं-
सार २०

योगे०' । द्वेक्षि द्विष्टुः द्विष्ट । द्वेष्टि द्विष्वः द्विष्माः । द्विष्टे द्विषाते द्विषते । द्विष्यात् द्विष्या-
स्ताम् द्विष्यासुः । द्विषीत द्विषीयाताम् द्विषीरन् ॥ द्वेष्टु-द्विष्टात् द्विष्टाम् द्विषन्तु । द्विप् हि
इति जाते । 'क्षसाद्विर्हेः' । 'पो ङः' । घृत्वम् । द्विड्-द्विष्टात् । द्वेषाणि द्वेषाव द्वेषाम् ।
द्विष्टाम् द्विषाताम् द्विषताम् । इत्यादीनि । द्विप् दिप् इति जाते । 'गुणः' । 'पो ङः' ।
'दिस्योर्हसात्' । 'वाचसाने' । 'दिवादावट्' अनेन पूर्वमडागमः । अद्वेद् अद्वेड् अद्विष्टाम् ।
'आदन्तविद्द्विषाम्०' । अनेन वा अन उस् भवति । अद्विपुः अद्विषम् । अन्यानि सुग-
मानि । आत्मनेपदे । अद्विष्ट अद्विषाताम् अद्विषत ॥ द्विप् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च'
'पूर्वस्य' । 'उपधाया लघोः' । अनेन गुणः । दिद्वेप दिद्विषतुः दिद्विपुः । दिद्वेपिथ । दिद्विपे
द्विद्विषाते दिद्विपिरे । द्विष्यात् । 'दिस्योः०' । अनेन गुणनिषेधः । 'पढोः कः से' ।
'किलात्०' । 'कपसंयोगे०' । द्विशीष्ट । द्वेष्टा । 'उपधाया लघोः' । अनेन गुणः । द्वेष्टा ।
अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि ॥ लुङ्लकारे । 'ह्रस्वान्तात् सक्' अनेन सक्प्र-
त्ययो भवति । कित्वाद्गुणाभावः । 'पढोः कः से' । 'किलात्०' । 'कपसं०' । अद्विषत्
अद्विषाताम् अद्विषन् । आत्मनेपदेऽपि सक्प्रत्ययो भवति । अद्विषत ॥ सूत्रम्—'सस्या०' ॥
'आत्मनेपदे खरे टिलोपो वाच्यः' । अनेन टेलोपः । अद्विषाताम् अद्विषत । अद्विषयाः
अद्विषाथाम् । अन्यानि सुगमानि ॥

दुह प्रपूरणे । दादेर्घः । दोग्धि दुग्धः दुहन्ति । धोक्षि दुग्धः दुग्ध । दोक्षि
दुहः । दुक्षः । दुग्धे । दुहात् दुहीत । दोग्धु ॥ हकारस्य कचिज्ज्ञस्रभावो
वाच्यः ॥ दुग्धि दुग्धाम् । अधोक्-अधोग् अदुग्धाम् अदुहन् । अदुग्ध ।
दुदोह । दुदुहे । दुहात् । धुक्षीष्ट । दोग्धा दोग्धा । धोक्ष्यति धोक्ष्यते ।
अधोक्ष्यत् अधोक्ष्यत । अधुक्षत् अधुक्षत ॥ दुह्दिह्गुह्भ्यः सको लृग्व्वा
चकारतवर्गयोराति ॥ अदुग्ध अधुक्षाताम् अधुक्षन्त । अदुग्धाः-अधुक्षयाः
अधुक्षायाम् अधुग्व्भम्-अधुक्षन्म् । अधुक्षि अधुक्षावहि-अदुहहि अधुक्षामहि ।

दुह प्रपूरणे । अकार उभयपदार्थः । दुह् तिप् इति जाते 'दादेर्घः' अनेन ह्रस्व घः ।
'उपधाया लघोः' अनेन सर्वत्र गुणनिमित्ते प्रत्यये परे गुणो भवति । दोह तिप् इति जाते ।
'तयोर्घेः' । 'ज्ञवे जघाः' । दोग्धि दुग्धः दुहन्ति । दुह् सिप् इति जाते । 'दादेर्घः' ।
'आदिजयानाम्०' । 'उपधायाः' । 'रससे चपा०' । 'किलात्०' । 'कपसंयोगे क्षः' पोक्षि ।
अन्यानि मूले सन्ति । दुग्धे दुहाते दुहते । अत्र 'आतोन्तोवन्तः' अनेन अन्तः अत् ।
दुहान् दुहाताम् दुहुः । दुहीत दुहीयाताम् दुहीरन् । दोग्धु दुग्धात् दुग्धाम् दुहन्तु ॥
सूत्रम्—'हकारस्य कचिन्०' ॥ अनेन हकारो क्षस्वन् शातव्यः । 'दादेर्घः' अनेन पतवम् ।
'क्षसाद्विर्हेः' । 'ज्ञवे जघाः' । दुग्धि दुग्धात् दुग्धम् दुग्ध । 'उपधायाः' । दोहानि दोहान्
दोहाम् । दुग्धाम् दुहाताम् दुहताम् । दुह्स्व इति जाते । 'दादेर्घः' । 'आदिजयानाम्०' ।
'जते चपा क्षसानाम्' । 'किलात्०' । 'कपसंयोगे०' । धुक्ष् दुहायाम् धुग्भम् । दोदे
दोहपदे दोहाम् ॥ दुह् दिप् इति जाते । 'दादेर्घः' । 'गुणः' । 'दिस्योर्हसात्' । 'आदि-
जयानाम्०' । 'वाचसाने' । 'दिवादावट्' । अधोक् अधोग् अदुग्धाम् अदुहन् । अधोक्

अधोर् अदुर्धम् अदुर्ध । 'गुणः' । अदोहम् अदुह अदुह । अदुग्म अदुहाताम् अदु-
हत् । अदुग्धाः । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' 'पूर्वस्व' । 'उपधाया
लपोः' । दुदोह दुदुहत्तुः दुदुहुः । 'उपधाया लपोः' । दुदोहिष । इत्यादीनि । आत्मने-
पदे । दुदुहे दुदुहाते दुदुहिरे । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि वैयाकरणैः । दुह्यान् दुह्या-
स्ताम् दुह्यासुः । दुह् सीष्ट इति स्थिते । 'सिस्वोः०' अनेन गुणनिषेधः । 'दादेर्घः' ।
'आदिजगानाम्०' । 'रसे चपा०' । 'किलात्०' । 'कपसंयोगे०' । घुक्षीष्ट । दुह् ता इति
स्थिते घट्टम् । 'गुणः' । 'तयोर्धः' । 'क्षवे जवाः' । दोग्धा । दोग्धा । दुह् स्वप् तिप् इति
जाते । घट्टम् । 'गुणः' । 'आदिजगानाम्' । 'रसे चपा०' । पत्वम् । 'कपसंयोगे धः' ।
जाते । पत्वम् । 'गुणः' । 'आदिजगानाम्' । 'रसे चपा०' । पत्वम् । 'कपसंयोगे धः' ।
धोक्ष्यति धोक्ष्यते । अधोक्ष्यत् अधोक्ष्यत । लुट्लकारे । 'ह्रस्वान्तात् सङ्' । अनेन सङ्
प्रत्ययो भवति । सिविपये किञ्चाहुणाभावः । घत्वं घट्टं फत्वं । 'किलात्०' । 'कपसंयोगे
क्षः' । अधुक्षत् अधुक्षताम् अधुक्षन् । आत्मनेपदे । अधुक्षत ॥ सूत्रम्—'दुह् दिह् लिह् गु-
ह्भ्यः०' ॥ अनेन सक्रो लुक् । अदुह् तन् इति जाते घट्टम् । 'तयोर्धः' । 'क्षवे जवाः' ।
अदुर्ध । 'सस्यात्मन०' । अनेन टिलोपः । अधुश्वाताम् अधुश्वत । यकारे परेऽपि सक्रो
लुक् भवति । विकल्पेनैव लुकि सति । अदुह् धास् इति जाते । घट्टम् । 'तयोर्धः' ।
'क्षवे जवाः' । अदुर्धाः अधुक्षथाः अधुक्षायाम् । ध्वे परेऽपि सक्रो लुक् । अदुर्धम्
अधुक्षध्वम् । अधुक्षि अधुक्षावहि अधुक्षामहि । समाप्तोऽयं धातुः ॥

दिह उपचये । देग्धि । तद्वत् ॥

दिह उपचये । अयं धातुः पूर्ववत् ॥

लिह आस्वादने । हो ढः । लेढि । तद्वत् ॥

लिह आस्वादने । आस्वादनमीपद्वक्षणम् । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । 'अदादेर्लुक्' ।
लिह् तिप् इति जाते । 'हो ढः' । 'तयोर्धः' । घृत्वम् । 'उपधायाः' । 'ढि ढो लोपः' ।
दीर्घश्च । लेढि लीढः लिहन्ति । आत्मनेपदे । लीढे लिहाते लिहते । लिह्यात् । लिहीत ।
लोट्लकारे । लेढु लीढात् लीढाम् लिहन्तु । लिह् हि इति स्थिते । अत्र ह्रस्वरत्नाभावात्
'हो ढः' अनेन ढत्वं न भवति । परम् । 'कचिदपदान्तेऽपि पदान्तताश्रयणीया' । अनेन
पदान्तत्वमाश्रित्य । 'हो ढः' अनेन ढकारो भवति । अथवा हो हकारोऽपि ह्रस्वत् । इति
सरस्वतीकण्ठाभरणे उक्तत्वात् ढत्वं भवति । 'सप्तद्विर्धः' । घृत्वम् । 'ढि ढो लोपः' ।
लीढि । लीढात् लीढाम् लीढ । लेहानि लेहाव लेहाम् । लीढाम् लिहाताम् । लिहताम् ।
लङ्लकारे । 'हो ढः' । 'दिवादावद्' । 'उपधाया लपोः' । 'दिस्वोर्हसान्' । 'वायसाने' ।
अलेट् अलेड् अलीढाम् अलिहन्त । इत्यादीनि । अलीढ अलिहायाम् । 'आतोन्तोदनतः'
अलिहत् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्व । 'उपधाया लपोः' । लिहेह लिलिहत्तुः लिलिहः
लिलिहे लिलिहाते लिलिहिरे । लिह्यात् लिह्यास्ताम् लिह्यासुः । लिह् सीष्ट इति स्थिते ।
'सिस्वोः०' अनेन गुणाभावः । 'हो ढः' । 'पढोः कः से' । 'किलात्०' । 'कप०' । लिङ्गीष्ट
लिङ्गीयास्ताम् लिङ्गीरन् । लिह् ता इति स्थिते । 'हो ढः' । 'उपधाया लपोः' । 'तयोर्धः' ।
घृत्वम् । 'ढिढो लोपः' । लेढा । आत्मनेपदेऽपि । लेढा लेढापै लेटारैः । लट्लकारे ।

लिह् स्वप् तिप् इति स्थिते । घत्वम् । गुणः । कत्वम् । पत्वम् । 'कपसंयोगे०' । लेक्ष्यति लेक्ष्यते । अलेक्ष्यत् अलेक्ष्यत । लुङ्लकारे । 'दृशपान्तात्सक्' । क्तिवाद् गुणाभावः । अन्यत् साधनं पूर्ववत् । अलिक्षत् अलिक्षताम् अलिक्षन् । आत्मनेपदे । अलिक्षत । 'बुहविहलिह०' अनेन सको लुक् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । अलीढ । 'सस्यात्मने०' । अलि-
क्षाताम् अलिक्षत । साध्योऽयं धातुर्दुहधातुवत् ॥

ष्टुञ् स्तुतौ । आदेः णः स्तः । ओरौ । स्तौति-स्तवीति स्तुतः स्तुवीतः स्तुव-
न्ति । स्तुते स्तुवीते । स्तुयात्-स्तुवीयात् । स्तौतु-स्तवीतु स्तुतात्-स्तुवीतात्
स्तुताम्-स्तुवीताम् स्तुवन्तु । स्तुहि-स्तुवीहि स्तुवीतात् । अस्तौत्-अस्तवीत्
अस्तुताम्-अस्तुवीताम् अस्तुवन् । अस्तुत-अस्तुवीत । तुष्टाव तुष्टवतुः
तुष्टुवुः । कादित्वाभेद । तुष्टोथ तुष्टवथुः तुष्टव । तुष्टाव तुष्टव तुष्टम ।
तुष्टवे । स्तूयात् स्तोपीष्ट । स्तोता स्तोता । स्तोप्यति स्तोप्यते । अस्तोप्यत्
अस्तोप्यत ॥ स्तुसुधूजां पे सेरिड् वक्तव्यः ॥ अस्तावीत् अस्तोष्ट ॥

ष्टुञ् स्तुतौ । यकार उभयपदार्थः । 'आदेः णः स्तः' । 'ओरौ' । स्तौति । 'तुरुतुस्तुभ्यः'
अनेन ईट् । यत्र ईट् भवति तत्र गुणः । 'ओ अय्' । स्तवीति स्तुतः स्तवीतः ।
'नुधातोः' । स्तुवन्ति । इत्यादीनि । स्तुते । स्तुवीते स्तुवाते स्तुवते । स्तुयात् स्तुवीयात्
स्तुयाताम् स्तुवीयाताम् स्तुयुः स्तुवीयुः । लोट्लकारे स्तौतु स्तवीतु स्तुतात् स्तुवीतात्
स्तुवन्तु । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । स्तुताम् स्तुवीताम् स्तुवाताम् स्तुवताम् । लङ्
लकारे । अस्तौत् अस्तवीत् । अस्तुताम् अस्तुवीताम् । 'नुधातोः' । अस्तुवन् । अस्तुत
अस्तुवीत अस्तुवाताम् । 'आतोन्तो०' । अस्तुवत इत्यादीनि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' ।
'शसात्खपाः' । अनेन तकारः शेषः । पत्वम् । 'धातोर्नामिनः' । अनेन वृद्धिः । तुष्टाव
'नुधातोः' तुष्टवतुः तुष्टुवुः । कादित्वात् अस्य धातोः स्वपि इडागमो न भवति । गुणः ।
तुष्टोथ । अन्यानि मूले सन्ति । तुष्टवे तुष्टपाते तुष्टविरे । अन्यानि सुगमानि । 'ये'
अनेन पूर्वस्य दीर्घः । स्तूयात् । गुणः । पत्वम् । स्तोपीष्ट । स्तोता । लुङ्लकारे । सूत्रम्—
'स्तुसुधूजाम्०' ॥ स्तुसुधूजां धातूनां परस्मैपदे सिप्रत्ययस्य इड् वक्तव्यः । 'धातोर्नामिनः'
अनेन वृद्धिः । अस्तावीत् अस्ताविष्टाम् अस्ताविषुः । इत्यादीनि । अस्तोष्ट अस्तोपाताम्
अस्तोपत ॥

ब्रून् व्यक्तायां वाचि ॥ अवादावी पिति त्स्मि ॥ ब्रुव ईकारः प्रत्ययो
भवति तकारसकारमकारादौ पिति परे अवादी विषये ॥ ब्रवीति ब्रूतः
ब्रुवन्ति । ब्रवीषि ब्रूयः ॥ आहश्च पञ्चानाम् ॥ ब्रुव उत्तरेषां तिवादीनां
पञ्चानां णवादयः पञ्चादेशा भवन्ति ब्रुव आहश्चादेशो भवति ॥ आह
आहतुः आहुः ॥ तस्ये ॥ आहो हकारस्य तकारादेशो भवति धे परे ॥
आत्थ आहयुः ब्रूय । ब्रवीमि ब्रूयः ब्रूमः । ब्रूयात् ब्रुवीत । ब्रवीतु ब्रूताम् ।

अत्रवीत् अवृत् ॥ भ्रुवो वचिः ॥ भ्रुवो वचिरादेशो भवति अनपि विषये ॥

हकार इत् । उवाच ऊचे । अवोचत् अवोचत । शेषस्य पूर्ववत्प्रक्रिया ।

ब्रू व्यक्तायां वाचि । ब्यकारः सर्वत्र उभयपदार्थः । अप्प्रत्ययो भवति । तस्य लुग् भवति ॥ सूत्रम्—‘अवादावीपिति लिङ्’ ॥ अवादौ ई पिति त् च स् च म् च त्म तस्मिन् लिङ् चतुःपदं सूत्रम् । यद्वा द् च त् च स् च म् च । तस्म् । तस्मिन् । लिङ् । ‘स्यसे चपा०’ । अनेन दस्य तः । तेन दकारे परेऽपि ईप् प्रत्ययः । ब्रूष्वातोस्तकारसकारमकारादौ पिति परे ईप् प्रत्ययो भवति । अत्रादौ विषये । अत्रापुर्विषये इत्येव वक्तव्ये आदि-शब्दश्चिन्त्यः । यद्वा अप् आदिः प्रथमो यस्य सः अवादिः । अञ्जुक् इत्यर्थः । तस्मिन्-वादौ अपो लुकि कृते सति इत्यर्थः । अनेनेकारः प्रत्ययो भवति । ‘गुणः’ । ‘ओ अव्’ । प्रवीति ब्रूतः । ‘नुधातोः’ । भ्रुवन्ति । पत्वम् । प्रवीपि ब्रूयः ॥ सूत्रम्—‘आहश्च पञ्चानाम्’ ॥ आहः च अव्ययं पञ्चानाम् । ब्रूज्धातोरुत्तरेषां तिवादीनां पञ्चानां णवादयः पञ्चादेशा भवन्ति । भ्रुवो धातोराहश्च आदेशो भवति । ‘यदादेशः०’ अनेन न द्वित्वम् । आह आहतुः आहुः । आह थप् इति जाते ॥ सूत्रम्—‘तस्ये’ ॥ आहादेशस्य हकारस्य वकारादेशो भवति थकारे परे । अनेन हस्य तः । आत्थ । आहथुः ब्रूयः । गुणः । प्रवीमि ब्रूयः ब्रूमः । ब्रूते भ्रुवाते ‘आतोऽन्तो०’ । भ्रुवते । इत्यादीनि । ब्रूयात् । ‘नुधातोः’ भ्रुवीत् । प्रवीतु । ब्रूतात् ब्रूताम् । ‘नुधातोः’ । भ्रुवन्तु । ब्रूताम् भ्रुवाताम् भ्रुवताम् । ‘दिवादावद्’ अत्रवीत् अभ्रूताम् अभ्रुवन् । अभ्रूत अभ्रुवाताम् अभ्रुवत । इत्यादीनि रूपाणि पूर्वसूत्रैरेव सिध्यन्ति ॥ सूत्रम्—‘भ्रुवो वचिः’ ॥ भ्रुवो धातोरुर्वचिरादेशो भवति अनपि विषये । इकार इन् । अनेन वचदेशः । वच् णप् इति जाते । ‘द्विश्च’ । पूर्वस्य । ‘णत्रादौ पूर्वस्य’ अनेन संप्रसारणम् । ‘अत उपधायाः’ । अनेन वृद्धिः । उवाच । ‘प्रहां किति च’ अनेन द्वितीयं संप्रसारणम् । ऊचतुः ऊचुः । ‘अचवतो०’ । उवचिथ उवक्थ । अन्यानि सुगमानि । ऊचे ऊचाते ऊचिरे । इत्यादीनि । अन्यानि ‘वच् परिभाषणे’ इति धातुधत् रूपाणि ज्ञातव्यानि । लुङ्लकारे । ‘अस्यति’ अनेन सेषो भवति । ‘डे वचे’ अनेन उमागमः । अवोचत् अवोचताम् अवोचन् । आत्मनेपदे । अवोचत अवोचेताम् अवोचन्त । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि ज्ञातव्यानि विद्वद्भिः ॥

ऊर्णश्च आच्छादने ॥ ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः ॥ हसादौ पिति । ऊर्णोति ऊर्णोति ॥ ऊर्णोतेर्गुणो दिव्योः ॥ वृद्धेरपवादः । और्णोत् और्णोः ॥ ऊर्णोतेराम् ॥ स्वरादेः परः ॥ खरादेर्धातोर्द्वितीयोऽव्यवोऽद्विरुक्तः सखरो द्विर्भवति ॥ खरात्पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न ॥ ऊर्णनाव ऊर्णनुगुहः ॥ ऊर्णो-तेरिडादिः प्रत्ययो वा ङित् ॥ ऊर्णनुविथ-ऊर्णनविथ । ऊर्ण्यात् ऊर्णु-विपीष्ट-ऊर्णविपीष्ट । ऊर्णुविता ऊर्णविता ॥ ऊर्णोतेर्या वृद्धिः सां परे ॥ पक्षे गुणः । और्णावीत् और्णवीत् और्णवीत् और्णविष्ट-और्णविष्ट । इत्यदादि-प्रभयपदिनः ॥ ६ ॥ इति लुग्विकरणा अदादयो धातवः ॥

ऊर्णुच् आच्छादने । पूर्ववत् प्रत्ययो भवति । 'अशदेर्लुक्' । अनेन लुक् भवति ।
 षकार इत् । ऊर्णु तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'ऊर्णोतिः०' ॥ ऊर्णोतिर्धातोर्वा वृद्धिर्भवति
 ह्रस्वादौ पिति प्रत्यये परे । अनेन वा वृद्धिः । ऊर्णोति ऊर्णोति ऊर्णुतः ऊर्णुवन्ति । अत्र
 'नुधातोः' । अनेनोव् । ऊर्णोपि ऊर्णोपि । अत्र पत्वम् । अन्यानि सुगमानि । ऊर्णुवे ।
 'नुधातोः' । ऊर्णुवाते ऊर्णुवते । ऊर्णुयात् । ऊर्णुवीत् । ऊर्णोतु ऊर्णोतु ऊर्णुतात् ऊर्णुताम् ।
 लङ्लकारे । सूत्रम्—'ऊर्णोतिः०' ॥ ऊर्णोतिर्धातोर्दिस्थोः परतो गुणो भवति वृद्धेरपवादः ।
 अनेन दिस्थोर्गुणो भवति । अडागमद्वयं च । और्णोत् और्णुताम् और्णुवन् । और्णोः ।
 और्णुत और्णुवाताम् और्णुवत इत्यादीनि ज्ञातव्यानि । लिङ्लकारे । अनेकस्वरत्वादाम्प्रत्यये
 प्राप्ते । सूत्रम्—'ऊर्णोतिः०' ॥ ऊर्णोतिर्धातोरात्मप्रत्ययो न भवति । अनेनास्याम् प्रत्ययो न ।
 'द्विश्च' । अस्य धातोर्द्वित्वविधायकं सूत्रम्—'स्वरादेः परः' ॥ स्वरादेर्धातोर्द्विरुक्तः
 सस्वरो द्वितीयोऽवयवो द्विर्भवति । रकारस्य द्वित्वे प्राप्ते । सूत्रम्—(स्वरात्पराः०) संयोगा-
 दयो नकारदकाररकारा द्विर्न भवन्ति । अनेन रकारस्य न द्वित्वम् किंतु णकारस्यैव भवति ।
 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । रकारस्तु पूर्वस्य णत्वे निमित्तं नेतरस्य । ऊर्णुनाव । 'नुधातोः' ।
 अनेनोव् । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः । ऊर्णुनु इद् थप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'ऊर्णोतिः०' ॥
 ऊर्णोतिर्धातोर्निडादिः प्रत्ययो वा ङिद् भवति । ङित्त्वाद्वा गुणाभावः । ऊर्णुनुविथ ऊर्णुनविथ
 ऊर्णुनुवथुः ऊर्णुनुव । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । ऊर्णुनुवे ऊर्णुनुवाते ऊर्णुनुविरे ।
 'ये' । अनेन पूर्वस्य दीर्घः । ऊर्णुयात् ऊर्णुयास्ताम् ऊर्णुयासुः । ङित्त्वात् । ऊर्णुविपीठ ।
 विकल्पेन गुणः । ऊर्णुविपीठ । अन्येषा रूपाणि ज्ञातव्यानि विस्तरभयात्र लिख्यन्ते । लुङ्-
 लकारे ॥ सूत्रम्—'ऊर्णोतिः०' ॥ ऊर्णोतिर्धातोर्वा वृद्धिर्भवति सिप्रत्यये परे । अनेनास्य वा
 वृद्धिः । द्वौ अडागमौ भवतः स्वरादित्वात् । और्णोवीत् । पक्षे गुणो भवति । ङित्त्वात्
 वा उच् भवति । और्णुवीत् और्णुविष्टाम् और्णुविपुः । यदा गुणो भवति तदा और्णोवीत्
 और्णुविष्टाम् और्णुविपुः । आत्मनेपदे । और्णुविष्ट और्णुविषाताम् और्णुविपत । और्णुविष्टाः ।
 और्णुविष्ट और्णुविषाताम् और्णुविपत । इत्युभयपदिनः । इति लुग्विकरणा अदादयो
 धातवः कथिताः ॥ इति द्वितीयो गणः ॥

जुहोत्यादिषु परस्मैपदिनः ७

लुग्विकरणस्यापि जुहोत्यादिगणस्य विशेषः । हु दानादनयोः ॥ ह्रादे-
 र्द्विश्च ॥ हु इत्यादेर्गणादुत्पन्नस्यापो लुग्भवति तस्मिन् लुकि सति धातो-
 र्द्विर्वचनम् ॥ जुहोतुः । गुणः । जुहोति जुहुतः ॥ छेः ॥ द्विरुक्तादुत्तरस्यात्
 इत्येतस्याद्भवति । जुहति ॥ जुहोपि जुहुयः जुहुय । जुहोमि जुहुवः जुहुमः ।
 जुहुयात् जुहुयाताम् ॥ जुहोतु जुहुवात् जुहुताम् जुह्वतु ॥ हेर्धिः ॥ जुहोते-
 रत्तरस्य हेर्धिर्भवति ॥ जुहुधि । अजुहोत् अजुहुताम् । अन उस् ॥ अजु-
 सीत्युक्तेर्गुणः ॥ अजुह्वुः । अजुहोः अजुहुतम् अजुहुत । अजुह्वम् अजुह्व
 अजुहुम । जुह्वतु जुहुपतुः जुहुयुः । जुह्विष-जुहोय ॥ भीहृभृहीणा-

मांश्वा वक्तव्यः स लुग्वत् ॥ लुकि सति धातोर्द्वित्वम् ॥ जुह्वाश्चकार ।

हूयात् । होता । होष्यति । अहोष्यत् । अहौषीत् अहौष्टाम् अहौषुः ॥

अधुना लुग्विकरणाद्वादयो धातवः कथ्यन्ते । लुग्विकरणस्यापि जुहोत्यादिगणस्य विशेषः । तिवाद्यः प्रत्यया भवन्ति । हु दानादनयोः । अयं धातुः प्रायोऽन्वितर्पणेऽर्थे होमार्थे वर्तते । उदात्तेत् । तेन परस्मैपदी । हु अप् तिप् इति जाते सूत्रम्—‘हादेर्द्विश्च’ ॥ हादेः द्विः च । आद्ये ‘नामिनो रः’ । द्वितीये ‘विसर्जनीयस्य सः’ ‘स्तोत्रुमिः श्रुः’ त्रिपदं सूत्रम् । हु इत्यादेर्गणान् धातुपाठोक्तादुत्तरस्य अप्प्रत्ययस्य लुग् भवति । तस्मिंश्च लुकि कृते सति धातोर्द्विवचनं द्वित्वं भवति । अनेन अपो लुग्, धातोर्द्वित्वे । सूत्रम्—‘सस्वरदि-र्द्विर्द्विः’ ॥ ह्रस्वाद्वा अनेकसरे धातौ एकसरे वा संयोगाद्वा व्यञ्जनान्ते च धातौ सस्वर आदिरव्ययोऽद्विरुक्तो द्विर्भवति । इदं द्वित्वविधायकं सूत्रम् । हु हु तिप् । ‘कुहोश्रुः’ । ‘क्षपानां जवचपाः’ जु हु तिप् । इति जाते । गुणः । जुहोति जुहुतः । ‘जुहु अन्ति’ इति जाते ॥ सूत्रम्—‘द्वेः’ ॥ द्विरुक्तात् कृतद्वित्वाद्धातोरुत्तरस्य अन्तः अत् भवति । अनेन अन्तः अत् । ‘नुधातोः’ । जुहति । अन्यानि मूले सन्ति । जुहुयात् जुहुयाताम् जुहुयुः । जुहोतु जुहुताम् जुहुतु । जुहुदि इति जावे । सूत्रम्—‘हेर्धिः’ ॥ हेः धिः । जुहोतेरुत्तरस्य द्विप्रत्ययस्य धिर्भवति । अनेन हेर्धिः । जुहुधि । अन्यानि सुगमानि । अजुहोत् अजुहुताम् । अजुहु अन् इति जाते । सूत्रम्—अन उस् ॥ अनः उस् । द्विरुक्ताद्धातोरन उस् भवति । ‘अब्रुसि’ इत्युक्तत्वात् गुणो भवति । अजुहुतुः । अन्यानि मूले सन्ति । हु णप् इति स्थिते । ‘द्विश्च’ । ‘सस्वरदिः’ ‘कुहोश्रुः’ । ‘क्षपानाम्’ । ‘धातोर्नामिनः’ । जुहाय । जुहुवतुः । ‘अस्त्वतो’ जुहुविथ । जुहोथ ॥ सूत्रम्—‘भीहुभृहीणामाम् वा०’ ॥ भीहुभृहीणां धातूनां आम् वा वक्तव्यः स आम् लुग्वत् । लुकि सति धातोर्द्वित्वं भवति । जुह्वांश्चकार । जुह्वामास । जुह्वांश्चभूव । एतानि सुगमानि । ‘ये’ हूयात् । होता । अत्र गुणो भवति । अन्येषां लकाराणां प्रथमपुरुषस्यैकवचनान्तानि मूले सन्ति । लुग्लकारे—‘अ-निटो नामिवतः’ अनेन वृद्धिः । अहौषीत् अहौष्टाम् अहौषुः । अहौषीः अहौष्टम् अहौष्ट । इत्यादीनि ॥

विमी भये । वि इत् । विमेति विमीतः ॥ डिति ह्रस्वे भिप इकारो वा वक्तव्यः ॥ सार्वधातुके । विमितः विभ्यति । विमीयात्-विमीयात् । विमेतु विमीतात् विमितात् विमीताम् विमिताम् । अविमेत् अविमिताम् अविमीताम् अविभयुः । विभाय । पक्षे आम् । विभयाश्चकार । मीयात् । मेता । मेप्यति । अमेप्यत् । अमैषीत् ॥

विमी भये । विइत् । पूर्ववत् तिवादयः । ‘अप् कर्तरि’ । ‘हादेर्द्विश्च’ । ‘ह्रस्वः’ । ‘क्षपानाम्’ ‘गुणः’ । विमेति विमीतः ॥ सूत्रम्—(डिति०) ॥ डिति ह्रस्वे परे भियो धातो-रिकारो वा वक्तव्यः सार्वधातुके । सुगममिदं सूत्रम् । विमितः । ‘नुधातोः’ । विभ्यति ।

अत्र रूपे । 'द्विरुक्तात्' अनेन अन्तः अत् । विभेपि । अत्र पत्वम् । विभीथः विभिथः । विभीथ विभिथ । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । त्रिभीयात् । विभियात् । विभीयाताम् । विभियाताम् । विभीयुः विभिद्युः । इत्यादीनि लोट्लकारे-विभेतु । विभीतात्-विभितात् । विभीताम्-विभिताम् । विभ्यतु इत्यादीनि । अविभेतु । अविभीताम् अविभिताम् । अविभ्युः । इत्यादीनि । लिट्लकारे-'द्विश्च' । 'सस्त्रादिः' । 'ह्रस्वः' । 'क्षपानाम्' । 'धातोर्नामिनः' । विभाय विभ्यतुः विभ्युः । इत्यादीनि । 'भीहुसृहीणां' । अनेनास्यान्प्रत्ययः । विभयांचकार विभयामास विभयांचभूव । भीयात् । गुणः । भेता । लुङ्लकारे । 'अनिटो नामिवतः' । अनेन वृद्धिः । अभैपीत् अभैष्टाम् अभैपुः । इत्यादीनि ॥

ही लजायाम् । जिहेति जिहीतः जिह्रियति । जिहीयात् । जिहेतु । अजिहेत् । अजिहीताम् अजिह्युः । जिहाय जिह्रियतुः । जिह्रियुः । जिह्रयांचकार । हीयात् । हेता । हेप्यति । अहेप्यत् । अहैपीत् ॥

ही लजायाम् । पूर्ववत् तिवाद्यः । 'अप्कर्तरे' । 'हादेर्द्विश्च' । 'सस्त्रादिः' । 'कुहोश्चुः' । 'क्षपानां जवचपाः' । 'गुणः' । जिहेति जिहीतः । 'उधातोः' । द्विरुक्तात् । जिह्रियति । इत्यादीनि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'सस्त्रादिः' । 'कुहोश्चुः' । 'क्षपानाम्' । 'धातोर्नामिनः' । जिहाय । 'उधातोः' । जिह्रियतुः जिह्रियुः । इत्यादीनि । 'भीहुं' अनेनाम् । जिह्रयांचकार । जिह्रयामास । जिह्रयांचभूव । हीयात् । 'गुणः' । हेता । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे अनिटः । अहैपीत् अहैष्टाम् अहैपुः । इत्यादीनि । सुगमोऽयं धातुः ॥

पृ पालनपूरणयोः ॥ ऋप्रोरिः पूर्वस्य ॥ ऋप्रोः पूर्वस्य ऋकारस्य इकारो भवति लुकि सति ॥ गुणः पिपतिं ॥ पोरु ॥ पवर्गादुत्तरस्य ऋकारस्य उरु भवति किति ङिति च परे ॥ य्वोर्विहसे । पिपूर्तः पिपुरति । पिपूर्यात् । पिपतु पिपूर्तात् पिपूर्ताम् पिपुरतु । पिपूर्हि । अपिपः ॥ ऋप्रोर्विस्पोरब्धागमो वा वक्तव्य इति केचित् ॥ अपिपरत् अपिपूर्ता अपिपरुः । अपिपः-अपिपरः अपिपूर्तम् अपिपूर्त । अपिपरम् अपिपूर्व अपिपूर्म् । पपार ॥ ऋसंयोगादेर्णादेरकित्वं चाच्यम् ॥ किञ्चाभावाद्गुणः । पपरतुः पपरुः । पपरिय । पूर्यात् । ईटो ग्रहाम् । परीता परिता । परीप्यति परिप्यति । अपरीप्यत्-अपरिप्यत् । अपारीत् ॥ वृद्धिहेतौ साचिटो न दीर्घः ॥ अपारिष्टाम् अपारिपुः । ह्रस्वोऽपि पिपतिरस्ति । पिपतिं पिष्टतः पिप्रति । पिष्टयात् । पिपतु । अपिपः । अपिपरत् अपिष्टताम् अपिपरुः । अपिपः अपिपरः । पपार पपरुः पपुः । ऋतोर्दि । म्रियात् । पर्ता । हनुतः सपः । परिप्यति । अपरिप्यत् । अपार्पीत् ॥

पृ पालनपूरणयोः । पूर्ववत् तिवाद्यः । 'अप् कर्तरे' । 'हादेर्द्विश्च' । पृ पृ तिप् इति

सिद्ध एव । पक्षे आकारेकारौ भवतः ॥ जहीहि-जहिहि-जहाहि । अजहात् ।
अजहिताम्-अजहीताम् अजहुः । जहौ जहतुः जहुः । जहिथ जहाथ ।
दादेरे । हेयात् । हाता । हास्यति । अहास्यत् । अहासीत् ॥

ओहाक् स्यागे । ओकावितौ । पूर्ववत् प्रत्ययः । 'हादेर्द्विश्च' । अनेनापो लुप् धातोर्द्वित्वं
च भवति । तदा हा हा तिप् इति जाते । 'हस्यः' 'कुहोद्युः' । 'क्षपानाम्' । जहाति ।
इति सिद्धम् । जहा तस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'द्वेस्तौ' ॥ द्वेः तौ ॥ लोपः इकारश्च
अनुवर्तते । सूत्रं तु द्विपदमस्ति । कस्मात्सूत्रादनुवर्तते इति शङ्कायां वृत्तिकारो विशेषेण
न्याचष्टे । 'नातः' इति सूत्रादाकारस्य लोपोऽनुवर्तते । तथा 'व्योर्विहसे' इति सूत्रात्
इकारोऽनुवर्तते । द्विरुक्तस्य धातोराकारस्य किति स्वरे परे लोपो भवति । किति हसे
परे आकारस्य इकारो भवति अनेन आकारस्य इकारः । जहितः ॥ 'जहातेः' ॥ जहा-
तेर्धातोराकारस्य किति हसे परे वा इकारो भवति । अनेन वा आकारस्य ईकारः । जहीतः ।
जहा अन्ति इति जाते । 'द्विरुक्तात्' । 'द्वेस्तौ' । अनेन आकारस्य लोपो भवति । जहति ।
जहासि । जहिथः जहीथः । जहिथ जहीथ । जहामि जहिवः जहीवः । जहिमः
जहीमः । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि । जहा यात् इति जाते ॥ सूत्रम्—'जहातेः' ॥
जहातेर्धातोर्धादादौ परे आकारस्य लोपो भवति । अनेन आकारस्य लोपः । जहात् ।
ज्ञेयाणि सुगमानि । 'आशीःप्रेरणयोः' । जहातु जहितात् जहीतात् । जहिताम् जहीताम् ।
'द्वेस्तौ' । 'द्विरुक्तात्' । जहतु । जहा हि इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ईर्वा हौ' ॥ ईः वा
अव्ययम् हौ । जहातेर्धातोर्हौ परे ईकारः सिद्ध एव । पक्षे आकारेकारौ भवतः । सुग-
मम् । अनेन सूत्रेण त्रीणि रूपाणि भवन्ति । जहीहि जहिहि जहाहि । अत्र भट्टिः
'जहिहि जहीहि जहाहि रामभार्याम्' इत्युदाजहार । अन्यानि सुगमानि । लङ्लकारे ।
अजहात् अजहिताम् अजहीताम् । 'द्वेस्तौ' अनेनाकारस्य लोपो भवति । अजहुः ।
अन्यानि सुगमानि ॥ परोक्षे । द्वित्वम् । 'हस्यः' । 'कुहोद्युः' । 'क्षपानाम्' । 'आतो णप्
लौ' जहौ । 'आतोऽनपि' । अनेन आकारस्य लोपो भवति । तदा । जहतुः जहुः ।
'अत्वतो' । जहिथ जहाथ । अन्यानि सुगमानि । लिङ्लकारे हा यात् इति जाते
'दादेरे' । अनेन आकारस्यैकारः । हेयास्ताम् हेयासुः । हाता । लुङ्लकारे—'आदन्ता-
नाम्' अनेनेदसकौ भवतः । 'सेः' अनेनेद्—अहासीत् अहासिष्टाम् अहासिपुः ।
अन्यानि सुगमानि ॥

ऋ गतौ ॥ ऋप्रोरिः पूर्वस्य ॥ अस्ववर्णे स्वरे पूर्व इयादेशो भवति ॥
इयति इयुतः इयति । इयुयात् । इयर्तु इयुतात् इयुताम् इयतु । इयुहि-इयु-
तात् इयुतम् इयुत । इयराणि इयराच इयराम । ऐयः ऐयरत् ऐयुताम्
ऐयरुः । ऐयः ऐयरः ऐयुतम् ऐयुत । ऐयरम् ऐयुव ऐयुम् ॥ रः । वृद्धिः ।
आर आरुतः आरुः ॥ गुणोर्विसंयोगाद्योः । अर्यात् । अर्ता । अरिप्यति ।

अरिष्यत् । ऋदृशोः । पुपादित्वात् ङप्रत्ययः । सेरपवादः । गुणः । आरत् ॥

इति जुहोत्यादिषु परस्मैपदिनः ॥ ७ ॥

ऋ गतौ । तिवादयः । 'अप् कर्तरि' । अनेन चतुर्षु अप् । 'हादेर्द्विश्च' । ऋ ऋ तिप् इति जाते । 'ऋप्रोरिः पूर्वस्य' गुणः ॥ 'असवर्णे' अनेनेय् । इयर्ति इयृतः । अत्र द्वित्वाद्गुणो न भवति । 'द्विरुक्तात्' अनेन अन्तः अत् । 'ऋरम्' । इमति । अन्यानि ययासंभवं श्रेयानि । इयूयात् ॥ लोट्लकारे—इयर्त् । अन्यानि मूले ॥ सन्ति ॥ इयृ दिप् इति जाते । 'गुणः' द्वौ अडागमौ । ऐयः । 'दिस्रोः०' । ऐयरत् । अन्यानि मूले सन्ति ॥ लिट्लकारे—'द्विश्च' 'रः' 'पातोर्नामिनः' । अनेन वृद्धिः । 'सवर्णे०' । आर । 'गुणोर्द्वि०' अनेन गुणः । आरत्तुः आरुः । आरिथ । अन्यानि । सुगमानि । ऋ यात् इति जाते । 'गुणोर्द्वि०' अनेन गुणो भवति । अर्यात् अर्यास्ताम् अर्यासुः । इत्यादीनि । ऋ ता इति स्थिते । 'गुणः' । अर्ता अर्तारी अर्तारः । 'हृन्तः स्यपः' । गुणः । अरिष्यति । स्वरदित्वादडागमद्वयम् । आरिष्यत् ऋदृशोर्धात्वोः पुपादित्वात् ङप्रत्ययो भवति सेरपवादः । 'दृशादेः' । अनेन गुणः । अडागमद्वयम् । आरत् आरताम् आरन् । अन्यानि सुगमानि ॥ इति परस्मैपदिनः समाप्ताः ॥ ७ ॥

जुहोत्यादिष्वात्मनेपदिनः ८

॥ अथात्मनेपदिनः ॥ ओहाङ् गतौ ॥ भृज् लुकि ॥ इभृज् धारणपोषणयोः । ओहाङ् गतौ माङ् माने इत्येतेषां पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति लुकि सति ॥ द्वेस्तौ । जिहीते जिहाते जिहते । जिहीत । जिहीताम् । अजिहीत । जहे । हासीष्ट । हाता । हासते । अहासत । अहास्त अहासाताम् अहासत ॥

अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । ओहाङ् गतौ । ओकार इत् । इकार आत्मनेपदार्थः । ते-आदयः प्रत्यया भवन्ति । 'हादेर्द्विश्च' । हा हा ते इति जाते । 'इस्वः' । 'कुहोष्टुः' । सूक्ष्म—'भृज् लुकि' ॥ भृजाम् लुकि । इभृज् धारणपोषणयोः ओहाङ् गतौ माङ् माने इत्येतेषां यातूनां पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति । 'द्वेस्तौ' । जिहीते । अकारलोपः । जिहाते । 'आतोन्तो' । जिहते । जिहीपे । जिहाथे जिहीष्वे । जिहे जिहीवहे जिहीमहे । 'द्वेस्तौ' । अनेनाकारस्य लोपः । जिहीत जिहीयाताम् जिहीरन् । अन्यानि सुगमानि ॥ लोट्लकारे । जिहीताम् । आकारलोपः । जिहाताम् जिहताम् । जिहीष्व । अन्यानि सुगमानि ॥ लट्लकारे । अजिहीत अजिहाताम् अजिहत । अन्यानि सुगमानि ॥ लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'इस्वः' । 'कुहोष्टुः' । 'झपानाम्०' । 'आतोन्ति' । अनेन आकारस्य लोपः । जहे जहाते जहिरि । हासीष्ट । अन्येषां रूपाणि सुगमानि मूलाज्जातव्यानि ॥ लुङ्लकारे । 'भृते सिः' । अनेन सिप्रत्ययो भवति । 'दिवादावट्' । अहास्त अहासाताम् अहासव । 'आतोन्तो०' । अनेनान्तः अत् ॥

माङ् माने । मिमीते मिमाते मिमते । मिमीत । मिमीताम् । अमिमीत ।
ममे । मासीष्ट । माता । मास्यते । अमास्यत । अमास्त ॥ इति जुहोत्यादि-
प्वात्मनेपदिनः ॥ ८ ॥

माङ् माने । पूर्वसुत्रैरेवायं धातुः सिध्यति । 'द्वादेर्द्विश्च' । अनेन चतुर्षु धातोर्द्वित्वम् ।
मिमीते मिमाते । 'आतो०' । मिमीते । अन्यानि सुगमानि । मिमीत मिमीयाताम् मिमी-
रन् । मिमीताम् अमिमीत । अमिमाताम् 'आतो०' । अमिमत् । लिट्ङ्कारे । ममे ममाते
ममिरे । अन्यानि सुगमानि । मासीष्ट । माता ॥ लुङ्ङ्कारे 'भूते सिः' । अमास्त
अमासाताम् अमासत । अन्यानि सुगमानि तानि ज्ञातव्यानि विद्वद्भिः । इत्यात्मनेपदिनः
समाप्तः ॥ ८ ॥

जुहोत्यादिपूभयपदिनः ९

अथोभयपदिनः ॥ जुभृब् धारणपोषणयोः । जुभावितौ । विभर्ति विभृतः
विभ्रति । विभृते । विभृयात् । विभ्रीत । विभर्तु विभृताम् । अविभः अवि-
भृताम् अविभरुः । अविभृत । बभार वभ्रतुः वभ्रुः । वभर्थ । वभ्रे विभराञ्च-
कार विभराञ्चके विभरामास विभराञ्चभूव । यादादौ । विभ्रियात् भृषीष्ट ।
भर्ता २ । हनृतः स्यपः । भरिष्यति-भरिष्यते । अभरिष्यत्-अभरिष्यत ।
अभार्षीत् । उः । अभृत ॥

जुभृब् धारणपोषणयोः । जुभावितौ स्तः । तिवाद्यस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्त्यस्य
धातोः । 'द्वादेर्द्विश्च' । अनेनापो लोपो धातोर्द्वित्वं च भवति । भृ भृ तिप् इति जाते । 'रः'
'क्षपानाम्०' । 'भृच्चां लुकि' । 'गुणः' । विभर्ति विभृतः । 'द्विरुक्तात्' । 'श्ररम्' ।
विभ्रति । अन्यानि एतैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । विभृते विभ्राते विभ्रते । विभृयात् विभृया-
ताम् विभृत्युः । विभ्रीत विभ्रीयाताम् विभ्रीरन् । विभर्तु विभृताम् ॥ अविभः अविभृ-
ताम् । 'अन वस्' । 'गुणः' । अविभरुः । अन्यानि सुगमानि । अविभृत अविभ्राताम्
अविभ्रत ॥ लिट्ङ्कारे—'द्विश्च' । अनेन द्वित्वम् । 'रः' । 'क्षपानाम्' । 'धातोर्नामिनः' ।
अनेन वृद्धिः । बभार । 'श्ररम्' वभ्रतुः वभ्रुः । क्वादित्वाच्चेद् । 'गुणः' वभर्थ । अन्यानि
सुगमानि । आत्मनेपदे वभ्रे वभ्राते वभ्रिरे । 'भीङ्०' । अनेनात्प्रत्ययः स लुङ्ङत् ।
अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । विभराञ्चकार विभराञ्चके । विभरामास । विभराञ्चभूव ।
एतानि रूपाणि सुगमानि । यादादौ । भ्रियात् । 'उः' । अनेन गुणाभावः । पत्वम् ।
भृषीष्ट । 'गुणः' । भर्ता । भर्ता । 'हनृतः स्यपः' । अनेनेद् प्रत्ययो भवति । 'गुणः' ।
पत्वम् । भरिष्यति । भरिष्यते । 'दिवादायद्' । अभरिष्यत् अभरिष्यत । एतानि रूपाणि
सुगमानि । लुङ्ङ्कारे णित्वात्सेवृद्धिः । 'दिवादायद्' पत्वम् । अभार्षीत् अमाष्टाम्
अभार्षुः । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे 'लोपो ह्रस्वाश्च' । अनेन सेर्लोपो भवति ।
अभृत । पत्वम् । अभृपाताम् । अभृषत । 'आतोन्तो०' ॥

जुदाब् दाने । ददाति ॥ दादेः ॥ द्विरुक्तस्य धातोराकास्य लोपो भवति
 ङिति परे ॥ दत्तः ददति । दत्ते ददाते ददते । दद्यात् ददीत । ददातु
 दद्याद्वा दत्ताम् ददत् ॥ दां हौ ॥ दाधोराकारस्यकारो भवति पूर्वस्य च
 लोपो भवति हौ परे ॥ देहि दत्तात् । अददात् अदत्ताम् अददुः । अदत्त ॥
 ददौ ददे । देयात् । दासीष्ट । दाता २ । दास्यति दास्यते । अदास्यत् अदा-
 स्यत । दादेः पे । अदात् अदाताम् अदुः ॥ दाधास्यामित्वं सेर्ङित्वम् ॥
 ङित्वाच्च गुणः ॥ लोपो ह्रस्वाज्ज्ञसे । अदित अदिपाताम् अदिपत ॥

जुदाब् दाने । जुवौ इतौ । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । 'दादेर्द्विञ्च' । 'ह्रस्वः' । ददाति ।
 ददा तस् इति जाते । सूत्रम्—'दादेः' ॥ दाधातुस्यद्विर्यस्य सः दारिः तस्य दादेः एकपदं
 सूत्रम् । द्विरुक्तस्य दादेर्धातोराकारस्य लोपो भवति ङिति विभक्तौ स्थरे ह्रसे च परे । 'द्वेस्त्री'
 इत्यस्यापवादः । अनेन पिद्वर्जं पदस्यपि वचनेषु आकारलोपः । तकारस्थकारेषु 'एत्से
 चपा०' । अनेन दकारस्य तकारः । दत्तः ददति । ददासि दत्यः दत्य । ददामि ददः
 दद्यः । दत्ते ददाते ददते । दत्से ददथे ददथ्ये । ददे ददधे ददध्ये । एतानि सर्वाणि रूपाणि
 एतैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति ॥ दद्यात् दद्याताम् दद्युः । अन्यानि सुगमानि । ददीत ददीयाताम्
 ददीरन् ॥ ददातु दत्तात् दत्ताम् ददतु । ददा हि इति जाते ॥ सूत्रम्—'दां हौ' ॥ दां हौ
 द्विपदं सूत्रम् । दादीनां दा धा इति धातूनां द्विवचनस्य द्वित्वस्य लोपो भवति आकारस्य
 च एकारो भवति । देहि । द्वितीये तु तातडादेशः । आकारलोपः । दत्तात् दत्तम् दत्त ।
 उच्चमपुरुषे । 'सवर्णे०' ददामि ददाव ददाम । दत्ताम् ददाताम् । 'आतोन्तो०' । ददताम् ।
 अन्यानि सुगमानि ॥ अददात् अदत्ताम् । 'अत उत्' । अददुः । अददाः अदत्तम् अदत्त ।
 'सवर्णे०' । अददाम् अददधे अदद्यः । अदत्त अददाताम् अददत । अदत्थाः । अन्यानि
 सुगमानि ॥ लिट्लकारे—'द्विञ्च' 'ह्रस्वः' । 'आतो णप् हौ' ददौ । 'आतोऽनपि' ददतुः
 ददुः । 'अत्त्वतो०' ददिय ददाय । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । ददे ददाते ददिरे ।
 दा यात् इति जाते । 'दादेरे' अनेनाकारस्यकारः । देयात् देयास्याम् देयासुः । दासीष्ट ।
 अन्येषां सकाराणां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । अदासि दिप् इति जाते । 'दादेः पे'
 अनेन सेर्लोपः । अदात् अदाताम् । अ दा सि अन् इति जाते । 'स्याविदः' 'दादेः पे ।'
 अदुः । अदाः अदातम् अदात । अदाम् अदाव अदाम । अदा सि तन् इति जाते ॥
 सूत्रम्—'दाधास्याम्०' ॥ दाधास्याभातूनां इत्वं भवति सेर्ङित्वं च । आत्मनेपदे ङित्वात्
 गुणाभावः । 'लोपो ह्रस्वाज्ज्ञसे' अनेन सेर्लोपः । अदित अदिपाताम् । 'आतोन्तो०'
 अदिपत ॥

जुधाब् धारणपोषणयोः । दधाति । दादेः ॥ पूर्वस्य ङिति ज्ञसे घः ॥
 क्षमान्तस्य दधातेः पूर्वदकारस्य घकारो भवति ङिति ज्ञसे परे ॥ घचः
 दधति । घत्ते । दध्यात् दधीत । दधातु घेहि घत्ताम् । अदधात् अदधाः

अदत्त दधौ दधे । धेयात् । धासीष्ट । धाता २ । धास्यति धास्यते । अधा-
स्यत् अधास्यत । दादेः पे । अधात् । अधित ॥

डुधाञ् धारणपोषणयोः । डुभावितौ । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । 'ह्लादेर्द्विश्च' अनेनापो
लोपः धातोर्द्वित्वम् । 'ह्रस्वः' 'क्षपानां जवचपाः' दधाति । दधा तस् इति जाते । 'दादेः'
अनेनाकारस्य लोपः । 'दध्' तस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'पूर्वस्य डिति झसे धः' ॥ पूर्वस्य
डिति झसे झसे घः । श्रभान्तस्य धातोः पूर्वस्य दकारस्य धकारो भवति डिति झसे प्रत्यये परे ।
अनेन दकारस्य धकारः । ध् ध् तस् इति जाते । अत्र 'तयोर्धः' अनेन तकारस्य धकारे
प्राप्ते 'दधाति विना', इत्युक्तत्वात् न भवति । 'खसे चपा०' धत्तः दधति । दधासि धत्यः
धत्य । दधामि दध्वः दध्मः । धत्ते दधाते । 'आतोन्तो०' दधते । धत्ते दधाधे धदध्वे ।
दधे दध्वहे दध्महे । 'दादेः०' दध्यात् दध्याताम् दध्युः । दधीत दधीयाताम् दधीरन् ॥
दधातु धत्तात् धत्ताम् । द्विरुक्तात् । दधतु । 'दां हौ' धेहि धत्तात् धत्ताम् धत्त । 'सवर्णे०'
दधानि दधाव दधाम । धत्ताम् दधाताम् दधताम् । धत्स्व दधायाम् धदध्वम् । 'एऐऐ'
दधै दधावहै दधामहै ॥ अदधात् । अधत्ताम् । 'अन उस्' अदधुः । अधत्त अदधाताम्
अदधत । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' 'सस्वरदिः' 'क्षपानाम्०' 'आतो णप्
हौ' दधौ । 'आतोऽनपि' अनेनाकारस्य लोपः । दधतुः दधुः । दधिय दधाय । आत्म-
नेपदे—'आतोऽनपि' दधे दधाते दधिरे । 'दादेरे' धेयात् धेयास्ताम् धेयासुः ।
धासीष्ट । धाता । लुङ्लकारे । 'दादेः पे' अनेन सेर्लोपः । अधात् अधाताम् । 'स्याविदः'
अधुः । आत्मनेपदे । 'दाधास्याम्' अनेन इत्वम् । सेर्द्वित्वम् । डित्त्वात् 'लोपो ह्रस्वाञ्छसे'
अनेन सेर्लोपः । अधित अधिपाताम् । 'आतोन्तो०' अधिपत । अधिधाः अधिपायाम्
अधिध्वम् । अधिवि अधिष्वहि अधिष्महि ॥

णिजिर् शौचपोषणयोः । इरित् । आदेः ण्यः स्तः ॥

निजां गुणः ॥ निज्विज्विपां पूर्वस्य गुणो भवति लुकि सति ॥ नेनेक्ति-
नेनिक्तः नेनिजति । नेनेक्षि नेनिक्थः नेनिक्थ । नेनेज्मि नेनिज्वः नेनिज्मः ।
नेनिक्ते । नेनिज्यात् । नेनिजीत् । नेनेक्तु नेनिक्तात् नेनिक्ताम् नेनिजतु ।
नेनिग्धि-नेनिक्तात् नेनिक्तम् नेनिक्त ॥ द्वेः स्वरेऽपि नोपधागुणः ॥
द्विरुक्तस्य धातोरपि विषये पिति स्वरे उपधाया गुणो न भवति ॥ नेनिजानि
नेनिजाध नेनिजाम् । नेनिक्ताम् । अनेनेक्-अनेनेक् अनेनिक्ताम् अनेनिजुः ।
अनेनिक्त । निनेज निनिजे । निज्यात् । सिंसोः निधिष्ट नेक्ता नेक्ता ।
नेक्ष्यति नेक्ष्यते । अनेक्ष्यत् अनेक्ष्यत । अनिजत् अनिजताम् । अनिटो
नामिषतः । अनेक्षीत् अनेक्ताम् अनेजुः ॥

णिजिर् शौचपोषणयोः । इरित् । 'आदेः ण्यः स्तः' अनेन णकारस्य नकारः । पूर्ववत्
प्रत्ययाः । 'ह्लादेर्द्विश्च' निनिज् तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—निजां गुणः ॥ निजां गुणः ।

निज्बिज्बिषां धातूनां पूर्वस्य गुणो भवति लुकि कृते सति । अनेन चतुर्थे लकारेण पूर्वस्य गुणो भवति । ने निज् तिप् इति जाते । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । नेनेज् तिप् इति जाते 'खसे चपा०' । नेनेक्ति नेनक्तिः नेनिजति । नेनेज् सिप् इति जाते । 'खसे चपा०' 'क्लितात्०' 'कपसंयोगे' । नेनेक्षि नेनिक्यः नेनिकथ । अन्यानि रूपाणि सन्ति मूले । नेनिक्ते नेनिजाते । 'आतोन्तो०' नेनिजते । नेनिज्यात् नेनिज्याताम् नेनिज्युः । नेनिजीत । नेनेक्त् नेनिक्तात् नेनिक्ताम् । द्विरुक्तात् । नेनिजतु । नेनिज् हि इति जाते । 'शसाद्धिर्हे' अनेन हेर्धिः । 'चोः कुः' 'क्षवे जघाः' । नेनिग्धि नेनिक्तात् नेनिकम् नेनिक । नेनिज् आ निप् इति क्षिते । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'हेः खरेऽपि नोपधागुणः' ॥ हेः खरे अपि न अन्ययम् । उपधायाः गुणः । द्विरुक्तस्य धातोरपि विषये पिति खरे परे उपधाया गुणो न भवति । अनेन गुणनिषेधोऽत्र । नेनिजानि नेनिजाव नेनिजाम । नेनिकाम् नेनिजाताम् नेनिजताम् । नेनिज् ख इति जाते । 'चोः कुः' । 'खसे चपा०' । पत्वम् 'कपसंयोगे क्षः' । नेनिक्ष्व । अन्यानि सुगमानि । लङ्लकारे प्रथमपुरुषस्यैकवचने । नेनेज् दिप् इति जाते । 'चोः कुः' । 'दिस्वोर्द्वात्' अनेन सेर्लोपो भवति । 'दावसाने' । 'दिवादावद' । अनेनेक्—अनेनेग् । अनेनिकाम् । अनेनिजुः । अनेनेक्—अनेनेग् अनेनिकम् अनेनिक । अनेनिजम् । अनेनिक् अनेनिजाताम् । 'आतोऽन्तो०' । अनेनिजत । अनेनिकथाः अनेनिजाथाम् अनेनिग्ध्वम् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । अनेन द्वित्वम् । पूर्वस्य 'उपधाया लघोः' अनेन गुणो भवति । निनेज निनिजतुः निनिजुः । 'उपधायाः । निनेजिथ । अन्यानि सुगमानि । निनिजे निनिजाते निनिजिरे । पत्वम् । निनिजिरे निनिजाथे निनिजिथ्ये । निज्यात् निज्यास्ताम् निज्यासुः । 'सिस्वोः०' अनेनात्र गुणाभावो भवति । निज् सीष्ट इति जाते । 'चोः कुः' । 'खसे०' । पत्वम् । 'कपसंयोगे क्षः' निक्षीष्ट निक्षीयास्ताम् निक्षीरन् । इत्यादीनि । 'उपधाया लघोः' । 'चोः कुः' । नेका नेकारौ नेकारः । नेज् स्वप् तिप् इति जाते । चुत्वम् । पत्वम् । 'कपसंयोगे०' । नेक्ष्यति नेक्ष्यते । अनेक्ष्यत् अनेक्ष्यत ॥ लुङ्लकारे—अनिज् सि ईट् दिप् इति जाते । 'अनिटो ना०' । अनेन वृद्धिः । चुत्वम् । पत्वम् । 'कपसंयोगे०' । अनेक्षीत् अनेकाम् अनेक्षुः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे वृद्धिर्न भवति । अनिक । अत्र 'शसात्' अनेन सेर्लोपो भवति । अनिक्षाताम् । 'आतोन्तो०' । अनिक्षत । अनिकथाः अनिक्षाथाम् अनिग्ध्वम् । अस्य धातोः 'इरितो वा' अनेन इप्रत्ययो भवति । हित्वाट्टणाभावः । अनिजत् अनिजताम् अनिजन् । इत्यादीनि ॥

विजिर् पृथग्भावे । वेवेक्ति । नेनेक्तिवत् ॥

विजिर् पृथग्भावे । पूर्ववत् तिवादयस्तेऽआद्यश्च प्रत्यया भवन्ति । 'अप् कर्तरि' । 'हादेर्द्विश्च' । 'चोः कुः' । खसे चपा सप्तानाम् । 'निजां गुणः' । 'उपधाया लघोः' वेवेक्ति । वेवेक्तिः । 'द्विरुक्तात्' वेवेजति । अयं धातुर्नेनिकिवज्जातव्यो न कश्चिद्विशेषः ॥

विष्ट व्याप्तौ । वेवेष्टि वेविष्टे । वेविष्ट्यात् वेविपीत । वेवेष्टु वेविष्टाम् । अवेवेट् अवेवेड । विवेष विविष्टे । विष्ण्यात् विक्षीष्ट । वेष्टा २ । वेक्ष्यति वेक्ष्यते ।

अवेक्ष्यत् अवेक्ष्यत । लिप्पुपादेर्ङः । अविपत् । ङो वेति केचित् । ह्रशपान्ता-
त्सक् अविक्षत् अविक्षत ॥ इति जुहोत्यादिप्रभयपदिनः ॥ ९ ॥ इति
लुग्विकरणा जुहोत्यादयः ॥

विष्णु व्याप्तौ । लकार इत् । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । 'ह्रादेर्द्विञ्च' । 'निजां गुणः' ।
अनेन पूर्वस्य गुणः । 'उपधाया लघोः' । अनेन द्वितीयस्य गुणो भवति । द्युत्वम् । वेवेष्टि
वेविष्टः । 'द्विरुक्तात्' वेविपति । 'पढोः कः से' अनेन पत्य कः । वेवेक्षि । इत्यादीनि ।
वेविष्टे । वेविष्ट्यात् वेविपीत । वेवेष्टु वेविष्टात् वेविष्टाम् वेविपतु । वेविप् हि इति जाते ।
'क्षसात्' । 'पो ङः' । वेविष्टि । अन्यानि सुगमानि । वेविष्टा वेविपाताम् वेविपताम् ॥
अवेवेष्ट् दिप् इति जाते । 'पो ङः' । 'दिस्थोर्हसात्' । अनेन दिप्तिपोर्लोपः । 'वावसाने' ।
अवेवेष्ट् अवेवेष्ट् अवेविष्टाम् अवेविपुः । अन्यानि सुगमानि । अवेविष्ट अवेविपाताम् अवे-
विपत । एतानि सर्वाणि रूपाणि एतैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । ततस्तेषां व्याख्यानस्यानावश्यक-
त्वम् । लिट् लकारे 'द्विञ्च' । पूर्वस्य, 'उपधायाः' । विवेप विविपतुः विविपुः । विवे-
पिथ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । विविपे विविपाते विविपिरे । विविपिपे । विष्ण्यात् ।
विप् सीष्ट इति स्थिते । 'पढोः कः से' । पत्वम् । 'कपसं०' । 'सिस्थोः०' । अनेन गुणाभावः ।
विक्षीष्ट । द्युत्वम् । वेष्टा । वेष्टा । 'पढोः कः से' । 'किलात्०' 'कपसयोगे' । उपधायाः ।
वेक्ष्यति वेक्ष्यते । अवेक्ष्यत् अवेक्ष्यत । एतेषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि ॥ लुङ् लकारे ।
'लिप्पुपादेर्ङः' । अनेन इप्रत्ययो भवति । क्त्वात् गुणाभावः । 'दिवादाबद्' । अविपत्
अविपताम् अविपन् । इप्रत्ययो वा भवति इति केचिदाचार्या वदन्ति । तत्पक्षे 'ह्रशपा-
न्तात्सक्' । क्त्वाद्गुणाभावः । कत्वम् । पत्वम् । 'कपस०' । अविक्षत् अविक्षताम् अवि-
क्षन् । आत्मनेपदेऽपि । 'ह्रशपान्तात्०' अनेन सकृप्रत्ययो भवति । अविक्षत । 'आतिस-
कोकारलोपः स्वरे' । अनेनाकारस्य लोपः । अविक्षताम् । 'आतोन्तो०' । अविक्षत ।
इत्युभयपदिनः । इति लुग्विकरणा ह्रादयो धातवः कथिताः ॥ समाप्तोऽयं ह्रादिगणः ॥ ९ ॥

दिवादिषु परस्मैपदिनः १०

अथ दिवादयः ॥ ॥ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस-
प्रकान्तिगतिषु ॥ दिवादेर्यः ॥ दिवादेर्गणाद्यः प्रत्ययो भवति चतुर्थे परेषु ॥
अपोऽपवादः ॥ ख्योर्विहसे । दीव्यति । दीव्येत् । दीव्यतु । अदीव्यत् ।
दिदेव दिदिवतुः दिदिबुः । दिदेविथ । दीव्यात् । देविता । देविष्यति ।
अदेविष्यत् । अदेवीत् ॥

अथ दिवादिगणः कथ्यते । तत्रादौ परस्मैपदिनः कथ्यन्ते । दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यव-
हारद्युतिस्तुतिमोदमदसप्रकान्तिगतिषु । दिव्धादुरेण्वर्थेषु वर्तते । तत्र क्रीडा खेलनम् ।
विजिगीषा जेतुमिच्छा । कान्तिरभिलाषः । शेषाः प्रतीतिर्याः । प्रसिद्धिस्तु क्रीडार्थस्यैव
द्युत्यर्थस्य च । उकार उदित्कार्यार्थः—'उदित को वेद्' इति इङ् विकल्पार्थः । 'परतोऽन्यत्' ।
अनेन परस्मैपदं भवत्यस्य तिवादयः प्रत्यया भवन्ति । तदा दिवु तिप् इति जाते सूत्रम्—

‘दिवादेर्यः’ दिवादेः यः द्विपदं सूत्रम् । दिवादेर्गणाशनुषु तिवादिषु दिष्पर्यन्तेषु प्रत्ययेषु परेषु यः प्रत्ययो भवति ससरो यः प्रत्ययो भवति । अयमपोऽपवादः । अनेन यः प्रत्ययो भवति । ‘द्योर्विहसे’ अनेन दीर्घो भवति । दीव्यति दीव्यतः दीव्यन्ति । ‘अदे’ अनेनाकारस्य लोपः । दीव्यसि दीव्यथः दीव्यथ । दीव्यामि ‘ओरा’ । दीव्यामः दीव्यामः । ननु ‘अपूर्वैरि’ इति सामान्येनोक्तत्वात् दिवादेरपि अप्रत्ययः कियतां तत्राह—अपोऽपवादः । दिवादेरात्प्रत्ययः क्रियादिगणो यावत् तावत् अप्रत्ययो न भवतीत्यर्थः । यादादी तु भवतिवत् या इत्यादीनि सूत्राणि योज्यानि । दीव्येत् दीव्येताम् । युस इद् ‘अ इए’ । दीव्येषुः । दीव्येः दीव्येतम् दीव्येत । ‘यामियम्’ दीव्येयम् दीव्येय दीव्येम । तुवादी यप्रत्यये कृते सति भवतिवत्कार्यं भवति । दीव्यतु दीव्यतान् दीव्यताम् दीव्यन्तु अस्मिन् ‘अदे’ अनेनाकारस्य लोपो भवति । ‘अतः’ । दीव्य दीव्यतान् दीव्यतम् दीव्यत । ‘सवर्णे०’ । दीव्यानि दीव्याव दीव्याम । ‘दिवादावद्’ । अन्यतु भवतिवत् । अदीव्यत् अदीव्यताम् । ‘अदे’ अदीव्यन् । अन्यानि सुगमानि । लिट्प्रकारे । ‘द्विश्च’ पूर्वस्य । ‘उपधायाः’ दिदेव दिदिवतुः दिदियुः । ‘गुणः’ । दिदेविथ । शेषाणि सुगमानि । ‘द्योर्विहसे’ दीव्यात् दीव्याताम् ‘उपधाया लपोः’ । ‘सिसता०’ । अनेनेद् । देविता । अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लुङ्प्रकारे द्वौ इटौ । अडागमः । ‘गुणः’ । अदेवीत् अदेविष्टाम् अदेविषुः ॥

पिबु तन्तुसन्ताने । सीव्यति । सीव्येत् । सीव्यतु । असीव्यत् । सिपेय । सीव्यात् । सेविता । सेविष्यति । असेविष्यत् । असेवीत् ॥

पिबु तन्तुसन्ताने । उकारः । ‘आदेः णः क्तः’ तिवादयः । ‘दिवादेर्यः’ । ‘द्योर्विहसे’ अनेन दीर्घः । सीव्यति । सीव्येत् । सीव्यतु । असीव्यत् । एतेषां रूपाणि सुगमान्यतो व्याख्यातं न कृतम् । लिट्प्रकारे । द्वित्वम् । पूर्वस्य ‘उपधायाः’ । ‘फिलात्०’ । सिपेय सिपिवतुः सिपियुः । ‘गुणः’ । सिपेविथ । ‘द्योर्विहसे’ । सीव्यात् सीव्याताम् सीव्यासुः । ‘उपधायाः’ । ‘सिसता०’ । अनेनेद् । सेविता । सेविष्यति । अथ पत्वम् । लुङ्प्रकारे द्वौ इटौ । ‘इट ईदि’ । गुणः । अडागमः । असेवीत् असेविष्टाम् असेविषुः । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥

नृती गात्रविक्षेपे । ईकार इत् । नृत्यति । नृत्येत् । नृत्यतु । अनृत्यत् । ननर्त ननृततुः ननृतुः । नृत्यात् । नर्तिता । नर्तिष्यति । अनर्तिष्यत् ॥ नृतत् नृतुद् नृतुत् कृतां सस्यासेरिद् वा वक्तव्यः ॥ नर्त्यति अनर्त्यत् । अनर्तीत् ॥

नृती गात्रविक्षेपे । पूर्ववत् तिवादयो भवन्ति । ‘दिवादेर्यः’ अनेन यप्रत्ययो भवति । ईकार इत् । नृत्यति नृत्यतः नृत्यन्ति । नृत्येत् । नृत्यतु । अनृत्यत् । लिट्प्रकारे द्वित्वम् । पूर्वस्य रः । ‘उपधाया लपोः’ । ननर्त । कित्वाज् गुणः । ननृततुः ननृतुः । ननर्तिथ । अन्यानि सुगमानि । नृत्यात् । ‘सिसता०’ अनेनेद् प्रत्ययो भवति । ‘गुणः’ अनेन ‘गुणो’ भवति । नर्तिता । अन्यानि सुगमानि । नर्तिष्यति । पत्वं भवति । अनर्तिष्यत् ॥

सूत्रम्—‘नृत्तृद्’ ॥ नृत्तृद्दृद् नृत्तृकृता धातूना असेः सस्य इद् वा वक्तव्यः । अनेनास्य से परे वा इद् भवति । ‘उपधाया लघोः’ अनेन गुणो भवति । ‘रायपो द्विः’ । नत्स्यति । अनत्स्यत् । रूपाणि, सुगमानि सन्ति । छुड्लकारे अनृत् सि दिप् इति जाते । ‘सिसता०’ । सेः । ‘इट ईटि’ । ‘गुणः’ । अनर्तीत् अनर्तिष्ठाम् । अनर्तिपुः । अन्यानि सुगमानि ॥

जृह् वयोहानौ । ऋत इद् ‘य्योर्विहसे’ जीर्यति । जीर्यत् । जीर्यतु । अजी-
र्यत् । जजार । गुणः जजरतुः जजरुः । जीर्यात् । ‘ईदो ग्रहाम्’ । जरीता ज-
रिता । जरिष्यति-जरीष्यति । अजरिष्यत्-अजरीष्यत् । ‘इरितो वा’ अजरत्
अजारीत् ॥

जृ इद् वयोहानौ । इद् इत् ‘इरितो वा’ इति सूत्रस्य विशेषणार्थः । ‘दिवादेर्यः’ । जृ य
तिप् इति जाते । ‘ऋत इद्’ अनेन ऋकारस्य इद् । ‘य्योर्विहसे’ अनेन दीर्घः । जीर्यति ।
जीर्यतः । ‘अदे’ । जीर्यन्ति । जीर्यत् । जीर्यतु जीर्यतात् जीर्यताम् । ‘अदे’ । जीर्यन्तु ।
जीर्य । अन्यानि सुकराणि । ‘दिवादावद्’ । अजीर्यत् । अजीर्यताम् । अजीर्यन् । लिट्लकारे ।
द्वित्वम् । ‘सस्वरदिः’ । ‘रः’ । ‘धातोर्नामिनः’ । अनेन वृद्धिः । जजार । ‘ऋसयोगात्’ ।
अनेनाकिच्चाद्गुणो भवति । ‘गुणः’ । जजरतुः जजरुः । जजरिथ । जृ यात् इति स्थिते ।
‘ऋत इद्’ । अनेनेद् । ‘य्योर्विहसे’ । अनेन दीर्घः । जीर्यात् । जृ ता इति जाते ।
‘सिसता०’ । अनेनेद् । गुणो भवति । जरिता । ‘ईदो ग्रहाम्’ । अनेन वा दीर्घः ।
जरीता । एवमन्येषामपि लकाराणा रूपाणि ज्ञेयानि । अस्य धातोः ‘इरितो वा’ अनेन
ङप्रत्ययो भवति । ‘दृशादेः’ अनेन गुणः । अजरत् अजरताम् अजरन् । ङप्रत्ययाभावे सि
प्रत्ययो भवति । सेर्णिच्चात् वृद्धिः । अन्यत् साधन तु पूर्ववत् । ‘दिवादावद्’ । अजारीत्
अजारिष्ठाम् अजारिपुः । अन्यानि सुगमानि ॥

शो तनूकरणे ॥ योः ॥ यप्रत्यये परे धातोरोकारस्य लोपो भवति ॥ श्यति ।
श्येत् । श्यतु । अश्यत् । शशौ । शयात् । शाता । शासति । अशासत् ।
वा सिलोपः । अशात् अशासीत् ॥

शो तनूकरणे । तिवाद्यो भवन्ति । ‘दिवादेर्यः’ । शो य तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—
‘योः’ ॥ य् योः । यप्रत्यये परे सति धातोरोकारस्य लोपो भवति । अनेन ओकारस्य लोपः ।
‘स्वरहीनं’ । श्यति श्यतः । ‘अदे’ । श्यन्ति । श्येत् श्येताम् श्येयुः । श्यतु श्यतात्
श्यताम् श्यन्तु । अश्यत् अश्यताम् अश्यन् । सर्वाणि रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे ।
‘सध्यक्षराणां’ । ‘द्विष्य’ । ‘आतो णप् ङौ’ । शशौ । ‘आतोऽनपि’ अनेनान्यत्राकारस्य
लोपो भवति । शशतुः शशुः । ‘अत्त्यत’ । शशिथ । शशाथ । ‘सध्यक्षराणां’ । शयात् ।
शाता । अन्यानि सुगमानि । छुड्लकारे । अशासि दिप् इति जाते । ‘शाच्छासा०’ ।
अनेन वा सेर्लोपः । ‘दिवादावद्’ । अशात् अशाताम् अशु । इत्यादीनि । सेर्लोपाभाव-
पक्षे ‘आद्यन्तानाम्’ अनेनेदस्यौ । अशासीत् अशासिष्ठाम् अशासिपुः । द्वयो रूपयोः
पत्य भवति ॥

छो छेदने । छ्यति छयेत् । छ्यतु । अछ्यत् । चच्छी । छायात् । छाता ।
छास्यति । अछास्यत् । अछात् अछासीत् ॥

छो छेदने । प्रत्ययादयश्च पूर्ववत् भवन्ति । 'योः' अनेन यकारे परे ओकारस्य लोपः ।
छपति छपेत् । छपतु । 'दिवादावट्' । अछपत् । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि
सन्ति । लिट्लकारे छो णप् इति स्थिते । 'संध्यक्षराणां०' । द्वित्वम् । 'ह्रस्वः' । 'आतो णप्
डौ' । 'क्षपानाम्०' । चच्छी । 'आतोऽनपि' । अनेनान्यत्राकारलोपः । चच्छतुः चच्छुः ।
चच्छिथ चच्छाय । 'संध्यक्षराणां०' । छायात् छायास्ताम् छायासुः । छावा । अन्यानि
सुगमानि । लुङ्लकारे 'शाच्छासा०' अनेन वा सेल्लोपो भवति । तदा । अच्छात्
अच्छाता अच्छुः । इत्यादीनि । यदा सेल्लोपो न भवति तदा 'आदन्तानां०' अनेनेट्-
सकौ भवतः । 'दिवादावट्' । अछासीत् अछासिष्टाम् । पत्वम् । छुटम् । अछासिषुः ॥

योऽन्तकर्मणि । स्यति । स्येत् । स्यतु । अस्यत् । ससौ । सेयात् । साता ।
सास्यति । असास्यत् असात् असासीत् ॥

यो अन्तकर्मणि । 'आदेः णः क्तः' । 'योः' । स्यति । लिट् । ससौ । छुह । वा
सिलोपः । असात् । असासीत् ॥

दो अवखण्डने । द्यति । द्येत् । द्यतु । अद्यत् । ददौ । देयात् । दाता ।
दास्यति । अदास्यत् । अदात् ॥

दो अवखण्डने । तिवाद्यः 'दिवादेर्यः' । 'योः' । द्यति । द्यतः । 'अदे' दन्ति । द्येत् ।
द्यतु द्याता द्याताम् । 'अदे' अनेन अकारस्य लोपः दन्तु । द्य । अन्यानि सुगमानि ।
अद्यत् अद्यताम् अद्यन् । अद्यः । लिट्लकारे दो णप् इति जाते । 'संध्यक्षराणां०' । द्वि-
त्वम् । ह्रस्वः । 'आतो णप् डौ' । अनेन आकारस्य लोपो भवति । ददौ । 'आतोऽनपि' ।
ददतुः ददुः । ददिय ददाय । इत्यादीनि । 'संध्यक्षराणाम्०' । दायात् इति जाते ।
'दादेरे' । अनेन आकारस्य एकारः । देयात् । दाता । लुङ्लकारे 'दादेः पे' अनेन
सेल्लोपो भवति । अदात् अदाताम् अदुः । इत्यादीनि ॥

राध साध संसिद्धौ । राध्यति । राध्येत् । राध्यतु । अराध्यत् । रराध ॥

राधतोर्हिसायां किति णादौ सेटि धपि चैत्वपूर्वलोपो वा ॥ रेधतुः-

रराधतुः । राध्यात् । राद्धा । रात्स्यति । अरात्स्यत् अरात्सीत् अराद्दाम् ॥

राध् साध् संसिद्धौ । तिवाद्यः । 'दिवादेर्यः' । 'स्वरहीनम्' । राध्यति राध्यतः राध्यन्ति ।
राध्येत् राध्येताम् राध्येतुः । राध्यतु राध्यतात् राध्यताम् । 'अदे०' राध्यन्तु । अराध्यत्
अराध्यताम् अराध्यन् । लिट्लकारे । राध् णप् इति जाते । 'द्वित्र' । 'ह्रस्वः' । रराध ॥
सूत्रम्—'राधतेः०' ॥ राधतेर्षातोर्हिसायां किति णादौ परे सेटि धपि परे च पत्वपूर्वलोपो
भवतः । अनेनास्य घातोर्वा एत्वपूर्वलोपो भवतः । रेधतुः । रराधतुः । इत्यादीनि रूपाणि
भवन्ति इति ज्ञातव्यम् । यपि रराधिय रराद्ध रेधिय । राध्यात् राध्यास्ताम् राध्यासुः ।
राध् ता इति जाते । 'तयोर्धः' अनेन तकारस्य धकारः 'ज्ञये जवाः' । राद्धा राद्धारौ

राद्वारः । राध् स्यप् तिप् इति जाते । 'रसे चपा शसानाम्' । अनेन धस्य तः । रास्यति । 'दिवादावद्' । अरास्यत् । लुङ्लकारे अराध् सि ईट् दिप् इति जाते 'खसे०' 'स्वरहीनम्०' 'वावसाने' अरात्सीत् । 'शसा' अनेन सेल्लोपो भवति । अराद्धाम् अरात्सुः । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । साध् धातोरपि रूपाणि राध्धातुवत् ज्ञातव्यानि । अस्यैत्वपूर्वलोपौ न भवतः । यप्रत्ययः । साध्यति । लिट्लकारे द्वित्वादिकं सर्वं भवति । ससाध ससाधतुः ससाधुः । ससाधिय । 'तथोर्थः' । अनेन थकारस्य धत्वम् । 'शवे जवाः' । ससाद्ध । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

इषु सर्पणे । इष्यति । इष्येत् । इष्यतु । ऐष्यत् । इयेप । इष्यात् । एपिता । एपिष्यति । ऐशिष्यत् । ऐपीत् ॥

। इषु सर्पणे । तिवादयो भवन्ति । 'दिवादर्थः' । अनेन यप्रत्ययो भवति । इष्यति इष्यतः इष्यन्ति । इत्यादीनि । इष्येत् इष्येताम् इष्येयुः । इष्यतु इष्यतात् इष्यताम् । 'अदे' इष्यन्तु । स्वरादित्वात् द्वावडागमौ । 'अइए' । 'एऐऐ' । ऐष्यत् ऐष्यताम् ऐष्यन् । लिट्लकारे । 'द्विश्च०' । 'सस्वरादिः' । 'उपधायाः' । अनेन गुणः । असवर्णे । इयेप । 'सवर्णे०' । ईपतुः ईपुः । 'गुणः' । इयेपिथ । इत्यादीनि । इष्यात् । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणो भवति । 'सिसता०' अनेनेद् । एपिता एपितारौ एपितारः । अन्येषा रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे द्वाविटौ भवतः । 'इट ईटि' । अनेन सेल्लोपो भवति । द्वावडागमौ भवतः । ऐपीत् ऐपिटाम् ऐपिपुः । इत्यादीनि भवन्ति ॥

व्यध् ताडने । ग्रहां कृति च । विध्यति । विध्येत् । विध्यतु । अविध्यत् । विव्याध । व्यद्धा । व्यत्स्यति । अव्यत्स्यत् । अव्यात्सीत् अव्याद्धाम् । अव्यात्सुः ॥

व्यध् ताडने । तिवादयः । 'दिवादर्थः' । अनेन यप्रत्ययो भवति । 'ग्रहां कृति च' । अनेन संप्रसारणं भवति । यकारस्य सस्वरस्य इकारः । विध्यति विध्यतः । 'अदे' विध्यन्ति । इत्यादीनि । विध्येत् । विध्यतु । अविध्यत् । अविध्यताम् अविध्यन् । व्यध् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' । 'सस्वरादिः' । व्य व्यध् णप् इति जाते । 'णवादौ पूर्वस्य' अनेन संप्रसारणम् । पूर्वस्य । 'अत उपधायाः' । विव्याध । व्य व्यध् अतुस् इति जाते । 'णादौ पूर्वस्य' । 'ग्रहा कृति च' । विविधतुः विविधुः । विव्यधिय । 'अत्त्वतः' । 'तथोर्थः' । 'शवे जवाः' । विव्यद्ध । संप्रसारणम् । विध्यात् विध्यास्ताम् विध्यासुः । 'तथोर्थः' । 'शवे जवाः' । व्यद्धा व्यद्वारौ व्यद्वारः । 'रसे चपा०' । व्यत्स्यति । अव्यत्स्यत् । लुङ्लकारे । अ व्यध सि दिप् इति जाते । सेः । अनेन इट् । 'रसे चपा शसानाम्' । सेर्णित्वात् वृद्धिः । अव्यात्सीत् । 'शसात्०' । अनेन सेल्लोपो भवति । 'तथोर्थः' । अव्याद्धाम् अव्यात्सुः । अव्यात्सीः अव्याद्धम् अव्याद्ध । अव्यात्सम् अव्यात्स्य अव्यात्सम् ॥

पुष् पुष्टौ । पुष्यति । पुष्येत् । पुष्यतु । अपुष्यत् । पुपोप । पुष्यात् । पोष्टा । पोष्यति अपोष्यत् । अपुषत् ॥

पुप् पुष्टौ । तिवाद्यः । 'दिवादेर्यः' । पुष्यति । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । 'दिश्च' । पूर्वस्य 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । पुपोप पुपुपतुः पुपुपुः । पुपोपिथ । पुष्यात् । 'उपधायाः' । घृत्वम् । पोष्टा । पोप् स्वप् तिप् इति जाते । 'पढोः कः से' 'किलात्०' । 'कप०' । पोक्ष्यति । अपोक्ष्यत् । छुङ्लकारे 'लिट्पुपादेर्ङः' क्त्वात् गुणाभावः । 'दिवादावट्' । अपुपत् अपुपताम् अपुपन् ॥

श्लिप् आलिङ्गने । श्लिप्यति । श्लिप्येत् । श्लिप्यतु । अश्लिप्यत् । श्लिष्येप । श्लिप्यात् । श्लेष्टा । श्लेप्यति । अश्लेप्यत् । हृशपान्तात्सक् ॥ श्लिपेरालिङ्गने सक् ॥ ङापवादः । अश्लिष्यत्कन्यां चैत्रः । अनालिङ्गने समश्लिपत् जतु काष्ठम् ॥

श्लिप् आलिङ्गने । तिवाद्यः । 'दिवादेर्यः' । श्लिप्यति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'दिश्च' । पूर्वस्य । 'उपधाया लघोः' । श्लिष्येप श्लिप्यतुः श्लिप्युः । श्लिष्येपिथ । इत्यादीनि । श्लिप्यात् । श्लिप् वा इति स्थिते । 'गुणः' । 'घृत्वम्' । श्लेष्टा । श्लिप् स्वप् तिप् इति जाते 'गुणः' । 'पढोः०' । कत्वम् । 'कप०' । श्लेक्ष्यति । अश्लेक्ष्यत् अश्लेक्ष्यताम् । अश्लेक्ष्यन् । छुङ्लकारे । 'हृशपान्तात्सक्' । अनेन सक्प्रत्ययः । 'दिवादावट्' । 'पढोः कः से' । 'किलात्०' । 'कप०' । अश्लिष्यत् । अश्लिष्यताम् अश्लिष्यन् ॥ सूत्रम्—'श्लिपेः०' ॥ श्लिपेर्घातोरालिङ्गनेऽयं सकृप्रत्ययो भवति अनालिङ्गने 'लिट्पुपादेर्ङः' अनेन ङप्रत्ययः । क्त्वात् गुणाभावः । 'दिवादावट्' । अश्लिपत् अश्लिपताम् अश्लिपन् । आलिङ्गने अश्लिष्यत् कन्यां चैत्रः इत्युदाहरणम् । अनालिङ्गने तु अश्लिपत् जतु काष्ठम् इत्युदाहरणम् ॥

तृप् प्रीणने । तृप्यति । तृप्येत् । तृप्यतु । अतृप्यत् । ततर्प । तृप्यात् । रधादित्वादिङ्कल्पेन । तर्पिता-व्रप्ता तर्प्ता । रारो ज्ञसे दशाम् । तर्पिष्यति त्रप्यति तर्प्यति । अतर्पिष्यत्-अत्रप्यत्-अतर्प्यत् ॥ स्पृशस्पृशकृशतृषां सिर्वा वक्तव्यः ॥ रधादित्वाद्देट् । अतर्पीत् अतर्प्सीत् । पुषादित्वात् ङः । अतृपत् ॥

तृप् प्रीणने । तिवाद्यः । 'दिवादेर्यः' । तृप्यति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'दिश्च' पूर्वस्य 'हसादिः०' 'रः' 'उपधाया लघोः' ततर्प ततृपतुः ततृपुः । ततर्पिथ । इत्यादीनि । तृप्यात् । अस्य धातो रधादित्वात् इङ् विकल्पेन भवति । 'गुणः' । तर्पिता तर्पितारौ तर्पितारः । इङभावे । 'गुणः' । त् अर् प् ता । इति जाते । 'रा रो ज्ञसे दशाम्' । अनेन अरो रो वा भवति । व्रप्ता । तर्पिता । तर्पिष्यति । तर्पिष्यतः । तर्पिष्यन्ति । इङभावे गुणः । 'रारो ज्ञसे०' । त्रप्यति । विकल्पेन तर्प्यति । रूपाणि सुगमानि । अतर्पीत् । अत्रप्यत् । अतर्प्यत् । रूपाणि सुगमानि । छुङ्लकारे ॥ सूत्रम्—'स्पृश०' ॥ अतृप् सि दिप् इति जाते 'सिसता०' । 'सेः' । 'इट ईटि' । 'गुणः' । 'वावसाने' । अतर्पीत् अतर्पिष्यत् अतर्पिषुः । इङभावपक्षे । 'उपधाया लघोः' । 'सेः' । 'रारो ज्ञसे०' । 'अत उपधायाः' । अत्राप्यीत् अत्राप्याम् अत्राप्युः । शेषाणि सुगमानि । अतर्प्सीत्

अताम्राम् अताम्रुः । पुषादित्वात् अस्य घातोर्दप्रत्ययो भवति ॥ डिस्वात् गुणाभावः ।
अटुपत् अटुपताम् अटुपन् । अन्यानि सुगमानि ॥

एवं हृप् हर्षविमोहनयोः । हृष्यति ॥

एवं हृप् हर्षविमोहनयोः । तिवादयः । 'दिवादेर्यः' । हृष्यति । अयं घातुः तृप्यतिवत् ॥

मुह वैचित्ये । मुह्यति । मुमोह । मुह्यात् । मुहादीनां घत्वढत्वे वा । मोढा
मोग्धा मोहिता । रधादित्वाद्देट् । मोक्ष्यति मोहिष्यति । अमोक्ष्यत् अमो
हिष्यत् । पुषादित्वात् ङः । अमुहत् अमोहीत् अमोक्षीत् अमुक्षत् ॥

मुह वैचित्ये । पूर्ववत् तिवादयः । 'दिवादेर्यः' । मुह्यति मुह्यतः मुह्यन्ति । मुह्येत मुह्ये-
ताम् मुह्येयुः । मुह्यतु मुह्यतात् मुह्यताम् मुह्यन्तु । अमुह्यत् अमुह्यताम् अमुह्यन् । मुह् णप्
इति स्थिते । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'उपधाया लघोः' । मुमोह मुमुहत् मुमुहुः । 'गुणः' ।
मुमोहिय । इत्यादीनि । मुह्यात् । मुह् ता इति स्थिते । मुहादीनां घत्वढत्वे वा । अनेन वा
ह्रस्व ङः । 'उपधाया लघोः' । 'तथोर्धः' । घृत्वम् । 'ठि ङो लोपः' । मोढा मोढारौ
मोढारः । घत्वे कृते सति । मुह् ता इति जाते । 'उपधाया लघोः' । 'तथोर्धः' । 'झवे
जवाः' । मोग्धा मोग्धारौ मोग्धारः । रधादित्वाद्वा इङ् भवति । 'गुणः' । मोहिता मुह्
स्वप् तिप् इति जाते । 'उपधाया लघोः' । 'पढोः कः से' । 'किलात्०' । 'कपसयोगे०' ।
मोक्ष्यति । इटि कृते सति मोहिष्यति । अमोक्ष्यत् अमोहिष्यत् । लुङ्लकारे—अमोहीत्
अमोहिष्टाम् अमोहिषुः । इडभावपक्षे । 'अनिटो नामिवतः' । अनेन वृद्धिः । अमौक्षीत्
अमौक्षाम् अमौक्षुः । 'ह्रस्वान्तात्०' । कित्वात् गुणाभावः । 'पढोः कः से' । 'किलात्०' ।
'कप०' । अमुक्षत् अमुक्षताम् अमुक्षन् । पुषादित्वात् ङप्रत्ययो भवति । अस्य कित्वात्
गुणाभावः । 'दिवादावद्' अमुहत् अमुहताम् अमुहन् ॥

णश्च अदर्शने । नश्यति । ननाश । फणादित्वादेत्वपूर्वलोपौ । नेशतुः नेशुः ।
नश्यात् ॥ मस्तिजनशोर्ध्वसे नुम् वक्तव्यः ॥ छशपराजादेः पः । नंष्टा ॥
नशोः पान्तस्य ॥ नशोः पान्तस्य णत्वं न स्यात् ॥ प्रनंष्टा-नशिता ।
नक्ष्यति नशिष्यति । अनशिष्यत्-अनक्ष्यत् । पुषादित्वात् ङः ॥ दे नशो-
रत् णत्वं वा वाच्यम् ॥ अनेशत् अनशत् ॥

णश्च अदर्शने । 'आदेः णः शः' । अनेन णकारस्य नकारः । तिवादयः । 'दिवादेर्यः' ।
नश्यति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिङ्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य ।
'ह्रस्वादि०' । 'अत उपधायाः' ननाश । 'लोपः चपा०' । अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । नेशतुः
नेशुः । नेशिथ । 'अस्वतः' । 'छशप०' । घृत्वम् । ननंष्ट । इत्यादीनि । नश्यात् । नश् ता
इति स्थिते । 'छशप०' ॥ सूत्रम्—'मस्तिजनशोः०' ॥ मस्तिजनशोर्ध्वलोर्ध्वसे परे नुम्
वक्तव्यः । अनेन नुम् । 'मिदन्त्यात्०' । 'नश्चापदान्ते' । घृत्वम् । नंष्टा नंष्टारौ नंष्टारः ।
प्रनंष्टा । इति जाते । 'उपसर्ग०' । अनेन णकारे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'नशोः पान्तस्य' ॥ पान्तस्य
नशोर्ध्वानोर्णत्व न भवति । अनेन तन्निषेधः । प्रनष्टा । रधादित्वाद्देट् । नशिता । नश्

स्यप् तिप् इति जाते । 'छशप्०' । 'मस्जि०' । कत्वम् । पत्वम् । 'कप०' । नन्दयति । इटि कृते सति । पत्वम् । नशिष्यति । 'दिवादावट्' । अनन्दयत् । अनशिष्यत् । छुदलकारे पुषादित्वाद् ङप्रत्ययो भवति ॥ सूत्रम्—'ङे नशे०' ॥ ङप्रत्यये परे नशेर्घातोरस एत्वं वा वाच्यम् । अनेन अकारस्य एकारः । अनेशत् ॥ घामहणात्—अनशत् अनशताम् अनशन् । इत्यादीनि ॥

शम् दम् उपशमे ॥ शमां दीर्घः ॥ शमादीनां दीर्घो भवति ये परे अवादी विषये च । शाम्यति । शाम्येत् । शाम्यतु । अशाम्यत् । शशाम शेमतुः शेमुः । शम्यात् । शमिता । शमिष्यति । अशमिष्यत् । लिट्पुषादेर्ङः । अशमत् । अशमीदिति केचित् । 'दम् भ्रम् तम् भ्रम् क्षम् क्रम् मद्' एते शमादयः । रूपं तद्वत् ॥

शम् दम् उपशमे । तिवादयः । 'दिवादे०' ॥ सूत्रम्—'शमाम्०' ॥ शमां दीर्घः । शमादीनां धातूनां यप्रत्यये परे अवादी विषये दीर्घो भवति । अनेन दीर्घः । शाम्यति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्कारे द्वित्वम् । पूर्वस्य । 'अत उपधायाः' । शशाम । 'शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निः' इत्युदाहरणम् । 'लोपः पचां०' । शेमतुः शेमुः । शेमित्य शशन्थ । इत्यादीनि । शम्यात् । 'सिसता०' । शमिता । पत्वम् । शमिष्यति । 'दिवादावट्' । अशमिष्यत् । 'लिट्पुषादेर्ङः' । अशमत् अशमताम् अशमन् । इत्यादीनि । केचिदाचार्या अस्य अशमीत् इति रूपमिच्छन्ति । साधनं तु पूर्ववत् ॥

दम् धातोरपि रूपाणि शम्धातुवत् ॥ शम् दम् भ्रम् तम् भ्रम् क्षम् क्रम् मद् एते शमादयो ज्ञातव्याः तेषां रूपाणि पूर्वधातुवत् न कश्चित् विशेषः ॥

त्रिमिदा स्नेहने । आजी इतौ ॥ मिदेर्ये गुणो वक्तव्यः ॥ मेद्यति । मेद्येत् । मेद्यतु । अमेद्यत् । मिमेद मिमिदतुः मिमिदुः । मिद्यात् । मेदिता । मेदिष्यति । अमेदिष्यत् । अमिदत् ॥

त्रिमिदा स्नेहने । आजी इतौ । तिवादयः । 'वादेर्ये' । मिद् य तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'मिदेः०' ॥ मिदेर्घातोर्घप्रत्यये परे गुणो भवति । मेद्यति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्कारे । द्वित्वम् । पूर्वस्य । 'उपधाया लघोः' । मिमेद मिमिदतुः मिमिदुः । मिमेदित्य । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । मिद्यात् । 'उपधाया लघोः' । मेदिता । अन्यानि सुगमानि । छुदलकारे 'लिट्पुषादेर्ङः' । 'दिवादावट्' । अमिदत् अमिदताम् अमिदन् इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

असु क्षेपणे । अस्थति । आस । असिता । असिष्यति ॥ अस्यतेर्ङं शुभ्यक्तव्यः ॥ आस्थत् ॥ इति दिवादिषु परसौपदिनः ॥

असु क्षेपणे । तिवादयः । 'दिवादेर्ये' । अस्थति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्कारे द्वित्वम् । 'सस्वरादिर्द्वि०' 'अत उप०' । 'सर्वो०' । आस । आसतुः आसुः । आसित्य । इत्यादीनि । अस्थात् । 'सिसता०' । असिता । अन्यानि सुगमानि । अन्येषामपि

लुङ्लकारे । 'लित्पुपादेर्ङः' । द्वावडागमौ । आस् इ दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'अस्यतेः०' ॥
अस्यतेर्धातोर्ङप्रत्यये परे शुग् वक्तव्यः । उकार उच्चारणार्थः । ककारः कित्वादन्यार्थः ।
आस्यत् आस्यताम् आस्यन् । इत्यादीनि । इति परस्मैपदिनः समाप्तिगमन् ॥

दिवादिष्वात्मनेपदिनः ॥ ११ ॥

अथात्मनेपदिनः ॥ जनी प्रादुर्भावे । ईकारेत् ॥ जा जनीज्ञोः ॥ जनी
प्रादुर्भावे । ज्ञाऽवबोधने । अनयोर्जादेशो भवति चतुर्षु परेषु ॥ जायते ।
जायेत् । जायताम् । अजायत । गमां खरे । श्रुत्वम् । जजोर्ङः । जज्ञे । जनि-
पीष्ट । जनिता । जनिष्यते । अजनिष्यत अजनिष्ट ॥ पदादेस्तानि कर्तर्यपि
सेरिण् वक्तव्यः दीपादिभ्यो वा ॥ 'पद् दीप् जन् बुध् पूरि तायि
प्यायि एते पदादयः ॥ लोपः ॥ इण् संयोगे तनो लोपो भवति ॥ जनिव-
ध्योर्न वृद्धिः । अजनि अजनिपाताम् ॥

अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते ॥ जनी प्रादुर्भावे । ईकार इत् । तभादयः प्रत्ययाः सर्वत्र
भवन्ति । 'दिवादेर्यः' जन् य तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'जा जनीज्ञोः' ॥ जा जनीज्ञोः । ज्ञा
अवबोधने । जनी प्रादुर्भावे । अनयोर्धात्वोर्जा इत्यादेशो भवति चतुर्षु लकारेषु परेषु ।
अनेन जा इत्यादेशः । जायते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वम् । 'सख-
रादिः' 'ह्रस्वः' । 'गमां खरे' अनेनोपधाया लोपो भवति । श्रुत्वम् । जजोर्ङः । जज्ञे जज्ञाते
जज्ञिरे । इत्यादीनि । 'सिसता०' । पत्वम् । जनिपीष्ट । जनिता । लुङ्लकारे । 'भूते सिः' ।
'सिसता०' । पत्वम् । घुत्वम् । अजनिष्ट ॥ सूत्रम्—'पदादेः—' ॥ पदादेर्धातोस्तानि परे सति
कर्तरि अपि सेरिण् वक्तव्यः ॥ दीपादिभ्यो धातुभ्यो वा भवति । पद् दीप् बुध् पूरि तायि
प्यायि एते पदादयो ज्ञातव्याः ॥ सूत्रम्—'लोपः' ॥ इण् संयोगे सति तन्प्रत्ययस्य लोपो
भवति । णित्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम् । 'जनिवध्योः' । अनेन वृद्धेर्निषेधः । अजनि अजनिप-
ताम् । 'आतोन्तो' । अजनिपत् इत्यादीनि ॥

दीपी दीप्तौ । दीप्यते दीप्येते । दीप्यताम् । अदीप्यत । दिदीपे । दीपि-
पीष्ट । दीपिता । दीपिष्यते । अदीपिष्यत । अदीपिष्ट । अदीपि ॥

दीपी दीप्तौ । ईकार इत् । 'दिवादेर्यः' दीप्यते । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वम्
पूर्वस्य ह्रस्वः । दिदीपे दिदीपाते दिदीपिरे । इत्यादीनि । 'सिसता०' । दीपिपीष्ट । अन्येषु
रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । 'भूते सिः' 'सिसता०' । पत्वम् । घुत्वम् । 'दियादावद
अदीपिष्ट । 'पदादेः' अनेन सेरिण् वा भवति । यदा सेरिण् तदा लोपः । अदीपि अदीपि
पाताम् । 'आतोन्तो०' । अदीपिपत् । इत्यादीनि ॥

पूरी आप्यायने । पूर्यते । पूर्यत । पूर्यताम् । अपूर्यत । पुपूरे । पूरिपीष्ट ।
पूरिता । पूरिष्यते । अपूरिष्यत । अपूरि । अपूरिष्ट ॥

अप्यायिष्ट । अप्यायि अप्यायिषाताम् अप्यायिषत् । अप्यायिष्ठाः अप्यायिषाथाम्
अप्यायिष्वम् । अप्यायिषि अप्यायिष्वहि अप्यायिषमहि । इमौ द्वौ धातु भ्वादिकौ ।
इत्यात्मनेपदिनः कथिताः ॥

दिवादिपूभयपदिनः १२

अथोभयपदिनः ॥ णह बन्धने । नहति नहते । नह्येत् नह्येत । नह्यतु नह्यताम् ।
अनह्यत् अनह्यत । ननाह नेहतुः नेहुः । नेहिथ ननद्ध नेहे । नह्यात् ।
नत्सीष्ट । नहो घः । नद्धा । नत्स्यति-नत्स्यते । अनत्स्यत्-अनत्स्यत । अना-
त्सीत् अनाद्धाम् अनात्सुः । अनद्ध अनत्साताम् अनत्सत ॥ इति दिवादि-
पूभयपदिनः ॥ १२ ॥ इति यविकरणा दिवादयो धातवः ॥

अथोभयपदिनः कथ्यन्ते । णह बन्धने । अकार उभयपदार्थः । 'आदेः णः स्तः' ।
अनेन णकारस्य नकारः । तिवादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति । 'दिवादेर्यः' । अनेन
यप्रत्ययः । नहति नहते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । अतः षिष्टेषणं न
कृतम् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'अत उपधायाः' । ननाह । 'लोपः पचाम्' ।
अनेनैत्वपूर्वलोपो । नेहतुः । नेहुः । नेहिथ । 'अस्त्वतो' । ननह् थप् इति जाते । 'नहो घः'
'तथोर्यः' । 'श्वे जयाः' । ननद्ध । 'नेहे नेहाते नेहिरे । नह्यात् । नह् सीष्ट इति स्थिते ।
'नहो घः' । 'खसे चपा' । नत्सीष्ट ॥ नह ता । 'नहो घः' । 'तथोर्यः' । 'श्वे जयाः' ।
नद्धा । 'नहो घः' 'खसे' । नत्स्यति नत्स्यते । इत्यादीनि । छुल्लकारे । 'अत उपाधायाः' ।
अनात्सीत् । 'श्रसात्' अनेन सेलोपो भवति । अनाद्धाम् अनात्सुः । इत्यादीनि । आत्मने-
पदे । अनद्ध अनत्साताम् । अनत्सत । इत्यादीनि । इत्युभयपदिनः समाप्ताः । इति यवि-
कारणा दिवादयो धातवः कथिताः ॥

स्वादिपूभयपदिनः १३

अथ स्वादयः ॥ तत्रादायुभयपदिनः । पुञ् अभिपवे । अ उभयपदार्थः ।
आदेः णः स्तः ॥ स्वादेर्नुः ॥ स्वादेर्गणाञ्चुः प्रत्ययो भवति चतुर्थे परेषु ॥
अपोऽपवादः ॥ नृपः ॥ विकरणस्य नुप्रत्ययस्य उपप्रत्ययस्य च गुणो भवति
पिति परे ॥ सुनोति सुनुतः । नुधातोः । सुन्वन्ति । सुनोषि सुनुयः सुनुय ।
सुनोमि ॥ ओर्वमोर्वा लोपः ॥ असंयोगादुत्तरस्य प्रत्ययसंबन्धिन उका-
रस्य वा लोपो भवति वमोः परयोः । सुनुयः-सुन्वः । सुनुमः-सुन्मः । सुनुते
सुन्वाते सुन्वते । सुनुयात् सुन्वीत् । सुनोतु-सुनुवाद्वा सुनुताम् सुन्वन्तु ॥
ओर्वा हेः ॥ प्रत्ययसंबन्धिन उकारादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति ॥ चाग्रहणात्संयो-
गान्न । तेन तक्षुहि त्वक्षुहीत्यत्र न । सुनु सुनुवाद् सुनुवम् सुनुत ।
असुनोत् असुनुत । सुपाव सुपुवतुः । सुपविथ सुपोथ । सुपुवे क्षपात् ।

सोपीष्ट । सोता २ । सोप्यति सोप्यते । असोप्यत् असोप्यत ॥ स्तुसुधृन्नां
पे सेरिद्धा वक्तव्यः ॥ असावीत् असोपीत् । दुसस्तुनुधातूनामिद्वेति
केचित् । असविष्ट असोष्ट ॥

अथ स्वादयो धातवः कथ्यन्ते । तत्रादौ उभयपदिनः सन्ति । पुञ् अभिपवे । वकार
उभयपदार्थः । 'आदेः णः सः' । तिवाद्यस्तआदयश्च प्रत्ययाः सर्वत्र भवन्ति इति ज्ञात-
व्यम् ॥ सूत्रम्—'स्वादेर्नुः' ॥ स्वादेः नुः द्विपदं सूत्रम् । स्वादेर्गणात् चतुर्षु तिधादिषु परेषु
नुप्रत्ययो भवति । सु नु तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'नूपः' ॥ नुश्च षप् च नूप् तस्य नूपः ।
स्वादेरूपप्रत्ययस्य नुप्रत्ययस्य तनादेरुत्पन्नस्य षप्प्रत्ययस्य पिति प्रत्यये परे गुणो भवति ।
अनेन गुणः । सुनोति सुनुतः । 'नुधातोः' । सुन्वन्ति । पत्वम् । सुनोपि सुनुयः सुनुय ।
'नूपः' अनेन गुणः । सुनोमि । सुनु वस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'ओर्वमोर्वा लोपः' ॥ ओः
वमोः वा अव्ययम् । लोपः । चतुःपदं सूत्रम् । असंयोगादुत्तरस्य प्रत्ययसंबन्धिन उकारस्य
वमोः परयोः सतोलोपो भवति । अनेन उकारस्य वा लोपः । सुनुवः सुन्यः । सुनुमः
सुनुमः । सुनुते सुन्वाते । 'आतोन्तो' सुन्वते । पत्वम् । सुनुपे सुन्वाथे सुनुध्वे । सुन्वे ।
'ओर्वमोर्वा लोपः' । सुनुवहे सुन्वहे । सुनुमहे सुन्महे । सुनुयात् सुनुयाताम् सुनुयुः ।
'नु धातोः' । सुन्वीत् सुन्वीयाताम् सुन्वीरन् । अन्यानि सुगमानि । लोट्लकारे । 'नूपः' ।
अनेन पिति प्रत्यये परे गुणः । सुनुतु । 'तुहोः' । सुनुतात् सुनुताम् सुन्वन्तु । सुनु हि
इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ओर्वाहेः' ॥ ओः वा अव्ययम् । हेः ॥ प्रत्ययसंबन्धिन उकारादुत्तरस्य
हिप्रत्ययस्य वा लुग् भवति । अस्मिन् सूत्रे वामहणात् संयोगात् न लुग् भवति । तेन तक्षुहि
त्वक्षुहि इत्यत्र न । सुनु सुनुतात् सुनुतम् सुनुत । 'नूपः' । सुनुवानि सुनुवाव सुनुवाम ।
सुनुताम् सुन्वाताम् सुन्वताम् । सुनुष्व सुन्वाथाम् सुनुष्वम् । सुनुवै सुनुवावहे सुनुवामहे ।
'दिवादावद्' । 'नूपः' । असुनोत् असुनुताम् असुन्वन् । असुनोः असुनुतम् असुनुत ।
असुन्वम् असुनुव । 'ओर्वमोः' । असुन्व । असुनुम् असुन्म । असुनुत असुन्वाताम् ।
'आतोन्तो' । असुन्वत । असुनुयाः असुन्वाथाम् असुनुष्वम् । असुन्वि असुनुवहि असु-
न्वहि । असुनुमहि असुन्महि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'सस्वरादिः' । 'किलात्' ।
'धातोर्नामिनः' । सुणाव । 'नुधातोः' । 'नान्प्रयोर्वः' । सुपुवतुः सुपुवुः । 'अत्वतः' । गुणः ।
सुपविथ सुपोथ । आत्मनेपदे । सुपुवे सुपुवाते सुपुविरे । 'ये' । सूयात् । गुणः । पत्वम् ।
सोपीष्ट । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । असु सि दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—
'स्तुसुधृन्नां' ॥ स्तुसुधृन्नां धातूनां परस्मैपदे सेः इङ् वा वक्तव्यः । सेर्गित्त्वात् 'धातोर्ना-
मिनः' अनेन वृद्धिः । असावीत् असाविष्टाम् असाविषुः । इडभावे । 'अनिटो' । असौ-
पीत् असौष्टाम् असौषुः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । दुसस्तुनुधातूनां इङ् वा भवति इति
केचिदाचार्या वदन्ति । अनेनात्मनेपदेऽपि सेरिट् । गुणः । असविष्ट असविषाताम् अस-
विषत । इडभावे । असोष्ट असोषाताम् असोषत ॥

चिञ् चयने । चिनोति चिनुते । चिनुयात् चिन्वीत् । चिनोतु चिनुताम् ।

अचिनोत् अचिनुत ॥ चिनोतेः सणादौ कित्त्वं वा वाच्यम् ॥ चिकाय

चिक्वतुः चिक्वुः । चिचाय चिक्वे-चिच्चे । चीयात् चेपीष्ट । चेता २ ।
चेष्मति चेष्मते । अचेष्मत्-अचेष्मत् । अचैपीत् अचेष्ट ॥

चिञ् चयने । 'स्वादेर्नुः' । 'नूपः' । चिनोति चिनुतः चिन्वन्ति । चिनुते चिन्वाते चिन्वते । चिनुयात् । चिन्वीत । चिनोतु चिनुतात् चिनुताम् चिन्वन्तु । 'ओर्वा हेः' । चिनु । अन्यानि सुगमानि । चिनुताम् । अचिनोत् । अचिनुत । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । लिट्प्रकारे । चि णप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'चिनोतेः०' ॥ चिनोतेर्घातोः सप्रत्यये णादौ च परे कित्त्वं वा वाच्यम् । अनेन चकारस्य ककारः । द्वित्वम् । 'सस्वरादिः' । 'कुहोद्भुः' । 'धातोर्नामिनः' । चिकाय । 'नुधातोः' । चिक्वतुः चिक्वुः । चिकयिथ चिकेथ । चिचाय चिच्यतुः चिच्युः । आत्मनेपदे कित्त्वे कृते सति । चिक्वे चिक्व्याते चिक्वियरे । कित्त्वाभावे । चिच्चे । रूपाणि सुगमानि । 'ये' । चीयात् । गुणः पत्वम् । चेपीष्ट । चेता चेता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्प्रकारे 'अनिटो नामिबतः' अचैपीत् अचैष्टाम् अचैष्टुः । आत्मनेपदे गुणः । अचेष्ट अचेपाताम् अचेपत् ॥

। स्तृञ् आच्छादने । स्तृणोति स्तृणुते । तस्तार । गुणोर्तिसंयोगाद्योः । तस्तारतुः । तस्तारुः । तस्तर्थ । तस्तरे ॥ स्तार्यात् ॥ संयोगादि ऋदन्तवृद्धवृद्धां स्तिस्थोरात्मनेपदे इद्वा वक्तव्यः ॥ स्तारिपीष्ट । उः । स्तृपीष्ट । स्तर्ता २ स्तारिष्यति-स्तारिष्यते । अस्तारिष्यत् अस्तारिष्यत् । अस्तार्पीत् अस्तारिष्ट अस्तृत् ॥

स्तृञ् आच्छादने । 'स्वादेर्नुः' । 'ऋनोर्णोऽनन्ते' । 'नूपः' । स्तृणोति स्तृणुते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । स्तृ णप् इति जाते । 'द्विश्च' । 'सस्वरादि०' । 'शसात् रपाः' । 'धातोर्नामिनः' । तस्तार । 'गुणोर्ति०' । अनेन गुणः । तस्तारतुः तस्तारुः । ऋदन्तस्य गुणः । तस्तर्थ । आत्मनेपदे । तस्तरे तस्तारते तस्तारिरे । इत्यादीनि । 'गुणोऽर्ति०' । अनेन यादादौ गुणो भवति । स्तार्यान् । अन्यानि सुगमानि । 'उः' अनेन गुणनिषेधः । 'किलात्०' । अनेन पत्वम् । स्तृपीष्ट । 'संयोगादेः' । अनेन अस्य घेद् सीष्टादौ । गुणः । स्तारिपीष्ट । स्तर्ता । स्तर्ता । 'हन्तः स्वपः' । स्तारिष्यति स्तारिष्यते । अन्यानि सुगमानि । लुङ्प्रकारे वृद्धिः । अस्तार्पीत् । आत्मनेपदे ॥ 'संयोगादि०' अनेन घेद् । अस्तारिष्ट । इट्भावे । अस्तृत् । 'लोपो०' । अनेन सेर्लोपः । अस्तृपाताम् अस्तृपत् । इत्यादीनि ॥

। वृञ् वरणे । वृणोति वृणुते । ववार वव्रतुः ववुः । वृणोतेस्वरूपो नित्य-
मिद् । ववरिथ वव्रयुः वव्र ववार-ववर ववृथ ववृथ । वव्रे ववृद्धे । व्रियात्
वरिपीष्ट । ईटो ग्रहाम् । वरीपीष्ट । वरिपीष्ट । वरिता वरीता २ । वरिष्यति
वरीष्यति । वरिष्यते वरीष्यते । अवरिष्यत् । अवरीष्यत् । अवरिष्यत् अवरी-
ष्यत् । अवारीत् अवरिष्ट अष्ट ॥

वृञ् वरणे । अकार उभयपदार्थः । 'स्वादेर्नुः' । 'ऋनोर्णोऽनन्ते' । 'नूपः' वृणोति वृणुते ।
। गुणो लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्प्रकारे द्वित्वादिकम् । 'धातोर्नामिनः' । ववार ।
'करम्' । वव्रतुः ववुः । ववर थप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'वृणोतेः०' । वृणोतेर्घातोः षपो नित्यं इद्

भवति । ववरिथ । क्रादित्वात्नेट् । ववृथ । इत्यादीनि । वत्रे वत्राते वत्रिरे । 'यादादौ' । त्रियात् । संयोगादेः । वृपीष्ट । 'ईटो ग्रहाम्' । अनेन इकारस्य ईकारः । वरिपीष्ट वरी-
पीष्ट । इत्यादीनि । वरिता वरीता । इत्यादीनि । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे ।
ह्राविटौ । वृद्धिः । अवारीत् अवारिष्टाम् अवारिपुः । आत्मनेपदे गुणः । अवरिष्ट अव-
रीष्ट । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । तेषां साधनमपि सुगमम् ॥

धूञ् कम्पने । धूनोति धूनुते । धूनुयात् धून्वीत् । धूनोतु धूनुताम् । अधू-
नोत् अधूनुत । दुधाव दुधुवे । धूयात् धविपीष्ट-धोपीष्ट ॥ स्वरतिसूतिसू-
यतिधूञ्झरधादीनां वा ॥ धविता धोता । धविष्यति धोष्यति । अधवि-
ष्यत् अधोष्यत् । अधावीत् । अधविष्ट अधोष्ट ॥ इति स्वादिषुभयपदिनः १३
धूञ् कम्पने । अकार उभयपदार्थः । पूर्ववत्प्रत्यया भवन्ति । 'स्वादेर्तुः' । 'नृपः' ।
अनेन चतुर्थे पिति गुणो भवति । धूनोति । आत्मनेपदे । धूनुते । चतुर्णां पूर्ववद्रूपाणि ।
लिट्लकारे द्वित्वादिकं सर्वं भवति । 'धातोर्नामिनः' । 'ज्ञपानां०' अनेन ह्रस्व दः ।
ह्रस्वः । दुधाव दुधुवतुः दुधुवुः । दुधुविथ । इत्यादीनि । दुधुवे दुधुवाते दुधुविरे । धूयात् ॥
'स्वरति०' । अनेनास्य वेट् । गुणः । धविपीष्ट । इडभावे धोपीष्ट । अन्यानि रूपाणि सुग-
मानि । धविता धोता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । सर्वत्रेड्विकल्पः । लुङ्लकारे ।
अधावीत् अधाविष्टाम् अधाविपुः । साधनं सुगमम् । इडभावे । 'अनिटो०' । अधौपीत्
अधौष्टाम् अधौपुः । आत्मनेपदे । अधविष्ट अधोष्ट । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । एतादृ-
शानि रूपाणि शतशः साधितानि । अतो व्याख्यानं न कृतम् । इत्युभयपदिनः कथिताः ॥

स्वादिषु परस्मैपदिनः १४

अथ परस्मैपदिनः ॥ हि गतौ वृद्धौ च । हिनोति ॥ द्विरुक्तस्य हिनोतेः
कुत्वं वाच्यम् ॥ जिघाय । हीयात् । हेता । हेप्यति । अहेप्यत् । अहैपीत् ॥
अथाधुना परस्मैपदिनः कथ्यन्ते । हि गतौ वृद्धौ च । तिवादयो भवन्ति । 'स्वादेर्तुः'
'नृपः' । हिनोति हिनुतः हिन्वन्ति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिट्लकारे । द्वित्वादि-
कम् । सूत्रम् 'द्विरुक्तस्य०' ॥ द्विरुक्तस्य हिनोतेर्धातोः कुत्वं वाच्यम् । अनेन ह्रस्व घः 'धातो-
र्नामिनः' । 'ज्ञपानाम्०' । जिघाय जिघ्यतुः जिघ्युः । जिघयिथ जिघेथ । इत्यादीनि । 'ये'
हीयात् । गुणः । हेता । हेप्यति । अहेप्यत् । शेषाणि रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे ।
'अनिटो नामिवतः' । अनेन वृद्धिः । अहैपीत् अहैष्टाम् अहैपुः । इत्यादीनि ॥
शक्नु शक्तौ । शक्नोति । शशाक । लोपः यचां किले चास्य । शेकतुः शेकुः ।
शक्यात् । शक्ता । शक्ष्यति । अशक्ष्यत् । अशकन् ॥
शक्नु शक्तौ लकारो लट्लकार्यर्थः । तिवादयः । 'स्वादेर्तुः' । 'नृपः' । शक्नोति शकुतः ।
'नुधातोः' । शकुवन्ति । लोट्लकारे मध्यमपुरुषस्यैकवचने । शकुहि । अन्यानि सुगमानि ।

लिट्लकारे द्वित्वादिकं सर्वं भवति । 'अत उपधायाः' शशाक । 'लोपः पचाम्०' । शोकतुः शोकः । अन्यानि सुगमानि । शक्यात् । शक्ता । 'किलात्०' । 'कपसंयोगे' । शक्ष्यति । अशक्ष्यत् रूपाणि । सुगमानि । लुङ्लकारे । 'लित्युपादेः०' । अनेन ऊप्रत्ययो भवति । अशकत् अशकताम् अशकन् । इत्यादीनि भवन्ति ॥

धिवि प्रीतौ । 'इदित' इति जुम् ॥ धिन्विक्कृण्व्योर्नां लोपो वाच्यः ॥ चतुर्षु ॥ यवयोर्वसे हकारे च लोपः ॥ धिनोति । धितुयात् । धिनोतु । अधिनोत् । दिधिन्व । धिन्व्यात् । धिन्विता । धिन्विष्यति । धिन्विष्यत् । अधिन्वीत् ॥

धिवि प्रीतौ । इकार इत् । 'इदितो जुम्०' । तिवादयः । 'स्वादेर्नुः' । 'धिन् च तु तिप्' इति जाते ॥ सूत्रम्—'धिन्विक्कृण्व्योः०' ॥ अनयोर्नकारस्य लोपो वाच्यः चतुर्षु परेषु । अनेन नकारस्य लोपः । सूत्रम् 'यवयोः०' । यकारवकारयोर्वसे हकारे च लोपो भवति । 'नूपः' । धिनोति धितुतः धिन्वन्ति । इत्यादीनि । लिट्लकारे । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' 'क्षपानाम्०' । दिधिन्व दिधिन्वतुः दिधिन्वुः । दिधिन्विथ । इत्यादीनि भवन्ति । 'सिसता०' अनेनेट् । धिन्विता । अन्येषा रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे द्वाविटौ । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अधिन्वीत् अधिन्विष्टाम् अधिन्विषुः । इत्यादीनि ।

कृवि हिंसायाम् । कृणोति । चकृण्व । धिनोतिवत् ॥

कृवि हिंसायाम् । सर्वसाधनं तु पूर्ववत् । णत्वम् । कृणोति । अयं धातुर्धिनोतिवत् ज्ञातव्यः ॥

श्रु श्रवणे ॥ श्रुचः शृ ॥ श्रुचः श्र भवति चतुर्षु परेषु ॥ शृणोति । श्रुथाव श्रुथोथ । श्रूयात् । श्रोता । श्रोष्यति । अश्रोष्यत् । अश्रोपीत् ॥ इति स्वादिषु परस्मैपदिनः ॥ १४ ॥

ध्रु श्रवणे । तिवादयः । 'स्वादेर्नुः' ॥ सूत्रम्—'ध्रुवः श्र ॥ सांघेतिकम् । द्विपदं सूत्रम् । ध्रुवो धातोः श्र इत्यादेशो भवति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिक पूर्वस्य । 'धातोर्नामिनः' । अनेन वृद्धिः । श्रुथाव श्रुध्रुवतुः श्रुध्रुवुः । इत्यादीनि भवन्ति । 'ये' श्रूयात् । 'गुणः' । श्रोता श्रोष्यति । अत्र पर्वं भवति । अश्रोष्यत् । रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । 'अनिटो नामिवतः' । अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं तु सुगमम् । अश्रोपीत् अश्राष्टाम् । अश्रोषुः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । इति परस्मैपदिनः समाप्ताः ॥

स्वादिषु आत्मनेपदिनः १५

॥ अथात्मनेपदिनः ॥ अश्रद् व्याप्ता । ऊहाचितौ । अश्रुते अश्रुगीत । अश्रुताम् । आश्रुत । नुगशाम् । आम्भोर्णादौ । आनये । ऊदितो वा । अशिपीष्ट । अशीष्ट । अशिता अष्टा । अशिष्यते अक्ष्यते । आशिष्यत-आक्ष्यत । आशिष्ट-

आष्ट आक्षाताम् आक्षत ॥ इति स्वादिप्तात्मनेपदिनः ॥ १५ ॥ इति नुवि-
करणाः स्वादयः ॥

अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते ॥ अश्रुङ् व्याप्तौ । ऊङावितौ स्तः । तिवादयः । 'स्वादेर्नुः' ।
अश्रुते अश्रुवाते । 'आतोन्तो०' । अश्रुवते । इत्यादीनि । अश्रुवीत अश्रुवीयाताम् अश्रुवी-
रन् । अश्रुताम् अश्रुवाताम् अश्रुवताम् । स्वरादित्वाद द्वावडागमौ भवतः । आश्रुत ।
अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकं सर्वम् । 'नुगशां०' । 'आभोर्णादौ' । आनशे
आनशाते आनशिरे । इत्यादीनि । 'ऊदितो वा' । अनेनास्य धातोरिङ्विकल्पो भवति ।
अशिपीष्ट । इडभावे । 'छशप०' । अनेन पत्वम् । 'पढोः कः से' । पत्वम् । 'कपसंयोगे०' ।
अक्षीष्ट । रूपाणि सुगमानि । अन्यानि मूलात् द्वेयानि । लुङ्लकारे । द्वावडागमौ ।
स्वरादित्वात् । आशिष्ट आशिषाताम् आशिषत । इडभावे । 'ज्ञसात्०' । 'छशप०' ।
ष्ट्वम् । आष्ट आक्षाताम् आक्षत । इत्यादीनि । इत्यात्मनेपदिनः समाप्तिमगमन् । इति
नुविकरणाः स्वादयो धातवः कथिताः ॥

रुधादिभूभयपदिनः १६

अथ रुधादयः ॥ तत्रादाबुभयपदिनः । रुधिरावरणे । इरित् ॥ रुधादेर्नम् ॥
रुधादेर्गणान्नम् प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥ अपोऽपवादः । मकारः स्थान-
नियमार्थः । णत्वम् । तथोर्धः । रुणद्धि । नमसोऽस्य ॥ हसात् झसस्य
सवर्णे झसे लोपो चाच्यः ॥ रुन्धः । रुन्धन्ति । रुणत्ति रुन्धः रुन्ध ।
रुणाधिम रुन्ध्वः रुन्ध्मः । रुन्धे रुन्धाते रुन्धते । रुन्ध्यात् । रुन्धीत ।
रुणद्धु । रुन्धाम् । अरुणत् अरुणद् । अरुन्ध । रुरोध रुधतुः रुधुः । रुरो-
धिय । रुधे रुधाते । रुध्यात् रुत्सीष्ट । रोद्धा २ । रोत्स्यति रोत्स्यते ।
अरोत्स्यत् अरोत्स्यत । अनिटो नामिषतः । अरौत्सीत् । तिस्रोः । अरुद्ध अरु-
त्सातां अरुत्सत । इरितो वा । अरुधत् ॥

अथ रुधादयो धातवः कथ्यन्ते ॥ तत्रादाबुभयपदिनो धातवः सन्ति । रुधिर् आवरणे ।
इरित् । उभयपदित्वात् तिवादयस्तत्तादयश्च प्रत्यया भवन्ति । सूत्रम्—'रुधादेर्नम्' ॥ रुध्
आदिर्यस्मात् स रुधादिः तस्य रुधादेः नम् । रुधादेर्गणान्नम् प्रत्ययो भवति चतुर्षु लकारेषु
परेषु । अपोऽपवादः । प्रत्यये मकारः स्थाननियमार्थः । 'प्कनौ णो नन्ते' । अनेन णत्वं
ष । 'तथोर्धः' । अनेन तकारस्य घकारः । 'ज्ञवे जवाः' । रुणद्धि । रुध् तस् इति जाते ।
'नमसोऽस्य' । अनेन अकारस्य लोपः । 'तथोर्धः' ॥ 'हसात्०' अनेन घकारस्य लोपो
भवति । 'नञ्चा०' । रुन्धः रुन्धन्ति । 'खसे०' । रुणत्ति रुन्धः रुन्ध । अन्यानि मूले
सन्ति । रुन्धे रुन्धाते रुन्धते । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । रुन्ध्यात् रुन्ध्याताम् रुन्ध्युः ।
सुगमानि । रुन्धीत रुन्धीयाताम् रुन्धीरन् । रुणद्धु—रुन्धात् रुन्धाम् रुन्धन्तु । 'ज्ञसा-
द्धिर्धः' । 'हसात्' । रुन्धि रुन्धात् रुन्धम् रुन्ध । रुणधानि रुणधाव रुणधाम । रुन्धाम्

अरुन्धाताम् अरुन्धताम् । इत्यादीनि । अरुणत् अरुन्धाम् अरुन्धम् । अरुणः अरुन्ध अरुन्धाताम् अरुन्धत । अरुन्धाः अरुन्धाधाम् अरुन्ध्वम् । अरुणधम् अरुन्ध्व अरुन्धम् । इत्यादीनि रूपाणि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति तानि यथासंभवं साध्यानि । लिट् लकारे द्वित्वादिकं सर्वं भवति । 'उपधाया लघोः' । रुरोध रुरुधतुः रुरुधुः । रुरोधिय । इत्यादीनि । आत्मनेपदे रुरुधे रुरुधाते रुरुधिरे । अन्यानि सुगमानि । रुध्यात् । रुत्सीष्ट । 'तयोर्धः' । गुणः । रोद्धा रोद्धा । 'यसे०' । रोत्स्यति रोत्स्यते । छुड् लकारे । 'अनिटः०' । अनेन वृद्धिः । 'यसे०' । अरौत्सीत् अरौद्धाम् अरौत्सुः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । 'ज्ञप्तात्०' अनेन सेलौपो भवति । अरुद्ध अरुत्साताम् अरुत्सत । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि । अस्य धातोरिरितो वा । अनेन इप्रत्ययो भवति । इरित्वात् । द्वित्वात् गुणभावः । अरुधत् अरुधताम् अरुधन् । सुगमानि ॥

उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । उइरावितौ । छृणत्ति छृन्तः छृन्दन्ति । छृन्ते । छृन्धात् । छृन्दीत् । छृणत्तु छृन्ताम् । अच्छृणत् अच्छृणत् ॥ दः सः ॥ दकारस्य वा सकारो भवति सिपि विपये ॥ अच्छृणः अच्छृदत् अच्छृन्तम् अच्छृन्त । चच्छर्द चच्छर्दे । छृधात् । छृत्सीष्ट छर्दिपि । छर्दिता २ । छर्दिप्यति छर्त्स्यति । छर्दिप्यते छर्त्स्यते । अच्छर्दिप्यत् अच्छर्त्स्यत् । अच्छर्दिप्यत-अच्छर्त्स्यत । इरितो वा । अच्छृदत् अच्छर्दीत् अच्छर्दिष्ट ॥

उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । उइरावितौ । पूर्ववत् प्रत्ययाः । 'रुधादेर्नम्' । अनेन चतुर्षु नम्रप्रत्ययो भवति । छृणत्ति । अत्र 'यसे यपा ज्ञप्तात्' । अनेन दस्य तः । 'नश्चापदान्ते ज्ञप्ते' । अनेन नस्यानुस्वारो भवति । छृन्तः छृन्दन्ति । इत्यादीनि रूपाणि पूर्वसदृशानि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । छृन्ते छृन्धाते छृन्दते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि पूर्वसदृशानि । लिट् लकारे द्वित्वादिकं सर्वं भवति । पूर्वस्य रः । 'उपधायाः' । अनेन गुणः । 'ज्ञप्तात्०' । चच्छर्द चच्छर्दतुः चच्छर्दुः । चच्छर्दिथ । आत्मनेपदे । चच्छर्दे चच्छर्दाते चच्छर्दिरे । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । छृधात् । 'सिखोः०' । अनेन गुणनिषेधः 'यसे०' छर्त्सीष्ट । नृत् नृद् छृद् अनेन वक्ष्यमाणेन वेद् । 'उपधाया लघोः' । अनेन गुणः । छर्दिता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । छर्दिप्यति । 'नृत् नृद्०' । अनेन वा इट् । 'यसे०' । छर्त्स्यति । इत्यादीनि । छुड् । द्वावितौ सेलौपः । गुणः । अडागमः । अच्छर्दीत् अच्छर्दिष्टाम् अच्छर्दिषुः । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे साधन पूर्ववत् । अच्छर्दिष्ट अच्छर्दिषाताम् अच्छर्दिषत । इत्यादीनि । अस्य धातोरिरितो वा । अनेन इप्रत्ययो भवति । द्वित्वाद्गुणभावः । अच्छृदत् अच्छृदताम् अच्छृदन् । अच्छृदः अच्छृदतम् अच्छृदत् । अच्छदम् अच्छृदाव अच्छृदाम । साधनमेतादृशं शतशः कृतम् ॥

उवृदिर् हिंसानादरयोः । वृणत्ति वृन्तः वृन्दन्ति । वृन्ते । वृन्धात् । वृन्दीत् । वृणत्तु वृन्ताम् । अवृणत् अवृन्त । ततर्द । तवृदे । वृधात् । वृत्सीष्ट तर्दिपीष्ट । तर्दिप्यति-तत्स्यति । तर्दिप्यते तत्स्यते । अतर्दिप्यत्-अतत्स्यत् ।

हिसि हिंसायाम् । इदित् इति नुम् ॥ नमः ॥ नमः प्रत्ययात्परस्य नस्य लोपो भवति ॥ हिनस्ति हिंस्तः हिंसन्ति । हिंसात् । हिनस्तु । धौ सलोपो वा । सस्य द इति केचित् । हिन्धि हिन्धि । अहिनत् अहिनद् ॥ दिपि सस्य दः सिपि वा ॥ अहिनत् अहिनः । जिहिंस । हिंसात् । हिंसिता । हिंसिष्यति । अहिंसिष्यत् । अहिंसीत् ॥

हिसि हिंसायाम् । तिवादयः । 'इदितो नुम्' । पश्चात् । 'रुधादेर्नम्' । अनेन नमप्रत्ययो भवति । हिनस् तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'नमः' ॥ नमः एकपद सूत्रम् । नमः प्रत्ययात्परस्य नकारस्य लोपो भवति । अनेन नकारस्य लोपः । 'स्वरहीनः' । हिनस्ति । 'नमसोऽस्य' । 'नश्चापदान्ते' अनेन नमो नकारस्यानुस्वारः । हिंस्तः हिंसन्ति । अनेनैव प्रकारेणान्यानि रूपाणि साध्यानि । हिंसात् । हिनस्तु हिंसात् हिंताम् हिंसन्तु । 'ज्ञप्ताद्धिर्हे' । तदा हिंस् धि इति जाते । सूत्रम् । धौ ॥ धौ परे सति सकारस्य लोपो भवति । वा सकारस्य दकारो भवति । यदा सकारस्य लोपः तदा हिंधि । यदा सकारस्य दकारस्तदा हिंधि । अन्यानि सुगमानि । लङ्लकारे । 'दिवादावद्' । अहिंस् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'दिपि सस्य दः' ॥ अनेन सकारस्य दकारः । 'दिस्लोर्हंसात्' । 'वावसाने' । अहिनत् अहिनद् अहिंताम् अहिंसन् । अहिनत् अहिनः अहिंताम् अहिंस । अहिनसम् । अहिंस अहिंस । लिङ्लकारे द्वित्वादिकम् । 'कुहोश्चुः' । जिहिंस जिहिसतुः जिहिंसुः । हिंसात् । हिंसिता । 'सिसता' अनेन इडागमो भवति । हिंसिष्यति । 'दिवादावद्' । अहिंसिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलोपः । 'दिवादावद्' । अहिंसीत् अहिंसिष्यात् अहिंसिषुः । इत्यादीनि ॥

भञ्जो आमर्दने । ओ इत् । भनक्ति भङ्कः । वभञ्ज । भज्यात् । भङ्का । भङ्क्ष्यति । अभङ्क्ष्यत् ॥

'भञ्जो आमर्दने । ओकार इत् । तिवादयः । 'रुधादेर्नम्' । भनज् तिप् इति जाते । 'नमः' । 'चोः कुः' । 'स्यसे चपा' । भनक्ति । 'नमसोऽस्य' अनेन द्वित्यकारस्य लोपः । 'नश्चापदान्ते' । भङ्कः भञ्जन्ति । 'क्लितात्' । 'कपः' । भनक्षि । भज्यात् भज्याताम् भञ्ज्युः । भनक्तु भङ्कात् भङ्काम् भञ्जन्तु । भङ्ग्धि भङ्गात् भङ्गम् भङ्क । भनजानि भनजाव भनजाम । 'चोः कुः' । 'दिस्लोर्हंसात्' । 'दिवादावद्' । 'वावसाने' । अभनक् अभनग् अभङ्काम् अभञ्जन् । अभनक् अभनग् अभङ्गम् अभङ्क । अभनजम् अभञ्च अभञ्चम् । लिङ्लकारे द्वित्वादिकं । 'ज्ञप्ताताम्' । वभञ्ज वभञ्जन्तु वभञ्जुः । वभञ्जिय । 'अत्त्वतः' । 'चोः कुः' । 'स्यसे चपा' । वभङ्क्ष्य । इत्यादीनि । भज्यात् । अत्र 'नोलोपः' अनेन नकारस्य लोपः । भञ् ता इति जाते । 'चोः कुः' । 'सस्येचपा' । भङ्का भङ्कारौ भङ्कारः । भञ् स्वप् तिप् इति जाते । 'चोः कुः' । 'सस्ये' । 'क्लितात्' । 'कप' । भङ्क्ष्यति । 'दिवादावद्' । अभङ्क्ष्यत् । लुङ्लकारे । 'भूते सिः' सेः । 'दिवादावद्' । अभञ्ज सि ईट् दिप् इति जाते ॥

साचनिटो नित्यं घृद्धिः ॥ अनिटो धातोर्नित्यं घृद्धिर्भवति परस्यैपदे सौ परे । अभादक्षीत् अभाङ्गात् अभादलुः ॥

सूत्रम् 'सावनिटो नित्यं वृद्धिः' । सौ अनिटः नित्यं वृद्धिः । अनिटो धातोर्निर्णयं वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सौ परे । सुगममिदं सूत्रम् । 'चोः कुः' । 'रसे०' । 'किलान्०' । 'कप०' अभाङ्गीत् । 'हसान्०' । अभाङ्गाम् अभाङ्क्षुः । अन्यानि सुगमानि ।

अञ्जु व्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतिषु । अनक्ति । अञ्जात् अनुक्तु । आनक्तु-आनक्तु । आनञ्ज । अज्यात् । अञ्जिता । अङ्गा । अञ्जिष्यति अङ्क्ष्यति । आञ्जिष्यत् आङ्क्ष्यत् ॥ अञ्जेः सौ नित्यमिद्वान्यः ॥ आञ्जीत् । इति, रुद्रादिषु परस्मैपदिनः ॥ १७ ॥

अञ्जु व्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतिषु । ऊकार इङ्गविकल्पार्थः । तिवादयः । 'रुद्रादेर्नम्' । 'चोः कुः' । 'रसे०' । अनक्ति । 'नमसोऽस्य' । अङ्क्षः । अञ्जन्ति । अज्यात् अज्याताम् अज्युः । अनुक्तु अङ्गात् अङ्गाम् अञ्जन्तु । अङ्गि । 'दिवादावट्' । 'सरादेः परः' । 'सवर्णे दीर्घः' । 'चोः कुः' । 'दिस्वोर्हसान्' । 'वायसाने' । आनक्तु आनक्तु । 'नमः' । आङ्गाम् । 'नश्चापदान्ते' आञ्जन् । अन्यानि सुगमानि । लिट्प्रकारे । द्वित्वादिकम् । 'नुगशां०' । 'आभ्वोर्णादौ' । आनञ्ज आनञ्जतुः आनञ्जुः । आनञ्जिष्यत् । अज्यात् । 'ऊदितो वा' । अनेन सूत्रेण इङ्गविकल्पो भवति । अञ्जिता । इहभावे । 'चोः कुः' । 'रसे०' । अङ्गा । अञ्जिष्यति । इहभावे । कृत्वम् । 'रसे०' पत्वम् । 'कप०' । अङ्क्ष्यति । 'दिवादावट्' । आञ्जिष्यत् । इहभावे । आङ्क्ष्यत् । लुङ्प्रकारे । इङ्गविकल्पे प्राप्ते । सूत्रम् 'अञ्जेः०' ॥ अञ्जेर्धातोः सौ नित्यं इङ्गवान्यः । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । आञ्जीत् आञ्जिष्यात् आञ्जिषुः । इत्यादीनि । इति परस्मैपदिनः कथिताः ॥ १७ ॥

रुद्रादिष्वात्मनेपदिनः १८

अधात्मनेपदिनः ॥ जिहन्धी दीप्तौ । जिई इतौ । इन्धे । इन्धीत् । इन्धाम् । ऐन्ध इन्धाश्चक्रे । इन्धिपीष्ट । इन्धिता । इन्धिष्यते । ऐन्धिष्यत् । ऐन्धिष्ट ॥ इति रुद्रादिष्वात्मनेपदिनः ॥ १८ ॥ इति नन्विकरणा रुद्रादयः ॥

अधात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । जिहन्धी दीप्तौ । जिई इतौ । तआदयः । 'रुद्रादेर्नम्' । 'नमः' । 'तथोर्थः' । 'नमसोऽस्य' । 'नश्चापदान्ते' । 'हसान्' । इन्धे इन्धाते इन्धते । इन्धीत् इन्धीयाताम् इन्धीयन् । इन्धाम् इन्धाताम् इन्धवाम् । 'दिवादावट्' । 'सरादेः परः' । 'अङ्' । 'एऐऐ' । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । ऐन्ध ऐन्धाताम् ऐन्धत । ऐन्धाः ऐन्धाताम् ऐन्ध्वम् । 'कासादिप्रत्ययादाम्' अनेनाम् । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । इन्धांचक्रे । इन्धामास । इन्धांचभूव । रूपाणि सुगमानि । 'सिसवा०' अनेनेट् । इन्धिपीष्ट । इन्धिता । इन्धिष्यते । द्वावडागमौ । 'अङ्' । 'एऐऐ' । ऐन्धिष्यत् । लुङ्प्रकारे । ऐन्धिष्याताम् ऐन्धिष्यत् । इत्यात्मनेपदिनः समाप्तिमगमन् । इति नन्विकरणा रुद्रादयो धातवः कथिताः ॥ १८ ॥

तनादिपूभयपदिनः १९

अथ तनादयः ॥ सर्वे उभयपदिनः । तनु विस्तारे ॥ तनादेरूप ॥ तनादे-
र्गणादुप् प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥ अपोऽपवादः । नूपः । तनोति तनुते ।
तनुयात् तन्वीत । तनोतु तनुताम् । अतनोत् अतनुत । तवान तेनतुः तेनुः ।
तेने । तन्यात् तनिपीष्ट । तनिता २ । तनिप्यति तनिप्यते । अतनिप्यत्
अतनिप्यत । अतानीत् अतनीत् । अतनिष्ट ॥ तनादेरकरोतेस्तन्धासोर्वा
सिलोपो वाच्यः ॥ लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । अतत । अतथाः अतनिष्ठाः ॥

अथ तनादयो धातवः कथ्यते । तनादयः सर्वे उभयपदिनः सन्ति । तनु विस्तारे ति-
यादयः तनादयश्च प्रत्यया भवन्ति । सूत्रम् 'तनादेरूप' ॥ तनादेः उप् । तनादेर्गणाच्चतुर्षु
लकारेषु परेषु उप्प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । अनेन उप् । तेनु तिप् इति जाते ।
'नूपः' अनेन गुणः । तनोति तनुतः । 'नुधातोः' तन्वन्ति । तनोपि तनुथः तनुथ ।
तनोमि । ओर्वमोर्वा लोपः । तनुवः तन्वः । तनुमः तन्मः । तनुते तन्वाते । 'आतोन्तो-
दनतः' । तन्वते । इत्यादीनि । तनुयात् । 'नुधातोः' । तन्वीत । तनोतु । हौ परे 'ओर्वादेः'
तनु । तनुताम् तन्वाताम् तन्वताम् । तनुष्व । अन्यानि सुगमानि । 'दिवादावट्' । अत-
नोत् अतनुताम् अतन्वन् । आत्मनेपदे । अतनुत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । लिट्-
लकारे । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्' । 'अत उपधायाः' । तवान । 'लोपः पचाम्' । तेनतुः तेनुः ।
'अस्त्वतः' । तेनिथ ततन्थ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । तेने तेनाते तेनिरे । अन्यानि सुग-
मानि । तन्यात् । 'सिसता०' । पत्वम् । तनिपीष्ट । तनिता । लुङ्लकारे । 'गित्पे' । अनेन
गित्त्वात् वृद्धिः । अन्यत्साधनं सुगमम् । अतानीत् अतानिष्ठाम् अतानिपुः । आत्मनेपदे ।
अतनिष्ट ॥ सूत्रम्—'तनादेः०' ॥ अकरोतेस्तनादेस्तन्धासोः परयोः सेर्लोपो वाच्यः । अनेन
वा सेर्लोपः । लोपस्त्वनुदात्त० । अनेन नकारस्य लोपः । अतत अतनिपाताम् अतनिपत ।
सेर्लोपः । नकारस्य लोपः । अतथाः अतनिष्ठाः । अन्यानि सुगमानि ॥

क्षण क्षिणु हिंसायाम् । क्षणोति क्षणुते । क्षणुयात् क्षणीत । क्षणोतु क्षण-
ताम् । अक्षणोत् । अक्षणुत । चक्षण चक्षणे । क्षण्यात् । क्षणिपीष्ट ।
क्षणिता २ । क्षणिप्यति क्षणिप्यते । अक्षणिप्यत् अक्षणिप्यत । ह्यन्तक्षण
इति न वृद्धिः । अक्षणीत् अक्षणिष्ट-अक्षत अक्षथाः-अक्षणिष्ठाः ॥

क्षण भिणु हिंसायाम् । पूर्वयात् प्रत्यया भवन्ति । 'तनोरूप' । 'नूपः' णत्वम् । क्षणोति
क्षणुतः क्षणन्ति । क्षणुते । क्षणुयात् । क्षणीत । क्षणोतु । क्षणुताम् अक्षणोत् । अक्षणुत ।
लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्' । 'कुहोभ्युः' । 'अत उपधायाः' । चक्षण चक्षणे । चक्षणुः ।
चक्षणे चक्षणाते चक्षणिरे । क्षण्यात् । 'सिसता०' । पत्वम् । क्षणिपीष्ट । क्षणिता ।
क्षणिता । अन्येषां मूलाङ्ग शेषाणि । लुङ्लकारे द्वाविटौ । सेर्जित्वात् । 'अत उपधायाः' ।
अनेन वृद्धौ प्राप्तायाम् । 'ह्यन्तक्षण' । अनेन तन्निषेधः । अक्षणीत् । अन्यानि सुगमानि ।

आत्मनेपदे । अक्षणिष्ट । 'तनादेः' अनेन वा सेर्लोपः । 'लोपस्यनुदात्त०' । अक्षत अक्ष-
णिपाताम् अक्षणिपत । अक्षणिष्ठाः । वा सेर्लोपः । अक्षथाः । इत्यादीनि ॥

तनादेरुपधाया गुणो वा पिति ॥ क्षिणोति क्षेणोति । अक्षेणीत् अक्षित-
अक्षेणिष्ट ॥

क्षिणुधातो रूपाणि कथ्यन्ते । प्रत्ययादयः पूर्ववन् । 'तनादेरुप्' ॥ सूत्रम्—'तनादेः०' ॥
तनादेर्धातोरुपधाया गुणो वा भवति पिति प्रत्यये परे । क्षिणोति । क्षेणोति । क्षिणुते ।
क्षिणुयात् । क्षिण्वीत् । क्षिणोतु । क्षेणोतु । क्षिणुताम् । अक्षिणोत् । अक्षेणोत् । अक्षिणुत ।
अन्यानि रूपाणि सुगमानि । लिट्प्रकारे । 'उपधाया लपोः' । चिक्षेण चिक्षिणुतः
चिक्षिणुः । चिक्षिणे चिक्षिणाते चिक्षिणिरे । इत्यादीनि । क्षिण्वान् । 'सिसता०' । क्षेणि-
पीष्ट । क्षेणिता क्षेणिता । छुड्प्रकारे अक्षेणीत् । आत्मनेपदे । अक्षेणिष्ट । अक्षेत ।
इत्यादीनि ॥

पणु दाने । सेने । सायात् सन्यात् । असात्-असनिष्ट । असाथाः-असनिष्ठाः ॥

पणु दाने । पूर्ववत् प्रत्ययाः । 'तनादेरुप्' । 'अदेः णः रुः' । 'नूपः' । सनोति ।
सनुतः । सनुते । सनुयात् । सन्वीत् । सनोतु । हौ परे । सनु । सनुताम् । असनोत् ।
असनुत । रूपाणि सुगमानि । लिट्प्रकारे । द्वित्वादिकम् । वृद्धिः । समान । 'लोपः
पचां०' । सेनतुः सेनुः । सेने सेनाते सेनिरे । सन् यान् इति स्थिते । 'अनन्यनमनां०' ।
अनेन वा आकारो भवति । सायान् सन्यात् । 'सिसता०' । सनिपीष्ट । सनिता । सनिता ।
छुड्प्रकारे । असानीत् । असनिष्ट । असत । असनिष्ठाः । असथाः । इत्यादीनि ॥

इकृब् करणे । हुआवितौ । गुणः । नूपः । करोति ॥ क्तिव्यदुः ॥ करोतेरका-
रस्य उकारो भवति ङिति विभक्तौ परतः ॥ कुरुतः कुर्वन्ति । करोपि कुरुयः
कुरुय । करोमि ॥ कुरुदुरोर्न दीर्घः ॥ कृजो नित्यं यमोनलोपो
वाच्यः ॥ कुर्वः कुर्मः । कुरुते ॥ कृजो ये ॥ कृज उचरस उपप्रत्ययस्य
लोपो भवति ये परे ॥ कुर्यात् कुर्वीत् । करोतु करवाणि कुरुताम् करवै ।
अकरोत् अकुरुत । चकार चकृतः चक्रुः । चकर्य चक्रे । क्रियात् कृपीष्ट ।
कर्ता । करिष्यति । अकरिष्यत् । अकार्षीत् । अकृत अकृपाताम् अकृत ॥
संपर्युपेभ्यः करोतेर्भूपणेश्च सुट् । संस्करोति ॥ अङ्गित्वव्यवधा-
नेऽपि सुट् स्यात् ॥ समस्करोत् सञ्चस्कार ॥ ससुट् कृजो णादौ
नित्यमिङ्गाच्यः ॥ सञ्चस्कारिय । एवमुपस्कुरुते ॥

इकृब् करणे । हुआवितौ । 'तनादेरुप्' । 'गुणः' । 'नूपः' । करोति । कृ ण् तस् इति
जाते । गुणः ॥ सूत्रम्—'क्तिव्यदुः' ॥ ङिति जन् ङः । करोतेर्धातोरकारस्य उकारो भवति
ङिति विभक्तौ परतः । कुरुतः कुर्वन्ति । करोपि कुरुयः कुरुय । करोमि । कुरुवस् इति
जाते । 'ओर्वमोर्व' अनेन लोपविकल्पे प्राप्ते सूत्रम्—'कृजः०' ॥ कृजो धातोर्नित्यं वकारम-

कारयोःकारस्य लोपो वाच्यः । अनेन नित्यं लोपः । 'य्वोर्विहसे' अनेन दीर्घे प्राप्ते । सूत्रम् कुर्हुरोः० ॥ कुरहुरोः दीर्घो न भवति । अनेन करोतेः दीर्घाभावः । कुर्वः कुर्मः । कुरु पात् । इति जाते ॥ सूत्रम्—'कृवो ये' ॥ कृवः । कृव उत्तरस्य उप्रत्ययस्य लोपो भवति । अनेन उकारस्य लोपः । कुर्यात् कुर्वीत् । करोतु कुरुतात् कुरुताम् कुर्वन्तु । 'ओर्वाहिः०' । कुरु । णत्वम् । करवाणि । कुरुताम् कुर्याताम् कुर्वताम् ॥ करवै । अकरोत् । अकुरुत् । रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'रः' 'कुहोश्चुः' । 'धातोर्नामिनः' । चकार । चक्रत् । चक्रुः । कादित्वाच्चेत् । चकर्थ । चक्रे चकृते चक्रिरे । 'ऋतोर्दि' । क्रियात् पत्वम् । कृपीष्ट । गुणः । कर्ता । कर्ता । 'हृत्तः स्वपः' । गुणः । करिष्यति । करिष्यते । 'दिवादावट्' अकरिष्यत् अकरिष्यत । लुङ्लकारे । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । अकार्पात् अकार्षात् अकार्षुः । 'तनादेः०' । अकृत अकृपाताम् अकृपत् ॥ सूत्रम्—'संपर्युपेभ्यः' ॥ संपर्युपेभ्यः उपसर्गेभ्यः करोतेर्धातोर्भूषणेऽर्थे सुट् भवति । संस्क्र-
रोति । इत्यादीनि । सूत्रम् 'अङ्द्वित्व०' ॥ अङ्द्वित्वव्यवधाने सत्यपि सुट् स्यात् । समस्क-
रोत् । संचस्कार टित्वादादौ भवति सुट् ॥ सूत्रम्—'समुदकृञः०' ॥ सुटा सह वर्तमानः
समुद चासौ कृञ् च समुदकृञ् तस्य समुदकृञः । समुदकरोतेर्धातोर्णादौ परे सति नित्य-
मिड् वाच्यः । संचस्करिथ । एवमुपस्कुरुते ॥

मनु अवबोधने । मनुते मेने । मन्ता ॥

मनु अवबोधने । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । 'तनादेरूप' । अयं धातुरात्मनेपदी । मनुते मन्वाते मन्वते । मन्वीत् । मनुताम् । 'दिवादावट्' । अमनुत् । रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'लोपः पचाम्०' । मेने मेनाते मेनिरे । इत्यादीनि । 'नश्चापदान्ते०' । मंसीष्ट । मन्ता । मंस्यते । 'दिवादावट्' । अमंस्यत् । लुङ्लकारे । अमंस्त अमंसाताम् अमंसत् इत्यादीनि ॥

वनु याचने । परस्मैपद्यमित्येके । वनुते ॥ इति तनाद्युभयपदिनः ॥ १९ ॥

इत्युग्रविकारणास्तनादयः ॥

वनु याचने । अयमप्यात्मनेपदी । तनादयः प्रत्यया भवन्ति । 'तनादेरूप' । वनुते वन्वीत् । वनुताम् । अवनुत् लिट्लकारे । वादित्वाच्चेत्पूर्वलोपो भवतः । ववने ववनाते ववनिरे । वंसीष्ट । वन्ता । वंस्यते । अवंस्यत् । लुङ्लकारे । अवंस्त अवंसानाम् अवंसत् । सर्वत्र 'नश्चापदान्ते ण्यते' अनेन अनुस्वारः । अयं धातुः परस्मैपदी इति एके आचार्या वदन्ति । तन्मते वनोति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । इत्युग्रविकारणास्तनादयो धातवः कथिताः ॥ १९ ॥

तुदादिपूभयपदिनः २०

अथ तुदादयः ॥ तनादाद्युभयपदिनः ॥ तुद व्यथने । अकार उभयपदार्थः ॥

तुदादेरः ॥ तुदादेर्गणादप्रत्ययो भवति चतुर्थे परेषु ॥ अपोऽपवादः ॥

ङित्वाच्च गुणः । तुदति तुदते । तुदेत् । तुदेत् । तुदतु तुदताम् । अतुदत्

अतुदत् । तुतोद तुतुदे । तुद्यात् । तुत्सीष्ट । तोचा तोत्स्यति तोत्स्यते ।
अतोत्स्यत् अतोत्स्यत् । अतोत्सीत् अतोत्ताम् अतोत्सुः । अतुत् अतुत्साताम्
अतुत्सत् ॥

अथ तुदादयो धातवः कथ्यन्ते । तत्राशुभगपरिणो धातवः मन्ति । तुद व्यभिने । अ-
कार उभयपदार्थः । विधादयस्तत्रादयश्च प्रत्यया मन्ति । सूत्रम्—‘तुदादेरः’ ॥ तुदादेः जः ।
तुदादेर्गणान् अः प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु । अपोऽपवादः । द्वित्वात् गुणः । तुदति ।
आत्मनेपदे । तुदते । रूपाणि सुगमानि । तुदेत् तुदेत् । तुदतु तुदताम् । अनुदत् अनुदत् ।
रूपाणि भूधातुयत् । किंतु गुणाभावात् । लिट् लकारे द्वित्वादिकम् । ‘उभयाया लपोः’ अनेन
गुणो भवति । तुतोद तुतुदतुः तुतुदुः । तुतोरिष । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । तुतुदे ।
तुद्यात् । ‘यसे०’ । तुत्सीष्ट । अन्येषां मूलतो ज्ञेयानि । लुट् लकारे । ‘अतिथे नागिवनः’ ।
अनेन वृद्धिः । अतोत्सीत् । ‘शसान्०’ । अनेन सेलौपः । अतोत्ताम् अतोत्सुः । इत्यादीनि ।
आत्मनेपदे । ‘शसान्०’ अनेन ह्रस्वे परे सेलौपः । ‘सिस्वोः०’ । अनेन गुणनिषेधः । अनुत्
अनुत्साताम् अतुत्सत् । इत्यादीनि भवन्ति ॥

अस्त्रो पाके ॥ ओ इत् ॥ अन्यत्र सो जः ॥ शस्परत्याभावे सस्र जो
भवति ॥ ग्रहां कृति च ॥ अप्रत्ययो ङिङ्ङत् ॥ भृजति भृजते । वभ्रज ।
‘शसंयोगात्’ इति किञ्चाभावात् संप्रसारणम् । वभ्रजतुः वभ्रजुः । वभ्रजिष-
वभ्रष्ट वभ्रजे ॥ भृजतेः सकाररेकौ लुट्वा रमागमोऽनपि वा
चाच्यः ॥ वभर्ज वभर्जे । भृज्यात् भर्ज्यात् । भ्रशीष्ट-भर्शीष्ट । अष्ट-भर्षा ।
अभ्र्यति-भर्ष्यति । अभ्र्यत्-अभर्ष्यत् । अभ्राशीत्-अभर्षीत् । अभ्रष्ट-
अभर्षट् ॥

भ्रस्त्रो पाके । ओकार इत् । विधादयो भवन्ति । ‘तुदादेरः’ । अनेन अप्रत्ययो भवति ॥
सूत्रम्—‘अन्यत्र सो जः’ ॥ अन्यत्र सः जः । शस्परत्याभावे सति सकारस्य जकारो मन्ति ।
अनेन सस्र जकारः । सूत्रम्—‘अप्र०’ ॥ अप्रत्ययो ङिङ्ङत् शातव्यः । द्वित्वात्मप्रसारणम् ।
‘ग्रहां कृति च’ । अनेन भवति । भृजति भृजते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि ।
लिट् लकारे । ‘ङिङ्ङ’ । द्वित्वाभावात् संप्रसारणं न भवति । वभ्रजतुः वभ्रजुः । वभ्रजिष
वभ्रष्ट । आत्मनेपदे । वभ्रजे वभ्रजाते वभ्रजिरे । इत्यादीनि ॥ ‘भृजतेः०’ । भृजतेर्धानोः
सकाररेकौ लुट्वा रमागमोऽनपि वा चाच्यः । सुगमनिर्दिष्टं सूत्रम् । निदन्त्यात्मप्रसारणो
भवति । तत्पक्षे । वभर्ज वभर्जतुः वभर्जुः । आत्मनेपदे । वभर्जे । इत्यादीनि । ‘अन्यत्र
सो जः’ संप्रसारणम् । भृज्यात् । ‘भृजतेः’ । भर्ज्यात् । भ्रम्न् सीष्ट इति स्थिते । ‘रकोरा-
चोश्च’ । अनेन सस्र लोपः । ‘चोः कुः’ । ‘यसे०’ । पत्वम् । ‘क्यसंयोगे०’ । भ्रशीष्ट ।
‘भृजतेः०’ । तदा । भर्षीष्ट । अन्येषां मूलाद् शातव्यानि सर्वाणि रूपाणि अनेनैव प्रकारेण
सिध्यन्ति । लुट् लकारे । ‘अतिथे नागिवनः’ अनेन वृद्धिः । अन्यन्नायत्तं तु पूर्वम् ।
अभ्राशीत् । ‘शसान्’ । अनेन सेलौपो मति । अभ्राशाम् अभ्राशुः । रमागमे कृते ।

अभार्क्षीत् । आत्मनेपदे 'स्कोराद्योश्च' । 'छशप०' । अनेन पकारः । अभ्रष्ट अभ्रक्षाताम् अभ्रक्षत । रमागमे कृते । अभर्ष्ट । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

दिश अतिसर्जने । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् अदिक्षत ॥

दिश अतिसर्जने । अकार उभयपदार्थः । पूर्ववत्प्रत्यया भवन्ति । 'तुदादेरः' । दिशति दिशते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । दिदेश दिदिशे । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । दिश्यात् । दिश् सीष्ट इति स्थिते । 'छशप०' । 'पढोः०' । पत्वम् । 'कपसंयोगे क्षः' दिक्षीष्ट । पत्वम् । घुत्वम् । देष्टा । अत्र गुणो भवति । देष्टा । देक्ष्यति देक्ष्यते । अदेक्ष्यत् अदेक्ष्यत । 'हृशपान्तात्०' अनेन लुङि सक् । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अदिक्षत् । आत्मनेपदे । अदिक्षत अदिक्षाताम् अदिक्षत । इत्यादीनि भवन्ति ॥

क्षिप प्रेरणे ॥ क्षिप्सीष्ट । अक्षिप्त ॥

क्षिप प्रेरणे । प्रत्ययादयः पूर्ववत् । क्षिपति क्षिपते । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'गुणः' । चिक्षेप चिक्षिपे । क्षिप्यात् । क्षिप्सीष्ट । क्षेप्ता क्षेप्ता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे 'अनिटः' । अनेन वृद्धिः । अक्षेप्सीत् । 'क्षसात्०' । अक्षेप्ताम् । आत्मनेपदे । अक्षिप्त । इत्यादीनि रूपाणि ॥

कृष् विलेखने । कृक्षीष्ट कष्टा-कर्ष्टा । अकार्षीत् अकार्षीत् । अकृक्षत-अकृष्ट अकृक्षाताम् अकृक्षत ॥

कृष् विलेखने । 'तुदादेरः' । कृपति कृपते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्' । 'रः' । 'कुहोश्चुः' । 'उपधाया लघोः' चकृप चकृपतुः चकृपुः । 'अस्वतः' । चकर्पिथ चकर्ष्ट । चकृपे चकृपाते चकृपिरे । इत्यादीनि । कृप्यात् । कृप् सीष्ट इति स्थिते । 'सिस्थोः०' अनेन गुणनिषेधः । 'पढोः०' । पत्वम् । 'कपसंयोगे क्षः' । कृक्षीष्ट । गुणः । घुत्वम् । कर्ष्टा । 'रारो क्षसे' । अनेन अरो रकारो वा भवति । कष्टा कर्ष्टा । कर्ष्यति कर्ष्यति । अन्येषां रूपाणां सिद्धिरनेनैव प्रकारेण । लुङ्लकारे । 'अनिटः०' । अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं तु पूर्वसदृशमस्ति । अकार्षीत् अकार्षीत् । अत्र 'क्षसात्' । अनेन सेर्लोपो भवति । अकार्षुः 'रारो क्षसे०' । अकार्षीत् । आत्मनेपदे । 'सिस्थोः०' । अनेन गुणनिषेधः । 'क्षसात्०' । अनेन क्षसे परे सेर्लोपः । अकृष्ट अकृक्षाताम् 'आतोन्तो०' । अकृक्षत । 'हृशपान्तात्०' । अकृष्टत् । आत्मनेपदे । अकृक्षत । अकृक्षाताम् । 'आतोन्तो०' । अकृक्षत । इत्यादीनि रूपाणि क्षातव्यानि ॥

मिल संगमने । मिमिले । अमेलिष्ट ॥

मिल संगमने । अकारः । 'तुदादेरः' । मिलति मिलते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'उपधाया लघोः' । मिमेल मिमिलतुः मिमिलुः । मिमेलिथ । इत्यादीनि । मिमिले । मित्यान् । 'उपधाया लघोः' । मेलिषीष्ट । अत्र पत्यं च भवति । मेलिता मेलिता । मेलिष्यते मेलिष्यति । अमेलिष्यन् । अमेलिष्यत । लुङ्लकारे ।

ह्राविटो । 'इट ईटि' अनेन सेलौपो भवति । 'दियादावद्' । अमेलीत् अमेलिष्टाम् अने-
लिपुः । आत्मनेपदे । अमेलिष्ट अमेलिषाताम् अमेलिषत् । इत्यादीनि ॥

मुच्छ मोक्षणे ॥ मुचादेर्मुम् ॥ मुचादीनां मुमागमो भवति अप्रत्यये परे ॥
मुञ्चति मुञ्चते । मुमोच मुमुचे । मुच्यात् । सिस्सोः । अनेन गुणाभावः । चोः
कुः । मुक्षीष्ट । मोक्ता २ । मोक्षयति मोक्षयते । अमोक्षयत् अमोक्षयत् । अमु-
चत् अमुक्त ॥

मुच्छ मोक्षणे । लकारो लिट्कार्यार्थः । 'तुदादेरः' ॥ सूत्रम्—'मुचादेर्मुम्' ॥ मुचादेः
मुम् । मुचादीनां धातूनां मुमागमो भवत्यप्रत्यये परे । मुच् लुप् विद् लिप् सिच् कृत् पिञ्
खिद् एते मुचादयो धातवो ज्ञातव्याः । 'सिद्न्त्यां' मुञ्चति मुञ्चते । चतुर्णां लकाराणां
रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । 'द्विश्च०' । पूर्वस्य । 'उपधाया लपोः' । मुमोच मुमुचनुः
मुमुचुः । 'अस्वतः' (?) । मुमोचिथ । 'चोः कुः' मुमोम्य (?) ॥ मुमुचे । मुच्यात् । 'चोः
कुः' पत्वम् । 'कपसं०' । 'सिस्सोः' अनेन गुणनिषेधः । मुक्षीष्ट । 'गुणः' । 'चोः कुः' ।
मोक्ता मोक्ता । मोक्षयति मोक्षयते । अमोक्षयत् अमोक्षयत् । 'लित्पुपादेर्हः' अनेन लुङि
ङप्रत्ययो भवति । 'डित्पुपादेर्हः' अनेन सेलौपो भवति ह्रसे परे । 'झसात्' अनेन सेलौपो
भवति ह्रसे परे । अमुक्त अमुक्ताताम् अमुक्षत् ॥

लुप् छेदने । लुम्पति । लुप्सीष्ट अलुपत् ॥
विद् लामे । विन्दति । अवेदिष्ट । अनिडयमित्येके । वेत्ता ॥

लुप् छेदने 'तुदादेरः' । 'मुचादेर्मुम्' । लुम्पति लुम्पते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि ।
लिट् लकारे । लुलोप लुलुपे । लुप्यात् । 'सिस्सोः' अनेन गुणनिषेधः । लुप्सीष्ट । लोप्ता
लोप्ता । लोप्सति लोप्सते । अलोप्सत् अलोप्सत् । 'लित्पुपादेर्हः' । अलुपत् । आत्मने-
पदे । 'झसात्' । अलुप्त अलुप्साताम् अलुप्सत् । इत्यादीनि ॥

लिप् उपदेहे । 'मुच् लुप् विद् लिप् सिच् कृत् पिञ् खिद्' एते मुचादयः ॥
लिम्पति । लिलेप । अलिपत् अलिपत् ॥

लिपिसिचिह्वयतीनामात्मनेपदे सेडौ वा वाच्यः ॥ अलिप्त ॥

सूत्रम्—'लिपिसिचिह्वयतीनामात्मनेपदे सेडौ वा वाच्यः' । अनेना-
त्मनेपदेऽपि सेडौ । अलिपत् अलिपेताम् अलिपन्त । इत्यादीनि ॥

पिच्छ क्षरणे । सिञ्चति । सिपेच । सिच्यात् । सिक्षीष्ट । सेक्ता सेक्ता ।
सेक्षयति । असिचत् असिचत् असिक्त ॥ इति तुदादिपूयपदिनः ॥ २० ॥

पिच्छ क्षरणे । 'तुदादेरः' । 'मुचादेर्मुम्' । 'आदेः णः कः' । सिञ्चति सिञ्चते ।
'अन्तेषां सुगमानि । लिट् लकारे द्वित्वादिकम् । पत्वम् । 'गुणः' । सिपेच सिपिचतुः
सिपिचुः । सिपेचिथ । 'अस्वतः' । 'चोः कुः' । सिपेम्य (?) । सिपिचे । सिच्यात् । 'चोः
कुः' । पत्वम् । 'कप०' । 'सिस्सोः' अनेन गुणनिषेधः । सिक्षीष्ट । 'गुणः' । 'चोः कुः' ।

सेक्ता सेक्ता । सेक्ष्यति सेक्ष्यते । असेक्ष्यत् असेक्ष्यत । 'लिट्पुषादेर्ङः' । असिचत् ।
 'लिपिसिचि०' । असिचत असिचेताम् असिचन्त । डेरभावपञ्चे । 'झसात्०' । 'चोः कुः' ।
 असिक्त असिक्षाताम् असिक्षत । इत्यादीनि । इत्युभयपदिनो धातवः कथिताः ॥ २० ॥

तुदादिपु परस्मैपदिनः २१

अथ परस्मैपदिनः । कृती छेदने । कृन्तति । चकर्त । कृत्यात् । कर्तिता ।
 कर्तिष्यति । अकर्तिष्यत् अकर्तीत् ॥

अथ परस्मैपदिनो धातवः कथ्यन्ते । तिवाद्यः सर्वत्र भवन्ति । 'तुदादेरः' । अयमपि
 चतुर्षु भवति । कृती छेदने । ईकार इत् । 'मुचादेर्मुम्' । कृन्तति कृन्तते । चतुर्णां
 सुगमानि रूपाणि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' । 'उपधाया लघोः' । 'कुहोश्चुः' । चकर्त
 चकृततुः चकृतुः । चकृत । कृत्यात् । 'सिसता०' । 'गुणः' । कर्तिता । कर्तिष्यति । अकर्तिष्यत् ।
 लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । 'उपधाया लघोः' । अकर्तीत् अकर्तिष्ठाम् अकर्तिषुः ॥

लुभ विमोहने । लोभिता लोब्धा । अलोभीत् ॥

लुभः विमोहने । 'तुदादेरः' । लुभति । लुभेत् । लुभतु । अलुभत् । लिट्लकारे ।
 द्वित्वादिकम् । 'उपधाया लघोः' । लुलोभ । लुलुभतुः लुलुभुः । लुभ्यात् । 'इषुसद्०' ।
 लोभिता । इडभावे गुणः । 'तथोर्धः' । 'झवे जवाः' । लोब्धा लोब्धायौ लोब्धारः । लोभि-
 ष्यति । अलोभिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । 'उपधाया लघोः' । अलोभीत् अलोभिष्ठाम्
 अलोभिषुः ॥

चृती हिंसाग्रन्थनयोः । चर्तिष्यति चर्त्स्यति । अचर्तीत् ॥

चृती हिंसाग्रन्थनयोः । ईकार इत् । 'तुदादेरः' । चृतति । चृतेत् । चृततु । अचृतत् ।
 लिट्लकारे । 'द्विश्च०' । पूर्वस्य रः । 'उपधाया लघोः' । चर्तत् चर्ततुः चर्तुः । चृतात् ।
 'सिसता०' । 'गुणः' । चर्तिता । 'चृत्तृद्०' । अनेन स्वपि वा इत् । चर्तिष्यति चर्त्स्यति ।
 अचर्तिष्यत् । लुङ्लकारे द्वाविटौ । अचर्तीत् अचर्तिष्ठाम् अचर्तिषुः ॥

विध विधाने । वेधिता ॥

विध विधाने । 'तुदादेरः' । विधति । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् ।
 गुणः । विवेध विविधतुः विविधुः । विध्यात् । 'सिसता०' । 'गुणः' । वेधिता । वेधिष्यति ।
 अवेधिष्यत् । लुङ्लकारे द्वाविटौ । गुणः । सेर्लोपः । अवेधीत् अवेधिष्ठाम् अवेधिषुः ।
 इत्यादीनि ॥

कुट कौटिल्ये ॥ कुटादेर्जिणद्धर्जः प्रत्ययो डिङ्गत् ॥ चुकोट चुकुटिय ।

कुटिता । अकुटीत् ॥

कुट कौटिल्ये । अकार इत् । 'तुदादेरः' । कुटति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्-
 लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'कुहोश्चुः' । 'उपधाया लघोः' । चुकोट चुकुटतुः चुकुटुः ।
 चुकुट इद् यप् इति जाते । 'उपधाया लघोः' । अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'कुटादेः०' ॥

कुटादेर्धातोर्विज्जिह्वः प्रत्ययो द्विदत् । द्वित्वाद्गुणाभावः । चुकुटिथ । कुट्यात् । 'कुटादेः' अनेन द्वित्वाद्गुणो न भवति । कुटिता कुटिप्यति । अकुटिप्यत् । दोषाणि रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । गुणाभावः । अकुटीत् अकुटिष्टाम् अकुटिषुः । इत्यादीनि ॥

शुट छेदने । श्रुयति शुटति ॥

शुट छेदने । 'क्रमुभ्रमु०' । अनेनास्य धातोर्वा यः प्रत्ययो भवति । 'तुदादेरः' श्रुयति । अप्रत्यये कृते सति । शुटति । एवं चतुर्णां रूपाणि । लिट्लकारे । तुग्रोट शुयुटुः शुयुडः । शुयुडिथ । श्रुय्यात् । शुटिता । कुटादित्वाद्गुणो न भवति । शुटिप्यति । अश्रुटिप्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलौपः । 'दिवादावद्' । अश्रुटीत् । अश्रुटिष्टाम् अश्रुटिषुः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

ओग्रश्च छेदने । ओऊ इतौ । ग्रहां कृति च । वृश्चति । वग्रश्च वग्रश्चतुः वग्रश्च । वग्रश्चिथ वग्रष्ट । वृश्च्यात् । ऊदितो वा । व्रश्चिता व्रष्ट । स्कोराद्योश्च । व्रश्चिप्यति व्रश्च्यति । अव्रश्चीत् अव्राश्चीत् अव्राष्टाम् ॥

ओग्रश्च छेदने । ओकारोकारावितौ । 'तुदादेरः' । 'ग्रहां कृति च' । अनेन संप्रसारणं भवति । वृश्चति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । वग्रश्च । संप्रसारणम् । वग्रश्चतुः वग्रश्चुः । वग्रश्चिथ । 'ऊदितो वा' । संयोगान्तस्य लोपः । अनेन चकारस्य लोपः 'छस्य०' । घुत्वम् । वग्रष्ट । इत्यादीनि । संप्रसारणम् । वृश्च्यात् । 'सिसता०' । व्रश्चिता । 'ऊदितो वा०' अनेन वा इट् । 'संयोगान्तस्य लोपः' । पत्वम् । घुत्वम् । व्रष्टा । व्रश्चिप्यति । इडभावे । 'स्कोराद्योश्च' । 'चोः कुः' । पत्वम् । 'कपसंयोगे०' । व्रश्च्यति । अव्रश्चिप्यत् । अव्रश्च्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलौपः । 'दिवादावद्' । अव्रश्चीत् अव्रश्चिष्टाम् अव्रश्चिषुः । इडभावे । 'स्कोरा०' । 'चोः कुः' । 'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अव्राश्चीत् । 'स्रसात्' । अनेन सेलौपः । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । अव्राष्टाम् अव्राष्टुः ॥

कृ विश्लेषे ॥ शत इत् । किरति । चकार चकरतुः । कीर्यात् । करिता । ईटो ग्रहाम् । करीता । करीप्यति-करिप्यति । अकरिप्यत्-अकरिप्यत । अकारीत् ॥ उपात्तिकरतेऽछेदेऽर्थे सुङ् वाच्यः ॥ हिंसायां प्रतेश्च ॥ उपस्किरति । उपचस्कार । प्रतिस्किरति ॥

कृ विश्लेषे । 'तुदादेः' । शत इत् । अनेन ककारस्य इत् भवति । किरति । किरित् । किरितु । अकिरित् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' । 'कुहोभ्युः' । 'धातोर्नामिनः' । चकार । 'क्रसंयोगात्' अनेन कित्धात्र गुणाभावः । चकरतुः चकरुः । चकरिथ । 'शत इत्' । 'चोर्विहते' । कीर्यात् । 'सिसता०' । 'गुणः' । करिता । 'ईटो ग्रहाम्' अनेन वा दीर्घः । करीता । अन्येषां रूपाणि मूलाऽज्ञेयानि । लुङ्लकारे । 'गित्ते' अनेन सेर्णिच्त्वात् वृद्धिः । 'धातोर्नामिनः' । अकारीत् । 'वृद्धिहेतौ' अनेन दीर्घाभावः । अकारीष्टाम् अकारीषुः । इत्यादीनि ॥ सूत्रम्—'उपात्०' ॥ उपोपसर्गपूर्वात् किरतेर्धातोः छेदनेऽर्थे सुङ्

वाच्यः ॥ सूत्रम्—‘हिंसायाम्०’ ॥ किरतेर्घातोर्हिंसायामर्थे प्रतिपूर्वाच्च सुङ् वाच्यः ।
उपस्फिरति । उपचस्कार । हिंसायाम् । प्रतिस्फिरति ॥

। गृ निगरणे । गिरति ॥ गिरते रस्य वा लः खरे वाच्यः ॥ गिलति ।

जगार-जगाल जगरतुः जगलतुः जगरुः-जगलुः । अगारीत्-अगालीत् ॥

गृ निगरणे । ‘नत इद्’ अनेनेर् । ‘तुदादेरः’ गिरति ॥ सूत्रम्—‘गिरतेः०’ ॥ गिरतेर्घा-
तोर्कारस्य लकारः खरे परे वाच्यः । अनेन रकारस्य लकारः । गिलति । चतुर्णां
रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे ‘द्विश्च’ ‘रः’ ‘कुहोद्भूः’ ‘धातोर्नामिनः’ अनेन वृद्धिः ।
जगार । जगाल । ‘नसंयोगात्’ अनेनाकित्वाद्गुणो भवति । जगरतुः । जगलतुः
इत्यादीनि । ‘नत इद्’ । ‘चोर्विहसे’ । गीर्यात् । गरिता गलिता । अन्यानि सुगमानि ।
लुङ्लकारे । द्वाविटौ । ‘धातोर्नामिनः’ अनेन वृद्धिः । अगारीत् अगारिष्टाम् अगारिषुः ।
लखे कृते सति । अगालीत् अगालिष्टाम् अगालिषुः । इत्यादीनि ॥

स्पृश स्पर्शने । स्पृशति । पस्पृश । स्पृश्यात् । स्पृष्टा स्पर्श । स्पृक्ष्यति ।

स्पृक्ष्यति । अस्पृक्ष्यत्-अस्पृक्ष्यत् अस्प्राक्षीत् । ‘रो वा’ अस्पर्क्षीत् ॥ कृपा-

दीनां वा सिर्वक्तव्यः ॥ तत्पक्षे । इशपान्तात्सक् । अस्पृक्षत् ॥

। स्पृश स्पर्शने । तिवादायः । ‘तुदादेरः’ । स्पृशति । लिट्लकारे । ‘द्विश्च’ । ‘रः’ । ‘पूर्वस्य
हसादिः’ । ‘उपधाया लघोः’ । पस्पृश पस्पृशतुः पस्पृशुः । इत्यादीनि । स्पृश्यात् । स्पृश
ता इति स्थिते । ‘इशप०’ । अनेन पकारः । ‘उपधाया लघोः’ अनेन गुणः । ‘रारो
शसे०’ अनेन अरो रकारः । ‘कृपादीना०’ । अनेन विकल्पः । पृत्वम् । स्पर्श स्पर्श ।
‘पढोः कः से’ । स्पृक्ष्यति स्पृक्ष्यति । अस्पृक्ष्यत् । अस्पृक्ष्यत् । लुङ्लकारे । ‘अनिटो
नामिवतः’ अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधन सुगमम् । अस्पर्क्षीत् । ‘हसात्०’ । अनेन
सेर्लोपः । अस्पर्ष्टाम् अस्पर्ष्टुः । अरो रकारे कृते । अस्प्राक्षीत् अस्प्राष्टाम् अस्प्राष्टुः ।
इत्यादीनि । ‘कृपादीना०’ अनेन ‘भूते सिः’ । अनेन विहितः सिः प्रत्ययो वा भवति ॥
सूत्रम्—‘कृपादीना०’ ॥ अनेन कृपादीना धातूना सर्वत्र सेर्विकल्पः । तदा ‘इशपान्तात्’ ।
अनेन सक् । अन्यत्साधनं सुगमम् । अस्पृक्षन् अस्पृक्षताम् अस्पृक्षन् । इत्यादीनि ॥

प्रच्छ झीप्सायाम् । संप्रसारणम् । पृच्छति । प्रप्रच्छ प्रप्रच्छतुः । प्रप्रच्छिथ-

प्रप्रष्ट । पृच्छ्यात् । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् ॥

प्रच्छ झीप्सायाम् । ‘तुदादेरः’ । ‘प्रष्टा इति च’ अनेन संप्रसारणम् । पृच्छति । चतुर्णां
रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । ‘द्विश्च’ । पूर्वस्य । प्रप्रच्छ । संप्रसारणम् । प्रप्रच्छतुः
प्रप्रच्छुः । प्रप्रच्छिथ । ‘अत्त्वतः’ । पत्वम् । पृत्वम् । प्रप्रष्ट । इत्यादीनि । संप्रसारणम् ।
पृच्छ्यात् । पत्वम् । पृत्वम् । प्रष्टा । ‘पढोः कः से’ । ‘विला०’ । ‘कप०’ । प्रक्ष्यति ।
अप्रक्ष्यत् । लुङ्लकारे । ‘अत उपधायाः’ । अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधन सुगमम् । अप्रा-
क्षीत् । ‘इशप०’ । पृत्वम् । अप्राष्टाम् अप्राष्टुः । इत्यादीनि ॥

सृज विमर्गे । सृजति । ससर्ज ससृजतुः ससृजुः । ससर्जिथ ससृष्ट । सृज्यात् ।

गरौ शसे दशाम् । मष्टा । सक्ष्यति । अस्पर्क्षीत् ॥

सृज विसर्गे । 'तुदादेरः' । सृजति । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । रः । 'वपधाया लघोः' । ससर्ज ससृजतुः ससृजुः । 'अत्त्वतः' । ससर्जिथ । ससृज् धप् इति जाते । 'वपधाया लघोः' । 'रारो झसे०' । पुत्वम् । सम्प्रष्ट । सृज्यात् । 'रारो झसे०' । पत्वम् । पुत्वम् । छष्ट । 'पढोः कः से' । पत्वम् । 'कपसंयोगे०' । स्रक्ष्यति । अस्रक्ष्यत् । 'अनिटो नामिपतः' । अस्त्राक्षीत् अस्त्राष्टाम् अस्त्राक्षुः ॥

हुमसृजो शुद्धौ । हुओ इतौ । अन्यत्र सो जः । मज्जति । ममज्ज । मङ्गा ।

मस्तिजनशोर्हसे नुम् । मङ्क्ष्यति । अमाङ्क्षीत् अमाङ्क्षाम् अमाङ्क्षुः ॥

हुमसृजो शुद्धौ । टुकारौकरौ इतौ । 'तुदादेरः' । 'अन्यत्र सोजः' । अनेन सकारस्य जकारः । मज्जति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'अन्यत्र सोजः' । ममज्ज ममज्जतुः ममज्जुः । इत्यादीनि । मसृन् वा इति स्थिते । 'स्कोरा-शोश्च' । अनेन सकारस्य लोपः । 'चोः कुः' । 'रारो चपा०' । 'मस्तिजनशोः०' अनेन नुम् । 'नञ्चापदान्ते' । मङ्गा मङ्गारौ मङ्गारः । मङ्क्ष्यति । अमङ्क्ष्यत् । 'अत वपधायाः' । अमाङ्क्षीत् । 'झसात्' अनेन सेर्लोपः । अमाङ्क्षम् अमाङ्क्षुः । इत्यादीनि ॥

विश प्रवेशने । वेष्ट । अविक्षत् ॥

विश प्रवेशने । 'तुदादेरः' । विशति । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'हृसा०' । गुणः । विवेश विविशतुः विविशुः । विवेशिथ । 'अत्त्वतः' (?) । पत्वम् । पुत्वम् । गुणः । वि-वेष्ट (?) । विद्यात् । 'गुणः' । पत्वम् पुत्वम् । वेष्ट । पत्वम् । 'पढोः कः से' । 'क्लितात्०' । 'कप०' । 'गुणः' । वेक्ष्यति । अवेक्ष्यत् । 'हृशपान्तात्' अनेन सन् । अन्यत्साधनं सुग-मम् । अविक्षत् अविक्षताम् अविक्षन् ॥

मृष्ट आमर्शने । अम्राक्षीत् अमार्क्षीत् अमृक्षत् ॥

मृष्ट आमर्शने । 'तुदादेरः' । मृशति । लिट् द्वित्वादिकम् । 'रः' । 'गुणः' । ममर्श मसृशतुः अमृशुः । ममर्शिथ । 'अत्त्वतः' । ममर्ष्ट (?) । मृश्यात् । गुणः । पुत्वम् । 'रारो' । छष्ट । 'पढोः कः से' । म्रक्ष्यति । अम्रक्ष्यत् । 'अनिटो नामिपतः' । अम्राक्षीत् अम्राष्टाम् । अम्राक्षुः । 'कृपादीनां०' । अनेन सेर्विकल्पः । तत्पक्षे । 'हृशपान्तात्' । अमृक्षत् अमृक्ष-ताम् अमृक्षन् ॥

विच्छ गतौ । आयः । विच्छायति । विच्छायाश्चकार-विविच्छ । विच्छा-प्यात्-विच्छ्यात् । विच्छायिता-विच्छिता । अविच्छायीत् ॥

विच्छ गतौ । 'आयः' अनेन आयः प्रत्ययः । 'तुदादेरः' । 'अदे' । विच्छायति । लिट् । विच्छायांचकार । अत्र । 'कासादि०' अनेनाम् । 'अनपि वा' इति षष्ठत्वात् अनपि वा भवति । तत्पक्षे विविच्छ विविच्छतुः विविच्छुः । विच्छाप्यात् । अत्र 'यतः' अनेन अकारस्य लोपः । आयाभावे । विच्छयात् । 'सिसता०' । विच्छायिता विच्छिता । विच्छायिष्यति विच्छिष्यति । अविच्छायिष्यत् अविच्छिष्यत् । छुङ्लकारे । द्वाविटी । अविच्छायीत् अविच्छीत् ॥

इषु इच्छायाम् । गमां छः । इच्छति । इच्छेत् । इयेष । एपिता । एष्टा ॥

इषु इच्छायाम् । 'तुदादेरः' । 'गमेश्छः' । इच्छति । लिट् । 'द्विश्च' । 'गुणः' । अस-
वर्णे । इयेष । 'सवर्णे' । ईपतुः ईपुः । इत्यादीनि । इष्यात् । 'इषु सह०' । गुणः । एपिता ।
ष्टुत्वम् । एष्टा । एपिष्यति । 'स्वरादेः' । एपिष्यत् । छुङ् । ऐपीत् ॥

छुप स्पर्शे । छोप्ता अच्छौप्सीत् ॥

छुप स्पर्शे । 'तुदादेरः' । छुपति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् । 'द्विश्च' । 'गुणः' ।
'क्षपानाम्०' । चुच्छोप । छुप्यात् । गुणः । छोप्ता । छोप्स्यति । अच्छोप्स्यत् । 'अनिटो
नामिवतः' । अच्छौप्सीत् । 'क्षप्तात्०' । अच्छौप्ताम् अच्छौत्सुः ॥

लिश् गतौ । लेष्टा । अलिक्षत् ॥

लिश् गतौ । 'तुदादेरः' । लिशति । लिट् । लिलेश लिलिशतुः लिलिशुः । लिलेशिथ ।
'अत्वत्०' । लिलेष्ट । लिश्यात् । 'गुणः' । पत्वम् लेष्टा । 'पटोः कः से' । लेक्ष्यति । अले-
क्ष्यत् 'हृशपान्तात्' । 'छशप०' । 'पटोः कः से' । पत्वम् । 'कप०' । अलिक्षत् अलिक्षताम्
अलिक्षन् ॥

खिद परिघाते । खिन्दति । खेत्ता । अखैत्सीत् ॥

खिद परिघाते । 'तुदादेरः' अनेनाप्रत्ययो भवति । 'मुचादेर्मुम्' अनेन मुमागमो
भवति । 'नश्चापदान्ते झसे' अनेनानुस्वारः । खिन्दति । खिन्देत् । खिन्दतु । 'दिधा-
दावट्' अखिन्दत् । रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'उपधाया
लघोः' अनेन गुणः । चिखेद चिखिदतुः चिखिदुः । इत्यादीनि । खिद्यात् 'यसे०' ।
'गुणः' । खेत्ता । खेत्यति । अखेत्यत् । 'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अखैत्सीत् ।
'क्षप्तात्०' अनेन सेलौपः । 'तयोर्धः' । अखैद्धाम् अखैत्सुः । इत्यादीनि ॥

पिश अवयवे । पिशति पेशिता ॥ इति तुदादिषु परस्मैपदिनः ॥ २१ ॥

पिश अवयवे । 'तुदादेरः' । 'मुचादेर्मुम्' । पिशति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुग-
मानि । लिट् लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'उपधाया लघोः' । पिपेश पिपिशतुः पिपिशुः ।
पिपेशिथ । पिश्यात् । 'सिसत्ता०' । 'उपधाया लघोः' । पेशिता । पत्वम् । पेशिष्यति ।
'दिधादावट्' । अपेशिष्यत् । छुङ् लकारे द्वाविटौ । अन्यत्साधनं तु पूर्वसदृशम् । अपेशीत्
अपेशिष्टाम् अपेशिषुः । इत्यादीनि । इति परस्मैपदिनो धातवः कथिताः ॥ २१ ॥

तुदादिष्वात्मनेपदिनः २२

अथात्मनेपदिनः ॥ मृङ् प्राणत्यागे ॥ अयकि ॥ ऋकारस्य रिडादेशो
भवति अकारे प्रत्यये यकि च परे ॥ नुधातोः । त्रियते ॥ सपरोक्षयोस्तादौ
त्रियतेः परस्मैपदं वाच्यम् ॥ समार मम्रतुः । मृपीट । मर्ता । मरि-
प्यति । अमरिष्यत् । लोपो इत्साङ्गसे । अमृपाताम् अमृपत ॥

तुदादिष्वात्मनेपदिनः २२] चन्द्रकीर्तिव्याख्यासहितम् ।

अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । मृड् प्राणत्यागे । ङकारः आत्मनेपदार्थः 'तुदादेरः' । सूत्रम्—
'अयकि' ॥ अश्च यक् च अयक् तस्मिन् अयकि । ङकारस्य । 'तुदादेरः' अनेन सूत्रेण
विहिते अकारे परे च यक् प्रत्यये परे रिडादेशो भवति । अत्र ङकारव्यवधानात् 'ये'
अनेन दीर्घो न भवति । अनुबन्धः प्रत्यक्षवत् इति न्यायात् 'नुधातोः' अनेनेय् भवति ।
प्रियते । 'आदाथई' । 'अइए' प्रियेते प्रियन्ते । प्रियेत । प्रियताम् । अप्रियत ॥ सूत्रम्—'स-
परोक्षयोः ०' ॥ सपरोक्षयोस्तादौ स्वपि परतो प्रियतेर्धातोः परस्मैपदं वाच्यम् । तदा ण्यादयः
प्रत्यया भवन्ति । 'द्विश्च' । 'रः' । 'धातोर्नामिनः' ममार । 'ऋरम्' । मध्रतुः मध्रुः ।
ममर्थ । इत्यादीनि । 'उः' अनेन गुणनिषेधः । पत्वम् । मृपीष्ट । गुणः । मर्ता । 'हनृतः'
स्वपः' । मरिष्यति । अमरिष्यत् । लुङ्लकारे । 'लोपो ह्रस्वाङ्गसे' अनेन सेर्लोपः ।
अमृत अमृपाताम् अमृपत ॥

हङ् आदरे । द्वियते । दद्रे । दपीष्ट दर्ता । हनृतः स्वपः । दरिष्यते । अदरि-
ष्यत । अहत ॥

हङ् आदरे । ङकार आत्मनेपदार्थः । 'तुदादेरः' । अयकि । 'नु धातोः' । द्वियते द्वियेत ।
द्वियताम् । अद्वियत । लिङ्लकारे । 'द्विश्च' 'रः' 'ऋरम्' । दद्रे दद्राते दद्रीरे । दपीष्ट ।
'गुणः' । दर्ता । 'हनृतः ०' । दरिष्यति । अदरिष्यत् । लुङ्लकारे 'लोपो ह्रस्वाङ्गसे' अनेन
सेर्लोपः । अहत अहपाताम् अहपत । इत्यादीनि ॥

धृङ् अवस्थाने । प्रियते तद्वत् ॥

धृङ् अवस्थाने । ङकार आत्मनेपदार्थः । 'तुदादेरः' । अयकि । 'नुधातोः' । अनेन इय्
भवति । प्रियते । प्रियेत । प्रियताम् । अप्रियत । लिङ्लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' । 'क्षपा-
नाम् ०' । 'ऋरम्' । दध्रे दद्राते दध्रीरे । डः । धृपीष्ट । अत्र पत्वं भवति । 'गुणः' धर्ता ।
'हनृतः' अनेनेद् । धरिष्यते । अधरिष्यत । लुङ्लकारे । सेर्लोपः । अधृत अधृपाताम्
अधृपत ॥

पृङ् व्यापारे । व्याप्रियते । व्यापरिष्यते । व्यापृत व्यापृपाताम् ॥

पृङ् व्यापारे । ङकारः अन्यत्साधनं तु पूर्वसदृशम् । व्यापूर्वोऽयं धातुः । व्याप्रियते ।
चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिङ्लकारे । द्वित्वादिकम् । व्याप्रे । अन्येषां रूपाणि पूर्वस-
दृशानि । लुङ्लकारे । सेर्लोपः । व्यापृत व्यापृपाताम् व्यापृपत । इत्यादीनि ॥

ओविजी भयचलनयोः । विजते । विजेत । विजताम् । अविजत । विविजे ।
विजिता ॥ विजेः पर इद् किद्वक्तव्यः ॥ ततो नोपधागुणः । विजिष्यते ।
अविजिष्यत । अविजिष्ट ॥

ओविजी भयचलनयोः । ईकारौकारावितौ स्तः । 'तुदादेरः' । विजते । लिङ्लकारे ।
द्वित्वादिकम् । विविजे विविजाते विविजिरे । विज् इद् वा इति जाते । तत्र गुणे प्राप्ते ॥
सूत्रम्—'विजेः ०' ॥ विजेः धातोः पर इद् किद्वक्तव्यः । अनेन गुणनिषेधः । विजिता ।
पत्वम् । विजिष्यते । अविजिष्यत् । लुङ्लकारे पृत्वम् । अविजिष्ट अविजिषाताम्
अविजिपत ॥

ओलसूजी-व्रीडायाम् । अन्यत्र सो जः । लज्जते । ललजे । अलज्जिष्ट ॥ इति
तुदादिप्रात्मनेपदिनः ॥ २२ ॥ इति अविकरणास्तुदादयः ॥

ओलसूजी व्रीडायाम् । द्वावितौ । 'तुदादेरः' । 'अन्यत्र 'सोजः' अनेन सकारस्य
जकारः । लज्जते । चतुर्णां लकाराणां सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । ललजे
इत्यादीनि । लज्जिपीष्ट । लज्जिता । लज्जिप्यते । अलज्जिपत । अलज्जिष्ट अलज्जिपाताम्
अलज्जिपत । इत्यादीनि । इत्यात्मनेपदिनः कथिताः ॥ २२ ॥ इति अविकरणास्तुदादयो
धातवः कथिताः ॥

क्रयादिपूभयपदिनः २३

अथ क्रयादयः ॥ तत्रादावुभयपदिनः ॥ डुक्तीव् द्रव्यविनिमये ॥ ना क्रयादेः ॥
क्रयादेर्गणान्नाप्रत्ययो भवति चतुर्थे परेषु ॥ अपोऽपवादः ॥ णत्वम् ।
क्रीणाति ॥ ईहसे ॥ ना इत्यस्याकारस्य ईकारो भवति ङिति हसे परे ॥
क्रीणीतः ॥ नातः ॥ ना इत्यस्याकारस्य लोपो भवति ङितिस्वरे परे ॥
क्रीणन्ति । क्रीणासि 'क्रीणीथः क्रीणीथ । क्रीणामि । क्रीणीवः क्रीणीमः ।
क्रीणीते । क्रीणीयात् । क्रीणीत' । 'क्रीणातु क्रीणीताम् । अक्रीणात् अक्री-
णीत । चिक्राय चिक्रियतुः चिक्रियुः । चिक्रयिथ चिक्रेथ । चिक्रिये ।
क्रीयात् । क्रीयीष्ट । क्रेता २ । क्रेष्यति । क्रेष्यते । अक्रेष्यत् अक्रेष्यत । अक्रे-
पीत् । अक्रेष्ट ॥

अथ क्रयादयो धातवः कथ्यन्ते । तत्रादावुभयपदिनो धातवः सन्ति । डुक्तीव् द्रव्यवि-
निमये द्रव्यपरावर्तने वस्तुना मौल्येन ग्रहणे इत्यर्थः । डुकारवकारावनुबन्धौ । डुकारो
'ङितस्त्रिमक्' इति कार्यार्थः । वकारानुबन्धत्वादुभयपदी । तिवादयः प्रत्ययाः । क्री तिप्
इति स्थिते । सूत्रम्—'ना क्रयादेः' ॥ ना साके० क्रयादे । क्रयादेर्गणात् ना प्रत्ययो भवति
चतुर्थे तिवादिषु परेषु । अनेन नाप्रत्ययः । णत्वम् । क्रीणाति । क्री ना तस् इति जाते ॥
सूत्रम्—'ईहसे' ई साकेतिकम् । हसे । ना इति प्रत्ययसवन्धिन् आकारस्य ङिति हसे
प्रत्यये परे ईकारो भवति । अनेन सर्वत्र ङिति हसे आकारस्य ईकारः कार्यः । 'प्ठर्त्ता-
णोऽनन्ते' । अनेन णत्वम् । क्रीणीत । क्री ना अन्ति इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'नातः' ॥
ना साके० । नातः द्विपद सूत्रम् । क्रयादेरुपपन्नस्य ना इति प्रत्ययसवन्धिन् आकारस्य
ङिति स्वरे लोपो भवति । अनेन ङिति स्वरे सर्वत्र आकारस्य लोपः कार्यः । क्रीणन्ति ।
क्रीणासि । पित्त्वादीकारो न । अन्यानि मूले सन्ति । आत्मनेपदे क्रीणीते क्रीणाते क्रीणते ।
'आतोऽन्तो०' । अनेन अन्तः अत् । अन्यानि सुगमानि यथासंभव साध्यानि । यादादा-
वीकारः सर्वत्र । क्रीणीयात् क्रीणीयाताम् क्रीणीयुः । इत्यादीनि । 'नातः' अनेन आकारस्य
लोप ई तादौ भवति । क्रीणीत क्रीणीयाताम् क्रीणीरन् । इत्यादीनि । लोट्लकारेऽपि
साधन सदृशम् । क्रीणातु । तातङि ङित्त्वादीकारः । क्रीणीतात् क्रीणीताम् । 'नातः' ।

पूर्व पवने । तिवादयः । 'ना त्रयादेः' ॥ सूत्रम्—'प्रादेर्ह्रस्वः' ॥ प्रादेः ह्रस्वः । प्रादीनां धातूनां ह्रस्वो भवति चतुर्थे परेषु । अनेन ह्रस्वः । पुनाति पुनीते । अन्यानि पूर्वसदृशानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'सस्वरादिः' । 'ह्रस्वः' । 'धातोर्नामिनः' । पुपाव । 'नु धातोः' । पुपुवतुः पुपुवुः । पुपविथ । आत्मनेपदे । पुपुवे पुपुवाते पुपुविरे । ध्यात् । 'सिसता' अनेन इद् । गुणः । पत्वम् । पविपीष्ट । अन्येषां मूलतो ज्ञातव्यानि । लुङ्लकारे । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं सुगमम् । अपावीत् अपाविष्टाम् अपाविपुः । आत्मनेपदे तु गुणः । पत्वम् । घृत्वम् । अपविष्ट अपविपाताम् अपविपत । इत्यादीनि भवन्ति ॥

कृब् हिंसायाम् । कृणाति कृणीते । चकार चकरे । कीर्यात् करिपीष्ट । अकारीत् ॥

कृब् हिंसायाम् । अकार उभयपदार्थः । तिवादयः प्रत्यया भवन्ति । 'ना त्रयादेः' अनेन नाप्रत्ययो भवति । 'प्रादेर्ह्रस्वः' । णत्वम् । कृणाति । 'ईहसे' । कृणीतः । 'नातः' अनेन अकारस्य क्षिति स्वरे लोपः । कृणन्ति । आत्मनेपदे । कृणीते कृणाते कृणते । कृणीयात् । कृणीत । कृणातु । कृणीताम् । अकृणात् । अकृणीत । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'रः' ॥ 'कुहोश्च' । 'धातोर्ना०' । चकार चकतुः चक्रुः । चकरिथ । चक्रे चक्राते चक्रिरे । 'यादादौ' । 'प्रादेर्ह्रस्वः' । कीर्यात् । 'सिसता०' । गुणः । पत्वम् । करिपीष्ट । करिता । करीता । पत्वम् । 'गुणः' । इद् करिष्यति करिष्यते । अकरिष्यत् । रूपाणि सुगमानि सन्ति अतो न लिखितानि । लुङ्लकारे । सेर्णिच्वात् । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । अकारीत् अकारिष्टाम् अकारिपुः । आत्मनेपदे । 'गुणः' । पत्वम् । घृत्वम् । अकरिष्ट अकरिपाताम् अकरिपत । इत्यादीनि भवन्ति ॥

धृब् कम्पने । धुनाति धुनीते दुधाव अधविष्ट अधोष्ट ।

धृब् कम्पने । अकारः । तिवादयः । 'प्रादेर्ह्रस्वः' । 'ना त्रयादेः' । धुनाति धुनीते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । तेषां साधनमपि पूर्वसदृशमस्ति । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'ह्रस्वः' । 'क्षपानाम्०' । 'धातोर्ना०' । दुधाव । 'नु धातोः' । 'नानप्योर्वः' । अनेनो भवति । दुधुवतुः दुधुवुः । दुधविथ । दुधवे दुधुवाते दुधुविरे । इत्यादीनि । ध्यात् । 'स्वरति०' अनेनास्य धातोरिद्विकल्पः । गुणः पत्वम् । धविपीष्ट । इडभावे । गुणः । पत्वम् । धोपीष्ट । धविता २ । धोता २ । धविष्यति । इडभावे धोष्यति । धविष्यते धोष्यते । अधविष्यत् । अधोष्यत् । अधविष्यत । अधोष्यत । लुङ्लकारे । 'स्तुमु-धूनां' अनेन सेरिद् । वृद्धिः । अधावीत् अधाविष्टाम् अधाविपुः । आत्मनेपदे । अधविष्ट अधविपाताम् अधविपत । इडभावे । 'गुणः' । पत्वम् । घृत्वम् । अधोष्ट अधोपाताम् अधोपत ॥

ग्रह उपादाने । ग्रहां क्षिति च । गृह्णाति गृहीतः । गृहीते । गृहीयात् गृहीयाताम् । गृह्णातु गृहीतान् गृहीताम् गृह्णन्तु ॥ हमादाने हौ ॥ हमान्ता-

त्रयादेर्गणादानप्रत्ययो भवति हौ परे ॥ नाप्रत्ययाभावः । गृहाण । अगृहात् ।
जग्राह । जगृहे । गृह्यात् । ईदो ग्रहाम् इति ईः । ग्रहीपीष्ट ग्रहीता ग्रहीष्यति ।
अग्रहीष्यत् अग्रहीष्यत । अग्रहीत् अग्रहीष्ट । इति त्रयादिषुभयपदिनः ॥ २३ ॥

मह उपादाने । उपादानं ग्रहणम् । तिवादयः । 'ना त्रयादेः' । 'ग्रहां कृति च' अनेन
संप्रसारणम् । णत्वम् । गृह्णाति गृहीतः गृह्णन्ति । गृहीते । गृहीयात् । गृहीत । गृह्णातु
गृहीतात् गृहीताम् गृह्णन्तु । गृह हि इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'हसादान हौ' ॥ हसात् आनः
हौ । हसान्तात् त्रयादेर्गणात् आनः प्रत्ययो भवति हिप्रत्यये परे । नाप्रत्ययामावो भवति ।
'अतः' अनेन हेर्लुक् । संप्रसारणम् । गृहाण । अन्यानि सुगमानि । गृहीताम् । अगृ-
हात् । अगृहीत । लिट्‌लकारे । 'द्विश्च' । संप्रसारणम् । 'रः' । 'कुहोद्भुः' । 'अत उप-
धायाः' । जग्राह जगृहस्तुः जगृहः । जगृहे जगृहाते जगृहिरे । संप्रसारणम् । गृह्यात् । मह
सीष्ट इति स्थिते । 'सिसता—' । 'ईदो ग्रहां०' अनेन दीर्घः । ग्रहीपीष्ट । ग्रहीता २ । ग्रही-
ष्यति । ग्रहीष्यते । अग्रहीष्यत् अग्रहीष्यत । एतेषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्‌लकारे ।
'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । अन्यत् साधनं सुगमम् । अग्रहीत् अग्रहीष्टाम् अग्र-
हिषुः । 'वृद्धिहेतौ' अनेन अत्र दीर्घाभावः । आत्मनेपदे । अग्रहीष्ट अग्रहीषाताम् अग्रही-
षत । इत्यादीनि । इत्युभयपदिनः ॥

त्रयादिषु परस्मैपदिनः २४

अथ परस्मैपदिनः । पुष् पुष्टौ । पुष्णाति । पुष्णीयात् । पुष्णातु पुष्णीताम्
पुष्णन्तु । पुषाण । अपुष्णात् । पुषोष । पुष्यात् । पोषिता । पोषिष्यति ।
अपोषिष्यत् । अपोषीत् ॥

अथ परस्मैपदिनो धातवः कथ्यन्ते । पुष् पुष्टौ तिवादयः । 'ना त्रयादेः' । इति णत्वम् ।
अन्यत्र साधनं तु पूर्वसदृशम् । पुष्णाति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । हौ परे । पुषाण ।
अन्यानि सुगमानि । लिट्‌लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'उपधाया लघोः' । पुषोष पुषुषुः
पुषुषुः । 'त्रयादेर्णादेः' । 'गुणः' । पुषोषिष्य । पुष्यात् । 'सिसता०' । 'उपधाया लघोः' ।
पोषिता । पत्वम् । पोषिष्यति । 'दिवादावट्' । अपोषिष्यत् । लुङ्‌लकारे । द्वाविटी ।
सेर्लोपः । 'गुणः' । अपोषीत् अपोषिष्टाम् अपोषिषुः इत्यादीनि ॥

मुष स्तेये । मुष्णाति । मुषोष मुष्यात् । मोषिता मोषिष्यति । अमोषिष्यत् ।
अमोषीत् ॥

मुष स्तेये । तिवादयः । 'ना त्रयादेः' । णत्वम् । मुष्णाति । मुष्णीयात् । मुष्णातु । हौ
परे । मुषाण । अमुष्णात् । रूपाणि सुगमानि । लिट्‌लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'उपधाया
लघोः' । मुषोष मुषुषुः मुषुषुः । 'गुणः' । मुषोषिष्य । मुष्यात् । 'सिसता०' । गुणः ।
मोषिता । पत्वम् । मोषिष्यति । अमोषिष्यत् । लुङ्‌लकारे । द्वाविटी । गुणः । सेर्लोपः ।
अमोषीत् अमोषिष्टाम् अमोषिषुः ॥

शृ हिंसायाम् । शृणाति । शशार शशरतुः 'शशरुः । शीर्यात् । शरिता ।
शरिष्यति । अशरिष्यत् अशारीत् ॥

शृ हिंसायाम् । तिबादयः 'ना त्रयादेः' । प्वादेर्ह्रस्वः । णत्वम् । शृणाति । शृणीयात् ।
शृणातु । अशृणात् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' । 'धातोर्नामिनः' । शशार । 'ऋसंयो-
गान्' अनेनाकित्वात् गुणः । शशरतुः शशरुः । शशरिथ । शर् इर् । 'य्वोर्विहसे'
शीर्यात् । 'सिसता०' । 'गुणः' । शरिता । पत्वम् । शरिष्यति अशरिष्यत् । 'धातोर्ना-
मिनः' । अशारीत् अशारिष्टाम् अशारिषुः ॥

ज्या वयोहानौ । ग्रहादित्वात्संप्रसारणम् । जिनाति । जिनीयात् । जिज्यौ
जिज्यतुः जिज्युः । जिज्यिथ जिज्याथ । जीयात् । ज्याता । ज्यास्यति ।
अज्यास्यत् । अज्यासीत् ॥

ज्या वयोहानौ । तिबादयः 'ना त्रयादेः' । 'ग्रहां वृत्ति च' अनेन संप्रसारणम् । दीर्घस्व-
रत्वात् दीर्घः । जीनाति जीनीतः जीनन्ति । जीनीयात् । जीनातु । जीनीहि । अजीनात्
अजीनीताम् अजीनन् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' णवादौ पूर्वस्व ह्रस्वः । 'आतो णप् ङौ' ।
जिज्यौ जिज्यतुः जिज्युः । जिज्यिथ जिज्याथ । संप्रसारणम् । जीयात् । ज्याता ।
ज्यास्यति । अज्यास्यत् । 'आदन्तानाम्' अनेनेट्सकौ । अज्यासीत् अज्यासिष्टाम्
अज्यासिषुः ॥

ज्ञा अवबोधने । जा जनीज्ञोः । जानाति । जज्ञौ । ज्ञायात् ज्ञेयात् । ज्ञाता ।
अज्ञासीत् ॥

ज्ञा अवबोधने । तिबादयः । पूर्ववत् । 'ना त्रयादेः' अनेन चतुर्षु नाप्रत्ययो भवति ।
'जाजनीज्ञोः' अनेन सूत्रेण जा इत्यादेशः । जानाति । 'ई हसे' जानीतः । 'नातः'
जानन्ति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि पूर्वसदृशानि । जानीयात् । जानातु । हौ परे
सति । 'ई हसे' अनेन ईकारः । जानीहि । अजानात् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्व
ह्रस्वः । 'आतो णप् ङौ' । टित्वात् टिलोपः । जज्ञौ । 'आतोऽनपि' जज्ञतुः जजुः ।
'अत्त्वतः' । 'आतोऽनपि' अनेन आकारस्य लोपो भवति । जज्ञिथ जज्ञाथ । 'संयोगादेः' ।
ज्ञायात् ज्ञेयात् । ज्ञाता । ज्ञास्यति । 'दिवादावट्' । अज्ञास्यत् । 'आदन्तानां०' अनेन
इट्सकौ भवतः । अन्यत्साधनं सुगमम् । अज्ञासीत् अज्ञासिष्टाम् अज्ञासिषुः । इत्यादीनि ॥

ली श्लेषणे । लीनाति ॥ लीलीढोरात्वं वा ॥ ललौ । लिलाय लिट्यतुः ।
लाता-लेता । अलासीत् । अलैपीत् ॥

ली श्लेषणे । तिबादयः । 'ना त्रयादेः' । लीनाति । लीनीयात् । लीनातु । 'दिवादावट्' ।
अलीनात् । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लकाराणां सूत्रम् । 'लीलीढोः' लीलीढोर्धात्वो-
र्गुणद्विविधये आत्वं वा भवति । 'पट्टी' अनेनान्तस्य भवति । आत्वपक्षे । ललौ ।
आत्वाभावपक्षे द्वित्वादिकम् । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । लिलाय लिट्यतुः ।
'नुधातोः' अनेन यत्वम् । लिट्युः । 'अत्त्वतः' । ललिथ ललाथ । लिलविथ लिलेथ ।

इत्यादीनि । लीयात् आत्वे कृते । लाता । आत्वाभावे गुणः । लेता । लास्यति लेप्यति । अलास्यत् अलेप्यत् 'आदन्तानां' अनेनात्वपक्षे इदमकी । अलामीन् अलासिष्टाम् अलासिपुः । आत्वाभावपक्षे । 'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अलेपीन् अलेष्टाम् अलैपुः ॥

वन्ध वन्धने । वध्नाति वधन्ध । मन्त्स्यति । अभान्त्सीत् ॥

वन्ध वन्धने । तिबादयः । 'नात्रयादेः' । 'नो लोपः' अनेन नकारस्य लोपः । वध्नाति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । वधन्ध वधन्धतुः वधन्धुः । वधन्धिवध । 'अत्त्वतः' । 'तथोर्धः' 'ज्ञावे जवाः' । 'नोलोपः' । वध्यात् । वधन्ध । इत्यादीनि । यद्वा 'आदिजवानाम्' अनेन वस्य भः । 'यस्ये चपा०' मन्त्स्यति 'दिवादावद्' । अभन्त्स्यन् । लुङ्लकारे । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । अभान्त्सीत् । 'प्रत्ययलोपे०' । अस्यामित्यत्वात् न भकारः । 'ज्ञसात्' अनेन सेलेंपो भवति । 'तथोर्धः' अवाञ्छाम् अभान्नुः इत्यादीनि ॥

मन्थ विलोडने । मध्नाति ॥

मन्थ विलोडने । 'ना त्रयादेः' । नोलोपः । मध्नाति । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । ममन्थ ममन्थतुः ममन्थुः । ममन्धिवध । अन्येषां लकाराणां त्रयादिगणोक्तमन्धधातुवन् रूपाणि ।

कुप् निष्कर्षे । कुष्णाति । कुपाण । चुकोप । कुप्यात् । कोपिता । अकोपीत् ।

कुप निष्कर्षे । 'ना त्रयादेः' । पत्वम् । कुष्णाति कुष्णीतः कुष्णन्ति । इत्यादीनि चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'कुहोभ्रुः' । 'उपधाया लघोः' चुकोप चुकूपतुः चुकूपुः । चुकोपिथ । कुप्यान् । 'सिसता०' । गुणः । कोपिता । पत्वम् । कोपिप्यति । 'दिवादावद्' । अकोपिप्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ सेलेंपः । 'गुणः' । अकोपीत् अकोपिष्टाम् अकोपिपुः ॥

अश् भोजने । अश्नाति अश्रीयात् । अश्नातु अश्रीतात् अश्रीताम् । अश्नन्तु ।

अशान । आश । अशिता । आशीत् । इति त्रयादिषु परस्मैपदिनः ॥ २४ ॥

अश् भोजने । तिबादयः । 'ना त्रयादेः' । अश्नाति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । ह्री परे 'हसादान ह्री' । 'अतः' । अशान । लुङ्लकारे । 'स्वरादेः' अनेन द्वितीयोऽल्लभ्यः । 'सक्ये' आश्रन्तुः । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । 'अत उपधायाः' । 'सक्ये' । आश आशतुः आशुः । आशिव । अश्यात् । 'सिसता०' । अशिता । पत्वम् । अशिप्यति । 'दिवादावद्' । 'स्वरादेः' आशिप्यत् । आशीत् आशिष्टाम् आशिपुः इत्यादीनि । इति परस्मैपदिनो धातवः कथिताः ॥

त्रयादिष्वात्मनेपदिनः २५.

अधात्मनेपदिनः । वृश् संभक्तौ । वृणीते । वृणीत । वृणीताम् । अवृणीत । वये । वरिपीष्ट-वरीपीष्ट ॥ संयोगादिक्रदन्तवृश्वृज्वां सिस्पोरात्मनेपदे इङ्वा वाच्यः ॥ वृपीष्ट । उः । अवरिष्ट-अवरीष्ट अवृत । इत्यादि ॥ इति त्रयादिष्वात्मनेपदिनः ॥ २५ ॥ इति नाविकरणाः त्रयादयः ॥

अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । वृद्ध् संभक्तौ । डकार आत्मनेपदार्थः । तआदयः प्रत्यया भवन्ति 'नाक्यादिः' । 'ई हसे' । णत्वम् । वृणीते । 'नातः' वृणाते वृणते । वृणीत । वृणीताम् । अवृणीत । रूपाणि सुगमानि । तेषां कार्यमपि सदृशम् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' । 'नरम्' । वने वन्राते वन्रिरे । न्यादित्वाञ्नेट् । ववृषे । इत्यादीनि । वृसीष्ट इति स्थिते । 'सिसता०' । 'गुणः' । वरिपीष्ट । 'ईटो ग्रहां०' । वरीपीष्ट । 'संयोगादि०' अनेन सीष्टादौ वेट् । 'उः' अनेन गुणनिषेधः । वृपीष्ट । वरिता वरीता । वरिष्यते । वरीष्यते । अवरिष्यत अवरीष्यत । लुट्लकारे । अवरिष्ट अवरिपाताम् अवरिपत । दीर्घे कृते अवरीष्ट अवरीपताम् अवरीपत । इटभावपक्षे । 'लोपो ह्रस्वाञ्जसे' अनेन जसे परे सेर्लोपः । अद्युत अवृपाताम् अवृपत । अद्युथाः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । इत्यात्मनेपदिनः कथिताः । इति नाविकरणाः त्रयादयो धातवः ॥

चुरादिगणः २६

अथ चुरादयः ॥ चुर स्तेये ॥ चुरादेः ॥ चुरादेर्धातुस्त्वार्ये निः प्रत्ययो भवति ॥ उपधाया गुणः ॥ स धातुः । अप्गुणायः । चोरयति । चोरयेत् चोरयतु । अचोरयत् । चोरयाञ्चकार । चोरयाम्भूव । चोरयांमास । चोरयाञ्चक्रे । जेः । चोर्यात् । चोरयिता । चोरयिष्यति । अचोरयिष्यत् । ञेरङ् द्विश्च । अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः । लघोर्दीर्घः । अचूचुरत् ॥

अथ चुरादयो धातवः कथ्यन्ते । चुर स्तेये । सूत्रम्—'चुरादेः' ॥ चुरादेर्धातुगणात् धातुपाठोक्तात् स्वार्ये मूलार्थे एव प्रेरणाद्यर्थं विनैव निप्रत्ययो भवति । यथा 'भ्वादीनां अवादिभिकरणं तथा चुरादीनां विभिकरणमित्यर्थः । अनेन निप्रत्ययो भवति । तत्र वृद्धेः प्राप्तौ सूत्राभावे । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणो भवति । चोरि इति स्थिते । 'स धातुः' । अनेन धातुसंज्ञा । धातुत्वात् तिघादयः । 'अप्कर्तरि' । अनेन अप्प्रत्ययः । 'गुणः' । 'ए अय्' 'स्वरहीनम्०' । चोरयति चोरयतः चोरयन्ति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि । चोरयेत् । चोरयतु । 'दिवादावट्' । अचोरयत् । लिट्लकारे । 'कासादिप्रत्ययादाम्' अनेन आम् । गुणः । अन्यत् साधनं सुगमम् । चोरयांचकार । चोरयामास । चोरयांभूव । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । निच्चादुभयपदी । चोरयते । चोरयांचक्रे । चोरियात् इति जाते 'जेः' अनेन जेर्लोपः । चोर्यात् । 'सिसता' अनेनेट् । चोरयिता । चोरयिष्यति । 'दिवादावट्' । अचोरयिष्यत् । चुर नि दिप् इति जाते । 'ञेरङ्द्विश्च' । अनेन सिविपये ञङ्प्रत्ययो भवति च धातोर्द्वित्वम् । पूर्वस्य चुचुर नि अह् दिप् इति जाते । 'जेः' अनेन जेर्लोपो भवति । चुचुर अह् दिप् इति जाते 'लघोर्दीर्घः' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । 'दिवादावट्' । 'स्वर०' । 'वावसाने' । अचूचुरन् अचूचुरताम् अचूचुरन् । इत्यादीनि भवन्ति रूपाणि । अथवा चोरि इति सिद्धस्येव अह् प्रत्यये कृते 'जेः' अनेन जेर्लोपे कृते निमित्ताभावे इति वचनात् चो इत्यस्य चुः । ततो द्वित्वम् । एवमपि साधना भवति । 'अचूचुरञ्चन्द्रमसोऽभिरामता' इति माघः ॥

चिती संज्ञाने । चेतयति । अचीचितत् ॥

चिती संज्ञाने । ईकार इत् । 'चुरादेः' । 'उपधाया लघोः' । 'सधातुः' तिवादयः । 'अप् कर्तरि' । 'गुणः' । णअप् । चेतयति । चेतयेत् । चेतयतु । अचेतयत् । 'कासादि०' अनेन सर्वत्र णवादी आमप्रत्ययो भवति । चेतयांचकार । चेतयामास । चेतयांचभूव । 'त्रेः' अनेन सेर्लोपः । चेज्जात् । 'सिसता०' । 'गुणः' । चेतयिता । चेतयिष्यति । अचेतयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'बेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ ह्रस्वः' । 'लघोर्दीर्घः' । 'दिवादावद्' । अचीचितत् अचीचितताम् अचीचितम् । इत्यादीनि ॥

चिति स्मृत्याम् । इदितो लुम् । चिन्तयति । लघोरभावाच्च दीर्घः । अचि-
चिन्तत् । चुरादेर्बिर्वेति केचित् । चिन्तन्ति ।

चिति स्मृत्याम् 'चुरादेः' अनेन बिप्रत्ययो भवति । 'इदितो लुम्' । अन्यत्साधनं पूर्वस-
दृशं वर्तते । चिन्तयति । लिङ्लकारे आमप्रत्ययो भवति । अन्यानि रूपाणि पूर्वधातुवन् ।
लुङ्लकारे । 'बेरङ् द्विश्च' । अनेनाङ्प्रत्ययो भवति । लघोरभावात् पूर्वस्य दीर्घो न
भवति । 'दिवादावद्' अचिचिन्तत् अचिचिन्तताम् अचिचिन्तम् । इत्यादीनि ॥ चुरादेर्धातो-
र्गणात् बिः प्रत्ययो वा भवति इति केचिदाचार्या वदन्ति । तन्मते । चिन्तति चिन्ततः
चिन्तन्ति । इत्यादीनि रूपाणि स्युः ॥

पीड अवगाहने । पीडयति ॥ आजभासभापदीपजीवमीलपीडां
वोपधाया ह्रस्वो ऊपरे जौ ॥ अपीपिडत् अपिपीडत् । प्रथ प्रख्याने ।
प्रथयति ॥ स्मृदृत्वप्रथमद्रस्तृस्पृशां पूर्वस्यातोऽङ्ङूपरे जौ ॥
इत्वापवादः । अपप्रथत् ॥

पीड अवगाहने । अवगाहनं प्रवेशः । चुरादेः लध्वाभावात् 'उपधाया लघोः' अनेन
गुणो न भवति । अप् । गुणः । पीडयति । लिङ्लकारे । 'कासादि०' अनेनाम् । पीडयां-
चकार । 'त्रेः' । पीड्यात् । 'सिसता०' गुणः । पीडयिता । लुङ्लकारे । 'बेरङ् द्विश्च'
अनेन अङ्प्रत्ययः धातोर्द्वित्वं च । पूर्वस्य । 'दिवादावद्' । ह्रस्वः । अपिपीड् बि
अङ् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'आज०' ॥ 'आजभासभापदीपजीवमीलपीडामेतेषां धातू-
नामुपधाया वा ह्रस्वो भवति अङ् परे । अनेन वोपधाया ह्रस्वः । 'त्रेः' अनेन
सेर्लोपः । 'लघोर्दीर्घः' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । अपीपिडत् अपिपीडताम् अपिपीडत् । इत्या-
दीनि । यदोपधाया ह्रस्वो न भवति तदा । अपिपीडत् अपिपीडताम् अपिपीडत् । प्रथ
प्रख्याने । 'चुरादेः' । प्रथयति । लिङ्लकारे । आमप्रत्ययः । प्रथयांचकार । लुङ्लकारे ।
'बेरङ् द्विश्च' । पूर्वस्य । अप्र प्रथ बि अङ् दिप् इति जाते 'अङि लघौ' अनेनोपधाया
ह्रस्वः । अकारस्थेकारे प्राप्तिः ॥ सूत्रम्—'स्मृदृत्व०' ॥ स्मृदृत्वप्रथमद्रस्तृस्पृशां धातूनां पूर्वस्य
अकारस्य अकार एव भवति इत्यपवादः । अनेन पूर्वस्य अकारस्य श्कारो न भवति । 'त्रेः'
अनेन सेर्लोपः । अपप्रथत् अपप्रथताम् अपप्रथम् । इत्यादीनि ॥

पृथ प्रक्षेपे ॥ उपधाया ऋवर्णस्याङि ऋ वा वक्तव्यः ॥ इतरामप-
वादः । अपीपृथत् अपपर्थत् ।

पृथ् प्रक्षेपे । 'चुरादेः' । 'उपधाया लघोः' । अन्यन्तु पूर्ववत् । पर्येयति । लुङ्लकारे । 'बेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । 'बेः' । अपीपृथ् अङ् दिप् इति जाते ॥ 'उपधायाः०' उपधाया ऋवर्णस्य ऋकारो वा वक्तव्यः इररारामपवादः । अनेन ऋकारस्य ऋकार एव । अपीपृथत् अपीपृथताम् अपीपृथन् । यदा ऋकारो न भवति तदा व्यौ परे गुणः । अपपर्यत् अपपर्यताम् अपपर्यन् ॥

ज्ञप् ज्ञानज्ञापनयोर्मित् ॥ मित्तां ह्रस्वः ॥ मित्तां धातूनां ह्रस्वो भवति औ परे ॥ ज्ञपयति ।

ज्ञप् ज्ञानज्ञापनयोः । 'चुरादेः' । 'अत उपधायाः' । ज्ञाप् बि इति जाते ॥ सूत्रम्—'मित्तां ह्रस्वः' ॥ मित्तां ह्रस्वः मित्तां धातूनां ह्रस्वो भवति औ परे । मितो धातवो धातुपाठादवगन्तव्याः । अनेन ह्रस्वः । अन्यत्सुगमम् । ज्ञपयति । लिट्लकारे । आम्प्रत्ययः । ज्ञपयांचकार । लुङ्लकारे । 'बेरङ् द्विश्च' । पूर्वस्य ह्रस्वः । 'बेः' । अङि अजिज्ञपत् अजिज्ञपताम् अजिज्ञपन् ॥

चिब् चयने । मित् ॥ चिस्फुरोर्जावात्वं वा ॥ रातो औ पुक् ॥ ऋ गतावित्यस्माकारस्य च पुगागमो भवति औ परे ॥ चपयति-चययति ॥

चिब् चयने । अयं धातुर्भित् । 'चुरादेः' । अनेन बिः । सूत्रम्—'चिस्फुरोः०' ॥ चिस्फुरोर्धात्वोर्भिप्रत्यये परे आत्वं वा भवति । 'पष्ठी' अनेनायमादेशोऽन्त्यस्य । चा बि इति जाते ॥ सूत्रम्—'रातो औ पुक्' ॥ रातः औ पुक् । ऋ गतौ इत्यस्य धातोराकारान्तस्य च धातोर्भिप्रत्यये परे पुगागमो भवति । अनेन पुक् । कित्वादान्ते । 'मित्तां ह्रस्वः' अनेन ह्रस्वः । 'स धातुः' तिवादयः । 'अष्कर्तरि' । 'गुणः' । चपयति । चपयेत् । चपयतु । अचपयत् । लिट्लकारे । 'कासादिप्रत्ययादाम्' । अनेनास्याम् । अन्यत्साधनं । सुगमम् । चपयांचकार । चापयामास । चपयाम्बभूव । 'बेः' । चप्यात् । 'सिसता०' । चपयिता । चपयिष्यति । अचपयिष्यन् । लुङ्लकारे । चप् बि दिप् इति जाते । 'बेरङ् द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । अचीचपत् अचीचपताम् अचीचपन् । आत्वाभावपक्षे । 'धातोर्नीमिनः' अनेन वृद्धिः । 'मित्तां ह्रस्वः' 'सधातुः' । अप् । चययति । 'लिट्लकारे । आम्प्रत्ययः । चययांचकार । 'बेः' । चय्यात् । लुङ्लकारे । चप् बि दिप् इति जाते । 'बेरङ् द्विश्च' 'बेः' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । अचीचपत् अचीचयताम् । अचीचयन् ॥

अर्च पूजयाम् ॥ अर्चयति ॥ खरादेः परः ॥ खरादेर्धातोः परोऽव्ययोऽद्विरुक्तः स खरो द्विर्भवति ॥ नदराः संयोगादयो न द्विः । इति रेफस्य न द्वित्वम् । आर्चिचत् ।

अर्च पूजयाम् । 'चुरादेः' । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अर्चयति । लिट्लकारे । अर्चयांचकार । आशीर्यादादी । 'बेः' । अर्च्यात् । लुङ्लकारे । अर्चि दिप् इति जाते । 'बेरङ्

द्विश्च' ॥ 'स्वरादेः परः' 'नदराः' अनेन रकारस्य द्वित्वनिषेधः । 'वेः' । 'दिवादावद्' । 'स्वरादेः' । आर्चिचत् आर्चिचताम् आर्चिचन् ॥

कृत संशब्दे ॥ धातोरुपधाया ऋकारस्य ईकारादेशो वाच्यो निप्रत्यये परे ॥ कीर्तयति । अचिकीर्तत् ।

कृत संशब्दे । 'चुरादेः' । सूत्रम्—'धातोः०' धातोरुपधाया ऋकारस्य निप्रत्यये परे ईकारादेशो वाच्यः । 'ज्योर्विहसे' अनेन दीर्घः । कीर्तयति । लिट् । कीर्तयाश्चकार । लुङ् 'धेरङ्' 'द्विश्च' 'ह्रस्वः' 'कुहोश्चुः' 'दिवादावद्' अचिकीर्तत् अचिकीर्तताम् अचिकीर्तन् ॥

गण संख्याने । अकारान्तः । अहोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । गणयति ॥

अहोपिनो नाङ्कार्यम् ॥ अजगणत् । कथगणयोरङ्कार्यं चेति केचित् ।

अजीगणत् ।

गण संख्याने । अयमकारान्तः । 'चुरादेः' 'यतः' अनेनाकारस्य लोपः । तत्र 'अत उपधायाः' अनेन सूत्रेण वृद्धेः प्राप्तौ सत्यां 'यदादेशस्तद्वद्भवति' इति न्यायेन वृद्धिर्न भवति उपधायामकारमावत् । गणयति । चतुर्णां सुगमानि । लिट् । गणयांचकार । लुङ् 'धेरङ्' 'द्विश्च' 'पूर्वस्व०' 'कुहोश्चुः' ॥ सूत्रम् 'अहोपिनः०' अहोपिनो धातोरङ्कार्यं न भवति । 'अङ्गि लघौ' 'लघोर्दीर्घः' आभ्यां सूत्राभ्यामुक्तं कार्यं न भवति इत्यर्थः । अजगणत् अजगणताम् अजगणन् ॥ कथगणयोर्धात्वोरङ्कार्यं वा भवतीति केचिदाचार्या वदन्ति तन्मते—अजीगणत् अजीगणताम् अजीगणन् ॥

कथ वाक्यप्रबन्धे । कथयति । अचकथत् अचीकथत् ।

कथ वाक्यप्रबन्धे । अयमप्यकारान्तः । 'चुरादेः' । कथयति । कथयांचकार । कथ्यात् । 'अहोपिनः' अनेनाङ्कार्यं न भवति । 'कुहोश्चुः' । अचकथत् अचकथताम् अचकथन् । वा भवतीत्युक्तत्वात् अङ्कार्यं भवति । साधनं तु पूर्ववत् । अचीकथत् अचीकथताम् अचीकथन् ॥

ऊन परिहाणे । ऊनयति ॥ त्रिनिमित्तस्वरादेशो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवत् ॥ स्वरादेः परः । औनयत् ॥

ऊन परिहाणे । 'चुरादेः' । अकारान्तोऽयम् । ऊनयति । ऊनयेत् । ऊनयतु । 'स्वरादेः' अनेनास्य धातोर्द्वितीयोऽङगमो भवति । औनयत् । लिट्लकारे । 'कासादि०' अनेनाम् । ऊनयांचकार । 'वेः' । ऊन्यात् । 'सिसता०' । ऊनयिता । ऊनयिष्यति । औनयिष्यत् । लुङ्लकारे । ऊनयि दिप् इति स्थिते । 'धेरङ्' 'द्विश्च' । अनेन उपप्रत्ययो धातोर्द्वित्वं च भवति । 'स्वरादेः परः' अनेन नकारस्य द्वित्वम् । 'वेः' 'यतः' दिवादावद् 'स्वरादेः परः' औनयत् औनयताम् औनयन् । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

अर्थङ् याचने । अर्थयते । आर्तयत ॥

। 'अर्थङ् याचने' । ङकार आत्मनेपदार्थः । अकारान्तोऽयं धातुः । 'चुरादेः' । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । अर्थयते । अर्थयेत् । अर्थयताम् । 'स्वरादेः' अनेन द्वितीयोऽडागमो भवति । आर्थयत । लिट्लकारे । 'कासादि०' अनेनाम् । अर्थयाचक्रे । आम्प्रत्ययः अनेन अर्थयामास । अर्थयाचभूय । इत्यादीनि रूपाणि । 'सिसता०' । अर्थयिषीष्ट । लुङ्लकारे अङ्प्रत्ययः । धातोर्द्वित्वम् । 'स्वरादेः परः' अनेन यकारस्य द्वित्वं भवति । 'क्षपानां०' अनेन यकारस्य तकारः । 'जेः' 'यतः' 'स्वरादेः०' अनेन द्वितीयोऽडागमः । आर्तयत आर्तयेताम् आर्तयन्त । इत्यादीनि ॥

संप्रामड युद्धे । अससंप्रामत ॥

संप्रामङ् युद्धे । ङकार आत्मनेपदार्थः । अकारान्तोऽयम् । 'चुरादेः' 'यतः' अन्यत्साधनं पूर्ववत् । संप्रामयते । संप्रामयेत् । संप्रामयताम् । अससंप्रामयत । 'कासादि०' । संप्रामयाचक्रे । 'सिसता०' । संप्रामयिषीष्ट । संप्रामयिता । लुङ्लकारे 'सस्वरादिः०' अनेन सकारस्य द्वित्वम् । अन्यत् । अससंप्रामत अससंप्रामेताम् अससंप्रामत । इत्यादीनि भवन्ति ॥

अन्ध दृष्ट्युपधाते । आन्धधत् ॥

अन्ध दृष्ट्युपधाते । अकारान्तोऽयम् । 'चुरादेः' । 'यतः' । 'स धातुः' । तिवाधयः । अकादयः । अन्धयति । अन्धयेत् । अन्धयतु । 'स्वरादेः' । अनेन द्वितीयोऽडागमो भवति । आधयत् । लिट्लकारे । आम्प्रत्ययो भवति । अन्धयाचकार । 'जेः' । अन्यत् । 'सिसता०' । अन्धयिता । अन्धयिष्यति । आन्धयिष्यत् । लुङ्लकारे । अङ्प्रत्ययः । धकारस्य द्वित्वम् । 'क्षपानां०' 'जे' 'यतः' 'स्वरादेः' आन्धधत् आन्धधताम् आन्धधन् । इत्यादीनि ॥

अङ्ग अङ्ग पदे लक्षणे च । आञ्चकत् ॥ इति चुरादिगणः ॥ २६ ॥

अङ्ग अङ्ग पदे लक्षणे च । अकारान्तौ । 'चुरादेः०' 'यतः' । अङ्गयति । अङ्गयति । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । आम्प्रत्ययो भवति । अङ्गयाचकार । लुङ्लकारे अङ्प्रत्ययः । 'स्वरादेः परः' अनेन ककारस्य द्वित्वम् । 'कुक्षोभुः' 'जे' 'यतः' 'स्वरादेः' आञ्चकत् आञ्चकताम् आञ्चकन् । इत्यादीनि । इति चुरादयो भावः कथिताः ॥

उच्यन्तप्रक्रिया २७

॥ अथ उच्यन्ताः ॥ धातोः प्रेरणे ॥ प्रयोजकन्यापारेऽर्थे धातोर्त्रिः प्रत्ययो भवति ॥ कुर्वन्तं प्रेरयति यः स प्रयोजकः । कारयति कारयते । अचीकरत् ॥

अथ उच्यन्ता धातवः कथ्यन्ते । सूत्रम् 'धातोः प्रेरणे' धातोः, प्रेरणे, द्विपद सूत्रम् । भ्यादेर्धानोः प्रेरणेऽर्थे कारितेऽर्थे चिः प्रत्ययो भवति । प्रेरणेऽर्थे इति कोऽर्थः । प्रयोजकन्यापारे । प्रयोजक इति कोऽर्थः । कुर्वन्तं पुन्य यः कारयति 'गन्तव्यं एव कु' इति

प्रवर्तयति स प्रयोजक इत्युच्यते । तस्य व्यापारः प्रयोऽप्यद्वारेण रूपेण क्रियासंघर्षप्रवृत्तिः । प्रत्ययो भवति । कुर्वन्तं प्रेरयति यः सः प्रयोजकः । एकः करोति तं कुर्वन्तं अन्यः प्रेरयति इत्यस्मिन्नर्थे कृते धातोर्भिः प्रत्ययः । कृ बि इति जाते अकारो वृद्धार्थः । उभयपदार्थश्च । 'धातोर्नामिनः', अनेन, वृद्धिः । 'म धातुः' अनेनाग्निप्रकरणे, धातुसंज्ञा, सर्वत्र भवति । तिवाद्यः । 'अप् कर्तरि' गुणः । 'म अय्' कारयति । चित्वाद्यमुभयपदी । कारयते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे 'कासादिप्रत्ययादाम्' । अनेनामप्रत्ययो भवति । अन्यत्साधनं सुगमम् । कांग्याभ्यकार । करयाद्यन्तः । कारयामास । कारयाम्यभूव । इत्यादीनि । 'जेः' । कार्यान् । 'सिसवा०' पत्वम् कारयिषीष्ट । कारयिता २ । अन्येषां सुगमानि । लुङ्लकारे । कार् बि दिप् इति जाते । 'जेरद् द्विश्च' अनेनाद् धातोर्द्वित्वं च ह्रस्वः । 'कुहोक्षुः' 'अडि लघौ' 'लपोर्द्विर्धः' 'दिवादानद्' । अचीकरत् अचीकरताम् अचीकरन् । आत्मनेपदे । अचीकरत् अचीकरेताम् अचीकरन्त । इत्यादीनि भवन्ति । व्यन्ता धातवः सर्वे उभयपदिनः । चित्वात् ॥

पाचयति । अपीपचत् ॥

हुपचप् पाके । पचन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' अनेन, बिः प्रत्ययः । 'अत्त उपधायाः' । 'स धातुः' । तिवाद्यः । 'अप् कर्तरि' । गुणः 'म अय्' पाचयति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । आग्रत्यन्तः । पाचयाश्चकार । 'जेः' । पाचयान् । 'सिसवा०' । पाचयिता । पत्वम् । पाचयिष्यति । 'दिवादानद्' । अपाचयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'जेरद् द्विश्च' । अन्यत्साधनं सुगमम् । अपीपचन् अपीपचताम् अपीपचन् । इत्यादीनि ॥

भवन्तं प्रेरयति भावयति । भावयते । भावयांभूव ॥ अङ्सयोः ॥ अङ्सयोः पूर्वस्योकारस्येत्वं पवर्गयवरलजकारेष्ववर्णपरेषु परतः ॥ द्विर्निमित्तेऽचि ॥ द्वित्वनिमित्तेऽचि अच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये ॥ अवीभवत् ॥

भू सत्तायाम् । भवन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' । 'धातोर्नामिनः' । अन्यत्साधनं सुगमम् । भावयति । भावयते । भावयाश्चकार । भावयान् । 'सिसवा०' । भावयिता । लुङ्लकारे । भू भू बि अङ् दिप् इति जाते । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । ह्रस्वः । 'क्षपानाम्०' । 'अङ्सयोः' अङ्सयोः परयोः पूर्वस्य उकारस्य झ्रं भवति । अवर्णपरेषु पवर्गयवरलजकारेषु परतः । अनेन उकारस्य इत्वम् । 'अडि लघौ' । 'लपोर्द्विर्धः' । अवीभवन् अवीभवताम् अवीभवन् । इत्यादीनि ॥

मूढ् मोहने । मावयति । अमीमवत् ॥

मूढ् मोहने । मवन्तं प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । अन्यत्पूर्ववत् । भावयति । लिट्लकारे । 'कासादि०' । अनेनाम् । भावयाश्चकार । 'जेः' भावयान् । 'सिसवा०' । भावयिता । लुङ्लकारे साधनं पूर्वसदृशम् । अमीमवन् । अमीमयताम् । अमीमवन् । इत्यादीनि ॥

शु मिश्रणे । अयीयवत् ॥

शु मिश्रणे । एकः यौति तमन्यः प्रेरयतीति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' यावति । लिट्-
कारे । 'कासादि०' अनेनाम् । यावयाश्चकार । 'जेः' । आख्यात् । यावयिता । लुङ्-
कारे । अङ्प्रत्ययः । द्वित्वादिकम् । 'अङ्सयोः' अनेन इत्वम् । अयीयवत् अयीयवताम्
अयीयवन् ॥

रु शब्दे । अरीरवत् ॥

रु शब्दे । 'धातोः प्रेरणे' अन्यत्पूर्ववत् ज्ञेयम् । रावयति । लिट्कारे । रावयाश्चकार ।
'जेः' आख्यात् । रावयिता । लुङ्कारे । अङ्प्रत्ययः द्वित्वादिकम् । अन्यत्पूर्ववत् कार्यं
भवति । अरीरवत् अरीरवताम् अरीरवन् । इत्यादीनि ॥

लृञ् छेदने । अलीलवत् ॥

लृञ् छेदने । 'धातोः प्रेरणे' एकः लुनाति तमन्यः प्रेरयति । लावयति । लावयेत् ।
लावयतु । अलावयत् । लावयाश्चकार । लाव्यात् । 'सिसता०' । लावयिता । लावयि-
ष्यति । अलावयिष्यत् । लुङ्कारे । अलीलवत् अलीलवताम् अलीलवन् ॥

जु गतौ । अजीजवत् ॥

जु गतौ । 'धातोः प्रेरणे' । जावयति । लिट्कारे जावयाश्चकार । जाव्यात् । [लिट्-
'लकारे साधनं सुगमम् ?] अजीजवत् अजीजवताम् अजीजवन् । इत्यादीनि स्थाणि
भवन्ति । एषां धातूनां लुङ्कारे द्वित्वनिमित्ते स्वरं स्वरादेशो न भवति । तस्मात्पूर्वं द्वित्वं
भवति । पश्चाद्द्विः ॥

स्ववतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनाम् ॥ अङ्सयोः पूर्वस्येत्वं
वाज्वर्णपरे धात्वक्षरे परे ॥ असिस्रवत्-असुस्रवत् ॥

शु स्रवे । एकः स्रवति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । अन्यत् सुगमम् । स्राव-
यति । लिट्कारे । आम् प्रत्ययः । स्रावयाश्चकार । लुङ्कारे । 'जेरङ् द्विश्च' ।
पूर्वस्य । 'जेः' अनेन जेलोपो भवति । असुस्रव् अङ् विप् इति जाते । 'अङि लघौ' ॥
सूत्रम्—'स्रवति०' स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां धातूनां अङ्सयोः परयोः
पूर्वस्य इत्वं वा भवति अवर्णपरे धात्वक्षरे परे । अनेन पूर्वस्य इकारः । असिस्रवत्
असिस्रवताम् असिस्रवन् । इत्वाभावपक्षे—असुस्रवत् असुस्रवताम् असुस्रवन् ॥

अशिश्रवत्-अशुश्रवत् ॥

शु श्रवणे । शृण्वन्तं प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' 'धातोर्नामिनः' । श्रावयति । श्रावयेत्
श्रावयतु । अश्रावयत् । लिट् । 'कासादि०' अनेनाम् । श्रावयाश्चकार । 'जेः' आख्यात् ।
'सिसता०' । श्रावयिता । श्रावयिष्यति । अश्रावयिष्यत् । लुङ् । 'जेरङ् द्विश्च' । 'पूर्वस्य
ह्रसादिः' । 'धातोर्नामिनः' । 'जेः' । 'अङि लघौ' 'स्रवतिशृणोति०' अनेन पूर्वस्येत्वम् ।
अशिश्रवत् अशिश्रवताम् अशिश्रवन् । इत्वाभावपक्षे साधनं पूर्वसदृशम् । अशुश्रवत्
अशुश्रवताम् अशुश्रवन् ॥

अदिद्रवत्-अदुद्रवत् ॥

हृ गतौ । 'धातोः प्रेरणे' । द्रावयति । चतुर्णां सुगमानि । लिट् । द्रावयांचकार । लुङ्-
लकारे । 'स्रवति०' । अनेन पूर्वस्य वा इत्वम् । अदिद्रवत् अदिद्रवताम् अदिद्रवन् । इत्या-
भावपक्षे अदुद्रवत् अदुद्रवताम् अदुद्रवन् ॥

हनो घत् ॥ हन्तेर्घदादेशो भवति णिगति णपूर्वजिते परतः ॥ घातयति ।

अजीघतत् ॥

हनृ हिंसागत्योः । प्रन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' हन् बि इति जाते ।
'हनो घत्' हनः घत् । द्विपदम् । हन्तेर्धातोर्घदादेशो भवति णपूर्वजिते णिगति
प्रत्यये परतः । अनेन घदादेशः । 'अत उपधायाः' । 'स घातुः' । घातयति । घातयेत् ।
घातयतु । अघातयत् । लिट् । 'कासादि०' । 'घातयांचकार । 'भेः' । घात्यात् ।
'सिसता०' । घातयिता । घातयिष्यति । अघातयिष्यत् । लुङ्लकारे । घात् बि दिप् इति
स्थिते । 'भेरङ् द्विभ्र' । 'कुहोद्भुः' । 'क्षपानाम्०' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । 'दिवादावद्' ।
अजीघतत् अजीघतताम् अजीघतन् । इत्यादीनि ॥

शद्ल शतने ॥ शदेः शत् ॥ शदेः शतादेशो भवति अगतौ औ परे ॥

शातयति । गतौ तु शादयति । अशीशतत् ॥

शद्ल शतने शदन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' ॥ 'शदेः शत्' । शदे-
र्धातोः शतादेशो भवति अगतौ औ परे । 'अत उपधायाः' । शातयति । लिट् । शात-
यांचकार । लुङि साधनं तु पूर्ववत् । अशीशतत् अशीशतताम् अशीशतन् । गतौ तु ।
शादयति । अशीशदत् ॥

रातो औ पुक् च ॥ इदाञ् दाने । दापयति । अदीदपत् ॥

इदाञ् दाने । ददतं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' । 'रातो औ पुक् च' अनेन
पुगागमः । दापयति । लिट् । दापयांचकार । लुङ्लकारे । 'भेरङ् द्विभ्र' । हस्तः । 'अङि
लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । अदीदपत् ॥

धापयति अदीधपत् ॥

इधाञ् धारणपोषणयोः । दधतं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' । 'रातो औ पुक्
च' । धापयति । धापयांचकार । लुङ् । 'क्षपानाम्-' अनेन दस्य धः । अन्यत्पूर्ववत् ।
अदीधपत् अदीधपताम् अदीधपन् ॥

पुगन्तस्य गुणो वक्तव्यः ॥ अर्पयति । खरादेः परः । आर्पिषत् ।

ऋ गतौ । ऋच्छन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' 'औ पुक् च' । ऋप् बि
इति जाते सूत्रम् । 'पुगन्तस्य०' पुगन्तस्य धातोर्गुणो वक्तव्यः । अनेन गुणः । अर्पयति । लिट्
अर्पयांचकार । 'भेः' । अर्प्यात् । 'सिसता०' । अर्पयिता । लुङ्लकारे । अर्पि दिप् इति

स्थिते । 'वेरङ् द्विश्च' । 'स्वरादेः परः' । 'नदराः' अनेन रकारस्य द्वित्वं न भवति । 'त्रेः' 'दिवादावट्' 'स्वरादेः' 'सवर्णे०' आर्षिपत् आर्षिपताम् आर्षिपन् ॥

ष्टा गतिनिवृत्तौ । स्थापयति ॥ तिष्ठतेरुपधाया इकारो वक्तव्योऽङि परे ॥ ततो द्वित्वम् । अतिष्ठिपत् ॥

ष्टा गतिनिवृत्तौ । 'आदेः णः क्तः' । 'धातोः प्रेरणे' । तिष्ठन्तं प्रेरयति इति विग्रहे ञिः प्रत्ययः । 'रातो नौ पुक् च' । स्थापयति । स्थापयाचकार । 'जेः' । 'स्थाप्यात्' । 'सिसता०' । स्थापयिता । स्थापयिष्यति । अस्थापयिष्यत् । छुट्टलकारे । स्थाप् ञि दिप् इति स्थिते । 'वेरङ् द्विश्च' । 'जेः' ॥ सूत्रम्—'तिष्ठतेः' तिष्ठतेर्धातोरुपधाया इकारो वक्तव्यः अङि परे । ततः द्वित्वं भवति । 'क्षप्तात् खपाः' । अतिष्ठिपत् अतिष्ठिपताम् अतिष्ठिपन् । अतिष्ठिपः अतिष्ठिपतम् अतिष्ठिपत इत्यादीनि ॥

पादेर्युक् ॥ पाशाछासाहेज्वेनां युगागमो भवति नौ परे ॥ पाययति ॥ पिवतेरङि पूर्वस्येकारोपधालोपौ वक्तव्यौ ॥ अपीप्यत् ॥

पा पाने । पिवन्तं प्रेरयति इति विग्रहे 'धातोः प्रेरणे' अनेन ञिप्रत्ययः । पा ञि इति जाते । सूत्रम्—'पादेर्युक्' पादेः युक् ॥ पाशाछासाहेज्वेनामेतेषां धातूनां युगागमो भवति ञिप्रत्यये परे । पुकोऽपवादः । पाय् ञि इति जाते । 'स धातुः' अन्यत्साधने पूर्ववत् । पाययति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'कासादि०' । पाययाचकार । 'जेः' । पाय्यात् । 'सिसता०' । पाययिता । पाययिष्यति । अपाययिष्यत् । अपापाय् ञि अङ् दिप् । 'जेः' अनेन अलोपौ भवति ॥ सूत्रम्—'पिवतेः०' । पिवतेर्धातोरेङि पूर्वस्य ईकारो पधालोपौ वक्तव्यौ । सुगमनिदं सूत्रम् । अनेन पूर्वस्य ईकारो भवति उपधालोपश्च । अपीप्यत् अपीप्यताम् अपीप्यन् । इत्यादीनि ॥

शो तनूकरणे । सन्ध्यक्षराणामा । शाययति । अशीशयत् ॥

शो तनूकरणे । 'सन्ध्यक्षराणामा०' । शयन्तं प्रेरयति । 'पादेर्युक्' । अन्यत्साधनं सुगमम् । शाययति । लिट्लकारे । शाययाचकार । 'जेः' । शाय्यात् । 'सिसता०' । शाययिता । शाययिष्यति । अशाययिष्यत् । शाय् ञि दिप् इति जाते । 'वेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । 'दिवादावट्' । अशीशयत् अशीशयताम् अशीशयन् ॥

छो छेदने । अचीछयत् ॥

छो छेदने । 'सन्ध्यक्षराणामा०' । एकः छयति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । 'पादेर्युक्' । अनेन युगागमो भवति । छाययति । छाययाचकार । 'जेः' । छाय्यात् । 'सिसता०' । छाययिता । छाययिष्यति । अछाययिष्यत् । छुट्टलकारे । 'क्षपानाम्०' । अनेन छकारस्य चकारः । अन्यत्साधनं सुगमम् । अचीच्छयत् अचीच्छयताम् अचीच्छयन् ॥

पोऽन्तकर्मणि । साययति । असीपयत् ॥

पो अन्तकर्मणि । 'आदेः णः झः' । 'सन्ध्यक्षराणामा' । एकः सति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । 'पादेर्युक्' । साययति । साययाचकार । 'जेः' । साय्यात् । 'सिसता०' । साययिता । साययिष्यति । असाययिष्यत् । लुङ्लकारेऽपि पूर्ववत् साधनम् । असीपयन् असीपयताम् असीपयन् । इत्यादीनि ॥

हेञ् स्पर्धायाम् ॥ हयतेरङि संप्रसारणं युगभावश्च वक्तव्यः । कृत-
संप्रसारणस्य हयतेरङि क्रमादुणवृद्धी चाच्ये ॥ अजुहावत् अजुहवत्
अजुहवताम् ॥

हेञ् स्पर्धायाम् । एको हयति तमन्यः प्रेरयति । 'सन्ध्यक्ष०' । 'धातोः प्रेरणे' । 'पादे-
र्युक्' । हयायति । हयायाचकार । लुङ्लकारे ॥ सूत्रम्—'हयतेः०' हयतेर्धातोरेरङि
परे सति संप्रसारणं युगभावश्च वक्तव्यः । कृतसंप्रसारणस्य हयतेर्धातोरेरङि क्रमादुणवृद्धी
चाच्ये । 'कुहोश्चुः' । अनेन हस्य जः । अजुहावत् अजुहावताम् अजुहावन् । गुणे कृते
सति । अजुहवत् अजुहवताम् अजुहवन् ॥

व्येञ् संवरणे । व्याययति । अविव्ययत् ॥

व्येञ् संवरणे । 'सन्ध्यक्षराणामा०' । 'पादेर्युक्' । एको व्ययति तमन्यः प्रेरयति व्याय-
यति । व्याययाचकार । लुङ्लकारे । व्याय् नि दिप् इति जाते । 'नेरङ् द्विश्च' । 'जेः' ।
'पूर्वस्य०' । 'अङि लपौ' । अवीव्ययत् अवीव्ययताम् अवीव्ययन् ॥

वेञ् तन्तुसंताने । वाययति । अवीवयत् ॥

वेञ् तन्तुसंताने । एको वयति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । 'सन्ध्यक्ष०' । 'पादे-
र्युक्' । वाययति । लिट्लकारे । 'कासादि०' अनेनाम्प्रत्ययो भवति । वाययाचकार ।
'जेः' । वाय्यात् । 'सिसता०' । वाययिता । वाययिष्यति । अवाययिष्यत् । लुङ्लकारे
पूर्वोत्तरेष्व सूत्रे रूपाणा सिद्धिः । अवीवयत् अवीवयताम् अवीवयन् ।

पातेर्जौ लुम्बक्तव्यः ॥ पुकोऽपवादः । पालयति । अपीपलत् ॥

पा रक्षणे । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'पातेः०' । पातेर्धातोर्जिप्रत्यये परे लुगागमो
वक्तव्यः । पुकोऽपवादः । पालयति । लिट् । पालयाचकार । लुङ् । अपीपलत् अपीपल-
ताम् । अपीपलन् ॥

रभ रभस्ते । रभतो वेगहर्षयोः ॥ रभलभोः स्वरे गाद्यपो विना

लुम्बाच्यः ॥ रम्भयति । अररम्भत् ॥

रभ रभस्ते वेगहर्षयोः । सूत्रम्—'रभलभोः०' । रभलभोर्णाद्यपौ विना स्वरे परे
लुम् वाच्यः । 'नञ्चापदान्ते' । 'धातोः प्रेरणे' । रम्भयति । लिट्लकारे रम्भयाचकार ।
'जेः' । रम्भ्यात् । 'सिसता०' रम्भयिता । लुङ्लकारे । 'नेरङ् द्विश्च' । अनेनावृत्त्ययः ।
धातोर्द्वित्वम् । अङ्कार्यं न स्यात् । अररम्भत् अररम्भताम् अररम्भन् । इत्यादीनि ॥

डुलभष् प्राप्नौ । लम्भयति । अललम्भत् ॥

। डुलभष् प्राप्नौ । डुकारपकारावितौ । 'धातोः प्रेरणे' । 'रभलभोः' । अनेन नुम् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । लम्भयति । लिङ्लकारे । लम्भयांचकार । 'सिसता' । लम्भयिता । लुङ्लकारे । अललम्भन् । अललम्भताम् अललम्भन् ॥

प्रीन् तर्पणे ॥ प्रीञ्धूजोर्नुक् ॥ अनयोर्नुगागमो भवति जौ परे ॥ प्रीण-
यति । अपिप्रिणत् ॥

प्रीन् तर्पणे । 'धातोः प्रेरणे' । एकः प्रीणाति । तमन्यः प्रेरयति ॥ सूत्रम्—'प्रीञ्धू-
जोर्नुक्' प्रीन् च धून् च प्रीञ्धूजौ तयोः प्रीञ्धूजोः नुक् अनयोः प्रीञ्धूजोर्धात्वोर्नुगा-
गमो भवति । डिप्रत्यये परे णत्वं भवति । प्रीणयांचकार । लुङ्लकारे । 'नेरङ् द्विश्च' ।
'पूर्वस्य ह्रस्वः' । 'अडि लघौ' । अनेनोपधाया ह्रस्वः । अपिप्रिणत् अपिप्रिणताम् अपिप्रिणन् ॥

धून् कम्पने । धूनयति । अदुधूनत् ॥

धून् कम्पने । 'धातोः प्रेरणे' । 'प्रीञ्धूजोर्नुक्' । धूनयति । धूनयांचकार । धून्यात् ।
धूनयिता । लुङ्लकारे । 'नेरङ्' । 'अडि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । 'क्षपानाम्' । अदुधूनत्
अदुधूनताम् । अदुधूनन् ॥

सिङ् ईपद्वसने ॥ स्मयतेरात्यात्वं जौ वाच्यम् ॥ विसाययते ।

असिष्मपत् । आति किम् । विसाययति । असिष्मयत् ॥

सिङ् ईपद्वसने । एकः स्मयति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । सूत्रम्—'स्मयतेः०'
स्मयतेर्धातोरात्यं धौ भवति डिप्रत्यये परे । अनेनात्थ वा । स्मापयते । अत्र 'रातो जौ
पुक्' । अनेन पुक् । स्मापयाचकार । लुङ्लकारे । पूर्वस्थेकारः । पत्वम् । असिष्मपत्
असिष्मपेताम् असिष्मपन्त । आत्वाभावपक्षे वृद्धिः । 'ऐआय्' । विसाययति । विसाय-
याञ्चकार । लुङ्लकारे । असिष्मयत् असिष्मयताम् असिष्मयन् । साधनं सुगमम् ॥

रुहेर्जौ पो वा वाच्यः ॥ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहयति । रोप-
यति । अरुहहत्-अरुहपत् ॥

रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । 'धातोः प्रेरणे' । सूत्रम्—'रुहेः' रुहेर्धातोर्दिप्रत्यये
परे पो वा वाच्यः । 'पट्टी', अनेनान्यस्यैव । 'उपधायाः' अनेन गुणः । रोपयति । रोपया-
ञ्चकार । लुङ्लकारे अङ्कार्यं भवति । अरुहपत् अरुहपताम् अरुहपन् । पत्वाभावपक्षे ।
रोहयति । रोहयाञ्चकार । अङ्कार्यं सर्वं भवति । अरुहहत् अरुहहताम् अरुहहन् ॥

कृपू सामर्थ्ये । कृपो रो लः । कल्पयति ॥ उपधाया ऋवर्णस्याडि ऋ वा
वक्तव्यः ॥ इररारामपवादः । अचीकृपत्-अचकल्पत् ॥

कृपू सामर्थ्ये । 'धातोः प्रेरणे' । गुणो भवति । 'कृपो रो लः' अनेन रकारस्य लः । कल्प
यति । कल्पयाचकार । 'वेः' पत्त्यात् । 'सिसता—' । कल्पयिता ॥ 'उपधाया ऋवर्णस्य०' ।
अचीकृपत् । विकल्पेन । अचकल्पत् । अत्राङ्कार्यं न भवति अचकल्पताम् अचकल्पम् ॥

श्रुत वर्तने । वर्तयति । अवीश्रुतत्-अववर्तत् ॥

श्रुत् वर्तने । 'धातोः प्रेरणे' । 'उपधाया लघोः' । वर्तयति । वर्तयांचकार । 'उपधाया ऋवर्णस्य०' । अनेन या ऋकारस्य ऋकारः । यदा ऋकारमादा अङ्कार्य भवति । अवीश्रु-
त्तम् अवीश्रुतताम् अवीश्रुतम् । ऋकाराभाजपक्षे अङ्कार्य न भवति । सूत्रमाह्यभागीत् ।
अववर्तत् अववर्तताम् अववर्तन् ॥

मृजूप् शुद्धौ । मार्जयति । अमीमृजत् अममार्जत् ॥

मृजूप् शुद्धौ । 'धातोः प्रेरणे' । 'मृजेः' अनेन वृद्धिः । मार्जयति । छिद्लङ्कारे ।
'कासादि०' अनेनाम् । मार्जयांचकार । अन्येषां सुगमानि । छुद्लङ्कारे । 'उपधायाः' ।
अन्यत्साधनं सुगमम् । अमीमृजत् अमीमृजताम् अमीमृजन् । 'मृजेः' अनेन वृद्धिः ।
अममार्जत् अममार्जताम् अममार्जन् ॥

इङ्गदेर्नो पुक् च ॥ इङ्कीजीनामात्वं भवति औ परे शीङ्गीरीकूपीत्मा-
यीनां पुगागमो भवति औ परे ॥ इङ् अध्ययने । अध्यापयति । अध्या-
पिपत् ॥ अङ्गपरे औ इङ्गे गाङ् वा चत्तव्यः ॥ अध्यजीगपत् ॥

इङ् अध्ययने । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'इङ्गदेर्नो पुक् च' ॥ इङ्गदेः औ पुक् च ।
इङ्कीजीनां धातूनां निप्रत्यये परे आत्वं भवति पुक् च भवति । शीङ्गीरीकूपीत्मायीनां
धातूनां निप्रत्यये पुगागमो भवति । एकोऽधीते तगन्त्यः प्रेरयति । 'इ यं हरे' । अध्याप-
यति । अध्यापयांचकार । छुद्लङ्कारे । 'अङ्गि लघौ' अनेन पूर्वस्वेकारः । अध्यापिपत्
अध्यापिपताम् अध्यापिपन् ॥ 'अङ्गपरे०' अङ्गपरे द्विप्रत्यये परे इङ्गे धातोर्गाङ् वा
वाच्यः । अनेन गा इत्यादेशः । पुगागमः । ततो द्वित्वम् । 'कुहोशुः' । 'अङ्गि लघौ' ।
'लघोर्दीर्घः' । अध्यजीगपत् अध्यजीगपताम् अध्यजीगपन् ॥

ङ्गीञ् द्रव्यविनिमये । क्रापयति अचिक्रपत् ॥

ङ्गीञ् द्रव्यविनिमये । एकः क्रीणाति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' 'इङ्गदेर्नो'
पुक् अनेनात्त्वपुको । क्रापयति । छिद् । आम्प्रत्ययः । क्रापयांचकार । 'जेः' । क्राप्याम् ।
'सिसवा०' । क्रापयिता । क्रापयिष्यति । अक्रापयिष्यत् । छुद्लङ्कारे । 'जेरङ् द्विश्' ।
'अङ्गि लघौ' । अचिक्रपत् अचिक्रपताम् अचिक्रपन् ॥

जि जये । जापयति । अजीजपत् ॥

जि जये । एको जयति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । आत्त्वपुको । जापयति ।
छिद्लङ्कारे । जापयांचकार । 'जेः' । जाप्यात् । 'सिसवा०' । जापयिता । जापयिष्यति ।
अजापयिष्यत् । छुद्लङ्कारे । 'जेरङ् द्विश्' । 'अङ्गि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । अजीजपत्
अजीजपताम् अजीजपन् ॥

ही लजायाम् । हेपयति । अजीहिपत् ॥

ही लजायाम् । एको जिह्वेति । तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । पुग् भवति । गुणः ।

हेपयति । हेपयांचकार । लुङ्लकारे । 'नेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । 'कुहोश्चुः' । अजिह्वि-
पत् अजिह्विपताम् अजिह्विपन् ॥

व्ली वरणे । व्लेपयति । अवीव्लिपत् ॥

व्ली वरणे । 'धातोः प्रेरणे' । पुक् । गुणः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । व्लेपयति । व्लेपयां-
चकार । 'नेः' । व्लेप्यात् । 'सिसता०' । व्लेपयिता । व्लेपयिष्यति । अव्लेपयिष्यत् ।
लुङ्लकारे । 'नेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । अविव्लित् अविव्लिपताम् अविव्लिपन् ॥

रीङ् क्षरणे । रेपयति । अरीरिपत् ॥

रीङ् क्षरणे । 'धातोः प्रेरणे' । पुक् । गुणः । रेपयति । रेपयांचकार । 'नेः' । रेप्यात् ।
रेपयिता । लुङ्लकारे । पूर्ववत् साधना । अरीरिपत् अरीरिपताम् अरीरिपन् ॥

क्यूी दुर्गन्धे ॥ यवयोर्वसे हकारे च लोपो वक्तव्यः ॥ क्लोपयति ।
अचुकुपत् ॥

क्यूी दुर्गन्धे । ईकार इत् । 'धातोः प्रेरणे' । 'जौ परे' पुगागमः ॥
'यवयोः०' अनेन यकारस्य लोपः । गुणः । क्लोपयति । क्लोपयांचकार । 'नेः' ।
क्लोप्यात् । 'सिसता०' । क्लोपयिता । क्लोपयिष्यत् । क्लोपयिष्यति । लुङ्लकारे । 'नेरङ्
द्विश्च' । 'अङि लघौ' । 'कुहोश्चुः' । अचुकुपत् अचुकुपताम् अचुकुपन् ॥

क्षमायी विधूनने । एकः क्षमायति तमन्यः प्रेरयति क्षमापयति अचिक्षमपत् ॥

क्षमायी विधूनने । 'धातोः प्रेरणे' । पुगागमः । 'यवयोः' । अनेन यकारस्य लोपः ।
क्षमापयति । क्षमापयांचकार । क्षमाप्यात् । 'सिसता०' । क्षमापयिता । क्षमापयिष्यति ।
अक्षमापयिष्यत् लुङ्लकारे । 'नेरङ् द्विश्च' पूर्वस्य । 'अङि लघौ' । 'कुहोश्चुः' । अचि-
क्षमपत् अचिक्षमपताम् अचिक्षमपन् ॥

लीङ् श्लेषणे ॥ लीयतेर्भावात्वं वा ॥ विलापयति व्यलीलपत् ॥

[लीलोः पुग् वक्तव्यः ॥ विलेपयति व्यलीलिपत् ॥] लीलोर्भा क्रमाद्यु-
ग्लुको वा ॥ विलीनयति । व्यलीलिनत् ॥

लीङ् श्लेषणे । एको लीनाति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'लीयतेः०' ॥
लीयतेर्भावात्वं परे भावं वा भवति । 'रातो जौ पुश्च' । विपूर्वोऽयम् । विलापयति ।
विलापयांचकार । विलाप्यात् । 'सिसता०' । विलापयिता । लुङ्लकारे । व्यलीलपत्
व्यलीलपताम् व्यलीलपन् [सूत्रम्—'लीलोः०' ॥ ली ला एतयोर्भातोः पुग् वक्तव्यः ।
तदा विलेपयति । विलेपयांचकार । लुङ्लकारे । 'नेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । 'लघो-
र्दायः' । व्यलीलिपत् व्यलीलिपताम् व्यलीलिपन् ॥] सूत्रम्—'लीलोः०' ॥ ली ला एतयो-
र्भातोः क्रमात् गुग्लुको वा भवतः । तदा विलीनयति । विलीनयांचकार । विलीन्यात् ।
'सिसता०' । विलीनयिता । विलीनयिष्यति । लुङ्लकारे । पूर्वस्यैतद्व्याणां सिद्धिः ।
व्यलीलिनत् व्यलीलिनताम् व्यलीलिनन् ॥

ला ग्रहणे । लापयति । अलीलपत् ॥ लालयति । अलीललत् अलीललताम् ॥

ला ग्रहणे । एको लाति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । पुक् । लापयति । लापयां-
चकार । लाप्यात् । लापयिता । लापयिष्यति । अलापयिष्यत् । लुङ्लकारे । अलीलपत्
अलीलपताम् अलीलपन् ॥ लुगागमे कृते सति । लालयति । लालयांचकार । लाल्यात् ।
'सिसता०' । लालयिष्यति । लुङ्लकारे 'वेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' 'लघोर्दीर्घः' । अली-
लत् अलीललताम् अलीललन् ॥

न रितः ॥ ऋकारेतोऽनेकस्वरस्य शासथङि उक्तं कार्यं न भवति ॥ ढौकृ
गतौ । ढौक्यति अडुढौकत् ॥

ढौकृ गतौ । ऋकार इत् । एको ढौकति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' ढौकयति ।
चतुर्णां सुगमानि । ढौकयांचकार । 'वेः' । ढौक्यात् । 'सिसता०' । ढौकयिता । ढौकयि-
ष्यति । अढौकयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'वेरङ् द्विश्च' ॥ सूत्रम्—'न रितः' ॥ न ऋ इत्
यस्यासौ रित् तस्य रितः ऋकारानुबन्धस्य अनेकस्वरस्य च शासो धातोरङि प्रत्यये परे
'अङि लघौ' 'लघोर्दीर्घः' इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामुक्तं कार्यं न भवति । ह्रस्वः । 'क्षपा-
नाम्' अडुढौकत् अडुढौकताम् अडुढौकन् इत्यादीनि ॥

दुयाचृ याञ्जायाम् । याचयति । अययाचत् ॥

दुयाचृ याञ्जायाम् । ऋकार इत् । 'धातोः प्रेरणे' । याचयति । याचयांचकार । 'वेः'
याच्यात् । 'सिसता०' । याचयिता । याचयिष्यति । अयाचयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'न
रितः' अन्यत्सुगमम् । साधनं पूर्ववत् । अययाचत् अययाचताम् अययाचन् ॥

शासु अनुशिष्टौ । शासयति । अशशासत् ॥

शासु अनुशिष्टौ । एकः शास्ति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' शासयति । शास-
यांचकार । शासयिता । लुङ् । 'न रितः' । अशशासत् अशशासताम् अशशासन् ॥

दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्रयति । अददरिद्रत् अददरिद्रताम् ॥

दरिद्रा दुर्गतौ । एको दरिद्राति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । 'णप् तुण्'—अनेन
आकारस्य लोपः—दरिद्रयति । लिङ्लकारे । 'कासादि०' दरिद्रयांचकार । 'वेः'—दरि-
द्र्यात् । 'सिसता०'—दरिद्रयिता । दरिद्रयिष्यति । अदरिद्रयिष्यत् । लुङ्लकारे—'न
रितः' 'सस्त्रादिः' । अददरिद्रत् अददरिद्रताम् अददरिद्रन् ॥

दुप वैकृत्ये ॥ दुपेर्जौ वा दीर्घौ चक्तव्यः ॥ दूपयति दोपयति । अदूदुपत् ॥

दुप वैकृत्ये । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'दुपेः०' ॥ दुपेर्धातोर्भिप्रत्यये परे वा दीर्घः ।
दूपयति । दूपयांचकार । लुङ्लकारे । 'वेरङ् द्विश्च' 'अङि लघौ' 'लघोर्दीर्घः' । अदूदुपत्
अदूदुपताम् अदूदुपन् । दीर्घाभावपक्षे दोपयति । दोपयांचकार । 'वेः' । दोप्यात् ।
'सिसता०'—दोपयिता । दोपयिष्यति । अदोपयिष्यत् । लुङ्लकारे—पूर्वसूत्रैरेव सिद्धिः ।
अदूदुपत् अदूदुपताम् अदूदुपन् ॥

घट चेष्टायाम् ॥ मित्तां ह्रस्वः ॥ धातुपाठे मित् इत्येवं पठितानां धातूनां
ह्रस्वो भवति नौ परे । घटयति । अजीघटत् ॥

घट चेष्टायाम् । 'धातोः प्रेरणे' । 'अत उपधायाः' । 'मितां ह्रस्वः' अनेन ह्रस्वः । घटयति । लिट्लकारे 'कासादि०' । अनेनाम् । घटयांचकार । 'वेः' । घटयात् । 'सिसता०' । घटयिता । घटयिष्यति । अघटयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'वेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । 'क्षपानाम्०' । अजीघटत् । अजीघटताम् । अजीघटन् ॥

व्यथ दुःखभयचलनयोः । व्यथयति । अवीव्यथत् ॥ एवं पञ्चपञ्चाशतो रूपम् ॥

व्यथ दुःखभयचलनयोः । एको व्यथयति तमन्यः प्रेरयति 'धातोः प्रेरणे' । 'अत उपधायाः' । 'मितां ह्रस्वः' अनेन ह्रस्वो भवति । अन्यत्सुगमम् । व्यथयति । लिट्लकारे आम्प्रत्ययो भवति । व्यथयांचकार । 'वेः' व्यथयात् । 'सिसता०'—व्यथयिता । व्यथयिष्यति । अव्यथयिष्यत् । लुङ्लकारे—'वेरङ् द्विश्च' । 'पूर्वस्य'—'अङि लघौ' । अवीव्यथत् अवीव्यथताम् अवीव्यथन् ॥

जनीजृषुक्तसुरज्जोऽमन्ताश्च ॥ एतेऽपि मितः ॥ जनयति । अजीजनत् ॥

जनी प्रादुर्भावे । एको जायते तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । वृद्धिः । 'मितां ह्रस्वः' । जनयति । लिट्लकारे—'कासादि०' । जनयांचकार । 'वेः'—जन्यात् । 'सिसता०' जनयिता । जनयिष्यति । अजनयिष्यत् । लुङ्लकारे—'वेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । अजीजनत् अजीजनताम् अजीजनन् । इत्यादीनि ॥

जृषु वयोहानौ । ष् इत् । जरयति । अजीजरत् ॥

जृषु वयोहानौ । ष् इत् । 'धातोः प्रेरणे' । एको जृणाति तम्० । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । 'मितां ह्रस्वः' । अन्यत्सुगमम् । जरयति । जरयांचकार । 'वेः'—जर्यात् । 'सिसता०' जरयिता । जरयिष्यति । अजरयिष्यत् । लुङ्लकारे—'त्रिसूत्रैः कार्यसिद्धिः' । अजीजरत् अजीजरताम् अजीजरन् ॥

ऋसु हरणदीप्तयोः । ऋसयति । अचिऋसत् ॥

ऋसु हरणदीप्तयोः । 'धातोः प्रेरणे' । वृद्धिः । 'मितां ह्रस्वः' । ऋसयति । ऋसयांचकार । 'वेः' । ऋसात् । 'सिसता०'—ऋसयिता । ऋसयिष्यति । अऋसयिष्यत् । लुङ्लकारे—'वेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । अचिऋसत् अचिऋसताम् अचिऋसन् ॥

रञ्ज रागे ॥ रञ्जेर्भाँ मृगरमणेऽर्थे नलोपो वाच्यः ॥ रजयति मृगान् ।

अरीरजत् ॥

रञ्ज रागे । एको रज्यतितम्० । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'रञ्जेर्भाँ' रञ्जेर्धातोर्मृगरमणेऽर्थे नकारस्य लोपो वाच्यः । अनेन सूत्रेण नकारस्य लोपो भवति । 'अत उपधायाः' । 'मितां ह्रस्वः' । रजयति । रजयांचकार । 'वेः'—रज्यात् । 'सिसता०' । रजयिता । रजयिष्यति । अरजयिष्यत् । लुङ्लकारे—'त्रिसूत्रैः कार्यसिद्धिः' प्रायः । अरीरजत् अरीरजताम् अरीरजन् । मृगरमणामावेऽर्थे नकारस्य लोपो न भवति । रजयति । रजयांचकार । अररजत् अररजताम् अररजन् ॥

शम दम उपशमने । शमयति । अशीशमत् । दमयति अदीदमत् ॥

शम् दम् उपशमे । एकः शाम्यति तम्० । 'धातोः प्रेरणे' । 'मितां ह्रस्वः' । शमयति । शमयांचकार । 'वेः' । शम्यात् । 'सिसता०' । शमयिता । लुङ्लकारे । 'वेरङ् द्विष' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । अशीशमत् अशीशमताम् अशीशमन् ॥ दमयति । दमयांचकार । अदीदमत् अदीदमताम् अदीदमन् । एतेषां रूपाणां पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिद्धिः ॥

जानातेर्ज्ञौ वा ह्रस्वः ॥ ज्ञाज्वबोधने । एकः जानाति तमन्यः प्रेरयतीति ज्ञपयति । अजिज्ञपत् ॥

ज्ञा अवबोधने । 'धातोः प्रेरणे' । एको जानाति तमन्यः प्रेरयति ॥ 'जानातेः०' । जानातेर्धातोर्भिप्रत्यये परे वा ह्रस्वो भवति । ज्ञपयति । अत्र प्रथमं पुं कं कृत्वा पश्चात् ह्रस्वो भवति ॥ ह्रस्वाभावपक्षे । ज्ञापयति । ज्ञापयांचकार । ज्ञापयांचकार । लुङ्लकारे । तु । अजिज्ञपत् । त्रिसूत्रैः । अजिज्ञपताम् अजिज्ञपन् ॥

ज्वलग्लास्नाश्च वा मितः ॥ ज्वल दीप्तौ । ज्वलयति ज्वालयति । अजिज्वलत् ॥

ज्वल दीप्तौ । 'धातोः प्रेरणे' । एको ज्वलति तम्० । 'अत उपधायाः' ॥ सूत्रम्—'ज्वलग्लास्नाः०' ॥ ज्वलग्लास्ना एते धातवो वा मितो भवन्ति । 'मितां ह्रस्वः' । ज्वलयति । मित्वाभावे । ज्वालयति । ज्वलयांचकार । ज्वालयांचकार । 'वेः' । ज्वल्यात् । ज्वाल्यात् । 'सिसता०' । ज्वलयिता । ज्वालयिता । लुङ्लकारे । 'वेरङ् द्विष' । 'अङि लघौ' । अजिज्वलत् अजिज्वलताम् अजिज्वलन् ॥

ग्लै हर्षक्षये । ग्लपयति ग्लापयति । अजिग्लपत् ॥

ग्लै हर्षक्षये । 'धातोः प्रेरणे' । 'संघपक्षराणामा०' । 'रातो औ पुक् च' । 'ज्वल०' । अनेन वा मिस्वम् । ग्लापयति । ग्लपयति । ग्लापयांचकार । ग्लपयांचकार । 'वेः' । ग्लाप्यात् । ग्लप्यात् । 'सिसता०' । ग्लापयिता । ग्लपयिता । लुङ्लकारे । 'वेरङ् द्विष' । 'अङि लघौ' । अजिग्लपत् अजिग्लपताम् अजिग्लपन् । इत्यादीनि ॥

ष्णा शौचे । आदेः ष्णः स्ना । स्नापयति । स्नापयति । असिस्नपत् ॥

ष्णा शौचे । एकः स्नाति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । वा मिस्वम् । 'रातो औ पुक् च' स्नापयति स्नापयति । लिङ्लकारे । 'कासादि०' । स्नापयांचकार । स्नापयांचकार । लुङ्लकारे । 'पूर्वस्य' । 'अङि लघौ' । असिस्नपत् असिस्नपताम् असिस्नपन् ॥

ओस्फायी वृद्धौ ॥ स्फायो वकारः स्यात् औ परे । स्फावयति । अपिस्फवत् ॥

ओस्फायी वृद्धौ । ओकारेकारावितौ । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'स्फायः०' ॥ स्फायो धातोर्वकारः स्यात् बिप्रत्यये परे । 'पष्ठी' अनेनान्यस्यैव भवति । स्फावयति । लिङ्लकारे—'कासादि०'—अनेनान्यप्रत्ययो भवति । स्फावयांचकार । 'वेः'—'स्फाव्यात्' । 'सिसता०' ।

स्फावयिता । स्फावयिष्यति । अस्फावयिष्यत् । लुङ्लकारः । 'वेरङ् द्विश्च' 'क्षपानाम्०' । 'अङि लघौ' । अपिस्फवत् अपिस्फवताम् । अपिस्फवन् ॥

भियो औ वा पुगात्वे वाच्ये ॥ भीपयति मापयति भापयति अवीमि-
पत् अवीमपत् अवीमयत् ॥

विभी भये । विकार इत् । एको विभेति तम्० । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'भियः०' ॥
भियो धातोर्विप्रत्यये परे पुगात्वे क्रमाद् भवतः । भीपयति । भीपयांचकार । लुङ्ल-
कारे—'वेरङ् द्विश्च' । 'क्षपानाम्०' । 'अङि लघौ' 'लघोर्दीर्घः' । अवीमिपत् अवीमिप-
ताम् अवीमिपन् । आत्वे कृते । 'रातो औ पुक् च' भापयति । भापयांचकार । भाप्यात् ।
भापयिता । भापयिष्यति । लुङ्लकारे निसूत्रैः पूर्वोक्तैरेव रूपसिद्धिः । अवीमपत् अवी-
मपताम् अवीमपन् । सूत्रे वामहणं कृत्वा भापयति इति रूपमिच्छन्ति । भापयांचकार ।
लङ्लकारे पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिद्धिः । अवीमयत् अवीमयताम् अवीमयन् ॥

व्यापारमात्रे विवृक्तव्यः स च डित् ॥ हलं गृह्णातीति हलयति ॥
इति व्यन्तप्रक्रिया ॥ २७ ॥

सूत्रम्—'व्यापारमात्रे विप्रत्ययो वक्तव्यः स च डित्' ॥ हलं गृह्णाति इति । अत्रानेन
विः प्रत्ययो भवति । डित्वाट्टिलोपः । हलयति । लिङ्लकारे—हलयाचकार । 'वेः' ।
हल्यात् 'सिसता०' । हलयिता । हलयिष्यति । अहलयिष्यत् । लुङ्लकारे—'वेरङ् द्विश्च' ।
'अहोपिनः०' अनेनास्याङ्कार्यं न भवति । 'कुहोक्षुः' । अजहलत् अजहलताम् अजहलन् ।
इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । इति व्यन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥

सप्रक्रिया २८

अथ सप्रक्रिया निरूप्यते ॥ इच्छायामात्मनः सः ॥ धातोरिच्छायामर्थे
सः प्रत्ययो भवति सा चेत्स्वसम्प्रन्धिनी, द्विश्च ॥ भवितुमिच्छति ॥ वुः से ॥
उश्च आश्च वृ तस्मात् वुः । उवर्णान्ताद्ववर्णान्ताच्च ग्रहगुहोश्च से परे इद् न
भवति ॥ नानिटि से ॥ इङ्गर्जिते सप्रत्यये परे गुणो न भवति । स धातुः ।
धातुत्वादप्रतिवादि । अदे ॥ वुभूपति ॥

अथ सप्रक्रिया निरूप्यते ॥ सूत्रम् 'इच्छायामात्मनः सः' इच्छायां आत्मनः सः
धातोरर्थसंबन्धिन्यामिच्छायां वाच्यमानायां इच्छारूपेऽर्थे वाच्ये सति सः प्रत्ययो भवति ।
सा चेच्छा स्वसंबन्धिनी चेत्, धातोर्द्वित्वं च भवति । भवितुमिच्छति इति विग्रहे अनेन
सूत्रेण सः प्रत्ययः द्वित्वं च भवति । 'ह्रस्वः' । 'क्षपानाम्' । पत्वम् । नन्वत्र 'सिसता०'
अनेनेद् कथं न क्रियते तत्राह ॥ सूत्रम्—'वुः से' ॥ उश्च न च वृ तस्मात् वुः से अर्थं
समासो बालबोधनार्थं दर्शितः । उवर्णान्तात् ववर्णान्तात् 'ग्रह उपादाने' 'गुह सवरणे'
इत्येताभ्यां परस्व स प्रत्ययस्य इडागमो न भवति । इति इडागमनिषेधः ॥ नन्वत्र गुणः
न क्रियते तत्राह ॥ सूत्रम्—'नानिटि से' ॥ अस्य सूत्रस्य व्याख्यानं कृतमस्ति । अनेन

गुणनिषेधः । बुभूप इति जाते । 'स धातुः' अनेन धातुत्वम् । धातुत्वात्तिचादयो भवन्ति । 'अप् कर्तरि' । 'अदे' बुभूपति । बुभूपेत् । बुभूपतु । अबुभूपत् । लिट्‌लकारे । 'कासादि०' अनेनाम् । बुभूपांचकार । 'यादादौ' । 'यत्' अनेन आकारस्य लोपः । बुभूप्यात् । 'सिसता०' । बुभूपिता । बुभूपिष्यति । अबुभूपिष्यत् । लृट्‌लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । अन्या साधना पूर्ववत् । अबुभूपीत् अबुभूपिष्टाम् अबुभूपिषुः ॥

तृ प्रवन्तरणयोः ॥ नाम्यन्तात्परस्य सस्य कित्वं वाच्यम् ॥ ऋत इ३ ।

तरितुमिच्छति तितीर्षति । अतितीर्षीत् ॥

तृ प्रवन्तरणयोः । तरितुमिच्छतीति विप्रहे । 'इच्छायामात्मनः सः' अनेन सः प्रत्ययः । धातोर्द्वित्वं च ॥ सूत्रम्—'नाम्यन्तात्०' ॥ नाम्यन्ताद्धातोः परस्य सस्य कित्वं वाच्यम् । 'ऋत इ३' अनेन इ३ । पश्चाद्वित्वम् । 'य्वोर्विहसे' । पत्वम् । 'स धातुः' । तितीर्षति । लिट्‌लकारे । तितीर्षाचकार । 'सिसता०' । तितीर्षिता । लृट् । अतितीर्षीत् अतितीर्षिष्टाम् अतितीर्षिषुः । इत्यादीनि ॥

इङ्‌लृ करणे । कर्तुमिच्छति चिकीर्षति ॥ से दीर्घः ॥ से परे पूर्वस्य दीर्घो भवति ॥

इङ्‌लृ करणे । स प्रत्ययः । 'नाम्यन्तात्०' । 'ऋत इ३' ततः द्वित्वम् । 'कुहोशुः' । 'य्वोर्विहसे' । 'नैकस्वरात्' । अनेन इणनिषेधः । चिकीर्षति । चिकीर्षाचकार । अचिकीर्षीत् अचिकीर्षिष्टाम् अचिकीर्षिषुः । ऋत इति तपरकरणात् ऋकारस्यैव इ३ क्रियते ॥

[स विधिः सार्वत्रिको न । तेन ह्रस्वस्यापि ऋवर्णस्य इ३ भवति ॥]

चिञ् चयने ॥ चिनोतेः सणादौ कर्त्तव्यं वा वाच्यम् ॥ चिकीर्षति चिचीपति ॥

चिञ् चयने 'इच्छायाम्०' सूत्रम्—'चिनोतेः०' ॥ चिनोतेर्धातोः सप्रत्यये णादौ कर्त्तव्यं वा वाच्यम्—अनेन चस्य कः । ततो द्वित्वम् । सूत्रम् 'से दीर्घः' सप्रत्यये परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । 'नैकस्वरात्' पत्वम् । 'स धातुः' । चिकीर्षति । चिकीर्षांचकार । अचिकीर्ष्यात् ॥ क्त्वाभावे । से दीर्घः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । चिचीपति । चिचीपांचकार । अचिचीपीत् ॥

जि जये । सपरोक्षयोर्जेर्गिः । जेतुमिच्छति जिगीपति ॥

जि जये । 'इच्छायाम्' । 'सपरोक्षयोर्जेर्गिः' । अनेन जस्य गः ततः द्वित्वम् । 'कुहोशुः' । 'से दीर्घः' । पत्वम् । 'नैकस्वरात्०' अनेन सूत्रेण सर्वेषां एकस्वराणां धातूनां सप्रत्यये परे इद् न भवति इति ज्ञातव्यम् । जिगीपति । जिगीपांचकार । 'सिसता०' । जिगीपिता । अजिगीपीत् ॥

यु मिश्रणे । युयूपति ॥

यु मिश्रणे । 'इच्छायाम्०' । यवितुमिच्छति इति विप्रहे । सप्रत्ययः । धातोर्द्वित्वम् ।

१ पूर्व दीर्घे ऋते इ३ लिट् एवेति व्यर्थ एवायं ग्रन्थः ।

‘से दीर्घः’ । युयूपति । युयूषांचकार । ‘यतः’ । युयूष्यात् । ‘सिसता’ । युयूपिता । युयूपिष्यति । अयुयूपिष्यत् । अयुयूषीत् अयुयूपिष्टाम् अयुयूपिषुः ॥

। डुपचष् पाके । यः से । पक्षुमिच्छति । पिपक्षति ॥

। डुपचष् पाके । पक्षुमिच्छति इति विग्रहे । ‘इच्छायाम्०’ । द्वित्वं ‘पूर्वस्य’ । ‘यः से’ । ‘योः कुः’ । ‘किलात्०’ । ‘कपसंयोगे०’ । ‘स धातुः’ । पिपक्षति । पिपक्षांचकार । ‘यतः’ । पिपक्ष्यात् । ‘सिसता०’ । पिपक्षिता । पिपक्षिष्यति । ‘दिवादावद्’ । अपिपक्षिष्यत् । छुल्लकारे । द्वाविटौ । सेलौपः । अपिपक्षीत् अपिपक्षिष्टाम् अपिपक्षिषुः । इत्यादीनि भवन्ति ॥

। पातुमिच्छति पिपासति ॥

। पा पाते । पातुमिच्छति इति विग्रहे । ‘इच्छायाम्०’ । अनेन सप्रत्ययः धातोर्द्वित्वं च भवति । ‘ह्रस्वः’ । ‘यः से’ । पिपासति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । ‘कासादि०’ । अनेनामप्रत्ययो भवति । पिपासांचकार । ‘यतः’ । पिपास्यात् । ‘सिसता’ । पिपासिता । पिपासिष्यति । अपिपासिष्यत् अपिपासीत् । अपिपासिष्टाम् अपिपासिषुः । पतेपां साधनं तु पूर्ववत् ॥

। गौणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्र सात् ॥ प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये प्रत्ययार्थः प्रधानी-
भूतः । अत्र सप्रत्यये तु वैपरीत्यं प्रकृत्यर्थः प्रधानीभूतः । तेन काष्ठेन पिप-
क्षतीत्यत्र तृतीयायाः पाकेन संबन्धो न लिच्छया ॥

ननु वेददत्तः काष्ठेन पिपक्षति । पक्षुमिच्छति इत्यत्र काष्ठेनेति साधनस्य किं पाकेन संबन्धः किं वा इच्छायाम् इत्याशङ्क्यामाह—‘गौणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्र सात्’ ॥ सप्रत्यया-
दन्यत्र स्थाने अन्येषु प्रत्ययेषु प्रकृत्यर्थो धात्वर्थो गौणोऽमुख्यः । प्रत्ययार्थो मुख्यः । सप्रत्यये तु धातोरर्थो मुख्यः । अतोऽत्र काष्ठेन पिपक्षति इत्यत्र काष्ठेन साधनभूतेन यः पाकलक्षणो धात्वर्थस्तमिच्छति इत्यर्थः । अन्यथा पाक काष्ठेन इच्छति इति स्यात् । अत्र इप्धातोर्लिच्छार्थस्य गौणत्वम् अतोऽत्र काष्ठस्य इच्छां प्रति साधनत्वाभावः । किंतु पाक-
लक्षणं प्रकृत्यर्थं प्रति साधनत्वम् ॥

मृद् प्राणत्यागे । मर्तुमिच्छति मुमूर्षति । पोरु ॥

मृद् प्राणत्यागे । मर्तुमिच्छति । ‘इच्छायाम्’ । ‘पोरु’ । ततो द्वित्वम् । पूर्वस्य । ‘ज्योर्विहसे’ । मुमूर्षति । मुमूर्षांचकार । ‘यतः’ । मुमूर्ष्यात् । ‘सिसता०’ । मुमूर्षिता । मुमूर्षिष्यति । अमुमूर्षिष्यत् । छुल्लकारे । द्वाविटौ । सेलौपो भवति । अमुमूर्षीत् अमुमूर्षिष्टाम् अमुमूर्षिषुः इत्यादि ॥

पृ पालनपूरणयोः । पुपूर्यति ॥

पृ पालनपूरणयोः । पुरितुमिच्छति इति विग्रहे । ‘इच्छायाम्०’ । ‘पोरु’ । ज्योर्वि-
हसे’ । पृषत् । विमत्कार्यं प्राग्वत् । पुपूर्यति । पुपूर्यांचकार । अन्येषां लकाराणां
रूपाणि सुगमानि । छुल्लकारे । अपुपूर्यत् अपुपूरिष्टाम् अपुपूरिषुः । इत्यादीनि ॥

वृद्ध इत्यस्य उवाच्यः ॥ वृद्ध वरणे । वरितुमिच्छति वृत्तिरिति ॥

वृद्ध वरणे । वरितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' ॥ 'वृद्ध' वृद्धो पातोः । सप्रत्यये परे वर याच्यः । पथी । अन्यत्साधनं पूर्णसदृशम् । वृत्तिरिति । वृत्तिर्वाच्यः । वृद्धवारे । अनुपूर्वात् अनुपूर्विष्ठम् अनुपूर्विष्ठः ॥

रुदविदमुपमहिष्यपिप्रच्छः सः किदाच्यः ॥ रुदिर अशुविमोचने ।

रुदिपति ॥

रुदिर अशुविमोचने । 'इच्छायाम्०' ॥ सप्रत्यय-रुद विद रुद विद मुप महि सपि प्रच्छ एभ्यो घातुभ्यो सः कित् वाच्यः । द्वित्वम् । 'सिसता०' । पत्वम् । रुदितुमिच्छति । रुदिपति । लिट्कारे । 'कासादि०' । रुदिपांचकार । 'यतः' । रुदिप्यात् । 'सिसता०' । रुदिपिता । रुदिपिष्यति । अरुदिपिष्यत् । रुद्धकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । अरुदिपीत् अरुदिपिष्ठम् अरुदिपिष्ठः । इत्यादीनि ॥

विद धाने । विविदिपति ॥

विद धाने । वेदितुमिच्छति । इच्छायां सप्रत्ययः । द्वित्वम् । 'सिमता०' । पत्वम् । विविदिपति । विविदिपांचकार । रुद्धकारे । अविविदिपीत् ॥

मुप सेये मुमुपिपति ॥

मुप सेये । मोषितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । साधनं पूर्ववत् । मुमुपिपति । मुमुपिपांचकार । अमुमुपिपीत् । अन्यानि मुगमानि ॥

ग्रह उपादाने । हो ढः । आदिजवानाम् । पढोः कः से । पत्वम् । ढः ।

ग्रहीतुमिच्छति जिघृक्षति ॥

ग्रह उपादाने । ग्रहीतुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । अनेन सप्रत्ययः । ततोः 'ग्रहां रिषि च' । ततो द्वित्वम् । 'रः' 'कुहोश्चुः' 'क्षपानाम्०' 'यः से' । 'हो ढः' । 'आदिजवानाम्०' । 'पढोः कः से' । पत्वम् । 'कपसंयोगे०' । जिघृक्षति । जिघृक्षोचकार । रुद्धकारे । अजिघृक्षीत् अजिघृक्षिष्ठम् ॥

मुपुप्सति ॥

अप्यप् शये । 'इच्छायाम्०' । संप्रसारणम् । ततो द्वित्वम् । पत्वम् । मुपुप्सति । लिट्कारे । मुपुप्सांचकार । रुद्धकारे । अमुपुप्सीत् अमुपुप्सिष्ठम् अमुपुप्सिष्ठः ॥

प्रच्छ क्षीप्तायाम् ॥ कृगृष्टप्रच्छस्मिन्ञ्ज्यगृह्णतानां सस्येह व-
क्तव्यः ॥ पिष्टच्छति ॥

प्रच्छ क्षीप्तायाम् । 'इच्छा' 'कृगृष्टप्रच्छस्मिन्' संप्रसारणम् । 'यः से' पत्वम् । पिष्टच्छति । लिट्कारे । पिष्टच्छोचकार । रुद्धकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । अपिष्टच्छीत् । अन्यानि मुगमानि ॥

करितुमिच्छति चिकरिपति ।

कृ विक्षेपे । करितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'रः' 'गुणः' । इद् । पत्वम् । 'कुहोक्षुः' 'यः से' । चिकरिपति । चिकरिपांचकार । अचिकरिषीत् ॥

जिगरिपति । जिगलिपति ।

गृ निगरणे । गरितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । द्वित्वम् । 'रः' । 'कुहोक्षुः' । 'यः से' । इद् । गुणः । पत्वम् । जिगरिपति । जिगरिपांचकार । 'यतः' । जिगरिष्यात् । 'सिसता०' । जिगरिषिता । अजिगरिषिष्यत् । लुङ्लकारे द्वाविटौ । सेर्लोपः । अजिगरिषीत् अजिगरिषिटाम् अजिगरिषिषुः । 'गिरतेः' अनेन रस्य लः । जिगलिपति ॥

दिदरिपति ।

दृ विदारणे । दरितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । सः प्रत्ययः । धातोर्द्वित्वम् । 'रः' । 'यः से' । 'गुणः' । इद् । पत्वम् । दिदरिपति । दिदरिपांचकार । 'यतः' । दिदरिष्यात् । 'सिसता०' विदरिषिता । लुङ्लकारे । साधनं पूर्ववत् । अदिदरिषीत् । अन्यानि सुगमानि ॥

दिधरिपति ।

धृ धारणे । धर्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । 'क्षपानाम्०' । अनेन धस्य दः । दिधरिपति । दिधरिपांचकार । लुङ्लकारे । अदिधरिषीत् ॥

सिस्मयिपति ।

स्मिङ् ईषद्वसने । स्मयितुमिच्छति । 'सः' । द्वित्वम् । पूर्वस्य गुणः । सिस्मयिपति । सिस्मयिपांचकार । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । 'दिवादावद्' । असिस्मयिषीत् असिस्मयिषिटाम् असिस्मयिषिषुः । इत्यादीनि ।

स्वरादेः परः । अञ्जिजिपति ।

अञ्जु व्यक्तिस्रक्षणकान्तिगतिषु । अञ्जितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'कृ गृ' अनेनेद् । पश्चात् । 'स्वरादेः परः' । लस्य द्वित्वम् । पत्वम् । अञ्जिजिपति । चतुर्णां सुगमानि । 'कासादि०' अञ्जिजिपांचकार । 'यतः' । अञ्जिजिष्यात् । 'सिसता०' । अञ्जिजिषिता । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । अन्यत्सुगमम् । 'स्वरादेः' । अनेन द्वितीयोऽङ्गागमो भवति । 'सवर्णे' । आञ्जिजिषीत् । अन्यानि सुगमानि ॥

अशिशिपते ।

अशङ् व्यक्तौ । अशितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'स्वरादेः परः' । अशिशिपति । 'कासादि०' अशिशिपांचकार । 'यतः' । अशिशिष्यात् । 'सिसता०' । अशिशिषिता । अशिशिषिष्यति । 'स्वरादेः' । आशिशिषिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । आशिशिषीत् ॥

अरिरिपति ।

अर्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' इद् । 'स्वरादेः परः' ईरसाञ्जस्य द्वित्वम् । पत्वम् अरिरिपति । चतुर्णां सुगमानि । 'कासादि०' अनेनाम् अरिरिषाचकार । 'यतः' । अरिरिष्यात् ।

‘सिसता०’ अरिरिपिता । अरिरिपिप्यति । ‘स्वरादेः’ अरिरिपियत् । छुड्लकारे द्वाविटौ सेर्लोपः आरिरिपीत् ॥

अद् भक्षणे । ‘सिसयोः०’ इति घसादेशः । ‘सस्तोऽनपि’ । अतुमिच्छति जिघत्सति ॥

अद् भक्षणे । अतुमिच्छति । ‘इच्छायाम्०’ । अनेनास्य सप्रत्ययः । ‘सिसयोः०’ । अनेन घसादेशः । ततो द्वित्वम् । ‘कुद्देशुः’ । ‘क्षपानाम्०’ । ‘यः से’ । ‘सस्तोऽनपि’ । अनेन सकारस्य तकारः । जिघत्सति । लिट्लकारे । जिघत्सांचकार । ‘यतः’ । जिघत्सान् । ‘सिसता०’ । जिघत्सिता । जिघत्सिष्यति । अजिघत्सिष्यत् । छुड्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । अजिघत्सीत् । अजिघत्सिष्टाम् । अजिघत्सिषुः ॥

हन्तीडोः सो णित् ॥ हन्तीडोर्घात्थोः सो णिद्भवति ॥ हन हिंसा-
गल्योः । द्वित्वम् । पूर्वस्य । हसादिः शेषः । कुद्देशुः । क्षपानां जघचपाः ।
यः से । हनो मे । अत उपघायाः । नथापदान्ते क्षसे । स धातुः । अप् ।
अदे । हन्तुमिच्छति जिघांसति ॥

हन हिंसागल्योः ॥ ‘हन्तीडोः सो णित्’ । हन्तीडोः स णित् । हन्तीडोर्घात्थोः स प्रत्ययो णित् भवति । णित्त्वान् वृद्धिः । अन्यत्साधनं मूढे लिरितम् । हन्तुमिच्छति जिघांसति । लिट्लकारे । जिघांसांचकार । छुड्लकारे । द्वाविटौ सेर्लोपः । अजिघांसीत् । इत्यादीनि ॥

इङ् से गम् वाच्यः ॥ अध्येतुमिच्छति अधिजिगांसते ॥

इङ् अध्ययने । अध्येतुमिच्छति । ‘इच्छायाम्०’ ॥ ‘इङ्०’ इङो धातोः सप्रत्यये परे गम् वाच्यः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अधिजिगांसते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । ‘कासादि०’ । अधिजिगांसांचके । ‘सिसता०’ । अधिजिगांसिपीष्ट । अधिजिगांसिता । अधिजिगांसिष्यते । ‘विद्यादावट्’ अध्यजिगांसिष्यत् । छुड्लकारे । अध्यजिगांसिष्ट । इत्यादीनि ॥

गमेः से इङ्वाच्यः ॥ गन्तुमिच्छति जिगमिषति ॥

गम्ट् । गन्तुमिच्छति । ‘इच्छायाम्०’ ॥ ‘गमेः०’ गमेर्धातोः सप्रत्यये इङ् वाच्यः । अनेनासेद् । द्वित्वादिकं तु पूर्ववत् कार्यम् । पत्वम् । जिगमिषति । लिट्लकारे । ‘कासादि०’ । जिगमिषांचकार । ‘यतः’ । जिगमिष्यात् । ‘सिसता०’ । जिगमिषिता । जिगमिषिष्यते । अजिगमिषिष्यत् । छुड्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । अजिगमिषीत् । इत्यादीनि भवन्ति ॥

इस्से ॥ अपित्दाधारभूलभृशकूपद्वुपत्मिमीमापाइमेइर्हिंसायंराधां स्वस्व
से परे इसादेशो भवति पूर्वस्य च लोपः ॥ दिस्सति ।

दा दाने । दातुमिच्छति । ‘इच्छायाम्०’ । अनेन सप्रत्ययः । धातोर्द्वित्वं च ॥ ‘इस्से’

इस् से । अपित् दा धा रम् लम् शक् पद् पत् मि मी मा माह मेह हिंसार्धराधां
धातूनां स्वरस्य सप्रत्यये परे इत्तादेशो भवति । पूर्वस्य च लोपो भवति । अनेनेस् । पूर्वस्य
लोपः । 'सस्तोनपि' अनेन सस्य तः । दिस्सति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्ङ्कारे ।
'कासादि०' । दिस्साचकार । 'यत्' । दिस्स्यात् । 'सिसत्ता०' । दिस्सिता । दिस्सिष्यति ।
अदिस्सिष्यात् । अदिस्सीत् । इत्यादीनि ॥

धिस्सति ।

। डुयाम् धारणपोषणयोः । धातुमिच्छतीति । 'इच्छायाम्०' । 'इस्से' । धिस्सति ।
धित्साचकार । लुङ्ङकारे । अधिस्सीत् । अधिस्सिष्टाम् । अधिस्सिषुः ॥

स्कोराद्योश्च । खसे चपा । रिप्सति ।

रम् रामखे । रब्धुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'इस्से' । 'खसे०' । 'स्कोराद्योश्च' ।
रिप्सति । रिप्साचकार । लुङ् । अरिप्सीत् ॥

लिप्सति ।

डुडभप् प्राप्तौ । लब्धुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । द्वित्रम् । 'इस्से' । 'स्कोराद्योश्च' ।
'खसे०' । लिप्सति । लिट्ङ्कारे ॥ 'कासादि०' । लिप्साचकार । 'यत्' । लिप्स्यात् ।
'सिसत्ता०' । लिप्सिता । लुङ्ङकारे । द्वाविदौ । अलिप्सीत् । अलिप्सिष्टाम् । अलिप्सिषुः ।
इत्यादीनि ।

शिष्यते ।

शक् शक्नौ । शक्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्' । 'इस्से' । पत्वम् । 'कयसयोगे श्' । शिष्यते ।
लिट्ङ्कारे । शिष्याचकार । 'यत्' । शिष्यात् । 'सिसत्ता०' शिष्यता । लुङ्ङकारे ।
साधन सुगमम् । अशिषीत् । इत्यादीनि ॥

पित्सते ॥

पत् पतने । पतितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'इस्से' । पित्सति । पित्साचकार ।
लुङ्ङकारे । अपित्सीत् ॥ 'पतः०' पत् पतने इत्यस्य धातोर्वा इद् भवति । 'यः से' ।
अनेन पूर्वस्याकारस्येकारः । इद्पक्षे इस्पूर्वलोपो न भवतः । पिपतिपति । लिट्ङ्कारे ।
पिपतिपाचकार । लुङ्ङकारे । साधन पूर्ववत् । अपिपतिपीत् ।

पतो वेद् ॥ पित्सति पिपतिपति । इद्पक्षे इस्पूर्वलोपो न भवतः ॥

पद् गतौ । पत्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'इस्से' । पित्सते । पित्साचकारे । लुङ्ङकारे ।
अपित्सिष्ट । इत्यादीनि ।

मीन् हिंसायाम् । डुमिन् प्रक्षेपे । मिस्सति ।

मीन् हिंसायाम् । डुमिन् प्रक्षेपे । अनयोर्धात्वोः सप्रत्यये वृत्ते । 'इस्से' 'सस्तोनपि'
अनेन सकारस्य सकारः । मिस्सति । लिट्ङ्कारे । मिस्साचकार । लुङ्ङकारे साधनं
सुगमम् । अमिस्सिष्टाम् ।

माह माने । मेह घोघने । मिस्सते ।

भाक् माने । मेद् भोमने । अनयोर्भातो । मय्यने दूने । 'इमे' । मिमने । मिम-
भके । 'मिमता०' । अनेनेद् । मिमिमीष्ट । लुङ्कारे । अमिमिम् । इत्यादीनि ।

राय संमिद्धी । रिमति ॥

राय संमिद्धी । रायुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'इमे' । अनेनेपुर्ननेनी भवति ।
'स्कोरायोभ' । 'स्ये' । रिमति । ययुनां र्यानि सुगमन्ति । ङिङ्कारे । 'कामादि०' ।
अनेनाम् । रिमांश्चकार । लुङ्कारे । 'दिषासावद्' । अमिमिम् । इत्यादीनि ॥

आमोलेरीः ॥ आमोलेराकारसंकाशे भवति से परे पूर्वम् च लोभः ॥

आप्ल व्याप्ता । ईप्सते ॥

आप्ल व्याप्ती आमुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'आदे' ॥ 'आमोलेरीः' आमोले-
ईः । आमोलेभांलोराकारस्य ईकारो भवति मय्यने परे । पूर्वम् च लोभो भवति । ईप्सते ।
ङिङ्कारे । 'कामादि०' ईमांश्चके । लुङ्कारे । 'दिषासावद्' । 'आदे' परः ।
'अप्ल' । 'परंपरे' । ऐप्सिष्ट । ऐप्सिमाताम् । ऐप्सिपत् ॥

अशेरनायो वा ॥ अशेरिच्छायां संग्रामे वा अनायप्रत्ययो भवति ॥

अशनायति । अशिशिपति ॥

अश भोमने । अशिशिच्छति । 'इच्छायाम्०' ॥ 'अशेरनायो वा' अशेः अनायः
वा अशयम् । अशेर्यालोश्चिच्छायां सकारस्य ग्राणे वा अनायः प्रत्ययो भवति । अश-
यादोर्द्वित्वं न भवति । अशनायति । अशनायांश्चकार । लुङ् । अशनायीम् । इत्या-
दीनि । यदा अनायः प्रत्ययो न भवति तदा इद् । 'अशदेः परः' । पत्यम् । अशिशिपति ।
ङिङ्कारे । अशिशिमांश्चकार । लुङ्कारे । 'अशदेः' । अशिशिपीम् । इत्यादीनि ॥

पतननदरिद्राभ्यः सं या इद्वाच्यः ॥ निवनिपति ॥ निवमति ॥ तनेः

से या दीर्घः ॥ तिवांसति ॥

यु विलारे । तनियुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । अनेन समनयो भावोर्द्वित्वं च ।
'सितता०' । 'यः से' पत्वम् । तिवनिपति । तिवनिषांश्चकार । अतिवनेरीम् । मृतम्—
'पतननदरिद्राभ्यः०' ॥ पत नन दरिद्रा मृत्यो आनुभ्यः समनये वा इद् वाच्यः । तदा ।
'नभापदान्ते' । तिसंसति । ङिङ्कारे । तिसंमांश्चकार । 'यतः' । तिसंस्याम् । 'मिमता०' ।
तिवंसिता । लुङ्कारे । अतिवंसिम् ॥ 'तनेः०' । अनेपांयोः मय्यने वा दीर्घो भवति ।
अनेन दीर्घः । तिवांसति । तिवासांश्चकार । 'यतः' । तिसंस्याम् । लुङ्कारे । अति-
वोसीम् । इत्यादीनि ।

दिदरिद्रिपति दिदरिद्रामति ॥

दरिद्रा दुर्गो । दरिद्रायुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । द्रिङ् । 'यः मे' । 'मिमता०' ।
पर । अनेनाकारस्य लोभः । पत्वम् । दिदरिद्रिपति । 'यतः०' । अनेनादेर्दिङ्कारः ।
दिदरिद्रामति । ङिङ्कारे । 'कामादि०' । दिदरिद्रिमांश्चकार । 'यतः' । दिदरिद्राम्याम् ।
'सितता०' । दिदरिद्रामिषा । लुङ्कारे । अदिदरिद्रामिम् । इत्यादीनि ॥

वेडिस्से दीर्घता च ॥ दम्भिज्ञप्योर्धात्वोर्वा इद् भवति सप्रत्यये परे ॥
यदा नेद् तदा किम् । अनयोर्दम्भिज्ञप्योर्धात्वोः सानुस्वारस्य स्वरस्य इस्
भवति इकारस्य दीर्घता दम्भेरिकारस्य वा दीर्घता । चकारात्पूर्वस्य लोपः ॥
दम्भ दम्भने । आत्मनः दम्भितुमिच्छति दिदम्भिपति । द्वित्वम् । इस् ।
आदिजवानाम् । खसे चपा हसानाम् । स्कोराद्योश्च वा दीर्घता । धीप्सति-
धिप्सति ।

वम्भ दम्भने । आत्मनो दम्भितुमिच्छति ॥ सूत्रम्—‘वेडिस्से०’ ॥ वा इद् इस् से दीर्घता
च अव्ययम् । अस्य सूत्रस्य व्याख्यानं मूल एव कृतम् । साधने यानि सूत्राणि तानि मूले
उक्तानि । दीर्घता वा भवति । धीप्सति । धिप्सति । यदा इद् तदा दिदम्भिपति । अस्य
साधनं तु सुगमम् । लिट्लकारे । दिदम्भिपांचकार । धीप्सांचकार । धिप्सांचकार । लुङ् ।
अदिदम्भिपीन् । अधीप्सीन् । अधिप्सीन् । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि ।

ज्ञाऽवबोधने । इच्छायामात्मनः सः । द्विश्च । हस्वः । पूर्वस्य हसादिः
शेषः । यः से । वा इद् । गुणः । ए अय् । स्वरहीनम् । एत्वम् । स धातुः ।
तिप् । अप् । अदे । आत्मनः ज्ञापयितुमिच्छतीति जिज्ञापयिपति । पक्षे ।
जिज्ञापि स इति स्थिते । सस्य इस् तस्य दीर्घता । पूर्वस्य लोपः । जेः ।
स्कोराद्योश्च धीप्सति ।

ज्ञा अवबोधने । आत्मनः ज्ञापयितुमिच्छति । अस्य व्यन्तात् सः । सूत्राणि मूले लिखि-
तानि । जिज्ञापयिपति । लिट्लकारे । ‘कासादि०’ । ‘जिज्ञापयिपांचकार । लुङ्लकारे ।
अजिज्ञापयिपीन् । यदा इद् न भवति तदापि अस्य साधनं मूले उक्तम् । शीप्सति । लिट्-
लकारे । शीप्सांचकार । ‘सिसता०’ । शीप्सिता । लुङ् । अशीप्सीन् ।

ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोः । जिज्ञापयिपति । मितां हस्वः । जिज्ञपयिपति शीप्सति ॥
इति सप्रक्रिया ॥ २८ ॥

ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोः । ‘इच्छायाम्०’ । ‘व्यन्तानाम्०’ । अन्यत्साधनं तु मूलतो श्रेयम् ।
जिज्ञपयिपति । लिट्लकारे । जिज्ञपयिपांचकार । लुङ् । अजिज्ञपयिपीन् । यदा इद् न
भवति तदा शीप्सति । लिट्लकारे । ‘पासादि०’ । शीप्सांचकार । लुङ् । अशीप्सीन् अशी-
प्सिष्टाम् अशीप्सिपुः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । सुगमत्वात्सर्वाणि न लिखितानि । इति
सप्रक्रिया समाप्ता ॥

यद्प्रक्रिया २९

॥ अथ यद्प्रक्रिया निरूप्यते ॥ अतिशये हसादेर्गङ् छिद्य ॥ हसादेरे-
कक्षराद्धातोर्विशेषेऽर्थं यद् प्रत्ययो भवति तस्मिन्सति धातोर्द्वित्वम् ॥
यटि ॥ यटि सति तुकि च पूर्वस्य नाभिर्नो गुणो भवति ॥ न धातुः ।

द्वित्वादात्मनेपदम् । अप् । अतिशयेन भवतीति । वोभूयते । वोभूयेत । वोभूय-
ताम् । अवोभूयत । वोभूयांचके । वोभूयिपीष्ट । वोभूयिता । वोभूयिष्यते ।
अवोभूयिष्यत । अवोभूयिष्ट ॥

अथ यङ्प्रक्रिया कथ्यते । सूत्रम्—‘अतिशये हसादेर्यङ् द्विष्व’ ॥ अतिशये हसादेः हस्
प्रत्याहार आदिर्यस्य स हसादिः तस्मात् हसादेः । यङ् च अव्ययम् । द्विः हस्प्रत्याहारादे-
र्धातोरातिशयेऽर्थे यङ्प्रत्ययो भवति । कचिदैकस्वराद्धातोरपि न दृश्यते । तेन जागृ चकास्त
इत्यादिभ्यो नैकस्वरेभ्यो यङ्प्रत्ययो न भवति । अतिशयेन भवति इति विमदे अत्र भूधा-
तोरेकस्वरत्वात् । हसादित्वात् यङ्प्रत्ययो भवति । ततो द्वित्वम् । इकार आत्मनेपदार्थः ।
भू भू य इति जाते ॥ ‘यङि’ । यङि सति लुकि च सति पूर्वस्य द्विरुक्तसंवन्धिनो
नामिनो गुणो भवति । अनेन गुणः । ‘क्षपानाम्०’ । ‘स धातुः’ । अनेनास्मिन् प्रकरणे
सर्वत्र धातुसंज्ञा कार्या । धातुत्वात् तथादयः प्रत्यया भवन्ति । ‘अप् कर्तरि’ । ‘अदे’ ।
वोभूयते वोभूयेते वोभूयन्ते । इत्यादीनि । वोभूयेत वोभूयेताम् वोभूयेरम् । लोट्
वोभूयातम् वोभूयेताम् वोभूयन्ताम् । अवोभूयत अवोभूयेताम् अवोभूयन्त । लिट् ।
‘कासादि०’ । अनेन सूत्रेण सर्वत्राप्रत्ययो भवति । अन्यत्साधनं सुगमम् । वोभूयांचके
वोभूयांचक्रते वोभूयांचकिरे । ‘सिसता०’ । ‘यतः’ पत्वम् । वोभूयिपीष्ट । वोभूयिता ।
वोभूयिष्यते । ‘दिवादावट्’ । अवोभूयिष्यत । लुङ्लकारे । ‘भूते सिः’ । ईट् । पत्वम् ।
पुत्वम् । अवोभूयिष्ट अवोभूयिषाताम् अवोभूयिषत । इत्यादीनि ॥

वोभुज्यते ॥ अनपि च हसात् ॥ हसादुत्तरस्य यङो लुग्भवति अनपि
विषये ॥ धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे तन्निमित्ते समान-
नामिनां गुणवृद्धी न वाच्ये ॥ वोभुजांचके ॥

भुज पालनाभ्यषहारयोः । अतिशयेन भुनक्ति इति विमदे यङ् । द्वित्वम् । ‘क्षपानाम्०’ ।
यङि अनेनास्य पूर्वस्य गुणः । वोभुज्यते । वोभुज्येत । वोभुज्यताम् । गुणः । अवोभुज्यत ।
रूपाणि । सुगमानि । लिट्लकारे । ‘कासादि०’ । अनेनाम् प्रत्ययः ॥ सूत्रम्—‘अनपि च
हसात्’ ॥ अनपि च अव्ययम् । हसात् । हसादुत्तरस्य यङ्प्रत्ययस्य लुग् भवति अनपि
विषये । अनेन यङो लुक् । अत्र गुणे प्रति ॥ ‘धात्वंश०’ । धात्वंशलोपनिमित्ते
आर्धधातुके परे सति तन्निमित्ते समाननामिनां गुणवृद्धी न वाच्ये । अनेन गुणाभावः ।
वोभुजांचके । ‘सिसता०’ । पत्वम् । वोभुजिपीष्ट । वोभुजिता । वोभुजिष्यते । ‘दिवा-
दावट्’ । अवोभुजिष्यत । लुङ्लकारे । ‘भूते सिः’ । इट् । पत्वम् । पुत्वम् । अवोभुजिष्ट
अवोभुजिषाताम् अवोभुजिषत । इत्यादीनि ॥

मुह वैचित्ये । मोमुहते ॥

मुह वैचित्ये । ‘अतिशये०’ । द्वित्वम् । ‘गुणः’ । ‘स धातुः’ । मोमुहते । चतुर्णां सुग-
मानि । लिट्लकारे । ‘कासादि०’ । अनेनाम् । ‘अनपि च हसात्’ अनेन यङो लोपः ।
मोमुहांचके । ‘सिसता०’ । मोमुहिपीष्ट । मोमुहिता । मोमुहिष्यते । अमोमुहिष्यत ।
अमोमुहिष्ट । रूपाणि सुगमानि ॥

लिह आसादने । लेलिहते ॥

लिह आसादने । 'अतिशये०' । अनेन यङ् । अतिशयेन लेडि । लेलिहते । लिट् । 'अनपि च हसात्' । लेलिहांचक्रे । 'सिसता०' लेलिहिपीठ । लुङ् । अलेलिहिष्ट । रूपाणि सुगमानि ॥

हु दानादनयोः । जोहूयते ॥

हु दानादनयोः । अतिशयेन जुहोति । यङ् । द्वित्वम् । 'कुहोक्षुः' । 'गुणः' । जोहू-
यते । लिट् । जोहूयांचक्रे । 'सिसता०' । जोहूयिपीठ । लुङ् । अजोहूयिष्ट । रूपाणि
सुगमानि ॥

विद ज्ञाने । वेविद्यते ॥

विद ज्ञाने । अतिशयेन वेक्षीति । 'अतिशये०' । अनेन यङ् । अन्यत्साधनं तु
पूर्ववत् । वेविद्यते । लिट् । वेविद्वांचक्रे । लुङ् । अवेविदिष्ट ॥

आतः ॥ यङि लुकि च सति पूर्वस्य अकारस्य आकारो भवति अकिति ।

पापच्यते ।

पच्छ पचने । पठ व्यक्तायां वाचि । अनयोर्यङ् ॥ सूत्रम्—'आतः' ॥ आ अतः । यङि
लुकि च पूर्वस्य अकारस्य अकारो भवति अयकि । पापच्यते । अपापचिष्ट ।

पठ व्यक्तायां वाचि । पापच्यते ॥

पापच्यते । अपापचिष्ट । रूपाणि सुगमानि ॥

सूचिसूत्रिभूष्यत्यर्थशृणोतिभ्यो यङ् घाच्यः ॥ सोसूच्यते ।

सूत्रम्—'सूचिसूत्रि०' ॥ सूचि सूत्रि भूत्रि अटि अति अश् ऊर्णोति एभ्यो घातुभ्यो
यङ्प्रत्ययो घाच्यः । एषाममाप्तत्वात्सूत्रनिदम् । साधनं तु सुगमम् । सोसूच्यते । लिट् ।
सोसूचांचक्रे । लुङ् । असोसूचिष्ट ।

सोसूच्यते ।

सोसूच्यते । लिट् । सोसूचांचक्रे । लुङ् । असोसूचिष्ट ।

मोमूच्यते ॥

मोमूच्यते । लिट् । 'कासादि०' । 'अनपि च हसात्' । मोमूचांचक्रे । लुङ् । अमो-
मूचिष्ट ।

गत्यर्थात्कोटित्व एव यङ् । स्वरादेः परः । अट गतो । यङ्सहितस्य द्वि-
त्वम् । अट्य ट्य इति म्यिते । 'पूर्वस्य' हसादिः शेषः । आतः । इति पूर्वसा-
त्वम् । कुटिलं अटतीति अटाट्यते । अटाटांचक्रे । अटाटिपीठ ॥

अट गतो । गत्यर्थाद्वातोः षोडित्वेऽर्थे यङ् । 'स्वरादेः परः' । यङ्सहितस्य द्वित्वम् ।
अट्य ट्य इति म्यिते । 'पूर्वस्य०' । 'आतः' । कुटिलं अटति । अटाट्यते । लिट् ।
अटाटांचक्रे । लुङ् । अटाटिपीठ ।

व्रज गतौ । कुटिलं व्रजतीति याव्रज्यते ॥

कोपि व्रजति । यद् । 'आतः' साधनं सुगमम् । याव्रज्यते । लिट् । याव्रजांचके ।
लुङ् । अवाव्रजिष्ट ।

अश भोजने । अशाश्र्यते ॥

अश भोजने । अतिशयेन अश्रातीति । यद् । द्वित्वम् । 'आतः' । अशाश्र्यते । लुङ् ।
अशाशिष्ट ।

ऊर्णुञ् आच्छादने । ऊर्णोन्त्यते । स्वरात्पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न ॥

ऊर्णुञ् आच्छादने । अतिशयेन ऊर्णोतीति । यद् । 'स्वरादेः' । 'नदराः' । 'गुणः' ।
'ये' । ऊर्णोन्त्यते । लिट् । ऊर्णोन्त्यां क्रे । लुङ् । और्णोन्त्यिष्ट । अत्र 'स्वरादेः' अनेन
द्वितीयोऽङागमः ॥

गुणोर्तिसंयोगाद्योः ॥ यकारपरस्य रफस्य द्वित्वं वाच्यम् ॥ अरार्यते ॥

न गतौ । 'अतिशयेन' । इयति । यद् 'गुणोर्ति' अनेन गुणः ॥ 'यकारमहितरेफस्य
द्वित्वम्' । 'पूर्वस्य' । 'आतः' । अरार्यते । लिट् । अरारांचके । लुङ् । 'स्वरादेः' ।
आरारिष्ट ।

लुपसदचरजपजभदददशगृभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यद् ॥ गर्हितं

लुम्पतीति लोलुप्यते ।

सूत्रम्—'लुप' ॥ लुप सद चर जप जभ दद दश गृ भ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यद्प्र-
त्ययो भवति । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । साधनं सुगमम् । लिट् । लोलुपांचके । लुङ् ।
अलोलुपिष्ट ।

सासद्यते ॥

पदल विशरणगत्यवसादनेषु । सत्त्वम् । 'आतः' । सासद्यते । लिट् । सासदांचके ।
लुङ् । असासदिष्ट ॥

जमजपां नुक् ॥ जमान्तस्य जपादीनां च पूर्वस्य नुगागमो भवति यटि-
लुकि च सति ॥ 'जप् जभ दद दश भञ् पश् एते जपादयः ॥ जहम्पते ।

सूत्रम्—'जमजपां नुक्' ॥ जमजपाम् नुक् । जमान्तस्य धातोश्च जपादीनां धातूनां पूर्वस्य
नुगागमो भवति यटि लुकि च सति । अनेन नुक् । उकार उच्चारणार्थः । ककारः प्रित्का-
र्थः । 'कुहोश्च' । 'नञ्चापदान्ते' । जगम्यते अहसेपि अनुस्वारो भवति नकारस्य
आदेशिना अनुस्वारादेशवता नुगागमेन नकारेण आदेशो निर्दिश्यते । जंगमांचके ।
अजंगमिष्ट ।

वञ्म्रम्यते ॥

भ्रमु चलने । अतिशयेन भ्राम्यति यद्प्रत्ययः । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' । 'क्षपानाम्' ।
'जमजपाम्' । वञ्म्रम्यते । लिट् । वञ्म्रमांचके । लुङ् । अञ्म्रमिष्ट ।

अहसेऽप्यनुस्वारः । आदेशिना आदेशो निर्दिश्यते । यंम्यते ।

यम उपरमे । अतिशयेन यच्छतीति । यङ् । द्वित्वम् । 'पूर्वस्व०' । 'अमजपाम्' । अङ्ग-
सेऽप्यनुस्वारः । आदेशिना आदेशो निर्दिश्यते । अस्य व्याख्यानं पूर्वं कृतम् । अनेन अङ्ग-
सेपि नकारस्य अनुस्वारः । यंयम्यते । यंयमाचक्रे । अयंयमिष्ट ।

कण शब्दे । चङ्कण्यते ।

कण शब्दे । अतिशयेन कणतीति । यङ् । द्वित्वम् । 'पूर्वस्व०' । 'कुहोक्षुः' । 'अमज-
पाम्' । 'नञ्चा०' । चंकण्यते । चंकणाचक्रे । अचंकणिष्ट ।

तन्तन्यते ।

तनु विस्तारे । अतिशयेन तनोति । साधनं तु पूर्ववत् । तन्तन्यते । तन्तनाचक्रे ।
अन्ततनिष्ट ।

जप मानसे च । गर्हितं जपतीति जञ्जप्यते ।

अप मानसे च । गर्हितं जपति । साधनं पूर्ववत् । जञ्जप्यते । जञ्जपाचक्रे । अजञ्जमिष्ट ।

जभ गात्रविनामे । गर्हितं जभतीति जञ्जभ्यते ।

जभ गात्रविनामे । गर्हितं जभति । द्वित्वादिकं पूर्ववत् कार्यम् । जञ्जभ्यते । जञ्जभा-
चक्रे । अजञ्जमिष्ट ।

दह भस्मीकरणे । दन्दह्यते ।

दह भस्मीकरणे । गर्हितं दहति । यङ् । द्वित्वादिकम् । दन्दह्यते । दन्दहाचक्रे । अद-
न्दहिष्ट ।

नो लोपः । दन्दश्यते ।

दंश् दहने । गर्हितं दशति । यङ् । नोलोपः । द्वित्वम् । 'अमजपां नुर' । दन्दश्यते ।
दन्दशाचक्रे ।

धम्मज्यते ।

भञ्जो आमर्दने । अतिशयेन भनक्ति । यङ् । नोलोपः । द्वित्वम् । 'अमजपाम्' । 'शपा-
नाम्०' । धम्मज्यते । धम्मजाचक्रे । अधम्मजिष्ट ।

पश्यतीति पम्पश्यते । पङ् वाधनग्रन्थनयोः ॥

अतिशयेन पश्यति । यङ् । द्वित्वम् । 'अमजपाम्०' पङ् वाधनग्रन्थनयोः । पम्पश्यते ।
पम्पशाचक्रे । अपम्पशिष्ट ॥

चरफलोर्वास्य ॥ अनयोर्धङि लुकि च सति पूर्वस्य जुगागमो भवति
पूर्वात्परस्य अकारस्य उकारः । चञ्चूर्यते ।

चर गतिभक्षणयोः । गर्हितं चरति । यङ् । द्वित्वम् ॥ 'चरफलोर्वास्य' ॥ चर-
फलोः लृक् च अग्ययम् अस्य । अनयोर्धात्वोर्धङि लुकि च पूर्वस्य जुगागमो भवति अनेन
लृक् । पूर्वात्परस्य अकारस्य उकारः । 'नश्चापदान्ते०' । 'चोर्विहते' । चञ्चूर्यते । चञ्चूर-
चक्रे । अचञ्चूरिष्ट ।

फल निष्पत्तौ । पम्फल्यते ॥

फल निष्पत्तौ । अतिशयेन फलति । यङ् । द्वित्वम् । 'चरफलोः' । 'झपानां०' । पम्फल्यते । पम्फलांचके । अम्पफलिष्ट ॥

बलयान्तस्य वा नुक् ॥ भव स्यौल्ये । मम्मव्यते मामव्यते ॥ चल कम्पने । चञ्चल्यते चाचल्यते ॥ दयङ् दाने । दन्द्यते दादयते ॥

सूत्रम्—'बलयान्तस्य०' ॥ बलयान्तस्य धातोर्वा नुम् भवति । तत्पञ्चे । 'आतः' । भव स्यौल्ये । यङ् । द्वित्वादिकम् । मम्मव्यते । मम्मवांचके । अम्मवविष्ट । नुगभावे । मामव्यते । मामवांचके । अमामविष्ट ॥ चल कम्पने । अतिशयेन चलति । यङ् । द्वित्वादिकम् । 'अमजपाम्' । चञ्चल्यते । चञ्चलांचके । अचञ्चलिष्ट । नुगभावे । 'आतः' । चाचल्यते । चाचलांचके । अचाचलिष्ट ॥ दयङ् दाने । यङ् । द्वित्वादिकम् । 'अमजपाम्' । दन्द्यते । दन्द्यांचके । अदन्द्यिष्ट । नुगभावे । दादयते । दादयांचके । अदादयिष्ट ॥

रीगृदुपधस्य ॥ ऋकारोपधस्य धातोर्यङि सति पूर्वस्य रीगागमो भवति ॥

किञ्चादाकाराभावः ॥ नृती गात्रविशेषे । अतिशयेन नृत्यति नरीनृत्यते नटः ॥ अत्र गन्तवाभावो वाच्यः ॥ वृत्तु वर्तने । वरीवृत्यते ॥ ग्रह उपादाने । जरीगृह्यते ॥

नृती गात्रविशेषे । अतिशयेन नृत्यति । यङ् । द्वित्वम् । 'रः' ॥ सूत्रम्—'रीगृदुपधस्य' रीक् ऋदुपधस्य । ऋकारोपधस्य धातोर्यङि सति पूर्वस्य रीगागमो भवति । किञ्चादाकाराभावः । नरीनृत्यते । अत्र गन्तवाभावो वाच्यः । नरीनृतांचके । अनरीनृतिष्ट ॥ वृत्तु वर्तने अतिशयेन वर्तते । यङ् । द्वित्वादिकम् । 'रः' । रीगृदुपधस्य । वरीवृत्यते । वरीवृतांचके । अवरीवृतिष्ट ॥ ग्रह उपादाने । यङ् । संप्रसारणम् । द्वित्वादिकम् । 'रीगृदुपधस्य' । जरीगृह्यते । जरीगृहांचके । अजरीगृदिष्ट ॥

ऋत्वतो रीगवाच्यः ॥ ओव्रश् छेदने । वरीवृक्ष्यते ॥ प्रच्छ क्षीप्सायाम् ।

परीपृच्छ्यते ॥ कूप सामर्थ्ये । कूपो रो लः । ऋल । चरीकृष्यते ॥ वशोर्यङि न संप्रसारणम् ॥ वावश्यते ॥

ओव्रश् छेदने । अतिशयेन वृक्षति । यङ् । संप्रसारणम् ॥ सूत्रम्—'ऋत्वतो रीगवाच्यः' ॥ ऋत्वतो धातो रीगागमो वाच्यः । अनेनास्य रीक् । वरीवृक्ष्यते । वरीवृक्षांचके । अवरीवृक्षिष्ट ॥ प्रच्छ क्षीप्सायाम् । यङ् । संप्रसारणम् । ततो द्वित्वम् । 'रः' रीक् । परीपृच्छ्यते । परीपृच्छांचके । अपरीपृच्छिष्ट ॥ कूप सामर्थ्ये । अतिशयेन कल्पति । यङ् । द्वित्वम् । 'रः' । 'कुक्षोक्षुः' । रीक् । 'कूपो रो लः' । चरीकृष्यते । चरीकृषांचके । अचरीकृषिष्ट ॥ वश् फान्ती । कान्तिरिच्छा । यङ् । सूत्रम्—'वशेः०' ॥ वशोर्यङि संप्रसारणं न भवति । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य०' । 'आतः' वावश्यते । वावशांचके । अववशिष्ट ॥

पदसंसुध्वंसुप्रसुदंशुकसवश्चपतस्कन्दां यङि लुकि च सति पूर्वस्य नुगागमो वाच्यः ॥ पनीपद्यते । नो लोपः । संसु ध्वंसु अवः-

पतने । सनीस्रस्यते । दनीध्वस्यते । वनीभ्रस्यते ॥ वञ्चु वञ्चने । वनीवच्यते ।
दनीदश्यते । चनीकस्यते । पनीपत्यते । चनीस्कद्यते ॥

सूत्रम्—‘पद०’ ॥ अनेन नीगागमः । अतिशयेन पद्यते । यङ् । द्वित्वम् । नीगागमः ।
किच्वादाकाराभावः । पनीपद्यते । पनीपदाचक्रे । अपनीपदिष्ट ॥ ससु ध्वसु अध.पतने ।
यङ् । नोलोपः । द्वित्वम् । पूर्वस्य नीगागमः । सनीस्रस्यते । सनीस्रसाचक्रे । असनीस्र-
सिष्ट । ‘क्षपान्ताम्०’ । अनेन धस्य द० । अन्यत्तु पूर्ववत् । दनीध्वस्यते । दनीध्वसाचक्रे ।
अदनीध्वसिष्ट ॥ भ्रमुधातोर्यङ् । द्वित्वम् । ‘पूर्वस्य’ । ‘क्षपान्ताम्०’ । ‘पद’ अनेन नीगा-
गमः । ‘नोलोपः’ । वनीभ्रस्यते । चतुर्णां सुगमानि । लिट् । ‘कासादि०’ । ‘अनपि च
ह्रसात्’ । वनीभ्रसाचक्रे । ‘सिसता०’ । वनीभ्रसिपीष्ट । वनीभ्रसिता । लुङ्लकारे ‘भूते
सिः’ । इट् । पत्वम् । घृत्वम् । अवनीभ्रसिष्ट ॥ वञ्चु वञ्चने । अतिशयेन वञ्चति यङ् ।
द्वित्वम् । पूर्वस्य नीगागमः । वनीवच्यते । ‘नो लोपः’ इति सूत्रेण नकारलोपः । लिट्ल-
कारे । ‘कासादि०’ । वनीवचाचक्रे । लुङ्लकारे । साधन तु पूर्ववत् । अवनीवचिष्ट ।
इत्यादीनि भवन्ति ॥ दश दशने । अतिशयेन दशति । यङ् । अन्यत्साधन पूर्ववत् ।
नीगागमः । ‘नोलोपः’ । दनीदश्यते । लिट् । ‘कासादि०’ । दनीदशाचक्रे । लुङ् । अदनी-
दशिष्ट ॥ स्कन्दिर् गतिशोपणयोः । अतिशयेन स्कन्दति । नीगागमः । ‘नोलोपः’ ।
‘कुहोश्चु’ । चनीस्कद्यते । लिट् । चनीस्कदाचक्रे । लुङ् । अचनीस्कदिष्ट ॥ कस गतौ ।
अतिशयेन कसति । यङ् । दित्यादिकम् । नीगागमः । ‘कुहोश्चु’ । चनीकस्यते । लिट्ल-
कारे । ‘कासादि०’ अनेनाम् । ‘अनपि च०’ । चनीकसाचक्रे । लुङ् । अचनीकसिष्ट ॥
मल्ल पतने । अतिशयेन पतति । यङ् । अन्यत्सुगमम् । नीगागमः । पनीपत्यते । लिट् ।
‘कासादि०’ पनीपताचक्रे । लुङ्लकारे । अपनीपतिष्ट ॥

‘कतो रिः ॥ ऋकारस्य रिरादेशो भवति यङि सति ॥ ततो द्वित्वम् । ये ।
चेक्रीयते । चेक्रीयाचक्रे ॥ जेहीयते ॥

लुङ्करणे । अतिशयेन करोति । ‘अतिशये०’ । अनेन यङ् ॥ सूत्रम्—‘कतो रिः’ ॥
ऋतः रि ऋकारान्तस्य धातोः रि इत्यादेशो भवति यङि सति । ‘ये’ अनेन दीर्घः । ततो
द्वित्वम् । ह्रस्व । ‘पूर्वस्य०’ । ‘कुहोश्चु’ । यङि । अनेन गुण । चेक्रीयते । चतुर्णां सुग-
मानि । लिट् । ‘कासादि०’ । चेक्रीयाचक्रे । लुङ्लकारे । अचेक्रीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ ह्रस्व
हरणे । अतिशयेन हरति । यङ् । द्वित्वादिकम् । पूर्वम् । ‘कतो रि’ । अन्यत्सुगमम् ।
जेहीयते लिट्लकारे । ‘कासादि०’ । जेहीयाचक्रे । लुङ्लकारे । अजेहीयिष्ट । इत्यादीनि ।

‘दादेरिः ॥ अपिदाधामाटोहारूपिषसोऽन्यानामिकारो भवति किति ङिति
हसे परे । देदीयते । देदीयाचक्रे ॥ ये । देधीयते । मेर्मीयते । जेगीयते ।
जेहीयते । पेपीयते । सेपीयते । सेष्टीयते ॥

दा धाने । अतिशयेन ददाति । ‘अतिशये०’ अनेन यङ् ॥ सूत्रम्—‘दादेरिः’ ॥ दादेः इ
अपिदा धा मा गा दाक् पिष सोऽन्यानाम् एतेषा धातूनां इकारो भवति किति ङिति हसे

परे । पष्ठी० अनेन अन्तस्य भवति । ततो 'ये' अनेन दीर्घः । ततो द्वित्वम् । ह्रस्वः । 'गुणः' । अन्यत्साधनं सुगमम् । देदीयते । लिट् । 'कासादि०' । देधीयांचक्रे । लुङ्लकारे । अदेदीयिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति ॥ बुधाब् धारणपोषणयोः । अतिशयेन दधाति । यङ् । 'दादेरिः' । अन्यत्सुगमम् । देधीयते । लिट्लकारे । 'कासादि०' । देधीयांचक्रे । लुङ्लकारे । अदेधीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ मा माने । अतिशयेन माति । यङ् । 'दादेरिः' । मेमीयते । लिट् । मेमीयांचक्रे । लुङ् । अमेमीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ गाङ् गतौ । अतिशयेन गायति । यङ् । 'दादेरिः' । अन्यत्सुगमम् । जेगीयते । लिट् । जेगीयांचक्रे । लुङ् । अजेगीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ पा पाने । अतिशयेन पित्रति । 'अतिशये०' । अनेन यङ् । 'दादेरिः' । अन्यत्सुगमम् । पेपीयते । लिट्लकारे । 'कासादि०' । पेपीयांचक्रे । लुङ् । अपेपीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ पो अन्तकर्मणि । 'आदेः णः क्तः' । अतिशयेन सति । यङ् । 'दादेरिः' । पत्वम् । सेपीयते । लिट् । 'कासादि०' । सेपीयांचक्रे । लुङ्लकारे । असेपीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ एा गतिनिवृत्तौ । 'आदेः णः क्तः' अतिशयेन तिष्ठति । 'अतिशये' । अनेन यङ् । 'दादेरिः' । गुणः । पत्यम् । तेपीयते । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । 'कासादि०' । अनेनाम् । तेपीयांचक्रे । लुङ्लकारे । अतेपीयिष्ट । इत्यादीनि ॥

प्राध्मोरीः ॥ अनयोरीकारो भवति यङि सति ॥ जेघीयते ॥ देध्मीयते ॥

प्रा गन्धोपादाने । अतिशयेन जिघ्रति । यङ् ॥ सूत्रम्—'प्राध्मोरीः' ॥ प्राध्मो ईः प्राः ध्मा अनयोर्धात्वोरीकारो भवति यङि सति । 'पष्ठी०' । अनेनान्यस्य । ततो द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' । 'शपानाम्०' अन्यत्सुगमम् । जेघीयते । लिट्लकारे । 'कासादि०' । जेघीयांचक्रे । लुङ्लकारे । अजेघीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ ध्मा शब्दाप्तिसंयोगयोः । अतिशयेन धमति । यङ् । 'प्राध्मोरीः' । अनेनेकारः । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य०' अन्यत्सुगमम् । देध्मीयते । देध्मीयांचक्रे । अदेध्मीयिष्ट इत्यादीनि ॥

हन्तेर्हिंसायां घ्री वा वाच्यः ॥ जेघीयते ॥ जमजपां नुक् ॥ खिरुक्तस्य हन्तेः कृतत्वं वाच्यम् । जह्नन्यते ॥

हन् हिंसागलोः । अतिशयेन हन्ति । यङ् ॥ सूत्रम्—'हन्तेः०' ॥ हन्तेर्धातोर्हिंसायां वा घ्री वाच्यः । ततो द्वित्वादिकम् । अन्यत्साधनं सुगमम् । जेघीयते । जेघीयाचक्रे । अजेघीयिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति । हिंसाभावे तु । 'धिरुक्तस्य०' । अनेन कृतम् । 'जमजपां०' अनेन नुक् । 'नश्वापदान्ते' जह्नन्यते लिट् । जह्नांचक्रे । लुङ्लकारे । अजह्ननिष्ट । इत्यादीनि ॥

चायो यङि की वाच्यः ॥ चायु सन्तानपालनयोः । चेकीयते ॥

चायु सन्तानपालनयोः ॥ सूत्रम्—'चायः०' ॥ चायो धातोः की वाच्यः यङि परे । अनेन कीः । 'कुहोश्चुः' । गुणः । चेकीयते । लिट्लकारे । 'कासादि०' । चेकीयांचक्रे । 'सिसता०' । चेकीयिषीष्ट । चेकीयिता । चेकीयिष्यते । अचेकीयिष्यत । लुङ्लकारे । अचेकीयिष्ट । इत्यादीनि ॥

कवतेर्यङि चुत्वाभावो वाच्यः ॥ कु शब्दे । कोरूयते ॥

कु शब्दे । अतिशयेन कवति । यङ् । द्वित्वम् ॥ सूत्रम्—‘कवतेः०’ ॥ कवतेर्घातोर्द्वि परे
चुत्वाभावो वाच्यः । अनेन चुत्वनिषेधः । ‘ये’ गुणः । कोकूयते । लिट् । ‘कासादि०’ ।
कोकूयांचक्रे । लुङ्लकारे । अकोकूयिष्ट । इत्यादीनि ॥

शीङो यङ् कृति ये वक्तव्यः ॥ शाशय्यते ॥ ढौकृ गतौ । ढोढौक्यते ॥
त्रौकृ गतौ । तोत्रौक्यते । इति यङ्प्रक्रिया ॥ २९ ॥

शीङ् स्वप्ने । अतिशयेन शेते । ‘अतिशये०’ । अनेन यङ् ॥ सूत्रम्—‘शीङोः०’ ॥ शीङो
धातोरयङ् कृति यप्रत्यये परे वक्तव्यः ङिदन्तस्य । पश्चात् द्वित्वम् । ‘आतः’ । ‘यतः’ ।
शाशय्यते । लिट्लकारे । शाशयांचक्रे । अशाशयिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति ॥ ढौकृ गतौ ।
अतिशयेन ढौकति । यङ् । द्वित्वम् । ह्रस्वः । ‘गुणः’ । ‘क्षपानाम्’ । ढोढौक्यते । लिट्ल-
कारे । ढोढौकांचक्रे । लुङ्लकारे । अढोढौकिष्ट । इत्यादीनि ॥ त्रौकृ गतौ । अतिशयेन
त्रौकति । यङ् । द्वित्वम् । ‘पूर्वस्य’ ह्रस्वः । ‘गुणः’ । तोत्रौक्यते । लिट्लकारे । तोत्रौकां-
चक्रे । लुङ्लकारे । अतोत्रौकिष्ट अतोत्रौकिपाताम् अतोत्रौकिपत । इत्यादीनि भवन्ति ।
इति यङ्प्रक्रिया समाप्ता ॥

यङ्लुक्प्रक्रिया ३०

अथ यङ्लुक्प्रक्रिया निरूप्यते ॥ वान्यत्र ॥ लुगनुवर्तते । अन्यत्रेत्यच्-
प्रत्ययसंयोगं विनापि वा यङो लुग्भवति ॥

अथ यङ्लुक्प्रक्रिया कथ्यते । सूत्रम्—‘वान्यत्र’ ॥ द्विपदं सूत्रम् । लुक् एतत् पदं
पूर्वसूत्रादनुवर्तते । अनुवृत्तिरुभयसु सूत्रपाठाज्ज्ञातव्यः । अन्यत्र अच्प्रत्ययसंयोगं विनापि
वातिशयार्थं विहितस्य यङ्प्रत्ययस्य लुग् भवति ॥ अन्यत्र तु—‘उक्प्रत्यये परे यङो लुग्
भवति । अन्यत्रापि उक्प्रत्ययाभावेपि यङो लुग् भवतीति’ व्याख्यातम् । वामहणात्
कचित् यङो लोपो न भवति । अनेन यङो लोपः ॥

लुकि सति पिति त्स्मि वा ईकारो वक्तव्यः ॥ बोभवीति बोभोति
बोभूतः बोभुवति । यङ्लुगन्तं परसैपदं ह्रादिवच्च द्रष्टव्यम् । ह्रादित्वादपो
लुक् द्वित्वमपि ज्ञातव्यम् । बोभूयात् । बोभवति बोभोतु-बोभूतात् बोभूताम्
बोभुवतु । अबोभवीत् अबोभोत् अबोभूताम् । अबोभुः । बोभवांचकार ।
बोभूयात् । बोभविता । बोभविष्यति । अबोभविष्यत् । दादेः पे । गुणं बा-
धित्वा नित्यत्वाद्गुः । अबोभूवीत्-अबोभोत् अबोभूताम् अबोभूः ॥

भू सत्तायाम् । अस्य धातोरतिशयार्थं विहितस्य यङो लोपः । यङ्लुगन्तं धातुरुक्तं
परसैपदे प्रयोज्यम् । यच्च ह्रादिपदसाध्यम् । ह्रादित्वात् ‘ह्रादेर्द्वि’ अनेन द्वित्वम् ।
‘अप् कर्तरि’ अनेन सूत्रेण विहितस्यापो लुग् भवति । लुकि कृते सति धावोर्द्वित्वं
च भवति । अनेन व्याख्यानेनापो लुक् । धावोर्द्वित्वम् । यङि च अनेन गुणः ।
‘क्षपानां०’ अनेन मस्य षः ॥ सूत्रम्—‘लुकि०’ ॥ लुकि कृते पिति षकारे षकारे

मकारे च परे वा ईद् वक्तव्यः । अनेन ईद् । 'गुणः' । अनेन गुणो न भवति । 'ओ अव्' । बोभवीति । यदा ईद् न भवति तदा गुणो भवति । बोभोति । बोभूतः । 'नुधातोः' । अनेनोव् । बोभुवति । बोभवीपि बोभोपि बोभूथः बोभूथ । बोभ-
वीमि बोभोमि बोभूवः बोभूमः । बोभूयात् बोभूयाताम् बोभूयुः । बोभवीतु बोभोतु
बोभूतात् बोभूताम् बोभुवतु । बोभूहि बोभूतात् बोभूतम् बोभूत । बोभवानि बोभवाथ
बोभवाम । 'दिवादावट्' । अबोभवीत् अबोभोत् अबोभूताम् । 'अन उम्' । उस्ति परे
गुणः । अबोभवुः । अबोभवीः । अबोभोः अबोभूतम् अबोभूत । अबोभवम् अबोभूव
अबोभूम । 'कासादि०' । अनेनाम् । गुणः । बोभवांचकार । बोभवामास । बोभवांचभूव ।
बोभूयात् । 'सिसता०' । अनेनेट् । गुणः । बोभविता । बोभविष्यति । अबोभविष्यत् ।
लुङ्लकारे । 'दादेः पे' अनेन सेर्लोपः । गुणं वाधित्वा नित्यत्वादुक् । अबोभवीत् ।
इडभावे गुणः । अबोभोत् अबोभूताम् । अन उस् । 'गुणः' । अबोभवुः । अबोभवीः
अबोभोः अबोभूतम् अबोभूत । अबोभूवम् अबोभूव अबोभूम ॥

पापचीति-पापक्ति पापक्तः पापचति । पापच्यात् । पापचीतु-पापक्तु । झसा-
द्विर्हेः । पापग्धि । अपापचीत् अपापक् । पापचांचकार । पापच्यात् । पाप-
चिता । पापचिष्यति । अपापचिष्यत् । अपापचीत् ॥

पच धातोर्यङो लुकि कृते साधनं तु पूर्ववत् । 'आतः' अनेन सूत्रेण पूर्वस्याकारस्या-
कारः लुकि सति । अनेन वा ईद् । पापचीति । ईडभावे । 'चोः कुः' । पापक्ति । पापक्तः ।
पापचति । अन्यानि सुगमानि । पापच्यात् । पापचीतु पापक्तु । पापक्तात् पापक्ताम् ।
पापचतु । ह्रीपरे । 'झसाद्विर्हेः' । 'चोः कुः' । 'झवे जवाः' । पापग्धि । अन्यानि सुग-
मानि । अपापचीत् । ईडभावे । 'चोः कुः' । 'दिस्थोर्हसात्' । अपापक् अपापक्ताम् अपा-
पचुः । अन्यानि सुगमानि । लिट् । 'कासादि०' । पापचांचकार । पापच्यात् । अनपि
धातुः प्रत्ययान्तः सन् सेङ् भवति । पापचिता । पापचिष्यति । अपापचिष्यत् । लुङ् ।
द्वाविटौ । सेर्लोपः । अपापचीत् अपापचिष्टान् अपापचिपुः । इत्यादीनि ॥

द्वेः ॥ द्विरुक्तस्य पिति सार्वधातुके खरेऽपि नोपधाया गुणः । बोभुजीति-
बोभोक्ति । अबोभुजीत्-अबोभोक् ॥

भुज् पालनाभ्यवहारयोः । यङो लुकि कृते सति । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । 'उप-
धाया लघोः' । अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'द्वेः' ॥ द्विरुक्तस्य धातोः पिति सार्वधातुके खरे
परेऽपि उपधाया गुणो न भवति । अनेन गुणनिषेधः । बोभुजति । ईडभावे । 'चोः कुः' ।
'खसे०' । 'उपधाया लघोः' । बोभोक्ति बोभुक्तः बोभुजति । द्वेः । अनेनात्र अन्तः अत् ।
अन्यानि सुगमानि । बोभुज्यात् । बोभुजीतु बोभोक्तु । ह्री परे । 'हसाद्विर्हेः' । 'चोः कुः' ।
'झवे जवाः' । बोभुग्धि । अन्यानि सुगमानि । अबोभुजीत् । ईडभावे । 'चोः कुः' ।
'दिस्थोर्हसात्' । 'बावसाने' । अबोभोक् अबोभुक्ताम् अबोभुजुः । इत्यादीनि । लिट् ।
'कासादि०' । बोभोजांचकार । इत्यादीनि बोभुज्यात् । 'सिसता०' । बोभोजिता ।
बोभोजिष्यति । अबोभोजिष्यत् । लुङ् । अबोभोजीत् ॥

वावदीति-वावत्ति ॥ -

। वद व्यक्तायां वाचि । यदो लुक् । 'आतः' अनेन पूर्वस्याकारः लुकि सति । अनेन ईट् । वावदीति । ईडभावे । 'यसे०' । वावत्ति वावत्तः वावदति । इत्यादीनि । वावद्यात् । वावदीतु वावत्तु । हौ परे 'झसाद्धिर्हेः' वावद्धि । अवावदीत् । ईडभावे । अवावत् अवावत्ताम् अवावदुः । इत्यादीनि । लिट् । 'कासादि०' । वावदांचकार । वावद्यात् । 'सिसता०' । वावदिता । वावदिष्यति । अवावदिष्यत् । लुङ् । द्वाविटौ सेलौपः । अवावदीत् अवावदिष्टाम् । अवावदिषुः ॥

। जाघटीति । जाघट्टि ॥

। घट चेष्टायाम् । यदो लक् । द्वित्वम् । 'कुहोश्चुः' । 'आतः' लुकि सति । अनेन ईट् । जाघटीति । ईडभावे । 'पुभिः पुः' । जाघट्टि जाघट्टः जाघटति । जाघट्यात् । जाघटीतु जाघट्टु । हौ परे । 'झसाद्धिर्हेः' । पुत्वम् । जाघड्ढि । अजाघटीत् । ईडभावे अजाघट् । लिट् । 'कासादि०' जाघटांचकार । जाघट्यात् । जाघटिता । जाघटिष्यति । अजाघटीत् ॥

ककारान्तानामृदुपधानां च यङ्लुकि सति पूर्वस्य रुक् रिक्रीक् आगमा चक्तेव्याः ॥ रः ॥ डुकृञ् करणे । चर्करीति-चरिकरीति-चरीकरीति चर्कति चरिकति चरीकति । चर्कतः-चरिकृतः-चरीकृतः । चर्कति-चरिकति चरीकति । अचर्करीत्-अचरिकरीत् अचरीकरीत् ॥

। डुकृञ् करणे । यङ्लुकि सति द्वित्वम् । 'रः' । 'कुहोश्चुः' सूत्रम्—'ककारान्ताना०' ॥ किञ्चादन्ते । रुक् इत्यत्र उकार उच्चारणार्थः । ककारः कित्कार्यार्थः । अतो र इत्यागमः । रिक्रीकौ तु यथास्थितौ । तत्र ककारः कित्कार्यार्थः । लुकि सति अनेन पितृडागमो वा भवति । रुगागमे कृते ईडागमे कृते । चर्करीति । अत्र गुणो भवति । रिगागमे कृते । चरिकरीति । रीगागमे कृते । चरीकरीति । ईडभावेपि त एवागमा भवन्ति । चर्कति । चरिकति । चरीकति । द्वित्वबहुत्वयोस्तु रुक् रिक्रीगागमेपु कृतेषु सप्त प्रत्येकं त्रीणि रूपाणि भवन्ति । चर्कतः चरिकृतः चरीकृतः । अन्त अत् । 'रुम्' पूर्वोक्ता आगमा भवन्ति । चर्कति चरिकति चरीकति । एवं प्रथमपुरुषे द्वादश रूपाणि भवन्ति । मध्यम-पुरुषेपि द्वादश रूपाणि भवन्ति । चर्करीपि । अत्र पत्वम् । च भवति । चरिकरीपि । चरीकरीपि । ईडभावे । चर्कति चरिकति चरीकति । चर्कथः चरिकथः चरीकथः । चर्कथ चरिकथ चरीकथ । उत्तमपुरुषेऽपि द्वादश । ईड् वा भवति । चर्करीमि चरिकरीमि चरीकरीमि । चर्कवः चरिकवः चरीकवः । चर्कमः चरिकमः चरीकमः । एष पदत्रिंशद्रूपाणि वर्तमाने स्युः ॥

विधिसंभावनयोः । एते आगमा भवन्ति । चर्क्यात् चरिक्यात् चरीक्यात् । चर्क्याताम् चरिक्याताम् चरीक्याताम् । चर्क्युः चरिक्युः चरीक्युः । चर्क्याः चरिक्याः चरीक्याः । चर्क्यातम् चरिक्यातम् चरीक्यातम् । चर्क्यात् चरिक्यात् चरीक्यात् । चर्क्याम् चरिक्याम् चरीक्याम् । चर्क्याव चरिक्याव चरीक्याव । चर्क्याम् चरिक्याम् चरीक्याम् ॥

वर्त्त । अत्र 'दिस्रोः०' अनेन लोपः । अवरिवर्त्त अवरिवर्त्त । अवर्त्तताम् अवरिवृताम् अवरिवृताम् । इत्यादीनि ॥ लिट् । 'कासादि०' । वर्वर्त्ताश्चकार वरिवर्त्ताश्चकार वरीवर्त्ता-
श्चकार । वर्वर्त्तामास वरिवर्त्तामास वरीवर्त्तामास । वर्वर्त्तायभूव । वरिवर्त्तायभूव । वरीव-
र्त्तायभूव ॥ आशीर्लिङ् वर्वृत्त्यात् वरिवृत्त्यात् वरीवृत्त्यात् ॥ 'सिसता०' । वर्वर्त्तिता वरिव-
र्त्तिता वरीवर्त्तिता ॥ वर्वर्त्तिष्यति वरिवर्त्तिष्यति वरीवर्त्तिष्यति ॥ अवर्वर्त्तिष्यत् अवरिव-
र्त्तिष्यत् अवरिवर्त्तिष्यत् लुङ् । अवर्वर्त्तात् अवरिवर्त्तात् अवरिवर्त्तात् ॥

वनीवश्चीति वनीवङ्कि । 'नो लोपः' वनीवक्तः वनीवचति ॥

वञ्चु वञ्चने । यङ्लुकि कृते । पूर्ववत् साधनम् । नीगामगः । 'लुकि सति' अनेन
ईट् । वनीवश्चीति । ईडभावे । 'चोः कुः' । वनीवङ्क्ति । 'नो लोपः' । वनीवक्तः । 'द्वेः'
वनीवचति । इत्यादीनि । वनीवच्यात् । वनीवश्चीतु वनीवङ्कु । अवनीवश्चीत् । अवनीवक्
इत्यादीनि ॥ लिट् । वनीवश्चांचकार । वनीवश्चामास । वनीवश्चांयभूव ॥ 'नो लोपः'
वनीवच्यात् । 'सिसता०' ॥ वनीवश्चिता ॥ वनीवश्चिष्यति ॥ अवनीवश्चिष्यत् । अवनी-
वश्चीत् । अवनीवश्चिष्टाम् । अवनीवश्चिषुः ।

जङ्गमीति जङ्गन्ति । लोपस्त्वनुदात्तनाम् । जङ्गतः । गमां स्वरे । जङ्गमति ।
धातुग्रहणोक्तं यङ्लुकि वेति केचित् । जङ्गमति ॥ जङ्गमीमि ॥ मो नो
धातोः ॥ धातोर्भकारस्य नकारो भवति शस्रे पदान्ते वमयोश्च ॥ जङ्गन्मि
जङ्गन्वः जङ्गन्मः ॥

गम्ल गतौ । यङ्लुकि कृते द्वित्वादिकं कार्यम् । 'कुहोश्चुः' अनेन गम्य जः । 'अम-
जपां०' अनेन पूर्वस्य नुक् । 'नश्चा०' । 'लुकि सति' अनेन वेद् । जङ्गगीति । ईडभावे—
'नश्चा०' जङ्गन्ति । 'लोपस्त्वनुदात्तनां' अनेन नकारस्य लोपः । जङ्गतः । 'गमां
स्वरे' अनेनोपधालोपः जङ्गमति । इत्यादीनि । धातुग्रहणोक्तं यङ्लुकि वा भवति इति
केचिदाचार्या वदन्ति । तेन वा नोपधालोपः । जङ्गमति ॥ अन्यानि मूलतो ज्ञेयानि ।
जङ्गम्यात् ॥ जङ्गमीतु । जङ्गन्तु ॥ अजङ्गमीत् । ईडभावे । 'दिस्रोः' ॥ सूत्रम्—'मो नो
धातोः' ॥ अजङ्गन् । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि अनेनैव प्रकारेण साध्यानि ॥ लिट्लकारे ।
'कासादि०' । अनेनाम् । जङ्गमांचकार । जङ्गमामास । जङ्गमांयभूव । इत्यादीनि ॥ जङ्ग-
म्यात् ॥ 'सिसता०' जङ्गमिता ॥ जङ्गमिष्यति ॥ अजङ्गमिष्यत् । लुङ्लकारे । अजङ्गमीत्
अजङ्गमिष्टाम् । अजङ्गमिषुः ॥

द्विरुक्तस्य हन्तेः कुत्वं वाच्यम् ॥ जङ्गनीति-जङ्गन्ति जङ्गतः जङ्गति ॥

हन् हिंसागम्योः । यङ्लुकि कृते द्वित्वादिकं सर्वं भवति । 'कुहोश्चुः' । 'शपानाम्०' ॥
'द्विरुक्तस्य' 'अमजपां०' । 'नश्चा०' । 'लुकि सति' जङ्गनीति । ईडभावे—'नश्चा०'
जङ्गन्ति । 'लोपस्त्वनु०' । 'गमां स्वरे' जङ्गति । जङ्गम्यात् । जङ्गनीतु । जङ्गन्तु । इत्यादीनि ॥
अजङ्गनीत् । ईडभावे । अजङ्गन् । अजङ्गताम् । अजङ्गुः ॥ जङ्गनांचकार । जङ्गनामास । जङ्ग-
नांयभूव ॥ आगिपि वधादेशः वध्यात् । जङ्गनिता । जङ्गनिष्यति । अजङ्गनिष्यत् ॥ वृद्धि-
निषेधः । अवधीत् । इत्यादीनि ॥

जाहेति-जाहति जाहीतः जाहति ॥ एवं दाधेनीत्यादि । दादेति दादति दातः दादति । दादेतु दादेयान् अदादान् ॥ एवं धेद् । दाधेति दापानि दाद्रः दाधति । दाधेयान् । अदाधामीन् अदापान् अदाधन् ॥ पान् । दाधेति दापानि धातः । पितोऽमु । दादेति । दादीतः । दादीति । दादायान् । अदादासीत् । जहानेः पूर्वेण दीर्घो घेति केति ॥ जहानि ॥ इति षड्लुक्प्रक्रिया ॥ ३० ॥

ओहाङ् ल्यप्ते । षड्लुकि कृते द्वित्वादिकम् । 'कुणेधुः' । 'हन्तः' । 'तप्तना०' । 'आतः' । 'लुकि मति' अनेन ईद् । 'अश्न' । जाहेति । ईडभावे—जाहति 'हेनो' । अनेनाकारस्य ईकारः । जाहीतः । जाहति । जाहीयान् । जाहेतु । जाहानु । अवाडेन । अजाहात् । जाहांचकार । जाहायान् । 'सिप्तता' । जाहिता । जाहियति । अजादि'यत् । 'आदन्तानां०' । अजादासीत् ॥

दा दाने । षड्लुकि कृते द्वित्वादिकम् । 'हन्तः' । 'आतः' । 'लुकि मति' दादेति । दादति । 'दादेः' । दातः । दादति । दापान् । दापेत् । अदादा । अदापान् । दादांचकार । दादायान् । दादिता । दादियति । अजादि'यत् । अदादामीत् । 'दादेः ये' । अदादात् ॥ एयम् । दाधेति । दापानि । दाद्रः । दाधति । ऋद् । दापांचकार । लुद् । अदाधामीन् । या सिलोपः । अदाधान् ॥ लुभाष् धारणयोगयोगैः । अन्त्याणि रूपाणि पूर्वनत् ॥

दैर् शोधने । दादेति । दादति । दादीतः । दादति । दादीयान् । दादेतु । दाहानु । अदादेत् । अदादान् । दादांचकार । दादायान् । लुङ्कारे । 'आदन्तानाम्' । अदादामीत् ॥

'जहातेर्धातोः पूर्वस्य दीर्घो वा भवति' इति चेन्निदाचार्या षडन्ति तन्मते जहाति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । तेषां सुगमत्वात् व्याख्यानं न कृतम् । इति षड्लुक्प्रक्रिया समाप्ता ॥

नामधातुप्रक्रिया ३१

अथ नामधातुप्रक्रिया ॥ नाम्नो य ई चारय ॥ नाम्न इच्छायामर्थे यः प्रत्ययो भवति तत्प्रत्ययोगे चाकारस्य ईकारः । आन्मनः पुनमिच्छतीति पुत्रीयति । पुत्रीयेत् । पुत्रीयतु । अपुत्रीयत् इत्यादि ॥

अथ नामधातुप्रक्रिया । सूत्रम्—'नाम्नो य ई चारय' । नाम्नः यः ईः य अचरयम् अन्त्य । 'ग्राहनात् इच्छाया चान्याया यः प्रत्ययो भवति तत्प्रत्ययोगे मति' अकारस्य ईकारो भवति । आत्मनः पुनमिच्छति इति विभक्ते । अनेन यः प्रत्ययो भवति । 'ममाग्रप्रत्ययोः' अनेन विभक्त्योपः । 'स धातुः' अनेन धातुचम् । धातुचान् विभक्त्यः 'अर् कर्तेति' । 'यत्' पूर्वस्य अकारस्य ईकारः । पुत्रीयति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । ऋङ्कारे । 'कासादि०' । पुत्रीयचकार । पुत्रीयान् । 'सिप्तता०' । पुत्रीयति । पुत्रीयिषति । अपुत्रीयिष्यत् । अपुत्रीयीत् । इत्यादीनि ॥

यादौ प्रत्यये ओकारौकारयोरवावौ वक्तव्यौ ॥ गां इच्छतीति गव्यति ॥ नावं इच्छतीति नाव्यति ॥ त्वद्यति । युष्मद्यति । अस्मद्यति । [कान्म्यश्च ॥ पुत्रं इच्छति पुत्रकान्म्यति ॥] गव्याश्चकार ॥ यकारस्त्वानपि वा लोपो वाच्यः ॥ गवांचकार । गव्यात् । गव्यिता-गविता । अगव्यीत् अगवीत् अगव्यिष्टाम्-अगविष्टाम् अगव्यिषुः-अगविषुः ॥ नाव्यात् नाव्यिता-नाविता । अनाव्यीत्-अनावीत् ॥ धनीयति ॥

गामिच्छति । 'नाम्नो य ई चास्य' । अनेन यः प्रत्ययः । अन्यत्तु पूर्ववत् कार्यम् । सूत्रम्—'यादौ०' ॥ यादौ प्रत्यये परे ओकारौकारयोः अवावौ वक्तव्यौ । अनेन अच् । गव्यति । लिङ्लकारे । 'कासादि०' । गवांचकार । सूत्रम्—'यकारस्य०' ॥ यकारस्य अनपि विषये वा लोपो वाच्यः । अनेन यकारलोपः । गवांचकार । एवमन्येषामपि ॥ नावमिच्छति । यः प्रत्ययः आच् च भवति । नाव्यति । नाव्यांचकार । नावांचकार । नाव्यात् । नाव्यिता । नाविता । इत्यादीनि । लुङ्लकारे । अनाव्यीत् । अनावीत् । इत्यादीनि भवन्ति ॥ त्वामिच्छति । यः । 'त्वन्मदे०' ॥ अनेन त्वत् । त्वद्यति । लिट् । त्वद्यांचकार । त्वदांचकार यकारस्य लोपे सति यानि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि । लुङ्लकारे—अत्वदीत् अत्वदीत् ॥ मामिच्छति । यः । मत् । मद्यति । मद्यांचकार । मदांचकार । लुङ्लकारे । अमदीत् । अमदीत् ॥ युष्मान् इच्छति युष्मद्यति । युष्मद्यांचकार । युष्मदांचकार । लुङ्लकारे । अयुष्मदीत् । अयुष्मदीत् । इत्यादीनि ॥ अस्मान् इच्छति अस्मद्यति । लिट् । अस्मद्यांचकार । अस्मदांचकार । 'स्वरादेः' । अनेन द्वितीयोऽङागमः । आस्मदीत् । आस्मदीत् । इत्यादीनि ॥ धनमिच्छति इति विप्रहे यः प्रत्ययः । अकारस्य ईकारः । धनीयति । धनीयांचकार । धनीय्यात् । 'सिसता०' । धनीयिता । लुङ्लकारे । अधनीयीत् अधनीयिष्टाम् अधनीयिषुः । इत्यादीनि ॥

हसात्तद्धितस्य लोपो ये ॥ गार्गीयति ॥ वाच्यति ॥ हसाद्यस्य लोपो वाऽनपि ॥ समिध्विता समिधिता ॥

गार्ग्यमिच्छति । यः प्रत्ययः ॥ सूत्रम्—'हसात्०' ॥ हसादुत्तरस्य तद्धितस्य यप्रत्यये लोपो भवति । अनेन यकारस्य लोपः । 'निमित्ताभावे०' अनेन अलोपाभावः । अकारस्य ईकारो भवति । गार्गीयति । चतुर्णां सुगमानि । लिङ्लकारे । 'कासादि०' । गार्गीयांचकार । गार्गीय्यात् । 'सिसता०' । गार्गीयिता । गार्गीयिष्यति । अगार्गीयिष्यत् । लुङ्लकारे । अगार्गीयीत् । वाचमिच्छति । यः प्रत्ययः । अन्यत्पूर्ववत् । वाच्यति । वाच्यांचकार । वा यकारलोपः । वाचांचकार । अन्येषां सुगमानि अनेनैव प्रकारेण साध्यानि । लुङ्लकारे । अवाच्यीत् । अवाचीत् ॥ समिधमिच्छति । समिध्वति । समिध्यांचकार । वा

१ कोष्ठकान्तर्गतः पाठो न व्याख्यातो व्यापकाकृतः । वचितोऽप्ययं "यादौ प्रत्यये—" इत्यतः प्रागेव ॥
२ अयं यलोपविधिः "हसाद्यस्य लोपो वाऽनपि" इत्यस्यैवानुवादभूतः पाणिनीयैरपि नाङ्गीकियते संनिपात विरोधात् । तस्मादत्र यकारविक्रिष्टान्येव रूपाणि भवन्ति ॥

यलोपः । समिधांचकार । 'सिसता०' समिधिता । समिधिता । लुङ्लकारे । जनमि-
ध्यात् । असमिधीत् । इत्यादीनि ॥

मान्ताव्ययाभ्यां यो न ॥ किमिच्छति । इदमिच्छति । मरिच्छति ॥

सूत्रम्—'मान्ताव्ययाभ्यां०' ॥ मान्तशब्दान् अव्ययान् यः प्रत्ययो न भवति । अतो
यावद्यमेव भवति । किमिच्छति । इदमिच्छति मरिच्छति । इत्यादीनि ॥

करणे च ॥ नाम्नः करणेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति ॥ कण्डं करोतीति कण्ड-
यति । नमस्यति । तपस्यति । वरिवस्यति । गुरुन् शुश्रूषत इत्यर्थः ॥

सूत्रम्—'करणे०' ॥ करणे च अव्ययम् ॥ नाम्नः करणेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति । कण्डं
करोति । अनेन यः । 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । अन्यत्माभनं गु पूर्ववत् । कण्डूयति ।
लिङ्लकारे । कण्डूयांचकार । लुङ्लकारे । अकण्डूयीत् ॥ नमः करोति । यः प्रत्ययः ।
नमस्यति । चतुर्णां सुगमानि । नमसांचकार । नमस्यान् । नमस्यिता । लुङ्लकारे । अन-
मसीत् । इत्यादीनि ॥ तपः करोति । यः प्रत्ययः । तपस्यति । तपसांचकार । तपस्यीत् ।
अतपसीत् । यलोपस्य विकल्पः । वरिवस्यत् इत्यर्थः यः प्रत्ययः । अन्यत्माभनं पूर्ववत् ।
वरिवस्यति । वरिवसांचकार । वरिवसीत् । अवरिवसीत् । अवरिवसीत् इत्यादीनि
भवन्ति । गुरुन् शुश्रूषते इत्यर्थः ॥

क्षीरलवणयोस्तृष्णायां यः सुद् च ॥ क्षीरस्यति । लवणस्यति ॥

सूत्रम्—'क्षीरलवणयोः' ॥ क्षीरलवणयोः शब्दयोस्तृष्णायामिच्छायां यः प्रत्ययो भवति ।
सुद् च भवति प्रत्ययस्य । क्षीरमिच्छति । यः सुद् । अन्यत्तु पूर्ववत् । क्षीरस्यति । क्षीर-
सांचकार । क्षीरसांचकार । लुङ्लकारे । अक्षीरसीत् । लवणमिच्छति ।
यः सुद् । लवणस्यति । लवणसांचकार । लवणसांचकार । लवणस्यान् 'सिसता०' । लव-
णस्यिता । लवणस्यिता । लुङ्लकारे । अलवणसीत् । अलवणसीत् इत्यादीनि ॥

शब्दादिभ्यो यङ् ॥ ये । शब्दायते । वैरायते । कलहायते । अभ्रायते ।
मेघायते । कष्टायते ॥

सूत्रम्—'शब्दादिभ्यः०' ॥ शब्दादिभ्यः शब्देभ्यो यङ्प्रत्ययो भवति । इकार आत्मनेप-
दार्थः । अयमपि प्रत्ययः करोत्यर्थे । शब्दं करोति । यङ्प्रत्ययः । इकारो हिन्दायांभ्यः ।
'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । शब्दायते । लिङ्लकारे । शब्दायांचकार । लुङ्लकारे । अश-
ब्दायिष्ट । इत्यादीनि ॥ कलहं करोति । यङ् । 'ये' कलहायते । कलहायांचके । लुङ्ल-
कारे—अकलहायिष्ट ॥ वैरं करोति । यङ् । 'ये' वैरायते । वैरायांचके । 'मिमता०' ।
'ये' अभ्रायते । अभ्रायांचके । 'ह्यरादेः' । आभ्रायिष्ट ॥ मेघं करोति । यङ् । 'ये' ।
मेघायते । मेघायांचके । अमेघायिष्ट ॥ कष्टं करोति । यङ् । 'ये' कष्टायते । कष्टायांचके ।
अकष्टायिष्ट । इत्यादीनि ॥

ऊष्मवाष्पाभ्यामुद्धमने यङ् चाच्यः ॥ ऊष्माणमुद्धमति ऊष्मायते ।
वाष्पायते ॥

सूत्रम्—‘ऊष्मवाष्पाभ्यां०’ ॥ ऊष्मवाष्पाभ्यां शब्दाभ्यामुद्धमनेऽर्थे यङ्प्रत्ययो भवति ।
ऊष्माणमुद्धमति । यङ् । नकारलोपः । ‘ये’ । ऊष्मायते । ऊष्मायांचके । ‘स्वरादेः’ ।
औष्मायिष्ट ॥ वाष्पमुद्धमति । यङ् । ‘ये’ । वाष्पायते । वाष्पायांचके । अवाष्पायिष्ट ।
इत्यादीनि भवन्ति । सुगमत्वात्सर्वाणि न लिखितानि ॥

जिडित्करणे ॥ नाज्ञो निः प्रत्ययो भवति करणेऽर्थे स च डित् ॥ अकार
उभयपदार्थः । घटं करोतीति घटयति । अग्लोपिनो नाङ्कार्यम् । अजघ-
टत् । महान्तं करोति महयति । अममहत् ॥

सूत्रम्—‘जिडित्करणे’ ॥ निः डित् करणे । नाज्ञो निः प्रत्ययो भवति करणेऽर्थे स प्रत्ययो
डित् भवति च । अकार उभयपदार्थः । डिङ्वाटिलोपः । घटं करोति इति विप्रदे—अनेन
निः प्रत्ययः । टिलोपः । अन्यत्पूर्ववत् । घटयति । घटयते । घटयांचकार । लुङ्लकारे ।
‘नेरङ् द्विश्च’ । ‘अग्लोपिनो नाङ्कार्यम्’ इति उक्तत्वात् ‘अडि लघौ’ ‘लघोर्दोषेः’ द्वाभ्यां
सूत्राभ्यामुक्तं कार्यं न भवति । ‘जेः’ । ‘शपानाम्०’ । अजघटत् । महान्तं करोति । निः
प्रत्ययः । टिलोपः । महयति । महयांचकार । लुङ्लकारे । अममहत् ॥

जाविष्ठवत्कार्यम् ॥ पृथ्वादे रः ॥ पृथ्वादेर्ऋकारस्य रो भवति औ परे ॥
पृथुं करोति प्रथयति । प्रदयति । प्रदयति । स्थूलं करोति स्थवयति । अडि
लघौ ह्रस्व उपधायाः । अतिस्थवत् । दवयति । अदीदवत् । प्रियं करोति
प्रापयति । गुरुं करोति गरयति । स्थिरं करोति स्थापयति । ऊढिं करोति
ऊढयति । जेरङ् द्विश्च । जेः । स्वरादेः परः । अडि पूर्वस्य ढस्य चा जः ।
औडिढत् औजिढत् ॥

सूत्रम्—‘जाविष्ठवत्०’ ॥ निःप्रत्यये परे इष्टवत् कार्यं भवति । सूत्रम्—‘पृथ्वादे रः’ पृथ्वादेः
रः ॥ पृथ्वादेर्ऋकारस्य रकारो भवति । पृथुं करोति । निः । टिलोपः । रः । प्रथयति ।
प्रथयांचकार । लुङ् । ‘नेरङ् द्विश्च’ । अप्रथत् ॥ मृदुं करोति । निः । टिलोपः । रः ।
मृदयति । मृदयांचकार । लुङ् । अममृदत् ॥ स्थूलं करोति । निः । स्थूलस्य स्थ्व । स्थव-
यति । स्थवयांचकार । लुङ् । ‘नेरङ्’ । ‘शसात्’ । ‘अडि लघौ’ । अतिस्थवत् ॥ दूरं
करोति । निः । दूरस्य दृक् । दवयति । दवयांचकार । लुङ् सर्वं कार्यं भवति । अदीद-
वत् ॥ प्रियं करोति । निः । प्रियस्य प्रादेशः । ‘रातो औ पुक् च’ । प्रापयति । प्रापयां-
चकार । लुङ् । अपिप्रपत् अपिप्रपताम् अपिप्रपत् ॥ गुरुं करोति । निः । गुरोर्ग्रादेशः ।
गरयति । गरयांचकार । अजगरत् । अग्लोप्ययं धातुः ॥ स्थिरं करोति । निः । स्थिरस्य
स्थादेशः । पुक् । स्थापयति । स्थापयांचकार । लुङ्लकारे । अतिस्थवत् ॥ ऊढिं करोति ।
निः । टिलोपः । ऊढयति । ऊढयांचकार । लुङ् ‘नेरङ्’ । ‘स्वरादेः परः’ । ‘जेः’ ।
स्वरादेः । औडिढत् । अडि पूर्वस्य ढस्य चा जः । औजिढत् ॥

ऊढं करोतीति ऊढयति ॥ वहः कृतचौ कृतसंप्रसारे हो दस्तथोर्धः
पृभिना ढि दथ ॥ ऊढिश्च ङिडित्करणे स धातुर्जेरङ् सारादेर्ङज
औजढश्च ॥२०॥ औजढत् ॥

ऊढं करोति । बिः । टेर्लोपः । ऊढयति । ऊढयांचकार । लुङ्लकारे । श्लोकक्रमेण
साधनं कार्यम् । औजढत् । औजढताम् । औजढम् । इत्यादीनि ॥

कर्तुर्यङ् ॥ कर्तुरूपमानादाचारेऽर्थे यङ् प्रत्ययो भवति ॥ श्येन इव आचर-
तीति श्येनायते काकः ॥ पण्डितायते मूर्खः ॥

सूत्रम्—‘कर्तुर्यङ्’ ॥ कर्तुः—यङ् ॥ कर्तुरूपमानादाचारेऽर्थे यङ् प्रत्ययो भवति । ङकार
आत्मनेपदार्थः । श्येन इव आचरति इति विग्रहे अनेन सूत्रेण यङ् । ‘ये’ अन्यत्पूर्ववत् ।
श्येनायते । श्येनायांचके । लुङ्लकारे । अश्येनायिष्ट । काकः श्येनायते ॥ पण्डित इव
आचरति । यङ् । ‘ये’ । पण्डितायते । पण्डितायांचके । लुङ् । अपण्डितायिष्ट ॥

यङि सलोपो वाच्यः ॥ पयसस्तु विभाषया ॥ अप्सरायते । ओजा-
यते पयायते पयसते ॥ सुमनायते ॥

अप्सरा इव आचरति । यङ् । सूत्रम्—‘यङि०’ ॥ यङि परे सकारस्य लोपो वाच्यः ।
द्वितीयपयससङ्घट्टस्य विकल्पेन भवति । ‘ये’ । अप्सरायते । अप्सरायांचके । ‘सरादेः’ ।
आप्सरायिष्ट । ओज इव आचरति । यङ् । सकारलोपः । ‘ये’ । पयायते । यामहणात्
पयसते । पयायांचके । पयसांचके । यलोपो वा । पयसांचके । अपयायिष्ट । अपय-
सिष्ट । अपयसिष्ट । इत्यादीनि ॥ सुमना इव आचरति । यङ् । सलोपः । ‘ये’ । अन्यत्
पूर्ववत् । सुमनायते । लिट् । ‘कासादि०’ । सुमनायांचके । लुङ् । असुमनायिष्ट ॥

नाम्न आचारे किञ्च वाच्यः ॥ कृष्ण इव आचरति कृष्णति । किपो
लोपः ॥

सूत्रम्—‘नाम्नः०’ ॥ पदान् आचारेऽर्थे किप् प्रत्ययो वाच्यः । कृष्ण इव । आचरतीति
किप् प्रत्ययः ॥ ‘किपो लोपः’ । किप्प्रत्ययस्य लोपो भवति । ‘स धातुः’ । पश्चात् लोपः
कार्यः । ‘अकर्तरि’ । कृष्णति । लिट् । ‘कासादि०’ । कृष्णांचकार । कृष्ण्यात् ।
‘सिसाता०’ । कृष्णिता । लुङ् । अकृष्णीत् ॥

आचार उपमानात् ॥ कर्माधारयोरुपमानात् यः प्रत्ययो भवति आचा-
रेऽर्थे ॥ अकारस्येकारः । पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः । मासादीयति कुट्याम् ॥

सूत्रम्—‘आचार उपमानात्’ ॥ आचारे उपमानात् । कर्माधारयोरुपमानात् आचारेऽर्थे
यप्रत्ययो भवति । अकारस्य ईकारः । पुत्र इव आचरति । अनेन यः प्रत्ययः । अकारस्य
ईकारः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः ॥ मासाद इव आचरतीति

१ उपसर्गसमानाकारात् पूर्वपदान् परत्रैवाडावयम इति ‘सुमनायिष्ट’ इत्येवं रूपानि पाणिनीयानां मते
भवन्ति ॥

यः प्रत्ययः । अकारस्य ईकारः । प्रासादीयति कुट्यां मिश्रुः । लिट् । प्रासादीयांचकार ।
लुङ् । अप्रासादीयीत् ॥

भृशादिभ्योऽभृततद्भावे यङ् वाच्यः ॥ अभृशो भृशो भवतीति भृशा-
यते । श्यामायते । इत्यादि ॥

सूत्रम्—‘भृशादिभ्यः ०’ ॥ भृशादिभ्यः शब्देभ्योऽभृततद्भावे यङ्प्रत्ययो वाच्यः । अभृशो
भृशो भवतीति । यङ् ‘ये’ भृशायते । लिट् । भृशानांचके । लुङ् अभृशायिष्ट ॥ अश्यामः
श्यामो भवतीति यङ् । ‘ये’ श्यामायते । लिट् श्यामायांचके । लुङ् । अश्यामायिष्ट ॥

अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायां यः प्रत्ययः सुगागमश्च ॥ अश्वस्यति वडवा ।
वृषस्यति गौः ॥ सुखादिभ्यो ज्ञापनायां यङ् ॥ सुखं ज्ञापयति सुखा-
यते ॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥ ३१ ॥

सूत्रम्—‘अश्ववृषयोः ०’ ॥ अश्ववृषयोः शब्दयोः मैथुनेच्छायां यः प्रत्ययो भवति । सुगा-
गमश्च भवति । अश्वमात्मन इच्छतीति । यः । सुगागमः । अश्वस्यति । अश्वस्यांचकार ।
आश्वसीत् । वृषमात्मन इच्छतीति । यः सुक् । वृषस्यति गौः । पुरुष इव आचरतीति ।
यः सुक् । पुरुषस्यति कामातुरा ॥ सूत्रम्—‘सुखादिभ्यः ०’ ॥ सुखादिभ्यः शब्देभ्यो ज्ञापनायां
यङ्प्रत्ययो भवति । सुखं ज्ञापयतीति । यङ् । ‘ये’ सुखायते । सुखायांचके । असुखायिष्ट ।
इत्यादीनि ॥ इति नामधातुप्रक्रिया समाप्ता ॥

आत्मनेपदप्रक्रिया ३२

‘अथात्मनेपदव्यवस्था ॥ निविशादेः ॥ नीत्याद्युपसर्गपूर्वकादिशादेर्धातो-
रात्मनेपदं भवति ॥ निविशते ॥

अथात्मनेपदप्रक्रिया कथ्यते । सूत्रम्—‘निविशादेः’ ॥ निपूर्वो विश् आदिर्यस्य स निवि-
शादिः तस्मात् निविशादेः । निपूर्वस्य विशादेर्धातोः परस्यैपदिनोऽपि आत्मनेपदं भवति ।
विद् प्रवेशने । निपूर्वः । अनेन सूत्रेण आत्मनेपदं भवति । ते इत्यादयः प्रत्यया भवन्ति ।
निविशते । ‘तुदादेरः’ अनेनात्र अः प्रत्ययो भवति ॥

विपराभ्यां जेः । विजयते । पराजयते ॥

सूत्रम्—‘विपराभ्याम् ०’ ॥ विपराभ्यामुपसर्गाभ्यां परस्य जयतेर्धातोरात्मनेपदं भवति ।
विजयते । पराजयते । इत्युदाहरणम् ॥

समो गमादिभ्यः ॥ संगच्छते ॥

सूत्रम्—‘समः ०’ ॥ समुपसर्गात् गमादिभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । संगच्छते ॥

गमः परो सिष्यौ आत्मनेपदे वा कितौ वाच्यौ ॥ लोपस्त्वनुदात्त-
नाम् । संगसीष्ट संगसीष्ट । लोपो ह्रस्वाज्ज्ञसे । समगत समगस्त ॥ ऋच्छ गती-

न्द्रियप्रलयमूर्तिमात्रेषु । समृच्छते ॥ संपृच्छते ॥ सृष्टोपतापयोः । संमरते ।
संसृष्टपीठ संस्वरिपीठ । समियुते । मंशृणुते ॥ संमिच्छे संमिदाने ॥ विच्छेदन्तो
या रुद्र आति ॥ संमिच्छते संमिच्छते । संपश्यते । 'गम क्रच्छ पृच्छ सृ
क्र शु विद दृष्ट' एते गमादयः ॥

सूत्रम्—'गमः०' ॥ गमघातोः परो सिस्वी वा भित्तौ घान्यौ आत्मनेपदे । सम्मारागिनि
नकारस्य छोपो वा भवति । संगंसीष्ट । संगंसीष्ट । छुष्ट । 'छोपो ह्यन्त्यासंगे' । अनेन
सकारस्य वा छोपः । समगत । समगंस्त । इत्यादीनि रूपाणि । आदिगन्तात् । समृच्छते ।
संपृच्छते । संशृणुते । समियुते । इत्यादीनि । सृष्ट शब्दोपतापयोः । संमरते । अमेद्वि-
पत्त्यः । 'उः' अनेन गुणनिर्पेयः । संसृष्टपीठ । संम्वरिपीठ ॥ संमिच्छे । 'अन्तो वा रुद्र
आत्मनेपदे' । संमिच्छते । संमिच्छते । गमादयो मूले वृत्ताः ॥

आडो दोऽनास्यविहरणे ॥ आदपूर्वाद्ददातेरात्मनेपदं भवति मुखप्रसार-
णव्यतिरिक्तेऽर्थे ॥ आदत्ते ॥ 'मुखं व्याददाति' अत्र न ॥

सूत्रम्—'आडो दोऽनास्यविहरणे' ॥ आहः दः अनास्यविहरणे ॥ आत्मस्य मुखस्य विह-
रणं प्रसारणं आस्यविहरणम् । न आस्यविहरणमनास्यविहरणं समिन् अनास्यविहरणे ।
आदपूर्वात् ददातेर्घातोरात्मनेपदं भवति मुखप्रसारणव्यतिरिक्तेऽर्थे । आदत्ते ॥ मुखप्रसा-
रणे तु 'मुखं व्याददाति' अत्रात्मनेपदं न भवति ॥

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ अनुसंपरिभ्यः क्रीडतेरात्मनेपदं सान् ॥ क्रीड
विहारे शब्दे च । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते ॥ शब्दे तु न ॥
संक्रीडति चक्रम् ॥

सूत्रम्—'क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च' ॥ क्रीडः अनुसंपरिभ्यः । च अव्ययम् । अनुसंपरिभ्य
उपसर्गेभ्यः क्रीड विहारे इत्यस्य घातोरात्मनेपदं भवति । क्रीड विहारे शब्दे च । अनु-
क्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । इत्युदाहरणानि । शब्दे तु नात्मनेपदं भवति 'संक्रीडति
चक्रम्' अत्र न भवति ॥

समवप्रोपविभ्यः स्यः ॥ एभ्यस्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति ॥ सन्तिष्ठते । अ-
तिष्ठते । प्रतिष्ठते । उपतिष्ठते । वितिष्ठते ॥

सूत्रम्—'समवप्रोपविभ्यः स्यः' ॥ समवप्रोपविभ्यः स्यः ॥ सन् अन् प्र डा वि एभ्य
उपसर्गेभ्यः एा गतिनिवृत्तौ इत्यस्य घातोरात्मनेपदं भवति । सन्तिष्ठते । अतिष्ठते ।
प्रतिष्ठते । उपतिष्ठते । वितिष्ठते । इत्युदाहरणानि ॥

आडो यमहनः ॥ आदपरयोर्महानोरात्मनेपदं भवति ॥ आयच्छते ।
आहते ॥ अकर्मकयोरात्माङ्गकर्मकयोर्ना ॥ आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः ।
अन्यथा परशिर आयच्छति । शुभमाहन्ति ॥

सूत्रम्—'आडो यमहनः०' ॥ आहः यमहनः ॥ आदपरयोर्महानोरात्मनेपदं
अत्र ५५

भवति । आयच्छते । आहते ॥ 'अकर्मकयोः०' 'अकर्मकयोरात्माङ्गकर्मकयोर्यमहनोर्वा
आत्मनेपदं भवति । आयच्छते पाणिम् । आहते स्वशिरः । अन्यथा परशिर आयच्छति ।
शत्रुमाहन्ति ॥

हन्तेरात्मनेपदे सिः किद्वा वाच्यः ॥ 'लोपस्त्वनु-' आहत ॥ हन्तेः
स्याशीर्यादाद्योर्वधादेश आति वा ॥ अवधिष्ट ॥

सूत्रम्—'हन्ते०' ॥ हन्तेर्धातोरात्मनेपदे सिः किद्वाच्यः । 'लोपस्त्वनु०' अनेन नकार-
लोपः । आहत । 'हन्तेः स्याशीर्यादाद्योर्वधादेश आत्मनेपदे वा भवति' । अवधिष्ट ।
इत्यादीनि ॥

उद्विभ्यां तपः ॥ उद्विभ्यां परस्माकर्मकस्यात्माङ्गकर्मकस्य वा तपतेरात्मने-
पदं भवति ॥ उत्तपते । वितपते पाणिम् । अन्यथा महीं वितपत्यर्कः ॥

सूत्रम्—'उद्विभ्यां तपः' ॥ उद्विभ्यां तपः । उत् वि एताभ्यामुपसर्गाभ्यां तपतेरकर्मकस्य
च आत्मनेपदं भवति । उत्तपते वितपते स्वपाणिम् । अन्यथा महीं वितपत्यर्कः । अत्र न
भवति ॥

उदश्चरस्त्यागे ॥ उत्पूर्वाचरतेस्त्यागेऽर्थे आत्मनेपदं भवति ॥ धर्ममुचरते
त्यजतीत्यर्थः ॥ त्यागे किम् । मन्त्रमुचरति ॥

सूत्रम्—'उदश्चरस्त्यागे' ॥ उदः चरः त्यागे । उदुपसर्गपूर्वस्य चरतेर्धातोस्त्यागेऽर्थे आत्म-
नेपदं भवति । धर्ममुचरते त्यजति इत्यर्थः । त्यागाभावे मन्त्रमुचरति ॥

समस्तृतीयायुक्ताच्च ॥ संपूर्वाचरतेस्तृतीयान्तेन पदेन युक्तादात्मनेपदं
भवति ॥ अथेन संचरते ॥

सूत्रम्—'समस्तृतीयायुक्ताच्च' ॥ समः तृतीयायुक्तात् । संपूर्वाचरपातोस्तृतीयान्तोपप-
द्युक्तात् आत्मनेपदं भवति । चर गतिमक्षणयोः । संपूर्वस्यास्य आत्मनेपदम् । संचरते
अथेन । अथेन इति तृतीयान्तमुपपदम् । अन्यथा संचरति अथः । अत्र न भवति ॥

व्यवपरिभ्यः क्रीञः ॥ एभ्यः क्रीणातेरात्मनेपदं भवति ॥ विक्रीणीते ।
अवक्रीणीते । परिक्रीणीते ॥

सूत्रम्—'व्यवपरिभ्यः०' ॥ व्यवपरिभ्यः क्रीञः । द्विपदम् ॥ वि अव परि एभ्य उपसर्गेभ्यः
क्रीञ्धातोरात्मनेपदं भवति । उदाहरणानि । विक्रीणीते । अवक्रीणीते परिक्रीणीते ॥

शप उपालम्भे ॥ उपालम्भेऽर्थे शपतेरात्मनेपदं भवति ॥ वाचा शरीर-
स्पर्शनमुपालम्भः । विप्राय शपते । विप्रशरीरं स्पृशति । शपथं करोतीत्यर्थः ॥
उपालम्भे किम् । दुष्टं शपति । शपं ददातीत्यर्थः ॥

शप उपालम्भे आश्रोत्रे च ॥ 'शप उपाल०' वाचा शरीरस्पर्शनमुपालम्भः । विष्णोः
(विप्राय) शपते । शपथं करोति इत्यर्थः । सत्यमेव इति कथयति ॥ उपाङ्गम्भे किम् । दुष्टं
शपति । शपं ददाति । अत्रात्मनेपदं न भवति । शपुं शपति । आश्रोत्राणि इत्यर्थः ॥

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सान्तानामात् ॥ सप्रत्ययान्तानामेवामात्मनेपदं भवति ॥

यः से । जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मृपते । दिदृक्षते ॥

सूत्रम्—‘ज्ञाश्रुस्मृदृशां सान्तानामात्’ ॥ सप्रत्ययान्तानामेतेषां धातूनां आत्मनेपदं भवति । तेषां साधनं तु पूर्वं कृतम् । सः प्रत्ययः । ‘यः से’ इत्यादि । जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मृपते । दिदृक्षते । इत्यादीन्युदाहरणानि ॥

अनुपसर्गाज्जानातेरात्मगामिनि फले आत्मनेपदं वाच्यम् ॥ गां जानीते ॥

सूत्रम्—‘अनुपसर्गात् ०’ ॥ अनुपसर्गात् जानातेर्धातोरात्मगामिनि क्रियाफले सति आत्मनेपदं वाच्यम् । अनेनात्मनेपदम् । गां जानीत इत्युदाहरणम् ॥

कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र हिंसादेरात् ॥ कर्मव्यतिहारेर्धे वाच्ये हिंसार्थान् गत्यर्थान्पठजल्पहसान् विहाय इतरेतरान्योन्यपरस्परपदाभावे सर्वेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति ॥ परस्परमेकक्रियाकरणं कर्मव्यतिहारः । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । श्रद्धा व्यतिभवते । परस्परं भवतीत्यर्थः । व्यतिस्ते । विवदन्ते वादिनः । अन्यत्रेति किम् । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिपठन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिहसन्ति । इतरेतरं परस्परं अन्योन्यं वा व्यतिभुजन्ति ॥

सूत्रम्—‘कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र हिंसादेरात्’ ॥ कर्मव्यतिहारे कर्मणो व्यतिहारः विनिमयः पराभवो वा कर्मव्यतिहारः तस्मिन् कर्मव्यतिहारे । अन्यत्र हिंसादेः आत् । कर्मव्यतिहारेऽर्थे वाच्यमाने सति हिंसार्थान् गत्यर्थान् धातून् पठजल्पहसान् विहाय इतरेतरान्योन्यपरस्परपदाभावेऽपि सर्वेऽभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । परस्परमेकक्रियाकरणं कर्मव्यतिहारः । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । श्रद्धा व्यतिभवते परस्परं भवति इत्यर्थः । अस् भुवि । व्यतिस्ते ॥ विवदन्ते वादिनः । इत्युदाहरणानि ज्ञातव्यानि । अन्यत्रेति किम् । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिपठन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिहसन्ति । एतेषु आत्मनेपदं न भवति । सूत्रे निषेधात् । इतरेतरं अन्योन्यं परस्परं व्यतिभुजन्ति । इत्यत्रापि आत्मनेपदं न भवति ॥

भुजो भोजने आत्मनेपदं वाच्यम् ॥ भुङ्क्ते ओदनम् । भुनक्ति महीं नृपः ॥ इत्यात्मनेपदव्यवस्थाप्रक्रिया ॥ ३२ ॥

सूत्रम्—‘भुजो भोजने ०’ ॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः । अस्य भोजनेऽर्थे आत्मनेपदं भवति । उदाहरणम् । देवदत्त ओदनं भुङ्क्ते । भोजनाभावे तु भुनक्ति महीं नृपः । अत्रात्मनेपदं न भवति ॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया समाप्ता ॥

भावकर्मप्रक्रिया ३३

अथ भावकर्मणोर्येकि प्रक्रिया ॥ यक् चतुर्थु ॥ धातोर्भावे कर्मणि च यक् प्रत्ययो भवति चतुर्थु पूर्वोक्तेषु परतः ॥ ककारो गुणप्रतिषेधार्थः ॥ आद् भुवि कर्मणि ॥ अकर्मकेभ्यो भुवि भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मण्यात्मनेपदं भवति ॥ ये कर्मनिरपेक्षां क्रियामाहुस्ते अकर्मकाः भूएध्आस्शीङ्प्रभृतयः । तदुक्तम्—

लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् ।

शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः ॥

अथ भावकर्मणोर्येकि प्रक्रिया कथ्यते । भावश्च कर्म च भावकर्मणी तयोः भावकर्मणोः । बालबोधनार्थमयं समासः । सूत्रम्—‘यक् चतुर्थु’ ॥ यक् चतुर्थु । धातोर्भावे कर्मणि च चतुर्थु पूर्वोक्तेषु तिवादिषु परेषु यक्प्रत्ययो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः, अयकि इति सूत्रविशेषणार्थः । अनेन धातोर्यक् । यकि सति पदनियममाह—‘आद् भुवि कर्मणि’ ॥ आद् भुवि कर्मणि । अकर्मकेभ्यः न विद्यते कर्म येषां ते अकर्मकाः तेभ्यः अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भुवि भावोक्तौ ॥ अकर्मका लज्जासत्ताद्यर्थवाचकाः । तथा सकर्मकेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । अयं भावः । भावोक्तौ तृतीयान्तः कर्ता । अकर्मकधातोः आत्मनेपदं भवति । दशानामपि विभक्तीनां प्रथमपुरुषैकवचनम् । कर्मोक्तौ च तृतीयान्तः कर्ता । प्रथमान्तं कर्म । क्रियायाश्चात्मनेपदं भवति । विभक्तिचतुष्टयेऽपि यक्प्रत्ययान्तमेव । कर्मण एकवचने सति क्रियाया एकवचनम् । कर्मणो द्विवचने सति क्रियाया द्विवचनम् । कर्मणो बहुवचने सति क्रियाया बहुवचनं भवति । इति ज्ञातव्यम् ॥

‘कर्तरि प्रथमा यत्र द्वितीया तत्र कर्मणि । धातोरुभे पदे स्यातामेतत् कर्तृक्लिक्षणम् ॥ कर्तरि तृतीया यत्र प्रथमा तत्र कर्मणि यक्प्रत्ययान्तं विज्ञेयं धातोश्चात्रात्मनेपदम् ॥ भावे कर्ता तृतीयान्तः कर्म चात्र भवेन्नहि । क्रियायाश्चैकवचनं भवेद्यक्यात्मनेपदम् ॥ अथाकर्मकान् धातूनाह—ये कर्मेति । ये धातवः कर्मगञ्छारहिता क्रियां कथयन्ति ते अकर्मकाः । ते धातवो ‘लज्जासत्ता०’ अनेन श्लोकेन कथिताः । ततोऽन्येऽपि ज्ञातव्याः ॥ भावस्तु एक एव ॥ भावलक्षणमाह—‘धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते’ ॥

भावस्यैकत्वादेकवचनमेव भवति प्रथमपुरुषस्य । भूयते भवता । भूयेत । भूयताम् । अभूयत । अभूवे ॥

ततो भावस्यैकत्वात्प्रथमपुरुषस्य एकवचनमेव भवति ॥ भू सत्तायाम् । ते आदयः प्रत्यया भवन्ति । ‘यक् चतुर्थु’ । अनेन यक्प्रत्ययो भवति । [भूयते भूयेते भूयन्ते । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । भूयेत भूयेयाताम् भूयेरन् । भूयताम् भूयेताम् भूयन्ताम् । ‘दिषादानद्’ । अभूयत अभूयेताम् अभूयन्त ।] (१) भवता भूयते । इत्युदाहरणम् । लिट्-उकारे तु पूर्ववत्साधनं कार्यम् । अभूवे इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

स्वरान्तानां हन्प्रहृदशां च भावकर्मणोः सिसतासीत्यपामिद् वा
इण्वद्वक्तव्यः ॥ चाशब्दात्सेटां धातूनां नित्यमिद् स विकल्पेन णित् ।
अनिटां धातूनां विकल्पेन इद् स नित्यं णित् ॥ एवं च हन्प्रहृदशोरनिटोर्वा
इद् स च नित्यं णित् । ग्रहधातुस्तु सेट् । ततः परो नित्यमिद् स च वा
णित् । णित्त्वाद्बुद्धिः । भाविपीष्ट । णित्त्वाभावे । भविपीष्ट । भाविता-
भविता । भाविष्यते-भविष्यते । अभाविष्यत अभविष्यत ॥

सूत्रम्—‘स्वरान्तानां’ ० ॥ स्वरान्तानां धातूनां हन्प्रहृदशां च धातूनां भावकर्मणोः सिस-
तासीत्यपामिद् वा इण्वद्वक्तव्यः ॥ चाप्रहणात्सेटां धातूनां नित्यमिद् स विकल्पेन णित् ।
अनिटां धातूनां विकल्पेन इद् भवति स नित्यं णित् भवति । अन्यद् व्याख्यातं मूले
कृतम् । तत्सुगममेव । लिङ् । अनेन इद् । स णित् वा भवति । णित्त्वाद् बुद्धिः ‘धातो-
र्नामिनः’ अनेन सूत्रेण । भाविपीष्ट । णित् भावपक्षे । ‘गुणः’ । ‘ओ अच्’ । भविपीष्ट ।
इत्यादीनि भवन्ति । भाविता भावितारौ भावितारः । णित्त्वाभावपक्षे । गुणः । भविता
भवितारौ भवितारः । भाविष्यते भाविष्येते भाविष्यन्ते इत्यादीनि । ‘दिवादावद्’ ।
अभाविष्यत अभाविष्येताम् अभाविष्यन्त । अभविष्यत अभविष्येताम् अभविष्यन्त ।
लुङ्लकारे ॥

इण् तन्यकर्तरि ॥ धातोस्तानि परे भावे कर्मणि च इण् प्रत्ययो भवति ॥
सेरपवादः । णो वृद्धर्थः ॥ लोपः ॥ इणसंयोगे तनो लोपो भवति ॥
अभावि ॥

सूत्रम्—‘इण् तन्यकर्तरि’ ॥ इण् तानि अकर्तरि ॥ धातोस्तानि परे अकर्तरि भावे लोपः
कर्मणि च इण्प्रत्ययो भवति । ‘भूते सिः’ अस्पापवादोऽयम् । णित्त्वाद् बुद्धिः । ‘धातो-
र्नामिनः’ अनेन सूत्रेण । णकारस्तु वृद्धर्थः ॥ सूत्रम्—‘लोपः’ इणः संयोगे सति तनः
प्रत्ययस्य लोपो भवति । अनेन तनो लोपः । ‘दिवादावद्’ । अभावि । अभाविपाताम्
अभाविपाताम् अभाविपत अभविपत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमान्येव
अनेनैव प्रकारेण साध्यानि विकल्पेन । णित्त्वाद् बुद्धिविकल्पः ॥

अकर्मकोऽपि कदाचित् सकर्मकतामनुभवति ॥ उक्तं च—
उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
विहाराहारसंहारपरिहारप्रहारवत् ॥
धात्वर्थं याचते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते ।
विशिष्टादि तमेवार्थमुपसर्गगतिस्त्रिधा ॥

सुप्तमनुभूयते स्वामिना । अन्वभावि भवो भवता । अन्वभाविपाताम्—अन्व-
भविपाताम् । अन्वभाविपत—अन्वभविपत ॥

अकर्मकोऽपि धातुः कदाचिदुपसर्गबलात् सकर्मकतामनुभवति । उक्तं च—उपसर्गे-

णेति—उपसर्गेण धातोरर्थोऽन्यत्र नीयते । अन्यस्मिन्नर्थे प्राप्यत इत्यर्थः । उदाहरणानि उत्तरार्धे सन्ति । अन्योऽपि श्लोकोऽस्ति । कश्चिदुपसर्गो धातोरर्थं वाधते । कश्चिदुपसर्गो धातोरर्थमनुवर्तते । कश्चिदुपसर्गस्तमेवार्थं विशिनष्टि । अतया रीत्योपसर्गाणां त्रिधा गतिरस्ति । 'भू सत्तायाम्' अयं धातुर्यद्यपि अकर्मकः तथापि यदातुपूर्वः तदा सकर्मकः । उदाहरणम् । सुखमनुभूयते स्वामिना । अन्वभावि भवो भवता । इदमप्युदाहरणम् ॥

शीङोऽपङ् किति डिति ये चत्तव्यः ॥ शय्यते । शिश्ये । शायिपीठ । शयिपीठ । अशायि । अन्वशायि । अन्वशायिपाताम्-अन्वशयिपाताम् अन्वशा-
-यिपत अन्वशयिपत ॥

शीङ् स्वप्ने । 'यक् चतुर्षु' । अनेनास्य यक्प्रत्ययः शीयते । इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'शीङोऽपङ्' ॥ शीङः अपङ् ॥ शीङ्धातोः यकि परे सति अयङ्देशो भवति । ङ्कारोऽन्त्यादेशार्थः । तेनेकारस्य भवति । अकार उच्चारणार्थः । शय्यते शूत्रेण । केचिदाचार्याः इदं सूत्रं न पठन्ति । किंतु शीङः सर्वत्र गुणो भवति । अनेन कित्यपि गुणः—'कचित्स्वरवशाकारः'—अनेन यकारस्य स्वरवत्वात् एअय् । शय्यते शय्येते शय्यन्ते । शय्येत शय्ये-धाताम् शय्येरन् । शय्यताम् शय्येताम् शय्यन्ताम् । 'दिवादावट्' । अशय्यत अशय्ये-ताम् अशय्यन्त । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'नुधातोः' 'ह्रस्वः' अनेन पूर्वस्य ह्रस्वो भवति । शिश्ये शिष्यते शिष्यरे । इत्यादीनि । 'स्वरान्ता०' अनेनेट् । इटो वा गित्त्वम् । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । 'ऐ आय्' । शायिपीठ । गित्त्वामावपक्षे—गुणः । 'ए अय्' । शयिपीठ । एवं सर्वत्र वा गित्त्वं होयमस्य धातोः । शायिता । शयिता । शायिष्यते । शयिष्यते । 'दिवादावट्' । [अशायिष्यत । अशयिष्यत ॥ लुट्लकारे—'इण्तन्यकर्तारि' । अनेन इण् । वृद्धिः । अशायि अशायिपाताम् अशयिपाताम् अशायिपत अशयिपत ।] (१) यदा अनुपूर्वोऽयं तदा अन्वशायि । इत्यादीनि भवन्ति ॥

ये कर्मसापेक्षां क्रियामाहुस्ते सकर्मकाः । यकि । घटः क्रियते देवदत्तेन । 'त्वं दुःखी क्रियसे रागैः विरागैः सुख्यहं क्रिये ॥' चक्रे । कारिपीठ । कृपीठ । कारिता-कर्ता । कारिष्यते करिष्यते । अकारिष्यत-अकरिष्यत । अकारि अकारिपाताम्-अकृपाताम् । अकारिपत-अकृपत ॥

सकर्मकधातुलक्षणमाह—ये धातवः कर्मसापेक्षां क्रियामाहुस्ते सकर्मका हेयाः करोत्यादयः । हुकृञ् करणे । अस्य धातोः 'यक् चतुर्षु' अनेन यक् । 'अयकि०' अनेन ऋकारस्य रिः । क्रियते । क्रियेत् । क्रियताम् । अक्रियत । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' । 'कुहोशुः' । 'करम्' चक्रे चक्रते चक्रिरे । इत्यादीनि । 'म्वरान्ता०' अनेन इट् । अयं धातुरनिट् । तस्मात् विकल्पेन इट् । नित्यं गित् । इटो गित्वात् 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । पारिपीठ । इदमाये—'गुणः' । कर्ता कर्तारो कर्तारः । कारिष्यते कारिष्येते कारिष्यन्ते । गिरयामावपक्षे । 'हृत्तः स्पपः' अनेन इट् । गुणः । परिष्यते करिष्येते करिष्यन्ते ।

अकारिष्यत अकारिष्येताम् अकारिष्यन्त । णित्त्वाभावपक्षे—अकारिष्यत अकारिष्येताम् अकारिष्यन्त । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे—‘इण् तन्यकर्तरि’ । ‘घातोर्नो-मिनः’ । ‘लोपः’ अनेन तनो लोपः । अकारि अकारिपाताम् अकृपाताम् । अकारिपत अकृपत । इत्यादीनि । देवदत्तेन त्वं सुरी क्रियसे । रगीस्त्वं दुःखी क्रियसे । विराटोः मुख्यहं क्रिये ॥

चिष् चयने । चीयते । चिच्ये । चायिपीष्ट-चेपीष्ट । चायिता-चेता । चायि-प्यते-चेप्यते । अचायिष्यत-अचेप्यत । अचायि अचायिपाताम्-अचेपाताम् ॥

चिष् चयने । ‘यक् चतुर्थे’ । अनेन यक्प्रत्ययः । ‘ये’ । अनेन दीर्घः । चीयते चीयेते चीयन्ते । चीयेत चीयेयाताम् चीयेरन् । चीयताम् चीयेताम् चीयन्ताम् । ‘दिवादावट्’ । अचीयत अचीयेताम् अचीयन्त । लिट् । ‘द्विश्च’ । ‘नुधातोः’ । चिच्ये चिच्याते चि-च्यरे । ‘स्वरान्तानां०’ अनेन इट् । णित्त्वात् वृद्धिः ‘घातोर्नोमिनः’ अनेन । ‘ऐ आय्’ । चायिपीष्ट । इडभावपक्षे गुणः । चेपीष्ट । चायिता चेता । चायिष्यते चायिष्येते चायि-प्यन्ते । इडभावपक्षे । चेप्यते चेप्येते चेप्यन्ते । ‘दिवादावट्’ । अचायिष्यत अचा-प्यन्ते । इडभावपक्षे । अचेप्यते अचेप्यन्ते । लुङ्लकारे । इण् । वृद्धिः । तनो लोपः । ‘दिवादावट्’ । अचायि अचायिपाताम् । इडभावनपक्षे । अचेपाताम् । अचायिपत अचेपत । इत्यादीनि ॥

दादेरिः । दीयते । ददे ददाते ददिरे ॥ आतो युक् ॥ आकारान्ताद्दातोर्धु-गागमो भवति णिति णिति च परे ॥ दायिपीष्ट-दासीष्ट । दायिता दाता । दायिष्यते-दास्यते । अदायि अदायिपाताम् । ‘दाधास्यामित्वम्’ । अदि-पाताम् ॥

दा दाने । ‘यक् चतुर्थे’ । अनेन यक् । ‘दादेरिः’ अनेन इकारः । ‘ये’ अनेन दीर्घः । दीयते दीयेते दीयन्ते । दीयेत दीयेयाताम् दीयेरन् । दीयताम् दीयेताम् दीयन्ताम् । ‘दिवादावट्’ अदीयत अदीयेताम् अदीयन्त । लिट् । ‘द्विश्च’ । ‘ऋस्यः’ । ‘आतोऽनपि’ । ददे ददाते ददिरे । दासीष्ट इति स्थिते । ‘स्वरान्तानां०’ अनेन इट् इटो णित्यम् ॥ सूत्रम्—(आतो युक्) आतः युक् ॥ आकारान्ताद्दातोर्धुगागमो भवति णिति णिति च परे । अनेन युक् । उकार उच्चारणार्थः । ककारः कित्कार्यार्थः । दायिपीष्ट ॥ इड-भावपक्षे । दासीष्ट । दायिता दायितारौ दायितारः । इडभावपक्षे । दाता दातारौ । दायितारः । दायिष्यते दास्यते । ‘दिवादावट्’ । अदायिष्यत अदायिष्यताम् अदायिष्यन्त । अदायिष्यते अदास्यते । अदास्येताम् अदास्यन्त । लुङ् । इण् । युक् । तनो लोपः । अदायि अदायिपाताम् । ‘दाधास्याम्०’ अनेन इडभावपक्षे इकारः । अदिपाताम् । अदायिपत । अदिपत । इत्यादीनि ॥

धीयते । अघायि अघायिपाताम्-अधिपाताम् ॥

डुघाम् धारणपोषणयोः । ‘यक् चतुर्थे’ अनेन यक् । ‘दादेरिः’ अनेनाकारस्य इकारः ।

‘ये’ अनेन पूर्वस्य दीर्घः । धीयते । धीयेत । धीयताम् । अधीयत । इत्यादीनि भवन्ति । लिट्‌लकारे । ‘द्विश्च’ । ‘ह्रस्वः’ । ‘क्षपानाम्०’ । ‘आतोऽनपि’ अनेनाकारलोपः । दधे दधाते दधिरे । ‘स्वरान्तानाम्०’ । इटो णित्त्वम् । ‘आतो युक्’ । पत्वम् । धायिपीष्ट । इडभावे । धासीष्ट । धायिता धाता । धायिष्यते धास्यते । ‘दिवादावद्’ । अधायिष्यत अधास्यत । लुङ्‌लकारे । इण् । युक् । तनो लोपः । अधायि अधायिपाताम् । इडभावपक्षे । ‘दाधास्थाम्०’ अधिपाताम् । अधायिपत अधिपत । इत्यादीनि ॥

स्थीयते । अस्थायि ॥

छा गतिनिवृत्तौ । सत्वम् । यक् । ‘दादेरिः’ । ‘ये’ । स्थीयते । स्थीयेत । स्थीयताम् । अस्थीयत । लिट्‌लकारे तु साधनं पूर्ववत् । तस्थौ तस्थुः तस्थुः । ‘स्वरान्तानाम्’ । ‘आतो युक्’ स्थायिपीष्ट । इडभावे । स्थासीष्ट । स्थायिता स्थाता । स्थायिष्यते स्थास्यते । अस्थायिष्यत अस्थास्यत । लुङ्‌लकारे । इण् । युक् । तनो लोपः । अस्थायि अस्थायिपाताम् । इडभावे । ‘दाधास्थाम्०’ अनेनेत्वम् । अस्थिपाताम् । इत्यादीनि ॥

स्तूयते । तुष्टुवे । अस्तावि अस्ताविपाताम्-अस्तोपाताम् हरिहरौ भक्तेन ॥

टुच् स्तुतौ । सत्वम् । यक् । ‘थे’ । स्तूयते । स्तूयेत । स्तूयताम् । अस्तूयत । इत्यादीनि । लिट्‌लकारे । द्वित्वादिकम् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । तुष्टुवे तुष्टुवाते तुष्टुविरे । ‘स्वरान्तानाम्०’ अनेनेट् । इटो णित्त्वम् । वृद्धिः । स्ताविपीष्ट । इडभावपक्षे । गुणः । पत्वम् । स्तोपीष्ट । स्ताविष्यते स्तोष्यते । अस्ताविष्यत अस्तोष्यत । लुङ्‌लकारे । इण् । वृद्धिः । तनो लोपः । अस्तावि अस्ताविपाताम् । इडभावपक्षे । अस्तोपाताम् । इत्यादीनि ॥

हन्त्यते । हनो मे । जप्ते । घानिपीष्ट-हंसीष्ट ॥ हन्तेः स्यांशीर्यादाद्योर्वधादेशो वक्तव्य आति वा ॥ वधिपीष्ट ॥ घानिता-हन्ता । घानिष्यते हनिष्यते । अधानिष्यत-अहनिष्यत । अधानि अधानिपाताम् ॥ हन् आत्मनेपदे सिः किद्वाच्यः ॥ लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । अहसातां अधानिपत-अहसत । अवधि अवधिपाताम् ॥

हन् हिंसागत्योः । यक् । हन्यते । हन्येत । हन्यताम् । अहन्यत । लिट्‌लकारे । द्वित्वम् । ‘कुहोक्षुः’ । ‘गमा खरे’ ‘हनो मे’ । जप्ते जप्ताते जप्तिरे । इत्यादीनि । ‘स्वरान्तानाम्०’ । ‘हनो मे’ । घानिपीष्ट । इडभावपक्षे । ‘नश्चा०’ । हसीष्ट ॥ सूत्रम्—‘हन्तेः०’ ॥ हन्तेर्धातोः स्याशीर्यादाद्योर्वधादेशो वक्तव्यः । आत्मनेपदे वा भवति । ‘जनिष्योः’ । अनेन वृद्धिनिषेधः । वधिपीष्ट । घानिता । ‘नश्चा०’ । हन्ता । घानिष्यते । ‘हन्तः’ । हनिष्यते । अधानिष्यत । अहनिष्यत । लुङ्‌लकारे । इण् । ‘हनो मे’ । ‘अत उपधायाः’ । अधानि । अत्र-हनो घत् । अनेन घदादेशो न भवति । तत्र सूत्रे इणि निषेधः । अधानिपाताम् ॥ सूत्रम्—‘हन्०’ ॥ हनो धातोरात्मनेपदे सिः प्रत्ययः किद्वाच्यः । ‘लोपः’ अनेन वकारलोपः । अहसाताम् । अधानिपत अहसत । इत्यादीनि । ‘हन्तेः’ अनेन वा यधादेशः । वृद्धिनिषेधः । अवधि अवधिपाताम् अवधिपत । अवधिष्ठाः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

‘ग्रहां कृति च’ गृह्यते । जगृहे । ग्राहिपीष्ट । ‘ईदो ग्रहाम्’ ग्रहीपीष्ट । ग्राहिता-
ग्रहीता । ग्राहिष्यते-ग्रहीष्यते । अग्राहिष्यत अग्रहीष्यत । अग्राहि अग्राहिपा-
ताम् अग्रहीपाताम् ॥ दृश्यते । दृश्ये । दर्शिपीष्ट-दृक्षीष्ट । दर्शिता द्रष्टा । दर्शि-
ष्यते द्रक्ष्यते । अदर्शि अदर्शिपातां-अदृक्षाताम् ॥ ह्रस्वचप् पाके । पच्यते ।
पेचे । पक्षीष्ट । पक्ता । पक्ष्यते । अपक्ष्यत । अपाचि अपक्षाताम् ॥

मह उपादाने । ‘यक् चतुर्षु’ अनेन यक्प्रत्ययः । ‘ग्रहां कृति च’ अनेन संप्रसा-
रणम् । गृह्यते । गृह्येत । गृह्यताम् । ‘दिवादावद्’ । अगृह्यत । लिट्लकारे । संप्रसारणम् ।
ततो द्वित्वम् । ‘रः’ । ‘कुहोभ्युः’ । जगृहे जगृहाते जगृहिरे । इत्यादीनि । ‘स्वरान्तानाम्०’
अनेन इद् इदो गित्त्वम् । ‘अत उपधायाः’ अनेन वृद्धिः । ग्राहिपीष्ट । ‘ईदो ग्रहाम्’
अनेन इट ईकारो भवति । ग्रहीपीष्ट । ग्राहिता । अत्र दीर्घो न भवति । अणिष्टत्वात् ।
ग्रहीता । ग्राहिष्यते ग्रहीष्यते । ‘दिवादावद्’ अग्राहिष्यत अग्रहीष्यत । इत्यादीनि ॥ छुङ्-
लकारे । इण् । वृद्धिः । तनो लोपः । अग्राहि अग्राहिपाताम् अग्रहीपाताम् । अग्राहिष्यत
अग्रहीष्यत । इत्यादीनि भवन्ति ॥ दृशिर् प्रेक्षणे । ‘यक् चतुर्षु’ अनेन यक् । दृश्यते
दृश्यते दृश्यन्ते । इत्यादीनि । दृश्यते दृश्यताम् अदृश्यत । इत्यादीनि । लिट्लकारे ।
‘द्विश्च’ । ‘रः’ । दृश्ये दृक्षते दृक्षिरे । ‘स्वरान्तानाम्०’ अनेन इद् । इदो गित्त्वम् ।
‘द्विश्च’ । ‘रः’ । पत्वम् । ‘कपसंयोगे०’ । ‘सिस्थोः’ अनेन गुणनिषेधः । दृक्षीष्ट । अन्यानि
सुगमानि । दर्शिता । इडभावे पत्वम् । ‘गुणः’ । ‘रारो झसे०’ द्रष्टा । दर्शिष्यते द्रक्ष्यते ।
‘दिवादावद्’ अदर्शिष्यत अदृक्ष्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । छुङ्लकारे । इण् ।
गुणः । तनो लोपः । अदर्शि अदर्शिपाताम् । इडभावपक्षे० । ‘सिस्थोः’ अनेन गुणनि-
षेधः । पत्वम् । अदृक्षाताम् । अदर्शिष्यत अदृक्ष्यत । इत्यादीनि भवन्ति ॥ ह्रस्वचप् पाके ।
‘यक् चतुर्षु’ अनेन यक् । पच्यते । पच्येत । पच्यताम् । ‘दिवादावद्’ । अपच्यत ।
इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानीति । लिट्लकारे । ‘द्विश्च’ । ‘पूर्वस्व’ । ‘लोपः’
पचाम्०’ अनेनैत्वपूर्वलोपो भवतः । पेचे पेचाते पेचिरे । इत्यादीनि । ‘चोः कुः’ पत्वम् ।
‘कपसंयोगे ध्वः’ । पक्षीष्ट । ‘चोः कुः’ । पक्ता पत्तारो पत्तारः । पक्ष्यते अपक्ष्यत ।
छुङ्लकारे । इण् । ‘अत उपधायाः’ अनेन वृद्धिः । तनो लोपः । अपाचि अपक्षाताम्
अपक्ष्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

तनोतेर्नो घा ॥ तनोतेर्नकारस्य वा आकारो भवति यकि परे ॥ तायते
तन्यते । तेने । अतानि । अतानिपातां-अतनिपाताम् ॥

तनु विस्तारे । ‘यक् चतुर्षु’ अनेन यक् ॥ सूत्रम्—‘तनोतेर्नो घा’ ॥ तनोतेः नः घा
अन्ययम् । तनोतेर्धातोर्नकारस्य वा आकारो भवति यक्प्रत्यये परे सति । ‘सर्वणे०’
तायते । तायेत । तायताम् । अतायत । आत्वाभावपक्षे । तन्यते । तन्येत । तन्यताम् ।
अतन्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिट्लकारे ‘द्विश्च’ । ‘पूर्वस्व’ । ‘लोपः’ पचाम्०’
अनेनैत्वपूर्वलोपो भवतः । तेने तेनाते तेनिरे । इत्यादीनि । ‘स्वरान्तानाम्०’ । अस्व

सूत्रस्य व्याख्यानात् । इट् । वा णित् । तानिता । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । णित्त्वाभावपक्षे । तनिता । तानिष्यते । तनिष्यते । 'दिवादावट्' । अतानिष्यत अतनिष्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे । इण् वृद्धिः । ततो लोपः । 'दिवादावट्' । अतानि अतानिपाताम् अतनिपाताम् । अतानिपत अतनिपत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

भञ्जो आमर्दने । नो लोपः । भज्यते । अकित्त्वात् वभञ्जे । भङ्गीष्ट । भङ्गा ।

भङ्क्ष्यते ॥ भञ्जेरिणि वा नलोपो चाच्यः ॥ अभञ्जि अभञ्जि ॥

भञ्जो आमर्दने । 'यक् चतुर्षु' अनेन यक् । 'नो लोपः' अनेन नकारस्य लोपः । भज्यते । भज्येत । भज्यताम् । 'दिवादावट्' । अभज्यत । लिट्लकारे । अकित्त्वान्नकारस्य लोपो न भवति । द्वित्वादिकं कार्यम् । 'क्षपानाम्' । 'पूर्वस्य' । वभञ्जे वभञ्जाते वभञ्जिरे । इत्यादीनि । भञ्जसीष्ट इति स्थिते । 'चोः कुः' । 'खसे' पत्वम् । 'कपसंयोगे क्षः' । भङ्गीष्ट । 'चोः कुः' । 'खसे' । भङ्गा भङ्ग्यते । 'दिवादावट्' अभङ्ग्यत । लुङ्लकारे । 'इण्तन्य' अनेन इण् ॥ सूत्रम्—'भञ्जे' ॥ भञ्जेर्धातोरिणि वा नकारस्य लोपो वाच्यः । अनेन वा नकारस्य लोपः । 'अत उपधायाः' । ततो लोपः । अभञ्जि । नकारलोपाभावपक्षे । अभञ्जि अभङ्गताम् अभङ्गत । इत्यादीनि ॥

शम उपशमे । शम्यते मुनिना । धातोः प्रेरणे । मितां ह्रस्वः । जेः । शम्यते मोहो हरिणा । शमयांचके ॥ व्यन्तानां मितामिणि णिदिटि च वा वृद्धिर्वाच्या णिदिटि जिलोपश्च ॥ अशमि अशमि अशमिपातां अशमिपाताम् । णिद्वदिडभावपक्षे अशमयिपाताम् ॥

शम उपशमे । 'धातोः प्रेरणे' अनेन जिः । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । 'मितां ह्रस्वः' अनेन ह्रस्वः । 'यक् चतुर्षु' अनेन यक् । 'जेः' अनेन विलोपः । शम्यते मोहो हरिणा । शम्येत शम्यताम् । 'दिवादावट्' अशम्यत । 'कासादि' । अनेन आम् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । शमयांचके ॥ सूत्रम्—'व्यन्तानां' ॥ व्यन्तानां मितां धातूनां इणि णिद्वदिटि च वा वृद्धिर्वाच्या । णिद्वदिटि वेलोपो वाच्यः । अनेन वेलोपः । वा वृद्धिः । शमिपीष्ट । वृद्धभावपक्षे । शमिपीष्ट । शमिता शमिता । शमिष्यते शमिष्यते । अशमिष्यत अशमिष्यत । लुङ्लकारे । 'इण्तन्य' अनेन इण् । वेलोपः । वा वृद्धिः । अशमि अशमि । अशमिपाताम् अशमिपाताम् । अशमिपत अशमिपत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि अनेनैव क्रमेण साध्यानि ॥

गुणोर्तिसंयोगाद्योः । अर्यते सूर्यते ॥

अर्य गतौ । 'यक् चतुर्षु' अनेन यक्प्रत्ययः । 'गुणोर्तिसंयोगाद्योः' अनेन गुणः । अर्यते । अर्येत । अर्यताम् । 'दिवादावट्' । 'स्वरादेः' अनेन द्वितीयोऽङागमः । 'सर्वो' । आर्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिट्लकारे साधनं पूर्ववत् । आर आरतुः आरुः । इत्यादीनि । आरिपीष्ट ऋपीष्ट । आरिवा अर्ता । आरिष्यते आरिष्यत । लुङ्लकारे । आरि आरिपाताम् । इत्यादीनि । एवं सृष्ट् आरणे । यक् । 'गुणोर्ति' अनेन गुणः ।

सूत्रस्य व्याख्यानात् । इट् । वा णित् । तानिता । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । णित्त्वाभावपक्षे । तनिता । तानिष्यते । तनिष्यते । 'दिवादावट्' । अतानिष्यत अतनिष्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे । इण् वृद्धिः । ततो लोपः । 'दिवादावट्' । अतानि अतानिपाताम् अतनिपाताम् । अतानिपत अतनिपत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

भञ्जो आमर्दने । नो लोपः । भज्यते । अकिच्चात् वभञ्जे । भङ्गीष्ट । भङ्गा । भङ्क्ष्यते ॥ भञ्जेरिणि वा नलोपो चाच्यः ॥ अभञ्जि अभञ्जि ॥

भञ्जो आमर्दने । 'यक् चतुर्थे' अनेन यक् । 'नो लोपः' अनेन नकारस्य लोपः । भज्यते । भज्येत । भज्यताम् । 'दिवादावट्' । अभज्यत । लिङ्लकारे । अकिच्चात् नकारस्य लोपो न भवति । द्वित्वादिकं कार्यम् । 'क्षपानाम्' । 'पूर्वस्य' । वभञ्जे वभञ्जाते वभञ्जिरे । इत्यादीनि । भञ्जसीष्ट इति स्थिते । 'चोः कुः' । 'खसे' पत्वम् । 'कपसंयोगे क्षः' । भङ्गीष्ट । 'चोः कुः' । 'खसे' । भङ्गा भङ्ग्यते । 'दिवादावट्' अभङ्ग्यत । लुङ्लकारे । 'इण्तन्य' अनेन इण् ॥ सूत्रम्—'भञ्जेः' ॥ भञ्जेर्धातोरिणि वा नकारस्य लोपो याच्यः । अनेन वा नकारस्य लोपः । 'अत उपधायाः' । ततो लोपः । अभञ्जि । नकारलोपाभावपक्षे । अभञ्जि अभङ्गाताम् अभङ्गत । इत्यादीनि ॥

शम उपशमे । शम्यते शुनिना । धातोः प्रेरणे । मितां ह्रस्वः । जेः । शम्यते मोहो हरिणा । शमयांचके ॥ व्यन्तानां मितामिणि णिदिटि च वा वृद्धिर्वाच्या णिदिटि जिलोपश्च ॥ अशमि अशमि अशमिपातां-अशमिपाताम् । णिद्वदिडभावपक्षे अशमयिपाताम् ॥

शम उपशमे । 'धातोः प्रेरणे' अनेन जिः । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । 'मितां ह्रस्वः' अनेन ह्रस्वः । 'यक् चतुर्थे' अनेन यक् । 'जेः' अनेन जिलोपः । शम्यते मोहो हरिणा । शम्येत शम्यताम् । 'दिवादावट्' अशम्यत । 'कासादि' । अनेन आम् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । शमयांचके ॥ सूत्रम्—'व्यन्तानां' ॥ व्यन्तानां मितां धातूनां इणि णिद्वदिटि च वा वृद्धिर्वाच्या । णिद्वदिटि जिलोपो याच्यः । अनेन जिलोपः । वा वृद्धिः । शमिपीष्ट । वृद्धभावपक्षे । शमिपीष्ट । शमिता शमिता । शमिष्यते शमिष्यते । अशमिष्यत अशमिष्यत । लुङ्लकारे । 'इण्तन्य' अनेन इण् । जिलोपः । वा वृद्धिः । अशमि अशमि । अशमिपाताम् अशमिपाताम् । अशमिपत अशमिपत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि अनेनैव क्रमेण साध्यानि ॥

गुणोर्तिसंयोगाद्योः । अर्यते सार्यते ॥

ऋ गती । 'यक् चतुर्थे' अनेन यक्प्रत्ययः । 'गुणोर्तिसंयोगाद्योः' अनेन गुणः । अर्यते । अर्येत । अर्यताम् । 'दिवादावट्' । 'स्वरादेः' अनेन द्वितीयोऽङागमः । 'सर्वणे' । आर्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिङ्लकारे साधनं पूर्ववत् । आर आरतुः आरुः । इत्यादीनि । आरिपीष्ट ऋपीष्ट । आरिता अर्ता । आरिष्यते आरिष्यत । लुङ्लकारे । आरि आरिपाताम् । इत्यादीनि । एवं स्य आरणे । यक् । 'गुणोर्ति' अनेन गुणः ।

‘दुहस्तुनमां कर्मकर्तरि यगिणौ न ॥ दुग्धे स्तुते गौः स्वयमेव । नमते
‘दण्डः स्वयमेव । अदुग्ध । अस्रोष्ट । अस्त्राविष्ट । अनंस्त ॥

सूत्रम्—‘दुहस्तुनमां०’ ॥ दुह स्तु नम् एतेषां धातूनां कर्मकर्तरि यगिणौ न भवतः । तेषां
धातूनां रूपाणि पूर्ववत् ज्ञेयानि । ‘आत्मनेपदे । दुग्धे दुहाते दुहते । इत्यादीनि रूपाणि
ज्ञेयानि ॥ स्तुधातोः । स्तुते स्तुवाते स्तुवते । इत्यादीनि ॥ नमधातोः । नमते नमेते नमन्ते ।
त्रयाणां लुङ्लकारे । अदुग्ध अधुक्षाताम् अधुक्षत । अस्रोष्ट अस्त्राविष्ट । अनंस्त अनं-
साताम् अनंसत ।

॥ अथ द्विकर्मकाः ॥

दुह्याप्चच्दण्डरुधिप्रच्छिचित्रूशासुजिमथमुपाम् ।

कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यात्रीहृक्पूर्वहाम् ॥ २५ ॥

न्यादयो व्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि ।

प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिगौणेऽन्ये तु यथारुचि ॥ २६ ॥

निन्ये विजनमजागरि रजनीमगमि मदमयाचि संभोगम् ।

गोपी हास्यमकार्यत भावश्चैनामनन्तेन ॥ २७ ॥

अथ द्विकर्मका धातवः कथ्यन्ते । द्वे कर्मणि यस्य स द्विकर्मकः । यस्य धातोः कर्मद्व-
यापेक्षत्वं भवति स द्विकर्मकः ॥ ते धातवः श्लोकेन गणिताः ॥

‘दुह्याप्चच्दण्डरुधिप्रच्छिचित्रूशासुजिमथमुपाम् ।

कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यात्रीहृक्पूर्वहाम् ॥’

दुह् । याच् । पच् । दण्ड् । रुधि । प्रच्छि । चि । त्रू । शास् । जि । मथ् । उप् । नी ।
हृ । कृप् । वह् एतेषां धातूनां द्विकर्मकत्वं स्यात् ॥

‘न्यादयो व्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि ।

प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिगौणेऽन्ये तु यथारुचि ॥’

न्यादयः । व्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था धातवः मुख्यकर्मणि प्रत्ययं यान्ति । दुह्यादिगौणि कर्मणि
प्रत्ययं यान्ति अन्ये तु यथारुचि प्रत्ययं यान्ति । गौणे वा मुख्ये वा । उभयत्रापि वा । तत्र
द्विकर्मके कर्मद्वयम् । एकं मुख्यं कर्म । अपरं च गौणं कर्म । यदर्थं क्रिया आरभ्यते तत्
मुख्यं कर्म । अन्यद् गौणम् । न्यादीनां मुख्ये कर्मणि प्रथमा । याच्यादीनां तु गौणे
कर्मणि प्रथमा । प्रच्छादीनां तु मुख्येऽमुख्ये वापि कर्मणि प्रथमा ।

‘निन्ये विजनमजागरि रजनीमगमि मदमयाचि संभोगम् ॥

गोपी हास्यमकार्यत भावश्चैनामनन्तेन ॥’

अस्य व्याख्या—अनन्तेन गोपी विजनं निन्ये । अनन्तेन गोपी रजनीमजागरि । गोपी
मदमगमि । त्रिषु स्थानेषु गोपी मुख्यं कर्म । गोपी संभोगमयाचि । गोपी हास्यमकार्यत ।
एतां भावोऽकार्यत ॥

कर्तुरिष्टतमं प्रधानं कर्म । अन्यदप्रधानम् । नगरं नीयते नागरिकैर्वनेचरः । भोजनं याच्यते यजमानो याचकेन । पृच्छ्यते पन्थानं पथिकेन पान्थः । शिष्येणाचार्यस्तत्त्वं पृच्छ्यते । कटश्चिकीर्ष्यते देवदत्तेन । यतः वोभूयते । अनपि च हसात् । पापच्यते । तेन पापचिता अपापचि । इत्यादि ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

अथ दुहादीनामुदाहरणानि आह—मूले तु कर्तुरिष्टतमं प्रधानं कर्म । अन्यदप्रधानमिति व्याख्यातम् । तदपि समीचीनम् । नगरं नीयते नागरिकैर्वनेचरः । अत्र वनेचरस्य मुख्यत्वम् । नगरस्य गौणत्वम् । तेन वनेचर इति प्रथमा । यदा मुख्ये कर्मणि प्रथमा तदा गौणे द्वितीया । यदा गौणे प्रथमा तदा मुख्ये द्वितीया भवति इति विवेकः ॥ यदा मुख्यामुख्ये द्वे अपि प्रत्यये न अभिधीयते तदोभयत्रापि प्रथमा । भोजनं याच्यते यजमानो याचकेन । अत्र मुख्ये द्वितीया । गौणे प्रथमा ॥ पृच्छ्यते पन्थानं पथिकेन पान्थः । अत्रापि मुख्ये द्वितीया । गौणे प्रथमा । शिष्येणाचार्यस्तत्त्वं पृच्छ्यते । अन्यान्यपि उदाहरणानि यथासंभवं ज्ञेयानि ॥

सप्रत्ययान्तात् 'कृ' धातोर्यक् । चिकीर्ष्यते । चिकीर्ष्येत । चिकीर्ष्यताम् । अचिकीर्ष्येत । लिट् लकारे—चिकीर्षीचक्रे । चिकीर्षीषीष्ट । अचिकीर्षि कटः चिकीर्ष्यते देवदत्तेन ॥

यङन्तात् भूधातोर्यक् । 'यक्चतुर्षु' अनेन । 'यतः' अनेनाकारलोपः । वोभूयते । वोभूयेत । वोभूयताम् । 'दिवादावद्' । अबोभूयत । वोभूयांचक्रे । इत्यादीनि । लुङ्कारे । अबोभूयिष्ट ॥ यङन्तात् पचधातोर्यक् । पापच्यते । पापच्येत । पापच्यताम् । अपापच्यत । 'अनपि च हसात्' अनेन अनपि विषये यद्वा लोपः । पापचांचक्रे । पापचिषीष्ट । पापचिता । पापचिष्यते । अपापचिष्यत । अपापचि । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि । इति भावकर्मप्रक्रिया समाप्ता ॥

लकारार्थप्रक्रिया ३४

अथ लकारार्थप्रक्रिया ॥ हठपौनःपुन्ययोर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनान्तता निपात्यते । सर्वकाले सर्वपुरुषविषये अतीते काले ॥

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं सुपाण रत्नानि हरामराज्ञनाः ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्निशं दिनः ॥ २८ ॥

अथ लकारार्थप्रक्रिया कथ्यते । सूत्रम् 'हठपौनःपुन्ययोः' इत्यादिष्वेवैतन्पुन्यार्थे च धातोर्लोण्मध्यमपुरुषस्य एकवचनं ततो हि निपात्यते सर्वत्राज्ञे सर्वत्राज्ञे अर्द्धे काले । अस्त्रोदाहरणानि । पुरीमवस्कन्द अस्मिन् श्लोके उक्तानि हेतवः । एवं पठेत् कृते । लोण्मध्यमपुरुषस्यैकवचनान्तानि रूपाणि प्रदृश्यन्ते । श्लोकार्थः ॥

वर्तमानार्थाया अपि विभक्तेः सयोगे भूतार्था वक्तव्या ॥ ३५ ॥
स हारीतः । यजति स शुषिष्ठिरः ॥

सूत्रम्—‘वर्तमानार्थायाः०’ ॥ वर्तमानार्थाया अपि त्यादिविभक्तेः स इत्यस्य योगे भूता-
र्यता वक्तव्या । अस्योदाहरणम्—आह स हारीतः । अत्र वर्तमानेऽपि स्मयोगेन भूतार्थता ।
द्वितीयमुदाहरणम् यजति स युधिष्ठिरः । अत्रापि वर्तमाने स्मयोगेन भूतार्थता भवति ॥

वैचित्त्यापह्वयोरल्पकालेऽपि णादिर्वक्तव्यः ॥ सुप्तोऽहं किल विल-
लाप । नाहं कलिङ्गं जगाम ॥

सूत्रम्—‘वैचित्त्यापह्वयोः०’ ॥ वैचित्त्यापह्वयोरल्पकालेऽपि णादिर्वक्तव्यः । अस्यो-
दाहरणम् । वैचित्त्ये सुप्तोऽहं किल विललाप । अपह्वये नाहं कलिङ्गं जगाम । इत्युदाहरणम् ॥

यावत्पुरानिपातयोर्योगे भविष्यदर्थे तिबादयः लट् ॥ पुरा करोति ।
यावत्करोति । करिष्यतीत्यर्थः ॥

सूत्रम्—‘यावत्पुरानिपातयोः०’ ॥ यावत् पुरा अनयोर्निपातयोर्योगे भविष्यदर्थे तिबा-
दयः प्रत्यया भवन्ति । लट्लकारश्च । अस्योदाहरणम् पुरा करोति । पुरा करिष्यतीत्यर्थः ।
यावत्करोति । करिष्यतीत्यर्थः ॥

स्मृत्यर्थधातुयोगे भूतेऽर्थे लट् ॥ सरसि मित्रं यदुपकरिष्यसि । उपकु-
रुथा इत्यर्थः ॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥

सूत्रम्—‘स्मृत्यर्थधातुयोगे०’ ॥ स्मृत्यर्थधातुयोगे सति भूतेऽर्थेऽपि लट्लकारो भवति ।
सरसि मित्रं यदुपकरिष्यसि उपकुरुथाः । इति लकारार्थप्रक्रिया समाप्ता ॥

धातूनामप्यनन्तत्वान्नानार्थत्वाच्च सर्वथा ।

अभिधातुमशक्यत्वादाख्यातस्यापनैरलम् ॥ २९ ॥

इति श्रीअनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितायां सारस्वत-
प्रक्रियायामाख्यातप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ आख्यातोपसंहारमाह—धातूनामिति । यतो धातवोऽनन्ता यद्यपि कविकल्पह-
मादौ चतुःपञ्चाशदधिकसप्तदशशतानि धातुसंख्या प्रतिपादिता तथापि प्रयोगाणां बहुत्व-
दर्शनात् धातवोऽनन्ता एव । तथा एकैकस्य धातोः अनेकेऽर्थः यथा विक् क्रीडाविजिगी-
पाव्यवहारद्युतिस्तुतिमदमोदस्वप्नकान्तिगतिषु इत्यादि । एवमेकैको धातुरनेकेष्वर्थेषु वर्तते ।
तथा ‘ये गत्यर्थोस्ते ज्ञानार्थाः प्राप्त्यर्थश्च’ इत्यनेकार्थत्वम् । तथा उपसर्गयोगादप्यनेकार्थ-
त्वम् तत उक्तं धातूनामनन्तत्वात् । नास्ति अन्तो येषां तेऽनन्तास्तेषां भावोऽनन्तत्वं
तस्मात् अनन्तत्वात् । तथा प्रत्येकं धातूनां नानार्थत्वात् नाना बहुप्रकारेण अर्थो येषां ते
नानार्थास्तेषां भावो नानार्थत्वं तस्मात् । चकारात्सर्वथा सर्वप्रकारेण संपूर्णतयामिधानं कथनं
शब्दशास्त्रं अभिधातुं वक्तुं कथयितुं वा अशक्यम् । यदि वृष्टिपतिः स्वयं वक्ता इन्द्रः स्वयं
श्रोता तथापि वर्षसहस्रेणापि धातूनामन्तं न गच्छति । ‘लोकाच्छेषस्य सिद्धिः’ इति सर्व-
वैयाकरणैरुक्तत्वात्, तेषां प्रक्रिया प्रयोगानुसारेण प्रकारान्तरेण वा ज्ञातव्या मया वक्तुं
न शक्यते इति कारणात् आख्यातस्य व्याकरणनवमाधिकारस्य ख्यापनैः कथनैरलं
पर्याप्तमिति यावत् ॥

इति सारस्वतव्याकरणे द्वितीया वृत्तिः संपूर्णा ॥

॥ श्रीः ॥

सारस्वतव्याकरणम् ।

चन्द्रकीर्तिसमाख्यया व्याख्यया समलंकृतम् ।

तृतीया वृत्तिः ।

कृदन्तप्रकरणम् ॥ १ ॥

निजजनैर्विधिना निखिलापदो ह्यदिति यो विनिवर्तयति स्मृतः ।

जलधिजापरिरम्भणलालसो नरहरिः कुरुतां जगतां शिवम् ॥ १ ॥

अथ कृदन्तप्रक्रिया निरूप्यते ॥ कृत्कर्तरि च ॥ वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः
कृत्संज्ञकास्ते च कर्तरि च भवन्ति ॥ चकाराद्भावकर्मणोरपि ॥ [स्वतन्त्रः
कर्ता ॥ क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥ शुद्धो धात्वर्थो
भावः ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म । तथायुक्तं चानीप्सितम् । विपं भुङ्क्ते देवदत्तः ।
अन्नं भुङ्क्ते देवदत्तः ॥]

अथेत्याख्यातकथनानन्तरं कृत्प्रत्यया निरूप्यन्ते । तृतीयवृत्तिप्रत्ययानां 'कृन्' इति
संज्ञास्ति ते निरूप्यन्ते प्रकाशयन्ते । यद्वा कृदन्तप्रक्रिया निरूप्यते । कृत्संज्ञकाः प्रत्यया
अन्ते येषां ते कृदन्ताः शब्दास्तेषां प्रक्रिया निरूप्यते । द्वितीयवृत्तौ धातवः साधितास्ते
भवन्त्याद्यन्ताः अत्र तु भ्वादीनां कृत्प्रत्यययोगेन निष्पन्नाः स्याद्यन्ताः शब्दाः साप्यन्ते ॥
सूत्रम् 'कृन् कर्तरि०' कृन् प्रथमैकवचनान्तम् कर्तरि 'हसे पः' करोतीति कर्ता तस्मिन्
'हो' इति अर् 'स्वर०' ॥ अत्र ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते कृत्संज्ञकाः कृन्नामानो ज्ञेयाः ।
अत्र 'जातावेकवचनम्' इति वचनाद्वक्ष्यमाणा इति कथितं च कृन्प्रत्ययः प्रायः कर्तरि
कश्चुक्तावेव भवति । चकारात् विशेषविधाने भावकर्मणोरपि ॥

तृणुणौ ॥ धातोस्त्वृणुौ प्रत्ययौ भवतः ॥ डुपचप् पाके । पच् तृ इति
स्थिते । चोः कुः । पक्वृ इति स्थिते । 'कृत्तद्धितममासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा'
इति केचित् इति नामत्वम् । नामसंज्ञायां स्यादिविभक्तिर्भवति । स्तुरात् ।
सेरा । पचतीति पक्ता पक्तारौ पक्ताः । पक्ताः । पुंलिङ्गे पक्ता । स्त्रियां
पक्नी । नपुंसके पक्त् पक्वणी पक्वणि इत्यादि ॥ डुकृञ् करणे । करोतीति
कर्ता । हृञ् हरणे । हरतीति हर्ता । मृड् प्राणत्यागे । म्रियते इति मर्ता ।
इभृञ् धारणपोषणयोः । विभर्तीति भर्ता ॥

सूत्रम्—‘तृणुणौ’ ॥ तृश्च वुण् च तृणुणौ ‘स्वरं०’ । धातोरग्रे तृणुणौ इत्येतौ द्वौ प्रत्ययौ भवतः कर्तरि । वुण् इत्यत्र णकारो वृद्धार्थः । उदाहरणम् । वृणु च पृष्ठा पाके । पच् वृप्रत्ययः । ‘चोः कुः’ । ‘स्वरं०’ । पक्व इति जातम् । कृत्तद्धितसमासाश्चेति नामसंज्ञायाम् प्रथमैकवचने ‘स्तुरारू’ । यदादेशस्तद्वद्वचति इति न्यायात् ‘सेरा’ । सच डित् डित्त्वाट्टिलोपः । ‘स्वरहीनं०’ । पक्ता । ‘स्तुरारू’ । ‘स्वरं०’ । पक्ताः पक्ताः । एवं कृ—वृप्रत्ययः । ‘गुणः’ । ‘राद्यपो द्विः’ । कर्तृशब्दात्प्रथमैकवचने ‘स्तुरारू’ । ‘सेरा’ । ‘स्वरं०’ । कर्ता कर्तारौ । एवं सप्तसु विभक्तिषु रूपाणि ज्ञेयानि । एवं हृ हर्ता । पचतीति पक्ता । करोतीति कर्ता । हरतीति हर्ता । एवं भर्ता भर्तारौ भर्तारः । भोक्ता, दाता, पाता, स्वाता, माता, गन्ता, वक्ता, मंका इत्यादि ॥ स्त्रीलिङ्ग—पक्त्री, हर्त्री कर्त्री, ‘अण् ईप्’ इतीप् । ‘न रम्’ ॥ नपुंसकलिङ्गे—पक्त् पक्त्णी पक्त्णि । इत्यादि ॥

कृतः ॥ सेदधातोः परस्य कृत्प्रत्ययस्य वसादेरिडागमो भवति ॥ कृत इदं सूत्रं सेदधातुविषयम् ॥ सत्तायाम् । भवतीति भविता । एध् वृद्धौ । एधतेऽसौ एधिता ॥

सूत्रम्—‘कृतः’ ॥ कृत् प्रथमैकवचनान्तम् ‘स्वरं०’ ‘स्रोर्विं०’ । एकपदं सूत्रम् । सेदधातोः परस्य वसादेः कृत्प्रत्ययस्य इडागमः स्यात् । वसुप्रत्याहार आदी यस्य तस्यैव कृत्प्रत्ययस्येडागमः नत्वन्त्यस्य । उदाहरणम् भू वृ प्रत्ययः । ‘कृतः’ इति इडागमः । ‘गुणः’ । ‘ओ-अव्’ । ‘स्वरं०’ । भवितृशब्दात्प्रथमैकवचने कर्तृशब्दवत्साधना । भवतीति भविता । एध् वृद्धौ । एध वृ । ‘कृतः’ एधिता ॥

गुपू रक्षणे ॥ ऊदितो वा ॥ ऊदितो धातोरिडा भवति ॥ गोपायति गोपिता-गोपायिता-गोप्ता ॥ पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । सेपिता-सेद्धा ॥ इषुसहलुभरिप-रूपामनपि तस्येद्धा भवति । इषु इच्छायाम् । इच्छतीति एपिता एष्टा ॥ लुभ-विमोहने ॥ लुभ् गाढर्थे । लुभ्यतीति लोभिता । इडभावपक्षे-तथोर्धः । क्षवे जवाः । लुभ्यतीति लोब्धा ॥ रिप् बन्धने । रेपतीति वा रिप्यतीति रेपिता-रेष्टा ॥ रुप क्रोधे । रोपतीति रोपिता-रोष्टा ॥ पह मर्षणे । आदेः णः स्त्रः । हो ढः । तथोर्धः । घुभिः घुः । डि ढो लोपः । सहिचहोरोदवर्णस्य । सहतेऽसौ सोढा । वह् प्रापणे । वहति इति वोढा ॥

सूत्रम्—‘ऊदितो वा’ ॥ ऊत् ऊकारः इत् यस्य स ऊदित् तस्मात् ऊदितः पञ्चम्येकवचनम् ‘स्वरं०’ ‘स्रोर्विं०’ वा ‘अव्ययम्’ । ‘हवे’ । ‘उओ’ ऊदितो धातोः । गुपू रक्षणे पिधू माङ्गल्ये इत्यादेर्बा इडागमः वसुप्रत्याहारादेः कृत्प्रत्ययस्यैव । उदाहरणम् । गुपू रक्षणे । गुप् । ‘तृणुणौ’ इति वृप्रत्ययः ‘उपधाया लघोः’ ‘ऊदितो वा’ इति इडागमः । ‘स्वरं०’ । उभय-प्रापि प्रथमैकवचने ‘स्तुरारू’ । ‘सेरा’ । डित्त्वाट्टिलोपः ‘स्वरं०’ गोपिता-गोप्ता । गोपाय-तीति-गोपिता । गोप्ता । पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । पिधू ‘आदे णः स्त्रः’ सिध् वृप्रत्ययः ‘उपधायाः लघोः’ । ‘ऊदितो वा’ इत्येकत्र डागमः द्वितीये ‘तथोर्धः’ । वृक्षाने धृ । ‘क्षवे

जवाः । 'स्वर०' । उभयत्रापि प्रथमैकवचने 'सेरा' । 'स्तुराद्' टिलोपः । 'स्वर०' । सेधिता । सेद्धा । वाशब्दादेव इषु इच्छायामित्यस्य-एष्टा एषिता ॥ पद् मर्पणे सहने च । 'आदेः णः झः' सहते इति सोढा । एप्रत्ययः । 'हो ढः' । 'तथोर्धः' । 'दुमिः दुः' । 'ढि ङो लोपो दीर्घश्च' । 'सहिवहोरोद०' सहिवहोः पद् मर्पणे वद् प्रापणे इत्येतयोः धात्वोः संबन्धिनोऽवर्णस्य ओकारो भवति ढकारलोपे सति । तेन दुःसहं सहं भारवाद् इत्यादौ ओकारो न भवति । अनेन स इत्यस्य सो । सोढ् शब्दात्प्रथमैकवचने 'स्तुराद्' । 'सेरा' । इत्यादि कर्तृशब्दवत् । एवं वद् प्रापणे । वहतीति वोढा ॥

युवो(व्वो)रनाकौ ॥ यु बु इत्येतयोरन अक इत्येतावादेशौ भवतः यथासं-
ख्येन ॥ णित्वाद्बुद्धिः । अत उपधायाः । पचति वा पाचयतीति पाचकः
पाचकौ पाचकाः । देवशब्दवत् । पठति वा पाठयतीति पाठकः । एवं
याचते वा याचयतीति याचकः । भवति वा भावयतीति भावकः । लुनाति
वा लावयतीति लावकः । पुनाति वा पावयतीति पावकः । श्रुञ् श्रवणे ।
शृणोति वा श्रावयतीति श्रावकः । यु मिश्रणे । औ आव् । यौति वा यावय-
तीति यावकः । हनो घत् । हन्ति वा घातयतीति घातकः । जायते वा
जनयतीति जनकः । 'जनिवध्योर्न वृद्धिः' । वध हिंसायाम् । वधतीति वधकः ।
'मितां ह्रस्वः' घटते वा घटयतीति घटकः ॥ 'आतो युक्' ॥ आकारान्तस्य
धातोर्युगागमो भवति णिति णिति च परे ॥ दुदाब् दाने । ददाति वा
दत्तेऽसौ दायकः । दैप् शोधने । 'सन्ध्यक्षराणाम्' । दायतीति दायकः ॥
वुणस्तयुटौ हित्वा द्ररिद्रातेरनप्यालोपो लुङि वा वक्तव्यः ॥
दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति वा दरिद्रायतीति दरिद्रायकः । दरिद्रिता ।
नृतिखनिरञ्जिभ्यो वुर्वक्तव्यः । नृती गात्रविक्षेपे । उपधाया लघोः । राघपो
द्धिः । नृत्यतीति नर्तकः । नदादेः । नर्तकी । खनकः खनकी ॥ रञ्जेर्नलोपो
वा ॥ रञ्जकः-रजकः रजकी । युवोरनाकौ इति तद्धितयुप्रत्ययस्य नेति
वक्तव्यम् । तेन ऊर्णापुः ॥

सुस्रम्—'युवोरनाकौ' ॥ युश्च बुश्च युवू तयोः पष्ठीद्विवचनान्तम् 'उवम्' । 'स्वरहीनं०' ।
'स्रोर्विसर्गः' । अनाकौ । अनश्च अकश्च प्रथमाद्विवचनान्तम् 'ओऔऔ' । पश्चात् 'नामिनो
रः' । 'स्वर०' । द्विपदम् । यु बु इत्येतयोः प्रत्यययोः क्रमेण अन अक इत्यादेशौ भवतः यु
इत्यस्य अनः बुइत्यस्य अकः । उदाहरणम् । पच् । 'वृवुणौ' इति युण् । णकारो वृद्धसर्थः ।
'अत उपधायाः' इति 'युवोरनाकौ' इति बु इत्यस्य अकादेशः । 'स्वर०' । पचतीति
पाचकः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' । एवं पद् पठति पाठयति वा पाठकः ॥ डुङ्ङ् करणे ।
युण् प्रत्ययः । 'धातोर्नामिनः' । कार बु इत्यस्य अक । 'स्वर०' । करोति कारयति वा
कारकः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्विसर्गः' ॥ एवं भू युण् । ढकारस्य औकारो वृद्धिः । 'औ
आव्' अक । 'स्वरहीनं०' । भवतीति भावकः ॥ एवं लब् छेदने । लुनातीति लावकः ॥

यु मिश्रणे । यौतीति यावकः ॥ ह्रु श्रवणे । शृणोतीति श्रावकः । एतेषां रूपाणि देवशब्दवत् ।
उद्धितसंबन्धिषुप्रत्ययस्यानादेशो न । तेन ऊर्णायुः । शंयुः ॥

नाम्युपधात्कः ॥ नाम्युपधाद्धातोः कः प्रत्ययो भवति ॥ ककारो गुणाभा-
वार्थः । क्षिप् प्रेरणे । क्षिपतीति क्षिपः ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे । छिनतीति
छिदः ॥ मिदिर् विदारणे । मिनतीति मिदः ॥ दुह प्रपूरणे । द्रवद्रव्यभागा-
नुकूलो व्यापारः प्रपूरणम् । कामान् दोग्धि सा कामदुधा ॥ दुहः के वा
घो वाच्यः ॥ तेन कामदुहा । दुहः दुघः ॥ तुद् व्यथने । तुदतीति तुदः ॥
विद् ज्ञाने । वेत्तीति विदः ॥ द्विप् अग्रीतौ । द्वेष्टीति द्विपः ॥ पुर ऐश्वर्य-
दीप्तयोः । सुरतीति सुरः ॥ शुभ् शोभायाम् । शोभते तत् शुभं कल्याणम् ॥
सूत्रम्—‘नाम्युपधात्कः’ ॥ नामी उपधा यस्य स नाम्युपधस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् ।
‘हसिर्न’ । ‘सर्वर्णे०’ । कः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ । नामी अवर्णवर्जः स्वर
इकारादिः स ऋषधा यस्य तस्माद्धातोः कप्रत्ययो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः ॥ क्षिप्
प्रेरणे । क्षिप् अत्र नाम्युपधात् कप्रत्ययः । ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्वि०’ क्षिपः । क्षिपति प्रेरयतीति
क्षिपः ॥ एवं मिदिर् विदारणे । मिनतीति मिदः ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे । छिनतीति छिदः ॥

जानातेश्च ॥ जानातेर्धातोरपि कः प्रत्ययो भवति ॥ जानातेश्चेति चकारा-
त्कृगृधृग्रीशुवामपि कः प्रत्ययो भवति ॥ कृ विक्षेपे ॥ ऋत इर । किरतीति
किरः ॥ [धृज् धारणे । धरतीति ध्रः ।] ग्रीञ् तर्पणे । ग्रीणाति वा ग्रीणी-
तेसौ प्रियः ‘जु धातोः’ गृ निगरणे । गिरतीति गिरः । ‘गिरते रस्य वा लः
खरे वाच्यः ॥ गिले परेऽगिलस्य ॥ गिलशब्दं विहाय पूर्वस्य शुम् वक्तव्यः ।
तिमिं गिलतीति तिमिगिलः । अगिलस्येति किम् । गिलगिलः । गृञ्
व्यक्तायां वाचि । ‘जु धातोः ॥ ब्रवीतीति ब्रुः । अपिशब्दात्कर्त्तरि ग्रहेरपि
क्रः प्रत्ययो भवति । गृह्णातीति गृहम् । तात्स्थ्यात् गृह्णन्ति ते गृहा दाराः ॥
सूत्रम्—‘जानातेश्च’ इति शा अवयोधने इत्येतस्यापि धातोः कप्रत्ययो भवति । शा ।
अकिञ्चात् ‘आतोऽनपि’ इत्याकारलोपः । ‘स्वर०’ । ‘स्रोर्वि०’ । जानातीति झः । चकारा-
त्कृप्रियोरपि कप्रत्ययः । किरः । प्रियः ॥

सूत्रम्—‘ऋत इर’ । प्रियः । ग्रीञ् कप्रत्ययः । ‘जुधातोः’ इति इय् ॥

पचिनन्दिग्रहादेर्युणिनि ॥ पचादेर्नन्धादेर्ग्रहादेश्च अ, पु, णिनि, इत्येते
प्रत्यया भवन्ति यथासंग्रहेन ॥ पचतीति पचः । वक्तीति वचः । वेत्तीति
वेदः । वपतीति वपः ॥ चरिचलिपतिह्निवदीनां चा द्वित्वं पूर्वस्या-
ऽगागमश्च ॥ अप्रत्यये परे । हस्तादिः शेषाभावः । चर गतिमक्षणयोः ।
चरतीति चराचरः-चरः । चल चलने । चलतीति चलाचलः-चलः । पत्त

पतने । पततीति पतापतः-पतः । वदतीति वदावदः-वदः ॥ हन्तेर्घनञ्च ॥
हन्तीति घनाघनः-हनः । चकाराद् घन शब्दे । घनतीति घनाघनः घनः ।
इत्यादि ॥ णद् अव्यक्ते शब्दे । नदतीति नदः ॥ घृश् गतो । घ्रवनेऽग्री
घ्रवः । चरतेऽग्री चरः ॥ धमूष् सहने । ध्रमतेऽग्री ध्रमः । पचादिषु देवद्
नदद् इति । टकारानुबन्धत्वादीप् । दीव्यतीति देवी ॥ पितु तन्तुमन्ताने ।
पेष्ट सेवने । सेवतेऽग्री सेवः । सीव्यतीति सेवः ॥ घ्रण धने । घ्रण गनि ।
घ्रण शब्दे । घ्रणतीति घ्रणः ॥ अन प्राणने । प्राणितीति प्राणः ॥ रश्मि
भेक्षण्ये । पश्यतीति दर्शः । सृष्ट गतो । सर्पतीति सर्पः । भृञ् भरणे । भरते
वा भरतीति भरः । शृभृञ् धारणपोषणयोः । निर्मतिं वा विभृतेऽग्री भरः ।
सहतेर्मा सहः । पचादिराकृतिगणः पचादेरप्रत्ययो निरुपपदस्य ज्ञातव्यः ॥
इति पचादिः ॥

सूत्रम्—‘पचिनन्दिप्रहादेरयुणिनि’ ॥ पचिञ् नन्दिञ् प्रहञ्च पचिनन्दिप्रहं तदारिर्गन्त
स पचिनन्दिप्रहादिमन्तात् पञ्चम्येष्वचनान्तम् ‘क्ति’ ‘ह्रस्व’ इत्यलोपः । ‘स्रोर्वि०’ । अयु-
णिनि । अञ्च युञ्च णिनिञ्च अयुणिनि प्रथमैकवचनान्तम् । ‘नपुंसकाल्पमोर्देर्’ । पच्या
‘नामिनो रः’ । ‘स्वरहीनं’ । वृत्तिः कण्ठ्या । पचादेः अप्रत्ययः । नन्पादेयुः प्रत्ययः ० ।
प्रहादेर्णिनिः प्रत्ययः । णकारो वृद्धार्थः । इकार उगारणार्थः । उदाहरणम् । पचू अप्रत्ययः ।
‘स्वर०’ । ‘स्रोर्वि०’ । पचः । एवं वदतीति वदः ॥ विवु ग्रीडा० । दिप् दीव्यतीति देवः ।
अप्रत्ययः । ‘उपधाया लघोः’ ‘स्वरही०’ ‘स्रो०’ ॥ एव पिप् सेवयाम् । ‘भादेः ण्यः दः’ ।
सिप् सेवते इति सेवः । पच वद देव सेव चप नन्द भद प्रद चर जर मर क्षर येद सेव
कोप नर्त घ्रण सर्प भर स्वप इत्यादिपचादयः ॥

अथ नन्वादिर्निरूप्यते ॥ हुनदि समृद्धौ । इदितो नुम् । नन्दति वा नन्दय-
तीति नन्दनः । नन्दतीति नन्दकः ॥ रमु क्रीडायाम् । रमतेऽग्री रमणः ॥
पाम क्रम संहर्षे । वामतीति वामनः । क्रामतीति क्रमणः ॥ वायु शब्दे । वाम-
यतीति वासनः ॥ मितं ह्रस्वः ॥ मदी हर्षे । मायतीति वा मयतीति मदनः ॥
दुप वैकृत्ये ॥ दुपेर्ज्ञौ कृति च वीर्घौ चक्रव्यः ॥ दूषयतीति दूषणः ।
राप् साप् संसिद्धौ । राष्यतीति वा राषयतीति राघनः साघनः ॥ शृष्ट
पृद्धौ । वर्धयतीति वर्धनः ॥ रु शब्दे ॥ रोयुण् ॥ रु शब्द इत्येतन्माद्धा-
तोर्षुण् प्रत्ययो भवति ॥ रौति वा राययतीति रायगः ॥ रुदाब्दात् युरपि
घक्तव्यः ॥ तेन खणः ॥ [ककारान्ताच्च ॥ युण्प्रत्ययो भवति । कयो-
तीति वा कारयतीति कारकः । कारणः ॥ शुम शोभने रोचने च । शोभय-
तीति वा कारयतीति कारकः । कारणः ॥ शुम शोभने रोचने च । शोभय-
तीति शोभनः ॥ रुच दीर्घा । रोचयतीति रोचनः । विभीषयतीति विभी-

पणः ॥ णश्च अदर्शने । चित्तं विनाशयतीति चित्तविनाशनः । युध्यते इति
 योधनः । एते ञ्यन्ताः । सहतेऽसौ सहनः तपतीति तपनः ॥ ज्वल ज्वलने ।
 ज्वल दीप्तौ । ज्वलतीति ज्वलनः । शम् दम् उपशमे । शाम्यतीति शमनः ।
 दाम्यतीति दमनः । जल्पतीति जल्पनः ॥ हृप् प्रीणने । हृप्यतीति तर्पणः ।
 रमणः । हृप् संदर्पे । हृप्यतीति दर्पणः ॥ क्रन्द आक्रन्दने । क्रदि आह्वाने
 रोदने च संपूर्वः । संक्रन्दति वा संक्रन्दयतीति संक्रन्दनः ॥ कृष् निष्कर्षे ।
 कृष आमर्षणे । संकर्षतीति संकर्षणः ॥ अर्द मर्द अर्दने । अर्द गतौ याचने
 च । जनान् अर्दयतीति जनार्दनः । मर्दयतीति मर्दनः ॥ घृष संघर्षणे ।
 संघर्षतीति संघर्षणः । पुनातीति पवनः । पवतेऽसौ पवनः ॥ वृद् क्षरणे ।
 वृद् निवर्हणे । वृदी हिंसायाम् । मधुं सूदयतीति मधुसूदनः । लुनातीति
 लवणः । अत्र णत्वं निपात्यते । शत्रून् दाम्यतीति वा दामयतीति शत्रु-
 दमनः ॥] इति नन्धादिः ॥

‘डुनदि समृद्धौ । णट् । ‘आदेः णः स्तः’ ‘पचिनन्दि०’ इति युप्रत्ययः । ‘इदितः’ इति
 लुमागमः । ‘नश्चापदान्ते०’ ‘युवोरनाकौ’ अन । ‘स्वरहीनं०’ नन्दयति वर्धयति कुलमिति
 नन्दनशब्दात्प्रथमैकवचने ‘स्त्रोर्वि०’ नन्दनः । रम् । ‘युवोरनाकौ’ इति युप्रत्ययस्य अना-
 देशः । ‘स्वरहीनं०’ ‘ऋनोऽनन्ते’ रमते इति रमणः । नन्दनः रमणः वासनः मदनः
 दूषणः साधनः शोभनः रोचनः तपनः जल्पनः दर्पणः हर्षणः अर्दनः यवनः लवणः मधु-
 सूदनः विचक्षणः इत्यादिनन्धादयः । ‘रोर्युण्’ रु शब्दे इत्यस्य धातोः युणुप्रत्ययो भवति ।
 णकारो वृद्धर्थः । रु युप्रत्ययः । णिरवात् ‘धातोर्नामिनः’ रौ । ‘युवोरनाकौ’ अन । ‘औ
 व्याध्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘ऋनोऽनन्ते’ ‘स्त्रोर्वि०’ । रौति रावयतीति वा रावणः । युरपि तेन रवणः ॥

अथ ग्रहादिर्निरूप्यते ॥ ग्रह उपादाने । इनां शौ सौ । ‘हसे पः सेलोपः’
 णिनिप्रत्ययान्ताः सर्वे दण्डिवत् । गृह्णातीति ग्राही । उत्साही ॥ आस् उपवे-
 शने । उदास्तेऽसौ उदासी ॥ दास् दाने । उत्पूर्वः । उदासी ॥ भास् दीप्तौ ।
 उद्भास्तेऽसौ उद्भासी ॥ आतो युक् । छो छेदने । छयतीति छायी । तिष्ठतीति
 स्थायी ॥ मत्रि गुप्तभाषणे । मत्रि अवधारणे । मत्रयतीति मत्री ॥ मृद मर्दने ।
 मर्द आमर्दने । मृदु आर्जवे । संमर्दति वा संमर्दयतीति संमर्दा । निस्तौतीति
 निस्तावी । निश्चणोतीति निश्चावी ॥ रक्ष पालने । निरक्षतीति निरक्षी । वस्
 निवासे । निवसतीति निवासी ॥ वृष धीजसंताने । निवपतीति निवापी ॥
 शो तनूकरणे । निश्चयतीति निश्चायी ॥ नञ्पूर्वभ्यः कृहणीयाचृवदिभ्यो
 णिनिश्च ॥ न करोति वा कुरुतेऽसौ अकारी । इनां शौ सौ । न हरतीत्यहारी ॥
 णीञ् प्रापणे । न नयतीत्यनायी । न याचतेऽसौ अयाची । न वदतीत्य-
 वादी ॥ रघ हिंसायाम् । णिनिश्चेति चकारादपावपरिविभ्यो णिनिः ।

कृदन्ते कर्त्र्याः १]

चन्द्रकीर्तिव्याख्यासहितम् ।

अपराध्यतीत्यपराधी । रुचिर् आवरणे । अवरुणद्वीत्यवरोधी । परिभवतीति परिभावी । विपूर्वः । विचरतीति विचारी । विशेषेण रीतीति विराची ॥
इति ग्रहादयः ॥

ग्रह उपादाने । गृह्णातीति ग्राही । ग्रहादित्वात् गिनिप्रत्ययः । इन् । 'अत्त उपधायाः' ग्रा । 'स्वरहीनं०' । प्रथमैकवचने 'इनां शौ सौ' इति दीर्घः । 'ह्रस्वः सेर्लोपः' 'नाम्नो नो०' रु शब्दे । रु विपूर्वः । विशेषेण रीतीति विराची । गिन्प्रत्ययः । गित्त्वान् 'घातो-नांमिनः' 'औ आय्' 'स्वरहीनं०' वृण्डन्शब्दयत् । उदासी उद्गासी स्वायी वायी संमर्दी-वादी परिभावी निश्रावी निवासी इत्यादिग्रहादयः ॥

अथ दृशादिर्निरूप्यते ॥ दृशादेः शः ॥ दृश् हन् घेद् ध्मा घ्रा पा दा
घा बिद् एभ्यः शप्रत्ययो भवति ॥ शकारः शिति चतुर्वत्कार्यार्थः ॥ शिति
चतुर्वत् ॥ शिति प्रत्यये परे तिगादिषु परेषु यत्कार्यमुक्तं तद्भवति ॥
दृशादेः पश्यादिः । अप् । अदे । पश्यतीति पश्यः । उत्पूर्वः । उत् ऊर्ध्वं
पश्यतीति उत्पश्यः ॥ हन् हिंसागत्योः । अप् । अदादित्वादपो लुक् ।
अपित्तादिर्ङित् । गमां स्वरे । हनो मे । गां हन्तीति गोघ्नः । पापघ्नः ॥ घेद्
पाने । अप् । अदे घयतीति घयः ॥ ध्मा घमादेशः । घमतीति घमः ।
उद्धमतीति उद्धमः ॥ घ्रा जिघ्रादेशः । जिघ्रतीति जिघ्रः ॥ पा पाने ।
पिघादेशः । पिबतीति पिबः । अप् । अदे ॥ ह्यादेर्ङिश्च दादेः इत्याकारलोपः ।
ददाति वा दत्तेऽसौ ददः । दधाति वा धत्तेऽसौ दधः ॥ मुचादेर्मुच् । तुदादेरः ।
विद्वल् लामे । गां विन्दतीति गोविन्दः ॥

सूत्रम्—'दृशादेः शः' ॥ दृश् आदिर्यस्य स दृशादिः तस्मात् दृशादेः । पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'दिति' 'ङस्य' इत्यलोपः 'स्रोर्विसर्गः' शः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' । दृश्
घे प्र पा ध्मा हन् इत्यादेर्धातोः शप्रत्ययो भवति । दृश् आदिर्यस्य स दृशादिः । शकारः
शित्कार्यार्थः ॥ शित्प्रयोजनमाह । 'शिति चतुर्वत्' शकार इत् यस्यासौ शित् तस्मिन् शिति
सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' चतुर्भिस्तुत्य इति चतुर्वत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्य-
याङि०' वृत्तिः सुकरा । न वरम् । शिति प्रत्यये परे तिगादिबर्तमाना विधिसंभावना
आशीःप्रेरणा अनद्यतनाख्यविभक्तिचतुष्टयस्य यत्कार्यं 'दृशादेः' 'अप् कर्तरि' इत्यादि तद्भ-
वति । उदाहरणम् । दृश् । पश्यतीति पश्यः । शप्रत्ययः चतुर्वत्त्वात् 'अप् कर्तरि' 'दृशादेः'
पश्यादिः' इति पश्यादेशः । 'स्वरहीनं०' 'अदे' पुनः 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने । 'सिस्वोः' ।
घेद् पाने । घयतीति घेदः शप्रत्ययः । 'अप् कर्तरि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'अदे' 'स्वर-
हीनं०' एवं स्तान्धयः ॥ एवं पिबः ॥ ध्मा शब्दाभिसंयोगयोः । घमादेशः । उत्पूर्वः ।
उद्धमत्त्वेन घमतीति उद्धमः । शप्रत्ययः । 'अप् कर्तरि' 'अदे' 'स्वरहीनं०' उद्धमः । प्रथमै-
कवचने 'स्रोर्विसर्गः' ॥ हन् हिंसागत्योः । हन् गोपूर्वः । गां हन्तीति गोघ्नः । शप्रत्ययः ।

‘अप् कर्तरि’ ‘अदावेर्लृक्’ पश्चात् ‘हनो भे’ इत्य षः । पूर्वं ‘गमां खरे’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि-
सर्गः’ एवं कृतघ्नः ॥

ज्वलादेर्णः ॥ ज्वलादेर्गणात् णः प्रत्ययो भवति ॥ ज्वलादेर्णो वेति
केचित् ॥ पक्षे पचादित्तादः । ज्वल दीप्तौ । ज्वालः-ज्वलः ॥ तपतीति
तापः-तपः ॥ पथि गतौ । चुरादिः । इदित् । पान्थयतीति वा पन्थयतीति
पान्थः-पथः । अत्र वृद्धनन्तरं नुमागमः । ज्वलादिगणपाठसामर्थ्यात् ॥
पल्ल गल्यैश्वर्ययोः । पततीति पातः-पतः ॥ कथ पचने । कथतीति काथः-
कथः ॥ पथ गत्याम् । पथतीति पाथः-पथः ॥ मथ गाहे । मथतीति
माथः-मथः ॥ सहतेसौ साहः । इति ज्वलादिः ॥

सूत्रम्—‘ज्वलादेर्णः’ ॥ ज्वल आदिर्यस्य तस्य ज्वलादेः । पञ्चम्येकवचनान्तम् ।
‘ङिति’ । ‘ङस्य’ इत्यकारलोपः । ‘स्रोर्वि०’ ॥ णः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘नामिनो रः’ । ‘राययो
द्विः’ जलतुम्बिका० । ज्वलादेः ज्वल् तप् पथि पद् इत्यादेर्धातोः णप्रत्ययो भवति । णकारो
वृद्धयर्थः ॥ ज्वल दीप्तौ । ज्वल् णप्रत्ययः । अ । ‘स्वरहीनं०’ ‘अत उपधायाः’ प्रथमैकव-
चने ‘स्रोर्वि०’ ॥ एवं तप संतापे । तापः ॥ पद् गतौ । पादः ॥ पथि गतौ । पथ् । णप्र-
त्ययः । वृद्धिः । ‘स्वरहीनं०’ ॥ पथि गच्छतीति पान्थः । लक्ष्यमुद्दिश्य लक्षणस्य प्रवृत्ति-
रिति प्रथमं वृद्धिस्ततः ‘इदितः’ इति नुमागमः । ‘नश्चापदान्ते०’ ॥

अथाञ् ॥ कार्येण् ॥ धातोः कर्मणि प्रयुज्यमाने अण् प्रत्ययो भवति ॥
कुम्भकारः । ग्रन्थकारः ॥

सूत्रम्—‘कार्येण्’ ॥ कार्ये सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अङ्’ । अण् प्रथमैकवचनान्तम् ।
‘ह्रस्वः०’ यत्क्रियते तत्कर्म तस्मिन् कर्मणि पूर्वं प्रयुज्यमाने धातोरण्प्रत्ययो भवति । कृ
कुम्भपूर्वः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । अण्प्रत्ययः । ‘धातोर्नामिनः’ इति वृद्धिः । कार्
अ । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्विसर्गः’ । एव ग्रन्थपूर्वः । ग्रन्थं करोतीति ग्रन्थकारः । एवं शास्त्र-
कारः । एवं सन्तुवायादयः ॥

आतो ङः ॥ आकारान्ताद्धातोः कर्मणि प्रयुज्यमाने ङप्रत्ययो भवति ॥

गोदः । धनदः । जलदः ॥

सूत्रम्—‘आतो ङः’ । आतः पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ । ङः प्रथमैकव-
चनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ ‘ह्रस्वः’ ‘ङ ओ’ सिद्धम् । आकारोऽन्ते येषां तेषां धातूनां ङप्रत्ययो
भवति कर्मणि प्रयुज्यमाने । ङकारष्टिलोपार्थः ॥ जुदान् दाने । दा गोपूर्वः । गा ददातीति
गोदः । ङप्रत्ययः । अ । टिलोपः । ‘स्वरहीनं०’ एव धनं ददातीति धनदः । एवं जलदः ॥

नास्ति च ॥ नाक्युपपदे धातोर्ङः ॥ द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । द्वौ वारौ
जायतेऽसौ द्विजः । गृह्णदौरेः सह तिष्ठतीति गृहस्थः ॥ गिरिशः । शीघ्र
स्वप्ने ॥ पादः पिबतीति पादपः ॥ द्रु गतौ । शुचं द्रवतीति शुद्रः ॥ शुचः
शूत्रे ॥ श्लघः शरादेशो भवति द्वे परे ॥

कृदन्ते कर्त्र्याः १]

सूत्रम्—‘नाञ्चि च’ ॥ नाञ्चि इति नामनगद्वयस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अलोपः स्वरे’ ‘स्वरहीनं’ । च प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ नाञ्चि नाममात्रे कर्मोदिनियमरहिते प्रयुग्यमाने ढप्रत्ययो भवति कर्तरि चकारान्तावेऽपि । यथा । आरुन्तं मूषकाणामुत्थानमाखूयम् । घा । ‘आदेः णः स्रः’ उत्पूर्वः । ‘उदः स्यादेः’ इति सलोपः । ‘रसे चपा०’ आखुपूर्वः । ‘सवर्णे दीर्घः’ ढप्रत्ययः । टिलोपः । ‘स्वरहीनं’ ‘अतोऽम्’ इत्यादौ उदाहरणम् ॥ पा पाने । पा द्विपूर्वः । द्वाभ्यां शुण्डामुखाभ्यां पियतीति द्विपः । ढप्रत्ययः । अत्र टिलोपः । ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्वि०’ ॥ एवं द्विवारं द्वाभ्यां जन्मसंस्काराभ्याम् एकं जन्मतो द्वितीयं वीक्षासंस्काराय जायते उत्पद्यत इति द्विजः । जनी प्रादुर्भावे । [जनेर्जा आदेशः] । ढप्रत्ययः । टिलोपः । ‘स्वरहीनं’ ॥ घा गतिनिवृत्तौ । घा । ‘आदेः णः स्रः’ स्या पस्य सः । निमित्ताभावे० इति ठस्य थः । गृहपूर्वः । गृहे तिष्ठतीति गृहस्यः । ढप्रत्ययः । टिलोपः । ‘स्वरहीनं’ ॥ हु गतौ । शुचपूर्वः । शुचं शोकं द्रवति प्राप्नोति हीनजातित्वादिति शूद्रः । ढप्रत्ययः । अत्र टिलोपः । ‘शुचः शूद्रे’ शुच्शब्दस्य ट्रे इति ढप्रत्ययान्तद्रुधातौ परे शू इत्ययमादेशो भवति । अनेन शुचः शू ॥

उरसः सलोपो मुम्वा ॥ उरसः सकारस्य लोपो भवति ढप्रत्ययान्ते गमौ मुमागमथ वा ॥ उरसा गच्छतीत्युरगः । उरङ्गः सर्पः ॥

‘उरसः सलोपो मुम्वा’ ॥ उरस्शब्दस्य उपपदस्य गमिधातौ परे सकारस्य लोपो भवति वा विकल्पेन मुमागमो भवति । अनेन गम् उरसपूर्वः । उरसा हृदयेन गच्छतीति उरगः उरङ्गो वा । ‘नाञ्चि च’ इति ढप्रत्ययः । अत्र टिलोपः । ‘स्वरहीनं’ ‘उरस०’ इति सलोपः । एकत्र मुमागमः । ‘नश्चापदान्ते’ ॥

विहायसो विह्व ॥ विहायसशब्दस्य विहादेशो भवति चकारान्तमुम्वा ङान्ते गमौ ॥ विहायसि आकाशे गच्छतीति विहगः-विहङ्गः ॥ भुजस्य च मुम्वा ढप्रत्ययान्ते गमौ ॥ भुजो यक्रार्थे ॥ भुजं वक्रं गच्छतीति भुजगः भुजङ्गः । विहायसो विह्वेति चकारात् तरसस्तुरादेशः । मुम्वेति अनुवर्तनीयम् । तरसस्तुरादेशः । तुरस्य मुम्वा ङान्ते गमौ ॥ तरसा वेगेन गच्छतीति तुरगः-तुरङ्गः ॥

एवं विहायसा आकाशेन विहायसि आकाशे वा गच्छतीति विहगः विहङ्गः । गम् विहायसपूर्वः ॥ ‘विहायसो विह्व’ विहायसशब्दस्य विहादेशः मुमागमः । ढप्रत्ययः ॥ चकारात् भुजं कुटिलं गच्छतीति । भुज कौटिल्ये । भुजगः भुजङ्गः । ष्वगः ष्वङ्गः । तुरगः तुरङ्गः । इत्याद्यपि ॥

अटौ ॥ नाञ्चि कार्ये च उपपदे सति अटौ प्रत्ययौ भवतः ॥ अस्थि हरतीति अस्थिहरः कः? स्वा । क्वचं हरतीति कनचहरः कुमारः ॥ घृष् धारणे । धनुर्धरतीति धनुर्धरः धत्रियो राजा वा ॥ चर गतौ । कुरु देशेषु चरतीति

कुरुचरः । ट ईवर्थः । ट्रितः स्त्री चेत् कुरुचरी । महीचरी । सेनाचरी ।
 भिक्षाचरी । दीक्षाचरी ॥ अप्रत्ययः सर्वधातुसाधारणः । टप्रत्ययस्तु चरादेरेव
 भवति ॥ शोकं करोतीति शोककरी कन्या । यशः करोतीति यशस्करी
 विद्या ॥ सृ गतौ । पुरः सरतीति पुरःसरः । अग्रे सरतीति अग्रेसरः ॥
 पार्श्वे शेतेऽसौ पार्श्वशयः । तथैव पृष्ठे शेतेऽसौ पृष्ठशयः । उदरशयः ॥
 उत्तानादिषु कर्तृषु । उत्तानः शेतेऽसौ उत्तानशयः । स्तम्बेरमः हस्ती ॥ जप
 जल्प व्यक्तायां वाचि । कर्णेजपः ॥ ग्रह उपादाने । शक्तिं गृह्णातीति शक्ति-
 ग्रहः । लाङ्गलग्रहः । पृष्ठिग्रहः । अङ्कुशग्रहः । तोमरग्रहः । घटीग्रहः ।
 धनुर्ग्रहः । स्रग्ग्रहः । पुष्पग्रहः । फलग्रहः । कामग्रहः । मधुरग्रहः । शंपूर्वः
 कृञ् । शं सुखं वा कल्याणं करोतीति शंकरः । शंवदः । भारंवहः ।
 अत्र कर्मणि अणपि वक्तव्यः । भारवाहः । श्वेतवाहः । इत्यादि ॥

सूत्रम्—‘अटौ’ ॥ अथ टश्च अटौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । ‘ओ औ औ’ नाम्नि कार्ये च
 घाच्यमाने अकारटकारप्रत्ययौ यथायोग्यं भवतः टप्रत्यये । टकार ईवर्थः । पचिनन्दीति
 पचादीनां निरुपपदानामप्रत्यय उक्तः । अटावित्त्र तु सोपपदानां अप्रत्यय इति न पौन-
 रुक्त्यम् । उदाहरणम् । हृञ् हरणे । हृ अस्थिपूर्वः । अप्रत्ययः । ‘गुणः’ ‘स्वरहीनं’
 अस्थीनि हरतीति अस्थिहरः आ कुर्कुरः ॥ एवं कवचं संनाहं हरतीति कवचहरः कुमारः
 इन्द्रो वा ॥ घृ धनुपूर्वः । ‘दोषां’ इति पत्य रः । ‘राद्यपो द्विः’ ‘क्षवे जवाः’ जलतुम्बि-
 कान्यायेन० । धनुर्धरतीति धनुर्धरः कुमारः इत्यादयोऽप्रत्ययान्ताः ॥ चर गतिभक्षणयोः ।
 चर कुरुपूर्वः । कुरुपु देशेषु चरतीति कुरुचरः । स्त्रीचेत् कुरुचरी । टप्रत्ययः । अ ‘स्वर-
 हीनं’ एकत्र प्रथमैकवचने ‘स्रोर्वि०’ ॥ द्वितीये टित्वात् ‘ट्रितः’ इतीप् । ‘यस्य लोपः’
 प्रथमैकवचने ‘हसेपः सेलोपः’ नदीशब्दवत् ॥

इखस्त्रि ॥ धातोर्नाम्नि कार्ये च सति इ ख खि एते प्रत्याया भवन्ति ॥

शकृत्स्तम्बात्कृञः फले रजोमलाद्बहो हृञः ।

इतिनाथाद्देववातादापःकर्तरि वाच्य इः ॥ ३ ॥

वत्सग्रीवोरेव । डुकृञ् करणे । शकृत्करोतीति शकृत्करिः को वत्सः । स्तम्बं
 करोतीति स्तम्बकरिः को ग्रीहिः । फलं गृह्णातीति फलेग्रहिः वा फलान्नि
 गृह्णातीति फलेग्रहिर्वृक्षः । फलस्यैदन्तत्वं निपातनात् । रजो गृह्णातीति
 रजोग्रहिः । मलग्रहिः । इति हरतीति इतिहरिः । नाथहरिः । आप्ल
 व्याप्तौ । देवान् आमोतीति देवापिः । वातं आमोतीति वातापिः ।

सूत्रम्—‘इखस्त्रि’ ॥ इश्च सश्च सिश्च इखसि प्रथमावद्विवचनान्तं सांकेतिकम् । यद्वा प्रथ-
 मैकवचनान्तं नपुंसके । धातोर्नाम्नि कार्ये च सति इ, ख, सि, एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति
 यथायोग्यम् । उदाहरणम् । कृ स्तम्बपूर्वः । स्तम्बं करोतीति विप्रदे इप्रत्ययः । ‘गुणः’

कृदन्ते कर्त्रेर्थाः १]

चन्द्रकीर्तिव्याख्यासहितम् ।

‘स्वरहीनं’ प्रथमैकवचने ‘स्वोर्वि०’ सम्भवकरिः प्रोहिः शालिः । एवं शकृत्करिर्वत्सः । आप्र व्याप्तौ । आप् देवपूर्वः । देवानाप्रोतीति देवापिः । इप्रत्ययः ‘स्वरहीनं’ एवं वातापिः । फलमहिः । नायहरिः ॥

खकारः ‘खिति पदस्ये’ति छत्रस्य विशेषणार्थः ॥ खिति पदस्य ॥ खिति प्रत्यये परे पूर्वपदस्याव्ययवर्जितस्य शुभागमो भवति ॥ तेन दोषामन्यमहः । आत्मानं दोषा मन्यते तदोषामन्यम् अहः ॥

करीषकूलसर्वाभ्रात्कपः प्रियचशाद्वदः ।

कतिमेघभयात्कूजः क्षेममद्रप्रियात्तु वा ॥ ३ ॥

कप निष्कर्षे । करीषं कपतीति करीषंकपः । करीषं शुष्कगोमयमित्यमरः । कूलं कपतीति कूलंकपः । सर्वं कपतीति सर्वंकपः । अम्रं कपतीति अम्रंकपः । सकारो शुभागमार्थः ॥ वद व्यक्तायां वाचि । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । वशंवदः ॥ ऋतिं करोतीति ऋतिंकरः । मेघंकरः । भयंकरः । विकल्पपक्षे ‘कार्ये अण्’ । क्षेमं करोतीति क्षेमंकरः क्षेमकारः । मद्रं करोतीति मद्रंकरः । प्रियं करोतीति प्रियंकरः प्रियकारः ॥

आशिताच्च भुवो भावे करणे च तुराद्भुजात् ।

विहायसः सुतोरोभ्यां हृदयाच्च जनात् छवात् ॥ ४ ॥

गच्छतेः प्रत्ययः खः स्याद्भुजोधातोस्तु खिर्भवेत् ।

आत्मन्कुक्ष्युदरेभ्यः स्युस्तथा वाचंयमादयः ॥ ५ ॥

आशितेन भूयते इति आशितंभवम् । (भावे नपुंसकता वाच्या) । आशितो भवत्यनेनेति आशितंभवः ओदनः ॥ तुरं गच्छतीति तुरंगमः । भुजंगमः । विहंगमः । सुतंगमः । उरंगमः । हृदयंगमः । जनंगमः । पुवेन गच्छतीति पुवंगमः ॥ हृभृज् धारणपोषणयोः । आत्मानं विभर्तीति आत्मंभरिः । कुक्षि-भरिः । उदरंभरिः । लुप्तविभक्तेश्च पदान्तत्वं विज्ञेयम् ॥ अतः परं वाचंयमादीन् कथयति । वाचंयमादयो निपात्याः । वाचं यच्छतीति वाचंयमः । अत्र अकारो निपात्यते ॥ द् विदारणे । पुरं दारयतीति पुरंदरः ॥ तप संतापे । द्विपं तापयतीति द्विपंतपः । परंतपः । सर्वं सहतेऽसौ सर्वसहः । विश्वं विम-तीति विश्वंभरः । भगं दारयतीति भगंदरः ॥ द् धृनतरणयोः । रथं तर-तीति रथंतरः ॥ वृज् वरणे । पतिं धृणोतीति वा धृणुते सा पतिंवरा ॥ जि-जये । धनं जयतीति धनंजयः ॥ धृज् धारणे । वसुनि वा वसु धरति वा

१ टीकाकर्तुमेतेन तु ‘गच्छते प्रत्ययः खः स्यात्तथा वाचंयमादयः’ आत्मन्कुक्ष्युदरेभ्यो वै भुजो धातोस्तु खिर्भवेत् ॥ इत्येव पाठः स्यात् ॥ परंतु अत्रेऽपि खप्रत्ययस्यैव दर्शितत्वात् मूलपाठ एव समीचीनः ॥
सारं. ५२

घरतेऽसौ वसुंधरा । शशुं सहतेऽसौ शशुंसहः । अरिं दाम्यतीति अरिंदमः ।
शशुंतपः । एते वार्चयमादयः ॥

सूत्रम् । 'खिति पदस्य' ख इत् यस्य स खित् तस्मिन् खिति । सप्तम्येकवचनान्तम् ।
'स्वरहीनं' पदस्येति षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'इत्स्य' खिति सकारेऽप्रत्यये परे पूर्वपदस्य
शुभागमो भवति । उकार उच्चारणार्थः ॥ कृ क्षेमपूर्वः । क्षेमं करोतीति क्षेमंकरः । 'इत्स्य' इति सप्रत्ययः । अत्र सकारो शुभागमार्थः । 'खिति पदस्य' इति पूर्वपदस्य शुभागमः ।
'मोऽनुस्वारः' 'गुणः' 'स्वरहीनं' एवं प्रियं वदतीति प्रियंवदः । वशंवदः । कूलंकपः ।
अभ्रंलिहः । वार्चयमः । पुरंदरः । भयंकरः । परंतपः । सर्वसहः । विश्वभरः । मितंपचः ।
विधुंतुदः । सूर्यपश्यः । ललाटंतपः । असूर्यपश्याः राजदारा इत्यादि ॥ डुभृज् । भृ आत्म-
नपूर्वः । आत्मानं विभर्तीति आत्मभरिः । त्रिप्रत्ययः । 'नाम्नो नो' 'खिति पदस्य' 'मोऽ-
नुस्वारः' 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'लोर्विसर्गः' एवम् उदरंभरिः । कुक्षिंभरिः इत्याद-
योऽपि ज्ञेयाः ॥

एजां खश् ॥ एज् कम्पने इत्यादीनां खश् प्रत्ययो भवति ॥ सकारो
शुभागमार्थः । शकारः शिति चतुर्वत्कार्यार्थः । धातोः प्रेरणे इति जिः
प्रत्ययः । जनान् एजयतीति जनमेजयः ॥

व्यनतैर्जर्मन्यते मुञ्जकूलास्यपुष्पतो धयेः ।

नाडीमुष्टीशुनीपाणिकरस्तनात्सनासिकात् ॥ ६ ॥

मनु अवबोधने । दिवादेर्यः । आत्मानं पण्डितं मन्यते स पण्डितमन्यः । घेद्
पाने । मुञ्जं धयतीति मुञ्जंधयः । कूलंधयः । आसंधयः । पुष्पंधयः ।
ध्माघेटोस्तुल्योपपदत्वं ज्ञेयम् ॥ ध्मा शब्दाभिसंयोगयोः । नाडीं धयतीति
नाडिंधयः । नाडिंधमः ॥ खशन्ते पूर्वपदस्य ह्रस्वो चाक्ष्यः ॥ मुष्टिंधयः ।
मुष्टिंधमः । शुनिंधयः । शुनिंधमः । पाणिंधयः । पाणिंधमः । करंधयः ।
करंधमः । स्तनंधयः । स्तनंधमः । नासिकां धयतीति नासिकंधयः ।
नासिकंधमः ॥

ध्मा गारीवातघटीतो रुजयहौ तु कूलतः ।

अरुधिंधुतिलात्तुद् स्यादसूर्योंगादशिस्तपिः ॥ ७ ॥

ललाटतो यद्वाभ्राष्टिद् मितमाननखात्पचिः ।

घातादजिरिराया मद् जहातिः शर्धतिस्तथा ॥ ८ ॥

खारीं धमतीति खारिंधमः । वातंधमः । पटिंधमः ॥ रुजो भङ्गे । यद्
प्रापणे । उत्पूर्यः । कूलमुद्जतीति कूलमुद्जः । कूलमुद्दतीति कूलमुद्दः ॥
अरुः किम् ? मर्मस्नानम् । अरुस्तुदतीति अरुंतुदः । विधुंतुदः । तिलंतुदः ॥

कृदन्ते कर्त्र्याः १]

दृशिर् प्रेक्षणे । नृ सूर्यं पश्यन्तीति असूर्यपदयाः । के ? राजदाराः । उग्रपश्यः ।
ललाटंतपः ॥ लिह आखादने । वहं लेढीति वहंलिहः । अग्रंलिहः ॥ मितं
पचतीति मितंपचः । प्रसंपचः । पानंपचः । नखंपचः ॥ अज गतौ क्षेपणे
च । वातमजतीति वातमजः ॥ मदी गर्वप्लवनयोः । इरया माघतीति इरंमदः ॥
ओहाक् त्यागे । शर्धं जहतीति शर्धंजहा मापाः ॥ इति खशप्रत्ययः ॥
सूत्रम् । 'एजां खश्' एजां पष्ठीबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वा०' सश् प्रथमे-
कवचनान्तम् । 'हसेपः सेलौपः' 'एज् कम्पने' इत्यादीनां धातूनां सश् प्रत्ययो भवति
खकारो गुमागमार्थः । शकारश्चतुर्वत्कार्यार्थः । एज् जनपूर्वः । जनं लोकमेजयति कम्प-
यतीति विप्रहे । 'धातोः प्रेरणे' विप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' ततः । 'एजां सश्' इति सश् ।
अ । 'खिति पदस्य' इति पूर्वस्य सुम् । 'स्वरहीनं०' चतुर्वत्त्वात् 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ए
अय्' 'स्वरहीनं०' 'अदे' इत्यकारलोपः । 'स्वरहीनं०' जनमेजयः ॥ मन शाने मन् पण्डि-
तपूर्वः । आत्मानं पण्डितं मन्यते इति पण्डितमन्यः । खशप्रत्ययः । शित्त्वात् 'दिवादेर्यः'
खित्वान्गुमागमः । 'स्वरहीनं०' 'अदे' 'स्वरहीनं०' ॥ एवं सुभगमन्यः इत्यादि ॥

ख्युद् करणे ॥ धातोः करणेऽर्थे ख्युद् प्रत्ययो भवति ॥ अभूततद्भावे ॥
आढ्यसुभगस्थूलपलितनम्रांधप्रियेषु कृजः ख्युद् वाच्यः ॥ अनाढ्यः
आढ्यः क्रियतेऽनेनेति आढ्यंकरणं धृतम् । सुभगंकरणम् ॥ स्थूलंकरणं किम् ? ।
दधि ॥ पलितंकरणं किम् ? । शीतवस्तुसेवनम् । अनम्रः नम्रः क्रियते अनेनेति
नम्रंकरणं धृतम् ॥ अन्धंकरणं किम् ? । दृश्यावलोकनमसकृत् । अप्रियः प्रियः
क्रियते अनेनेति प्रियंकरणं भूतम् ॥ [दार्वाहनो अण् वक्तव्यः ॥
तकारस्य च टः ॥ घाटादेशो वक्तव्यः ॥ उवम् । दारु आहन्तीति दार्वा-
घाटः ॥ चारौ वा ॥ चारुं आहन्तीति चार्वाघाटः चार्वाघातः ॥ कर्मणि
संपूर्वाच्च ॥ वर्णान् संहन्तीति वर्णसंघातः ॥ जायापत्योष्टक् ॥ जायाप-
त्योरुपपदयोर्हन्तेष्टक्प्रत्ययो भवति लक्षणवति कर्तरि ॥ जायां हन्तीति
जायाम् ना । पतिं हन्तीति पतिघ्नी स्त्री ॥ अमनुष्यकर्तृके च ॥ जायाम्नाः
तिलकालकः । कपाले भ्रमरः । पतिघ्नी पादरेखा ॥ पाणिघताडघौ
शिल्पिनि निपात्येते ॥ राजघ उपसंख्यानम् ॥]

सूत्रम् । 'ख्युद् करणे' ख्युद् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः सेलौपः' करणे सप्तम्येक-
वचनान्तम् । 'अ इ ए' । अकृतस्य निपादनं करणमुच्यते तस्मिन्नर्थे धातोः ख्युद्प्रत्ययो
भवति । खकारो गुमागमार्थः । टकार ईवर्थः । कृ नम्रपूर्वः । अतमो नम्रः क्रियते अनेन
इति विप्रहे ख्युद्प्रत्ययः । यु । 'खिति पदस्य' इति खित्वान्गुम् । 'धमासप्रत्यययोः' इति
विभक्तिलोपे गुमागमः । 'युवोरत्नाकौ' इति अनादेशः । 'स्वरहीनं०' 'कृत्तौणो०' नपुंस-
कान्तम् । नम्रंकरणं धृतम् । एवम् अस्थूलः स्थूलः क्रियते अनेनेति स्थूलंकरणं दधि ।
कृ स्थूलपूर्वः ॥

भजां विण् ॥ भजसहवहां कर्तरि विण् प्रत्ययो भवति णकारो वृद्धार्थः ॥
 वेः ॥ वेर्लोपो भवति ॥ भज सेवायाम् । अर्धं भजतीति अर्धभाक् । चोः कुः
 सुखभाक् । दुःखभाक् ॥ वह प्रापणे । भारं वहतीति भारवाद्-भारवाड्
 भारवाहौ भारवाहः । भारवाहम् भारवाहौ ॥ वाहो वौ ॥ वाहो वाकारस्यौकारो
 भवति शसादौ खरे परे । भारौहः भारौहा भारवाड्भ्याम् भारवाड्भिः ।
 इत्यादि ॥ सह मर्पणे । हो ढः । वावसाने । सहादेः सादिः इति सूत्रेण
 त्वरायास्तुरादेशः । त्वरां शत्रूणां वेगं सहतेऽसौ तुरापाड् । साहेः पः सोऽडि ।
 तुरासाहौ तुरासाहः ॥ पृच्छतेर्विण् ॥ तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राद् । अम्बूनि
 वहतीति अम्बुवाद् । शसादौ तु अम्बूहः ॥ अन ङः ॥ अनकारादुत्तरस्य
 वाहो वाकारस्य उः स्यात् शसादौ खरे परे ॥ शालिवाद् शाल्यूहः ॥

सूत्रम्—‘भजां विण्’ ॥ भजां पष्ठ्यवहुवचनान्तम् । ‘स्वर०’ ‘मोऽनुस्वारः’ विण् प्रथमैक-
 वचनान्तम् । ‘ह्रसेपः०’ भजामिति । भजादीनां भज, वह, पड, शम्, इत्यादीनां धातूनां
 विण्प्रत्ययो भवति कर्तृक्तौ विषये । णकारो वृद्धार्थः ॥ भज सेवायाम् । भज् । अर्धपूर्वः ।
 अर्धं भजतीत्यर्धभाक् । विण्प्रत्ययः । वि । णित्वात् ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिः । अर्ध-
 भाज् वि इति स्थिते ॥ सूत्रम्—‘वेः’ ॥ पष्ठ्येकवचनान्तम् । ‘ङिति’ ‘ङस्य’ ‘स्रोर्वि०’ वेरिति
 विप्रत्ययस्य लोपो भवति । इत्यनेन विलोपः । प्रथमैकवचने ‘चोः कुः’ ‘ह्रसेपः सेर्लोपः’
 ‘वावसाने’ अर्धभाक् अर्धभाजौ अर्धभाजः इत्यादि । स्त्रीलिङ्गेऽप्येवम् । नपुंसके तु अर्ध-
 भाक् अर्धभाजी अर्धभाजि इत्यादि ॥

वह भारपूर्वः । भारं वहतीति विप्रहे विण् प्रत्ययः । वृद्धिः । विलोपः । प्रथमैकवचने
 ‘हो ढः’ ‘ह्रसेपः सेर्लोपः’ ‘वावसाने’ ङस्य ङः । भारवाद् भारवाड् । मधुलिङ्गशब्दवत्प्र-
 क्रिया । शसादौ खरे तु विशेषः ॥ ‘वाहो वौ’ शसादौ खरे । वाह इति विण्प्रत्ययान्तस्य
 बहुधातोः शसादौ खरे परे वा इत्यक्षरस्य कृत्क्षस्य औकारो भवति वा इत्यस्य औ ‘ओ
 औ औ’ भारौहः । भारौहा भारवाड्भ्यां ‘हो ढः’ ‘स्रजे जवाः’ ‘स्वरहीनं०’ भारवाङ्गिरि-
 त्यादि । पड मर्पणे । ‘आदेः ण्यः स्रः’ सह विण्प्रत्ययः । वृद्धिः । वेर्लोपः । प्रथमैकवचने
 ‘हो ढः’ ‘साहेः पः सो ङि’ साहः पष्ठ्येकवचनान्तम् । पः प्रथमैकवचनान्तम् । सः पष्ठ्ये-
 कवचनान्तम् । ङि सप्तम्येकवचनान्तम् । सहधातोः सकारस्य पकारो भवति ढकारे परे
 रसे पदान्ते च । अनेन सस्य पः । ‘ह्रसेपः से०’ ‘वावसाने’ तुरां शत्रुवेगं सहते इति तुरा-
 पाड् इन्द्रः । तुरापाड् तुरासाहौ तुरासाहः । भकारादौ सुपि च तुरापाड्भ्यां तुरापाङ्गिः
 इत्यादिरूपाणि ज्ञेयानि ॥ अत्र केचित् तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राद् इत्युदाहरणं पठन्ति ।
 तदत्र न युज्यते । अग्रे किञ्चित्प्रत्ययाधिकारे साधितत्वात् इह तु भ्रमात् पठन्ति ॥

‘शमेरपि विण् वक्तव्यः ॥ मो नो धातोः । शम् दम् उपशमने । प्रकर्षेण
 शाम्यतीति प्रशान् प्रशामौ ॥’

शम उपशमे । शम् प्रपूर्वः । प्रकर्षेण शाम्यतीति प्रशान् । विणप्रत्ययः । वृद्धिः । वेर्लोपः । प्रथमैकवचने । 'मो नो धातोः' धातोर्मकारस्य नकारो भवति रसे पदान्ते च । इति मस्य नः । 'हसेपः सेर्लोपः' प्रशान् प्रशामौ प्रशामः । प्रशान्भ्यां प्रशान्मिः ॥

अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे नास्त्रिचिवः ॥ अभूततद्भावेऽर्थे कृ भू अस् इत्येतेषु नास्त्रिचिवप्रत्ययो भवति ॥ संपद्यकर्तरीति चक्तव्यम् ॥ तेन अगृहे गृहे भवतीति गृहेभवति । चकारश्चौ दीर्घ इति विशेषणार्थः । अथवा चकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । वेः ॥

अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे नास्त्रिचिवः न प्राक् भूतमभूतं तस्य तेनैव स्वात्मना भवनं तद्भावेः तस्मिन्नर्थे अतथाभावस्य तथाभावे सति कृ भू अस् इत्येतेषां प्रयाणां धातूनां मध्ये एकतरेण योगे नास्त्रिचिवप्रत्ययो भवति । चकारश्च 'च्वौ दीर्घ ई चास्य' इति सूत्रविशेषणार्थः ॥

च्वौ दीर्घ ई चास्य ॥ च्वौ प्रत्यये परे अकारस्य ईकारादेशो भवति अन्यस्य स्वरस्य दीर्घो भवत्यव्ययवर्जितस्य ॥ अमिथुनं मिथुनं संपद्यमानं तथा करणं इति मिथुनीकरणम् । किम् ? पाणिग्रहणम् । व्यन्तत्वादव्ययम् अव्ययाद्विभक्तैर्लुक् । असहायः सहायः संपद्यमानस्तथा स्यात् इति सहायी स्यात् । अकृष्णः कृष्णः यथा संपद्यमानस्तथा करोतीति कृष्णीकरोति । हेतुकृतम् । अव्ययस्य न दीर्घत्वम् । अस्त्वस्ति स्त्वस्ति यथा संपद्यमानस्तथा स्यादिति स्त्वस्ति स्यात् । संपद्यकर्तरि किम् । अगृहे गृहे भवतीति गृहेभवति । अलुक् क्वचित् इति विभक्तैर्लुक् ॥

'च्वौ दीर्घ ई चास्य' च्वौ परे सति अकारव्यतिरिक्तस्वराणां दीर्घः आकारस्य च । यद्वा अस्य अवर्णस्य ईकारो भवति । उदाहरणम् । कृ मिथुनपूर्वः । अमिथुनं मिथुनं क्रियते इति विप्रदे । 'भावे युद्' यु । 'अभूततद्भावे' । अनेन मिथुनस्यामे चिवः । 'च्वौ दीर्घ ई चास्य' इति अकारस्य ईकारः । 'युवोरनाकौ' 'गुणः' 'स्वरहीनं' 'वेर्लोपः' 'कर्त्तृणो' 'भौ आव्' 'स्वरहीनं' चिवः । अकारस्य ई । 'वेर्लोपः' अत्र भूयोत्र चिवः । 'सार्वि' 'अस् भुवि' । विधिसंभावनयोः यात् । 'अप् कर्तरि' 'अदादेर्लुक्' 'नमसोऽस्य' इत्यलोपः । सहायपूर्वः । असहायः सहायः स्यादिति विप्रदे चिवप्रत्ययः ई चास्य । 'वेः' इति लोपः । सहायी स्यात् क्रियापदम् । अत्र अस्योगे चिवः । कृ हेतुपूर्वः । अहेतुर्हेतुतया कृतं हेतुः कृतम् । 'कृत्वत्' तप्रत्ययः । चिवप्रत्ययः । 'च्वौ दीर्घः' इति दीर्घः । चकारस्य ऊकारः । नपुंसकान्तम् ॥

च्वौ सलोपश्च ॥ अरुस् मनस् महस् चेतस् रजस् इत्यादीनां सकारस्य लोपो भवति च्वौ प्रत्यये परे ॥ द्वौ नर्त्तौ प्रकृतार्थमनुसरतः । उत्सुकं मनो

यस्यासौ उन्मनाः, न उन्मनाः, अनुन्मनाः, अनुन्मनाः उन्मनाः संपद्यमान-
स्तथा भाव इति उन्मनीभावः । विगतं मनो यस्याऽसौ विमनाः, न विमनाः
अविमनाः, अविमना विमनाः संपद्यमानः तथा भाव इति विमनीभावः ।
न विद्यते मनो यस्यासौ अमनाः, न अमनाः अनमनाः, अनमनाः अमनाः
संपद्यमानस्तथा भाव इति अमनीभावः । तथा सुमनीभावः । सुचेतीभावः ।
महीकरोति । अरूकरोति । चक्षूकरोति ॥

‘चवौ सलोपश्च’ च्विप्रत्यये परे अरुस्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां सकारस्य लोपो भवति ।
सलोपे कृते च पूर्वस्य दीर्घः । अकारस्य ईकारः । स्थिरस्य मनसः अमनस्त्वेन भवनमम-
नीभावः । अरूकरोति । चक्षूकरोति । चेतीकरोति । विरहीकरोति । विरजीकरोति । भू ।
अमनसपूर्वः । ‘घञ्भावे’ अ । च्विप्रत्यये कृते । ‘चवौ सलोपश्च’ इति सलोपे कृते अका-
रस्य ईकारः ॥ एवमपरिखा परिखाकृता परिखीकृता । क्वप्रत्ययः । परिखापूर्वः च्विप्र-
त्ययः । ‘ई चास्य’ इति अवर्णस्य ईकारः । ‘वेः’ इति विलोपः ॥

डाच् क्वचिद्वक्तव्यः ॥ अभूततद्भावेऽर्थे क्वचित् डाच् प्रत्ययो भवति ॥

अदुःखं दुःखं संपद्यते तत् करोतीति दुःखाकरोति । तथा भद्राकरोति ॥

प्रथमैकवचने ‘स्रोर्विसर्गः’.....क्वचित्प्रयोगान्तरे कृभ्रस्त्रियोगे च्च्यर्थे नास्त्रो डाच्प्र-
त्ययो भवति । डकारष्टिलोपार्थः । चकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । अदुःखिनं दुःखिनं करो-
तीति दुःखाकरोति । इति सिद्धमेव । करोति दुःखिन्पूर्वः । डाच् । टिलोपः । ‘स्वरहीनं०’ ॥
एवं सुखाकरोति । सपन्नाकरोति । प्रियाकरोति । मुण्डने भद्राकरणम् ॥

आतो मनिष्कनिष्कनिष्कः ॥ प्रादौ नास्ति च प्रयुज्यमाने आकारान्ता-

द्वातोर्मनिष्कनिष्कनिष्क इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ सुष्ठु ददातीति सुदामा ।

राजन्शब्दवद्भूपम् । खसे चपा हसनानाम् । अथे तिष्ठतीति अश्वत्थामा ॥

सूत्रम्—‘आतो मनिष्कनिष्कनिष्कः’ ॥ आतः पष्ठथेकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि-
सर्गः’ मनिष् च कनिष् च वनिष् च मनिष्कनिष्कनिष्कः । प्रथमायद्बुवचनान्तम् । ‘स्वर-
हीनं०’ ‘स्रोर्विसर्गः’ आकारान्ताद्वातोः मनिष्, कनिष्, वनिष्, एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति
कर्तरि । पकारः पितृकार्यार्थः । इकार उच्चारणार्थः । कनिष् इत्यत्र ककारः कित्कार्यार्थः ।
बुदाञ् वाने । दा सुपूर्वः । सुष्ठु ददातीति सुदामा । मनिष्प्रत्ययः । सुदामन्शब्दात् प्रथ-
मैकवचने । ‘नोपधायाः’ ‘हसेपः से०’ ‘नाम्नो नो लोप०’ राजन्शब्दवत्साधना ॥

स्यामी ॥ इथ ईथ ई । दासोमास्यां हस्य इकारो भवति ॥ धागैहारूपिद्यतीनां
दीर्घ ईकारो भवति तकारादौ किति हसे परे, न क्वपि किपि वा कनिष्प्र-
त्ययः । सुष्ठु पिबतीति सुपीवा । भूरि ददातीति भूरिदिवा । घृतं पिब-
तीति घृतपीवा । धनदिवा । मार्गस्त्रिवा । धनधीवा । सुगीवा ।
दोषहीवा ॥ कनिष् क्वचिद्वक्तव्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ सुष्ठु करोतीति सुकर्मा ।

सुष्ठु शृणोतीति सुशर्मा । अन प्राणने । अत्र किप् । प्राणितीति प्राण् प्राणो प्राणः । हे प्राण् ॥ अनः ॥ पदान्ते वर्तमानस्यापि अनो नस्य णत्वं स्यात् । अधौ इति विशेषणाच्चलोपो न शङ्कनीयः । इण् गतौ ॥ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ह्रस्वस्य पिति कृति परे तुगागमो भवति ॥ प्रातरेतीति प्रातरित्वा ॥ वनिपि जमस्याऽऽत्वं चाच्यम् ॥ जनी प्रादुर्भावे । विजायतेऽसौ विजावा । केवलेभ्योपि वनिप् । ओणृ अपनयने । ओणतीति अवावा अवावानौ ॥ ईपि चनो नस्य रो चाच्यः ॥ न्ण ईप् । ओणति । सा अवावरी । पारं पश्यतीति पारदृश्वा । पारं पश्यतीति सा पारदृश्यरी । केवलेभ्योऽपि कनिप् । पुञ् अभिषवे । पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । मुनोतीति सुत्या । तुक् ॥ धेद् पाने । धयतीति धीवा ॥ गै शब्दे । गायतीति गीवा । जहातीति हीवा । पीवा ॥

सूत्रम्—‘स्वामी’ ॥ स्वां पट्टीबहुवचनान्तम् । ‘आतो धातोर्लोपः’ ‘स्वरहीनं’ ‘मोऽनुस्वारः’ ई प्रथमैकवचनान्तम् साकेतिकम् । अथवा स्वां पट्टीबहुवचनान्तम् । इ प्रथमैकवचनान्तम् । ई प्रथमैकवचनान्तम् त्रिपदम् । ‘अव्ययाद्धि०’ इअ ईअ ई । स्वा, पा माकारस्य इकारः ईकारश्च भवति । कचित्प्रयोगानुसारेण ह्रस्व इकारः । यथा स्थितं सहितं मितं प्रमितम् । दो अवगुण्डने । दितम् । पोऽन्तकर्मणि । अवसितम् । छो छेदने । छितम् । निशितमित्यादि । कचिद्दीर्घः । पा पाने । पा सुपूर्वः । सुप् विषतीति विप्रदे । ‘आतो मनिप्०’ इत्यादिना कनिष्प्रत्ययः । कित्वादाकारस्य ईकारः । पा इत्यस्य पी सुपीषम् । प्रथमैकवचने ‘नोपधायाः’ ‘ह्रसेपः सेर्लोपः’ ‘नास्त्रोन्तो०’ सुपीवा इति कनियन्तम् । बुदाप् । दा भूरिपूर्वः । भूरि प्रचुरं स्वर्णं वा ददातीति भूरिदावा वनिप् कित्वाभावात् ‘स्वामी’ इतीकारो न । राजन्शब्दवत्प्रक्रिया ॥

किप् ॥ उपपदे सति असति च सर्वधातुभ्यः किप् प्रत्ययो भवति ॥ किपः सर्वापहारित्वालोपः । कपावितौ ॥ वेः ॥

सूत्रम् । ‘किप्’ प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ह्रसेपः०’ एकपदम् । सर्वधातुभ्यः किप्प्रत्ययो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः तुग्विधानार्थश्च । अन्ये तु प्रत्यया उदाहरणानुसारेण यथायोग्यं धातुभ्यः प्रयोज्याः । किप्प्रत्ययस्तु सर्वधातुभ्यो भवतीत्यर्थः । कृ । कर्मन्पूर्वः । कर्म करोतीति विप्रदे किप्प्रत्ययः ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ कर्म करोतीति कर्मकृत् । अग्निं चिनोतीति अग्निचिद् । देवान् स्तौतीति देवस्तुत् । सोमं पिबतीति सोमपाः ॥ सर्वं पश्यतीति सर्वदृक् । दिशम् इति कृत्वम् । दिश अतिसर्जने । दिशतीति दिक् किप् ॥ वचिप्रच्छायायतस्तुकटमुद्गुञ्जिणीणां दीर्घः संप्रसारणाभावश्च च-

क्तव्यः ॥ वक्त्यनया सा वाक् वा उच्यते अनया सा वाक् ॥ प्रच्छ
 ज्ञीप्सायाम् । तत्त्वपूर्वः । तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राद । छशपराजादेः षः ॥ ह्रोः
 शच वाच्यो किति डिति ह्रसे परेऽनुनासिके कौ च ॥ तेन तत्त्व-
 प्राच्छौ(शौ) तत्त्वप्राच्छः(शः) ॥ एज् स्तुतौ । आयतं स्तौतीति आयतस्तूः ॥
 गुड् गतौ । कटं प्रवतेऽसौ कटभूः ॥ जु गतौ । जवतेसौ जूः । सुप् श्रयतीति
 सुश्रीः । वा सुप् श्रीर्यस्यासौ सुश्रीः । श्रयन्ते जना यामिति श्रीः ॥

सूत्रम्—‘ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्’ ॥ ह्रस्वस्य पष्ठपेकवचनान्तम् । ‘ह्रस्व’ पिति सप्तम्ये-
 कवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’ तुक् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ह्रसेपः सेलौ’ पिति कृति परे
 ह्रस्वस्य स्वरस्य तुगागमो भवति । अनेन धातोः पुरस्तुगागमः । किपः सर्वापहारी लोपः इति
 किप्लोपः । प्रथमैकवचने ‘ह्रसेपः सेलौपः’ कर्मन्प्रत्ययः ‘नाम्नो नो’ कर्मकृत् । एवमाग्नि चिनो-
 तीत्यग्निचित् । चिञ् चयने ॥ देवान् स्तौतीति देवस्तुत् । एज् स्तुतौ । ए । ‘आदेः णः
 झः’ ‘निमित्ताभावे’ इति ढस्य तः । देवपूर्वः । किप्प्रत्ययः । तुगागमः । किपः सर्वापहारी
 लोपः ॥ पा पाने । सोमपूर्वः । किप्प्रत्ययः । सोमं पिबतीति सोमपाः । अत्र दीर्घत्वान्न
 तुगागमः । प्रथमैकवचने ‘सोर्वि’ ॥ दशिरू प्रेक्षणे । सर्वपूर्वः । सर्वं पश्यतीति सर्वदृक् ।
 किप्प्रत्ययः । किपः सर्वापहारी लोपः । ‘दिशाम्’ इति शस्य कः । प्रथमैकवचने । ‘ह्रसेपः
 से’ सर्वदृक् सर्वदृशौ इत्यादि ॥ भिच्धातुः सेवायाम् । भिः सुपूर्वः । सुप् श्रयतीति
 विग्रहे किप् ॥ ‘वचिप्रच्छयाय’ इति । प्रच्छ, वच, स्तु, कटप्, जु, श्रीणां दीर्घता भवति
 चकारात् प्रच्छः सप्रसारणाभावः । इति स्वरस्य दीर्घः । किप्लोपः । सुश्रीशब्दात्प्रथमै-
 कवचने । ‘सोर्वि’ ॥ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । प्रच्छ तत्त्वपूर्वः । किप्प्रत्ययः । ‘प्रच्छादे’ ।
 इति दीर्घः । ‘संयोगान्तस्य लोपः’ ‘छशपराजादेः षः’ ‘पो डः’ ‘ह्रसेपः से’ ‘वावसाने’
 तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राद तत्त्वप्राद् तत्त्वप्राच्छौ(शौ) तत्त्वप्राच्छः(शः) ॥

नहिष्ठतिव्यधिष्ठिपिरुचिसहितनिष्पु कियन्तेषु पूर्वपदस्योपसर्ग-
 स्यान्ते दीर्घो वाच्यः ॥ णद् वन्धने । आदेः णः झः । नहो धः । उप
 समीपे नहतीति उपानत् ॥ नितरां वर्ततेऽसौ नीष्टत् ॥ व्यध ताडने । ग्राहं
 क्लृप्ति च । मर्माणि विध्यतीति मर्मावित् ॥ वृष वृष्टौ । प्रकर्षेण वर्षतीति
 प्राष्टद् ॥ रुच दीप्तौ । नितरां रोचतेऽसौ नीरुद् ॥

णद् वन्धने । नद् उपपूर्वः । उपनहते पादयोरित्युपानत् । किप् प्रत्ययः । किं पि परे
 नहर्धातोः पूर्वस्य उपसर्गस्य दीर्घता च वक्तव्या । किप्परे इति पाठे किप् परे यस्मात् स
 किप्परः ईदृशे नहिष्ठातो परे उपसर्गस्य दीर्घता वक्तव्या । प्रथमैकवचने ‘नहो धः’ ह्रस्व
 धः । ‘वावसाने’ उपानत् उपानद् उपानद् इत्यादि ह्रसान्तस्त्रीलिङ्गे ॥ चकारात् प्राष्टद् ।
 प्रवर्षतीति प्राष्टद् । मर्मावित् । नीरुद् इत्यादावपि दीर्घता ॥ नहिरित्युपलब्धतात् नहि वृषि
 वृत्ति व्यधि सहि सनयः गृह्यन्ते ॥

गमयमूनमूहनन्तनादीनां किपि जमस्य लोपो वाच्यः क्यपि वा ॥
 तुक् । परितः तनोतीति परितत् ॥ कटं चिकीर्षतीति कटचिकीः । चिकी-
 र्षतेः किप् । यतः इत्यकारलोपः । दोषाम् इति पस्य रेफः । रिलोपो दीर्घश्च
 इति मध्यमरेफस्य लोपः नतु संयोगान्तस्य लोपः । रसे पदान्ते चैति
 चकाराद् ॥ रात्सस्य । स्रोर्विसर्गः । कटचिकीर्षां कटचिकीर्षः ॥
 वह प्रापणे । यजां यवराणाम् । अनो वहतीति अनङ्गान् ॥ किपन्ते चत्त-
 नसो ङान्तादेशो वाच्यः ॥ अनङ्गाहो अनङ्गाहः ॥
 राजृ दीप्ता । मो राजि समः कौ । सम्यक् राजतेऽसौ सम्राट् ॥ च्यं चिन्ता-
 याम् ॥ ध्यायतेः किपि संप्रसारणं दीर्घता च चत्तव्या ॥ सुप् ध्याय-
 तीति सुधीः ॥ द्युतिगमिजुहोतीनां किपि कचित् द्वित्वं वाच्यम् ॥
 हसादिः शेषाभावः ॥ द्योततेः कचित्पूर्वस्य किपि संप्रसारणं
 वाच्यम् ॥ द्योततेऽसौ दियुत् । गच्छति उत्पत्तिश्चितिलयान् प्राप्नोतीति
 जगत् ॥ जुहोतेर्दीर्घश्च । जुहोत्यनया सा जुहूः ॥

कृ कटपूर्वः । कटं चिकीर्षतीति विग्रहे । 'इच्छायां०' इति सप्रत्ययः । 'से दीर्घः' 'कृत
 इ' किर । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य', 'हसादिः शेषः' रलोपः । 'कुहोद्युः' चिकिर् । 'स्रोर्विहोते'
 इति दीर्घः । 'किलात्पः सः०' कटं चिकीर्ष अग्रे किप् । 'यतः' इति सप्रत्ययस्य धकारस्य
 लोपः । किपः सर्वापहारी लोपः । 'दोषां रः' 'रिलोपो दीर्घश्च' 'स्रोर्वि०' एवं सापयन्ति ॥
 ध्ये चिन्तायाम् । ध्ये सुपूर्वः । सुप् ध्यायति इति सुधीः क्तिप्रत्ययः । ध्यायतेः ध्ये
 चिन्तायामित्यस्य धातोः किपि परे संप्रसारणं भवति दीर्घस्य(?) दीर्घ ईकारः । ध्ये इत्यस्य
 ॥ । किप्लोपः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' सुश्रीशब्दवत् ॥

दशोष्टक्सकौ चोपमाने कार्ये ॥ दशोर्धातोः सर्वादिषु टक्सकौ प्रत्ययौ
 भवत उपमाने कार्ये सति ॥ चकारात् किप् वक्तव्यः ॥ आ सर्वादेः ॥
 एतेषु प्रत्ययेषु परेषु सर्वादेः पूर्वस्य टेरात्वं भवति ॥ दशिर् प्रेक्षणे । अन्य
 इव दश्यतेऽसौ अन्यादृशः । छशपराजादेः पः । पद्मोः कः से । किलान् ।
 अन्यादृक्षः अन्यादृक् । स इव दश्यतेऽसौ तादृशः तादृक् । य इव दश्यतेऽसौ
 यादृक्षः यादृक् । एष इव दश्यतेऽसौ एतादृशः एतादृक्षः एतादृक् ॥

सुखम्—'दशोष्टक्सकौ चोपमाने कार्ये' ॥ दशेरिति दशिशब्दस्य पञ्चन्येकवचनान्तम् ।
 'डिति' 'दस्य' 'स्रोर्वि०' टक् च सकृ च टक्सकौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०'
 पश्चात् 'विसर्जनीयस्य सः' 'हुभिः हुः' च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अभ्यया०' उपमाने सप्त-
 न्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । कार्ये सप्तन्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' सिद्धम् । दशोर्धातोः
 टक्सकौ प्रत्ययौ भवतः । चकारात् द्वितीयरूपे क्तिप्रत्ययो भवति कार्ये कर्माद्यौ उपमाने
 वाच्ये सति । दश् अन्यपूर्वः । अन्य इव दश्यत इति विग्रहे एकत्र टक् प्रत्ययः । टकारा-

नुबन्धः 'प्रितः' इति कार्यार्थः । ककारो गुणनिषेधार्थः ॥ सूत्रम्—'आ सर्वादेः' ॥ आ प्रथ-
मैकवचनान्तम् सांकेतिकम् । सर्वादेः पष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' एतेषु टक् सक्
क्विप् सप्रत्ययेषु परेषु सर्वादेः सर्वादिगणस्य पूर्वपदस्य टेरात्वं भवति । 'स्वरही०' प्रथमै-
कवचने 'स्रोर्वि०' अन्यादृशः । द्वितीये सकृप्रत्ययः । टेरात्वम् । 'दिशाम्' इति शस्य कः ।
'किलात्पः सः०' 'कपसंयोगे क्षः' प्रथमैकवचने । 'स्रोर्विसर्गः' अन्यादृशः । तृतीयरूपे
किप्रत्ययः । टेरात्वम् । किप्लोपः । प्रथमैकवचने 'दिशाम्' 'हसेपः सेर्लोपः' अन्यादृक् ।
टित्त्वादीप् । अन्यादृशी ॥ एवं स इव दृश्यते इति तादृशः तादृशः तादृक् । तद्वपूर्वः ।
'आ सर्वादेः' ॥

किमिदमः कीश् ॥ किमृशब्दस्य इदमृशब्दस्य च कीश् ईश् इत्ये-
तावादेशौ भवतः टगादिषु प्रत्ययेषु परेषु ॥ शकारः सर्वादेशार्थः । क इव
दृश्यतेऽसौ कीदृशः-कीदृक्षः-कीदृक् । अयमिव दृश्यतेऽसौ ईदृशः-ईदृक्षः-
ईदृक् । ईदृशी चार्ता । सर्वादिच्वाङ्गैरात्वम् ॥ भवदादिषु दृशेष्टकारादयः
पूर्वस्य टेर्दीर्घता च वक्तव्या ॥ भवानिव दृश्यतेऽसौ भवादृशः-भवादृक्षः-
भवादृक् । चकारात् एतेषु प्रत्ययेषु परेषु समानशब्दस्य सो वाच्यः । समान
इव दृश्यतेऽसौ सदृशः-सदृक्षः-सदृक् ॥ अदसोऽमू आदेशः ॥ अदस्-
शब्दस्य टगादिषु सत्सु अमू आदेशो भवति किति परे ॥ असाविव दृश्य-
तेऽसौ अमृदृशः-अमृदृक्षः-अमृदृक्-ग् ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोः परतो युष्म-
दस्मदोरेकत्वे त्वत् मत् इत्येतावादेशौ भवतः ॥ त्वमिव दृश्यतेऽसौ
त्वादृशः-त्वादृक्षः-त्वादृक्-ग् । अहमिव दृश्यतेऽसौ मादृशः-मादृक्षः-
मादृक्-ग् । यूयमिव दृश्यतेऽसौ युष्मादृशः-युष्मादृक्षः-युष्मादृक् । वयमिव
दृश्यतेऽसौ असादृशः-असादृक्षः-असादृक् । टकारानुबन्धत्वादीप् । तादृशी ।
यादृशी । एतादृशी । त्वादृशी । मादृशी । अन्यादृशी । युष्मादृशी ।
असादृशी । भवादृशी इत्यादि ॥

सूत्रम्—'किमिदमः कीश्' ॥ किं च इदं च किमिदम् तस्य पष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्रो-
र्वि०' । की च ई च की कीपूर्वः शः शकारोऽनुबन्धः उभयत्रापि युज्यते । कीश् प्रथमैकव-
चनान्तम् । 'हसेपः से०' ॥ केचित्तु 'किमिदमः कीशीश्' एवं सूत्रं पठन्ति । एतेषु प्रत्ययेषु
परेषु धातोः पूर्वयोः किम् इदम् शब्दयोः कीश् ईश् इत्येतावादेशौ भवतः यथासंख्येन ।
किम् शब्दस्य कीश् । इदम् शब्दस्य ईश् । शकारः सर्वादेशार्थः । दृश् किम्पूर्वः । क्रमेण
टक्सक्किप्रत्ययाः । क इव दृश्यते इति विमहे किमः की आदेशः । कीदृशः कीदृक्षः
कीदृक् । शेषं प्राग्वत् ॥ एवम् इदम् पूर्वः । इदमः ई आदेशः । अयमिव दृश्यते ईदृशः
ईदृक्षः ईदृक् ॥

भवदादिषु प्राक्पदेषु सत्सु इषार्थे उपमानार्थे दृशेर्धातोः टक्सक्किप्रत्यया भवन्ति ।
पूर्वपदस्य टेरात्वं भवतीत्यर्थः । भवानिव दृश्यते भवादृशः । भवादृक्षः । भवादृक् ।

कृदन्ते कर्त्र्याः १]

अहमिव दृश्यते इति मादृशः मादृक्षः मादृक् दृश् अस्मत्पूर्वः । 'त्वन्मदेकत्वे' इति मवादेशे सौ कृते पञ्चाद्वेराकारः । एवं त्वमिव दृश्यत इति त्वादृशः त्वादृक्षः त्वादृक् ॥ चकारात् समान इत्यस्य स आदेशः । समान इव दृश्यत इति सदृशः सदृक्षः सदृक् । घयमिव दृश्यत इत्यास्मादृशः अस्मादृक्षः अस्मादृक् । यूयमिव दृश्यत इति युष्मादृशः ॥

गिनिरतीते ॥ धातोरतीते काले शीलेऽर्थे च गिनिप्रत्ययो भवति ॥ कारणे उपपदे यजेर्गिनिर्वाच्यः ॥ इनां शौ सौ । अग्निष्टोमेन इयाज इति वा अग्निष्टोमेन अयाजीत् इति अग्निष्टोमयाजी । वा अग्निष्टोमं यष्टुं शीलं यस्य सः अग्निष्टोमयाजी । अथाद्वं भुक्ते इत्येवंशीलः अथाद्वभोजी । अर्धं भुक्ते इत्येवंशीलः अर्धभोजी । सुखभोजी । उष्णं भुक्ते इत्येवंशीलः वा भुक्तवान् इति उष्णभोजी ॥ हनो घत् ॥ हन्तेर्निन्दायां गिनिर्वाच्यः ॥ पितरं जघान वा अवधीत् इत्येवंशीलः पिदृघाती । दण्डिन् शब्दवद्रूपं ज्ञेयम् ॥ कर्तयुपमाने गिनिर्वाच्यः ॥ अत्र इव पततीति अत्रपाती । मत्त इव करोतीति मत्तकारी । हंस इव गच्छतीति हंसगामी । स्त्री चेत् हंसगामिनी । ईप् ॥

सूत्रम्—'गिनिरतीते' ॥ गिनिः प्रथमैक्यचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' । अतीते सप्तम्येक्यचनान्तम् । 'अ इ ए' पञ्चात् 'नामिनोरः' 'स्वरहीनं०' । धातोरतीते गतकाले गिनिप्रत्ययो भवति । शीले स्वभावेऽर्थे । गिनिरित्यत्र णकारो वृद्धार्थः । इकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः ॥ द्वादहरणम् । यज् अग्निष्टोमपूर्वः । अग्निष्टोममिष्टवान् यष्टुं शीलमस्येति वा अग्निष्टोमयाजी । गिनिप्रत्ययः इन् । गित्त्वाद्बुद्धिः । 'स्वरहीनं' 'इनां शौ सौ' 'हसेपः से०' 'नाप्नो नो०' दण्डिन् शब्दवत्प्रक्रिया ॥

किप्कनिब्डाः ॥ धातोरतीते काले शीलेऽर्थे च किप् कनिप् डा इत्येते प्रत्यया इव भवन्ति ॥ किप् ॥ वृत्रं ब्रह्म भ्रूण एतत्पूर्वकादेव हन्तेः किप् स्यात् ॥ अतीते काले एव । वृत्रं हतवानिति वृत्रहा । ब्रह्महा । भ्रूणहा । अन्यत्र शत्रुघातीत्यत्र गिनिः । शत्रुं हन्तीत्येवंशीलः शत्रुघाती । सुष्टु करोति साऽसौ सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । पुण्यकृत् । शास्त्रकृत् । सोमं सुनोति साऽसौ सोममुत् । अग्निं चिनोति साऽसौ अग्निचिद् । इत्येते किप्प्रत्ययः ॥ कनिप् । युधि संप्रहारे । राजानं युध्यते साऽसौ राजयुध्वा । राजानं करोतीत्येवंशीलः राजकृत्वा । सह युध्यते साऽसौ सहयुध्वा सहकृत्वा ॥ पुञ् प्राणिप्रसवे । कनिप् तुक् । किच्चाद्गुणाभावः । सुनोति साऽसौ वा सुत्वान् इति सुत्वा । स्तुत्वा । यजति यज्वा । पारमद्राक्षीत् इति पारदृक्षा । इत्येते कनिप्प्रत्ययः ॥

१ सूत्रम्—‘किञ्चनिपुडाः’ ॥ प्रथमावहुवचनान्तम् । ‘सवर्णे०’ । ‘स्रोर्वि०’ । वृत्तिः सुगमा । हन् हिंसागलोः । हन् वृत्रपूर्वः । वृत्रासुरं हतवानिति विग्रहे किप्प्रत्ययः । किपः सर्वोपहारी लोपः । प्रथमैकवचने ‘इनां शौ सौ’ ‘ह्रसेपः से०’ ‘नाम्नो नो०’ वृत्रहा वृत्रहणौ । एवं ब्रह्महा ब्रूणहा । पूर्वं किप्प्रत्ययो वनिप्रत्ययश्च वर्तमानकाले उक्तः । अत्र तु अतीते काले इति न पौनरुक्त्यमित्यादि । यज् वनिप्रत्ययः । वन् । ‘स्वर०’ यजन् प्रथमैकवचने ‘नोपधायाः’ ‘ह्रसेपः से०’ ‘नाम्नो नो०’ इष्टवानिति यज्वा । यज्वानौ ॥

जनी प्रादुर्भावे ॥ सप्तम्यां जनेर्ढः ॥ सप्तम्यां जनेर्धातोर्ढः प्रत्ययो भवति अतीते काले ॥ सरसि जायते तत् सरसिजं पद्मम् । अलुक् कचित् । सरसि जातं सरोजम् । संस्कारजः । अजः । द्विजः ॥ परितः खाता इति परिखा । प्रकर्षणं जायते स्मेति प्रजा । सर्वं गतवान् इति सर्वगः वा सर्वं गच्छति साऽसौ सर्वगः ॥ गै शब्दे । सामं गीतवान् गायति साऽसौ सामगः ॥ इति ङप्रत्ययान्ताः ॥ इति कर्त्रर्थप्रक्रिया ॥ १ ॥

जनी प्रादुर्भावे । जन् सरसिपूर्वः । ङप्रत्ययः । अ । ङित्वाट्टिलोपः । ‘स्वरहीनं०’ सरसि जातं सरसिजम् । ‘अलुक् कचित्’ इति सप्तम्या अलुक् । नपुंसके कुलशब्दवत् । ज्ञा अवबोधने । ज्ञा सर्वपूर्वः । ङप्रत्ययः । टिलोपः । ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने ‘स्रोर्वि०’ सर्वं ज्ञातवानिति सर्वज्ञः ॥ गच्छ् गतौ गम् सागन्पूर्वः । सामवेद् गतवान् ज्ञातवान् । गीतवानिति विग्रहे ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति ङप्रत्ययः टिलोपः ‘स्वरहीनं०’ ‘नाम्नो नो०’ सामगः । एवं सर्वत्र गतवान् सर्वगः ॥

निष्ठाधिकारप्रक्रिया २

अथ निष्ठाधिकारप्रक्रिया ॥ क्तक्तवत् ॥ धातोरतीते काले क्तक्तवत् प्रत्ययौ भवतः ॥ भावकार्ययोः क्तः । क्तवतुः कर्तर्येव ॥ कृतो घटः । कृतवान् घटम् । उकावितौ । उर्जुमर्थः ॥ ण्णा शौचै । स्नायते स तत् स्नातं स्नया । आगम्यते स तत् आगतम् । स्थीयते स तत् स्थितं देवदत्तेन । भावस्यैकत्वादेकवचनं नपुंसकत्वं च । भावे नपुंसकता ॥

अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे स्वरूपे च मनोहरे ।

धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ॥ ८ ॥

क्रियते साऽसौ कृतः कटस्तेन । स कटं कृतवान् । करोति साऽसौ कृतवान् । कृष्णः सर्वं कृतवान् । त्रितो नुम् इति नुमागमः ॥

अथ निष्ठाप्रक्रिया ॥ सूत्रम्—‘क्तक्तवत्’ ॥ क्तश्च क्तवतुश्च क्तक्तवत् प्रथमाद्विवचनान्तम् । ‘औ यू’ ‘सवर्णे०’ ॥ धातोरतीते क्त क्तवतु इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । तत्र क्तप्रत्ययो भावे कर्मणि च भवति, क्तवतुश्च कर्तरि । फकारो गुणप्रतिषेधार्थः । अकारि इति कृतः । क

कप्रत्ययः । त । प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' कृतः घटः कारुकेण । अत्र कर्मणि क्तः ॥ कृ ।
 कवतुः । उकारो नुन्विधानार्थः तवत् प्रथमैकवचने । 'त्रितो नुम्' अत्रसोः सौ दीर्घः'
 'ह्रसेपः सेलेंपः' 'संयोगान्तस्य लोपः' ॥ चकार इति कृतवान् । 'कृतः' । स्त्रीचेत् कृतवती ।
 अत्र कर्तरि क्तवतुः ॥

गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्तः ॥ गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्तप्रत्ययो
 भवति ॥ चाद्भावकर्मणोरपि ॥ [लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । गच्छति स इति
 गतः ॥ स्थामी । तिष्ठति स इति स्थितः । कृतः ।] अटति स इति अटितः ॥ ...
 शम् दम् उपशमे ॥ जमान्तस्य कृति श्से दीर्घः ॥ जमान्तस्य धातो-
 दीर्घो भवति कृति श्से परे किपि वा ॥ शाम्यति स इति शान्तः । ...
 दाम्यति स इति दान्तः ॥ डुवम् उद्गिरणे । यमति स इति वान्तः ॥

सूत्रम्—'गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्तः' ॥ गतिरर्थो यस्य सः गत्यर्थः तस्मात् पञ्चम्येक-
 वचनान्तम् । 'डसिरत्' 'सवर्णे दीर्घः०' न विद्यते कर्म यस्येत्यकर्मकत्वात् ॥ पञ्चम्ये-
 कवचनान्तम् । 'डसिरत्' मध्ये । 'चपा अवे०' 'स्वरहीनं' च प्रथमैकवचनान्तम् ।
 'अव्यया०' पश्चात् 'स्तोः श्रुभिः श्रुः' 'स्वरहीनं' कर्तरीति कर्तृशब्दस्य सप्तम्येकवचना-
 न्तम् । 'डौ' इत्यर् । 'स्वरहीनं' क्तः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' ॥ गम् क्तः । त ।
 'लोपस्त्वनुदात्ततनाम्' इति मलोपः । देवदत्तेन आगतमत्र भावे क्तः । नपुंसकलिङ्गे भावे
 विहितस्य कप्रत्ययस्य नपुंसकलिङ्गता च ॥ घ्रा 'आदेः णः क्तः' स्या कप्रत्ययः । 'स्थामी'
 इति ह्रस्व इकारः । देवदत्तेन स्थितम् ॥ गत्यर्थो धातुः 'अट गतौ' इत्यादिः । अकर्मकश्च
 लज्जासत्तादिः । एवं द्विविधादपि धातोः कर्तरि क्तप्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । अट
 कप्रत्ययः । 'कृतः' इतीडागमः । अटितशब्दान् प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' । अत्र गत्यर्थात्
 कप्रत्ययः ॥ घ्रा स्या क्तः । 'स्थामी' इति इकारः । स्थितः । अत्र अकर्मकत्वात् क्तः ॥
 शम् दम् उपशमे । शम् कप्रत्ययः । 'शमां दीर्घः' 'तश्चापदान्ते०' शान्तः । एवं दम्धातोः
 वान्तः ॥ डुवम् । वान्तः । अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः ॥ मदेन दीर्घता, तेन मत्तः इति रूपम् ॥

यस्य कचिद्विकल्पेनेद् तस्य निष्ठायां नेद् वाच्यः ॥ [गुप्तः गुप्त-
 वान्] ॥ श्लिप्शीङ्स्थ्याआसश्चिवसृजनरुहजीर्यतीनां सोपसर्गत्वेन
 सकर्मकाणामपि कर्तरि क्तो वाच्यः ॥ रमामाश्लिष्यति सेति आश्लिष्टः
 हरिः । हरी रमामाश्लिष्टः ॥ शेषमधिशिष्ये इति अधिशयितः । को ? विष्णुः ।
 शेषमधिशयितो विष्णुः । स्वर्गमधितृष्ठावित्यधिष्ठितः । स्वर्गमधिष्ठितः ॥ अधि-
 श्लिष्ट्यासां कर्म ॥ उपासांचके इति उपासितः भक्तो हरिम् । भक्तो हरि-
 मुपासितः ॥ आश्रयति स इति आश्रितः ॥ एकादशीमुपोवास इति उपो-
 षितः वा हरिदिनमुपोवास इति उपोषितः ॥ वसिष्ठुघोरिद् ॥ आभ्यां

। नित्यमिद् स्यात् ॥ घसादेः पः ॥ राममनुजज्ञे इति अनुजातोऽच्युतः तमनु-
जातः ॥ वृषमारुरोह इति आरूढः शिवः ॥ जृष् वयोहानौ । 'ऋत इद्' ।
'स्योर्वि हसे' जगत् अनुजजार इति अनुजीर्णोऽच्युतः । जगदजीर्णो
वासुदेवः ॥ रः ॥ रेफादुत्तरस्थक्तस्य नो भवति । णत्वम् ॥ पक्षे तेन
रमाश्लिष्टा हरिणा इत्यादि ज्ञेयम् ॥

'वसिष्ठधोरिद्' इति । यद्यपि वसिष्ठधौ एतौ द्वौ धातू अनुदात्तौ अनिदाँ कथितौ
तथापि तयोरिडागमः । वस निवासे । कप्रत्ययः । संप्रसारणम् । 'वसिष्ठधोरिद्' इतीडा-
गमः । 'घसादेः पः' । अवात्सीदिति उपितः ॥ एवं क्षुप् बुभुक्षायाम् । क्षुधितः । बिभ्वप्
शये । 'आदेः णः झः' स्वप् कप्रत्ययः । संप्रसारणम् । सुप्तम् ॥

क्तो वा सेट् ॥ उकारोपधान्मृपश्च परः सेट् क्तः प्रत्ययः किद्धा भवति ॥
दिद्युते तत् द्युतितम् । द्योतते स तत् द्योतितम् । प्रकर्षेण दिद्युते साऽसौ
प्रद्युतितः । प्रकर्षेण द्युतं प्राप्तः वा प्रद्योतते साऽसौ प्रद्योतितः ॥ मृप
क्षान्तौ संपूर्वः । सम्यक् मृपे तत् संमृपितं-संमर्षितम् ॥ उदयं प्राप्तः
उद्यते साऽसौ उदितः । रोदनं प्राप्तः रोदितः वा रोदिति साऽसौ रोदितः
रुदितः ॥ मुप्यते साऽसौ मोपितः-मुपितः ॥ ग्रहां कृति च । गृहते साऽसौ
गृहीतः ॥ नुद्यते स इति नोदितः-नुदितः । वेदितः-विदितः ॥ शीङ्-
स्विदिमिदिक्ष्वदिधृपुपूळः क्षेमार्थं ॥ एभ्यः परौ सेटौ क्तकवत्
प्रत्ययौ कितौ न भवतः ॥ पूढो वा क्तः सेट् ॥ पूळः परस्य क्तप्रत्यय-
स्वेद्धा भवति ॥ पूङ् शोधने । पुपुवेऽसौ पवितः पूतः ॥ शिश्येऽसौ शयितः ॥

सूत्रम्—'क्तो वा सेट्' ॥ क्तः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्योर्वि०' । वा प्रथमैकवचनान्तम् ।
'अव्यया०' 'ह्वे' 'उ ओ' सेट् । सट् इटा वर्तमानः सेट् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः
सेलोपः' ॥ इट्सहितः कप्रत्ययो भवति कित्वे सत्यपि विकल्पेन कित्वं कल्पनीयम् ।
कित्वाद्गुणप्रतिषेधः । यत्र कित्वं न तत्र गुणो भवति । द्युत् दीप्तौ । द्युत् प्रपूर्वः । कर्तरि
क्तः । 'कृतः' इतीडागमः । एकत्र कित्वाभावः तत्र गुणः । 'उपधाया लघोः' कित्वपक्षे
गुणाभावः । प्रद्योतितः प्रद्युतितः ॥ रुदिद् अश्रुविमोचने । रुद् रोदितः रुदितः ॥ सुप
स्तेये । मोपितः । मुपितः । एवं नोदितः । नुदितः । वेदितः विदितः ॥ मृह । 'क्तकवत्'
इति कप्रत्ययः । 'ग्रहां कृति च' इति संप्रसारणम् । 'कृतः' इतीडागमः । 'ईटो ग्रहाम्'
इति इकारस्य ईकारः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्योर्वि०' गृहीतः ॥

धृतः ॥ उवर्णान्तात् ऋवर्णान्तात् धिधियश्च धातोः परस्य कित्प्रत्ययस्य
वसादेः इद् न भवति ॥ चभूवेत्यसौ वा भवति स इति भूतः ॥ शु स्तुती ।

नौति स इति नुतः ॥ घृब् वरणे । ववार इति घृतः ॥ श्रयते स इति
श्रितः ॥ श्रयतेः संप्रसारणस्य दीर्घः ॥ अशिथियदिति श्रूतः ॥

सूत्रम्—‘घृतः’ ॥ पष्ठपेकवचनान्तम् । एकपदम् । ‘घुः से’ इति सूत्रात् घुरित्यनुवर्तते ।
कापि ‘घृश्रिन् कितः’ इति सूत्रं दृश्यते । उवर्णान्तात् ऋवर्णान्तात् श्रिन् सेवायाम् इत्य-
स्माच्च धातोः परस्य कितः ककारेतः प्रत्ययस्य इडागमो न भवति । ‘भू गत्यार्थादकर्मका०’
इति कप्रत्ययः । प्रथमैकवचने ‘स्रोर्वि०’ ॥ घृब् वरणे । कप्रत्ययः । ‘प्रथमैकवचने
‘स्रोर्वि०’ ॥ श्रिन् सेवायाम् । श्रि कप्रत्ययः ॥ अभावि इति भूतः । अवारि प्रियते स्य
इति घृतः । अत्रायि इति श्रितः । अत्र रूपत्रयेऽपि उवर्णान्तात् ऋवर्णान्तात् श्रिन्श्च
धातोरिति वचनात् ‘कृतः’ इति सूत्रेण प्राप्तस्य इदो निषेधः । एवं नुतः घृतः ॥

आदीदितः ॥ आदितः ईदितश्च परस्य क्तस्येद् न भवति ॥ जीतां तक्
(क्तं) वर्तमानेऽपि ॥ जीतां धातूनां मतिबुद्धिपूजार्थानां च वर्तमानेऽपि
तक् (क्त) प्रत्ययो भवति ॥ अपिशब्दात् भावकर्मणोरपि ॥ दस्तस्य नो
दश्च ॥ दकारादुत्तरस्य कितस्तस्य नत्वं भवति ॥ चकारादकारस्य नकारो
भवति ॥ जिमिदा स्नेहे ॥ आदितः कर्मणि निष्ठा कर्तरि च वाच्यः ॥
मिद्यते तत् मित्रं । मित्रमन्त्रं तैलेन वर्तते ॥ भावे कर्तरि चादितः
क्तस्येद् वा वाच्यः ॥ मिदेर्गुणः ॥ मेद्यतेऽसौ मेदितः । मिद्यते तत्
मेदितम् । हाद आहादने ॥ निष्ठायां हृस्यो वाच्यः ॥ हादतेऽसौ
हन्नः ॥ जिध्विदा गात्रप्रक्षरणे हादने च । आपासेन प्रस्विद्यतेऽसौ प्रस्विन्नः ।
प्रस्वेदितः । स्वेदितं तेन ॥ जिध्विदा संचूर्णने । ध्विद्यतेऽसौ ध्विणः ।
ध्विद्यते तत् ध्वेदितं तेन ॥ जिष्टया प्रागल्भ्ये । स्वादिषु । घृणोतीति
धर्षितः-घृष्टः ॥ मन्यतेऽसौ मतः ॥ बुध अवगमने । बुध्यतीति बुद्धः ॥ पूज
अर्चयाम् । पूजतीति पूजितः सः । जीतां तक् वर्तमानेऽपि इत्यपिशब्दात्
ज्ञार्चच्छार्थशीलादेस्तक् । ज्ञा अवगोधने । अर्च पूजयाम् । इषु इच्छायाम् ।
शील स्वभावे । एतेषां तक् भवति ॥ ज्ञातः । अर्चितः । इष्यतेऽसौ एषितः ।
शील्यतेऽसौ शीलितः ॥ [क्तस्य च वर्तमाने ॥ वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे
पष्ठी स्यात् ॥ तेन राज्ञां पूजितः । पूज पूजने । अन्यत्र कार्ये क्तः
सामान्यः ॥] दस्तस्य नो दश्चेति चकारान्मदेर्नेति वाच्यम् । तेन माद्यतीति
मत्तः । मदी हर्षे ॥

सूत्रम्—‘आदीदितः’ ॥ आद्य ईष आदीतो तौ इतौ यस्य स आदीदित् तस्मान् पञ्चम्ये-

१ ‘श्रूतः’ इत्येवोपयुक्तम् ‘स्वाद्योदितः’ इत्यनेन तकारस्य नकारविधानात् । २ ‘तक्’ इति पाठे ‘मादी-
दितः’ इति विधीयमान इदमिदेषो न स्यात् ॥

कवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' आकारानुबन्धादीकारानुबन्धाच्च धातोः परस्य कितः प्रत्ययस्य इडागमो न भवति ॥ 'वीतां तक्' वि इत् येषां ते वीतस्तेषां धातूनां वर्तमानकालेऽर्थे अपिशब्दादतीतेऽप्यर्थे तक्(क्त)प्रत्ययो भवति । निमिदाधातुः स्नेहने ब्रक्षणे । विकार आत्मनेपदार्थः । मिद् अनुबन्धत्वात् तक्(क्त)प्रत्ययः । त । आकारानुबन्धत्वात् इदनिपेधः । मिद् त इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'दस्तस्य नो दश्च' ॥ दः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' । दः पष्ठयेकवचनान्तम् । 'इस्तस्य' पश्चात् 'विसर्जनीयस्य सः' ॥ नः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' ॥ दः पष्ठयेकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ दकारान्ताद्धातोः परस्य कितस्तकारस्य नकारो भवति धातुसंवन्धिनो दकारस्यापि नकारः । इति तक्संवन्धिनस्तस्य नः, दस्य च नः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' नपुंसकान्तम् । अन्नं तैलेन भिन्नं स्निग्धं वर्तते इत्युदाहरणम् ॥ एवं बिण्विदाधातुः गात्रप्रक्षरणे प्रस्वेदने । बिद् । 'आदेः ण्नः स्तः' स्विद् व्यनुबन्धत्वात्तक् । 'आदीदितः' इति आकारानुबन्धत्वादिणिपेधः । 'दस्तस्य नो०' इति दकारतकारयोर्नकारः ॥ प्रपूर्वः । आयासेन खेदेन प्रस्विन्नः ॥ बिण्विदा ॥ बिद्धिदा ॥ क्षुविरू सचूर्णने । संचूर्णनं पेपणं । क्षुद् तक्प्रत्ययः । दकारतकारयोर्नकारः । 'ऋर्नोऽनन्ते' 'अबकुवन्तरेऽपि' इति धातोर्नस्य णत्वे 'दुभिः पुः' इत्युत्तरनकारस्य णकारः । 'स्वरहीनं०' क्षुण्णः । चूर्णित इत्यर्थः ॥ मदी हर्षे । इत्यस्य तु दकारतकारयोर्नकारो न । तेन मत्त इति रूपम् ॥

अदो जघुः ॥ अदो जघुरादेशो भवति निष्ठायां किति तकारे परे क्यपि च ॥ उकार उच्चारणार्थः ॥ क्तक्तवत् निष्ठा ॥ एतौ प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ॥ तथोर्धः । श्वे जवाः । अद् भक्षणे । अद्यते स तत् जग्धम् । किं ? अन्नम् ॥ रः ॥ दृ विदारणे । कृ हिंसायाम् । कृ विक्षेपे । क्रत इर् । व्योर्विहसे विकीर्यते साऽसौ विकीर्णः । जृप् जृप् वयोहानौ । पकारः पित्त्रिदामद् इत्यस्य विशेषणार्थः । जीर्यते स तत् जीर्णम् किं ? शरीरम् । गीर्यते स तत् गीर्णम् । पुरी पूर्तौ । पूर्यते साऽसौ पूर्णः ॥ 'रः' इति सूत्रं न पिपर्तैः ॥ पोरू पिपर्ति स इति पूर्तः ॥

सूत्रम्—'अदो जघुः' ॥ इति । अद् भक्षणे इत्यस्य धातोर्जघुरित्ययमादेशो भवति । तकारादौ किति परे । अद् क्तप्रत्ययः । जघ् आदेशः । 'तथोर्धः' 'श्वे जवाः' घस्य गः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अमशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' जग्धम् । अन्नम् ॥ सूत्रम्—'रः' ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' रेफात् रकारात्परस्य कितः तकारस्य नकारो भवति । उदाहरणम् । कृन् विक्षेपे विकरणे हिंसाया वा । कृ क्तप्रत्ययः । त । 'क्रत इर्' 'रः' इति सूत्रेण तस्य नः । 'व्योर्वि हसे' इति दीर्घः । 'ऋर्नो णो०' 'राद्यपो द्विः' जलतुम्बिरा० विकीर्णम् । प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' ॥ जृप्धातुः जृप् धातुश्च वयोहानौ वार्धक्ये । पकारः पित्कार्यार्थः । जृ क्तप्रत्ययः । 'क्रत इर्' रकारान्वत्वात् 'रः' इति सूत्रेण तस्य नः ।

निष्ठाधिकारप्रक्रिया २]

‘स्त्रोर्विन्दसे’ ‘क्वर्नो जो०’ ‘राक्षपो द्विः’ जलतुम्बिका० जीर्णं शरीरम् । एवं दृप् स्त्रीं शरीरम् ॥

त्वाद्योदितः ॥ त्यादेरोदितश्च धातोः कितस्तो नो भवति ॥ लृच् छेदने । लृयते सासौ लूनः ॥ ज्या वयोहानौ । ग्रहां कृति च । जीनाति सामो जीनः ॥ भुजो कौटिल्ये । चोः कुः । भुज्यते सामो भुजः । ओहारु त्यागे । स्वामी । हीयते सासौ हीनः ॥ पूड दूड दीड धीड रीड मीड दीड लीड व्रीड एते नव ओदितः । पूड प्राणिप्रमवे । छयते सामो छनः ॥ दूड परित्यागे । दूड दुःखे । द्यते सासौ दूनः ॥ डीड विहायमा गतौ ॥ डीड इड भावः ॥ डीयते सामो डीनः ॥ धीड धारणे । धीड सामर्थ्ये । धीयते सासौ धीनः ॥ रीड क्षरणे । रीड स्रणणे । रीयते सामो रीणः ॥ मीड प्राणवियोगे । मीड हिंसायाम् । मीयते सामो मीनः ॥ दीड क्षये । दीयते सासौ दीनः ॥ लीड आश्लेषणे । लीड मिलपने । लीयते सासौ लीनः । व्रीड वरणे । व्रीयते सासौ व्रीणः । एते ओदितः । ओप्यायी वृद्धौ ॥ प्यायः पी ॥ प्यायः पी आदेशो भवति निष्ठायाम् ॥ प्यायते सासौ पीनः ॥ क्षि क्षये ॥ क्षियो निष्ठायां कर्नरि वीर्घां वाच्यः ॥ दीर्घादेव क्षियो निष्ठातस्य नो वाच्यः ॥ क्षीयते सामो क्षीणः । क्षीणवान् । भाज्कर्माणोस्तु धीयते स तत् क्षितं तेन । क्षितः कामो भया ॥ चरलबसंयोगादेरादन्तान्निष्ठातस्य नो वाच्यः ॥ ज्ञा स्वप्ने । द्रायते सासौ द्राणः ॥ ग्लै ग्लै हर्षक्षये । ग्लायते सामो ग्लानः । ग्लानः ॥ हि गतौ । हीयते सासौ हितः ॥

सूत्रम्—‘त्वाद्योदितः’ ॥ लृच् आदिर्व्यस्य स त्वादिः ओकार इत् चस्य स ओदित् । त्वादिश्च ओदित् च त्वाद्योदित् तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीन०’ ‘स्त्रोर्वि०’ त्यादयो धातुपाठोक्ताः । ओदितश्च । ओदाक् त्यागे । ओदाइ गतौ । ओप्यायी वृद्धौ । त्यादयस्तेभ्यः परस्य कितस्तकारस्य नकारो भवति । उदाहरणम् ॥ लृच् छेदने । लृ । ‘तत्तत्तत्’ त । ‘त्वाद्योदितः’ इति तस्य नः । प्रथमेकवचने ‘स्त्रोर्वि०’ लूनः ॥ क्षि क्षये । क्षि कप्रत्ययः । ‘शमा दीर्घः’ केचित्तु द्यादेर्दीर्घता च । ‘त्वाद्योदितः’ इति तस्य नः । ‘सध्यक्षराणामा’ ग्लै इत्यस्य ग्लानः । ‘स्त्रोर्विसर्गः’ क्षीणः ॥ ग्लै हर्षक्षये । ग्लै कप्रत्ययः । ‘स्त्रोर्वि०’ ग्लानः । एव ग्लै गात्रविनामे । ग्लानः ॥ ओदाक् त्यागे । हा कप्रत्ययः । ‘स्वामी’ ‘त्वाद्योदितः’ इति तस्य नः । हीनः ॥ ओप्यायी धातुः वृद्धौ । ‘प्यायः पी’ ओप्यायी इत्यस्य धातोः पी त्यादेशो भवति इति प्यायीत्याने पी । ‘त्वाद्योदितः’ इति तस्य नः । पीनः । एव दीनः लीनः दूनः ॥

त्रैड् पालने ॥ त्राणाद्या वा ॥ त्राणादीनां नत्वं वा निपात्यते । त्रायते

सासौ प्राणः प्रातः ॥ प्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति सासौ प्राणः-प्रातः ॥
 ह्री लज्जायाम् । ह्रीयते सासौ ह्रीतः ह्रीणः ॥ नुद् प्रेरणे । नुद्यते सासौ
 उन्नः-नुत्तः ॥ विदिद् विचारणे । विद्यते सासौ-विन्नः-वित्तः ॥

वेत्ति रूपं विद् ज्ञाने चिन्ते विदिद् विचारणे ।

विद्यते विद् सत्तायां चिद् लाभे च चिन्दति ॥ १० ॥

उन्दी ह्रदे । उद्यते सासौ उन्नः-उत्तः ॥ वा गतिगन्धनयोः । निर्वाति
 स वा निर्वायते सासौ निर्वाणः-निर्वातः ॥ विद् सत्तायाम् । विद्यते
 सासौ विन्नः-वित्तः । एते प्राणाद्या ज्ञेयाः ॥

प्राणाद्याः शब्दाः अतीते कालेऽर्थविशेषे सिद्धा एव वा निपात्यन्ते ॥ त्रै रक्षणे इत्यस्य
 प्राणः प्रातः । इति रूपद्वयम् । त्रै क्तप्रत्ययः । 'संध्यक्षराणाम्' प्रातः । पक्षे क्तप्रत्ययेन
 सहैव प्राण इति निपात्यन्ते ॥ एवं ह्री लज्जायाम् इत्यस्य ह्रीणः ह्रीतः ॥ वाधातुः गतिग-
 न्धनयोः । निरूपूर्वः । निर्वाणः । एवं प्राणः प्रातः ॥ वित्तं विन्नम् । उत्तः उन्नः । नुत्तः नुन्नः ॥

संपर्युपेभ्यः करोतेः सुद् ॥ सं परि उप एभ्यः परस्य करोतेर्धातोर्भूषणेऽर्थे
 शोभनेऽर्थे च वाच्ये सति सुद् आगमो भवति ॥ टित्त्वादादौ । संस्कियते
 सासौ संस्कृतः । परिष्क्रियते सासौ परिष्कृतः । उपस्कियते सासौ
 उपस्कृतः । [यदा संस्कृतिर्न तदा संक्रियते सासौ संकृतः । परिक्रियते
 सासौ परिकृतः । उपकृतः ॥ भावे घञ् । संस्कियते सासौ संस्कारः ।
 अलंक्रियते सासौ अलंकारः ॥ विद् ज्ञाने । विद्यते सासौ विदितः । जातः
 खातः ॥]

'संपर्युपेभ्यः०' ॥ सम् परि उप इत्येतेभ्यः परस्य करोतेर्धातोर्भूषणे अलंकरणार्थे सुडागमो
 भवति टित्त्वादादौ । उकार उच्चारणार्थः । कृ क्रमेण संपरिद्वपपूर्वः । क्तप्रत्ययः । सर्वत्र
 सुडागमः । 'स्वरहीनं०' संस्कृतः परिष्कृतः उपस्कृतः अलंकृत इत्यर्थः ॥

दो दत्ति ॥ दा इत्यस्य दद्भवति किति तकि परे ॥ दीयते सासौ दत्तः ।
 ददाति स इति दत्तवान् । त्रितो नुम् ॥

सप्तम्—'दो दत्ति' ॥ दः पञ्चमेकवचनान्तम् । 'आतो धतोः' इत्याकारलोपः । 'स्वर-
 हीनं०' 'सोर्वि०' । दत् । प्रथमैकवचनान्तम् । 'हृत्सेपः०' । ति सप्तम्येकवचनान्तम्
 'स्वरहीनं०' 'सुडाञ्' दाने इत्यस्य धातोस्तकारादौ किति परे दत् आदेशो भवति । दा क
 दत् आदेशः । 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' दत्तः । क्तनुप्रत्यये दत्तवान् भवच्छब्दवत् ॥

स्वरात्तो वा ॥ स्वरादुत्तरस्य दा इत्यस्य वा तो भवति किति तकि परे ॥
 प्रकर्षेण दीयते सासौ दत्तः प्रदत्तः । अवदीयते सासौ अवदत्तः-अवत्तः ॥
 नाम्बन्तोपसर्गस्य दीर्घो भवति ॥ ददातेस्तो घाच्यः ॥ नितरां

दीयते स तत् नीतं निदत्तम् । पर्यासमन्ताद्भावेन दीयते स तत् परिदत्तम् ॥
 दधातेर्हिर्निष्ठायां वाच्यः ॥ धीयते सासौ हितः । दधाति सासौ हित-
 वान् ॥ जहातेश्च किति ॥ जहातेर्धातोः किति प्रत्यये परे हिरादेशः
 स्यात् ॥ तेन पूर्वं हित्वा । हीयते सासौ हितः । अहासीदिति हितवान् ॥
 ध्याख्यापृष्ठमूर्च्छिमदां क्तस्य नत्वाभावो वाच्यः ॥ ध्ये चिन्तायाम् ।
 ध्यायते सासौ ध्यातः ॥ ख्या प्रकथने । ख्यायते सासौ ख्यातः ॥ पू
 पालने । पूर्यते सासौ पूतः । पोहृ । व्योर्विहसे ॥ मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः ॥
 राह्योपहृष्टोः ॥ रेफादुत्तरयोश्चोल्लोपो भवति किति तकारे परे ॥ मूर्छते
 सासौ मूर्तः ॥ मदी हर्षे । मद्यते स इति मत्तः ॥ यज देवपूजासंगतिकरण-
 दानेषु । यजेः क्तः । पत्वम् । पुत्वम् । संप्रसारणम् । इज्यते स तत् इष्टं-
 इष्टवान् ॥

सूत्रम्—‘स्वरात्तो वा’ ॥ स्वरात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘डसिरत्’ ‘सवर्णे’ । तः प्रथमै-
 कवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि’ । वा प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया’ ॥ सस्वरादुपसर्गात्परस्य
 दाधातोः न इत्यादेशो वा भवति पक्षे वा दत् इत्यादेशो भवति तकारादौ किति परे । दा
 प्रपूर्वः । एकत्र त एकत्र दत् क्तप्रत्ययः । प्रत्तम् प्रदत्तम् । एवम् अवपूर्वः । अवत्तम् अव-
 दत्तं चेति रूपद्वयम् । प्रादायि इति प्रत्तं प्रदत्तम् । उपात्तम् ॥ यज् देवपूजासंगतिकरण-
 दानेषु । यज् क्तप्रत्ययः । ‘यजां यवराणां’ इति संप्रसारणम् । यकारस्य इकारः । ‘छश-
 पराजादेः पः’ इति पत्वम् । ‘पुभिः पुः’ इष्टम् । क्तवतुप्रत्यये इष्टवान् ॥

दुवप् वीजतन्तुसन्ताने । उप्यते स तत् उत्तम् ॥ वह प्रापणे । हो ढः । तथोर्धः ।
 ढि ढो लोपो दीर्घश्च । उद्यते सासौ ऊढः भारः ऊढोऽनडुहा पङ्कः ॥ वेज्
 तन्तुसन्ताने । ऊयते सासौ उतः ॥ व्येज् संवरणे । संवीयते सासौ
 संवीतः ॥ वेज् स्पर्धायां । हेज् आह्वाने । हेज् कौटिल्ये । संप्रसारणं दीर्घः ।
 आह्वयते सासौ आहूतः ॥ वद व्यक्तायां वाचि । संप्रसारणम् । उद्यते
 सासौ उदितः ॥ वच परिभाषणे । उच्यते सासौ उक्तः ॥ वसिधुध्योरिड् ।
 वस् निवासे । उप्यते सासौ उपितः । घसादेः पः । धुध धुधायाम् ।
 धुध्यते सासौ धुधितः ॥ जिप्वप् श्रये । मुप्यते सासौ मुप्तः । ओव्रथू
 छेदने ॥ वेढो निष्ठायां इट् न ॥ स्कोराद्योश्च संप्रसारणम् । व्वाद्योदितः
 इति नत्वम् । गत्वम् । चोः कुः । प्रवृथ्यते सासौ प्रवृक्णः ॥ जनेर्जा निष्ठा-
 याम् ॥ जनेर्धातोर्जा आदेशो भवति निष्ठायां परतः ॥ जन जनने । जन्यते
 सासौ जातः ॥ खनेरात्वं निष्ठायाम् ॥ खन खनने । खन्यते सासौ
 खातः ॥

द्वप् वीजसंताने ॥ अज्ञादिवापने इत्यर्थः । टुकारः 'द्वितो युक्' इति कार्यार्थः । वप् क्तवतुप्रत्ययः । 'यजां यवराणां०' इति वस्य उः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' अप्तं वीजम् । अवापि इत्यर्थः ॥ बह् प्रापणे । बह् क्तप्रत्ययः । 'यजां यवराणां०' इति वस्य उः । 'हो ङः' तथोर्धः । 'पुभिः पुः' 'ढि ङो ङोपः' ङलोपः—उकारस्य उकारः । प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' ऊढः । अनुडुहा वृषभेण पङ्क्तुः सञ्जः पुमानूढः ॥ व्येब् संवरणे । व्ये संपूर्वः । क्तप्रत्ययः । कित्त्वात् । 'यजां यवराणां०' इति संप्रसारणम् । सस्वरस्य संप्रसारणं दीर्घं च दीर्घः इति व्ये इत्यस्य वी । संवीतः ॥ ह्येच् आह्वाने । आह्पूर्वः । क्तप्रत्ययः । संप्रसारणम् । ह्ये इत्यस्य ह् । प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' आहूतः । आहूतवान् । आहूयते स इत्याहूतः । आजुहाव इत्याहूतवान् ॥ वद् व्यक्तायां वाचि । वद् क्तप्रत्ययः । 'कृतः' इतीडागमः । कित्त्वात्संप्रसारणम् । वस्य उः । प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' उपितम् ॥ वच् क्तप्रत्ययः । संप्रसारणम् । 'चोः कुः' उक्तः ॥

'जनेर्जा' जनी प्रादुर्भावे इत्यस्य जा इत्यादेशः । क्तप्रत्ययः । जातः ॥ पर्वं खन इत्यस्य खा आदेशः । खातः ॥

पचो वः ॥ पचेः परस्य क्तस्य चो भवति निष्ठायाम् ॥ पच्यते सासौ वा पाकक्रियया निर्वृत्तः पक्कः । पचति सासौ पक्वान् ॥ क्षायो मः ॥ क्षायः परस्य क्तस्य मो भवति निष्ठायाम् ॥ क्षै क्षये । सन्ध्यक्षराणामा । क्षायते सासौ क्षामः ॥ शुपेः कः ॥ शुपेः परस्य क्तस्य को भवति निष्ठायाम् ॥ शुप् शोपणे । शुप्यते सासौ शुष्कः ॥ स्फायः स्फीः ॥ स्फायः स्फीरादेशो भवति निष्ठायां परतः ॥ ओस्फायी वृद्धौ । स्फायते सासौ स्फीतः । धेद् पाने । धीयते स तत् धीतम् । स्थामी । गै शब्दे । गीयते स तत् गीतम् । पा पाने । पीयते स तत् पीतम् । दो अवखण्डने । दीयते स तत् दितम् । पोऽन्तर्कर्मणि । सीयते स तत् सितम् । माङ् माने । मीयते स तत् मितम् ॥ सेति निष्ठायां जेर्लोपो वाच्यः ॥ चोर्यते सासौ चोरितः । याच्यते साऽसौ याचितः ॥ क्तयत् निष्ठासंज्ञौ ॥ इति निष्ठाधिकारप्रक्रिया ॥ २ ॥

'पचो वः' । पचेर्धातोर्तृतीत्यर्थे चप्रत्ययो भवति क्तप्रत्ययार्थे । यद्वा क्तप्रत्ययस्यैव व इत्यादेशो भवति । 'चोः कुः' ॥ 'शुपेः कः' शुप शोपणे इत्यस्य क्तप्रत्ययः शुष्कः ॥ 'स्फायः स्फी' स्फायेर्धातोः क्तप्रत्ययो भवति क्तप्रत्यये परे स्फीआदेशो भवति । स्फायी वृद्धौ । स्फाय् क्तप्रत्ययः । स्फी आदेशः स्फीतः ॥ क्षै क्षये । 'सन्ध्यक्षराणामा' 'क्षायो मः' क्षाय-वेर्प्रत्ययः । क्षामः ॥ इति निष्ठाधिकारप्रक्रिया ॥ २ ॥

फस्वादिप्रक्रिया ३

अथ फस्वादिप्रक्रिया ॥ फस्तुकानौ णवेयत् ॥ धातोः फस्तुकानौ प्रत्ययौ भवतः अतीते काले वाच्ये सति तौ च णवेयत् परस्मैपदात्मनेपदे भवतः ॥

णशादित्वाद्विचनं न तु णपो णित्वाद्द्विरित्याशयः ॥ यथा च णप् परस्मै-
पदे तथा कमुः । यथा आत्मनेपदे ए तथा कानः । ककारो गुणप्रतिषे-
धार्थः । उकारो लुप्तिधानार्थः ॥ ङङ्ङ् करणे । चकार इति चक्रान् ।
नितो लुम् । हे चक्रवन् चक्रवांसौ चक्रांसः । चक्रांसम् चक्रांसौ । वसोरै
उः । चक्रुपः । चक्रुपा । वसां रसे । चक्रुज्याम् चक्रुज्जिः । इत्यादि । चक्रे इति
चक्राणः । स्त्रीलिङ्गे चक्रुपी । नपुंसके चक्रुद् चक्रुपी चक्रांसि ॥ मिदि
विदारणे । विभेद इति विमिद्वान् विमिद्वंसौ विमिद्वान्सः । विमिद्वान्गम् ।
विमिद्वान्सौ । वसोरै उः । विभिदुपः । विभिदुपा । वसां रसे । विभिद्वज्याम् ।
विभिद्वज्जिः । इत्यादि । विभिदे इति विभिदान् ॥ भञ्जो आमर्दने । वभञ्ज
इति वभञ्जान् । वभञ्जे इति वभञ्जानः । जागृ निद्राधये । जजागार इति
जजागृवान्-जजागर्मान् । इत्यपि भवति ॥ जागर्तः किति शुणो वक्त-
व्यः ॥ तेन जजागरूपः ॥ कृतद्वित्वानामेकस्वरानामाद्यन्तानां च
घसेरेव कसोरिङ्गाच्यः नान्येषाम् ॥ बभूव इति बभूवान् ॥ भ्र गतो ।
आर इति आरिवान् ॥ पपी इति पपिवान् ॥ अद भक्षणे । आद इति
आदिवान् ॥ तस्यौ इति तस्यिवान् ॥ बभौ इति बभिवान् ॥ बयौ इति बयि-
वान् । या प्रापणे । दरिद्रातेरनपि नित्यालोपित्वेनेद् । ददरिद्रौ इति दद-
रिद्रिवान् ॥ चणस्युटौ हित्वा दरिद्रातेरनप्यालोपो चाच्यो लुङि
वा ॥ ददरिद्रुपः ॥ ङङ्ङ् दाने । ददौ इति ददिवान् ददुपः ॥ गस्त
अदने । जघास इति जघिवान् । कुहोशुः । झपानां जरचपाः । गमां खरे । रसे
चपा झसानाम् । किलात् वस्योत्वे कृते इडभावः । जधुपः ॥ गम्घन्चिद्वि-
द्गद्गतां कसोर्येद् ॥ गस्त गतो । जगाम इति जगिवान् जगन्वान् । गो
नो घातोः ॥ द्विरुक्तस्य हन्तेर्द्धारस्य घटवं चक्तव्यम् ॥ जघान इति
जगिवान् जघन्वान् ॥ विद ज्ञाने । विवेद इति विविदिवान् विविद्वान् ॥
विश् प्रवेशनं । विवेश इति विविशिवान् विविश्वान् । दशिद् प्रेक्षणे । ददर्श
इति ददशिवान् ददश्वान् ॥ इण् गतो ॥ इण्यो दीर्घता कसौ वक्तव्या ॥
उपाय इति ईयिवान् । उपेयाय इति उपेयिवान् । लोपः पचां कित्ये । पपाच
इति पेचिवान् ॥

सूत्रम्—‘कमुकानौ णयेवत्’ ॥ कमुश्च कानश्च कमुकानौ प्रथमाद्विचनान्तम् । ‘ओ
औ औ’ । णप् च ए च णये णयेभ्या तुल्यौ वर्तते इति णयेवत् प्रथमैकवचनान्तम् ॥
धातोर्गतीते काले कमुकानौ प्रत्ययौ भनवः तौ च णयेवद् भवतः । यथा आह्वयते परस्मै-
पदिना धातूना परोक्षे णप् तथा अजाणि तेवा परस्मैपदिना कमुः । यथा आत्मनेपदिनाम्

ए आते तथात्र कानः । उभयपदिनामुभावपि आख्याते तु णप् ए इत्येतयोः प्रथमपुरुषः । अन्यत्र पुरुषत्रयमपि । ककारो गुणनिषेधार्थः । कसोः उकारो नुन्निधानार्थः । णादित्वाद्विवचनं न तु वृद्धिः । उदाहरणम् ॥ विद दाने । 'कमुकानौ०' इति परस्मैपदित्वात् कमुप्रत्ययः । वस् । णादित्वात् द्वित्वम् । 'पूर्वस्व' 'ह्रसादिः शेषः' । नामसंज्ञायां स्वादिर्विमक्तिः । विविद्वस् स् इति स्थिते । उकारानुबन्धत्वात् 'त्रितो नुम्' इति नुमागमः । 'न्समहृतो०' इति दीर्घः । 'ह्रसेपः०' 'संयोगान्तस्य०' इति सलोपः । विविद्वान् विविद्वान्सौ विविद्वान्तः । विविद्वान्सं विविद्वान्सौ । शसादौ स्वरौ तु विशेषः 'वसोर्व उः' 'किलात्यः सः०' 'स्वरहीनं' विविदुपः विविदुपा । भकारादौ 'वसां रसे' विविद्वान्मितादि । विवेद इति विविद्वान् ॥ एवं भिदिर् विदारणे । भिद् । कमुप्रत्ययः । द्वित्वम् । 'शपानां जवचपाः' भस्व वः । शेषं पूर्ववत् । विभेद इति विभिद्वान् ॥ कृ कमुप्रत्ययः । वस् णादित्वात् द्वित्वम् । 'रः' इति पूर्वऋकारस्य अकारः । 'कुहोभुः' ॥ चकृवस्त्रादौ प्रथमैकवचने 'त्रितो नुम्' 'न्समहृतो०' इति दीर्घः । 'ह्रसेपः०' 'संयोगान्तस्य लोपः' चकृवान् चकार इत्यर्थः । शसादौ स्वरौ तु वस् उत्वे कृते 'कृरम्' 'स्वरहीनं०' 'किलात्यः राः' चकृपः चकृपा इत्यादि । आत्मनेपदे कानप्रत्ययः । आन । द्वित्वम् । 'रः' 'कुहोभुः' 'स्वरहीनं०' 'ऋनोणो०' प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' चक्राणः चक्रे इत्यर्थः । देयवत् ॥ पदु विशरणे । 'आदेः ण्यः द्यः' सद् आहपूर्वः । कमुप्रत्ययः । द्वित्वम् पूर्वस्व 'ह्रमादिः०' इति दलोपः । 'लोपः पचां किले चास्व' इति पूर्वपदस्य लोपः अकारस्य एकारः । 'कृव०' इतीडागमः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने नुमादिकं प्राग्वन् । आसेदिवान् आसेदिवांसौ इत्यादि । शसादौ 'वसोर्व उः' निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः' इति वचनात् इदो लोपः । 'स्वरहीनं०' 'किलात्यः सः०' आसेदुपः । आसेदुपा आसेदिवङ्गुपामित्यादि । एगमन्पेऽप्युक्ताः । कमुप्रत्यये । वस् एकस्वरम् । क इण् अकारान्तानामिद् धक्तव्यः । जक्षि-
यान् पेक्षिषान् आरिषान् उपेक्षिषान् ददिषान् विद् हन् गम् दशां वा इद् । इडभावे गम्धातोर्भकारस्य गषारः । यडा 'कचिदपदान्तेऽपि पदान्तता' इति 'गो नो धातोः' विविद्वान् विविदिषान् जगिषान् जघन्यान् जगन्वान् जग्मिषान् ददशिषान् ददथान् ।
यान्त्यो व्यवहृतार्थः । विविद्वान् विविदिषान् ॥

शतृशानौ तिसेयत् श्रिषायाम् ॥ क्रियापदे गम्यमाने सति धातोः शतृशानौ प्रत्ययौ भवतः धर्तमानेऽर्थे तौ च तिपतेवन् परस्मैपदात्मने-
पदयोर्भेदतः ॥ अदे । पचतीति पचन् ॥ आमे ॥ ककारानुबन्धस्य नुमागम एव भवति न दीर्घता चरकृत्या ॥ पठतीति पठन् । निष्ठतीति निष्ठन् । गायतीति गायन् । गच्छतीति गच्छन् । पिबतीति पिबन् ॥ भुजानेनः ॥ अकारस्य आने परे नुमागमो भवति ॥ पचनेऽर्था पचमानः चिपदि वा पठति ॥ यज देयपूजासंगनिकरणदानेषु । यजनेऽर्था यजमानः भ्राति ॥ मन शाने । मन्त्रनेऽर्था मन्त्रमानः ॥ मनु अवशोधने ।

तनादेरूप् । मनुतेऽसौ मन्वानः परागच्छति । करोतीति कुर्वन् सः । हित्यद् ।
 कुस्तेऽसौ कुर्वीणः । क्रियतेऽसौ क्रियमाणः ॥ उपसर्गस्यनिमित्तात्
 नकारस्य णो वाच्यः ॥ प्रपीयतेऽसौ प्रपीयमाणः ॥ आसेरान ई ॥
 आसेर्धातोः परस्य आन आकारस्य ईकारादेशो भवति । आम् उपवेशने ।
 आस्तेऽसौ आसीनः ॥

सूत्रम्—‘शतृशानौ तिप्तेवत् क्रियायाम्’ ॥ शतृश्च शानश्च शतृशानौ प्रथमाद्विचयना-
 न्तम् । ‘ओ औ औ’ तिप्तेवत् ‘अव्ययां’ क्रियायां सप्रत्येकवचनान्तम् । ‘आम् हे
 ‘ङितां यद्’ ‘सवर्णे’ ॥ क्रियापदे गम्यमाने प्रोच्यमाने धातोः शतृशानौ प्रत्ययौ भवतः
 तौ तिप्तेवत् भवतः । परसौपदिनां शतृ । आत्मनेपदिनां च शानन् । उभयपदिनामुभयपि
 इत्यर्थः । शकारः शित्कार्यार्थः । ककारश्च तुन्विधानार्थः । पच् शतृप्रत्ययः । अन् ।
 चतुर्वच्चात् ‘अप् कर्तरि’ ‘स्वरहीनं’ ‘अदे’ अलोपः । ‘म्वर’ प्रथमैकवचने ‘प्रितो
 तुम्’ ‘ह्रसेपः’ ‘संयोगान्तस्य लोपः’ पचन् आत्मे ॥ एवं पठ व्यवसायां चापि । पठन्
 तिष्ठति । ‘नः सच्छते’ । ‘नश्चापदान्ते’ पठन्तिष्ठति ॥ गै शब्दे । शतृप्रत्ययः । अन्
 ‘अप् कर्तरि’ ‘गे आय्’ ‘स्वरहीनं’ ‘अदे’ ‘प्रितो तुम्’ ‘ह्रसेपः’ ‘संयोगान्तस्य’
 गायन् गच्छति । एवं कुर्वन् कुर्वीणः ॥ सूत्रम्—‘मुगानेतः’ ॥ मुक् प्रथमैकवचनान्तम् ।
 ‘ह्रसेपः’ आने सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ अतः पष्ठेकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’
 ‘स्रोर्विसं’ अकारस्य शानप्रत्ययसंश्लिषिणि आकारे परे मुगागमो भवति । ककारः शान-
 नियमार्थः । उकार उच्चारणार्थः ॥ डुपचप् पाके । पच् उभयपदित्वान् शानप्रत्ययः ।
 आन । ‘शिति चतुर्वत्’ इति । ‘अप् कर्तरि’ ‘मुगानेतः’ इति मुगागमः । कित्त्वान् पच्
 अग्रे म् । ‘स्वरहीनं’ प्रथमैकवचने ‘स्रोर्वि’ पचमानः पानीयं पिबति ॥ एवं यज देव-
 पूजासंगतिकरणदानेषु । यजगानः सन् पूजां कुर्वन् सन् भोति ॥ मन शाने । शानप्र-
 त्ययः । ‘तनादेरूप्’ उपप्रत्ययः । ‘स्वरहीनं’ ‘डाम्’ ‘स्वरहीनं’ प्रथमैकवचने ‘स्रोर्वि’
 मन्वानः मनुत इति मन्वानः ॥ आस उपवेशने । आम् । ‘शतृशानौ तिप्ते’ इति शान-
 प्रत्ययः ‘अप् कर्तरि’ ‘आदादेर्लृक्’ ॥ ‘आसेरान ई’ आनेः पष्ठेकवचनान्तम् । ‘ङिति’
 ‘ङस्य’ ‘स्रोर्वि’ । आनः पष्ठेकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’ । ‘स्रोर्वि’ ई प्रथमैकवचनान्तम् ।
 सांकेतिकम् । चतुःपदं सूत्रम् । ‘आस उपवेशने’ इत्यस्य धातोः परस्य आनप्रत्ययसंश्लिषिण
 आकारस्य ईकारो भवति । ‘स्वरहीनं’ आसीनः ॥

वादीपोः शतुः ॥ अर्णात्परस्य शतृप्रत्ययस्य वा मुगागमो भवति ईकारे
 ईपि च परे ॥ तुद व्यथने । तुदतीति तुदन् तुदन्तां तुदन्तः । श्रीलिङ्गे
 तुदति सा तुदन्ती-तुदती तुदन्त्यां तुदत्यां तुदन्त्यः तुदत्यः । नष्टुमके तुद-
 तीति तुदत् तुदन्ती तुदती तुदन्ति । इत्यादि ॥

सूत्रम्—‘वादीपोः शतुः’ ॥ वा प्रथमैकवचनान्तम् । आन् पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘ङ-
 सिरन्’ ‘सवर्णे’ इअ ईप् च ईपौ तयोः सप्तमीद्विचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’ पश्चान् ‘पपा

अथे जवाः' शतुः पष्ठपेकवचनान्तम् । 'ऋतो ङ उः' ढिलोपः । 'स्वरहीनं०' चतुःपदम् । अवर्णान्तात्परस्य शतुः शतृप्रत्ययस्य वा नुमागमो भवति नपुंसके 'ईमौ' इति सूत्रोत्पन्ने ईपि परे ॥ तुद व्यथने । तुद शतृप्रत्ययः । अत् । 'तुदादेरः' 'स्वरहीनं०' 'अदे' 'स्वरहीनं—' तुदत् । 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' द्विवचने तुदत् औ इति स्थिते । 'ईमौ' औस्थाने ई । 'वादीपोः शतुः' इति एकत्र नुमागमः । 'मिदन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः' 'नश्चापदान्ते' 'स्वरहीनं०' तुदन्ती पक्षे तुदती व्याकुले ॥ तुदन्ति पुनरपि तुदत् तुदन्ती तुदती तुदन्ति । स्त्रीलिङ्गे तुदत् ऋकारानुबन्धत्वात् 'प्रितः' इतीप् । 'वादीपोः शतुः' इति एकत्र नुमागमः । तुदन्ती तुदती वा स्त्री वर्तते । तुदन्त्यौ तुदत्यौ तुदन्त्यः तुदत्यः । एवं पक्षद्वयेऽपि नदीशब्दवत् ॥

अप्ययोरान्नित्यम् ॥ अप्प्रत्ययप्रत्ययसंबन्धिनः अकारात्परस्य शतुर्नित्यं नुमागमो भवति ईपोः परतः ॥ भवति इति भवन् भवन्तौ भवन्तः । भवति सा भवन्ती भवन्त्यौ भवन्त्यः । भवति तत् भवत् भवन्ती भवन्ति । पच-
तीति पचन् पचन्ती स्त्री । नपुंसके पचति तत् पचत् पचन्ती पचन्ति । दिव्य
क्रीडादिषु । दीव्यति इति दीव्यन् । दीव्यन्ती स्त्री । नपुंसके ॥ दीव्यति तत्
दीव्यत् दीव्यन्ती दीव्यन्ति । पठतीति पठन् । पठन्ती स्त्री । नपुंसके पठन्
पठन्ती पठन्ति । हसतीति हसन् । हसन्ती स्त्री । हसत् नपुंसके । श्लिष्य-
तीति श्लिष्यन् । श्लिष्यन्ती स्त्री । श्लिष्यत् नपुंसके ॥ जयतीति जयन् जयन्ती
स्त्री । नपुंसके जयत् ॥ वादीपोः शतुरित्यत्र वाशब्दात् द्विरुक्तानां
जक्षादीनां च शतुर्नित्यं नुमप्रतिषेधो वक्तव्यः नपुंसके शौ वा ॥
ददातीति ददत् दधत् ददती दधती । जक्ष भक्षहसनयोः । जक्षतीति जक्षत्
जक्षती जक्षति जक्षन्ति कुलानि ॥ जागृ निद्राक्षये । जागर्तीति जाग्रत् जाग्रती
जाग्रन्ति-जाग्रति ॥

सूत्रम्—'अप्ययोरान्नित्यम्' ॥ अप् च यश्च अप्यौ तयोः पष्ठीद्विवचनान्तम् । 'ओसि' 'ए
अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' आत् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' पश्चात्
'नामिनोरः' 'स्वर०' नित्यम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' 'अमे अमा वा' 'स्वर-
हीनं०' ॥ 'अप् कर्तरि' इति अप्रत्ययः । 'दिवादेर्यः' इति यप्रत्ययः । एतयोः संबन्धिनः
अकारात्परस्य शतृप्रत्ययस्य नित्यं नुमागमो भवति न तु विकल्पेन ईकारे ईपि च परे ।
मकारः स्थाननियमार्थः । भू शतृप्रत्ययः अत् । 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'औ अय्' 'स्वर-
हीनं०' 'अदे' 'स्वरहीनं०' 'प्रितः' इतीप्प्रत्ययः । 'अप्ययोरान्नित्यम्' इति नुमागमः ।
भवन्ती ॥ एवं पचन्ती ॥ दिव् । 'दिवादेर्यः' शतृप्रत्ययः । 'योर्विहसे' इति दीर्घः ।
'अदे' 'स्वरहीनं०' 'प्रितः' 'अप्ययोरान्नित्यम्' इति नुमागमः । दीव्यन्ती दृश्यते ॥ एवं
रिप आलिङ्गने । श्लिष्यन्ती ॥ द्विरुक्तानां धातूनां विशेषमाह—'द्विरुक्तानां०' जक्ष भक्ष
हसनयोः । जक्ष जागृ द्रिद्रा चकास् शास् इत्यादीनां च संबन्धिनः शतृप्रत्ययस्य त्रितो

नुम् तस्य निषेधो वक्तव्यः । नुमागमो न भवतीत्यर्थः । उदाहरणम्—दा शरप्रत्ययः
अत् । 'अप् कर्तरि' 'हादेर्द्विश्च' अप्लुर् द्वित्वं च । 'हस्यः' 'दादेः' इत्यालोपः । 'स्वर०'
द्विरुक्तानुमनिषेधः । प्रथमैकवचने 'हसेपः०' ददत् ददती ददतः इत्यादि ॥ त्रीलिङ्गे—द-
दती ददत्यो ददत्यः ॥ नपुंसके ददत् ददती ददन्ति । द्विरुक्तानां नपुंसके वा नुम् तेन
ददति ददन्ति इति रूपद्वयम् ॥ डुधाम् धारणपोषणयोः । धा शरप्रत्ययः । 'अप् कर्तरि'
'हादेर्द्विश्च' अपो लुक् द्वित्वं 'हस्यः' 'क्षपानां जयचपाः' पूर्वस्य घस्य दः । 'स्वरहीन०'
प्रथमैकवचने 'द्विरुक्तानां०' इति नुमनिषेधः । दधत् दधती दधतः ॥ एवं विभ्रत् डुभृम्
भृ शरप्रत्ययः । अत् 'अप् कर्तरि' 'हादेर्द्विश्च' 'रः' 'क्षपानां जयचपाः' 'भृषां लुकि'
'ऋरम्' 'स्वरहीन०' ॥ निभी भये । भी अत् अप् 'हादेर्द्विश्च' 'क्षपानां०' 'हस्यः' 'गुघातोः' ।
अनेकस्वरस्य० इति चकारः । विभ्रत् ॥ एवं जुहत् विदधत् इत्यादयोऽन्येपि हादितुल्या
यङ्लुगन्ताश्च ज्ञातव्याः ॥ जक्षमक्ष हसनयोः । जक्ष शरप्रत्ययः । 'अप् कर्तरि' 'अदा-
देर्लुक्' 'स्वरहीन०' जक्षादित्वानुमनिषेधः । 'हसेपः०' जक्षन् जक्षती जक्षतः ॥ जागृ
निद्राक्षये । जागृ अत् । 'अप् कर्तरि' 'अदादेर्लुक्' 'ऋरम्' 'स्वरहीन०' प्रथमैकवचने
'हसेपः०' जाग्रत् जाग्रती जाग्रतः ॥

दरिद्रा दुर्गतौ ॥ दरिद्रातेरालोपो वक्तव्यः ॥ दरिद्रातीति दरिद्रत् दरि-
द्रन्ती-दरिद्रति दरिद्रन्ति । चकास्तीति चकासत् चकासती चकासन्ति-चका-
सति । शास्तीति तत् शासत् । अनुशास्ति तत् अनुशासत् ॥ दादेः । ददत्
ददती ददन्ति-ददति । दधत् । इत्यादि ॥ विदेर्वा वसुः ॥ विदेर्धातोः
शरविषये वा वसुः प्रत्ययो भवति ॥ वेत्तीति विद्वान्-विद्वन् ॥ भविष्यदर्थं
तिसेवत् शरशानौ भवतः ॥ अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दौ पूज्यार्थं
निपात्येते ॥ अत्रभवन्तो भङ्गमिश्राः । पूज्या इत्यर्थः । तत्रभवद्भिर्भगवत्पा-
दैर्भणितम् ॥

दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्रा अत् । 'अदादेर्लुक्' 'दरिद्रातेरालोपो वक्तव्यः' इत्याकारलोपः ।
'स्वरहीन०' 'हसेपः०' दरिद्रत् ॥ चकासु दीप्तौ । चकास् शरप्रत्ययः । 'अदादेर्लुक्'
'स्वरहीन०' चकासत् ॥ शास अनुशिष्टौ । शास् अनुपूर्वः । शर अनुशासत् । एषु 'द्विरु-
क्तानां जक्षादीनां०' इति नुमनिषेधः । इत्यादि जक्षादयः । आनप्रत्यये जघ्राणः दरिद्राणः
विघ्राणः विदधानः ॥ सूत्रम्—'विदेर्वा वसुः' ॥ विदेः पष्ठ्यैकवचनान्तम् 'द्विति' 'हस्य'
'स्रोर्वि०' । वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । वसुः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०'
सिद्धम् । विद ज्ञाने इत्यस्य धातोः शरप्रत्यये शरप्रत्ययार्थं वा विकल्पेन वसुप्रत्ययो
भवति । उदाहरणम्—विद एकत्र वसुप्रत्ययः । विद्वत् हसन्तपुंलिङ्गवत्प्रक्रिया । 'त्रितो
नुम्' 'न्सम्महतो०' 'संयोगान्तस्य०' विद्वान् विद्वांसौ इत्यादि । द्वितीये तु शरप्रत्यये कृते
भवच्छब्दवत्प्रक्रिया । विदन् विदन्तौ इत्यादि ॥ अर्ह पूजायाम् शरप्रत्ययः । अत् । अप् ।
'अदे' 'स्वरहीन०' प्रथमैकवचने 'त्रितो नुम्' 'संयोगान्तस्य लोपः' 'हसेपः०' अर्हतीत्य-
र्हन् । अत्रभवत् तत्रभवत् इत्येतौ द्वौ शब्दौ उकारानुबन्धौ पूजार्थं पूज्यत्ववाचकत्वे

निपाते । शतृप्रत्ययं विनापीत्यर्थः । “पूज्ये तत्रभवानत्रभवांश्च भगवानपि” इत्यभिधान-
वचनात् उकारानुबन्धत्वात् ‘त्रितो नुम्’ ‘अत्वसोः सौ’ इति भवति । अत्रभवान् अत्र-
भवन्तौ अत्रभवन्तः इत्यादि । अत्रभवन्तः पूज्या एते भट्टमिश्राः । एवं तत्रभवान् तत्र-
भवन्तौ तत्र भवन्तः । तत्रभवद्भिः पूज्यैः भगवत्पादैर्गुण्माभिः भणितं कथितम् । शतृ-
प्रत्ययरहितावेतौ निपातौ ॥

शीले तृन् ॥ धातोस्तृन् प्रत्ययो भवति शीले स्वभावेऽर्थे ॥ नकारः प्रत्यय-
भेदज्ञापनार्थः । करोतीत्येवंशीलः कर्ता । विचरतीत्येवंशीलः विचारिता ॥
णीञ् प्रापणे । नयतीत्येवंशीलः नेता । घर्ता । म्रियते इत्येवंशीलः मर्ता ।
विमर्तीत्येवंशीलः मर्ता । शयिता इत्यादि ॥ इति क्स्वादिप्रक्रिया ॥

सूत्रम्—‘शीले तृन्’ ॥ शीले सप्तम्येकवचनान्तम् ‘अ इ ए’ तृन् प्रथमैकवचनान्तम् ।
‘ह्रसेपः०’ ॥ शीले स्वभावार्थे धातोः तृन्प्रत्ययो भवति । नकारः प्रत्यये पदे भेदज्ञाप-
नार्थः । कृ तृन्प्रत्ययः । ‘गुणः’ । जलतुम्बिकान्यायेन० । प्रथमैकवचने ‘स्तुराद्’ ‘सेरा’
दित्वाट्टिलोपः । ‘स्वरहीनं०’ करणशीलः कर्ता ॥ अश्वम् । हृञ् हरणे । हरणशीलो हर्ता ।
भरणशीलो मर्ता । इति क्स्वादिप्रक्रिया ॥

शीलार्थप्रक्रिया ४

अथ शीलार्थप्रक्रिया ॥ इष्णुस्तृक् ॥ धातोः शीले स्वभावेऽर्थे इष्णु स्तृ क्तु
इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ कृञ् अलंपूर्वः ॥ अलंकृञ् निराकृञ् प्रजन्
उत्पच् उत्पत् उत्पद् अस् उन्मत् रुच् अपत्रप् वृत्तु वृधु सह चर
भू भ्राज् व्यन्त एभ्य इष्णुः ॥ अलंकरोतीत्येवंशीलः अलंकरिष्णुः ।
निराकरिष्णुः । प्रजायते इत्येवंशीलः प्रजनिष्णुः । उत्पत्ततीत्येवंशीलः उत्प-
चिष्णुः ॥ पल्ल पतने । उत्पत्ततीत्येवंशीलः उत्पतिष्णुः । पद गतौ । उत्प-
द्यते इत्येवंशीलः उत्पदिष्णुः ॥ ग्रस् अदने । ग्रसतीत्येवंशीलः ग्रसिष्णुः ॥
उन्माद्यतीत्येवंशीलः उन्मदिष्णुः ॥ रुच दीप्तौ । रोचतीत्येवंशीलः
रोचिष्णुः ॥ व्रपूष् लजायाम् । अपत्रपति वा अपत्रपते इत्येवंशीलः अपत्र-
पिष्णुः ॥ वृत्तु वर्तने । वर्तते इत्येवंशीलः वर्तिष्णुः ॥ वृधुङ् वृद्धौ । वर्धते
इत्येवंशीलः वर्धिष्णुः ॥ सहति सहते वेत्येवंशीलः सहिष्णुः ॥ चरतीत्येवंशीलः
चरिष्णुः । भविष्णुः ॥ भ्राज् दीप्तौ । भ्राजते इति भ्राजिष्णुः ॥ इष्णुप्रत्यये
परे व्यन्तानां त्रिलोपाभावो वाच्यः ॥ कारयतीत्येवंशीलः कार-
यिष्णुः ॥ एते इष्णुप्रत्ययान्ताः ॥

सूत्रम्—‘इष्णुस्तृक्’ ॥ इष्णुश्च स्तृश्च कृश्च इष्णुस्तृक् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘नपुंसकात्स-
मोर्लृक्’ शीलेऽर्थे इष्णु स्तृ क्तु एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति यथायोग्यम् । व्यन्त, भ्राज्,

भू, सह, वच्, वर, वृध्, वृत्, प्रजन्, अपत्रप्, अलंक्रज्, निराकृज्, उन्माद्, उत्पच्, उत्पत् एभ्यः इण्युः । उदाहरणानि । कृ अलंपूर्वः । अलंकरणशीलोऽलंकरिण्युः इण्युप्रत्ययः । 'गुणः' 'स्वरहीनं०' निराकृपूर्वः । निराकरिण्युः निराकर्तुं शीलमस्येति निराकरिण्युः । भानुशब्दवत् । प्रस अदने । प्रसिण्युः उन्मविण्युः इत्यादि ॥

ग्ला जि स्या भू ग्ला क्षि पच् यज् परिमृज् एभ्यः स्तुः ॥ ग्लै हर्षक्षये । ग्लायतीत्येवंशीलः ग्लास्तुः । जयतीत्येवंशीलः जिण्युः । भवतीत्येवंशीलः भूण्युः ॥ जिभ्वोः स्तौ गुणाभावो न हृद् ॥ क्षेश्व तथा ॥ तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थास्तुः । क्षि क्षये । क्षयतीत्येवंशीलः क्षिण्युः । पचतीत्येवंशीलः पक्ष्युः । यजतीत्येवंशीलः यक्ष्युः । मृजूप् शुद्धौ ॥ मृजेर्गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्या ॥ परिमाणीत्येवंशीलः परिमाक्ष्युः ॥

स्वा, ग्ला, ग्ला, पच्, परिप्रज्, जि, भू, एभ्यः स्तुः जिगुवोर्गुणः इडभावश्च । जि जये स्तुप्रत्ययः । 'किलात्पः०' 'क्नोर्गो०' नस्स णः । जिण्युः एवं भूण्युः स्थास्तुः ग्लास्तुः पक्ष्युः माक्ष्युः ॥

विप् अस् गृध् धृप् क्षिप् एभ्यः क्लुः ॥ विप्लु व्याप्ता । वेवेष्टि इत्येवंशीलः विण्युः । व्रसी उद्वेगे । व्रसी भये । व्रसतीत्येवंशीलः व्रस्तुः । गृध् अभिकाङ्क्षायाम् । दिवादिः । गृध्यतीत्येवंशीलः गृध्रुः । त्रिष्टुपा प्रागल्भ्ये । स्वादिः । धृणोतीत्येवंशीलः धृण्युः । क्षिप् प्रेरणे । क्षिपतीत्येवंशीलः क्षिमुः । ककारो गुणनिषेधार्थः ॥

क्षिप्, व्रस्, गृध्, विप्, एभ्यः क्लुः । विप्लु व्याप्तौ वेवेष्टि जगदिति एवंशीलो विण्युः । क्लुप्रत्ययः । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । गृध्धातुः अभिकाङ्क्षायां वाञ्छायाम् । गृध् क्लुप्रत्ययः । गर्धनशीलो गृध्रुः क्षिमुः व्रस्तुः ॥

पाकोकणः ॥ धातोः शीलेऽर्थे पाक उ उकण इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ जल्प भिक्ष कुट्ट लुण्ट वृड् एभ्यः पाकः प्रत्ययो भवति ॥ जल्प व्यक्तायां वाचि । जल्पतीत्येवंशीलः जल्पाकः ॥ मिश्र यात्रायाम् । मिश्रतीत्येवंशीलः मिश्राकः ॥ कुट्ट ताडने वा छेदने । कुट्टतीत्येवंशीलः कुट्टाकः ॥ लुण्ट चौर्ये । लुण्टतीत्येवंशीलः लुण्टाकः । वृड् संभक्तौ । वृड् संवरणे । वर निवारणे । वृणुते वा वरतीत्येवंशीलः वा वृणीत इत्येवंशीलः वराकः । प ईवर्थः । वराकी ॥

'पाकोकणः' ॥ पाकश्च उक्श्च उकण् च पाकोकणः प्रथमावहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' शीले स्वभावार्थे पाकः लः उकण् एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति । मिश्र, जल्प, कुट्ट, लुण्ट, वृड्, वर एभ्यः पाकः पकार ईवर्थः । वर निवारणे । वर पाकप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' वराकः । स्त्री चेत् वराकी 'ध्रितः' 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' वारयसीति

वराकः । भिक्ष याचनायाम् । भिक्ष पाकप्रत्ययः । आकः । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०'
भिक्षाकः ॥ जल्प जल्पने । कुट्ट कुट्टने । लुठि स्तेये । जल्पाकः । कुट्टाकः । लुण्ठाकः ॥

सान्ताशंस भिक्ष एभ्य उः प्रत्ययो भवति ॥ सान्ताशंसयोश्च ॥
सप्रत्ययान्तादाङ्पूर्वात् शंसु स्तुतावित्यस्माद्धातोश्च शीलार्थं विनापि उः
प्रत्ययो भवति ॥ वच परिभाषणे । विवक्षतीति विवक्षुः । इच्छायामात्मनः
सः । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' हसादिः शेषः । क्त इत् । व्योर्विहसे । कुहोश्चुः । चिकी-
र्षतीत्येवंशीलः चिकीर्षुः । जिघृक्षतीत्येवंशीलः जिघृक्षुः । आङ्पूर्वः शंसु
स्तुतौ । शंस कथने । आशंसतीत्येवंशीलः आशंसुः । भिक्षतीत्येवंशीलः
भिक्षुः । पिपासतीत्येवंशीलः पिपासुः । तितीर्षतीत्येवंशीलः तितीर्षुः ॥

सान्ताशंसभिक्ष एभ्यः उप्रत्ययो भवति । भिक्ष उप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' भिक्षुः । 'सान्ता-
शंसयोश्च' इच्छार्थे सप्रत्ययो भवति । आङ्पूर्वात् 'शंसु स्तुतौ' इत्यस्माद्धातोः शीलार्थं
विनापि उप्रत्ययो भवति ॥ वच परिभाषणे । वच् वक्तुमिच्छुर्विवक्षुः । 'इच्छायामात्मनः
सः' 'द्विश्च पूर्वस्य' 'हसादिः शेषः' 'यः से' अकारस्य इकारः । 'चोः कुः' 'किलात्यः
सः०' 'कपसंयोगे क्षः' विवक्षुरिति सिद्धम् । शंस उप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने
'स्रोर्वि०' आशंसुः ॥ ग्रह उपादाने । ग्रह इच्छार्थे सप्रत्ययः । 'द्विश्च पूर्वस्य' 'हसादिः०'
'कुहोश्चुः' 'यः से' 'ग्रहां कृति' इति संप्रसारणम् । 'हो ढः' 'आदिजवानां०' इति गस्य
घः । 'पढोः कः से' 'किलात्यः सः' 'कपसंयोगे०' उप्रत्ययः । 'यत्तः' इत्यलोपः । 'स्वर-
हीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' जिघृक्षुः । ग्रहीतुमिच्छुर्जिघृक्षुः ॥ पा पाने । सप्रत्ययः ।
द्वित्वं 'हस्यः' 'यः से' उप्रत्ययः । 'स्रोर्वि०' पिपासुः ॥

लप पत भिक्ष पद स्या भू वृष हन् कम् गम् शृ एभ्यः उकण्
प्रत्ययो भवति ॥ लप कान्तौ । लपतीत्येवंशीलः लापुकः । पततीत्येवंशीलः
पातुकः ॥ भिक्ष याज्ञायाम् । भिक्षतीत्येवंशीलः भिक्षुकः ॥ पद गतौ ।
णिच्चाद्बुद्धिः । पद्यतीत्येवंशीलः । पादुकः ॥ तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थापुकः ।
भवतीत्येवंशीलः वा भवितुं शीलमस्यास्तीति भापुकः ॥ वृष वृष्टौ । वृषु
सेचने । वर्षतीत्येवंशीलः वर्षुकः ॥ हन्तीत्येवंशीलः हातुकः ॥ कम् कान्तौ ।
कामयते इत्येवंशीलः वा कामितुं शीलमस्यास्तीति कामुकः ॥ गम् गतौ ।
गच्छतीत्येवंशीलः गामुकः ॥ श हिंसायाम् । शृणातीत्येवंशीलः शारुकः ॥
शृवन्धोराहः ॥ शृवन्धोर्धात्योराहः प्रत्ययो भवति ॥ शराहः । वन्दाहः ।
सृहि गृहि पति शीङ् एभ्य आलुर्वाच्यः ॥ सृह ईप्तायाम् । ईप्ता
इज्य । गृह ग्रहणे । पत ऐश्वर्ये । त्रयश्चुरादयोऽन्ताः ॥ आलौ मिलो-
पाभावो वाच्यः ॥ सृहयतीत्येवंशीलः सृहयालुः । गृहयतीत्येवंशीलः

गृह्यालुः । पतयतीत्येवंशीलः पतयालुः । शीङ् स्वप्ने । शेते इत्येवंशीलः शयालुः ॥

कम्, भिक्ष, भू, स्या, हन्, गम्, लप्, शश्, पत्, पद्, एभ्यः डकण् । कम् घातुः कान्तौ अभिलाषे । कामयतीति कामुकः । कम् डकण्प्रत्ययः । यकारो वृद्धार्थः । 'अत उपधायाः' 'स्वरहीनं' 'स्रोर्विं' एवं भैक्षकः ॥ भू सत्तायाम् । भू डकण्प्रत्ययः । 'घातोर्नामिनः' इति वृद्धिः । 'औ आव्' 'स्वरहीनं' 'स्रोर्विं' भातुकः ॥ स्यायुकः । 'भातो युक्' ॥ 'हनो घत्' घातुकः । अभिलापुकः । वार्पुकः । पातुकः । पादुकः । आगामुकः । इत्यादि ॥

नमादे रः ॥ नम्, कपि, सिङ्, नञ्पूर्वो जस्, कम्, हिंस, दीप्, एभ्यो रः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ॥ णसु प्रहृत्वे शब्दे च । नमतीत्येवंशीलः नम्रः ॥ कपि चलने । कम्पतीत्येवंशीलः कम्प्रः ॥ सिङ् ईपद्धसने । सयते इत्येवंशीलः स्मेरः ॥ जसु मोक्षणे । जस् गतिनिवृत्तौ । दिवादिः । न जस्य-तीत्येवंशीलं अजस्रम् ॥ कामयते इत्येवंशीलः कम्प्रः ॥ हिंसि हिंसायाम् । हिनस्तीत्येवंशीलः हिंस्रः ॥ दीपी दीप्तौ । दीप्यते इत्येवंशीलः दीप्रः ॥

'नमादे रः' ॥ नम् आदिर्यस्यासौ नगादिः तस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'डिति' 'डस्य' 'स्रोर्विं' प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विं' मध्ये । 'नामिनो रः' 'रिलोपो दीर्घश्च' ॥ नम् कम् सिङ् अजस् कम्प दीप् हिंस एभ्यो रप्रत्ययः । णम् प्रह्नीभावे । 'आदेः णाः स्तः' नम् रप्रत्ययः । 'स्वरहीनं' 'स्रोर्विं' नमनशीलो नम्रः ॥ एवं कसु कान्तौ कम्प्रः । स्मेरः अजस्रः कम्प्रः दीप्रः हिंस्रः ॥

घसादेः कमरः ॥ घस् सृ अद् एभ्यः कमरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ॥ घस्ल अदने । घसतीत्येवंशीलः घसरः ॥ सृ गतौ । सृ सरणे । सृ हिंसा-याम् । सरतीत्येवंशीलः सुमरः ॥ अद् भक्षणे । अत्तीत्येवंशीलः अन्नरः ॥ भिदि छिदि विदि एभ्यः कुरङ्गाच्यः शीलेऽर्थे ॥ भिनतीत्येवंशीलः । मिदुरः ॥ विद् ज्ञाने । वेत्तीत्येवंशीलः विदुरः ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे । छिन-चीत्येवंशीलः छिदुरः ॥ भासादेर्धुरः ॥ भास् भञ्ज् मिद् एभ्यो घुरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ॥ घकारो घित्कार्यार्थः ॥ भास् दीप्तौ । भासते इत्येवंशीलः भासुरः ॥

सूत्रम्—'घसादेः कमरः' ॥ घस् आदिर्यस्यासौ घसादिः तस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । कमरः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विं' घसादेर्घातोः अदेश्च कमरप्रत्ययो भवति शीलार्थे । ककारो शुणनिषेधार्थः । घस्ल अदने घस् कमरप्रत्ययः । 'स्वरहीनं' 'स्रोर्विं' ॥ सृ गतौ । सरप्रत्ययः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्विं' सुमरः ॥ अद् भक्षणे अद् मरप्रत्ययः । 'स्वरहीनं' अन्नरः ॥ 'भासादेर्धुरः' भास दीप्तौ भञ्ज् निमिदा स्नेहने, एभ्यो घातुभ्यो घुरप्रत्ययो

भवति शीलेऽर्थे । घकारो धित्कार्यार्थः । भास् उरप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' भासनशीलो भासुरः । भजो आमर्दने भञ्ज् 'भासादेः०' इति उरप्रत्ययः ॥

चजोः कगौ धिति ॥ धातोश्चकारजकारयोः ककारगकारौ भवतः धिति
प्रत्यये परे ॥ भजो आमर्दने । भनक्तीत्येवंशीलः भद्गुरः । जिमिदा गात्र-
विक्षेपे । मेघते इत्येवंशीलः मेदुरः ॥

'चजोः कगौ धिति' इति जस्य गः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' भद्गुरः स्वय-
मेव भज्यत इत्येवंशीलो भद्गुरः । मृदुः मृदुरः । 'छिदिभिदिविदां कुरः' ककारो गुणनि-
पेधार्थः । छिदुरः भिदुरः विदुरः । एते सर्वे प्रत्ययाः शीलार्थाः ॥

यङ् ऊकः ॥ यज् जप् दंश् वद् एभ्यो यङ्प्रत्ययान्तेभ्य ऊकः प्रत्ययो
भवति शीलेऽर्थे ॥ यङो लुक् । तत्सन्नियोगेन धातोर्द्विवचनम् । यज देवपूजा-
संगतिकरणदानेषु । अतिशयेन यजतीति वा इष्यते इत्येवंशीलः यायजूकः ॥
जप व्यक्तायां वाचि । जमजपां नुक् । जञ्जपूकः ॥ दंश् दंशने । दंदशूकः ॥
वावद्यते इत्येवंशीलः वावदूकः ॥

सूत्रम्—'यङ् ऊकः' ॥ 'यङः' पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ऊकः प्रथमै-
कवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' अतिशयार्थे यङ् प्रत्ययाद्धातोः शीलार्थे ऊकः प्रत्ययो भवति ।
यज् जप् जागृ वद् दशिभ्य इति वक्तव्यम् । वक्तव्यस्य प्रयोगानुसरणार्थत्वात् । अयङन्त-
स्यापि जागर्तेः ऊकःप्रत्ययो भवति ॥ सूत्रम्—यङो लुक् ॥ यङः पञ्चम्येकवचनान्तम् । लुक्
प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः' तस्य ऊकस्य सन्नियोगे यङ्प्रत्ययस्य लुक् भवति । उदाहर-
णम् । यज देवपूजा० । यज् । अतिशयेन यजतीत्येवंशीलो यायजूकः । अतिशयेन 'हसा-
देर्यङ्' द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' 'हसादिः०' 'आतः' इत्यकारस्य आकारः । यायज्य इति स्थिते
ऊकप्रत्ययः । 'यङो लुक्' इति यङो लुक् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ वद् दशने । दश्
अतिशयेन दशतीत्येवंशील इति विप्रहे यङ्प्रत्ययः । 'नो लोपः' द्वित्वम् । 'पूर्वस्य'
'हसादिः शेषः' । 'जमजपां नुक्' 'नञ्चापदान्ते०' ऊकप्रत्ययः । 'लुक्' इति यङो लुक् ।
दंदशूकः सर्पः ॥ जप व्यक्ताया वाचि । जंजपूकः । वावदूकः ॥

जागर्तैरूको वाच्यः ॥ जागर्तित्येवंशीलः जागरूकः ॥ इण्णशजिस्त्रग-
मिभ्यः करप् वाच्यः ॥ इण् गतौ । इत्यस्य पिति । एतीत्येवंशील इतरः ॥
णश्च अदर्शने । नश्यतीत्येवंशीलः नश्यरः । जयतीत्येवंशीलः जित्तरः ॥
सरतीत्येवंशीलः सुतरः ॥ गत्वरो निपात्यते शीलेऽर्थे ॥ गच्छतीत्ये-
वंशीलः गत्वरः ॥ भिग्यः कुकुक्कौ वक्तव्यौ ॥ विमेतीत्येवंशीलः भीरुः ।
भीरुकः ॥ इपेरुच्छश्च । इपेरुः प्रत्ययो भवति छान्तादेशश्च । इच्छतीति
इच्छुः ॥ वरः ॥ स्या ईश् भास् पिस् कसादिभ्यो वरः प्रत्ययो भवति
शीलेऽर्थे ॥ तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थावरः ॥

अयदन्तस्यापि जागतैः ऊकप्रत्ययो भवति । जागरूकः ॥ यातेर्यदन्ताद्वरप्रत्ययः ।
तत्संनियोगे यङो लुक् । अतिशयेन कुटिलं वा यातीत्येवंशीलो यायावरः इत्यादि ॥

आहतः किर्द्विश्च भूते ॥ आकारान्तादकारान्ताद्वातोर्जननिमिगमिभ्यश्च
शीलेऽर्थे भूतकाले किः प्रत्ययो भवति णवादिबद्धातोश्च द्विर्वचनं भवति ॥
आतोऽनपि

रामः सोमं पपिर्यङ्गे ददिर्गाश्चक्रिरद्भुतम् ।
याजकान् वन्निराजहिः पौण्डरीके महाद्विजान् ॥ १ ॥
तदा जज्ञिर्महाश्चर्यं नेमिर्नृपगणोऽपि तम् ।
ब्राह्मणानां श्रुतिविदां गणो जग्मिर्धनं मुदा ॥ २ ॥
इति कृदन्तप्रक्रियायां शीलार्थप्रक्रिया ॥ ४ ॥

सूत्रम्—‘आहतः किर्द्विश्च भूते’ ॥ आह ऋच आहत् तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् ।
‘स्वरहीनं’ ‘सोर्विं’ किः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘सोर्विं’ ‘द्वित्रिचतुर्भ्यः सुः’ प्रथमैकव-
चनान्तम् । ‘अव्यया’ ० ॥ च प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्ययाद्वि’ ० ॥ भूते सप्तम्येकवचनान्तम् ।
‘अ इ ए’ ॥ आकारान्ता दादयः, ऋकारान्ताः डुकृन्करणे ह्रस्वरूपे इत्यादयः तेभ्यो
धातुभ्यः शीले स्वभावार्थे अतीते काले किप्रत्ययो भवति । ककारो गुणनिषेधार्थः ।
तत्संनियोगे धातोर्द्विर्वचनम् ॥ पा पाने । पा किप्रत्ययः । इ द्वित्वम् । ‘पूर्वस्य’ ‘ह्रस्वः’
‘आतोऽनपि’ इत्याकारलोपः । प्रथमैकवचने ‘स्वरहीनं’ ‘सोर्विं’ पपिः । एवं मुदाञ्
दाने । ददिः ॥ डुकृन् करणे । कृ किप्रत्ययः । इ । ‘द्विश्च’ । ‘रः’ इति पूर्वन्तकारस्य अकारः
‘कुहोश्च’ ‘स्वरहीनं’ ‘सोर्विं’ चक्रिः ॥ एवं वृञ् वरणे वन्निः । ह्रस्वरूपे ह्र आद-
पूर्वः । कि प्रत्ययः । इ द्वित्वम् । ‘रः’ ‘कुहोश्च’ ह्रस्वः । ‘क्षपानां जवचपाः’ ह्रस्व जः ।
‘गरम्’ ‘स्वरहीनं’ आजहिः । श्लोकश्चात्र—

‘रामः सोमं पपिर्यङ्गे ददिर्गाश्चक्रिरद्भुतम् ।
याजकान् वन्निराजहिः पौण्डरीके महाद्विजान् ॥ १ ॥
तदा जज्ञिर्महाश्चर्यं नेमिर्नृपगणोऽपि तम् ।
ब्राह्मणानां श्रुतिविदां गणो जग्मिर्धनं मुदा’ ॥ २ ॥

व्याख्या । रामः पौण्डरीके नात्रि यज्ञे सोमममृतं पपिः पीतवान् । पपौ इत्येवंशीलः
पपिः । पुनः गाः धेनूः ददिः दत्तवान् । पुनः अद्भुतमाश्चर्यं चक्रिः कृतवान् । पुनः याज-
कान् यज्ञकर्तृन् वन्निः ववारेत्येवंशीलः । पुनः महाद्विजान् ब्राह्मणान् आजहिः आहूत-
वान् आजहारेत्येवंशील इत्यर्थः । इति श्लोकव्याख्या । चकारादुपचालोपिनामपि किप्र-
त्ययः । गम् जग्मिः । हन् जग्निः । सहिषहिचलिपतिभ्यो यदन्तेभ्यः किः ।
सासहिः वावहिः चाचलिः पापतिरित्यादि ॥ इति शीलार्थप्रक्रिया ॥

१ . . . उणादिप्रक्रिया ५

अथोणादयो निरूप्यन्ते ॥ सदोणादयः ॥ सर्वसिन्काले उणादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ कृ वा पा जि मि खदि साधि अशृङ् एभ्य उण् प्रत्ययो भवति ॥ णकारो वृद्धार्थः । करोतीति कारुः कारुकः ॥ वा गतिगन्धनयोः । आतो युक् । वातीति वायुः ॥ पा पाने । पातीति पायुः ॥ जयति अनेनेति जायुः ॥ डुमिन् प्रक्षेपणे । मि कौटिल्ये । मिनोतीति मायुः ॥ खदि आखादने । खद्यते इति खादुः । साध्यतीति साधुः । अश्रोतीति आशुः ॥ सि तनि गमि मसि सचि अवि हि घा कुशि एभ्यस्तुन्प्रत्ययो भवति ॥ पिन् मन्धने । सिनोतीति सेतुः । अव रक्षणे । अवतेर्बकारस्य उकारः । अवतीति ओतुः ॥ हि गतौ घृष्टौ च । हिनोतीति हेतुः ॥ दधातीति धातुः ॥ कुश आह्वाने । कुशि रोदने च । कुश् आक्रोशे । छशपराजादेः पः । धुमिः धुः । क्रोशतीति क्रोष्टा ॥

अथोणादिप्रक्रिया ॥ सूत्रम्—‘सदोणादयः’ ॥ सदा सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ उण् आदिर्येषां ते उणादयः प्रथमावहुवचनान्तम् । ‘ए ओ जसि’ ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ पश्चात् ‘उ ओ’ ॥ सर्वसिन् भूतभविष्यद्वर्तमानकाले उणादयः प्रत्यया भवन्ति । उण् आदिर्येषां ते उणादयः । उदाहरणम्—करोतीति कारुः । कृ उण्प्रत्ययः । गित्वा-दुद्धिः । कृस्थाने कारु ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ कारुः ॥ वा गतिगन्धनयोः । वा अयं घातुर्गतौ गन्धने च । वा उण्प्रत्ययः । ‘आतो युक्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ वातीति वायुः ॥ पा पिद्यतीति पायुः ॥ मिनोति हिनस्तीति मायुः । गोपूर्वकर्त्वे गोमायुः ॥ कुश आह्वाने । कुश् उणादयः इत्यादिशब्दात् तुप्रत्ययः । ‘उपधाया लघोः’ गुणः ‘छशपराजादेः पः’ ‘धुमिः धुः’ ‘स्वरहीनं०’ क्रोशति आह्वयति पूत्करोतीति वा क्रोष्टा शृगालः । साधना स्तरान्तपुंलिङ्गे कथिता ॥ जायते जन्वते वा जन्तुः । जन् तुप्रत्ययः कामयति अभिलषतीति कन्तुः ॥

अवतेर्भुक् ॥ अवतेर्धातोर्भुक्प्रत्ययो भवति ॥ अवतीति अव रक्ष पालने । किच्चात्संप्रसारणमुकारः ॥ ओम् ओमौ ओमः ॥ अतिवृद्धिभ्यां मनिण् ॥ अत सातत्यगमने । सततं अवतीति आत्मा वा अवति अखिलजनान्तर्निवासित्वेन शुकुतदुष्टकर्मणि पश्यतीति आत्मा ॥

अव रक्ष पालने । अवधातुः रक्षधातुश्च द्वावपि पालने । अव शुक्प्रत्ययः किच्चात्संप्रसारणम् । किच्यकरणसामर्थ्यादेव व्यञ्जनस्यापि यकारस्य संप्रसारणं भवति यस्य उः । ‘उ ओ’ ‘मोनुन्यारः’ ओम् । अवतीति ओम् । जगपूर्वः जनान् अवतीति जनौम् । विश्व-मपतीति विश्वौम् । जनौ जनौमौ जनीमः जनौममित्यादि । यद्वा । अवतीति ओम् अव्य-यमेतन् । अवधातुः सातत्यगमने । निरन्तरगमन इत्यर्थः । अवति सातत्येन गच्छति

तान्मान् भावानित्यात्मा । अत मनिण्प्रत्ययः । इकार उच्चारणार्थः । णकारो वृद्धयर्थः ।
मन् 'अत उपधायाः' 'स्वरहीनं०' आत्मन् प्रथमैकवचने 'नोपधायाः' इति दीर्घः । 'हसे
प.०' 'नाम्नो नो०' ॥

वृद्धि वृद्धौ ॥ मन्पुपधाया ऋ रः ॥ मनिप्रत्यये परे उपधाया ऋकारस्य
रेफो भवति ॥ वृंहतीति व्रद्धा ॥ घृष्टपद्मे मः ॥ घृ धरणे दीर्घा च ।
घरतीति वा ध्रियते इति घर्मः ॥ घृ धारणे । घरतीति वा ध्रियतेऽर्मा
घर्मः ॥ पद गतौ । पद्यते तत् पद्मम् ॥ ऋ स्तु सू हृ मृ क्षि ध्रु भा
मा या वा जक्ष रे नी इयैङ् पद् अभ्यो मः प्रत्ययो भवति ॥ ऋ
गतौ । ऋच्छतीति अर्मः नेत्ररोगः ॥ स्तौतीति स्तोमः ॥ पृढ प्रसवे । सृते-
ऽसौ सोमः । हर्मः ॥ जुहोतीति होमः ॥ ग्रियते इति मर्मः ॥ क्षि निनास-
गत्योः । ध्रयतीति क्षेमः ॥ डुडु धन्दे । क्षौतीति क्षोमः ॥ भातीति भामः ॥
मातीति मामः ॥ यातीति यामः ॥ वातीति वामः ॥ जक्ष मञ्ज हसनयोः ।
जक्षमः । रायतीति रामः ॥ नेमः ॥ श्यैद् दीर्घा । श्यायतीति श्यामः ॥
पद्मः ॥ भीध्वोर्वा मक् ॥ विमेल्यस्मादिति भीमः । धूयतेऽर्मा धूमः ॥
ध्वादेरुलिक ॥ ध्वादेर्धातोर्लिरु प्रत्ययो भवति ॥ धूनोति वा धूयतेऽर्मा
धूलिः । अगि लघि रधि गत्यर्थः इदितः । अद्गते सा अद्गलिः ॥

वृद्धि वृद्धौ । वृह् वृह् । वृद्धि वेति व्रद्ध । मन्प्रत्ययः । 'मन्पुपधाया ऋरः' मनि
परे उपधासमन्धन ऋकारस्य रो भवति । वृद्धस्य व्र । व्रद्धनिति सिद्धम् । प्रथमैकवचने
'नपुंसका०' 'नाम्नो नो०' पुल्लिङ्गे व्रद्धा स्वय व्रद्धत्वात् अन्येषा वृहणत्वाद्वापक्षत्वाद्वा
व्रद्धा । आगमजगनित्यमिति न्यायात् 'इदितो०' इति तुम् न ॥ धृम् धारणे घृ मप्रत्ययः ।
'गुणः' 'राद्यपो द्विः' जलतुम्बिका० । प्रथमैकवचने 'स्रोर्धि०' धारणान् घर्मः ॥ 'ध्वादे-
रुलिः' ध्वादेर्धातोः ललिप्रत्ययो भवति निग । धूम् कम्पने । धू उलिप्रत्ययः । 'सर्वणं०'
धूलिः धूयते वातादिना इति धूलिः । अगि रधि लगि गत्यर्थः । धग् उनिप्रत्ययः ।
'इदितो०' इति सुमागमः । 'नश्चापदान्ते०' 'स्वर०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्धि०' अद्गलिः ॥

भविष्यदर्थं जिनिः ॥ आगमिष्यतीति आगामी । भविष्यतीति भारी ॥
शसादेः करणे ऋक् ॥ शसादेर्धातोः करणेऽर्थं ऋक् प्रत्ययो भवति ॥
सर्वधातुभ्यस्त्रमनौ ॥ शस् हितायाम् । शंसति वा शस्यते अनेनेति
शस्त्रम् । शस् अनुशिष्टौ । शिष्यते अनेनेति शास्त्रम् । असु क्षेपणे । अमां
अनेनेति अस्त्रम् । पा पाने । पीयते अनेनेति पात्रम् । नीयते अनेनेति नेत्रम् ।
दाप् लपने । दायते अनेनेति दात्रम् ॥ [युं वहरागिभ्यो निः ॥ ण्यो
धातुभ्यो निःप्रत्ययो भवति ॥ यु मिश्रणे । यातीति योनिः । वहतीति वहिः ।

अङ्गतेऽसौ अग्रिः ॥ इदिचदिशकिरुदिभ्यो रः ॥ एभ्यो रप्रत्ययो भवति ॥
इदि परमैश्वर्ये । चदि आह्लादने दीप्तौ च ॥ इन्दत्यसौ इन्द्रः । चन्दतेऽसौ
चन्द्रः । शक्नोतीति शक्रः । रोदितीति रुद्रः ॥ पुष्पादेरः ॥ पुष्पादेर्धा-
तोरः प्रत्ययो भवति ॥ पुष्प विकसने । पुष्पति तत् पुष्पम् । फल निष्पत्तौ ।
फलति तत् फलम् । मूल व्याप्तौ । मूलति तत् मूलम् ॥ रघ सामर्थ्ये ॥
उप्रत्ययः ॥ रघते शास्त्राणां शत्रूणां च अन्तं गच्छति प्राप्नोतीति रघुः ॥

गम्ल् गतौ । गम् । आङ्पूर्वः । 'भविष्यदर्धे णिनिः' इति णिनिप्रत्ययः । णिच्चा-
वृद्धिः । 'स्वरहीनं०' 'इनां शौ सौ' 'हसे पः०' 'नाम्नो नो०' आगमिष्यतीत्यागमी । भू
णिन् वृद्धिः । 'औ आव्' भविष्यतीति भावी ॥

ईश् ऐश्वर्ये । ईष्टे इत्येवंशीलः ईश्वरः । भास् दीप्तौ । भासते इत्येवंशीलः
भास्वरः । पिस्र गतौ । पिस्रतीत्येवंशीलः पेस्वरः । कस् गतौ । कसतीत्येवं-
शीलः कस्वरः ॥

ईश ऐश्वर्ये । ईष्टे ऐश्वर्यं करोतीति ईश्वरः । ईश् वरप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' एवं तिष्ठतीति
स्वावरः । ष्टा गतिनिवृत्तौ । 'आदेः णः झः' स्था वरप्रत्ययः । 'स्रोर्वि०' भास्वरः ।
'इण्णश्जि०' इति कर्प् । पिच्चास्तुक् । जयतीत्येवंशीलो जित्वरः । एतीत्येवंशील इत्वरः ।
नश्यतीत्येवंशीलो नश्वरः ॥

गमेडोः ॥ गमेर्धातोर्डोः प्रत्ययो भवति ॥ गच्छतीति गौः ॥ ग्लानु-
दिभ्यां डौः ॥ ग्लायतीति ग्लौः । गुदतीति नौः । गुद प्रेरणे ॥ [द्रष्टे
स्त्यै शब्दसंघातयोः ॥ स्त्यायतेर्ड्ड् ॥ डिच्चाट्टिलोपः । संयोगान्तस्य लोपः
टिच्चादीप् । स्त्यायति समूहं करोति सा स्त्री ॥ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः ॥
लक्षतेरी मुद् च ॥ लक्षतेर्धातोर्ः प्रत्ययो भवति तस्य ईप्रत्ययस्य
मुडागमश्च ॥ लक्षते पुमान् अनया सा लक्ष्मीः ॥]

'गमेडोः' । गम् डोप्रत्ययः । टिलोपः । 'स्वरहीनं०' 'ओरौ' 'स्रोर्वि०' गच्छतीति गौः ॥
'गुदिग्लैभ्यां डौ' गुदति गुद्यते वा नौः । ग्लायतीति ग्लौः चन्द्रः ॥

राजादेः कन् ॥ राजादेर्धातोः कन् प्रत्ययो भवति ॥ राज् धन्व यु धु
प्रतिदिब् वृष् तक्ष् दंश् पचि पप् अश्रद्ध् जु मह एते राजादयः ॥ राज्
दीप्तौ । राजतेऽसौ राजा ॥ धन्व गतौ । धन्वतीति धन्वा ॥ यु मिश्रणे ।
यौतीति युवा ॥ यु गतौ । योतीति युवा ॥ प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा ॥
वृष वृद्धौ । वर्पतीति वृषा ॥ तक्ष् तनूकरणे । तक्ष्णोतीति तक्षा ॥ दंशन्तीति

दश ॥ पचि विस्तारे ॥ पचि संख्याने । इदित् । जस्यसोर्द्धे । पञ्चन्तीति
 पञ्च ॥ पप् संबन्धे । पप् गणने । अश्रुद् व्याप्तौ । पपेरशोः किति तुग्
 वक्तव्यः ॥ सपन्ति ते सप्त । अश्रुवते इति अष्ट ॥ णु स्तुतौ ॥ अस्य
 गुणः ॥ नुवन्ति ते नव । मह पूजायाम् ॥ अस्य घान्तादेशो युगाग-
 मश्च निपात्यते कन्प्रत्यये परे ॥ मह्यते इति मयवा । इति राजादयः ॥
 हस्मन्त्रासुकः सर्वधातुभ्यः ॥ सर्वधातुभ्य इस् मन् त्र अमुर इत्येते
 प्रत्यया भवन्ति ॥

‘राजादे०’ ॥ राजृ दीप्तौ इत्यादेर्धातोः कन्प्रत्ययो भवति । राजते इति राजा । राज्
 अन्प्रत्ययः । ‘स्वरहीनं०’ ‘नोपधायाः’ ‘हृसेपः०’ ‘ताम्रो नो०’ ॥ यु मित्रणे । यु अन्प्र-
 त्ययः । ‘नुधातोः’ इत्युच् । ‘स्वरहीनं०’ यौतीति युवा ॥

वचादेरस् ॥ वचादेर्धातोरस् प्रत्ययो भवति वा सर्वधातुभ्योऽस्प्रत्ययः ॥
 उच्यते इति वचः । मह्यते इति महः । पीङ् पाने । पीयते तत् पयः ॥
 पिबतेरसि ॥ पिबतेर्धातोरसुन्प्रत्ययो भवति इकारान्तादेशश्च ॥ पीयते
 इति पयः ॥ तिज् निज्ञाने क्षमायां च । तितिक्षतीति तैजः । तप्यते इति
 तपः ॥ रज्ज रागे । असि नलोपो वाच्यः ॥ रजते तत् रजः । रक्ष हिंसा-
 याम् । रक्षतीति रक्षः ॥ अर्चिरुचिशुचिहृष्टपिच्छादिभृदिभ्य इस्
 प्रत्ययो भवति ॥ अर्चिरुची दीप्तौ । अर्चतीति अर्चिः । गुणः । रोचिः ।
 शोचिः । हृयते इति हविः । सर्पिः ॥ छादेरिस्मन्त्रघञ्फिप्सु ह्रस्वो
 वाच्यः ॥ छद् संवरणे । तुरादिः । छादयतीति छदिः ॥ उच्छृदिद् दीप्ति-
 देवनयोः । छृणोतीति छदिः ॥ सर्वधातुभ्यस्त्रमगौ ॥ तनु विस्तारे । तनोतीति
 तत् तन्म ॥ मन ज्ञाने । मन्यते इति मन्त्रः ॥ यम उपरमे । यञ्जतीति
 यञ्जः ॥ छदि संवरणे । ज्यन्तः । छादयतीति छप्रम् ॥ क्रियते तत्कर्म ॥
 वृष् आच्छादने । वृणोतीति वर्म । मर्म । दाम । धर्म । छादयतीति छप्र ॥
 धनार्तिचक्षिष्पृचपितपिजनिघजिभ्य उस् प्रत्ययो भवति ॥ धन
 शब्दे । धनतीति धनुः ॥ क्र गतौ । गुणः । अरुः ॥ चक्षिष् व्यक्तायां
 वाचि । चष्टे इति चक्षुः । पिपतीति परुः । यपतीति यपुः । तपतीति तपुः ।
 जायते इति जनुः । यजतीति यजुः ॥ अवतृस्तृज्जलञ्चिकण्ठिभ्य ईः ॥
 अवतीति अवीः । तरतीति तरीः । स्तृष् आच्छादने । स्तृणोतीति स्तरीः ।
 तन्नि धारणे । तन्नयति वा तन्नयते सा तन्नीः । कण्ठ अवधारणे । कण्ठ-
 यतीति कण्ठीः ॥

‘वचादेरस्’ ॥ वच् असप्रत्ययः । स्वरहीनं० प्रथमैकवचने ‘नपुंसकात्स्यमोर्लुक्’
 ‘स्रोर्वि०’ वचः वचसी वचांसि । एवं मह दीप्तौ । महः । उच्यते इति वचः । महत इति
 महः ॥ क्वादीनामिः । कु शब्दे । इप्रत्ययः । कौतीति कविः । पुनातीति पविः । हरतीति
 हरिः । ‘मनेरुच्च’ मन हाने इत्यस्य इप्रत्ययः अकारस्य चोकारः । मनुते तत्त्वमिति मुनिः ॥
 मुहो न्वः मुरादेशश्च । मुह्यतीति मूर्खः ॥ ‘पुरः कुपन्’ पृ पालनपूरणयोः इत्यस्य कुपन्
 प्रत्ययः । पृ उपप्रत्ययः । ‘पोरूर्’ पिपतिं पूर्यते वा पुरुषः ॥ माप्रभृतिभ्यः सः । मीयत
 इति मासः । ददात्यात्मानं दासः ॥ माप्रभृतिभ्यो यः । मातीति माया । जन्यते अपत्य-
 मिति जाया । जनेर्जादेशः । ‘दधातेर्ये नुट्’ दधाति सत्त्वानीति धान्यम् ॥ पतिचण्डि-
 भ्यामालच् । वृद्धिः पतत्यस्मिन्निति पातालम् । चडि कोपेऽतश्चण्डालः ॥ खर्जादिभ्यः
 ऊः । खर्ज व्यथने । खर्जूः ॥ बहर्धश्च । बहति गृहभारं बधूः । अविद्वत्त्रिभ्यः ईः ।
 अवीः तयीः तन्त्रीः ॥ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च निपात्याः । अवनम् ऊतिः । यु मिश्रणे ।
 यूतिः । हन्यते अनयेति हेतिः । कीर्तनं कीर्तिः । कृत संशब्दे ॥ शुवन्यो वारुः । शृ
 हिंसायाम् । हिंसनशीलः शारारुः । वन्दनशीलो वन्दारुः । वद आरुप्रत्ययः । ‘इदितो०’
 इति नुम् ‘स्वरहीनं०’ ॥ भृषादिभ्यो यण् । हुभृष् यण्प्रत्ययः । वृद्धिः । जलतुम्बिका० ।
 त्रियते इति भार्या । एवं न गतौ । आर्या स्त्रीत्वादाप् ॥ ‘युवहअग्निभ्यो निः’ योनिः
 वह्निः अग्निः ॥ ‘इदिचदिशकिरुदिभ्यो रः’ । इन्द्रः शक्रः । रुद्रः इत्यादि ॥

सौकर्यं केलिनः ॥ सुखेन भिद्यते तत् भिदेलिमं वा भेतुं सुकरं भिदेलिमं ।
 किं ? काष्ठम् । सुखेन पच्यन्ते इति पचेलिमा आढक्यः वा पक्तुं सुकराः
 पचेलिमाः के ? तण्डुलाः ॥

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ १ ॥

उणादयोऽपरिमिता येषु संख्या न गम्यते ।

प्रयोगमनुसृत्याद्या प्रयोक्तव्यास्ततस्ततः ॥ २ ॥

इति कृदन्ते उणादिप्रक्रिया ॥ ५ ॥

‘सौकर्यं केलिमः’ ॥ सुखेन क्रियते इति सुकरम् तस्य भावः सौकर्यं तस्मिन्नर्थे केलिभ-
 प्रत्ययो भवति । कफारो गुणनिषेधार्थः । एलिम इति । भिदिर् विदारणे । सुखेन भिद्यत
 इति विप्रहे एलिमप्रत्ययः । ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने ‘अतोऽम्’ भिदेलिमं काष्ठम् । पच्
 एलिमप्रत्ययः । ‘स्वरहीनं०’ ‘आवतः क्रियाम्’ प्रथमागुपचने अस् । ‘सर्वणं०’ ‘स्रोर्वि०’
 सुखेन पच्यन्ते इति पचेलिमाः आढक्यः । आढकी धान्यविशेषः ॥ उपसंहारगाह—उणा-
 दयः प्रत्ययाः अपरिमिताः संख्यारहिता इत्यर्थः । यो यत्र प्रयोगः संभवति सत्र तं प्रयो-
 गमनाश्रित्याभित्य या प्रयोगानुसारेण प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ॥ इत्युणादयः ॥ ५ ॥

भावाधिकारप्रक्रिया ६

तुम् तदर्थ्यायां भविष्यति ॥ धातोर्भविष्यति काले तुम् प्रत्ययो भवति
तदर्थ्यायां क्रियायां प्रयुज्यमानायाम् ॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः । मोक्ष्य-
तीति भोक्तुं व्रजति । पठिष्यतीति पठितुं ईष्टे । स्तोष्यतीति स्तोतुं ईहते ।
स्यातुं ईहते ॥ [तुमर्थे वुण् वक्तव्यः ॥ द्रक्ष्यतीति द्रष्टुम् । कृष्णं द्रष्टुं
व्रजति । कृष्णदर्शको व्रजति ॥]

‘तुम् तदर्थ्यायां भविष्यति’ ॥ तुम् प्रथमैकवचनान्तम् । स एवार्थो यस्याः सा तदर्थ्या
तस्यां सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘आम्हे’ ‘हितां यद्’ ‘स्वर०’ भविष्यति सप्तम्येकवचनान्तम् ।
‘स्वरहीनं०’ ॥ धातोर्भविष्यति काले तुम्प्रत्ययो भवति यस्यामे तुम्प्रत्ययो भवति स एव
धात्वर्थ एवार्थः प्रयोजनं यस्याः सा तस्यां तत्संबन्धार्थवाचिकायां तत्प्रयोजनायां क्रियायां
वाच्यमानायां सत्याम् ॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः । भुज् तुम्प्रत्ययः । ‘चोः कुः’ ‘वप-
धाया लघोः’ ‘खसे चपा क्षसानाम्’ ‘स्वरहीनं०’ । तुम्प्रत्ययान्तोऽज्ययम् । भोक्तुं
व्रजति । भज्नु धात्वर्थप्रयोजने व्रजतीति क्रिया प्रयुज्यते ॥ पठ् तुम्प्रत्ययः । ‘कृतः’
इतीडागमः । ‘स्वरहीनं०’ पठितुमीष्टे समयो भवति ॥ णा शौचे । ‘आदेः णः झः’
ज्ञा तुम्प्रत्ययः ज्ञातुमीहते वाञ्छति ॥

कालसमयवेलास्तु तुम् ॥ भोक्तुं कालः । अध्येष्यतीति अध्येतुं समयः ।
स्तोष्यतीति स्तोतुं वेला ॥ घञ् भावे ॥ धातोर्भावे घञ् प्रत्ययो भवति ॥
चजोः क्रगौ घिति ॥ पच्यते तत् पचनं पाकः ॥ त्यज् वयोहानौ । त्यज्यते तत्
त्यजनं त्यागः ॥ भज्यते तत् भजनं भागः ॥ इज्यते तत् यजनं यागः ॥ विभ-
ज्यते तत् विभजनं विभागः ॥ युजिद् योगे । अनुप्रयुज्यतेऽसौ अनुप्रयोगः ॥
अनूच्यते तत् अनुवचनं अनुवाकः ॥ इण् गतौ [नन्दादिच्चाद्युः । ततोऽज्ञा-
देशः । गुणः] वृद्धिः । अयनं आयः ॥ भूयते तत् भवनं भावः ॥ आतो युक् ।
दीयते तत् दानं दायः । पानं पायः ॥ भावे करणेऽर्थे घञि रज्ज्नेर्लोपो
वाच्यः । रज्यते अनेनेति रज्जनं वा रागः ॥ भावे किम् । रज्यतेऽसिन्निति
रङ्गः ॥ रम रामस्ये ॥ रभलभोः स्वरं णाद्यपौ विना नुम् वाच्यः ॥
आरम्भः ॥ अशु गतिपूजनयोः । परितः अश्र्वतीति पर्यङ्कः ॥

‘कालवेलासमयेषु च तुम् वक्तव्यः’ ॥ भोक्तुं कालः भोक्तुं वेला भोक्तुं समयः ॥
‘घञ् भावे’ ॥ घञ् प्रथमैकवचनान्तम् । भावे सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ धातोर्भावे
कर्मरहितेऽर्थे केवलधात्वर्थ एव घञ् प्रत्ययो भवति । चकारो वृद्धयर्थः । चकारो विल्का-
यर्थः । डुपचप् पाके । घञ् प्रत्ययः । ‘अत उपधायाः’ पाच् छ इति स्थिते । ‘पजोः
क्रगौ०’ पच्य ज् च पजौ तयोः पष्टीद्विवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘श्लोर्वि०’ कश्च गश्च

कगौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'ओ औ औ' घ इत् यस्य स धित् तस्मिन् धिति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' धिति परे चकारस्य ककारः । जकारस्य गकारः । अनेन चस्य कः । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' पचन पाकः ॥ त्यज हानौ त्यज् घञ्प्रत्ययः । आ वृद्धिः । 'चजोः कगौ धिति' इति जस्य गः । 'स्वरहीनं०' त्यजनं त्यागः ॥ भज सेवायाम् । विपूर्वः । घञ् । 'चजोः कगौ०' वृद्धिः । 'स्वरहीनं०' विभजनं० विभागः ॥ इण् गतौ इ घञ् । ऐ वृद्धिः । 'ऐ आय्' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥ अयनम् आयः । अय गतौ । अयनमायः । ये गत्यर्थस्ते ज्ञानार्थाः । एवं भवनं भावः । हुदाब् दाने । दा घञ्प्रत्ययः । 'आतो युक्' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' दानं दायः ॥ एवं विस्तरणं विस्तारः ॥

संज्ञायामकर्तरि च ॥ धातोः कर्तृवर्जिते कारके भावे कर्मणि च घञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये ॥ कार्यं कार्यं प्रति आह्रियते इति प्रत्याहारः । दीयते अस्मिन् इति दायः । पीयते अस्मिन् इति पायः । विक्रियते अनेनेति विकारः ॥ मृजूष् शुद्धौ । अपामृज्यते अनेनेति अपामार्गः ॥ लिख् आलेखने । लिख्यतेऽस्मिन्निति लेखः ॥ आचर्यतेऽस्मिन्निति आचारः । उपाधीयतेऽस्मादिति उपाध्यायः ॥

सूत्रम्—'संज्ञायामकर्तरि च' ॥ संज्ञायां सप्तम्येकवचनान्तम् । 'आम्हे' 'ङितां यट्' 'सर्वणे दीर्घः०' न कर्ता अकर्ता तस्मिन् अकर्तरि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'हौ' इति अर् । 'स्वरहीनं०' च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्य०' ॥ संज्ञायां विषये कस्यापि नाम्नि वाच्ये सति कर्तृवर्जिते कारके भावेऽर्थे कर्मार्थे च घञ्प्रत्ययो भवति । अनुबन्धादिः प्राग्वत् । उदाहरणम्—ह् प्रत्याहपूर्वः प्रतिकार्यमाह्रियत आनयत इति प्रत्याहारः । घञ्प्रत्ययः । वृद्धिः 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ एवं विक्रियते विकारः । दीयत इति दायः ॥ वस्यते अस्मिन्निति वासः ॥

स्वरादः ॥ इडरुवर्णान्तेभ्यो धातुभ्यः अः प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ घञोऽपवादः । संचीयतेऽसौ संचयः । चयनं चयः । जीयते इति जयः । नीयते तत् नयनं नयः । उच्चीयते इति उन्नयः । नूयते तत् नयनं नवः । लवनं लवः । स्तूयते तत् स्तवनं स्तवः ॥ कृ विक्षेपे । कीर्यते इति करः । गरः ॥ नृ विक्षेपे । त्रियते विक्षिप्यते कामादिभिरिति नरः ॥ पिब् वन्दने । विशेषेण सीयते बद्धयते अनेनेति विषयः ॥

सूत्रम्—'स्वरा०' ॥ स्वर० पञ्चम्येकवचनम् । ङसिरत् । 'सर्वणे' अ प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रो०' 'चपा अये जवाः' 'स्वर' ॥ वृत्तिः सुगमा । चिब् चयने चि अप्रत्ययः । 'गुणः' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' चयनं चयः । अत्र भावे संपूर्वः । संचीयत इति संचयः अत्र कर्मणि ॥ हुन् स्तुतौ । 'आदेः णः झः' स्तु । 'स्वरादः' इति अप्रत्ययः 'गुणः' 'ओ अव्' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' स्तवनं स्तवः ॥ एवं भवनं भवः ।

अनुभवनमनुभवः ॥ गु स्तुतौ । नयनं नवः ॥ णीच् प्रापणे 'आदेः णः रुः' नी उत्पूर्वः ।
उत्प्रावत्येन ऊर्ध्वं वा नयनं प्रापणमुत्रयः अप्रत्ययः गुणः 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' प्रथमैक-
वचने 'स्रो०' ॥ नृ विक्षेपे । त्रियते विक्षिप्यते कर्मादिभिः अथ कामादिभिः इति नरः ।
'स्वरादः' इति अप्रत्ययः । 'गुणः' 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥

मदामः ॥ मदादीनां अः प्रत्ययो भवति भावादौ कर्तृवर्जिते ॥ मदी हर्षे ।
मद्यते तत् मदनं मदः । प्रमद्यते अनेनेति प्रमदः । प्रमद्यते पुरुषोऽनया सा
प्रमदा । पण्यते तत् पणनं पणः ॥ शष्प दम्प उपशमे । शम्यतेऽसौ शमः ।
दमनं दमः ॥ श्रम खेदे । श्रम्यते इति श्रमः । भ्रमः ॥ यमु उपरमे । यम्यते
इति यमः । दीव्यति विश्वमनेनेति देवः । जङ्गम्यतेऽसौ जङ्गमः ॥ हिसि
हिंसायाम् ॥ सिंहे वर्णविपर्ययश्च ॥ चकारादः प्रत्ययः । हिनस्तीति
सिंहः ॥

सूत्रम्—'मदामः' ॥ मदां पठौ बहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' । अः प्रथमैकव-
चनान्तम् । मदादीनां धातूनामप्रत्ययो भवति भावे कर्मणि च । मदी हर्षे मद् । अप्रत्ययः ।
'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' मदनं मदः अत्र भावे । एवं प्रमद्यते प्रकर्षेण हृष्टः क्रियते अनयेति
प्रमदा स्त्रीत्वादाप् । अत्र कर्मणि । पणधातुः व्यवहारे स्तुतौ च । पण अप्रत्ययः । 'स्वर-
हीनं०' पणः । शम दम्प उपशमे । शमः दमः । यम उपरमे । यमः विस्तरः । दीव्यते
विश्वमनेनेति देवः । विष् वन्धने । 'आदेः णः रुः' सि विपूर्वः । विशेषेण सिनीते
वभ्राति पुरुषमीश्वरोऽनेनेति देवः । अप्रत्ययः 'गुणः' 'प्रादेश्च तथा तौमुनमाम्' प्रथ-
मैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥ हिंसतेर्धातोः अप्रत्ययो भवति वर्णविपर्ययश्च भवति । 'सिंहे वर्णवि-
पर्ययः' इति प्रागुक्तत्वात् । हिंस हिंसायाम् । हिंस् हिनस्तीति सिंहः । अप्रत्ययः वर्णवि-
पर्ययः । हस्य स्थाने सः । सस्य स्थाने ह इति । 'स्वरहीनं' 'स्रोर्वि०' ॥

मूर्तौ घनः ॥ मूर्तौ काठिन्ये परिच्छेदेऽर्थे चाभिधेये हन्ते रः प्रत्ययो भवति
भावादौ हन्तेर्धनादेशश्च ॥ दधिकाठिन्यं हन्यते इति दधिघनः । परिच्छिन्नं
सैन्धवं हन्यते इति सैन्धवघनः । हनो वधादेशश्चाप्रत्ययः ॥ हन्यते इति
वधः ॥

सूत्रम्—'मूर्तौ घनः' ॥ मूर्तौ विति मूर्तिशब्दस्य सामान्यैकवचनम् । 'हेरौ दित्' टिलोपः ।
'स्वरहीनं०' । घनः प्रथमैकवचनान्तम् 'स्रोर्वि०' ॥ मूर्तौ कोऽर्थः' काठिन्येऽर्थे पुनः परि-
च्छेदे परिमाणेऽर्थे स्तोकार्थे वा ज्ञानविशेषे वा अभिधेये वाच्ये सति हन्तेर्धातोः अप्रत्ययो
भवति हन्तेश्च घनादेशः । हन् एकत्र दधिपूर्वः द्वितीये संबन्धपूर्वः अप्रत्ययः । घनादेशः ।
'अदे' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' कठिनं दधि दधिघनः । परिच्छिन्नमेतावत्कोटं
सैन्धवं सैन्धवघनः ॥

वेप्यते अनेनेति वेपथुः ॥ दुनदि समृद्धौ । नन्द्यते अनेनेति नन्दथुः ॥ दुवप्
वीजतन्तुसन्ताने । उप्पते इति वपथुः ॥ दुक्षेष्ट क्षेपणे । क्षेप्यते अने-
नेति क्षेपथुः । दुओधि गतिवृद्धयोः । श्वयथुः । दुक्षु शब्दे । क्ष्यते इति
क्षवथुः । दुवम् उद्गिरणे । वमथुः ॥

सूत्रम्—‘द्वितोऽथुः’ ॥ दु इद्यस्य स द्वित् तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’
‘स्रोर्वि०’ अथुः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ ‘अतोऽत्सुः’ ‘उ ओ’ ‘एदोतोऽतः’ ॥
दु इद्यस्य स तथा धातोः अथुप्रत्ययो भवति भावे । दुवेष्ट कम्पने । वेप् अथुप्रत्ययः ।
‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने ‘स्रोर्वि०’ वेपथुः ॥ एवं क्षिप प्रेरणे । क्षेपथुः ॥ दुनदि समृद्धौ ।
नन्दथुः दवथुः ॥ दुक्षु शब्दे । क्षवथुः ॥ दु ओधि गतिवृद्धयोः । श्वयथुः ॥ दुवम्
उद्गिरणे । वमथुः ॥

द्वितस्त्रिमक् तत्कृते ॥ द्वितो धातोस्त्रिमक् प्रत्ययो भवति तेन धात्वर्थेन
कृतेऽर्थे वाच्ये सति ॥ क्रियया निर्वृत्तः कृत्रिमः घटः । संभारेण संभृतं वा
निर्वृत्तं संभृत्रिमं युद्धम् । पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमं फलम् । याचनेन निर्वृत्तं या-
चित्रिमं किं ? विप्रधनम् ॥

सूत्रम्—‘द्वितस्त्रिमक्’ ॥ द्वितः पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ त्रिमक्
प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हृसेपः’ तत्कृते सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ ॥ दु इत् अनुबन्धो
यस्य स द्वित् तस्माद्धातोः त्रिमक् प्रत्ययो भवति तेन धात्वर्थेन साधनभूतेन कृते निष्पा-
दितेऽर्थे वस्तुनि वाच्ये सति कृ । क्रियया करणेन निर्वृत्तो निष्पन्न इति कृत्रिमः अस्वा-
भाविको घटः । अत्र कृधातोरर्थः करणं तेन कृतो निष्पन्नो यो घटरूपोऽर्थः पदार्थस्त-
स्मिन् वाच्ये सति त्रिमक् प्रत्ययः । फकारो गुणनिपेधार्थः प्रथमैकवचने ‘स्रोर्वि०’ ॥
एवं दुभृज् धारणपोषणयोः । संपूर्वः । त्रिमक् प्रत्ययः । प्रथमैकवचने ‘अतोऽम्’ संभारेण
जनसमूहेन निर्वृत्तं संभृत्रिमं युद्धम् ॥ दुपचप् पाके । पच् त्रिमक् प्रत्ययः । ‘योः कृः’
‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने । ‘अतोऽम्’ पाकेन निर्वृत्तं निष्पन्नं पक्त्रिमं फलम् । एवं
पक्त्रिमः जोदनः ॥

नट्की ॥ धातोर्नट्की इत्येतौ भवतः भावादौ ॥ यज् याच घट् विच्छ
प्रच्छ स्वप् एभ्यो नट् प्रत्ययो भवति ॥ स्तोः क्षुभिः क्षुः । असंप्रसारणम् ।
इज्यते अनेनेति यज्ञः । याच्यते सा याच्ञा । यती प्रयत्ने यत्यते तत् यतनं
यत्नः ॥

सूत्रम्—‘नट्की’ ॥ नट् च किञ्च नट्की प्रथमाद्विवचनान्तम् ‘औ यू’ ‘सरणे०’ धातोर्नट्
किः इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः भावादौ । स्वप् रक्ष यत् प्रच्छि विच्छ याच् यज् एभ्यो नट् ।
यती धातुः प्रयत्ने । यत् नट् प्रत्ययः ‘स्वर०’ ‘स्रोर्वि०’ यत्नः ॥

छः श्रे ॥ छकारस्य शकारादेशो भवति नप्रत्यये परे भावादौ ॥
शकारादेशः संप्रसारणवाधार्थः । चिच्छि गता । चिच्छते इति विश्रः । प्रच्छ

हीप्सायाम् । पृच्छ्यतेऽसौ प्रश्नः । रक्ष्यतेऽसौ रक्षणः । सुप्यते इति स्वप्नः ॥
 उपसर्गकर्मधारयेषु दाघोः किः ॥ उपसर्गं कर्मण्युपपदे आधारे च दाघोः
 किः प्रत्ययो भवति ॥ अन्तर्धीयते इति अन्तर्धिः । आधिः । आदिः । विधिः ।
 आधीयते तत् आधानं आधिः । आदीयते तत् आदानं आदिः । आतोऽन्यपि
 इत्याकारलोपः । विधीयते तत् विधानं विधिः । संधीयते तत् संधानं संधिः ।
 उदकं धीयतेऽसिन्निति उदधिः ॥ उदकस्य ॥ उदकशब्दस्य उदादेश्यो भवति
 अधिकरणे ॥ पयोधिः । अम्भो निधीयते यत्र स अम्भोनिधिः ॥

प्रच्छ हीप्सायाम् ॥ प्रच्छ नट् प्रत्ययः । प्रभः ॥ सू०—‘छः भ्रे’ ॥ प्रच्छ घातोर्न पदे
 छकारस्य शकारो भवति संप्रसारणभावश्च । ‘स्वरहीनं’ प्रथमैकवचने ‘स्रोर्विं’ वृत्तनं
 प्रभः । याचनं याच्या । यज देवपूजा ० । यजनं यज्ञः । नट्प्रत्ययः । ‘स्रोः भुभिः भुः’
 ‘जघोर्हः’ प्रथमैकवचने ‘स्रोर्विं’ स्वप्नं स्वप्नः । टकार ईयर्घ्येन द्रवतीति ट्रोणी । राजा
 धीयते यस्यामिति राजधानी ॥ डुघाप् धारणपोषणयोः । घा विपूर्वः । निप्रत्ययः । ककारः
 कित्कार्यार्थः । इ । ‘आतोऽनपि’ इत्याकारलोपः । ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्विं’ विधानं विधिः ।
 एवं निधिः आधिः संधिः अम्भो निधीयते यत्र सः अम्भोनिधिः । [प्रन्धिः आधीयत इति
 आधिः । प्रधि प्रन्थते । प्रध् । किप्रत्ययः । ‘इदितं’ ‘नद्यापदान्ते’ ‘स्वरहीनं’ प्रथमैकव-
 चने ‘स्रोर्विं’ प्रन्धिः ।] विधि, निधि, संधि, आधि, समाधि, अम्भोनिधि, [प्रन्धि,] एते
 सर्वेऽपि किप्रत्ययान्ताः पुंलिङ्गे हरिशब्दवत्साध्याः ॥

भावे युद् ॥ घातोर्भावे युद् प्रत्ययो भवति ॥ युवोरनाकौ । घ्रापते तत्
 शानम् । कियते तत् करणम् । दीव्यते तत् देवनम् । दीयते तत् दानम् ।
 भूष अलंकारे । भूष्यते तत् भूषणम् । ह्रियते तत् हरणम् । ह्रियते तत्
 हवनम् । उह्यते तत् वहनम् ॥ भाप व्यक्तायां वाचि । भाप्यते तद्भाषणम् ॥
 दुप वैचित्र्ये । दृष्यते तत् दूषणम् । गीयते तत् गानम् । पीयते तत् पानम् ।
 गीयते तत् मानम् ॥ उदः स्यास्तम्भोः सलोपश्च ॥ उदुपमर्गोत्परयोः
 स्यास्तम्भयोः सकारस्य लोपो भवति ॥ उत्वीयते तत् उत्थानम् । स्तम्भ
 रोधने । उत्तम्भ्यते तत् उत्तम्भनम् ॥

सूत्रम्—‘भावे युद्’ ॥ प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हतेपः’ ॥ कृत्तिः कण्ठ्या । युद्प्रत्ययान्ता
 नपुंसकलिङ्गे भवन्ति । कृ युद्प्रत्ययः । यु ‘युवोरनाकौ’ ‘युगः’ ० ‘कृनो लो’ ० कियते
 इति करणम् ॥ डु दानादनयोः । ह्रियते इति ह्रयणम् ॥ डुव वैचित्र्ये । दृष्यत इति दूषणम् ।
 ‘दुपेर्ज्यन्तस्य कृति च कचित्’ इति दीर्घः ॥ डुघाप् दानम् ॥ एवं भाषणमुदाहरणम्
 इति ॥ उत् उपसर्गपूर्वात् स्यात्घातोर्युद्प्रत्ययो भवति सलोपश्च भवति । घा गतिनिवृत्तौ

‘आदेः णः स्रः’ स्था उत्पूर्वः । यु ‘युवोरनाकौ’ ‘उदः स्थास्तम्भोः सलोपश्च’ इति सका-
रस्य लोपः । ‘खसे चपा ह्रसानाम्’ उत्थानम् । एवं स्तम्भ निरोधे । उत्तम्भनम् वस्थितिः ॥

साधनाधारयोर्युद् ॥ साधने आधारे चार्थे युद् प्रत्ययो भवति ॥ पच्यते
अनेनेति पचनः अग्निः । पच्यतेऽस्यां स्थाल्यां सा पचनी स्थाली ॥

सूत्रम्—‘साधनाधारयोः’ ॥ साधनं च आधारश्च साधनाधारौ तयोः सप्तमीद्विवचना-
न्तम् । ‘ओसि’ ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ साध्यते येन कृत्वा तत्साधनं करणं
यत्र आधेये साध्यते स आधारः एतयोः अर्थे युद् प्रत्ययो भवति । पच् ‘युवोरनाकौ’
‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ पच्यते अन्नमनेनेति पचनोऽग्निः । अन्न साधने युद् । पच्यते
अस्यामिति पचनी स्थाली युद् टित्त्वादीप् । आधारे युद् । एवमन्येऽप्युह्याः ॥

ईपहुःसुपु खल्यू ॥ ईपदादिषु प्रयुज्यमानेषु खल्यू इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः
भावादी ॥ लकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः ॥ खकारो गुणविधानार्थः सुमाग-
मार्थश्च ॥ ईपत्सु अकृच्छार्थी । दुःकृच्छार्थः । ईपदनायासेन भूयते इति
ईपद्भवः । दुर्भवः । सुभवः । ईपदनायासेन क्रियते इति ईपत्करः प्रपञ्चो
हरिणा । दुःखेन क्रियते इति दुष्करः । सुखेन क्रियतेऽसौ सुकरः । ईपदाढ्यः
क्रियते अनेनेति ईपदाढ्यंकरः । दुराढ्यंकरः । आढ्यंकरश्चैत्रो भवता । ईपत् ।
पीयते असौ ईपत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः । युधि संप्रहारे ।
दुःखेन योधयितुं शक्यः दुर्योधनः । सुखेन योधयितुं शक्यः सुयोधनः ।
ईपच्छासनः । दुःखेन शासयितुं शक्यः दुःशासनः । सुशासनः ॥ इति
कृदन्ते भावाधिकारप्रक्रिया ॥ ६ ॥

सूत्रम्—‘ईपहुःसुपु खल्यू’ ॥ ईपश्च दुश्च सुश्च ईपहुःसुवः तेषु सप्तमीवहुवचनान्तम् ।
‘किला०’ खल् च युश्च खल्यू प्रथमाद्विवचनान्तम् । ‘औ यू’ ‘सवर्णे०’ ॥ ईपदादिषु
ईपत् दुःसु एतेषु त्रिषु पूर्वपदेषु सत्सु धातोः खल्यु एतौ प्रत्ययौ भवतः । खकारः
‘चिति पदस्य’ इति सुमागमार्थः । लकारः ‘इलखि’ इति खप्रत्ययाद्भेदज्ञापनार्थः । भू
ईपत् दुःसुपूर्वः । खलुप्रत्ययः । अ ‘ओ अय्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ ईपद्भवतीति ईप-
द्भवः । एवं दुःखेन भवतीति दुर्भवः । सुखेन भवतीति सुभवः । एवं करोते । ईपत्क्रियते
इति ईपत्करः । दुःकरः । सुकरः । एवं दुर्जयः सुजयः । दुर्लभः सुलभः । युधधातुः
संप्रहारे संप्राप्ते । युध् दुर् पूर्वः । युप्रत्ययः । ‘युवोरनाकौ’ इति अनादेशः ‘उपधाया
लपोः’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ दुर्योधनः दुःखेन युज्यते अनेनेति दुर्योधनः । एवं सुयो-
धनः ॥ इति कृदन्ते भावाधिकारप्रक्रिया ॥ ६ ॥

कृत्यप्रक्रिया ७

अथ कृत्यप्रक्रिया ॥ तज्यादीनां कृत्यसंज्ञा पाणिनीयानाम् । कृत्यादि भाव-
कर्मणोरेव ॥ तज्यानीयो ॥ धातोस्तज्यानीयो प्रत्ययौ भवतः भावादी ॥

एष वृद्धौ । एध्यते वा एधितुमर्हं एधितव्यं एधनीयं धनं तया । भास्सी-
कत्वादेकवचनं नपुंसकत्वं च । भूयते वा भवितुमर्हं भवितव्यं भवनीयम् ।
क्रियते वा कर्तुमर्हं कर्तव्यं करणीयम् । आस्यते वा आसितुमर्हं आसितव्यं
आसनीयम् । कर्तव्यः करणीयो वा धर्मस्तया । या प्रापणे । प्रयातुमर्हं
प्रयातव्यं प्रयाणीयम् । ईदो ग्रहाम् । गृह्यते तत् ग्रहीतव्यं ग्रहणीयम् । वृद्ध
संभक्ती । व्रियते वा वरितुं योग्यं वरितव्यं वरीतव्यम् वरणीयम् । वृज्
वरणे । व्रियते तत् वरितव्यं वरीतव्यम् वरणीयम् ॥

सूत्रम्—‘तव्यानीयौ’ ॥ तव्यश्च अनीयश्च तव्यानीयौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । ‘ओमो
औ’ ॥ धातोस्तव्यानीयौ प्रत्ययौ भवतः । अकर्तरि कर्मादिकारके भाषे च ॥ भू तव्य-
प्रत्ययः ‘कृतः’ इतीडागमः । ‘स्वरहीनं०’ ‘अतोऽम्’ मयनं भवितव्यम् । अत्र भाषे तव्यप्र-
प्रत्ययः ॥ आस उपवेशने । अनीयप्रत्ययः । ‘स्वरहीनं०’ ‘अतोऽम्’ ॥ कृ एकत्र तव्यप्र-
त्ययः । एकत्र अनीयप्रत्ययः । स्वरात्तत्त्वान्नेद । ‘स्वरहीनं०’ कर्तव्यं करणीयम् । अत्र
कर्मणि । क्रियते इति कर्तव्यं करणीयम् ॥ ग्रह तव्यप्रत्ययः । ‘कृनः’ इतीडागमः ।
ग्रहीतव्य इति स्थिते । सूत्रम्—‘ईदो ग्रहाम्’ ॥ ई प्रथमैकवचनान्तम् । साकेतिकम् । इदः
पष्ठयेकवचनान्तं ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ । ग्रहां पष्ठीयबहुवचनान्तं ‘स्वर०’ ‘मोऽनुस्वारः’ ॥
ग्रहादीनां ग्रह गृह् गृह् इत्यादीनामिदः ईकारो भवति नतु णवादी । तेन जपद्विधेयादी
न । अनेन इकारस्य ईकारः । ग्रहीतव्यम् ॥ वृज् धातुः संभक्ती संसेवायान् । तद्वप्र-
त्ययः । ‘कृतः’ इतीडागमः । ‘गुणः’ ‘स्वरहीनं०’ ‘अतोऽम्’ ‘ईदो ग्रहाम्’ वरीतव्यम् ॥

स्वराद्यः ॥ स्वरात्तादातोर्त्यः प्रत्ययो भवति भासादौ ॥ चीयते वा चेतुमर्हं
चेयम् । नेयम् । जेयम् । मीयते तत् मेयम् ॥ असरूपोऽपवादः प्रत्यायोऽ-
स्त्रिषां वा बाधकः सरूपस्तु नित्यम् ॥ चीयते वा चेतुमर्हं चेतव्यं
चयनीयम् । चिकीर्ष्यते वा चिकीर्षितुमर्हं चिकीर्ष्यम् । दातुमिच्छतीति
दित्सति वा दित्स्यते इति दित्स्यम् ॥ क्षय्यज्ययौ शत्रुपार्थ निपात्येते ॥
क्षेतुं शक्यं क्षय्यम् । जेतुं शक्यं जय्यम् । अन्यत्र क्षेत्रं पापं जेयं मनः ।
क्षय्यज्ययौ चेति चकारादज्ययमिति निपात्यते । न जीर्वतीत्यज्यं संगतम् ॥

सूत्रम्—‘स्वराद्यः’ ॥ स्वरात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘हिसिरन्’ ‘तक्ने०’ यः प्रथमैकवच-
नान्तम् । ‘स्रो०’ ‘चपा अये जयाः’ ‘स्वरहीनं०’ सिद्धम् । उदाहरणम् । चिन् चयने ।
यप्रत्यये ‘गुणः’ प्रथमैकवचने ‘अतोऽम्’ ‘मोऽनुस्वारः’ चेयम् । एवं णीन् प्राप्ते । ‘भादेः
ष्णः क्षः’ नीयप्रत्ययः । ‘गुणः’ नेयम् । क्षय्यज्ययौ एतौ द्वौ शत्रुपार्थ निपात्येते । त्रेतुं
योग्यं शक्यं वा जय्यम् । जेतुं योग्यं शक्यं वा जय्यम् । एतौ निपात्येते । केचित्तु क्षय्य-
ज्ययौ निपातौ चन्मते क्षि क्षये । क्षेत्रं शक्यं क्षय्यं जेतुं शक्यं जय्यम् । पष्ठे क्षेत्रं जेयम् ॥

ईधातः ॥ आकारान्तादातोर्त्यः प्रत्ययो भवति आकारस्य च इकारादेशः ॥

दीयते वा दातुमर्हं देयम् । ज्ञातुं योग्यं ज्ञेयम् । गीयते तत् गेयम् । ग्लेयम् ।
पातुमर्हं पेयम् । धीयते तत् धेयम् ॥

सूत्रम्—‘ईशातः’ ॥ ईत् प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । च प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अ-
व्यया०’ । अतः पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीन०’ ‘स्रोर्वि०’ सिद्धम् । वृत्तिः सुगगा ।
अकारस्य चकारः । डुदाब् । ‘ईशातः’ इति यप्रत्ययः । आकारस्य ईकारः । ‘गुणः’
‘स्वरहीन०’ ‘अतोऽम्’ ‘मोऽनुस्वारः’ । देयं दीयत इति देयम् । एवं गेयं पेयं गे ‘सभ्यक्ष-
राणाम्’ ॥ खनेश्च । खनेर्घातोः यप्रत्ययः । टेश्चेकारः । खन खनने । यप्रत्ययः । खन
इत्यस्य खि । ‘गुणः’ प्रथमैकवचने । ‘अतोऽम्’ ‘मोऽनुस्वारः’ खेयम् ॥

पुशक्तात् ॥ पवर्गान्तात् शकादेश्च यः प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ शप्
उपालम्भे आक्रोशे च । शप्यते इति शप्यम् । डुलभप् प्राप्तौ । लब्धुं
योग्यं लभ्यम् । यभ् मैथुने । यब्धुं शक्यं यभ्यम् । जप्तुं योग्यं जप्यम् । सरू-
पत्वात् पक्षे न घ्यण् । शक्यम् । शक् सह गद् मद् चद् यम् तक् शस् चत्
यत् पत् जन् हन् शल् रूच् एते शकादयः । पह मर्पणे । सोडुं शक्यं शक्यते
सह्यते वा सोडुमर्हं सह्यम् । गद्यते वा गदितुमर्हं गद्यम् । मद्यते वा मदितुमर्हं
मद्यम् । चरितुमर्हं चर्यम् । यम्यम् ॥ तक् हसने । तक्यते वा तकितुमर्हं
तक्यम् ॥ शसु हिंसायाम् । शसितुमर्हं शस्यम् ॥ चते माने । चत्ते कान्ती ॥
चत्यते इति चत्यम् ॥ यत्यम् । पत्यम् । जन्यम् ॥ हनो वधादेशो ये ॥
हन्यते वा हन्तुमर्हं वध्यम् । शल् शोभायाम् । शल्यम् । रोचितुं शक्यं
रुच्यम् । शक् सामर्थ्ये । शक् शक्तौ । शक्यते तत् शक्यम् ॥

सूत्रम्—‘पुशक्तात्’ ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘डसिरत्’ ‘सवर्णे०’ पवर्गान्तात् पक्षवभम
इत्येतदन्तात् शकादेश्च धातोर्ध्वप्रत्ययो भवति भावादौ । यभ् मैथुने । यभ् यभ्यते इति यभ्यं
कलत्रम् । पवर्गान्तत्वात् यप्रत्ययः । प्रथमैकवचने ‘अतोऽम्’ ‘मोऽनुस्वारः’ एवं लभ्यं
जप्यं नम्यम् इत्यादयः पवर्गान्ताः । शक् शक्तौ शक् यप्रत्ययः । शक्यम् । सह पूजा-
याम् । सह यप्रत्ययः । ‘स्वरहीन०’ ‘अतोऽम्’ ‘मोऽनुस्वारः’ सह्यम् । एवं पह मर्पणे
सह्यम् ॥

क्रहसात् घ्यण् ॥ ऋवर्णान्ताद्धान्ताच्च धातोर्ध्वप्रत्ययो भवति
भावादौ ॥ घकारो धित्कार्यार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थः । क्रियते वा कर्तुमर्हं
कार्यम् । वृब् वरणे । त्रियते तत् वार्यम् । धार्यम् । चार्यम् । हस् हसने ।
हास्यम् । हियते तत् हार्यम् । हनो घत् । हन्यते तत् घाल्यम् । चजोः कगौ
धिति ॥ पक्तुं योग्यं पाक्यम् । वच परिभाषणे ॥ वच्चेः शब्दसंज्ञायां कृत्यं
वाच्यम् ॥ तेन वाच्यम् । अन्यत्र वाच्यम् ॥ यजयाच्वचरुचप्रवच-

अर्चत्यजपूजगर्जमुजोऽप्यणि कृत्वाभावः ॥ ग्राज्यम् । ग्राज्यम् ।
ग्राज्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यम् । अर्च्यम् । त्याज्यम् । पूज्यम् । गर्जे शब्दे ।
गर्जते तत् गर्ज्यम् । मुज्यते तत् भोज्यम् ।] वाष् हिमापात् । वाभिः
योग्यं वाध्यम् । भजितुं योग्यं ग्राज्यम् ॥

‘कृद्मान्तात् इण्’ ॥ अत्र ह्रस्वः कृद्सं कृद्समन्तो यस्य स कृद्मान्तात्मान्तात् पञ्च
भ्येक्यचनान्तम् । ‘दगिरत्’ ‘सवर्णे’ इण् प्रथमैक्यचनान्तम् । ‘हमे’ ० ॥ कृद्गो-
न्तात् ह्रस्वान्तात् धातोः इण्प्रत्ययः स्वात् भावो । चकारो पितृकार्यः । चकारो
पृथ्वर्यः । कृद् इण्प्रत्ययः । वृद्धिः । ‘स्वर्हीन’ ० ‘रागपो’ ० जलतुम्बिका ० प्रथमैक्यचने
‘अतोऽम्’ । कारणाय अर्हं नियते वा तत्कार्यम् । वृष् परणे । वायेम् ॥ वष् परिमाणे ।
वषनाय योग्यं वाध्यम् । वध वन्धने । वष् इण्प्रत्ययः । य वृद्धिः । ‘स्वर्हीन’ ० ‘अतोऽम्’
वन्धनाय योग्यं वाध्यम् । हस हसने । इण्प्रत्ययः । वृद्धिः । ‘स्वर्हीन’ ० ‘अतोऽम्’
हासम् । हुपचप् पाके । पष् इण्प्रत्ययः । य ‘चजोः कर्गो’ इति चम्ब कः । वृद्धिः ।
पाक्यम् । एवं पाक्यम् उच्यते इति वाक्यम् । पितृत्वात्कारोऽपि भवति । अविश्रान्त
पुत्रचित् ‘चजोः कर्गो’ इति भवति । पुत्रविभ्र भवति पुत्रभिक्षिकः । तेन वाक्यं
पाक्यं भोज्यं भोग्यम् । इत्यादौ विवक्ष्यः । तावत् पूज्यं रक्ष्यम् अर्च्यम् इत्यादौ न ।
प्रयोगानुसारेण पुत्वाभावो होयः ॥ अमापूर्वस्य वसतेत्येण् गित्वाऽर्द्धिर्बल्यः । अक-
र्तरे इण् च । अमा सद् वसतश्चन्द्रार्कौ अस्मानिति अमाशान्ता अमावस्या इति
विग्रह्येन वृद्धिः ॥

य एते भावकार्ययोर्विहितास्तस्याद्यस्तेऽर्हविधा च वक्तव्याः । ‘रारो हस्ते
दृष्टाम् ।’ दर्शनाहो द्रष्टव्यः । दर्शनीयः । दृश्यः ॥ इह अध्ययने । व्याख्या-
योऽध्येतव्यः । व्याख्यायो नाम वेदः ॥ शु श्रवणे । श्रवणदिः । श्रोतव्यः ।
श्रोतुं योग्यं श्रवणीयम् ॥ मान पूजायाम् । मानितुं योग्यो मानितव्यः ।
माननीयः ॥ ध्ये चिन्तायाम् । ध्यानाहो ध्यातव्यः । ध्यातुं योग्यो
ध्यानीयः ॥ मन ज्ञाने । मननाहो मन्तव्यः । मन्तुं योग्यो मननीयः ।
सप्रत्ययान्तादपि एते प्रत्यया भवन्ति । निवरां ध्यातुमेष्टव्यो निदिष्यामि-
तव्यः । भवितुमेष्टव्यो शुभूषितव्यः । शुभूषणीयः ॥

पुनर्विधेयमाह—य एते इति ॥ एते पूर्वोक्तान्यादयः तव्य, अनीय, य, इण् एते
प्रत्यया भावकार्ययोः भावोक्तौ कर्मोक्तौ विहिताः कृताः ते अर्हं योग्यत्वादिभिर्वाच्यं च कर्तव्या-
योर्वेदे च वक्तव्याः । कर्तव्या इत्यर्थः । दगिर् प्रेक्षणे । दर्शनाहो द्रष्टव्यः । तद्वदनीयः ।
‘गुणः’ ‘रारो हस्ते दृष्टाम्’ इति द्र । ‘उत्तरराजादेः यः’ ‘शुभिः शुः’ दृष्ट् अनीयवदनीयः ।
‘गुणः’ जलतुम्बिका ० दर्शनीयः । पुनः दृष्ट् । ‘कृद्मान्’ इति इण् प्रत्ययः । ‘स्वर्हीन’ ०
दृश्यः ॥ इह अध्ययने । इ अध्ययने । अभ्येतुं विधेयोऽर्हं वा अध्ययनः तद्वदनीयः ।
‘गुणः’ ‘इयं हारे’ ‘स्वर्हीन’ ० व्याख्यायोऽध्येतव्यः ॥ एवं शु श्रवणे । श्रोतुं योग्यः ।

श्रूयेत वा इति श्रोतव्यः ॥ मन ज्ञाने । मन्तव्यः ॥ ध्यै चिन्तायाम् । ध्यै 'संध्यक्षरा-
णामा' ध्यातव्यः । 'सप्रत्ययान्तादपि०' इच्छार्थसप्रत्ययान्ताद्धातोरेपि तव्यादयः प्रत्यया
भवन्ति । ध्यै नितरां ध्यातुमेष्टव्यो निदिध्यासितव्यः । नितरां ध्यातुमेष्टव्य इति विग्रहे
इच्छार्थे सप्रत्ययः । 'द्विष्य' 'पूर्वस्य' 'हस्तादिः शेषः' 'ह्रस्वः' 'यः से' इति पूर्वाकारस्य
इकारः । 'ज्ञापानां जवचपाः' यस्य दः । ततः सप्रत्ययान्तात्तव्यप्रत्ययः । 'कृतः' इति
डागमः । 'यतः' इत्यकारलोपः । निपूर्वः । निदिध्यासितव्यः । ज्ञा अवबोधने ज्ञा । सप्र-
त्ययः । द्वित्वादि प्राग्वत् । विजिज्ञासितव्यः । विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यः ॥

ओरावश्यके घ्यण् ॥ उवर्णान्ताद्धातोरावश्यकेऽर्थे घ्यण् प्रत्ययो भवति ॥
ओदौतोर्यः प्रत्ययः स्वरवत् ॥ धातोरोकारौकारयोर्निमित्तं वा संबन्धी
यः प्रत्ययः स स्वरवत् स्यात् ॥ समासे अवश्यमादीनामन्तलोपमिच्छन्ति
शाब्दिकाः ॥

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि ।

समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युद्धघ्नोः ॥ १ ॥

लृञ् छेदने । लृयते वा लवितुं योग्यः लाव्यः । अवश्यं लाव्यो अवश्य-
लाव्यः । भोक्तुं कामो यस्य स भोक्तुकामः । श्रोतुं मनो यस्य स श्रोतु-
मनाः । सम्बन्धप्रकारेण हितं सहितं संहितम् । संततं-सततम् । मांसस्य
पचनं मांसपचनम् । युद्धघ्नोः पचि परे मांसस्याकारो वा लुम्पेत् । मांसस्य
पचनं मांसपचनम् । मांसस्य पाकः मांस्यकः मांसपाकः ॥

'ओरावश्यके घ्यण्' ॥ ओः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'द्विति' 'ह्रस्व' 'स्रोर्वि०' आवश्यक
सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' ॥ उवर्णान्ताद्धातोः आवश्यककेऽर्थे निश्चयार्थे घ्यण्प्र-
त्ययो भवति भावादौ । भू घ्यण्प्रत्ययः । य णकारो घृष्टार्थः । मो अवश्यपूर्वः । 'ओदौ-
तोर्यः' प्रत्ययः स्वरवत् ओश्च ओश्च ओदौत् तस्मात् । ओकारौकाराभ्यां परे यप्रत्ययस्य
यकारः स्वरवत् शेषः । स्वरवत्त्वान् 'ओ आव्' 'स्वरहीनं०' अवश्यं लाव्यम् । यत् लृञ्
छेदने । अवश्यं लाव्यम् । मकारलोपार्थमाह—समासे सति अवश्यमादीनाम् अवश्यं,
तुम्, सम्, मासानां मलोपमिच्छन्ति । मश्च अश्च मः । इति समासस्तेन मकारलोपः ।
पद्मा अन्तलोपमिच्छन्तीति पठन्ति । श्लोकश्चात्र—लुम्पेदिति । कृत्ये प्रत्यये परे अवश्यं-
शब्दस्य पष्ठीनिर्दिष्टसेति अन्तं मकारं लुम्पेत् । व्याख्या । तव्य, अनीय, य, घ्यण्
पयप्, एतेषां पञ्चप्रत्ययानां कृत्यसंज्ञा ॥ तथा काममनसोः शब्दयोः परयोः तुम्शब्द-
स्यान्तं मकारं लुम्पेत् । तुमिति पष्ठ्यन्तमव्ययम् ॥ हिततत एतयोः परयोः सतोः सम-
मित्यस्य मकारं वा लुम्पेत् ॥ युद्धप्रत्ययसहिते घञ्प्रत्ययसहिते च पचिधातो परे मांसश-
ब्दस्य अन्तं मकारं वा लुम्पेत् विकस्तेन ॥ कृत्यसंज्ञायां संमतिमाह—तव्या० । पाणिनी-
यानां मते तव्यादीनां कृत्य इति संज्ञा । अवश्यं लाव्यमित्यत्र तव्यप्रत्ययपरत्वात् अवश्यं-
शब्दस्य मकारलोपः । अवश्यलाव्यमिति सिद्धम् । अवश्यं निश्चयेन लवितुं योग्योऽवश्य-

लाभ्यः ॥ तथा भुज तुम्प्रत्ययः । 'उपधाया लघोः' गुणः । 'चोः कुः' 'स्वरहीनं०' भोक्तुं क्रामोऽभिलापो यस्य सः भोक्तुकामः ॥ तथा शु श्रवणे । तुम्प्रत्ययः । 'गुणः' श्रोतुं मनो यस्य स श्रोतुमन्ताः । अत्रोभयत्रापि काममनसोः सतोः तुमो मकारलोपः ॥ ओहाद्य गतौ । संपूर्वः । 'क्तवत्' इति क्तप्रत्ययः । 'स्याति' इकारः संहितम् । 'समो वा' इति विकल्पेन समो मकारलोपः सहितम् । तनु विस्तारे । क्तप्रत्ययः । 'लोपस्त्वनुदात्त०' संपूर्वः । संततं सततम् । अत्रापि ततशब्दे परे, विकल्पेन समो मकारलोपः ॥ पञ्च गुदप्रत्ययः । 'युवोरनाकौ' 'स्वरहीनं०' मांसपूर्वः । गुदप्रत्ययसहिते पचिधातौ परे विकल्पेन मांसशब्दस्याकारलोपः । मांसपचनं मांसपचनम् । पुनः पञ्च 'घञ् भावे' इति घञ् प्रत्ययः । अ वृद्धिः । 'चजोः कर्गौ चिति' 'स्वरहीनं०' पाक मांसपूर्वः । अत्र घञ्प्रत्ययसहिते पचि धातौ परे विकल्पेन मांसशब्दस्याकारलोपः । मांसपकः मांस्पाकः इति रूपद्वयम् ॥ केचित्तु मांसशब्दस्य मकारस्य तथान्यस्याकारस्य लोपमिच्छन्ति । यथा मांस्पाकः । इति ॥

ऋदुपधात् क्यप् ॥ ऋकारोपधाद्भातोः क्यप् प्रत्ययो भवति भावकार्ययोः । कृती छेदने । कर्तितुमर्हं कृत्यम् । नितरां कर्तितुं योग्यं निश्कृत्यम् । वृद्धम् । वृत्त्यते तत् वृत्त्यम् ॥ कृषिचृत्योर्न क्यप् ॥ कृषू सामर्थ्ये । कृपो रो लः । कल्पितुं योग्यं कल्प्यम् । नृत दीप्तौ । चर्त्यम् ॥ मृजो वा क्यप् ॥ मृज्यं मार्ग्यम् ॥ ह्रस्वाच्च क्यप् ॥ ह्रस्वान्ताद्भातोर्भावे क्यप् प्रत्ययो भवति ॥ तस्य ग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणम् । क्रियते तत्कृत्यम् ॥ कृञः क्यपि वा रिङ् वक्तव्यः तुगभावश्च ॥ कृत्या क्रिया ॥ छिदनेकाक्षरोऽप्यादेशस्तदन्तस्यैव वक्तव्यः ॥ गुपगुहोः क्यप् ॥ गोप्तुं योग्यं गुप्यम् । गृहितं योग्यं गृह्यम् ॥ वदेः क्यप् भावादौ ॥ वदेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ मृषा उद्यते इति मृषोद्यम् । ब्रह्मणा उद्यते या कथा सा ब्रह्मोद्या ॥ गृहेः क्यप् ॥ अर्जुनगृह्या सेना ॥ भुवो भावे क्यप् ॥ नास्ति उपपदे भूयेत तत् ब्रह्मभूयं गतः । ब्रह्मणा भूयेत तत् ब्रह्मभूयं गतः । नास्ति किम् । भवितव्यं भव्यम् ॥ [स्त्यै छै शब्दसंघातयोः । स्त्यायते ईद् । छित्नादिलोपः । संयोगान्तस्य लोपः । छित्त्वादीप् । स्त्यायति समूहं करोति सा स्त्री । लक्ष दर्शनाङ्गनयोः ॥ लक्ष्मेरी मुद्र च । लक्षतेर्धातोरीः प्रत्ययो भवति तस्य मुडागमश्च । लक्ष्यते पुमाननया सा लक्ष्मीः ॥]

सूत्रम्—'ऋदुपधात्क्यप्' ॥ ऋत् ऋकारः उपधा यस्य स ऋदुपधस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'इतिरत्' 'सवर्णे०' क्यप् प्रथमैकवचनान्तम् । 'ह्रसेपः०' ऋकारोपधात्

‘वृत्तु वर्तने’ इत्यादेर्धातोः क्यप्रत्ययो भवति भावादौ । ककारो गुणनियेधार्थः । कृती छेदने । कृत् क्यप्रत्ययः । ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने ‘अतोऽम्’ निःपूर्वः । निःकृतं नितरां कृत्यते निःकृत्यम् ॥ वृत्तु वर्तने । ‘वृत्यं नृच्यम्’ । ‘ह्रस्वाच्च क्यप्रत्ययो भवति’ पितृत्वात् ‘ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्’ इति तुगागमः । डुकृच् कृ क्यप्रत्ययः । ‘ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्’ कृत्यं स्तुत्यम् । ‘भुवो भावे क्यप्’ भूषातोर्भावे शब्दप्रवृत्तिनिमित्ते क्यप्रत्ययो भवति । कित्वाहुणो न । क्यप्रत्ययः । ब्रह्मपूर्वः । प्रथमैकवचने ‘अतोऽम्’ ब्रह्मभूयं ब्रह्मणो भावः । ब्रह्मत्वं गतः प्राप्त इत्यर्थः । एवं देवभूयं देवत्वम् । [‘स्त्याप्यतेईट्’ स्त्याप्यतेर्धातोः स्त्रीत्वेवाच्ये वृद्धप्रत्ययो भवति । ढकारट्टिलोपार्थः । स्त्री स्त्री शब्दसंघातयोः । शब्दार्थे समूहार्थे च । स्त्री वृद्धप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । ‘संयोगान्तस्य०’ इति यलोपः । ‘स्वरहीनं०’ ‘द्रितः’ इतीप् । प्रथमैकवचने ‘ह्रसेपः०’ स्त्री ‘लक्ष्मेरी मुद् च’ लक्षधातोः ईप्रत्ययो भवति तस्य च मुदागमः । लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । लक्ष ईप्रत्ययः । मुद् । टित्वादादौ । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्धि०’ लक्ष्यत इति लक्ष्मीः । अत्र ईयन्तत्वाभावात्सेर्लोपो न ॥]

इण् स्तु वृट् शृट् शास्त्रं जुप् खन् एभ्यः क्यप् वाच्यः ॥ तुक् ईयते इति इत्यः । स्तुत्यः । वृत्यः । वृट् आदरे । दत्यः । भृत्यः । शासैरिः शिष्यः । जुप् प्रीतिसेवनयोः । जुष्यः ॥ खन एत्वं क्यपि वाच्यम् ॥ खन्यते इति खेयम् ॥ भिद्योद्धयौ नदे निपात्येते ॥ भिनत्ति कूलमिति मिथः । उज्झ उत्सर्गे । उज्झति जलमिति उज्झः नदः । नदे किम् । भेत्ता उज्झिता ॥ कृवृप्पोर्वा क्यप् ॥ क्रियते तत् कृत्यम् । कर्तुं योग्यं कार्यम् । वृष वृष्टौ । वृष्यम् । वर्ष्यम् ॥ [यं एते भावकार्ययोर्विहितास्तन्यादधस्तेऽर्हविधौ च चरन्त्याः ॥ रारो क्षप्ते दशम् । दर्शनाहो द्रष्टव्यः । द्रष्टुं अर्हः दर्शनीयः-दृश्यः । इद् अध्ययने । स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । स्वाध्यायो नाम वेदः । श्रु श्रवणे । श्रवणार्हः श्रोतव्यः । श्रोतुं योग्यं श्रवणीयम् । मान पूजायाम् । मानितुं योग्यो मानितव्यः माननीयः । ध्यै चिन्तायाम् । ध्यानाहो ध्यातव्यः । ध्यातुं योग्यो ध्यानीयः । मन ज्ञाने । मननाहो मन्तव्यः । मन्तुं योग्यो मननीयः ॥ सप्रत्ययान्तादपि एते प्रत्यया भवन्ति ॥ नितरां ध्यातुमेष्टव्यो निदिध्यासितव्यः । भवितुमेष्टव्यो बुभूषितव्यः-बुभूषणीयः । तत्त्वानीया क्यप्रत्ययणपाः ॥]

कृत्याः पक्ष समाख्याता द्यणक्यपौ भावकर्मणोः ।

तत्त्वानीयो म्वराथश्च शब्दशाम्प्रविचक्षणः ॥ २ ॥

॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥ ७ ॥

स्त्रीप्रत्ययाधिकारः ८

अथ रुयधिकारः ॥ स्त्रियां यजां भावे क्यप् ॥ यजादेर्धातोः स्त्रियां भावे क्यप् प्रत्ययो भवति ॥ यज् ब्रज् समज् निपद् निपत् मन् नम् विद् पुञ् शीङ् भृज् इण् कृ इषु परिसृप् परिचर अटाट्य आस् चर जागृ हन् एते यजादयः ॥ किच्चात्संप्रसारणम् ॥ इज्यते सा इज्या । स्त्रीत्वादाप् ॥ व्रज्यते सा व्रज्या ॥ अज गतौ क्षेपणे च । समज्यते सा समज्या शिविका ॥ प्रकर्षेण व्रज्यते अस्यामिति प्रव्रज्या ॥ पद् विशरणगत्यवसादनेषु । निपद्यते सा निपद्या ॥ निपत्या ॥ मन ज्ञाने । मन्यते सा मन्या ॥ नम्या । विद्यते सा विद्या । गुत्या ॥ शीङोऽयङ् कृति ये वक्तव्यः ॥ श्रुत्या । भृत्या । ईयते सा इत्या । कृत्या ॥ कृजो यक् वा वाच्यः ॥ 'अयकि' । क्रियते सा क्रिया ॥ इषेच्छान्तादेशो यलोपश्च ॥ इष्यते सा इच्छा ॥ सरतेर्गुणः ॥ परिसर्या ॥ परिचर्या । अटाट्या । आस्या । चर्या ॥ जागर्तेर्गुणः ॥ जागर्या । हनस्तकारान्तादेशो हिंसायामर्थे । हन्यते सा हत्या ॥ हन्तेस्तः ॥ हन्तेर्नकारस्य तकारादेशो भवति क्यपि स्त्रियाम् ॥ ब्रह्म हन्यते इति ब्रह्महत्या ॥

सूत्रम्—'स्त्रियां यजां भावे' ॥ स्त्रियां सप्तम्येकवचनान्तम् । यजां पृथिव्यवचनान्तम् । भावे, सप्तम्येकवचनान्तम् । यज् अज् हन् शीङ् ब्रज् विद् आस् मन् चर भृ अटाट्या निपद् निपत् इत्यादेर्धातोः स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । ककारः संप्रसारणार्थः । यजनमिदं क्यप्प्रत्ययः । 'यजां यवराणां' इति संप्रसारणम् यस्य इः । 'स्वरहीनं' स्त्रीत्वात् । 'आवतः स्त्रियाम्' 'स्वर्णे' प्रथमैकवचने 'आपः' । अज गतौ क्षेपणे च । अज् संपूर्वः । 'स्वरहीनं' क्यप्प्रत्ययः । 'स्वरहीनं' स्त्रीत्वादाप् । समज्या परिपत् । हन् ब्रह्मपूर्वः । क्यप् । 'लोपस्त्वनुदात्ततनाम्' इति वृशदात्त इक्षामावेऽपि नकारस्य लोपः । 'ह्रस्वस्य पिति' 'स्वरहीनं' ब्रह्महत्या । ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य हननं ब्रह्महत्या । शीङ् श्रुत्या ब्रज् व्रज्या विद् विद्या पद् निपद्या आस्या मन्या चर्या भृत्या अटाट्या । 'कृजो वा' रिङ् । कृत्या क्रिया ॥

स्त्रियां भावे क्तिः ॥ धातोः स्त्रियां भावे क्तिः प्रत्ययो भवति ॥ क्रियते सा कृतिः । बुध्यते सा बुद्धिः । स्पृष्ट् चिन्तायाम् । सप्यते सा स्पृतिः । पच्यते सा पक्तिः । पचि विस्तारे । पश्यते तत् पञ्चनं पद्क्तिः । संप्रसारणम् । उद्यते सा उद्विः । संविद्यते संविचिः ॥

सूत्रम्—'स्त्रियां भावे क्तिः' ॥ धातोः क्तिप्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गे भावे । ककारो गुण-निपेधार्थः संप्रसारणार्थश्च । उपचप् पाके पक्तिः । पचि विस्तारे । पच् क्तिप्रत्ययः । ति ।

‘चोः कुः’ ‘स्वरहीनं०’ ‘इदितः०’ इति तुम् । ‘नश्चापदान्ते०’ ‘स्रोर्वि०’ पञ्चनं पङ्क्तिः श्रेणि-
रित्यर्थः । वह् प्रापणे क्तिप्रत्ययः । ‘हो ढः’ ‘तथोर्धः’ ‘घुभिः घुः’ ‘यजां यवराणां०’
इति सप्रसारणम् । वस्य उः । ‘ढि ढो लोपो दीर्घश्च’ इति ढलोपः । ककारस्य उकारः ।
प्रथमैकवचने ‘स्रोर्वि०’ ऊढिः । विद् संपूर्वः । क्तिप्रत्ययः । ‘खसे चपा हसनाम्’ इति
दस्य तः । ‘स्वरहीनं०’ सवित्तिः ॥

शमां दीर्घः ॥ शमादीनां दीर्घो भवति क्तिप्रत्यये परे ॥ शम्यते सा शान्तिः ।
दम्यते सा दान्तिः । गम्यते सा गतिः । हन्यते सा हतिः । भ्रमु चलने ।
भ्रम्यते सा भ्रान्तिः । अनुभूयते तत् अनुभवनं अनुभूतिः । विशिष्टा भूतिः
विभूतिः । प्रभूतिः । भवनं भूतिः । शुघ शौचे । शोधनं शुद्धिः ॥

शम् क्तिप्रत्ययः ॥ ‘शमां दीर्घः’ ‘नश्चापदान्ते०’ ‘स्रोर्वि०’ शान्तिः भ्रान्तिः । ग्लै
‘संध्यक्षराणाम्’ ग्ला क्तिप्रत्ययः । ‘ह्याद्योदितः’ तस्य नः । ग्लानिः । ग्लै ग्लानिः । भू
क्तिप्रत्ययः । भूतिः । अनुपूर्वः । अनुभवनमनुभूतिः । प्रथमैकवचने ‘स्रोर्वि०’ ॥ गमन
गतिः । नमन नतिः । ‘लोपस्त्वनुदात्तवना०’ इति मलोपः ॥

ईंशीडोर्वरक्तिप्रत्ययौ नेङ्गुणश्च ॥ ईंशीडोर्वरक्तिप्रत्ययौ स्तो धप्र-
त्ययस्य क्तिप्रत्ययस्य च इद् न । शीडो गुणोऽपि न भवति ॥ ईंष्टेऽसौ
ईश्वरः । संशय्यते तत् संशयनम् संशीतिः । ही गतौ । हीयते इति हीतिः ।
जागरणं जागृतिः । निगृह्यते सा निगृहीतिः । कुच संकोचने । कुच संपर्चन-
कौटिल्यप्रतिष्ठमविलेखनेषु । तुदादिः । निकृचितिः । निपठितिः । लिट्
आस्कन्दने । उपस्रिहितिः । निपतितिः । विशेषेण ध्रियते सा विधृतिः ॥
ग्लाम्ग्लज्याहाकृत्ववरिभ्यः क्तेरर्थे निः प्रत्ययो भवति ॥ ग्लायते
सा ग्लानिः । ज्यानिः । हानिः । जित्वरा संप्रमे ॥ त्वरतेर्चस्य उत्त्वं
वाच्यम् ॥ त्वर्यते सा तूर्णिः ॥ कृत्वादिभ्यश्च क्तेरर्थे निः प्रत्ययो
भवति ॥ ऋत् इद् । कीर्यते सा कीर्णिः । लूनिः । धूनिः । पूर्णिः ॥
संपदादेः क्तिप् वा वाच्यः ॥ संपत् संपत्तिः ॥

शीडो गुणाभावो वक्तव्यः । ‘ईंशीडोर्वरक्तिप्रत्यये नेद् गुणश्च’ ॥ सशीतिः । शुष् अव-
गमने । शुष् क्तिप्रत्ययः ‘तथोर्धः’ ‘ह्रवे जवाः’ ‘स्वरहीनं०’ बुद्धिः ॥ अनुभूतिरित्यादी
‘कृतः’ इतीहागमे प्राप्ते तन्निषेधार्थं ‘ह्रियलोनेद्’ इति सूत्र पठन्ति चेत्ति । हकारवका-
रादेः प्रत्ययस्य क्तिप्रत्यये इटो निषेधः । प्रहादेस्तु क्तिप्रत्यये इटो न निषेधः । गृहीतिः
भणितिरित्यादिः ॥

कर्तरि क्तिश्च संज्ञायाम् ॥ कर्त्रर्थे धातोः क्तिः प्रत्ययो भवति संज्ञायाम्
विषये ॥ डुकृष् करणे । प्रकुरते सा प्रकृतिः । षृज् धारणे । विपूर्वः ।
विशेषेण धरतीति विधृतिः ॥

व्यधिकारप्रक्रिया ८]

‘कर्तरि क्तिञ्च०’ ॥ कर्तव्येपि क्तिप्रत्ययो भवति ॥ तत् किं संपूर्यः । ‘छोपस्त्रगुदाच०’ संतनोति कुलमिति संततिः ॥ एत् क्तिप्रत्ययः । प्रपूर्वः । प्रकुण्ठते इति प्रवृत्तिः प्रधानं पुरुषः । धृञ् धारणे विपूर्वः । तिप्रत्ययः । विधृतिः ॥ पा तिप्रत्ययः । प्रथमैकवचने ‘छोर्वि०’ पत्तिः ॥

पिङ्गिद्रामद् ॥ पितो घातोर्भिदादेश्च स्त्रियामद् प्रत्ययो भवति मानादौ ॥ पच्यते सा पचा । मृज्यते सा मृजा ॥ जृप् वयोहानौ ॥ जरादौ ङानुबन्धरहितः अः प्रत्ययो भवति ॥ जीर्यत्यनया सा जरा ॥ [इष्टु इच्छायामिति निर्देशाज्जापकादिञ्छा इत्यादि निपात्यते । ईच्छा] इपादेरडर्थं युद् ॥ एपणमिति एपणा । भिद्यते अनया सा भिदा । छिद्यतेऽनया सा छिदा । क्षिपा ॥ गुह संवरणे । गुहा ॥ मेष्ट हिंसायाम् । मेष्ट वधमेघासंग-
मेषु । मेष्यते इति मेघा ॥ कृपा ॥ पीड वाघायाम् । पीडा ॥ बाघ पीडायाम् ।
याघा ॥ क्षपा रात्रिः ॥

सूत्रम्—‘पिङ्गिद्रामद्’ ॥ पिञ् भिदश्च पिङ्गिद्रस्तेषां पक्षीनहुवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ अद् प्रथमैकवचनान्तम् ‘हसेपः०’ पितः पकारेतो घातोः भिदादेश्च घातोः स्त्रीलिङ्गे अद् प्रत्ययो भवति मानादौ । ङकारो गुणनिषेधार्थः । हुपचप् पारे । पित्ता अद् प्रत्ययः । ‘स्वरहीनं०’ स्त्रीत्वादाप् । पचनं पचा । मृजप् शुद्धौ । मृजा । अद् । ‘स्वरहीनं०’ आप् । मार्जनं मृजा ॥ एवं भेदनं भिदा । छेदनं छिदा । जरा इत्यत्र ‘ङकारानुबन्धरहित-
तोऽप्रत्ययो वक्तव्यः’ तेन गुणप्राप्तिर्भवति । केचित्तु ‘नोक्तमनित्यम्’ इति न्यायेन गुणं कुर्वन्ति । जृप् वयोहानौ । जृ अप्रत्ययः । ‘गुणः’ ‘स्वरहीनं०’ स्त्रीत्वादाप् । जरा । साधना स्वरान्तस्त्रीलिङ्गे प्रतिपादिताऽस्ति ॥

गुरोर्हसात् ॥ गुरुमतो हसान्ताद्वातोः स्त्रियामद् प्रत्ययो भवति मानादौ न क्तिः ॥ ईह चेष्टायाम् । ईह्यते सा ईहा ॥ उह्यते सा ऊहा ॥ ईश दर्शनाङ्गनयोः । ईश्यते तत् ईक्षणं ईक्षा ॥ एध्यते सा एधा । गुरोः किम् । भक्तिः ॥ हसारिक्त्वात् । नीतिः ॥ लिख् रिख् लेखने । लिख्यते तद्धेतुनं लेखा । रिख्यते तद्वेक्षणं रेखा ॥ गुध परिवेष्टने । गुध्यते इति गोधा ॥ घेद पाने । सुष्ठु धीयते इति सुधा ॥ दुघाञ् धारणपोषणयोः । श्रद्धीयते सा श्रद्धा ॥ क्तिरापादिभ्यः ॥ आप्तिः । दीप्यते सा दीप्तिः । राध्यते सा राद्धिः । प्रशाप्तिः ॥

सूत्रम्—‘गुरोर्हसान्’ ॥ गुरुशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘ङिति’ ‘ङस्त्व’ इत्यलोपः । ‘छोर्वि०’ हसादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘ङस्तिर’ ‘सर्जो०’ पश्चात् ‘नामिनोरः’ गुरुमतो गुरूपधान् हसान्ताद्वातोः अप् कर्तरि भावेऽर्थे अप्रत्ययो भवति । उदाहरणम्—
एष वृद्धा । एष । गुरूपधत्वात् हसान्ताच्च अप्रत्ययः । स्त्रीत्वादाप् । प्रथमैकवचने ‘आपः’

एषा ॥ ईहा । ईह वाञ्छायाम् ॥ ऊह वितर्के । ऊहा ॥ ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ईक्षा ॥
एवं रेखा लेखा ॥

प्रत्ययान्तात् ॥ प्रत्ययान्ताद्वातोः स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावादौ ॥
चिकीर्ष्यते सा चिकीर्षा । आत्मनः कर्तुमिच्छा चिकीर्षा । आत्मनः पुत्रेच्छा
वा पुत्रीयते सा पुत्रीया । अशितुमिच्छा अशनाया । लोढ्यते सा लोढ्या ।
अटाढ्या । कण्डून् गात्रविधर्षणे । कण्डूयते सा कण्डूया । सुमूर्पणं सुमूर्पा ॥

सूत्रम्—‘प्रत्ययान्तात्’ ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘इसिरत्’ ‘सवर्णे०’ सादयः प्रत्यया
अन्ते यस्य स प्रत्ययान्तस्तस्मादपि धातोः अप्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । कृ । ‘इच्छा-
यामात्मनः सः’ ‘भक्त इर्’ ‘द्विश्च’ ‘पूर्वस्य’ ‘हसादिः शेषः’ ‘कुहोश्चुः’ ‘चोर्विहसे’ इति
दीर्घः । ‘किलात्पः सः०’ जलतुम्बिका० चिकीर्ष इति जातम् । ततः ‘प्रत्ययान्तात्’ इति
अप्रत्ययः । ‘यतः’ इत्यलोपः । ‘स्वरहीनं०’ ‘आवतः स्त्रियाम्’ ‘आपः’ कर्तुमिच्छा
चिकीर्षा । एवं जिहीर्षा बुभूषा । पुत्र ‘नामो य ई चास्य’ इति यप्रत्ययः । तत्संनियोगे
अकारस्य ईकारः । पुत्रीयत इति जातम् । ‘स धातुः’ ततः ‘प्रत्ययान्तात्’ इति सूत्रेण
अप्रत्ययः । ‘यतः’ इत्यलोपः । ‘स्वरहीनं०’ ‘आवतः स्त्रियाम्’ प्रथमैकवचने ‘आपः’
आत्मनः पुत्रेच्छा पुत्रीया । एवं पुत्रकाम्या कण्डूया इत्यादि ॥

इक्ष्दितपौ धातुनिर्देशे ॥ धातुनिर्देशे वाच्ये सति इक्ष्दितपौ प्रत्ययौ
भवतः । शकारः शिति चतुर्वत्कार्यार्थः । पच् इत्ययं धातुः पचिः ।
श्रयतिः । पचतिः । भवतिः ॥ व्यन्तआस्रग्रन्थअर्थग्रन्थगट्विद्व-
दिद्विभ्यः स्त्रियां युर्वाच्यः ॥ डुकृन् करणे । युचोरनाकौ । कारणा ।
आसना । उपासनमिति उपासना । अर्थं याच्नाप्रकाशनयोः । अर्थना ।
ग्रन्थ संदर्भे । ग्रन्थते तद्ग्रन्थनमिति ग्रन्थना । श्रयि शैथिल्ये । ग्रन्थना ।
घटनमिति घटना । विद्यते वेदनमिति वेदना । वन्द्यते सा वन्दना ।
एषणमिति एषणा ॥ इष् अजादिभ्यः ॥ अज गतौ । आजिः । अत
सातत्यगमने । आतिः ॥ इक् कृष्यादिभ्यः ॥ भावादौ ॥ कृष्यते सा
कृषिः । गिरिः । किरिः । सर्वधातुभ्य इः । कविः । रविः ॥ इति
क्यधिकारप्रक्रिया ॥ ८ ॥

सूत्रम्—‘इक्ष्दितपौ धातुनिर्देशे’ ॥ इक् च दितप् च इक्ष्दितपौ प्रथमाद्विवचनान्तम् ।
धातुनिर्देशे सप्तम्येकवचनान्तम् । धातोर्निर्देशे धातोर्नामप्रहणे नामोच्चारणेऽर्थे इक् दितप्
इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । दितपः शकारः चतुर्वत्कार्यार्थः । पच् पच् एकत्र इप्रत्ययः ।
‘स्वरहीनं०’ ‘चोर्वि०’ पचिः पच्धातुरित्यर्थः । द्वितीये दितप्प्रत्ययः । शित्वात् ‘अक-
र्त्तरि’ ‘स्वरहीनं०’ पचतिः ॥ एवं पठिः पठतिः । गमिः गच्छतिः । करोतिः ॥ इति क्य-
धिकारप्रक्रिया ॥

क्त्वाधिकारप्रक्रिया ९]

चन्द्रकीर्तिव्याख्यासहितम् ।

क्त्वाप्रत्ययाधिकारः ९

अथ क्त्वादयः प्रत्ययाः ॥ पूर्वकाले क्त्वा ॥ धातोः क्त्वाप्रत्ययो भवति पूर्वकाले समानकर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने ॥ देवदत्तः स्नात्वा मुञ्चे । शुषत्वा व्रजति ॥

‘पूर्वकाले क्त्वा’ ॥ पूर्वकाले सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ ॥ क्त्वा प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ ॥ धातोः समानकर्तृके एककर्तृके धातोः क्रियापदे अग्रे प्रयुज्यमाने सति पूर्वकाले प्रथमकाले क्त्वाप्रत्ययो भवति । उदाहरणम्—‘ष्णा शौचे । ‘आदेः णाः सः’ स्ना क्त्वाप्रत्ययः त्वा इति । ‘अव्यया०’ ‘क्त्वाद्यन्तं च’ इत्यव्ययसंग्राहः । स्नात्वा मुञ्चे । अत्र स्नानभोजनक्रियाद्वयमध्ये स्नानक्रियायाः पूर्वकालीनत्वात् त्वाप्रत्ययः ॥ मुञ्च पालनाभ्यवहारयोः । मुञ्च् क्त्वाप्रत्ययः । त्वा ‘चोः कुः’ ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने ‘अव्यया०’ भुक्त्वा व्रजति । अत्र भोजनार्थं व्रजनक्रियामध्ये च भोजनस्य प्रथमकालीनत्वात् त्वाप्रत्ययः । एवं कृत्वा दत्त्वा । ‘दो दत्ति ।’ इति सूत्रेण दत् आदेशः ॥ लात्वा दापित्वा सुखा उक्त्वा गृहीत्वा भङ्क्त्वा । णश अदर्शने । नष्ठा हित्वा जग्म्वा इत्यादि ॥

न क्त्वा सेट् कित् ॥ सेट् क्त्वा किञ्च भवति ॥ वर्तित्वा । शपित्वा । भवित्वा । सेट् किम् । कृत्वा ॥ रलो व्युपधाद्वलादेः संश्र ॥ उथ इथ वी ते उपथे यस्य तस्माद्वलादे रलन्तात्परो क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः ॥ विद ज्ञाने । विदित्वा वेदित्वा ॥ लिखित्वा । श्रुतित्वा । व्युपधात्किम् । वर्तित्वा । रलः किम् । सेवित्वा । हलादेः किम् । एषित्वा । सेट् किम् । भुक्त्वा ॥ मृद्मृद्गुग्मृद्गुक्पुक्लिश्वदवस्मुप्प्रहिभ्यः ॥ सेट् किद् भवति । मृड सुखने । मृडित्वा । मृद क्षोदे । मृदित्वा । गुप् रोचने । गुप् रोषे । गुथिता । गुह रोगे । गुह संवरणे । गुहित्वा । कुप् निष्कर्षे । कुपित्वा । क्रिश् विवाधने । क्रिशित्वा । वद व्यक्तायां वाचि । उदित्वा । वस् निवासे । उपित्वा । शुषित्वा । गृहीत्वा ॥ नोपधात्थफान्तादा कित् ॥ नकारोपधात् थफान्ताद्धातोः सेट् क्त्वा वा किद्भवति ॥ ग्रन्थ संदर्भे । नो लोपः । ग्रथिता ग्रन्थिता । गुम्फ ग्रन्थने । गुफिता-गुम्फिता । इत्यादि ॥ अलंखल्वोः प्रतिपेधे क्त्वा ॥ प्रतिपेधार्थयोरलंखल्वशब्दयोः पूर्वपदयोः सतोः पूर्वकालं विनापि क्त्वा प्रत्ययो भवति ॥ अत्रालंखल्वशब्दो निपेधार्थो तयोरुपपदत्वात् । अलं भुक्त्वा न भोक्तव्यम् । भोजनं मा कुरु इत्यर्थः । खलु उक्त्वा न वक्तव्यम् ॥

सूत्रम्—‘न क्त्वा सेट्०’ ॥ न प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ । क्त्वा प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ । सेट् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ह्रसेपः०’ । किन् प्रथमैक० । इत्सदितः क्त्वाप्रत्ययो विकल्पेन कित्संशो भवति । कित्त्वपक्षे गुणनिषेधः । कित्त्वाभावे

गुणः । विद ज्ञाने । क्त्वाप्रत्ययः । 'कृतः' इतीडागमः । एकत्र कित्त्वान्न गुणः । द्वित्वे कित्त्वाभावे 'उपधाया लघोः' इति गुणः 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'अव्यया०' विदित्वा वेदित्वा । वृत्तित्वा वर्तित्वा ॥ 'अलंखल्लोः प्रतिपेधे क्त्वा' अलं खल्ल एतयोः पूर्वपदयोः पूर्वकाल विनापि निपेधार्थे धातोः क्त्वाप्रत्ययो भवति । भुज क्त्वाप्रत्ययः । 'चोः कुः' 'खसे चपा०' अलंपूर्वः । 'स्वरहीनं०' 'अव्यया०' । अलं भुक्त्वा भोजनेन अलं । भोजनं भा कुर्वित्यर्थः ॥ वच् परिभाषणे । वच् क्त्वाप्रत्ययः । 'यजां यवराणां०' इति संप्रजार्णम् । 'चोः कुः' 'स्वरहीनं०' खल्लपूर्वः । 'सर्वे०' खल्लक्त्वा वचनेन अलं भावदेत्यर्थः ॥

उदितः क्त्वा वेट् ॥ उदितो धातोः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य वा इडागमो भवति ॥ एपित्वा इट्वा । अमु-चलने । अमित्वा-भ्रान्त्वा । अदो जघुः । जग्ध्वा ॥

सूत्रम्—'उदितः क्त्वा वेट्' ॥ उदितः पञ्चम्यैकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । क्त्वा पष्ठ्यैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । वा प्रथमैकवचनान्तम् । इट् प्रथमैकवचनान्तम् । 'ह्रसेपः०' ॥ उत् उकारः इद्यस्य स उदित् तस्मात् उदितः । उदितो धातोः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य इडागमो भवति । इप् इच्छायाम् । इप् क्त्वाप्रत्ययः । 'उदितः क्त्वा वेट्' इत्येकत्र इडागमः । 'स्वरहीनं०' 'उपधाया लघोः' इति गुणः । इडभावे कित्त्वान्न गुणः । घृभिः घृः' प्रथमैकवचने 'अव्यया०' एपित्वा इट्वा ॥

समासे क्यप् ॥ समासे सति पूर्वकाले क्यप्प्रत्ययो भवति तत्कर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने ॥ इत्थस्य पिति कृति तुक् ॥ डुभृच् धारणपोषणयोः । सं भृत्वा करोतीति संभृत्य करोति । णमु प्रहृत्वे शब्दे च । प्रकर्षेण कायवाञ्छानो-भिर्नत्वा इति प्रणम्य गच्छति । अनङ्पूर्व इत्येके । अकृत्वा जल्पति । अकृत्वा गच्छति ॥

अजित्वा शात्रयान्सर्वानकृत्वा विमलं यशः ।

अदत्त्वा वित्तमर्थिभ्यः कथं जीवन्ति भूभृतः ॥ १ ॥

सूत्रम्—'समासे०' ॥ सप्तम्यैकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । क्यप् प्रथमैकवचनान्तम् । 'ह्रसेपः०' ॥ समासे सति उपसर्गपूर्वकत्वे सति धातोः पूर्वकाले क्यप्प्रत्ययो भवति स एव कर्ता यस्य स तत्कर्तृकः तस्मिन् तत्कर्तृके एककर्तृके धातोः प्रयुज्यमाने सति । उदाहरणम् । डुभृच् भृ क्यप्प्रत्ययः । 'ह्रस्वस्य पिति' संपूर्वः । 'स्वर०' 'अव्य०' संभृत्य मिलित्वा सं सम्यक् प्रकारेण भृत्वा करोति ॥ अत्र समुपसर्गेण समासः अत्र संभारकरणाक्रिययोः एक एव कर्ता । ततः संभारक्रियायाः पूर्वकालीनत्वात् क्यप्प्रत्ययः ॥ णम् प्रहृभावे । 'आदेः णः स्तः' नप् प्रपूर्वः । क्यप्प्रत्ययः । 'प्रादेश्च तथा तौ०' इति नस्य णः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'अव्यया०' अत्र प्रकर्षेण नत्वा प्रणम्येति समासे क्यप् । देवदत्तः प्रणम्य गच्छति । अत्र प्रणामगमनरूपद्वयोः क्रिययोः एक एव कर्ता यत्र स एव प्रणन्ता स एव गन्ता इत्येककर्तृत्वम् । ततः प्रणामस्य पूर्वकालीनत्वात् क्यप्प्रत्ययः ॥ अनङ्पूर्व इति । नङ्पूर्वकत्वे क्यप्प्रत्ययो न भवति इत्येके वदन्ति । यथा कृ नङ्पूर्वः ।

क्त्वाप्रत्ययः । 'ना' इति सूत्रेण नस्य आकारादेशः । अकृत्वा गच्छति । अत्र नञ्पूर्वक-
त्वात् क्यप्रत्ययो नायातः । किंतु क्त्वाप्रत्यय एवायातः ॥

क्यपि जेर्गुणश्च ॥ क्यपि लघुपूर्वस्य जेरयादेशोऽपि वाच्यः ॥ परिणम-
यित्वा इति परिणमस्य भुङ्क्ते । विगमस्य । विगणस्य ॥ अलघुपूर्वस्य न ।
तेन जेर्लोपो वाच्यः । प्रतार्य । संग्रधारयित्वा इति संग्रधार्य । निचार्य
करोति । आप्ल व्याप्तौ । आप्नोतेर्वा । प्रापस्य । प्राप्य ॥ दादीनां क्यपि
क्त्वाभावो वाच्यः ॥ क्यपि 'स्यामी' इति ईकारो न भवति ॥ दो अवस-
ण्डने । प्रदाय । प्रसाय । प्रमाय । प्रस्थाय । उप समीपे स्थित्वा इति उप-
स्थाय ॥ पितृतेर्वा-प्रपाय प्रपीय । लोपस्त्वनुदात्ततनाम् ॥ जमस्य क्यपि वा
लोपः ॥ प्रकर्षेण नत्वा इति प्रणम्य प्रणत्य । आसमन्तात् ग्रामे आगम्य
आगत्य ॥ विपूर्वस्य दधातेः करोतेरर्थे क्यप् ॥ विधाय । ग्रहाय ॥
तत्कालेऽपि क्यप् दृश्यते ॥ नेत्रे निमील्य हसति । मील संमीलने ।
मील संगमे उभयपदी । अक्षिणी संमीलित्वा इति अक्षिणी संमील्य हसति ।

चक्षुषी संमील्य हसति । मुखं व्यादत्ता इति मुखं व्यादाय स्वपिति ॥
'क्यपि जेर्गुणश्च' ॥ क्यप्रत्यये परे निप्रत्ययस्य गुणो भवति । णम् परिपूर्वः । 'धातोः
प्रेरणे' निप्रत्ययः । ['प्रत्ययान्तात्'] इति समासे क्यप्रत्ययः । परिणमिय इति स्थिते ।
'क्यपि जेर्गुणः' कचित्स्वरवदकारः 'स्वरहीनं०' 'अव्यया०' परिणमस्य भुङ्क्ते परितो
सामस्येन नमयित्वा परिणमस्य पूर्वमुक्तं परिपाकं ग्राप्य भुङ्क्ते इत्यर्थः । एवम् उन्नमस्य
आकलस्य ॥ 'तत्कालेऽपि' द्वयोः क्रिययोः समकालत्वेऽपि क्यप्रत्ययो भवति । मील
मीलने मील सपूर्वः । क्यप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' । प्रथमैक्यवचने 'अव्यया०' नेत्रे संमील्य
हसति समकालमेव संमीलति हसति च । अत्र नेत्रसमीलनहसनयोः समकालीनत्वात्-
र्वकाल विनापि तत्कालेऽपि क्यप्रत्ययः ॥ हुदान् हुने । विआहपूर्वः । क्यप्रत्ययः ।
'इ यं स्वरे' वि आहपूर्वको दाधातुः मुखप्रसारणार्थं । तेन मुखं व्यादाय प्रसार्य स्वपिति ।
अत्रापि मुखप्रसारणस्वप्रयोः युगपत्कालीनत्वात् समानकाले क्यप्रत्ययः । कचिद्विभ्रं-
र्तकेऽपि क्यप्रत्ययो दृश्यते—'मत्प्रसूतिमनाराध्याऽप्रजेति त्वा दशाप सा' इति । 'अन-
धार्य कार्यगुरुतामभयन्न भयाय सान्द्रतमसम्' इत्यादि ॥

पौनःपुन्ये णम्पदं द्विश्च ॥ समानकर्तृकेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु पूर्वकाले
पौनःपुन्यार्थं धातोर्णम् प्रत्ययो भवति णमन्तस्य पदस्य द्विवचनं भवति ॥
आतो युक् । पीत्वा पीत्वा इति पायं पायं गच्छति । आदरे वीप्सायां
द्विर्भावः ॥ भुक्त्वा भुक्त्वा इति भोजं भोजं व्रजति । स्मृत्वा स्मृत्वा इति
सारं सारं नमति शिवम् ॥ कथमादिषु स्वार्थं कृज्यो णम् ॥ कथं इत्यं

अन्यथा एवं एतेषु प्रयुज्यमानेषु स्वार्थे कृजो णम् प्रत्ययो भवति ॥ कथंकारं
इत्थंकारं अन्यथाकारं एवंकारं पठति । एवं पठतीत्यर्थः ॥ समूलाकृतजी-
वेषु हनकृञ्ग्रहां णम् वाच्यः स्वार्थे तेषामनुप्रयोगश्च ॥ समूलघातं
हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवं गृहीत्वा इति जीवग्राहं गृह्णाति इत्यादि ॥

सूत्रम्—‘पौनःपुन्ये णम्पदं द्विश्च’ ॥ पुनःपुनर्भवतीति पौनःपुन्यं तस्मिन् । सप्तम्येकव-
चनान्तम् । ‘अ इ ए’ । णम् ‘हसेपः०’ । पदं प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अतोऽम्’ । द्विः
प्रथमैक० । ‘अव्यया०’ । च ‘प्रथमैक०’ । ‘अव्यया०’ ॥ पौनःपुन्ये वारंवारार्थे धातोः
पूर्वकाले णम्प्रत्ययो भवति तस्य च णम्सहितस्य पदस्य द्वित्वं भवति समानकर्तृकेषु
धातुषु प्रयुज्यमानेषु सत्सु । पा पाने । पा णम्प्रत्ययः । अम् । ‘आतो युक्०’ ‘स्वरहीनं०’
‘मोऽनुस्वारः’ द्वित्वम् । प्रथमैकवचने ‘अव्यया०’ पायं पायं गच्छति । पीत्वा पीत्वा
गच्छतीत्यर्थः । एवं कारंकारं स्मारंस्मारम् । द्विश्चेति चकारात्—समूलघातं हन्ति जीव-
ग्राहं गृह्णाति केशग्राहं युध्यति इत्यादावपि णम्कथनान् एषु पूर्वपदैषु सत्सु स्वार्थे कथमा-
दीनामेवार्थे कृञ् धातोर्णम्प्रत्ययो भवति णित्त्वाद्बुद्धिः । कृ कथंपूर्वः । णम्प्रत्ययः ।
अम् । ‘धातोर्नौमिनः’ इति वृद्धिः । ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने ‘अव्यया०’ कथंकारं
कथमित्यर्थः । इत्थंकारम् । इत्थमित्यर्थः ॥

वर्णात्कारः ॥ वर्णमात्रात्कारः प्रत्ययो भवति ॥ क इति वर्णः ककारः ।

व इति वर्णो वकारः । अ इति वर्णः अकारः । वर्णसमुदायादपि कारो
दृश्यते । अहंकारः । ओंकारः । टकारः । पकारः । तकारः । इत्यादि ॥

‘वर्णात्कारः’ ॥ वर्णनिर्देशे वाच्ये सति वर्णात् अकारादिक्षकारान्तात् अग्रे कारप्रत्ययो
भवति । क अग्रे कारप्रत्ययः । ककारः खकारः गकारः अकारः इकारः । अत्र बहुल-
मित्यनुवर्तते तेन अ इ उ ऋ ए ह्यवरल इत्यादौ कारप्रत्ययो न । वर्णभिन्ननिर्देशे यथा ।
अः कृष्णः इः कामः को ब्रह्मा खमाकाशमित्यादौ न ॥

रादिफो वा ॥ र इति वर्णः रेफः-रकारः ॥

[रकारादीनि नामानि रामत्रस्तस्य रावण ।

रत्नानि च रमण्यश्च संव्रासं जनयन्ति मे ॥ २ ॥]

रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति ।

मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिशाङ्कया ॥ ३ ॥

‘रादिफो वा’ ॥ रात् रकाराक्षरात् वा विकल्पेन इफप्रत्ययो भवति । र अग्रे इफप्रत्ययः ।
‘अ इ ए’ रेफशब्दात् प्रथमैकवचने ‘स्रोर्वि०’ । पक्षे कारप्रत्ययः ॥ रकार इति प्रयोगे
संमतिमाह—रकारादीनीति श्लोकः । हे पार्वति रकारादीनि रकार आदिर्येषां तानि नामानि
शृण्वतः ततो मम मनः प्रसन्नतां प्रसन्नभावं नैर्मल्यं सानन्दत्वं एति प्राप्नोति । कया ।
रामनामाभिशाङ्कया रकारादीनि नामान्युच्चरन् कदाचिद्रामनामाप्युचरेदित्याशङ्कया इत्या-
काङ्क्षया ॥

लोकाच्छेषस्य सिद्धिर्यथा मातरादेः ॥ अस्य सारस्वतव्याकरणस्य ये
शेषप्रयोगास्तेषां लोकात् अन्यव्याकरणात्सिद्धिर्भवति यथा मातरादेः ।
इत्यादिप्रयोगानुसारेण बोद्धव्यम् ॥

अथोपसंहारसूत्रमाह—‘लोकाच्छेषः’ लोकात् ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘इतिरत्’
‘सर्वे’ । शेषस्य पष्ठ्येकवचनान्तम् । ‘इत्स्य’ । सिद्धिः प्रथमेकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि’
उक्तादन्यः शेषस्तस्य शेषस्य । अत्र व्याकरणेऽनुक्तस्य सिद्धिः साधनं लोकादन्यव्याक-
रणात् ज्ञातव्या । माता च पिता च पितरौ इत्यादीनां सिद्धिर्लोकान्तेषां ॥
शास्त्रान्ते च मङ्गलान्तरणं युज्यते अतो मातृपित्रोर्नोमग्रहणेन मङ्गलमप्याचरितम् ॥

स्वरूपान्तोऽनुभूत्यादिः शब्दोऽभूद्यत्र सार्थकः ।
स मस्करी शुभां चक्रे प्रक्रियां चतुरोचिताम् ॥ ४ ॥

अथ कविः स्वनामगर्भमलंकारश्लोकमाह—स्वरूपान्त इति । स मस्करी मस्करो घंश-
दण्डोऽस्त्यस्येति मस्करी संन्यासिकः प्रक्रियां शुभामृज्जीं चक्रे कृतवान् । कथंभूतां
प्रक्रियां चतुरोचितां चतुराणां सुबुद्धीनां पुरुषाणामुचिता योग्या तां । स कः । यत्र
यस्मिन् मस्करिणि अनुभूत्यादिः अनुभूतिः इति आदौ यस्य सः अनुभूत्यादिः तथा
स्वरूपान्तः स्वरूप इति शब्दोऽन्ते यस्य स अर्थात् अनुभूतिनामवाचकः शब्दः सार्थकः ।
अनुभूतिज्ञानमेव स्वरूपं यस्येत्यर्थः । सहितोऽभूदित्यनेन अनुभूतिनामा संन्यासिकः इमां
प्रक्रियां शुभामृज्जीं सरलां चक्रे । शुभामित्यनेन स्वरूपोलकल्पनानिरासः कृतः ॥

अवताद्वो ह्यग्रीवः कमलावर ईश्वरः ।

सुरासुरनराकारमधुपापीतपत्कजः ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याऽनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितायां

कुदन्तप्रक्रियायां क्त्वादिप्रत्ययप्रक्रिया समाप्ता ॥ ९ ॥

अथ पाठकश्रोतृणाममीष्टसिद्धौ इष्टदेवताशिपमाह—अवतादिति । हयग्रीवः ईश्वरः वो
युष्मान् शिष्यान् अवतात् रक्षतु । हयस्य ग्रीवा इव ग्रीवा यस्य सः । अर्थात् पुरुषशरीरः
अश्वमुखः चतुर्विंशलवतारसमध्यस्य एको भगवतोऽवतारः । उक्तं च भागवतेऽष्टादशा-
ध्याये पष्ठस्कन्धे । ‘वेदान् युगान्ते तमसा तिरस्कृतान् रसातलाद्यो नृपुरज्जविमहः ।
प्रलाददे वा कवयेऽभियाचते तस्मै नमस्ते विदधे हिताय ।’ सांप्रतं तु तां हयग्रीवमूर्ति-
भेदाश्वजण्डे धर्मपुत्रो राजा भद्रश्रवाः पूजयन्नस्ति इति पुराणोक्तिः । कथंभूतो हयग्रीवः ।
कमलाकरः कमलां लक्ष्मीं करोतीति । पुनः कथंभूतः ? । सुरासुरनराकारमधुपापीतपत्कजः ।
ईश्वरः ईष्टे पेश्वैर्यं करोतीति ईश्वरः । पुनः कथंभूतः ? । सुरासुरनराकारमधुपापीतपत्कजः ।
के पानीये जाते कजे, पादावेव कजे कमले पत्कजे, सुरासुर अमुरासुर नरासुर त एव आकारा
येपामीदृशा ये मधुपाः भ्रमरास्तैरापीते अत्यादरेणावलोकिते पत्कजे चरजकमले यस्य सः ॥
इति कृत्प्रक्रिया ॥

श्रीनागपुरीयतपागच्छाधिराजभट्टारकश्रीचन्द्रकीर्तिसूरिविरचिता
सारस्वतव्याकरणस्य दीपिका समाप्ता ॥

व्याख्यातप्रशस्तिः ।

—→०४←—

सुबोधिकायां कृपायां सूरिश्रीचन्द्रकीर्तिभिः ।
 कृतप्रत्ययानां व्याख्यानं यभूय सुमनोहरम् ॥ १ ॥
 तीर्थे धीरजिनेश्वरस्य विदिते श्रीकोटिकाग्नये गणे
 भीमचन्द्रकुले वटोरुहशृङ्गच्छे परिम्लाचिते । (?)
 श्रीमन्नागपुरीयकाण्डयवया प्राप्तावदत्तेऽधुना
 स्फूर्जद्गुरिगुणान्विता गणधरश्रेणी सदा राजते ॥ २ ॥
 यथे वेदगुनीन्द्रशंकरमिते ११७४ श्रीदेवसूरिप्रमु-
 र्जशेऽभूत्तदनु प्रसिद्धमहिमा पञ्चप्रभः सूरिराट् ।
 तत्पट्टे प्रथितः प्रसन्नशशभृत्सूरिः सतामादिगः
 सूरिन्द्रास्तदनन्तरं गुणसमुद्रात्ता यभूवुवुधाः ॥ ३ ॥
 तत्पट्टे जयशेखराख्यमुगुरुः श्रीदशसेनस्त-
 त्तत्पट्टे गुरुहेमपूर्वतिलकः शुद्धक्रियाद्योतकः ।
 तत्पट्टे प्रभुरत्र शेखरगुरुः सूरेश्वराणां वर-
 त्तत्पट्टांबुधिपूर्णचन्द्रमतसः श्रीपूर्णचन्द्रः प्रभुः ॥ ४ ॥
 तत्पट्टेऽजनि हेमहंसगुगुरुः सर्वत्र जामघशा
 आचार्या अपि रत्नसागरवरास्तत्पट्टपद्धार्यमा ।
 श्रीमान् हेमसमुद्रसूरिरभवच्छ्रीहेमरत्नस्त-
 त्तत्पट्टे प्रभुसोमरत्नगुरुवः सूरेश्वराः सद्गुणाः ॥ ५ ॥
 तत्पट्टोदयशैलहेलिरमलश्रीजिसवालान्वया-
 ऽलंकारः कलिकालदर्पदमनः श्रीराजरत्नप्रभुः ।
 तत्पट्टे जिनविश्ववादिनिवहा गच्छाधिपाः संप्रति
 सूरिश्रीप्रभुचन्द्रकीर्तिगुरवो गान्भीर्यधैर्याश्रयाः ॥ ६ ॥
 तैरियं पञ्चचन्द्राख्योपाध्यायाभ्यर्थनात्कृता ।
 शुभा सुबोधिका नाम्नी श्रीसारस्वतदीपिका ॥ ७ ॥
 श्रीचन्द्रकीर्तिसूरीन्द्रपादान्मोजमधुव्रतः ।
 हर्षकीर्तिरिमां टीका प्रथमादर्शकेऽलिखत् ॥ ८ ॥
 अज्ञानध्वान्तविध्वंसविधाने दीपिकानिभा ।
 दीपिकेयं विजयतां वाच्यमाना बुधैश्चिरम् ॥ ९ ॥
 स्वल्पस्य सिद्धस्य सुबोधकस्य सारस्वतव्याकरणस्य टीकाम् ।
 सुबोधिकाख्यां रचयांचकार सूरेश्वरः श्रीप्रभुचन्द्रकीर्तिः ॥ १० ॥
 सारस्वतव्याकरणं चन्द्रकीर्तिव्याख्यासहितं संपूर्णम् ।

सारस्वतवृत्तित्रयस्थसूत्राणां अकारादिवर्णक्रमः ।

सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.
अ.		अतोऽम्	७२	अन्यादीनां विभक्तिलोपे	
अइउऋलृ समानाः	६	अतोऽमनतः	१५६	कर्मव्यतिहारे पूर्वपदस्य	
अ इ ए	२१	अत्यतिव्ययीनां धपो	२४५	सुगमगो भवति	१६३
अइको च मत्वर्थे	१९०	नित्यमिद्	२६९	अनुपरे	१५९
अः इति विसर्जनीयः	१३	"		अन्यार्थे	१६७
अकथितं च	१५०	अस्यादयः कान्ताद्यर्थे	१५४	अन्योक्तं प्रथमा	१४८
अकर्मकधातुभिर्गो देशः		द्वितीयया	३७१	अप् कर्तरि	२०७
कालो गन्तव्योऽप्या च		अत्र णत्वाभावो वाच्यः		अपत्येऽण्	१७८
कर्मसंज्ञा स्यादिति वाच्यम्	१५०	अत्रगवत्तत्रमयच्छब्दौ	४३३	अपित्तादिर्दित्	२०८
अकारस्य भित्ति छन्दस्ये-	४२	पूजार्थे निपातयेते		अभिधाधास्यामित्वं रोदि-	
कारो वक्तव्यः		अलतो नित्यानिटस्थपो	२३८	त्वं भातमनेपदे वाच्यम्	२६०
अकाराजसो लृक्कथि-	४१	वेद्	२६	अपिरक्षदेशपञ्चवज्राम्	२४९
द्वक्तव्यश्छन्दसि		अवसोः सौ	४१८	अन्ययोरान्तरित्यं	४३२
अभ्यादिः सोमादीनां पत्वं	१६१	अदसोऽम् आदेशः	२७०	अवादावीपि तिरिम्	२९२
वक्तव्यम्		अदादेर्लृक्	२०९	अभूततद्भावे कृम्वस्त्रियोगे	
अहपरे यौ इडो गाड् वा	३५३	अदे	४२४	नामप्रतिबः	४११
वक्तव्यः	३४७	अदो जपुः	२७०	अमृशरीरस्य	४१३
अहसयोः		अवो दिव्योरडागमो वक्तव्यः	४२	असमवे पुंषः कृष्णको अम-	४१
अडि लृपो हस उपधायाः	२५७	अद्रि		गुण्यकर्तृके च	४११
अच्चास्त्रां शसादौ	७५	अद्विरुक्तस्य ह्यगतेः संप्रसा-	२६९	अमादौ तत्पुनः	१५७
अजादेश्वाप् वक्तव्यः	१२५	रणं वक्तव्यम्	२९४	अम्यादीनां धौ हसः	६५
अजेरार्धधातुके वी वक्तव्यः		अन उच्	४१२	अयति	१२४
यसादौ वा	२३४	अन उः	४१५	अर् पथसु	६०
अवेः पथसु सुमागमो वक्तव्यः	९३	अनः	८९	अरेदो नामिनो गुणः	१२
अवेरलोपो दीर्घश्च	९३	अन टौसोः	२१३	अर्चलजपूजगर्भभुजां	
अजेः स्यौ नित्यमिद् वाच्यः	३२३	अनयतनेऽतीते	२१७	अयि कृत्वाभावः	४५३
अटौ	४०७	अनपि च हसात्	१५९	अर्चिश्चिप्रिपुष्टपिछादि-	
अद्विद्विष्यवधानेपि सुद्		अनादेशोऽपदान्तवद्वाच्यः	२२७	लृदिभ्य इत् प्रत्ययो	
स्यात्	३२५	अनिटो नागिवतः		भवति	४४३
अपीनयोर्युष्मदस्यदोस्तकादिः	१८६	अनुपसर्गाज्जानातेरात्मगा-		अर्चस्त्रिन्याभ्यां वा स्याथे	१२९
अतः	४७	मिति फले भातमनेपदे	३८७	अर्चकृत् निराकृत् प्रजन्	
"	२१३	वाच्यम्	२९	उत्पत् उत्पच् उत्पद्व-	
अत इत्यनुषेः	१८०	अन्तस्था द्विप्रभेदाः	१३	सु वन्मत् रुच् अपनच्	
अत उपधायाः	३२८	अन्त्यस्तरादिभिः	१३	धनुश्चसहचरभूजान्	
अतिसारे हसादेर्वद् द्विध	३६६	अन्त्यात्पूर्व उपधा	१२७	अन्त एभ्य इज्युः	४३४
अतिवृद्धिभ्यां मणिन्	४४०	अन्यत्र सौ जः	१८३	अलंखत्वाः प्रतिपेथे पत्वा	४६१
अतोऽप्युः	३५	अन्यस्य दक्			

सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.
अलृक् कचित्	१७५	अस्यतिवर्जितयातीनागारम्		आसीदितः	४२३
अल्पे कुटीसमीशुष्काभ्योरः	२०१	नेपदे सेटौ वाच्यः	२८५	आहतः किर्द्धिभ भूते	४३९
अलोपः सरेऽम्बयुक्ता-		अस्यतेहं शुग्वक्तव्यः	३११	आदेश्व ह्रस्वे	१७६
च्छसादी	७६	अहो रो रात्रिषु	३४	आदेः णः झः	२२५
अलोपिनो नाङ्कार्यम्	३४५	अहः सः	११०	आद्भुवि कर्मणि	३८८
अवकुप्यन्तरेऽपि	४६	आ.		आथन्ताभ्याम्	१०
अवतेमुक्	४४०	आ इधेतदो वा	१९२	आधारे सप्तमी	१४१
अवधारणार्थे यावति च	१५६	आगमजमनिलम्	५४	आपः	६५
अवर्गो नामिनः	९	आदादियोगे च	१४६	आमोत्तरीः	३६५
अभिभक्ति नाम	३९	आडो दोऽनास्यविहरणे	३८५	आगतः छिद्याम्	६६
अवेतृस्तृन्तृन्त्रिकठिभ्य ईः	४४३	आडो यमहनः	३८९	"	१२५
अव्ययीभाषात्	१५४	आचार उपमानात्	३८३	आभिमुख्याभिव्यक्तये हेय-	
अव्ययधानाच्च पुरुषविशेषः	२०९	आद्यपुत्रगणस्यूलपलितनम्रा-		इदस्य प्राक्प्रयोगः	४५
अव्ययाद्विभक्त्यलृक्	१२५	न्प्रविशेषु कृन्ः		आभ्वोर्गादी	२१५
अश्लिष्टव्यवहारे दाणः प्र-		रपुद् वाच्यः	४११	आमन्त्रणे च	१३५
योगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया		आतः	३६८	आमन्त्रणे तिथिः	४४
अशेरनाथो वा	३६५	आतिसक्तोकारलोपः खरे	२६५	आमि विदेर्न गुणः	२७८
अश्वत्थपयोर्नैधुनेच्छायां यः		आतो डः	४०६	आम् हेर्निवध	५८
प्रत्ययः सुगागमश्च	३८४	आतो ण्पडौ	२४३	आम्प्रत्ययो यस्माद्विहितः	
अष्टनो डौ वा	८८	आतो भातोलोपः	५०	स चेदामनेपदी तर्हि	
असंयोगादिपरो ह्रस्वो लघुः	१३	आतोऽनपि	२४३	अनुप्रयुक्तकृत्वा आत्मने-	
असरूपोऽपवादः प्रत्ययो		"	२४४	पदं भवतोर्नामनेपदम्	२५३
क्षियां वा वापकः सरू-		आतोऽन्तोऽदनतः	२२१	आम् शशि	६४
पद्वु निलम्	४५०	आतो ननिनृकनिव्यनिपः	४१४	आम् स्मौ	११५
असवर्णे खरे पूर्वकारोका-		आतो युक्	३९१	आयः	२३७
रयोरियुभौ वक्तव्यौ	२३२	"	४०१	आरौ आ वृद्धिः	१२
असवर्णे खरे पूर्वस्य इया-		आदयुदातदितः	२०४	आलाटी कुत्तिसतभापिणि	१९३
देशो भवति	२९८	आदन्तविद्विपामन उच्		आलौ भिलोपाभावो वाच्यः	४३६
अस्ति नलोपो वाच्यः	४४३	वा वक्तव्यः	२७१	आश्लिषि	२१७
अस्तेरनपि भू वक्तव्यः	२७९	आदन्तानां यमिरमिम-		आशीःप्रेरणयोः	२१२
अस्तेरीट्	२७९	नीनो सेरिड् सक् च		आशीर्थादादेः पं किदिति	
अस्त्यर्थे मरुः	१८९	पे वक्तव्यौ	२३८	वक्तव्यम्	२१७
अस्मायामेवाहम्भ्योऽस्त्यर्थे		आदवे लोपश्च	३५	आ सर्वोदः	४१७
विनिर्वक्तव्यः	१९२	आदाय इः	२१०	आसेरानई	४३१
अस्य गुणः	४४३	आदिजवानां अमान्तस्य		आसी	८५
अस्य पान्तादेशो सुगागमश्च		झभाः ह्रस्वोः	८०	आहश्च पशानाम्	२९२
निपात्यते कन्प्रत्यये परे	४४३	आदितः कर्मणि निष्ठा		आहिच दरे	२९२
अस्यतिवर्जितह्यातिष्ठिति-		कर्तरि च वाच्या	४२३	इ.	
विद्ययतीनां सेटौ वा		आदिखरस्य णिति च		इक् कृष्यादिभ्यः	४६०
वाच्यः	२६९	वृद्धिः	१७८	इकृतिपौ धातुनिर्देशे	
				इपरि	४०८

अकारादिवर्णक्रमकोशः ।

३

सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.
इहः से गम् वाच्यः	३६६	इस्त्रासुक्तः सर्वधातुभ्यः	४४३	उपसर्गस्यात्रिमितामेव-	
इहादेवीं पुक् च	३५३	इत्थे	३६३	दादौ णलं वाच्यम्	२२८
इहो णादौ गा वक्तव्यः	२८९	इ.	४५१	उपात्तिकरतेऽछेदेयं शुद्ध	३३१
इहो वा गी सौ लुटि च		इवातः	२४८	वाच्यः	४४२
तत्परस्य डित्वं वाच्यम्	२८९	इतो प्रहाम्	२८६	उप्रत्ययः	८
इच्च तः		इहोतोः सच्चयोरिङ्गुक्तव्यः	२८६	उभये स्वराः	४०७
इच्छादेरदर्थं युद्ध	४५९	इपि रात्रः अलोपो वा	१२७	उरसः सलोपो मुम्वा	१०४
इच्छायामात्मनः सः	३५८	वक्तव्यः	४१५	उ रसे	१८
इन् अजादिभ्यः	४६०	इपि वनो नस्य रो वाच्यः	१३७	उवम्	१०१
इत् इति	२२२	इप् समाहारे गुणश्च	७३	उशनराम्	
इणः किति णादौ पूर्वस्य		ईर्मा	११५	उपविद्वागृणामाम्वा	२४२
दीर्घो वक्तव्यः	२७७	ईयस्त्रिगौ डितामिति वक्तव्यौ	२९७	वक्तव्यः	२४२
गः किति स्वरे यो वक्तव्यः	२७६	ईर्वा ही	४५८	उसि जागर्तर्धातोर्गुणो	२८२
गिबो सिलोपे गा वक्तव्यः	२७७	ईरशिरोवरकिप्रत्ययौ		वक्तव्यः	२४४
णो दीर्घता कसौ वक्तव्या	४२९	नेहगुणश्च	१९३	उसालोपः	ऊ.
ण्युत्पत्त्यकर्तरि	३८९	ईपदपरिसमाप्तौ कल्पदे-	४५०	ऊ.	२२७
इण्नुदात्तमृगमिभ्यः करप्	४३८	इयदेसीयाः	३३६	ऊर्णोतिर्गुणो दिसोः	२९३
वाच्यः		ईपदुःसुपु उल्यू	२३६	ऊर्णोतिराम्	२९३
इण्स्तुवदभ्यासञ्जुप्लवन्		ई हसे	२६४	ऊर्णोतिर्वा वृद्धिः	२९३
एभ्यः क्यप् वाच्यः	४५६	उ.	२१	ऊर्णोतिर्वा वृद्धिः सौ परे	२९३
इतरेतरयोगे द्विवचनम्	१६१	उः		ऊर्णोतिरिडादिः प्रत्ययो वा	२९३
इतो जातार्थ	१९५	उ ओ		डित्	१२३
इतोत्पद्यु	८५	उकारान्तस्यापि क्रोष्टुशब्दस्य		ऊर्णुर्येज्ञीकरणे	२९३
द्वयभावे तृतीया	१४६	पद्यस्त्रिषु तृप्रत्ययान्तता	६२	ऊ.	२१
द्वयभावे पुंलि	८९	वा वक्तव्या	१३३	ऊ अरु	१७९
इदिसदिशक्तिदिभ्यो रः	४४२	उत ऊः	४४९	ऊकारान्ताच्च	४०३
इदितो नलोपाभावो वाच्यः	२२५	उदकस्य	३८६	ऊकारान्तानासुदुपधानां च	
इदितो युम्	२२५	उदधरस्यागे	४४९	यदुक्ते सति पूर्वस्य रुक्क-	
इदुभ्याम्	६७	उदः स्थास्यभ्योः सलोपश्च	४६२	रीक् आगमा वक्तव्याः	३७६
इना औ सौ	८६	उदितः क्त्वा वेद्	३८६	ऊकारादौ नामपातौ वा	
इन्द्रादेरानीप् च	१२९	उद्विभ्यां तपः	३८६	ऊकारान्तबन्धस्य गुमागम	
इयं स्त्रियाम्	१०७	उपधाया ऋवर्णस्याडि	३४३	एव भवति न दीर्घता	
इयं स्वरे	१५	ऊ वा वक्तव्यः	३५२	वक्तव्या	४३०
इयादेरदर्थं युद्ध	४५९	"	२२२	ऊद् डे	५५
इयुसहजमरिपरुपामनपि		उपधाया लघोः	४४९	ऊतमादियोगे पद्यमी	१४३
तस्येङ् वा वक्तव्यः	२४८	उपसर्गकर्माधारेषु दाधोः किः	४४९	ऊत इद्	२४८
इयेहश्च	४३८	उपसर्गस्थनिमित्ताप्रकारस्य	४३१	ऊतौ द्वन्द्वे	१७६
इमेरुजान्तादेशो यलोपश्च	४५७	णो वाच्यः	४३१	ऊते च तृतीयासमासे एवाद्	२२
इण्प्रत्यये परे वन्तानां		उपसर्गस्यात्रिमितादभिवे-	२८२		
निलोपाभावो वाच्यः	४३४	नस्य णत्वं वाच्यम्			
इण्स्तुक्कुः	४३४				

सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.
ऋतेरीयह् स्वांश्चनपितु वा	२७०	ओ ओ ओ	२२	काप्यतः	१२६
ऋतो ड उः	५५	ओद्वीतोयः प्रत्ययः खरवत्	४५४	कारकाकिवायुके	१८३
ऋतो रिः	३७२	ओरावद्वकै ध्यण्	४५४	कायांयेत्	११
ऋलतो रीग्वच्छः	३७१	ओरी	६४	कायेण	४०६
ऋदन्तस्य धपो नेद्	२४७	”	२७४	कालसममवेलाद्यु तुम्	४४५
”	२६४	ओर्वा हेः	३१४	कालाध्वनोर्नैरन्तर्ये	१३७
ऋदुपधाव्यप्	४५५	ओश्रोत्वोर्वा	२२	कासादिप्रत्ययादामृकृषात्	
ऋप्रोतिः पूर्वस्य	२९६	ओसि	४३	भूपरः	२३०
ऋप्रोर्दिसोरडागमो वक्तव्यः	२९६	ओ.		किमः किर्यक्ष	१९२
ऋ रम्	१८	ओ आव्	१९	किमिदमः कीश्	४५८
ऋ र इमनि	१८८	ओ निपातः	२४	किमोऽव्ययादाख्याताच्च	
ऋसंयोगात् णादेरकिचवं		ओमन्त्रे दन्तादुरः	१९२	तरतमयोरात् वक्तव्यः	१९७
वाच्यम्	२२४	ओ यू	५२	कुबुद्धतुपुवर्गाः	११
”	२४८	ओरी	६५	कुडादेर्णिङ्गङ्गः प्रत्ययो द्वित्वत्	३३०
ऋलुसहस्रक्षिप्तमामान्		ओर्वीमोर्वा लोपः	३१४	कुसितेपदर्थयोः कादयः	१७३
यावाजक्षरतीर्यैद्पद		फ.		कुप्पोः ऋऋपौ वा	३३
एभ्यो मः प्रत्ययो भवति	४४१	कथमादिपु स्तार्थे कृनो णम्	४६३	कुर्छुरोर्न वीर्यः	३२५
ऋहसात् ध्यण्	४५२	कन्याशब्दान्न	१३१	कुहोद्यः	२२५
लृ.		कमेरु द्वित्वे वाच्ये	२५९	कृजः क्यपि वारिद्वक्तव्यः	४५५
लृ अल्ल	२२	कमेः स्तार्थे निः प्रत्ययो		कृनो नित्यं धमोरलोपो वाच्यः	३२५
लृलम्	१८	वक्तव्यः	२५७	कृथो यक् वा वाच्यः	४५७
ए.		करणे उपपदे यजेर्णिनिर्वाच्यः	४१८	कृनो ये	३२५
ए ऐ ऐ	२२	करणे च	४८१	कृतः	४००
एऐओओी संध्यक्षराणि	८	कर्तरि क्तिष्ठ संज्ञायाम्	४५८	कृतसंप्रसारणस्य	३५१
ए ओ जसि	५२	कर्तरि पं च	२०७	कृतकर्तरि च	३९९
एकवद्भावो वा समाहारे		कर्तरि प्रधाने क्रियाधये		कृदिकारादफेरीप् वा	
वक्तव्यः	१६२	साधने च	१३८	वक्तव्यः	१३२
एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ	१६३	कर्तृवृत्तमाने गिनिर्वाच्यः	४१८	कृपिचृत्तोर्न क्यप्	४५५
एकादशादेर्द्विः	१९८	कर्तृव्ये	३८३	कृपो रोलः	२६२
एजा राश	४१०	कर्तृकरणयोस्तुतीया	१५०	कृवापाजिमिसिदिवाश्र	
ए टाटपोः	११५	कर्तृकार्ययोरकादो कृतिपक्षी	१४४	एभ्य उण्प्रत्ययो भवति	४४०
एतत्किञ्चत्तयः परिमाणे मत्तु	१११	कर्तृमणि सपूर्वाध	४११	कृत्स्न्योर्वा क्यप्	४५६
एदोतोतः	२०	कर्तृमण्यपि यथ्यक्तव्यः	१८८	कृपादीनां रो वा वक्तव्यः	२४१
एरी बहुत्वे	१०२	कर्तृधारयस्तुत्वायै	१७१	कृपादीनां वा तिवैक्तव्यः	४१
एरिम बहुत्वे	४३	कर्तृवक्तृमणा तुल्यक्रियः	३९५	”	३३२
ऐ.		कर्तृव्यतिहारेऽन्यत्र द्विसा-		कृगुमुत्प्रच्छसिद्वत्त्वव्यः	
ऐ आम्	१९	देरात्	३८७	हर्ताससेड् वक्तव्यः	३६१
ऐ च मन्वादेः	१३२	कवतेयैरि शुलामावो वाच्यः	३७३	गृत्वादिभ्यश्च फेरर्थे निः	
ऐ घस्युः	५४	कपसंयोगे क्षः	८१	प्रत्ययो भवति	४५८
ओ.		वाच्यकदुप्ये	१७३	केचिरसंयोगादेक्षि वक्तव्यम्	२२४
ओ अच्	१८				

सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.
चायो यदि की वाच्यः	३७३	जहातेर्वादादावालोपो		जिह्विकरणे	३८२
नारी वा	४११	वाच्यः	२९७	श्रीतां तक् वर्तमानेपि	४२३
नार्थे द्वन्द्वः	१६०	जहातेराकारस्य कृति		शेः	२५७
चिनोतेः सणादौ कितं		हसे ईर्वा वाच्यः	२९७	नारयद्विध	२५७
या वाच्यम्	३५९	जहातेथ कृति	४२७	अयन्त आसु ग्रन्थार्थ-	
चिस्फुरोर्जावात्वं वा	३४४	जलोधिशाधि	२७३	धन्यघटविद्वदिह-	
चुरादेः	३४२	जागतैः किति गुणो धक्तव्यः	२८२	पिभ्यः स्त्रियां युर्वाच्यः	४६०
चवी दीर्घ ई चास्य	४१२	जागतैर्गुणः	४२९	अयन्तानां मितामिणिगिदिति	
छ.		जागतैर्गुणः	४५७	च वा वृद्धिर्वाच्या जिलोपथ	३९४
छः	३०	जागतैर्गुणो वाच्यः	४३८	ट.	
छः श्रे	४४८	जा जनीशोः	३१२	टाडकाः	१६९
छंठधसफ	१०	जातेरयोपधात्	१३०	टादायुक्तपुंस्फं पुंवद्वा	७७
छन्दति	३३	जानातेर्नी वा हसः	३५७	टा ना स्त्रियाम्	५२
छन्दति स्यादिः सर्वत्र	१४९	जानातेथ	४०२	टिकितावायन्तयोर्वक्तव्यौ	३०
छन्दस्यागमजानागमजयो-		जायापलोपश्च	४११	टेन	४२
लोपालोपौ च वक्तव्यौ	१११	जायाया निडादेशो बहुमीदौ		टोरन्त्यात्	२९
छसपराजदेः पः	९१	वक्तव्यो यलोपथ जिभ्वोः		टोसोरे	६५
छादेरिस्मन्त्रघन्किप्सु-		सौ गुणाभावो न इद	४३५	ट्वितोऽधुः	४४७
हलो वाच्यः	४४३	जृस्तम्भुमुचुम्भुमुचुम्भु-		ड.	
ध्रुः शक वाच्यो किति दिति		ग्लुमुविभ्यश्चलेरद् वा	३३७	डाच् कचिद्वक्तव्यः	४१४
दशे परेऽनुनासिके कौ च	४१६	झाश्रुस्मृदशौ सान्तानामात्	३८७	डिति टेः	५३
ज.		ज्वलग्नाश्राध वा मितः	३५७	ड्वितक्षिमक् तत्कृते	४४८
जक्षादेरन्तोदन उस्	२८२	ज्वलादेर्णः	४०६	ड.	
जलोर्ध्वः	८३	झ.		डिडो लोपो दीर्घथ	२४२
जडदगव	१०	झउपयभ	१०	ण.	
जनखनराणां किति य		झपानां जवचपाः	२१५	णपवुणस्युटो हिलान्यस्माद्-	
आकारो वा वक्तव्यः	२६४	झवे णवाः	१६	रिद्रातेरनप्यालोपो दिति	वा२८३
जनिर्कतुः प्रकृतिः	१४६	झसात्	२२७	णयादौ पूर्वस्य	२५१
जनिवध्योर्न वृद्धिः	२७३	झसाद्धिर्न	२७०	णलतमो वा णिद्वक्तव्यः	२२८
जनीजृपृक्कृद्गजोमन्ताथ	३५६	ज.		णादिः हित्	२१५
जनेर्जा निष्ठायाम्	४२७	गणनडम	१०	णितो वा	१८२
जरादौ दानुबन्धरहितः		गमजर्पां लुक्	३६९	णित्वे	२२८
अप्रत्ययो भवति	४५९	जमस्य वयपि वा लोपः	४६३	णितरतीते	४१९
जरायाः खरादौ जरसा		जमान्तस्य कृति लसे दीर्घः	४२१	णीपि परे निट्द्विर्वाच्या	
वक्तव्यः	६७	जमायपेऽस्य	३२	न्यायनणेष्यणीया गर्ग-	
जल्पनिक्षुद्रलुण्टवृह्पभ्यः		जमे जमा वा	२७	नडानिन्नीपितृन्वसादेः	१८०
पाकः प्रत्ययो भवति	४३५	वाविष्टवत्कार्यम्	३८२	त.	
जद्वारोर्लुक्	८७	जिनिमित्तः खरादेशो द्वित्वे		तडिद्विभ्यथ	१९१
जदशसोः शिः	७३	कतन्वे स्थानिवत्	३४५	तत्कारेपि वयप् दस्यते	४६३
जयी	४६	निरखरितेतथ उभे	२०४	तत्प्रयोजको हेतुथ	१५०

अकारादिवर्णक्रमकोशः ।

७

सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि	पृष्ठं.
सत्रादिगणो विमल्यथं	१२२	ह्याशो भविष्यति सप्त	२१९	दिसोर्दद्यात्	२७२
तथायुक्तं चानीयितम्		प्राणाया वा	४२५	दीर्घादपि च वक्तव्यः	२१
तथोधः	२२७	त्रिगुणोः स्त्रियां तिष्ठत्	१०४	दीर्घादेव सियो निष्ठाया-	
तदधीते वेद वेत्तनाण्		तद्यत्	५९	सस्य नो वाच्यः	४२५
वक्तव्यः	१९४	प्रेरय		दुपेयी कृति च दीर्घो वक्तव्यः	४०२
तदधीनकास्त्र्ययोर्वा सात्	१२३	त्रेः संप्रसारणं सखरस	११५	दुपेयी वा दीर्घो वक्तव्यः	२५५
तदव्ययम्	१२५	लम्भदेकरवे	११४	दुहर्हिद्विदुह्मन्वाः सद्यो	
तद्वृत्तः करपलोर्ध्वारदेव-		लम्भहंतिना	४५८	लम्भा वकारतत्परोराणि	२६५
तयोः पुद् तलोपश्च		सरोत्तंस्य उत्वं वाच्यम्	११९	दुहः के वा सो वाच्यः	४०२
तनादिरकरोवेत्तन्वासोर्वा		खामामा		दुहः स्तुनमां वर्मकृतिरि	
खिलोपो वाच्यः	३२४	थ.		यगिणी न	३९६
तनादेष्टु	३२४	यो गुद		कृदादाने च टेः	२६
तनादेष्टवधाया गुणो वा पिति	३२५	द.		ट्यादेः पर्यादिः	२४४
तनेः शे वा दीर्घः	३६५	ददातेस्तो वाच्यः	४२६	ट्यादेः दाः	४०५
तनोतेनो वा	३९२	दधातेर्हिनिष्ठायां वाच्यः	४२७	द्वोष्टवत्सो चोपमाने कार्ये	४१७
तमायवै संख्याया अवयवे	२०१	दयतेर्णादी रिग्यादेशो	२६०	देवताद्वन्द्वे पूर्वपदस्य वा	
ततमेयस्त्रिष्टाः प्रकये	१९५	द्विभाभावध वक्तव्यः	४२३	दीर्घो वक्तव्यः	१६१
तवमम दसा	११६	द्विरातेरालोपो वक्तव्यः	२७८	देवतेदमर्थे	१८२
तव्यानिनौ	४५०	दः सः	३८३	द्वौ नारी रिग्यादेशो	
तस्मात्	४०	"	३२०	द्विलामावध	२६०
तस्ये	२९२	"	८९	दो दत्ति	४२६
तादर्थ्यं चतुर्थी च वक्तव्या	१४७	दस्य मः	४२३	दोर्वा रः	९८
तिरिधादयः	९४	दत्तस्वनोदय		दुते. पूर्वस्य संप्रसारणं	
तिष्ठतेष्टवधाया इकारो		दादीनां क्यपि कलागानो	४६३	वक्तव्यं नारी परे	२६१
वक्तव्योऽपि परे	१५०	वाच्यः	२२०	घुतादिभ्यो लुङि वा पर-	
मुदादेरः	३२६	दादेः पे	३७२	स्मिपदं वाच्यम्	२६३
मुन्दादेरिलः	१९२	दादेरिः	२४३	घुतिमिमुहोदीनां त्रिणि	
मुभ्यं महां दया	११५	दादेरे	८०	कविद्विचं वाच्यम्	४१७
मुभ्यं गुण् वक्तव्यः	४४५	दादिपः		घोततेः क्विपूर्वस्य त्रिणि	
मुम् तदर्थायां भविष्यति	४४५	दानपात्रे संप्रदानकारके	१३९	संप्रसारणं वाच्यम्	४१७
मुषोक्तातद्वाचिणि वा वक्तव्यः	२१२	चतुर्थी	४११	दहादीनां पतद्वत्ते वा	८९
मुसीयादी स्वरादी वृत्तय-		दावाह्नो अण् वक्तव्यः	३०१	द्वन्द्वेऽन्यस्वरप्रत्येतकारोक्ता-	
यान्तता वा वक्तव्या	६२	दां हो	१७७	न्तानां पूर्वनिगानो वक्तव्यः	१९१
मुपुणो	३९९	द्विषस्ये संज्ञायाम्	२८४	द्वन्द्वे चर्चोद्वत् वा	१७५
मुफलभजप्रप्रां किति नादी		दिपि सस्य तः सिपि वा	२३३	द्वयोर्वद्वां चैवम्य निर्धारणे	
सेटि यपि चैलपूर्व-		"	२१४	किमारिभ्यो वृत्तद्वतमौ	
लोपौ वक्तव्यौ	२४०	दिषादावद	१०४	वक्तव्यो	१९८
तोर्लि लः	२९	दिन औ	३०४	द्वित्रिपुत्रभ्यः सुः	२०१
सतनो	१८५	दिवादेयैः	१०८	द्विषद्वैकानां द्वाप्रयोर्दहाः	१९८
सदादेरेः स्यादी	५६	दिशां कः		वाच्यम्	३१७

सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.
द्विरुक्तस्य हन्तेः कृत्वं		न.		नामि	४४
वाच्यम्	३७३	न क्त्वा सेद	४६१	नामिनश्चतुर्णां धो ङः	२१६
”	३७८	नन्पूर्वेभ्यः कृह	४०४	नामिनो नः स्वरे	७५
द्विरुक्तस्य हन्तेः अपि घटवं		नजि	१५९	नामिनो रः	३६
वाच्यम्	२७३	नटकी	४४८	नामी	२३
द्विरुक्तस्य हन्तेः ईकारस्य		न तिष्ठचतस्र नामिदीर्घः	२०५	नाम्न आचारे किव् वाच्यः	३८३
पत्वं यक्तव्यम्	४२९	नदराः संयोगादयो न द्विः	३४४	नाम्नश्च कृता समायः	१७२
द्विर्निमित्तेऽपि	३४७	नदादेः	१२९	नाम्नि च	५०६
द्विवचनस्यावा वा छन्दसि	५४	नपुंसस्य	७६	नाम्नि च युष्मदि चास्मदि	
द्विष	२१५	नपुंसकात्समोर्द्धक्	७४	च भागैः	२०६
द्वेः	२९४	नमः	३२२	नाम्नो नो लोपशर्धौ	८३
”	३७४	नमन्वादिभ्यो न चतुर्थी	१४३	नाम्नो य ई चास्य	३७९
द्वेस्तौ	२९७	नमसोऽस्य	२७८	नाम्न्यन्तात्परस्य सस्य	
द्वेः स्वरेपि नोपधागुणः	३०२	नमादेरः	४३७	कित्वं वाच्यम्	३५९
ध.		न रितः	३५५	नाम्न्यन्तोपसर्गस्य दीर्घो	
धनार्तिवक्षिचक्षिद्पूर्वपि-		नव परस्मैपदानि	२०५	भवति	४२६
तपिजनिययिभ्य उरा		न शात्	२८	नाम्न्युपधात्कः	४०२
प्रत्ययो भवति	४४३	नरोः पान्तस्य	३१०	निजा गुणः	३०२
धनुषश्च	१६७	नद्यापदान्ते क्षप्ते	३१	निमित्तात्कर्मयोगेच सप्तमी	१४८
धमोदन्	१६६	न पि	२९	निर्धारणम्	१४३
धातोः	२०३	नः सङ्छते	३०	निषिन्नादेः	३८४
धातोर्नामिनः	२३१	न संधिद्वयोर्द्वि च	१९४	निष्ठाया हस्तौ वाच्यः	४२३
धातोः प्रेरणे	३४६	नहिवचिरन्तिपरः प्रयोक्तव्यः		निसन्निक्षिन्निन्दासुपसर्गा-	
धातोः पचाया ञकारस्य ईका-		किन्तु वदन्तीत्युच्चारणीयम्	२८०	णत्वं वा वाच्यम्	२३२
रादेशो वाच्यो जिलयेपरे	३४५	नहिवतिव्यधियुषिरुचिसहित-		गुणशाम्	२३०
धालंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके		निपु किवन्तेषु पूर्वपरस्यो-		गुडामः	४४
परे तन्निमित्ते समानना-		पसर्गस्यान्ते दीर्घो वाच्यः	४१६	गुमयमः	७३
मिनो गुणवृद्धौ न वाच्ये	३६७	नहो घः	१०३	गुर्वा नामि दीर्घः	६१
धावम्	७९	ना	१५९	नूपः	२१४
धिग्विहृण्व्योर्नो लोपो वाच्यः	३१८	नात्रयादेः	३३६	नृतनृदष्टदृदृदृकृश्रीऽसेः	
धेरद्	६०	नातः	३३६	सादेरिङ्वा	३२१
धी	५२	नादो	११९	नृतनृदष्टदृदृदृकृता सस्या-	
धी सलोपो वाच्यः	२८५	नानप्योर्वः	२५९	तेरिद् वा वक्तव्यः	३०५
धी ह्रस्वः	६८	नातिटि से	२४९	नैकस्वरादनुदात्तात्	२३४
ध्यायतेः द्विपि संप्रसारणं		”	३५८	नोपधात्पान्ताद्वा किव्	४६१
दीर्घता च वक्तव्या	४१७	नान्ताददन्ताच्छन्दसि		नोपधायाः	७३
धादेरुत्पि	४४१	दिद्वयोर्वा लोपो वक्तव्यः	१११	नो वा	१६९
ध्वे च सेलोपः	२२१	नामधातुष्वैवकृष्टिवा			
”	२६७	प. सो नेति वाच्यम्	२२५		

अकारादिवर्णक्रमकोशः ।

९

सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.
नृण ईप्	१२७	पिथतेरसि	४४२	प्रादिरपसर्गः	१२३
न्वमहतो धौ दीर्घः शौ च	९५	पुगन्तस्य गुणो वक्तव्यः	३४९	प्रादिथ तथा तौ मुनमाम्	२२६
प.		पुंयोगे च	१३०	प्रीध्धूलोर्लुक्	३५२
पविनन्दिग्रहादेरसुणिनि		पुरुषे वा	१७३	हुतः	२६
पचो वः	४०२	पुषद्वा	१६७	व्यादेर्ह्रस्वः	३३७
पद्यस्त्रनङ्कुह भामागमो	४२८	पुशकात्	४५२		
वक्तव्यः शौ च	७९	पुष्पादेरः	४४२	फा.	
पद्यादेर्मैः	१९८	पुंसः खपे संयोगान्तस्या-		फगादीनामेत्पूर्वलोपौ वा	३५०
पततनदरिद्राभ्यः से वा		पुंसोऽमुद्	१७१	वाच्यौ	
इद् वाच्यः	३६५	पुलो वा क्तः सेद	९९	य.	१६५
पतिरसमास एव सखि-	५५	पूजयामभेर्नलोपाभावो	४२३	बहुमीहिरन्यायै	
शब्दद्वयवक्तव्यः		वाच्यः	२३२	बहुनीहो विशेषणसप्तम्य-	१६६
पतेर्दे पुमागमो वक्तव्यः	३६४	पूर्वकाले वला	४६१	न्तयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः	१८९
पतो वेद	१३३	पूर्वस्य दिति स्रष्टे घः	३०१	बहोर्लोपो भू च बहोः	२०१
पठ्यादयः	८५	पूर्वस्य ह्रसादिः शेषः	२२३	बह्नादेः कारकाच्छसु	१८०
पथां टेः		पूर्वादिभ्यो नवभ्यो ङसिद्धयोः		बाह्यादिथ	२९३
पदसंस्मृष्वसुप्रसुदशुकसप्त-		सारिल्लनौ वा वक्तव्यौ	४८	ब्रुवो वधिः	
क्षुपतत्स्कन्दां याङि लुकि च		पूर्वादीनां तु नवानां जस	४८	भजानं विण्	४१२
सति पूर्वस्य नुगागमो वाच्यः	३७१	ईकारो वा वक्तव्यः	१५४	भजेरिणि वा नलोपो वाच्यः	३९४
पदादेरुनि कर्तयैपि सेरिण-		पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावः	४१२	भयहेतो पद्यमी व वक्तव्या	१४५
वक्तव्यः दीपादिभ्यो वा	३१२	पृच्छतेर्विण्	३८२	भविष्यदर्धे णिनिः	४४१
पयसस्तु विमापया	३८३	पुष्पादेरः		भविष्यदर्धे तितिवत् धातु-	
परतोऽन्यत्	२०५	पीङ्ग	४६३	शानो भवतः	४३३
परपूर्वे यतापुपपरगैरकस्य		पीनःपुन्वे णम्पदं द्विध	४२५	भावे करणैर्धे घञि रञेन-	
लव वाच्यम्	३५९	प्यायः पी	१६६	लोपो वाच्यः	४४५
परिमाणे दन्नादयः	११८	प्रतामेषयोरसुक्	२२७	भावे कर्तरि चादितः	४३३
परोक्षे	३१४	प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्	४६०	कस्सेद् वा वाच्यः	४२३
पाणिपताङ्घ्री क्षितिपिनि		प्रत्ययान्तात्		भावे तल्लयणः	१८७
निपात्येते	४११	प्रत्ययोत्तरपदयोः परतो		भावे सुद	४४५
पातेर्दे पुगागमो वाच्यः	२५०	युष्मादस्यदोरेकरवे सत्वमत्	४१८	भावे रागमी	१४१
पातेर्गौ लुग्वक्तव्यः	३५१	इत्येतावादेशो भवतः		भावादेषुः	४३७
पानायायन्तो द्विगुर्नैवन्तः		प्रथमचरमतयायल्ल्यार्धक-		मि दपाम्	१०७
पादान्तात्त्रियानीप् वा		विषयनेमानां जयी वा		मिदिष्ठिदिष्ठिदि एभ्यः	
वक्तव्यः		प्रथमानिर्दिष्टं समास उप-		कुक् वाच्यः शीलेऽर्थे	४३७
पादः पत्	३५०	सजैनम्		मिगोध्यौ नदे निपात्येते-	४५६
पादेर्लुक्	१५७	प्रसंवायां रूपः		भियः कुक्कुधौ वक्तव्यौ	४३८
पानस्य वा	१९३	प्रागधातोः		मिगो नी वा पुगात्वे वाच्ये	३५८
पाशः कुत्सायाम्		प्राजुर्ध्विकारप्राधान्यादिषु		निष् मिष्	८९
पिबतेरसि पूर्वलोकारोप-	३५०	मयद्रप्रत्ययो भवति		मीत्थोर्वा मक्	४४१
भालोपो वक्तव्यौ					

अकारादिवर्णक्रमतोः ।

११

सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.
रघेर्घा मृगरमणेऽर्धे नलोपो		एवपतपरस्याभूत्तद्वन्तम्.		वदेः वपर भावदो	४५५
वाच्यः	३५६	गमृष्ट एभ्य उक्तम्	४३६	वतिनि मनस्यान् वाच्यम्	४१५
रघेर्नलोपो वा	४०१	प्रत्ययो गवति	१३४	वदिप्रयोः गौ निर्व्य वृद्धिः	३३३
रमलभोः स्तरे णाद्यपी	४४५	जिप्रुपादेर्दः	३३५	वम एवर्द्धलोपो वा वाच्यो	३५१
विना शुभ्वाच्यः	३५१	लिपिति विह्वतीनामात्मने-		वमो वस्य किति गदी वो	
"		पदे रघेर्घा वा वाच्यः	३३५	वा वच्यः	३६८
रलयोः सावर्ण्यं वा	३२	लीयतेजोवात्वं वा	३५४	परः	४३८
रलो व्युपधादलादेः संघ	४६१	नीलोरात्वं वा	३४०	वर्न जेरोपो लोपम्	११
रः	३६	लीलोर्घा कमासुगुञ्जी वा	३५४	वर्णक्षिरोपिन्दुस्तुनारः	१३
"	३७६	लीलोः पुनरुक्त्यः	३५४	वर्णाकारः	४६४
"	४६३	लुकि न तन्निमित्तम्	५७	वर्णादर्शनं लोपः	११
रः घेह्यायाः	८३	"	८७	वर्तमानानां वा अपि विभक्तेः	
राजप उपसर्गदानम्	४११	लुकि सति पिति रिम् वा	३७४	व्यायोगे भूषणैना वच्यम्	३५७
राजादेः पन्	४४२	ईकारो वच्यः	१८१	वर्तमाने	२०५
रातो यो पुक्	३४४	उपबहुरे क्वचित्	१८१	यलवास्तव्य वानुद्	३७१
रातयस्य	२७५	उपसदचरजपनगरददतम्.		यसेर्धे नि संप्रसारणम्	३७१
रादिफो वा	४६४	भयो धालर्धेगर्हावामेव यद्	३६५	यसां रणे	७५
राद्यो द्विः	१७	लोप.	३१२	यतिगुणोक्ति	४३१
राधतेहितायां किति गादौ		लोपः	३८५	यतोर्ध्वः	१००
सेटिपपिचैलपूर्वलोपो वा	३०७	लोपः	३८५	यत्तत्सत्तादयः संज्ञः	३४
रातो हस्ते दस्याम्	३४०	लोपः	३८५	याचो विगतिः	१९३
राहोपाच्छोः	४२७	लोपः	३८५	या टापयोः	१५६
रिलोपो दीर्घश्च	३६	लोपः	३८५	यादीयोः वानुः	४३१
रीणुपधस्य	३७१	लोपः	३८५	यादीयोः वानुः	४३१
रद्विदमुपप्रद्विषपिप्रच्छः	३६१	लोपः	३८५	यादीयोः वानुः	४३१
स. किङ्वाच्यः	३६१	लोपः	३८५	यादीयोः वानुः	४३१
रदादेर्दित्योरीट्टौ च व-		लोपः	३८५	यादीयोः वानुः	४३१
चक्ष्मी	३८१	लोपः	३८५	यादीयोः वानुः	४३१
रदादेधुर्गो हणदेः	३८०	लोपः	३८५	यादीयोः वानुः	४३१
रभादेर्नम्	३१५	लोपः	३८५	यादीयोः वानुः	४३१
रहेर्घो यो वा वाच्यः	३५३	लोपः	३८५	यादीयोः वानुः	४३१
रैकप्रकृतिकस्य सये वा	३६	लोपः	३८५	यादीयोः वानुः	४३१
रैरिभ	४०३	लोपः	३८५	यादीयोः वानुः	४३१
रोर्धुण्		लोपः	३८५	यादीयोः वानुः	४३१
ल.		लोपः	३८५	यादीयोः वानुः	४३१
लक्ष्मी सुद च		लोपः	३८५	यादीयोः वानुः	४३१
लपोर्ध्वः		लोपः	३८५	यादीयोः वानुः	४३१
लघो ध्वस्य नेद		लोपः	३८५	यादीयोः वानुः	४३१

सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.
विनासहनमन्त्रे निधौ-		वीरुणात्	१३३	शीले यद् किति ये वक्तव्यः	३९०
रणस्त्राम्यादिभिश्च	१४२	म्नोरा	२०९	"	४५७
विपराभ्यां जेः	३८४	व्ययतेर्नादा पूर्वस्य संप्र-		शीढः सर्वत्र गुणो भव-	
विपूर्वस्य दधातेः करोते-		सारणं वक्तव्यम्	२६२	त्यपि विषये	२८८
रथे वयप्	४६३	व्यवपरिभ्यः क्लीभः	३८६	शीह् खिदिमिदिक्विदि-	
विभक्त्यन्तं पदम्	३९	व्याहृषुंभ्यो रमः पम्	२६२	पृषु पृष्ठः क्षेनाथे	४२२
विठमोऽवसानं		व्यापारमात्रे निर्वक्तव्यः		शीयादेशो आत्मनेपदं वाच्यम्	२४६
विंशतेस्त्रिलोपः	१९९	स च डिक्	३५८	शीळे तुन्	४३४
विंशत्यादेर्वा तमद्	१९९	व्यासादेः किः		शुचः शूदे	
विक्षेपाबाधौ पञ्चमी	१४०	व्येचो णादी नालम्	२६९	शुभेः कः	४२८
विषये च	१४८	व्योलोपञ् चा पदान्ते	१९	शुबन्धोराहः	४३६
विष्मसृष्टृष्टृक्षिप् ए-		मितो शुम्	९५	शो चग्वा	३०
भ्यः क्तुः	४२५	शतादेर्निलम्	२००	शोपाः कार्ये	१३६
विसर्गानुस्वारसंयोगपरो		शसृशानो तिष्ठेवद्		शलन्यादेः	७४
वीर्यथ गुरुः	१३	क्रियायाम्	४३०	धदादेर्लेः	१९२
विचर्जेनीयस्य सः	३३	शनुवदादेशः	११	शुभः श्च च	३१८
विहायसो विहृथ	४०७	शदेः शब्	३४९	क्षिपेराक्षिज्जने	३०९
गुणस्युदां हिला दरिद्रातेरन-		शब्दादिभ्यो यद्	३८१	क्षिप्सीहस्याभास् त्रिवसृज-	
प्यालोपो वाच्यो लुकि वा	४०१	शष् उपालम्भे	३८६	नरुहजीयतीनां शोपसर्गात्पेन	
पुः से	३५८	शमां दीर्घः	२५०	सकर्मकाणामपि कर्तरि षो	
पृ इत्यस्य उर्वाच्यः	३६१	"	३११	व च्यः	४२१
पृणोत्स्यपो निलमिद्	३१६	"	४५८	अयतेर्ले द्वित्वं वा	२५३
पृतः	४२२	शमेरपि पिण् वक्तव्यः	४१२	अयते रिलोपे ङो वक्तव्यः	२५३
पृतादिभ्यः स्यभ्योर्वा पं पे-		शपसः	१०	अयतेः संप्रसारणस्य दीर्घः	४२३
ऽमिदत्वं च	२६१	शपसे या	३३	अयतेः सौ वृज्यभावो वाच्यः	२५३
पृदिहेतो साविटो न दीर्घः	२९६	शसृदृवादिगुणभूताकाराणां		अयतेर्नादा प्रथमं संप्रसारणं	
पृदिहेतो साविटो न दीर्घो		नैलपूर्वेलोर्वा वक्तव्यो	२३३	वा वक्तव्यम्	२५३
वाच्यः	२४८	शस्रात्पराः	२२४	अस्तने	२१८
पेः	४१२	शसादेः करणे प्रक्	४४१	भादेर्व सः	८४
पेभ्योः	७६	शसादीं खरे परे पादशब्दस्य		भेतवाहृतवपयसात्परोडा-	
पेभ्यो णादीं संप्रसारणा-		पदादेशस्य वक्तव्यः	१६८	श्रभवाभां हर् रते	
भाभो वाच्यः	२६८	शति	४३	पदान्ते चेति वक्तव्यम्	
पेभ्यो हर् णादीं वा वक्तव्यः	२६८	शसो नो वक्तव्यः	११५	च.	
पेभ्यो निठामां हर्द न	४२७	शाच्छाताप्रापितो धेति		पदपठोः स्थद्	१९८
धेशिसे दीर्घता च	३६६	वक्तव्यम्	३२०	पयोः कः से	२४१
पे गुणः	७०	शाछेति	३८४	पपेरसेः किति तुवक्तव्यः	४४३
पेदधिरुपे बहुव्रीही		शीतो तो यद्	३८८	पप उरर्ब द्योर्दो	
पपमपहरोचय	१७७	शीनो यद् किति किति ये		पडी च देगुप्रयोगे	१४५
पौऽम्यन्ते	१७९	वक्तव्यः	३७४	पटीनिर्दिष्टादेशस्तदन्तस्य शेषः	५४

अकारादिवर्णक्रमकोशः ।

१३

सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.
पद्मसप्तम्यो चानादरे	१४८	रामस्तुतीयायुक्ताच्च	३८६	साधनाधारयोग्युद्	४५०
पाको कणः	४३५	समानादेलोपो धातोः	४५	सान्ताशंसयोध	४३६
विद्विदामह्	४५९	रामासप्रत्यययोः	१५४	सान्ताशंसमिश्र एभ्यः	४३६
वोदश	१७४	समासश्चान्वये नाम्नाम्	१५१	प्रत्ययो भवति	११६
युभिः घुः	२९	समासे क्यप्	४६२	सामाकम्	११६
प्रवितः	१२८	समासे कृचिदैकपद्यं		सामान्ये अदसः कः स्या-	१०३
घाः	८७	णत्वहेतुः	५८	दिवध	७९
धर्नोणोनन्ते	४६	समासे समानाधिकरणे शाक-		सावनद्वहः	२४८
स.		पायिवादीनां मध्यमपद-		सावनिटो निलं वृद्धिः	
सत्तिपल्लोरिक्	५४	लोपो वक्तव्यः	१७५	सितनिगमिमिसिचमिमि-	
संख्यापूर्वो द्विगुः	१६३	समाहारेत ईप् द्विगुः	१६३	द्विधाकुत्रि एभ्यस्तुम्भ-	४४०
संख्यायाः प्रकारे धा	२००	समाहारे ता च त्रेगुणश्च	१८७	लयो भवति	२७८
संख्यासु व्याघ्रादिपूर्वस्य		समूलाकृतजीवेभ्यु हन्-		ति सः	११७
पादशब्दस्याकारस्य		कृत्वप्रदा णम् वाच्यः		सिसतासीत्यपामिद्	२७०
लोपो वक्तव्यः	१६८	स्वायं तेषामनुप्रयोगश्च	४६४	सिसयोरदेवंस्तु लिटि तु वा	२६२
संख्येयविशेषाधारणे द्वि-		समो गमादिभ्यः	१८४	सिसस्योः	४४७
त्रिभ्यां तीयः	११८	संयोगादि ऋदन्तवृद्धिनां		सिद्धे वर्णविपर्ययश्च	३८४
उनुपाशिपो रसे पदान्ते		सिस्त्रोरात्मनेपदे इह वा	३१६	मुखादिभ्यो ज्ञापनायां यद्	४७
च दीर्घो वक्तव्यः	९८	वाच्यः		मुदामः	
" "		संयोगादिऋदन्तवृद्धिनां		सुचित्तमिगुण्यव्यत्यैशर्णोति-	
संज्ञायां वा	१६७	सिस्त्रोरात्मनेपदे इद्वा	३४१	भ्यो यद् वाच्यः	३८८
संज्ञायां कर्तरि च	४४६	वक्तव्यः		सुतेः पिति गुणामाको वाच्यः	२८७
सदोणदयः	४४०	सयोगादेरादन्तस्य किति		सेः	२२२
सदादिः काले निपालत्वे	१२३	यादावेकारो वा	२४३	सेटि यपि यत्वपूर्वलोपो	२२९
स धातुः	२३७	वक्तव्यः	७९	वक्तव्यौ	४२८
संख्यक्षराणामा	२४२	सयोगान्त स्यलोपः	४५७	से दीर्घः	३५९
स ननुसकम्	१५४	सरतेर्गुणः	२४५	सेनान्यादीनां वामोऽनुद्धक्तव्यः	५८
संपदादिः क्तिप् वा वाच्यः	४५८	सर्तिशास्त्रतिभ्यो ङो लुङि	४४१	सेरा	६०
संपद्यकर्तरीति वक्तव्यम्	४१३	सर्वधातुभ्यस्त्रयी	४७	सेरी	१६०
सपरोक्षयोस्तादौ त्रियसेः	३३४	सर्वादेः स्याद्	२०	सैपादसे	३७
परलोपार्द्धं वाच्यम्	२४०	सवर्ण दीर्घः सहा	२५१	सो नः पुंसः	४२
सपरोक्षयोर्जैर्भिः		सस्त्रोऽनपि		सोपसर्गयोः कुयद्वहोर्णे	
सपर्युपेभ्यः परस्य करोते-		सस्यात्मनेपदे खरे टिलोपो	२६७	द्वितीया वक्तव्या सौकर्ये	
भूपणेयं छद्	४२६	वाच्यः	२८९	केलिमः	४४४
सपर्युपेभ्यः करोतेर्भूपणे छद्	४२०	"	२१५	रौ सः	१०२
सप्तम्यां जनेर्ङः		सस्त्रादिर्द्विरद्विः		सम्भुसुम्भुसुम्भुसुम्भु-	
सप्रत्ययान्तादपि एते	४५६	सहचरितरा सप्रतिप्रतिरयः	१७२	सुक्लभ्यो तुनांश्च	३३७
प्रत्यया भवति	१४०	सहायिभ्यो वृत्तीयाप्रधाने	१४३	सुतराद्	६१
संबन्धे पठ्य	३८५	सहितवहोरोदवर्णस्य	२६३	सुसुधूना पेसेरिद् वक्तव्यः	२९२
समभवोपविभ्यः स्यः		सापकतमं करणम्	१५०		

